

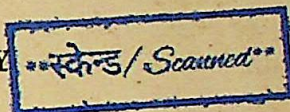
..स्केड/Scanned..

Parts are not sold singly.

FASCICULE 11
ĀRANYAKAPARVAN (1)

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR;
S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR;
V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;
RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN, S. J.†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhabnagar, Phaltan, and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1941

Reviews and Opinions

His Excellency Sir Leslie Wilson, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

Mahamahopadhyaya Dr. Ganganath Jha: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

The late Professor Hermann Jacobi: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised; and the only advice I can add is to push forward the publication with all energy."

Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders: "Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MS. evidence has been recorded."

The late Professor E. Washburn Hopkins: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Professor F. W. Thomas: "I agree with the views expressed in your 'Foreword.' It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the R̥gveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism." — The late Prof. M. Winternitz.

Indian Historical Quarterly, Calcutta: "We congratulate the editor on the very high standard of conscientious workmanship with which he has now accomplished one of the most difficult and important parts of the great work undertaken by the Bhandarkar Institute. . . . But the most important and valuable part of the volume is the extensive Prolegomena. . . . which gives a brilliant

exposition of the entire text problem of the Mahābhārata. . . and clarifies the principal issues, as well as the method and principles of text-reconstruction, by means of a thorough critical study of the complicated text-tradition of the epic." — Professor Dr. Sushil Kumar De.

Indian Culture, Calcutta: "In the present edition one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound. . . . It is impossible to question seriously his grouping of the MSS. or his valuation of the evidence of the commentators." — Professor A. Berriedale Keith.

Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna: "Dr. Sukthankar's *editio critica* of the Great Epic of India is easily the most notable undertaking in the domain of Indology in recent years. . . . The constituted text seems to be the nearest approach to the original possible to be retraced under the present circumstances." — Prof. A. Banerji-Sastri.

Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore: "The task of Dr. Sukthankar deserves therefore every encouragement and congratulation from the public and the sympathy of every scholar."

Journal of the Royal Asiatic Society, London: "The editor's task has been without exaggeration described as monumental, but it must be admitted that Dr. Sukthankar is in a very high degree qualified, by learning, training, skill and enthusiasm to undertake this work and thereby enhance the high prestige of Indian scholarship in the field of Sanskrit studies." "The work continues to be carried out on the same lines and in the same masterly manner, which has already gained the enthusiastic commendations of all the chief Sanskrit scholars in India, England, the Continent, and America." "Finally the hope may be expressed that Dr. Sukthankar will be able to maintain the same orderly rate of progress and ultimately to complete a work which will be an enduring monument to the learning and perseverance of him and his colleagues."

Bulletin of the School of Oriental Studies, London: "On the basis of a careful collation of many MSS. from various regions Dr. Sukthankar has sought with untiring energy and keen critical skill to reconstruct a text which in the main, if not in details, may reasonably be regarded as the parent of the very diverse recensions into which the great

॥ आरण्यकपर्व ॥

EDITORIAL NOTE

This fascicule presents adhyāyas 1-154 of the Āraṇyakaparvan (commonly known as the Vana-parvan) corresponding to adhy. 1-157 of the Vulgate, that is up to the end of the Jaṭāsura-vadha-parvan. The next fascicule, which is passing through the press and which will be shortly issued, will complete the Āraṇyaka, containing, besides, an Appendix, Notes and Introduction.

The constituted text is based on an *apparatus criticus* consisting of 28 MSS. headed by the unique birch-bark Śāradā Codex of the Mahābhārata belonging to the Institute, which was used also for the Ādi. The other versions represented in our Critical Apparatus are: 'K' (4 MSS.), Bengali (4), Devanāgarī (including the versions of Caturbhūja and Nīlakaṇṭha: 11), Telugu (2), Grantha (4), Malayālam (2). Devabodha's commentary on the Āraṇyaka has unfortunately been lost, or at least has not been traced so far. The same is true of the Javanese version of this parvan. This parvan thus unfortunately lacks two of the most important of our testimonia.

The text of the Āraṇyaka is, relatively speaking, remarkably smooth, as may be seen even from such exterior factors as the paucity of variants and wavy lines on the pages of this edition, as compared with the editions of the Ādi and the Virāṭa. There are of course, as usual, discrepancies between the Northern and the Southern recensions, and between the various versions comprising these recensions. But it is noteworthy that in the whole of this big parvan of about 11,500 stanzas, there are no transpositions of any consequence, and there are very few "substitute passages." By "substitute passages" I mean parallel versions of fairly long passages, in two or more conflicting versions, which agree in general sense but which are worded differently so that they cannot be co-ordinated line by line and of which we have found such a large number in other parvans, notably in the Virāṭa-parvan. These "substitute passages" are very clear indications of textual corruption and are indeed very embarrassing to the textual critic.

There are naturally quite a large number of small and large insertions in the various versions. But in this matter also the present parvan prepares a surprise for us. From the experience gained from the editions of the Ādi and the Virāṭa especially, we were inclined to regard the Southern recension as inflated. Now in this parvan the Vulgate version, which is based on the late Northern tradition, is actually considerably longer than the Southern!

This relation between the two traditions may be seen even from the extent of this parvan according to the existing printed editions of the Northern and Southern recensions: the Calcutta edition has 12,848 ślokas (rectified figure given by Jacobi), while P. P. S. Sastri's figure is 11,056 ślokas and 82 prose sections. And in point of fact the Vulgate contains 14 whole adhyāyas which are entirely lacking in the Southern Recension, as also in our Critical Edition, and which will be given in Appendix I. The Southern Recension is inflated, no doubt, but the process of inflation, as is evident from this parvan, is not uniform throughout the epic.

Of the passages of the Vulgate which have been omitted in the critical text, the one which deserves special notice is a long passage (of about 85 stanzas) relating how Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by Urvaśī, refuses her advances, because she was an ancestress of his, and how she thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women (adhy. 45-46 of the Bombay-Calcutta Ed.). Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kaśmīrī (Śī and some 'K'), there is no reason to doubt that it is a late addition. The highly erotic description of the voluptuous Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is in my opinion totally incompatible with the epic setting, which lacks all "feminine" interest and eschews all erotic topics as such. The stanzas I refer to are (B. 3. 46. 8-11 = C. 3.1824-1827):

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्नौतौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभाच्चम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधोभूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
धीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवयवत् ।

The spurious character of this erotic interlude seems to me to be further revealed by two stanzas of *phalāśruti* with which the passage ends (B. 3. 46. 62-63 = C. 3.1877-78):

य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ॥
इदममरवरात्मजस्य घोरं
शुचि चरितं विनिश्चयं फाल्गुनस्य ।
व्यपगतमददम्भरागदोषा-
स्त्रिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ॥

The object of the interpolation seems to be also clear. It is primarily to motivate Arjuna's masquerading as the dancing master to Princess Uttarā in the harem at the court of Virāṭa, which is narrated in the next parvan. It also serves to testify to Arjuna's strength of will and purity of character.

The story is, however, flatly contradicted by Arjuna himself in the next parvan, where he tells Uttarā honestly and truthfully that although he has been telling people that he is a eunuch, he is in reality nothing of the kind, and that he has only been practising the vow of rigid celibacy (*brahmacharya*), for one full year, by order of his eldest brother, Yudhiṣṭhira (4. 40. 12-13).

The other important passage (Bom. Ed. adhy. 42) which unmistakably bears a Purāṇic stamp and which has been omitted on documentary evidence will probably not be missed. It details two well-known exploits of Viṣṇu: the killing of Naraka by Viṣṇu and the rescue of the Earth in the boar (*varāha*) incarnation of the great god of the Vaiṣṇavas. This adhyāya is omitted entirely by both the Kāśmīrī version and the Southern Recension, besides some old Nāgarī MSS. There is,

therefore, no question about its being a spurious addition: the documentary evidence is overwhelmingly against its being considered authentic.

This fascicule is particularly rich in legends of Ancient India. Among them there are two worthy of special mention, namely, the Nala episode, and the R̥śyaśṛṅga legend. The former, the story of Nala, by the way of translations into German, French, English, Italian and other European languages, has passed into the great stream of world literature. The latter, not so well-known, has yet a long and interesting history and shows many modulations and ramifications, as has been convincingly shown by Professor Heinrich Lüders, in his masterly monograph on the subject, entitled "Die Sage von R̥śyaśṛṅga" (*Nachrichten von der Königl. Gesell. der Wiss.*, Göttingen, 1897 and 1901). It is to be hoped that the first critical edition of these two romantic episodes, which are both as popular as important, will evoke the interest of scholars and encourage further study of them.

V. S. SUKTHANKAR

EDITOR

MANUSCRIPT MATERIAL

The manuscripts utilized for this edition of the Āraṇyakaparvan are as follows:

I. N(orthern) Recension.

Śāradā (or Kāśmīrī) Version (Ś).

Ś₁=Poona, Bombay Govt. Collection, No. 159 of 1875-76.

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kāśmīrī) Version (K).

K₁=Poona, Bombay Govt. Collection, No. 471 of Viśrāmbhāg I.

K₂=Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 14. Dated V. Sam. 1828 (ca. 1772 A. D.).

K₃=Poona, Bombay Govt. Collection, No. 184 of 1891-95.

K₄=Poona, Bombay Govt. Collection, No. 57 of 1882-83.

Bengali Version (B).

B₁=Dacca University Library, No. 495. Dated Śaka 1393 (ca. 1471 A. D.).

B₂=Śāntiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 781. Dated Śaka 1183 (ca. 1261 A. D.).

B₃=Dacca University Library, No. 601. Dated Śaka 1678 (ca. 1756 A. D.).

B₄=Dacca University Library, No. 728. Dated Śaka 1739 (ca. 1817 A. D.).

Devanāgarī Versions (D).

Devanāgarī Version of Caturbhuja Miśra (Dc).

Dc₁=Poona, Bombay Govt. Collection, No. 32 of A1879-80.

Dc₂=London, India Office Library, No. 1908 E3170.¹

Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha (Dn).

Dn₁=Indore, Private property of Sardar Kibe. Dated V. Sam. 1839 (ca. 1783 A. D.).

Dn₂=Poona, Bombay Govt. Collection, No. 236 of 1895-1902.

Dn₃=Poona, Bombay Govt. Collection, No. 496 of Viśrāmbhāg I.

Devanāgarī Mixed Versions.

D₁=Poona, Bombay Govt. Collection, No. 269 of Viśrāmbhāg II.

D₂=Poona, Bombay Govt. Collection, No. 229 of 1895-1902. Dated V. Sam. 1795 (ca. 1739 A. D.).

D₃=Poona, Bombay Govt. Collection, No. 168 of 1887-91. Dated Śaka 1677 (ca. 1755 A. D.).

D₄=Baroda, Oriental Institute Library, No 767. Dated V. Sam. 1655 (ca. 1599 A. D.).

D₅=Pudukkottah State Library, Dated V. Sam. 1712 (ca. 1656 A. D.).

D₆=Madras, Adyar Library, No. XXXVI G 15.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T₁ = Lahore, D.A.V. College Library, No. 3908.

T₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G).

G₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library.

G₂ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 53.

G₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11839.

G₄ = Pudukkottah State Library MS.

Malayalam Version (M).

M₁ = MS. from Ponnokottu Mana Nambudiripad, Alwaye, Travancore.

M₂ = Poomulli Mana Estate Library, No. 299.

जनमेजय उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहासात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ १
श्राविताः परुषा वाचः सृजद्भिर्वैरमुत्तमम् ।
किमकुर्वन्त कौरव्या मम पूर्वपितामहाः ॥ २
कथं चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःखमेयुषः ।
वने विजहिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३

के चैनानन्ववर्तेन्त प्राप्तान्व्यसनमुत्तमम् ।
किमाहाराः किमाचाराः क्व च वासो महात्मनाम् ॥ ४
कथं द्वादश वर्षाणि वने तेषां महात्मनाम् ।
व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामरिघातिनाम् ॥ ५
कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोषिताम् ।
पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ।
वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत ॥ ६

C. 3. 7
B. 3. 1. 7
K. 3. 1. 7

The first 54 folios of K₁ are missing; fol. 55 begins with 3. 32. 4^b. The first 51 folios of K₄ are also missing; fol. 52 begins with 3. 36. 1. The MSS. are mostly ignored up to the end of the lacuna.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (except K₃ D₅; K₁. 4 missing). Only Ś₁ D₁. 2 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś₁ ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः । ॐ; K₂ Dc₁ Dn₁ D₁. 3 श्रीगणेशाय नमः; B₁ ॐ नमो गणपतये; B₂ श्रीवेदव्यासाय नमः; B₃. 4 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; Dc₂ ॐ; D₂ श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुराणपुरुषोत्तमाय; D₄. 6 श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते श्री(D₅ om. श्री) वासुदेवाय.

D₅ S (G₄ M₂ damaged), which om. the introductory mantra, begin as follows. D₅ begins with श्रीगणेशाय नमः; T₁ हरिः ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । आरण्यपर्व । श्रीवेदव्यासाय नमः; T₂ ॐ. G₁ begins with हरिः ॐ, which is followed by:

2* शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

शुभमस्तु. — G₂ begins with:

3* ॐ व्यासं वसिष्ठनसारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशराल्मजं वन्दे शुक्रतातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये ब्राह्मिण्याय नमो नमः ॥

G₃ begins with शुभमस्तु । ॐ; M₁ हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु.

1 Owing to missing first folios, the portion from 3. 1. 1 up to 3. 32. 4^a is lost in K₁, and the first 35 adhy. are lost in K₄. In G₄ st. 1 and in M₂ st. 1-7 are lost on a broken fol. — 1^{abc} = 8^{abc}.

2 M₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) T₂ G₃. 4 सृजंती; G₂ सुहृद्भिर् (for सृजद्भिर्). — ^c) K₂ B Dc₂ Dn D₃. 4 T₂ G₁. 3. 4 M₁ अकुर्वन्त. Ś₁ कौतेया (for कौरव्या).

3 M₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ Dc₁ D₂. 4. 6 वै (for चै). M₁ om. च. T G₁-3 कथमै (T₂ थं चै) श्वर्यभूयिष्ठाः. — ^b) Ś₁ K₃ D₁-3. 5 ईयुषः (for ए). — ^c) D₁-3 वने विजहुः पार्थोस्ते.

4 M₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ B₁. 3 Dn D₄. 6 G₁. 4 M₁ वै तान्; K₃ B₂. 4 Dc₂ D₂. 3 चैतान् (for चैनान्). Ś₁ K₃ B₁ D₅ अन्वगच्छन्त. — ^c) K₂. 3 B₃ Dn D₃. 4. 6 G₁ transp. आहाराः and आचाराः.

5 M₂ missing (cf. v.l. 1). K₃ B₂ om. (hapl.) 5^{ab}. — ^a) K₂ B₃ Dn D₄. 6 G₁ कथं च द्वादश समा. — ^b) K₂ B₁. 3 Dn D₁. 2. 4. 6 G₁ महामुने; M₁ तरस्विनां (for महात्मनाम्). D₃ वने (वने) निवसतां सतां. — ^a) B₂. 3 D₅ S (M₂ missing) अनिवर्तिनां; D₁-3 परघातिनां (for अरि).

6 M₂ missing (cf. v.l. 1). — ^c) D₃ (m as in text) सत्यं (for पति). — ^a) Ś₁ K₃ Dc D₁-3 द्रौपदी (for सततं). B₂ G₂ प्रियं; B₄ D₅ संशितव्रता; Dn₂. n₃

C. 3. 7
B. 3. 1. 7
K. 3. 1. 7

एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्विषणतेजसाम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥ ८
वर्धमानपुरद्वारेणाभिनिष्क्रम्य ते तदा ।
उदङ्मुखाः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया ॥ ९
इन्द्रसेनादयश्चैनान्भृत्याः परिचतुर्दश ।
रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ १०
ब्रजतस्तान्विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः ।
गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ।
ऊचुर्विगतसंत्रासाः समागम्य परस्परम् ॥ ११

नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः ।

यत्र दुर्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः ।

कर्णदुःशासनाभ्यां च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १२

नो चेत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम् ।

यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं बुभूषते ॥ १३

दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः ।

अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥ १४

नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।

साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५

सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।

हीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १६

एवमुक्त्वानुजग्मुस्तान्पाण्डवांस्ते समेत्य च ।

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे तान्कुन्तीमाद्रिनन्दनान् ॥ १७

ब्रह्म (for सत्यं). —^e) B₄ वने वासमनर्हा च. —^f)
D₁. 2 सा कथं (for दारुणं).

7 M₂ missing (cf. v.l. 1). —^c) Ś₁ वेत्तुम् (for
श्रोतुम्). G₂ तत्सर्वं (for चरितं). —^d) K₂ Dc₁ D₂ चेतसां.

8 ^{abc} = ^{1abc}. —^a) K₂ B₂. 3 D₅. 6 ततो (for एवं).
—^d) T₂ G₃. 4 नियुज्य (for निर्ययुर्). D₅ नागं (for गजं).

9 ^{ab}) K₂ Dn D₄. 6 S पुर (T₂ G₃. 4 गृह) द्वारादभिं.
K₂ B₁ Dn D₄ M₂ पाण्डवाः ; Dc तेनघ (for ते तदा). —^c)
K₃ D₃ जातदुःखाः (for उदं). —^d) Ś₁ D₃ transp. सह
and कृष्णया.

10 ^a) K₂ B Dc Dn D₁. 2. 4. 6 T₁ M₂ चैव ; K₃
D₃. 5 G₂ चैतान् (for चैतान्). —^b) M₁ भृत्यवर्गाश्चतुर्दश.
—^c) B₁ S (except T₂ G₁) शीघ्रं. —^d) Ś₁ D₃ चादाय
(for आदाय). — After 10, S ins. :

4* ततस्ते पुरुषव्याघ्रा रथानास्थाय भारत ।

ददृशुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ।

[Cf. 39. — (L. 1) T G₂. 3 आदाय (for आस्थाय).
G₄ सर्वशः (for भारत).]

11 ^a) K₂ B Dn D₄. 6 गतानेतान् ; T₂ G₃. 4 प्रजग्मु-
स्तान् (for ब्रजतस्तान्). —^b) Dc D₂ शोकेन (D₂ शोकाभि-)
कशिताः ; S (G₄ M₂ damaged) शोकसमन्विताः (G₂
समाप्यताः). —^c) M₁ ते शपंतो (for गहं) B₁ तदा
(for [अ]सकृद्). Ś₁ B₂ T₂ G₂. 4 M₁ भीष्मं (for भीष्म-).
—^e) S (except G₁ ; T₂ after corr.) ऊचुर्वै समयं (T₂
[orig.] G₄ रं) कृत्वा. —^f) Dc समासाद्य ; D₁. 2 ते संमंज्य ;

D₃ ते संगम्य ; T₂ G₃. 4 समवेत्य (for समागम्य).

12 Before 12, a few MSS. (some marg.) ins.
पौरा ऊचुः. —^a) B₁ Dc G₂ नैतद् (for नेदम्). S (except
G₁) कृत्स्नं (for सर्वं). —^d) Ś₁ संगतः ; T₂ G₃. 4 बालिशः
(for पालितः). B₄ Dc D₁. 2. 5 सौबलेनाभि (D₂ नु) पालितः ;
G₁ लेन च संगतः ; M₁ लेन समन्वितः. —^e) T₁ G₁. 2
M₁ नाद्यैश्च. —^f) Dc राज्यं शासितुमिच्छति.

13 ^a) Ś₁ नेदं ; K₂ B Dn D₄. 6 न तत् ; K₃ न वै ; Dc
D₂. 3 नैतत् ; D₁ न नः (for नो चेत्). D₁ नो धर्मो (for
चाचारो). —^b) B₄ T₂ G₂. 3 न धर्मार्थः. D₁—3 नार्थकामः सुखं
कुतः. —^c) B₁ Dc [S] सौ (for स्यं). —^d) Ś₁ G₁ बुभूक्षते ;
K₂ B₂—4 Dc Dn D₄. 6 चिकीर्षति ; K₃ B₁ D₁—3 बुभूक्षति.

14 ^a) D₅ मातापितृ (for दुर्योधनो). D₁—3 सदामर्षी ;
T₂ G₃. 4 गुणद्वेषी. — M₁ om. 14^{bc}. —^b) D₅ त्यक्ताचारः
कुरुद्वहः ; T₁ G₂ त्यक्तधर्मः प्रियानृतः. — T₁ om. 14^c—15^b.
—^c) G₂ लुब्धस्तब्धो (for अर्थं). D₂ T₂ G₁. 3. 4 [S] तिं
(for ऽभिं). —^d) K₃ B₁—3 Dc D₁ नीचप्रकृतिं ; G₁. 2
नीचः परमं.

15 T₁ om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). —^a) D₂. 3 S
(T₁ om. ; M₂ damaged) सर्वा (for कृत्स्ना). K₂ Dn₂
D₅ त्यजेम हि महीं कृत्स्नां. —^c) T₁ तत्र (for साधु). T₂
G₃. 4 यत्र (for सर्वे). D₁—3 गच्छामः सहिताः सर्वे. —^d)
T₂ G₃. 4 पाण्डवा जितमन्यवः.

17 Before 17, a few MSS. ins. वैशं उ°. —^{ab})
K₂ B₁—3 Dc Dn D₄. 6 transp. तान् and ते. D₂ समन्यवः ;

क्व गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वास्मान्दुःखभागिनः ।
 वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ १८
 अधर्मेण जिताञ्श्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तघृणैः परैः ।
 उद्विगाः स्म भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्हथ ॥ १९
 भक्तानुरक्ताः सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् ।
 कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २०
 श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः ।
 शुभाशुभाधिवासेन संसर्गं कुरुते यथा ॥ २१
 वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
 पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २२
 मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।
 अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २३
 तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुखभावैस्तपस्विभिः ।
 सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २४
 येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।
 तान्सेवेतैः समास्या हि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥ २५

निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
 पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २६
 असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पनसहासनात् ।
 धर्माचाराः प्रहीयन्ते न च सिध्यन्ति मानवाः ॥ २७
 बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
 मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥ २८
 ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ।
 लोकाचारात्मसंभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः ॥ २९
 ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः ।
 इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोभिकाङ्क्षिणः ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।
 असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३१
 तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।
 नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ॥ ३२
 भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ।

T G₁. 3 M₁ समेत्य तु. — ^c) K₃ B₃ D₆ तत्र (for सर्वे).
 — ^a) Ś₁ K₃ B₄ D₂. 5 कौतेयान्पाण्डुनन्दनान्; K₂ B₂ D_n
 D₄. 6 T₂ कौतेयान्माद्रि; D₁. 3 पौरास्तान्पाण्डु.

18 ^a) D₂. 3 कथं यास्यथ भ. — ^{cd}) D₁₋₃ read
 तत्रैव (for अप्यनु), and transp. यत्र and यूयं.

19 B₁ om. 19^{cd}. — ^c) K₂ B (B₁ om.) D_{n1}. n₂
 D₄. 6 सो; K₃ D₁₋₃. 5 सु; T₂ G₃. 4 च (for स्म). — ^d)
 D₂ T₁ G₁. 2 लक्तुम् (for हातुम्).

20 ^a) N (K₁. 4 missing) G₁ रक्तान्. K₃ भक्तान्सुसुहृदः
 सर्वान्. — ^b) G₄ तथा; M₁ सर्वे (for सदा); D₁ स्थितान्;
 T G₃. 4 M₁ रताः (for रतान्). K₃ सदा प्रियहितेप्सितान्;
 G₂ सर्वे नित्यसमाहिताः. — ^c) T₂ G₃. 4 देशे (for राज्ये).
 — ^d) D₁₋₃ न रस्यामश्चिरं वयं; D₅ न हि स्थास्याम सर्वशः.

21 ^a) D₁₋₃ T₁ om. च. — ^b) K₃ गुणान्दोषान्; B₃
 गुणदोषौ; G₃ गुणं दोषं. T G₂. 3 M₁ नराधिपाः (for नर).
 — ^c) D₅ शुभाशुभविशेषांश्च. — ^d) K₂ B D (except D₆)
 संसर्गः; K₃ संशयः (for संसर्ग).

22 ^a) Ś₁ K₃ D₆ D₁₋₃. 5 transp. वस्त्रं and आपः. T
 G₃. 4 M₁ अंभस्; M₂ अद्रिस् (for आपस्). Ś₁ D₂. 3
 तिला भूमि.

23 ^a) G₂ मूलनाशस्य यो. — ^b) D₆ D₂. 3 सह

(for एव). — K₃ D₆ om. (hapl.) 23^{cd}.

24 ^b) D₆ D₁ शुद्धभावैस्; S स्थिरभावैस्.

25 ^b) K₂ B D₆ D_n D₄. 6 (by transp.) विद्या
 योनिश्च; M₁ विद्या धर्मश्च. — ^c) D₆ S ते सेवेयास्तैः. Ś₁ K₂
 D₆ D_{n3} D₄. 6 समस्या हि; G₁ समस्ता हि. D₆ D₂. 3
 तान्सेवेत विशेषेण. — ^d) D₆ सर्वेभ्योपि. D₆ गरीयसा; T
 G₃ M₁. 2 विशिष्यते. D₂. 3 शास्त्रं येषां हि कारणं.

26 ^a) D₁₋₃ निरानंदा ह्य. — ^c) D₆ D₁₋₃ पुण्यार्थं
 वस्तुमिच्छामः. — ^d) D₆ पापं पापेन सेवनात्; D₁₋₃ पापं
 स्यात्पापं; T₂ G₃. 4 पापं पापात्.

27 ^a) K₃ D₁. 3 दर्शनं (for दर्शनात्). — ^b) K₂ B
 D₆ D_n D₄. 6 संजल्पाच्च; D₅ S संजल्पेन (G₁ संसर्गेण; G₂
 संभाषण-) (for संजल्पन). — ^c) B₃ D₆ D_{n3} D₁
 धर्माचारात्. — ^d) K₂ B₂₋₄ D_{n1}. n₂ D₄₋₆ सिध्यन्ति न च
 (D_{n1}. n₂ D₆. 6 by transp. च न) मा.

28 ^c) B₃ D₁. 3 मध्यैश्च (for मध्यमैर्). Ś₁ K₃ B₁.
 am D₆ मध्यैर्मध्यस्थ (Ś₁ B₃ am म) तां याति. — ^d) G₂ श्रेष्ठैः
 श्रेष्ठत्वमाप्नुयुः. — After 28, D_n D₅ ins. :

5* अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशेषतः ।

[D₅ न नीचैर्नाप्यविदुषैर्नाधर्मिष्ठैर्वि.]

29 ^c) K₂ B D₆ D_n D₃₋₆ लोकाचारेषु संभूताः; D₁. 2

सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ ३३
 ते त्वस्माद्वितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।
 युष्माभिः सहितैः सर्वैः शोकसंतापविह्वलाः ॥ ३४
 निवर्ततागता दूरं समागमनशापिताः ।
 स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ॥ ३५
 एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् ।
 सुकृतानेन मे तुष्टिः सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः ।
 चक्रुरार्तस्वरं घोरं हा राजन्निति दुःखिताः ॥ ३७
 गुणान्पार्थस्य संस्मृत्य दुःखार्ताः परमातुराः ।
 अकामाः संन्यवर्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

निवृत्तेषु तु पौरेषु स्थानास्थाय पाण्डवाः ।
 प्रजग्मुर्जाह्वीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥ ३९
 तं ते दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
 ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ।
 उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकर्षिताः ॥ ४०
 अनुजग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद् द्विजातयः ।
 साग्रयोऽनग्रयश्चैव सशिष्यगणवान्धवाः ।
 स तैः परिवृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४१
 तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ।
 ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ॥ ४२
 राजानं तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः ।
 आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वा व्यनोदयन् ॥ ४३

S (except M₂) लोकाचाराश्च सं°.

30 B₁ om. 30^{ab}. — ^b) K₃ Dc₂ व्यस्ताश्चैव महद्गुणाः.
 — ^c) T₂ (by corr.) G₃ गुणवत्स्वेव.

33 ^b) T₁ G₁. 2 M₁ transp. विदुरः and जननी. Dc
 तदा (for च मे).

34 ^a) S (except T₂ G₃) ह्य° (for त्व°). — ^b)
 D₁₋₃ सेव° (for पाल°). — ^c) Ś₁ K₂ B₂. 3 Dc Dn D₄. 6
 सहिताः सर्वैः; K₃ G₄ सहितैः सर्वैः. — ^d) T G₂. 3 M₁
 विह्वलैः; G₁ कर्षितैः.

35 ^a) K₂ Dn₁. n₂ D₆ निवर्ततागता; T G₂. 3 M₁
 निवर्तध्वं गता. — K₃ om. 35^b-36°. — ^b) B₂₋₄ D₆
 तापिताः; Dc₂ शालिना; Dn₃ D₄. 6 ममां; D₁ पाशतः; S
 ममागमनकांक्षिणः. — ^c) S स्वजनो भूतो मे.

36 K₃ om. 36^{abc} (cf. v.l. 35). — ^c) Ś₁
 कृतिर्नानेन; K₂ B₃ Dn D₄. 6 कृता तेन तु; B₁ कृता त्वनेन;
 B₂. 4 Dc D₁₋₃. 5 कृतेनानेन; G₂ संस्कृतानेन. Ś₁ B Dc Dn
 D₁₋₄. 6 (by transp.) तुष्टिर्मे; D₅ तु विभो. — ^d) Ś₁ K₃
 B₁. 4 Dc D₁₋₃ च कृतो भवेत् (D₁ महान्); D₅ परमो भवेत्
 (for च भवि°).

37 ^a) Ś₁ तथा तु मंत्रितास; K₃ D₁₋₃ G₁ तथानुयंत्रि-
 तास; B₄ T G₂₋₄ M तथा तु यंत्रितास. — ^b) D₁₋₃ वै (for
 ताः). T₁ G₁. 2 M तावै राजन्प्रजास्तदा; T₂ G₃. 4 राजं (G₃
 'ज्ञ)स्ता वै प्रजास्तदा. — ^c) G₂ M₁ स्वनं. S सर्वाः (for
 घोरं). — ^d) K₂ B₂₋₃ Dn D₄. 6 संहताः (for दुःखि°).

38 ^a) Ś₁ K₃ Dc₂ D₁₋₃ च (for [अ]थ). S पांडवैः.

39 Cf. 4*. — ^a) Ś₁ Dc₁ च; B₃. 4 Dc₂ D₁₋₃
 [अ]थ (for तु). S चिनिवृत्तेषु पौ°. — ^b) B₁ Dc₁ रथम्.
 — ^c) K₂ Dn D₄. 6 आजग्मुर्; K₃ संजग्मुर्; Dc₂ D₁₋₃. 5
 T₂ G₃. 4 प्रययुर्.

40 ^a) K₃ Dc₂ D₄ तत्ते; B₁ Dn D₅ (by transp.)
 ते तं; Dc₁ S ततो. — ^b) Ś₁ K₃ B₄ Dc₂ D₁₋₃ [अ]थ (for
 तु). — ^f) Ś₁ K₃ B₁. 4 D₁₋₃. 5 शोककर्षिताः; Dc नरपुंगवाः.
 Some MSS. -कर्षिताः.

41 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃. 5 अभि° (for अनु°). Dc तत्रैव;
 T G₃ M₁ तत्रैवान्. — K₃ transp. 41^{ef} and 42^{ab}. — ^c)
 B₂ च निवृत्तो (for परि°). — ^f) S शुश्रूषुर् (for शुशुभे).

42 ^b) Cf. 1. 43. 20^b.

43 ^a) B₂ T₂ G₃. 4 तं (for तु). — ^c) S विप्रेन्द्राः (for
 विप्राग्र्याः). — ^d) Dc₂ D₁. 2 T₂ G₃. 4 सर्वे (for सर्वा).
 — After 43, S ins. :

6* राजा तु भ्रातृभिः सार्धं तथा सर्वैः सुहृद्गणैः ।
 अशेत तां निशां राजा दुःखशोकसमाहतः ।

[(L. 1) T₂ G₁. 3. 4 सुहृज्जनैः. — (L. 2) T₁ G₂
 'समाहितः; T₂ G₃ 'समन्वितः.]

Colophon. K₁. 4 missing; M₂ broken. — Major
 (or Sub-)parvan: Ś₁ B Dn₂. n₃ T₁ G₂ M₁ अरण्य;
 K₂ D₄ वन; Dc₂ कर्ण. D₆ T₂ G₃. 4 आरण्य. — Adhy. name:
 Ś₁ Dc₁ D₅ पौरानुगमनं; K₂ B₂ Dn₁. n₂ D₄. 6 पौरप्रत्याग-
 मनं; K₃ पांडवप्रवाजनं and पौरानुरागः; D₁ पांडववनयानं;

२

वैशंपायन उवाच ।

प्रभातायां तु सर्वर्या तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 वनं यियासतां विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजोऽग्रतः ।
 तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
 वयं हि हतसर्वस्वा हतराज्या हतश्रियः ।
 फलमूलामिषाहारा वनं यास्याम दुःखिताः ॥ २
 वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ।
 परिक्लेशश्च वो मन्ये भुवं तत्र भविष्यति ॥ ३
 ब्राह्मणानां परिक्लेशो दैवतान्यपि सादयेत् ।
 किं पुनर्भामितो विप्रा निवर्तध्वं यथेष्टतः ॥ ४

ब्राह्मणा ऊचुः ।

गतिर्या भवतां राजंस्तां वयं गन्तुमुद्यताः ।
 नार्हथास्मान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्धर्मदर्शिनः ॥ ५
 अनुकम्पां हि भक्तेषु दैवतान्यपि कुर्वते ।
 विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
 सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७
 आहरेयुर्हि मे येऽपि फलमूलमृगांस्तथा ।
 त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥ ८
 द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।
 दुःखान्वितानिमान्क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ९

ब्राह्मणा ऊचुः ।

अस्मत्पोषणजा चिन्ता मा भूते हृदि पार्थिव ।
 स्वयमाहृत्य वन्यानि अनुयास्यामहे वयम् ॥ १०
 अनुधानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ।
 कथाभिश्चानुकूलाभिः सह रंस्यामहे वने ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतन्न संदेहो रमेयं ब्राह्मणैः सह ।
 न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२

T₂ G₃. 4. चटवृक्षनिवासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn D₁. 2 S (M₂ broken.) 1 (as in text).
 — *Sloka no.* : Dn 47 (Dn 44); D₁ 49.

2

☞ This *adhy.* is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ¹) Ś₁ K₃ B₁ Dc₂ D₁₋₃ धर्मं (for कुन्ती°).

2 ^c) T₂ G₃. 4 °शनां (for °मिषां). — ^d) K₂ B Dn D₂. 4-6 गच्छाम (for यास्याम).

3 ^b) Ś₁ °समावृतं; D₁ °समाकुलं. — ^c) T₂ G₃. 4 °क्लेशं च. — ^d) Dc D₄ भुवस्तत्र.

4 ^a) B₁ S तु (B₁ च) संक्लेशो (for परि°). — ^b) B₁ शातयेत्; B₄ संदेहेत्. — ^c) Ś₁ मामथो; B₁ Dn₃ मामतो; D₁₋₃ मादृशान् (for मामितो).

5 ^a) D₁₋₃ transp. गतिः and या. — ^c) Ś₁ K₂ Dn D₁₋₃ नार्हसि; Dc तत्तथा (for नार्हथ). — ^d) K₃ D₃ सद्धर्म-चारिणः; Dc धर्मात्मदर्शिनः; D₅ धर्मार्थ°. D₁. 2 भक्त्यास्मान्व-नचारिणः.

6 ^a) S (except G₁ M₂) स्नेहकर्माणि भ°. — ^b) K₂ B

Dn D₄. 6 देवता ह्यपि कु°.

8 ^a) K₂ B Dc₂ Dn D₄₋₆ इमे (B₂ इदं) येपि; S हि ये सर्वे (for हि मे येऽपि). — ^b) B₂ D₄ M₁ फलमूलं; D₅ फलं मूलं (for फलमूल-). Dc फलमूलतृणं तथा; G₁ (corrupt) फलं मूलमधुस्तथा.

9 ^c) K₂ B Dn D₄₋₆ दुःखार्दितान्. D₃ इह (for इमान्). B₂ चैव (for क्लेशैर्). — ^d) S तान्योक्तुम् (for योक्तुमिह).

10 Ś₁ K₃ विप्रा ऊचुः. — ^c) K₂ B Dn D₄. 6 चाब्रानि (B₁ °चां); K₃ वन्यं तु; Dc D₅ वन्यास्त्वां (for वन्यानि). Ś₁ स्वयमाहृतवन्याः स्म. — ^d) Ś₁ ह्यनुयास्याम त्वा; K₂ B Dn D₄. 6 उपयोक्ष्यामहे; K₃ T G₂. 3 M₂ ह्यनुयास्यामहे; Dc यातु यास्यां; D₁₋₃ त्वानु°; G₁. 4 M₁ [अ]प्यनु°.

11 ^a) K₂. 3 D₁₋₃. 6 जाप्येन. — ^b) D₅ विदधामः. — ^c) Dc om. च. Ś₁ K₃. D₅ G₁ चा (G₁ अ)नुरूपाभिः; K₂ B₂. 3 Dn D₄ चाभिरम्याभिः. — ^d) D₁. 3 सर्वे (for सह). N (except Ś₁) T₁ (*sup. lin.* as in text) वयं (for वने).

12 ^a) Dc D₅ G₁ एव (for एतन्). — ^b) Ś₁ K₂ B Dc Dn D₄₋₆ रमेहं (Dc °यं) सततं द्विजैः; K₃ रमेहं सह ब्राह्मणैः; D₁₋₃ न चोक्तमनृतं द्विजैः. — ^c) K₃ नूनं कथं नु यास्यामि.

[7]

C. 3. 59
B. 3. 2. 13
K. 3. 2. 13

कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्वयमाहृतभोजनान् ।
मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान्धिक्षपापान्धृतराष्ट्रजान् ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा स नृपः शोचन्निषसाद महीतले ।
तमध्यात्परतिर्विद्वान्शौनको नाम वै द्विजः ।
योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १४
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १५
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।
श्रेयोघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १६
अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुर्यां सर्वाश्रेयोविघातिनीम् ।
श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां सा राजंस्त्वय्यवस्थिता ॥ १७
अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च ।
शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ १८

श्रूयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ।
आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना ॥ १९
मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।
तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २०
व्याधेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ।
दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ २१
तदाशुप्रतिकाराच्च सततं चाविचिन्तनात् ।
आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन तु ॥ २२
मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्वते ।
मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणाम् ॥ २३
मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।
अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ २४
मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।
प्रशान्ते मानसे दुःखे शरीरमुपशाम्यति ॥ २५

13 ^{b)} K₂ B D स्वयमाहृतभोजिनः; K₃ ब्राह्मणान्कृत-
भोजिनः; T₁ स्वयमाहृत भोजनान्. — ^{c)} Dc S (except
M₂) मद्भक्तान्. — ^{d)} S द्विषतो (for धिक्षपापान्).

14 ^{a)} S नृपतिः (for सनृपः). — ^{b)} Dc D₁. 2. 5 निप-
पात (for निष). — ^{c)} Ś₁ K₃ B₃. 4 Dc D₁₋₃ गतिर्; K₂
B₁. 2. 3m Dn D₄₋₆ रतो (for रतिर्). T₁ तमध्यात्मा मुनि-
विद्वान्. — ^{d)} K₃ B₄ Dc₂ D₅ को द्विजसत्तमः. — ^{e)} Ś₁
K₃ सांख्ये योगे (by transp.).

15 =B. 12. 330. 2. — Before 15, B₄ Dc D₅ G₁. 2
M₂ ins. शौनक उ. — ^{b)} Ś₁ D₁₋₃ G₁ हर्षं (for भय).
— ^{c)} Ś₁ K₃ मूढान्. — ^{d)} K₃ पण्डितान्.

16 ^{a)} T₁ G₂ M₁. 2 च; T₂ G₃. 4 चेत् (for हि). — ^{b)}
Ś₁ K₃ D₁₋₃. 5 G₂ M₂ बहुपापेषु; B₄ Dc बहुपापेषु. — ^{c)}
Ś₁ B₁ D₁₋₃ मूलं (for श्रेयो). — ^{d)} T₂ G₃ बहुश्रुताः (for
भव). — After 16, D₂ ins. 7*.

17 ^{a)} S हि (for यां). — ^{b)} K₂ B₁₋₃ Dn D₄₋₆ G₂
सर्वाश्रेयोभिः; B₄ Dc विपाटीर्; T₁ G₄ सर्वश्रेयोविघातिनीं;
T₂ G₁. 3 सर्वश्रेयोविधायिनीं. — ^{c)} Dc T₂ G₂₋₄ समायुक्ता;
T₁ G₁ M मतिस्मृतिसमायुक्ता (M₁ क्तां). — ^{d)} Dc₂ Dn D₅
transp. सा and राजन्. — D₅ G₂ ins. after 17 : D₂,
after 16 :

7* शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।

ऊहापोहोऽपि विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ।

18 ^{a)} S दुःखे (for दुर्गे). — ^{b)} T G₂₋₄ ह्या (for

व्या). B₄ T G M₁ स्व (G₂ वि) जनेषु; M₂ व्यसनेषु (for
स्वजनस्य). S (except G₄ M₂) [अ]पि (for च). — ^{c)} B₁
शारीरं (for शारीर-). S शारीरे मानसे चैव (G₁ सेष्वेव).
— ^{d)} S (except M₂) न सीदन्त्यसुखे बुधाः.

19 ^{a)} = (var.) 3. 1. 21^a. D₁. 2 Som. च. — ^{c)}
Ś₁ पराः; K₃ धर्म. — ^{d)} Ś₁ B₁. 4 Dc D₁₋₃. 5 श्लोका
गीताः (by transp.); K₃ गाथा गीताः.

20 ^{a)} K₃म मोहं (for देह). — ^{c)} D₁. 2 तयोश्चैव
विनाशाय.

21 ^{a)} S (except G₄) संयोगाच्च. — After 21^{ab}, K₃
reads 23^c-24^b. — ^{c)} G₂ M₁ एतच्च (for दुःखं). T₁
एतच्छरीरं कौतेय. — After 20, D₁. 2 ins. :

8* व्याधयोऽत्र शरीरेऽस्मिन्वातपित्तकफोद्भवाः ।

अजीर्णप्रभवाः सर्वे दुःखाः पापोद्भवास्तथा ।

22 ^{a)} K₂ Dn D₄. 6 तदा तत्; B (except B₄) सदा
तत् (for तदाशु). — ^{b)} Ś₁ K₃ B₂. 4 Dc D₁₋₃ च वि-
(B₂ परि)वर्जनात् (for चावि). — ^{d)} D₅ त्वमेव; T G
बलेन; M₁ फलेन (for द्वयेन). Ś₁ B₄ Dc Dn₁ D₁ T₁ G₁
च (for तु).

23 ^{ab)} S (except M₂) व्यथोपेताः (for ह्यतो वैद्याः),
and प्रायेण (for प्रागेव). — K₃ reads 23^{cd} (with 24^{ab})
after 21^{ab}. — ^{c)} Dc D₁₋₃ प्रियाख्यान. S (except M₂)
मानसाख्यं ख्यानात्. — ^{d)} Dc₁ T₂ G₁. 3 संभोगाप.

24 For sequence in K₃ cf. v.l. 21. — ^{a)} S

मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
 स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ २६
 स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
 शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते ॥ २७
 स्नेहात्कारणरागश्च प्रजज्ञे वैषयस्तथा ।
 अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ २८
 कोटराग्निर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत् ।
 धर्मार्थिनं तथाल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ २९
 विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमात् ।
 विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ३०
 तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसंचयात् ।
 स्वशरीरसमुत्थं तु ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३१
 ज्ञानान्वितेषु मुख्येषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।
 न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३२

रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ।
 इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा प्रवर्तते ॥ ३३
 तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
 अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥ ३४
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥
 अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
 विनाशयति संभूता अयोनिज इवानलः ॥ ३६
 यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
 तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३७
 राजतः सलिलादग्रेश्चोरतः स्वजनादपि ।
 भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३८
 यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
 भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥ ३९

C. 3. 86
B. 3. 2. 40
K. 3. 2. 41

(except T₂ G₃) [ए]त्र (for हि).

25 ^b) K₃ G₂ अंभसा (for अम्बुना). — ^c) N (K_{1. 4} missing) ह्यस्य (for दुःखे).

26 ^a) B₁ T₂ G₂₋₄ M₂ हि (for तु). — ^b) G₁ अभिधीयते (for उपलभ्यते). — ^c) Ś₁ B₄ Dc D₁ G₂ M₁ च (for तु). — ^d) Ś₁ दुःखमोहम्; K₃ दुःखे सुखम्; B₄ दुःखमूलम्.

27 ^c) S शोको हर्षः. — ^d) T₁ G₂ M₁ स्नेहात्सर्वं (by transp.).

28 ^a) K₂ B D (except D_{1-3. 5}) भावोनुरागश्च; S कारुण्यरागौ च (G₁ ण्यभावाच्च). — ^b) K₂ B₁₋₃ Dc Dn D_{2. 4-6} विषये; K₃ D₃ विषयस्य (for वैषयस्य). B₄ मित्रेषु च धनेषु च; S प्रजास्वीर्ग्या (T₂ G₃ स्विष्टो) दयस्तथा (M₂ स्पृहा).

29 ^c) K₂ B (except B₁) D (except D_{1-3. 5}) धर्मार्थौ तु (for र्थिनं). — ^d) Ś₁ K₃ D₅ रागद्वेषौ; Dc₁ Dn₂ (before corr.) T₁ G₂₋₄ रागद्वेषो. B₁ रागो द्वेषश्च नाशयेत्.

30 ^b) K₃ समागतान्; Dn₁ समागमे. — ^c) Ś₁ K₃ विकारं; M₂ वैराग्यं (for विरागं). — ^d) N (K_{1. 4} missing) निरवग्रहः.

31 ^a) N (K_{1. 4} missing) न लिप्सेत (D₅ सुपक्षेभ्यः) (for स्वपक्षेभ्यः). — ^b) B₂ मित्रेषु च धनेषु च; G₂ धनधान्यं च संच. — ^c) N (except K₃; K_{1. 4} missing) च (for तु).

— ^d) T₁ G₂ M₁ परिवर्जं (for विनिवर्तं).

32 ^a) Ś₁ K₃ D_{1-3. 5} सिद्धेषु; K₂ B Dc Dn D_{4. 6} युक्तेषु (for मुख्येषु). — ^b) Dc सूक्तेषु च (for शास्त्रं).

33 ^b) D₃ क्लिश्यते; T₁ M₂ तुष्यते; G₂ शुष्यते; M₁ तप्यते. — B₂ om. 33^{cd}. — ^c) Ś₁ K₃ B_{1. 4} Dc D_{1-3. 5} चास्य; B₃ ह्यस्य (for तस्य). — ^d) K₂ B₃ Dn D_{4. 6} विवर्धते; Dc D₅ प्रजायते (for प्रव).

34 ^a) T G_{3. 4} [अ]पि (for हि). — ^b) T G_{3. 4} नित्योद्योगं. N (K_{1. 4} missing) स्मृता (for नृणाम्); cf. 36^b. — ^d) D₁₋₃ घोररूपात्.

35 = Adi 840*, lines 5-6.

36 ^b) To avoid hiatus, Ś₁ Dc D₁₋₃ ह्य (for अं)! — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) भूतानि (for संभूता). — ^d) Ś₁ K₃ D₃ अयोरज; B₂ आपो (m अयो) वज्र (m also as in text); D_{1. 2} लौहं रज; T₂ G₃ अयो घोरा; G₁ अयोरुज; G₄ अयोरज; M₁ अयोजलम् (for अयोनिज). Nilp अयोनिजमिवानलं.

37 ^a) T G₃ यथा च; G_{1. 4} यथायः; G₂ यथैव; M₁ यथायं; M₂ यथागः (for यथैधः). Dc सुसमिद्धेन (for स्वसमु). — ^b) B₄ अर्हति; D_{3. 4. 6} अर्द्धं (for ऋच्छं). — ^c) T₂ (by corr.) G₃ तथा तु स्वात्मलोभेन.

38 ^b) Ś₁ K₃ B (except B₂) Dc₂ Dn₂ D₂₋₅ चौरतः. — After 38^{ab}, G₂ ins. :

9* अर्थिभ्यः कालतस्तस्मान्नित्यमर्थवतां भयम् ।

अर्थ एव हि केषांचिदनर्थो भविता नृणाम् ।
 अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ।
 तस्मादर्थगमाः सर्वे मनोमोहविवर्धनाः ॥ ४०
 कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।
 अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् ॥ ४१
 अर्थस्योपार्जने दुःखं पालने च क्षये तथा ।
 नाशे दुःखं व्यये दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् ॥ ४२
 अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चापि तेऽसुखाः ।
 दुःखेन चाधिगम्यन्ते तेषां नाशं न चिन्तयेत् ॥ ४३
 असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
 अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ।

तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४४
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
 ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृध्येदेषु न पण्डितः ॥ ४५
 त्यजेत संचयांस्तस्मात्तज्जं क्लेशं सहेत कः ।
 न हि संचयवान्कश्चिद् दृश्यते निरुपद्रवः ॥ ४६
 अतश्च धर्मिभिः पुंभिरनीहार्थः प्रशस्यते ।
 प्रक्षालनाद्वि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ ४७
 युधिष्ठिरैवमर्थेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
 धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ४८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेषुता मम ।

— °) T₂ G₁. 3. 4 °वतो (for °वतां).

39 °) Dc भुज्य° (for भक्ष्य°). — °) N (except S₁; K₁. 4 missing) सर्वत्र (for सर्वेण).

40 °) K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃) अनर्थं. S₁ D₁₋₃ जायते; K₂ B₂₋₄ Dc Dn D₄₋₆ भजते; K₃ भवते (for भविता). B₁ लोकेनर्थाय कल्पते. — °) S (except T₁ M₂) अर्थे (for अर्थः). — °) S₁ K₃ B₄ परं (for नरः). — °) S₁ मनोदोषः; S (except G₃) मदमोहः. D₁. 2 निबन्धनाः.

41 °) S₁ K₃ B₄ D₁₋₃. 5 हि केषांचित् (for विदुः प्राज्ञा). — °) K₃ एव हि (for एतानि).

42 °) K₂ B (except B₄) Dn D₄. 6 अर्थस्योत्पादने चैव. — °) S₁ K₃ B₁. 4 Dc D₃. 5 [अ]थ (for च). D₁. 2 रक्षणे (for च क्षये). K₃ B₂. 3 Dn D₄. 6 तथा क्षये (by transp.). G₂ अर्जितानां तु रक्षणे. — °) S₁ D₁. 2 संग्राहचैव; K₂ B Dc Dn D₄. 6 सहति (B₄ °ते) च; K₃ त्यागश्चैव; D₃ संयोगाच्च; D₅ संगे चैव (for नाशे दुःखं). N (K₁. 4 missing) महद् (for व्यये). — °) S₁ K₃ D₁₋₃ चाप्यर्थः; B₁ चाप्यन्यः; B₃ Dc चैवात्मः.

43 = (var.) B. 12. 330. 18. — °) S₁ K₃ D₁₋₃ T₂ G₃. 4 दुःखाः (for दुःखं). T₂ G₃. 4 °त्यक्ताः (for °त्यक्तुं). — °) N (K₁. 4 missing) चैव (for चापि). K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃. 5) शत्रवः (for तेऽसुखाः). — °) K₂ B (except B₄) Dn D₄. 6 तस्माद्भाशं; T₁ नाशं तेषां (by transp.).

44 44^{def} = (var.) B. 12. 330. 21. — °) S₁ °रता (for °परा). — S₁ om. (hapl.) 44^{def}. — °) S विविक्षायाः (for पिपासा). — °) K₂ Dn परं; D₄₋₆ वरं (for धनं).

45 = (var.) B. 12. 330. 14. — °) T₁ M₁ परमं (for यौवनं). — °) S₁ K₃ Dc D₃ T₁ M₁ द्रव्यसंचयाः; K₂ B (except B₄) Dn D₄₋₆ रत्न (B₂ धन) संचयः; T₂ G₃. 4 द्रव्यमेव च. — B₁ om. 45^{cd}. — °) S आरोग्यं (for ऐश्वर्यं). — °) S₁ lacuna; K₂. 3 B₃. 4 Dn D₄. 6 तत्र (for एषु).

46 K₂ om. 46. — °) D₁. 2 त्यजेद्भिः; D₃ °च्च (for °त). D₁. 2. 5 T₂ G₃. 4 संचयं. — °) T₁ सहेतुकः; G₂ सहेतुकं (for सहेत कः). S₁ तज्जः क्लेशान्सहेत्ततः; K₃ तत्क्लेशाच्च सहेत च; B D तज्जान् (D₁₋₃ तज्जः; D₅ ऋजुः; D₆ जातान्) क्लेशान्सहेत च (Dc₁ D₅ वः; D₂ कः); M₁ तज्जः क्लेशः सहेतुकः. — °) Dc संचयकृत्. — °) B₁ जायते. S₁ निरुपप्लवः.

47 °) T₂ G₃. 4 पुन° (for अत°). K₂ B (except B₄) Dn D₄. 6 धार्मिकैः (for धर्मिभिः). G₂ सद्भिः (for पुंभिः). — °) K₃ D₁₋₃ G₂ M₁ अनीहार्थे. — After 47^{ab}, K₂ B (except B₁) D (except D₃) ins. :

10* धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।

[Dc धर्मार्थाः; D₅ °र्थः. D₁₋₃ यस्य चित्ते भवेदीहा (for the prior half). B₄ Dc D₁₋₃. 5 तस्यानीहा गरीयसी.]

— D₂ om. 47^c-48^b. — °) Cited twice *verbatim* in the Śāṅkarabhāṣya on Brahmasūtra 3. 2. 22. T₂ G₃ तु (for हि). K₂ B₂. 3 Dn D₄ S (except T₁) श्रेयो (for दूराद्). B₂. 3 Dn D₄ न स्पर्शनं; S (except T₁) ह्यस्प°. K₂ B₁₋₃ Dn D₄ S नृणां (T परं) (for वरम्).

48 D₂ om. 48^{ab} (cf. v.l. 47). — °) D₁₋₃ त्वम् (for एवम्). K₂ B₂. 3 Dn D₄. 6 सर्वेषु (for अर्थेषु). — After 48, B₄ T₂ G₃. 4 ins. an addl. colophon

भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्काङ्क्षे न लोभतः ॥ ४९
 कथं ह्यस्मद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।
 भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ५०
 संविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
 तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५१
 तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च स्रज्जुता ।
 सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५२
 देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।
 तृपितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५३
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च स्रज्जुताम् ।
 प्रत्युद्गम्याभिगमनं कुर्याद्भयायेन चार्चनम् ॥ ५४
 अग्निहोत्रमनङ्गांश्च ज्ञातयोऽतिथिवान्धवाः ।
 पुत्रदारभृताश्चैव निर्दहेयुरपूजिताः ॥ ५५

नात्मार्यं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
 न च तत्स्वयमश्रीयाद्विधिवद्यन्नं निर्वपेत् ॥ ५६
 श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेज्जुवि ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ ५७
 विघसाशी भवेत्तस्मान्नित्यं चामृतभोजनः ।
 विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ ५८
 एतां यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।
 तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ५९
 शौनक उवाच ।

अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
 येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६०
 शिश्रोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विघसं बहु ।
 मोहरागसमाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ६१

C. 3. 111
B. 3. 2. 65
K. 3. 2. 65

(adhy. no. : T₂ G₄ 2).

49 M₁ om. 49^{ab}. — ^a) K₃ B (except B₁) नात्मोप^०; Dc आत्मोप^० (see below); D₁₋₃ न ब्रह्मन्; S (M₁ om.) नास्त्वोषणल्लिप्सार्थं. ❀ C_n : आत्मोपभोगेति पाठो निर्मूलः। ❀ — ^b) Dc नेयम् (for इयम्). — ^d) B₂ विधानतः (for न लो^०).

50 ^a) K₃ B₂ S (except T₂ G₃) om. हि. S विप्र (for ब्रह्मन्).

51 ^b) K₂ B₂ 3 Dn D₄₋₆ G₁ 2. 3 (mas in text) दृश्यते; B₁ सिध्यति; B₄ Dc D₂ शस्यते; D₃ इय^०; G₃ जाय^० (for शिष्य^०). — ^c) K₃ तथैवापच (sup. lin. °त्सु)-मानेषु; B तथैव या (B₄ प) चमानेभ्यः; Dc₂ (sup. lin.) T₁ G₁ तथैवायाच^०; T₂ G₃ 4 तथैवापि च मान्येभ्यः.

52 = 5. 36. 32 (q. v.); = (var.) Manu. 3. 101.

53 ^b) Ś₁ तथा; K₃ T₁ G₂ 4 M₁ स्थिति- (T₁ M₁ °तिः); G₁ पथि; M₂ परि- (for स्थित-).

54 54^{ab} = B. 13. 7. 6^{ab}. — ^b) N (except Ś₁ B₂; K₁ 4 missing) सुभाषितां (for च स्रज्जुताम्); cf. 12* (line 1). — After 54^{ab}, N (K₁ 4 missing) ins. :

11* उत्थाय चासनं दद्यादेष धर्मः सनातनः ।

— ^c) N (K₁ 4 missing) प्रत्युत्थाया (B₄ °ना)भि^०. — ^d) B₂ अर्घ्याभ्यायेन. K₂ Dn₂ चार्चनां; Dn₁ चार्चनात्.

55 ^b) Ś₁ Dc D₁₋₃ जामयो (for ज्ञातयो). — ^c) Ś₁ K₃ D₁ 3 पुत्र (D₁ °त्रा) दारा भृताश्चैव; K₂ B Dn D₄₋₆ T₂ G₁ 3 पुत्रा (G₁ °त्रा) दाराश्च भृत्याश्च.

56 ^a) D₁ 3 नात्मार्ये. T G₁ 3. 4 M तु पचेद् (for पाचयेद्). K₂ B₂ 3 Dn D₄ 6 आत्मार्यं पाचयेन्नान्नं; G₂ आत्मार्यं न पचेदन्नं. — ^b) T₁ G₁ 2 M₁ पशून्. — ^c) T₁ G₁ 2 M एकः; T₂ G₃ 4 एव (for तत्). — ^d) T₁ G₁ 2 M₁ °वर्जं न; T₂ G₃ 4 °वच्चैव (for °वद्यन्न).

57 ^c) S (except T₂ G₃) इदं (for एतत्). — ^d) K₂ B₂ 3 Dn D₄₋₆ च दीयते; K₃ B₄ Dc प्रदी^०; B₁ प्रवर्तते (for विधी^०).

58 = (var.) Manu. 3. 285. — ^a) K₃ B₄ D₁₋₃ नित्यं (for तस्मान्). — ^c) K₂ B (except B₂) D (except D₁₋₃ 5) T₂ G₃ विघसो. Ś₁ K₂ B₁ 3 Dn D₄₋₆ T₂ G₁ 3 भुक्तशेषं (B₁ °षस्); B₄ भृत्यशेषस्. — ^d) Ś₁ यज्ञशेषं; B₄ यज्ञशेषस्. — After 58, N (K₁ 4 missing; K₃ om. lines 1-2) ins. :

12* चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च स्रज्जुताम् ।

अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ।

यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।

श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ।

[= B. 13. 7. 6-7. — (L. 1) = 54^{ab}. D₁ 2 देवान्पितृ-न्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपंचमान्. — (L. 2) Dc पंचयज्ञः सदक्षिणः (for the posterior half). — (L. 3) D₁ 3 तिष्ठ^० (for वर्त^०).]

59 ^a) K₃ B₁₋₃ Dn D₃ 4. 6 एवं यो; T₂ G₃ 4 य एतां (for एतां यो).

61 ^a) B₄ M₂ [अ]थाज्ञः; D₅ त्वज्ञः; T₁ G (G₃

C. 3. 112
B. 3. 2. 66
K. 3. 2 66

ह्रियते बुध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
विमूढसंज्ञो दुष्टाश्चैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः ॥ ६२
षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा ।
तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥ ६३
मनो यस्येन्द्रियग्रामविषयं प्रति चोदितम् ।
तस्योत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६४
ततः संकल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
विद्वः पतति लोभाग्रौ ज्योतिर्लोभात्पतंगवत् ॥ ६५
ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च विशां पते ।
महामोहमुखे मशो नात्मानमवबुध्यते ॥ ६६
एवं पतति संसारे तासु तास्विह योनिषु ।
अविद्याकर्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत् ॥ ६७
ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्तते ।
जले भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ६८

अबुधानां गतिस्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु ।
ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ६९
यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
तस्माद्धर्मानिमान्सर्वान्नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७०
इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७१
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयानपथे स्थितः ।
कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७२
उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा ।
अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७३
सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्यक्चेन्द्रियनिग्रहात् ।
सम्यग्रतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात् ॥ ७४
सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्चाध्ययनागमात् ।
सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चित्तनिरोधनात् ।

before corr.) M₁ चाज्ञः (for उपाज्ञः). — ^b) S (except M₂)
विषयं (T₂ G_{3.4} 'घातं') कुरुते बहु. — ^c) K₂ B D (except
D₁₋₃) 'वशाकृतः' (B₁ 'समापन्नः'). — ^d) B₁ D₂ इन्द्रियाणां
व.

62 ^a) D₁ ज्ञानं; D₂ ज्ञायं; D₃ जानं (for बुध्यं).
— ^b) D_c S (except M₂) मनो- (for नरो). — ^d) T
G_{3.4} उद्भ्रान्त इव.

63 ^{bc}) T₁ G_{1.2} M₁ transp. यदा and तदा. — ^d) Ś₁
K₂ D₆ G₁ M₂ पूर्व (for पूर्व-).

64 ^{ab}) Ś₁ 'स्यैव'; K₃ 'स्येह' (for 'ग्राम-'). Ś₁ K₃ धावति
(for चोदितम्). K₂ B D मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान्या (B₁
D₁₋₃ 'यं या' ति सेवितुं (B_{1.3.4} D_c बोधितुं; D₁₋₃ नोदितं).
— ^d) D_c चैव जायते; D₆ चैव विद्यते; G₁ चापि जायते (for
चोप').

65 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) 'वीजेन' (for 'वीर्येण').
— ^c) K₃ शोकां (for लोभां).

66 G₄ om. (hapl.) 66-67. — ^a) S (except M₂;
G₄ om.) ततो दारैर्विहारैश्च. — ^b) Ś₁ B₁ K₃ D_{1.2} लोभितश्च;
D₃ क्षोभितं. Ś₁ महेच्छया; K₂ B D_n D₄₋₆ यथेप्सया; K₃
D₁₋₃ महेप्सया; D_c यथेच्छया. — ^c) B₂ D_{1.3} 'मोहे' (D₃
'मोह-') मुखे; D_{n3} D₆ 'मोहे' मुखे.

69 ^a) K₃ D₃ M₂ धर्मे- (for धर्मे). — ^d) D₁₋₃ G₂
'मतयो' (for 'रतयो'). B₂ T₁ नराः (for जनाः).

70 70^{ab} = B. 12. 241. 1^{ab}; = (var.) 242. 3^{ab}. — ^a)

N (K_{1.4} missing) तदिदं. K₃ D_{c1} D_{n2} D₁ देव° (for वेद°).
In D₃, the portion from जेति (in 70^b) up to धि in 15°
of the next adhy. is lost on a missing fol. (6). — ^c) T₁
G_{1.2} transp. धर्मान् and सर्वान्. — 70^d = 72^d.

71 D₃ missing (cf. v.l. 70). T₁ G₁ om. (hapl.)
71-72. — ^b) K₃ D_{1.2} दया (for दमः). — ^d) Ś₁ मतः
(for स्मृतः).

72 D₃ missing (cf. v.l. 70). T₁ G₁ om. 72 (cf.
v.l. 71). — ^a) K₂ B (except B₃) D (except D₁₋₃)
अत्र; M₁ ततः (for तत्र). G_{2.4} M₁ चतुर्भागं; M₂ चतुर्भागाः.
— ^b) Ś₁ D_{1.2} 'यानपदे'; B_{2.3} D_n D₄ G₄ M₂ 'याणपथे'.
M₁ हितः; M₂ स्मृतः. K₃ तत्सर्वमविशेषतः. — ^c) Ś₁ K₃ D_c
D_{1.2} तत् (for यत्). — ^d) = 70^d. Ś₁ K₃ B₄ D_{1.2} न
मत्सरात् (for समाचरेत्).

73 D₃ missing (cf. v.l. 70). M₁ om. (hapl.)
73. — ^{ab}) K₃ (corrupt) उत्तरश्च चतुर्विज्ञो नामहात्मसुति
सदा; S (M₁ om.) उत्तरं 'यानं' तु 'चरितं' तदा (T₂ G₂₋₄ तथा).

74 D₃ missing (cf. v.l. 70). — ^a) S 'योगाच्च'
(for 'संबन्धात्'). — ^b) B_{1.4} D_c S om. च. — ^c) T₂
सत्य- (for सम्यग्). B₄ D_c व्रतनिषेवाच्च; G₃ प्रीतिविशेषाच्च.
— B₁ om. (hapl.) 74^d-75^a. — ^d) D_{1.2} सम्यग्गुरुनिषेव-
णात्; S (except G₂ M₂) सम्यग्गुरुषु सेवया.

75 D₃ missing (cf. v.l. 70). B₁ om. 75^a (cf. v.l.
74). — ^b) B₄ D_{c1} D_{1.2} T₁ M₁ om. च. G₁ चाध्यां;

एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ॥ ७५
 रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता गताः ।
 रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ।
 योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ७६
 तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् ।

तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥ ७७
 पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ७८
 सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात् ।
 तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्व्वात्ममनोरथम् ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।

शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १
 प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 न चास्मि पालने शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ २

परित्यक्तुं न शक्नोमि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
 कथमत्र मया कार्यं भगवांस्तद्वीतु मे ॥ ३
 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य तां गतिम् ।
 युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतां वरः ॥ ४
 पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशम् ।

C. 3. 135
B. 3. 3. 5
K. 3. 3. 5

G₄ स्वाध्या° (for चाध्य°). — ^c) Ś₁ K₃ Dc D₁. 2. 5 सम्यक्
(for एवं).

76 D₃ missing (cf. v.l. 70). — ^b) S (except M₂) ऐश्वर्यवशमागताः. — ^c) Ś₁ K₃ B₄ Dc D₂. 5 रु(Dc₂ इ)द्रादित्यास्तथा साध्याः. — ^d) = 1. 1. 32^d. Dc D₂ [S]-
ष्टा° (for स्था°). K₂ B₁₋₃ Dn D₄₋₆ तथाश्विनौ (for
[अ]श्विनावपि). T₁ अश्विनौ वसवस्तथा. — ^f) B₄ D₆ इमाः
प्रजाः (by transp.).

77 D₃ missing (cf. v.l. 70). — ^b) S (except M₂)
तप आ° (for शममा°). — K₃ om. 77^c-78^b; D₁ om.
77^{cd}. — 77^c = 78^c.

78 D₃ missing (cf. v.l. 70). Ś₁ K₃ om. 78^{ab}
(for K₃ cf. v.l. 77). D₁ transp. 78^{ab} and 78^{cd}. — ^c)
= 77^c. Ś₁ यतस्व राजञ्छांतानां.

79 D₃ missing (cf. v.l. 70). — ^b) K₃ S अनुग्रहं.

Colophon. K₁. 4 D₃ missing. — Major (or Sub-)
parvan : Ś₁ Dn₂. n₃ T₁ G₂. 4 M आरण्य. — Adhy.
name : Ś₁ Dn₁ D₁. 5 शौनकवाक्यं; K₂ B₄ Dc Dn₂. n₃
D₂. 4. 6 पांडवानां (Dc₂ पांडव-) प्रव्रजनं; K₃ सौनक्यं (sic);
T₂ G₃. 4 शौनकसंवादः; G₂ M₃ युधिष्ठिरशौनकसंवादः.
— Adhy. no. (figures, words or both) : Dn₃ D₁ T₁ G₁

M 2 (as in text); T₂ G₂₋₄ 3. — Śloka no. : Dn 84
(Dn₁ 83).

3

✍ This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1.
1); the MSS. are mostly ignored here.

1 In D₃, the portion from 1 up to चि in 15^c is
lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 2. 70). — ^a) Ś₁ Dc
D₁. 2. 5 भ्रातृभिः सहितोब्रवीत्; T₂ G₃ मध्ये वचोब्रवीत्.

2 D₃ missing (cf. v.l. 1). Before 2, B₄ D₂. 5 read
युधिष्ठिर उ°. — ^a) S (except M₂) प्रस्थिताननुयातारो (T₁
°नो). — ^c) K₂ B Dn D₄. 6 T₂ G₃ पोषणे (for पालन).

3 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K₃ B₄ Dc
D₁. 2. 5 परिमोक्तुं. K₂ B (except B₄) D (except D₁. 2. 5;
D₃ missing) G₁. 2 M₁ न शक्तोस्मि; T₁ न युक्तोस्मि. — B₂
om. (hapl.) 3^{cd}. — ^d) Ś₁ तु; M₂ प्र- (for तद्). G₂
ब्रवीहि. K₂ B₁. 3 Dn D₄. 6 तद्वहि भगवन्मम.

4 D₃ missing (cf. v.l. 1). Before 4, all MSS.
except Ś₁ K₃ D₁ (K₁. 4 D₃ missing) ins. वैशं उ° (resp.
वैशं). — ^a) Ś₁ अपि स; K₃ अथ स; S मनसा (for इव स).
— ^b) S अन्वी (G₁ उद्दी)क्ष्य (for अन्विष्य).

5 D₃ missing (cf. v.l. 1). Before 5, N (except Ś₁

C. 3. 135
B. 3. 3. 5
K. 3. 3. 5

ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता इव ॥ ५
 गत्वोत्तरायणं तेजोरसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।
 दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ ६
 क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोषधीरोषधीपतिः ।
 दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७
 निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः स्रयते भूगतो रविः ।
 ओषध्यः षड्रसा मेघ्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८
 एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम् ।
 पितैष सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं ब्रज ॥ ९
 राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ।
 उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १०

भीमेन कार्तवीर्येण वैन्येन नहुषेण च ।
 तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११
 तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधितः ।
 तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत ॥ १२
 एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
 धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ॥ १३
 पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ।
 योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
 गाङ्गेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥ १४
 जनमेजय उवाच ।
 कथं कुरूणामृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः ।

K₃ D₁; K₁. 4 D₃ missing) ins. धौम्य उ°. — ^a) Ś₁ K₃ B₄ Dc D₂. 5 °पितेव हि (B₄ D₅ ह); K₂ B₁₋₃ Dn D₄. 6 °पिता यथा (for °पिता इव). — For 5^d, D₁ reads सवितारं पितामहः, and cont. :

13* सान्त्वयित्वा ततो देवः प्राणिकार्ये युयोज च ।

6 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K₃ D₁. 5 देवो; T₂ G₃. 4 तेषां (for तेजो). — ^b) T G₂₋₄ लोकान्; G₁ M लोकाद् (for रसान्). — ^d) D₅ तु प्रावृषद्; M₂ प्रविशते (for निवि°). S महीं वर्षति वारिणा (T₁ M₁ °भिः).

7 D₃ missing (cf. v.l. 1). B₂ om. 7^{ab}. — ^a) T₂ G₃. 4 क्षेम° (for क्षेत्र°). — ^b) A few MSS. औषधी° (in both places). — ^c) S (except M₂) रवेस् (for दिवस्).

8 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₃ D₂ निषिक्तश्; T₁ निक्षितं; G₂ M₁ निषिक्तं. — ^b) K₃ श्रूयते (for सू°). D₅ [अत्र गतो; T₂ G M₁ जगतो (for भूगतो). K₂ B Dc Dn D₂. 4. 6 स्वयोनौ निर्गते (B₁. 3. 4 Dc D₂ °तो) रविः. — ^c) Ś₁ K₃ B₄ D₁. 5 ओषधीः.

9 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^b) T₂ G₃ प्रजानां (for भूता°). — ^c) K₃ पितैव; B₄ Dc D₂. 5 पितेव; S (except M₁) नाथोऽयं (for पितैष).

10 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^b) Cf. 12^b. D₁ शुभे कर्मणि संस्थिताः. — ^c) G₄ धारयन्ति (for उद्ध°).

11 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B₁₋₃ धौम्येन (B₂am हैमेन); T₁ G₁. 2. 4 भैमेन; T₂ G₃ M₁ भौमेन; M₂ रायेन. — ^b) A few MSS. वैष्येन. — ^d) K₃ चापदि; D₁ ह्यापदि.

12 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ धर्माशः; S

कौतेय (for धर्मात्मन्). — ^a) T₁ G₁. 2 M₁ कौरव (for भारत).

13 D₃ missing (cf. v.l. 1). K₂ B Dc Dn D₂. 4. 6 read 13-14 after 33; Dc D₂ read 13 in its proper place also. Before 13, all MSS. ins. वैशं उ°. — After 13^{ab} (transposed), K₂ B₂. 4 Dn D₄. 6 ins. :

14* विप्रत्यागसमाधिस्थः संयतात्मा दृढव्रतः ।; while G₂ ins. :

15* ततस्त्वध्यापयामास मन्त्रं सर्वार्थसाधकम् ।
 अष्टाक्षरं परं मन्त्रमार्तस्य सततं प्रियम् ।

14 D₃ missing (cf. v.l. 1). For the sequence of K₂ B D (except D₁. 5; D₃ missing), cf. v.l. 13. — After 14^{ab} (transposed), K₂ B Dc Dn D₂. 4. 6 ins. :

16* सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ।
 — ^a) B₄ Dc D₂ सं° (for [उ]प°). — After 14, K₂ B D (except D₁; D₃ missing) ins. a passage given in App. I (No. 1); while S reads adhy. 4 !

15 M₂ om. 15-33. D₃ missing up to धि in 15^c (cf. v.l. 1). — After the ref., S (except M₂) ins. a variant of 14^{abcd}.

17* पुष्पोपहारैर्बलिभिर्बहुशश्च यथाविधि ।
 सर्वात्मभूतं संपूज्य यतप्राणो जितेन्द्रियः ।
 — ^a) S (M₂ om.) स्तवेन (M₁ तेपेन) केन विप्रर्षे (T₂ G₃ °प्रैष). — ^b) G₄ स्तुत्वा (for स तु). — ^d) Ś₁ K₃ D₁. 3 °विक्रमः; K₂ B Dc Dn D₂. 4-6 °दर्शनं (for °विक्रमम्). — After 15, S (except M₂) ins. :

18* मयि चेहोऽस्ति चेद्ब्रह्मन्यद्यनुग्रहभागहम् ।
 भगवन्नास्ति चेद्ब्रह्मं तच्च मे ब्रूहि सांप्रतम् ।

विप्रार्थमाराधितवान्स्वर्यमद्भुतविक्रमम् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

क्षणं च कुरु राजेन्द्र सर्वं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६

धौम्येन तु यथा प्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने ।

नास्त्रामष्टशतं पुण्यं तच्छृणुष्व महामते ॥ १७

सूर्योऽर्यमा भगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः ।

गंभस्तिमानंजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ १८

पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम् ।

सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ॥ १९

इन्द्रो विवस्वान्दीप्तशुः शुचिः शौरिः शनैश्चरः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ॥ २०

वैद्युतो जाठरश्चाग्निरेन्धनस्तेजसां पतिः ।

धर्मध्वजो वेदकर्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥ २१

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्वामराश्रयः ।

काला कौष्ठा मुहूर्ताश्च पक्षा मासा ऋतुस्तथा ॥ २२

संवत्सरकरोऽर्ध्वत्थः कालचक्रो विभावसुः ।

पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ २३

लोकाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ।

वरुणः सांगरोऽशुश्च जीमूतो जीवितोऽरिहो ॥ २४

भूताश्रयो भूतपतिः सर्वभूतनिषेवितः ।

माणिः सुवर्णो भूतादिः कामदः सर्वतोमुखः ॥ २५

ज्यो विशालो वरदः शीघ्रिगः प्रीणधारणः ।

धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ २६

द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ।

स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २७

C. 3. 156
B. 3. 3. 26
K. 3. 3. 79

16 M₂ om. 16 (cf. v.l. 15). — ^a) K₂ B₂ Dn D₁. 4-6 संग्र- (for सर्व). S (M₂ om.) गुह्यं वक्ष्यामि ते हितं.

17 M₂ om. 17 (cf. v.l. 15). — ^a) N (K₁. 4 missing) पूर्व (for प्रोक्तं). — ^c) G₂ अष्टोत्तरं (for अष्टशतं). N (K₁. 4 missing) नामाष्टशतमाख्यातं. — ^d) B₄ D₁ G₁. 4 महाद्युते. G₂ शतं तच्छृणु भूपते.

18 M₂ om. 18 (cf. v.l. 15). — Before 18, K₂ B (except B₁) D (except D₁. 3) T₂ G₃ ins. धौम्य उं (resp. धौम्यः); K₃ सूर्याय नमः.

20 M₂ om. 20 (cf. v.l. 15). — ^a) Dc D₂ विश्वास्मा (for दीप्तांशुः). — ^d) Dc Dn₁. n₂ (before corr.). n₃ वै वरुणो (for वैश्रं).

21 M₂ om. 21 (cf. v.l. 15). — ^b) Ś₁ B₂ निधिः (for पतिः).

22 M₂ om. 22 (cf. v.l. 15). — ^a) B₂ Dc D₁. 2 G₂. 4 द्वापरं च. — ^b) K₂ B D (except D₁. 3) सर्वमलाश्रयः. — ^d) Ś₁ पक्षो मास ऋतुश्च यः; K₂ Dc D₂ क्षणा यामा लवाः क्षपाः; K₃ पक्षमासा ऋतेशयः; B₁. 2 Dn D₄-6 क्षपा याम- (Dn₂ D₆ मा)स्तथा क्षणः (D₆ णाः); B₃ क्षपा यामा नवाः क्षणाः; B₄ पक्षा मासा क्षपाः क्षणाः; D₁ पक्षा मासास्त्वहर्निशौ; D₃ पक्षा मासत्वहर्निशं (sic).

23 M₂ om. 23 (cf. v.l. 15). — ^b) Ś₁ D₁-3 काल-चक्रं. — 23^d = (var.) 1. 1. 20^d.

24 M₂ om. 24 (cf. v.l. 15). — ^a) K₂ B₁. 2 D (except D₁. 3. 5) G₁ कालां (for लोकां). Ś₁ K₃ D₁ G₂ सुरां (for प्रजां). — ^c) Ś₁ K₂ B₂ Dn D₄-6 [S]शश्च; D₁ [S]भश्च (for Sशुश्च).

25 M₂ om. 25 (cf. v.l. 15). — ^a) Ś₁ K₃ B₃ भूताशयो. — ^b) K₂ B Dn D₄. 6 लोकनमस्कृतः (B₄ भूतहिते रतः); Dc D₂ भूतपतिर्विभुः; D₅ भूतनिषेवकः. — After 25^{ab}, N (K₁. 4 missing) ins. :

19* स्रष्टा संवर्तको वह्निः सर्वस्यादिरलोलुपः ।

अनन्तः कपिलो भानुः.

[Ś₁ K₃ B₃. 4 D₅ करोचलः; D₁. 3 करोमलः (for रलो-लुपः).]

— 19* is followed by 25^d, 26^a, 20*, 25^c and 26^b (with v.l.), etc. — ^c) N (K₁. 4 missing) मनः (D₁. 2 मनुः; D₅ कल्पः) सुपर्णो. — ^d) B₃ (m as in text) दः कामगो विभुः.

26 M₂ om. 26 (cf. v.l. 15). — ^a) Ś₁ K₃ B₃m D₁. 2 विषादो; M₁ धाता (for शालो). — After 26^a, N (K₁. 4 missing) ins. :

20* सर्वधातुनिषेवितः ।

[K₂ B₂ Dn D₄. 6 निषेविता; B₄ सर्वभूत.]

— ^b) K₂ B₂ धारकः.

27 M₂ om. 27 (cf. v.l. 15). — ^b) D₅ मही नभः (for पिता). — ^d) B (except B₂) Dc₁ D₄ त्रिविष्टपं.

3. 3. 28]

देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेण वपुषान्वितः ॥ २८
 एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यस्यैव महात्मनः ।
 नाम्नामष्टशतं पुण्यं शक्रेणोक्तं महात्मना ॥ २९
 शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यश्च तदनन्तरम् ।
 धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ॥ ३०
 सुरपितृगणयक्षसेवितं
 ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् ।
 वरकनकहुताशनप्रभं

त्वमपि मनस्यभिधेहि भास्करम् ॥ ३१
 सूर्योदये यस्तु समाहितः पठे-
 त्स पुत्रलाभं धनरत्नसंचयान् ।
 लभेत जातिस्मरतां सदा नरः
 स्मृतिं च मेधां च स विन्दते पराम् ॥ ३२
 इमं स्तवं देववरस्य यो नरः
 प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ।
 स मुच्यते शोकदवाग्निसागरा-
 ह्यभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

28 M₂ om. 28 (cf. v.l. 15). — ^a) Ś₁ (m as in text) B D (except D₁. 3) मैत्रेयः कर्णान्वितः; T₁ मैत्रेण वपुर्नितः.

29 M₂ om. 29 (cf. v.l. 15). — ^b) N (K₁. 4 missing) सूर्यस्यामिततेजसः. — ^c) K₃ D₁. 3. 5 प्रोक्तं (for पुण्यं). Ś₁ अष्टोत्तरं शतं नाम्नां; K₂ B Dc Dn D₂. 4. 6 नामाष्टशतकं चेदं. — ^d) K₂ B Dc Dn D₂. 4. 6 प्रोक्तमेतत्स्वर्यं भुवा; K₃ D₁. 3. 5 शक्रेण सुमहात्मना.

30 K₃ M₂ om. 30 (for M₂ cf. v.l. 15). K₂ B (except B₂) D (except D₁. 3. 5) read 30 in the course of passage No. 2 of App. I. — ^a) Ś₁ D₁ प्राप; D₂. 3 प्राप्य (for प्राप्तो). — ^b) N (K₁. 4 missing) तु (for च). — ^c) D₁. 4. 5 प्राप (for प्राप्य). — ^d) Dc D₂. 5 अवाप्नुयात्.

31 M₂ om. 31 (cf. v.l. 15). — ^a) K₂ B (except B₄) D (except D₁. 3) G₃ (by transp.) सुरगणपितृयक्ष^०; G₂ सुरपितृगणसिद्धवन्दितं (cf. 31^b). — ^b) D₁₋₃ om. हि. Ś₁ K₃ B₄ दितिजनिशा^०; T G₃. 4 M₁ निशिचरगणसिद्ध^०; G₁. 2 निशिचरचारण (G₁ चरगण) यक्षसेवितं (cf. ^a). — ^d) Ś₁ K₃ D₁. 3 त्वमपि नमस्व हिताय भा^०; K₂ B Dc Dn D₂. 4-6 प्रणिपतितोस्मि हिताय भा^०.

32 M₂ om. 32 (cf. v.l. 15). — ^a) K₂ B D (except D₁) सु- (for तु). — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) दारान्; K₃ कामान् (for लाभं). — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) transp. सदा and नरः. — ^d) K₂ B₁. 2 Dn D₄₋₆ धृतिं (for स्मृतिं). Ś₁ B₁. 2m. 3 D (except D₅) पुमान्

(for पराम्).

33 M₂ om. 33 (cf. v.l. 15). — ^a) S (M₂ om.) कीर्तयेत् (for यो नरः). — ^b) Hypermetric! S (M₂ om.) शृणोति वा यः (for प्रकीर्तयेच्छुचि-). Ś₁ K₃ B₃. 4 Dc D₁₋₃ शुद्धमनाः (for शुचिसुमनाः). — ^c) K₂ B Dn D₄₋₆ वि-; Dc प्र- (for स). — ^d) S (except G₄; M₂ om.) मनसो. — After 33, K₂ B Dc Dn D₂. 4. 6 read 13-14.

Colophon om. in Ś₁ K₂. 3 B₁₋₃ Dn D₆ T₁ M₂. K₁. 4 missing. — Major (or Sub-)parvan: G₂. 3 आरण्य. — Adhy. name: B₄ Dc₁ सूर्यनामाष्टशतकं (Dc₁ षष्टशतं); Dc₂ D₂ सूर्यनामाष्टकं शतं (D₂ षष्टशतं); Dn₁ सूर्याराधनं; D₁ धौम्योक्तं सूर्यध्यानं; D₃ धौम्यकृतस्तवः; T₂ G₃ सूर्यनामाष्टोत्तरं; G₂ सूर्यप्रसादः; to it B₄ Dc D₂. 3 add समाप्त. — Adhy. no. (figures, words or both): D₁ G₁. 2 M₁ 3 (as in text); T₂ G₃ 4. — Śloka no.: D₁ 35.

4

This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here. S reads the stanzas comprising this adhy. after 3. 3. 14; while K₂ B D (except D₁. 3. 5) read them after a passage given in App. I (No. 1), which these MSS. ins. after 3. 3. 14. Thus the sequence in K₂ B D (except D₁. 3. 5) is 3. 3. 1-12; 15-29; 31-33; 13-14 (with insertions); App. I (No. 1); 3. 4. 1-3; App. I (No. 2); 3. 4. 4-10.

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् ।
दीप्यमानः स्वपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ १
यत्तेऽभिलषितं राजन्सर्वमेतदवाप्स्यसि ।
अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ २
फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ।
चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ।
धनं च विविधं तुभ्यमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३
लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।
जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृश्चास्वजताच्युतः ॥ ४
द्रौपद्या सह संगम्य पश्यमानोऽभ्ययात्प्रभुः ।
महानसे तदान्नं तु साधयामास पाण्डवः ॥ ५

संस्कृतं प्रसवं याति वन्यमन्नं चतुर्विधम् ।
अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ६
भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वानुजानपि ।
शेषं विघससंज्ञं तु पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ।
युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती ॥ ७
एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमद्युतिः ।
कामान्मनोभिलषितान्ब्राह्मणेभ्यो ददौ प्रभुः ॥ ८
पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु ।
यज्ञियार्थाः प्रवर्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ९
ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः ।
द्विजसंघैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ १०

C. 3. 218
B. 3. 3. 86
K. 3. 3. 63

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

1 K₂. 3 B₁₋₃ Dn D₄. 6 S (which cont. the previous adhy.) om. the ref. ; while B₄ Dc D₂. 3. 6 (which ins. the ref. before the last line of passage No. 1 of App. I) also om. the ref. here.

2 Before 2, Ś₁ K₂ B Dc Dn D₄₋₆ M₂ ins. विवस्वानुवाच (Ś₁ om. उ°, but not M₂); K₃ D₁₋₃ G₂ सूर्य उ° (G₂ om. उ°); T₁ G₁ M₁ आदित्यः. — ^a) K₂ B₁. 2 Dn D₄. 6 किञ्चित्; B₃ कामं (for राजन्). — ^b) K₃ B₂ Dn D₄. 6 तत्सर्वं सर्वम्; B₁ तत्सर्वं त्वम् (for सर्वमेतद्). B₃ तत्सर्वं समवा°. — ^d) S नव वर्षाणि त्रीणि च. — After 2, K₂ Dn D₅. 6 (both latter marg.) ins. 21*.

3 ^a) Ś₁ यन्यं (for शाकं). — D₃ (marg. sec. m.) S ins. after 3^{ab}; K₂ Dn D₅. 6 (both latter marg.), after 2 :

21* गृहीष्व पिठं ताम्रं मया दत्तं नराधिप ।

यावद्वाञ्छति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ।

[(L. 2) K₂ Dn D₅. 6 वत्स्यति; T₁ इच्छति (for वाञ्छति). T₁ संभृता (for सुव्रत).]

— After 3^{cd}, K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 ins. :

22* इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ।

followed by वैशं उ°.

— ^e) D₅ चतुर्विधं (for च विविधं). K₂ B Dn D₄. 6

एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवांतरधीयत. — 3' = 1. 12. 3^d. — After 3, N (except K₃ D₁; K₁. 4 missing) ins. a passage given in App. I (No. 2).

4 Before 4, all MSS. (except D₁ T₂ G₃; K₁. 4 missing) ins. वैशं उ° (resp. वैशं). — ^a) Ś₁ B₄ Dc D₁₋₃. 5 भ्रातृभिः स्वजनेन च; K₂ B₁₋₃ Dn D₄. 6 भ्रातृश्च परिषस्वजे. — After 4, B₃. 4 ins. :

23* युधिष्ठिर उवाच ।

त्वत्प्रसादाद् द्विजश्रेष्ठ यदिष्टं प्राप्तवानहम् ।
followed by वैशं उ°.

5 ^a) D₁. 3 °द्या समुपागम्य. — ^b) N (K₁. 4 missing) वंछमानो; G₁ पचं (for पश्यं). K₂ B (except B₄) Dn D₄₋₆ तथा; K₃ ययौ; T₁ G₁. 2 M₁ [अ]पयात् (for ऽभ्यं). — ^c) N (K₁. 4 missing) तदानीं; T₂ G₁. 3. 4 तदन्नं (for तदान्नं). — T₁ om. (hapl.) 5^{d-7c}.

6 T₁ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) Ś₁ यच्च (for याति). M₂ संस्कृतं तच्च भवति. — ^b) Ś₁ धन्यम्; K₂ B Dn D₄. 5 स्वल्पम्; D₅ पक्कम् (for वन्यम्). — ^d) S (T₁ om.) [अ] भोजयत (for भोजं).

7 T₁ om. 7^{abc} (cf. v.l. 5). — ^a) K₃ D₃ तु; G₁. 2. 4 M₁ [अ]थ (for च). — ^b) Dc D₂ द्विजान्; D₁ [अ]नुगान्. — ⁱ) K₃ (? orig. gloss) द्रौपदी (for पार्षती).

वैशंपायन उवाच ।

वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु
प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः ।
धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं
सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १
प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव शुद्धा
धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।
समश्च त्वं संमतः कौरवाणां
पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २
एवं गते विदुर यदद्य कार्यं
पौराश्वमे कथमस्मान्भजेरन् ।
ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूला-
न्न कामये तांश्च विनश्यमानान् ॥ ३

विदुर उवाच ।

त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र
राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।
धर्मे राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या
पुत्रान्सर्वान्पाहि कुन्तीसुतांश्च ॥ ४
स वै धर्मो विप्रलुप्तः सभायां
पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः ।
आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां
पराजैषीत्सत्यसंधं सुतस्ते ॥ ५
एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राज-
ञ्शेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् ।
यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापा-
न्मुक्तो लोके प्रतितिष्ठेत् साधु ॥ ६

— N. B. After 7, most old printed ed. ins. a spurious line द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ।, which was found only on the marg. of one inferior MS. collated for the edition but not included in our apparatus !

8 ^b) K₂ B D (except D₁. 3) 'समग्रमः; M₂ पात्रं हैरण्यमुत्तमं. — ^c) T₂ (by corr.) G₃ आत्मा (for मनो). G₁ कामात्मानोभिलषितान्. — ^d) Dn D₃ S [अ]ददात् (for ददौ).

9 ^c) K₂ B Dc D₂. 4. 5 यज्ञे पार्थाः; D₁ यज्ञार्थाय; T₂ यज्ञार्थे सं; G M इज्यार्थे स्स (G₁ च; G₂ -भ्यः; G₃ सं-) (for यज्ञि). T₁ इज्यार्थे समवर्तते. — ^d) M₂ विधिवन्मंत्र-कोविदाः.

10 ^d) Dc D₂ युः काम्यके पुनः. — After 10, S reads 3. 3. 15-33.

Colophon om. in T₂ G M₁. K₁. 4 missing. — Major (or Sub-) parvan: T₁ M₂ आरण्य. — Adhy. name: Ś₁ K₃ सूर्यस्तवः; K₂ B₁₋₃ Dc Dn D₂. 4-6 काम्यकवन (B₂ D₂ om. वन) प्रवेशः; B₄ युधिष्ठिरादीनां काम्यकवनप्रवेशः; M₂ अर्कसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn T₁ M₂ 3; D₁ 4 (as in text). — Śloka no.: Dn 83, D₁ 11.

5

✎ This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^a) Ś₁ D₁. 3 T₂ G₃₋₈ सुखासीनं.

2 Dc₂ om. 2^a-3^b. Before 2, N (K₁. 4 missing; Dc₂ om.) G₄ M ins. धृतराष्ट्र उ^o (resp. धृतराष्ट्रः). — ^a) Ś₁ K₃ D₁ हि (for च). Ś₁ K₃ Dc₁ D₁₋₃ वृद्धा (for शुद्धा). — ^b) B₃. 4 वेत्ति; T G₃ वेद (for वेत्थ). — ^c) Dc₁ D₂ कामश्च (for सम). — ^d) K₃ D₃ T₂ G₃. 4 M₂ तेषां; G₂ चेदं (for चैषां). K₃ [ह]ह ब्रूहि (for ब्रवीहि).

3 Dc₂ om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^a) T G₃ वीर (for विदुर). — ^b) K₃ त्वेते; B₂ Dc₁ D₄ च मे; T₂ G₃. 4 च ते (for चेमे). — ^d) K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 तत्त्वं ब्रूयाः साधु कार्याणि वेत्ति. — After 3, T₂ G₂₋₄ ins. :

24* सौबलेनैव पापेन दुर्योधनहितैषिणा ।

क्रूरमाचरितं कर्म न मे प्रियमनुष्ठितम् ।

तथैवं हि कृते तत्र तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

उत्तरं प्राप्तकालं च किमन्यन्मन्यते क्षमम् ।

नास्ति धर्मे सहायत्वमिति मे दीर्यते मनः ।

यत्र पाण्डुसुताः सर्वे क्षिप्यन्ति वनमागताः ।

[(L. 2) G₂ क्षत्तर् (for कर्म).]

4 ^d) K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 पांडोः (for कुन्ती).

तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
 यत्तद्राजन्नतिसृष्टं त्वयासीत् ।
 एष धर्मः परमो यत्स्वकेन
 राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत् ॥ ७
 एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं
 तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ।
 एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्या-
 देतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ॥ ८
 अथैतदेवं न करोषि राज-
 न्ध्रुवं कुरुणां भविता विनाशः ।
 न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा
 शेषं कुर्याच्छात्रवाणामनीके ॥ ९
 येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो
 धनुर्येषां गाण्डिवं लोकसारम् ।

येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा
 तेषां लोके किं नु न प्राप्यमस्ति ॥ १०
 उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते
 मया यत्ते हितमासीत्तदानीम् ।
 पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्ये-
 त्येतद्राजन्न च तत्त्वं चकर्थ ।
 इदानीं ते हितमुक्तं न चेत्त्वं
 कर्तासि राजन्परितप्तासि पश्चात् ॥ ११
 यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते
 संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यम् ।
 तापो न ते वै भविता प्रीतियोगा-
 च्चं चेन्न गृह्णासि सुतं सहायैः ।
 अथापरो भवति हि तं निगृह्य
 पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वधिपत्ये ॥ १२

C. 3. 232
 B. 3. 4. 14
 K. 3. 4. 17

— After 4, Dc reads 7^{ab}, and S (except T₁) reads 10^{cd} (for the first time).

5 ^a) K₂ B Dn D₄. 6 T₂ G विप्रल (G₂ °लु)ब्धः; K₃ युक्तः; D₅ °नष्टः. — ^c) K₃ (corrupt) आत्मप्रधानसुतमक्ष°.

6 ^b) Dc शेषं नान्यं (for शेषस्याहं). — ^d) B₁ तिष्ठते साधुवृत्तः. A few MSS. साधुः.

7 Dc reads 7^{ab} after 4, repeating it here. D₅ om. (hapl.) 7^b-8^c. — ^b) Ś₁ इति; B Dn अभि-; D₁. 2 विनि-; T₁ अग्नि- (for अति-). — Dn ins. after 7^{cd}: Ś₁ K₃, which om. 7^{cd}, ins. after 7^{ab}:

25* यशो न नश्येज्जातिभेदश्च न स्या-

द्धर्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वाम् ।

[(L. 2) Ś K₃ जह्याद्धर्मो (for धर्मो न स्यात्).]

8 D₅ om. 8^{abc} (cf. v.l. 7). — ^a) B₄ Dc Dn₂ D₁ सर्वः; S धर्म- (for सर्व-). — ^b) S °वमानात्. — ^c) S एतच्छे-
 यस्तव (for एवं शेषं यदि). D₁-3 पुत्रस्य (for पुत्रेषु).

9 ^a) K₂ B₁. 2 Dn₁. n₂ D₄. 6 तथै° (for अथै°).
 10 ^a) Ś₁ Dc D₅ गोप्ता; B₁ यंता; D₁. 2 आस्ते; D₃ शास्ता (for योद्धा). — S (except T₁) reads 10^{cd} after 4, repeating it here. — ^d) Dn₁. n₃ D₄. 6 M₂ नाप्राप्य°; T₁ G₁ दुष्प्राप° (for न प्राप्य°). — After 10, T G₂-4 ins.:

26* येषां राजा धर्मपुत्रो महात्मा

तेषां लोके किं नु दुष्प्रापमस्ति ।,

the posterior half being a variant of 10^d.

11 ^b) S तद् (for ते). — ^c) Dc₁ D₂ एनम् (for इमम्).
 — ^d) K₂ B D हितं परं (for [इ]त्येतद्राजन्). T₁ तदा;
 T₂ G₂-4 तथा (for च तत्). Dc (by transp.) त्वं तच्चकर्थ;
 G₁ नन्ववेत्य. — ^e) N (K₁. 4 missing) इदं च राजन् (for
 इदानीं ते), and एवं कर्ता (for कर्तासि राजन्).

12 D₂ om. 12^{abc}. — ^a) T₂ G₂-4 transp. एतत् and
 एवं. — ^{cd}) N (K₁. 4 missing; D₂ om.) om. वै. The
 same MSS. with M₂ read for 12^d न चे (M₂ तस्मा)न्निगृह्णीष्व
 सुतं सुखाय. T₂ G₃. 4 नि- (for न). — ^e) Ś₁ D₅ अथापरं; D₃
 तथोपकारो; G₁ यथापरो. K₂ B₁. 2 Dn D₄. 6 दुर्योधनं त्वहितं
 वै (B₁ तं) निगृह्य; K₃ (corrupt) यत्तापस्करं भवति हितं
 निगृह्णीष्व; B₃ दुर्योधनमहितं वै विसृज्य; B₄ दुर्योधनं सहितं
 संनिगृह्य; Dc दुर्योधनं वै त्वहितं (Dc₃ चैव हि तं) निगृह्य; D₁. 2
 अपज्वरो भवति (D₁ °सि) हि तं प्रगृह्य; M₂ निगृह्य पुत्रं मानिनं
 पापबुद्धिः. — ^f) Ś₁ Dc D₁-3. 5 °राज्ये (for °पत्ये). — After
 12, G₂ ins.:

27* ध्रुवं विनाशस्तव पुत्रेण धीम-

न्सबन्धुवर्गेण सहैव राजभिः ।

चतुर्दशे चैव वर्षे नरेन्द्र

कुलक्षयं प्राप्स्यसि राजसिंह ।

तस्मात्कुरुष्वधिपत्ये नरेन्द्र

युधिष्ठिरं धर्मवतां वरिष्ठम् ।

13 ^a) B₁ S (except M₂) उपतिष्ठति.

14 ^b) T₂ G₂-4 पाण्डुपुत्रं. K₂. 3 B Dn D₄. 6 M₂ भजंतु.

अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो
 धर्मेणोमां पृथिवीं शास्तु राजन् ।
 ततो राजन्यार्थिवाः सर्व एव
 वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः ॥ १३
 दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः
 प्रीत्या राजन्याण्डुपुत्रान्भजन्ताम् ।
 दुःशासनो याचतु भीमसेनं
 सभामध्ये दुपदस्यात्मजां च ॥ १४
 युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व
 राज्ये चैनं स्थापयस्वामिषूज्य ।
 त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेय-
 मेतत्कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १५
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभाया-
 मिह प्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मां च ।
 हितं तेषामहितं मामकाना-
 मेतत्सर्वं मम नोपैति चेतः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इदं त्विदानीं कुत एव निश्चितं
 तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्थ ।
 तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति
 कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थे त्यजेयम् ॥ १७
 असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा
 दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः ।
 स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति
 को नु ब्रूयात्समतामन्ववेक्षन् ॥ १८
 स मा जिह्वां विदुर सर्वं ब्रवीषि
 मानं च तेऽहमधिकं धारयामि ।
 यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं
 सुसान्त्वयमानाप्यसती स्त्री जहाति ॥ १९
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्य-
 दन्तर्वैश्वं सहसोत्थाय राजन् ।
 नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाणः
 संप्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः ॥ २०

15 ^{b)} D₁. 2 G₄ M₁ स्थापयित्वा. M₂ स्वराज्ये (for [अ]भि). G₁ राजन्वचोभिः कुशलैः प्रपूज्य. — ^{a)} Ś₁ K₃ D₁₋₃ भवाद्य (for ऽसि राजन्).

16 ^{a)} Ś₁ K₃ D₁₋₃. 5 श्रुतं; Dc श्रुत्वा (for एतद्). D₅ सर्वं (for वाक्यं). S (except T₁) तत् (for ते). — ^{a)} N (K₁. 4 missing) M₂ नावेति; G₂ नैवेति (for नोपैति); cf. 3. 6. 13^c.

17 ^{a)} B₁ D_n D₄. 6 T₂ G₃ Cnp (!) गत एव; T₁ G₂. 4 M₁ कृतमेव; M₂ मनसैव (for कुत एव). — ^{b)} Ś₁ K₃ G₂ यथात्थ; D₅ यदा तु; T₁ यदर्थः (for यदात्थ). — ^{c)} T₂ G₃. 4 केना (for तेना). D₂ नाशहेतोः; D₃ T₁ नास्ति हितो; T₂ G₃ नासि भीतो; G₁ नासि मतो; G₄ नासि भूतो; M₂ ह्यहितो (for नासि हितो). — ^{a)} Ś₁ D₁₋₃ om. हि. T₂ G₃. 4 पुत्रं नाहं; M₁ तथा हि पुत्रं; M₂ कथं नु पुत्रं.

18 ^{b)} Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃. 5 G₂ om. तु. — ^{c)} B₂ त्वं वै; D₁. 2 स्वं चैव; G₁. 2 स्वकं; M₁ स्वकं वै (for स्वं वै). B₄ आत्मोद्भूतं (for स्वं वै देहं). — ^{a)} K₂ B D (except D₁₋₃) अन्ववेक्ष्य.

19 ^{a)} K₂. 3 B D (for D₅ see below) G₁. 2 मां (for

मा). K₃ D₁. 2 transp. जिह्वां and सर्वं. T₂ G₂₋₄ M₁ त्वं (for सर्वं). D₃ सतां मतं विदुर जिह्वां ब्रवीषि. — ^{b)} G₂ मन्युं (for मानं च). — With 19^{cd}, cf. 2. 57. 12^{cd}. — ^{c)} Ś₁ T₁ G₂ यथेष्टकं; G₁ तस्माद्यथेच्छं (for यथेच्छकं). T₂ G₃. 4 transp. गच्छ and तिष्ठ. Ś₁ साधो (for वा त्वं). — ^{a)} M₁ om. सु. Ś₁ K₃ Dc D₅ सुसांस्त्वित्वापि (K₃ Dc om. -पि); T G संसांस्त्व- (T₂ G₃ 'ल्य')माना; M₂ साध्यमाना (for सुसान्त्वयमाना). Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃. 5 हि (for [अ]पि).

20 S (except G₂) om. the ref. — ^{a)} Ś₁ K₂. 3 Dc D₁₋₃. 5 एवम् (for एतावद्). — ^{b)} K₃ Dc S राजा; B₄ तस्मात् (for राजन्). — ^{c)} Hypermetric! S om. अथ.

Colophon. K₁. 4 missing. — Major (or Sub-)parvan: Ś₁ T₂ G₂. 3 M₁ आरण्य; B₂ T₁ अरण्य. — Adhy. name: K₂ B₁. 2 Dc D_n D₄₋₆ विदुरवाक्यं; K₃ विदुरगमनं; B₃. 4 विदुरवि (B₄ om. -वि)त्यागः; D₁. 2 विदुरयानं; T₂ G₃. 4 M₂ धृतराष्ट्रकोपः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₂ D_n D₅ T₁ G₁. 2 M 4; D₁ T₂ G₃. 4 5 (as in text). — Śloka no.: D_n 22; D₁ 21.

६

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
 त्रययुर्जाह्नवीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १
 सरस्वतीद्विषद्वयौ यमुनां च निषेव्य ते ।
 ययुर्वनैनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २
 ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।
 काम्यकं नाम ददृशुर्वनं गुनिजनप्रियम् ॥ ३
 तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगद्विजे ।
 अन्वाख्यमाना मुनिभिः सान्त्वयमानाश्च भारत ॥ ४
 विदुरस्त्वपि पाण्डूनां तदा दर्शनलालसः ।
 जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५

ततो यात्वा विदुरः काननं त-
 च्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना स्यन्दनेन ।
 ददर्शासीनं धर्मराजं विविक्ते
 सार्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६
 ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारा-
 दभ्यायान्तं सत्यसंधः स राजा ।

अथाब्रवीद्धातरं भीमसेनं

किं नु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७
 कच्चिन्नायं वचनात्सौबलस्य
 समाह्वता देवनायोपयाति ।
 कच्चित्क्षुद्रः शकुनिर्नायुधानि
 जेष्यत्यस्मान्पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८
 समाहूतः केनचिदाद्रवेति
 नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् ।
 गाण्डीवे वा संशयिते कथंचि-
 द्राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९
 तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः
 प्रत्यगृह्णन्पते सर्व एव ।
 तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो
 यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेयात् ॥ १०
 समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभा-
 स्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् ।
 स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस

C. 3. 250
B. 3. 5. 11
K. 3. 5. 11

6

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^b) K3 B3 D1-3 T2 G3. 4 २ तर्षभ. — ^c) K2 G1 M जाह्नवीतीरात्; D1 T G2-4 तीरे (cf. 3^a).

3 ^a) T1 G1. 4 M1 सरस्वतीतीर (cf. 1^c). — ^b) B2 समेता; B4 त्य (for °षु).

5 ^a) Ś1 K2. 3 Dn D1-3. 5 G2. 4 अथ (for अपि). — ^b) Ś1 तथा; K2 B Dn D2. 4. 6 सदा (for तदा).

6 ^a) Ś1 यातो; K2 B Dc Dn D4. 6 गत्वा (B1 Dc2 ययौ); K3 यात्वाथ; G1 यात्वा तु (for यात्वा). Ś1 कानने; B Dn D4. 6 काम्यकं (for काननं). — ^b) S वाहितः (for वाहिना). — ^c) B2 Dn D4. 6 धर्मोत्मानं (for धर्मं). — ^d) K3 D2. 3 T1 G2 M1 transp. भ्रातृभिः and ब्राह्मणैः.

7 ^a) B3. 4 Dc मन्युमंतम् (for तूर्णमाराद्). S एकम् (for आराद्). — ^b) D1-3 तदायांतं; S अभ्यागतं. K3 B1. 4

D1-3 सत्यसंधं. — ^c) S भीमसेनं समीक्ष्य (for आतरं भीमं).

8 ^a) D1-3 वचसा (for °नात्). — ^b) K2 D1-3 G2 °ह्नातुं. K2 B Dc Dn D4. 5 °यातः (for °याति). — ^c) G1. 2. 4 M1 कुशली (for शकुनिर्). Dc वा°; S (except T1 M2) चा° (for ना°). — ^d) S अस्माकं (for अस्मान्).

9 ^a) Dc आब्रजेति; S आहवाय (for आद्रवेति). — ^b) Dn3 T2 G2-4 उपयातुं (for अप°). — ^c) Some MSS. गांजीवे. K3 D1-3 om. वा. K2 B Dn D4. 6 च; Dc चेत् (for वा). Ś1 B Dc2 D1-3 कथं नु; K2. 3 Dc1 Dn D4-6 कथं नु; G4 कदाचिद्; M2 कथं तद् (for कथंचिद्). — ^d) Ś1 D1-3 पुनः (for राज्य°).

10 ^c) S स तः (G2 ततः) समेतैः (T2 G3. 4 °तः) सत्कृतः (G2 सहितैः) पाण्डवेयैः. — ^d) T1 G1. 2 M पाण्डुपुत्रैः; T2 G3. 4 पाण्डवेयैः.

11 ^a) Dc वै विदुरं (for विदुरं ते). Ś1 K3 D1-3 वै (for ते). — ^b) Ś1 M2 आगमनस्य.

यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽम्बिकेयः ॥ ११

विदुर उवाच ।

अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽनुगुप्त-

मजातशत्रो परिगृह्याभिपूज्य ।

एवं गते समतामभ्युपेत्य

पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२

मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां

हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव ।

तद्वै पथ्यं तन्मनो नाभ्युपैति

ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३

परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं

न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः ।

यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं

न रोचते स्मास्य तदुच्यमानम् ॥ १४

न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो

स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।

ब्रुवन्न रुच्यै भरतर्षभस्य

पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ १५

ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां

न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति ।

यथा पर्णे पुष्करस्येव सिक्तं

जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं तथासिन् ॥ १६

ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां

यत्र श्रद्धा भारत तत्र याहि ।

नाहं भूयः कामये त्वां सहायं

महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७

सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राजं-

स्त्वां शासितुमुपयातस्त्वरवान् ।

तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां

तद्वार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८

क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः

क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।

संवर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवा-

न्स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९

12 ^a) T₁ G₂ M₂ मा (for मां). ¹ S₁ स; B₂. 3 न; S [S]भि- (for अनु). — ^b) ¹ S₁ K₃ प्रति° (for परि°). — ^d) ¹ S₁ B₃. 4 D₁ T₁ चैषां (for तेषां). K₃ चैवेह ब्रूहि; D₁. 2 च ब्रूहि सौम्य (for चैव ब्रवीहि).

13 ^a) ¹ S₁ K₃ B₄ मयाप्युक्तः; Dc D₁₋₃ मया ब्रुक्तः; S मया तूक्तं. ¹ S₁ सत्त्विदं; D₁. 2 स च यत् (for यत्क्षमं). — ^b) S युक्तं (for पथ्यं). — ^c) ¹ S₁ K₂. 3 Dc D₅ तद्वै तस्य (K₂. 3 °स्यै) न रुचित्वमभ्युपैति; B Dn₁ D₄. 6 तद्वै तस्यै न रुचाम-भ्युपैति; Dn₂ D₁₋₃ तद्वै तस्यै (Dn₂ °स्य) चेतसि नाभ्यु. — ¹ S₁ K₃ om. 13^a, 14^{ab} and 14^d.

14 ¹ S₁ K₃ om. 14^{abd} (cf. v.l. 13). — ^a) D₁₋₃ मयोक्तो. — ^b) Dc तद्वाक्यं (for मे तच्च). — ^c) G₂ औषधं (for अन्नं). — ^d) K₂ Dc D₅ T₂ G₂₋₄ तस्य; D₂ ह्यस्य; G₁ चास्य (for स्मास्य).

15 ^a) G₁. 2. 4 यतते (for नीयते). — ^c) G₁ ध्रुवं न (for ब्रुवन्न). ¹ S₁ K₃ नावैति लावण्यवयोपपन्ना (see below); K₂ B D ध्रुवं न रोचेद्भरत°. — ^d) T₂ G₂. 3 षाष्टिवर्षः. ¹ S₁ K₃ पर्ति कुमारीव हि षष्टिवर्ष (cf. v.l. 16).

16 ^a) D₁. 2 एवं (for ध्रुवं). ¹ S₁ K₃ नैकप्रकारैरनुनीय-

मानः. — ^b) Dc₁ D₁₋₃ T₂ G₃. 4 धृतराष्ट्रं. — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃. 5) ins. च after यथा. ¹ S₁ पत्रे (for पर्णे). N (K₁. 4 missing) M₂ अवसिक्तं (K₂ अभिषिक्तं) (for इव सिक्तं).

17 ^b) B Dn D₄. 6 यस्मिन्; M यदि (for यत्र). T₁ G₁. 2 तात (G₂ तव) तत्र प्रयाहि; T₂ G₃. 4 M₁ तत्र तात (M₁ च त्वं) प्रयाहि (for भारत etc.). — ^c) ¹ S₁ S (except G₂ M₁) त्वा (for त्वां). G₁ सभायां (for सहायं). — ^d) D₁₋₃ पालयानः. ¹ S₁ K₂. 3 सुदुष्टचित्तं (K₃ °चेष्टं) विपरीत-चेष्टं (K₂ °बुद्धिं).

18 ^a) K₂ B D (except D₅) G₃ राज्ञा (for राजन्). — ^b) K₂ B (B_{1m} as in text) Dc Dn D₄. 6 प्रशासि- (Dc °भाषि)तुं त्वाम्; T₁ त्वां शायितुम्; T₂ G₃. 4 त्वां श्रावितुम् (for त्वां शासितुम्). B_{1m} उपागतस्; T₁ corrupt. K₂ B₁(m as in text). 2. 3 Dn D₄. 6 °यातो नरेंद्र; Dc D₁₋₃. 5 °यातोस्मि राजन् (for °यातस्त्वरवान्). — ^c) S (except M₂) युक्तं (for तद्वै). — ^d) S च (for प्र-). ¹ S₁ K₂. 3 Dc D₁₋₃ चान्यत् (for भूयः).

19 ^a) ¹ S₁ K₂. 3 Dc D₁. 2 G₁ योज्य° (for युज्य°). ¹ S₁ समंतात् (for सपत्नैः). — ^b) M₂ अवेक्षते (for उपासते).

यस्याविभक्तं वसु राजन्सहायै-
 स्तस्य दुःखेऽप्यंशभाजः सहायाः ।
 सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः
 सहायास्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २०
 सत्यं श्रेष्ठं पाण्डव निष्प्रलापं
 तुल्यं चान्नं सह भोज्यं सहायैः ।
 आत्मा चैवामग्रतो नातिवर्ते-

देववृत्तिर्वर्धते भूमिपालः ॥ २१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि
 परां बुद्धिमुपगम्याप्रमत्तः ।
 यच्चाप्यन्यदेशकालोपपन्नं
 तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

वैशंपायन उवाच ।
 गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
 धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत भारत ॥ १
 स सभाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहितः ।

समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥ २
 स तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।
 समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३
 भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।

C. 3. 266
B. 3. 6. 5
K. 3. 6. 5

20 ^b) S दुःखस्यांशं (for दुःखेऽप्यंशं). — ^c) K₃ T₁ अपि (for अभि-). — ^d) K₃ D₂. 3 M₂ सहायावास्तौ; T₁ G₁ M₁ सहायावाप्तिः; T₂ G₃. 4 सहायप्राप्ति (for सहायास्तौ). — After 20, K₂ ins. :

28* तस्मात्सत्यं सततं वै ब्रुवाणो
 लोकस्य हृद्यो भवतीति सद्यः ।

21 K₃ om. 21. — ^a) Ś₁ Dc₂ D₁. 3. 6 श्रेयः; Dc₁ D₂ श्रेयं (for श्रेष्ठं). K₂ S पाण्डवा. Ś₁ G₂ निष्प्रलापः; K₂ B (except B₂) Dc Dn D₄. 6 विप्रलापः; D₂ निष्प्रभावं. — ^b) S तस्मिन् (M₂ तस्मात्) (for तुल्यं). — ^c) Ś₁ मां (for न). N (K₁. 4 missing; K₃ om.) स्म पूज्यो; M₂ [अ]भिवर्तेद् (for [अ]ति°). — ^d) Dc₂ T G₁. 3. 4 एवंवृत्तिः; M₁ °वृत्तं. D₅ S (except M₂) वर्ते° (for वर्ध°). — After 21, K₂ ins. :

29* मित्रैः पुत्रैर्भूमिहस्त्यश्वभूरि
 महीमिमां पालयितुं पुरस्तात् ।

22 ^a) S तथा (for एवं). D₁₋₃ भवि° (for करि°). — ^d) K₂ D₅ सर्वं; K₃ राजन्; S भूयः (for कृत्स्नम्).

Colophon. K₁. 4 missing. — Major (or Sub-) par-
 van: Ś₁ D₅ G₂₋₄ आरण्य; T₁ अरण्य. — Adhy. name: K₂
 विदुरागमनं विदुरवाक्यं; K₃ विदुरकाम्यकप्राप्तिः; B₁. 2 Dc Dn

D₄. 6 विदुरनिर्वासः; B₃. 4 D₁₋₃ विदुरवाक्यं; G₂ M₂ विदुर-
 (M₂ om. वि°) युधिष्ठिरसंवादः. — Adhy. no. (figures,
 words or both): K₃ Dn T₁ G₁. 2 M 5; Dc₂ D₁ T₂
 G₃. 4 6 (as in text). — Śloka no. : Dn D₁ 22.

7

* This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1.
 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^b) D₁₋₃ transp. आश्रमं and पाण्डवान्. — ^d) Ś₁
 परि° (for पर्य°). S दुर्मनाः (for भारत). — After 1, K₂
 Dn D₅ ins. :

30* विदुरस्य प्रभावं च संधिविग्रहकारितम् ।

विवृद्धिं च परां मत्वा पाण्डवानां भविष्यति ।

2 ^a) K₂ आगत्य; D₁. 2. 6 आसाद्य (for आगम्य). G₂
 सभाद्वारमुपागम्य. — ^b) Cf. 6^b. Ś₁ K₂. 3 D₅ °स्नेह° (for
 °स्मार°). ❀ Cn: स्नेहेत्युपपाठः । ❀ — After 2^a, Ś₁ (which
 om. 2^{cd}) reads 3^{cd} (with v.l.) repeating it in its
 proper place. — ^d) S विसंज्ञः (G₂ विदुरः) प्रापतद्भुवि.
 — After 2, D₂ ins. :

31* पपात सहसा राजा छिन्नद्रुम इवावशः ।

3 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ transp. तु and लब्ध्वा. K₂ ततः; S

C. 3. 266
B. 3. 6. 5
K. 3. 6. 5

तस्य स्मृत्वाद्य सुभृशं हृदयं दीर्यतीव मे ॥ ४
तमानयस्व धर्मज्ञं मम आतरमाशु वै ।
इति ब्रुवन्स नृपतिः करुणं पर्यदेवयत् ॥ ५
पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्मारकशितः ।
आतृस्नेहादिदं राजन्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
गच्छ संजय जानीहि आतरं विदुरं मम ।
यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ७
न हि तेन मम आत्रा सुसूक्ष्ममपि किञ्चन ।
व्यलीकं कृतपूर्वं मे प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ८
स व्यलीकं कथं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
न जह्याजीवितं प्राज्ञस्तं गच्छानय संजय ॥ ९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
संजयो वाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं वनम् ॥ १०
सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।

रौरवाजिनसंवीतं ददर्शार्थं युधिष्ठिरम् ॥ ११
विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
आतृभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव शतक्रतुम् ॥ १२
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य पूजयामास संजयः ।
भीमार्जुनयमांश्चापि तदर्हं प्रत्यपद्यत ॥ १३
राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च संजयः ।
शशंसागमने हेतुमिदं चैवाब्रवीद्वचः ॥ १४
राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १५
सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।
नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि मानद ॥ १६
एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्राजाह्वयम् ॥ १७
तमब्रवीन्महाप्राज्ञं धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।

चिरात् (for पुनः). — ^b) B₁ धरासनात् (for मही). — ¹ S₁ repeats 3^{cd} here, reading it (with v.l.) for the first time after 2^{ab}. — ^c) Dc राजन् (for राजा). ¹ S₁ (first time) आतृस्नेहादिदं राजा (cf. 6^c); D₁₋₂ समीपे संस्थिते राजन्.

4 ^c) T₂ G₃₋₄ तं च (for तस्य). K₂ B Dn D₄₋₆ G₁₋₃ स्मृत्या (for स्मृत्वा). — ^d) T₂ G₃₋₄ तप्यती (for दीर्यती). K₂ D₁₋₃ हृदयं दीर्यते मम; Dc D₅ मनो वै दीर्यते च मे.

5 ^a) N (except ¹ S₁; K₁ 4 missing) T₂ G₃₋₄ कृपणं (for करुणं).

6 ^b) Cf. 2^b. ¹ S₁ K₂ 3 कश्चितः; B D (except D₁₋₃) M₂ मोहितः. — ^c) S¹ स्नेहान्वितो. B D (except D₁₋₃) G₂ M₂ राजा.

7 ^b) ¹ S₁ K₂ transp. आतरं and विदुरं. T₂ G₃₋₄ मया (for मम). D₁₋₃ मम आतरमाशु वै. — ^{cd}) ¹ S₁ K₂ 3 निर्हृतः; B₂₋₄ निदितः; D₅ निर्वृतः (for निर्धुतः). D₁ मया पापान्निषेधितः (for ^d). T₁ G₁₋₂ M मया मूढेन निकृतः कश्चिजीवति वान वा; T₂ G₃₋₄ मूढेन निकृतः कश्चिद्यदि (G₄ कश्चिद्यद्य) जीवति वान वा.

8 ^c) ¹ S₁ K₂ तु; K₃ B D वै (for मे). — ^d) ¹ S₁ कृतं (for [अ]मितं).

9 De₁ om. 9^{ab}. — ^a) D₁₋₃ व्यलीकं च (for स व्यलीकं). B Dn D₄₋₆ G₄ परं (B₁ बलं) (for कथं). — ^c) B₁ त्यक्त्वा हि; B₂ Dn D₄₋₆ त्यक्ष्यामि; B₃₋₄ त्यक्तास्मि (for न जह्यात्). K₂ 3 B D (except D₁) प्राज्ञ.

10 ^{cd}) K₂ B₄ D प्रति (for वनम्). ¹ S₁ K₃ जगाम संजयस्तूर्णं यत्रास्ते विदुरो वने.

12 ^a) Dc D₁ T₂ G₂₋₄ M₁ समा (for सहा). — ^b) ¹ S₁ समंततः (for सह). — ^c) ¹ S₁ Dc D₃ M₁ चापि संगुप्तं; T₁ सहितं गुप्तं (for चाभिसं). — ^d) ¹ S₁ K₂ B D (except D₁₋₃) पुरंदरं (for शत).

13 ^a) B (except B₂) D (except D₁₋₃) उपागम्य (for अथाभ्येत्य). — ^c) N (except Dc₂ Dn₂; K₁ 4 missing) यमाश्चापि. — ^d) G₁ तदा सं (for तदर्हं). N (K₁ 4 missing) तद्युक्तं प्रतिपेदिरे.

14 ^a) ¹ S₁ राजः (for राजा). T₂ G₃₋₄ च; G₂ सु (for स). — ^d) K₂ इदं वचनमब्रवीत्.

15 Before 15, N (K₁ 4 missing) G₄ M₁ ins. संजय उ (resp. संजयः). — ^a) G₄ त्वां स्मरते (for स्मरति ते). — ^c) ¹ S₁ K₃ धर्मज्ञः; D₁₋₃ स्वरितः; T₁ M₂ सुक्षिप्रं; M₁ स क्षिप्रं (for त्वं क्षिप्रं). — ^d) S नराधिपं (for च पार्थिवम्). ¹ S₁ K₃ त्वच्छोकाकुलितेन्द्रियं.

16 ^a) ¹ S₁ कुरुश्रेष्ठ; Dc कुरुसर्वान्; D₃ T₁ G₂ कुरुश्रेष्ठान् (for नर). — ^b) K₃ कुंतिनन्दनान्; T₁ G₁₋₂ M₁ कुरुनन्दन. — ^d) ¹ S₁ K₃ D₁₋₃ भारत; K₂ B Dc Dn D₄₋₆ सत्तम (for मानद).

17 Before 17, ¹ S₁ K₂ B D (except D₁₋₃) S ins. वैशं उ (S₁ D₄₋₆ S om. उ). — ^b) Dn₂ n₃ वल्लभः (for वत्सलः). — ^d) T₁ पुरमागाद् (for पुनरायाद्). — After 17,

दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥ १८
अथ रात्रौ दिवा चाहं त्वत्कृते भरतर्षभ ।
प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ १९
सोऽङ्गमादाय विदुरं मूर्धन्युपाधाय चैव ह ।
क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मया रूपा ॥ २०
विदुर उवाच ।

क्षान्तमेव मया राजन्गुरुनः परमो भवान् ।
तथा ह्यस्म्यागतः क्षिप्रं त्वदर्शनपरायणः ॥ २१

भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः ।
दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ २२
पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशा मे सुतास्तव ।
दीना इति हि मे बुद्धिरभिपन्नाद्य तान्प्रति ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ तौ महाद्युती ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

M1 ins. :

32* सोऽभिगत्वा तदा वेश्म राज्ञः समभिवाच च ।
उपातिष्ठन्महात्मानं राजानं प्रेष्यवत्तदा ।

18 ^a) K2 Dc D1-3. 5 महाराजः ; B Dn D4. 6 महातेजाः ;
G1. 4 M1 महाराजः. ¹ S1 K3 आगतं विदुरं ज्ञात्वा (K3 दृष्ट्वा).
— ^b) ¹ S1 K3 राजा वचनमब्रवीत् ; Dc Dn D5 धृतराष्ट्रोऽब्रवीत्
सुतः (= 15^b). — ^d) ¹ S1 K3 कांक्षमाणस्य दर्शनं.

19 ^a) B1. 2 Dn D4. 6 transp. रात्रौ and चाहं.

20 ^a) ¹ S1 G2 आतेष्य ; K2 B D (except D1-3) आ-
नीय (for आदाय). T2 G3. 4 स समादाय चैवैनं. — ^b) K2. 3
B Dc1 Dn D1. 3-6 मूर्धन्याधाय ; D2 मूर्ध्नि चाधाय. ¹ S1 K3
D1-3. 6 T2 G चैव हि ; B1 वै भृशं ; T1 M2 भारत. — After
20^{ab}, D3 ins. :

33* धृतराष्ट्रो महाराज भ्रातृस्नेहादुवाच ह ।
युधिष्ठिरस्तु कुशली भ्रातृभिः सह तिष्ठति ।
अथ रात्रिं दिनं चाहं त्वत्कृते भरतर्षभ ।
प्रीतस्त्वमेव मे नित्यं भ्राता सर्वगुणान्वितः ।
[With line 3, cf. 19^{ab}.]

— ^c) B1 Dc D1-3 T1 G1 M हो° (for चो°). — ^d) K2
B2 Dn D4. 6 [अ]नघ ; D3 तदा (for रूपा).

21 ^a) D1-3 T2 G3. 4 एतन् (for एव). K2 Dc D1. 2
G1. 2 महाराज (for मया राजन्). — ^b) B D (except D1-3)
मे (for नः). ¹ S1 K3 कः कोपः प्रभविष्णवे. — ^c) G1 [अ]-
स्मि ह्य ; G2 [अ]हम् (for ह्यस्मि). K3 D1-3 शीघ्रं (for
क्षिप्रं). K2 B Dc Dn D4-6 एषोऽहमागतः शीघ्रं. — ^d) ¹ S1
K3 आदेशात्तव सुव्रत (¹ S1 orig. भारत and sup. lin.
सुव्रत).

22 ^a) ¹ S1 K2. 3 D1-3 पुरुषव्याघ्र ; S हि कुरुश्रेष्ठ. — ^b)
S धर्मचेतनाः (G2 °चोदिताः). — ^c) S दीनानुपातिनो (T1
G2 °कंपिनो ; G1 °वादिनो). — ^d) ¹ S1 B (except B2) Dc

तत्र (for नात्र).

23 ^a) S (except G1) पुत्रा (for सुता). G1 M2 ते
(for मे). — ^b) B Dc Dn D4-6 तादृशास्तव भारत ; D1 °शा
भवतः सुताः ; T1 M1 °शास्ते सुता मम. — ^c) K2 B Dc1 Dn
D4-6 इतीव मे ; Dc2 M2 इति च मे. — ^d) Dc M2 प्रति° (for
अभि°).

24 ¹ S1 K3 D3 T1 G1 M2 om. the ref. — ^a) K2 अनु-
नीयं वै ; Dc उपनीयं वै ; G2 अनुनाय्योभौ ; M1 अभिनीयैव.
— ^b) K2 B D (except D1-3) G1. 4 द्वौ (for तौ). ¹ S1
B1 D1. 2 महामती.

Colophon. K1. 4 missing. — Major (or Sub-) par-
van : ¹ S1 B1 T G2-4 आरण्य. — Adhy. name : K2 B Dc
Dn D4-6 T2 G3 M2 विदुरप्रत्यागमनं (B3. 4 Dc1 D5
°नयनं) ; K3 D2 विदुरागमनं. — Adhy. no. (figures,
words or both) : Dn1. n3 T1 G1. 2. 4 M 6 ; D1 T2 G3 7
(as in text). — Śloka no. : Dn 23 ; D1 24.

8

 This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1.
1) ; the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{ab}) S तु (for च both times).

2 ^a) ¹ S1 K2. 3 B D (except D1-3) स सौबलेयमानाय.
— ^b) K2 B D (except D1-3) तथा (for अपि). — ^c) S
मधुरं वाक्यं (for वचनं राजा).

3 T2 G3 om. 3-4. — ^b) B (except B3) Dn D4-6
धीमतः (for सं°).

4 T2 G3 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^c) Dc पांडवार्थं च
यूयं तन्.

८

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसान्त्वितम् ।
 धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
 स सौबलं समानाय्य कर्णदुःशासनावपि ।
 अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २
 एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य संमतः ।
 विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान्हिते रतः ॥ ३
 यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ।
 पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४
 अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कथंचन ।
 पुनः शोषं गमिष्यामि निरासुर्निरवग्रहः ॥ ५
 विषमुद्धन्धनं वापि शस्त्रमग्निप्रवेशनम् ।
 करिष्ये न हि तानृद्धान्पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६
 शकुनिरुवाच ।
 किं बालिशां मतिं राजन्नास्थितोऽसि विशां पते ।
 गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७
 सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।

- 5 ^b) S (except T₂ G₃. 4) transp. प्राप्तान् and इह.
 — ^c) K₃ D₁₋₃ शोकं (for शोषं). — ^d) K₂ B Dn D₄. 6
 Cnp निरंबुर; Dc T₁ M₁ निरसुर; D₁₋₃ निराशो (for निरासुर).
 G₂ निष्परि (for निरव). — ^e) S₁ K₃ Cnp वारणो वा नवग्रहः.
 * Cn : निरसुरिति निरासुरिति च पाठौ चिन्त्यौ । *
 6 ^a) S (except G₂) क्षिप्रम् (for विषम्). D₅ उग्रं वनं
 (for उद्ध). K₂ D₅ चापि; B₁ Dc Dn D₄. 6 चैव (for वापि).
 — ^b) T₂ G₃. 4 विषम् (for शस्त्रम्). — ^c) S₁ K₃ T₁ G₂. 4
 वृद्धान्; Dc D₃. 5 G₁ क्रुद्धान्; D₁. 2 सर्वान् (for क्रुद्धान्).
 7 ^a) K₂ B Dn D₄. 6 बालिशाः. — ^c) S वै (for ते).
 8 T₂ G₃. 4 om. (hapl.) 8-9. — ^a) K₃ सत्याः सत्ये
 (for सत्य). — ^b) G₁ M ^c) र्षभाः. — K₃ om. 8^{cd}. — ^c)
 S₁ D₂. 3 जातु; K₂ D₁ राजन् (for तात).
 9 Dn₃ T₂ G₃. 4 om. 9 (for T₂ G₃. 4 cf. v.l. 8).
 — ^a) K₃ नैव ते समयं कृत्वा. — ^b) K₃ ते (for वा).
 — After 9^{ab}, K₃ (which om. 9^{cd}) ins. :
 34* अथागमिष्यन्ति पुनः पाण्डवा वारणाङ्गयम् ।

पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८

अथ वा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम् ।
 निरस्य समयं भूयः पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ९
 सर्वे भवामो मध्यस्था राजश्छन्दानुवर्तिनः ।
 छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंवृताः ॥ १०

दुःशासन उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
 नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ॥ ११
 कर्ण उवाच ।

काममीक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितम् ।
 ऐकमत्यं हि नो राजन्सर्वेषामेव लक्ष्यते ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराङ्मुखः ॥ १३
 उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ।
 रोषादुःशासनं चैव सौबलेयं च तावुभौ ॥ १४
 उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ।

- ^c) N (K₁. 4 missing; K₃ om.) सर्वे (for भूयः).
 10 ^a) S भवाम. — ^d) T₁ सुसंवृताः.
 11 ^a) S₁ K₃ Dc D₁₋₃. 5 वि- (for हि). — After 11,
 M₁ ins. :
 35* तथा तद्वचिता राजन्नान्यथा तद्वविष्यति ।
 K₃ D₁₋₃. 6 (marg.) ins. after 11: S₁ B₄ Dn, after 12:
 36* नागमिष्यन्ति ते वीरा अकृत्वा कालसंविदम् ।
 आगच्छेयुश्च ते मोहात्पुनर्द्युतं न संशयः ।
 [(L. 1) S₁ नासमेप्यति. K₃ राजन्; B₄ Dn D₆ वीरा (for
 वीरा). — (L. 2) B₄ Dn D₆ आगमिष्यन्ति चेन्मोहात्पुनर्द्युतेन
 ताञ्जय.]
 12 K₃ om. 12. — ^a) B₃ कालम् (for कामम्). B₁. 4
 ईशां; D₁₋₃ G₂ ईप्सां (for ईक्षां). — ^c) K₂ Dc D₂₋₄
 एकं (for ऐकं). — ^d) N (K₁. 4 missing; K₃ om.)
 लक्ष्ये (for लक्ष्यते). — After 12, S₁ B₄ Dn ins. 36*.
 14 ^a) K₂. 3 उपलक्ष्य. — ^d) N (K₁. 4 missing) सौबलं
 च तमेव च.

अहो मम मतं यत्तन्निबोधत नराधिपाः ॥ १५
 प्रियं सर्वे चिकीर्षामो राज्ञः किंकरपाणयः ।
 न चास्य शक्नुमः सर्वे प्रिये स्थातुमतन्द्रिताः ॥ १६
 वयं तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दंशिताः ।
 गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्ननगोचरान् ॥ १७
 तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
 निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १८
 यावदेव परिघ्ना यावच्छोकपरायणाः ।
 यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम ॥ १९

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
 बाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥ २०
 एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
 निर्ययुः पाण्डवान्हन्तुं संघशः कृतनिश्चयाः ॥ २१
 तान्प्रस्थितान्परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
 आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २२
 प्रतिपिध्याथ तान्सर्वान्भगवाँल्लोकपूजितः ।
 प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

व्यास उवाच ।

धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।

वक्ष्यामि त्वा कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १
 न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ।

15 ^b) T₁ G₂ M आत्मवान् (for आत्मना). — ^{cd}) N (K₁. 4 missing) अथो (D₁₋₃ अहो) मम मतं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः.

16 ^a) K₂ सदा; D₁ क्षिप्रं (for प्रियं). K₂ प्रियं; B₃ D₅ सर्वं (for सर्वे). Ś₁ B Dc Dn D₂. 4-6 करिष्यामो; D₁ यतिष्यामो. — ^b) K₃ किंकरवद्वयं; Dc किं करवाणि ते; D₂ किं करवाम वै; S किं करवामहे (sic). — ^{cd}) D₅ रणेस्य (for न चास्य). D₁₋₃ स्थातुं (for सर्वे), and शश्वद् (for स्थातुम्). Ś₁ K₂. 3 B (except B₂) Dc Dn D₄₋₆ transp. सर्वे and स्थातुं, and read ह्य (Ś₁ -प्य) तन्द्रिताः (for अतन्द्रिताः).

17 ^{ab}) S ते वयं शस्त्रमादाय ----- दंशिताः. — ^c) T₁ G₁. 2 M गच्छाम.

18 ^a) K₂ S (except G₁. 2) transp. सर्वे and शान्ते. — ^c) Ś₁ G₂ निर्विवादा; B₂ D₁₋₃ निर्विशंका.

19 ^c) T₁ G₁. 2. 4 मंत्रं (for मित्रं). — ^d) Ś₁ Dc शक्यं. K₃ तावच्छक्यत्वमागताः; S (except M₂) तावद्गच्छाम माचिरं.

20 ^b) K₃ पूजयित्वा. — ^c) S ग्रहृष्टमनसः सर्वे. — ^d) D₃ om. from सूतजं up to संघशः (in 21^d). Ś₁ सूतजं प्रति; D₂ सूतनंदनं. — After 20, M ins. :

37* एतत्कृत्यतमं राज्ञः कौरव्यस्य महात्मनः ।

21 D₃ om. up to संघशः (cf. v.l. 20). — ^a) Ś₁ K₃ B₃ Dc D₁. 2. 5 सु (K₃ तु) संनद्धा; K₂ सुसंधाय; B₁. 2. 4

Dn D₄. 6 सुसंरुद्धा (for तु संक्रुद्धा). — ^b) Ś₁ G₂. 4 M₂ सर्वैः. — ^d) K₂ BD (except D₁. 2; D₃ om.) सहिताः; M₂ सर्वतः.

22 ^a) Ś₁ D₁ G₁ प्रति; G₂. 4 प्रविं (for परिं). — ^b) K₃ B D (except D₁₋₃) प्रभुः (for तदा). — ^c) S महायोगी (for विष्णुं).

23 ^a) D₁. 2 च; S तु (for [अ]थ). — ^d) G₂ जगादाभ्येत्य. B D (except Dc₂ D₁₋₃) सत्वरं. K₃ उवाचावितथं वचः.

Colophon om. in B₄ T₂ G₃. 4. K₁. 4 missing. — Major (or Sub-) parvan: Ś₁ G₂ आरण्य; T₁ अरण्य. — Adhy. name: K₂. 3 B₁. 2 Dc Dn D₁. 2. 4-6 व्यासागमनं; M कर्णसंरंभः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dc₂ Dn₁. n₃ T₁ G₁. 2 M 7; D₁ 8 (as in text). — Śloka no.: Dn D₁ 24.

9

This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^c) K₃ B D त्वां; T₁ M₂ वः (for त्वा). D₁ ह्यसंदिग्धं (for कौरं).

2 ^c) K₂ Dn D₅ निकृता (for निजिता). — ^d) K₃ B₂ Dn D₄. 6 पुरोगमैः.

G. 3. 312
B. 3. 8. 2
K. 3. 8. 2

निकृत्या निजिताश्चैव दुर्योधनवशानुगैः ॥ २
ते स्मरन्तः परिक्लेशान्वर्षे पूर्णे त्रयोदशे ।
विमोक्षयन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३
तदयं किं नु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
पाण्डवानित्यसंकुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ४
वार्यतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः ।
वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणैर्विमोक्षयते ॥ ५
यथाह विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम् ।
यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु विधीयताम् ॥ ६
विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।
अधर्म्यमयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ॥ ७

समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महान्तमनयं स्पृशेत् ॥ ८
अथ वायं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः ।
पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ९
ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।
यदि स्यात्कृतकार्योऽद्य भवेस्त्वं मनुजेश्वर ॥ १०
अथ वा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।
श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११
कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणो वा विदुरोऽपि वा ।
भवान्वात्र क्षमं कार्यं पुरा चार्थोऽतिवर्तते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

3 ^{b)} Dc transp. वर्षे and पूर्णे. — ^{c)} Ś₁ क्रोधात् (for क्रुद्धाः).

4 ^{b)} K₃ B₁ Dn₂ T₁ स मन्दधीः; G₂ तु मन्द°; M₂ सुयोधनः.

5 ^{a)} K₃ D₁₋₃ पापः (for मूढः). — ^{c)} Ś₁ K₃ D₁₋₃ अपि (for तान्). — ^{d)} K₂ B Dn D₄₋₆ प्राणान्विमोक्षयति.

6 ^{a)} K₂ B D यथा हि; T₂ G_{3. 4} यदाह. — D₂ om. (hapl.) 6^{b-7^a}. — ^{d)} K₂ B Dc Dn₂ D_{1. 3. 5} साधुर (for साधु). N (K_{1. 4} missing; D₂ om.) भवानपि (for विधी°).

7 D₂ om. 7^a (cf. v.l. 6). — ^{a)} Dc [S]पि (for हि). B₁ महाबाहो (for प्राज्ञ). — ^{c)} Dc Dn₃ D_{4. 6} अधर्मम्. — ^{d)} Ś₁ transp. मा and राजन्. K₂ प्रतिपद्यत; Dc D₅ प्रत्यपद्यथाः. [N. B. The form प्रतिपद्यतां of some printed ed. is not found in any MS. collated !]

8 ^{a)} K₃ D₅ समीक्ष्य; D₂ T₂ क्षया. K₃ G₂ यस्य; D₅ तस्य (for ह्यस्य). G₂ समीक्ष्य यादृशी बुद्धि. — ^{c)} B₄ मा; G₂ त्वं (for सा). — ^{d)} B₄ समयं (for अनयं). B₁₋₃ T₁ M सजेत्; T₂ G व्रजेत् (for स्पृशेत्).

9 ^{a)} Ś₁ K₃ Dc D_{1-3. 5} अथ वा त्य (Dc D₅ सृ) ज्यतां साधु. — ^{d)} T₂ G_{3. 4} वनं प्रति (for [अ]सहायवान्).

10 ^{c)} S (except G₁) कृतकृत्यस्त्वं. Ś₁ वा; B₁ [S]यं (for स्य). — ^{d)} S भवेथाः पुरुषर्षभ.

11 ^{b)} K₃ D₁ उपजायते; M₂ अनुवर्तते. — ^{c)} Dc M₁ हि (for तन्). — ^{d)} T₂ G_{3. 4} नोमृतस्यानुसर्पति; Cnp न

मृतस्यापि सर्पति.

12 ^{b)} K₂ B Dn D_{4. 6} [S]य; Dc T₂ G_{2. 4} [S]पि (for the first वा). D₅ न द्रोणो विदुरो न वा. — ^{c)} K₃ D₁₋₃ वा यत् (for वात्र). S परं (for क्षमं). — ^{d)} N (except K₃ D₃; K_{1. 4} missing) चोर्थो; G₂ [अ]प्यर्थो (for चार्थो). Ś₁ Dn₃ D₂ G_{1. 2} Cnp निवर्तते; K₂ B₁ Dn₂ [S]भिवर्तते; Dn₁ D₄₋₆ [S]भिवर्तते; Cnp also अतिवर्तते (as in text).

Colophon om. in K_{2. 3}. K_{1. 4} missing. — Major (or Sub-) parvan : Ś₁ G_{2. 4} आरण्य; B₂ T₁ अरण्य; Dc₂ वन. — Adhy. name : B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G_{3. 4} M व्यासवाक्यं; D₁ व्यासवचनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn_{1. n3} S 8; D₁ 9 (as in text). — Śloka no. : Dn D₁ 12.

10

~~10~~ This adhy. is missing in K_{1. 4} (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{b)} K₂ B D (except D₁₋₃) द्यूतसंभवं. — ^{c)} K₃ S तु (for तद्). K₂ B Dn D₄₋₆ कृष्य (for क्रम्य). — ^{d)} D₁₋₃ महा (for [इ]ति वै).

2 ^{a)} T₁ G_{1. 3} M₁ न तद् (for नैतद्). — ^{b)} K₂ द्रोणो वा विदुरोपि वा (= 3. 9. 12^b). — ^{c)} S गांधार्या नेष्यते द्यूतं. — ^{d)} B Dn₁ D₅ तत्र (for तच्च).

१०

धृतराष्ट्र उवाच ।

भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसंस्तवम् ।
मन्ये तद्विधिनाक्रम्य कारितोऽस्मीति वै मुने ॥ १
नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ।
गान्धारी नेच्छति द्यूतं तच्च मोहात्प्रवर्तितम् ॥ २
परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।
पुत्रस्नेहेन भगवज्ज्ञाननापि यतव्रत ॥ ३

व्यास उवाच ।

वैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं वेद्मि परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ४
इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ।
अन्यैः समृद्धैरप्यथैर्न सुताद्विद्यते परम् ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि महादाख्यानमुत्तमम् ।
सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशां पते ॥ ६
त्रिविष्टपगता राजन्सुरभिः प्रारुदत्किल ।
गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७

इन्द्र उवाच ।

किमिदं रोदिषि शुभे कश्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ।
मानुषेष्वथ वा गोषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८
सुरभिरुवाच ।
विनिपातो न वः कश्चिद् दृश्यते त्रिदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९
पश्यैनं कर्षकं रौद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् ।
प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन निपीडितम् ॥ १०
एतं दृष्ट्वा भृशं श्रान्तं वध्यमानं सुराधिप ।
कृपाविष्टास्मि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते मम ॥ ११
एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्बहतेऽधिकाम् ।
अपरोऽल्पबलप्राणः कृशो धमनिसंततः ।
कृच्छ्रादुद्बहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥ १२
वध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ।
नैव शक्नोति तं भारमुद्बोद्धुं पश्य वासव ॥ १३
ततोऽहं तस्य दुःखार्ता विरौमि भृशदुःखिता ।

C. 3. 336
B. 3. 9. 14
K. 3. 9. 14

3 ^a) M शक्नोमि (for शक्नोमि). — ^b) = 1. 1. 98'.
K₂. 3 B₁. 2 Dc D₁₋₃. 5 G₁ M₂ अचेतसं; D₆ अमर्षणं.
— ^d) B Dn D₄. 6 प्रियं; T₂ G₂. 3 महां; T₁ व्रतं तव
(for यतं).

4 ^{ab}) G₁ ^a) वीर्यं ते सत्यं यथाह भगवान्वचः. — ^c) K₂
B Dc Dn D₄₋₆ विद्यः (for वेद्मि). Dc M₂ प्रियं (for परं).
Ś₁ K₃ D₁₋₃ दृढं पुत्रं वयं विद्यः.

5 ^b) B₂ G₁. 3 सुरभ्याः. — ^c) Dc₁ D₃ M₁ समर्थैर्
(for समृद्धैर्). — ^d) N (except B₂ D₁; K₁. 4 missing)
मन्यते (for विद्यं).

6 ^a) Ś₁ K₂. 3 M₂ वर्णयिष्यामि (K₂ ^a) व्येहं; D₁ G₂
कथं; D₂ कीर्तं. — ^b) K₂ इतिहासं पुरातनं; K₃ महाख्या-
नमुत्तमं.

7 ^a) B (as usual) त्रिविष्टपं. — ^b) N (except Ś₁
Dc₁ D₅; K₁. 4 missing) सुरभी.

8 ^a) 8^b = 1. 91. 10^d. — ^c) B D (except D₁₋₃)
T G₃ मनुष्येष्वथ. K₃ B D नागेषु (for वा गोषु). Ś₁ K₂
कारणं सुमहन्मन्ये.

9 K₃ D₁₋₃ सुरभ्युवाच. — ^a) B D (except D₁₋₃)
ते (for वः). — ^b) G₄ M₁ विद्यं (for दृश्यं). — ^d)
B₃. 4 (? gloss) वासव (for कौशिक).

10 T₂ G₃ om. 10. — ^a) K₃ एतं; Dc D₅ G₂. 4 इमं
(for एतं). Ś₁ कार्षिकं; D₁. 2 कर्षकं. K₂. 3 B D (except
D₁₋₃) G₄ भृशं (B₄ क्रुद्धं) (for रौद्रं). G₁ (corrupt)
पश्येम युग्यं तौ रौद्रं. — ^d) Ś₁ K₃ D₁₋₃ G₂ [अ]भि-; B
Dc Dn D₄₋₆ च (for नि-).

11 ^a) Ś₁ एवं; D₁₋₃ एनं; T₁ एतद् (for एतं). K₂
T G₃. 4 शांतं (for श्रान्तं). B Dc Dn D₄₋₆ निपीदमानं
सोत्कंठं. — ^b) D₁₋₃ वहं; G₁ ताड्यं (for वध्यं). — ^c)
K₃ Dc₂ देवेश. — ^d) S (except G₂) उद्वेपते (for उद्विजं).

12 ^a) K₃ D₂. 3 त्वत्र (for तत्र). — ^b) K₃ भृशं;
Dc D₁₋₃ G₁ M₂ [S]धिकं. — ^c) K₂ B Dn D₁. 4. 6
[S]प्यं (for स्ल्पं). — ^d) G₁. 4 कृशोयमनिशं ततः.
— ^f) B₂ कौशिक (cf. 9); Dc पुत्रकं (for वासव).

13 ^b) S तथैव च (for पुनः पुनः). — ^c) T₂ G₃. 4
न वै (for नैव).

अश्रूण्यावर्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४

इन्द्र उवाच ।

तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ।

किं कृपायितमस्त्यत्र पुत्र एकोऽत्र पीड्यते ॥ १५

सुरभिरुवाच ।

यदि पुत्रसहस्रं मे सर्वत्र सममेव मे ।

दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६

व्यास उवाच ।

तदिन्द्रः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।

जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७

प्रवर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्बणम् ।

कर्षकस्याचरन्विघ्नं भगवान्पाकशासनः ॥ १८

तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा ।

सुतेषु राजन्सर्वेषु दीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९

यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ।

विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्व्रीम्यहम् ॥ २०

चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च पार्थिव ।

पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥

कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्धेयुरित्यपि ।

इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥ २२

यदि पार्थिव कौरव्याञ्जीवमानानिहेच्छसि ।

दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

14 ^a) K₃ D₃ त्वस्य; D_{1.2} त्वद्य (for तस्य). N (K_{1.4} missing) M₁ शोकार्ता (for दुःखा). — ^b) G₂ शोचामि (for विरौ). — ^c) K₃ [इ]ह; B_{1.2} Dc [इ]व (for च). S अश्रूण्या (G_{2.3} ण्या) वर्तयं चैव. — ^d) K₃ Dn₃ करुणावती; D₁ मृशदुःखिता; D_{2.3} कृपणा सती; D₅ करुणागता.

15 ¹ om. the ref. B Dn D_{4.6} शक्र (for इन्द्र). — ^b) ¹ वृद्धसारेषु; G₁ विद्यं (for पीड्यं). — ^c) K₂ B_{3.4} Dn₁ कृपायितवत्यत्र; T₂ G_{3.4} मत्यर्थ; G₂ मप्यत्र; M₂ चत्यत्र. Cnp कृपायितं (as in text). — ^d) K₂ B Dn₃ D_{4.6} एकत्र (for एकोऽत्र). ¹ K₃ B_{1.3} D₁₋₃ हन्यते; B_{2.4} Dc Dn D₄₋₆ हन्यति (for पीड्यते). T₁ एक एव न पीड्यते; Cnp पुत्र एको हि हन्यते.

16 K_{2.3} B D₁₋₃ सुरभ्युवाच. — ^a) B D (except D₁₋₃) सहस्राणि (for सहस्रं मे). — ^b) ¹ K₃ D₁₋₃ सर्वं तत् (for सर्वत्र). B D (except D_{1-3.5}) समतैव (for सममेव). G₁ सर्वत्र तु समा कृपा. — ^c) K₂ तु यतः; K₃ S तु ततः (G₁ पुनः); B_{2.3} Dc D₅ तुद्यतः; Dn₁ वशतः; D_{1.2} वहतः (for तु सतः). — ^d) T₂ G_{1.3.4} अप्य (G₁ म्य) धिकं (for अभ्यधिका). G₁ मम (for कृपा). D₁₋₃ पुत्रस्याभ्यधिका दया.

17 ^a) T₁ सुरभिर; G₁ M₁ सुरभेर् (for सुरभी). — ^b) ¹ K₂ D_{1.5} T₁ (sup. lin. as in text) मृशदुःखितः. — ^c) ¹ K_{2.3} D₁₋₃ G₁ जीवितादपि. — ^d) K₂ D₃ [ऽ]पि (for ऽमि).

18 ^c) ¹ कार्षिं; K₃ कार्षं; Dc₂ कृषं; D_{1.2} कर्षुं (for कर्षं). Dc D₅ परं (for [अ]चरन्).

19 ^a) ¹ सुरभीवाक्यं; K_{2.3} B₂₋₄ Dc₂ Dn_{1.3} D_{4.6} सुरभी प्राह; D₁₋₃ प्राह सुरभी. — ^b) K₂ B₂ Dc₁ Dn D_{4.5} G₁ समवेतास्तु. D₁₋₃ तत् (for ते). — ^c) Dc G₁ दीने (for सर्वे). — ^d) K₂ B Dn D₅ हीनेष्वभ्यधिका; Dc सर्वे; G₁ सर्वेषामधिका. ¹ K₃ D₁₋₃ दया (for कृपा); cf. 16 and v.l.

20 Before 20, Dc₂ G₂ ins. व्यास उ (G₂ om. उ). — ^b) M₁ त्वं च (for मेऽसि). — ^c) ¹ D_{2.6} T₁ G_{1.2.4} M महाप्राज्ञ. — ^d) B₄ वदा (for ब्रवी). ¹ K_{2.3} B₃ D₁₋₃ ते (for [अ]हम्).

21 ^b) K₂ B₂₋₄ Dc₂ D_{1.2.5} T₁ G_{1.2} M एकं च; T₂ G_{3.4} चैकं च (for एकश्च). N (except D₁₋₃; ¹ sup. lin.) भारत (for पार्थिव). — ^d) D₁ T₁ च; G_{1.2} M हि (for ऽपि). T₁ सुदुर्जया (for सुदुःखिता).

22 ^a) K₃ अत्यर्थ; G₂ इत्येवं (for अत्यन्तं).

Colophon. K_{1.4} missing. — Major (or Sub-) parvan: ¹ D₅ T G आ (G₄ अ) रण्य. — Adhy. name: ¹ T₂ G_{3.4} M सुरभीद्रसंवादः; K₂ व्यासवाक्यं; K₃ B D सुरभ्युपाख्यानं (D₁ व्यासवचनं). — Adhy. no. (figures, words or both): Dn_{1.3} S 9; D₁ 10 (as in text). — Sloka no.: Dn 23; D₁ 24.

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ।

अहं चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ १

भवांस्तु मन्यते साधु यत्कुरुणां सुखोदयम् ।

तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २

यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरवेषु दया यदि ।

अनुशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३

व्यास उवाच ।

अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।

अन्वीय पाण्डवान्भ्रातृनिहैवास्मदिदक्षया ॥ ४

एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ।

अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य ते ॥ ५

ब्रूयाद्यदेष राजेन्द्र तत्कार्यमविशङ्कया ।

अक्रियायां हि कार्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुपा ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ।

पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७

दत्त्वाध्याद्याः क्रियाः सर्वा विश्रान्तं मुनिपुंगवम् ।

प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८

सुखेनागमनं कच्चिद्भगवन्कुरुजाङ्गले ।

कच्चित्कुशलिनो वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९

समये स्थातुमिच्छन्ति कच्चिच्च पुरुषर्षभाः ।

कच्चित्कुरुणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ १०

मैत्रेय उवाच ।

तीर्थयात्रामनुक्रामन्प्राप्तोऽस्मि कुरुजाङ्गलम् ।

यदृच्छया धर्मराजं दृष्ट्वान्काम्यके वने ॥ ११

11

☞ This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^b) K₂. 3 G₁ मे; T₂ G₂-4 M मां (for नो). — M₂ om. (hapl.) 1^c-2^d. — ^c) K₂ एवं; G₁ एव; G₂ चैवं. K₂ च (for वि-).

2 M₂ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) B₃ Dn D₄. 6 च (for तु). — ^b) Ś₁ K₂ D₁-3 गुणो; K₃ D₅ कुलो; B Dc Dn D₄. 6 महो (for सुखो). — ^{cd}) G₁ तदेव तत्र भीष्मो-पि द्रोणश्चैव महामुने.

3 ^b) B₁ Dn D₄. 6 कौरवेषु. — ^c) K₂ B₁ Dn D₄. 6 अन्व (for अनु) !!

4 K₂ om. 4. — ^a) K₃ D₁. 2 ते; T₂ G₃. 4 मे (for वै). — In D₁, the portion from 3. 11. 4^c to 3. 12. 17^b is lost on a missing fol. (8). Ś₁ om. (hapl.) 4^c-5^b. — ^c) B Dc Dn D₄. 6 अन्वित्य; G₂ M अन्वीक्ष्य (for अन्वीय). K₃ D₂. 3. 5 वीरान्; G₁ सर्वान् (for भ्रातृन्). — ^d) Dn D₄. 6 [ए]ति (for [ए]व).

5 Ś₁ om. 5^{ab}. D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) K₂ वै; B₃. 4 Dn D₄. 6 च (for ते).

6 D₁ missing (cf. v.l. 4). G₁ om. 6^a-7^b — ^a)

B D (except D₂. 3. 5; D₁ missing) कौरव्य (for राजेन्द्र). — ^c) B₂. 4 Dn D₄. 6 G₂ तु (for हि).

7 D₁ missing (cf. v.l. 4). G₁ om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). S (except G₂) om. the ref. — After 7^{ab}, K₂ ins.:

38* तमागतमृषिं दृष्ट्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

पूजयित्वा यथान्यायं पप्रच्छागमनक्रियाम् ।

— ^d) Ś₁ D₂. 3 सुतं (for पुत्रं). K₃ तं मुनिं नृपसत्तमः.

8 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) K₃ सपाद्यादि; B D (except D₂. 3; D₁ missing) अर्घाद्याभिः (for दत्त्वा). — ^b) B D (except D₂. 3; D₁ missing) मुनिसत्तमं; S (except G₁. 2) ऋषिपुंगवं.

9 D₁ missing (cf. v.l. 4). Before 9, D₂. 3 read धृतराष्ट्र उ. — ^b) Ś₁ Dc₂ D₆ जांगलात्; K₂ B₂. 3 Dn D₅ जांगलान्; K₃ B₁. 4 Dc₁ D₂-4 जांगलान्; M₂ जांगलं.

10 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^b) B D (except D₂. 3; D₁ missing) भरतं (for पुरुषं). — ^d) S (except M₂) अवि (for अव्यु).

11 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) Ś₁ K₃ D₂ M₁ परिक्रामन्; D₃ परिक्रम्य (for अनु). B₂ तीर्थयात्राप्रसंगेन. — ^b) Ś₁ K₃ Dc D₃ जांगलं; K₂ B₁. 3 Dn₂. n₃ D₆ जांगलान्; B₃ D₆ जांगलात्; B₄ जांगलात्; Dn₁ D₄ जांगलान्.

तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् ।
 समाजगुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२
 तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम् ।
 अनयं द्यूतरूपेण महापायमुपस्थितम् ॥ १३
 ततोऽहं त्वामनुग्राहः कौरवाणामवेक्षया ।
 सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४
 नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति ।
 यदन्योन्येन ते पुत्रा विरुध्यन्ते नराधिप ॥ १५
 मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् ।
 किमर्थमनयं घोरमुत्पतन्तमुपेक्षसे ॥ १६
 दस्यूनामिव यदृत्तं सभायां कुरुनन्दन ।
 तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो व्यावृत्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।

उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८
 दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ।
 वचनं मे महाप्राज्ञ ब्रुवतो यद्वितं तव ॥ १९
 मा द्रुहः पाण्डवानाजन्कुरुष्व हितमात्मनः ।
 पाण्डवानां कुरूणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥ २०
 ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
 सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ॥ २१
 सत्यव्रतपराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ।
 हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ।
 हिडिम्बवकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ॥ २२
 इतः प्रच्यवतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनाम् ।
 आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २३
 तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः ।
 जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २४

12 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) M₁ जटावल्ल-
संवीत.

13 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) S अहं राजन्
(for महाराज). — ^b) B₂ D₂. 3 विभ्रमात्; S विग्रहं. — ^d)
K₂ B Dn D₄. 6 महाभयम्; Dc महापापम् (for पायम्). S₁
D₂. 3 महापातकमुत्थितं; K₃ D₅ पापं समुत्थितं.

14 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) T G₂₋₄ M समनु°
(for त्वामनु°). G₁ तस्मादहमनु°. — ^b) S₁ D₂ T₂ G₂. 3
अपे°; G₁. 4 उपे° (for अवे°). — ^c) B₃ T₁ G₁. 2 M₁ यदा
ह्यभ्य°; T₂ G₃. 4 यदस्य (G₄ °स्य)भ्यधिकः. — ^d) K₃
T₁ G₁ M मे विभो; B₂ भारत.

15 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) B₂ मन्ये (for
राजन्). — ^c) K₃ यदन्योन्यं हि; Dc °न्यं न; G₂ °न्यं च
(for °न्येन). T₂ G₃. 4 न ते पुत्रा विरुध्येरन्. — ^d) Dc₁
Dn D₄. 6 विरो°; T₂ G₃. 4 पांडुपुत्रैर् (for विरु°). B D
(except D₂. 3; D₁ missing) कथंचन (for नरा°).

16 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) S₁ K₃ मेधी°;
D₃. 5 T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 M मेधी° (for मेढी°).
— ^b) K₂ B₃ Dc Dn₁ D₃. 5 S निग्रह°; K₃ B₂ D₂ °हः; T₁
°हन्. — ^d) K₂ B Dc Dn D₄. 6 उत्पद्यन्तम्; D₅ उपयुक्तम्.

17 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) D₂ इह (for इव).
D₂ सं; T₁ G₂ M वो; T₂ G₃. 4 तद्; G₁ यो (for यद्).
— ^b) S₁ K₃ D₂. 3 कुरुसंसदि. — ^d) K₃ यथा वह्निः स्थिते रवौ.

18 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) S₁ व्याहृत्य;

G₁ [S]पावृत्य. K₃ इत्युक्त्वाहृत्य राजानं.

19 D₁ missing (cf. v.l. 4). Before 19, Dn₁ D₄
G₁ ins. मैत्रेय उ° (G₁ om. उ°). — ^a) K₂ महाभाग (for
°बाहो). — ^b) K₃ °ध चनं हितं. — ^c) Dc वै (for मे).
S₁ D (except D₂. 3. 5; D₁ missing) महाभाग. — ^d)
T₂ G₃. 4 च (for यद्).

20 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^b) N (K₁. 4 D₁
missing) प्रियम् (for हितम्). — ^c) = 1. 1. 11^e. S₁
K₃ D₃ transp. पाण्डवानां and कुरूणां. D₂ कौरवाणां पांड-
वानां. — ^d) Dc D₅ भरत° (for च नर°). — After 20,
S (except M₁) reads 23^a-26^b.

21 D₁ missing (cf. v.l. 4). T₂ G₃ om. 21^{ab} (cf.
v.l. 25). — ^c) S₁ K₃ D₃ सर्वे नागशतप्रा (S₁ °त्रा)णाः.

22 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) B Dc Dn D₄₋₆
सत्यव्रतधराः सर्वे (B₂ सर्वे सत्यव्रतधराः); D₂ राजन्प्रीतिपराः
सर्वे. — ^e) Some MSS. हिडंब°. — ^f) S (mostly)
किर्मीरस्य.

23 D₁ missing (cf. v.l. 4). S (except M₁) reads
23^a-26^b after 20. — ^a) K₂ B₂. 4 Dc₂ Dn D₃. 4. 6 प्रद्र-
वतां; Dc₁ D₅ प्रधावतां; D₂ प्रवसतां. S (except M₁) पांड-
वान्प्राप्य तात्रात्रौ. — ^b) S₁ यः स; K₃ यदा; D₃ यस्मात्
(for यः स). S (except M₁) किर्मी (M₂ °मी)रो नाम
राक्षसः. — ^c) S₁ K₃ D₂. 3 दुष्टात्मा (for रौद्रा°).

24 D₁ missing (cf. v.l. 4). For S cf. v.l. 23.

पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
 जरासंधो महेष्वासो नागायुतचलो युधि ॥ २५
 संबन्धी वासुदेवश्च येषां श्यालश्च पार्षतः ।
 कस्तान्युधि समासीत जरामरणवान्नरः ॥ २६
 तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
 कुरु मे वचनं राजन्मा मृत्युवशमन्वगाः ॥ २७
 एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशां पते ।
 ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः ॥ २८
 दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनालिखन्महीम् ।
 न किञ्चिदुक्त्वा दुर्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाञ्मुखः ॥ २९
 तमशुश्रूषमाणं तु विलिखन्तं वसुंधराम् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं क्रोप आविशत् ॥ ३०

स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ।
 विधिना संप्रयुक्तश्च शापायास्य मनो दधे ॥ ३१
 ततः स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ।
 मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपद्दुचेतसम् ॥ ३२
 यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ।
 तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ३३
 त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
 यत्र भीमो गदापातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली ॥ ३४
 इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥ ३५
 मैत्रेय उवाच ।
 शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यथा तथा ।

C. 3. 381
B. 3. 10. 36
K. 3. 10. 36

— ^a) ❧ Cn: समरे जेतुमिति पाठे क्षम इत्यध्याहारः । ❧
 — ^b) S (except M₁) बलिनं (for बलेन).

25 D₁ missing (cf. v.l. 4). T₂ G₃ om. 25^a–26^b.
 (cf. v.l. 21). For S cf. v.l. 23. — ^b) Ś₁ K₃ D₂. 3
 भीमसेनेन (for यथा भीमेन). — ^c) T₁ G₁. 2. 4 M₂ मही-
 पालो (for महेष्वासो). — ^a) Ś₁ D₂. 3 °समो (for °बलो).
 Ś₁ बले (for युधि).

26 D₁ missing (cf. v.l. 4). T₂ G₃ om. 26^{ab} (cf.
 v.l. 25). For S cf. v.l. 23. — ^a) K₃ °देवस्य; D₂. 3
 T₁ G₁. 2. 4 M₂ °देवस्तु. — ^b) S स्यालः. K₂ हि; G₁. 2 तु
 (for च). K₃ Dc D₂. 3 येषां श्यालश्च (D₂. 3 °स्तु) पार्षताः;
 B Dn D₄. 6 श्यालाः सर्वे च पार्षताः. — ^c) K₂ समाजेतुं;
 M₁ समासीदेज्.

27 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^c) S कुरुव (for
 कुरु मे). — ^a) K₂ B Dn D₄. 6 मृत्यु° (for मृत्यु°). Dc
 आगमः (for अन्वगाः).

28 D₁ missing (cf. v.l. 4). Before 28, S ins.
 वैशं. — ^c) T₁ गजगजाकारं; T₂ G M₁ करिकराकारं (more
 alliterative!). — ^a) T₂ G₃. 4 ह (for सः).

29 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^b) K₂ B Dn D₄. 6
 [उ]लिखन्; Dc D₅ T₂ G₃ लिखन्. — ^c) K₃ D₂ अ- (for
 न). D₅ धर्मो वा (for दुर्मेधास). — ^a) K₃ D₃ अधोमुखः
 (for अवाञ्मुखः). Ś₁ किञ्चिदासीदधोमुखः; T₁ (sup. lin.
 as in text) तस्थौ गिरिरिवाचलः (= 23^a).

30 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) Dc D₅ तमधो-
 मुखमासीनं. — ^b) Ś₁ विलिखेत् (or °खन्तं). — ^a) B₁. 3. 4

T₁ G₁. 2 M₁ मैत्रेयः कोप(T₁ M₁ क्रोध)माविशत्.

31 D₁ missing (cf. v.l. 4). Ś₁ K₃ D₂. 3 om.
 31^{ab}. — ^b) S °यो भगवानृषिः. — ^c) Ś₁ K₃ मृत्यु° (for
 विधि°). Ś₁ [अ]सौ प्रकुपितः; K₂ संप्रमुदितः; K₃ Dc Dn
 D₃–5 सं(K₃ D₃. 4 स; D₅ [अ]यं)प्रमुदितः; B₁. 2 D₆ संप्रचु-
 दतः; B₄ चोदितः सोथ; D₂ नोदितो विप्र (for संप्रयुक्तश्च).
 Cnp प्रमुदितः (cf. B₁. 2 D₆ above). B₃ प्रचोदितो वै
 विधिना.

33 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^b) D₂ मोघां; T₁
 न मे (for नेमां). Ś₁ न मे वाचं करिष्यसि; K₃ कार्यमन्यचि-
 की°. — ^c) K₂ G₁ [अ]वमानस्य; K₃ T₂ G₂–4 [अ]ति°;
 T₁ [अ]प° (for [अ]भि°). — ^a) G₁ अवाप्स्यसि (for
 अवाप्नुहि).

34 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) K₃ D₅ त्वदभि-
 प्राय°; Dc त्वमभिद्रोह°. — ^b) G₂ M₂ उत्पद्यते. — ^c) B
 Dn D₄. 6 M₂ तत्र (for यत्र). K₂ B Dn D₃. 4. 6 T G₂–4
 गदाघातैस्; K₃ महाबाहुस्. — ^a) Ś₁ K₃ Dc₂ D₅ तवोरु. S
 बलात् (for बली).

35 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) S इत्युक्ते वचने
 तेन (G₁. 2 °नेनैव). — ^a) Dn₂ D₄. 6 T₂ G₃. 4 भविष्यति;
 Dn₃ भवत्विति.

36 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) D₃ शमयिष्यति.
 — ^b) K₂. 3 B Dc Dn D₄–6 यदा तदा; D₃ सदा तदा; T
 G₂. 3 यथातथं. — ^c) Ś₁ तर्हि; K₂ राजन्; K₃ ह्यस्य; T₃
 G₃. 4 तेन (for तात).

37 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) Ś₁ K₃ B₁ Dc

शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३६
वैशंपायन उवाच ।

स विलक्षस्तु राजेन्द्र दुर्योधनपिता तदा ।
मैत्रेयं ग्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३७
मैत्रेय उवाच ।

नाहं वक्ष्याम्यसूया ते न ते शुश्रूषते सुतः ।
एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३८
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् ।
किर्मीरवधसंविशो बहिर्दुर्योधनोऽगमत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।

किर्मीरस्य वधं क्षतः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।
रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥ १

विदुर उवाच ।

शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः ।
श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २

12

This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 The portion from stanza 1 up to विप्र in 17^{ab} is lost in D₁ on a missing fol. (cf. v.l. 3. 11. 4). Before 1, G₄ ins. श्रीकृष्णाय नमः. — ^a) Here and below Ś₁ (uniformly) किन्दीरं (for किर्मीरं). — ^b) Ś₁ तत्त्वतः (for कथ्यताम्).

2 D₁ missing (cf. v.l. 1). — After 2, D₂ ins. :

39* यं जघनैकचक्रायां भीमो भीमपराक्रमः ।

राक्षसं क्रोधताम्राक्षं दर्पोत्सिक्तं बलाधिकम् ।

तस्य भ्राता महावीर्यः कनीयानुरुविक्रमः ।

भ्रातृनाशसमुत्थेन छन्नो व्यसनभस्मना ।

भीमसेनान्तरप्रेप्सुश्चचार पृथिवीमिमाम् ।

स निर्जितानुपाश्रौषीत्पाण्डवानुलक्षये ।

[5]

3 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Dc D₅ प्रति (for नाम). Ś₁ K₃ D₂. 3 काननं (for तद्वनम्).

4 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ स्वावीले; K₂ Cnp संग्राहे; B₁ Dn₂ Cn त्वाभीले; D₂ चातीते; D₅ स्वाधीते; G₁ स्माभीले; Cnp स्वाभीले (as in text).
* Cn : संग्राहे इत्यपपाठः । * — ^b) Ś₁ गतेस्तेकर्मयं नृप.
— ^a) B Dc Dn D₄. 5 G₄ घोरं (B₂ भीरं) (for भीमं).

Dn D₂. 3. 5 विलक्षयस्तु; K₂ विलक्षणस्तु; B₂₋₄ D₄. 6 विलक्षंस्तत्र. * Cn : विलक्षयन् भीमस्य बलं विशेषेण अयमस्म-
ज्जयो न वेति राक्षसबलद्वारा लक्षयन् । हेतौ शत्रुप्रत्ययः । वि-
लक्षण इति पाठे दुर्योधनस्य दुराग्रहेण शापभयाद्विच्छायाः ।
विलक्षस्तत्रेति पाठे वलक्षो धवलोऽर्जुनः इति कोशात् स एवार्थः । *
K₂ B D (except D₂; D₁ missing) राजेन्द्रः. — ^c) Ś₁
किदीरः; S किम्मीरः. — ^a) K₃ D₂. 3 घातितः.

38 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) K₂. 3 B Dc
Dn D₄. 6 ते भूयः (for [अ]सूयां ते). Ś₁ वै; M₂ मे (for
ते). D₂. 3 न वक्ष्यामि तयोर्बुद्धं. — ^b) T₁ M₂ मे (for
ते).

39 D₁ missing (cf. v.l. 4). All MSS. om. वैशं
उ ! — ^b) D₂ स प्रातिष्ठद् (for प्राति). T₁ G₂ यथासुखं.
— ^c) Ś₁ किदीरवधनिर्विण्णो; D₂ संतप्तो; S किम्मीरं. — ^a)
T G भयं; M₁ स हि; M₂ भृशं (for बहिर). K₂ B D
(except D₂. 3; D₁ missing) ययौ; M₁ [S]भवत् (for
जगमत्).

Colophon. K₁. 4 D₁ missing. — Major (or Sub-)
parvan; Ś₁ T₁ G₂₋₄ आरण्य. — Adhy. name: K₂ B₄ D₅
T₃ G₂. 4 M मैत्रेयशापः; K₃ D₅ दुर्योधनशापः; Dc मैत्रे-
यवाक्यं; D₂ दुर्योधनं प्रति मैत्रेयशापः. — Adhy. no.
(figures, words or both): K₂ 9; Dn S 10. — Śloka
no.: Dn 39.

इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ।
 जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥ ३
 रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्धसमये नृप ।
 प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ४
 तद्वनं तापसा नित्यं शेषाश्च वनचारिणः ।
 दूरात्परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात्किल ॥ ५
 तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत ।
 दीप्ताक्षं भीषणं रक्षः सोल्युकं प्रत्यदृश्यत ॥ ६
 बाहू महान्तौ कृत्वा तु तथास्य च भयानकम् ।
 स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरुद्वहाः ॥ ७
 दद्युष्टदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहम् ।
 सार्करश्मितडिच्चक्रं सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ८
 सृजन्तं राक्षसीं मायां महारावविराविणम् ।
 मुञ्चन्तं विपुलं नादं सतोयमिव तोयदम् ॥ ९

तस्य नादेन संव्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिशम् ।
 विमुक्तनादाः संपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १०
 संप्रद्रुतमृगद्वीपिमहिषर्क्षसमाकुलम् ।
 तद्वनं तस्य नादेन संप्रस्थितमिवाभवत् ॥ ११
 तस्योरुवाताभिहता ताम्रपल्लववाहवः ।
 विदूरजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्त पादपान् ॥ १२
 तस्मिन्क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ।
 रजसा संवृतं तेन नष्टर्क्षमभवन्नमः ॥ १३
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः ।
 पञ्चानामिन्द्रियाणां तु शोकवेग इवातुलः ॥ १४
 स दृष्ट्वा पाण्डवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ।
 आवृणोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १५
 तं समासाद्य विव्रस्ता कृष्णा कमललोचना ।
 अदृष्टपूर्वं संव्रासान्मयीलयत लोचने ॥ १६

C. 3. 400
B. 3. 11. 16
K. 3. 11. 16

5 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^b) Ś₁ K₂ B D (except D₂. 3; D₁ missing) M₁ गोपाश्च; T₂ G₃. 4 अशेषा; G₁ शेषा वा (for शेषाश्च). — ^c) S (except G₁ M₂) °हरिष्यन्ति (for °हरन्ति स्म).

6 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^d) K₃ D_n D₄ T₂ G₃. 4 °पद्यत (for °दृश्यत).

7 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ G₁. 2 M₂ [अ]थ; D_n D₄. 6 च (for तु). — ^b) Ś₁ M₂ तु (for च). D₅ भयंकरं (for भया°).

8 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ स्पष्टौष्टदंष्ट्रं; K₂ B Dc₂ D_n D₅. 6 स्पष्टा(D_n3 °ष्टोष्ट°; K₃ दद्यौष्ट°; Dc₁ स्पष्टाष्ट°; D₂ दद्यौष्टदंतं; D₃ दद्यौष्टदंतं; D₄ स्पष्टापदंष्ट्रं; M₁ दद्यौष्ट°. — ^c) Ś₁ D₂. 3 °तडिच्चित्रं; K₂ D_n3 °तडिद्वक्त्रं. ❀ C_n: तडिद्वक्त्रमित्यपपाठः । ❀

9 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^b) Ś₁ K₃ Dc D₄-6 °रावनिनादितं (Ś₁ °नं); K₂ D_n °नादनिनादितं; D₂ वराहविनादितां (hypermetric!); D₃ °रावविनादिनी; M₂ अपश्यंस्ते महाबलाः. — ^c) Ś₁ विमुखं नादं; K₂ D (except D₂. 3; D₁ missing) विपुलाब्जादान्.

10 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^b) A few MSS. °दिशः (for °दिशम्).

11 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ समुद्धत°; K₃ समुद्धत°; D₂ समाहित°. — ^d) T G आबभौ

(for अभवत्). Ś₁ K₂ D₂. 3 विव्रस्तमिव चाभवत् (Ś₁ दारुवत्).

12 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T₁ °वेगाभिं; T₂ G₄ °घाताभिं (for °वाताभिं). — ^c) K₃ D₂ °जातापि (for °जाताश्च). K₂ विदुरश्चालिता जाताः (sic); D₃ विदूरजा अपि लताः. — ^d) B T₁ G (except G₃) M₂ °श्लिष्यन्ति.

13 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ D₂. 3 च प्रववौ; T₂ G₃. 4 ह्यथ ववौ (for °थ प्रववौ). — ^b) M₂ [S]तीव (for भृश-). — ^c) S °सा संप्रवृत्तेन. — ^d) D₂. 3 नष्टर्क्षम् (for नष्टर्क्षम्). K₃ B Dc D_n D₄-6 नष्टज्योतिरभून्नमः.

14 D₁ missing (cf. v.l. 1). K₂ om. (hapl.) 14^{ab}. — ^a) T₁ G₁. 2 M₂ °नां पाण्डवेयानाम्. — ^b) S (for T₁ see below) महान्निपुः. T₁ विज्ञानेनोपमाद्रिपुः. — ^c) N (K₁. 4 D₁ missing) °यार्थानां (for °याणां तु). — ^d) K₂ B₂. 4 D_n D₄. 6 शोकावेश (for शोकवेग). Dc₂ [आ]कुलः; D₅ S (except M₂) [आ]तुरः (for [अ]तुलः).

15 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) S transp. दृष्ट्वा and दूरात्.

16 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T₂ G₃. 4 सं (for वि°). — ^c) Ś₁ K₃ °पूर्व- (for °पूर्व). S अत्यंतं (M₂ पश्यंती) (for संव्रासान्). — ^d) S विषादमगमद्भृशं.

C. 3. 401
B. 3. 11. 17
K. 3. 11. 17

दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ।
 पञ्चपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥ १७
 मोमुह्यमानां तां तत्र जगृहुः पञ्च पाण्डवाः ।
 इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ १८
 अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् ।
 रक्षोघ्नैर्विविधैर्मन्त्रैर्धौम्यः सम्यक्प्रयोजितैः ।
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ॥ १९
 स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
 काममूर्तिधरः क्षुद्रः कालकल्पो व्यदृश्यत ॥ २०
 तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ।
 को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् ॥ २१
 प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 अहं वक्तव्यं वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः ॥ २२
 वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
 युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥ २३
 के यूयमिह संप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
 युधि निर्जित्य वः सर्वान्भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २४

17 D₁ missing up to 'प्रकी' (cf. v.l. 1). — ^a b) S₁ K₂. 3 D₂. 3 'करस्पर्श'; Dc 'करोन्मृष्ट'; T G₁. 3 M₁ 'करोत्सृष्ट'; G₂ 'करोत्क्षिप्त' (for 'करोत्सृष्ट').

18 ^a S विमुह्य (for मोमुह्य).

19 ^a T₁ अतथा (for अथ तां). — ^b D₅ समुत्थां (for उत्थितां). T G₃. 4 M₁ 'दर्शिनी'; G₁ 'रूपिणी'. — ^c S₁ T₂ G₃. 4 शमया; T₁ नवीया (for नाशया).

20 ^b S (except T₂ G₃) 'विस्फारिते'. — ^c K₂ क्रूरमूर्ति; B₁ कामरूप; T₁ एकमूर्ति. K₂ क्रुद्र; D (except D₁₋₃) क्रूर; T₁ G₁. 3 M₁ क्षुब्धः (for क्षुद्रः). — ^d T₁ G₁. 3 ह्य; T₂ G₃. 4 [S]भ्य (for व्य).

21 ^c K₂ (by transp.) किं वा; K₃ -चित् किं. S वा (for ते).

22 ^a S तं (for तद्). — After 22, D₁ ins.:

40* पैटीनगोत्रे उत्पन्नो नास्तिको वेदनिन्दकः ।

23 ^b G₂ वसामि विगतज्वरः.

24 ^a K₂ B D (except D₁₋₃. 5) अस्मि; T₂ G₃ अथ (for इह). — ^b Some MSS. भक्ष (for भक्ष्य). — ^c K₃ T₁ M₁ युद्धे; G₂ युद्धान्; M₂ युधा (for युधि).

25 Before 25, S₁ B D₁₋₃ S (except M₂) विदुर उ

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
 आचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २५
 पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ २६
 हतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।
 वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहम् ॥ २७
 किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
 उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥ २८
 भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
 चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् ॥ २९
 सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अनेन हि मम भ्राता वको विनिहतः प्रियः ॥ ३०
 वेत्रकीयगृहे राजन्ब्राह्मणच्छब्ररूपिणा ।
 विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम् ॥ ३१
 हिडिम्बश्च सखा मह्यं दयितो वनगोचरः ।
 हतो दुरात्मनानेन स्वसा चास्य हुता पुरा ॥ ३२
 सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।

(resp. विदुरः); K₃ Dc Dn D₄₋₆ वैशं उ°. — ^a T₂ G₃ M₂ नामानि.

27 ^b Dn₂ T₂ G (except G₂) M₂ कर्तुं (for वस्तुं). T₂ G₃. 4 मनाः (for मतिः). T₂ G (except G₁) स्थितः (for ततः).

28 Before 28, K₂ Dn D₄. 6 S ins. विदुर उ° (resp. विदुरः); Dc D₂. 5 वैशं उ°. — K₂ D₂ cont.:

41* विस्मयं परमं गत्वा राक्षसो घोरदर्शनः ।

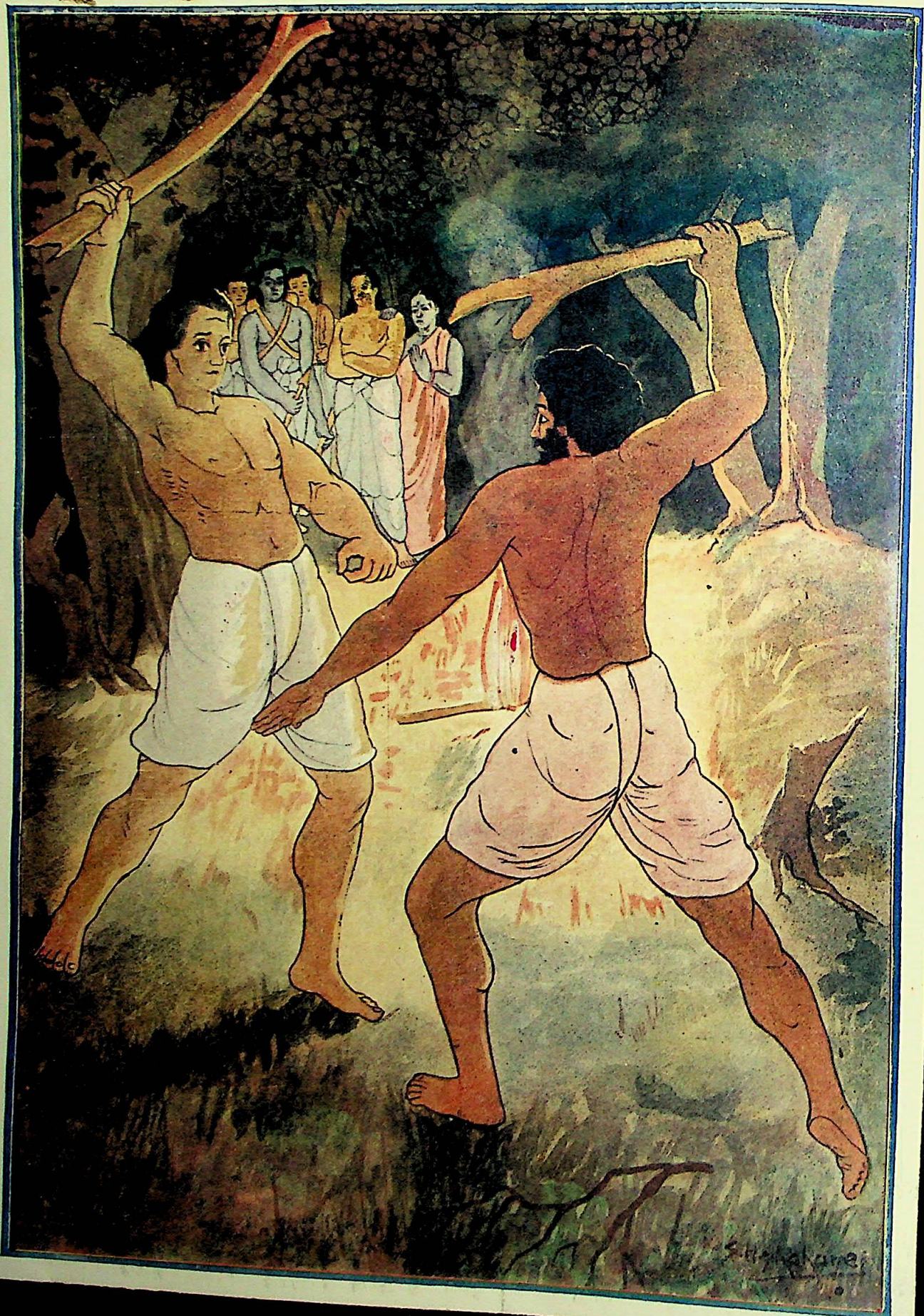
— ^a S₁ K₃ D₅ T₂ G₃ चिरकालं. K₃ मनोहरं; B₂ T G मनोरथं.

29 ^c K₂. 3 D₁ सर्वा (for कृत्स्नां). — ^a G₁ एनम् (for नैनम्). N (except Dc D₆; K₁. 4 missing) चा (Dn₂ त्वा; D₃ वा)साद° (for आसाद°).

31 ^a = (var.) 1. 148. 9°. Dn₂ वैत्रकीयवने; T₁ G₁ M₁ वे (G₁ वै)त्रकीयपुरे. S₁ D₃ राज्ञि; K₃ पूर्व (for राजन्). — ^c = (var.) 1. 38. 39°. S₁ K₂ D₃ समा; Dc अपा; D₂ अथा (for उपा).

32 D₄ om. 32^a-33^b. — ^a A few MSS. हिडम्बश्च. — ^d T₁ G₂ M₁ चास्याहता. T₁ पुनः (for पुरा).

33 D₄ om. 33^a (cf. v.l. 32). — ^a D₁₋₃ T

अचारसमयेऽस्माकमर्धरात्रे समास्थिते ॥ ३३
 अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतम् ।
 तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरणास्य भूरिणा ॥ ३४
 अद्याहमनुगो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ।
 शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा राक्षसकण्टकम् ॥ ३५
 यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो वकेन वै ।
 अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥ ३६
 एनं हि विपुलग्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
 संभक्ष्य जरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरम् ॥ ३७
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
 नैतदस्तीति सक्रोधो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥ ३८
 ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
 दशव्याममिवोद्विद्धं निष्पन्नमकरोत्तदा ॥ ३९
 चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ।
 निषेपान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ॥ ४०

निवार्य भीमो जिष्णुं तु तद्रक्षो घोरदर्शनम् ।
 अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत ॥ ४१
 इत्युक्त्वेनमभिकुद्रः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
 निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टौष्ठपुटो बली ।
 तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ ४२
 यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि ।
 पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ४३
 असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ।
 चिक्षेप चोलमुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव ॥ ४४
 तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ।
 पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराब्रजत् ॥ ४५
 किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाद्य पाण्डवम् ।
 दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्ययुध्यत ॥ ४६
 तद्रक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा श्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥ ४७

C. 3. 432
 B. 3. 11. 48
 K. 3. 11. 47

G₃. 4 अद्यागतो; M₁ आसादितो (for अभ्यागतो). — ^a) Ś₁ समे स्थितः; K₂. 3 B D स्थिते समे (D₁ सति); G₁ समागतो.

34 ^a) Ś₁ आसाद्य; K₂ D₁. 3 (by transp.) अस्याद्य; D₂ अस्याहं; G₁ अन्वास्य. Ś₁ K₂. 3 B₁. 3 Dc₁ Dn D₁. 3-6 (G₁ पातं; B₄ D₂ घातं (for यातं). T₂ G₃. 4 अस्याहमान-यिष्यामि; M₁ अद्यैनं खादं. (N. B. It is difficult to distinguish between Nāgarī प and य!). — ^b) B₄ चिरसंहतं; Dc D₅ चिरसंचितं; M₂ अनुसंवृतं.

35 ^c) T₁ G₂ लस्यामि (for लब्धास्मि).

38 ^a) B Dc₁ D₄-6 स (for तु). — ^c) B₂ सक्रोधं; D₁ D₁. 2 S (except G₁) संक्रुद्धो; Dn₂ स क्रोधाद्.

39 ^b) K₃ आभज्य; D₁ उत्पाद्य (for आरुज्य). B₂ D₁ (except M₂) तहं (for द्रुमम्). — ^c) S शतं (for दशं). K₂ B D (for D₂ see below) T₂ G₃ अथ (for इव). K₂. 3 आविद्धं; G₂ उत्क्षिप्य; G₄ उद्वद्धं (for उद्विद्धं). D₃ corrupt) दशव्याममिवोद्वद्धं. — ^d) T₂ G₃. 4 ततः (for दा).

40 ^a) Ś₁ transp. चकार and सज्यं. A few MSS. सजं. D₂ गांजीवं. — ^b) K₂ D₁. 2 निर्घोषं; D₃ T₂ G₃. 4 निस्वनं; T₁ G₂ M₁ भैरवं.

41 ^a) D₃ चाजौ (m भीमो as in text). B₂. 4 D (except D₁-3) तं (for तु). S (except M₂) र्यं जिष्णुं

भीमोय. — ^b) B Dc Dn D₄-6 मेघनिस्वनं; D₃ T₂ (before corr.) G₁ M₁ मोघगर्जितं; T₁ (orig.) भीमगर्जितं; T₂ (by corr.) G₂-4 M₂ मेघगर्जितं (for घोरं).

42 ^a) D₁. 2 [ए]व (see below); S (except M₂) तम् (for [ए]नम्). B (except B₂) Dc G₂ अतिं; D₁. 2 स सं (for अभिं). — ^b) Ś₁ K₂. 3 B (except B₁) Dc D₃-6 कक्षाम्; D₁ कक्षम् (for कक्ष्याम्). D₃ निष्पीड्य. — ^c) B₂ T₁ G₂ M₂ निष्पीड्य (for निष्पिष्य). — ^d) N (except Dn₂ D₁; K₁. 4 missing) G₄ संदष्टौष्ठं. — K₃ om. (hapl.) 42'-43'.

44 ^a) T₂ G अंतस्तु. — ^b) N (except Dn D₂; K₁. 4 missing) प्रत्यतिष्ठत. — ^c) T₂ G₃. 4 तस्मै (for दीप्तम्). — ^d) Ś₁ मघवान् (for ज्वलिताम्). T G तमग्निं (G₁ तदग्निं; G₂. 4 तमग्निं) ज्वलितं यथा.

45 ^a) T₁ G₂. 4 तमुदस्तम्. — ^b) G₄ भीमं प्रहरतां वरं. — ^{cd}) T₂ G₃. 4 transp. चिक्षेप and तद्रक्षः. Ś₁ पतत् (for व्रजत्).

46 ^a) Dc D₅ किर्मीरकश्च सहसा. — ^d) B D (except D₁-3) प्रत्यधावत; S (except G₁ M₁) दृश्यत.

47 47^a = 50^a. — 47^{ab} = 1. 151. 16^{ab}. — After 47^a, D₁ ins. 50^{bc} (with v.l.), repeating it in its proper place. — ^c) T₁ G₁. 2 M पूर्व; T₂ G₃. 4 युद्धं (for

शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिदुर्नैकधा तयोः ।
 यथैवोत्पलपद्मानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ४८
 मुञ्जवज्जर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
 चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥ ४९
 तद्वक्ष्युद्धमभवत्सुमुहूर्तं विशां पते ।
 राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५०
 ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः ।
 प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमसेनश्चाल ह ॥ ५१
 तं शिलाताडनजडं पर्यधावत्स राक्षसः ।
 बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५२
 तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
 उभावपि चकाशेते प्रयुद्धौ वृषभाविव ॥ ५३
 तयोरासीत्सुतुमुलः संहारः सुदारुणः ।
 नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दम्तयोः ॥ ५४

दुर्योधननिकाराच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
 कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्धत वृकोदरः ॥ ५५
 अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ।
 मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखः ॥ ५६
 तं चाप्यथ ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
 तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥ ५७
 तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
 शब्दः समभवद्धोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ५८
 अथैनमाक्षिप्य बलाद् गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
 धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ५९
 स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
 व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६०
 तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
 योक्तयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ६१

आत्रोर). — ^a) S आत्रोः (for यथा). K₂. 3 B D (except D₁₋₄) स्त्री (for श्री). S इव (for पुरा).

48 ^a) K₃ B₁ पतिता. — ^c) B Dc D₄₋₆ यथोत्पलानि (for यथैवोत्पल). K₂ D₁₋₃ S पत्राणि; Dn मालानि (for पद्मानि). — ^d) S मत्तयोर्द्विपमुखयोः (G₁ द्विपयोरिव मुख्ययोः).

49 ^a) S मूर्ध्नि (T₂ G₃ मूर्धा) जर्जरभूतास्तु (G₁ श्व). — ^d) S विरेजुस्तत्र भारत (T₂ G₃. 4 पादपाः).

50 50^a = 47^a. — D₁ repeats 50^{bc} here, reading it, for the first time, after 47^a. — ^b) Dc सुहूर्ताधं; G₂ सुहूर्तं तु (for सुसुहूर्तं). B₂ Dn D₄. 6 सु (B₂ सुसु) हूर्तं भरतर्षभ; T G₁. 3. 4 M₁ सुहूर्तमिव (तं तत्र) भारत.

51 ^a) N. (K₁. 4 missing) भीमश्च (Dc Dn₁ D₅ स्तु) न चचाल ह; G₁ तेन भीमश्चचार ह; M₂ भीमश्च विचचाल ह.

52 ^b) N (except S₁ D₅; K₁. 4 missing) पर्यधावत् रां. — ^c) G₁ क्षिप्रं; G₂ बसौ (for बाहु). S₁ बाहुविक्षेपकरणं; D₁₋₃ T₁ M ब (D₂ T₁ M₂ बा) हुविक्षेपकरणं; D₅ बाहुविक्षिप्तकरणः; T₂ G₃. 4 बाहु विक्षिप्य किर्मा (G₄ म्मी)-र.

53 ^b) K₂. 3 D₂. 3 M₁ विकर्षन्तौ. — ^c) T G चकाशेतां. — ^d) S₁ K₃ B₂. 4 D (except D₁. 3) T₂ G₃ प्रयुद्धौ; K₂ प्रयुद्धे.

54 ^a) K₂. 3 D₁₋₃ तयोर्भासीत्. Dc₂ D₂ सुतुमुलः; T₂ G₃. 4 सुविपुलः.

55 ^c) B₁₋₃ कटाक्षदृष्ट (B₃ स)श्च; Dc₁ Dn₂. n₃ D₆ कटाक्षतृप्तश्च; T₂ G (except G₁) नयनरुष्टश्च.

56 ^a) B Dn D₁. 2. 4. 6 पद्य; T₁ गत्य; T₂ G M₁ हत्य (for पत्य). B D (except D₁₋₃) च (for [अ]थ). — ^b) T₁ वीक्षद्; T₂ G₃. 4 वेक्षद्; G₁ पेक्षद् (for गृह्णाद्). T₁ अमर्षत; G₁ (before corr.) अरिदमः. — ^c) B D (except D₁₋₃) M₂ मातंगमिव मातंगः. — ^d) = (var.) 4. 30. 26^b. S₁ K₂. 3 B₁. 3 D (except Dc) G₁ मुखं.

57 ^a) S₁ K₃ B₂. 3 Dc D₁. 5 तच्चाप्येनं; K₂ तथार्थिनं; B₁ Dn D₃. 4. 6 स चाप्येनं; B₄ संसर्प्येनं; D₂ तं चाप्येनं; M₂ तं चाभ्येत्य. — ^b) B₃. 4 Dc₁ वीर्यवत्. — ^c) S₁ K₃ B₄ Dc D₁. 2. 5 तद् (for तम्).

58 ^b) S₁ K₂. 3 D₁. 3 ततः; D₂ T₁ G₂₋₄ तथा (for तदा).

59 ^b) S भीमसेनो महाबलः.

60 ^a) D₁ S भीमसेनपरां; D₂ भीमेन स परां. — ^b) S₁ (by transp.) बलिना दुर्बलो; T₁ बलेन बलिना. G₁ बलेन बलिनां वरः (= 57^a). — ^c) S₁ व्यस्पन्दच्च; D₁ प्रास्पन्दच्च; D₂ प्रसादच्च (sic); D₃ व्यस्पन्दच्च; T₂ G₃. 4 व्यसर्पत; M₁ प्रास्पन्दत. — ^d) B₂ S (except T₂ G₃) पाण्डवः.

Stanzas 61-67 recur almost verbatim in passage No. 24 of App. I of the Virāṭa.

61 ^a) D₁ वैव; D₂. 3 चेन; T₂ G₃. 4 तं सं (for एनं).

विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् ।
 भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ६२
 तं विपीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
 प्रगृह्य तरसा दोभ्यां पशुमारममारयत् ॥ ६३
 आक्रम्य स कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् ।
 अपीडयत् बाहुभ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ॥ ६४
 अथ तं जडसर्वाङ्गं व्यावृत्तनयनोल्बणम् ।
 भूतले पातयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६५
 हिडिम्बवक्रयोः पापं न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
 करिष्यसि गतश्चासि यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६
 इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
 स्तं राक्षसं क्रोधविवृत्तनेत्रः ।
 प्रस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
 मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ६७

तस्मिन्हते तोयदतुल्यरूपे
 कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।
 भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकै-
 र्हृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ६८
 एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप ।
 भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ६९
 ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।
 द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह ॥ ७०
 समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।
 ग्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशंसुर्वृकोदरम् ॥ ७१
 भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ।
 विविशुस्तद्वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ७२
 स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः ।
 वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ॥ ७३

— ^b) B Dn D4. 6 G (G1 corrupt) °लक्ष्य (for °लभ्य).
 — T2 G3 om. (hapl.) 61^c-64^d.

62 T2 G3 om. 62 (cf. v.l. 61). — ^a) T1 तं नदं-
 तं; G1 M नदंतं तं. — ^b) B1. 4 Dn D4-6 °स्वनं बली; B3
 Dc °समं बली; D2 G1 °निभस्वनं; G4 °महास्वनं. — ^d)
 G1. 2 M विस्फुरंतम्. Ś1 (sup. lin. as in text) K2 B4 Dc
 D5 T1 M1 अचेतनं.

63 T2 G3 om. 63 (cf. v.l. 61). — ^c) T1 तं हृत्य;
 G1 तं गृह्य; G2 संगृह्य; G4 संहृत्य (for प्रगृह्य). — 63^d
 = 1. 142. 28^d.

64 T2 G3 om. 64 (cf. v.l. 61). — ^a) N (K1. 4
 missing) च (Ś1 D1-3 तु) (for स). — ^b) S (except
 G4; T2 G3 om.) राक्षसाधिपं. — ^c) B D पीडयामास (D1-3
 अपीडयच्च). K3 B D पाणिभ्यां. — ^d) B D (except D1-3)
 तस्य कंठं (by transp.); T1 M कंठमस्य; G1 कंठमध्ये; G4
 कर्णमस्य. G2 कंठं क्लिप्तमिवांबरं.

65 ^a) K2 B D (except D1-3) जर्जरं (for तं जडं).
 — ^b) K2 व्याविद्धं; B Dn D1. 4. 6 व्याविद्धनयनांबरं; D2. 3
 व्यावृत्तनयनोज्ज्वलं. — ^c) B1. 3 Dn D4. 6 भ्रामं (for
 पातं).

66 ^a) MSS. हिडंबं, हिडिंबिं also. — ^c) K2. 3 Dc1
 Dn D4. 6 गतश्चा (K3 °स्या)पि.

67 ^b) Ś1 क्रोधविरक्तनेत्रः; K2 B D (except D1-3)
 क्रोधपरीतचेताः; S घोर (T1 कोप; G1 M2 क्रोध)विवृत्तनेत्रं

(T1 °त्रः). — ^c) Ś1 D3 अस्त्रं; K2 B Dc Dn D4-6 G2
 विस्त्रं; K3 प्रभ्रष्टं; D1. 2 आस्त्रं. — ^d) T G1. 3 M1
 °नेत्रं (for °चित्तं).

68 ^c) S परिष्वज्य (for प्रशं). — ^d) G2 स्तुत्वा (for
 हृष्टास). G1 ततोपेत्य; M1 ततोन्वेत्य (for ततो द्वैत-). M2
 द्वैतवनं प्रजग्मुः.

69 Before 69, N (except Ś1 D1; K1. 4 missing)
 G1 ins. विदुर उ° (resp. विदुरः). — ^b) Some MSS. वसु-
 धाधिप (or °पः). — ^c) D6 भीमेन च बलात्तस्य; M2 भीम-
 सेनेन वचनात्. — ^d) T2 G3. 4 धीमतः (for कौरव).

70 ^c) K3 (marg. sec. m.) S धर्मात्मा (M2 °ज्ञा)
 (for °ज्ञो). — ^d) K3 G2 M वसतीं; D2 वसतीर्. K2 Dc
 तामुवाच ह; K3 अवसद्धने; D2 अवसत्ततः; S तामुपा (M3 तां
 समा)वसत्.

71 ^a) S हि (G4 तु) (for च). D3 तां समाश्वास्य ते सर्वे.
 — ^b) K2 T1 G1. 2 M पुरुषं (for भरतं). — ^c) S सर्वे
 (for प्रीत्या).

72 ^{ab}) S (except M3) °बलोत्क्षिप्ते निह (T1 °हि)ते
 राक्षसे तदा. — ^c) K3 B D (except D1-3) ते (for तद्).
 Dc D5 प्रीताः; S (except G2 M2) घोरं (for वीराः).

73 ^b) Ś1 K3 Dc D1-3 नकः (for °वहः). — ^c) T2
 G3 वसति (for महति). K3 तस्मिन्नरण्ये सहसा. — ^d) B1. 2
 बलात्ततः; D1 T1 G1. 2. 4 M1 °बलाहतः; D2 °बलोद्धृतः; T2
 G3 °बलो हतः.

तत्राश्रौषमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ।
ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः ॥ ७४
वैशंपायन उवाच ।

एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं राक्षसोत्तमम् ।
श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासार्ववत्तदा ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं किर्मीरवधपर्व ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।

भोजाः प्रव्रजितान्श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह ।
पाण्डवान्दुःखसंतप्तान्समाजग्मुर्महावने ॥ १
पाञ्चालस्य च दायादा धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
केकयाश्च महावीर्या भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २
वने तेऽभिययुः पार्थान्क्रोधामर्षसमन्विताः ।
गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३
वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ।
परिवार्योपविविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४

वासुदेव उवाच ।

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५
ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
निकृत्योपचरन्वध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
अर्जुनः शमयामास दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ७
संकुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फल्गुनः ।

74 ^a) S (except M₂) राजन् (for चैतत्). — ^b) T
G₁. 3. 4 M₁ संयुगे; G₂ दुष्करं (for भारत).

75 ^b) Ś₁ D₁ G₂ राक्षसाधमं; K₂ नाम राक्षसं; K₃ Dc
D₂. 3. 5 T₁ M₂ राक्षसाधिपं; B Dn D₄. 6 रक्षसां वरं.

Colophon. K₁. 4 missing. — Major parvan: Ś₁
T₁ G₂. 4 आरण्य; D₄ अरण्यक. — Sub-parvan: Ś₁ K₂. 3
B₁. 3. 4 D M₁ किर्मीरवध (to it B₁. 3 add समाप्त); T₂ G₃
किर्मीरवध; G₄ किर्मीरवध. — Adhy. no. (figures, words
or both): Dn S 11; D₁ 12 (as in text). — Śloka
no.: Dn 75; D₁. 6 76.

13

This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1.
1); the MSS. are mostly ignored here.

2 ^a) Ś₁ K₃ B₃ Dn Dc D₄. 6 पञ्चालस्य. K₂ Dc T G
(except G₁) तु (for च). Ś₁ K₂ B Dn D₄-6 T₂ G
(except G₁) दायादो; T₁ (sic). — After 2^a, T₁
ins.;

42*

धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।

शिशुपालसुतः श्रीमान्.

— ^a) K₂. 3 B₃. 4 D (except Dc₁) कैकेयाश्च. S महेष्वासा.
— B₁ om. 2^a-3^a.

3 B₁ om. 3^a (cf. v.l. 2). — ^a) K₂ B (B₁ om.)
D (except D₁-3) द्रष्टुं (for तेऽभि-). — ^b) Ś₁ ऊचुः
किं करवामहे (cf. 43*). — After 3^{ab}, K₂ ins. :

43* केशवः साल्यकिश्चैव धृष्टद्युम्नश्च पार्वतः ।

अमाल्यैः सह मित्रैश्च बलेन स्वजनेन च ।

वने तेन ययुः पार्थानूचुः किं करवामहे ।

— ^a) Ś₁ D₁-3 धिक्पापान् (for किं कुर्म). K₂ धिक् धिक्
पापानि चाब्रुवन्.

4 After 4, K₂ B D (except D₁-3) ins. :

44* अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विषण्णः केशवोऽब्रवीत् ।

5 M₁ om. 5 (with ref.) and 6^{ab}. — ^{ab}) T₂ G
(except G₁) transp. कर्णस्य and शकुनेः. — After 5,
B (except B₁) Dn₂ D₁. 2 ins. :

45* एतास्त्रिहय समरे ये च तेषां पदानुगाः ।

तांश्च सर्वान्विनिर्जित्य सहितान्सनराधिपान् ।

[(L. 1) Dn₂ तस्य (for तेषां). — (L. 2) B₂. 4 सहिताः
सनराधिपाः.]

कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तेर्महात्मनः ॥ ८

पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।

प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ ९

अर्जुन उवाच ।

दश वर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः ।

व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ १०

दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।

पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ ११

ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्या मधुसूदन ।

अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १२

अपकृष्टोत्तरासङ्गः कृशो धमनिसंततः ।

आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १३

प्रभासं चाप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितम् ।

तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।

आतिष्ठस्तप एकेन पादेन नियमे स्थितः ॥ १४

क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।

निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ १५

निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।

प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्चमवासृजः ॥ १६

कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ।

अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ॥ १७

ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः ।

मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १८

स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ।

ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ १९

वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।

अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २०

तुरायणादिभिर्देव क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

C. 3. 482
B. 3. 12. 23
K. 3. 12. 24

8 ^b) N (except Ś1; K1. 4 missing) M2 फाल्गुनः;
T G M1 भारत (for फाल्गुनः).

11 ^c) Ś1 पुष्करे ह्यवसः; Dc T (T1 om.) G3 पुष्करेषु
(Dc °व्-) वसन्; D1. 2 °रे न्यवसत् (D2 °वसः).

12 ^a) T2 G3. 4 दश वर्षसहस्राणि (=10^a, 11^a).
— ^b) Ś1 K2 D1. 2 M1 °सूदनः. — D3 om. 12^c-13^d.
— ^c) Some MSS. आतिष्ठदेकं.

13 D3 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^a) K2 B D
(D3 om.) अवकृष्टोत्तरां; S कृष्णाजिनोत्तरां. — T2 G3
om. 13^c-14^f. — ^c) Some MSS. आसीत् (for आसीः).
— ^d) Ś1 K2 D1. 2 सत्रे वर्षसहस्रि (D1. 2 °स्र)के.

14 T2 G3 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^a) K2 B
Dn D1. 4. 6 om. च. D2 प्रभासं च समाः. — ^b) T1
G4 M पुण्यजनाचितं; G1 °जनाकुलं; G2 पुण्यं जनार्दन. — ^c)
T1 G (G3 om.) M2 तत्र (for तथा). K2 S (T2 G3
om.) °बाहो (for °तेजा). — ^d) K2 B (except B3)
Dc1 D4-6 M °सहस्रिकं. — ^e) Ś1 अतिष्ठस्तप एकेन; K2
T1 G (G3 om.) M1 अतिष्ठ ए (T1 °दे; G1 °मे; G2 °स्वे).
कपादेन; B Dn D3-6 आ (Dn2. n3 अ) तिष्ठस्त्वमथैकेन; Dc
अतिष्ठस्त्वं यदेकेन. — ^f) K2 वायुभक्षः शतं समाः; B Dn
D4. 6 पादेन नियमस्थितः; Dc प (Dc2 पा)देन विषमः
(Dc3 °म-) स्थितः; T1 G1. 2. 4 M1 नियमेन च संयुतः.

— After 14, K2 B2 Dc Dn ins. :

46* लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् ।

15 ^c) D3 निधानं कृष्ण यज्ञस्त्वं; S तपसां च निधिः
कृष्ण. — ^d) D3 तपसा (for यज्ञस्त्वं). — After 15,
T2 G3. 4 ins. :

47* योगकर्ता हृषीकेश सांख्यकर्ता सनातनः ।

शीलस्त्वं सर्वयोगानां वीराणां नियमस्य च ।

16 ^a) T2 G3. 4 भीमम् (for भौमम्). — ^c) D1-3
T1 G2. 4 प्रथमोत्पत्तिं.

18 ^a) S (except M2) हि (for च). — ^c) T2 G3
मानुषोसि (for °षेषु).

19 ^b) Some MSS. आसीत् (for आसीः), and °तपः
(for °तप). — ^c) Ś1 K3 B2 Dc1 transp. सोमः and
सूर्यः. S विष्णुश्च (for सूर्यं).

20 ^{ab}) T2 G3. 4 वसुर (for वायुर), and वायुः (for
कालः). — ^c) Dc अजरश्चामरगुरुः. — ^d) Some MSS.
पुरुषोत्तमः.

21 ^a) Ś1 K3 नारायणो देव भूत्वा (K3 °मूर्ति); K2 B
Dc Dn D4-6 नारायणं देवमूर्धा (K2 °मूर्धे; B4 °मूर्ध्व; Dc
°गुह्यं; Dn2 °मूर्धन्; Dn3 °मूर्धे; D4-6 °मूर्धे); D1-3 नारायणो
ह्यभूः पूर्वः; T2 G3 त्वं दुरायणादिभिर्देव (hypermetric!);
G1 चतुरायणा (hypermetric!); M नारायणादिभिर्देवः

अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २१
 शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
 एकैकस्मिस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ २२
 अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
 त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो भुवि ॥ २३
 शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ।
 त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २४
 संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः ।
 अत्यरोचश्च भूतात्मन्भास्करं स्वेन तेजसा ॥ २५
 सादिता मौरवाः पाशा निमुन्दनरकौ हतौ ।
 कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्य्योतिषं प्रति ॥ २६
 जारुध्यामाहुतिः काथः शिशुपालो जनैः सह ।

भीमसेनश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ २७
 तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 अवाक्षीर्महिषीं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥ २८
 इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
 हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम् ॥ २९
 इरावत्यां तथा भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ।
 गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहताबुधौ ॥ ३०
 तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ।
 द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ३१
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ।
 त्वयि तिष्ठति दाशार्हं न नृशंस्यं कुतोऽनृजु ॥ ३२
 आसीनं चित्तमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।

text as in T₁ G₂. 4 ! — ^b) K₃ क्रतुं सन् (for क्रतुभिर्).
 N (K₁. 4 missing) मधुसूदन (or °नः) (for भूरि°).
 — ^c) Ś₁ K₃ D₄ अजयो; K₂ Cnp अष्टप्यो; Dn₃ D₁ G₁
 अजेयो; D₂ अयजद् (for अयजो). ✽ Cn: अष्टप्य इति
 पाठे त्वं यज इत्यध्याहारः । ✽ K₂. 3 S त्वं (for वै).

22 ^a) Ś₁ अदात् (for शतं). — ^b) Some MSS.
 जनार्दनः. — ^c) T₁ यथा; T₂ G (except G₄) M तथा
 (for तदा). — ^d) K₂. 3 Dc S दत्तवान्; D₅ भारत. (for
 भागशः).

23 ^b) Dc D₅ दानवमर्दन (for यादव°). — ^c)
 Ś₁ K₂. 3 D₁₋₃ G₂ M₁ त्वं (K₂ तं) हि विष्णुरिति ख्यातः.
 — ^d) K₂ B Dn D₄. 6 G₂ विभुः; Dc युधि; T₁ दिवि
 (and भुवि as in text); M₁ भवः; M₂ भव.

25 K₂ D₂. 3 om. (hapl.) 25. — ^a) T₁ परम्; G₂
 M₁ पदम्; M₂ च तथा (for दिवम्). T₂ G₃. 4 संप्राप्येदमथा-
 काशं. — ^b) Ś₁ भुवने; K₃ दर्शनो; B Dn₂ D₂ °स्यदने
 (for °सदने). — K₃ om. (? hapl.) 25^c-27^d. — ^c) T₂
 G (except G₂) अत्यरोचत. Dn₃ G₁ M₂ भूतात्मा. — ^d)
 T G₃. 4 M₁ आदित्यं; G₁ अनादि (for भास्करं). G₂ आदि-
 त्यस्य रोचिषा. — After 25, Dn D₆ ins. :

48* प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो ।
 अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ।

26 K₃ om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) G₁ M सुदिता
 (for सा°). — ^b) Dc °सुदं; D₁₋₃. 5 °सुमं; T G °सुमं
 (for °सुन्द°). — ^c) Some MSS. कृत- (for कृतः). T
 G₂. 4 कृतः (for पुनः).

27 K₃ om. 27 (cf. v.l. 25). — ^a) Dn D₄₋₆ T₁
 आहतिः; D₁₋₃ संकृतिः; T₂ G₃. 4 आहरत्; M₁ आहृतिः (for
 आहुतिः). T G₃. 4 क्रोधात्; G₁ कोपाः; G₂ कोपात् (for
 काथः). S नृपैः (M₂ [S]नुजैः) (for जनैः). — ^c) K₂ B
 D (except D₁₋₃) जरासंधश्च; S भीमधन्वा च (for °सेनश्च).
 — ^d) Ś₁ K₂ D₁₋₃. 6 वि- (for च).

28 ^c) K₂ Dn₁ अवाप्सीः; B Dc Dn₂. n₃ D₄. 6 उवाहः;
 D₁ आदत्सीः; D₂ S अहार्षीः (G₁ आभाषीः); D₅ उवास (for
 अवाक्षीः). S (except M₂) रु (G₁ रौ) किमणीं (for महिषीं).
 B₁ तेषां; B₃ भार्या; T₁ M₁ भैरमीं; T₂ G₁₋₃ भैरमीं; M₂ देवीं
 (for भोज्यां). — ^d) Ś₁ K₂ Dc D₁₋₃. 5 मृधे; K₃ युद्धे
 (for रणे).

29 ^a) T₁ M₂ क्रोधाद् (for कोपाद्). — ^b) K₃ B₁. 2
 Dn D₂. 3 कशेरुमान्; D₁ सकेरुमान्; T₁ कशेरुहः; T₂ G M₁
 कशेरुहः. — B₁. 3 Dc D₄. 6 om. 29^{cd}. — ^c) K₂ S
 (except G₁) साल्वः. — ^d) K₂ B₂ S (except M₂) सौभश्च
 पातितः. — After 29, B₂₋₄ Dc Dn D₄₋₆ ins. :

49* एवमेते युधि हता भूयश्चान्यान्मृग्युष्व ह ।
 [B₂. 3 मे (for ह).]

30 ^a) B D (except D₁₋₃) G₄ हतो; G₂ ततो (for तथा).

32 T₂ G₃ om. (hapl.) 32^c-34^b. — ^a) Ś₁ K₃ B
 (except B₁) Dc D₃. 5. 6 G₄ Cnp नानृशंसं (D₃ G₄ °सं);
 D₁. 2 T₁ G₁. 2 M न नृशंसं (T₁ °सुः; G₁. 2 M₁ °सः). B₃
 D₁. 2 T₁ G (G₃ om.) M₁ °नृजुः.

33 T₂ G₃ om. 33 (cf. v.l. 32). — ^a) K₂ Dn चैत्यं;
 D₃ चित्तिं (for चित्तं). B Dc D₄₋₆ Cnp °नं नित्यं (B₂

आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचन्ताभयमच्युत ॥ ३३
 युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
 आत्मन्येवात्मसात्कृत्वा जगदास्से परंतप ॥ ३४
 नैवं पूर्वं नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि ते ।
 कर्माणि यानि देव त्वं बाल एव महाद्युते ॥ ३५
 कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।
 वैराजभवने चापि ब्रह्मणा न्यवसः सह ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा तदात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
 तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ३७
 ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।

यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ ३८
 नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिर्नारायणो ह्यहम् ।
 लोकाल्लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ३९
 अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वमहं त्वत्तश्च भारत ।
 नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४०
 तस्मिन्वीरसमावाये संरन्ध्रेष्वथ राजसु ।
 धृष्टद्युम्नमुखैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ॥ ४१
 पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं यादवैः सह ।
 अभिगम्याब्रवीत्कृष्णा शरण्यं शरणैषिणी ॥ ४२
 पूर्वं प्रजानिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
 स्रष्टारं सर्वभूतानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४३

C. 3. 510
B. 3. 12. 50
K. 3. 12. 53

Cnp चित्त)मध्यस्थं. — °) Ś1 S (T2 G3 om.) मुनयः.
 — °) K2 याचन्ते°; Dc D3. 5 S (T2 G3 om.) याचन्त्य°;
 D1. 2 याचन्ते° (for ऽयाचन्ता°). A few MSS. अच्युतं.

34 T2 G3 om. 34^{ab} (cf. v.l. 32). — °) K2. 3 B
 D (except D1-3) G3 आत्मनैवा°; G2 लोकाश्चैवा°. — °) Ś1 T2 G1. 4 आस्ते; K2. 3 B Dc1 Dn D4. 6 G3 आसीः; Dc2
 D5 आसीत् (for आस्ते). — After 34, K2 Dn ins.:

50* युगादौ तव वाग्ण्येय नाभिपद्मादजायत ।
 ब्रह्मा चराचरगुरुर्यस्येदं सकलं जगत् ।
 तं हन्तुमुद्यतौ घोरी दानवौ मधुकैटभौ ।
 तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ।
 ललाटाजातवान्शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः । [5]
 इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवौ ।
 त्वन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ।

[❀ Cn: युगादौ तव वाग्ण्येय इत्यादि सार्धश्लोकत्रयं कचिन्न
 दृष्टम् । ❀]

— K2 Dn cont.: Ś1 K3 B Dc D1-6 ins. after 34 :

51* तथा नारायण पुरा ऋतुभिर्भूदिदक्षिणैः ।
 दृष्ट्वास्त्वं महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने ।

[(L. 1) = (var.) 21. D2 पुरा नारायणो भूत्वा (for
 the prior half). — (L. 2) B1 °यज्ञं; D1 °सत्त्व (for
 °सत्रं).]

35 °) T G (except G1) एवं (for नैवं). B1 Dn1
 परे (for पूर्वं). Ś1 M2 परे चापि; D1-3 परे वापि; T G3. 4
 नापरे ह. — °) Dc भवि° (for करि°). Ś1 D1-3 वै; K3
 Dc Dn3 च; B Dn1. n2 D4-6 वा (for ते). — °) B D
 (except D1-3) transp. कर्माणि and यानि. — °) B1
 भवानेव; T2 G3. 4 बालभावे (for बाल एव). Ś1 Dn1

D2. 3. 5 महाबलः; K2. 3 Dc2 Dn2. n3 D4. 6 °बल; Dc1
 °बलं (for °द्युते). D1 बलिनां बल एव हि.

36 °) N कैलास° (K3 D2-4 °श). T2 G3. 4 [S]पि
 त्वं (for चापि). — °) Ś1 K2. 3 B Dc Dn D4-6 G1
 ब्राह्मणैर् (for ब्रह्मणा).

37 °) K2. 3 Dc D5 T G1-3 M स्वमा°; B Dn D4. 6
 महा° (for तदा°). — °) B2 उवाच मधुसूदनः; S
 (except M2) अब्रवीत्स जना°.

38 °) Ś1 D1. 2 मदीयस्त्वं. D1 त्वदीयोहं.

39 °) Ś1 [S]प्यहं; B2 त्वहं; D1 S (except M1)
 [S]स्म्यहं (for ह्यहम्). — °) B Dn D4-6 G3 काले (for
 लोकात्).

40 °) B1. 2 Dn D4. 6 त्वत्तश्चाहं तथैव च; Dc अहं
 त्वत्तस्त्वथैव च; G2 त्वत्तोहं चैव भारत.

41 Before 41, all MSS. except T2 G3 (K1. 4
 missing) ins. वैश° (B Dn D1-3 cont. उ°). — After
 the ref., K2 B (except B1) Dc Dn D4-6 ins.:

52* एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना ।;

while T G2. 4 ins.:

53* इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षः पाण्डवं सुप्रियं प्रियम् ।

प्रीयमाणो हृषीकेशस्तूष्णीमासांबभूव ह ।

— °) Dc राज°; S (except T2 G3) °समावापे. — °) S
 संक्रुद्धेष्वथ.

42 °) K3 पांडवैः; B Dc1 Dn D4. 6 भ्रातृभिः (for
 यादवैः). — °) B Dc Dn D4. 6 क्रुद्धा; T G कृष्णं (for
 कृष्णा).

43 Before 43, K2 B Dc2 Dn D4-6 ins. द्रौपद्युवाच;
 G1. 2 द्रौपदी; G4 कृष्णा. — B4 Dc2 D5 G2. 4 ins. after

C. 3. 511
B. 3. 12. 51
K. 3. 12. 54

विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्षं त्वं यज्ञो मधुसूदन ।
 यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाब्रवीत् ॥ ४४
 ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
 सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥ ४५
 साध्यानामपि देवानां वसूनामीश्वरेश्वरः ।
 लोकभावन लोकेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ ४६
 दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां च पृथिवी विभो ।
 जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ४७
 विद्यातपोभित्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
 आत्मदर्शनसिद्धानामृषीणामृषिसत्तम ॥ ४८
 राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।
 सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषोत्तम ॥ ४९

त्वं प्रभुस्त्वं विभुस्त्वं भूरात्मभूस्त्वं सनातनः ।
 लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दृश ।
 नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५०
 मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसाम् ।
 त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ५१
 सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
 ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५२
 कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ५३
 स्त्रीधर्मिणी वेपमाना रुधिरेण समुक्षिता ।
 एकवस्त्रा विकृष्टास्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ५४
 राजमध्ये सभायां तु रजसाभिसमीरिताम् ।

the ref. : Dc1 T G3 (which all om. the ref.), ins.
 after 42 :

- 54* वासुदेव वसूनां च वासवो बहुधाच्युत ।
 देवदेवोऽसि लोकानां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 [(L. 1) G2 हृषीकेश (for वसूनां च). T2 G2. 3 वासवाव-
 रजाच्युत. — (L. 2) G2 हि (for ऽसि). Dc1 T G2-4 देवा°
 (for लोका°). T G2-4 इति (for कृष्ण-).]
 — a) K2 B Dc Dn D4-6 °भि- (B2 Dc2 °वि-) (for
 °नि-). — c) B D (except D1-3) T1 सर्वलोकानाम्.
 44 T1 om. (hapl.) 44. D5 transp. 44 and 45.
 — a) K3 Dc T2 G दुर्धर्षः. — b) Dc1 D3 T2 G3. 4
 °सूदनः.
 45 K3 om. 45^a-46^b; D1 om. (hapl.) 45-46; G1
 om. (hapl.) 45. D5 transp. 44 and 45; Ś1 transp.
 45 and 46. — c) S (G1 om.) स त्वं (for सत्याद्). D3
 मायया चापि सं. — d) K2 Dc D4. 5 T1 G2. 4 M
 काश्यपस्. Ś1 G2 त्वा.
 46 Ś1 transp. 45 and 46. K3 om. 46^a; D1 om.
 46 (cf. v.l. 45). — a) S असि (for अपि). — b) Ś.
 विशेषाम्; K2 D2. 3. 5 विश्वानाम्; B Dc Dn D4. 6 शिवानाम्
 (for वसूनाम्). K2 Dn1. n2 D2-4. 6 G1. 2 °श्वर (for
 °श्वरः). — c) K2 B2 Dn3 D4 भूतभावन N (K1. 4 miss-
 ing) भूतेश (Ś1 °शो). — d) Ś1 K3 M2 त्वा (for त्वां).
 — After 46, K2 Dn ins. :
 55* ब्रह्मशंकरश्चाद्यैर्देववृन्दैः पुनः पुनः ।
 क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनकैरिव ।

- 47 a) Ś1 K2. 3 Dn D1-3. 5 G1. 2 द्यौश्च (for दिवं).
 Ś1 K2. 3 Dn D1-3 G2 व्यासा. — K2 om. 47^b-48^c.
 — b) Ś1 B2 Dn D4. 6 प्रभो; D3 तथा (for विभो). — c)
 Ś1 D1. 2 च; T1 G2. 4 M1 खम्; G1 तु (for ते). Ś1 K3
 D1-3 त्रयो (for इमे).
 48 K2 om. 48^a (cf. v.l. 47). — c) K3 B Dn
 D4. 6 °तृप्तानां. — d) Ś1 K2. 3 B1. 2 Dn D2. 4-6 असि;
 B3 D1. 3 अपि (for ऋषि-). Ś1 K2 B1 Dn D4 सत्तमः.
 49 a) K2 B1. 3 Dn1. n2 D2-4. 6 पुरुषर्षभ (B1 °भः).
 50 a) G2 गुरुस् (for प्रभुस्). K2 Dn D4 च त्वं (for
 त्वं भूर). — b) K2 Dn D4 भूतात्मा त्वं विचेष्टसे. — c)
 Dc D5 transp. लोक° and लोकाश्च. — d) S (except
 M2) तथा (for दृश).
 51 D3 om. (hapl.) 51. — a) Ś1 B2 Dc सत्य°
 (for मर्त्य°). — d) T G महत् (for लोक-).
 52 a) Dc D5 (by transp.) साहं ते. — c) Ś1 D1. 2
 ईश्वरः (for ईशस्त्वं). T1 G1 M2 सर्वलोकानां. — d) T2
 G2-4 मानवाः (for मानुषाः).
 53 a) K2. 3 Dn1. n2 D1. 5. 6 तु भार्या; D3 भार्या च.
 K3 पांडू° (for पार्थो°). — b) K2. 3 प्रिया; B2 D2 T1
 प्रभो; M1 सती (for विभो). — d) Ś1 परिक्रियेत; D1-3
 परिक्रियेत; D3m. 5. 6 स मां कृष्येत.
 54 b) K2 B D (except D1-3) शोणितेन (for
 रुधि°).
 55 a) K2 B D (except D1-3) राज्ञां मध्ये. Ś1 K3
 D1. 2 हि; B2 च (for तु). — b) Dn1. n2 D4 [अ]तिः;

दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥ ५५
 दासीभावेन भोक्तुं मामीषुस्ते मधुसूदन ।
 जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ॥ ५६
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात् ॥ ५७
 गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
 ये क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ५८
 धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
 यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ५९
 शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्गिराचरितः सदा ।
 यद्भार्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ ६०
 भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
 प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६१
 आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।

भर्ता च भार्याया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ६२
 नन्विमे शरणं प्राप्तान्न त्यजन्ति कदाचन ।
 ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ६३
 पञ्चमे पञ्चभिर्जाताः कुमारश्चामितौजसः ।
 एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्यासि जनार्दन ॥ ६४
 प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
 अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ६५
 कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा तु सर्वे सत्यपराक्रमाः ।
 प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ६६
 नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शात्रवैः ।
 किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥ ६७
 अधर्मेण हतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ।
 सभायां परिकृष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ६८
 नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवम् ।

C. 3. 537
 B. 3. 12. 77
 K. 3. 12. 80

D₆ तु (for [अ]भि-). K₂ B Dn D₄. 6 M -परिहृता (M₁ तां); K₃ Dc D₃. 5 T₂ G₁ -समीरिता. — ^a) Ś₁ D₁. 2 व्यहसन्; K₃ D₃ विहसन्. — After 55, D₂ ins. :

56* कृष्यमाणां तथा दीनामनाथामिव माधव ।
 आहुश्चैतान्पण्डितिलान्पञ्च चैव तु पाण्डवान् ।
 पतिमन्यं वृणीष्वेति सर्वे ते मधुसूदन ।

56 ^a) K₃ D₁₋₃ दासीभोगेन. Ś₁ D₁₋₃ संभोक्तुम्; K₂ B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ मां भोक्तुम् (by transp.). — ^b) D₁. 2 मामीषुर्; D₃ अन्वीषुर् (for ईषुस्ते). — ^d) K₂ B (except B₄) D (except D₂. 3) G₃ च; G₁ स- (for [अ]थ).

57 ^a) S (except M₂) याहं (for सां). T G (except G₁) transp. -कृता and बलात्.

58 ^a) Ś₁ B₄ त्वेवं; T₁ त्वेषा; T₂ G (except G₁) चैव (for त्वेव). — ^c) K₂ B (except B₄) Dn D₄ G₂ M₂ यत् (for ये). K₃ मर्षते; Dc प्रेक्षन्ति; D₁. 2 प्रेक्षन्त; S (except M₂) पश्यन्ति.

59 Cf. 70^{ab} and v.l. — ^b) Ś₁ च धन्वितां; K₂ B Dn D₄. 6 च गाण्डिवं; S (except M₁) धनुष्मताः.

60 Cf. Manu. 9. 6. — ^a) K₃ G₁ धर्मपंथाः. — ^c) D₆ रक्षद्भिः; S (except M₁) रक्षन्ते. — ^d) S भर्तारोप्यबलीयसः.

61 = 4. 20. 27. Many N MSS. रक्ष (in 61^a and 61^c).

62 ^c) T₂ G₂. 3 हि; M₂ तु (for च). — ^d) K₃ D₂. 3 S (except T₂ G₃) जायेन्. T₂ G₄ मनोहरः.

63 ^a) Dc D₅ न हीमे; M₂ ते त्विमे (for नन्विमे). K₂ B Dn D₃₋₆ प्राप्तं; T₁ G₄ M₂ प्राप्ता. — ^b) Dc D₅ संत्यजन्ति; D₂ विजहन्ति. — ^c) K₂ B₂. 4 D₄. 6 शरणागतं मां राजानो (B₂ कृष्ण); B₁. 3 Dc D₅ शरणागतं तु मां (B₁ तहं मां; B₃ om. मां; D₅ तां हि मां) राजन् (hyper-metric!). — ^d) S नान्वपद्यन्कथं वराः (G₁ पुरः; M₂ चन). — After 63, S reads 67.

64 ^a) D₁. 2 [ए]ते (for [इ]मे). K₂ B Dc Dn D₄₋₆ पंचभिः पतिभिर्जाताः. — ^b) K₂ B Dn D₄₋₆ मे; Dc ये; S तु (for च). K₂ B D (except D₁₋₃) महौजसः (for [अ]मितौ).

65 = 1. 57. 102. — ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ युधिष्ठिरात्प्रतिविध्यः. — ^c) Ś₁ K₃ B₁. 4 Dn D₁. 4-6 G₃ च (for तु). — ^d) K₃ D₁ च; D₃ [अ]थ (for तु).

66 ^a) Ś₁ K₂. 3 B Dn D₄. 6 T₂ G₃ च (for तु).

68 ^a) T₂ G (except G₁) जितं (for हतं). — ^b) K₂ M₂ तथा कृताः (by transp.); T₂ G₂. 3 कृतास्तदा. — ^{cd}) K₃ D₁ क्लिष्टा (for कृष्टा). Ś₁ transp. परिकृष्टा and एकवस्त्रा.

69 ^{ab}) D₁. 3 तच्छक्यं (for यं). D₂ T G (except G₁) transp. शक्यं and कर्तुं. D₂ गाण्डिवं. — ^c) G₂ बाहुं

3. 597
3. 12. 77
3. 12. 80

अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ६९
धिग्भीमसेनस्य बलं धिक्पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७०
य एतानाक्षिपद्राष्ट्रात्सह मात्राविहिंसकान् ।
अधीयानान्पुरा बालान्त्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ७१
भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ७२
तज्जीर्णमविकारेण सहाब्जेन जनार्दन ।
सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ७३
प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम् ।
बद्धैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत् ॥ ७४
यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुभीमसेनो महाबलः ॥ ७५
आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ७६

प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जग्निवान् ॥ ७७
पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्वालकान्वारणावते ।
शयानानार्यया सार्धं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥ ७८
यत्रार्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
महद्भयसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ७९
हा हतास्मि कुतो न्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात् ।
अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ८०
तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः ।
आर्यामाश्वासयामास भ्रातृंश्चापि वृकोदरः ॥ ८१
वैनतेयो यथा पक्षी गरुडः पततां वरः ।
तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ८२
आर्यामङ्गेन वामेन राजानं दक्षिणेन च ।
अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे वीभत्सुमेव च ॥ ८३
सहसोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ।

(for 'भीमा').

70 Cf. 59^{ab}. — ^a) Ś₁ K₃ D (except D₂. 4. 6)
धिग्बलं भीमसेनस्य (= 59^a); S (except M₂) बलं धिग्भी-
मसेनस्य. — ^b) K₃ धनुष्मतां; B Dn D₄₋₆ च (B [अ]पि)
पौरुषं; D₂ च गांजिवं; S (except M₁) धनुष्मतः. — ^c)
D_{1.2} S पापो (for कृष्ण). — After 70, D₂ ins. :

57* कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
तत्कालेन कृतं मन्ये न तु पौरुषवर्धनम् ।

[Line 1 = (var.) l. 1. 188.]

71 M₂ om. 71. — ^a) Dn₃ D₃ G₄ य एनान्. T G
आदन् (for रादन्). — ^b) Ś₁ विहिंसितुं; B₁ D₂ विहिं-
सितान्; D₅ विशां पते; S (M₂ om.) विहिंसकः (for [अ]-
विहिंसकान्). D₃ सहामात्यान्सहान्विकान्.

With stanzas 72-77, cf. l. 119. 35 ff.

72 = (var.) l. 119. 39. — ^b) K₃ D₁₋₃. 5 पुनः (for
पापः). — ^c) D₂. 3 विषं (for नवं). S कालकूटनिभं तीक्ष्णं.
— ^d) K₂ D₅ D₆. 6 T₂ G Cn संभृतं (G₄ आतरं); B₂
संवृतं. S रोमं.

73 ^a) Ś₁ संशेषत्वान्; D₃ सशेषं तं; T₁ विशेषत्वान्; T₂
G (except G₁) सावशेषं. — ^d) Ś₁ K₃ D₁. 3 भीमेन (for
भीमस्य).

74 ^b) K₃ D₅ तदा सुप्तं; S (except M₂) पाशैर्बद्धा.

— ^c) Ś₁ K₃ D₅ D₁₋₃. 5 अथ° (for बद्धै°). S तोये स भीमं
(T₁ G₁ सुभीमे; M₁ तु भीमे; M₂ -पु कृष्ण) गङ्गायां (T₁ M
याः). — ^d) Ś₁ K₃ D₁. 3 M₂ गृहम्; K₂ B D₅ Dn D₄₋₆
पुरम् (for पुनर्). — After 74, D₅ reads 77.

75 = (var.) l. 119. 35. — ^a) M₁ प्रबुद्धः. — ^b)
D₅ संछिन्नबंधनः.

76 = l. 55. 12. Cf. l. 119. 36 also. — ^b) K₂ B
D₅ Dn D₄₋₆ भीमसेनम्; G₁ सुप्तं चेमम्. D₃ सुप्तश्चैव स
दंशितः. — ^d) T₁ G₂ M स; T₂ G₃. 4 ह (for च).

77 = (var.) l. 119. 38. — D₅ reads 77 after
74. — ^a) D₅ यदा विबुद्धः कौन्तेयः (= 75^a). — ^c) D₅
तदा च सारथि चास्य.

78 ^a) S ततः पुनर् (M₂ पुनः क्षिप्तान्) (for पुनः
सुप्तान्).

80 ^b) D₅ स्वस्ति (with hiatus); D₅ स्वस्तिर् (for
शान्तिर्). T₂ G (except G₁) महा° (for इहा°).

81 ^a) K₃ D₃. 5 S चैव (for चापि).

82 ^b) K₂ B D₅ Dn D₄₋₆ गरुष्मान् (for गरुडः).
— ^c) S [अ]ति- (for [अ]भि-).

83 ^b) S (except M₂) दक्षिणेन युधिष्ठिरं. — ^c) D₅
यमौ चैव च बाहुभ्यां (m as in text).

85 ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) सह मात्रा (by

भ्रातृनार्या च बलवान्मोक्षयामास पावकात् ॥ ८४
 ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे मात्रा सह यशस्विनः ।
 अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडिम्बवनमन्तिकात् ॥ ८५
 श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः ।
 सुप्तांश्चैनानभ्यगच्छद्विडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ८६
 भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्सङ्गे ततो बलात् ।
 पर्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ८७
 तामबुध्यदमेयात्मा बलवान्सत्यविक्रमः ।
 पर्यपृच्छच्च तां भीमः किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥ ८८

तयोः श्रुत्वा तु कथितमागच्छद्राक्षसाधमः ।
 भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ ८९
 केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ।
 हिडिम्बे भक्षयिष्यावो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ ९०
 सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ।
 नैनमैच्छत्तदाख्यातुमनुक्रोशादनिन्दिता ॥ ९१
 स नादान्विनदन्धोरात्राक्षसः पुरुषादकः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ ९२
 तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली ।

C. 3. 565
 B. 3. 12. 105
 K. 3. 12. 108

transp.); cf. v.l. 86. — °) B Dn D3. 4 महारण्ये. — °) Some MSS., here and below, हिडिम्ब. K3 D3 अंतिके; Dn1 अंतिकं.

86. °) T2 G (except G1) [ए]ते; M2 [ए]व (for [इ]मे). — °) Ś1 B2 Dc2 D1. 2. 5 सह मात्रा (by transp.); cf. v.l. 85. — °) T2 G3 ह्येतान्; G2. 4 एतान् (for चैनान्). — After 86, N (K1. 4 missing) ins.:

58* सा दृष्ट्वा पाण्डवं तत्र शयानं भ्रातृभिः सह ।
 हृच्छयेनाभिभूता हि भीमसेनमकामयत् ।

[(L. 1) B Dn D4-6 पाण्डवान्. Dc1 D1. 2 भीमं (for तत्र). B Dc Dn D4. 6 सुप्तान्मात्रा (Dc D4 °न्मात्रा) सह क्षितौ (for the posterior half). — (L. 2) B Dc Dn D4. 6 [अ]भिभूतात्मा; D3 समाविष्टा (for [अ]भिभूता हि).]

87. °) D1 transp. पादौ and कृत्वा. — °) D2 स्तोत्संगे तु; D3 उत्संगेन; D5 स्तोत्संगेव; T G M1 स्वपतौके (G1 °ने) (for स्व उत्सङ्गे). K3 D5 सुलोचना; B (except B2) Dc1 Dn D6 T1 M2 ततोबला. D1 साप्युत्संगे महाबला. — °) T G3. 4 M1 पर्यं (T2 G3. 4 °रि) ष्वजत; G1 परिष्वज्य च; G2 (conflated) पर्यष्वमर्द (!).

88. °) Dc तां तदाप्रतिमेयात्मा. — °) K3 पर्यपृच्छस तां; B1 °त्तु तां; B3 Dc Dn D5 °त तां; D3 °त्तदा. — °) D3 नन्दिके (for [अ]निन्दिते). Ś1 D1. 2 कस्य त्वमसि शोभने. — After 88, all MSS. except T1 G1 M ins.:

59* सैवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी ।
 भीमसेनं महामानमिदमाह शुचिस्मिता ।
 पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्राता सुवीर्यवान् ।
 आगमिष्यति वो हन्तुं तस्माद्रच्छत माचिरम् ।
 अथ भीमोऽभ्युवाचैनां साभिमानमिदं वचः । [5]
 नोद्विजेयमहं तस्मान्निहनिष्येऽहमागतम् ।

[(L. 1) K2 B2 Dn D4. 6 T2 G2-4 om. सा. D1. 2

कामचारिणी. — (L. 2) K2 B Dc Dn D4. 6 आह चैवमर्नि-
 दिता (for the posterior half). — (L. 3) K3 D5 प्रवोथ-
 यामि वै क्षिप्रं (for the prior half). B Dc Dn D4. 6 T2
 G2-4 [ए]व (for सु). — (L. 4) D1. 2 संहर्तुं; T2 G2 व हन्तुं
 (for वो हन्तुं). — (L. 5) D1 तां चा° (for भीमो°). K3
 Dc D3. 5 [S]पि (for ऽभि-). D2 तां प्रत्युवाच (for भीमोऽभ्यु-
 वाच). D1. 2 [ए]व (for [ए]नां). T2 G2-4 इवासुरीं (for इदं
 वचः). Ś1 K3 D1-3 साम्ना परमवल्गुना (for the posterior
 half). — (L. 6) Ś1 K3 D1-3. 5 T2 G2-4 नोद्विजामि तव
 भ्रातुर्. Ś1 D1-3 न चैनान् (D1. 2 नैतांश्च; D3 नेमांश्च) प्रति-
 बोधये; K3 D5 भयं नास्ति महाबनात् (D5 °बलात्); T2 G2-4
 निहन्मि च समागतं.

— Ś1 K3 D1-3. 5 cont.:

60* आगतं प्रतियोत्स्यामि राक्षसं भ्रातरं तव ।

89. °) K2 B D (except D1-3) संजल्पम्; G1 वचनम्
 (for कथितम्). — °) Ś1 K3 D1-3 °धिपः (for °धमः).
 — °) Ś1 विदधद्; K3 निनदन्; D1-3 G1 M2 वि (D3 G1
 व्य)नदन् (for विसृजन्).

90 Before 90, K2 B2 Dc Dn D4. 6 ins. राक्षस उ°;
 B4 हिडिम्ब उ°; G4 पुरुषादकः. On the other hand, K3
 D2. 3. 5 ins. before 90:

61* अथैनामब्रवीत्क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ।

— °) Ś1 साकं (for सार्धं). — °) To avoid hiatus,
 Ś1 K3 D1 ह्यानयैनं; D2 ह्यानयस्व (for आनयैनं). — °) Ś1
 भक्षयिष्ये वां; K2 B1. 3 Dn1. n2 D6 °प्यामो; B2 Dn3 T2
 G3 °प्यामि.

91. °) Ś1 क्षमा°; M2 स्नेह° (for कृपा°). — °) B1 Dc
 नैतम्; S नैतद् (for नैनम्). Ś1 Dc D2 G1 इच्छत्; K2
 Dn2 ऐक्षत् (for ऐच्छत्). S तदा कर्तुम्.

92 K3 om. 92^{ab}. — °) B1. 3 विविधान्; S (except

565
1. 12. 105
12. 108

अगृह्णात्पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥ ९३
 इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढम् ।
 संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा करम् ॥ ९४
 गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनोऽथ रक्षसा ।
 नामृष्यत महाबाहुस्तत्राकुध्यदृकोदरः ॥ ९५
 तत्रासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः ।
 सर्वास्त्रविदुषोर्धोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ९६
 हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
 हिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥ ९७
 ततश्च प्राद्रवन्सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ।
 एकचक्रामभिमुखः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ९८

प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहितोऽभवत् ।
 ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ॥ ९९
 तत्राप्यासादयामासुर्वकं नाम महाबलम् ।
 पुरुषादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥ १००
 तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्रुपदस्य पुरं ययौ ॥ १०१
 लब्धाहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
 यथात्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥ १०२
 एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताहं मधुसूदन ।
 स्वयंवरे महत्कर्म कृत्वा नसुकरं परैः ॥ १०३
 एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः ।

M₂ विपुलान् (for विनदन्). — ^b) T₂ G₃. 4 (inf. lin. as in text) पिशिताशनः (for पुरुषा°). — ^{cd}) S कृत्वाभ्य (T₂ G₃. 4 °ह) गच्छद् (for अभ्यद्रवत्). ¹S₁ संक्रुद्धो (for वेगेन), and महाबलः (for तदा किल). — After 92, K₃ D₃. 5 (om. line 2) ins.:

62* तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलम् ।

उत्थाय सहसा रक्षो निजग्राह महाबलः ।,

which in K₃ is followed by 63* (cf. v.l. 93).

93 K₃ om. 93-96. — ^{ab}) Dc संरब्धो (for °क्रुद्धो). D₅ अभिद्रुत्य च संरब्धो (for °). ¹S₁ D₁₋₃ transp. संक्रुद्धो and वेगेन. ¹S₁ बलिनं; D₁ बलवद्; D₂. 3 बलवान्; T₂ G₃. 4 तरसा (for महता). D₆ भीमसेनं तदा बली (for °).

94 K₃ om. 94 (cf. v.l. 93); G₂ om. 94^a-95^b. — ^c) D₂. 3. 5 G₄ संहत्य; T₁ संगत्य. S (except G₁; G₂ om.) °सेनस्य.

95 K₃ om. 95; G₂ om. 95^{ab} (cf. v.l. 93, 94). — ^a) B₂ Dc D₂. 6 गृहीत्वा; D₃ T₁ G₄ M₁ गृहीतः; G₁ संहत्य (cf. 94^c) (for गृहीतं). — ^b) Dc Dn D₄₋₆ °सेनस्य. B₁. 2 Dc₂ Dn₂. n₃ D₁ राक्षसः; D₂ राक्षसं. K₂ भीमसेनं तदा किल (= 92^d); G₁ °सेनेन रक्षसां.

96 K₃ om. 96 (cf. v.l. 93). — ^{ab}) ¹S₁ D₁₋₃ अथा°; K₂ B (except B₂) Dc Dn D₄. 5 तदा° (for तत्रा°). ¹S₁ अमृत (for आसीत्). A few MSS. तुमुलं and हिडिम्बयोः. — Dn D₂₋₆ ins. after 96: K₃ (which om. 93-96) cont. after 62*:

63* विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ ।

निजघ्नान महावीर्यस्तं तदा निर्वलं बली ।

[(L. 1) D₂ क्रीडित्वा; D₆ विक्रम्य (for विक्रीड्य). D₆ महाबल (for सहा°). — After line 1, D₂ ins.:

64* तलैरशनिकल्पैश्च मुष्टिभिश्चाहनत्तदा ।

— (L. 2) K₃ निर्जघान; D₃ निजग्राह. D₂ दुर्वलं; D₅ [अ]तिवर्लं; D₆ बलिनं (for निर्वलं).]

On the other hand, B₂ ins. after 96:

65* ततो भीमो महाबाहू रूपमास्थाय वै महत् ।

जघान राक्षसं क्रुद्धो वृत्रं देवपतिर्यथा ।

98 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) सं; S ते (for च). — ^b) K₂ B D (except D₂. 3) परंतपाः (for यश°). — ^c) S (except G₁ M₂) °गताः (for °मुखाः). — ^d) ¹S₁ ब्राह्मणैः सह; K₃ °णैर्बुधैः; B₂ Dc T G₂. 4 M °णव्रतैः; D₂ °णानुजैः; G₁ °णैर्वृतैः.

99 ^a) B₁ Dc विदुरस्तेषां; D₃ व्यास एवेषां; S विदुरश्चैषां (for व्यास एषां च). — ^b) K₂ B₂ Dn D₄. 6 °हिते रतः; B₁ °हितेभवत्. — ^d) T₂ G (except G₁) पार्थिवाः (for पाण्डवाः). A few MSS. संशितव्रताः.

102 ^a) Dc D₅ कृष्ण (for अपि). — ^{cd}) ¹S₁ [अ]जिता; T₂ गता; G₂. 4 हता (for जिता). Dn₂ D₁. 3 भीम° (for भीष्म°).

103 ^a) M₁ तथा सुयुद्धे; M₂ तत्रासुयुद्धे. — ^d) ¹S₁ नासुकरं; B₁ यदुष्करं; T G₄ M₁ [अ]प्यसु; G₂ M₂ त्वसु° (for नसुकरं).

104 ^b) K₂. 3 B Dn D₁. 2. 4. 6 °माना सुदुःखिता. — ^c) ¹S₁ D₁. 2 अवसन्; K₂ B Dn D₄. 6 निवसामि; K₃ D₅ G₁ M₂ निवसन्ति; Dc न्यवसन्; D₃ निवसन्. K₂ B₁. 3. 4 Dc₁ Dn D₁. 4. 6 T₁ G₁ आर्यया हीना; B₂ अवसन्नाहं; D₂

निवसामार्यया हीनाः कृष्ण धौम्यपुरःसराः ॥ १०४
 त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ।
 विहीनैः परिक्रिश्यन्तीं समुपेक्षन्त मां कथम् ॥ १०५
 एतादृशानि दुःखानि सहन्ते दुर्बलीयसाम् ।
 दीर्घकालं प्रदीप्तानि पापानां क्षुद्रकर्मणाम् ॥ १०६
 कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल ।
 पाण्डवानां प्रिया भार्या स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥
 कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती ।
 पञ्चानामिन्द्रकल्पानां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १०७
 इत्युक्त्वा गारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
 पद्मकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १०९

स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ।
 अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुविन्दुभिः ॥ ११०
 चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
 बाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १११
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा मधुसूदन ।
 न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं न च बान्धवाः ॥
 ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षन्तं विशोकवत् ।
 न हि मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राहसत्तदा ॥ ११२
 अथैनामब्रवीत्कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
 रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ११४
 बीभत्सुशरसंछन्नाञ्शोणितौघपरिप्लुतान् ।

C. 3. 589
 B. 3. 12. 128
 K. 3. 12. 132

आर्यया सार्धः; G₁ आश्रयाहीना. — ^a) D_n D₄. 6 °पुरःसरा;
 D₁ °पुरःसरं; D₃ °पुरस्कृताः.

105 ^b) B₁ वीर्यवंतो दुरासदाः. — ^c) B (except B₄)
 D₁. 6 निहीनैः; S (except M₂) अजिताः. K₃ D₂ T₂
 G₂₋₄ M₁ °कृष्यन्तीं; D_{n2} D₃. 5 °क्रिश्यन्ति; T₁ G₁ M₂ °तुष्यं-
 ति (M₂ °तीं). — ^a) Ś₁ समुदैक्षन्त; K₂ B Dc D_n D₄. 6 G₁
 °पेक्षं (K₂ D_n D₄. 6 °पेक्ष्यं)ति; K₃ D₂. 3 M °पैक्षन्त; D₁
 °पैक्षन्त; D₆ °पेक्षसि.

106 ^b) K₂ B D (except D₁₋₃. 5) सहन्ती. — G₁
 om. 106^a-107^a. — ^c) K₃ Dc D₂. 3 M दीर्घकालः; T₁
 °काले. Ś₁ D₁. 2 प्रसृष्टानि; K₂ B D_n D₄₋₆ प्रदीप्तास्मि; K₃
 -प्रतिष्ठानि; D₃ [उ]पसृष्टानि; M₁ -प्रवृत्तानि. — B₃ om.
 (hapl.) 106^a-107^a. — ^a) K₂ B₂ D_n D₄. 6 पापकर्मणां;
 B₄ क्षुद्रकर्मिणां.

108 ^a) T₂ G (except G₁) केशग्रहणमापन्ना. — ^b)
 K₂ परा; D_{n2} स्वसा; D₁ च सा (for वरा). S का नु जीवेत
 मादृशी. — ^c) K₂ B₂ D_n D₁. 4. 6 पाण्डुपुत्राणां (for
 इन्द्र°).

109 Before 109, T G ins. वैशं°. — ^b) A few
 MSS. सं° (for प्र°), and °कोष° (for °कोश°).

110 ^b) B₁ शुभदर्शनौ. — ^c) D₂ अभ्यर्षित. — ^a)
 Ś₁ शोकं; T₂ G₁ मुख° (for दुःख°).

112 K₂ B D (except D₁₋₃) transp. मधुसूदन
 (in ^b) and न च बान्धवाः (in ^a).

113 ^b) Ś₁ D₁₋₃ मर्षयन्ति; T₁ G₁ M₂ उपेक्षन्ते; T₂
 G₂₋₄ उपेक्षन्ति; M₁ उपैक्षन्त. T₂ G (except G₁) वि-
 शेषतः. — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) च (for हि).

— ^a) K₃ यत्कर्णः (by transp.); B₁ यल्लोकः. — After
 113, N (K₁. 4 missing) ins.:

66* चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्यास्मि नित्यशः ।

संबन्धाद्गौरवात्सख्यात्प्रभुत्वेनैव केशव ।

[(L. 1) Ś₁ कृत्वा (for कृष्ण). Ś₁ K₃ D₁₋₃. 5 त्रातव्याः
 स्मि तवानघ (Ś₁ जनार्दन; K₃ D₁ त्वयानघ) (for the poste-
 rior half). — (L. 2) Ś₁ K₃ D₁. 3 वशित्वाद् (for संबन्धाद्).
 Ś₁ D₂. 3 बंधुत्वेन; K₃ D₁ वधुत्वेन (for प्रभुत्वेन). B
 (except B₂) Dc D₁₋₃. 5 च (for [ए]व).]

— Thereafter B₂ ins. a colophon.

114 Before 114, all MSS. except M₂ (K₁. 4 miss-
 ing) ins. वैशं°; K₃ B Dc D_n D₁₋₃ cont.: उवाच. — ^a)
 K₂ B₂ D_n D₄. 6 ताम्; B₁. 3. 4 G₃ [ए]ताम् (for [ए]नाम्).
 — After 114^{ab}, B₂. 4 ins.:

67* द्रौपद्यास्तद्वचः श्रुत्वा क्रोधामर्षसमन्वितः ।;

while B₃ ins.:

68* सान्त्वयंश्च वरारोहां सुवाक्यैर्भरतर्षभ ।

Before 114^{cd}, K₂ B D (except D₁₋₃. 5) ins. वासुदेव
 (B₃ श्रीकृष्ण) उ°. — ^c) S (except G₄) [S]न्येवं (for ह्येवं).
 — ^a) D₃ यैराकृष्टां (for येषां क्रुद्धां). G₂. 4 तु (for [अ]सि).
 K₂ B₁. 4 Dc D_{n3} D₄₋₆ भाविनि (K₂ °नी).

115 ^a) K₃ °छिन्नांगान्; D₁ °संछिन्नाङ्; G₂ °निभि-
 न्नाङ्; G₄ M₁ °भिन्नांगान्. — ^b) K₃ तच्छोणितपरि°. — K₃
 om. 115^{cd}. — ^c) Ś₁ द्रक्ष्यसि च तान्; K₂ B₁. 3 D_n D₄. 6
 वल्लभान्वीक्ष्य; B₃ दुर्लभान्वीक्ष्य; D₁. 2. 5 जीवितं त्यक्तान्;
 D₃ जीवितान्त्यक्त्वा. — ^a) S धरणी° (for वसुधा°). D₁. 2. 6
 ins. after 115: K₃ (which om. 115^{cd}) ins. after 115^{ab}:

3. 589
3. 12. 129
3. 12. 132

निहताञ्जीवितं त्यक्त्वा शयानान्वसुधातले ॥ ११५
यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ ११६
पतेद् द्यौर्हिमवाञ्शीर्येत्पृथिवी शकलीभवेत् ।
शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ११७
घृष्टद्युम्न उवाच ।
अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।

दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनंजयः ॥ ११८
रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्म शुचिस्मिते ।
अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ ११९
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिताः ।
तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वासुदेव उवाच ।

नेदं कृच्छ्रमनुग्राप्तो भवान्स्याद्रसुधाधिप ।

यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्संनिहितः पुरा ॥ १
आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः ।

69* त्वं श्रोष्यस्यनवद्याङ्गि दुर्योधनमुखात्रिपू ।
116 ^a) T G M₁ यत्समक्षं. M₂ यथा द्रक्ष्यसि पांचाली.
— ^b) A few MSS. शुच (for शुचः). — ^a) T₁ M राज्ञो
राज्ञी.

117 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃. 5 मिथ्या (for मोघं). — N
(K₁. 4 missing) ins. after 117 (Ś₁ K₃ D₁₋₃ however
read line 1 after 118):

70* तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ।

साचीकृतमवैक्षत्सा पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।

आवभाषे महाराज द्रौपदीमर्जुनसुता ।

मा रोदीः शुभताम्राक्षि यदाह मधुसूदनः ।

तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ।

[(L. 1) K₃ अथोच्युतात्; B₁ D₁ अथाच्युतं; D₃ अथोच्यतं.
— B Dc D₄₋₈ om. line 2. — (L. 3) Ś₁ ततः कृष्णां;
K₃ D₂ तदा कृष्णां; D₁. 3 तथा कृष्णां (for महाराज). Ś₁ K₃
D₁₋₃ अर्जुनः प्रहसन्निव (for the posterior half). — (L. 4)
D₃ शुचिं (for शुभं). Ś₁ K₃ D₁₋₃ यदाह वरवर्णिनी (Ś₁
नि); Dc₂ यदाह मधुसूदनः. — (L. 5) Ś₁ K₃ D₁₋₃ कृष्णोयं
तत्तथा (D₃ कृष्णो जनार्दनो) देवि (for the prior half). Ś₁
K₃ D₁₋₃ चारुलोचने (for वरं).]

118 After 118, Ś₁ K₃ D₁₋₃ ins. line 1 of 70*;
while D₈ ins.:

71* शकुनिं स्वक्षकितवं माद्रीपुत्रो हनिष्यति ।
119 ^a) Ś₁ उपां; K₃ D₃ G₁ M₂ समां; D₁. 2 व्युपां
(for व्युपां). — ^b) Ś₁ K₃ D₁. 2 अजेयाः स्म; Dc विजेयाः

स्म; D₃ अजेयोस्मि; T₂ G अजेयांश्च; M₁ अजय्याः स्म. K₂
B D (except D₁₋₃) रणे स्वतः (for शुचिं). — ^{cd})
D₃ T₂ G (except G₁) वृत्रहणं. T₂ G (except G₁)
राष्ट्रजान्.

120 Ś₁ K₃ D₂. 3 T G₂₋₄ M om. the ref. — ^a)
D₂ S इत्युक्त्वा. — ^b) B Dn₁ उपास्थिताः; D₁ उपाश्रिताः;
T₂ G (except G₁) उपागताः.

Colophon. K₁. 4 missing. — Major parvan: Ś₁
T G₂. 4 M₂ आरण्य; D₄ अरण्यक. — Adhy. name: B₁.
3. 4 Dc वासुदेवागमनं (Dc₂ वाभिगमनं); D₁. 2 द्रौपदी-
वाक्यं; D₅ वासुदेवागमः; T₂ G₃. 4 M वासुदेव (M₁ केशव)-
प्रतिज्ञा. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn
S 12; D₁ 13 (as in text). — Śloka no.: Dn 135;
D₁ 128; D₈ 132.

14

✎ This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1);
the MSS. are mostly ignored here.

1 Before the ref., G₄ ins. श्रीकृष्णाय नमः. Ś₁ B₂
D₂ श्री (D₂ om. श्री) कृष्ण उ° (Ś₁ om. उ°); D₁ भगवानु-
वाच; T₁ श्रीभगवान्. — ^a) K₂ B D (except D₁₋₃)
नैतत् (B₂ नैवं) (for नेदं).

2 ^a) K₃ D₁₋₃ तथा (for राज्ञा).

3 ^b) T₁ G (except G₃) M₁ बहुदोषान्. Ś₁ K₃ D₃

आम्बिकेयेन दुर्धर्ष राज्ञा दुर्योधनेन च ॥ २
 वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ।
 भीष्मद्रोणौ समानाय कृपं बाह्लीकमेव च ॥ ३
 वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ।
 पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ४
 तत्र वक्ष्याम्यहं दोषान्यैर्भवानवरोपितः ।
 वीरसेनसुतो यैश्च राज्यात्प्रभ्रंशितः पुरा ॥ ५
 अभक्षितविनाशं च देवनेन विशां पते ।
 सातत्यं च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथम् ॥ ६
 स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
 व्यसनं चतुष्टयं प्रोक्तं यै राजन्भ्रश्यते श्रियः ॥ ७
 तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।

विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८
 एकाहा द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
 अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यं च केवलम् ॥ ९
 एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गि कटुकोदयम् ।
 द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम् ॥ १०
 एवमुक्तो यदि मया गृहीयाद्वचनं मम ।
 अनामयं स्याद्दर्मस्य कुरूणां कुरुनन्दन ॥ ११
 न चेत्स मम राजेन्द्र गृहीयान्मधुरं वचः ।
 पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृहीयां वलेन तम् ॥ १२
 अथैनानभिनीयैवं सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
 सभासदश्च तान्सर्वान्भेदेयेयं दुरोदरान् ॥ १३
 असांनिध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूत्तदा ।

C. 3. 610
 B. 3. 13. 14
 K. 3. 13. 14

प्रकीर्तयन्. — °) D₁. 3 समासाद्य; T₂ G (except G₁)
 °नीय; M₂ °भाष्य. — °) Ś₁ D₁-3 बाह्लिकम्.

4 °) D_{5m} T₁ G₄ अहं (for अलं).

5 °) K₂ B₁. 2 D_n D₄. 6 [आ]चक्षमहं; D₂ [आ]-
 चक्षन्महा; D₃ [आ]चक्षामहे. — °) Ś₁ K₃ D₆ व्यवरोपितः;
 K₂ B Dc D_n D₄ व्यति° (B₄ अभि°); D₁. 3 व्यप°; D₂
 उपतापितः; D₅ प्रतिरो° (for अवरो°). — °) K₂ B₁. 3
 D_n D₂. 4. 6 तु (for च). — °) D₁. 3 प्रध्वंसितः पुरा.
 — After 5, M₂ ins.:

72* पुष्करेण नरेन्द्रेण ताञ्च वक्ष्यामि तस्य वै ।

6 °) Ś₁ अभ्यर्थितः; K₂. 3 B Dc D_n D₃-6 अतर्कित-
 (K₃ D₃ °तो); D₁ अभूक्षितः; D₂ अलक्षितः; T₁ अभक्षयत;
 T₂ G₂-4 अहं क्षितिः; G₁ अहक्षित- (sic); M₁ अभिक्षित-; M₂
 अभिक्षत-. [Text reading अभक्षित- (cf. 9°) was found
 in a Telugu MS. (No. 155) borrowed from Yadugiri
 Yatiraj Math and in a Malayalam MS. (No. 927)
 borrowed from Paliyam Library, both MSS. being
 collated for the entire Āraṇyaka but not included
 in our apparatus. The reading has been adopted
 also by Prof. P. P. S. Sastri in his edition of the
 Southern Recension (vol. IV, part 1, p. 76), appa-
 rently supported by the unanimous evidence of all
 his MSS. !] N-विनाशश्च. — °) S स्वातन्त्र्यं (G₁ अस्वा-
 स्थ्यं; M₂ सातस्थ्यं) द्यूतसंगस्य.

7 °) Dc कामं; D₅ कालं (m त्याज्यं) (for काम-). D₄
 समुपस्थितं; D₅ उपस्थितं (for समुत्थितम्). — K₃ om.

7°-8°; T₂ G₃ om. 7°-9°. — °) Hypermetric! Ś₁ K₂
 B D दुःखं (for व्यसनं). — °) Ś₁ D₁. 2 M₂ अयं; K₂ B Dc
 D_n D₄-6 नरो; D₃ इयं; G₁ राज्याद्; M₁ राजा (for राजन्).

9 T₂ G₃ om. 9 (cf. v.l. 7); T₁ G (G₃ om.) M₁
 transp. 8°d and 9°b. — °) K₂ B D_n. 2. 3 D₄. 6 G₁
 एकाहाद् (for एकाहा). — °) G₂. 4 °नाशं (for °नाशश्च).
 M₂ आत्मनाशो भवेत्तूर्ण.

10 °) S अविश्वास्यमनर्थं (G₁ °र्थ्य) च. — °) Dc S
 प्रसंगे. — °) D₁ °भाग; D₂ °राज (for °बाहो).

11 °) D₂ अनामयश्च. Ś₁ B D_n D₂-4. 6 G₁ धर्मश्च;
 Dc धर्मज्ञ. — °) K₂ B₁. 3. 4 D (except D₁-3) कुरुवर्धन;
 B₂ मानवर्धन.

12 °) T₁ M₁ तन्; G₁ तं (for स). T G₂-4 न चेन्मम
 महाराज. — °) K₃ D₂ गृहीत (sic); D₃ गृहीते. Ś₁ K₃
 D₁-3 वचनं हितं (for मधुरं वचः). — °) Ś₁ K₂ D₁. 3
 तथ्यं च.

13 °) D₅ (before corr.) अपनीतेन, and (by corr.)
 अवनीपालान्; T₂ G (except G₂) अविनीयैव; M अनु (M₂
 °प)नीयैवं (for अभिनीयैवं). Ś₁ K₂ B Dc D_n D₄. 6 अथैन-
 मपनीतेन; K₃ D₁-3 ये चैनमन्ववर्तत (K₃ °प्रतीतेन). — °) Ś₁
 K₃ D₂. 3 °सदश्च सर्वास्तान्; K₂ B Dc D_n D₄-6 °सदोनु-
 वर्तेरन्. — °) Ś₁ K₃ D₁-3 अथ सर्वान्; K₂ B D_n D₄. 6
 तांश्च हन्यां; Dc D₅ तान्निहन्यां (for भेदेयेयं). S दुरोदरात्.
 — After 13, D₁ ins.:

73* सर्वास्ताननुगृहीम बद्धा पाशैस्तु वारुणैः ।

14 °) Ś₁ K₃ D₁-3 T₁ कौतेय (for कौरव्य). — °)

येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूतकारितम् ॥ १४
 सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
 अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथम् ॥ १५
 श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः ।

तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो विशां पते ॥ १६
 अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ ।
 ये वयं त्वां व्यसनिनं पश्यामः सह सोदरैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

युधिष्ठिर उवाच ।

असानिध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन ।
 क चासीद्विप्रवासस्ते किं वाकार्षीः प्रवासकः ॥ १

कृष्ण उवाच ।

शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
 विनिहन्तुं नरश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २
 महातेजा महाबाहुयः स राजा महायशः ।

दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३
 यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति ।
 स रोषवशसंप्राप्तो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४
 श्रुत्वा तं निहतं शाल्वस्तीवरोषसमन्वितः ।
 उपायाद्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५
 स तत्र योधितो राजन्बालकैर्वृष्णिपुंगवैः ।
 आगतः कामगं सौभमारुह्यैव नृशंसकृत् ॥ ६

D₅ समये मे त्वमूत्तदा.

15 ^a) K₃ D₆ [S]यम् (for ऽहम्). ¹ S₁ K₃ D₆ D₁₋₃. 5
 अद्य (for एत्य). — ^b) ¹ S₁ K₃ D₂ एत्य भारत; D₆ यदुनन्दनः;
 D₆ कुरुनन्दन; D₁ एत्य सत्वरः; D₃ अभि भारत (for पाण्डु).
 — ^c) ¹ S₁ M₂ त्वा (for त्वां).

16 ^b) T₁ G₄ परमुद्विग्नं. — ^a) K₃ D₁. 3 S (except
 G₁) महीपते; D₂ यथातथं.

17 ^b) T₁ च; G₂ ते (for स्म). — ^{cd}) T₂ G₂ ते (for
 ये). N यो(¹ S₁ K₂ D_n D₁. 2. 4. 6 सो)हं त्वां व्यसने ममं
 पश्यामि etc.

Colophon. K₁. 4 missing. — Major parvan: ¹ S₁
 T G₂₋₄ आरण्य; D₄ अरण्यक. — Adhy. name: K₂ B₂
 D_n. 3 D₄. 6 वासुदेवसमागमः; B₁. 3. 4 D₆ D₁. 2 कृष्ण-
 (D₂ श्रीकृष्ण)वाक्यं; D₅ T₂ G₃. 4 M वासुदेव(M₁ केशव)-
 वाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): D_n
 (D_n sup. lin.) S 13; D₁ 14 (as in text). — Śloka
 no.: D_n 17; D₁ 18.

15

This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1);
 the MSS. are mostly ignored here.

1 ^a) D₆ D_n. 1. 2 D₂₋₄ G₄ चां; T₁ त्वां (for वां).
 K₂ B D_n D₄₋₆ T₂ G प्रवास(G₂ सि)तः; D₃ सगः.

2 K₃ D₂. 3 M₂ वासुदेवः; D₁ T₁ M₁ भगवान् (for
 कृष्णः). — ^a) Here and below S (generally) shows
 the spelling शाल्व- (for शाल्व-). — ^b) D₃ T₁ G₂. 4
 पुरुषर्षभ. — ^c) S (except M₂) नृपं (for नरं). K₂ B D
 (except D₁₋₃) निहंतुं कौरव(B₂. 3 भरत)श्रेष्ठ; K₃ अभवं
 पुरुषश्रेष्ठ. — ^d) S (except G₄) transp. तत्र and शृणु.

3 ^a) K₃ S महाबाहो (M₂ कायो). — ^b) ¹ S₁ M₂ स
 च (for यः स).

4 ^b) K₃ B₁. 2 D₁. 2 T₁ G₂. 4 [S]र्हणं. — ^c) K₂ B₂. 3
 D₆ D_n D₂. 4-6 वशमापन्नो (B_{3m} वशतां प्राप्तो). D₃ स
 तु रोषवशं प्राप्तो; T₁ G₁ M सरोष इव संप्राप्तो; T₂ G₂₋₄ स
 रोषमभिसंप्राप्तो.

5 ^a) ¹ S₁ K₃ D₁. 2 तु; D₃ [ए]वं (for तं). — ^b) S
 (except M₂) कोपं (for रोषं).

6 ^a) K₂ D₄. 6 तत्रायोधितो. ¹ S₁ K₃ D₁. 2 वीरैः; D₃
 बालैः (for राजन्). G₁ सतत्र युद्धमकरोत्. — ^b) K₂ B D₆
 D_n D₄₋₆ कुमारैः (for बालकैः). D₃ वृष्णिभी राजपुंगवैः.
 — ^c) S निवृत्तः (for आगतः). — ^d) D_n D₄ आहत्य
 (for आरुह्य). K₂ B₁. 4 D₆ D_n D₂. 4. 5 G₁ [ए]वं; K₃ D₆
 [ए]नं (for [ए]व). K₂ D_n D₄. 6 T G नृशंसकृत्. — After

ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्बालान्हत्वा बहूस्तदा ।
 पुरोधानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७
 उक्तवांश्च महाबाहो कासौ वृष्णिकुलाधमः ।
 वासुदेवः सुमन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८
 तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयितास्म्यहम् ।
 आनर्ताः सत्यमाख्यात तत्र गन्तास्मि यत्र सः ॥ ९
 तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंसकेशिनिषूदनम् ।
 अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १०
 कासौ कासाविति पुनस्तत्र तत्र विधावति ।
 मया किल रणे युद्धं काङ्क्षमाणः स सौभराट् ॥ ११
 अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं विश्वासघातिनम् ।
 शिशुपालवधामर्षाद्रमयिष्ये यमक्षयम् ॥ १२
 मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः ।
 शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३
 भ्राता बालश्च राजा च न च संग्राममूर्धनि ।

प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ १४
 एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ।
 कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५
 तमश्रौषमहं गत्वा यथा वृत्तः सुदुर्मतिः ।
 मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ॥ १६
 ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुललोचनः ।
 निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥ १७
 आनर्तेषु विमर्दं च क्षेपं चात्मनि कौरव ।
 प्रवृद्धमवलेपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८
 ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते ।
 स मया सागरावर्ते दृष्ट आसीत्परीप्सता ॥ १९
 ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ।
 आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २०
 सुमुहूर्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह ।
 वशीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ २१

C. 3. 634
 B. 3. 14. 21
 K. 3. 14. 21

6, S (except M₂) ins.:

74* चिरजीवी नृपः सोऽपि प्रसादात्पद्मजन्मनः ।

8 °) Ś₁ Dn G₁ स (for सु).

9 °) S विन° (for नाश°). K₃ हि (for [अ]स्मि). K₂ B₂₋₄ D₄. 6 ह (for [अ]हम्).

10 T₂ G₃ M₁ om. (hapl.) 10^{b,c}. — °) Ś₁ शिशुपालनिषूदनं; D₃ कृष्णं देवकिनन्दनं; some MSS. °निसूदनं. — °) Ś₁ K₃ D₁. 2 नाहत्वा विनि°.

11 °) K₂ B D (except D₂. 3) M₂ प्र- (for वि). — °) Dn D₄. 6 S योद्धुं (for युद्धं).

12 °) Ś₁ K₃ D₁. 2 [अ]हं (for तं). — °) Dc D₃ क्रुद्धं. K₃ D₃ S विश्वस्तघातिनं. — K₃ om. (hapl.) from वधा° up to शिशुपालो (in 13°).

13 K₃ om. up to शिशुपालो (cf. v.l. 12). — °) Dc गोप° (for पाप°). — °) Ś₁ D₁. 2 महावीर्यसः; K₃ महाशत्रुस् (for मही°). — °) Ś₁ K₃ D₁. 2 हनि° (for वधि°). Ś₁ K₃ D₁. 2 महाहवे; K₂ B Dn₂. n₃ D₄. 6 महीपते; D₃ जनार्दनं.

14 D₃ om. (hapl.) 14. — °) D₁. 2 मम (for न च). Ś₁ °पूर्ववित्; S °कोविदः (for °मूर्धनि). — °) T₁ M₁ वधिष्ये.

15 After 15, D₁. 2 ins.:

75* गतः कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतिको नृपः ।

[= (var.) 16^{cd}.]

16 D₃ transp. 16^{ab} and 16^{cd}. — °) Ś₁ D₁₋₃ इतो (for अहं). — °) Ś₁ K₃ B₁. 2 Dn₁ D₂. 3. 6 T₁ M₁ स (for सु). — °) A few MSS. मार्तिकावतिको. Several MSS. नृप.

17 M₁ transp. 17 and 18. — °) T₂ G₂. 3 अथ (for अपि). — °) Ś₁ °चेतनः; K₂ B D (except D₁₋₃) °मानसः. — °) T₂ G₃. 4 निश्चितं.

19 °) Ś₁ D₁. 3 T₁ M₁ प्रस्थितः (for प्रतस्थे). — °) K₃ तन्; G₂ M₂ तं (for स). K₃ सागराभ्यासे; S सागरोपांते. — °) B₄ Dc T₂ G₃ परीप्सया; D₁. 3 °प्सुना. K₃ दृष्टमासीत्युरं पुरा.

20 °) Ś₁ K₂ M₁ प्रध्मा (Ś₁ °श्वा)य. G₂ प्रध्माप्य जलजं शाल्वं. — °) D₃ आसाद्य (for आहूय). Ś₁ K₃ D₁₋₃ transp. शाल्वं and समरे. — °) Ś₁ K₂. 3 T₁ समुपस्थितः.

21 °) K₂ B Dn D₄. 6 T G₂₋₄ M₁ तन् (for सु). Dc D₁. 5 G₁ मुहूर्तमभवद्युद्धं. — °) T₂ G₃ शयी°; G₁ M₁ शवी°; G₂ क्षयी°; G₄ वधी° (for वशी°). D₁ T₁ G₂. 4 M₁ ते (for मे). — °) K₃ D₅ वि-; T₂ G (except G₁) तु (for च).

22 °) D₁ कृत्वा; G₁ कृतं (for कार्यं). Dc महाराज

एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा ।

| श्रुत्वैव हास्तिनपुरं द्यूतं चाविनयोत्थितम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

युधिष्ठिर उवाच ।

वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।

सौमस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १

वासुदेव उवाच ।

हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृपम् ।

उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ २

अरुन्धत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।

शाल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूह्य विष्टितः ॥ ३

तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ।

अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ ४

पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।

सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥ ५

सोपतल्पप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा ।

सकचग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ ६

सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ समेरीपणवानका ।

समितृणकुशा राजन्सशतघ्नीकलाङ्गला ॥ ७

— ^b) T₁ M नागतः; G₁ ह्यागतः. S पुरा (for तदा). — ^c) D₃. 5 S ह (D₃. 5 G₁ हा) स्तिनपुरे. — ^d) D₅ T₂ G (except G₁) चाप्यनयो^०; D₆ चाविनये स्थितं. — After 22, K₂ B Dc Dn D₂. 4-6 ins.:

76* द्रुतमागतवान्युष्मान्द्रष्टुकामः सुदुःखितान् ।;
while D₁ ins.:

77* श्रुत्वैव तत्क्षणं वेगादागतोऽहं नराधिप ।

(for वासुदेवः). — ^b) B Dc Dn₁. n₂ D₂. 3 G₁ नृप. D₁ दमघोषसुतं नृपं; T₁ शिशुपालं मया रणे.

3 ^a) Ś₁ K₃ Dn₂ अरुन्धत्; G (except G₃) M अ (M₂ न्य)रुन्धत्. K₃ D₁. 3. 5. 6 M₁ स; M₂ तु (for सु). — ^d) G₂ वीक्ष्य (for व्यूह्य). Ś₁ वेष्टितः; K₂. 3 B₁₋₃ Dn D₁₋₃. 5 विष्टितः; B₄ T₁ G₁ तिष्ठति (G₁ त).

4 ^a) T G तत्र सोथ (G₁ सौध-). Ś₁ K₃ D₁₋₃ G₁ M₁ महीपाल; M₂ महाराज. — ^b) T₁ रोधयामास.

5 ^c) B₂ सहुला (m सगजा); B₃ D₄ T₂ (after corr.) G₃ सगुडा; Dc₁ सट्टणा; Dc₂ D₆ समुडा; D₃ सध्वजा; D₅ (m as in text) सगंदा; T₁ बहुला; T₂ (before corr.) G₁. 2. 4 M सहुला (for सहुडा).

6 ^a) Ś₁ तत्सं; K₂ B Dn D₄. 6 शल्यं; G₁ कल्पं (for तल्पं). — ^b) T₁ प्रासादाट्टालगोपुरा; G₂. 4 साट्टालक-सगोपुरा. — ^c) N (except K₃; K₁. 4 missing) T₁ सचक्र- (for सकच-). Ś₁ ग्राहणी; T₁ G₄ M₂ ग्रहिणी. — In Dc₁ the portion of the text from 6^a up to 3. 17. 3^a is lost on a missing fol.; the MS. is ignored up to the end of the lacuna. — ^d) S सोल्कापाता (M₂ सोल्का चैव) सपोथिका.

7 ^a) Ś₁ D₃ सोष्ट्रिका; B₄ D₅ सोष्ट्रि (D₅ ष्णी)का; Cnp सट्टिका. — ^c) K₂. 3 m B Dc₂ Dn D₄₋₆ सतोमरां-कुशा; D₃ सयत्तृणांकुशा; S साष्टिका सां (G₁-श्वां)कुशा. B₂ चैव (for राजन्). — ^d) D₂ M सशतघ्नी सलाङ्गला.

16

This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^b) S (except M₂) महायुते. — ^a) Ś₁ कथ्यति; K₃ D₁ T G M₁ कथ्यतां; D₂ केशव. M₂ न हि मे तृप्यते मनः.

2 Ś₁ B₂ D₅ T₂ G श्रीकृष्णः; D₁ T₁ M₁ श्रीभगवान्

सभुशुण्ड्यश्मलगुडा सायुधा सपरश्वधा ।
 लोहचर्मवती चापि साग्निः सहुडशृङ्गिका ॥ ८
 शास्त्रदृष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ ।
 द्रव्यैरनेकैर्विविधैर्गदसाम्बोद्धवादिभिः ॥ ९
 पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिवाधने ।
 अभिरुष्यात्कुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ॥ १०
 मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिता सारसंज्ञिता ।
 उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्चैव पदातिभिः ॥ ११
 आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति ह ।
 प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ १२
 प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्याच्छाल्वो नराधिपः ।
 इति कृत्वाप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः ॥ १३
 आनर्ताश्च तथा सर्वे नटनर्तकगायनाः ।

बहिर्विवासिताः सर्वे रक्षद्भिर्विचसंचयान् ॥ १४
 संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः ।
 परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥ १५
 उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः ।
 समन्तात्क्रोशमात्रं च कारिता विषमा च भूः ॥ १६
 प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितम् ।
 प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदानघ ॥ १७
 सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।
 तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८
 न चासुद्रोऽभिनिर्याति न चासुद्रः प्रवेश्यते ।
 वृष्ण्यन्धकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे ॥ १९
 अनु रथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ।
 बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २०

C. 3. 655
B. 3. 15. 20
K. 3. 15. 19

8 ^a) K₂ B₁. 2. 4 Dn D₄₋₆ सभुशुण्ड्यश्मलगुडा; K₃ D₁. 2 सभुसंज्ञी (D₁ 'मुषंढी'; D₂ 'मुकुंढी') सलगुडा; D₃ स तु सिंहस्वनभरा; S सभुसुं (G₂ 'सं'; M 'सं') ढी सासिधारा. — ^b) K₃ D₁ Dn₁ D₁₋₅ 'स्वधा'; T₂ G (except G₄) 'श्वधा' (for 'श्वधा'). — ^c) A few MSS. 'वर्म' (for 'चर्म'). D₁ साग्निः (for चापि). — ^d) K₂ सर्गलं; B₁ सपटं; B₂ सबहुं; B₃ D₁ Dn D₄. 6 सगुडं; D₅ साकुलं; S सहुळं (T₁ समुलं; M₂ स्वगळं) (for सहुडं). D₁ सहुडशृङ्गिका तथा.

9 ^b) Ś₁ सयुक्ता; K₂. 3 B Dn₂. n₃ D₂. 4-6 सयुक्ता. — ^c) K₂ B D₁ Dn D₄₋₆ रथैर; S दृष्टैर (M₂ वृष्टैर) (for द्रव्यैर). — ^d) K₃ D₅ गदसांबोल्मुकादिभिः; T₁ गदाप्रासासियोधिभिः.

10 M₂ om. (hapl.). 10-11. — ^a) T₁ G (except G₃) M₁ राजं (for कुरु). D₁ पुरुषैः शार्दूलदर्पाभैः (hyper-metric!). — ^b) S (M₂ om.) समन्तात् (for समर्थैः). K₂ प्रतिचारणे; Dn D₄₋₆ 'वारणे'; D₁ 'योधितः'; D₂ 'बोधने'; D₃ 'बोधनैः'; T₁ M₁ परिवारिता; T₂ G परिपालिता. — ^c) Ś₁ B₄ D₁ Dn D₄. 6 T₂ G₃ अति; K₂ अवि (for अभि). S गुणैर (for कुलैर).

11 M₂ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^b) K₃ सारसंज्ञिते; S सा पुरी तदा. K₂ B₂. 4 Dn D₄. 6 रक्षिभिः सा सु (B₄ साधु) रक्षिता. — ^{ad}) Ś₁ T₁ G₁ तदा; D₁ ततो; T₂ G₂₋₄ हयै (for तथा). D₅ 'गुल्मैश्चरतो. D₅ ग्रहैश्च; T₂ G₂₋₄ रथैश्च (for हयैश्च). N (except D₃) T₁ G₁ M₁ च स (for चैव). K₂ B₂ Dn D₄. 6 'पताकिभिः' (for पदातिभिः).

12 ^b) K₂ B D₁ Dn D₄₋₆ वै; D₃ च; T₁ हि (for ह). — K₂ om. 12^c-13^b.

14 ^a) D₃ अनरण्यास; T₁ M₁ आनर्तैश्च; G₁ आगताश्च. D₂ D₅ ततः सर्वे. — ^b) K₂ B₁. 4 Dn D₄. 6 G₄ नटा (for नट-). D₂ T₁ G₂ 'नर्तन' (for 'नर्तक-'). K₂ S (except T₂ G₃) 'गायकाः'. — ^c) K₂ B D. (except D₂) M₂ निवासिताः (B₂ निःसारिताः). K₂ B D₁ Dn D₄₋₆ क्षिप्रं; M₂ चैव (for सर्वे). — ^d) B₂ T₁ G₂. 4 रक्षिभिर्. K₂ D₁ Dn D₄₋₆ G₁ M₂ 'संचयं'.

15 ^a) D₃ तु (for सु). K₃ कीलकैः सुचिताः कृताः; S कीलकैः सुनिकीलिताः.

16 ^a) M₁ च कौरव्य (for कुरुश्रेष्ठ). — ^b) K₃ च (for [ए]व). T G₂₋₄ M₁ तथा (G₄ 'दा') वाप्यः करीषकाः; G₁ तदा वाप्यः क्षितास्तदा; M₂ तथा बाह्याश्च शोधिताः. — ^d) Ś₁ K₃ D₁. 2 [अ]थ; D₅ [आ]स्म- (for च). — After 16, T G₃. 4 M₁ ins.:

78* संक्रमा भेदिताः सर्वे प्राकाराश्च नवीकृताः ।

[Prior half = 15^a. — After the prior half, G₄ repeats 15^b (v.l. नराः for नावः).]

17 ^a) S (except M₂; G₄ broken) सर्वं (for दुर्गं).

19 ^a) D₃ न चासुद्रो; S नासुद्रो हि (G₁ [S]भिः; M₁ [S]पि). D₂ T G M₂ वि; D₃ M₁ हि (for [S]भिः). — ^b) D₃ चासुद्रः (for चासुद्रः). — ^d) K₂. 3 D₃ T₂ G (except G₁) M₂ तथा (for तदा).

20 ^b) T₁ G₂. 4 M₁ [अ]थ; G₁ [अ]पि (for च).

दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छिदम् ।

कृतापदानं च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २१

न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी ।

नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः ॥ २२

एवं सुविहिता राजन्द्वारका भूरिदक्षिणैः ।

आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वासुदेव उवाच ।

तां तूपयात्वा राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।

प्रभृतनरनागेन बलेनोपविवेश ह ॥ १

समे निविष्टा सा सेना प्रभृतसलिलाशये ।

चतुरङ्गबलोपेता शाल्वराजाभिपालिता ॥ २

वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च ।

वल्मीकांश्चैव चैत्यांश्च तन्निविष्टमभूद्बलम् ॥ ३

अनीकानां विभागेन पन्थानः षट्कृताभवन् ।

प्रवणा नव चैवासञ्ज्जाल्वस्य शिविरे नृप ॥ ४

सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् ।

स्थनागाश्चकलिलं पदातिध्वजसंकुलम् ॥ ५

तुष्टपुष्टजनोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् ।

21 D₄ om. 21. — °) Ś₁ K₂ B Dc Dn D₁. 5. 6 कृतोपेता(Ś₁ D₁ °दा)नं; K₃ कृतोपचारं; D₂ दृष्टावदानं; D₃ कृतावदानं; T₁ °पधानं. Ś₁ K₃ D₁₋₃ तथा. — °) D₃ समाहितं; S विशां पते (for महाभुज).

22 °) B₂ G₁ M₁ न कुप्यवेतनः; D₃ न कृतवेतनः; T₁ न कोपि वेतनः; T₂ G₂₋₄ नादत्तवेतनः. — °) T G (except G₁) M₁ °वेतनः.

23 °) N °दक्षिणा (D₂ °दक्षणा; D₃ °लक्षणा). — °) D₁ M₂ सा (for च).

Colophon. K₁. 4 Dc₁ missing. Major parvan: Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁ D₁₋₃ M₂ (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध; K₂ likewise only सौमोपाख्यान; B Dc₂ Dn D₄ only सौभवधोपाख्यान; and D₅ only शास्त्रवध. — Adhy. name: D₂ द्वारकावेष्टने शास्त्रयुद्धं; T₂ G₃. 4 M द्वारकाकरण (M °दुराकरण)-कीर्तनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn (Dn₁ sup. lin.) S 15; D₁ 16. (as in text). — Śloka no.: Dn D₁ 23; D₅ 21.

17

This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 Dc₁ missing (cf. v.l. 3. 16. 6). — K₃ B₂ Dn₁ D₂. 5 T₂ G कृष्णः (or श्रीकृष्णः); D₁ T₁ M₁ श्रीभगवान्

(for वासुदेवः). — °) Ś₁ B₄ D₃ तान् (for तां). Ś₁ तूपायास्तु (sic); K₂ B Dc₂ Dn D₄₋₆ तूपयातो; K₃ उपायाथ; D₁ उपेयाय; D₂ उपेत्याथ; D₃ तूपयाय (for तूपयात्वा). — °) Here and below S साल्व- (for शाल्व-).

2 Dc₁ missing (cf. v.l. 3. 16. 6). — °) Ś₁ K₃ D₁₋₃ °रक्षिता.

3 Dc₁ resumes from 3^b (cf. v.l. 3. 16. 6). — °) K₂ B D (except D₁. 3) °कांश्चैत्यवृक्षांश्च. — °) D₁. 2 S (except M₂) संनिविष्टम्.

4 °) T₂ G₂. 3 विगाहेन. — °) K₃ बलेन (for पन्थानः). K₂ B Dc Dn D₄. 6 संवृताः; K₃ पतता; D₅ संभृताः; T G सु (T₁ स) कृताः; M₁ संस्कृताः; M₂ प्रथिताः (for षट् कृताः). S तदा (for [अ]भवन्). — G₂ om. 4^{cd}. — °) K₂ Dn D₄. 6 प्रवणाय च नैवासन्; B Dc₂ प्रवणानि च नैवा (B₂ न चैवा; B₄ च मेवा) सन्; D₁ प्रवणा इव नैवा; D₃ पणवानक वै शब्दः; D₅ प्रबला न च नैवा; T G (G₂ om.) M₁ प्रथि- (T₁ °ति; G₁ °थ) मा नवमा चैव (T₁ G₁ °मांश्चैव; M₁ °मांश्चैव); M₂ संस्तुता नवमाश्चैव.

5 °) Ś₁ K₃ B₂ D₁₋₃ M₂ °बलोपेतं. — °) Ś₁ K₂ B₂. 4 Dn₁ D₁. 2. 6 T G₁. 3 °शास्त्रं. — °) B₃ पत्तिध्वजसमाकुलं; S (except M₂) प (T₂ G₃ पा) दातिजनसं.

6 °) Ś₁ B₂ D₁. 2 हृष्ट- (for तुष्ट-). Ś₁ K₂ B D (except D₁. 2. 5) °बलोपेतं. — °) T₂ G (except G₁) °संछन्नं. — °) S (except M₂) °शरं.

7 °) Ś₁ D₁₋₃ M₂ [ए]व; T₁ G (except G₃) M₁ तु

विचित्रध्वजसंनाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६
 संनिवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ ।
 अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥ ७
 तदापतन्तं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा ।
 निर्याय योधयामासुः कुमारा वृष्णिनन्दनाः ॥ ८
 असहन्तोऽभियानं तच्छाल्वराजस्य कौरव ।
 चारुदेष्णश्च साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ९
 ते रथैर्दशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।
 संसक्ताः शाल्वराजस्य बहुभिर्योधपुंगवैः ॥ १०
 गृहीत्वा तु धनुः साम्बः शाल्वस्य सचिवं रणे ।
 योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिं चमूपतिम् ॥ ११
 तस्य बाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् ।
 मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक् ॥ १२
 तद्बाणवर्षं तुमुलं विषेहे स चमूपतिः ।
 क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३

ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्म ह ।
 मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४
 ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य सः ।
 साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५
 ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः ।
 अपायाज्जवनैरश्वैः साम्बबाणप्रपीडितः ॥ १६
 तस्मिन्विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ चमूपतौ ।
 वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्वली ॥ १७
 अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो वृष्णिकुलोद्बहः ।
 वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ वीरो विधारयन् ॥ १८
 स वेगवति कौन्तेय साम्बो वेगवतीं गदाम् ।
 चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९
 तया त्वभिहतो राजन्वेगवानपतद्भुवि ।
 वातरुग्ण इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २०
 तस्मिन्निपतिते वीरे गदानुन्ने महासुरे ।

C. 3. 679
B. 3. 16. 21
K. 3. 16. 21

(for च). $\dot{S}_1$ D₁. 2 कौन्तेय (for कौरव्य). — ^b) T₁ G₁. 2 द्वारकां भरतर्षभ. — ^c) Hypermetric ! K₃ अभिसारयत्स तदा; D₁. 2 अभितः सारयामास; D₅ (by corr.) आसारयामास तदा.

8 ^a) D_c तदापतत्तत्; D_{n1}. n₂ D₄ S (except G₁ M₂) पतत्तु. $\dot{S}_1$ संवीक्ष्य; K₃ D₁. 3. 5. 6 M₂ संप्रेक्ष्य; D₂ संलक्ष्य. — ^b) D₁. 2. 5. 6 सौभं (for शाल्वं).

9 ^a) K₂. 3 [S]भिसारं; D₂ निपातं (for ऽभियानं). T₂ G (except G₁) च (for तत्). — ^c) K₂. 3 D_{n3} D₂. 3. 5 शांबश्च. — ^d) A few MSS. महारथाः.

10 ^a) S (except T₂ G₃) दंसिताः. — ^b) D₁ भरणायुधाः; D₃ (sup. lin. as in text). 5 भरणस्तजः.

11 ^a) K₂ B D_c D_n D₄₋₆ T₂ G₃ कार्मुकं; D₁. 2 [अ]थ धनुः (for तु धनुः). K₂. 3 B (except B₁) D_{n3} D₂₋₆ शांबः. — ^d) S क्षेमधू (T₂ G₂₋₄ मू)तिर्; cf. v.l. 13, 14, etc.

13 ^a) K₃ विपुलं; D_{c2} D₂ तुमलं; M₂ बहुलं. — ^b) D₃ निषेध्य (for विषेहे). M₁ om. 13^c-14^b. — ^c) S (M₁ om.) धू (T₂ G₂₋₄ मू)तिर् (for वृद्धिर्); cf. v.l. 11, 14, etc. — ^d) $\dot{S}_1$ हिमाचल इवाचलः (alliterative !).

14 M₁ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^a) K₃ B (except B₁) D_c D_{n1}. n₃ D₂₋₆ शांबाय. — ^b) T G क्षेममू (T₁ G₁ धू)तिर्; cf. v.l. 11, 13, etc. K₂ B D_c D_n

D₂. 4-6 अपि स्वयं; D₃ अपि सयन्; T G सयन्निव; M₂ इव सयन् (for अपि स्म ह).

15 ^a) T₁ राजन् (for जालं). — ^b) $\dot{S}_1$ K₃ D_{n1} D₁₋₃. 5 निवार्य; K₂ B D₄. 6 विदीर्य. — ^c) K₂. 3 B (except B₁) D_{c1} D_{n1} D₂₋₆ शांबः. — ^d) T₂ G (except G₁) रथमध्येभ्यं.

16 ^a) K₂ B (except B₁) D_{c2} D_{n1}. n₃ D₃₋₆ शांबेन. — ^b) T₁ G₁. 4 (inf. lin.) M₁ धूर्तिं; T₂ G₂₋₄ मूर्तिं (for वृद्धिं). — ^d) K₂. 3 B (except B₁) D_{c1} D_{n1}. n₃ D₂₋₆ शांबं.

17 ^a) D₃ क्षेमे; T₁ वीरे; T₂ G M₁ शूरे (for क्रूरे). — ^d) D₂ मे प्राद्रवद्; D₃ T₂ G अभ्यद्रवद् (om. मे); T₁ मे न्यपतद्.

18 ^a) T G द्रुतं; M₁ श्रुतं (for पन्नं). D₁. 2 स (for तु). — ^b) K₂. 3 D_c D_{n1} D₂₋₆ शांबो.

19 ^b) K₃ B (except B₁) D_c D_{n1} D₃₋₆ शांबो. — ^d) D₃ भ्रामयन्; D₃ व्याविशत्; S व्याविध्यन् (M₂ द्वा). $\dot{S}_1$ K₂ D₅ [अ]सह्यं; K₃ [अ]सत्यं (for सत्यं).

20 ^b) K₂ B₁. 3 D_n D₄. 6 न्यपतद्; G₁ निपतद् (for अपतद्). B₄ D_c वेपमानोपतद्भुवि. — ^c) K₃ D₁. 3 भग्नः; D₅ भुग्न (for रुग्ण). $\dot{S}_1$ K₃ D₁₋₃. 5 क्षुद्रो; K₃ छन्नो; G₁ क्षिप्रं (for क्षुण्णो). — ^d) S शीर्णं (for जीर्णं).

प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ २१
 चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः ।
 महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२
 ततः सुतमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः ।
 वृत्रवासवयो राजन्यथा पूर्वं तथाभवत् ॥ २३
 अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः ।
 विनदन्तौ महाराज सिंहाविव महाबलौ ॥ २४
 रौक्मिणेयस्ततो बाणमग्न्यर्कोपमवर्चसम् ।
 अभिमन्य महात्मेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥ २५
 स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
 चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् ॥ २६
 विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विक्षोभितां चमूम् ।
 कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७

ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्वलम् ।
 दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्थं पृथिवीगतम् ॥ २८
 ततो निर्याय कौन्तेय व्यवस्थाप्य च तद्वलम् ।
 आनर्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९
 सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
 निवारयन्तं संग्रामे बलात्सौभं सराजकम् ॥ ३०
 अहं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ।
 धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥ ३१
 आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराड्य नश्यति ।
 मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ३२
 एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन ।
 विष्टितं तद्वलं वीर युयुधे च यथासुखम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

21 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) G₂ विनिहते (for निपतिते). — ^b) S (except M₂) °रुण (for °नुजे).

22 ^a) Here and below Ś₁ uniformly चारुदेष्ण- (cf. v.l. सुदेष्णा : सुदेष्णा in the Virāṭa). K₂ B (except B₄) Dn₂ D₃. 5 T₁ M₂ संयुक्तो. — ^c) Some MSS. 'रथसमा'.

23 ^c) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃. 5 M₂ आसीद् (for राजन्).

24 ^a) D₃. 5 G₂ अपि (for अभि-). Ś₁ K₃ D₁₋₃ संर-
 धौ. — ^c) K₂ B₂. 3 Dc₂ Dn D₄. 6 G₁ °रावान्; B₄ Dc₁
 °नादान्; D₂ °नादं (for °राज). — ^d) K₃ बल्लोक्तौ (for
 महा°).

25 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ T₂ G₃. 4 तदा (for ततो). — ^b)
 K₃ D₁. 2. 5 T₁ G₁ M °कौरववर्चसं; D₃ °कौरवसंनिभं; T₂
 G₂₋₄ °कांगारवर्चसं.

26 ^a) K₃ D₃ M₂ संक्रुद्धः; D₂ सक्रोधं. Ś₁ विविन्ध्याया-
 यत्क्रोधः; D₅ विविन्ध्याय च संक्रुद्धः; T₂ G₂₋₄ स विन्ध्याय स
 क्रोधः (G₂ च क्रोधः). — ^d) S अवा° (for अथा°).

27 ^b) G₄ विक्षेपितां. — ^d) G₂. 4 अवापतत् (for
 उपा°).

28 K₂ D₅ om. (hapl.) 28^c-29^b. — ^a) Ś₁ K₃
 Dc D₅ M₂ भूपते तदा; B Dn D₄ नृपते तदा; D₁ भूपति
 तदा; D₂ पतितं तदा; T₁ पृथिवीगतः; M₁ पृथिवीपति. D₃
 सौभसंभगतं सदा.

29 K₂ D₅ om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — ^{ab}) B D

(except D₁₋₃; D₅ om.) कौरव्य (for कौन्तेय), and अव°
 (for व्यव°).

31 ^a) K₃ B (except B₂) Dc₂ Dn D₄₋₆ G₂ अयं
 (K₃ m Dn₁ [by corr.] इमां); Dc₁ अथ; D₁ एष; D₂
 एनां; T₁ अंगः (for अहं). — ^b) K₃ D₁₋₃ सायकैर् (for
 आयसैर्). S भुजगोपमैः. — ^c) B₄ Dc शरैर्धनुर्विनिर्मुक्तैर्;
 T₁ M₁ धनुर्मुक्तैश्च नाराचैर्; T₂ G₂₋₄ धनुर्मुक्तैः क्षितैः (G₂
 शरैर्)भल्लैर्; G₁ निक्षितैश्चैव नाराचैर्; M₂ धनुर्विमुक्तैर्नाराचैर्.
 — ^d) B₁ सायकैः (for यादवाः).

32 ^b) D₁. 2 नश्यति. K₃ सौभराजः प्रणश्यति; G₂ सौभ-
 राड्य पश्यतु; M₂ सौभरावद्य संयुगे. — ^d) S (except M₂)
 सपदानुगः (for विन्°).

33 ^a) D₅ G₄ वदति (for ब्रुवति). — ^c) Ś₁ वेष्टितं;
 K₂. 3 Dn D₁₋₃. 5 धिष्टितं. T₁ G (except G₃) द्वारि (for
 वीर). — ^d) T₂ G₃ विविधं; G₄ विविधैश्च (for युयुधे).

Colophon. K₁. 4 missing. — Major parvan: Ś₁ T
 G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁ B₁. 2 D₁₋₃ M (all
 om. sub-parvan name) mention only सौभवध; K₂
 likewise only सौभोपाख्यान; K₃ D₅ only शाल्ववध;
 and B₃. 4 Dc Dn D₄. 6 only सौभवधोपाख्यान. — Adhy.
 name: D₂ शांबुयुद्धं चारुदेष्णयुद्धं प्रद्युम्नयुद्धं; M विविन्ध्यवेग-
 वधः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn S 16;
 D₁ 17 (as in text). — Śloka no.: Dn D₁ 33.

१८

वासुदेव उवाच ।

एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्भरतर्षभ ।
 दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १
 उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमलंकृतम् ।
 उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् ॥ २
 विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुःश्रेष्ठं महाबलः ।
 तूणखङ्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ३
 स विद्युच्चलितं चापं विहरन्वै तलात्तलम् ।
 मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौभनिवासिनः ॥ ४
 नास्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ।
 अन्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवात्रणे ॥ ५
 मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य

चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ।

सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य
 शुश्राव लोकोऽद्भुतरूपमग्न्यम् ॥ ६
 जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो
 व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी ।
 वित्रासयत्राजति वाहमुख्ये
 शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ॥ ७
 ततः स तूर्णं निष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ।
 शाल्वमेवाभिदुद्राव विधास्यन्कलहं नृप ॥ ८
 अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महाहवे ।
 नामर्षयत संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्वह ॥ ९
 स रोषमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च ।

C. 3. 701
 B. 3. 17. 10
 K. 3. 17. 10

18

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{Ś1} B2 D5 G2 कृष्णः; D1 T1 M1 भगवान् (for वासुदेवः). — ^b) K3 D3 S (except M2) यादवर्षभः (for भरं). — ^c) K3 D2. 3 S दंसितैर् (D2 तो); D5 दंशिभिर्. — ^d) D1. 2 आरुह्य (for आस्थाय).

2 ^a) D3 G1. 2 उच्छ्रित्य; T1 उच्छिद्य. — ^b) K2 B D (except D1-3) G2 (sup. lin.) इवांतकं (for अलंकृतम्). — ^c) Dc T2 G (except G1) आकाशे. — ^d) D1. 2 अन्वगात्; M2 अभ्ययात्. T G M1 हयैरभ्यपतत्परान्.

3 ^a) Ś1 विनदन्नाम्यद्; K3 इदमन्नाम्य (sic); D1-3 विनदन्नाम्य; S आददानश्च (M2 निनदन्नादं). — ^b) Ś1 रथं; K2 बलैः; K3 D1-3. 6 रथः (for बलः). S (except M2) धनुर्ज्यामाक्षिपन्मुहुः. — ^c) Ś1 खङ्गतूणं (by transp.); K3 D1. 2 S (except T1 G1) तूणीखङ्गं.

4 D4 om. 4^a-5^b. — ^a) Ś1 K3 B3 Dc D1. 2. 5 चरितं; K2 B1. 2 Dn D6 च्छु (K2 च्छ) रितं. — ^b) T2 G2. 3 विचरन्वै; G1 विकिरन्वै. D3. 5 बलांतरं (D5 रे); G1 करात्करं.

5 D4 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^a) K2 D6 (before corr.) तत (sic); B Dc Dn D3. 5. 6 (by corr.) G4 M2

तस्य; M1 अस्य (for नास्य). — ^b) D3 पंचधा नवधासकृत्. — ^c) Ś1 K3 T1 G1. 2 अंतरं (as in text); D3 नोत्तरं; the rest नान्तरं.

6 ^a) K3 विचाल्यते; B4 D1 विका (B4 क) ल्यते; D2 विलुप्यते; S विकंपते (M2 विलिप्यते). T1 च; M1 स (for ऽस्य). — ^b) T2 G2-4 वेपुश्च. — ^c) T2 G3 गर्जनं च; G2 गर्जितस्य; G4 गर्जितं च. D3 सिंहोन्नतांसस्य हि गर्जितस्य; M2 सिंहोन्नतं गर्जितमस्य लोकः. — ^d) Ś1 D6 G2 लोकेऽद्भुतः; T G3. 4 लोकां; M2 चात्यद्भुत (for लोकोऽद्भुत). K2 B Dc Dn D4-6 वीर्यम्; D3 शब्दम् (for रूपम्). K3 D1-3 G2 M2 उग्रं (for अग्र्यम्).

7 ^a) D1 संश्रितो; D2 संस्थितो (for संस्थो). — ^b) D1. 3. 5 सर्वरिपुं; S शत्रुबलं (for सर्वतिमिं). — ^c) S व्यत्रासयद् (G2 वित्रासयद्; M2 व्यद्रावयद्) दानवराजमुख्यान्. — ^d) K3 ध्वजोस्य; T2 G3 तथाग्र्यः; G2. 4 तदाग्र्यः.

8 ^a) K2 B D (except D1-3) ततस्तूर्णं विनिष्पत्य. — ^b) Ś1 K3 B Dn D1. 2. 5. 6 कर्षणः; D3 सूदनः. — ^d) K2 B Dc Dn D4. 6 विधित्सुः; D6 विधाय. S निवार्यो (M हत्या) रिबलं रुषा.

9 ^a) T1 M यातस (for यानं). Ś1 D1. 2 प्र- (for तु). — ^b) K2 B D (except D1-3) रणे; G1 मृधे (for हवे). — ^c) B2 नामर्षत सुसंरब्धः; D1 T1 G (except G3) M1 यत्सु D1 यत्सु संक्रुद्धः. — ^d) S शाल्वः सौभपतिस्तदा (G1 था).

[59]

प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरंजयः ॥ १०
 तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः ।
 समेता ददृशुर्लौका बलिवासवयोरिव ॥ ११
 तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।
 सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षः सतूणवान् ॥ १२
 स तं रथवरं श्रीमान्समारुह्य किल प्रभो ।
 मुमोच बाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३
 ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ।
 प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव ॥ १४
 स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् ।
 शरान्दीप्ताग्निसंकाशान्मुमोच तनये मम ॥ १५
 स शाल्वबाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
 मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १६
 तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ।
 विभेद हृदयं पत्री स पपात मुमोह च ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि ।
 संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥ १८
 हाहाकृतमभूत्सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते ।
 नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृप ॥ १९
 तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 मुमोच बाणं तरसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २०
 तेन विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
 जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यासीदद्रुथे तदा ॥ २१
 तं स विद्धा महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
 ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २२
 ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत ।
 मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरासदान् ॥ २३
 स तैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
 निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २४

- 10 ^a) S (except M₂) °संमत्तः (for °मत्तो वै). — ^b) Ś₁ वै; K₃ D₂. 3. 5 M₂ ह; B₄ T₂ G (except G₁) सः (for च).
 11 ^a) T₂ G (except G₁) ततः (for तयोः). Ś₁ D₂ G₂ सतुमुलं; D₂ सुतुमलं. — ^d) D₁ वृत्रं; D₂ T₁ बलं.
 12 ^a) K₂ B₂ D_n D₄. 6 सपताकः सध्वजश्च. — ^d) Ś₁ D₃ च तूणं; D_c प्रतापं; G₁ सतूणि.
 14 ^b) K₃ D₃ विसृजत्; D₅ विसृजन्. — ^d) T₂ G (except G₁) °हर्षं (for °मोहं).
 15 ^a) D_c परिवृतः (for अभिहतः). S संख्ये (T₂ G₃ °धे). — ^b) D₁ नामर्षत स सौभं. — ^c) D₂ शरान्दीप्ताग्निसंकाशान्पत्स. — After 15, Ś₁ K₂ B D (except D₁₋₃) ins.:
 79* तानापतत (sic!) बाणौघान्स चिच्छेद महाबलः ।
 ततश्चान्यान्शरान्दीप्ताग्निसंकाशान्प्रचिक्षेप सुते मम ।
 [(L.1) K₂ तानापतततो. Ś₁ तान्बाणौघानापततः; D₅ तमापततं बाणौघं (evident emendations!). ✽ C_n: आपततेति विसर्गलोप आर्षः । ✽ D_c transp. स and चिच्छेद. — (L. 2) Ś₁ K₂ B D_c पुनः (for ततः). Ś₁ om. च. Ś₁ प्राक्षिपत्स (for प्रचिक्षेप). D₅ प्राक्षिपत्तनये मम.]
 16 ^a) K₃ बाणान्स्त्वरितो; G₁ बाणाभिहतो.
 17 ^a) Ś₁ (sup. lin.) K₃ B₂ D₃. 5 T₁ G₄ M₂ मर्म. Ś₁ D₃ विभेद्याशु. — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) विभ्याध;

- S विवेश. — ^d) Ś₁ D₁ मुमोच ह; S (except M₂) भृशा- (G₁ °शं)हतः (for मुमोह च). K₂ B D_c D_n D₄₋₆ transp. पपात and मुमोह.
 18 ^a) Ś₁ अस्मिन् (sup. lin. त° as in text). K₂ वीर (for वीरे). — ^{cd}) T₂ G (except G₁) transp. दानवेन्द्रा and दारयन्तो.
 19 ^a) D_c हाहाभूतम्. T₂ G₃ महत् (for अभूत्). — ^b) T₂ G (except G₁) च महीपतेः (G₂ °ते) (for पृथिवी). — ^d) K₂ B D (except D₂. 3. 5) नृपे.
 20 ^a) S (except M₂) राजेन्द्र (for कौरव्य). — ^c) N (except D₁. 3; K₁. 4 missing) G₁ बाणान्. K₂ B D (except D₁₋₃) सह° (for तर°).
 21 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) तैः स (for तेन). S तेन बाणेन महता (M₂ तेनातिविद्धो बलवान्). — ^c) S (except M₂) विद्धो (for वीरो). — ^d) D₅ भृशं (for तदा). D₃ अवसादं गतस्तदा; T G (except G₁) व्यथितो ददृशे तदा.
 22 ^a) Ś₁ (by transp.) स तं विद्धा; K₂ तं विद्धो स; D₁. 2 तं तु (D₂ तु) विद्धा; T₁ तं विद्धा स; M₂ स च विध्य. S (except M₂) तु राजेन्द्र (for महा°). — ^c) D_c °नादेन; S (except M₂) °नादं च. — ^d) D₃ आनादयन् (for आपूरयन्). K₃ दिशः (for महीम्).

१९

वासुदेव उवाच ।

शाल्वबाणादिते तस्मिन्प्रद्युम्ने बलिनां वरे ।
 वृष्णयो भयसंकल्पा विव्यथुः पृतनागताः ॥ १
 हाहाकृतमभूत्सर्वं वृष्ण्यन्धकबलं तदा ।
 प्रद्युम्ने पतिते राजन्परे च मुदिताभवन् ॥ २
 तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जनैर्हयैः ।
 रणादपाहरत्तूर्णं शिक्षितो दारुकिस्ततः ॥ ३
 नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् ।
 धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसंज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ ४
 सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराङ्मुखः ।
 नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५

कच्चित्सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे ।
 विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६
 सूत उवाच ।

जानार्दने न मे मोहो नापि मे भयमाविशत् ।
 अतिभारं तु ते मन्ये शाल्वं केशवनन्दन ॥ ७
 सोऽपयामि जनैर्वीर बलवानेष पापकृत् ।
 मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८
 आयुष्मस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम् ।
 रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वापयाम्यहम् ॥ ९
 एकश्चासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः ।
 नसमं रौक्मिणेयाहं रणं मत्वापयाम्यहम् ॥ १०

C. 3. 726
 B. 3. 18. 10
 K. 3. 18. 10

23 ^{a)} Dc D1-3. 5 M2 मोहसमा^०. — ^{d)} S दुरात्मवान् (for दुरासदान्).

Colophon om. in K3. K1. 4 missing. — *Major parvan*: Ś1 T G2-4 आरण्य. — *Sub-parvan*: Ś1 B D (all om. sub-parvan name) mention only सौभवधोपाख्यान (Ś1 B2. 4 D1-3. 6 सौभवध; D5 शाल्ववध); K2 likewise only सौभ. — *Adhy. name*: B4 Dc प्रद्युम्नसंमोहः; D2 शाल्वप्रद्युम्नयोर्युद्धं; T2 G3. 4 M1 प्रद्युम्नशाल्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 17; D1 18 (as in text). — *Sloka no.*: Dn 25; D1 24.

19

 This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 K3 om. the ref. Ś1 K2 B2 श्रीकृष्णः; D1 T1 M1 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — ^{a)} T G2. 3 M1 बाणापिते; M2 चित्ते. — ^{b)} T1 M1 रतिवल्गुमे (for बलिनां वरे) । — ^{cd)} K2 M2 transp. वृष्णयः and विव्यथुः. S (except M2) मुखे (for गताः).

2 ^{a)} Ś1 D1-3 पराङ्मुखम् (for हाहाकृतम्). Dc सैन्यं (for सर्वं). — ^{b)} Dc मयं (for बलं). N (K1. 4 missing) ततः (for तदा). — ^{c)} B D (except D1-3) मोहिते (for पतिते). K2 प्रद्युम्नो मोहितो राजन्. — ^{d)} B2 ते (for

च). K2 B Dn D4. 6 भृशं (for [अ]भवन्). S (except M2) शाल्वः प्रमुदितोभवत्.

3 ^{c)} T2 G (except G1) M2 शीघ्रं (for तूर्णं). — ^{d)} K2. 3 B2 Dn D4. 6 T2 G (except G1) M2 तदा; T1 तथा (for ततः).

7 K2 B (except B4) D (except D1-3. 5) सौतिः (for सूतः). — ^{b)} K2 B Dc Dn D4. 6 मां; T1 वा; M मा (for मे). — ^{c)} G2. 4 अहं (for तु ते). D2 अभिभवतं वै मन्ये.

8 ^{a)} Ś1m K3 Dn3 (by corr.) सोपयाति; D8 यासि; T2 G (except G1) सोभियाति. D5 T2 G (except G1) शरैर् (for जनैर्). — ^{c)} G3. 4 M2 वीरो (for शूरो). — ^{d)} T2 G3 रथे (for रथी).

9 ^{a)} Ś1 K3 D1-3 M2 हि (for त्वं). M1 रक्ष्यो (for नित्यं). — ^{b)} K3 D1-3 हि (for [अ]पि). — K3 B1. 2 om. (? hapl.) 9^{cd}. — ^{c)} Ś1 D3 S रणे; B4 मया (for रथी). — ^{d)} D3 ज्ञात्वा^०; M मत्वा^० (for कृत्वा^०); cf. v.l. 10.

10 ^{b)} Ś1 D1-3 [अ]त्र; D2 [अ]स्य (for [अ]पि). Ś1 D1-3 शत्रवः (for दानवाः). — D1 om. 10^{cd}. — ^{c)} G2. 4 रौक्मिणेयस्य; M3 येदं. — ^{d)} B Dn D1. 4. 6 रणे; T G इति. Ś1 D2 त्यक्त्वा; K2 हित्वा; T2 G (except G2) कृत्वा (for मत्वा); cf. v.l. 9. K2. 3 B (except B2) D T1 G1 M1 वै (for [अ]हम्).

वासुदेव उवाच ।

एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान्
 उवाच सूतं कौरव्य निवर्तय रथं पुनः ॥ ११
 दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथंचन ।
 व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२
 न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति संगरम् ।
 यो वा निपतितं हन्ति तवासीति च वादिनम् ॥ १३
 तथा स्त्रियं वै यो हन्ति वृद्धं बालं तथैव च ।
 विप्रकीर्णं च भयशस्त्रायुधं तथा ॥ १४
 त्वं च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्मणि ।
 धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वापि दारुके ॥ १५
 स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे ।
 अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथंचन ॥ १६
 अपयातं हतं पृष्ठे भीतं रणपलायिनम् ।

गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७
 केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः ।
 किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८
 किं वक्ष्यति शिनेर्नसा नरसिंहो महाधनुः ।
 अपयातं रणात्सौते साम्बश्च समितिंजयः ॥ १९
 चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ।
 अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २०
 शूरं संभावितं सन्तं नित्यं पुरुषमानिनम् ।
 स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः ॥ २१
 प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम् ।
 धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥ २२
 धिग्वाचा परिहासोऽपि मम वा मद्विधस्य वा ।
 मृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥ २३
 भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।

11 All MSS. except B₄ (K₁, 4 missing) om. the ref. D₄ om. 11^{ab}. — ^a) K₂ स; B₁ [S]पि; B₃ वै (for तु). — ^b) Ś₁ K₂, 3 D₂, 3 सयन् (for तदा). D₁ M₂ केतनः. — ^c) D₃ सौति (for सूतं). — ^d) S (except T₂ G₃) संनिवर्त्य (for निवर्तय). T₁ (both) प्रति and पुनः (as in text).

13 ^a) Ś₁ K₂, 3 D₁₋₃ नासौ; G₁ कः स (for न स). — ^b) T₁ संकरं; T₂ G₂₋₄ M₁ संयुगं (for संगरम्). — ^c) D₃ S (except M₂) यश्च (for यो वा). K₃ D₁₋₃ S [अ]पि (for नि).

14 ^a) B₁ Dn T₂ G₃ च; B₂₋₄ Dc D₄₋₆ वा (for वै). Ś₁ K₂, 3 D₁₋₃ M₂ यो वै स्त्रियं (by transp.). — ^b) B D (except D₁₋₃) बालं वृद्धं (by transp.); S (except M₂) वृद्धान्बालान्. — ^c) K₂, 3 S मुक्तकेशं (for विप्रं).

15 ^b) T₁ G (except G₃) M₁ विदितः (for विनीं). — ^c) K₃ D₁₋₃ [अ]पि (for [अ]सि).

16 ^a) K₃ जानंश्च; S (except G₂ M₂) विजानन् (for स जानन्). — D₅ om. (hapl.) 16^{cd}. — ^{cd}) Dn₂ M₂ रणात् (for पुनः). D₃ transp. सौते and कार्षीः.

17 ^a) Ś₁ K₃ अपयातं. — ^b) K₃ D₂ T₁ G (except G₃) M₁ भीरुं; Dn₁, n₂ आतं; D₃ भीक्षुं (for भीतं). B₁, 3 Dn₁ D₄ पलायितं; B₂ पराङ्मुखं. — ^d) K₂ T₂ G (except G₁) M मा (for मां).

19 D₃ om. 19^{ab}. — ^b) K₃ D₁ S रणं (for नरं). Ś₁ D₁, 2 मदोत्कटः (cf. 18^b); K₂, 3 महाबलः; Dc हनुः; S (except M₂) रथः (for धनुः). — ^c) B Dc Dn D₂, 4, 6 सूत; D₅ तत्र (for सौते). — ^d) K₂, 3 B (except B₁) Dc D₄₋₆ शावश्च.

20 ^a) K₃ नो; D₅ M₂ वा; T₂ G (except G₁) M₁ मा (for मां); cf. v.l. 21.

21 ^a) T₁ G₁, 2 M शूरः. G₂ M₂ संभावितं. K₂ B₁, 2 Dn D₃, 4, 6 G₁ शातं; T G₂₋₄ M₂ नित्यं (for सन्तं). — ^b) T₁ संतः; T₂ G (except G₁) M₂ तथा (for नित्यं). — D₄ om. 21^c-22^d. — ^d) G₁ M मा; G₂ वा (for मां); cf. v.l. 20. B Dn D₆ सह (B₁ हि) ताः (for संगताः). T₂ G₃, 4 किं वक्ष्यन्ति समागताः.

22 D₄ om. 22 (cf. v.l. 21). — ^a) K₂ B₄ इहां; Dc D₃, 5 T₁ G₂ M अपां (for उपां). — ^b) D₁ S (except T₂ G₃) रणाजिरं (for महां). — ^c) G₂ धिग्धग्भयादपा नीतो. — ^d) T₁, 2 (before corr.) G₁, 4 M₁ साधु; G₂ यदि (for न तु). K₂ T G (except G₂) M₁ साध्विति मां प्रति (K₂ सर्वतः; G₁ वादिनः) (for वक्ष्यन्ति साध्विति). — T₂ G₃, 4 repeat 22^{cd}, with v.l. as in G₂.

23 ^a) S धिग्वाचः (G₁ ग्वाचः; G₂ क्तथा). B₄ Dc T G वा; D₅ M [S]यं (for ऽपि). — ^c) D₃ S (except G₂ M₂) मृत्युतो (for नां). — ^d) Ś₁ K₂, 3 D₃, 5 मा

यज्ञं भरतसिंहस्य पार्थस्यामिततेजसः ॥ २४
 कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ।
 शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५
 स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
 तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ २६
 उपयातं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजम् ॥ २७
 सात्यकिं बलदेवं च ये चान्येऽन्धकवृष्णयः ।
 मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ २८
 त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।

त्वयापनीतो विवशो न जीवेयं कथंचन ॥ २९
 स निवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
 न चैतदेवं कर्तव्यमथापत्सु कथंचन ॥ ३०
 न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कदाचन ।
 अपयातो रणाद्धीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१
 कदा वा सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयादितम् ।
 अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२
 न युक्तं भवता त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज ।
 मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वासुदेव उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्तदा मृधे ।

प्रद्युम्नमब्रवीच्छुष्कं मधुरं वाक्यमञ्जसा ॥ १

न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान् ।

C. 3. 751
B. 3. 19. 2
K. 3. 19. 2

(Ś1 [before corr.] K3 स) मा त्वं; D1 मैवं त्वं; D2 मां त्वं;
 S तस्मान्मा (for स त्वं मा). Ś1 अपयाः (for व्य°).

24 ^a) T G (except G1) वि- (for सं-). — ^c) Ś1 B1. 2
 Dn1 D6 भारत°. — ^d) Ś1 न तु शक्योद्य सीदितुं; K2. 3 D1
 न स शक्येद्य सीदितुं; B न हि शक्ये (B1 °क्ष्ये) त्यमर्षितुं; Dc
 Dn D4-6 न हि (Dc स न) शक्येद्य मर्षितुं; D2 न स रक्षेद्य
 जीवितं; D3 स न शक्षेद्य सीदितुं; M2 राजसूयं महाक्रुतं.

25 ^{ab}) T2 G3. 4 महा- (for मया), and निर्यास्यन्हि
 निवारितः.

26 ^a) Ś1 D1-3 स च संभाव्य मामेव (D1. 2 °वं).

27 ^a) Dn D1 T2 G1. 3 M2 उपयातं; D2 उपागतं.

28 ^b) T1 G1 M1 तत्र; T2 G2-4 कुरु- (for ऽन्धक-).
 — ^c) Ś1 K2. 3 D1-3 स्पर्धते ये मया नित्यं.

29 ^a) D1 °मुखं; D3 °महं; T2 G (except G1) °मिदं
 (for °मिमं). — ^b) = 31^d. Dn2 T2 G3 [S]प्याहतः; D3
 [S]मिहतः; T1 [S]भ्यागतः. B2. 4 परैः (for शरैः). — D3
 G2 om. (hapl.) 29^c-31^d. — ^d) D1. 2 न जीवेहं.

30 D3 G2 om. 30 (cf. v.l. 29). — ^a) K2 B (ex-
 cept B2) Dc Dn2 D1. 4 T G3. 4 M संनिवर्त (Dc1 M2
 °वृत्त; T1 G4 °वर्त्य); D2 निवर्तैक. — ^d) Ś1 D1. 2 समा-
 पत्सु; K3 Dc2 D5. 6 M2 अप्यापत्सु; T G3. 4 M1 आपत्सु च
 (for अथापत्सु).

31 D3 G2 om. 31 (cf. v.l. 29); B1 om. (hapl.)

31^{ab}. — ^b) K3 मंखे. B4 Dn D4. 6 G1 कथंचन. — ^d)
 = 29^b. T2 G3 [S]प्याहतः; M2 च हतः. B2 M2 परैः (for
 शरैः).

32 ^a) B2. 3 Dn1 D4. 6 च; Dn2. n3 [अ]पि; T2 G
 (G2 त्वं) (for वा). — ^b) T G (except G2) वा; M मा
 (for मां). — ^d) B (except B2) D5 S कापुरुषस्.

33 ^a) Ś1 न च युक्तं भवेत्यक्तुं; K3 अयुक्तं कृतवान्यस्त्वं;
 D1. 2 न च युक्तं तव त्यक्तुं; D3 अयुक्तं तु भवेत्यं; S अयुक्तं तु
 मया त्यं. — ^c) M2 सति (for भृशं). — ^d) Ś1 D3 यतो
 रणः; T1 M1 रणाजिरं; G2. 4 ततो रणं.

Colophon. K1. 4 missing. — Major parvan : Ś1
 T G2-4 आरण्य. — Sub-parvan : Ś1 K2. 3 B D M
 (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध
 (B1. 3. 4 सौभवधोपाख्यान; D5 शाल्ववध). — Adhy. name :
 B4 D2 प्रद्युम्नवाक्यं; T2 G2-4 M1 अपयानगर्हणं. — Adhy.
 no. (figures, words or both) : Dn1. n3 S 18; D1
 19 (as in text). — Śloka no. : Dn D1 33; D5 32.

20

This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1.
 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 Ś1 B2 D5 श्रीकृष्णः; D1 T1 M1 श्रीभगवान् (for

C. 3. 751
B. 3. 19. 2
K. 3. 19. 2

युद्धश्चास्मि वृष्णीनां नात्र किञ्चिदतोऽन्यथा ॥ २
आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वं चापि भृशपीडितः ॥ ३
त्वं हि शाल्वप्रयुक्तेन पत्रिणाभिहतो भृशम् ।
कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ४
स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छया ।
पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ५
दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः ।
वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य महतीं चमूम् ॥ ६
एवमुक्त्वा ततो वीर हयान्संचोद्य संगरे ।
रश्मिभिश्च समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ८
प्रतोदेनाहता राजत्रश्मिभिश्च समुद्यताः ।

उत्पतन्त इवाकाशं विबभुस्ते हयोत्तमाः ॥ ९
ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् ।
दह्यमाना इव तदा पस्पृशुश्चरणैर्महीम् ॥ १०
सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भरतर्षभ ।
चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रद्युम्नेन स सौभराद् ।
यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समर्पयत् ॥ १२
दारुकस्य सुतस्तं तु बाणवेगमचिन्तयन् ।
भूय एव महाबाहो प्रययौ हयसंमतः ॥ १३
ततो बाणान्वहुविधान्पुनरेव स सौभराद् ।
मुमोच तनये वीरे मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४
तानप्राप्ताञ्जितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ १५
छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्बाणान्प्रद्युम्नेन स सौभराद् ।

वासुदेवः). — ^b) K₂ T G (except G₁) तथा मृधे; B D (except D₁₋₃) ततोऽब्रवीत्. — ^{cd}) B D (except D₁₋₃) प्रद्युम्नं बलिनां श्रेष्ठं, and श्लक्ष्णम् (for वाक्यम्).

3 ^a) T₂ G₂. 3 उपदेशस्तु. — ^b) G₄ शिक्षता; M₂ शिक्षितः (for वर्ततां). Dc D₃ श्रुतः; D₂ मतः; T₂ G₂. 3 श्रुताः (for स्मृतः).

4 D₄ om. 4^a-5^b. — ^a) T₂ G₃. 4 च (for हि). — ^b) B D (except D₁₋₃; D₄ om.) T₂ G₃ श्रेण (for पत्रिणा). T₂ G (except G₁) भृशमाहतः (for [अ]भिहतो भृशम्). — ^a) K₃ D₃ M₂ उपयातवान्.

6 ^a) Ś₁ K₃ Dc₁ D₁. 2 दारुकाच्चाहम् (K₃ चैवम्; D₂ चोहम्) उत्पन्नो; T₁ दारुकेण समुत्पन्नो. — ^c) Ś₁ प्रतियास्ये तां; S (except T₂ G₃) प्रविशाम्येनां. — ^a) B D (except D₁₋₃) प्रथितां चमूं.

7 Before 7, K₂ B D (except D₁₋₃) ins. वासुदेव (B₂ श्रीकृष्ण) उ^०. — ^a) D₁₋₃ T₂ G (except G₁) M₂ वीरो. — ^b) Ś₁ संयुज्य; K₂. 3 नोद्य; D₁. 2 योज्य; D₃ नद्य. T₁ G₁ M₂ संयुगे. — ^c) B D (except D₁₋₃. 5) तु (for च).

8 ^b) T₂ G या(G₂ धा)वकानी^०.

9 ^a) Ś₁ K₂. 3 Dc D₁₋₃ हता (for [आ]हता). — ^c) Cf. 3. 18. 2^a. Ś₁ Dn D₃ G₁ आकाशे. — ^a) B (except B₄) Dc Dn D₄. 5 व्यचरंसे; D₁ विविशुसे; D₃ प्रवर्षंसे.

10 ^a) D₁. 2 हया (for हस्त). — ^c) D₆ T₂ G ऊ(D₆ उ)ह^० (for दह्य^०). — ^d) K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ नास्पृशन्; K₃ [अ]पस्पृशन्; G₄ [अ]पस्पृश्य.

11 ^a) S (except T₂ G₃) सोपसव्यं. Ś₁ K₃ D₂ तत्र; D₁ कृत्वा; T₂ G (except G₁) तां च (for तस्य). — ^b) B पुरुषर्षभ; M₂ समितिजयः. — ^a) = 1. 1. 77^a; 201. 9^d: 4. 52. 15^a; 53. 29^a etc.

12 ^b) D₂ प्रद्युम्नस्य. B Dn D₁. 4. 6 च (for स). S साल्वः समितिदारुणः. — ^a) Ś₁ B₄ D₃ समर्द^०; K₂ B₁₋₃ Dc Dn D₁. 2. 4. 6 समर्द^०; K₃ अमर्ष^०; D₅ अमर्द^० (for समर्प^०).

13 ^a) B D (except D₁₋₃) तत्र (for तं तु). — ^b) Ś₁ K₂ D₁. 2 पातम्; K₃ घातम् (for वेगम्). — ^c) T₂ G (except G₁) महाबाहुः. — ^a) K₃ स (for प्र-). K₂ B₂. 3 Dn D₄. 6 अपसव्यतः; D₃ हयसंयुतः; T₁ हरिसत्तमः; T₂ G₂₋₄ हयमार्गतः.

14 ^a) K₂. 3 S बहुतरान्; D₃ बहुत्राजन्. — ^b) T₂ G भूय एव (for पुनरेव). — ^c) B₁. 3. 4 Dn D₂₋₄. 6 T₁ वीर; B₂ Dc₁ M₁ वीरो.

15 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₃ अस्त्रं; S (except M₁) पाणि^० (for हस्त^०).

16 ^a) D₃ दृष्ट्वा छिन्नान् (by transp.); T₁ G₂. 4 भिन्नान्दृष्ट्वा; G₁ भग्नान्दृष्ट्वा. K₂ D₁. 2 ततो; D₅ [अ]द्भुतान् (for

आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् ॥ १६
 प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलः ।
 ब्रह्मास्त्रेणान्तरा छित्त्वा मुमोचान्यान्पतत्रिणः ॥ १७
 ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधू रुधिराशनाः ।
 शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८
 तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे शाल्वे बाणप्रपीडिते ।
 रौक्मिणेयोऽपरं बाणं संदधे शत्रुनाशनम् ॥ १९
 तमर्चितं सर्वदाशार्हपूर्वै-
 राशीभिर्कज्ज्वलनप्रकाशम् ।
 दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं
 बभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥ २०
 ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सहधनेश्वराः ।
 नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च महाबलम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवौकसाम् ।
 नैष वध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः कथंचन ॥ २२
 संहरस्व पुनर्बाणमवध्योऽयं त्वया रणे ।
 एतस्य हि शरस्याजौ नावध्योऽस्ति पुमान्कचित् ॥ २३
 मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः ।
 कृष्णः संकल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४
 ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् ।
 संजहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत् ॥ २५
 तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मानः ।
 व्यपायात्सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६
 स द्वारकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्दितः ।
 सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७

C. 3. 776
B. 3. 19. 27
K. 3. 19. 27

तु तान्). T₂ G (except G₁) बाणान्वै (for तान्बाणान्).
 — ^b) D_n D₃. ६ च (for स). — ^c) Ś₁ B₂ D₃ M दारु-
 णां; K₃ दानवीं. — ^d) G₂. 4 [अ]वासृजं.

17 ^a) Ś₁ तं स्तुत्वा; K₂. 3 B_{4m} D₁₋₃ तं (D₃ स)
 ज्ञात्वा (for आज्ञाय). B₄ D_c तत्प्रयुज्यं तमाज्ञाय; S तां
 प्रयुक्तां (G₁ संप्रयुक्तं; M₂ तत्प्रयुक्तं) समाज्ञाय. — ^b) K₂. 3
 हवे; B (except B₂) D_n D₄₋₆ G₂. 4 बलं (for बलः).
 18 ^a) D₃ ततो हस्ताद्विनिःक्षिप्ता; S तस्य चास्त्रं (M₂ ते
 तदस्त्रं) विधूयाथ. — ^b) D₃ विधिवद्; T G विव्याथ; M₁
 विव्याध; M₂ विविशू (for विव्यधू). B₁ रुधिराशनैः; T₁
 G₁ M₁ नान्; T₂ G₂₋₄ नं.

19 ^c) D₁ T₂ G₃. 4 परं (for [अ]परं). — ^d) K₃ T₂
 G₃ शत्रुतापनं; T₁ G₁. 4 M₁ तापनः; G₂ शातनः.

20 ^a) K₂. 3 B₂ D_{n1}. n₃ D₁₋₅ G (except G₃) M₂
 दशार्हः. Ś₁ K₂. 3 D₁₋₃. 5 मुख्यैर् (for पूगैर्). — ^b) K₂
 B D आशीविषाग्नि (B₂ D_c कं) ज्वलन (B₄ ज्वलित) प्रकाशः;
 T₁ G₁ M आशीभिरग्नि (M₂ डिम) ज्वलित (G₁ ज्वलन) प्र;
 T₂ G₂₋₄ आशीभिराजन्नलम् (sic).

21 ^b) B₃ सहमहेश्वराः; D₃ सभुवने; T₂ G₃ सप्तदि-
 नी; G₂. 4 सपतगे. — ^d) B D (except D₁₋₃) मनोजवं
 (for महा).

22 ^a) Ś₁ T G₃. 4 आगत्य; G₁ M₁ आसाद्य.

23 K₃ om. 23. — ^a) D₁. 2 महाबाणं. — ^b) D_c

रणे त्वया (by transp.). — ^c) B D (except D₁₋₃) M₂
 च (for हि).

24 ^a) D_n D₄. ६ तन्मिथ्या न; D₃ M₂ न तन्मिथ्या
 (by transp.). G₁ भविष्यति.

25 ^a) K₂. 3 तूर्णैः; S तूणौ. Ś₁ चैवं; K₃ B₂ D_c D₃. 5
 चैनं.

27. M₂ om. (hapl.) 27^{abc} (with 26^{bcd}). — ^b)
 T G (except G₃) M₁ साल्वो (for क्रूरो). B₁ D_{n2}
 T₂ G₃ आर्दितः.

Colophon om. in K₃. K₁. 4 missing. — *Major*
parvan: Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य. — *Sub-parvan*: Ś₁ K₂
 B D_n D_c D₁. 4. ६ (all om. sub-parvan name) men-
 tion only सौभवध (B₁. 3. 4 D_c सौभवधोपाख्यान); D₅
 likewise only शाल्ववध. — *Adhy. name*: D₂ प्रद्युम्नेन
 शाल्वपराजयः; M₁ साल्वापयानं. — *Adhy. no.* (figures,
 words or both): D_n S 19; D₁ 20 (as in text).
 — *Sloka no.*: D_n D₁. ६ 27.

21

This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1);
 the MSS. are mostly ignored here.

1 B₂ D₂. 5 T₂ G₂₋₄ श्रीकृष्णः; D₁ T₁ M₁ श्रीभगवान्

वासुदेव उवाच ।

आनर्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १
अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्विषम् ।
निःस्वाध्यायवष्टकारां निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ २
अनभिज्ञेयरूपाणि द्वारकोपवनानि च ।
दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३
अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णिपुरं भृशम् ।
किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु स मया विस्तरेणेदमब्रवीत् ।
रोधं मौक्षं च शाल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ॥ ५
ततोऽहं कौरवश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम् ॥ ६
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् ।

राजानमाहुकं चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ।
सर्ववृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नब्रुवं तदा ॥ ७
अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ।
शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ॥ ८
नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ।
सशाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टास्मि वः पुनः ।
त्रिसामा हन्यतामेषा दुन्दुभिः शत्रुभीषणी ॥ ९
ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ।
सर्वे मामब्रुवन्द्दृष्ट्वाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ १०
तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीभिरभिनन्दितः ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसाहुकम् ॥ ११
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
प्रध्माप्य शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १२
प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः ।

(for वासुदेवः). — ^a) D₁ रम्यं (for मुक्तं). S^o नगरीं मुक्तां (G₁. 4 मुक्त्वा; M₂ मुख्यां). — ^a) A few MSS. निवृत्ते. S (except M₂) भरतर्षभ (for नृपते तव).

2 ^a) D₃ चैनां; T₁ G₁ M₁ चैव; T₂ G₂₋₄ चापि (for चाहं). — ^b) K₂. 3 दूरादेव (for महा^o). — ^a) Ś₁ निर्भूषणमिव स्त्रियं; M₂ निर्भूषामिव योषितं.

3 ^a) M₂ दृष्ट्वाहं शंकमानो वै. — ^a) G₁. 2 अपश्यं; G₄ पप्रच्छ; M₂ ह्यपृच्छं.

4 ^b) D_n T₂ G₃ कुलं (for पुरं). Ś₁ वरं; D₁. 2 महत् (for भृशम्). — ^a) = 1. 2. 1^a; 31. 3^a; 86. 8^a; etc. Ś₁ इच्छामि तेनघ; K₂ B Dc D_n D₄₋₆ मि तत्त्वतः; K₃ D₁₋₃ मि ते वचः (for इच्छामहे वयम्).

5 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) G₂. 4 transp. तु and स. — ^a) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃. 5 M₂ वृष्णिसत्तमः (for राजं).

6 ^a) K₂ B₃ D_n D₄. 6 T₂ G₃ भरतश्रेष्ठ. — ^b) K₃ S श्रुत्वाप्रियमनुत्तमं; Dc D₅ श्रुत्वा सुमहदप्रियं. — ^c) M₁ शाल्वराजविनाशाय.

7 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) M₂ सर्वान् (for सर्व-). Ś₁ K₂. 3 D₁₋₃ तान् (for च). — ^f) Dc D₅ इदमब्रुवं.

(for अब्रुवं तदा).

8 ^a) K₃ D₁. 2 प्रायातं मां; D₃ [अ]भियातोस्मि.

9 ^a) T₁ G₁ M वि- (for तं). T₂ G₂₋₄ तं हत्वा विति-वर्तिष्ये. — ^e) Ś₁ D₁. 2 त्रि(Ś₁ त्रिः)सामा ताड्यताम्; K₂ B D_n D₄. 6 T G₁₋₃ M C_{np} त्रिः समाहन्यताम्; Dc D₅ त्रिः समा(D₅ ँमे) ताड्यताम्; D_n D₁. 2 G₄ त्रिः सामाहन्यताम्; D₃ भृशमावाद्यताम्. C_n cites त्रिःसामा (= त्रिस्वरा नीचमन्द्रतारभावेन). K₂ D₁. 3 S (except G₁ M₂) एष. K₃ प्रशाम्य तान्यतामेषां. — ^f) K₂ D_n D₅ दुन्दुभी. K₃ B Dc D_n D₄₋₆ भीषणा; D₁. 3 S (except G₁ M₂) भीषणः.

11 ^a) K₃ Dc₁ D₂. 4 प्रकृष्टा^o. — ^a) Ś₁ त्वहं; K₂ B Dc D_n D₁. 4-6 M भवं; K₃ D₃ च तान्; D₂ तथा (for [आ]हुकं).

12 ^a) = 1. 212. 3^c. K₂ B D (except D₁) शैव्य^o (B₃. 4 D₅ सैव्य^o). — ^b) D₂ आनंदं; T G₁. 3. 4 आच्छादं; M₁ उच्छादं. — ^c) K₃ प्रगृह्य; B₁ D_n T₂ G₃ प्रध्माय. — ^a) K₃ च भारत; S भयावहं (for अहं नृप).

13 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ नरश्रेष्ठ; M₂ महाराज (for नर^o). — ^c) B₂ G₁ ह्येन; M₂ युक्तेन. — ^a) Ś₁ K₃ Dc D_n

कलप्तेन चतुरङ्गेण बलेन जितकाशिना ॥ १३
 समतीत्य बहून्देशान्गिरींश्च बहुपादपान् ।
 सरांसि सरितश्चैव मार्तिकावतमासदम् ॥ १४
 तत्राश्रौषं नरव्याघ्रं शाल्वं नगरमन्तिकात् ।
 प्रयातं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वयाम् ॥ १५
 ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ।
 समुद्रनाभ्यां शाल्वोऽभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥ १६
 स समालोक्य दूरान्मां स्मयन्निव युधिष्ठिर ।
 आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥ १७
 तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
 पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥ १८
 स चापि पापप्रकृतिदैतेयापसदो नृप ।
 मय्यवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥ १९

सैनिकान्मम सूतं च हयांश्च समवाकिरत् ।
 अचिन्तयन्तस्तु शरान्वयं युध्याम भारत ॥ २०
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः ॥ २१
 ते हयान्मे रथं चैव तदा दारुकमेव च ।
 छादयामासुरसुरा बाणैर्मर्मविभेदिभिः ॥ २२
 न हया न रथो वीर न यन्ता मम दारुकः ।
 अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥ २३
 ततोऽहमपि कौरव्य शराणामयुतान्वहन् ।
 अभिमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ २४
 न तत्र विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ।
 खे विषक्तं हि तत्सौभं क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २५
 ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गवाट इव स्थिताः ।

C. 3. 803
 B. 3. 20. 27
 K. 3. 20. 28

D₃. ६ यत्नेन; K₂ B D₁. 2. 4. ६ यत्नेन.

15 ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₃. 4 M₂ सागरम् (for नगरम्). D₅ अंतिके. — ^c) B Dn₁. n₂. n₃ (before corr.) D₂ T G₃ प्रयातं. — ^a) K₃ Dc D₅ G₁ [S]न्वगां; T₁ [S]न्वियां. — After 15, S (except M₂) ins.:

80* दृष्टवानस्मि राजेन्द्र शाल्वराजमथान्तिके ।

16 ^b) S (except M₂) चलो (for महो). — After 16, T G₂₋₄ M₁ ins.:

81* स मामालोक्य सहसा सेनां स्वां प्राहिणोन्मृधे ।

मद्वाहुना च सेनायां शिष्टायां किंचिदेव च ।

[(L. 1) T₂ G₃ स समालोक्य. G₄ M₁ युधि (for मृधे).]

17 ^a) D₅ समालोक्य च; S (except M₂) स मामालोक्य. S (except M₂) सहसा (for दूरान्मां). — After 17, T₁ reads 19^{cd}-20^{ab}, repeating the lines in their proper place.

18 T₂ G₂. ३ om. 18^a-19^b. G₁ reads 18 after 20^{ab}. — ^a) Dc M ततः (for तस्य). — ^c) G₁ बलम्; M₂ परो (for पुरं). D₁ G₁ om. न. D₂ आच्छाद्य च (om. न); D₅ नासाद्य स. M₂ तदा (for शरैस्). — ^a) Some MSS. मा (for मां).

19 T₂ G₂. ३ om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). For T₁ cf. v.l. 17. — ^a) T₁ G₄ M₁ परमकुद्धो (for पापं). — ^b) T G₄ M यापशदो. G₄ [S]भवत् (for नृप). — ^c) K₃ T₁ (second time) G₁. 4 अभ्यवर्षत; D₁ मय्यभ्यवर्षद्; D₂

मय्यवर्षत्स; T₁ (first time) पर्यवर्षत; T₂ G₂. ३ समं.

20 For T₁ cf. v.l. 17. — ^a) Ś₁ मां च; T₁ (both times) G (except G₃) M₁ चैव (for मम). — ^b) K₃ B₁ Dn D₄ स समा (for समवा). D₃ स हयांश्च समाकिरत्. — After 20^{ab}, G₁ reads 18. — ^c) K₃ D₃ M₂ च; T₂ G₂₋₄ [अ]स्य (for तु). G₁ अचित्तयस्तु स शरान्. — ^a) T G M₁ योत्स्याम (for युध्या). M₂ प्रतियुध्यामहे परान्. 22 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) M₂ च (for मे). — ^b) K₃ स तं (? read सूतं); D₁ तथा; D₃ तच्च; S ध्वजं (for तदा). — ^a) B D तैर्बाणैर् (D₁ सुबाणैर्; D₅ शरैस्तैर्) मर्मभेदिभिः (D₃ बाणैर्मर्मातिभेदिभिः); S (except M₂) शाल्वराजेन चोदिताः.

23 ^a) Ś₁ D₅ T₂ G₃. 4 वीरा (for रं). — ^b) Ś₁ D₂ न वरूथो (D₂ थं) न दारुकः; D₁ न च रूपं न दारुकः; S (except M₂; G₄ broken) न ध्वजो न च दारुकः. — ^a) D₃ ततोहं; T₂ G₂₋₄ न चाहं.

24 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) कौतेय (for कौरव्य). — ^c) Hypermetric! K₂ B Dc Dn D₄. ६ आमन्त्रितानां; K₃ अभिमन्त्रितेन; T₁ अभिमन्त्रितांश्च; T₂ G अनुमन्य तांश्च (G तां); M₁ अभिमन्त्रिताश्च. ✽ Cn: आमन्त्रितानां अभिमन्त्रितानां । ✽ S (except M₂) धनुषि.

25 ^a) T₁ विषयं; T₂ G₃. ३ विषयाश्च. K₃ D₃. ६ चासीत्; T₂ G₂₋₄ चासन्. — ^c) S सैन्यं (for सौभं). — ^a) D₂. ६m क्रोशमात्रम्.

26 ^b) Dc₁ D₃ M₂ [आ]स्थिताः. T G M₁ ते देवा (G₁

हर्षयामासुरुचैर्मां सिंहनादतलस्वनैः ॥ २६
 मत्कार्मुकविनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।
 अङ्गेषु रुधिराक्तास्ते विविशुः शलभा इव ॥ २७
 ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत ।
 वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥ २८
 ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कबन्धाकृतिदर्शनाः ।
 नदन्तो भैरवान्नादान्निपतन्ति स्म दानवाः ॥ २९
 ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ।
 जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥ ३०
 तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
 मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥ ३१

ततो हुडहुडाः प्रासाः शक्तिशूलपरश्वधाः ।
 पट्टिशश्च भुशुण्ड्यश्च प्रापतन्ननिशं मयि ॥ ३२
 तानहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयम् ।
 तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गैरयोधयत् ॥ ३३
 ततोऽभवत्तम इव प्रभातमिव चाभवत् ।
 दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ३४
 एवं मायां विकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ।
 विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् ।
 यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ३५
 ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ।
 शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ३६

देवा वै) दिवमास्थिताः.

27 ^a) K₂ B (except B₂) D (except D₁₋₃) M₂ मत्कार्मुकविनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।
 T₂ G₂₋₄ विमुक्तास्ते. — ^b) Ś₁ D₁₋₃ बाणास्ते वातरंहसः (D₂ ३ सा); K₂ B Dc Dn D₄₋₆ M₂ दानवानां शरास्तथा (B₃ दा; M₂ तः); K₃ बाणास्तान्दानवांस्ततः. — ^c) Ś₁ K₃ D₁ ३. ५ रुचि (K₃ धि) रांगास्ते; K₂ B Dc Dn D₄ ६ रुचिरापांगा; D₂ M₂ रुधिराशस्ते; T₁ रुधिरासक्ता.

28 ^b) Ś₁ D₁ ५ T₂ G₃ व्यवर्तत; D₂ व्यवस्थितः; D₃ प्रवर्तत; T₁ ह्यवर्तत; G₁ २. ४ M₁ [S]भ्यवर्तत. — ^c) Ś₁ K₃ D₁ २ विद्वानां; D₃ विज्ञानं (for वध्यतां). K₃ D₁ २ निशितै (for विशिखै).

29 ^c) B (except B₄) Dc रुन्तो (for नदन्तो). — After 29, N (except K₃; K₁ ४ missing) ins.:

82* पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्राम्भोनिवासिभिः ।

[Dc तेपि मज्जन्तः; D₁ ते ह्यभक्ष्यन्त (for तेऽपि भक्ष्यन्ते).]

31 ^b) K₂ Dn D₄ ६ ततः; D₃ तथा (for तदा). T₂ G (except G₁) शाल्वराजपुरस्कृतान्. — After 31, K₃ (which om. 32^{ab}) D₁ ins. 83*.

32 K₃ om. 32^{ab}. — ^a) K₂ Dn D₄ ६ गदा हलाः; B Dc हला (Dc ल) गदाः; D₁ २ हुडा गुडाः; D₆ भिडी गदाः; T₂ G₃ हि बहुलाः; M₁ गुलहुल; M₂ हुलगुण (for हुडहुडा). Ś₁ चापि (for प्रासाः). D₃ तान्येव लगुडप्रासाः. — ^b) B₃ Dn D₂₋₄ ६ transp. शक्ति- and शूल. Many N MSS. परश्वधाः. — K₂ Dn D₂ ins. after 32^{ab}; K₃ (which om. 32^{ab}) D₁ ins. after 31:

83* असयः शक्तिशूलपाशार्थिकणपाः शराः ।

[K₃ कुशल; Dn कुलिय (for कुशल). K₂ Dn कनपाः;

D₂ कनपाः (for कणपाः).]

— ^c) S पट्टशास्त्र (T₁ पट्टप्रास). K₂ ३ भुशुण्ड्य; D₁ २ मुखं ड्य; T₁ G₂ ४ मुसं (G₄ सुं) ड्य; T₂ G₃ मुसुण्ड्य; G₁ मुसुला; M मुसुण्ड्य (for भुशुण्ड्य). — D₁ om. 32^a-34^c. — ^d) K₃ Dn D₂ ३. ५ T₁ प्रपतन्ति (D₃ त); B पातयन् (for प्रापतन्). B₁ ४ त्वनिशं; Dc निशिता (for अनिशं).

33 D₁ om. 33 (cf. v.l. 32). — ^a) Ś₁ K₂ B Dc Dn D₄ ६ तामहं; G₂ ततोहं. — ^b) G₁ २ प्रतिहत्य. K₂ ३ D₂ विनाशयं. — ^c) Ś₁ तु मया; D₂ मायां तु; M₂ दुष्टायां (for मायायां).

34 D₁ om. 34^{abc} (cf. v.l. 32). — ^b) N (D₁ om.; K₁ ४ missing) T₂ (by corr.) G₃ प्रकाश; T₂ (orig.) G₂ ४ प्रभात (for प्रभातम्). D₆ वाभवत्; M₂ चाभिभो. B₁ om. 34^{cd}. — ^c) B₂ सुदिनं दुर्दिनं चैव. — After 34, Ś₁ K₂ B D (except D₁ २) ins.:

84* अङ्गारपांशुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ।

35 ^a) Dn₂ n₃ D₆ प्रं (for विं). — ^b) A few MSS. मा (for मां). — ^d) T₂ G (except G₁) तदा मायां (for माययैव). K₂ विनाशयं; D₃ M₂ वि (M₂ व्य) नाशयन्; T₁ विनाशनं; M₁ व्यशातयं. — K₃ om. 35^{ef}; D₂ om. 35^e-36^b. — ^e) B₂ यथाकालं च व्यधमं तामहं स. — K₃ (which om. 35^{ef} and line 1 of the foll. passage) ins. after 35^{cd}; D₁, after 35^{ef}:

85* स मोहयामास तदा मायया युधि दानवः ।

ततो हतायां च मया मायायां युधि दानवः ।

37 ^a) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃ ६ मया; M₂ विभो (for तदा). — ^b) Ś₁ तथा रात्रिर्दिवा निशं. — ^c) T₂ G₂ ३ तम् (for

ततो नाज्ञायत तदा दिवारान्नं तथा दिशः ।
ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ।
ततस्तदस्त्रमस्त्रेण विधूतं शरतूलवत् ॥ ३७

तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
लब्धालोकश्च राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वासुदेव उवाच ।

एवं स पुरुषव्याघ्र शाल्वो राज्ञां महारिपुः ।
युध्यमानो मया संख्ये वियदभ्यागमत्पुनः ॥ १

ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च

दीप्तांश्च शूलान्मुसलानसींश्च ।

चिक्षेप रोपान्मयि मन्दबुद्धिः

शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ २

तानाशुगैरापततोऽहमाशु

निवार्य तूर्णं खगमान्ख एव ।

द्विधा त्रिधा चाच्छिनमाशु मुक्तै-

स्ततोऽन्तरिक्षे निनदो बभूव ॥ ३

ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।

दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ४

ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विह्वलन्निव ।

स्थातव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीडितः ॥ ५

इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।

C. 3. 823
B. 3. 21. 6
K. 3. 21. 6

तद्). K₂ B D (except D₁₋₃. ६) कौतेय (for अस्त्रेण).
— ') M₂ विधूय. K₃ D₂. ३ 'तूर्ण' (for 'तूल'). K₂ B Dc
Dn D₄. ६ धूतं तूल (B₂ घृतं तृण; B₃ धूतं तृण) मिवानिलैः;
T₂ G₂₋₄ वायुना तूलराशिवत्.

38 ^a) Ś₁ D₁₋₃ तदा; S (except M₂) एवं (for तथा).
D₂ M (except M₂) समभवद्. — ^b) A few MSS. तुमुलं.
K₂ S (except G₄) रोमं. — ^c) D₃ T₂ G M₁ 'लोकं' (for
'लोकश्'). K₂ B D (except D₁₋₃) T₁ तु (for च).

Colophon. K₁. 4 missing. — Major parvan: Ś₁ Dn₂
T G₁₋₃ आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁ K₄ B₂ D₁₋₃ T₂ G₃
M (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध;
K₂ likewise only सौभोपाख्यान; B₁. ३. 4 Dc Dn₁. n₃
D₄. ६ only सौभवधोपाख्यान; and D₅ only शाल्ववध.
— Adhy. name: D₂ श्रीकृष्णशाल्वयुद्धं; T₂ G₃ साल्वसमा-
गमः; M₁ कृष्णशाल्वसमागमः. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn S 20; D₁ 21 (as in text).
— Śloka no.: Dn₁ 42; Dn₂. n₃ D₆ 41; D₁ 40.

22

This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1);
the MSS. are mostly ignored here.

1 Ś₁ B₂ D₁. 2 श्रीकृष्णः; T₁ M₁ श्रीभगवान् (for वासु-
देवः). — ^a) Ś₁ K₂ B (except B₃) Dn D₄. ६ T₁ G₁
पुरुषव्याघ्रः. — ^b) Ś₁ K₃ D₁₋₃ सर्वराज्ञां; K₂ B Dc Dn
D₄₋₆ T₂ G (except G₁) M₂ शाल्वराजो; M₁ शाल्वो राजा.
— ^c) K₃ B D (except D₁. २) M₂ अभ्यागमत्.

2 ^b) Dc Dn₂. n₃ D₄. ६ मुसलान्; D₁ च महान्. S
(except M₂) अपि (T₁ G₁ M₁ 'सि) सायकांश्च (for मुस-
लान्). D₃ शूलांस्तथा मुद्गरकानसींश्च. — ^c) K₃ D₁₋₃ राजन्
(for रोषान्).

3 ^a) Ś₁ तानाशुगान्; K₃ तैश्चाशु तान्. D₃ तानाशु
बाणैश्च ततो महास्रैः. — ^b) K₂ B₄ Dn D₄. ६ हतुं (for तूर्ण).
D₃ शतशः (for खगमान्). D₁ खगैश्च; D₃ समेत्य (for ख
एव). — ^c) B Dc D₁. २ चाच्छिदं; D₃ छिद्यमानाः. D₁
अस्त्रमुक्तैः; D₂ चाशु मुक्तौ; D₃ सुमुक्तैः.

4 ^a) T₂ G (except G₁) रथचक्रमवाकिरत्.

5 ^a) T₁ वीरो; T₂ G (except G₁) M₁ धीरो (for
वीर). — ^b) T₂ G (except G₁) विह्वलन्निव दारुकः. — ^c)
Cf. 9^d. T₂ G₂. ३ [अ]भि- (for प्र-). G₄ शाल्वराजाभिपी.
— After 5, K₂ B Dc Dn₁. n₃ D₄₋₆ ins.:

86* अवस्थातुं न शक्यामि अङ्गं मे न्यवसीदति ।

6 ^a) K₂. ३ अवश्यं; D₁₋₃ अतीव; T G अवशं (for
अपश्यं). S (except M₂) भृशं (for शरं).

अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥ ६
 न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ।
 अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्यामि नहतं शरैः ॥ ७
 स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्रवत्यसृगुल्बणम् ।
 अभिवृष्टो यथा मेघैर्गिरिगैरिक्कधातुमान् ॥ ८
 अभीषुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।
 अस्तम्भयं महाबाहो शाल्वबाणप्रपीडितम् ॥ ९
 अथ मां पुरुषः कश्चिद्धारकानिलयोऽब्रवीत् ।
 त्वरितो रथमभ्येत्य सौहृदादिव भारत ॥ १०
 आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।
 विषण्णः सन्नकण्ठो वै तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ११
 द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ।
 केशवेह विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् ॥ १२
 उपयात्वाद्य शाल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।
 विषक्ते त्वयि दुर्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् ॥ १३

तदलं साधु युद्धेन निवर्तस्व जनार्दन ।
 द्वारकामेव रक्षस्व कार्यमेतन्महत्तव ॥ १४
 इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।
 निश्चयं नाधिगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य वा ॥ १५
 सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथम् ।
 जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ॥ १६
 अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।
 तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने ॥ १७
 बलदेवो महाबाहुः कच्चिज्जीवति शत्रुहा ।
 सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ।
 साम्बप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १८
 एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथंचन ।
 शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १९
 हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं ते च परासवः ।
 बलदेवमुखाः सर्वे इति मे निश्चिता मतिः ॥ २०

7 ^a) G₂ M₂ तस्योरसि ततो (M₂ तथा) मूर्ध्नि. — ^a)
 Ś₁ K₃ D₁₋₃ यद (K₃ °दि) नाह (Ś₁ °ह) तं; K₂ B Dn D₄₋₆
 [अ] (K₂ om. अ) निश्चितं शरैः; Dc D₅ निश्चितं (D₅ °तैः)
 शरैः; G₁. 2 M₁ निहतं शरैः; M₂ [अ] निहतं शरैः.

8 ^a) Ś₁ शरोत्पीडाद्; K₃ D₁₋₃ वधोत्पीडाद्; S °मयो-
 लीडो. — ^b) D₃ विसृजन्नसृगुं; S व्यसृजन्नधिरं बहु (M₂
 conflated व्यसृजन्नासृगुल्बणं). — ^c) K₂ Dn D₄₋₆ T₂
 G₃ अभिवृष्टे; B Dc अतिवृष्टे; G₁ अतिसृष्टो. K₂ B D
 (except D₁₋₃) मेघे. — ^d) G₁ °धातुभिः.

9 ^a) Ś₁ S (except T₂ G₃) अभीषु. — ^c) S (except
 G₃; T₂ before corr.) संस्तम्भयं. — ^d) Cf. 5^d. T₂ G₃. 4
 °बाणाभिपी°.

10 ^c) B₂ Dn D₄₋₆ आरोप्य (for अभ्येत्य).

11 ^c) M₂ विवर्णः (for विषण्णः). K₂ B D (except
 D₁₋₃) °कंठेन; S (except M₂) °कंठश्च.

12 ^a) Ś₁ वीरम्. — ^b) D₁. 2 प्राह (for आह). — ^c)
 K₂ B Dn D₄₋₆ [ए]हि; Dc [ए]तद्; T₂ G₃. 4 [ए]वं (for
 [इ]ह). Ś₁ K₃ D₁₋₃. 5 विजानीहि.

13 ^a) Ś₁ B₃ Dc उपयाय; K₂. 3 B₁. 2. 4 Dn D₄₋₆
 उपायाय; D₁ उपगम्य; D₂ उपायातो; D₃ उपागत्य; D₅ उप-
 पद्य; T₁ उपायात्वा. D₃ च; D₅ [अ]थ; T₂ G₂. 3 तु (for

[अ]थ). D₂ शाल्वो वै. — ^c) D₃ निसृते; D₅ विमुक्ते; G₁
 प्रयाते (for विषक्ते). T₂ G₃. 4 दुर्धर्षे. — ^d) S (except G₁)
 हतः (for हतः); cf. v.l. 20^a.

14 ^b) Dc जनधिप (for °र्दन). — ^a) B₂. 4 Dc D₅
 महत्तरं; B₁ महत्तमं.

15 ^a) S (except G₃ M₂) इत्येवं. T₂ G वचनं तस्य
 (by transp.). — ^d) K₂ Dn D₂₋₆ च (for वा).

16 ^b) Ś₁ D₁₋₃ °बलं; K₃ °बलीं (for °रथम्). — ^c)
 S विगर्हे. B₃ सर्वान्; S (except G₄ M₂) वीरान् (for वीर).
 — ^d) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ महदप्रियं; D₁ ह्यप्रियं वचः.

18 ^b) K₂ B₂. 3 D₄₋₆ शत्रुहन्; M₂ वा न वा (sup. lin.
 as in text). — ^c) D₃ सात्वतो (for सात्यकी). S transp.
 रौक्मिं and चारुं. — ^e) Some N MSS. शांभ. D₁ सर्वे;
 G₄ चेमे (for चैव). — ^f) D₁ हि (for [इ]ति). D₃ om.
 इति.

19 ^a) D₁. 2 S (except M₂) च; D₅ [अ]पि (for हि).
 — ^c) T₁ G₂. 4 M हर्तुम्; T₂ G₃ कर्तुम् (for हन्तुम्).

20 ^a) S (except G₁) हतः; cf. v.l. 13^d. G₁ चैव
 (for व्यक्तं). — ^b) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ चैते; T₂ G₂₋₄ M₁
 चैव (for ते च). D₃ तेषु सर्वे पराजिताः; G₁ वर्तते च परासवः.
 — 20^d = 1. 77. 9^b; 149. 15^d

सोऽहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
 सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयोधयम् ॥ २१
 ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।
 सौभाच्छरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २२
 तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।
 ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥ २३
 विशीर्णगलितोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्धजः ।
 प्रपतन्द्ध्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २४
 ततः शार्ङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम ।
 मोहात्सन्नश्च कौन्तेय रथोपस्थ उपाविशम् ॥ २५
 ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।

मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २६
 प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्य चरणावपि ।
 रूपं पितुरपश्यं तच्छकुनेः पततो यथा ॥ २७
 तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टिशपाणयः ।
 अभिघ्नन्तो भृशं वीरा मम चेतो व्यकम्पयन् ॥ २८
 ततो मुहूर्तात्प्रतिलभ्य संज्ञा-
 महं तदा वीर महाविमर्दे ।
 न तत्र सौभं न रिपुं न शाल्वं
 पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ २९
 ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम् ।
 प्रबुद्धोऽसि ततो भूयः शतशो विकिरञ्छरान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

C. 3. 848
B. 3. 21. 30
K. 3. 21. 30

21 ^a) D₁ T₂ G₃ तु; T₁ M₁ च (for तं). — ^c) K₃ D₃ सविह्वलो; S अवि. — ^d) M₂ सौभम् (for शाल्वम्).

22 ^b) D_c रथं; D₃ रथात् (for अहं). T G₂₋₄ M₁ नृप (for तदा). G₁ प्रपतत महानृपः. — ^c) Ś₁ D_{1. 3} T₁ G₂ M₁ वीरं. — ^d) Ś₁ M₂ मा (for मां). D₃ ततो मोहश्च माविशत्.

24 ^a) Ś₁ K₃ D_{1-3. 5} M₂ विकीर्णः. Ś₁ रणितः; K₂ B Dn D_{3. 4. 6} मलिन (for गलित). K₂ B₁ Dn उष्णीषः. — ^b) M₁ स्रस्तकुण्डलभूषणः. — ^c) K₃ D₃ भस्म; S (except M₂) पार्थ (for ह स्म).

25 T₂ G₃ om. 25. — ^a) K₃ D_c Dn D_{1. 4} T₁ G₄ शार्ङ्गं. — ^b) T₁ G_{1. 2. 4} M₁ कराग्रात् प्रा (G_{1. 2} प्र) पतन्मम. — ^c) Ś₁ K₃ मोहात्मनश्च; K₂ B D_c Dn D₄₋₆ पन्नश्च; D₁ त्सन्नस्य; D₃ त्सर्वत्र. T₁ G_{1. 2. 4} तु (for च).

26 ^b) K₃ D_c D₃ गतचेतसं; D₁ समपद्यत; G₂ हतचेतनं. — ^c) M₁ च रथोपस्थे (for रथनी).

27 ^c) Ś₁ T₁ G₄ M₁ अपश्यंत; K₂ B D (except D₁₋₃) मे विबभौ; K₃ अपश्यन्ति; T₂ G₃ अपश्यं तु; G₁ M₂ अपश्यंत; G₂ अपश्यन्तु.

28 ^b) S पट्टसं. — ^c) K₂ B D (except D_{1-3. 5}) M₂ भृशं वीर; T₁ G₁ M₁ भृशं वीरं; G₄ महावीर. — ^d) K₂ B_{1. 3} Dn D_{4. 6} हकंपयन्; B₂ व्यमोहं; B₄ त्वकंपं; D₁ व्यचितं.

29 ^a) G_{2. 4} उप (for प्रति). — ^b) D₃ विमोहात्; T₂ G_{3. 4} विमर्दने. — ^c) Ś₁ न पुरं; K₃ D_{1. 2} नगरं; T₂

G_{3. 4} न पुनः (for न रिपुं). K₂ B (except B₃) Dn D_{4. 6} T₂ G₃ च (for the third न).

30 ^a) D₃ ततोसुराणां विज्ञाय. — ^b) B₂ [ए]वम् (for [इ]यम्). T₁ G₁ निश्चयः; T₂ G₂₋₄ निश्चितः. — In D₁, the portion of the text from 30^c up to 3. 36. 20^c is lost on a missing fol. — ^c) B₂ तदा (for ततो). — ^d) K₂ B_{2. 4} Dn D_{4. 6} M₁ [S]वाकिरन्; B₁ [S]भ्यकिरन्; B₃ M₂ व्यकिरन्; D₃ विसृजन् (for विकिरन्). D₂ विकिरञ्छतशः शरान्.

Colophon om. in K₃. K_{1. 4} D₁ missing. — *Major parvan*: Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य. — *Sub-parvan*: Ś₁ B₂ D_{2. 3} (all om. sub-parvan name) mention only सौभवधः; K₂ B_{1. 3. 4} Dn_{1. n3} D_{4. 6} likewise only सौभवधोपाख्यान; and D₅ only शाल्ववध. — *Adhy. name*: D₂ श्रीकृष्णशाल्वयुद्धे मायासंदर्शने मायावसुदेववधः; M₁ मायायुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 21. — *Sloka no.*: Dn 30; D₆ 31.

23

This adhy. is missing in K_{1. 4} (cf. v.l. 3. 1. 1), and in D₁ (cf. v.l. 3. 22. 30); the MSS. are mostly ignored here.

1 B₂ D_{2. 5} श्रीकृष्णः; T₁ M₁ श्रीभगवान् (for वासु

C. 3. 849
B. 3. 22. 1
K. 3. 22. 1

वासुदेव उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 शरैरपातयं सौभाच्छिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १
 शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ।
 अप्रैषं शाल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान्सुवाससः ॥ २
 ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्वह ।
 अन्तर्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३
 अथ दानवसंघास्ते विकृताननमूर्धजाः ।
 उदक्रोशन्महाराज विष्टिते मयि भारत ॥ ४
 ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महाहवे ।
 अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५
 हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।
 शरैरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ६

तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
 शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि ग्राह्यं शरान् ॥ ७
 एवं दश दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
 नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ८
 ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ।
 सौभं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९
 ततो लोकान्तकरणो दानवो वानराकृतिः ।
 शिलावर्षेण सहसा महता मां समावृणोत् ॥ १०
 सोऽहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः समन्ततः ।
 वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११
 ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसारथिः ।
 अप्रख्यातिमियां राजन्सध्वजः पर्वतैश्चितः ॥ १२
 ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।

देवः). — ^a) T₂ G (except G₁) सर्व- (for सौभात्).
 2 ^a) Ś₁ D₂ M₂ om. च. — ^b) M₂ सुपितान् (for ऊर्ध्वगान्). — ^c) Ś₁ B₁. 2. 4 Dn₁. n₂ D₂. 3 M₂ प्रेषयं; K₂. 3 B₂ Dc Dn₃ D₄. 6 M₁ प्रैषयं; D₅ प्रेषयन् (for अप्रैषं).
 T₂ G (except G₁) शाल्वराजस्य; M₁ सौभराजाय.
 3 ^a) S रणे (for तदा). — ^b) T₂ G सौभः; M₁ सावः. — ^c) T₂ G (except G₄) M₁ अंतर्हितो.
 4 ^a) K₂. 3 B (except B₃) Dn D₂. 3. 5. 6 विष्टिते; Cnp विष्टिते (as in text).
 5 T₁ om. 5-6. — ^b) K₂ B Dn D₄. 6 महारणे (for हवे).
 6 T₁ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^b) K₃ D₅ T₂ G₃ शब्दः स (by transp.). G₁ इतीरितः. G₂. 4 M₂ यैः शब्दः समुदीरितः. — ^c) B₃ शस्त्रैर् (for शरैर्). — ^d) Ś₁ K₃ D₂ ज्वलन्निः (for ज्वलितैः). K₃ इव पद्मगैः; B₂ शब्दशातनैः; D₂ शत्रुवेधनैः; G₁ शब्दपातनैः.
 7 ^b) Ś₁ महत् (for अभवत्). D₅ विकृताननमूर्धजाः (= 4^b). — K₂ om. 7^c-8^b. — ^c) T₁ G (except G₃) M₁ यतो (for उपरो). — ^d) K₃ D₂ तत्राहं. Ś₁ चरान्; B Dc Dn D₄-6 G₁ M₁ शरैः (for शरान्).
 8 K₂ om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^a) S नादैर् (for दश).

— After 8, B₃ ins.:

87* शरैर्नानाविधाकारैर्दिग्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ।

अस्त्रैः शस्त्रैश्च विविधैः खस्था ह्यन्तर्हिता अपि ।

9 ^a) Ś₁ D₂ M₁ कृत्वा (for गत्वा). — ^b) S (except M₂) [अ]पि (for वि). — ^c) T₁ G₄ स सौभं कामगं वीर.

10 ^a) Ś₁ D₂. 3 देवांतं (for लोकान्तं). — ^b) K₂ B D (except D₂. 3; D₁ missing) दारुणां; T G [S]थ नरां (G₁ धनुरां) (for वानरां). — ^{cd}) M शैलं (for शिलां). K₂. 3 B D (D₁ missing) T₁ G₁ M महता सहसा (by transp.). T G₃. 4 समवां (for मां समां).

11 ^b) T₂ G₃. 4 वार्यमाणः (for वध्यं). K₂ B D (except D₂. 3; D₁ missing) पुनः पुनः (for समन्ततः). — ^d) Ś₁ K₃ B (except B₂) Dc D₃. 5 सर्वतो (for पर्वतो). D₂ ततोहं पर्वतोभवं (cf. 12^a).

12 ^b) Ś₁ K₃ D₂. 3 रथः (for हयः). — ^c) M₂ गतो (for हयां). D₃ वीरः (for राजन्). — ^d) K₂. 3 B D (except D₂. 5; D₁ missing) सर्वतः (for सध्वजः). D₂ सायुधः; M₂ सर्वतः (for पर्वतैः). D₂ तथा; M₂ तद (for चितः).

13 ^c) K₂ B D (except D₂. 3; D₁ missing) सर्वे (for सर्वाः). — ^d) Ś₁ च वि (for विप्रं).

ते भयार्ता दिशः सर्वाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १३
 ततो हाहाकृतं सर्वमभूत्किल विशां पते ।
 द्यौश्च भूमिश्च खं चैवाद्दृश्यमाने तथा मयि ॥ १४
 ततो विषण्णमनसो मम राजन्सुहृज्जनाः ।
 रुरुदुश्चुक्रुशुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५
 द्विषतां च ग्रहर्षोऽभूदातिंश्चाद्विषतामपि ।
 एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौषमच्युत ॥ १६
 ततोऽहमस्त्रं दयितं सर्वपाषाणभेदनम् ।
 वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयम् ॥ १७
 ततः पर्वतभारार्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
 हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ॥ १८
 मेघजालमिवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
 दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ १९
 ततो मामब्रवीत्सूतः प्राञ्जलिः प्रणतो नृप ।
 साधु संपश्य वाष्णोय शाल्वं सौभपतिं स्थितम् ॥ २०

अलं कृष्णावमन्यैर्न साधु यत्नं समाचर ।
 मार्दवं सखितां चैव शाल्वादद्य व्यपाहर ॥ २१
 जहि शाल्वं महाबाहो मैत्रं जीवय केशव ।
 सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरमित्रहन् ॥ २२
 न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
 योऽपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः ॥ २३
 स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ।
 जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात्पुनः ॥ २४
 नैष मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
 येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥ २५
 एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ।
 तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् ॥ २६
 वधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च निपातने ।
 दारुकं चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्थीयतामिति ॥ २७
 ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवत् ।

14 ^{ab}) K₂ B D (except D₂ 3; D₁ missing) transp. सर्वम् and अभूत्. K₃ अभूजगत्सर्व (for सर्वमभूत्किल). — ^c) S द्यौरंतरिक्षं भूश्चैव (M₂ दिशो भूश्चैव खं चैवम्). — ^d) D₂ M₁ तदा (for तथा). M₂ अद्दृश्ये मयि भारत.

16 ^a) T₁ G (except G₃) M₁ सं; M₂ तु (for च). — ^b) T₁ सुहृदाम् (for [अ]द्विषताम्). — ^c) S अज्ञातं (for विजितं). — ^d) D₃ अद्भुतं; D₆ G₁ अच्युतः.

17 ^a) T₂ G (except G₁) महास्त्रं (for ऽहमस्त्रं). K₂ B₂ Dn D₄ 6 इन्द्र- (for अस्त्रं). — ^d) K₃ समंतात् (for पर्वतान्). K₃ B₃ ताडयं (for शातयम्).

18 For 18^{ab}, cf. v.l. 19. — ^b) T₂ G (except G₁) M₁ प्राणा (for प्राण). B₂ विचेतसः; T₂ G (except G₁) विचेतनाः (for विचेष्टिताः). — ^c) S हया मे सहसा राजन्. — ^d) Ś₁ महाहवे; K₃ D₂ 3 इवावहन्.

19 ^a) K₃ B₄ Dn D₃ 4 6 जाल (for जालम्). T₂ G₃ आकाशं. — ^b) M₂ विपाद्या (for विदार्या). Ś₁ D₂ 3 [अ]भ्युत्थितं. D₃ चिरं (for रविम्). — ^c) M₂ मामकाः (for बान्धवाः). — After 19, K₂ B D (except D₂ 3; D₁ missing) repeat 18^{ab}, with v.l. भारार्तान् and विचेष्टितान् (B₁ विचेतसः).

20 ^{ab}) K₂ B D (except D₂ 3; D₁ missing) हयान्संदृश्य मां सूतः प्राह तात्कालिकं वचः.

21 ^a) Ś₁ K₃ D₂ अवमन्यैवं (D₂ व); S (except G₁) अवमत्यैर्न; D₃ अवमानेन. — ^b) T₂ G₃ साल्वे; G₂ 4 साल्वं (for साधु). — ^c) T₂ G (except G₁) मुच (for चैव). — ^d) Ś₁ D₃ रम; M₂ नुद (for हर). T₂ G (except G₁) साल्वादुद्यम्य भारत.

22 T₂ G (except G₁) भीमः साल्वो (for जहि शाल्वं) (in ^a), and स वध्यः परवीरहा (G₄ हन्) (for ^d).

23 23^{ab} = (var.) 5. 9. 21^{cd}. — ^a) M₂ शत्रुर्हि नावमन्तव्यो. — ^b) Ś₁ K₃ D₂ 3 प्राकृतो (for दुर्बलो). — ^c) T₁ M पीठकः; T₂ G₂₋₄ क्षुल्लकः; G₁ पीडितः (for पीठगः).

24 ^b) T₂ G₃ 4 सर्वैर्यत्नैर्. — ^d) Ś₁ K₃ त्वा; S स (M₂ नः) (for त्वां). S (except M₂) अयं (for पुनः). — After 24, G₁ ins.:

88* जितवाञ्जामदभ्यं यः कोटिवर्षगणान्वहन् ।

स एष नान्यैर्वध्यो हि त्वामृते नैव कैश्चन ।

25 ^b) S (except M₂) नैष (for नापि).

28 T₂ G₃ om. 28 (with 27). In D₃, the portion of the text from हतं up to 3. 33. 7^a is lost on a missing fol. The MS. is ignored up to the end of the lacuna. — ^b) S (T₂ G₃ om.) अच्छेद्यम्. K₂ 3 B₁ Dn₁ n₃ D₂ 5 6 वान्; B₃ 4 मत् (for वत्). — ^d) G₄

C. 3. 877
B. 3. 22. 29
K. 3. 22. 29

आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् ॥ २८
यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ २९
धुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम् ।
अभिमन्त्र्याहमतुलं द्विषतां च निर्वहणम् ॥ ३०
जहि सौभं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ।
इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्राहिणवं रुषा ॥ ३१
रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ।
द्वितीयस्येव सूर्यस्य युगान्ते परिविष्यतः ॥ ३२
तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषम् ।
मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥ ३३
द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनवलाद्भुतम् ।
महेश्वरशरोद्भूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३४
तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात्करं मम ।
पुनश्चोद्धय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥ ३५

ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३६
तस्मिन्निपतिते वीरे दानवास्त्रस्तचेतसः ।
हाहाभूता दिशो जग्मुरदिता मम सायकैः ॥ ३७
ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः ।
शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ॥ ३८
तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताङ्गालगोपुरम् ।
दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुःखुः ॥ ३९
एवं निहत्य समरे शाल्वं सौभं निपात्य च ।
आनर्तान्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम् ॥ ४०
एतस्मात्कारणाद्राजन्नागमं नागसाह्वयम् ।
यद्यगां परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ॥ ४१
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ।
आमन्त्र्य प्रययौ धीमान्पाण्डवान्मधुसूदनः ॥ ४२

*भयं (for 'प्रभम्'). — After 28, K₂ B D (except D₂; D₁. 3 missing) ins.:

89* योजयं तत्र धनुषा दानवान्तकरं रणे ।

29 ^{b)} T₂ G संयुगे नाशकृत्तदा.

30 ^{cd} N (K₁. 4 D₁. 3 missing) अनु° (for अभि°).
The same MSS. with M₂ वि- (for च).

32 ^{a)} Ś₁ परिवेशिनः; K₂ B₁. 4 D₅ प्रपतिष्यतः; K₃ D₂ परिवेषिणः; B₂ Dc Dn D₄. 6 G₃ प्रतपिष्यतः; B₃ प्रभविष्यतः; T₁ (corrupt) परिलेक्ष्यतः; T₂ (by corr.) परिपिष्यतः; G₁ M₁ परिवेष्यतः; M₂ परिष्यतः; text as in G₂. 4 only !

33 T₂ G₃ om. 33-34. — ^{c)} T₁ चक्रं विदारया°; G (G₃ om.) मध्येन दारया°. — ^{d)} S (T₂ G₃ om.) महामेरु (G₂. 4 °घ)मिवोच्छ्रितं.

34 T₂ G₃ om. 34 (cf. v.l. 33). — ^{a)} K₃ D₂ तु तत्; M₂ तदा (for ततः). Ś₁ द्विधाकृतेत्र तत्सौभं. — ^{b)} G₁. 2. 4 M °बलाहतं. — ^{c)} G₂ °शरैर्ध्वस्तं; G₄ M₂ °शरैर्धूतं. — ^{d)} G₁ M₁ अपतत्; G₂. 4 M₂ अपरं (for पपात).

35 ^{c)} Ś₁ आघाय; K₂ B Dc Dn D₄-6 आदाय; K₃ आदाय; D₂ आघाय (for उद्धूय). — ^{d)} Dc अच्युतं (for अब्रुवम्).

37 ^{a)} K₂ B₂ m. 3. 4 D (except D₂; D₁. 3 miss-

ing) विनिहते (for निपतिते). Ś₁ K₃ D₂ पापे; M₂ साल्वे (for वीरे).

38 S transp. 38 and 39. — ^{c)} K₃ प्रध्माय. Ś₁ K₃ D₂ वेगेन (for हर्षेण). — ^{d)} T₁ M₂ संप्रहर्षयं; T₂ G (except G₁) चाप्यह°.

39 S transp. 38 and 39. — ^{c)} G₄ महीं प्रेक्ष्य; M₂ समुद्दीक्ष्य (for अभि°).

40 ^{b)} Ś₁ K₂ B (except B₄) Dn D₄. 6 transp. शाल्वं and सौभं. — ^{c)} K₃ B (except B₃) D (except D₅. 6; D₁. 3 missing) S (except M₁) आनर्तात्. B₂ पुनरागत्य. — ^{d)} T₁ प्रियम् (for प्रीतिम्).

41 ^{a)} N (K₁. 4 D₁. 3 missing) तदेतत् (Ś₁ एतद्वै; K₃ त एतत्; Dc D₂ एतत्तत्; D₅ एतत्तु) कारणं राजन्. — ^{b)} Ś₁ M₂ येनाहं; K₂. 3 B D (D₁. 3 missing) यदहं (for नागमं). Ś₁ हस्तिनापुरं; T₁ G₁. 2 गजसाह्वयं. — ^{c)} N (K₁. 4 D₁. 3 missing) M₂ नागमं; G₁ यद्यागं; G₂ यद्यागां. — ^{d)} G₂ जीयेत्. M₂ शासितुं तं सुयोधनं. — After 41, Dn₂ ins.:

90* मर्यागतेऽथवा वीर द्यूतं न भविता तथा ।
On the other hand, K₂ B Dc Dn ins. after 41 (Dn₂, after 90*):

91* अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकम् ।

अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाशुजः ॥ ४३
 सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
 आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४४
 सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ ४५
 ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
 द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४६
 धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ।

जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥ ४७
 केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा ।
 आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ४८
 ब्राह्मणाश्च विशश्चैव तथा विषयवासिनः ।
 विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स पाण्डवान् ॥ ४९
 समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भुतदर्शनः ।
 आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५०
 युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः ।
 शशास पुरुषान्काले रथान्योजयतेति ह ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

वैशंपायन उवाच ।
 तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते
 युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।

यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च
 रथान्महार्हान्परमाश्वयुक्तान् ॥ १
 आस्थाय वीराः सहिता वनाय

C. 3. 904
B. 3. 23. 2
K. 3. 23. 2

42 °) K₂. 3 B Dc₁ Dn D₂. 4-6 T₁ श्री (T₁ सी)-
मान्; T₂ G (except G₁) वीरान् (for भीमान्).

43 °) Ś₁ B₃. 4 उपघ्रातो. T₁ G (except G₃) M₁
राज्ञा च मूर्धन्युपाघ्रातो (T₁ °य). — °) T₁ ततो भीमो
(for भीमेन च). D₂ महाबलः. — After 43, Ś₁ K₂. 3
B₂. 4 D (D₁. 3 missing) ins. :

92* परिष्वक्तश्चार्जुनेन यमाभ्यां चाभिवादितः ।
 संमानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्चितोऽशुभिः ।

44 G₂ om. 44; D₂ om. (hapl.) 44^a-45^c. — °)
T₂ G (except G₁) प्रयातुं द्वारकां प्रति.

45 D₂ om. 45^{abc} (cf. v.l. 44). — °) = 1. 212. 3^c;
3. 21. 12^a; etc. K₂. 3 B D (D₁. 3 missing; D₂ om.)
क्षै (B₄ सै) ष्य° (for सैन्य°).

46 °) M₂ प्रति (for ततः). Dc दुर्धर्षे (for दाशार्हे).
— °) S (except G₄ M₂) transp. प्रययौ and स्वपुरं.

47 °) Dc Dn₂ स समादाय चेदि°.

48 K₃ om. 48. — °) Ś₁ K₂ B₄ Dc Dn D₅. 6
कैकेयाश्च; B₁-3 D₄ कैकयाश्च. Ś₁ D₂ T₂ G (except G₄) M₁
अभि- (for अपि). D₂ °ज्ञसाः; D₅ °गताः (for °ज्ञाताः).
— °) D₅ T₁ M °तौजसः. — °) T₂ G (except G₁)

चापि (for तेऽपि).

49 °) S महाभागास् (T₁ °बाहो) (for विशश्चैव).

50 °) Dc D₅ M₂ महानद्भुत° (om. सु°).

51 °) M तान्विप्रान् (by transp.). — °) Dc D₅
T₁ महात्मनः; T₂ G₃. 4 महायशाः. — °) D₂ रथं संयोजयेति.
K₂ B Dn D₄. 6 वै; S सः (M₂ च) (for ह).

Colophon. K₁. 4 D₁. 3 missing. — Major parvan :
Ś₁ T G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan : Ś₁ K₃ D₂ T G₃. 4
M (all om. sub-parvan name) mention only सौभवधः;
K₂ likewise only सौभवधाख्यान; B Dc Dn D₄. 6 only
सौभवधोपाख्यान; and D₅ only शाल्ववधः; to these Ś₁ K₂. 3
B₃. 4 Dc Dn D₂. 4. 5 M₂ add समास. — Adhy. name :
D₂ श्रीकृष्णशाल्वयुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or
both) : Dn₁. n₃ S 22. — Śloka no. : Dn D₅ 53.

24

This adhy. is missing in K₁. 4 D₁. 3 (cf. v.l.
3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly
ignored here.

2 °) B₁ Dc₁ Dn₁. n₂ D₄-6 T₂ G₃ प्रादाय.

प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः ।

हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च

प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्भ्यः ॥ २

प्रेष्याः पुरो विंशतिरात्तशस्त्रा

धनंषि वर्माणि शरांश्च पीतान् ।

मौर्वीश्च यन्त्राणि च सायकांश्च

सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३

ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या

धान्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ।

तदिन्द्रसेनस्त्वरितं प्रगृह्य

जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४

ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः

प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ।

तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना

मुख्याश्च सर्वे कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५

स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः

सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ।

तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा

दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६

पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं

चक्रे कुरुणामृषभो महात्मा ।

ते चापि तस्मिन्भरतप्रबर्हे

तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ७

ततः समासाद्य महाजनौघाः

कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः ।

हा नाथ हा धर्म इति ब्रुवन्तो

ह्रिया च सर्वेऽश्रुमुखा बभूवुः ॥ ८

वरः कुरुणामधिपः प्रजानां

पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ।

पौरानिमाञ्जानपदांश्च सर्वा-

न्हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ९

धिग्धार्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं

ससौबलं पापमतिं च कर्णम् ।

अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा

ये धर्मनित्यस्य सतस्तवोग्राः ॥ १०

स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा

पुरं महद्देवपुरप्रकाशम् ।

शतक्रतुप्रस्थममोघकर्मा

3 ^a) S परे (for पुरो). — ^b) $\dot{S}_1$ K₃ B₁. 4 D₂. 5 चित्राणि; K₂ B₂ Dc Dn D₄. 6 शस्त्राणि; B₃ दीप्तानि; T₁ चर्माणि (for वर्माणि). K₂ B Dc Dn D₄-6 T₂ G₃ दीप्तान् (for पीतान्). — ^c) S (except M₂) सु (for the first च). T₁ G₁ कलापकांश्च; T₂ G₂-4 सुसायकांश्च (for च सायं).

4 ^b) S विभूषणं येत् (M₂ षणानि). — ^c) K₂. 3 B (except B₃) Dn₁. n₃ G₁ त्वरितः. K₃ G₁ नि- (for प्र-). M₂ परिगृह्य राजन् (for त्वरितं प्रं).

5 ^b) T₁ M₁ सत्वं; T₂ G (except G₁) चेतसं (for सत्त्वाः). — ^c) B₂ (m as in text) प्रहृष्टा; T₁. 2 (before corr.) G₄ प्रपन्ना. — ^d) $\dot{S}_1$ (sup. lin. as in text) K₃ D₂. 5 पुंगवानां; B (except B₃) Dc₁ D₄ जंगलानां.

6 ^a) T G₃. 4 प्रपन्ना. — ^d) Dc₁ D₂ जंगलानां.

7 ^a) B (except B₃) T₂ G₃ सुतेषु (for स तेषु). — ^b) D₂ T₂ G (except G₁) M₁ अधिपो (for रूपभो). — ^c)

B₂ D₅ T₂ G (except G₁) M₂ वीरे (for बर्हे). — ^d) T G (except G₁) तथा (for तदा).

8 ^{ab}) K₂ B Dc Dn D₂. 4. 6 T₂ G₃ तम् (for सम्). $\dot{S}_1$ transp. महाजनौघाः and कुरुप्रवीरं. — ^c) B₂ (repeating) नाथ (m as in text); T₁ M₁ कंष्टं (for धर्म). K₂. 3 B D (D₁. 3 missing) ब्रुवाणा (for ब्रुवन्तो). — ^d) K₂. 3 B Dc Dn D₄ हीताश्च; D₂ दीनाश्च; D₅. 6 भीताश्च (for ह्रिया च). Cnp भीताः. K₂ B (B₂ marg.) Dc Dn D₄. 6 च राजन् (B₂ orig. च तस्थुः) (for बभूवुः).

9 ^a) K₃ पतिः; Dc ऊचुः; D₂ T₂ G (except G₁) ततः; T₁ M₁ इतः; M₂ कुतः (for वरः). — ^{9^a} = 11^a, 12^a.

10 ^a) K₂ B₃. 4 Dc D₄-6 सुनृशंसमस्तु; D₂ सुनृशंसं बुद्धिः; S सुनृशंसवृत्तं. — ^b) K₃ Dn D₂ धिक्सौबलं. — ^d) K₂. 3 B₃ Dn T₂ (by corr.) G₃ तवैवं (K₃ व); B₂. 4 D₄. 6 तवेमं (D₈ मे); G₄ तवाभ्यां (for तवोग्राः).

हित्वा प्रयातः क नु धर्मराजः ॥ ११
 चकार यामप्रतिमां महात्मा
 सभां मयो देवसभाप्रकाशाम् ।
 तां देवगुप्तामिव देवमायां
 हित्वा प्रयातः क नु धर्मराजः ॥ १२
 तान्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा
 बीभत्सुरुच्चैः सहितानुवाच ।
 आदास्यते वासमिमं निरुष्य
 वनेषु राजा द्विषतां यशांसि ॥ १३
 द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्च
 भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च ।

प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या
 यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४
 इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन
 ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ।
 मुदाभ्यनन्दन्सहिताश्च चक्रुः
 प्रदक्षिणं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ १५
 आमन्त्र्य पार्थ च वृकोदरं च
 धनंजयं याज्ञसेनीं यमौ च ।
 प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा
 युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसंगरः ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातृन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ १
 द्वादशेमाः समास्माभिर्वस्तव्यं निर्जने वने ।
 समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुमृगद्विजम् ॥ २

बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनोचितम् ।
 यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३
 एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः ।
 गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ४
 अर्जुन उवाच ।

C. 3. 922
B. 3. 24. 4
K. 3. 24. 4

- 11 K₃ T₂ G₃ om. (hapl.) 11^b-12^a. — ^b) B (except B₃) Dn D₄₋₆ T₁ G₁ महादेव°. — ^c) K₂ B Dn D_{4. 6} अमेय° (B₂ अजेय°) (for अमोघ°). — 11^d=9^d, 12^d.
 12 K₃ T₂ G₃ om. 12^a (cf. v.l. 11). — ^c) Ś₁ K₃ D_{2. 5} तां देवमायामिव देवकल्पो (D₅ गुप्तां). — 12^d=9^d, 11^d.
 14 ^a) S (except M₂) पृथक्पृथक् (for पृथक्च).
 16 ^a) B₁ यथार्थः; D₅ सुखं; T₂ G (except G₁) स्वयं.

Colophon. K_{1. 4} D_{1. 3} missing. — Major parvan: Ś₁ T G आरण्य. — Sub-parvan: K₂ B Dc Dn D₄₋₆ (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश. — Adhy. name: B₄ D₂ पौरनिवर्तनं; T₂ G_{3. 4} M₁ पौरजनविसर्गः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn S 23. — Śloka no.: Dn 16.

25

✎ This adhy. is missing in K_{1. 4} D_{1. 3} (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

- 1 ^a) T₁ G (except G₃) M₁ सर्वान्भ्रातृन् (by transp.).
 2 ^a) M₂ [इ]ह (for [इ]माः). K₃ Dn₃ सहा° (for समा°). T G M₁ द्वादशेमानि वर्षाणि (=4. 1. 5^a); but cf. 11^a. — ^b) T₁ G_{2. 4} M₃ विजने वने.
 3 ^a) = 10^c. Dc D₅ मूल° (for पुष्प°). — ^b) K₂ B D (except D₂; D_{1. 3} missing) पुण्यजनावृतं. — ^c) T₁ द्वादशास्मासु; T₂ G M₁ द्वादश समाः (for शरदः सर्वाः).
 4 ^c) T₂ G_{3. 4} गुरुं स (for गुरुवन्). T₂ G (except G₁) मानववरं. — ^d) Ś₁ Dc₂ D₂ यशस्विनं; T₁ तपस्विनं.

भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
 अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किञ्चन ॥ ५
 त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
 द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६
 यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ।
 देवलोकद्रुहलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७
 सर्वा गतीर्विजानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
 प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ८
 त्वमेव राजञ्जानासि श्रेयःकारणमेव च ।
 यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९
 इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोचितम् ।
 बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्रिजनिषेवितम् ॥ १०
 अत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये ।
 यदि तेऽनुमतं राजर्न्कि वान्यन्मन्यते भवान् ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
 गच्छाम पुण्यं विख्यातं महद्वैतवनं सरः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
 ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्रयः ।
 स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च सजपा वनवासिनः ॥ १४
 बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्रुर्युधिष्ठिरम् ।
 तपस्विनः सत्यशीलाः शतशः संशितव्रताः ॥ १५
 ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बहुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
 पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६
 तच्छालतालाग्रमधूकनीप-
 कदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः ।
 तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं
 महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १७
 महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थु-
 र्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।
 मयूरदात्यूहचकोरसंघा-
 तस्मिन्वने काननकोकिलाश्च ॥ १८

- 5 ^{ad}) T₂ G (except G₁) transp. मानुषे and भवतो.
 6 ^a) T G [अ]भि- (for हि). — ^b) S (except M₂)
 वेदपासाः (for सरं).
 8 ^a) K₂ B₁₋₃ D (except D₂; D₁. 3 missing) अनु-
 भावान्; B₄ T₂ G (except G₁) सर्वा गतिः; T₁ सद्वागमति.
 K₂ B (except B₄) Dn D₄₋₆ च जानासि; K₃ विजानीत.
 — ^c) T₂ G (except G₁) आवासांश्चैव.
 10 ^b) K₂ B₃ Dn D₄. 5 'जलो' (for 'जनो'); cf. 3^b.
 — 10^c = 3^a.
 11 ^a) K₂ B₃ Dn D₄. 6 T₁ यत्र (for अत्र). K₂ Dn₃
 D₄. 5 [इ]मि; B₂ [ए]व (for [इ]मा). — ^b) B₂ T₁ G₁
 विहरामे; T₂ G₂₋₄ विचरे (G₂. 4 'रा')मे. ^c) S₁ D₂ नराधिप;
 K₃ Dc D₅ [इ]ति मे मतिः; B₂ [इ]ति रोचते. — ^c) K₃
 [ऽ]नुमति; D₂ रोचते. — ^d) S₁ K₃ Dc D₂. 5 कथं वा; K₂
 B (except B₄) Dn D₄. 6 G₁ किमन्यन् (for कि वान्यन्).
 12 ^a) S₁ K₃ Dc D₂. 5 सर्व (for पार्थ). — ^b) S₁ K₃
 Dc D₂. 5 यत्त्वया (by transp.). — ^c) K₂ B₁. 4 Dn D₂. 4. 6
 गच्छामः. K₂ B (except B₃) Dn D₂. 4. 6 पुण्यवि; K₃
 पुण्यं द्वैतवनं (hypermetric!). — ^d) K₃ सुविख्यातं महत्सरः.

- 14 ^a) K₂. 3 B Dc Dn D₄₋₆ तथैव; G₁ सदैव- (for
 सजपा). K₃ B₂ Dc D₅ वनचारिणः. ^c) S₁ जपाश्च वनवासिनः
 (sup. lin. प्रजाश्च वन and जपाध्ययनचारिणः); D₂ जपस्वा-
 ध्यायचारिणः.
 15 ^c) K₂ B Dn D₄. 6 तपः (K₂ Dn₁ ततः) सिद्धा
 महात्मानः. — ^a) S₁ K₃ Dc D₂. 5 G₂ सततं (for शतशः).
 MSS. संश्रितं, संशितं also (as usual).
 16 ^a) S₁ ते प्राप्य; Dn₃ प्रयाताः; G₄ ते याताः. T G
 (except G₁) ब्राह्मणैस्तत्र. — ^b) K₂ B₃ Dn D₄. 6 T₁
 ब्राह्मणैर्बहुभिः सह; T₂ G (except G₁) पाण्डवा बहुभिः सह.
 — ^c) T₂ G (except G₁) सर्वे (for रम्यं). — ^d) Some
 N MSS. 'र्वम.
 17 ^a) S₁ B₁. 4 Dn D₂. 4 तत्सालं; K₃ corrupt.
 — ^c) S₁ Dc 'वरै'; S 'फलै' (for 'धरै'). — ^d) K₂ Dn₂
 महाबलं; S (except T₂ G₃) महद्वनं. M₂ द्वैतवनं प्रपेदुः
 (for राष्ट्रपतिर्ददर्श).
 18 ^b) T₁ G₂. 4 M मनोरमा वाच उदी. — ^c) T₁ G₁
 M₂ नत्यूह (for 'दात्यूह'). — ^d) K₂ B Dc Dn D₄₋₆
 T₂ G₃ बहिण; D₂ सारस; G₁ शारिकाः को; M₁ कोकिलाः

करेणुयूथैः सह यूथपानां
 मदोत्कटानामचलप्रभाणाम् ।
 महान्ति यूथानि महाद्विपानां
 तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १९
 मनोरमां भोगवतीमुपेत्य
 धृतात्मनां चीरजटाधराणाम् ।
 तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे
 ददर्श सिद्धिर्षिगणाननेकान् ॥ २०
 ततः स यानादवरुह्य राजा
 सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।
 विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठ-
 स्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१
 तं सत्यसंधं सहिताभिपेतु-
 दिदृक्षवश्चारणसिद्धसंघाः ।
 वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं
 मनस्विनं संपरिवार्य तस्थुः ॥ २२

स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वा-
 न्प्रत्यर्चितो राजवद्देववच्च ।
 विवेश सर्वैः सहितो द्विजाग्र्यैः
 कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३
 स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा
 तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।
 प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले
 महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४
 भीमश्च कृष्णा च धनंजयश्च
 यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।
 विमुच्य वाहानवरुह्य सर्वे
 तत्रोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः ॥ २५
 लतावतानावनतः स पाण्डवै-
 र्महाद्रुमः पञ्चभिरुग्रधन्विभिः ।
 बभौ निवासोपगतैर्महात्मभि-
 र्महागिरिर्वारणयूथपैरिव ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

C. 3. 944
 B. 3. 24. 26
 K. 3. 24. 26

शारिका च.

19 D₂ om. 19^a-20^b. — ^{ab}) T₂ G (except G₁) यूथवर्तिनां (for यूथपानां), and अमलं (for अचलं). — ^c) Ś₁ वृंदानि (for यूथानि).

20 D₂ om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^a) D₅ मनोहरां. Ś₁ K₃ मोघं (Ś₁ corr. to मेघं; K₃ corr. to भोगं as in text). — ^b) K₂ B Dc Dn D₄-6 पूतात्मनां; T₂ G₃. 4 जितां; M₂ महां; Ś₁ corrupt.

21 ^a) Ś₁ K₃ D₂ वीरः (for राजा). — ^b) Dc D₂. 5 T₂ G₂-4 सजनः; T₁ M₁ स्वजनः; G₁ सुजनः (for सजनः). — ^c) B₂ M₁ धर्मात्मभृतां; B₃ Dc D₂ धर्माथैव (D₂ भृ)तां.

22 ^a) T₂ G₃. 4 सहसा (for सहिताः). Ś₁ [अ]भ्यपेतुः; B₃ Dc D₅ T G₂-4 M निपेतुः. — ^a) K₃ युधिष्ठिरं; D₂ T₁ मनस्विनः. K₂ B Dn D₄. 6 T₂ G₂. 3 तं (for सं).

23 ^a) Ś₁ K₃ Dc₂ वृद्धान् (for सिद्धान्). K₃ वृद्धान् (for सर्वान्). T₁ G₁. 2 M transp. सिद्धान् and सर्वान्. — ^b) G₂. 4 वर्चाः (for वच्च).

24 ^a) K₂. 3 सु- (for स). S (except T₁) पुण्यशीलैः.

S (except M₂) सहितो (for पितृवन्). — ^b) T₁ G₂. 4 भृतैर् (for परैर्). K₃ T₁ G₂. 4 उपेतः.

25 ^b) MSS. नरेन्द्र, द्रः, द्राः also. — ^c) G₃. 4 M₁ विमोच्य; G₁ विमोह्य. — K₃ om. from अवरुह्य up to पगतैः (in 26^c). K₂ B Dn D₄. 6 अवशा (K₂ शां)श्च; Dc D₅ अनुगाश्च; D₂ T₁ G₁ M अव (D₂ वि)गाह्य (for अवरुह्य). — ^a) T₂ G (except G₁) तत्रैव (for तत्रोप-). MSS. बर्ह, बर्हान् also.

26 K₃ om. up to पगतैः (cf. v.l. 25). — ^a) T₁ M वितानः; G₂. 4 प्रतान- (for वतान-). Ś₁ Dn₃ M₂ [अ]वततः (for [अ]वनतः). — ^b) K₂ B Dn D₄-6 एव (for उग्र-).

Colophon. K₁. 4 D₁. 3 missing. — Major parvan: Ś₁ T G₂-4 आरण्य; Dn₃ वन (!). — Sub-parvan: Ś₁ K₂. 3 B Dn Dc D₂. 4-6 T₂ G₂-4 M (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश. — Adhy. name: D₂ ब्राह्मणानुव्रजनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn S 24. — Śloka no.: Dn 26.

वैशंपायन उवाच ।
तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः
सुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् ।
विजहुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु
सरस्वतीशालवनेषु तेषु ॥ १
यतींश्च सर्वान्स मुनींश्च राजा
तस्मिन्वने मूलफलैरुदग्रैः ।
द्विजातिमुख्यान् ऋषभः कुरूणां
संतर्पयामास महानुभावः ॥ २
इष्टींश्च पित्र्याणि *तथाग्रियाणि
महावने वसतां पाण्डवानाम् ।
पुरोहितः सर्वसमृद्धतेजा-
श्चकार धौम्यः पितृवत्कुरूणाम् ॥ ३
अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषा-
मृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ।

तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा
मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४
स सर्वविद् द्रौपदीं प्रेक्ष्य कृष्णां
युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।
संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा
तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ॥ ५
तं धर्मराजो विमना इवाब्रवी-
त्सर्वे हिया सन्ति तपस्विनोऽमी ।
भवानिदं किं स्मयतीव हृष्ट-
स्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।
न तात हृष्यामि न च स्मयामि
प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ।
तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं
सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ७

26

This adhy. is missing in K1. 4 D1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^a) Cnp तत्कारणं (for तत्काननं) । — ^b) S (except M2) दुःखम् (for वासम्). — ^c) T G °प्रतिमप्रकाशाः. — ^d) S भागीरथीसालं (T2 G1. 3. 4 °साल्वं).

2 ^a) K2 B2 Dn D4. 6 transp. सर्वान् and राजा. — ^c) Ś1 नृपतिः (for ऋषभः).

3 ^a) M1 मुख्याश्च (for पित्र्याणि). N (K1. 4 D1. 3 missing) M तथा क्रियाश्च; T G3. 4 तथाग्रियाणि; G1 तथाग्रियाणि; G2 तथा क्रियाणि (for *तथाग्रियाणि). — ^b) S (except T2 G3) तस्मिन् (for महा-). — ^c) K2 B (except B1) D (except D2; D1. 3 missing) तत्र (for सर्व-). Ś1 पुरोहितः सत्यसमिद्धतेजाः. — ^d) K2 B Dc Dn D4. 5 नृपाणां; S महात्मा (for कुरूणाम्).

4 ^a) Ś1 B (except B4) च (for तु). — ^b) B1 Dc मुनिः (for ऋषिः). T1 [S]तिचरो जगाम; M2 [S]मिजगाम

राजन् (for Sतिथिरा°). — ^c) Ś1 D2 तिग्म°; B1 प्रीति°; G1 सर्व° (for तीव्र°). — ^d) Here and below (generally) Ś1 मार्कण्डेयः! — After 4, N (except K3; K1. 4 D1. 3 missing) T2 G2-4 ins.:

93* तमागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः ।
अपूजयत्सुररूपिमानवाचितं
महामुनिं ह्यनुपमसत्त्ववीर्यवान् ।

[(L. 1) = (var.) 1. 17. 21^a. Ś1 B (except B2) °त्वपं (for °प्रभं). — (L. 4) Ś1 °वीर्यसत्त्ववान्; G2. 4 °सत्यवीर्यवान्.]

5 ^a) Ś1 K2 B2 D (except D2; D1. 3 missing) T G3 वीक्ष्य; G1 प्राप्य (for प्रेक्ष्य) K3 दीनां (for कृष्णां). — ^d) T G स्मयते (for Sस्मयत). T2 G1-3 महौजाः (for [अ]मितौजाः).

6 ^b) S (except T2 G3) यांति (for सन्ति). K3 [S]पि; S (except T1) मां (for Sमी). — ^c) Dc D2 G4 M3 स्मयते प्रः; T2 G3 स्मयतेव (for °तीव).

7 ^b) T2 G3. 4 महाव्रतो. K3 M2 मा (for मां). — ^c)

स चापि राजा सह लक्ष्मणेन
 वने निवासं पितुरेव शासनात् ।
 धन्वी चरन्पार्थ पुरा मयैव
 दृष्टो गिरेर्ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ८
 सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा
 मयस्य जेता नमुचेश्व हन्ता ।
 पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं
 वने वासं दाशरथिश्चकार ॥ ९
 स चापि शक्रस्य समग्रभावो
 महानुभावः समरेष्वजेयः ।
 विहाय भोगानचरद्वनेषु
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १०
 नृपाश्च नाभागभगीरथादयो
 महीमिमां सागरान्तां विजित्य ।
 सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोका-
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ११
 अलर्कमाहुर्नरवर्य सन्तं

सत्यव्रतं काशिकरूपराजम् ।
 विहाय राष्ट्राणि वसूनि चैव
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १२
 धात्रा विधिर्यो विहितः पुराण-
 स्तं पूजयन्तो नरवर्य सन्तः ।
 सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १३
 महाबलान्पर्वतकूटमात्रा-
 न्विषाणिनः पश्य गजानरेन्द्र ।
 स्थितान्निदेशे नरवर्य धातु-
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १४
 सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य
 यथा यथावद्विहितं विधात्रा ।
 स्वयोनितस्तत्कुरुते प्रभावा-
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १५
 सत्येन धर्मेण यथार्हवृत्त्या
 ह्रिया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ।

C. 3. 961
 B. 3. 25. 17
 K. 3. 25. 17

S (except T₂ G₃) तात (for त्वद्य).

8 ^a) G₂ M रामः (for राजा). — ^{cd}) K₂ B₂ Dn D₄. 6 मयैव दृष्टो (for पुरा मयैव), and गिरेः पुरा (with hiatus!) (for दृष्टो गिरेर्).

9 ^b) K₂ B Dn D₄ T G₁. 3 यमस्य नेता; D₂ रणे विजेता; D₅. 6 G₂. 4 M₁ यमस्य जेता. ¹) K₃ B₁. 2 Dc D₅ निहन्ता; D₂ यथेन्द्रः (for च हन्ता). — ^c) M₂ अनयत् (for अनघः). — ^d) Dn₂ D₄ वासं वने (by transp.); D₂ रामो वने. Some N MSS. चचार (for चकार).

10 ^a) M₂ शक्रप्रतिमप्रभावो. — ^c) G (except G₃) M व्यच° (for अच°). — ^d) = 11^d, 12^d, 13^d, etc. D₂. 5 T₂ G (except G₁) नेशो (for नेशे).

11 B₃ om. (hapl.) 11-12. — ^a) B (B₃ om.) Dn₂. n₃ भूपा° (for नृपा°). — G₂ om. 11^{cd}. — ^c) G₁. 4 व्य° (for ऽप्य°). — ^d) = 10^d, 12^d, 13^d, etc. D₅ T₂ G₃. 4 नेशो (for नेशे).

12 B₃ om. 12 (cf. v.l. 11); T₁ M₂ om. (hapl.) 12. — ^a) G₁ M₁ देव (for वर्य). B₁ नरधर्मसेतुं; G₁ M₁ नरदेववर्य; G₂. 4 नरवर्यमुत्तमं (for नरवर्य सन्तं). ¹)

K₃ D₂ सिद्धं; T₂ G₃ मुक्तं (for सन्तं). — ^b) S (T₁ M₂ om.) कुरुश°. — ^c) B (B₃ om.) Dn D₄ G M₁ राज्यानि (for राष्ट्राणि). — ^d) = 10^d, 11^d, etc. K₂ D₂. 5 T₂ G₂-4 नेशो. — After 12, T₂ G₂-4 read 15.

13 B₁ om. (hapl.) 13. — ^a) ¹) K₂ B₂. 4 Dn D₅ पुराणैस; M₂ पुरस्तात्. — ^b) T₂ G₃. 4 वीर; G₂ देव (for वर्य). — ^c) T₂ G (except G₁) अमन्ति (for प्रभान्ति). — ^d) = 10^d, 11^d, etc. Some MSS. नेशो (for नेशे).

14 ^c) T₁ G (except G₃) बलिनश्च सर्वान्. M नरदेव यंतुर् (for नरवर्य धातुर्). — ^d) = 10^d, 11^d, etc. Some MSS. नेशो.

15 T₁ G₁ om. (hapl.) 15. T₂ G₂-4 read 15 after 12. — ^b) K₂ B Dn D₄. 6 तथा (for the first यथा). M यथास्वं (for यथावद्). — ^c) ¹) K₃ D₅ M₁ कुर्वते न (M₁ तत्); K₂ B₁. 3 Dn D₄. 6 कर्म सदा (for तत्कुरुते). B₂ कर्म समाचरन्ति (for तत्कुरुते प्र°). B₁. 3 Dn D₄. 6 [आ]चरन्ति; Dc स्वभावात्; D₂ प्रभावं; M स्वभावं (for प्रभावात्). — ^d) = 10^d, 11^d, etc. Some MSS. नेशो.

16 ^a) ¹) (sup. lin.) D₂ यथार्थ°; K₃ तथार्थ°; S

3. 961
3. 25. 17
3. 25. 17

यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं
विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ १६
यथाप्रतिज्ञं च महानुभाव
कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य ।
ततः श्रियं तेजसा स्वेन दीप्ता-
मादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षि-
स्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः ।
आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्था-
स्ततः प्रतस्थे दिशमुत्तरां सः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।

वसत्स्वथ द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १
ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वतः ।
ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्वैतवनं सरः ॥ २
यजुषामृचां च साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
आसीदुच्चार्यमाणानां निखनो हृदयंगमः ॥ ३

ज्याघोषः पाण्डवेयानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४
अथाब्रवीद्ब्रह्मको दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
संध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५
पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६
चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ।

(except T₂ G₃) यथानु°. — ^b) S (except T₂ G₃) श्रिया
यथा (for हिया तथा). — ^c) Ś₁ तव प्रदीप्तं; B₂ तथातिदीप्तं.
17 ^a) G₂. 4 M तु (for च). — ^c) K₂ B₂ Dn D₄
T₂ G₃ तेन (for स्वेन). — ^d) D₅ T₂ G (except G₁)
कौरव पार्थिवेभ्यः (by transp.).
18 T₁ om. 18. — ^b) Ś₁ D₂ G₂. 4 सहितः सु°; K₃
D₅ नृप धर्मेनन्दनं. — ^c) G₁. 2 संमन्त्र्य (for आ°).

Colophon om. in T₁. K₁. 4 D₁. 8 missing. — Major
parvan: Ś₁ T₂ G₂-4 M₂ आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁
B₂. 8 Dc Dn₁. n₃ D₂. 4. 6 (all om. sub-parvan name)
mention only द्वैतवनप्रवेश; likewise B₄ D₅ only द्वैतवन;
and G₁ only द्वैतवननिवास. — Adhy. name: B₄ T₂ G
M₁ मार्कण्डेयदर्शनं; Dc D₂ मार्कण्डेयवाक्यं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn T₂ G M 25. — Śloka
no.: Dn₁. n₃ 18; Dn₂ 19.

27

3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^a) Ś₁ D₂ [अ]थो; Dn D₄. 6 वै (for [अ]थ).
2 ^a) K₃ D₅ पूर्य° (for ईर्य°). — ^b) K₃ D₅ ब्राह्मणौ-
घेन. K₂ B₃. 4 Dc Dn D₄-6 सर्वशः. — K₂ om. (hapl.)
2^c-3^b.

3 K₂ om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^a) Hypermetric!
K₃ B Dc Dn D₄. 6 om. the first च. — ^b) Ś₁ भाषाणां
चैव; Dc D₂ भाष्याणां चैव; T₂ G (except G₁) निगमानां
च. S भारत (for सर्वशः). B₁ भाष्याणां च सहस्रशः.

4 ^a) K₂ B₂ Dn D₄. 6 चैव पार्थानां; Dc D₂ पांडवानां
च (for पाण्डवे°). — 4^c = 1. 76. 18^a. — ^d) K₃ व्यरो-
चयत्; B₁ G₁ M व्यवर्धत; T₁ [अ]भिवर्धत; T₂ G₂-4 M₂
[अ]भ्यवर्तत.

5 ^a) G (except G₃) तथा° (for अथा°). T₁ G₁ M
[अ]भ्येत्य (for दाल्भ्यो).

6 ^b) Ś₁ K₃ B₁ D₂ महात्मनां (for तप°). — ^a) Ś₁
K₃ Dc₂ पावकं.

7 ^b) K₃ महावने; S (except T₂ G₃) महाव्रताः (for

This adhy. is missing in K₁. 4 D₁. 8 (cf. v.l.

भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७
 आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
 सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥ ८
 इदं तु वचनं पार्थ शृण्वेकाग्रमना मम ।
 भ्रातृभिः सह कौन्तेय यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ॥ ९
 ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 उदीर्णौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १०

नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषे-

दिच्छन्निमं लोकममुं च जेतुम् ।

विनीतधर्मार्थमपेतमोहं

लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥ ११

चरन्त्रैःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।

नाध्यगच्छद्वलिलोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२

अनूनमासीदसुरस्य कामै-

वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयासीत् ।

लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगा-

त्तेष्वाचरन्दुष्टमतो व्यनश्यत् ॥ १३

नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-

वर्णं द्वितीयं भजते चिराय ।

समुद्रनेभिर्नमते तु तस्मै

यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतः ॥ १४

कुञ्जरस्येव संग्रामेऽपरिगृह्याङ्कुशग्रहम् ।

ब्राह्मणैर्विप्रहीणस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५

ब्रह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।

तौ यदा चरतः सार्धमथ लोकः प्रसीदति ॥ १६

यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।

तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपून् ॥ १७

ब्राह्मणेभ्योऽथ मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।

अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य च विवृद्धये ॥ १८

अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये

C. 3. 982
B. 3. 26. 19
K. 3. 26. 19

धृत°). — ^a) K₂ Dc D₅ T₂ G₃ कश्यपैः सह; K₃ कश्यपः सह;
B₁ काश्यपास्तथा.

8 ^b) T₂ G (except G₁) °प्रभाः (for °व्रताः).

9 ^b) Ś₁ शृणुष्वैकमना; K₂ B Dc Dn D₄₋₆ शृणुष्व
गदतो. — ^c) Ś₁ K₃ D₂ 5 सभ्रातृभृत्यः (Ś₁ D₂ °भार्यः)
कौन्तेय. — ^d) K₂ 3 B D (except D₂; D₁ 3 missing)
T₁ G₄ त्वां.

10 ^c) K₂ B D (except D₅; D₁ 3 missing) T₂
G₃ M₂ उदीर्णैः; G₁ °र्ण.

11 ^b) K₂ ईक्षन् (for इच्छन्). B₁ Dc G₄ इमं (for
अमुं). T₂ G₂ 3 transp. इमं and अमुं; T₂ G₃ 4 transp.
लोकं and जेतुम्. — ^c) S (except G₁) °दोषं (for °मोहं).
— ^d) K₂ जयति; K₃ B₁ 3 Dc D₅ S हन्ति; B₂ m D₆
नुदति; B₄ भूति (for नुदति). Ś₁ B₁ D₂ सदा; B₂ भूपः
(for नृपः).

12 ^a) G (except G₃) निश्रेयसं. — ^b) T₁ G₂ 4
राज्यं; G₁ राजं (for प्रजां). — ^c) B₁ D₂ T G नाभ्य-
गच्छद्.

13 ^a) Dc D₅ M₂ अन्यूनम्; T G (except G₁) M₁
सानूनम्. K₂ विक्रमैर्; S राजन् (M₂ कामो) (for कामैर्).
— ^b) K₂ 3 Dc Dn₁ D₅ विरोचनेः. T₁ 2 (before corr.)
G (except G₃) M₁ श्रीरभिकांक्षिता या. — ^d) K₃ नष्टा-

चारो; T₁ G₁ 2 M तेषां चरन् (G₁ चिरं). S (except M₂)
दुःखम् (for दुष्टम्). K₂ B₂ Dn D₂ 4-6 M₂ अथो (for
अतो).

14 ^a) K₃ सहेत; G₄ सहैति. — ^d) K₂ B Dn D₄₋₆
नयैर्विनीतं; T G₂₋₄ नयेरितात्मा.

15 ^b) D₂ त्यज्यां; M₂ हायां (for गृह्यां). — ^c)
T₁ G₁ M ब्र(T₁ M₂ ब्रा)ह्मणा विप्रहीणस्य; T₂ (before
corr.) G₂ 4 ब्राह्मणाभिर्प्र. — ^d) Ś₁ हीयते (for क्षीं).

16 ^a) B₂ 3. 4 (m as in text) D₅ T₂ (by corr.)
G₃ ब्राह्मणान्ना(B₃ D₅ °न्न)परा; Dc ब्राह्मणानुपरा. — ^b)
K₃ D₆ T₁ M₂ क्षत्रम्. G₁ M₁ क्षत्रे. Ś₁ अनुपमं; G₁ M₁
चाप्रतिमं. — ^d) K₂ B D (except D₂; D₁ 3 missing)
T₂ G₃ तदा (for अथ).

17 ^a) T₁ G₁ 4 M तु; G₂ [अ]ति (for हि). — ^c)
K₃ S (except G₃; T₂ before corr.) चरं (for दहं).
— ^d) K₂ B D (D₁ 3 missing) समं रिपुं; K₃ M सहा-
रिषु. T G ब्राह्मणैः सहितो रिपून् (T₁ G₁ सहचारिभिः; G₂ 4
सहितोरिषु).

18 ^a) Ś₁ K₃ D₅ ब्राह्मणो ह्येव; K₂ B Dc Dn D₂ 4. 6
°णेष्वेव; M₂ °णस्यैव (for °णेभ्योऽथ). — ^b) B₃ बुद्धेः; T
G₃ 4 बुद्ध्या (for बुद्धि-). — ^d) K₂ B Dn D₄₋₆ परिवृद्धये;
T₂ G₂₋₄ [अ]थ विवृ.

यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।

यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं

बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९

ब्राह्मणेष्टमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।

तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २०

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दालभ्यमपूजयन् ।

युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१

द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः ।

इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२

कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः ।

हारीतः स्थूणकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३

ऋतवाक्च सुवाक्चैव बृहदश्च ऋतावसुः ।

ऊर्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४

एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।

अजातशत्रुमानर्चुः पुरंदरमिवर्षयः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।

ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया ।

उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १

प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।

ततः कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २

न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन ।

19 ^a) G₁ °भावाय (for °लाभाय). — ^b) K₃ यथा-
वदईग्रं; D₆ यथार्हवृद्धग्रं; T₁ G₁ °पादनाय च. — ^{cd}) Ś₁
M₁ तपस्विनं (for यशं). B₁ transp. विपं and बहु. S
वासयेत् (for °य).

20 ^a) G₂. 4 भक्तिः (for वृत्तिः). — ^d) K₃ प्रथमं;
T₁ G₂. 4 [S]प्रतिमं (for प्रथितं).

21 Before 21, K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 G₂ M₁
ins. वैशं उ° (K₂ Dn₁ G₂ om. उ°). — ^a) Ś₁ K₃ B₁
D₂ सर्वे; T₁ G₁. 2 M पुनः (for भूयः).

22 ^c) Ś₁ वालकिश्च; K₂ भालकं; B₂ भालुकिं; T G₃
दालुकं; G₄ दालुकिं. G₁. 2 M₁ °द्युम्नो (M₁ °द्युम्नो) दालु-
किश्च. — Ś₁ om. (hapl.) 22^a-23^c. — ^a) K₂ D₆ हत-
चेताः; S कृतमेधाः.

23- Ś₁ om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). — ^{ab}) K₃ B₁ Dc
मौजं (for मुञ्जं). S कण्वश्च लवणाश्वश्च (T₂ G₂-4 °णश्चैव)
काश्यपश्च महातपाः. — ^c) K₃ Dc D₂ नृणं; D₆ G₂ M₁
स्थूलं; T₁ G₄ M₂ स्थूलं (for स्थूणं). — ^d) Ś₁ K₃ B₁
Dc D₂ ins. अपि before अग्निं (to avoid the hiatus!).
Dc °होत्रो (for °वेश्यो). S कौशिकः (for शौनं).

24 ^a) K₃ Dn D₄. 6 कृतं (for ऋतं). Dc कृतवाक्सु-
वहश्चैव; T₁ ऋतवाक्सुवाक्चैव. — ^b) Ś₁ K₂ B Dc Dn
D₄-6 T₂ (by corr.) G₃ विमां (for ऋतां). — ^c) S

बृहन् (for वृषा-).

25 ^b) S (except M₂) मुनयः (for ब्राह्मणाः). MSS.
संश्रितं, संशितं etc. also (as usual). B₁ मुनयो ब्राह्मणास्तथा.
— ^c) Ś₁ मान्यंत; K₃ Dc D₂ G₁ M₁ अर्चतः; D₆ आर्छत
(for आनर्चुः).

Colophon. K₁. 4 D₁. 3 missing. — Major parvan :
Ś₁ Dn₂ T G₂-4 M₂ आरण्य. — Sub-parvan : K₃ B₁. 3
Dc D₂ M₂ (all om. sub-parvan name) mention only
द्वैतवनप्रवेश; likewise B₄ D₆ only द्वैतवन; and G₁ only
द्वैतवननिवास. — Adhy. name : D₂ ब्राह्मणमाहात्म्यं; T₂
G M₁ दालभ्यवचनं. — Adhy. no. (figures, words or
both); Dn S 26. — Śloka no. : Dn 25.

28

This adhy. is missing in K₁. 4 D₁. 3 (cf. v.l.
3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly
ignored here.

1 ^c) T G₃. 4 कथां चक्रुः.

2 ^c) K₂ B Dn D₄. 6 M₂ अथ (for ततः). — ^d)
T₂ G (except G₁) वचनं चेदमब्रवीत्.

3 Before 3, most MSS. ins. द्वौपद्युवाच (resp.

विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३
 यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
 भ्रातृभिश्च तथा सर्वैर्नाभ्यभाषत किञ्चन ।
 वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४
 आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
 यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥ ५
 सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा समुहद्वजः ।
 ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ६
 चतुर्णामेव पापानामश्रु वै नापतत्तदा ।
 त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य तथा दुःशासनस्य च ॥ ८
 इतरेषां तु सर्वेषां कुरुणां कुरुसत्तम ।
 दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९

इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनम् ।
 शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितम् ॥ १०
 दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितम् ।
 दृष्ट्वा कुशवृसीं चेमां शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ११
 यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् ।
 तच्च राजन्नपश्यन्त्याः कां शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२
 या त्वाहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्यवर्चसम् ।
 सा त्वा पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३
 या वै त्वा कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैर्बहुधनैः पुरा ।
 दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वा पश्यामि चीरिणम् ॥ १४
 यच्च तद्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
 ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५
 यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
 दीयते भोजनं राजन्ततीव गुणवत्प्रभो ।

C. 3. 1004
B. 3. 27. 16
K. 3. 27. 16

द्रौपदी).

4 ^a) M₂ त्वा (for त्वां). — ^b) S परिवारितं (T₂ G₃ वासितं; G₁ वारितः). — K₂ B₃ D_n D₄₋₆ om. 4^{cd}. — ^c) Ś₁ D₂ सहितः (for च तथा). — Ś₁ K₃ D₂ om. 4^{ef}. B₁. 2. 4 Dc T₂ G₃ transp. 4^{cd} and 4^{ef}. — ^e) S (except G₁) दुर्मैधा (for दुष्टात्मां). — ^f) Dc S नानु- तप्यति (Dc तं).

5 ^b) S तस्यासीत्कर्मणः. — K₂ om. (hapl.) 5^{c-6b}. — ^c) T₁ M₂ त्वा (for त्वां). Ś₁ ज्येष्ठं (for श्रेष्ठं). — After 5, B₁ Dc₂ ins.:

94* वचनान्यमनोज्ञानि दुर्वाच्यानि च संसदि ।

7 K₃ om. 7 (with 6). — ^b) Ś₁ D₂. 5 असूया दृश्य- (D₅ विद्य)ते त्वयि; K₂ B Dc Dn D₄ अन्नं न पतितं तदा (Dc भुवि).

8 G₂ transp. 8^b and 8^d. — ^c) B₂ दुर्दान्तस्य; T₂ G (except G₁) दुर्हृदस्य (for दुर्भ्रातुस्य). M तव (for तस्य). — ^d) K₂ B (except B₁) Dc Dn D₄. 6 राजन् (for तथा). B₄ Dc वै; T₂ G₃. 4 तु (for च).

9 ^a) Ś₁ T₂ G (except G₂) च (for तु). K₂. 3 B₁ अथेतरेषां स. — ^c) T₁ G (except G₃) [अ]पि (for [अ]भि).

10 ^c) Ś₁ K₂ M₂ त्वा (for त्वां). T₂ G₂ बाहो (for राज). — ^d) S दृष्ट्वा भूतलशायिनं.

11 ^c) Ś₁ K₂. 3 B Dc₁ Dn₂. n₃ D₄ बृषीं; Dc₂ D₅. 6 बृषीं. Ś₁ एतां; T₂ G₂. 3 चैतां (for चेमां). — ^d) Ś₁ K₃ G₂ M₂ मा (for मां). Ś₁ K₃ मंथयं; B₁ प्रदहं; D₂. 5 S दारयं (for रुन्धयं).

13 T₁ om. (hapl.) 13-16. — ^a) T₂ G त्वा सक्-; M₁ त्वा सक् (for त्वाहं). — ^c) K₂. 3 B D (D₁. 3 missing) G₁. 4 त्वां (for त्वा).

14 T₁ om. 14 (cf. v.l. 13). — ^a) K₂ B₂₋₄ Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ या त्वाहं; K₃ या त्वां वै; B₁ D₂ G₄ या वै त्वां; M या वीतं. — ^b) K₃ Dc D₂ G (except G₃) M शुभैर् (for शुभ्रैर्). K₂ B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ आच्छादितं (B₁ बहुविधैः); K₃ G₁. 2. 4 बहुशतैः (for बहुधनैः). — ^d) K₂. 3 B Dc₁ Dn D₄₋₆ G₁ सा त्वां; D₂ M₁ साद्य; M₂ साहं.

15 T₁ om. 15 (cf. v.l. 13). — ^a) T₂ G M₂ ते (for तद्). — ^c) D₅ M₂ दीयते (for हिं). B₂ च; T₂ G (except G₁) त्वद्; M₂ वै (for ते). — ^d) T₂ G (except G₁) सार्वकालिकं.

16 T₁ om. 16 (cf. v.l. 13). — ^a) Ś₁ K₃ D₂ M₂ च; B₁ Dc तु (for ते). — After 16^{ab}, M₂ reads line 1 of 95*. — ^c) S (T₁ om.) यतीनां (for दीयते). — N (K₁. 4 D₁. 3 missing; Ś₁ K₃ D₂. 5 om. line 1) ins. after 16^{cd}; M₂ ins. line 1 after 16^{ab} and line 2 after 16^{cd} (l):

3. 1006
3. 27. 18
3. 27. 17

तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १६
 यांस्ते भ्रातृन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 अभोजयन्त मृष्टान्नैः सदाः परमसंस्कृतैः ॥ १७
 सर्वास्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीवतः ।
 अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ १८
 भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
 ध्यायन्तं किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ १९
 भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युत ।
 सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २०
 सत्कृतं विविधैर्यानिर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २१
 कुरुनापि हि यः सर्वान्हन्तुमुत्सहते प्रभुः ।
 त्वत्प्रसादं प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ २२
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।

शरातिसर्गे शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥ २३
 यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
 यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ २४
 तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
 ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २५
 दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।
 न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ॥ २६
 यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पाश्चैकरथोऽजयत् ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २७
 यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
 प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतपः ॥ २८
 क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २९
 श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।

- 95* सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ।
 सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ।
 — 16' = 12^a.
 17 ^a) N (K₁. 4 D₁. 3 missing) M₂ यत्ते (for यांस्ते).
 — ^b) B₂. 4 Dc₂ D₂. 4. 5 °कुण्डलान्. — ^c) S (except G₁. 4) अभोजयंश्च. K₂ Dc D₅ मिष्टान्नैः; T₁ M निष्टान्नैः.
 — ^d) B₂am. 4 M₂ °सत्कृताः.
 18 ^a) S पश्यन्त्या (for पश्यामि). — ^b) Dn D₄. 6 जीविनः; M₂ जीवितान् (for जीवतः).
 19 ^a) K₃ श्रुत्वा; Dc D₅ M₁ दृष्ट्वा (for चापि). — ^c) K₂ B (except B₂) Dn D₄. 6 ध्यायतः. S (except T₂ G₃) नु (for न). — ^d) G₂. 4 प्राप्तकाले. T₁ G₂. 4 M न (for वि-).
 20 Dc₁ M₂ om. (hapl.) 20. — ^b) Ś₁ K₂ B₁. 2 Dn D₅ T₂ G₃. 4 °मच्युतं. — ^c) S (M₂ om.) असुखं (for दुःखितं). — ^d) = 21^a, 25^a, 27^a, 29^a, 30^a, 31^a, 32^a. Ś₁ कथं (for कस्मान्); cf. v.l. 21. S (M₂ om.) कस्माद्राजकुपेक्षसे.
 21 K₂ B₂ D₅ M₂ om. (hapl.) 21. — ^a) K₃ M₁ यानैरु; T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 मान्यैरु; G₁ मानैरु (for यानैरु). — ^b) K₃ T₁. 2 (before corr.) G (except G₃) M₁ वान्यैरु (for वानैरु). — ^d) Ś₁ कथं (for कस्मान्); cf. v.l. 20.

- 22 ^a) Ś₁ K₃ B₄ Dc D₂. 5 हयं (for हि यः). K₂ B (except B₄) Dn D₄. 6 अयं कुरुक्षेत्रे सर्वान्. — ^b) Ś₁ K₃ D₂. 5 मृष्टं (for प्रभुः). — ^c) N (K₁. 4 D₁. 3 missing) M₂ त्वत्प्रतिज्ञां. — ^d) Ś₁ K₃ B₁ Dc D₂. 5 M₂ क्षमं (for सहं).
 23 ^c) Ś₁ K₃ B₂-4 Dc D₂. 4-6 शरावसर्गे; K₂ B₁ Dn शरावमर्दे; M₂ शरान्विसर्गे. K₃ शीघ्रास्त्रो; T₂ G °स्त्रे; M °स्त्रः.
 25 ^a) = 20^a, 21^a, etc. N (K₁. 4 D₁. 3 missing) M₂ कस्माद्राजन्न कुप्यसि (M₂ °से).
 26 M₁ om. (hapl.) 26-27. G₁ reads 26 after 29.
 — ^b) M₂ दुःखानर्हं (for अदुःखार्हं). — ^c) Ś₁ K₃ D₂ विद्यं (for वर्धं). T₂ G (except G₁) न वर्धते च मन्युस्ते.
 27 27^{ab} = (var.) 4. 18. 9^{ab}. M₁ om. 27 (cf. v.l. 26). — ^b) B Dn D₂. 4. 6 सर्पान् (as in text); Dc यक्षान्; the rest सर्वान्. T₁ om. च. — 27^a = 20^a, 21^a, etc.
 28 T₁ om. (hapl.) 28-29. — ^b) G₁. 2 M हय-नागैः. — ^c) T₂ G₂-4 रत्नं योगृह्णात्; G₁ M₁ वित्तं गृह्णीयात्. — ^d) T₂ G M₁ पार्थिवानां. K₃ B (except B₃) Dn D₂ परंतप.
 30 ^b) B₁ S (except G₁) धन्विनाम्; B₃ धर्मिणाम्; D₂. 5. 6 वर्मिं (for चर्मिं). — T₁ om. 30^{cd}; G₁ om (hapl.) 30^e-31^a.

नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३०
दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३१
द्रुपदस्य कुले जातां स्तुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
मां ते वनगतां दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३२
नूनं च तव नैवास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
यत्ते भ्रातृश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३३
न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ।

तद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ३४
यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३५
तच्चया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंचन ।
तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥ ३६
तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
अग्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

द्रौपद्युवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं बलेवैरोचनस्य च ॥ १

असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २
क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।

C. 3. 1031
B. 3. 28. 3
K. 3. 28. 3

31 G₁ om. 31 (cf. v.l. 30). — After 31^c, N (K₁. 4 D₁. 3 missing) M₂ ins.:

96* कस्मात्क्षमसि पार्थिव ।

नकुलं सहदेवं च दृष्ट्वा ते दुःखिताबुभौ ।

अदुःखाहौ मनुष्येन्द्र.

[(L. 2) K₃ D₅ दृष्ट्वा दुःखवशानुगौ.]

— After 31, M₂ repeats 26 (using the plural instead of the singular in 26^{ab}).

32 T₁ om. (hapl.) 32. — After 32^{ab}, K₂ B Dc Dn D₄₋₆ ins.:

97* धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रताम् ।

— ^c) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ वै (for ते). — ^a) K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 कस्मात्क्षमसि पार्थिव (cf. 96*).

33 ^a) Dn D₅ T₂ G₃ वै नास्ति (for नैवास्ति). — After 33^{ab}, T₁ G₁ ins.:

98* त्यक्तवांस्त्वं विनाशाय व्यक्तं भृगुपतिर्यथा ।

[T₁ त्यक्त्वा (for व्यक्तं).]

— ^a) D₅ व्यथितं (for व्यथते).

34 ^a) M₂ नामन्युः क्षत्रियोऽस्तीति. — ^b) Ś₁ K₃ Dc D₂. 5 महत् (for स्मृतम्).

36 ^a) S (for M₂ see below) न (for तत्), and तु (for न). M₂ न च क्षमा त्वया कार्या. — ^c) Ś₁ K₃ D₂

शक्यास्ते (by transp.). — ^a) Ś₁ K₃ D₂. 5 M₁ नियंतुं (for निहन्तुं).

37 ^a) D₅ S (except M₁) वि- (for च).

Colophon om. in K₃. K₁. 4 D₁. 3 missing. — *Major parvan*: Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य. — *Sub-parvan*: B₂. 3 Dc Dn₁. n₃ D₄. 6 (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश; likewise B₄ D₅ only द्वैतवन; and D₂ only द्वैतवनवास. — *Adhy. name*: B₄ Dc T₂ G M₁ द्रौपदीवाक्यं; D₂ द्रौपदीविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 27. — *Śloka no.*: Dn 40.

29

☞ This adhy. is missing in K₁. 4 D₁. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^c) B Dc₂ Dn₃ D₅. 6 प्रह्लादस्य (see below).

2 ^a) B₁ S (except M₂) त्मानं (for प्राज्ञं). — ^b) T₂ G (except G₁) अद्भुतां (for आगतां). — ^c) T₁ G₁. 2 M₁ दैत्येन्द्रः. — ^a) B Dc₂ D₅. 6 प्रह्लादं.

3 Before 3, B Dc Dn D₄₋₆ M₂ ins. बलिस्त्वाच

3. 1031
3. 28. 3
3. 28. 3

एतन्मे संशयं तात यथावद् ब्रूहि पृच्छते ॥ ३
श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४
तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्ठः पितामहः ।
सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५

प्रह्लाद उवाच ।

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६
यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।
भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथैव च ॥ ७
सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८
अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९
यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च ।
भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १०

आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११
न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कदाचन ।
अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥ १२
क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।
प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३
अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४
तथा च नित्यमुदिता यदि स्वल्पमपीश्वरात् ।
दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५
एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
अथ वैरोचने दोषानिमान्विद्वक्षमावताम् ॥ १६
अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
क्रुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ १७
मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसावृतः ।
प्राप्नोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १८

— ^a) K₃ [अ]स्ति; S वा (for स्विद्). ¹ K₃ तेजः (for तात). — ^b) ¹ K₃ चात्र मे संशयो महान्; S तेजो वासुरसत्तम. — ^c) S (except M₂) यथा (for एतन्), and संशयस् (for 'यं'). ¹ K₃ तन्मेपरिमितप्रज्ञ. — ^d) S (except M₂) तथात्वं (for यथावद्). ¹ K₃ संशयं परिपृच्छतः; K₃ सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते.

6 ¹ om. the ref. B Dc₂ D₅ प्रह्लाद उ°. — ^b) M₂ श्रेयसे मया (for 'सी क्षमा'). G₄ यो नित्यं यः स्वयं क्षमी. — ^d) T₂ G₃ यद् द्वयं तदसंशयं.

7 K₂ om. (hapl.) 7^b-8^c. — ^c) ¹ भूताः (for भृत्याः). — ^d) B (except B₁) Dc Dn D₄. 6 तथारयः (for तथैव च).

8 K₂ om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^b) Dc D₅ S नमन्ति. — ^d) K₃ परिवर्जिता; B₁ G₂ अपि वर्जिता (for अपवादिता).

9 ^a) S च (for हि). — ^b) T₁ 'दोषवान्; G₁ M₁ 'दोषतः. — ^d) D₂ G₂. 4 'तेजसः (for 'चेतसः).

10 ^a) B_{2m}. 3 M₂ वस्त्रम्. S (except G₁) अलंकारं. — ^b) D₅ आसनं शयनानि च. — ^c) T₂ G (except G₁) मास्या (for पाना).

11 ^b) = 14^d. G₂ 'तेजसः (for 'चेतसः); cf. v.l. 9^d.

12 ^a) Dc₂ D₅ तत्र (for भर्तृ-). — ^b) ¹ K₃ B₁ Dc D₂. 5 M₂ पूजयेयुः. K₂. 3 B (except B₁) Dc Dn D₄-6 T₂ G₃ M₂ कथंचन. — ^c) B₄ Dc D₂ G₂. 4 अवज्ञातं 13 ^a) T₁. 2 (before corr.) G₄ क्षमिणां तादृशां. — ^b) D₅ च (for [अ]पि). — ^c) K₃ B (except B₁) Dc D₅ T₂ G₃ M₂ transp. पुत्रा° and भृत्या°. D₆ दासा° (for भृत्या°).

14 ^a) K₃ (marg. sec. m.) Dn अथास्य; D₅ अवाप्य (for अप्यस्य). — ^b) K₃ D₅ 'भोक्तुं (for 'भूय). — ^c) T₁ न निर्व°; G (except G₃) M₁ [अ]प्यतिव° (for [अ]स्य प्रव°). — ^d) = 11^b. G₂. 4 'तेजसः (for 'चेतसः); cf. v.l. 9^d, 11^b.

15 ^b) K₂ नाल्पाम्; B Dn D₄. 6 T₂ G₃ नाल्पम्; T₁ G₁. 4 M₁ स्वल्पाम्. — ^c) S (except T₂ G₃) हानिम् (for दण्डम्). K₃ अर्हन्ति; D₂ G₄ M क्रच्छन्ति; D₅ T₁ G₁. 2 इच्छन्ति (for अर्हन्ति). T G₃ दूष्यन्ति; M₁ द्विष्यन्ति. — ^d) T₁ G (except G₃) M₁ स्वामिनश्चापि (M₁ 'प-) कुर्वते.

17 ^a) S ह्य (T₂ G₃ [S]प्य) च (for यदि वा). — ^b) S चानुगामिनि (T₁ G₄ 'नी; T₂ G₃ 'नी) (for रज°). — D₂ om. (hapl.) 17^c-18^b. — ^d) S विविधांस्तेजसावृतः.

18 D₂ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^b) S (except

सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
 संतापद्वेषलोभांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ १९
 क्रोधादण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषो नयन् ।
 भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्यः स्वजनादपि ॥ २०
 योऽपकर्तृश्च कर्तृश्च तेजसैवोपगच्छति ।
 तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वैष्मगतादिव ॥ २१
 यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
 अन्तरं ह्यस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ।
 तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ॥ २२
 काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
 स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ २३
 क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।

ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्ननीपिणः ॥ २४
 पूर्वोपकारी यस्तु स्यादपराधेऽगरीयसि ।
 उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २५
 अबुद्धिमाश्रितानां च क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
 न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २६
 अथ चेद्बुद्धिजं कृत्वा ब्रूयुस्ते तदबुद्धिजम् ।
 पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथानृजन् ॥ २७
 सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
 द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २८
 अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
 क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ २९
 मृदुना मार्दवं हन्ति मृदुना हन्ति दारुणम् ।

C. 3. 1059
B. 3. 28. 31
K. 3. 28. 32

T₂ G₃) यो नित्यं (for प्राप्नुते). Dc तमसा°. — °) K₃ B₁ Dn D₄. 6 आप्नोति. S (except M₂) लोके (for चैव). — °) S (except M₂) मृत्वात् (for लोकात्). Ś₁ K₃ Dc D₆ लोकस्यात्मन एव च.

19 °) K₃ S °मानार्थलोपौ (G₄ M₂ °भौ) च; B₁ सावमानाच्च हानिं च; B₄ °मानार्थहानिं च; Dc D₆ °मानावलेपौ च; D₂ °मानार्थलोपो वा. — °) Ś₁ उपलंभं; K₃ D₂ [अ]प्युपालंभं; B₂ सोपालंभं (for उपा°). S वाच्यता (T₁ °च्युत) मेप्यतीति च. — °) K₂ B (except B₂) Dn D₄. 6 °द्वेषमोहांश्च; S °लोभमोहांश्च (T₁ °मोहलोभांश्च).

20 °) Ś₁ उग्रान् (for दण्डान्). — °) Ś₁ अनयानयं; K₂ B₁₋₃ Dn₃ (by corr.) D₄. 6 पुरुषोदयात्; Dn₁. n₂ D₂. 5 °घोनयात्. — °) T₁ G (except G₃) प्रजा° (for प्राणे°).

21 °) S सोपकर्तृश्च (G₂ सोपि क्रांश्च). Ś₁ K₂ स्व (for the first च). K₂ B Dn D₆m T₁ G₁ हर्तुं (B₃ हर्तुं); T₂ G₂₋₄ M शत्रूं (for कर्तृ°). — M₂ om. (hapl.) 21^a-22^a.

22 M₂ om. 22^a (cf. v.l. 21). — °) Ś₁ K₃ D₂. 5 ins. च before उद्विजते. — °) K₃ सुखं (for कथं). K₃ कथं; S रतिर् (for भवो). — °) K₂ B Dc Dn D₆. 6 T₂ G₃ तस्य; D₄ स्व° (for ह्य°). — °) G₄ °क्रम° (for °कुरु°). — °) K₃ M [अ]भि- (for [अ]ति). — °) Ś₁ K₃ [अ]पि (for च). — After 22, N (K₁. 4 D₁. 3 missing) M₂ ins.:

99* काले काले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ।

[Ś₁ K₂ D₂. 6 [S]पि (for तु). B₂ [S]थ (for Sपि).]

23 °) T₁ G₁. 2 M स तु वै सुखमाप्नोति. — °) S लोकेऽस्मिंश्च परत्र च.

24 K₃ om. 24. — °) T₂ G (except G₁) च (for तु). — °) S (except M₂) वै (for तान्). — °) B₁ ते तु; G₂ M एते (for ये ते). T₁ एते न नित्यं संत्याज्याः.

25 B₄ om. 25^{ab}. — °) K₂ B₁. 2 Dc Dn D₄₋₆ ते स्यात्; T₂ G (except G₁) स्वस्य (for तु स्यात्). — °) T G (except G₁) स्वापराधे. — B₂ om. 25^c-28^d. — °) B₄ पूर्वोपकारी (m °रे) (for उपकारेण). — °) T₁ G₂. 4 M₂ अपराधितं (cf. v.l. 26); G₁ नं.

26 B₂ om. 26 (cf. v.l. 25); G₁ om. 26^{ab}. — °) K₂ B₃. 4 Dc Dn D₄₋₆ तु; T G (G₁ om.) हि (for च). — °) G₂. 4 °राधितं (cf. v.l. 25). — °) T₂ G (except G₁) तु (for हि). — °) S पुरुषैरिह.

27 B₂ om. 27 (cf. v.l. 25). — °) T₁ G₂ पापे त्वल्पे; T₂ G₃. 4 पापेऽल्पे; G₁ पापेऽल्पे; M पापे स्वल्पे (for पापान्स्वल्पे). T₁ तु (for Sपि). — °) T₁ अपराधे; G₄ अपारो ये (for अपराधे). T₁ G₂. 4 M₁ ततो° (for तथा°). G₁ अपराधकृते यदि.

28 B₂ om. 28 (cf. v.l. 25); G₁ om. 28^a-29^b. — °) D₂ T₁ G₂. 4 M तु (for ते). — D₆ om. 28^{cd}. — °) Ś₁ द्वितीयस्त्वथ वध्योऽसौ.

29 G₁ om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — °) Ś₁ परीक्ष्य वा; T₁ M₁ °क्षकाः; T₂ G₂₋₄ °क्षकैः; G₁ °क्षितान्. K₃ तेषां वै (both words in marg. sec. m.) सुपरीक्षया.

30 °) K₂ B (except B₁) Dc Dn D₄. 6 दारुणं (for

नासाध्यं मृदुना किञ्चित्स्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः ॥ ३०
 देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
 नादेशकाले किञ्चित्स्यादेशः कालः प्रतीक्ष्यते ।
 तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ ३१
 एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।
 अतोऽन्यथानुवर्तत्सु तेजसः काल उच्यते ॥ ३२
 द्रौपद्युवाच ।

तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
 धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ॥ ३३
 न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरुन्प्रति ।
 तेजसश्चागते काले तेज उत्सृष्टुमर्हसि ॥ ३४
 मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
 काले प्राप्ते द्वयं ह्येतयो वेद स महीपतिः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
 इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १

यो हि संहरते क्रोधं भावस्तस्य सुशोभने ।
 यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ।
 तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ २

मार्देवं), and the same MSS. except K₂ [अ]दारुणं (for दारुणम्). — ^a) K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 M तीव्र (M °क्षण)तरं मृदु; Dc D₅ G₁ तीक्ष्णतरं मृदुः.

31 After 31^{ab}, S ins.:

100* अन्वीक्ष्य कारणं चैव कार्यं तेजः क्षमापि वा ।

[T₂ G₃. 4 क्षमावता (for क्षमापि वा).]

— B₃ D₄. 6 om. 31^{cd}. — ^a) K₂. 3 B₁ D₂ T₁ M₁ देश-
 कालः (K₂ T₁ °लौ) प्रतीक्ष्यते; B₂. 4 Dc D₅ देशकालः (B₂
 D₅ °लं). समीक्षते; Dn देशकालौ प्रतीक्षतां (!); T₂ G₂-4 देशं
 (G₂. 4 °ज्ञ-) कालं समीक्ष्य वै. — ^e) Ś₁ S (except G₂)
 चापि (for चैव). — ^f) S अपराधितं (G₁ M₂ °नं).

32 ^a) Ś₁ एवमेवविधाः; K₃ (by corr.) Dc एवं बहुवि-
 धाः; B₃. 4 अत एवंविधाः. — ^e) T G₃ M₁ तु (for [अ]नु-).
 Ś₁ K₃ [अ]नुवर्तस्व; K₂ °वर्तव्ये; Dc प्रवर्तत्सु; Dn D₄ [अ]न्व-
 वर्तत्सु (!); D₂ विवृत्तत्सु; G₂ सुवर्तते; M₂ तु वर्तत्सु. — ^d)
 Ś₁ आगते; B₁ D₂ इष्यं (for उच्यं).

33 All MSS. except T₁ (K₁. 4 D₁. 3 missing) om.
 the ref. — ^b) Ś₁ K₃ D₂ जनां (for नरां).

34 ^a) Dc तेजः; T₁ G₂ M₂ किञ्चित् (for कश्चित्). — ^b)
 Dc तान्; T₁ G₂. 4 [S]त्र; G₁ च (for ऽद्य). — ^c) G₂. 4
 तेजसमागते. — ^d) Dc तदुत्सृष्टुमिहार्हसि.

35 ^a) Ś₁ B Dn₁ D₅ अनुं; K₂ T₁ अविं (for अवं).
 — ^b) T₂ G (except G₁) नरः (for जनः). — ^c) Ś₁ D₂
 कालप्राप्तं; K₃ काले प्राप्ते; D₅ दाने प्राप्ते; M₂ (by transp.)

प्राप्ते काले. D₅ क्षमा (for द्वयं). K₂ B Dn D₄. 6 चैतद्;
 D₅ चैव (for ह्येतद्). — ^a) T₁ G₁ M₁ वेत्ति (for वेद).

Colophon om. in K₃. K₁. 4 D₁. 3 missing. — Major
 parvan : Ś₁ B₁ T G आरण्य. — Sub-parvan : B₄ D₅
 (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन;
 likewise B₃ only द्वैतवनप्रवेश. — Adhy. name : B₄ T₂
 G₁. 3. 4 द्रौपदीवाक्यं; Dc D₂ बलिप्रह्ला (Dc₂ °ह्ला) दसंवादः;
 M₁ द्रौपदीमतं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 Dn S 28. — Śloka no.: Dn 36.

30

☞ This adhy. is missing in K₁. 4 D₁. 3 (cf. v.l.
 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly
 ignored here.

1 Before 1, Dc₁ D₂ ins.:

101*

वैशंपायन उवाच ।

द्रौपद्या वचनं श्रुत्वा श्लक्ष्णाक्षरपदं शुभम् ।
 उवाच द्रौपदीं राजा स्मयमानो युधिष्ठिरः ।
 कारणे भवती क्रुद्धा धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 येन क्रोधं महाप्राज्ञे बहुधा बहु मन्यसे ।
 क्रोधं मूलहरं शत्रुं कारणैः शृणु तं मम ।

— ^c) A few MSS. महाप्राज्ञे.

2 ^a) Ś₁ K₃ B₃. 4 Dc D₂. 5 संसहते. — ^b) K₂. 3 B

क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ।
 तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ३
 क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्रुरूनपि ।
 क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ४
 वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
 नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५
 हिंस्यात्क्रोधादवध्यांश्च वध्यान्संपूजयेदपि ।
 आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ ६
 एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
 इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ ७
 तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत् ।
 एतद् द्रौपदि संधाय न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ८
 आत्मानं च परं चैव त्रायते महतो भयात् ।

क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन्द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ९
 मूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुध्यतेऽशक्तिमान्नरः ।
 बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमन्ततः ॥ १०
 तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
 तस्माद् द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ ११
 विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ।
 स नाशयित्वा क्लेशारं परलोके च नन्दति ॥ १२
 तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
 क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ॥ १३
 मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।
 क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४
 सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता ।
 तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं साधुविवर्जितम् ।

C. 3. 1079
B. 3. 29. 15
K. 3. 29. 18

Dn D2. 4-6 M2 भव°; T1 भवा° (for भाव°). Ś1 transp.
 भावः and तस्य. S शुभानने (but cf. 102*). — After
 2^{ab}, S (except M2) ins.:

102* यो न संहरते क्रोधं तस्याभावो भवत्युत ।

अभावकरणं तस्मात्क्रोधो भवति शोभने ।

— D5 om. 2^{cd}. — °) T1 कोपं (for क्रोधं). — °) S
 विसृजते (M2 संहर°) (for न सह°). — °) Dc M2
 तस्याभवाय.

3 °) Ś1 K3 B1 Dc D2. 5 विसृ° (for उत्सृ°).

4 °) T1 न कुर्यात्कः; G (except G3) न कः कुर्यात्.
 — M2 transp. 4^{cd} and 5^{ab}.

5 K3 D2 om. 5^{ab}. M2 transp. 4^{cd} and 5^{ab}. — °) B2. 3
 °वाच्यो; Dn D5 G2 °वाच्यौ; G4 M2 °वाच्यं (for
 °वाच्ये). — °) Ś1 नावध्यं (for °वाच्यं).

6 °) K2 Dn D6 तु (for च). — °) Ś1 B1. 2 संपूज-
 येत च; K2 B3. 4 Dc Dn D4. 6 °यीत च; D5 °येत्ततः. — °) S
 (except G4) वा (for च).

8 °) B3. 4 G1. 2 M निर्जितं; D2 T1 विजि°; G4 निश्चि°
 (for वर्जि°); cf. 15^d. Ś1 K3 D2. 5 G2. 4 वीरैः (for धीरैः).
 Cnp तं क्रोधं विक्रमं धीरैः. — °) S संस्मृ (G1 °ह)त्य (for
 संधाय). — °) K2. 3 B Dc D2. 4-6 G1 M2 प्रवर्तते.

9 °) K2 B1. 4 Dc Dn D4-6 च परान्; B3 अपरान्
 (for च परं). — 9^b = Gītā (Vulg.) 2. 40^d. — M2 om.
 9^c-20^d. — °) Ś1 K3 B1 D2 जयेल्लोकांश्च शाश्वतान्.

10 M2 om. 10 (cf. v.l. 9). — °) Ś1 कुरुते; K3

B1 D2 कुप्य°; B2. 4 Dn D4. 6 T G3 क्लिश्य° (for क्रुध्य°).
 — °) K2 B2-4 Dc Dn D4-6 आत्मना (for अन्ततः). Ś1
 K3 B1 D2 आत्मनैव विपद्यते.

11 M2 om. 11 (cf. v.l. 9). — °) S (M2 om.)
 परित्यज्य (for संत्य°). — °) Ś1 K3 D2 अचेतसः (for
 अनात्मनः).

12 M2 om. 12 (cf. v.l. 9). — °) T2 G (except
 G1) तु चैव (for तथैव). — °) Ś1 K3 क्लेश्यमानो. S
 (M2 om.) प्र- (for न). — °) K2 B Dc Dn D2. 4-6 अ-
 (B2 वि-) (for स). Ś1 नाशयति. B2 G1 द्वेष्टारं; G2 क्षेप्तारं.
 — °) K3 परलोकं स; B1 परलोकेषु. B4 स; T1 G1 न; M2
 तु (for च). K3 B4 विदति; T1 विदते; T2 G (except G1)
 M1 निन्दते (for नन्दति).

13 M2 om. 13 (cf. v.l. 9). — °) T2 G3 नित्यशः;
 G4 °तः. — °) Ś1 K3 D2. 5 विपश्चिता (for विजानता).

14 M2 om. 14 (cf. v.l. 9). — °) T1 [इ]व; G2
 हि (for [इ]ह). — °) Ś1 इति (for इह). B4 Dc D6
 मतः (for मतम्).

15 M2 om. 15 (cf. v.l. 9). — °) Ś1 D2 चैवानृ-
 तात् (for चानृततः). G2. 4 सत्याच्चानृतमश्रेयो. — °) Ś1
 Dc3 D6 नृशंसाच्चा°; K2 नृशंसायानृशंसता; G2. 4 योनृशंस्यो
 नृशंसतः. — °) T1 G2. 4 तदेवं. — °) T1 G (except
 G3) M1 सन्निर (for साधु). — °) B4 S (M2 om.) वि°
 (for प्र°). Ś1 को वै (for कस्मात्). — °) K3 °भयाद् (for
 °वधाद्). S (M2 om.) सर्वलोकविनाशनं.

मादृशः प्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादपि ॥ १५
 तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।
 न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् ॥ १६
 यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
 तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १७
 क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
 न कार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८
 हन्त्यवध्यापि क्रुद्धो गुरुचूक्षैस्तुदत्यपि ।
 तस्मात्तेजसि कर्तव्ये क्रोधो दूरात्प्रतिष्ठितः ॥ १९
 दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
 गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २०
 क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
 कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहम् ॥ २१

क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिधीयते ।
 रजस्तल्लोकनाशाय विहितं मानुषान्प्रति ॥ २२
 तस्माच्छश्वत्तेजोऽपि पुरुषः सम्यगाचरन् ।
 श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३
 यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तममेधसाम् ।
 अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्वित्स्यादनिन्दिते ॥ २४
 यदि न स्युर्मनुष्येषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 न स्यात्संधिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विश्रहः ॥ २५
 अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्यादुरुणा हतः ।
 एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २६
 आक्रुष्टः पुरुषः सर्वः प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
 प्रतिहन्याद्वतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७
 हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितृन् ।

16. M₂ om. 16 (cf. v.l. 9). — ^a) Ś₁ D₂ S (M₂ om.) तेजस्विनं (for 'स्वीति'). Ś₁ D₅ यदाहुरः; K₃ तदाहुरः. K₃ B (except B₁) Dc D₂ T₁ G (except G₃) M₁ हि (for वै). K₃ om. (hapl.) 16^c-17^d. — ^c) G₂. 4 ह्यंतरं; M₁ [S]भ्यन्तरं. Ś₁ B₁. 4m तत्र (for तस्य).

17 K₃ M₂ om. 17. (cf. v.l. 9, 16). — ^b) S (M₂ om.) परि (for प्रति). — ^c) T₁ G₁. 4 विदुषो (for विद्वांसो).

18 M₂ om. 18 (cf. v.l. 9). — ^a) Ś₁ Dc क्रोधो; T₁ G₂. 4 क्रोधी (for क्रुद्धो). K₂ om. (hapl.) 18^{cd}. — ^c) B D₂. 5 M₁ नाकार्यं.

19 M₂ om. 19 (cf. v.l. 9). — ^b) Ś₁ K₂. 3 B D (D₁. 3 missing) क्रुद्धस्य (Dc वृद्धं) (for रुद्धस्य). — ^c) T G₃. 4 श्रेयसि (for तेजं). K₂ B Dn D₄. 6 कर्तव्यः (for 'व्ये'). Ś₁ K₃ B_{4m} Dc D₂. 5 तस्मात्तेजस्विभिर्नित्यं. — ^d) K₂ B₂. 3 Dn D₄ दूरे; B₁. 4 D₆ दूर- (for दूरात्). Ś₁ K₃ Dc D₂. 5 विवर्जितः (for प्रति').

20 M₂ om. 20 (cf. v.l. 9). — ^a) T₁ दाक्षिण्यमर्षः; G₁ दाक्ष्यं मर्षं च; M₁ दाक्ष्यमक्षश्च (for दाक्ष्यं ह्यमर्षः). T₂ G₂₋₄ ह्यमर्षं शौरीयं (for 'र्षः शौर्यं च'). — ^b) Ś₁ शीघ्रत्वाद्. Ś₁ G₁ अति; T₁ असि; T₂ G₂₋₄ अपि (for इति). T₂ G (except G₁) चेतसि (for तेजसः).

21 ^c) D₄. 6 'प्रज्ञे; T₁ G₂. 4 'प्राज्ञे; G₁ 'प्राज्ञः (for 'प्राज्ञे). — ^d) B₄ सम्यक् (for क्रुद्धस्य). B₄ Dc D₆ तु (for

सु). S 'दुर्लभं (for 'दुःसहम्).

22 ^a) B₂₋₄ Dn D₄. 6 T₂ G₃ M₂ पण्डितैः; T₁ पुरुषैः; Cnp [अ]पण्डितैः (as in text). Ś₁ पुमांसः पण्डिताः क्रोधः; K₂. 3 B₁ Dc D₂. 5 पुमांसो (B₁ 'सं) पण्डिताः क्रोधं. — ^b) K₂ B₂₋₄ Dn D₄. 6 M₂ 'निश्चितं; K₃ B₁ Dc D₂. 5 'जानते (for 'धीयते). Ś₁ क्रोध इत्यवजायते (sic). — ^c) Ś₁ राज्ञि; K₃ राज्ञः; D₂ तेजः; T₁ राजन् (for रजः). B₂. 4 Dc D₆. 6 T₂ G तु (G₁ ते) (for तत्). — ^d) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ मानुषं प्रति.

23 ^a) K₃ नित्यं त्यजेत्; B₁ शक्तस्यजेत्; Dc D₅ समुत्सृजेत् (for शश्वत्स्यजेत्). — ^c) Ś₁ Dc D₅ M₂ स्वधर्मादपगो; K₃ 'र्मादपि यो; B₁ 'र्मणि रतो; T₁ G₁ 'मानुवशो; T₂ G₂₋₄ 'मानुचरो.

24 ^a) B₁ यतः; Dc D₂ G₂ इति (for यदि). S (except T₂ G₃) अनुद्धानाम्. — ^b) K₂. 3 B₂ Dn D₄. 6 T₂ G अचेतसां (for अमेधसाम्). — ^d) Ś₁ K₃ B₁ हि स्याद्; B₂ (by transp.) स्यात्स्विद्; Dc Dn₂. n₃ D₂ 'चित्स्याद्.

25 ^a) K₂ Dn D₄. 6 T₂ G₃ मानुषेषु. — ^c) K₃ T₂ G सिद्धिर् (for संधिर्).

26 Ś₁ om. 26^{ab}. — ^a) Ś₁ B₁ अधर्म (B₁ 'र्मः) प्रथितो; K₃ अधर्मप्रभवो.

27 ^a) T₂ G (except G₁) क्रुधितः (for पुरुषः). B₁ Dn T₂ G₃ सर्वं.

28 ^a) B (except B₂) S (except T₂ G₃) च (for हि).

हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्भार्यास्तथैव च ॥ २८
 एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
 प्रजानां संधिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २९
 ताः क्षीयेरन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे ।
 तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३०
 यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ३१
 क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वास्वापत्सु शोभने ।
 क्षमा भवो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३२
 आकुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
 यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥ ३३

प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
 क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३४
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
 गीताः क्षमावता कृष्णे काश्यपेन महात्मना ॥ ३५
 क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
 यस्तामेवं विजानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३६
 क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
 क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमया चोद्धृतं जगत् ॥ ३७
 अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ।
 अति यज्ञविदां चैव क्षमिणः प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ३८
 क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

C. 3. 1104
B. 3. 29. 40
K. 3. 29. 43

— ^b) S (except T₂ G₃) चैव (for चापि).

29 ^a) B₄ संक्षयिते; T₁ संक्षुभिते; G₂ संकुचिते; M₁ प्रकुपिते. — ^b) K₂ समः; K₃ धर्मः; B_{4m} Dc D₅ शर्म (for जन्म). — ^c) T₁ बुद्धिः; T₂ G₂₋₄ M₁ वृद्धिः; G₁ विद्धि (for संधि-). — ^d) K₂ समः; B_{4m} Dc शर्म (for जन्म). S (except M₂) शुचिस्मिते (for शुभां). — ☞ Cn: शम इति पाठे क्षमा । ☞

30 ^a) Dn₁ D₄ तां (for ताः). ¹ S₁ क्षयेरन्; K₂ B₂ क्षिये; B₁ Dc Dn₁. n₃ D₄₋₆ T₂ G₃ क्षिये. — ^b) T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 M तादृशाः; G₁ शः.

31 Cf. 25^{ab}. — ^a) ¹ S₁ D₂ T₁ M₁ तस्मात्. ¹ S₁ Dc D₂. 5 लोकेषु; K₂ तु लोके; K₃ लोके ह (for तु लोके). — ^d) K₃ Dc D₂. 5 भवाय; B₁ भूयश्च; S (except G₁ M₂) भावश्च (cf. v.l. 32^c). ¹ S₁ धर्मश्च प्रथितो भवेत् (cf. 26^d).

32 ^b) K₂ B (B₁ corrupt) Dn D₄. 6 सर्वापत्सु सुशोभने. — ^c) ¹ S₁ K₃ Dc Dn D₂. 5. 6 T₂ G₃ चतो; T₁ G₄ M₁ भावो; G₂ भावे (for भवो).

33 ^a) ¹ S₁ K₃ B₁. 2 Dc D₂. 5 G₂ क्षिप्तः; M₂ चैव (for क्रुद्धः). — ^b) ¹ S₁ K₃ D₂ सहते यो. ¹ S₁ D₂ बलीयसां; K₂ B (except B₁) Dn₁. n₃ D₄. 6 सः. — ^c) T G₁₋₃ यस्तु (T₂ before corr. यः स); G₄ यस्मिन्; M₁ सत्यं; M₂ स तु (for यश्च).

34 ^b) ¹ S₁ K₃ G₁ लोकः तनः. — ^c) ¹ S₁ K₃ B₂ T G₃. 4 स्वल्प (for त्वल्प).

35 ^{ab}) T G₂. 3 M₂ इमां. D₅. 6 T₂ G₂. 3 M₂ गाथां. K₃ क्षमावतः. — 35^b = 44^b. — ^c) T G₂. 3 गीता. K₂

B₂. 4 Dn D₂. 4. 6 T G₁. 3. 4 क्षमावतां. — ^d) ¹ S₁ K₂. 3 D₂ काश्यपेन.

36 ^a) ¹ S₁ transp. धर्मः and यज्ञः. K₃ क्षमा यज्ञाः क्षमा धर्माः. — ^b) G₂. 4 M₂ दानं (for वेदाः). — ^c) ¹ S₁ D₂ एव (for एवं). ¹ S₁ K₃ Dc D₂. 5 विजानीते. K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 य एतदेवं जानाति.

37 ^a) ¹ S₁ K₃ Dc D₂. 5 विद्या (for सत्यं). — ^d) ¹ S₁ [इ]व घृतं; K₂ B D (D₁. 3 missing) [इ]दं घृतं; K₃ वै घृतं (for चोद्धृतं). — After 37, ¹ S₁ D₂ read 40 (followed by 103*), while K₃ reads 40^{abcd} only.

38 ¹ S₁ reads 38-39 in this sequence: 39, 38^{cd}, 38^{ab}. K₃ om. 38^{ab}. K₂ B₃. 4 Dc Dn D₄₋₆ G₃ transp. (like ¹ S₁) 38^{ab} and 38^{cd}. — ^a) D₂ धर्म (for ब्रह्म). — After 38^{ab}, K₂ B₂₋₄ Dc Dn D₄₋₆ read 40^{ef}, followed by 103*. — B₂ D₂ om. 38^{cd}. — ^c) K₂ क्रियावतां; K₃ T₂ G (except G₁) यज्ञवतां; T₁ यंत्रवतां (for यज्ञविदां). K₂ Dn₁ चापि; B₁. 3. 4m Dn D₄. 6 G₁ लोकान् (for चैव). — ^d) ¹ S₁ K₃ वै; K₂ D₁ हि; B (B₂ om.) Dc Dn D₄₋₆ G₁ च (for तान्). — After 38, B₃ D₆ read 40^{ef}, followed by 103*.

39 For ¹ S₁ cf. v.l. 38. D₂ om. 39^{ab}. M₁ om. from ब्रह्म up to कथं (in 40^b). — After 39^{ab}, K₃ (which om. 39^{cd}) reads 41^{cd}, and B₁ reads 40^{ef} (followed by 103*). — ^c) D₅ (by transp.) सत्यवतां सत्यं. — ^d) ¹ S₁ K₂ B D (D₁. 3 missing) यज्ञः (for दानं). ¹ S₁ Dc चतां; K₂ B Dn D₄₋₆ शमः (Dn₁. n₃ श्रमः) (for यज्ञः). — After 39, D₂ reads 41^{cd}.

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा दानं क्षमा यशः ॥ ३९
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे कथमस्माद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च विष्टिताः ।
भुज्यन्ते यज्वनां लोकाः क्षमिणामपरे तथा ॥ ४०
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४१
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह संमानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमया निहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४३
इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।

श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥ ४४
पितामहः शान्तनवः शमं संपूजयिष्यति ।
आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः ।
कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ४५
सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ४६
एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेच्छोभान्नशिष्यति ॥ ४७
कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ।
निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भामिनि ॥ ४८
सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विन्दति ।

40 $\dot{S}_1 K_3 D_2$ read 40^{abcd} after 37. M_1 om. up to कथं (cf. v.l. 39). — ^a) B (except B_3) $D_n D_4$. ६ तादृशीं (for ईदृशीं). — ^c) S (except G_1) यत्र (for यस्यां). $\dot{S}_1 K_3 D_c D_2$. ६ वेदाश्च (for सत्यं). — ^a) $T_1 G_1$ यत्र (for यज्ञा). $K_2 B_3$. 4 $D_n D_4$. ६ च विष्टिताः; B_1 . २ प्रतिष्ठिताः (for च विष्टिताः). $\dot{S}_1 K_3 D_c D_2$. ६ सर्वमेव (K_3 सर्वं सम्यक्) प्रतिष्ठितं. — $K_2 B_2-4 D_c D_n D_4-6$ read 40^{ef} after 38^{ab}; B_1 , after 39^{ab}. K_3 om. 40^e-41^b. — ^c) $\dot{S}_1 K_2 B D$ (D_1 . ३ missing) अन्ये वै; T_1 इज्येते; G_1 इज्यन्ते; M_2 अन्ये च (for भुज्यन्ते). $K_2 D_n D_4$. ६ यजुषां; $B D_c D_2$. ६ $G_4 M_2$ यज्विनां (for यज्वनां). — ^f) $\dot{S}_1 K_2 B D_n D_4$. ६ कर्मि; D_2 . ६ धर्मि (for क्षमि). — After 40, $\dot{S}_1 K_2 B D$ (D_1 . ३ missing) ins.:

103* क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ।
[D_n ब्रह्मविदां; D_2 . ६ लोकः; D_5 लोकः परमपूजितः.]
41 $\dot{S}_1$ om. 41; $K_3 D_2$ om. 41^{ab} (for K_3 cf. v.l. 40). — ^c) $K_3 D_c D_2$. ६ च (for हि).

42 42^{ab} = 1. 38. 9^{cd}. — For 42^{ab}, $\dot{S}_1$ repeats 39^{cd} (with v.l. यज्ञः for दानं and वतां for यशः). — ^b) $K_2 D_c D_2$. ६ लोकः; B_3 चापि (for चैव). — ^c) K_2 . ३ $B_1 D_c D_n D_2$. ६ $T_1 G_4$ सन्मानम्. $\dot{S}_1 K_2$. ३ $D_n D_4$ अर्हति; $B D_c D_5$ अर्हं (B_2 'च' ति; $D_n D_2 D_3 G_1$ इच्छन्ति (for कृच्छन्ति). — ^a) S परां (for शुभां).

43 ^b) K_3 [अ]मिहितः; B (except B_1) $D_n D_4$. ६ [अ]मिहितः (for निहतः). — ^c) $\dot{S}_1 B_2 D_c$ 'तरा; $K_3 T_1 G_1$. 4 M 'तरो; G_2 'मतो (for 'तरे). $T_1 G_1$. २. 4 M लोकः.

44 ^a) $D_c D_2$. ६ G_2 . 4 गीता. $\dot{S}_1 K_2 D_5$ काश्यपेन.

— ^b) = 35^b. M_2 नित्यमेव (for गाथा नित्यं). — ^c) S (except M_2) तु (for त्वं). — ^d) $T_1 G$ (except G_3) M_1 मा द्रौपदि (by transp.).

45 $K_3 B D$. (D_1 . ३ missing) M_2 ins. after 45^{ab}: K_2 , after 45^{cd}; G_4 , after 45^{ef}; M_1 , after 46:

104* कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ।

[Cf. 45^b. K_2 समयं पूजयिष्यति; M_2 शममेव वदि^o.]

— $T_2 G_3$ om. 45^{cd}. — ^c) K_2 . ३ $D_2 S$ ($T_2 G_3$ om.) चैव (for क्षत्ता). — ^a) K_2 सममेव; D_c परमेव. $\dot{S}_1 B_2-4 D_n$. ३ D_4 वदिष्यति. B_1 शमं संपूजयिष्यति (= 45^b); S ($T_2 G_3$ om.) पौरवृद्धास्तथैव च. — D_2 om. 45^{ef}. — ^f) $T_1 G_1$. २. 4 M_1 वदिष्यति.

47 G_1 om. 47. — ^b) K_2 नोद्यमानः. — ^c) S (G_1 om.) आदास्यतेति (for राज्यं दातेति). — After 47, D_2 ins.:

105* यत्र पार्थो धनुष्पाणिर्भीमः कृष्णश्च वीर्यवान् ।

48 ^b) D_c विपत्तये (for अभूतये). — After 48^{ab}, D_2 ins.:

106* क्षयः सर्वस्य लोकस्य पृथिव्यामिति मे मतिः ।

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च किं शेषं तत्र पश्यसि ।

— ^c) $K_2 D_5$ सदा चैतत्. — ^a) K_2 एव (for अपि). K_2 . ३ $B D$ (D_1 . ३ missing) G_1 भाविनि.

49 ^b) B_2 विनिन्दति; B_3 न निन्दति. S क्षमा मामेव विन्दति. — ^c) $B_4 D_c D_n D_2$. ६ $T_2 G_3$ तत्र (for तस्य). K_2 एवेह; $B_2-4 D$ (D_1 . ३ missing) G_1 इत्येवं. $B_1 M_2$ अहस्तस्या अहमिति. — ^a) $K_3 G_2$. 4 M_2 मा (for मां). $\dot{S}_1 K_2$. ३. B_1 विन्दति.

अहस्तस्याहमित्येव तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ४९
एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः ।

क्षमा चैवानृशंस्यं च तत्कर्तास्म्यहमञ्जसा ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

द्रौपद्युवाच ।

नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १
नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ २
त्वां चैव्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
यत्त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३
न हि तेऽध्यगमञ्जातु तदानीं नाद्य भारत ।

धर्मात्प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ४
धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।
ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ५
भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रेयौ च मया सह ।
त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ६
राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ।
इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ७
अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते ।

C. 3. 1125
B. 3. 30. 9
K. 3. 30. 9

50 ^a) Ś₁ धर्मवतां; K₃ B₁ D₂ ह्यात्मवतां; M₁ आत्म-
विदां. K₃ धर्मम् (for वृत्तम्). — ^c) T G₂. ३ क्षमां. Ś₁
°नृशंसस्य; K₂ °नृशंसा च.

Colophon. K₁. 4 D₁. ३ missing. — *Major parvan* :
Ś₁ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य. — *Sub-parvan* : B₃ D₂ (both
om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश; like-
wise B₄ D₅ only द्वैतवन. — *Adhy. name* : K₂ B₄ G₁
युधिष्ठिरवाक्यं; Dc युधिष्ठिरवाक्ये क्षमाप्रशंसा; D₂ क्षमा-
प्रशंसा; T₂ G₂. ३ M₁ क्षमास्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures,
words or both) : Dn S 29. — *Sloka no.* : Dn 53.

31

 This adhy. is missing in K₁. 4 D₁. ३ (cf. v.l.
3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored
here.

1 ^{1a} = 3. 38. 25^a. — ^c) S (except T₁ M₂) राज्ये
(for वृत्ते). — After 1, K₂ B (except B₁) Dc Dn D₄₋₆
ins.:

107* कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्यागत्या पृथग्विधः ।

तस्मात्कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्षं यियासति ।

[(L. 1) K₂ B₂ (m as in text) Dn D₅. ६ गत्यां गत्यां.

D₅ पृथक्पृथक्.]

2 ^a) D₅ ते न (for नेह). K₃ B Dc D₅ T₁ G
(except G₃) M₂ °साभ्यां (for °स्याभ्यां). — ^a) Ś₁ K₂. ३
D₂ न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः.

3 ^b) T G₂ M दुष्पहं; G₁ दुष्प्रभं. K₃ इदं च भरतर्षभ.
— ^c) K₃ D₅ न त्वं; B (except B₃) Dc यस्त्वं; T G स
त्वं; M₁ राजन् (for यत्त्वं). — ^a) Ś₁ K₂. ३ Dc D₂. ६
[S]मितौजसः; B₁ महायशाः; B₄ बलीयसः (for महौ°).

4 ^a) T₁ G₁ M₁ तु (for हि). Ś₁ K₃ D₅ ते व्यगमज्;
K₂ B₂. ३ M₂ तेध्यगमज्; Dc तेध्यगमं; D₂ ते ह्यभवज्; T₁
corrupt; T₂ G₂₋₄ तेभ्यगमज्. — ^b) Dc D₅ om. न.
T₂ G (except G₁) चाद्य (for नाद्य). — Dc₂ om.
(hapl.) 4^{cd}. — ^c) Dc₁ D₅ परं (for प्रियं). — ^a)
D₄ ते (for चेज्). Dc₁ जीवितं. K₂. ३ S अपि; Dc₁ च ते
(for इह).

6 ^a) K₃ B Dn₂. n₃ D₅. ६ T₂ G₃ चोमौ; Dn₁ D₄ T₁
G₁. २. 4 M₁ चेमौ (for चैव). — ^b) M₂ यमौ चैव (for
माद्रेयौ च). — ^c) T₂ G (except G₁) त्यजेयमिति ते बुद्धिर्.
— ^a) B₂ कदाचन (for परि°).

8 D₂ repeats 8^{ab} (with v.l.). — ^a) D₂ अत्यंतं हि
(second time); T₁ G₄ त्यक्त्वान्या (T₁ °न्यौ) हि; T₂ G₁₋₃
त्यक्त्वान्यानिहि (G₁ °नि); M₁ त्यक्त्वान्यत्तु; M₂ अन्येभ्यो हि
(for अनन्या हि). G₁. 4 °व्याघ्राः; G₂ °श्रेष्ठ. K₃ D₂ (first

बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ८
 नावमंस्था हि सदृशान्नावराञ्छ्रेयसः कुतः ।
 अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्धत ॥ ९
 स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
 दैवतानि पितृश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ १०
 ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।
 यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ ११
 आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ।
 नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते ॥ १२
 यदिदं वैश्वदेवान्ते सायंप्रातः प्रदीयते ।
 तदत्त्वातिथिभृत्येभ्यो राजञ्छेषेण जीवसि ॥ १३
 इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ॥ १४

अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
 राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १५
 अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
 एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥ १६
 राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
 राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातृन्मां चासि निर्जितः ॥ १७
 ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
 कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १८
 अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ।
 निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीम् ॥ १९
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ २०
 धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

time) इ (D₂ अ) ति शक्तिर्यथाशक्तिः. — ^b) T₂ G (except G₁) नित्यता. K₃ D₅ धर्म सेवते (D₅ °ने); T₁ सा ममेव ते; T₂ G (except G₁) धर्म एव ते. — ^c) B₁ संततम्. — After 8, B₃ ins.:

108* छायेवान्वेति पुरुषं धर्मः साधु मयार्जितः।
 9 °) Ś₁ K₃ Dc D₅ [अ]पि महीं; D₂ हि महीं (for पृथिवीं). S सर्वा (for कृत्स्नां). — ^a) D₂ प्रवर्धते (for अवर्धत).

10 °) T G₂₋₄ देवांश्चैव; G₁ M देवता (G₁ °तां)श्च (for दैवतानि).

11 ^a) Ś₁ K₃ Dc D₂. 5 कामभोगांस्ते; T₁ सर्वकामार्थैः. T₂ G₂₋₄ च; M₁ तु (for ते). — M₂ om. (hapl.) 11^b-12^c. — ^b) B₃ पूजिताः (for तर्पिताः). Ś₁ K₃ Dc D₂. 5 सततं भुञ्जते गृहे. — ^c) M₁ व्रतिनो (for यतयो). — After 11, K₃ B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₂₋₄ ins.:

109* मुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राहं परिचारिका ।

12 M₂ om. 12^{abc} (cf. v.l. 11). — ^a) Dc आरण्यकेय; T₁ आरण्येभ्योय. Ś₁ K₃ Dc लोहानि; S (M₂ om.) वन्यानि. — ^b) B (except B₃) T₂ G (except G₁) M₁ भोजनानि.

13 ^a) Ś₁ K₂. 3 B Dc Dn₂. n₃ D₂. 4 T₂ G₃. 4 वैश्वदेवं ते. — ^b) T₁ M विधीं (for प्रदीं). N (K₁. 4 D₁. 3 missing) शांतये (Ś₁ D₂. 5 सायं च; K₃ सायं वै) क्रियते गृहे. — ^c) K₂ B₁. 3 Dn₁. n₃ D₄₋₆ T₂ G₁. 3. 4 °भूते (for °भृत्ये). Ś₁ K₃ D₂ श्रम्यश्च श्रपचेभ्यश्च (= 3, 2, 57^a);

see below. — ^a) Ś₁ K₃ दत्त्वा (for राजन्). Ś₁ K₂. 3 B Dc Dn D₄₋₆ M₂ शिष्टेन (for शेषेण). D₂ यज्ञकर्म च सर्वदा (cf. 14^a). — After 13, Dc₂ Dn₂ D₅ ins.:

110* श्रम्यश्च श्रपचेभ्यश्च दत्त्वा शिष्टेन जीवसि ।

[See above v.l. of Ś₁ K₃ D₂.]

14 ^b) B₂ G₁. 4 M₂ काम्या (for काम्य-). — ^a) Ś₁ भारत (for नित्यदा). S सदा (T₂ G₃ °द) यज्ञा (T₂ G₃ °ज)श्च तेनच.

15 ^b) Ś₁ B₂. 3 निर्जने (for वि°).

16 ^b) T₁ G₁. 2 M पौंडरीको°. — ^{cd}) S इष्टास्त्वया महायज्ञा बहवोन्ये सदक्षिणाः.

17 °) B₂ वसुंश्चां; D₂ पशूनां (for वसून्यां). Ś₁ राज्यं च वसून्यादाय; K₂. 3 S पार्थ (K₂ राज्यं) मित्राणि चास्मांश्च. — ^a) B₁ अपि (for असि). Ś₁ भ्रातृन् चापि विनिर्जितः; K₂. 3 S वसूनि च पराजितः.

18 ^a) Dc D₅ अनसूयोर्व°. — ^b) S (except M₂) धीमतः. — ^{cd}) Ś₁ K₃ Dc D₂. 5 transp. कथं and बुद्धिः. T G₃. 4 आपादिता (for आपतिता).

19 ^a) K₃ मा मोहयति; S मोह आयाति. — ^b) K₂ B Dn₃ D₅ G₁ °भूयते; D₂ °हीयते. — ^c) Ś₁ K₃ न शाम्यति (K₃ °ते); K₂ B Dc₂ D₅. 6 निशाम्य ते. S निशाम्य व्यसनं पार्थ. — ^a) Ś₁ दृष्टानापदमीदृशीं; S तवेदमतिदुःसहं (M °दुष्पहं).

20 20^{ab} = 1, 29, 1^{ab}; etc. — ^{cd}) Ś₁ K₂. 3 Dc Dn D₂ लोकास्तिष्ठते.

दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २१
 यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ।
 ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ २२
 आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
 ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ २३
 शकुनिस्तनुवद्भो वा नियतोऽयमनीश्वरः ।
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः ॥ २४
 मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
 धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २५
 नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भवति कंचन ।
 स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्ब्रूक्ष इव च्युतः ॥ २६
 अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २७
 यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।

धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २८
 आर्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
 व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ २९
 हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
 येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३०
 पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
 यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ॥ ३१
 अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिर्वेददर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३२
 अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
 अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३३
 यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
 अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
 एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।

C. 3. 1152
 B. 3. 30. 36
 K. 3. 30. 36

21 ^a) Ś₁ धात्रैव; B₂ T₂ G (except G₁) तथैव. Ś₁ K₃ Dc D₂. 5 किल (for खलु). — ^c) Ś₁ D₂ T G₂. 3 ददाति. — ^d) = 5. 31. 2^d.

22 ^{ab}) S (except M₂) यथा दारुमयी योषां नरो धीरः समाहितः. — ^c) Ś₁ K₂. 3 D₂ चेष्टय (K₂. 3 'यं'ति; B₃ (m as in text) Dc इंगं; T₁ G (except G₃) M₂ ईहं; M₂ नंगं (for ईरं). Ś₁ 'मर्माणि; K₂. 3 'कर्माणि (for 'मङ्गानि). Cnp चेष्टयन्त्यङ्गकर्माणि. — ^d) Dc D₅ भूता (for राजन्). M₁ तथा धातुः प्रजा इमाः.

23 ^a) Ś₁ K₂. 3 Dc D₂. 5 आकाशमिव. — ^d) K₃ B पातकं (for पापकम्).

24 ^a) T₁ G₁. 2 'बद्धेव; M₁ 'बद्धो हि. — ^b) T₁ G₁. 2 M नीयते (for नियतो). — ^c) K₂ Dn₁. n₃ D₄ T₂ G₁. 3 तिष्ठेन् (for तिष्ठन्). — ^d) K₃ T₁ G₁. 2 M₁ om. the second न.

25 ^a) Ś₁ स्तंभ (for सूत्र). — After 25^{ab}, B (B₂ om.) reads 26^{cd}.

26 ^a) B₃ नार्थाधीनो. — ^b) K₂ B₃. 4 Dn₁. n₃ D₄. 6 T₂ G (except G₁) भजति (for भवति). B₁ D₂. 5 T₁ G₁. 4 किं (for कं). — B₂ om. 26^{cd}. — B (B₂ om.) reads 26^{cd} after 25^{ab}. — ^d) K₃ T₁ G (except G₃) M₁ कूल (for कूलाद्).

27 Cited (as a nyāya) in Sarvadarśanasamgraha (ed. Abhyankar), p. 176 (with v.l. वा श्वभ्रमेव

वा for नरकमेव च); also in the Nyāyavārttika of Uddyotakāra on Nyāyasūtra 4. 1. 21. — ^d) Dc T₂ G (except G₄) M-वा (for च).

29 ^a) Dn D₂. 5. 6 T₁ M आर्ये (for आर्य). — ^b) T₂ G₃. 4 पापो (for पापे). — ^c) Ś₁ K₃ D₂ M₂ चरति.

30 ^a) B₁ प्रासः (for धातुः). — ^b) Ś₁ K₃ B (except B₂) D₂. 5 क्षेत्रसंज्ञकं.

31 ^c) Ś₁ युद्धंति; K₃ युद्धंति (for यो हन्ति). — ^d) Ś₁ B₂ [अ]य; K₃ Dc D₅ स्व; B₄ [अ]र्थे; D₂ स; G₄ तु (for [अ]स्म).

32 K₃ om. 32^{ab}. — ^a) D₅ अथ वा (for अन्यथा). Dc परिदृष्टास्मि. — ^b) M₂ कविभिर. K₂ B₄ तत्त्वदर्शिभिः; Dc₂ वेदवादिभिः; T₂ G (except G₁) वेदपारगैः. — B₁ M₁ om. (hapl.) 32^d-33^a.

33 B₁ M₁ om. 33^a (cf. v.l. 32). — ^a) Ś₁ एवं च (for एव हि). T G₂-4 वर्तते (for मन्यन्ते). G₁ अन्यथा वा व्यवर्तते; M₂ 'था परिवर्तते. — ^b) T₁ G₁ M ह; T₂ G₂-4 हि (for च). Ś₁ K₃ Dc D₂. 5 भविष्यंतीति मानवाः.

34 ^a) Ś₁ काष्ठस्य (for वा काष्ठं). — ^b) K₃ Dc₂ D₅ M₂ वां (for चां). B₂ om. च. Ś₁ चाश्मानमश्मना; T₁ अश्मनीवात्मना; G₁ ह्यश्मानं चाश्मना; G₂. 4 M₁ अ(G₂ ह्य)-श्मना ह्यश्म वा. — ^c) Ś₁ K₃ B₂. 4 G₁. 4 M₁ वां (for चां). — ^d) Ś₁ Dc अचेतनः; K₃ D₂ अचेतसं.

35 ^a) T₂ G (except G₁) अंते (for देवः). — ^c)

हिनस्ति भूतैर्भूतानि छत्र कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३५
संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३६
न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।
रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथायमितरो जनः ॥ ३७
आर्याञ्शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्षितान् ।
अनार्यान्मुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया ॥ ३८
तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

युधिष्ठिर उवाच ।

बलु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ।
उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं तु प्रभाषसे ॥ १
नाहं धर्मफलान्वेपी राजपुत्रि चराम्युत ।

ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २
अस्तु वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
गृहानावसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३
धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।

K₃ T G₂. 3 M₁ निहंति (for हिनस्ति). — ^a) T₁ M₁ जन्म (for छत्र).

37 ^c) Ś₁ K₂ B₂ Dc D₆ T₂ G₃. 4 एव (for इव). K₃ प्रकृत्या; S (except M₂) प्रयुक्तो (for प्रवृत्तो). K₂. 3 Dc D₆ [S]सौ (for स्यं).

38 ^b) Ś₁ K₃ B Dn₂. n₃ D₄. 5 G₄ कर्षितान्. — ^a) Ś₁ विह्वलामीव चितया (hypermetric!); K₂ G₂. 4 लानि विचितये (K₂ या); K₃ D₂ लानीव चितया; B₁. 2. 4 Dc Dn D₄-6 लानिव चितया; B₃ T₁ M₁ लामि वि(B₃ न)चितये; T₂ G₃ लेव विचितये; G₁ चितयाम्यतिविह्वला; M₂ लामि विचेतना. The reading विह्वलामीव was found in two of the MSS. collated for the ed., but not included in our apparatus. The conjecture was made already by Aufrecht; see PW s. v. वि+ह्वल.

39 ^a) Ś₁ K₂. 3 D₂ समं यो नापुपश्यति.

40 ^b) Ś₁ K₂ D₂ Cnp धर्माभि(D₂ ति)शंकिनि; K₃ चौर्यातिशंसिनि; D₆ धर्मविशंकिते.

41 ^b) Ś₁ नापुपश्यति; K₂ Dc नान्यमर्हति; B₂. 4 मर्चति. — K₃ D₂ om. (hapl.) 41^c-42^b. — ^c) Ś₁ K₃ Dc D₆ कर्मणा बहु(K₃ marg. sec. m. तेन)दोषेण.

42 K₂ D₂ om. 42^a (cf. v.l. 41). — ^b) Ś₁ K₃ B (except B₁) D₄. 6 अर्हति; Dc अर्हति.

Colophon. K₁. 4 D₁. 3 missing. — Major parvan: Ś₁ K₂ Dn₂ T₂ G आरण्य. — Sub-parvan: B₄ D₅ (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — Adhy. name: K₂ B₄ Dc द्रौपदीवाक्यं; D₂ ईश्वरमाहात्म्यं; T₂ G₂-4 विधातृ(G₄ धातृ)गर्हणं; G₁ द्रौपदिमते विधातुकरणं (sic). — Adhy. no. (figures, words or both): Dn S 30. — Śloka no.: Dn 43.

32

This adhy. is missing in K₄ D₁. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28). 1^a-4^a is missing in K₁ (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^a) B₄ बहु (for बलु). — ^c) K₂ D₂ S (except G₄) यत्; B₃ Dc D₆ तु (for तत्). — ^a) D₆ च; S सं (for तु).

2 ^a) K₂ B₂. 4m Dn कर्म; S फलाकांक्षी. T₁ om. (hapl.) 2^{cd}. — ^c) Ś₁ Dc Dn₁ D₄-6 G₁ M₂ ददामि; T₂ G₃ ददाति. T₂ G₃. 4 एवं (for एव). — ^a) Ś₁ K₂. 3 D₂ अपि (for उत).

3 ^a) Ś₁ नात्र; D₆ G₁ चात्र; M₂ मेत्र (for वात्र). — ^c) K₂ गृहवासता नित्यं च; B Dn D₄. 6 गृहे वा वसता कृ; S गृहे निवसता कृ.

आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ।
 धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् ॥ ४
 न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।
 यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ॥ ५
 अतिवादान्मदाच्चैव सा धर्ममतिशङ्किताः ।
 धर्मातिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ६
 धर्मो यस्यातिशङ्क्यः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः ।
 वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥ ७
 वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो यशस्विनि ।
 स्थविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥ ८
 पापीयान्हि स शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशेषतः ।
 शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममतिशङ्कते ॥ ९

प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्टं ऋषिर्गच्छन्महातपाः ।
 मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविताम् ॥ १०
 व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुक्रः ।
 अन्ये च ऋषयः सिद्धा धर्मेणैव सुचेतसः ॥ ११
 प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।
 शापानुग्रहणे शक्तान्देवैरपि गरीयसः ॥ १२
 एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदा मम ।
 कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १३
 अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च ।
 रजोमूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च ॥ १४
 धर्मातिशङ्की नान्यस्मिन्प्रमाणमधिगच्छति ।
 आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः ॥ १५

C. 3. 1176
B. 3. 31. 17
K. 3. 31. 17

4 K₃ om. 4^{ab}. K₁ resumes from 4^b! — ^a) B Dc₂ वृत्तिम्; G₄ धर्मम् (for वृत्तम्). — ¹) S₁ K₁ D₂ om. 4^{ef}; B Dc D₄₋₆ read it after 5^{ab} (B₄, after 111*). — K₂. 3 B Dc₁ Dn D₄₋₆ ins. after 4^{ef} (B₄, after 4^{cd}): S₁ K₁ D₂ (which om. 4^{ef}), after 4^{cd}:

111* धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ।

[S₁ K₃ B₂₋₄ D₂. 5 वाणिजको. S₁ K₃ D₂. 5 दीनो (for हीनो).]

Thereafter Dc₁ D₆ repeat 5^{ab}.

6 ^a) D₂. 6 T₂ G₃ अतिवादान्. S₁ K₁₋₃ वदाम्येतत्; B Dc Dn D₄. 6 T₂ G₃ वदाम्येष (B₃ वदत्येष); D₂. 5 वदस्येतान् (D₅ तत्) (for मदाच्चैव). — ^b) K₂ D₆ नाधर्मम्; D₅ न धर्मम्. S₁ K₁. 2 B Dc Dn D₄₋₆ अभि- (Dc₂ अवि; Dn₂ अपि); D₂ इति (for अति). S₁ T₁ G (except G₃) M₁ शंकथाः. — D₅ transp. 6^{cd} and 7^{ab}. — ^c) S₁ K₁. 2 B Dn₂. n₃ D₄. 6 धर्माभिशङ्की. — ^d) K₂ D₅ तिर्यग्योनि; Dn D₂ गेति (!).

7 D₅ transp. 6^{cd} and 7^{ab}. — ^a) S₁ K₁. 2 B Dc Dn D₄₋₆ अभि- (for अति). — ^b) K₂ D₅ Cnp अर्थे; K₃ अर्थो; Dc₁ दोषं; D₂ आप्यो (for आर्ष). G₁ M₁ अदोषो; M₂ दृश्यते (for आर्षं वा). T G₂. 3 दोषो दुर्बलम् (T₁ बोध) आत्मनः; G₄ broken. — ^d) K₂ D₅ Cnp स्वर्लोकाद् (for स लो°).

8 ^a) S₁ K₁ D₂ धर्मरतिः; G₂ कर्मपरः. — ^b) B Dn D₄. 6 G₂ मन° (for यश°). — ^c) K₂ न; Dc [अ]भि; Dn₂ D₅ नि; D₂. 6 प्र- (for स). D₂ om. (hapl.)

8^d-9^c. — ^a) K₁ B₁. 4 Dn D₄. 6 राजर्षिर्. K₁ धर्मवादिभिः; B₂ धर्मयोक्तृभिः (m as in text). D₂ न धर्ममतिशङ्कते (cf. 9^d).

9 D₂ om. 9^{abc} (cf. v.l. 8). — ^a) K₁. 2 B₂. 3 Dc Dn D₄₋₆ transp. हि and स. — ^b) S₁ K₁₋₃ [S]पि वा पुनः; B (except B₁) Dc Dn D₄₋₆ विशिष्यते; G₄ broken. — ^c) S₁ M₁ [S]धर्म° (for मन्द°). — ^d) = 17^b. K₁. 2 B Dc Dn D₄₋₆ अभि° (for अति°).

10 ^c) S₁ K₁ मार्कण्डेयो°. — ^d) S₁ K₂. 3 जीविनः; K₁ Dc D₂ तः; B₁ तं; B₃. 4 Dn D₄. 5 M₁ ता; M₂ कां.

11 ^a) Some MSS. वशिष्ठो. — ^b) Some S MSS. रोमशः शुक्रः; G₁ रोमहर्षणः. — ^c) S₁ K₁. 3 Dc D₅ S (avoiding hiatus!) चाप्युषयः; K₂ वा ऋषयः. B (except B₂) Dn D₄. 6 सर्वे (for सिद्धाः). — ^d) B₃ T₁ G (except G₃) M₁ सुतेजसः; B₄ सुवेधसः.

12 ^a) S₁ K₁ Dc₂ G₁ M₁ होनान्. — ^b) M₁ दिव्यान् शोभासम्. — ^d) K₁. 2 B Dn D₄₋₆ देवेभ्योपि.

13 ^b) B Dn D₄. 6 [अ]नघे (for मम). — ^c) D₂ कर्तारो ह्यम°.

14 ^a) T₂ G (except G₁) ततो (for अतो). — ^b) K₃ कर्म (for धर्मम्). — D₂ om. (hapl.) 14^{cd}. — ^c) B Dc Dn D₄. 6 राज्ञि (for रजो); — ^d) S₁ K₁ T₁ वा (for च). — S₁ K₁. 2 B D (D₁. 3 missing) ins. after 14 (D₂, which om. 14^{cd}, ins. after 14^{ab}):

112* उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् ।

इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
 एतावान्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १६
 प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममतिशङ्कते ।
 ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १७
 प्रमाणान्यतिवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।
 कामलोभानुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १८
 यस्तु नित्यं कृतमतिधर्ममेवामिपद्यते ।
 अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ १९
 आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मानपरिपालयन् ।
 सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २०

शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मा स्मातिशङ्किताः ।
 पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २१
 धर्म एव पुनो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
 सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमृच्छतः ॥ २२
 अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
 अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २३
 निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवियुः पशुजीविकाम् ।
 विधातेनैव युज्येयुर्न चार्थं किञ्चिदामुयुः ॥ २४
 तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
 दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २५

[K₁ उन्मत्तो. K₁ मूढः (for बालः). Dc₂ D₂ आगमं (for आगतं).]

15 ^a) K₁. 2 B₁. 3 Dc₂ सर्वाभिंशंकी; K₃ साध्वातिं; B₂. 4 Dc₁ Dn D₄. 6 धर्माभिं; D₂. 5 सर्वातिं; T₁ सर्वाव. ^Ś₁ K₁ नान्यस्य; K₂ B Dc Dn D₄. 6 नान्यस्मात्. — ^c) K₂ प्रभाव (for प्रमाण). ^Ś₁ K₁ Dc₂ सन्नद्धः; B₃. 4 तत्त्वज्ञः; S (except M₂) चोन्नद्धः. — ^d) ^Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂. 5 T₁ M₁ [S]पि; G₁. 4 [S]भि- (for हि). Dc D₅ अवमानकः; S अवमन्यते.

16 ^a) B₃ D₂ T₂ G₁₋₃ M प्रति; T₁ G₄ संबंधं. — ^b) K₃ लोकविश्रुतं; G₄ कालसाक्षिकं. — D₂ om. 16^c-17^b. — ^c) ^Ś₁ K₁. 2 B D (D₁. 3 missing; D₂ om.) T₁ G₁. 4 M एतावन्. B₁. 4 लोको (for बालो).

17 D₂ om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^b) = 9^d. ^Ś₁ K₁. 2 B D (D₁. 3 missing; D₂ om.) अभि- (for अति-). — ^c) K₂. 3 पुण्यान् (for पापो). D₂ धर्मं प्रमाणमध्यायन्.

18 K₃ om. (hapl.) 18^a-19^b. — ^a) K₁ प्रमाणान्य- निवृत्तो; K₂ D₂ प्रमाणेत्यति; B₁ Dc₂ Dn₁. n₃ D₄. 5 प्रमा- णाद्धि नि; B₂. 4 Dc₁ Dn₂ D₆ प्रमाणाद्धिनि; B₃ T₁ G (except G₁) प्रमाणादति. — ^c) ^Ś₁ K₁ B Dc Dn D₄₋₆ तिगो; K₂ D₂ न्वितो (for नुगो). — ^d) M₂ न लोकान् (for नरकं).

19 K₃ om. 19^{ab} (cf. v.l. 18); T₁ om. (hapl.) 19^{ab}. — ^a) G₁ धर्मं (for कृतं). — ^b) M अजुं (for अभि). — ^c) K₃ पुण्यानि (for कल्याणि).

20 K₁ om. 20. — ^a) K₃ कर्म; T₁ आर्षं; M₁ यो हि (for आर्षं). K₂ D₂ T₂ G₃ उत्सृज्य (for उत्क्रम्य). — ^b) B Dn D₄₋₆ T₂ G₃ धर्मं न प्रति (T₂ G₃ परि)पां; Dc धर्मं प्रति न पां. — ^c) Dc S (except G₁ M₂) धर्मं

(for सर्वं). — ^d) K₂ अशुभं जन्म विन्दति; K₃ आजन्मं तु न विं; B₄ भृशं जन्मसु विं; Dc D₅ सुजन्म न स (D₅ स न) विं; D₂ corrupt; T₁ आजन्म स निवृत्तति; T₂ G₁. 3. 4 M₂ आजन्म स (M₂ सु) न नन्दति; G₂ आत्मानं संविनश्यति; M₁ आ जन्मसु न विं. — ^Ś₁ K₂ B D (D₁. 3 missing) T₂ G₂₋₄ ins. after 20: K₁, which om. 20, ins. after 19:

113* यस्य नार्पं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भामिनि ।

नैव तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः ।

[(L. 1) K₂ यस्यानार्पे; B₃ यस्य नायं. ^Ś₁ शिष्टाचारस्स; K₁ चाराश्च; D₅ चारस्य. B Dc Dn D₄ भाविनि. — (L. 2) ^Ś₁ Dn D₂. 6 G₂. 4 न वै (for नैव).]

21 ^b) K₃ B₁ मा मा; T₁ मास्तु; M₂ नास्मान् (for मा स्स). ^Ś₁ K₁. 3 B Dc Dn D₄₋₆ अभिंशंकि (Dn₃ क by corr.) याः; K₂ S (except G₁) [अ]ति (M₂ वि) शंकथाः. — ^c) K₃ दृष्टं (for प्रोक्तं).

22 ^a) T₁ G₁ नान्यत् (for नान्यः). — ^c) S स वै (G₁ सेव; M₂ स च) नौः. K₃ D₂ पारगस्येव. — ^d) N (K₄ D₁. 3 missing) पारमिच्छतः.

23 ^b) ^Ś₁ K₁₋₃ B₁ Dc₂ D₂. 5 धर्मदर्शिभिः. — ^c) ^Ś₁ K₁ [आ]रात्; K₃ स्यात् (for [ए]तत्). — ^d) K₃ चेदम् (for मज्जेद्).

24 ^c) D₅ युज्येरन्; T₁ युंजीयुर; T₂ (before corr.) G₂. 4 युंजेयुर; M₁ युंजीरन् (for युज्येयुर). ^Ś₁ K₁₋₃ B₁ Dn D₂. 4. 6 T₂ (by corr.) G₃ विद्यां (^Ś₁ K₂ द्या) ते नैव युज्येयुर (^Ś₁ K₁₋₃ D₂ ज्येरन्); B₂. 3 Dc विद्याय नैव युंजे- युर (Dc पूज्येयुर). — ^d) K₁ T₁ M₁ कंचिद्; K₂ B D (D₁. 3 missing) केचिद् (for किंचिद्). ^Ś₁ आयुषः (for आयुः).

25 ^b) ^Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂. 5 स्वाध्यायशीलता.

नाचरिष्यन्परे धर्म परे परतरे च ये ।
 विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २६
 ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
 ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादताः ॥ २७
 फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवे ।
 धर्मं ते ह्याचरन्कृष्णे तद्धि धर्मं सनातनम् ॥ २८
 स चायं सफलो धर्मो न धर्मोऽफल उच्यते ।
 दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ॥ २९
 त्वय्येतद्वै विजानीहि जन्म कृष्णे यथा श्रुतम् ।
 वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ३०
 एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते ।

कर्मणां फलमस्तीति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३१
 बहुनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
 तेषां न धर्मजं किञ्चित्प्रेत्य शर्मास्ति कर्म वा ॥ ३२
 कर्मणामुत पुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
 प्रभवश्चाप्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ३३
 नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः ।
 रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ॥ ३४
 कृशाङ्गाः सुव्रताश्चैव तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
 प्रसन्नैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥ ३५
 न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।
 यष्टव्यं चाप्रमत्तेन दातव्यं चानसूयता ॥ ३६

C. 3. 1198
 B. 3. 31. 38
 K. 3. 31. 38

26 ^a) K₂ T₁ परे धर्म; G₁ पतेद्धर्म. — ^b) Ś₁ K₁. 3 परैः. S [S]पि च (for च ये). K₂ वरैः परचरे च यैः (sic). — ^d) K₁ विफलाः (for अ°).

27 ^a) K₂. 3 D₂ हि (for [ए]व). — ^b) K₁ 'वोरग' (for 'वसुर'). — ^d) Ś₁ K₁. 3 Dc D₂. 5 M₂ ईदृशं (for आदताः).

28 ^b) K₂ B₂ Dn D₄₋₆ ध्रुवं; S (except M₂) स्थितं (for ध्रुवे). — ^c) B Dn D₄. 6 G₁ व्य (G₁ व्या) चरन्; T₂ प्राचं; G₂₋₄ [S]प्याचं; M₁ ह्यचं. — ^d) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂. 5 श्रेयः; Dn₁ धर्म्य; Dn₂ धर्मः; Dn₃ T₁ धर्म; B (except B₄) D₄. 6 G₁ M₁ शर्म; M₂ वर्म (for धर्म). T₂ G₂₋₄ स हि धर्मः सनातनः.

29 ^a) M₁ न (for स). Ś₁ M₁ अफलो (for स°). K₁ न चायमपरो धर्मो; K₂ सदायमफलो धर्म्यो; K₃ B D (D₁. 3 missing) स नायमफलो धर्मो. — ^b) T G₃ नाधर्मो (for न धर्मो). Ś₁ °फलवानपि (for °फल उच्यते). K₁₋₃ B D (D₁. 3 missing) नाधर्मो (K₂ Dc D₂ °र्मः) फलवानपि; M₂ नाधर्मः फलमृच्छति. — ^c) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂. 5 ह्यपि; M₁ [S]पि च (for Sपि हि). Dn_{1m} यज्ञानां (for विद्यानां).

30 ^a) Ś₁ K₁ स्व (K₁ त्व)मेव तद्; K₂. 3 B D (D₁. 3 missing) T₂ G₃ त्वमात्मनो; M₂ त्वय्येवैतद्. K₂ विजानासि; K₃ Dc D₂. 5 °नीवे. — ^b) Ś₁ श्रुता; K₂ [अ]श्रुवं; M₂ [अ]म्रितः (for श्रुतम्). — ^c) K₃ वेद्यां (for वेत्थ). K₂ B₄ T₂ G (except G₁) वापि (for चापि).

31 ^b) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂ अनुमानं; D₅ उपायानां (for उपमानं). — ^c) Dn आमोति (for अस्तीति)!

32 ^a) K₃ B₁ Dn D₄. 6 ह्यपि (Dn₁. n₂ °प्य-) विद्वांसो

(for [अ]पि ह्यवि°). — ^c) B (except B₁) Dc S (except G₄) येषां (for तेषां). S (except M₂) धर्मतः — ^d) T₂ G M₁ transp. शर्म and कर्म. Ś₁ K₁ नर्म वा; K₂. 3 B₁ Dn D₂. 5 वा पुनः; T₁ [अ]शर्म वा; M₂ वर्म च (for कर्म वा).

33 ^a) Ś₁ शतः; K₁ वतः; K₂ गुप्तः; B Dc Dn D₄. 6 श्रुतः; T₁ युक्तः; T₂ G (except G₁) अपि (for उत). — ^c) Ś₁ K₁ B₂ Dc₁ Dn D₄. 6 T₂ [अ]व्यय°; B₁. 4 Dc₂ D₅ G₁ M₂ [अ]व्यय°; M₁ द्विजा° (for [अ]प्यय°). — ^d) K₁ वेद° (for देव°). B Dc Dn D₄₋₆ भाविनि.

34 ^a) Ś₁ K₁. 3 Dc Dn D₂. 4. 5 एतानि वेद (om. न); T₂ G (except G₁) तानि वेद न. — ^b) B Dn D₄. 6 मुह्यन्तेत्र. Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂. 5 M₂ मानवः शुभदर्शने. — After 34^{ab}, Ś₁ K₁₋₃ B₄ D (D₁. 3 missing) ins.:

114* अपि कल्पसहस्रेण नरः श्रेयोऽधिगच्छति ।

[B₄ Dn D₄₋₆ न स (for नरः).]

35 G₁ om. 35. — ^a) D₂. 5 कृशाशाः (for कृशाङ्गाः). Ś₁ सुकृशाशाः सुवृत्ताशाः; K₁ सुव्रताः सुकृशाशाश्च; K₂. 5 कृशाशाः सुव्रताशाश्च; B Dc Dn D₄. 6 कृ (Dc ह) ताशाश्च व्रताशाश्च. — ^b) K₁ तथैव. M₁ G₂. 4 दग्धकल्मषाः. — ^c) N (K₄ D₁. 3 missing) प्रसादैर् (for प्रसन्नैर्). — ^d) Ś₁ K₂ Dc₂ पश्यन्ते तानि (for °त्येतानि). D₂ पश्यन्तीह फलोदयं.

36 ^b) T₂ G₂. 3 शङ्कितव्या. — T₁ om. (hapl.) from चाप्रमत्तेन up to ईश्वरं (in 39^a). — ^c) B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G च प्रयत्नेन. — ^d) Ś₁ K₃ T₂ G (except G₁) चानसूयया.

37 T₁ om. 37 (cf. v.l. 36). — ^a) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ [इ]ह (for [इ]ति). — ^b) Ś₁ D₂ यथैतद्; K₃ Dc

कर्मणां फलमस्तीति तथैतद्धर्म शाश्वतम् ।
 ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यद्विष्वेद कश्यपः ॥ ३७
 तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ।
 व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥ ३८

ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा विचिक्षिपः ।
 शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा ते भूदुद्विरीद्वशी ॥ ३९
 यस्य प्रसादात्तद्धक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
 उत्तमं दैवतं कृष्णे मातिवोचः कथंचन ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

द्रौपद्युवाच ।

नावमन्ये न गहं च धर्मं पार्थ कथंचन ।
 ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥ १
 आर्ताहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
 भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्तन्निबोध मे ॥ २

कर्म खल्विह कर्तव्यं जातेनामित्रकर्शन ।
 अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ ३
 आ मातृस्तनपानाच्च यावच्छय्योपसर्पणम् ।
 जङ्गमाः कर्मणा वृत्तिमामुवन्ति युधिष्ठिर ॥ ४
 जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।

तथैव. K₁ कर्म (for धर्म). T₂G M₁ शासनं (for शाश्वतम्).
 — °) Ś₁ K₁ देवानां; M₂ पुत्रेभ्यः (for पुत्राणां). — °) D₆
 S (T₁ om.) काश्यपः.

38 T₁ om. 38 (cf. v.l. 36). — °) S (except M₂;
 T₁ om.) विमृश्य (for व्यवस्य). — °) D₄. 6 नास्तिकं. G₁
 M₂ उत्सृजे. D₂ नास्तिभावं समुत्सृज.

39 T₁ om. ईश्वरं (cf. v.l. 36). — °) Ś₁ K₁. 3 D₂
 सर्वं (for चापि). — °) Ś₁ K₁ माविचिक्षिपः; K₂ B Dc Dn
 D₄. 6 मा च वै (B₃. 4 Dc वि-) क्षिपः; K₃ T₂ G₃ मा विचि-
 क्षिप. — °) K₃ योक्षस्वैनं; D₂ बुध्यं; D₅ रक्षं (by corr.
 सुदं); G₄ ईदं (for शिक्षं).

40 °) Ś₁ K₁. 3 D₂ संभूतो; Dc D₅ तत्त्वज्ञा; M₂ तद्-
 ज्ञया (for तद्भक्तो). — °) K₂ Dc D₅ M₂ मर्त्या गच्छत्यं.
 — °) K₁-3 B D (D₁. 3 missing) T₁ G₁ M उत्तमां (G₁
 °रां) देवतां. — °) K₁. 2 B₁. 2 Dn D₄. 6 T₂ G₃ मावमंस्थाः;
 B₃ मा च निदीः; B₄ मा राधेयाः.

Colophon. K₄ D₁. 3 missing. — Major parvan:
 Ś₁ K₁ T₁ G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan: B₄ D₅ (both
 om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — Adhy.
 name: K₁ द्रौपदीवाक्यं; B₄ Dc युधिष्ठिरवाक्यं; D₂ धर्मप्र-
 शंसा; T₂ G₂. 3 नास्तिक्यनिराकरणं; G₁ द्रौपदीमते नास्तिक्य-
 निन्दाकरणं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 K₁ Dn 8 31. — Śloka no.: Dn 41.

33

☞ This adhy. is missing in K₄ D₁ (cf. v.l. 3. 1.
 1; 22. 30); the MSS. are mostly ignored here.

1 1-7^a missing in D₃ (cf. v.l. 3. 23. 8). — °) M₂ °मंस्ये (for °मन्ये). D₅ G₁ च (for the second न).
 — °) K₃ D₂ कदाचन. — °) T₁ M₁ °मन्ये (for °मंस्ये).
 2 D₃ missing (cf. v.l. 1). — °) K₂ B Dn त्वं;
 G₁ सन् (for तन्).

3 D₃ missing (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ K₁ कर्तव्यं
 किल; K₃ Dc D₂. 5 कर्म वै (D₅ कर्मैव) किल; B₁ धर्म
 खल्विह. — °) K₃ B (except B₃) Dn D₄. 5 T₂ G₃
 जानता; D₅ न ज्ञाता (for जातेन). Ś₁ B D₅ °कर्षण. — °)
 Ś₁ D₂ अकर्मणेह (D₂ °णे हि); K₃ स्वकर्मणा हि; D₅ सुकर्म-
 णो हि; D₅ T₂ G₃ अकर्मणो हि; T₁ G₁. 2 M अकर्मिणो हि
 (T₁-पि). — °) K₃ स्थावराणि न चेतनी; D₅ T₁ स्थावरा-
 णीतरे जनाः.

4 D₃ missing (cf. v.l. 1). — °) N (K₄ D₁. 3
 missing) यावद्भोस्तनं (Ś₁ °दुस्थानं; B₃ Dc₁ D₆ °द्वोः
 स्तनं). — °) Ś₁ K₁ छायोपमं (K₁ °मे) नृणां; K₂. 3 B Dc
 Dn D₄-6 छायोपसेवनात् (K₃ Dc °सर्पणात्; Dn₁ °सर्पणां);
 D₂ इच्छोपसर्पणात्. — °) Ś₁ जंतुश्च; K₁. 2 B Dn₂. n₃
 D₄-6 T₂ G₃ जंतवः (for जङ्गमाः). — Ś₁ D₂ om. (hapl.)
 4^a-5^a. — °) T₁ प्रामुवंति. K₁ प्रयांति प्रेत्य चेह च (cf. 5^a).

इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५
 उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
 प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥ ६
 पश्यामि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि धाता विधाता च यथायमुदके वक्रः ॥ ७
 स्वकर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव दंशितः ।
 कृत्यं हि योऽभिजानाति सहस्रे नास्ति सोऽस्ति वा ॥
 तस्य चापि भवेत्कार्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा ।
 भक्ष्यमाणो ह्यनावपः क्षीयते हिमवानपि ॥ ९
 उत्सीदेरन्मजाः सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्यदि ।

अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
 नान्यथा ह्यभिजानन्ति वृत्तिं लोके कथंचन ॥ १०
 यश्च दिष्टपरो लोके यश्चायं हठवादकः ।
 उभावपसदावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ ११
 यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं स्वपेत् ।
 अवसीदेत्सुदुर्बुद्धिरामो घट इवाम्भसि ॥ १२
 तथैव हठबुद्धिर्यः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ।
 आसीत् न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः ॥ १३
 अकस्मादपि यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः ।
 तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥ १४

C. 3. 1217
 B. 3. 32. 16
 K. 3. 32. 16

5 D₃ missing (cf. v.l. 1). Ś₁ D₂ om. 5^{abc} (cf. v.l. 4). — ^a) K₃ जंगमानां. — ^a) D₂ चेह वा; T₂ G (except G₁) चैव हि (for चेह च).

6 D₃ missing (cf. v.l. 1). B₃ om. 6^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. 3 D₂ नंदंति (for जानन्ति). — ^a) T₂ G₃ कर्मिणां.

7 D₃ resumes from 7^b (cf. v.l. 1)! — ^a) Ś₁ K₁-3 D_n D₂ सर्वे हि; B₃ S (except T₂ G₃) पश्यंतः (for पश्यामि). G₁. 2 स्वयमु (for स्वं समु). — ^a) T₂ G₂-4 [अं]डजः (for वक्रः). — After 7, N (K₄ D₁ missing) T₂ G₁. 3 ins.:

115* अकर्मणां वै भूतानां वृत्तिः स्यान्न हि काचन ।

तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्यात्कथंचन ।

[(L. 1) K₃ Dc₂ D₂. 3. 5 T₂ G₃ अकर्मणा. K₃ वृत्तिः (for वृत्तिः). D₄. 6 T₂ G₃ नैव (for न हि). — (L. 2) Ś₁ K₁. 3 D₂ चेरन्; B₁ चेतुः (for चेत). Ś₁ K₁ D₂ विहन्युः; B₁ Dc₂ हि हन्यात्. K₁. 2 Dc₁ D_n D₄. 6 कदा (for कथं).]

8 ^a) N (K₄ D₁ missing) G₁ स (for स्व). G₂ धर्म (for कर्म). D₃ श्लाघीः; G₂. 4 M₂ हासीः (for ग्लासीः). — ^b) D₅ M₁ कर्मणो; M₂ कर्मणे. K₃ वंदितः; S (except T₁) दंसितः. — ^c) N (K₄ D₁ missing) कृतं (for कृत्यं). Ś₁ K₁. 3 D₂. 3 यो वि; B₂ व्यति (for योऽस्मि). — ^d) Ś₁ K₁ वास्ति वा न; K₂ B Dc D_n D₄. 6 T₂ G₃ M₂ सोस्ति नास्ति (by transp.); K₃ D₅ सोस्ति वा न. B₁. 3 Dc D_n D₄. 6 T₂ G₃ च (for वा). D₅ सहस्रेष्वस्ति वा न वा. D₃ broken.

9 T₁ om. 9-10. — ^b) K₁ [ऽ]पि वा (for तथा). — ^c) Ś₁ K₁ Dc D₂. 3. 5 निरादा (Dc₁ D₂ दी)नः; K₂ B D_n D₄. 6 ह्यनादानात्; K₃ निराहारः (for ह्यनावपः).

— ^a) K₂ B D_n D₄. 6 T₂ G₂-4 क्षीयेत्.

10 T₁ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^a) Ś₁ K₁ M₁ उत्सी-
 देयुः. — ^b) Ś₁ K₁. 3 B₄ D₂ इह; K₂ B₂. 3 D_n D₄. 6
 भुवि; D₃ broken; T₂ G₃ अपि (for यदि). — After
 10^{ab}, Ś₁ K₁. 3 B₄ Dc D_n D₂. 3. 5 ins.:

116* तथा होता न वर्धेरन्कर्म चेदफलं भवेत् ।

[Ś₁ न हृष्येरन्; Dc न वर्तेरन्.]

— B₃ om. 10^{cd}. — ^c) K₁ Dc अपि चास्य फलं; T₂ G (except G₁) दृष्ट्वापि च फलं. — ^e) B Dc D₄ M₂ om.
 न. K₁ ह्यधि; K₂ B₁ D_n D₅ ह्यपि; B₂ वै वि; Dc ह्यति;
 D₅ त्वभि (for ह्यभि). Ś₁ K₁-3 Dc D_n D₂. 5 गच्छन्ति
 (for जानन्ति). — ^f) D_n वृत्ति लोकाः; G₁ लोके वृत्ति
 (by transp.). B Dc D₂. 4-6 M₂ संतो (B₂ शांता; M₂
 संति) लोके हि दांभिकाः (D₂ कान्).

11 ^b) Ś₁ K₁ चैव; K₃ Dc G₁ चाहं; B₃ D_n D₂. 3
 T₂ G₂-4 चापि; D₅ चार्थ (for चायं). Ś₁ K₁ B D_n
 D₃-6 वादिकः; Dc वेदिनः; M₁ वाचकः. — ^c) K₂ D_n
 D₄. 5 अपि शठौ; C_{np} अपसदौ (as in text).

12 ^a) Ś₁ उदासीनो; B Dc D₄ S उपासीत. — ^b)
 B₂ निर्विशंकः. K₂. 3 B D_n D₄. 6 M₂ सुखं स्वपन् (K₂ D_n
 शयेत्; K₃ सचेत्); T G M₁ स्वपन्सुखं. — ^c) K₁. 3 B
 D_n D₄. 5 G₄ M₁ स (for सु). — ^d) K₂ D_n T₁ हवो-
 दके (for इवाम्भसि).

13 ^a) Ś₁ K₁ तथेति (for तथैव). D_n दुर्बुद्धिः (for
 बुद्धिर्यः)! — ^b) D₅ अपुण्य (for अकर्म). — ^c) K₃
 D₅ आसीनो; B₄ आसीदेन्. T₂ G₂. 3 कृपणं (for न
 चिरं).

14 ^a) K₂ B Dc D_n D₄-6 M₂ इह (for अपि). Ś₁
 K₁ D₂. 3 अकस्मात्कस्यचिद्योर्थ; K₃ अकस्मादेवधः कश्चित् (sio).

यच्चापि किञ्चित्पुरुषो दिष्टं नाम लभत्युत ।
 दैवेन विधिना पार्थ तदैवमिति निश्चितम् ॥ १५
 यत्स्वयं कर्मणा किञ्चित्फलमाप्नोति पूरुषः ।
 प्रत्यक्षं चक्षुषा दृष्टं तत्पौरुषमिति स्मृतम् ॥ १६
 स्वभावतः प्रवृत्तोऽन्यः प्राप्नोत्यर्थानकारणात् ।
 तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ १७
 एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
 यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणः ॥ १८
 धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः ।
 विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ १९
 यद्वचयं पुरुषः किञ्चित्कुरुते वै शुभाशुभम् ।
 तद्वात्विहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ २०
 कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि कर्मणि ।
 स यथा प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥ २१

तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।
 सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २२
 मनसार्थान्विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
 बुद्धिपूर्वं स्वयं धीरः पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २३
 संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ ।
 अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुकी ॥ २४
 तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
 धिया धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ २५
 ततः प्रवर्तते पश्चात्कारणेष्वस्य सिद्धये ।
 तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मणामिह जन्तवः ॥ २६
 कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधु विनिश्चितम् ।
 इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २७
 इष्टार्थफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् ।
 पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ॥ २८

— ^b) K₃ Dc D₅ मानवः (for पूरुषः). ¹ S₁ K₁ D₂. ३ प्राप्नो-
 त्यनयपूरुषः; T₁ फलमाप्नोति पू. — ^c) K₃ हठादिति (for
 हठे). K₃ D₂ मन्येत (for मन्यन्ते). — ^d) T₁ G₂. ४ M₁
 तु (for हि).

15 G₁ om. 15. — ^a) S (G₁ om.) यश्चापि कश्चि-
 त्पुरुषो. — ^b) ¹ S₁ K₁. २ B₂. ३ Dn भजं; D₂. ३ वदं (for
 लभं). B₁ दिष्टं नालभते क्षित (sic); T₂ G₂-४ दि (G₄ द)-
 द्वादुपलभत्युत; M₂ दिष्टं नाम लभेत वै.

16 ^a) B₃ M₂ यत्स्वयं; T G (except G₁) M₁ यत्नवान्
 (for यत्स्वयं). K₃ D₅ कर्मणा; T₂ G₃ कर्मणः. — ^c) ¹ S₁ K₁-३
 Dc Dn D₂. ३. ५ (m as in text) प्रत्यक्षमेतद्दोकेषु. — ^d)
 K₂. ३ Dn श्रुतं; T₁ स्फुटं (for स्मृतम्).

17 K₂ om. 17^a-18^b. — ^a) B Dc Dn D₄. ६ यः
 (for अन्यः). — ^b) B (except B₄) Dn D₄. ६ T₂ G
 (except G₁) M₂ अर्थ (for अर्थान्). K₃ B Dn D₃. ४. ६
 T G (except G₁) न कारणात्; M₁ अकारणं.

18 K₂ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^c) T₂ G यद्यत्
 (G₁ यदि); M₂ यच्च (for यानि). — ^d) ¹ S₁ K₁-३ Dc Dn
 D₂. ३. ५ पूर्व (D₂ सर्व) कर्मणां.

20 ^a) ¹ S₁ B Dn₂ यद्ययं; K₁. ३ D₂. ३ M₂ यद्ययं; Dc
 D₅ यत्स्वयं; T₁ यद्वि यत्; G (except G₃) M₁ यद्वि यः (for
 यद्ययं). D₂ S (except G₁ M₂) कश्चित्. — ^c) S
 (except T₁ M₂) धात्रा (for धातु-).

21 ^b) B Dc Dn D₄. ६ T₂ G₃ कर्मणि वर्तते; D₅ कर्म
 प्रवर्तते (for कर्मणि कर्मणि). — ^d) K₁ स (for [अ]यं).

22 ^b) ¹ S₁ K₃ Dc D₂. ५ °योज्य; G₂. ४ °युक्तो; M₂ °युज्य
 (for °योक्ता).

23 ^a) ¹ S₁ स न पार्थ; D₅ मनसात्मा. — ^c) ¹ S₁ K₁. २
 B Dn D₂-४. ६ वीर; K₃ Dc D₅ वीरः (for धीरः).

24 ^c) ¹ S₁ आगारं न°; K₁. ३ D₃. ६ आगारन°. M °दीनां
 (for °णां हि). — ^d) ¹ S₁ K₁ हेतुका; K₃ दैविकी; D₃ T₁
 G₁ हेतुकी.

25 ^b) K₂ संततिः; D₃ मेव च (for °मन्ततः). T₁
 G (except G₃) M₁ काष्ठे वा पावकं ततः. — ^c) T G
 एवं (for धिया). — ^d) ¹ S₁ K₂ उपायाश्; D₂. ३ उपा-
 याश्. ¹ S₁ K₁-३ Dc D₂. ३. ५ चार्थः; B₂ चापि; M₁ तस्य
 (for चास्य).

26 B₂. ३ om. (hapl.) 26^{ab}. — ^b) ¹ S₁ K₁-३
 D₂. ३. ५ सिद्धिस्तस्येह कारणैः; B₁. ४ Dc Dn D₄. ६ M₂ कारणैस्तस्य
 सिद्धये; G₁ कारणेष्वर्थसि°. — ^d) ¹ S₁ K₁. ३ B₁ Dn D₂-६
 कर्मजाम्; Cnp कर्मणाम् (as in text).

27 ^b) K₂. ३ Dc D₃. ५. ६ T₁ G₄ कर्ता (for कर्त्रा).
 K₁ स्वनिष्ठितं; K₂ त्वनिष्ठितं; K₃ Dn D₄. ५ स्वनुष्ठितं; D₃ M₂
 सुनिष्ठितं (for विनि°). ¹ S₁ कर्त्रा साधुष्वनुष्ठितं; D₂ कर्ता साधु-
 ष्वनु(धि)ष्ठितं. — ^c) ¹ S₁ त्वाकुशलेनेति; K₂ तु कु°; T₂ G
 M₁ चाकु°. T₁ इदं चाकुलतां नेति.

कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
 असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ २९
 सर्वमेव हठेनैके दिष्टेनैके वदन्त्युत ।
 पुरुषप्रयत्नजं कैचित्त्रैधमेतन्निरुच्यते ॥ ३०
 न चैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
 अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ।
 दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाचार्यस्य संततिः ॥ ३१
 किञ्चिद्देवाद्वाङ्मार्त्किञ्चित्किञ्चिदेव स्वकर्मतः ।
 पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ।
 कुशलाः प्रतिजानन्ति ये तत्त्वविदुषो जनाः ॥ ३२
 तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।

यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ३३
 यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
 तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुराकृतम् ॥ ३४
 त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
 तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ३५
 कर्तव्यं त्वेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ।
 एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ ३६
 कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर ।
 एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः क्वचित् ॥ ३७
 असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
 कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृण्यमवाप्यते ॥ ३८

C. 3. 1242
 B. 3. 32. 41
 K. 3. 32. 41

29 D₂ om. 29^{ab} (along with 28). — ^a) Ś₁ होव; K₃ S (except M₂) चैव (for एव). — ^c) G₂. 4 असिद्ध्यां. — ^d) Ś₁ K₁ कर्मसिद्धौ; B₁. 2. 4 Dn T₂ G₃ कर्मनाशात्; B₃ Dc D₄. 6 कर्ता नासीत्; D₂ कर्तृनाशः.

30 ^a) S एतद् (for एव). — ^b) K₂ B Dn D₄. 6 दैवे (for दिष्टे). G₂. 4 भवन्ति (for वदन्ति). K₂ पुनः (for उत). — ^c) Hypermetric! K₂ पौरुषः; B₂ Dn D₅ G₄ पुंसः (for पुरुषः). B₁ प्रभूतं (for प्रयत्नजं). K₂ B Dc Dn₃ D₄. 5 किञ्चित् (for के). Ś₁ K₁ पौ(Ś₁ पु)रुषं यत्नजं विद्धि (Ś₁ किञ्चित्). — ^d) K₃ corrupt. K₃ न चैवेतद्; D₅ S दैवमेतद् (T G₃ मेव) (for त्रैधमेतन्). Ś₁ निरुध्य- (sup. lin. च्य)ते; K₃ D₃ विकृष्यते; Dc D₅ हि दृश्यते; S विशिष्यते (M₂ प्रतीयते). D₂ त्रेधा ह्येतद्विभज्यते.

31 ^a) D₃ किञ्चित् (for कार्यं). Ś₁ K₁. 2 न चैवं (Ś₁ चैनं; K₂ च वै) तावता कार्यं; B D₄. 6 न चैवैतानि कार्याणि (D₄. 6 कर्माणि). — ^b) Dc मंस्यंत (for मन्यन्त). D₃ किञ्चिदेव स्वभावतः. — ^c) K₃ D₂ तद् (for तु). Ś₁ K₁ अस्ति पूर्वमदृष्टं (K₁ °ष्टे) तत्. — ^d) K₂ [अ]दृष्टं; K₃ दृष्टं; T₁ G₁ M दैवात्; T₂ G₂-4 दैवं (for दिष्टं). K₂ B₁ D₃. 5 दैवं; K₃ चैतत्; S दिष्टं (for चैव). T₁ G₄ हठे; T₂ G₂. 3 हठं (for हठः). — ^e) Ś₁ [S]पि; S वै (for हि). — ^f) Ś₁ D₄. 6 दृष्टात् (for दिष्टात्). B₁. 3. 4 Dc₂ D₅ चै(B₄m दै)वार्थः; B₂ D₄. 6 दैवाच्च; Dc₁ सर्वार्थः; G₁ अन्नस्य (for चार्थस्य). T₁ M₁ संनिधिः; M₂ संनतिः.

32 32^{ab} = (var.) 3. 181. 32^{ab}. — ^b) Ś₁ K₁ चैव (for एव). Ś₁ K₁-3 Dc Dn D₂. 3. 5 स्वभावतः; B D₄. 6 M₂ °कर्मभिः; T₁ °कर्मणा; text as in T₂ G M₁. — ^d) K₁ T₂ G₃. 4 नैव; D₃ नार्थः (for नात्र). — ^f) Ś₁ K₁

तत्त्वनिपुणा. K₂ Dn D₂. 3. 5 M₁ ये वै (M₁ च) तत्त्वविदो जनाः; B Dc D₄. 6 एतद्धि (B₂ D₄. 6 °द्वे) विदुषो जनाः.

34 ^a) T₁ G₁. 2 M₁ इदं (for यदि). S (except G₃; T₂ before corr.) किलासुखं (for पुराकृतम्).

35 ^a) K₂ त्रिविधाम्; K₃ त्रिधानाम्; D₃ त्रिधाराम्; T₁ अद्वाराम् (for त्रिद्वाराम्). — ^b) D₅ तां न (for नानु). — ^c) Ś₁ M₂ तु; D₂. 3 वै (for च). — ^d) Ś₁ K₁-3 B₄ D₂. 3 बालास् (B₄ °लस्); B₁-3 Dc D₄. 5 M₂ लोकस् (B₃m अंधस्); Dn [ए]वात्मा(!) (for लोकास्). Cnp यथा लोकाः (as in text).

36 ^a) K₂ D₃ G₁ चैव; Dn एव (!) (for त्वेव). D₂ कर्तव्यं कर्म चैवेति. — ^b) K₁ एवं (for एष). D₅ कर्मणा- मेव निश्चयः. — After 36^{ab}, M₁ ins.:

117* आ मृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ।
 — ^c) K₂ ह्यनीशो; T₂ G₁ M₁ ह्यनीहे; G₂. 4 M₂ ह्यनर्थो.
 — ^d) S वर्ततेस्मासु संप्रति. — After 36, S (except G₄) ins.:

118* तत्तु निःसंशयं न स्यात्त्वय्यकर्मण्यवस्थिते ।
 37 G₄ om. 37^a-41^b. — ^a) T₁ [S]मि; G₁ [S]पि (for हि). K₃ [ए]ते; Dc D₅ [ए]वं (for [ए]व). Ś₁ भवं- तोपि भवत्येव; K₁ कुर्वतोपि भवतोपि; D₂ कुरुते लभते सिद्धिः. — ^b) K₃ Dc D₄. 6 M₁ हि; T G₂. 3 [ए]व (for [इ]ह). — ^c) Ś₁ K₁ च (for तु). — ^d) Ś₁ K₁. 3 D₂ विन्दत्यलसाः.

38 G₄ om. 38 (cf. v.l. 37). — ^a) K₃ D₅ असंभवस्. Ś₁ यस्य हेतुः; K₂ T₁ G₁ M तत्र हेतुः; K₃ D₅ त्वत्र हेतुः; B Dc त्व(B₁ वा; Dc तु)हेतुः स्यात्; T₂ G₂. 3 तस्य हेतुः. — ^b) K₁ च (for तु). K₂ लक्षति; K₃ B Dc Dn D₄-6 लक्षयेत्. — ^c) Ś₁ कृतकर्माणि; K₁ कृत्वा कर्माणि; K₂ कृते कर्माणि.

1243
32. 42
32. 42

अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।
 निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्रुते ॥ ३९
 अनर्थं संशयावस्थं वृण्वते मुक्तसंशयाः ।
 धीरा नराः कर्मरता न तु निःसंशयं क्वचित् ॥ ४०
 एकान्तेन ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु सांप्रतम् ।
 न तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥ ४१
 अथ वा सिद्धिरेव स्यान्महिमा तु तथैव ते ।
 वृकोदरस्य वीभत्सोर्भ्रात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४२
 अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः ।
 विप्रकर्षेण बुध्येत कृतकर्मा यथा फलम् ॥ ४३

पृथिवीं लाङ्गलेनैव भित्त्वा बीजं वपत्युत ।
 आस्तेऽथ कर्षकस्तूष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४४
 वृष्टिश्चेन्नानुगृहीयादनेनास्तत्र कर्षकः ।
 यदन्यः पुरुषः कुर्यात्कृतं तत्सफलं मया ॥ ४५
 तच्चेदफलमस्माकं नापराधोऽस्ति नः क्वचित् ।
 इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४६
 कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ।
 निर्वेदो नात्र गन्तव्यो द्वावेतौ ह्यस्य कर्मणः ।
 सिद्धिर्वाप्यथ वासिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ॥ ४७
 बहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिध्यति ।

— ^a) B Dn D4. ६ अवामुते.

39 G4 om. 39 (cf. v.l. 37). — ^a) Ś1 K1 नाश-
 यति; B (except B1) D4. ६ लंघयति (for आविशति). Ś1
 एव; K1. ३ एवं (for एनं). — ^a) Ś1 K1 एवं (for दक्षो).
 Ś1 बुद्धिम्; K1. पूतिम्; D6 भूमिम् (for भूतिम्).

40 G4 om. 40 (cf. v.l. 37). — ^a) K3 D2 अनर्थं
 संशयावस्था; Dn अनर्थाः संशयावस्थाः (!). — ^b) Ś1 K1. ३
 Dc1 D6 शृण्वं (K1. ३ ण्व)ते; B Dc2 D4 शृणुते; Dn सि-
 द्यन्ते (!); D2 G1 M2 वृणुते; D5 शृणु मे; T1 शृण्वतो (for
 वृण्वते). K1. ३ Dc D2. 4. 5 मुक्तसंशयः. T2 G3 गृण्वत्यामुक्तं;
 G2 गृह्वत्यामुक्तं. — ^c) K2. ३ T1 वीरा (for धीरा). M1
 कंराः (for रंताः). — ^d) K2 B (except B3) Dn D2. 4. 6
 ननु; G1 न च (for न तु). Ś1 K1-3 Dn D2. ३ निःसंशयाः.

41 G4 om. 41^{ab} (cf. v.l. 37). — ^a) Ś1 K1 एका-
 र्थेन; D4 एकत्वेन. — ^b) K1 संप्रतं; B (except B1) Dc
 D4-6 T2 G3 M2 संप्रति. — ^c) K2. ३ B (except B4) D
 (except D2; D1 missing) T2 G3 स (for the first न).
 Ś1 K1 D2. ३ निःसंशयो. Dc यः (for the second न). Ś1
 om. (hapl.) 41^a-42^a. — ^d) K1 महिमा ह्ययमेव ते
 (cf. 42^b).

42 Ś1 om. 42^a (cf. v.l. 41). — ^a) K2 सिद्धयेव.
 — ^b) Ś1 K2. ३ Dc D2. ३ महिमानं; K1 साभिमानं; B Dn
 D4. 6 T2 G1. ३ अभिमानं; D5 अभिमानात् (for महिमा तु).
 Ś1 K3 D3 तमेव; K1 B Dn D2. 4. 6 T2 G3 तदेव; K2 मयेव
 (for तथैव). Dc च (for ते).

43 ^c) K3 D3 युध्येत; T2 G युज्येत (G1 दुर्बुद्धे) (for
 बुध्येत). — ^d) T1 G1. 4 M1 कथं कर्म; G2 कृतं कर्म. G2. 4
 M यथावलं.

44 ^a) K2 B Dn D2-4. 6 M2 [इ]ह; K3 Dc D5 [इ]व

(for [ए]व). — ^b) S कृष्णा (for भित्त्वा). T1 बीजानि
 (for बीजं). K1. ३ वपत्युत; K2 च यत्पुनः; T1 उपत्युत.
 — ^c) K1 [S]त्र; K2 D2 प्र-; T1 G1 M1 स; T2 G2-4 स
 (for Sथ). Ś1 कार्षिकं; K1 कर्षिकं. — ^d) Ś1 K2 Dc2
 D2. ३ भावकः (Ś1 *sup. lin.* कारणं as in text); K3 पावकः;
 B (except B2) साधकः; D5 भावुकः; M2 भावनः.

45 B1 om. 45^{ab}. — ^a) Ś1 गृहीत. — ^b) Ś1 K1
 निरर्थो; K2 D2. ३ निर्दोषसु; M2 अनुणस (for अनेनास).
 Ś1 K1 ननु (for तत्र). Ś1 K3 कार्षिकः; K1 कार्षिकः. — ^d)
 B1 Dn3 तत्कृतं (by transp.). B Dc Dn D5. 6 T2 G3
 सफलं. T2 G (except G1) त्वया (for मया).

46 ^a) Ś1 B Dc D6 G2 M1 तच्चेदं फलम्. — ^b) B
 Dn D4. 6 अपं (for नापं). K1 नरः; K2 B D4-6 [S]स्ति
 न; Dn न मे (!) (for Sस्ति नः). — ^c) K3 G4 वेक्ष्यैवं;
 B Dc D6 वेक्षेत.

47 ^a) Ś1 नात्मः; Dn2 नास्ति; D3 G1. 2 M1 नात्र (for
 नार्थः). — ^b) Ś1 G4 [इ]ह; K1 B Dc D4. 6 T2 G (except
 G4) M1 हि; D2 च (for ह). — ^c) K2 नानु; Dc नाव-
 (for नात्र). Ś1 K1 B Dn D4. 6 T2 G3. 4 कर्तव्यो; K2. ३ D5
 मन्तव्यो. (for गन्तव्यो). — ^d) Ś1 K2. ३ D2. ३ G1 M2
 अंतौ; Ś1m K1 B4 D4. 6 अन्यौ; B1. 2 (m as in text). ३
 Dc अर्थौ (for एतौ). Ś1m K1 B1. ३. 4 Dn D4. 6 ह्यत्र; B2
 तत्र; G1 यस्य; M2 अस्य (for ह्यस्य). Ś1m K1 B Dn D4. 6
 कारणं (for कर्मणः). — ^e) T2 G (except G1) न प्रवृत्तिरु
 (for अप्रं).

48 ^a) B1. 2 D5 समवायो हि; D2 हि समावाये. — ^b)
 B (B2m as in text) Dn D4. 6 कर्मसिद्धयः (B4 ये); D5
 भिद्यन्ति. — ^d) T1 G4 M1 फलं (for भवं). K2 Dn
 D4-6 च (for वा). — ^e) Ś1 K1-3 Dn D2. ३ हि न; B3

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव वा ।
 अनारम्भे तु न फलं न गुणो दृश्यतेऽच्युत ॥ ४८
 देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति वृद्धये ।
 युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथावलम् ॥ ४९
 अग्रमत्तेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ।
 भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सर्व एव पराक्रमः ॥ ५०
 यं तु धीरोऽन्ववेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
 साध्नैवार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥ ५१
 व्यसनं वास्य काङ्क्षेत विनाशं वा युधिष्ठिर ।
 अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५२
 उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे ।

आनृण्यमामोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५३
 न चैवात्मावमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।
 न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति भारत ॥ ५४
 एवंसंस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
 चित्रा सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ५५
 ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् ।
 सोऽस्मा *अर्थमिमं ग्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ५६
 नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां ब्राह्मणेऽग्राहयत्पुरा ।
 तेषां सांकथ्यमश्रौषमहमेतत्तदा गृहे ॥ ५७
 स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
 शुश्रूषमाणामासीनां पितुरङ्गे युधिष्ठिर ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

C. 3. 1263
B. 3. 32. 62
K. 3. 32. 62

T₂ G₃ न तु (by transp.). — ¹) Ś₁ K₁₋₃ B₃ Dc Dn D₂. 3. 5 कचित्; T₂ G₁. 3 M ह्युत; G₂ [S]प्युत (for Sच्युत).

49 ^a) K₁ D₄ G₁ उपायं च; K₃ T₁ G₂ उपायाश्च. — ^b) K₁ S (except M₂) सिद्धये (for वृ°). — ^c) K₃ D₄ G₁ वीरो; G₂. 4 वीतो (for धीरो). — ^d) K₁ B₂. 3 D₄ यथोत्साहं; B₁. 4 S यथायोगं (for °शक्ति).

50 ^a) K₂ कर्तुमानेन (sic); T₁ G₁ M अभ्युपायेन; T₂ G₂₋₄ अप्युपायेन (for अग्रमत्तेन). — D₂ om. (hapl.) 50^{cd}. — ^c) B₁ °योगेन; M₂ °योगे तु. — ^d) Ś₁ दृष्टम्; K₁ दृष्ट; K₂. 3 D₃ दिष्टम्; B (except B₁) Dc D₅. 6 T₂ G₃ सिद्धिर; Dn D₄ दृश्यम् (for सर्व). Ś₁ पराक्रमं; B₂₋₄ Dc D₅. 6 °क्रमे; B₁ °क्रमाः. M₂ सिध्यत्येव पराक्रमाः.

51 ^a) B (except B₃) Dc D₅ G₁ यस्तु; Dn यत्र; D₄ T₁ यत्तु; M₁ येन (for यं तु). K₂ D₂ T₁ G₁ वीरो; Dn धीमान् (!) (for धीरो). K₂ ह्यवे°; Dn अवे° (!) (for Sन्वेवे°). — ^b) B₁ श्रेयान्स (for श्रेयांसं). — ^c) M₂ स्वल्पेप्यर्थे (for साध्नैवार्थं). K₂ तथा (for ततो). — ^d) Ś₁ K₁. 2 कर्मणास्मै; K₃ कर्म चास्मिन्; D₃ कर्म नास्मै; T₂ G कर्म वास्मै (G₄ वा सं-).

52 ^a) Ś₁ K₁ D₂ नाप्यवेक्षेत; K₂ वाथ व्यक्तं (sic); K₃ कस्य लिप्सेत; B (except B₃) Dc D₄ चास्य काङ्क्षेत; D₃ चास्य वेक्षेत; D₅ नास्य वीक्षेत; T₁ G₂. 4 नाभिकाङ्क्षेत; G₁ M वाभिकां. — ^b) Ś₁ D₂. 3 निधनं वा; K₁ न निपातं; K₂ निवासं वा; Dn विवासं वा (!).

53 ^b) K₃ अंतरेक्षणे; Dc D₂ अंतरेषणे; D₃ अंतरैषणे; D₅

मंत्ररक्षणे; S अंतरेक्षणः. — ^c) K₁ ततः (for नरः). — ^d) Dc₁ D₂ परमात्मन. Ś₁ वा (for च). K₁ परेषामात्मनस्तथा. 54 ^a) K₂ Dn₂. n₃ त्वै° (for चै°). K₁ D₅ न (for [अ]व-). — ^d) K₂. B Dn D₄. 6 T₂ (by corr.) G₃ शोभना (for भारत).

55 Ś₁ om. (hapl.) 55^{ab}. — ^a) K₁ तत्र (for एवं). K₁ सिद्धिगतिः; K₃ सांसारिका; B₂ संस्थितिजा; B₃ Dc D₃ सांस्थितिका; D₂ हि संस्थिका; S (except M₂) सुसंस्थिता; Cnp सांसिद्धिकी (for संस्थितिका). — ^b) S पांडव (M₂ सत्तम) (for भारत). — ^c) Ś₁ K₂. 3 Dn D₃ तत्र (for चित्रा). K₁ B D₄. 6 चित्रावस्था; M₂ विचित्रा हि (for चित्रा सिद्धि-). Ś₁ K₂ Dn G₁ सिद्धिर्गतिः. — ^d) K₃ Dc₂ S °भागशः.

56 In D₃, the portion of the text from 56^b up to 3. 34. 23^{ab} is lost on a missing fol. — ^b) Ś₁ K₁ धारयामास; Dc चाल°; T₂ G (except G₁) वर°. B D₄. 6 वै गृहे (for पण्डितम्). — ^c) Ś₁ सोस्मायाहमिदं; K₁ सोस्मायार्थमिमं; K₂ B Dc Dn D₄₋₆ सोपि सर्वमिमं; K₃ विस्मायार्थमिमं; D₂ सोस्मायार्थमिति; T G सर्वं चार्थमिदं (T₁ G₁ °मं); M₁ स स चार्थमिमं; M₂ सोस्माचार्थमिदं.

57 D₃ missing (cf. v.l. 56). — ^c) K₂ Dn सकाशाद्; K₃ संकथाम्; B₁. 2 D₄ संकथ्यम्; S (except T₂ G₃) संकथम् (for सांकथ्यम्). — ^d) K₂ B₁ Dn एतां (for एतत्). B₂ पुरा (for तदा).

58 D₃ missing (cf. v.l. 56). — ^a) T₁ G (except G₃) मा (for मां). — ^d) T₁ एव (for अङ्गे).

३४

वैशंपायन उवाच ।

याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 निःश्वसन्नुपसंगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १
 राज्यस्य पदवीं धर्म्यां ब्रज सत्पुरुषोचिताम् ।
 धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ २
 नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न चौजसा ।
 अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन नः ॥ ३
 गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् ।
 आमिषं विषसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४
 धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
 अर्थमुत्सृज्य किं राजन्दुर्गेषु परितप्यसे ॥ ५

भवतोऽनुविधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
 अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६
 कुणीनामिव बिल्वानि पङ्गुनामिव धेनवः ।
 हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७
 भवतः प्रियमित्येवं महद्वचसनमीदृशम् ।
 धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥ ८
 कर्श्यामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
 आत्मानं भवतः शास्त्रे नियम्य भरतर्षभ ॥ ९
 यद्वयं न तदैवैतान्धार्तराष्ट्रानिहन्महि ।
 भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ १०
 अथैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः ।

Colophon om. in K₃. K₄ D₁. 3 missing. — *Major parvan*: Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य. — *Sub-parvan*: B₄ D₅ (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — *Adhy. name*: K₂ B₄ Dc Dn D₄. 6 द्रौपदी-वाक्यं; D₂ कर्मप्रशंसा; T₂ G₁. 3 M₁ द्रौपदीमतोपन्यासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 32. — *Sloka no.*: Dn 62.

34

This adhy. is missing in K₄ D₁ (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30); the MSS. are mostly ignored here. 1-23^{ab} is missing in D₃ (cf. v.l. 3. 33. 56); the MS. is ignored up to the end of the lacuna.

1 ^a) Ś₁ K₁. 3 Dc D₂. 5 महामनाः; B₁. 3 Dn D₄. 6 द्यमर्षणः (for अत्यमर्षणः). — ^a) D₂ वचनम् (for राजानम्). M₂ राजानमिदमब्रवीत्.

2 ^a) T₂ G₂₋₄ राजन्स्व (G₂. 4 न्सत्) पदवीं. — ^b) T₂ G₄ मज (for ब्रज). — ^c) Dc D₅ धर्मार्थकामहीनानां.

3 ^a) A few MSS. नार्जवेण. Dc न तेजसा; G₄ तथौ-जसा (for न चौजसा). — ^c) K₁ (? gloss) मायाम् (for कृतम्). — ^a) Ś₁ D₅ कृतं (for हृतं). K₂ B Dn D₄. 6 M₂ वै; Dc D₅ मे; D₂ च; T₂ G (except G₁) तत् (for नः).

4 ^a) D₅ तत्र; G (except G₃) M₁ महद् (for तद्वद्).

5 ^a) K₂ धर्मेण स प्रति. — ^b) T₂ G₂. 3 प्रभावाद्;

M₁ प्रभावं. — ^c) S (except M₂) अर्थान् (for अर्थम्). — ^a) K₂ B Dn D₄. 6 दुःखेषु; T G दुःखेन (for दुर्गेषु).

6 ^a) N (K₄ D₁. 3 missing) [S] नवधानेन. — ^a) K₂. 3 D₂ G₄ धन्विना.

8 ^a) K₁ B₁ D₂. 5 T G₂. 3 M₁ एव (for एवं). — ^b) K₃ (marg. sec. m.) प्राप्तं (for महद्). — ^c) K₁ B₁ D₂ S (except G₁ M₂) धर्मकामः; K₃ कर्मकाम्यः; B₂ धर्मकाम्ये; B₃ धर्मकार्ये. K₂ om. from तस्य up to यद्वयं न (in 10^a). D₂ प्रदीपस्य; G₄ प्रपन्नस्य; M₂ परीतस्य (for प्रती-तस्य). ✽ Cn: धर्मकाम्याप्रतीतस्य इति पाठे धर्मेच्छायां विश्व-स्तस्य । ✽

9 K₂ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) Ś₁ B Dn D₄-6 कर्षं; K₁ हर्षयंतः (for कर्षं). Ś₁ Dc₁ D₂ स; K₃ Dc₂ स; B₁. 3 T₂ G M च; D₅ सु (for स्व). T₁ कथयामास मिं. — ^b) G₂. 4 न जयामः (for नन्दयामः). Dc D₂ G₂ स; D₅ स्व (for च). K₁ बांधं (for शात्रं). — ^c) B₂. 4 Dn D₄ भवतां; T₁ अभवः (for भवतः). K₃ B Dc Dn D₄-6 T₂ G₃ शास्त्रैः.

10 ^a) K₂ om. यद्वयं न (cf. v.l. 8). K₁ न यद्वयं (by transp.). Ś₁ तु; K₃ Dc D₂ S (except T₂ G₃) हि (for न). Dc तदेव (for तदैव). K₁. 3 D₅ S (except T₂ G₃) पुनान् (for पुनान्). — ^b) D₂ G₁ न (for नि). D₄ G₁ हन्मि हि. — ^c) K₃ D₂ S (except T₁) आस्थाय (for आदां).

अवीराचरितां राजन्न बलस्थैर्निषेविताम् ॥ ११
 यां न कृष्णो न बीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयः ।
 न चाहमभिनन्दाभि न च माद्रीसुताबुधौ ॥ १२
 भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्षितः ।
 कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीबजीविकाम् ॥ १३
 दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं सर्वधातिनम् ।
 अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥ १४
 स भवान्दृष्टिमाञ्छतः पश्यन्नात्मनि पौरुषम् ।
 आनुशंस्यपरो राजन्नाजन्मवबुध्यसे ॥ १५
 अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः ।
 अशक्तानेव मन्यन्ते तदुःखं नाहवे वधः ॥ १६
 तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्वमनिवर्तिनाम् ।

सर्वशो हि वधः श्रेयान्प्रेत्य लोकाँल्लभेमहि ॥ १७
 अथ वा वयमेवैतान्निहत्य भरतर्षभ ।
 आददीमहि गां सर्वा तथापि श्रेय एव नः ॥ १८
 सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
 काङ्क्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥ १९
 आत्मार्थं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ।
 अन्यैरपहृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २०
 कर्शनार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
 व्यसनं नाम तद्राजन्न स धर्मः कुधर्मं तत् ॥ २१
 सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् ।
 जहतस्तात धर्मार्थो प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २२
 यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्ग स पण्डितः ।

C. 3. 1286
B. 3. 33. 23
K. 3. 33. 23

11 ^a) K₃ Dc D₅ M₂ अथेयाम्; M₁ अंगेयाम् (for अथेयाम्). — ^c) K₂ B Dc Dn D₄. 6 दुर्बला; G₁ M₂ अधीरा (for अवीरा).

12 ^b) Ś₁ K₁ Dc₂ D₂ संजयः; K₂. 3 B Dc₁ Dn D₄. 5 T₁ G₁. 2 M₂ संजयाः. — ^c) T₂ G (except G₁) अपि (for अभि).

13 ^a) Ś₁ K₁ भजन् (for भवान्). — ^b) T₂ G (except G₁) वृत्ति- (for व्रत-). Ś₁ K₁. 3 B D₂. 4-6 कर्षितः (B₄ कालतः) (for कर्षितः). — ^c) T₂ G₃ राजा (for राजन्). — ^d) T₁ पापजीविकां; G₂. 4 क्लीबजीवितां. — After 13, D₂ ins.:

119* अशक्यमिति वा कश्चिद्विद्वान्नैव स्मरिष्यसि ।;
 while T₁ M₂ ins.:

120* दुर्मनुष्या हि निर्वेदादापन्नाः क्लीबजीविकाम् ।
 [Prior half = (var.) 14^a; posterior half = (var.) 13^d. T₁ दुर्मनुष्यो, and आपन्नः.]

14 Ś₁ om. 14. — ^a) K₃ Dc₂ D₂. 5 दुर्मनुष्यो. — ^b) K₁ B (except B₁) D₅ सर्वधातकं; K₂ Dn D₄ स्वार्थ-
 धातकं; K₃ D₅ G₁ सर्वधातिनां. — After 14^{ab}, B₂. 3 ins.:

121* प्रतिपन्ना विधीदन्ति पङ्के गौरिव दुर्बला ।
 B₃ cont.:

122* यदस्मान्सर्वकार्येषु समर्था धृतराष्ट्रजाः ।
 — ^c) K₁. 3 Dc D₂. 5 T₁ G₁ अशक्तः. Dc स्वयम्; D₅ प्रियम् (for श्रियम्). — ^d) K₃ Dc D₂. 5 कुरुते.

15 ^a) Dc D₅ तुष्टिं (for दृष्टिं). — ^b) K₂ B (B₃ as in text) Dn D₂. 4. 6 T₂ G (except G₁) M₂ अस्मासु (for आत्मनि). — ^d) S (except G₁) आत्मार्थम्.

T₂ G (except G₁) नाव (for अव).

16 ^{ab}) S (except M₁) ह्यमी (for अमी), and S (except M₂) अहिंसतः (for अलं सतः). — ^c) Ś₁ K₁ इह; K₂. 3 D₂ इति; B Dc Dn D₄-6 M₁ इव (for एव). — ^d) K₃ नो महन्नप (for नाहवे वधः).

17 ^c) K₁ S सर्वथा (K₁ T₁ M₁ 'था; M₂ 'तो) (for सर्वशो). K₃ D₅ S [S]पि (for हि).

18 ^a) T G एतान्निह (for एवैतान्).

19 ^a) K₁ सर्वतः; G₂ सर्वथा. B₃ T₂ G₃. 4 एवं (for एतन्). — K₂ om. 19^c-20^b; K₃ om. (hapl.) 19^{cd}. — ^d) Ś₁ 'जिहीर्षतां; D₂ 'जिगीषतां.

20 K₂ om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^b) Ś₁ K₁ विचित्रे; S (except M₂) जीविते (for विदिते). K₃ T₁ कृतं; B Dc D₄ T₂ G₃ नृप (B₂ कार्यं) (for कृत्यं). — ^c) Ś₁ K₁. 2 B Dc Dn D₄-6 G अपि (for अप).

21 ^a) Ś₁ K₁ कर्मणोर्थो; K₂ B Dc Dn D₄-6 कर्षणार्थो; D₂ G₁ कर्शनार्थ. — ^b) G₁ M₁ विप्राणाम् (for मित्राणाम्). — ^c) Dc न स धर्मः स्मृतो नूनं. — ^d) Dn₂ (by transp.) धर्मः स; D₂ च धर्मः. B₁. 3 कुधर्मतः; D₅ S (except G₁) कुवर्तमं तत्. K₃ स धर्मः कुरुवर्तमं तत्; Dc एतद्राजन्नधर्मवत्.

22 Dn₂ om. 22. — ^a) B₃ M₂ सर्वदा. — ^b) T G (except G₄) M₁ धनं; M₂ कर्म (for धर्म). — ^c) Ś₁ K₃ B₃ जहीतस; K₁ जहीमस; K₂ B₂ Dn₁ D₄. 6 त्यजतस; M₁ जुह्वतस (for जहतस). K₁ तं हि; B₁ तत्र; T₁ तौ तु (for तात). Ś₁ K₁ B₂ D₂ कामार्थो. — ^d) Ś₁ K₁ सुख-
 दुःखे (by transp.).

न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ २३
 यस्य चार्थार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
 रक्षते भृतकोऽरण्यं यथा स्यात्तादृगेव सः ॥ २४
 अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
 स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २५
 सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
 मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते ॥ २६
 तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् ।
 कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥ २७
 तस्माद्भर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः ।
 प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥ २८

सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
 इतरेतरयोनी तौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९
 द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
 स कामश्चित्तसंकल्पः शरीरं नास्य विद्यते ॥ ३०
 अर्थार्थी पुरुषो राजन्बृहन्तं धर्ममृच्छति ।
 अर्थमृच्छति कामार्थी न कामादन्यमृच्छति ॥ ३१
 न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् ।
 उपयोगात्फलस्येव काष्ठाद्भस्मेव पण्डितः ॥ ३२
 इमाञ्शकुनिकान्राजन्हन्ति वैतंसिको यथा ।
 एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु च विहिंसताम् ॥ ३३
 कामालोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति ।

23 ^a) Ś1 [अ]नर्थज्ञः; D2 T G2. 3 M धर्मार्थः. — ^c) Ś1 दुःखं (for धर्मं). — D3 resumes from धर्मस्य ! — ^d) Ś1 K1 अंतः (for अन्धः).

24 Ś1 om. 24. — ^a) K2 B Dc Dn D4. 6 T2 G3 चात्मार्यम्; T1 सर्वार्थः; G1 चार्थस्य (with hiatus !); G2. 4 M2 चार्थार्थः; M1 चात्मार्यं (for चार्थार्थम्). — ^c) K1 रक्षितो; K2. 3 Dn D2-4. 6 M2 रक्षेत. K1-3 Dn D2. 3 [S]रण्ये; S पुण्यं (for ऽरण्यं). — ^d) K2. 3 Dn D2-4 गास् (for स्यात्).

25 K1 reads 25^{ab} after 26^{ab}. — ^a) T1 G (except G3) M1 तु (for हि). — ^b) Ś1 D5 नेतरान्. D5 उपं (for अनुं). — Ś1 Dc1 D2 om. (hapl.) 25^c-26^b; T1 om. 25^c-27^b.

26 Ś1 Dc1 D2 om. 26^{ab}; T1 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) B (except B3) कामार्थः; T2 G3 कामार्थो. K1 D4. 6 यस्य धर्मश्च कामार्थः; Dn3 यश्च धर्मश्च कामार्थी. — After 26^{ab}, K1 reads 25^{ab}. — ^d) K1 मित्रार्थाभ्यां स हीयते.

27 T1 om. 27^{ab} (cf. v.l. 25). — ^b) Dc कामार्थे. — ^c) S क्रीडतो (for कामं). — After 27, G4 reads 29.

28 D3 om. 28^a-30^b. T2 G2-4 read 28 after 30. — ^b) D5 T1 न प्रमाद्यति पण्डितः. — ^c) D2 G1. 2 M तौ हि; T1 'स्यो हि; T2 G3 स्मार्थः; G4 तर्हि (for सा हि). — ^d) S (except M2) यथारणिः (by transp.).

29 D3 om. 29 (cf. v.l. 28). G4 reads 29 after 27. — ^a) K1 स यथा; G2 सर्वथा. — ^b) M2 धर्मश्चार्थस्य दृश्यते. — ^c) K3 Dc D2 G2 'योनी तौ (as in text); M2 अन्योन्ययोनी तौ राजन्; the rest 'योनीतौ. — ^d) B2 G2. 4 इव (for यथा).

30 D3 om. 30^{ab} (cf. v.l. 28). — ^b) G2 चोपं (for उपं). — ^d) M2 नान्यदस्य वै (for नास्य विद्यते). K2. 3 B Dc Dn D4-6 G1 दृश्यं (for विद्यं). — After 30, T2 G2-4 read 28.

31 ^b) Ś1 K2. 3 B Dn D2. 4-6 इच्छति. Dc न धर्मं हंतुमिच्छति. — ^c) N (K4 D1 missing) T2 G3 इच्छति (for ऋं). T1 M1 धर्मार्थी; G2 कामार्थ. — ^d) K1 D3 अन्यद्; T2 G (except G1) अर्थम् (for अन्यम्). N (K4 D1 missing) T2 G3 इच्छति. — After 31, T2 G (except G1) ins.:

123* कामार्थी चैव यः कामं न कामादन्यमृच्छति ।

[T2 G3 इच्छति (for ऋच्छति).]

32 ^a) Ś1 K1 न कामेन च (Ś1 न) (for न हि कामेन). — ^b) B (except B1) T1 G2. 4 M1 सिध्यते. Dc सिध्यत्यफलं. — ^c) B Dc D2. 4 उपभोगात्; G1 उपभोग. Dc भवति (for फलस्य). Ś1 K1. 3 D2. 3 इह; K2 अथ; B Dc Dn D5 G4 M1 एव; M2 आहुः (for इव). — ^d) D3 काष्ठः; G2 कस्माद् (for काष्ठाद्). K1 भस्मीति (for भस्मेव). K3 इह; D2 M1 एव (for इव). Ś1 Dc पिंडितं; K1 पंडितैः; K3 पंडितान्; B1 विदति; B2 पिंडितैः; B3. 4 पिंडितः; D2 जायते; D3 पंडितं; M2 पंडिताः.

33 ^a) Ś1 K3 Dc Dn D2-4. 6 T1 M1 शकुनकान्. — ^c) T2 G (except G1) एष (for एतद्). — ^d) K2 Dn D4-6 हि; D2 [ए]व (for च). Ś1 K1. 3 D3 वि (Ś1 K1 नि)हिंसतः; K2 Dn D5 'ता; D2 M 'नं; T G 'कः. B1 भूतेषु विहितं सतां.

34 ^a) Ś1 K1 कामलोभाच्च. — ^b) K2 B Dc Dn D4-6

स वध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३४
 व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः ।
 प्रकृतिं चापि वेत्थास्य विकृतिं चापि भूयसीम् ॥ ३५
 तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा ।
 अनर्थमिति मन्यन्ते सोऽयमस्मासु वर्तते ॥ ३६
 इन्द्रियाणां च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च ।
 विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ।
 स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ॥ ३७
 एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्मार्थौ काममेव च ।
 न धर्मपर एव स्यान्न धर्मपरमो नरः ।
 न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ ३८
 धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
 अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ३९
 कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।

वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४०
 धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्वदतां वर ।
 विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥ ४१
 मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्सुखार्थिनाम् ।
 प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्थाय सोपायं कुरुनन्दन ॥ ४२
 तद्वाशु क्रियतां राजन्प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् ।
 जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥ ४३
 विदितश्चैव ते धर्मः सततं चरितश्च ते ।
 जानते त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ॥ ४४
 दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
 एष धर्मः परो राजन्फलवान्प्रेत्य चेह च ॥ ४५
 एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुम् ।
 अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४६
 धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्वर्माद्विशिष्यते ।

C. 3. 1311
 B. 3. 33. 48
 K. 3. 33. 48

प्रकृतिं (for प्रवृत्तिं). — °) Ś1 स शत्रुः; K3 D2. 3 स शंक्यः;
 M1 न शंक्यः; M2 (sup. lin.) न वध्यः. — °) G2 चैव हि
 (for चेह च).

35 °) K1 D2 T1 विदितं; D3 विहितं (for विदितो).
 — °) Ś1 K1. 3 D2 अर्थः; Dn1 D5 नार्थो; T1 कामो; T2 G
 कामाद् (G1 अर्थे) (for अर्थो). — °) Ś1 K3 D2. 3 प्रति-
 पत्तिं च (for प्रकृतिं चापि). T1 त्वं (for [अ]स्य). — °) Ś1
 K3 D2. 3. 5 विवृद्धिं (for विकृतिं). Ś1 K1 चैव; K3 B3
 Dc D2. 3 चास्य (for चापि).

36 °) K2 B Dc Dn D4-6 नाशे विनाशे. Dc च
 (for वा). — After 36^{ab}, D2 ins.:

124^b द्रव्यपरिग्रहायार्थो गरीयान्दुर्बलात्मनः ।

— °) K2 B Dc Dn D4-6 अनर्थ इति. B4 मंस्यंते.

39 °) K3 B2 D2. 3 S (except T2 G3) पूर्वं. — °) S
 (except M2) एव च (for आचरेत्). — °) K2 वयसि (for
 अहनि); cf. 40°. S (except G1 M2) अहन्यहन्यनुचरेत्.
 — 39^a = 40^a.

40 Ś1 K1. 2 D2. 3 G1 om. (hapl.) 40. — °) K3
 B1 T2 G3 पूर्वं (for °व). — 40^a = 39^a.

41 °) K1 T2 G (except G1) om. the first च.
 — °) M2 जयतां (for वद°). — °) Ś1 धर्मज्ञान्; K1. 3
 G1 कालज्ञ.

42 °) T G M1 मोक्षं (G1 °क्षे). Dc G1 परमश्रेयः.

— °) B (except B1) D4. 6 एषां (for एष). M2 नित्य-
 (for राजन्). Ś1 K1. 3 D2. 3 T1 सुखार्थिनः; D5 शुभार्थिनां.
 — °) K1. 2 B1 Dn D4. 6 प्राप्तिः; S (except M2) प्राप्तं. S
 (except M2) च (for वा). — °) K1-3 B (except
 B1) Dc Dn D2. 4-6 सोपायां.

43 °) Dc तन्नाशु; Dn1 तथाशु; D3 T G (except G4)
 M1 तदाशु; M2 तच्चाशु. K1 क्रियते. — °) Dn2 D4 M2
 प्राप्तिं वा. Ś1 K1 उपदिश्यतां (for अधि°). — °) S
 (except M2) जीविका.

44 °) B2 Dn D4. 6 मे (for ते). — °) B1 G1. 2
 चरितं च. Dn2. n3 D5 मे (for ते). Dc सततं चरितं शुभे.
 — M2 om. 44^c-46^b. — °) K2 Dn D4. 5 T2 G3 जानतस्;
 B2 T1 M1 जानतस्. S (M2 om.) तु प्रशं° (for त्वयि शं°).

45 M2 om. 45 (cf. v.l. 44). — °) Ś1 K2 Dn D4. 6
 यज्ञाः. — °) Ś1 वेदपारंगमात्परं. — °) K3 राज्ञः (for
 राजन्). — °) K2 B (except B1) Dn D4. 6 G4 M1 बल°
 (for फल°). T2 G3 चेह वै; G1 चेह वा; G3 चैव वै; G4
 चैव च.

46 K1 om. (hapl.) 46-47; M2 om. 46^{ab} (cf. v.l.
 44). — °) T2 G2. 3 स च (for एष). G4 स चार्थानर्थ-
 हीनेन. — D5 om. (hapl.) 46^c-47^d. — °) B1. 4
 सुखिनः; Dc आत्मनः (for अखिलाः). — °) D2 गुणाः शूरेषु
 संस्थिताः; S (except M2) गुणाः सीदंति निर्धने.

C. 3. 1311
B. 3. 33. 48
K. 3. 33. 48

धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ४७
न चार्थो भैक्षचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
वेत्तुं शक्यः सदा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४८
प्रतिषिद्धा हि ते याच्ना यया सिध्यति वै द्विजः ।
तेजसैवार्थलिप्तायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ४९
भैक्षचर्या न विहिता न च विदुश्छद्मजीविका ।
क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५०
उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ।
उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि ॥ ५१
अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ।
कूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५२

प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
एष ते विहितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः ॥ ५३
तस्माद्विचलितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
स्वधर्माद्वि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५४
स क्षात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
वीर्यमास्थाय कौन्तेय धुरमुद्रह धुर्यवत् ॥ ५५
न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५६
जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५७
आतरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।

47 K₁ D₅ om. 47 (cf. v.l. 46). — ^b) Ś₁ D₃ T₂ G (except G₁) नान्यः; D_c नान्यं (for नान्यद्). Ś₁ D₃ तस्माद् (for धर्माद्).

48 ^a) Some N MSS. भैक्ष्यं. — ^b) Ś₁ K₁. 3 D_c D₂. 3. 5 M₁ केनचित्. — ^c) Ś₁ K₁ जेतुं (for वेत्तुं). T₁ तदा; T₂ G (except G₁) ततो; M₁ तथा; M₂ त्वया (for सदा).

49 ^a) T₁ हितो राज्ञे (for हि ते याच्ना). — ^b) Ś₁ यथा (for यया). D₂. 6 S (except M₂) सिध्यन्ति वै द्विजाः. — K₃ om. 49^{cd}. — ^c) D₂. 3 ओजसैवार्थं. — ^d) Ś₁ K₁ D₃ भरतर्षभ.

50 ^a) Some MSS. भैक्ष्यचर्या. — ^c) T₂ G₃ M₂ क्षत्रियस्तु. — ^d) T₁ M₁ धर्मः स्यात्; T₂ G₃ धर्मस्य. Ś₁ K₁ परम् (for बलम्). D₅ औजसं. — After 50, Ś₁ K₁. 3 B (except B₃) D_c D_n D₃₋₅ T₂ (om. line 2) G₂. 3 (om. line 2). 4 ins.:

125* स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून्समागतान् ।

धार्तराष्ट्रवनं पार्थ मया पार्थेन नाशय ।

[(L. 1) T₂ G₃ सनातनान् (for समागतान्). — (L. 2) K₃ राष्ट्रे; D₃ राष्ट्रं (for राष्ट्र-). D_c D_{n1} वलं (for वनं). K₁ राजन् (for पार्थे). G₂. 4 धार्तराष्ट्राग्रणं प्राप्य पार्थं सर्वान्विनाशय.]

51 T₂ G₃ om. (hapl.) 51^a-52^b. In D₃, the portion of the text from 'मेव up to 3. 37. 32^b is lost on a missing fol. D₃ om. 51^{ab}. — ^a) K₃ एवं; G₁ एतद्; M₂ एतं (for एव). B₃ उदारा धर्मविद्वांसो. — ^b) K₁ D_c D₅ आहुर् (for प्राहुर्). K₃ T₁ G₁. 2 M₂ द्विजा-

तयः (for मनीषिणः). — ^c) D₂ स्वधर्मं (for उदारं).

52 D₃ missing (cf. v.l. 51). T₂ G₃ om. 52^{ab} (cf. v.l. 51). — ^a) B₁. 4 अनुगच्छस्व; T₁ G₁. 2. 4 M₁ प्रतिपद्यस्व; M₂ अनुबुध्यस्व. — ^b) T₁ G₁. 2. 4 स्वार्थं (for वेत्थ). Ś₁ K₁ धर्मं सनातनं. — ^c) G₁ कर्मा हि (for कर्माभि-).

53 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^b) S (except M₂) राज्ञां (for तव). — ^d) B₁. 4 S (except G₁) transp. धात्रा and धर्मः.

54 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) Ś₁ K₁ D₂ अस्माद् (for तस्माद्). N (K₄ D₁. 3 missing) अपचितः (for विचलितः). — ^b) Ś₁ K₁ D₂ हास्यो भविष्यसि. — ^c) B₂ मनुष्येन्द्र (for मनुष्याणां). — ^d) B₄ च्यवनं (for चलनं).

55 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^b) D₂ त्यजेदं. — ^c) G₂ धियम्; M₂ धैर्यम् (for वीर्यम्). K₁. 2 B₂ D_n D₄. 6 कौरव्य (for कौन्तेय).

56 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^c) D_c T G₃. 4 [S]प्यं; G₂ [S]भ्यं; M₂ ह्यं (for व्यं).

57 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) D₅ वाचं; S जिह्वां (M₂ ह्यः). B₃ लब्ध्वा; D₅ ऋद्धां; M₁ कृत्वा; M₂ छित्वा (for दत्त्वा). — ^b) D₅ क्षुब्धानां. Ś₁ K₁. 3 D_c D₂. 5 पापचेतसां; K₂ लब्धं; D₅ (m as in text) क्षुब्धं. ✽ C_n: शल्यकः श्वावित् क्षुद्रान्मधुमक्षिकाविशेषान् जिह्वां दत्त्वा बहिर्निःसार्य भक्षयति तद्वज्जिह्वां वाचं दत्त्वा शत्रून् जहि इति प्राञ्जः । ✽ Similar explanations have been given by Arjunamīśra and Caturbhuja.

58 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^b) K₃ सर्वतः.

निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पाण्डवर्षभ ॥ ५८
 एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्वा महीपते ।
 जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितः ॥ ५९
 न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्धरः ।
 भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६०
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 न प्रमाणेन नोत्साहात्सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ६१
 सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा ।
 न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ६२
 अर्थत्यागो हि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता ।
 बीजौपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र संशयः ॥ ६३
 अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लभ्येत नोदयः ।

न तत्र विपणः कार्यः खरकण्डूयितं हि तत् ॥ ६४
 एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः ।
 बृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितः ॥ ६५
 अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः ।
 भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ॥ ६६
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्त्रीकुरुते प्रजाः ॥ ६७
 सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।
 अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ६८
 यथा राजन्प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्तिभिः ।
 अग्निं चैव तथैव त्वं सवितुः सदृशो भव ॥ ६९
 एतद्वद्यपि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतम् ।

C. 3. 1335
B. 3. 33. 72
K. 3. 33. 72

— ^a) Ś₁ K₁. 3 Dc D₂. 5 पांडुनंदनः; K₂ Dn D₄. 6 पार्थिव-
र्षभ.

59 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) Ś₁ K₁ Dc D₂
बलवतां; K₃ विलपतां. — ^b) M₂ विशां (for मही). Ś₁
K₁ इति वृद्धानुशासनं. — ^a) Ś₁ K₃ निवृत्तिम्; K₁ निवृत्तिर
(for निकृतिम्). S (except M₂) आस्थितान्.

60 D₃ missing (cf. v.l. 51). — Ś₁ K₁ om.
(hapl.) 60^b. — ^b) B (except B₂) Dn D₄. 6 योद्धो
(for योद्धा). Dc धनंजयः (for धनुः). — ^c) K₃ D₂ न;
Dc [अ]न्यः (for वा). M₂ नरः (for पुमान्). — ^a) K₃
यो; D₂ S (except M₂) [S]न्यो (for वा).

61 D₃ missing (cf. v.l. 51). — 61^{ab} = 67^{ab}.
— ^b) Ś₁ K₁. 3 D₂ न (for सु). — ^c) B₁ चोत्साहात्.
K₃ B_{1m} Dc D₂. 5 Cnp अप्रमादी महो (Dc सदो; D₂
मदो)त्साही. — ^a) K₃ शत्रून्प्रभव (for सत्त्वस्थो भव).
S (except M₂) पार्थिव (for पाण्डव).

62 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) K₃ धर्मस्य
(for अर्थस्य). — ^b) D₂ धिगयं; G₄ विततं (for वितथं).
Dc यत्ततो; T₂ G₃ तु ततो; G₂. 4 हि ततो (for यदतो).
— ^a) B_{2m} D₅ तालं (for वृक्षं).

63 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) K₁. 2 B Dc
Dn D₄-6 [S]पि (for हि). — ^b) M₂ भूयांसम् (for श्रेयां-
सम्). — Ś₁ om. 63^c-64^d. — ^c) K₁. 3 D₂ बीजोपपत्त्या
कौं.

64 D₃ missing (cf. v.l. 51). Ś₁ K₁ om. 64 (for
Ś₁ cf. v.l. 63). — ^a) T₂ G₃ सत्त्वेन (for अर्थेन). B₂. 3

D₂ T₂ G₃ समो नार्थो; T₁ समानार्थो. — ^b) T₁ G₁ M यत्र
लभ्यो धनोदयः; T₂ G₂-4 यत्र लभ्यो महोदयः. — ^c) D₂ [अ]-
न्वेषणा कार्या (for विपणः कार्यः). — ^a) K₃ Dc D₂ T₂
G₃. 4 M₂ कंडूयनं.

65 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) K₃ B₂ Dc
Dn₁ D₄-6 T₂ G (except G₁) एतन् (for एव). — ^c)
D₂ T₂ G (except G₁) बृहद्धर्ममवाप्नोति. — ^a) Dn₃
D₄. 6 संबुद्ध. K₂. 3 B Dc Dn D₄-6 G₁ निश्चितं; D₂
निश्चयः.

66 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) K₃ अमित्रेण
च संयुक्तं. — ^b) Ś₁ B₁. 2 विदंति; K₂ भेदंति. — ^c) M₁
त्यक्तान् (for त्यक्तं). — ^a) K₂ Dn D₄ युवानं; M₁ दुर्ब-
लान्; Cnp दुर्बलं (as in text). B₄ D₂. 5 कुर्वते. K₂ B
Dn D₄. 6 G₄ वशं.

67 D₃ missing (cf. v.l. 51). K₃ om. 67. — 67^{ab}
= 61^{ab}. — ^b) Ś₁ K₁ D₂ अबलं (for सुबलं). Ś₁ असि
(for अपि). — Ś₁ K₂ D₂ om. (hapl.) 67^c-68^b; K₁
om. 67^{cd}. — ^c) S मात्राभिः (for हो).

68 D₃ missing (cf. v.l. 51). Ś₁ K₂ D₂ om. 68^{ab}
(cf. v.l. 67). — ^a) K₃ D₅ T G₂-4 M सहितैर् (for संहतैर्).
G₁ सर्वा स हि मतैरेव (sic). — ^c) M₁ जेतुं (for हन्तुं).
— ^a) Dc D₅ अपि (for इव).

69 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^c) S (except
M₂) हंति (for अग्निं). G₄ तथैकस् (for तथैव). — ^a)
K₁. 2 B Dn D₄. 6 सदृशः सवितुर् (by transp.); T₂ G
(except G₁) सूर्यस्य सदृशो.

विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥ ७०
 अपेयात्किल भाः सूर्यालक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा ।
 इति लोको व्यवसितो दृष्टेमां भवतो व्यथाम् ॥ ७१
 भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
 कथायुक्ताः परिषदः पृथग्राजन्समागताः ॥ ७२
 इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणा गुरवश्च ते ।
 समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसंधताम् ॥ ७३
 यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि ।
 अनृतं किंचिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७४
 यदेनः कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवामुवन् ।

सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७५
 ब्राह्मणेभ्यो ददद्भामान्गाश्च राजन्सहस्रशः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमाः ॥ ७६
 पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
 सवृद्धबालाः सहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ७७
 श्वदतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
 सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ७८
 इति निर्वचनं लोके चिरं चरति भारत ।
 अपि चैतस्त्रियो बालाः स्वाध्यायमिव कुर्वते ॥ ७९
 स भवान्नथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।

70 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) K₃ यथा (for एतद्). K₂ Dn₁. n₂ D₂ चापि; T₁ चापि (for ह्यपि). K₁ B Dc Dn₃ D₄-s त्व(B₄m D₅ तु)वितथं; T₂ G₃ ह्यवितथं (for ह्यपि तपो). Cnp एतच्चवितथं. — ^b) Ś₁ K₁ निश्चितं (for नः श्रुतम्). — After 70, K₂ B Dc₂ Dn D₅. 6 ins.:

126* न तथा तपसा राजल्लोकान्प्राप्नोति क्षत्रियः ।

यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ।

71 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^b) Ś₁ K₃ D₂ लक्ष्म (for लक्ष्मीश्च).

72 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^b) Dc ते (for च). — ^c) S कथयन्तः (for कथा). — ^d) T₁ 'हिताः; M₂ 'सते (for 'गताः). T₂ G राजन्प्रथममागताः.

73 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) S (except M₂) इमाम् (for इदम्). D₂. 5 अप्यधिकं; T₂ G₁. 3 M₁ अभ्यधिकां. — ^b) Ś₁ K₁. 2 B Dc Dn D₄-s कुरवश्च (for गु). — ^d) G₃. 4 सृष्टुतां. M₁ सत्यसंधतः; M₂ 'संधतान्.

74 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) Ś₁ K₁. 3 Dc₂ D₂ लोभां (for मोहां). — ^b) Ś₁ K₁. 3 Dc D₂. 5 क्रोधां (for लोभां).

75 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^b) T₁ किंचिद्; T₂ G₃ राज्यं; G₁. 2. 4 M₁ राजन् (for राजा). D₂ T₁ M₁ भूतिम् (for भूमिम्). T₂ G₃ अवाप्त्यात्. — ^c) Ś₁ K₁ तत्सर्वं (by transp.). T G M₁ नुदति तत् (for तन्नुदते). M₂ पश्चादनुदति तत्सर्वं.

76 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) Ś₁ K₁ D₂ वित्तं; T₁ राजन् (for ग्रामान्). — ^b) T₁ ग्रामान् गाश्च सह. — ^c) T₁ G₁. 3 M वीर (for सर्वे). — ^d) D₅ मेधेभ्यः; T₂ G तमोभिर (for तमोभ्य).

77 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) T₂ G (except

G₁) राजन् (for सर्वे). — ^c) Ś₁ सर्वाश्च; K₂ Dn₂. n₃ D₆ समृद्धा; B₃ Dn₁ D₄ सवृद्धा (for सवृद्ध). K₂. 3 B₂. 3 Dn D₄-s G₄ M₂ बाल (for बालाः). B₄ G₂ सवालवृद्धा (G₂ 'द्धाः)सहिताः; D₂ सहिताः सवालवृद्धाः. — ^d) Ś₁ K₁ T₁ M त्वा. — After 77, T₂ G₂-4 ins.:

127* धार्तराष्ट्रीं महाराज न शंसन्ति मतिं जनाः ।

followed by stanzas 83-85.

78 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₂ G₂-4 cf. v.l. 77. — ^a) Ś₁ K₁ क्षीरमावृत्तं; B₁. 3 Dc₂ D₅ क्षीरमासिक्तं; T₂ G₂-4 वा पयः सि(G₂. 4 स)क्तं; G₁ क्षीरमादत्तं.

79 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₂ G₂-4 cf. v.l. 77. — ^a) N (K₄ D₁. 3 missing) transp. निर्वचनं and लोके. — ^b) Ś₁ पुरं; K₂ B₁. 2 Dn₁. n₃ D₅ पुरश्च; K₃ D₂ चिराच्; B₃. 4 Dc Dn₂ D₄. 6 पुनश्च (for चिरं). Ś₁ K₁ भवति (for चरति). — ^c) Ś₁ चैतः; K₁ G₄ चेतः; K₂ B Dc Dn D₄. 6 T₂ G₃ चैताः; D₂ चैव; D₅ चैताः (for चैतत्). — ^d) Ś₁ K₁ अपि; K₂ B (except B₃) Dn D₄. 6 अधि- (for इव). — After 79, K₁. 2 B Dc Dn D₄-s ins.:

128* इमामवस्थां च गते सहास्राभिरिदम ।

हन्त नष्टाः स सर्वे वै भवतोपद्वे सति ।,

which is followed by 130* in K₁.

80 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₂ G₂-4 cf. v.l. 77. — ^b) Ś₁ K₁ B₂ D₃ 'नि च (for 'न्वि-तम्). S प्रति(T₁ अनु)ज्ञाय तथेति नः. — ^c) D₂ वि; T G₃ हि (for ऽभि). — ^d) Ś₁ K₃ D₂ चातकं; T₁ M₁ पादकः (for पादकम्). K₁ सर्वानर्थविघातकं; K₂ B Dn D₄-s विप्रेभ्योर्थविभावकः (B₂ 'भाजकः; B₃m 'तारकः); D₆

त्वरमाणोऽभिनिर्वातु चिरमर्थोपपादकम् ॥ ८०
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयम् ।
 अस्त्रविद्धिः परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ।
 आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ॥ ८१
 अमित्रांस्तेजसा मृद्वन्नसुरेभ्य इवारिहा ।
 श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८२

न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्ध्रवाससाम् ।
 स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ॥ ८३
 न स वीरो न मातङ्गो न सदश्वोऽस्ति भारत ।
 यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८४
 सृज्यैः सह कैकेयैर्वृष्णीनामृषभेण च ।
 कथं स्विद्युधि कौन्तेय राज्यं न प्राप्नुयामहे ॥ ८५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

युधिष्ठिर उवाच ।

असंशयं भारत सत्यमेत-

द्यन्मा तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोषि ।

न त्वा विगर्हे प्रतिकूलमेत-

C. 3. 1355
B. 3. 34. 2
K. 3. 34. 2

किल स्वार्थोपपत्तये.

81 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₂ G₂₋₄ cf. v.l. 77. — ^a) Dc D₅ द्विजान्स्वस्ति (for द्विज-श्रेष्ठान्). — ^b) D₅ अद्यैव च गजाह्वयं. — ^d) Ś₁ K₁ सह (for दृढ-). — ^e) K₁ Dc D₂ वीर (for वीरैः).

82 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₂ G₂₋₄ cf. v.l. 77. B₃ om. (hapl.) 82^{ab}. — ^a) G₂ तरसा (for तेजसा). — ^b) K₁₋₃ B₂ Dc Dn D₂. 4. 6 T₂ G₃ असुरानिव (K₃ सुरेभ्य इव) वृत्रहा. — ^{cd}) K₂ Dn₁. n₂ श्रेय (for श्रियम्). Ś₁ K₃ M °राष्ट्री (for °राष्ट्रान्). — For 82^{cd}, T₂ G₃ subst. धार्तराष्ट्रं महाराजज्ञ शंसन्ति तथा जनाः; and read 82^{cd} (as in text) after 85.

83 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₂ G₂₋₄ cf. v.l. 77. — ^a) Dc₂ D₂ गांजीव°. — ^b) S (except G₄ M₂) गृध्र° (for गार्ध्र°). — ^c) Ś₁ K₁ वेगम् (for स्पर्शम्). — ^d) K₁ न च (for मर्त्यः). — After 83, Dc ins.:

129* कः परैर्हियमाणानामात्मभावेन संसहेत् ।

84 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₂ G₂₋₄ cf. v.l. 77. — ^b) Ś₁ K₁. 2 B Dc Dn D₄. 6 T₂ G₃ च सोश्वो (for सदश्वो). Ś₁ K₃ Dc D₂. 5 कश्चन (for भारत).

85 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₂ G₂₋₄ cf. v.l. 77. — ^a) Dc चैव (for सह). — ^b) Ś₁ K₁. 3 Dc D₂. 5 प्रवरेण; B₁. 2 Dn D₄ T₂ G₃ वृषभेण; D₆ भरतस्य (for ऋषभेण). — ^c) Ś₁ K₁ D₅ कथंचिद्. T G

विद्धि (for युधि). — ^d) K₂. 3 B Dn D₄. 6 M₂ न राज्यं (by transp.). — K₁ ins. after 128*: K₂ B Dc Dn D₄₋₆, after 85:

130* शत्रुहस्तगतं राजन्कथं स्त्रिन्नाहरेर्महीम् ।

इह यत्तमुपाहृत्य बलेन महतान्वितः ।

Colophon. K₄ D₁. 3 missing. — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₂ T G आरण्य (G₂ अरण्य). — Sub-parvan: B₄ D₅ (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन; likewise T₂ G₃ only द्वैतवननिवास. — Adhy. name: B₄ Dn₃ भीमवाक्यं; Dc भीमवाक्ये त्रिगुणप्रशंसा; D₂ त्रिगुणप्रशंसा; T₂ G₂. 3 M₁ भीमस्वा (M₁ °स्या) भिप्रायकथनं; G₁ भीमसेनमतं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn S 33. — Śloka no.: Dn₁. n₃ 89; Dn₂ 90.

35

☞ This adhy. is missing in K₄ D₁. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 34. 51); the MSS. are mostly ignored here.

1 Before 1, K₁. 2 B Dc Dn D₄₋₆ ins.:

131* वैशंपायन उवाच ।

स एवमुक्तस्तु महानुभावः

सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा ।

अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै

धैर्यान्वितो वाक्यमिदं बभाषे ।

— ^b) K₂. 3 B D (D₁. 3 missing) T₂ G₁. 3 मां (for

न्ममानयाद्धि व्यसनं व आगात् ॥ १

अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्ष-

त्राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।

तन्मा शठः कितवः प्रत्यदेवी-

त्सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ २

महामायः शकुनिः पार्वतीयः

सदा सभायां प्रवपन्नक्षपूगान् ।

अमायिनं मायया प्रत्यदेवी-

त्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ३

अक्षान्हि दृष्ट्वा शकुनेर्यथाव-

त्कामानुलोमानयुजो युजश्च ।

शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा

मन्युस्तु हन्ति पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ४

यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण

मानेन वीर्येण च तात नद्धः ।

न ते वाचं भीमसेनाभ्यसूये

मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ५

स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो

न्यपातयद्वसने राज्यमिच्छन् ।

दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन

यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ६

त्वं चापि तद्वेत्थ धनंजयश्च

पुनर्धृतायागतानां सभां नः ।

यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र

एकग्लहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ७

वने समा द्वादश राजपुत्र

यथाकामं विदितमजातशत्रो ।

अथापरं चाविदितं चरेथाः

सर्वैः सह भ्रातृभिश्छद्मगूढः ॥ ८

त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्त-

मवभोत्स्यन्ते भारतानां चराः स्म ।

अन्यांश्चरेथास्तावतोऽब्दांस्ततस्त्वं

मा). T G शैः (for शल्यैः). — °) K₂. 3 B D (D₁. 3 missing) T₂ G त्वां (for त्वा). K₂. 3 B₂. 3 Dn D₄. 6 एव (for एतन्). — °) Ś₁ om. हि. K₁ वै; D₅ ते (for हि). B₁ D₅ समागात्; S (except M₂) समागाः (for व आगात्). D₂ ममानयाद्यसनं यत्तादागात्.

2 °) S अन्वपद्ये. D₅ जिहीर्षुः. — °) Ś₁ D₂ T₂ G₂. 4 M₂ राष्ट्र (for राष्ट्रस्य). M₂ पुत्रैः. — °) K₁-3 B Dn D₂. 4-6 T₂ G तन्मां; T₁ M तं मां.

3 °) Ś₁ सदा सदः; K₁ सभासदः; K₂. sm B D (D₁. 3 missing) सभामध्ये (K₃ orig. सत्यं सदा); M₂ स वै सर्वान् (for सदा सभायां). K₃ प्रक्षिपन्. — °) N (K₄ D₁. 3 missing) जैषीत् (for देवीत्).

4 °) K₂ B Dn D₄. 6 G₁ च; T G₂-4 M तु (for हि). — °) Ś₁ K₁ Dc कामानु (Ś₁ च) लोमान्; K₂ Dn D₄ कामानुल्लान्; K₃ जयानुलोमान्. Ś₁ K₁ Dc नयुजो (for अयुजो). K₃ जये च; Dn₃ च तत्र (for युजश्च). — °) D₂ S (except M₂) शक्यो (for शक्यं). B₂ S (except M₂) न भविष्यद्. M₂ एनान् (for आत्मा). — °) K₂ B Dn D₄. 6 हन्यात्; T₂ G₃ हन्ति (for हन्ति). K₃ Dc D₅ मन्युस्तु (D₅ श्च) धैर्यं पुरुषस्य हन्ति.

5 °) Ś₁ K₁ D₂. 5 मानुषेण; T₁ पूरुषेण. — °) Ś₁ K₁. 2 B Dn D₄-6 वाचो (for वाचं). — °) Ś₁ D₂ भवि-
तेति सत्यं (for भवितव्यमासीत्).

6 °) K₃ D₂ राष्ट्रः सपुत्रो.

7 °) G₂ द्यूतं च (for द्यूताय). K₂ Dn T₁ आगतांस्तं (T₁ स्तान्). D₂ सभायां; M₁ सभायां (for सभां नः). — °) K₃ D (D₁. 3 missing) G₄ यन्मां ब्रवीद्. Ś₁ K₁ राष्ट्रः सपुत्र. — °) Ś₁ M₂ एकग्लहाद्; K₁. 3 D₂ ग्लहार्थे; T₂ G₂-4 एतद्ग्लहार्थं. Ś₁ K₁ T₁ G₂ M₂ भारतानां; D₅ भवतां (for भरतानां).

8 °) B M₂ विजितम्; D₂ विहितम् (for विदितम्). — °) K₃ B (except B₄) Dc D₅ तथा° (for अथा°). Ś₁ विदितैः; K₁ अविदितः (om. च); K₂. 3 Dn D₂. 4 T₁ M चाविदितः. Ś₁ च तैरथ; M₂ चरेस्त्वं (for चरेथाः). — °) T₂ G₂-4 सहैतया (for सर्वैः सह). Ś₁ छद्मरूढः; T₁ G₁. 2 छद्मरूपः; T₂ G₃. 4 M₁ छद्मरूपः.

9 °) T₁ तं चेन्मुक्त्वा; G₁ तं चेत्यक्त्वा; G₂. 4 M₂ तं वै त्वां (M₂ त्वा); M₁ तं चेतु त्वां (for त्वां चेच्छ्रुत्वा). — °) Ś₁ K₁ एवं भोत्स्यन्ते; K₃ अवज्ञास्यन्ति; D₂ अवगच्छन्ते; T₁ विबोध्यन्ते; T₂ G₂-4 बुध्येरन्वै; G₁ M₂ अवबोध्यन्ते; M₁ अनु-

निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ ९
 चरैश्चेन्नोऽविदितः कालमेतं
 युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ।
 ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह
 तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥ १०
 वयं चैवं भ्रातरः सर्व एव
 त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
 वसेम इत्याह पुरा स राजा
 मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ ११
 तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
 तस्मिञ्जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ।
 इत्थं च देशाननुसंचरामो
 वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १२
 सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छ-

न्भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् ।
 उद्योजयामास कुरुंश्च सर्वा-
 न्ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ १३
 तं संधिमास्थाय सतां सकाशे
 को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः ।
 आर्यस्य मन्ये मरणाद्वरीयो
 यद्वर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशिष्यात् ॥ १४
 तदैव चेद्वीरकर्माकरिष्यो
 यदा द्यूते परिधं पर्यमृक्षः ।
 बाहू दिधक्षन्वारितः फल्गुनेन
 किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १५
 प्रागेव चैवं समयक्रियायाः
 किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः ।
 प्राप्तं तु कालं त्वमिपद्य पश्चा-

वेत्स्यते (for अवभोत्स्यन्ते). K₃ D₅ M₁ भरतानां. K₂. 3 B₁ Dn D₄ च; S वै (for स्म). — ^c) K₁ चरे (for चरे-
 था). Ś₁ समास्तथा; K₁. 2 B₁ Dn D₄ तथा त्वं; K₃ यथा
 त्वं; D₂ तदा मे (for ततस्त्वं). — ^d) T₁ om. तत्. B₃
 D₂ M₂ [ए]तत्; T₂ G₂₋₄ त्वं (for तत्). D₂ प्रव्रवीहि (for
 प्रतिजानीहि).

10 ^a) Ś₁ चरेन्नो; K₁. 2 चरैश्च नो; K₃ चरैश्चेन्नो; B₂ चरे-
 ष्छन्नो; D₂ नरैस्त्वं नो; T G₁₋₃ चा (T₂ G₃ च) रैश्छन्नो; G₄ चरे-
 ष्छन्नो; M₁ चरैश्चेन्नो; M₂ चरैश्च नो (for चरैश्चेन्नो). K₃ T₁
 G₁ M₁ अविदितं. — ^b) K₂ D₅ मुक्तो; T₁ व्यक्तो (for युक्तो).
 — ^c) T₂ G₂₋₄ ब्रवीहि. — ^d) K₃ तदैव; D₅ तथैव (for
 तवैव). D₂ G₁ M [ए]ता (for ता).

11 T₁ om. 11^a-12^b. — ^a) Ś₁ K₁. 3 Dc D₅ M₂
 चैव; K₂ B Dn D₄. 6 चैतद्; D₂ वै ते (for चैवं). K₂ B
 Dn D₄ M₂ भारत; T₂ G M₁ कौरवाः (for भ्रातरः). — ^c)
 S (except M₂; T₁ om.) चरेम (for वसेम). Ś₁ K₁
 पुनश्च; D₅ पुरा स्म; T₂ G पुनः स (for पुरा स).

12 T₁ om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — ^b) T₂ G M₁
 यस्मिन् (for तस्मिन्). M₁ om. from प्रव्रजिताः (in 12^b)
 up to चापि न (in 13^a). Ś₁ K₁. 3 Dc D₂. 5 स्म (for
 च). — ^c) K₃ Dn D₄. 6 T₁ G₁ तु (for च). — ^d) S
 (M₁ om.) दुर्गाणि (for कृच्छ्रां). T G घोरं (for कृच्छ्रं).

13 M₁ om. सुयोधनश्चापि न (cf. v.l. 12). — ^a) Ś₁

K₁. 3 ऐच्छद् (for इच्छन्). — ^b) T₁ G₁. 2. 4 M₁ च (for
 स). Ś₁ K₂ D₂ अभ्यगच्छत्; T₁ अद्य गं. — B₁ om. 13^{cd}.
 — ^d) K₁ D₂. 5 अभ्यं (for अन्वं).

14 ^a) Ś₁ तांस्तान्; K₁ तं सत्यम्; T G तां (G₁ सं-) सि-
 द्धिम् (for तं संधिम्). Ś₁ अवस्थाय (for आस्थाय). — ^b)
 S कस्य (for राज्य-). — ^d) T₂ G₂₋₄ M₂ उत्सृज्य (for
 उत्क्रम्य). K₁ प्रशासे; K₂ B Dn D₄. 6 M₂ प्रशासेत् (for
 प्रशिष्यात्).

15 ^a) Ś₁ B₁ Dc कर्माकरिष्ये; T₁ G₁. 2. 4 तथा (T₁
 G₁ दा) करिष्ये; M₁ तथाकरिष्यो. — ^c) Ś₁ K₁ फल्गुनेन;
 K₂ B D (D₁. 3 missing) T₂ G₃ फाल्गुनेन. K₃ बाहून्
 विधक्षन् वारितमर्जुनेन. — ^d) S (except G₄ M₂) को (for
 किं). G₂ दुष्करं (for दुष्कृतं). Ś₁ T G₂₋₄ भीम तथा; K₃
 D₅ भीमसेन (for भीम तदा). T G [अ]करिष्यत्; M [अ]करि-
 ष्यः (for [अ]भविष्यत्).

16 ^a) K₂ B Dn D₅ (by corr.). 6 क्रियायां. — ^b)
 Ś₁ नाब्रवीत्; T₂ G₂. 3 नोब्रवीत्; G₄ नोब्रवीः; M₂ माब्रवीः.
 S (except G₄ M₂) पुरुषम् (for पौरुषम्). K₃ B₂ आद-
 दानः; D₅ (after corr.) आदधानः; S मा विजानन् (M₂
 मा तदानीं) (for आविदानः). — ^c) K₁ प्रतिपद्य; Dc अभि-
 पद्य; D₂ अभिपत्य; S (except T₂ G₃) अतिपात्य (for त्वमि-
 पद्य). — ^d) T₁ G₁. 2. 4 M₁ वा त्विदानीम् (for मामिदा-
 नीम्). Dc मात्रं त्वम् (for वेल्म्).

त्किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ १६
 भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन
 दूये विषस्येव रसं विदित्वा ।
 यद्याज्ञसेनीं परिकृष्यमाणां
 संदृश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम ॥ १७
 न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर
 कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
 कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य
 पक्तिं फलानामिव बीजवापः ॥ १८
 यदा हि पूर्वं निकृतो निकृत्या
 वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।

महागुणं हरति हि पौरुषेण
 तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥ १९
 श्रियं च लोके लभते समग्रां
 मन्ये चासौ शत्रवः संनमन्ते ।
 मित्राणि चैनमतिरागाद्भजन्ते
 देवा इवेन्द्रमनुजीवन्ति चैनम् ॥ २०
 मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां
 वृणे धर्मममृताञ्जीविताच्च ।
 राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
 सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

भीमसेन उवाच ।
 संधिं कृत्वैव कालेन अन्तर्केन पतत्रिणा ।

अनन्तेनाप्रमेयेन स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १
 प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालबन्धनः ।

17 ^a) K₃ भूयो हि; Dc₂ दूये हि (for भूयोऽपि). B₂. 4 वीर्यं (for भीमं). — ^b) K₂ Dc₂ M₁ भूयो; K₃ जातं; D₅ (before corr.) भूये (for दूये). K₂. 3 B D (D₁. 3 missing) T₂ G₃ हि पीत्वा (for विदित्वा); cf. 19^b. — ^c) K₂ B Dn D₄. 6 G₁ परिकृष्यमानां. — ^d) Ś₁ अमृष्य; K₁ अवीक्ष्य (for संदृश्य). K₃ ते; T₁ G (except G₂) M₁ तां; M₂ नः (for तत्). T₂ G (except G₁) अपीह (for इति स्म).

18 ^b) Dc D₅ कर्तुं (for कृत्वा). T₂ G₃ यदथ (for यदुक्तं). Dc D₅ मिथ्या (for मध्ये). — ^c) T₂ G (except G₁) सुखोदयाय.

19 ^a) Ś₁ K₁ निकृतो निकर्ते; K₂ B Dc Dn D₄. 6 निकृतो निकृतेद्; K₃ निकृतौ हि कर्णे; D₂ corrupt; D₅ निकृतानि कर्तुं. — ^b) K₃ वैरं च निर्यातयितुं समर्थः. — ^c) B (except B₃) om. हि.

20 ^b) K₁ Dc D₅ S संनमन्ति. — ^c) K₂ B D (except D₂; D₁. 3 missing) अचिराद् (for अतिरागाद्). — ^d) B₁ दिवीव चन्द्रम्; D₄. 6 देवा दिवीवैन्द्रम्. K₂ B Dn D₄. 6 उप (for अनु).

21 ^b) Ś₁ K₁ वृणोमि (for वृणे). K₁ सत्याद्; D₅ न धर्मम्; G₂. 4 सत्यम् (for धर्मम्). Ś₁ K₁. 3 Dc D₅ हि (for च).

Colophon. K₄ D₁. 3 missing. — Major parvan: Ś₁ K₁ T G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan: B₄ D₅ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — Adhy. name: B₄ Dc D₂ G₁ युधिष्ठिरवाक्यं; T₂ G₂. 3 M₁ युधिष्ठिरस्वा (M₁ 'स्वा') मिप्रायकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₃ S 34. — Śloka no: Dn 22.

36

 This adhy. is missing in D₃ (cf. v.l. 3. 34. 51); the MS. is mostly ignored here. — 1^a-20^c is missing in D₁ (cf. v.l. 3. 22. 30); D₁ is ignored up to 20^c.

1 K₄ begins from 1 (cf. v.l. 3. 1. 1). — ^a) T₁ मत्वा (for कृत्वा). Ś₁ [ए]क; K₃ Dc T₂ G₂. 3 M [इ]व (for [ए]व).

फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २
 निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
 सूच्येवाञ्जनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३
 यो नूनममितायुः स्यादथ वापि प्रमाणवित् ।
 स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४
 प्रतीक्षमाणान्कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ।
 आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५
 शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
 प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव घटामहे ॥ ६
 यो न याति प्रसंख्यानमस्पृष्टो भूमिवर्धनः ।
 अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७
 यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ।
 अफलं तस्य जन्माहं मन्ये दुर्जातजायिनः ॥ ८
 हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिव ।

हत्वा द्विषन्तं संग्रामे भुक्त्वा बाहुर्जितं वसु ॥ ९
 हत्वा चेत्पुरुषो राजन्निकर्तारमरिंदम ।
 अह्नाय नरकं गच्छेत्स्वर्गेणास्य स संमितः ॥ १०
 अमर्षजो हि संतापः पावकादीप्तिमत्तरः ।
 येनाहमभिसंतप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११
 अयं च पार्थो वीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ।
 आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२
 योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वाल्लोके धनुर्भृतः ।
 सोऽयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३
 नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः ।
 तवैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत् ॥ १४
 सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सृञ्जयैः ।
 अहमेकोऽभिसंतप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५
 प्रियमेव तु सर्वेषां यद्वीम्युत किंचन ।

C. 3. 1391
B. 3. 35. 16
K. 3. 35. 16

G₁ विशालेन (for [ए]व कालेन). M₂ वदसि (for कालेन).
 — ^b) Ś₁ K₁. 2 B D (D₁. 3 missing) ह्यंतकेन (to avoid
 hiatus!). — ^c) D₅ हरन्ति नां (for अनन्तेनां).

3 ^c) Cnp सूच्येव (for सूच्येव). Ś₁ मूलस्य; K₃. 4
 पूर्णयाः; D₂ चूर्णाय; D₅ Cnp पूर्णस्य; S (except T₂ G₃)
 चूर्णानि. ❀ Cn: पूर्णस्येवपाठः । ❀

4 B₁ om. 4^{ab}. — ^b) K₄ B (B₁ om.) T₂ G₃ M₂
 वा स्यात्; T₁ G₁. 2. 4 M₁ वायुः (for वापि). — ^c) D₂ स
 च कालं (for स कालं वै).

5 ^a) Ś₁ K₁. 2 B D (except D₂; D₁. 3 missing)
 T₂ G₃ प्रतीक्षमाणः. Ś₁ K₁ D₂ कालेन (for कालो नः).

6 ^a) Ś₁ K₃. 4 Dc D₂. 5 आस्थितं (for आश्रितम्).
 — K₂ om. (hapl.) from 6^c up to सोऽव- (in 7^d).
 — ^d) Dc यतां (for घटां). — After 6, Ś₁ K₁ ins.:

132* कालो नूनं मनुष्यस्य नित्यं संहितोऽमृतः ।

7 K₂ om. up to सोऽव- (cf. v.l. 6). — ^a) K₄ यो
 नायाति; T₁ यो न यातो. T₁ न (for प्र-). — ^b) K₁
 अस्फुटो; B Dc D₅ संस्पृष्टो; D₄ संस्पृष्टो; D₆ संस्पृष्टे. Ś₁
 G₂. 4 M₂ भूतिं; K₄ भूतं (for भूमिं).

8 ^b) T₂ G₂₋₄ अपं (for अल्पं). — ^c) K₂ B₂. 4
 Dn D₄. 5 transp. तस्य and जन्म. — ^d) K₃. 4 D₅. 6 दुर्यो-
 (K₄ sup. lin. 'जा')तः; T₂ G₂. 3 दुर्जीव- (for दुर्जात-).
 K₁. 4. B₃ D₂. 5. 6 जायिनः; T G₂₋₄ जीविनः (for जायिनः).

9 ^b) Ś₁ K₃ भवतु. K₂₋₄ B D (except D₂; D₁. 3
 missing) पार्थिवी. — ^d) K₂. 3 B (except B₂) D (D₁. 3
 missing) T₂ G₃ भुक्ष्व (for भुक्त्वा). K₁. 2 B₂ बाहुर्जितं;
 T₁ बहुमतं; T₂ G (except G₄) M बाहुर्जितं.

10 ^a) K₂ Dn D₄ वै (for चेत्). — ^b) S (except
 M₂) अरिं (G₄ रीन्) नृप (for अरिंदम). — ^d) Ś₁ D₅
 स्वर्गेणापि. Ś₁ [अ]समन्वितः; K₂ समस्मितः; K₄ समंततः;
 T₁ सुसंमितः; G₁ सुनिमित्तं; G₂. 4 M₁ सुसंमितं; M₂ समं स्मृतं.

11 ^a) M₃ अमर्षिणो हि. — ^c) T G अपि; M₁ अस्मि
 (for अभि-). — ^d) B₂ (? gloss) रात्रौ (for नक्तं).

12 ^b) Dc D₅ विशिष्टो; M₂ वर्षिष्टो (for वरिष्टो).
 — ^d) Ś₁ K₁. 4m नुक्तः; K₃ क्षिप्तः; K₄ D₂ सन्नः (for नूनं).
 Dc D₅ इवावटे.

13 ^a) B₁₋₃ Dc D₅. 6 न; B₄ M₂ [S]नु- (for ऽभि-).
 Ś₁ [S]भिमन्येत; T G₁₋₃ M₁ नुदेत्सर्वान्; G₄ जयेद्राजन् (for
 ऽभिमनुते). — ^b) Ś₁ D₂ राजन्लोके; T₁ G₁₋₃ M₁ लोके
 राजन्; M₂ सर्वान्लोक-.

14 ^c). K₄ B (except B₁) D₄. 6 M₂ तवैते (for
 तवैव). K₄ बलम् (for प्रियम्). K₄ B₃ D₅ (with
 hiatus!) इच्छन्ति (for इच्छन्त).

15 ^b) D₂. 4. 6 संजयैः सह (by transp.). — ^c) K₃
 B₂. 4 Dc Dn च; K₄ [S]ति-; B₃ D₂ [S]पि (for ऽभि-). S
 (except M₂) इयमेका च संतप्ता.

सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६
 नेतः पापीयसी काचिदापद्राजन्भविष्यति ।
 यन्नो नीचैरल्पबलै राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७
 शीलदोषादृणाविष्ट आनृशंस्यात्परंतप ।
 क्लेशांस्तिक्ष्णसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ १८
 घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रे अजायथाः ।
 अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ १९
 अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुरब्रवीत् ।
 क्रूराभिकृतिसंयुक्तान्विहितानशमात्मकान् ॥ २०
 कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्पवत् ।
 बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ॥ २१
 तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तं तु पर्वतम् ।
 छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥ २२

अज्ञातचर्या गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ।
 दिवीव पार्थ सूर्येण न शक्या चरितुं त्वया ॥ २३
 बृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ।
 हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥ २४
 इमौ च सिंहसंकाशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ।
 नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥ २५
 पुण्यकीर्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरसूरियम् ।
 विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥ २६
 मां चापि राजञ्जानन्ति आकुमारमिमाः प्रजाः ।
 अज्ञातचर्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् ॥ २७
 तथैव बहवोऽस्माभी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ।
 राजानो राजपुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः ॥ २८
 न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृतानां निराकृताः ।

17 ^a) K₂ B₃ Dc Dn D₂ T₂ G₃ M₂ नातः; D₅ ततः
 (for नेतः). K₁. 4 D₂ राजन् (for काचिद्). — ^b) K₁ D₂
 काचिदापद्; K₄ आपत्काचित्; D₄. 6 अवस्था सं- (for आप-
 द्राजन्). — ^c) Dc प्राणै (for बलै). — ^d) K₃ युद्धे
 नाच्छिद्य भु.

18 ^a) D₅ दोष- (for दोषाद्). — ^d) M₂ नाद्य (for
 नान्यः). ¹ प्रशस्यति; T₂ G₂-4 प्रशस्ति हि (for प्रशंसति).
 — After 18, K₂. 4 B Dc Dn D₄-6 ins.:

133* श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
 अनुवाकहता बुद्धिनैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ।

[= (var.) 5. 130. 6. — (L. 1) K₄ B Dc D₅ [अ]-
 व्यमेधसः (for [अ]विपश्चितः). — (L. 2) K₄ D₅ सक्षमार्थ-
 दर्शिनी.]

19 ^b) ¹ K₁. 3. 4 Dc D₂. 5 क्षत्रेन्वजायथा; K₂ B Dn
 क्षत्रेषु जां (B₂ क्षत्रे स्वजां); D₄ क्षत्रे तु जां; D₆ क्षत्रे तु जां;
 T G₃ क्षत्रे ह्यजां; G₁. 2. 4 M₂ क्षत्रे व्यजां; M₁ क्षत्रेभ्यजां
 (for क्षत्रे अजां). Some MSS. जायिथाः. — ^c) B₂
 G₁ यस्यां. G₂. 4 योनौ हि (by transp.).

20 ^a) K₄ तान् (for त्वं). — ^b) ¹ K₁ D₂ [ए]व
 (for वै). — ^c) G₁. 2 विकृति- (for निकृति-). K₂ B₂. 4
 Dn संपन्नान् (for संयुक्तान्). — D₁ resumes from
 20^d. — ^d) ¹ न समात्मकान्; M₂ निश्चयात्मकान् (for
 अशमात्मकान्). — After 20, K₁. 2. 4 B D (except D₁;
 D₃ missing) ins.:

134* धातैराङ्गान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः ।;

while K₃ ins.:

135* ज्ञाने तपसि शौर्ये वा यस्य न प्रथितं यशः ।

विद्यायामथ लाभे वा मातुरुच्चार एव सः ।

21 ^a) ¹ मन्वाह; K₁ नत्वेवं (for कर्तव्ये). ¹ K₁. 3
 Dc D₁. 2. 5 पुरुषश्रेष्ठ; K₄ सति राजेंद्र. — ^b) T₁ G₁. 4
 समास्से (T₁ से); G₂ समानः (for किमास्से).

22 ^b) ¹ M₁ जु; K₁. 2 B D (except D₂. 5; D₃
 missing) T₂ G₃ च; M₂ हि (for तु). — ^c) M₂ मेत्तुम्
 (for छन्नम्). — ^d) T₁ संहर्तुम्; T₂ G₂-4 संयंतुम्; G₁
 संयातुम् (for संवर्तुम्).

24 ^a) K₁-3 Dc D₄ S (except T₂ G₃) साल (for
 शाल). S [अ]नूपः (M₂ प्यः). — ^b) ¹ K₁ D₁. 2
 शाखी पुष्पं; K₃ साक्षी पुष्पं; K₄ बहुपुष्पफलैश्चितः; D₅ शाखा-
 पुष्प इवासवान्; G₁ फलान्विता.

25 ^a) T₁ G (except G₃) M₁ हि (for च). Dc
 सिंहविक्रान्तौ. — ^b) ¹ K₁. 3 Dc₂ D₁. 2 सहशौ (for
 सहितौ).

27 ^b) ¹ ह्यकुमारा; K₁. 2 B Dc Dn D₄ T₂ G₃ M₁
 ह्यकुमारम्; K₃. 4 D₁. 6 आकुमारा; D₂. 5 र; G₁ रान्.
 T₁ G₁ इव (for इमाः). — ^c) N (D₃ missing) M₂ ना-
 (K₁ न)ज्ञातं (for अज्ञातं). Dc शक्यामि; T G पश्यंति
 (for पश्यामि). — ^d) G₁ विनिग्रहं (for निगूहनम्).

28 ^b) K₄ राज्याद्वै; Dc राष्ट्राद्या (for राष्ट्रेभ्यो). — ^d)
 8 धातं (for धृतं).

29 ^a) K₄ D₂ ह्युप; Dc D₁ व्युप- (for ऽप्युप-). ¹

अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ॥ २९
 तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन्प्रच्छन्नान्सुबहूञ्जनान् ।
 आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा तन्नः स्यात्सुमहद्भयम् ॥ ३०
 अस्माभिरुषिताः सम्यग्जने मासास्त्रयोदश ।
 परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ३१
 अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा ग्राह्मर्मुनीषिणः ।

पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३२
 अथ वानडुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ।
 सौहित्यदानादेकस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३३
 तस्माच्छत्रुवधे राजन्क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
 क्षत्रियस्य तु सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

निःश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परंतपः ॥ १
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येति कृत्यताम् ।

C. 3. 1414
B. 3. 36. 4
K. 3. 36. 4

K₁ Dc D₁ -शाम्येरन्; D₅ (m as in text) -शाम्येव (for -शाम्यन्ति). — ^b) K₁₋₃ B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ निकृता वा; K₄ अस्माभिस्तु; M₁ निराकारैः (for निकृतानां). — ^c) K₂ निवर्तव्यं; K₃ तु कं; Dc न कं; D₁. 2. 5 विकं (for निकं). K₄ ततस्तैः प्रतिकर्तव्यं. — ^d) K₃ विप्रियैषिभिः.

30 ^a) D₀ ये (for ते). Ś₁ पाप्मासु; K₁ चास्मासु; T₁ [S]भ्यस्मासु; K₁ M₁ ह्यस्मासु (for स्यस्मासु). — ^b) K₃ युगपज् (for सुबहूज्). K₂ B₁. 2 Dn D₁. 4. 6 M₂ चरान् (for जनान्). — ^d) Ś₁ तत्र स्यात्; D₂ Dc Dn D₄ G₄ ततः स्यात्. K₃ सुमहात्त्ययं.

31 ^b) Ś₁ समां; T₁ G₁. 2 वासां (for मासां). K₁ त्रयोदश समा वने. — ^c) Ś₁ K₄ D₁ T₂ G (except G₁) परिणामे. K₃ परिमाणीकृतान्पश्य. — ^d) D₅ M₂ तावतः (for तावतः). K₄ त्रयोदश समा इव.

32 ^a) Ś₁ K₁. 4 Dc₁ Dn₃ D₁. 5. 6 T G (except G₁) M₁ मास- (for मासः). — ^c) Ś₁ K₄ D₂ प्रतीकानीव; K₁ पूतिक इव; K₃ पुत्तिका इव; K₄ Dc पूतिकानीव; B₂. 3 पूतिकामिव; D₄ पूतिकानिव; M₂ पूतिकमिव. — ^d) T₁ तदेतं; T₂ G (except G₁) तथैव (for तथेदं). T₂ G (except G₁) इदं (for इति).

33 ^a) K₁ वानर्नहो (sic); K₃ D₂. 5 G₂ M₂ वानडुहो; B₃ वानन्वहो. — ^b) Ś₁ B₁ साधवो; K₁ मधवो; D₂ माधवे. Ś₁ K (except K₂) B₂ D₂ साधुवाहिनः; B₁ वासिनः; D₁ वाहितं. — ^c) K (except K₄) B Dc Dn D₄. 6 T₁ G₁ M एतस्माद् (for एकं). — ^d) K₃ Dc D₅ एनसा. Ś₁ D₂ प्रविः; K₃ Dc विप्रः; D₁. 5 T₁ M₁ परि- (for प्रति).

34 ^a) K₄ भूतं; S (except G₄) रिपुं (for शत्रुं). — ^c) K₂ B₂ Dn D₄ हि (for तु). — ^d) T₁ M₁ धर्मो नान्योस्ति (by transp.).

Colophon. D₃ missing. — Major parvan : Ś₁ K₁ Dn₂ D₂ T G₃. 4 आरण्य; D₁ वन; G₂ अरण्य. — Sub-parvan : D₅ (om. sub-parvan name) mentions only द्वैतवन; likewise G₁ only द्वैतवननिवास. — Adhy. name : K₄ B₄ D₁ T₂ G₃ भीमवाक्यं; Dc D₂ भीमसेनवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn S 35; D₁ 36 (as in text). — Śloka no. : Dn 35; D₁ 33.

37

1^a-32^b is missing in D₃ (cf. v.l. 3. 34. 51); the MS. is ignored up to 32^b.

1 After 1, K₂ B D (except D₁. 2; D₃ missing) S ins. :

136* श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानां च पृथक्पृथक् ।

आयत्यां च तदात्वे च यः पश्यति स पश्यति ।

धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमभ्यां सुदुर्विदाम् ।

कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्दनम् ।

[(L. 1) Dc वर्णं (for राजं). Dc D₅ राजां चैव (for वर्णानां च). K₂ B Dc Dn D₄₋₆ वि (D₅ सु)निश्चयाः (for पृथक्पृथक्). — (L. 3) T₂ G₃ शायमानेन; G₂. 4 शायमानोहं (for जानमानोऽहं). M₂ विंदां (for विदाम्). — (L. 4) T₁ बाल्यात्; G₁ बंधात् (for बलात्). S विवर्तनं (for विमर्दनम्).]

2 ^a) K₃. 4 D₅. 6 (before corr.) T₁ M₂ सु- (for स).

भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ २
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 इदमन्यत्समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ३
 महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
 आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ४
 सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
 सिध्यन्त्यर्था महाबाहो देवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ५
 त्वं तु केवलचापल्याद्वलदपौच्छितः स्वयम् ।
 आरब्धव्यमिदं कर्म मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ६
 भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसंधश्च वीर्यवान् ।
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७
 धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः ।
 सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥ ८
 राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
 संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च सांप्रतम् ॥ ९
 दुर्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत ।
 पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति रक्षणे ॥ १०

सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
 संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥ ११
 दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
 प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥ १२
 समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।
 द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ॥ १३
 अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः ।
 तस्मात्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥ १४
 सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १५
 अमर्षी नित्यसंहृष्टस्तत्र कर्णो महारथः ।
 सर्वास्त्रविदनाधृष्य अभेद्यकवचावृतः ॥ १६
 अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
 अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥ १७
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
 अति सर्वान्धनुर्ग्राहान्स्त्रतपुत्रस्य लाघवम् ॥ १८
 एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।

3 Before 3, K (except K₃) B D (except D₂; D₃ missing) ins. युधिष्ठिर उ°. — M₂ om. (hapl.) 3^c-4^d. — ^c) D₆ एतत् (for अन्यत्). K₃ त्वम् (for सम्). K₂ B Dc Dn D₁ G₁ M₁ दत्स्व (for धत्स्व).

4 M₂ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) K₃ महोपायानि; K₄m महामात्राणि; T₁ पथानि; G₂. 4 M₂ पायानि. Ś₁ K (except K₂) Dc D₁. 8 कार्याणि.

6 ^a) K₂ B Dn D₄-6 M₂ यत्तु; Dc यत्र; T₂ G (except G₁) तत्तु (for त्वं तु). M₂ कार्पण्यात् (for चापल्यात्). — ^b) K₂ B₁ Dn दपौस्थितः. — ^c) Ś₁ K D (except D₆; D₃ missing) M₂ कार्य (for कर्म).

7 D₄ om. (hapl.) 7^{cd}. — ^c) B D₆ transp. द्रोणः and कर्णः. — ^d) D₁ तथैव च; T G (except G₁) प्रतापवान् (for च वीर्य°).

9 D₂ om. 9^a-10^b. — ^a) K₄ राजानो राजपुत्राश्च. — ^b) K₄ ये चास्मद् (for येऽस्माभिरु). — ^c) K₄ संश्रिताः; D₆ सांश्रिताः; G (except G₂) M₂ ते श्रिताः. — ^d) Ś₁ K₁. 8 Dc D₁ संप्रति; K₂ Dn तं प्रति; M₂ तान्प्रति (for सांप्रतम्).

10 D₂ om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^d) K₂ Dn संगरे

(for रक्षणे).

11 K₄ om. 11. — ^a) Dc D₂. 8 M₁ सर्व- (for सर्वे). — ^c) Ś₁ K₁. 8 संविभक्तातिः; D₁. 2 °नि; T₁ G₁ °भिः. K₂ मात्रा हि; D₆ महता (for मात्राभिरु). — ^d) D₁. 2 भागैरु (for भोगैरु). K₁ नित्यशः (for सर्व°).

14 Ś₁ D₄ om. (hapl.) 14^{ab} (along with 13). — ^a) K₄ (marg. sec. m.) D₁. 2 भर्तु° (for राज°). K₃ अवश्यं राज्यकामैस्ते. — ^b) K₁. 8 Dn₃ D₁ T₁ G₁. 2 निर्वेश्य इति; M₁ निर्वेश्यामीति. — ^d) S (except T₁ M₁) च (for सु). K₄ ब्राह्मणा अपि जीवितं.

15 Ś₁ om. 15. — ^a) K₄ सर्वास्त्र°; T G °विदुषः. M₁ दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे. — ^d) K₄ इति सर्वैः; B₁. 3. 4 D₆ M₂ अपि सर्वैः; B₂ सर्वैरपि. K₄ B Dc D₄-6 M₂ सुरासुरैः (for सवासवैः).

16 ^a) K₁ प्रति; K₃ तत्र (for नित्य-). Ś₁ K (except K₄) B₂ D (except D₄. 6; D₃ missing) संरब्धः; M₂ संरंभी. — ^d) To avoid hiatus, N (except B₃ D₄; D₃ missing) T₂ G₃ M₂ ह्यभेद्य°; G₁ त्वभेद्य° (for अभेद्य°).

19 Before 19, all MSS. except T₂ G₃ (D₃ miss-

बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किंचन ॥ १९
 तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
 आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २०
 सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ २१
 युधिष्ठिर महाबाहो वेत्ति ते हृदि मानसम् ।
 मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २२
 भीष्माद् द्रोणात्कृपात्कर्णाद् द्रोणपुत्राच्च भारत ।
 यत्ते भयमभिन्नं हृदि संपरिवर्तते ॥ २३
 तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन हेतुना ।
 तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय ॥ २४
 तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ।
 अत्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २५
 श्रेयसस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ।
 येनाभिभविता शत्रूत्रणे पार्थो धनंजयः ॥ २६

गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
 विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ।
 यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ॥ २७
 अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ।
 वरुणं च धनेशं च धर्मराजं च पाण्डव ।
 शक्तो ह्येष सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ २८
 ऋषिरेष महातेजा नारायणसहायवान् ।
 पुराणः शाश्वतो देवो विष्णोरंशः सनातनः ॥ २९
 अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ।
 समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ३०
 वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
 निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्भः पृथिवीपते ॥ ३१
 एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।
 तापसानां च शान्तानां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३२
 मृगाणामुपयोगश्च वीरुदोषधिसंक्षयः ।

C. 3. 1447
B. 3. 36. 37
K. 3. 36. 37

ing) ins. वैशं उ° (resp. वैशं). — °) K₂ तस्थौ; K₃ स्वस्थो (for त्रस्तो). S (except M₂) बभूव शांतिसंयुक्तो. — °) D₅ न वै प्रो° (for न चैवो°). S (except M₂) गुरोर्वचनवारितः. — After 19, B₃ ins. an addl. colophon.

20 °) G₂. 4 ततः (for तयोः). D₄ T₁ G₂. 4 M₁ एव (for एवं). — °) T₂ G (except G₄) M₁ तथा (for तदा). S (except M₂) राजन्ययोर् (for पाण्डवयोर्).

21 °) K₁ S (except T₂ G₃) अभि° (for प्रति°).

22 Before 22, all MSS. except G₁ (D₃ missing) ins. व्यास उ° (resp. व्यासः). — °) Ś₁ K₁. 4 (by marg. corr.) D₁. 2 हृदि संस्थितं; K₂ Dn हृदयस्थितं (for हृदि मानसं). — °) K₄ D₁ भरतर्षभ (for ऽस्मि नर°).

23 °) D₁ तथा (for कृपात्). — °) D₁ तथैव च (for च भारत). — After 23^{ab}, K₂ B Dc Dn D₄-6 ins.: 137* दुर्योधनाक्षपसुतात्तथा दुःशासनादपि । — °) M₂ संप्रति (for संपरि). Dc यत्ते हृदि तु शत्रुघ्न भयं सं°.

24 °) S (except M₂) प्रशम° (for S^h नाश°). — °) K₂. 3 B Dn D₄. 6 कर्मणा (for हेतुना). — After 24, K₂ B D (except D₂; D₃ missing) ins.:

138* प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः क्षिप्रं ज्वरं जहि ।

[B₁ D₅ प्रतिपद्य; Dc अभिपद्य. Dc रिपुं (for ज्वरं).]

25 °) K₁. 3 B₁ Dc D₅. 6 आनीय; K₂ उत्तीर्य; K₄ S आनाय्य (for उत्तीर्य).

26 Before 26, B₄ D₁ ins. व्यास उ°. — °) K₂ Dn धनुर्धरः; K₃ युधिष्ठिरः (for धन°).

27 °) T₂ G (except G₁) मयीम् (for मतीम्).

28 °) Ś₁ K₁ कुवीरं; K₂. 3 Dn D₁. 4 कुवेरं (for धनेशं). D₃ इन्द्रं चैव वरुणं च. — °) B₂ D₅. 6 T₂ G₃. 4 पांडवः (for पाण्डव).

29 °) Ś₁ K₂ Dn त्व(Ś₁ अ)जेयो निष्णुरच्युतः; K₁ D₁. 2 अजेयो (K₁ हि जयो) वि(D₂ जि)ष्णुरच्युतः; G₁ विष्णुरीशः सना°.

30 °) T₁ देवा° (for रुद्रा°). B (except B₁) D₅ M₂ अस्त्राणि रुद्रादिद्राच. — °) K₃ आदाय स (for समादाय).

31 °) K₄ B₃ D₄. 6 S नि(T₁ वि)वासार्थं तु (G₄ प्रवासार्थाय). — °) K₄ (marg. sec. m. as in text) वेत्थ त्वं; Dc D₅ भवेयुः; G₁ भवेद्यः (for भवेद्भः).

32 32^a=1. 156. 8^a. — D₃ resumes from नो भवेत् (in °). — °) K₃ हि; K₄ D₂ तु (for च). Ś₁ K B₁ D (except D₄. 6) सर्वेषां (for शान्तानां).

33 °) Ś₁ K₁ उपसंभोगः; K₃ B₂ D₃ भोगश्च; S रोघश्च. — °) MSS. वीरुदौ°, वीरुधौ° etc. — °) K₂ B Dn D₁-6 विभवि च; T₂ G (except G₁) त्वं विभवि.

विभर्षि हि बहून्विप्रान्वेदेदाङ्गपारगान् ॥ ३३
 एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ।
 प्रोवाच योगतत्त्वज्ञो योगविद्यामनुत्तमाम् ॥ ३४
 धर्मराज्ञे तदा धीमान्व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३५
 युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।
 धारयामास मेधावी काले काले समभ्यसन् ॥ ३६
 स व्यासवाक्यमुदितो वनाद् द्वैतवनात्ततः ।
 ययौ सरस्वतीतीरे काम्यकं नाम काननम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशंपायन उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

संस्मृत्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं भरतर्षभम् ।

— ^a) K₄ वेदाध्ययनतत्परान्.

34 Before 34, N (K₄ D₆ marg.) ins. वैशं उ° (resp. वैशं). — ^b) B (except B₂) Dc D₄ M₂ विभुः; T G M₁ शुचिः (for प्रभुः). — ^c) Ś₁ योगतः कृष्णो; K₂ Dn D₄ लोकतत्त्वज्ञो; K₄ योगशास्त्रज्ञो. — ^d) K₂ B₁ Dn योगी (for योग).

35 ^a) B₂ D₆ T G °राजं; Dc D₄. 6 °राजे (for °राज्ञे). T₁ M तथा; T₂ G (except G₁) ततो (for तदा). Ś₁ K₁. 2 Dn D₁₋₃ धर्मराजाय धीमान्स. — 35^b=1. 157. 1^d. — ^c) T₁ G (except G₂) M₁ अनुज्ञाप्य. K₄ M₂ स (for च).

36 ^{ab}) K₄m तद्ब्रह्म धर्मात्मा (by transp.). — ^a) Ś₁ K B₂. 4 Dn D₁₋₆ G₁ सदाभ्यं; B₁. 2 Dc M₂ तदाभ्यं.

37 ^a) K₄ व्यासवाक्यप्रमुदितो. — ^b) Ś₁ K₁ वनं (for वनाद्). — ^c) K₂ B Dn D₂₋₄. 6 M₂ °कूले; Dc D₆ °कूलं (for °तीरे). — ^d) K₄ (m as in text) S (except M₂) काननं महत् (for नाम काननम्).

38 ^a) Ś₁ K₁ B₂ °राजं (for °राज्ञे). — ^b) K₂ Dn °विशारदाः.

39 ^a) T₂ G (except G₁) ततः काम्यं समासाद्य. — After 39^a, K₄ ins.:

139*

र्षयो देवपति यथा ।

संप्राप्य तद्वनं रम्यं.

— ^b) T₁ G₁ यत्तास्ते; T₂ G₂₋₄ M₁ वनं ते (for पुनस्ते). K₂. 4 B₁. 2 Dn T₁ G₁ M₁ भरतर्षभ. — ^c) K₃ अवसंत; K₄ B₂ D₁ न्यवसंत; D₂ निवसंतो; M₂ प्रविशंत (for न्यविशन्त). — ^d) Ś₁ K₁₋₃ Dn सपरिच्छदाः; D₁ सपुरोहिताः.

40 ^b) K₁. 3. 4 Dn D₁₋₃. 5. 6 T₂ G₃ किंचित् (for कं). — ^c) Ś₁ K₁ M₂ धीनाः; K₃. 4 D₂. 3 धीराः; T₁ शूराः (for वीराः). — ^d) K₂. 3 Dn T₁ M₂ शृण्वंतो. B D₄. 6 M₂ वेदनिः(B₄ D₆ M₂ °नि)स्वनं.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य; D₁ वन (!). — Adhy. name: K₂ Dn₁ काम्यकगमनं; B₂ काम्यकं; Dc व्यासदर्शने प्रतिस्मृतिप्राप्तिः; Dn₂ काम्यकवनागमनं; D₁ व्यासवाक्यं; D₂ व्यासगमने विद्याप्रदानः (sic); D₃ प्रवेशः; D₆ काम्यकवनं; T₂ G₂. 3 काम्यकवनप्रवेशः; G₁ व्यासगमननिवर्तनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ Dn S 36; D₁ 37 (as in text). — Śloka no.: Dn 45; D₁ 43.

38

2 ^a) K₄ विधिना; D₆ विविक्तं. K₂. B₁ D₂ विदितप्रज्ञम्; T₂ G₃ विदिताप्रज्ञम्; G₂ विततं; G₄ वितथं. — ^b)

सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ॥ २
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिंदमः ।
 धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।
 धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ॥ ४
 ब्राह्मं दैवमासुरं च सप्रयोगचिकित्सितम् ।
 सर्वास्त्राणां प्रयोगं च तेऽभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥ ५
 ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः ।
 संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्तते ॥ ६
 सर्वयोधेषु चैवाद्य सदा वृत्तिरनुत्तमा ।
 शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ॥ ७
 अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ।
 त्वयि व्यपाश्रयोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ।
 तत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम ॥ ८

कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ।
 तथा प्रयुक्तया सम्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ॥ ९
 तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ।
 देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ॥ १०
 तपसा योजयात्मानमुप्रेण भरतर्षभ ।
 धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः सारसमन्वितः ।
 न कस्यचिद्दन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ॥ ११
 इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ।
 वृत्राङ्गीतैस्तदा देवैर्बलमिन्द्रे समर्पितम् ।
 तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२
 शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ।
 दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ॥ १३
 एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ।
 दीक्षितं विधिना तेन यतवाक्कायमानसम् ।

C. 3. 1472
 B. 3. 37. 17
 K. 3. 37. 18

K₂ B Dc Dn D₁₋₅ T₂ G₁. 3 M पुरुषर्षभ (B₂. 4 D₃ M₂ °भः; Dn₂ D₁. 2 T₂ G₁. 3 M₁ °भं); B₃. 4 D₆ भरतर्षभ.

4 Before 4, most N MSS. ins. युधिष्ठिर उ°. — °) S₁ पक्षे कर्णे; K₄ च कर्णे च (for कृपे कर्णे). — °) K₄ विशेषतः (for च भारत).

5 °) S₁ K B₂ D (except D₄. 6) दैवं ब्राह्मं (by transp.). N मानुषं (S₁ °ष्यं); G₂. 4 चासुरं (for आसुरं). T₂ G₃ ब्राह्मं दैवासुरं चैव. — °) S₁ K Dn D₁. 2 सयत्नं सचि-
 कित्सितं; B D₄₋₆ वायव्यं सचिं; Dc स[र]हस्यं चिं; D₃ मंत्रंसक[? read समंत्रक]चिं; T G (except G₁) स(T₂ G₃ सं)प्रयोगं चिं. — °) K₂ Dn तम् (Dn₂ ते) (for च). — °) K₂ Dn अभिजां; K₄ ते वै जां; T G₁₋₃ ते विजां; G₄ विजानन्ति हि (for तेऽभिं).

6 °) B₃ भृत्यं (for गुरुं). K₃ T₁ G₂₋₄ M₂ चेषु (for तेषु). G₁ गुरुवत्तेषु प्रवर्तते. — After 6, K₄ D₂ ins.:

140* ऐकात्म्यं च गताः सर्वे धार्तराष्ट्रेण भारत ।

7 °) K₄ D₂ समा (for सदा). K₂ Dn प्रीतिरु; K₃ धृतिरु (for वृत्तिरु). — After 7^{ab}, K₁. 2 B D (except D₁₋₃) ins.:

141* आचार्या मानितास्तुष्टाः शान्तिं व्यवहरन्त्युत ।

8 After 8^{ab}, K₂ Dc₂ Dn ins.:

142* सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा ।

— °) M₁ त्वं हि (for त्वयि). K₁. 3. 4 D₃ त्वपां; D₁. 3 तूपां (for व्यपां). S₁ अयि त्वमाश्रयोस्माकं; K₂ Dn भवा-

नेव प्रियोस्माकं. — °) S₁ समाश्रितः; K₄ समर्पितः (for समाहितः). — S₁ om. (hapl.) 8^e-10^b. — °) K₂ B₂ Dn अत्र; K₄ D₂ तत्ते (for तत्र). K₄ B D₄. 6 प्रवक्ष्यामि.

9 S₁ om. 9 (cf. v.l. 8). — °) K₄ M₂ तथा गृहीतया सं; T G M₁ गृहीतया तथा सं.

10 S₁ om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). — °) G₂. 4 आतः (for तात). — °) K₁. 3. 4 D₂. 3 M₂ संप्रयुक्तः; Dc D₅ सुसंयुक्तः (for संयुक्तः सु). — K₁ om. (hapl.) 10^c-11^d. — °) K₃. 4 D₂. 3 प्रतिपालयन्; D₁ परिपालयन्; D₅ S (except M₁) परिपालय.

11 K₁ om. 11^{abcd} (cf. v.l. 10). — °) S₁ K₂₋₄ B D T₂ M₂ साधु (D₁₋₃ मौन) (for सार). K₂ Dn व्रते स्थितः; B₁₋₃ Dc D₁. 4-8 T₂ (after corr.) समाहितः (for समन्वितः). — °) B₂ D₄. 6 transp. गच्छ and तात.

12 °) T₁ transp. भीतैः and देवैः. S₁ K₁ B₁. 3 तथा; S (except M₂) पुरा (for तदा). K₂ Dn transp. तदा and बलं. K₂ Dn शक्रे (for इन्द्रे). — °) T₂ G (except G₁) एवास्त्राणि (for एकस्थानि). K₄ B₁ T₂ G (except G₁) दिव्यानि (for सर्वाणि). — After 12, S ins.:

143* अनेन ब्रह्मणा तात सर्वं संप्रतिपद्यते ।

[M₂ स सर्वं प्रतिपत्स्यसे (for the posterior half).]

13 °) K₃ शक्रमेवाभिबीक्षस्व. — After 13^{ab}, K₄ D₂. 5 ins. a passage given in App. I (No. 3).

14 °) K₄ तु धर्मज्ञस् (for धर्मराजस्). — °) G₂. 4 तद्

अनुजज्ञे ततो वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥ १४
 निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ।
 धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ॥ १५
 कवची सतलत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
 हुत्वाग्निं ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः ॥ १६
 प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।
 वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च ॥ १७
 तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।
 अनुवन्ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च ।
 क्षिप्रं प्राप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ १८
 तं सिंहमिव गच्छन्तं शालस्कन्धोरुमर्जुनम् ।

मनांस्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ १९
 यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्वनंजय ।
 तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ॥ २०
 मास्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदवामुयात् ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं येषां युद्धे न जीविका ॥ २१
 नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ।
 रंस्यन्ते वीरकर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ॥ २२
 नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
 तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ २३
 त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते ।
 जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ।

(for तम्). D₁ उपाध्यापयत्; T₁ अध्यापयति. T₂ G₃ प्रभुम्. — °) Ś₁ K₂. 3 D (except D₁. 2. 6) [अ]नेन (for तेन). — °) Ś₁ K Dn D₁-3. 5 T₁ G₁ M₁ धृतं (for यत्). — °) K₂. 3 B Dn D₄. 6 T₂ G₃. 4 तदा (for ततो). T₂ G₃ धीरं (for वीरं).

15 °) Ś₁ K₁-3 Dn D₁-3 द्रष्टुकामः; D₄. 6 देवं द्रष्टुं (by transp.). — °) K₄ Dc₂ D₃ गांजीवम्. — °) K₂ B Dn D₃-6 T₁ अक्षय्ये.

16 °) K₄ B₂. 4 Dc D₁. 5 'तनु' (for 'तल'). — °) = 1. 212. 5^b; 216. 16^b. T G₁-3 खङ्गी; G₄ M खङ्ग (for बद्ध). — °) B₂. 4 T₂ G (except G₁) हुत्वाग्नीन्; M हुताग्निन्.

17 K₂ M₁ om. (hapl.) 17^c-18^b. — °) Ś₁ [ए]वम् (for [उ]ध्वम्). Ś₁ K₁ अवेक्ष्य च; T₂ G (except G₁) उदैक्षत; M₂ निरीक्ष्य च (for उदीक्ष्य च).

18 K₂ M₁ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — After 18^{cd}, K₄ D₂. 5 S ins. a passage given in App. I (No. 4). — S om. 18^{ef}. — °) K₂. 3 Dn D₃-6 क्षिप्रमाप्नुहि. — °) Dc ध्रुवोस्तु विजयस्तव (cf. 145^{*}); Dn₁ यद्यदिच्छसि भारत. — After 18, N (except Dc) ins.:

144^{*} अनुवन्ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिषः ।

[K₄ B D₄. 6 इति कृत्वा जयाशस्ते ब्राह्मणा वाक्यमनुवन्.]
 K₁. 3 B Dn D₄-6 cont.:

145^{*} संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोऽस्तु विजयस्तव ।

19 S transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — °) K₂ B Dn D₄. 6 तं तथा (B₁. 2. 4 D₄. 6 तदा) प्रस्थितं वीरं. — °) S सिंहस्कन्धोरसं तदा. — °) S प्रयातः पुरुषर्षभः.

For stanzas 20-25, S subst. a passage given

below as 153^{*} (cf. v.l. 25).

20 °) Dc यद्यत्; D₄ यत्तत् (for यत्ते).

21 °) K₃ मा स्माहं; K₄ मा चाहं. — °) K₃. 4 D₃ पुनर्जन्ममवा (D₃ समा)मुयात्. — °) Ś₁ K₁ [S]पि वा नित्यं. — °) K₂ B Dn D₄-6 मैक्ष्येण (for युद्धे न). — After 21, N (K₁ om. lines 2-4) ins.:

146^{*} इदं च मे परं दुःखं यत्त्वां पार्थ सुयोधनः ।

दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन्नाजसंसदि ।

तस्मादुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ।

यदस्मान्प्रति सभ्येषु बह्वयुक्तमभाषत ।

[(L. 1) K₂ B Dn D₄. 6 मे परमं; D₂. 5 च प मं (for च मे परं). K₁ यद्वा पार्थ; K₂ B D (except D₁-3) यः स पापः; K₃ यत्तदा वै (for यत्त्वां पार्थ). — (L. 2) B₃. 4 जनं; D₂ कुरु (for राजं). — (L. 4) K₂ B Dc Dn D₄-6 यत्तत्परिपदो मध्ये; K₄ यसादस्मान्प्रहस्यैव; D₁ यसादन्यत्प्रहस्यैव (for the prior half).]

22 °) K₂ B Dc Dn D₄. 6 कथं (for कीर्तं).

23 °) K₃ नोत्र; Dc D₂. 5. 6 नोप (for नोत). — °) K₃ भूतिर्; D₂ पुष्टिर् (for बुद्धिर्).

24 °) K₄ [S]सि हि (for मेऽसि). — °) Ś₁ K₃ D₁-3. 5 कौरव; K₁. 2. 4 B Dc Dn D₄. 6 भारत (for पाण्डव). — After 24, N (Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3 om. line 2) ins.:

147^{*} बलवद्भिर्विरुद्धेन कार्यमेतत्स्वयानघ ।

प्रयाह्यविघ्नेनैवाशु विजयाय महाबल ।

[(L. 1) K₁ विरोधोत्थं; K₂ Dn₁. n₂ विरुद्धं न; K₄ (m as above) विरुद्धो न; D₂ विरोधेन (for विरुद्धेन). B₁ D₄. 6 बलवद्भिर्विरोधो वै न कार्यस्ते कदाचन. — (L. 2) K₂ B D₄. 6

आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्रामुहि पाण्डव ॥ २४
नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ ह्यनामयम् ।
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ॥ २५

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन्धौम्यं च पाण्डवः ।
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २६
तस्य मार्गादपाक्रामन्सर्वभूतानि गच्छतः ।
युक्तस्यैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः ॥ २७

C. 3. 1494
B. 3. 37. 38
K. 3. 37. 71

चाशु; Dc [ए]वास्तु (for [ए]वाशु).]

25 Ś1 K1. 3 D1. 3 om 25^{ab}. — ^b) K4 D2 वनाद्वनं;
B1 ह्यनामयः. — After 25^{ab}, K4 D2 ins.:

148* धर्मस्त्वां जुषतां पार्थ भास्करश्च विभावसुः ।

— K4 D2 cont.: K2 B (B1 om. line 2) Dc Dn D4-6
ins. after 25^{ab}:

149* ह्रीः श्रीः कीर्तिर्धृतिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती ।

इमा वै तव पान्थस्य पालयन्तु धनंजय ।

[(L. 1) K2 B1 Dn D4. 5 धृतिः (for धृतिः).]

— K2. 4 B (B1 om. line 1) D (except D1. 3) cont.
after 149*:

150* ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनकारकः ।

प्रपद्येऽहं वसून्नुद्दानादित्यान्समरुद्गणान् ।

विश्वेदेवांस्तथा साध्याञ्जान्यथं भरतर्षभ ।

[(L. 1) D4. 6 Cnp ज्येष्ठोपचायी. K4 B4 Dc D2 'मा-
स्थितः (for 'कारकः').]

— ^c) K3 त्वाम् (for तेऽस्तु). K2 B1. 2 तु (for ऽस्तु).
Ś1 K3. 4 B1. 2 Dc D2. 3. 5 अंतं (for आन्तं). — ^d) Ś1
K1. 3 D1-3 सर्वशः; B3 पार्थिव (for भारत). — ^e) Ś1
देवेभ्यश्चैव; K4 पार्थिवेभ्यश्च. — After 25, K2 B Dc Dn
D4-6 ins.:

151* एवमुक्त्वाशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी ।;

while G4 ins. after 25^{ef} (transposed):

152* अवरोधाद्वने वासात्सर्वस्वहरणादपि ।

इदं दुःखतरं मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनम् ।

For stanzas 20-25, S subst. the foll. passage
of 33 lines (with some v.l. which have been ignored):

153* प्राञ्जलिः पाण्डवं कृष्णा देवानां कुर्वती नमः ।

वारिभः परमशक्ताभिर्मङ्गलाभिरभाषत ।

(25^{ab}) नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ वनाद्वनम् ।

धर्मस्त्वां जुषतां पार्थ भास्करश्च विभावसुः ।

ब्रह्मा त्वां ब्राह्मणाश्चैव पालयन्तु धनंजय । [5]

ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनमास्थितः ।

प्रपद्येथा वसून्नुद्दानादित्यान्समरुद्गणान् ।

विश्वेदेवांस्तथादित्याञ्जान्यथं भरतर्षभ ।

(25^{cd}) स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यो दिव्येभ्यो भरतर्षभ ।

(25^{ef}) पार्थिवेभ्यश्च सर्वेभ्यो ये केचित्परिपन्थिनः । [10]

अवरोधाद्वने वासात्सर्वस्वहरणादपि ।

इदं दुःखतरं मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनात् ।

(21^{ab}) मा स्माहं क्षत्रियकुले जातुचित्पुनराभवम् ।

(21^{cd}) ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामि येषां नायुधजीविका ।

ध्वंसितः स्वगृहेभ्यश्च राष्ट्राच्च भरतर्षभ । [15]

वने प्रतिष्ठितो भूत्वा सौहार्दादवतिष्ठसे ।

जेता यः सर्वशत्रूणां यः पावकमतर्पयत् ।

जनस्त्वां पश्यतीदानीं गच्छन्तं भरतर्षभ ।

अस्मिन्नूनं महारण्ये भ्रातरः सुहृदश्च ते ।

त्वत्कथाः कथयिष्यन्ति चारणा ऋषयस्तथा । [20]

(20^{ab}) यत्तत्कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छन्धनंजय ।

(20^{cd}) तत्ते सर्वं तथैवास्तु यथा च मनसेच्छसि ।

वसुदेवस्वसा देवी त्वामार्या पुनरागतम् ।

सा पश्यतु पृथा पार्थ सहस्राक्षमिवादितिः ।

(22^{ab}) नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे । [25]

(22^{cd}) रंस्यन्ते तव कर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ।

(23^{ab}) नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।

(23^{cd}) तुष्टा बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ।

आशा संजायते वीर त्वय्यरण्यं प्रपद्यति ।

(24^{ab}) त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे प्रतिष्ठिते । [30]

(24^{cd}) जीवितं मरणं चैव स्वर्गोऽथ नरकस्तथा ।

(24^{ef}) आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्रामुहि पाण्डव ।

कृतास्त्रं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ।

— After 25, K2 B Dc Dn D4-6 ins.:

154* एवमुक्त्वाशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी ।

26 ^a) T G3. 4 M1 प्रदक्षिणं ततः (by transp);

G1 प्रदक्षिणं पुनः. — After 26^{ab}, K1 B4 Dc D1-3. 5
ins.:

155* कृष्णाकटाक्षपाथेयं हृदि कृत्वा ततोऽर्जुनः ।

— ^d) S सुमनाः प्रीतिमांस्तदा. — After 26, T G1. 3. 4
M1 ins.:

156* शनैरिव दिशं वीर उदीचीं भरतर्षभः ।

संहरन्तरसा वृक्षाल्लतावल्लीश्च भारत ।

असज्जमानो वृक्षेषु जगाम सुमहाबलः ।

27 ^a) A few MSS. अपं (for अपां). — T2 G3
om. 27^{cd}. — After 27, K2 B D (except D1-3) ins.:

157* सोऽगच्छत्पर्वतांस्तात तपोधननिषेवितान् ।

सोऽगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकाहैव महामनाः ।
 मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथानिलः ॥ २८
 हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
 अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ २९
 इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्वनंजयः ।
 अन्तरिक्षे हि शुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥ ३०
 ततोऽपश्यत्सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् ।
 ब्राह्मया श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ॥ ३१
 सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ।
 कस्त्वं तातेह संग्राप्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
 निबद्धासितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ३२

नेह शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामयमालयः ।
 विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥ ३३
 नेहास्ति धनुषा कार्यं न संग्रामेण कर्हिचित् ।
 निक्षिपैतद्वनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३४
 इत्यनन्तौजसं वीरं यथा चान्यं पृथग्जनम् ।
 तथा वाचमथाभीक्षणं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 न चैनं चालयामास धैर्यात्सुदृढनिश्चयम् ॥ ३५
 तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिहृदन ॥ ३६
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्बहः ॥ ३७

दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवजुष्टं परंतपः ।

[Cf. 28, 29.]

28 T₂ G₃ om. 28^a-29^b. — ^a) Ś₁ स गच्छन्; K₁ Dn₁ आगच्छत्; K₂ B₂. 3 Dn₂. n₃ D₄-6 अगच्छत्. K₄ D₁ रम्यम् (for पुण्यम्). — ^b) S (T₂ G₃ om.) सु- (for [ए]व). K₄ बलः (for मनाः) — ^c) K₄ स तत्र जवगो भूत्वा. — ^d) Ś₁ K₁ महाबलाः; D₆ महा(m यथा as in text)निलः.

29 T₂ G₃ om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — ^{cd}) Ś₁ अनु; K₃ अत्यक्रामत् (om. स); K₄ अभ्य (for अत्य). K₁ D₆ Dn₁ D₅ T₁ G₁ M सु- (for स). T₂ G₂-4 दिवारात्रं (for स दुर्गाणि), and ध्यायन्नस्त्राणि (for दिवारात्रम्). T₁ अरिदमः (for अतन्द्रितः).

30 ^a) B (except B₁) इन्द्रकीलकमासाद्य. — ^b) K₁ Dn₃ M₂ तत्रा (for ततो). — ^c) K₂. 3 Dn D₄-6 रिक्षेति; B रि(B₂. 3 री)क्षे च (for रिक्षे हि). D₂ ह; T₁ सु; T₂ G₃. 4 [S]थ; G₁. 2 M स (for हि). — ^d) D₁ तिष्ठ तिष्ठ (for तिष्ठेति स). D₃ स; S च (for स). — After 30, K₂. 4 B D (except D₁. 3) ins.:

158* तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ।

— K₄ D₂ (both om. lines 3-4) cont.: S (except G₂ M₂) ins. after 30:

159* गत्वा स षडहोरात्रान्सप्तमेऽहनि पाण्डवः ।

प्रस्थेन्द्रकीलस्य शुभे तपोयोगपरोऽभवत् ।

ऊर्ध्वबाहुर्न चाङ्गानि प्रास्पन्दयत् किंचन ।

समाहितास्मा नियतः सहस्राक्षसुतोऽच्युतः ।

[(L. 4) T₂ G₃ सहस्राक्षं सरन्वितः (for the posterior

half).]

31 ^a) K₁ इति; K₂ B Dn D₄-6 अथ (for ततो). G₄ सव्यसाची तपोपश्यद्.

32 ^c) Ś₁ K₁ B₃. 4 निबद्धासितनु; M₂ बद्धासिः सतल.

33 ^b) K₂ B₂ Dn D₄. 6 एष (for अयम्).

34 ^a) G₂. 4 नेहात्र. — ^b) K₂. 3 B D₆ Dn D₄-6 न संग्रामोत्र (B₃ स्ति); D₁-3 न च युद्धेन.

35 M₂ om. 35^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. 3. 4 D₄ अनन्या- (K₁ D₄ नन्ता)मोजसा; K₂ Dn ओजसा तेजसा; B D₆ D₆ अनन्तमोजसा (B₄ अनिद्येनौजसा); D₁. 5 अनन्य (D₆ न्या)-मोजसा; D₂ अनन्याश्रोजसा; D₃ अलभ्यमोजसा; T₂ G₃ इत्यलं तेजसा (for इत्यनन्तौजसं). N T₁ वीर (D₆ वीरो). — ^b) N नान्यः; T₁ चान्यः (for चान्यं). Ś₁ K₁-3 D₆ Dn D₁-5 पुमान्कचित्; K₄ B D₆ T₁ पृथग्जनः. — ^{cd}) K₁. 4 D₆ D₂. 3 यथा. Ś₁ K₁. 3. 4 D₁-3 तत्त्वम्; K₂ B D₆ Dn D₄-6 हसन् (for वाचम्). N इवाभीक्षणं (Ś₁ क्षणो); T G₃. 4 अभीक्षणं स; M₂ तथाभीक्षणं (for अथाभीक्षणं). G₂ न चोवाच ततोभीक्षणं ब्राह्मणोत्तममर्जुनः. — ^f) D₆ वीर्यात् (for धैर्यात्). Ś₁ सुकृति; K₁. 2. 4 B Dn D₁. 4. 6 सुधृतं; K₃ सुधृति; D₂. 3 सुकृत; G₁ सुदृढनिश्चयः; M₁ निश्चितं.

36 ^a) Ś₁ K₁. 3 D₆ D₁-3 उवाच तं (by transp.). — Ś₁ om. 36^b-37^a. — After 36^{ab}, K₂ B D₄. 6 read 39^{cd}, repeating it in its proper place. — ^{cd}) B₂ कामान्वृणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोसि परमां गतिं (cf. 39^{ef}).

37 Ś₁ om. 37^a (cf. v.l. 36). — ^{ab}) K₂ B (except B₄) Dn D₄. 6 transp. प्रत्युवाच and सहस्राक्षं. K₁ महा-

ईप्सितो ह्येष मे कामो वरं चैनं प्रयच्छ मे ।
 त्वत्तोऽद्य भगवन्नस्त्वं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३८
 प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
 इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्रैस्तव धनंजय ।
 कामान्वृणीष्व लोकांश्च प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३९
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
 न लोकांश्च पुनः कामान्न देवत्वं कुतः सुखम् ॥ ४०
 न च सर्वामैश्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ।
 भ्रातृस्तान्विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च ।

अकीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ॥ ४१
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् ।
 सान्त्वयञ्छक्षणाया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ४२
 यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवम् ।
 तदा दातास्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ४३
 क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ।
 दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ॥ ४४
 इत्युक्त्वा फल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं ततः ।
 अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

जनमेजय उवाच ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राप्युपलब्धवान् ॥ १

कथं स पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ।
 वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २
 किं च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मविचम ।

भुजः (for धनं). — °) Ś1 K4 B3 Dc D1-3 T1 प्रयतो
 (for णं).

38 °) K2 B Dn D1. 4. 6 वै (for मे). — °) K4 B4
 S चैव (M2 त्वेनं); B2 चेमं; D5 श्रेष्ठं (for चैनं). Ś1 K1. 3
 D1-3 वरश्चैव प्रदीयतां; Dc वरश्चैव प्रयच्छति.

39 K4 D1 om. (hapl.) 39^e-40^b. — 39^f = 34^d.
 — °) B2 Dn D4. 6 त्वं (for च). For 39^e, K2 subst.
 a v.l. of 36^{ed}.

40 K4 D1 om. 40^{ab} (cf. v.l. 39); T1 om. 40-41.
 — 40^a = 42^a. — °) Ś1 K2 B4 Dn D3-6 लोभात् (for
 लोकात्). — °) B1 Dn पुनः (for कुतः).

41 T1 om. 41 (cf. v.l. 40). — °) G (except G3)
 M विजने (for विपिने).

43 °) Ś1 K1 रुद्रं; K3 (? gloss) त्र्यंबकं (for त्र्यक्षं).
 B2 हरं (for शिवम्). B4 त्र्यंबकं शूलपाणिनं. — °) K3
 कौन्तेय (for ते तात).

44 °) Ś1 K1. 3 Dc Dn3 D1-3. 5 M1 देवस्य (for
 कौन्तेय).

45 °) N G1 फाल्गुनं (Ś1 K1 भगवान्; K3 अर्जुनं
 [? gloss]) (for फल्गुनं). — °) K2 B Dc Dn D4-6 T2 G3

पुनः; D1 गतः (for ततः). — °) Dc एकस् (for एव).
 — °) Ś1 K1 D1-3 योगबलान्वितः.

Colophon om. in B1 D4. 6. G4 partly broken.
 — Major parvan: Ś1 K1 Dn2 T G2. 3 आरण्य; M2 अर-
 ण्यक. — Sub-parvan: K1 कैरात; T2 G1. 3 M2 किराताई-
 नीय. — Adhy. name: K4 अर्जुनयोगाश्रयः; Dc इन्द्रकीला-
 नुगमने इन्द्रदर्शनं; D1. 3. 5 इन्द्रकीलगमनं (D3 गमः); D2
 इन्द्रकीलगमने इन्द्रागमनः (sic); T1 G1 M शक्र (T1 इन्द्र)-
 दर्शनं; G2 इन्द्रार्जुनसमागमः. — Adhy. no. (figures,
 words or both): Dn S 37; D1 38 (as in text).
 — Śloka no.: Dn 59; D1 53.

39

2 D3 om. 2. — °) K2 B Dn D4-6 T2 G3 यथा च
 (for कथं स).

3 °) S [अ]नेन (for तेन). K4 तात; D3. 5 कर्म (for
 तत्र). — Ś1 om. (hapl.) 3^e-4^b. — °) S रुद्रो (for
 स्थाणुर).

3. 1518
3. 38. 3
3. 38. 3

कथं च भगवान्स्थानुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्विजोत्तम ।
 त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्थ ह ॥ ४
 अत्यद्भुतं महाप्राज्ञ रोमहर्षणमर्जुनः ।
 भवेन सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल ।
 पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः संग्रामेष्वपराजितः ॥ ५
 यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ।
 शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चकम्पिरे ॥ ६
 यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ।
 न ह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुदृक्स्वमपि लक्ष्ये ।
 चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः ।
 दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ८
 गात्रसंस्पर्शसंबन्धं त्र्यम्बकेण सहानघ ।

पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्समागमम् ॥ ९
 युधिष्ठिरनियोगात्स जगामामितविक्रमः ।
 शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शंकरम् ॥ १०
 दिव्यं तद्वनुरादाय खड्गं च पुरुषर्षभः ।
 महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ।
 दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ॥ ११
 ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन्सर्वलोकमहारथः ।
 त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ।
 वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ १२
 नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ।
 नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १३
 ततः प्रयाते कौन्तेये वनं मानुषवर्जितम् ।
 शङ्खानां पटहानां च शब्दः समभवद्विवि ॥ १४
 पुष्पवर्षं च सुमहन्निपपात महीतले ।
 मेघजालं च विततं छादयामास सर्वतः ॥ १५

4 $\dot{S}_1$ om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — °) $\dot{S}_1$ K₁ हि (for च). K₂ Dn₁. n₃ त्वं हि सर्वं भविष्यति. — °) $\dot{S}_1$ K₁ मानुष्यं. $\dot{S}_1$ K₁ किं न; T₂ G₂₋₄ चापि (for चैव). T₂ G₂₋₄ हि (for ह).

5 °) $\dot{S}_1$ K₁. 3. 4 महाब्रह्मन्; B₄ Dc D₁₋₃. 5. 6 इदं (B₄ अहं; D₁. 3. 5 इह) ब्रह्मन् (for महाप्राज्ञ). K₂ B₁₋₃ Dn D₄ अत्यद्भुततमं ब्रह्मन्. — °) K₃. 4 (by corr.) B Dc D₁. 4-5 लोमं (for रोमं).

6 °) B₂ Dc D₅ S (except T₂ G₃ M₂) तच्छ्रुत्वा. — °) K₄ D₁ शूराणां पार्थिवानां च.

7 °) $\dot{S}_1$ K₁. 3. 4 Dc D₁₋₃. 5 यच्चापि कृ. — °) $\dot{S}_1$ K₁. 3 Dc D₁₋₃. 5 अपि मे (for अखिलं). — °) M₁ कर्म (for जिष्णोः). — °) K₄ शौर्यं च (for शूरस्य). — °) T₁ transp. तन्मे and सर्वं. $\dot{S}_1$ K₁. 3. 4 Dc D₁₋₃. 5 तस्मात्स्वमपि कीर्तय.

8 °) $\dot{S}_1$ K₁. 3 Dc D₁₋₃. 5 राजन् (for तात). K₄ अहं ते कथयिष्यामि. — °) K₂ Dn D₄. 6 T₂ G₃ पौरव (for कौ).

9 °) N (K₄ marg.) G₁ M₁ संस्पर्शसंबन्धं ($\dot{S}_1$ B₂ D₃ बद्धं; Dc M₁ बंधां); K₄ M₂ स्पर्शनसंभाषं (M₂ बंधां). — °) K₂ B Dn S (except T₁ G₁ M₁) त्र्यम्बकेण (as in text); the rest न. K₂ Dc₁ D₅ महानघ; S (except

G₄) महाहवे. — °) Dc D₅ राजन् (for सम्यक्).

10 $\dot{S}_1$ K₁ om. 10^{ab}. — °) K₃ D₁ T₂ G (except G₁) च; M₂ तु (for स).

11 °) G₂. 4 च (for तद्). — °) K₂ B Dn D₄. 6 कनकत्सरं; K₃. 4 Dc₂ D₁. 3 T₂ G₁. 3 पुरुषर्षभ. — °) $\dot{S}_1$ K₃ Dc D₅ प्रागुदीचीमर्दिम; K₁ D₁₋₃ प्रागुदीचीं धनंजयः. — °) $\dot{S}_1$ K₁. 3 Dc D₁₋₃. 5 प्रतस्थे (for हुदीचीं).

12 T₂ G (except G₁) ऐन्द्रिः स्थिरो महाराज (for °), श्रिया परमया युक्तः (for °), and कृतं (for धृतं in °). — °) $\dot{S}_1$ K₂. 3 B (except B₃) D₅ कंटकिनं. $\dot{S}_1$ K (except K₂) Dc D₂. 3. 5 दुर्गं (for घोरं). — °) G₂ M₂ एकमेकोन्व.

13 °) S नि (G₁ M₁. 2 वि) नादितं. — After 13, M₁ ins.:

160* गन्धर्वैरप्सरोभिश्च क्रीडन्निरुपशोभितम् ।

मत्तैः किंपुरुषैश्चैव पानभूमिगतैस्तथा ।

तद्विषयाभिः समन्ताच्च व्यावृत्य परिवीक्षितः ।

जगाम नरशार्दूलो देवं द्रष्टुं पिनाकिनम् ।

— 13° = 1. 173. 6°.

14 $\dot{S}_1$ K₁ om. (hapl.) 14^{ab}. — °) S बीभत्सौ (for कौन्तेये).

15 °) K₂. 4 B₃ Dn D₁. 6 [अ]नु- (for सु-). — °)

अतीत्य वनदुर्गाणि संनिकर्षे महागिरेः ।
 शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १६
 तत्रापश्यद् दुस्मान्कुल्लान्विहगैर्वल्यु नादितान् ।
 नदीश्च बहुलावर्ता नीलवैडूर्यसंनिभाः ॥ १७
 हंसकारण्डवोद्गीताः सारसाभिरुतास्तथा ।
 पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चवहिंणनादिताः ॥ १८
 मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ।
 पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाभवत् ॥ १९
 रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
 तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २०
 दर्भचीरं निवस्थाय दण्डाजिनविभूषितः ।
 पूर्णे पूर्णे त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
 द्विगुणेनैव कालेन द्वितीयं मासमत्यगात् ॥ २१

तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरन् ।
 शीर्णं च पतितं भूमौ पर्णं समुपयुक्तवान् ॥ २२
 चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासि पूर्णे ततः परम् ।
 वायुभक्षो महाबाहुरभवत्पाण्डुनन्दनः ।
 ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ॥ २३
 सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभ्रुरमितौजसः ।
 विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ २४
 ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् ।
 शितिकण्ठं महाभागं प्रणिपत्य प्रसाद्य च ।
 सर्वे निवेदयामासुः कर्म तत्फलुनस्य ह ॥ २५
 एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः ।
 उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः ॥ २६
 तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितम् ।

C. 3. 1545
B. 3. 38. 30
K. 3. 38. 31

S सततं (for वि°). — ^a) Ś1 K1 B4 D1-3 सर्वशः.

16 ^a) K2. 4 B Dn D4. 6 T1 G1. 4 M सोतीत्य.

17 ^a) T1 G1 पुण्य-; T2 G2-4 M2 तत्र; M1 पुण्यान्
(for [अ]पश्यद्). — ^b) Dc1 D1. 3 विहंगैर्. K4 corrupt.
— ^c) K2 Dn D4 S विपुलावर्ता. — ^d) Ś1 K1. 3 Dc
D1-3. 5 संप्रभाः; K2. 4 B Dn D4. 6 वैदू (or 'दू)र्यविम (K4
°सलि)लप्रभाः.

18 ^a) Ś1 K1 हंस°.

20 Ś1 om. 20^{ab} (along with 19^{cd}). — ^b) T2 G
(except G1) °रथस्ततः.

21 After 21^{ab}, K2 B Dn D4. 6 read 22^{cd}. — ^e)
Ś1 K1. 3. 4 Dc D1. 3. 5 तु; K2 B2 Dn D2. 4. 6 हि; B1. 3. 4
T1 च (for [ए]व). — ^f) Ś1 K1. 3. 4 B1. 4 Dc Dn3
D1-3. 5 अभ्यगात्; B3 Dn1 अत्ययात्; Dn2 D4. 6 अभ्ययात्.
K2 द्वितीयं च समभ्ययात्.

22 ^b) T2 G (except G1) क्रमेण (for पक्षेण). Ś1
B D6 T1 G1 आचरत्. — K2 B Dn D4. 6 read 22^{cd}
after 21^{ab}. — ^c) S जीर्णं (for शी°). — ^d) Ś1 K1 T2
G (except G1) °भुक्तवान्.

23 ^a) Ś1 K3 Dc1 D1-3. 5 [S]पि; M2 हि (for तु).
Ś1 अव-; T1 अति- (for अथ). K1 चतुर्थे प्रथमं प्राप्नोति. — ^b)
K2. 4 B Dn D4. 6 मासे भरतसत्तमः (K2 B2. 3 °म). — ^{cd})
K4 निराहारः (for महा°), and स तदा (for अभवत्). — ^f)
B2 Dc2 D3 G4 पदाङ्गुष्ठाग्र- Ś1-निष्ठितः; K. B Dn1. n2

D3. 5. 6 -धिष्ठितः; T2 G3 -पीडिताः.

24 ^a) Ś1 K1 Dc2 D6 चैव; K3 तस्य; K4 D1-3 तत्र; M2
चापि (for चास्य). — ^c) Ś1 Dc °दर°; K1. 3 D1-3. 5 °धर°
(for °रुह°).

25 ^b) Ś1 K1 transp. जग्मुः and देवं. — After 25^{ab},
K (except K3) B Dn D4. 6 M1 (most of which om.
25^{cd}) ins.:

161* निवेदयिषवः पार्थ तपस्युग्रे समास्थितम् ।

[K4 व्यवस्थितं; B2 समाहितं.]

— K2. 4 B Dn D4. 6 om. 25^{cd}. — ^c) T2 G नीलकंठः.
S महादेवं. — ^d) Dc D6 S अ (Dc D6 ते) मिवाद्य प्रणम्य
च. — ^e) Dc D1-3. 5 फाल्गुनस्य. K2. 4 B Dn D4. 6 तं
(K2 B2-4 ते) प्रणम्य महादेवं शशंसुः पार्थकर्म तत्.

26 ^a) S (except M1) एकः (for एष). — ^b) B3
G4 °पार्श्वम् (for °पृष्ठम्). K1. 2 B4 Dn D4 G4 आस्थितः;
K4 आगतः (for आश्रितः). — ^d) K4 Dc1 Dn3 D1. 3 S
धूमापयन्. K4m धूममुत्पादयन्दिशः.

27 ^b) Dc D6 कर्म (for सर्वे). S (except T1 M) विजा-
नीमो मनीषितं. — After 27, K1. 2 B D (except D1-3)
ins.:

162* तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ।

उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ।

28 Ś1 देवदेव आह; K1. 2 Dn महादेव उ°; K3. 4 D1
ईश्वर उ°; D2 G4 श्रीमहेश्वर उ° (G4 om. उ°). — After

संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥ २७

महेश्वर उवाच ।

शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ।

अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ॥ २८

नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्यस्य न चायुषः ।

यत्त्वस्य काङ्क्षितं सर्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

ते श्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।

प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथास्वं पुनराश्रमान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।

पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥ १

कैरातं वेषमास्थाय काञ्चनद्रुमसंनिभम् ।

विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मेरुरिवापरः ॥ २

श्रीमद्भनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।

निष्पपात महार्चिष्मान्दहन्कक्षमिवानलः ॥ ३

देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेषया ।

नानावेषधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥ ४

किरातवेषप्रच्छन्नः स्त्रीभिश्चानु सहस्रशः ।

अशोभत तदा राजन्स देवोऽस्तीव भारत ॥ ५

क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ।

the ref., K1. 2 B D (except D1-3) T2 G (except G1) ins.:

163* न वो विषादः कर्तव्यः फल्गुनं प्रति सर्वशः ।

[Some MSS. फाल्गुनं. T2 G (except G1) सर्वथा.]

29 ^a) Ś1 D3 T1 स्वर्गे (for स्वर्ग). — ^b) K2 B Dn D4. 6 तथा; D1-3 च ना (for न चा). — ^c) K2 B1. 3. 4 Dn D4. 6 T2 G M2 तस्य; B2 M1 अस्य (for त्वस्य). T1. 2 (before corr.) G2. 4 M1 प्राप्तुः; G1 M2 प्राप्तं (for सर्व). — ^d) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1-3. 5 तदद्य (Dc तदस्य; D5 तत्सर्व) करवाण्यहं.

30 Ś1 om. 30. Most MSS. om. वैशं उ. — ^a) K2. 4 B Dn D1. 4-6 तच्छ्रुत्वा. K1. 4 Dc D1-3. 5 भगवद्वाक्यं; K2 तस्य वचनं; K3 ऋषयो वाक्यं; M1 सत्यवचनं. — ^d) N (except K1 Dc; Ś1 om.) यथास्वान्. K1 Dc T G पुनराश्रमं (T1 G1 मात्); K2 B Dn D4. 6 लयान्.

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1 Dn2 T2 G2-4 आरण्य. — Sub-parvan: K1. 3 B4 Dc कैरात; K2 B2 Dn1. n3 D4. 6 T G1. 3 किरातार्जुनीय; D3 कैरातार्जुन. — Adhy. name: B4 D5 शंभु (D5 महादेव) वाक्यं; D1 G2 M1 अर्जुनतपश्चरणं (D1 श्रयो); D2 इंद्रकील अर्जुनतपश्चर्या; D3 तपश्चर्या; T2 G3 तपश्चरणं. — Adhy. no. (figures,

words or both): K1 Dn T2 G M 38; D1 39 (as in text); T1 36. — Śloka no.: Dn 35; D1 33.

40

2 Ś1 om. 2. — ^a) D2 T1 G2. 4 रूपम् (for वेषम्). — ^b) Dc T G2. 3 M2 संनिभः. — ^c) K2 B1. 4 Dn D4. 6 विपुलो (for वपुषा).

3 ^a) Ś1 K1 D1-3 चित्रं; K4 D5 श्रीमान् (for श्रीमद्). — ^b) 3^b = 9^b. — ^c) Ś1 K3 Dn D1-3 महावेगो (for महार्चिष्मान्). — ^d) Ś1 K1. 3 D1. 3 T1 दहनः कक्षवानिव; K2 B Dc Dn D4-6 दहनो देहवानिव.

4 ^a) Ś1 K2 D3 (before corr.) दिव्या (for देव्या). — ^c) T1 नानाचराचरैर्हृष्टैः. — ^d) B1. 4 D1. 6 अनुगतैस्. K1. 3 B1. 4 D4. 6 तथा; Dc D5 प्रभुः; D1 सदा (for तदा).

5 ^a) K1. 2 B Dn D4. 6 T2 G3 संछन्नः. — ^b) K2. 4 B D (except D5) T1 अपि (for अनु). — ^c) Ś1 M1 महाराज (for तदा राजन्). — ^d) N (except Ś1 K1) M2 देशो (for देवो).

6 ^a) K3 D1 बलं (for वनं). — ^d) D1 om. च. K1 D1. 3. 5 च व्युपारमत्; K3 चाथ सारसान् (for चाप्युपां) — After 6, K4 D2 ins.:

नादः प्रसन्नवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत् ॥ ६
 स संनिकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 मूकं नाम दितेः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥ ७
 वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्जुनम् ।
 हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फल्गुनः ॥ ८
 गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
 सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥ ९
 यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।
 तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेष्यामि यमसादनम् ॥ १०
 तं दृष्ट्वा प्रहरिष्यन्तं फल्गुनं दृढधन्विनम् ।
 किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ॥ ११
 मयैष प्रार्थितः पूर्वं नीलमेघसमप्रभः ।
 अनादृत्यैव तद्वाक्यं प्रजहाराथ फल्गुनः ॥ १२
 किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।
 प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३

तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ।
 मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा ॥ १४
 यथाशनिविनिष्पेषो वज्रस्येव च पर्वते ।
 तथा तयोः संनिपातः शरयोरभवत्तदा ॥ १५
 स विद्धो बहुभिर्वाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव ।
 ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६
 ददर्शाथ ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
 किरातवेषप्रच्छन्नं स्त्रीसहायमभिब्रूहा ।
 तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव ॥ १७
 को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ।
 न त्वमस्मिन्वने घोरे विभेषि कनकप्रभ ॥ १८
 किमर्थं च त्वया विद्धो मृगोऽयं मत्परिग्रहः ।
 मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ॥ १९
 कामात्परिभवाद्वापि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
 न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि ।

C. 3. 1571
B. 3. 39. 21
K. 3. 39. 21

164* प्रेषयित्वा नु दितिजं मूकं वा पार्थनिश्चितम् ।

मयेप्सितं मदीयैस्तु वस्तुं सह महाबलः ।

तस्मादर्जुनबाणैस्त्वं निर्विद्धो हि ममैव च ।

देहं त्यक्त्वा महाबाहो मामेवैष्यसि दानव ।

7 ^a) Ś1 K1 T2 G3 आगत्य. — ^c) K2 B Dc2 Dn D4-6 दनोः (for दितेः). — ^d) K1 T G (except G1) अद्भुतविक्रमं; D5 अमितविक्रमं.

8 ^b) D2 S (except T2 G3 M2) तर्जं (for तर्कं). — ^c) B2. 3 तूर्णं (for हंतुं). — ^d) N (except Ś1 K1) फाल्गुनः.

9 ^a) K4 D2 गांजीवं. — 9^b = 3^b. — Ś1 om. 9^{cd}. — ^d) K1. 3 B3 Dc2 D1-3. 5 T1 M2 विनादयन्.

10 ^b) Ś1 K3 मनागपि मृगाधमं; D1-3 मृगाधमनिरागसं. — ^d) Ś1 नयामि; K B D नेताद्य (K4 D5 स्मि) (for नेष्यामि).

11 ^a) K2 B2 Dn D4. 6 transp. तं and दृष्ट्वा. — ^b) K1 अर्जुनं; K2-4 B D फाल्गुनं. — ^c) Ś1 K1. 3 Dc D1-3. 5 M2 भगवान् (for सहसा).

12 ^a) Ś1 सर्वं (for पूर्व). — ^b) K2 B Dn D4. 6 इंद्रकी (B2-4 नी)लसमप्रभः. — ^c) Ś1 K1. 4 B4 Dc D5 तु; K2. 3 B1-3 Dn D1-4. 6 च (for [ए]व). — ^d) Ś1 K3. 4 Dc D1-3 [ए]व (for [अ]थ). K2-4 B D फाल्गुनः.

K1 फल्गुनः परवीरहा. — After 12, K1 ins.:

165* मुमोच निशितं बाणं वज्राशनिसमं बलम् ।

13 ^b) Ś1 K4 B (except B3) D5 T1 G2. 4 M एकलक्षे; Dc लक्ष्यः. — ^c) Ś1 K3 Dc D1-3. 5 प्रजहारां.

14 ^c) K1 (? gloss) संनिपातः अभिघातः (cf. 15^c). — ^d) S शैलपृष्ठनिभे तदा.

15 ^a) Ś1 K1. 3 B4 Dc D1. 5 यथा (K3 महा)शनिविनिर्घोषो; K2. 4 B1-3 Dn D3. 4. 6 यथाशनेर्विनिर्घोषो (B3 निष्पेषो); D2 अशनेरिव निर्घोषो. — ^c) Ś1 Dc D2. 5 स निर्घातः; D1. 3 विनिर्घातः (for संनिपातः). — ^d) Ś1 K1. 3 Dc D1-3. 5 श्रूयते शरयोर्भुवि.

16 ^d) S सुदारुणं (for विभी°).

17 ^a) K2 B Dn D4. 6 स ददर्श (for ददर्शाथ). — ^c) Cf. 5^a. Ś1 K1 B1 Dn D1 संछन्नं; K4 किरातं धर्मवंतं वै.

18 ^a) D3 रमते; M2 आगतः (for अटते). — ^b) Ś1 K1 वने स्त्रीगणसेवितः; Dc वारस्त्रीगणसंवृतः. — ^d) MSS. प्रभः; प्रभं also.

19 ^b) K2 B Dc Dn D4. 6 वराहो मत्; D5 मृगो ह्यसत्.

20 ^a) K4 Dc S चापि (for वापि). — 20^b = 23^d. — ^c) Ś1 T2 G2. 3 त्वा (for त्वां). K4 एवं च ते वधिष्यामि, and marg. तेन त्वां ध्वंसयिष्यामि. — ^d) MSS.

तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रय ॥ २०
 इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम् ॥ २१
 ममैवायं लक्ष्यभूतः पूर्वमेव परिग्रहः ।
 ममैव च प्रहारेण जीविताच्चवरोपितः ॥ २२
 दोषान्स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
 अभिषक्तोऽस्मि मन्दात्मन मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ २३
 स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीनिव ।
 घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ॥ २४
 ततस्तौ तत्र संरन्धौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः ।

शरैराशीविषाकारैस्ततश्चाते परस्परम् ॥ २५
 ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् ।
 तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥ २६
 मुहूर्तं शरवर्षं तत्प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
 अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २७
 स दृष्ट्वा बाणवर्षं तन्मोघीभूतं धनंजयः ।
 परमं विस्मयं चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २८
 अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखरालयः ।
 गाण्डीवमुक्तान्नाराचान्प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥ २९
 कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्भुद्रो यक्षः सुरेश्वरः ।

°श्रयं, °श्रयः, °श्रयात् also.

21 T₁ om. 21-22. — After 21, K₁ (om. lines 5-8). B D (except D₁₋₃) ins.:

166* न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्या वनमन्तिकात् ।
 इयं भूमिः सदास्माकमुचिता वसतां वने ।
 त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः ।
 वयं तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्नवसामस्तपोधन ।
 भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः । [5]
 कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति ।
 अर्जुन उवाच ।

गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसंनिभान् ।
 निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः ।
 एष चापि मया जन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः ।
 राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः । [10]
 किरात उवाच ।

मयैष धनुनिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।
 बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् ।

[(L. 3) B₂ 3 प्रचोदितः; Dc D₅ प्रयोजितः (for प्ररो°).
 — (L. 4) Dc Dn₃ D₅ °स्तपोवने. — (L. 7) B₂ शरांश्चाग्नि-
 समप्रभान्. — (L. 8) B (except B₂) Dc D₄ 5 पावकः.
 — (L. 9) B₃ 4 Dc D₅ °स्थितः (for °श्रितः). — (L. 11)
 Dn₃ धन्व° (for धनु°). B₄ Dc D₅ मयैवैष धनुर्मुक्तेषु.]

22 T₁ om. 22 (cf. v.l. 21). — °) Ś₁ K₂ 3 Dc
 D₁₋₃ 5 ममैष लक्ष्य (or °क्ष) भूतो वै; K₁ ममैष लक्ष्यते भूतो;
 B Dn D₄ 6 ममैष लक्ष्य (or °क्ष) भूतो हि. — °) B Dn
 D₄ 6 मम पूर्वपरिग्रहः. — °) Ś₁ K₁ मम चैव; K₂ 3
 D₁₋₃ मम चैव; Dc D₅ मम चैव (for ममैव च). — °) K₃ 4 D₃ अव°; B (except B₄) Dn D₁ 3. 4. 6 G₁ व्यप°
 (for व्यव°).

23 °) Ś₁ K₁ [S]न्यस्य (for ऽन्यस्मै). — °) K₁ B
 Dc Dn D₄₋₆ अवल्लिप्तोसि; K₄ अभिपन्नोसि; D₁₋₃ G₁ 2. 3
 (before corr.) M₁ अभिषक्तोस्मि (D₁₋₃ °पि); T₂ G₃
 (after corr.) अधिक्षितोस्मि. — 23^a = 20^b.

24 °) Ś₁ स्थितो (for स्थिरो). Ś₁ भव त्वं; K₃ 4 D₂ T₂
 G₂ 3 M₁ भव वि- (for भवस्व). — °) K₂ 3 D₁₋₃ 6 M₂
 अशनीरिव; K₄ अशनिप्रभान्. — After 24, K₁ B D
 (except D₁₋₃) T₂ G₃ (both latter om. lines 3-6) ins.:

167* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
 रोषमाहारयामास ताडयामास चेयुभिः ।
 ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ।
 भूयो भूय इति प्राह मन्द मन्देत्युवाच ह ।
 प्रहरस्व शरैरेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः । [5]
 इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुनः ।
 [(L. 5) K₁ Dn₁ n₂ शरान् (for शरैर्).]

25 °) B₁ Dn D₄ 6 राज° (for गर्ज°). — °) K₄
 °विषप्रख्यैः (for °विषाकारैः). — °) K₄ D₅ युयुधाते (for
 ततश्चाते).

26 °) K₁ D₅ बाणवर्षं; Dc₁ T₂ (before corr.) शरं
 वर्षं; T₂ (by corr.) G₃ शरान्वोरान्. — °) B (except
 B₂) तं (for तत्).

27 °) Ś₁ K (except K₄) Dc D₁₋₃ 5 बाण° (for
 शर°). K₃ S (except G₂) तु; K₄ तं; B₁ च (for तत्).
 — °) K₂ प्रगृह्य च (for प्रति°). Ś₁ °भृत्; K₁ °धृत् (for
 °धृक्). — 27^a = 1.179. 14^a; 181. 4^a; 4. 54. 13^a.

28 °) K₄ B₁ 3 T₂ G M₂ तं; B₂ 4 Dn D₄ 6 T₁ M₁
 तु (for तत्).

29 °) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ 5 °वत्पर्वताश्रयः; K₄ B
 (except B₃) Dn D₄ 6 °वच्छिखराश्रयः. — °) Ś₁ K₄ B₄

विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ३०
 न हि मद्भाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
 शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ३१
 देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
 अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ३२
 ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
 व्यसृजच्छतधा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ३३
 तान्प्रसन्नेन मनसा भगवाँल्लोकभावनः ।
 शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ३४
 क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फल्गुनस्तदा ।
 वित्रासं च जगामाथ तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ३५
 चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
 पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ३६
 किं नु मोक्षयामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।

अयं च पुरुषः कोऽपि बाणान्प्रसति सर्वशः ॥ ३७
 अहमेनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ३८
 संप्रायुध्यद्वनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
 तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्रास गिरिगोचरः ॥ ३९
 ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
 युद्धस्यान्तमभीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ४०
 तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
 मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ।
 तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ॥ ४१
 ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फल्गुनः ।
 यथा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ॥ ४२
 किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ।
 मुष्टिभिर्वज्रसंस्पर्शैर्धूममुत्पादयन्मुखे ।

C. 3. 1605
B. 3. 39. 55
K. 3. 39. 55

D₃ विन्यथः; D₁. ६ निर्विषः; D₂ चाव्यथः (for [अ]विह्वलः).
 30 ^a) G₂. ४ भवः (for भवेत्). — ^b) D₂ देवः; M₂
 इंद्रः (for यक्षः). ¹ S₁ K₁ [अ]थ वासुरः; K₂. ३ Dc D₁-३. ६
 [अ]थ वा पुनः; K₄ [अ]सुरोपि वा; Dn₁. n₂ D₄ सुरोसुरः.
 B₁ रुद्रो यक्षेश्वरेश्वरः. — ^c) Dc D₅ [ऽ]त्र; G₁ च (for
 हि).

32 ^a) Dc कुबेरो (for देवो वा). K₁ transp. वा
 and यक्षः. K₂ शोटशक्तो (sic) तिदेवो वा; K₄ देवो वा
 दानवो वापि. — ^b) S रुद्रो वान्यो (T₁ रक्षो) (for रुद्रा-
 दन्यो). ¹ S₁ K₁-३ Dc D₂. ३. ६ यदि (for व्यव-). K₄ रुद्रो
 वापि स्वयं स्थितः.

33 ^a) ¹ S₁ K₁ प्रीतं (for हृष्टं). — ^c) K₃ व्यसृज्य;
 T₂ G₃ असृजत्. K₄ M₂ शतशः (for ंधा). ¹ S₁ K Dc
 D₁-३. ६ तत्र (for राजन्). G₂ असृजच्च महाराज; G₂ अवा-
 सृजत्तथा राजन्.

35 ^b) N (except ¹ S₁ K₁) फाल्गुनः. T₁. २ (before
 corr.) G₂. ४ तथा (for तदा). — ^c) K₃ विषादं (for
 वित्रासं). K₁. २ D₁-३ तु; K₄ वि- (for च). ¹ S₁ स वित्रासं
 जगामाथ; B Dn D₄. ६ भीक्ष्वैनमाविशत्तीव्रा. — ^d) K₄ (m
 as in text) यन्मे बाणाः क्षयं गताः (= 37^b).

36 ^c) ¹ S₁ K Dc D₁-३. ६ पुरा तावक्षयौ. — ^d) S मे
 येन (for येनास्य).

37 ^a) K₄ गृह्णाति (for प्रसति).

38 ^a) ¹ S₁ K (except K₂) D₃ M₂ अयमेनं; B Dn
 D₄. ६ हत्वा चैनं; K₄m D₁ अयमेव. — K₁ om. (hapl.)
 38^b-39^a. — ^b) ¹ S₁ तोत्रां (for शूलां). — After 38,
 B D (except D₁-३) ins.:

168* प्रगृह्णाथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।

मुष्टिभिश्चापि हतवान्वज्रकल्पैर्महाश्रुतिः ।

39 K₁ om. 39^a (cf. v.l. 38). — ^a) ¹ S₁ B₂ स
 प्रयुद्धो; K₃. ४ B₃m स (K₄ B₃ सं) प्रयुद्धो; K₄m B₁. ४ D
 संप्रयुद्धो (Dc₁ D₁. ६ ंक्तो); G₁ M₁ सं (M₁ स) प्राविध्यद्.
 — ^d) K₄ Dc D₁. ३. ६ M जग्रास (as in text); the rest
 जग्राह (cf. 40^a). K₄ वनगोचरः.

40 ^a) ¹ S₁ K₁ स्रस्तं (for ग्रस्तं). — ^b) K₁ व्यदश्यत;
 K₄ (m as in text) D₁ अदश्यत (for अतिष्ठत). — D₁
 om. 40^{cd}. — ^c) K (except K₁) D₂. ३ G₁ M स
 (for वै).

41 ^c) K₂ G₁ तस्य मूर्ध्नि (G₁ ंर्धा) समासाद्य. — ^f)
 M₁ विलीनोसिवरो; M₂ विफलोसिवरो. K₃ Dc T G
 (except G₂) M₃ [ऽ]थ; M₁ [ऽ]पि (for हि).

42 ^b) N (except ¹ S₁) फाल्गुनः. — ^c) N (except
¹ S₁) T₂ (by corr.) G₁. ३ M य (Dn₂ त) दा (for यथा).
 K₂ D₁ T₁ G₂. ४ M महाकायान्. — ^d) ¹ S₁ K Dc D₁-३. ६
 प्रतिगृह्णात्यथो.

43 ^c) ¹ S₁ K₁. ४ B Dn D₁. ४. ६ ंसंकाशैर् (for ंसंस्पर्शैः).

प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ४३
 ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
 किरातरूपी भगवानर्दयामास फल्गुनम् ॥ ४४
 ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समजायत ।
 पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ४५
 सुमुहूर्तं महद्युद्धमासीत्तल्लोमहर्षणम् ।
 भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६
 जहाराथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ।

पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्वलात् ॥ ४७
 तयोर्भुजविनिष्पेषात्संघर्षेणोरसोस्तथा ।
 समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ४८
 तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् ।
 तेजसा व्याक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ४९
 ततो निपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवावभौ ।
 फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ५०
 निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव संनिरुद्धो महात्मना ।

शैर्).

44 ^a) K₃ 'स्पशैर्'; Dc D₅ 'प्रल्यैर्' (for 'समैर्'). — ^d) Ś₁ K₁ धर्षे; K₄ G₁ मर्दे; Dc₂ D₁ दर्शे; G₄ ताड (for अर्दे). N (except Ś₁ K₁) फाल्गुनं.

45 ^b) K₄ B Dn D₄. ६ समपद्यत. — ^{cd}) K₄ transp. पाण्डं and किरा. Ś₁ K₁ युध्यतोः.

46 ^a) K₄ B₁. २. ४ Dn D₄. ६ तु (K₄ हि) तद्युद्धं; Dc D₅ अभ्युद्धं; S तयोर्युद्धं (for महद्युद्धं). K₂ D₁. ३ सुहूर्तं सुमहद्युद्धं; B₃ सुहूर्तमिव तद्युद्धं; D₂ सुहूर्तं समभवद्युद्धं (hypermetric). — ^b) D₂ आसीत्सु; K₄ B Dn D₄. ६ अमवल्ल (for आसीत्तल्ल). S आसीत्लोम (G₁ 'द्रोम'; M₂ 'लोम')-प्रहर्षणं. — Dc₂ om. 46^{cd}. — ^c) K₃ Dc₁ D₅ भुजाभ्यामेव संसक्तं; K₄ भुजप्रहारान्संरुद्धं; T₂ G M₂ भुजप्रहारसंसक्तं (M₂ 'भूतं').

47 ^a) K₁. ३ B D (except D₂. ३. ६) M₁ जघानाथ; T G₁-३ महाराज; G₄ अताडयत्; M₂ प्रजहार (for जहाराथ). — ^c) K₂ स; K₄ Dc₂ G₁ तं; Dc₁ तु (for च). K₁ पांडवं चापि निष्टंतं; D₂. ३ पांडवं चैव चेष्टंतं. — ^d) Ś₁ K₁ [S]प्यहरद्; Dc₂ S (except M₁) [S]भ्य (G₂ ह्य)हनद्; D₂ व्यहरद्; D₃ [S]य हरद्; K₂ B Dn D₁. ४-६ M₁ बली.

48 ^a) T₂ G (except G₁) युद्धं (for भुजं). — ^b) Ś₁ K₁ Dc D₁-३ [उ]रसस् (D₁ 'सान्'); T₁ [उ]रसा. K₄ T₂ G₂-४ तदा; T₁ तयोः (for तथा).

49 ^a) K₁ ततस्तं च; T₁ तत एतं; G₄ ततोर्जुनं. — ^b) K₂ B₁-४ Dc D₅ गात्रैः प्रपी (B₄ सुता)डितं; K₃ T₂ G (except G₁) गात्रेषु पीडितं. — ^c) K₂ D₃ T₁ [अ]त्याक्रमत्; B Dn D₄. ६ व्यक्रमत्; T₂ G M [अ]त्यक्रमत्. — ^d) T₂ G₃ तेजस्तस्य. Ś₁ K₁. ४ व्यमोहयत्.

50 ^a) B₁. ३ Dn [S]मि; B₃. ४ D₅ T₂ G₃ [S]ति (for नि). — After 50^{ab}, K₂ ins.:

169* सुमुहूर्तं तथा ध्यात्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।

ततः प्रीतो भवस्तस्य भगवान्कामनाशनः ।

[Line 1 = (var.) line 1 of 171*.]

— ^c) N (except K₁) फाल्गुनो. — ^d) Ś₁ K Dc₂ D₁-३. ६ महा (for देव).

51 ^a) D₁ पार्थः; G₁ M₁ चैष (for चैव). G₄ निरुच्छ्वासः कृत इव. — ^b) T₁ om. from महात्मना up to भगवन्तं in line 3 of 171*. K₂ D₂. ३ G₁. २ महामनाः (for 'त्मना'). — After 51^{ab}, K₁ reads line 1 of 173* (repeating it after 54); while D₁ ins.:

170* आत्मानं दर्शयामास फाल्गुनः परवीरहा ।

धृतिमास्थाय महतीं तोलयामास शंकरम् ।

तावदास्थाय रूपं स्वमुवाच भगवान्भवः ।

— K₁ reads 51^{cd} first as in text and then as in B D (except D₂. ३). — ^{cd}) B D (except D₂. ३) पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत्. — After 51, K₁ B D (except D₂. ३) S ins.:

171* स सुहूर्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।

रुधिरणाभ्रुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः ।

शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् ।

मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ।

तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् । [5]

अपश्यत्पाण्डवश्चेष्टो हर्षेण प्रकृतिं गतः ।

पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः ।

[T₁ om. up to भगवन्तं in line 3. — (L. 4) D₅ G₂. ४ मृन्मयं. S (except T₂ G₃. ४) स्थण्डिले. T₁ हरं (for भवम्). — (L. 5) T₂ G (except G₁) तथा (for तदा). — (L. 7) The posterior half = 51^d.]

— K₁ (om. line 2) B D (except D₂. ३; D₁ om. line 2) cont. : K₂ ins. after 51:

172* उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः ।

जातविसयमालोक्य ततः क्षीणाङ्गसंहतिम् ।

ततः पपात समूढस्ततः ग्रीतोऽभवद्भवः ॥ ५१

भगवानुवाच ।

भो भो फल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते ।

शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ५२

समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ ।

ग्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां पुरुषर्षभ ॥ ५३

ददानि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वऋषिर्भवान् ।

विजेष्यसि रणे शत्रून्पि सर्वान्दिवौकसः ॥ ५४

वैशंपायन उवाच ।

ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।

ददर्श फल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ५५

स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ।

प्रसादयामास हरं पार्थः परपुंरंजयः ॥ ५६

अर्जुन उवाच ।

कपदिन्सर्वभूतेश भगनेत्रनिपातन ।

व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ॥ ५७

भगवद्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् ।

दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ॥ ५८

C. 3. 1631
B. 3. 39. 81
K. 3. 39. 81

[(L. 1) K₁ प्रणतं; K₂ मनसि; Dc₂ भगवान् (for वचसा).
— (L. 2) K₂ B (except B₂) Dc आलक्ष्य (for आलोक्य).
K₂ B₂. 3 Dc D₁. 5. 6 तपः (for ततः).]

52 K₁. 4 D₂ M₂ (!) श्रीभगवानुवाच; K₂. 3 रुद्र उ°;
B (except B₁) Dn D₄. 6 भव उ°; D₁ ईश्वर उ°; T₁ G₁. 4
महेश्वरः. — ^a) N (except Ś₁ K₁) फाल्गुन.

53 ^b) D₁-3. 5 सम चाद्य तवानघ. — ^c) S ग्रीतस्तेन
(for 'स्तेऽहं'). — ^d) K₄ B D (except D₁-3. 5) S (except
T₁ G₁ M₁) भरतर्षभ.

54 T₂ G₃. 4 om. 54^{ab}. — ^a) N (except Ś₁ K₁
Dc₁) T₁ G₂ ददामि. — ^b) K₂ दिव्यान्यस्त्राणि यैर्भवान्; K₄
चक्षुः पूर्वविभावनं; S (T₂ G₃. 4 om.) चक्षुः पूर्व मुनिर्भवान्.
— ^c) T₁ G₁ 'व्यसे; G₂. 4 'व्यते. — ^d) T₁ G₂ देवा; T₂
G₁. 3. 4 M₂ देवान् (for सर्वान्). — After 54, K₂ reads
57^{ab}, followed by line 2 of 174*. — B D (except
D₁-3) ins. after 54: K₁ ins. after 51^{ab} (repeating
line 1 only after 54):

173* ग्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् ।

त्वं हि शक्तो मदीयं तच्छस्त्रं धारयितुं क्षणात् ।

[(L. 1) K₁ B₄ Dc D₅ अवधा° (for अनिवा°). — (L. 2)
K₁ Dn अस्त्रं (for शस्त्रं). K₁ D₆ क्षमः (for क्षणात्).]

55 ^b) Many MSS. गिरिशं. — ^c) N (except Ś₁
K₁) फाल्गुनस्. — ^d) D₁ T G₂. 3 M₂ महाद्युतिः.

56 ^a) D₁ जानुभ्यां धरणीं गत्वा. — ^b) Ś₁ च प्रणम्य;
K (except K₄) Dc D₁-3. 5 [अभिप्रणम्य (for प्रणिपत्य).
Ś₁ K₁. 2 D₂. 3 वै (for च).]

57 K₂ reads 57^{ab} (with line 2 of 174*) after
54. — ^a) K₃ B (except B₂) Dn D₄. 6 सर्वदेवेश.
— N T₂ G₃. 4 ins. after 57^{ab} (Ś₁ K₂-4 D₂. 3 om. line 1;
K₂ transp. line 2; see above):

174* देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ।

कारणानां च परमं जाने त्वां त्र्यम्बकं विभुम् ।

देवानां च गतिं देवं त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ।

अजेयस्त्वं त्रिभिलोकैः सदेवासुरमानुषैः ।

शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे । [5]

दक्षयज्ञविनाशाय हरिरुद्राय वै नमः ।

ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुषे शूलपाणये ।

पिनाकगोप्त्रे सूर्याय मार्जालीयाय वेधसे ।

प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ।

गणेशं जगतः शंभुं लोककारणकारणम् । [10]

प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम् ।

[(L. 1) K₁ D₅ 'कंठ (for 'ग्रीव). — (L. 2) K₂-4
Dc D₁-3. 5 अपि परं (for च परमं). Ś₁ K₁ कारणं च परं
जाने. Ś₁ K₁ हरं (for जाने). D₂ भुवि; T₂ G₂. 3 प्रभुं
(for विभुम्). — (L. 3) Ś₁ K₁. 3 त्वं (for च). Ś₁
K₁. 3. 4 Dc D₁-3 T₂ G₃ गतिर्देव; K₂ B₁. 3. 4 Dn₁. n₂
D₄. 5 गतिं देव. — (L. 4) Ś₁ K₂. 3 D₁ मानवैः (for 'मानुषैः).
— (L. 5) K (except K₁) Dc D₁-3. 5 T₂ G₂. 3 शिव-
रूपाय विष्णवे. — (L. 6) K₄ (marg. sec. m.) B₁ हरिभद्राय
वै; B₂ Dc T₂ G₂. 3 हरिरूपाय वै (T₂ G₂. 3 ते). — D₂ om.
lines 7-8. — (L. 7) K₃ D₁. 3 शूलपाणिने. — (L. 8)
K₂ B (except B₂) D₁ मार्जनीयाय; T₂ G₂. 3 मंगल्याय च.
— (L. 9) Om. in K₄ D₅. Ś₁ K₃ त्वा (for त्वां). — K₂
om. (hapl.) from the posterior half of line 9 up to 57^c.
Ś₁ K₁. 3 Dc D₁-3 सर्वभूत (Ś₁ 'देव) नमस्कृतं (त or 'तः);
T₂ G₂. 3 सर्वलोकमहेश्वर. — (L. 10) Dc महेश्वरमुमापतिं (for
the posterior half). — (L. 11) Ś₁ K₃ 'पुरुषादित्यः
(K₃ 'लं); K₁. 4 D₁-3 'षादित्यः.]

— ^a) Ś₁ प्रसीद क्षन्तुमर्हसि.

58 ^a) N (except K₄ D₁. 3. 5) भगवन्. — ^b) G₄

प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतनमस्कृत ।

न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ॥ ५९

कृतो मया यदज्ञानाद्विमर्दोऽयं त्वया सह ।

शरणं संप्रपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ६०

वैशंपायन उवाच ।

तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ।

प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फल्गुनम् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

भगवानुवाच ।

नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।

बदर्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान्वहून् ॥ १

त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ।

युवाभ्यां पुरुषाभ्याभ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥ २

शक्राभिषेके सुमहद्वनुर्जलदनिस्वनम् ।

प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३

एतत्तदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् ।

मायामास्थाय यद्रुस्तं मया पुरुषसत्तम ।

तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ॥ ४

संप्राप्तोऽहं महा. — °) Ś1 K1 देव (for तव).

59 °) Ś1 S (except G1) त्वा (for त्वां). — °) Ś1 K1 D1 सर्वभूतगुरुं विभुं; K2 D2. 3° विभुं गुरुं; K3° नमस्कृतं; K4 Dc T1° देवनमस्कृतं (T1° त); B Dn D4. 6 G2° लोक-नमस्कृतं (B2 G2° त); D5° भूतमहेश्वरं.

60 °) B Dn D4-6 [अ]यम् (for यद्), and यस् (for ऽयं). — °) B Dn D4. 6 प्रतिपन्नाय; G1 मे प्रप°; G4 M1 त्वां (M1 सं-) प्रपन्नोऽस्मि. — °) Ś1 K1. 2 D1-3 प्रसीदस्वाद्य.

61 Dn3 om. 61. — °) T G (except G1) प्रहसन् (for °स्य). — °) K2 D1-3 कौरव; K3 भारत; K4 B Dc Dn (Dn3 om.) D4-6 फाल्गुनं. — After 61, all MSS. except Ś1 K1. 3 D1. 3 ins.:

175* परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान्हरः ।

पुनः पार्थ सान्त्वपूर्वमुवाच वृषभध्वजः ।

[(L. 1) D2 युज्य सांत्वमिदं वचः (for the posterior half).

— (L. 2) Om. in D2. K4 उवाचेदं (for सान्त्वपूर्वम्). K4 सांत्वपूर्वमिदं वचः; Dc D5 उवाचेदं वृषध्वजः.]

— S (except M2) cont.:

176* गङ्गाङ्कितजटः शर्वः पार्थस्यामिततेजसः ।

प्रगृह्य रुचिरं बाहुं वृत्तं ताम्रतलाङ्गुलिम् ।

[(L. 2) Prior half = 61°.]

Colophon. K4 reads it in marg. — Major parvan:

Ś1 K1 T G आरण्य. — Sub-parvan: K1. 2 B3. 4 Dc

D3. 5 कैरात; B2 Dn D4. 6 T1 G2 किरातार्जुनीय; T2 G3. 4 किरातार्जुन. — Adhy. name: D1 शिवार्जुनयुद्धं; D2 M1 किरातार्जुनीययुद्धं (D2° युद्धे मूकवधः). — Adhy. no. (figures, words or both): Dn S 39; D1 40 (as in text). — Śloka no.: Dn 84; D1 74.

41

1 Ś1 K1 M2 श्रीभगवान्; K2 D1 महादेव उ°; K3 Dc Dn D2-4. 6 देवदेव उ°; K4 ईश्वर उ°; B देव (B2 शिव) उ°; T1 रुद्रः; T2 G शंकरः; M1 देवः. — 1° = 3. 37. 29°.

2 °) Ś1 Dc G1 पुरुषोत्तम. — °) Ś1 K2. 3. 4m Dc D1-3. 5 transp. तेजसा and धार्यते. K4 जगद्भाष्यातितेजसा.

3 °) Some MSS. निःस्वनं. — °) Ś1 K1 (before corr.) शसास; K2 B1. 4 D3 शास्तास; K3 न्यस्तास; M1 शांतास (for शास्तास).

4 °) B1. 3 Dn D4. 6 transp. एतत् and तत्. B2 तदेव देवगांडीवं; B4 T2 G3. 4 एतत्ते देवगांडीवं. — °) K3 च; T2 G (except G4) तद् (for यद्). Ś1 K1 गुप्तं (for प्रसं). K4 तदिदं प्रसितं तात. — °) Cnp स्वया (for मया). — Ś1 om. 4°. — °) G (except G3) तूणी (for तूणौ). K4 चैव (for चापि). K2 तूणिवावक्षयौ भूयः. — °) K2 तथोचितौ; Dc2 T2 G M1 करो°; T1 वधो°. — After 4, B D (except D1-3) S ins.:

177* भविष्यति शरीरं च नीरुजं कुरुनन्दन ।

प्रीतिमानस्मि वै पार्थ तव सत्यपराक्रम ।
गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं यन्नरर्षभ ॥ ५
न त्वया सदृशः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु मानद् ।
दिवि वा विद्यते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिंदम ॥ ६
अर्जुन उवाच ।

भगवन्ददासि चेन्मह्यं कामं ग्रीत्या वृषध्वज ।
कामये दिव्यमस्त्रं तद्धोरं पाशुपतं प्रभो ॥ ७
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् ।
युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ८
दहेयं येन संग्रामे दानवात्राक्षसांस्तथा ।
भूतानि च पिशाचांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ९
यतः शूलसहस्राणि गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।

शराश्चाशीविषाकाराः संभवन्त्यनुमन्त्रिताः ॥ १०
युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा ॥ ११
एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् ।
त्वत्प्रसादाद्विनिवृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ॥ १२
भगवानुवाच ।

ददानि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं महत् ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चापि पाण्डव ॥ १३
नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् ।
वरुणो वाथ वा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ १४
न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।
जगद्विनिर्दहेत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १५

C. 3. 1652
B. 3. 40. 17
K. 3. 40. 17

5 ^a) Ś1 K1. 2 D1-3. 5 राजर्षेः; K3 Dc देवर्षेः; B Dn D4. 6 ते पार्थ. K4 प्रीतोहं शौर्यभावेन. — ^b) B Dn D4. 6 भवान् (for तव). N (except Ś1 Dc2 D1. 2) M1 पराक्रमः. — ^c) Ś1 K1 वचनं मत्तः; K2 D1-3 च वरं मत्तः; K3 वरमस्त्रं तं (for वरमस्मत्तः). K4 वरं गृहाण मत्तस्त्वं; G4 वरं गृहाण चास्मत्तः. — ^d) Ś1 K Dc D1-3. 5 पुरुषर्षभ (K4 मुनिसत्तम); B Dn D4. 6 पुरुषोत्तम (for यन्नरर्षभ).

6 ^a) B Dn D4 पुरुषः (for सदृशः). — ^b) S भारत (for मानद्). — ^c) B (except B3) Dn T2 G3 वर्तते (for विद्यते).

7 ^a) Hypermetric ! Ś1 K1 प्रभो; D2. 5 S (except T1 G1 M2) वरं (for भगवन्). — ^{cd}) T2 G transp. दिव्यं and घोरं. Ś1 K1 विभो (for प्रभो).

8 ^a) Ś1 K1 यत्ते; K2 यत्र; B (except B3) यत्तु (for यत्तद्). — After 8, K1. 4 B D (except D1-3) ins.:

178* कर्णभीष्मकृपद्रोणैर्भविता तु महाहवः ।

त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान्यथा युधि ।

[(L. 1) B2 सु-; B4 Dc2 D5 मे (for तु). K4 तथान्यैर्यो-धसत्तमैः. — After line 1, K4 ins.:

179* ब्रह्मास्त्रज्ञानसंपन्नैर्भविता मे महाहवः ।]

9 ^a) S जयेयं (for दहे°). K4 संग्रामे दानवांश्चैव. — ^b) G1 transp. दानवान् and राक्षसान्. Ś1 K1 तदा (for तथा). K4 राक्षसांश्च महाप्रभो. — ^c) K4 यक्षांश्चापि; S राज्ञश्चैव (for भूतानि च).

10 ^a) B Dn D4. 6 M2 यस्मिन्; T G M1 यत्र (for यतः).

— ^d) K1 [उ]त मन्त्रिते; K2 D2 [अ]नुमन्त्रितान्; K4 B Dn D4. 6 M2 [अ]नु (M2 °भि)मन्त्रिते; Dc D6 [अ]ग्निसंनिभाः.

11 ^a) Ś1 K1 यदि (for येन). G4 दुर्योधनेन भी°.

12 ^a) K3 परमः (for प्रथमः). — ^c) Ś1 K1. 3 Dc D6 विमर्दे वै; K2. 4m B3 D1-3 विमर्देषु; B1 विनिवृत्तं; B4m रिपून्हुंतुं; G4 विनिर्मुक्तः; M2 हि निवृत्ते.

13 Ś1 T G2-4 M2 श्रीभगवान्; K1. 4 G1 श्रीभगवानुवाच; K2 रुद्र उ°; K3 D2. 3 देवदेव उ°; B Dc1 Dn D4. 6 भव उ°; D1 महादेव उ°. — ^a) N (except Ś1 K1) T1 M2 ददामि. — ^b) Ś1 K2 D1 परं; K1 D3 वरं; K3 प्रभो; B Dc Dn D4-6 विभो (for महत्). — ^d) Ś1 K1 B (except B3) D (except D1-3. 5) M1 चासि; G4 [S]पि च (for चापि).

14 ^a) K3 S (except G4) तद् (for [ए]तद्). Ś1 K1 सहस्राक्षः (for महेन्द्रोऽपि). — ^b) Ś1 K1 नापि (for न च). — ^c) K2. 3 D3 च; B (except B3) Dn D4. 6 [अ]पि (for the first वा). Ś1 K (except K4) D1-3 वापि देवानां; T1 वासवो वायुः (for वाथ वा वायुः). — ^d) T1 न तद् (for कुतो). Ś1 K (except K4) D1-3. 5 ज्ञास्यन्ति; Dc ज्ञास्यसि (for वेत्स्यन्ति). K2 D2. 3 T2 G मानवाः (for मानवाः).

15 ^a) T G1-3 M त्वया (for त्वेतत्). Ś1 K (except K4) Dc D2. 3. 5 वीरः; D1 तात (for पार्थ). G4 नाल्पतेजसि वै पार्थ. — K3 om. 15°-16°. — ^c) M2 एतद् (for जगद्). B Dn D4. 6 M2 वि (M2 हि) नाशयेत्; T G हि निर्दहेत्. Ś1 K1. 2 Dc D1-3. 5 एतद् (for सर्वम्).

अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 उपसंगृह्य विश्वेशमधीष्वेति च सोऽब्रवीत् ॥ १७
 ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् ।
 तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ १८
 उपतस्थे महात्मानं यथा त्र्यक्षमुमापतिम् ।
 प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ १९
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
 ससागरवनोद्देशा सग्रासनगराकरा ॥ २०
 शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणां च सहस्रशः ।
 तस्मिन्मुहूर्ते संग्राप्ते निर्घातश्च महानभूत् ॥ २१
 अथास्त्रं जाज्वलद्भोरं पाण्डवस्यामितौजसः ।

मूर्तिमद्विष्टितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः ॥ २२
 स्पृष्टस्य च त्र्यम्बकेन फल्गुनस्यामितौजसः ।
 यत्किंचिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमेयिवत् ॥ २३
 स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्र्यम्बकेन तदार्जुनः ।
 प्रणम्य शिरसा पार्थः प्राञ्जलिर्देवमैक्षत ॥ २४

ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी
 महामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ।
 धनुर्महदितिजपिशाचसूदनं
 ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २५

ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा
 सहोमया सिततटसानुकन्दरम् ।
 विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं
 जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

16 K₃ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15); D₄ om. 16^a-17^b.
 — ^a) D (except D₁-3. 6; D₄ om.) G₄ अत्र (for अस्य).
 — ^c) Ś₁ K₁ चैव (for वाचा). — ^d) K₂ B₄ D₅ निपातिते;
 some printed ed. (erroneously) निपातयेत्.

17 D₄ om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^c) Ś₁ K₁. 3 B
 D (except D₁-3) T₂ G₃ M₂ उपसंगम्य. Ś₁ देवेशम् (for
 विश्वेशम्). — ^d) Ś₁ K₁. 3 Dc T₂ G₃ वचो; K₂. 4 B Dn
 D₁-4. 6 [अ]थ सो (for च सो).

19 ^a) K₄ (m as in text) B Dn D₄. 6 च तत्पा (K₄
 तं पा)र्थं (for महा). — ^b) K₄ (m as in text) तदस्त्रं त्र्यं-
 बके पुरा. — ^{cd}) Ś₁ K (K₄ marg.) Dc D₁-3. 5 पार्थः
 (for चापि), and अरिमर्दनः (for अर्जुनस्तदा).

21 ^a) Ś₁ B₂ Dn₂ D₁. 5 निर्घोषा; K₁. 4 G₂ निर्घोषो;
 Dc T G₁. 3 M₁ घोषश्च; D₃. 4. 6 घोषांश्च. — ^c) M₂ नि-
 र्घातः (for संग्राप्ते). — ^d) K₄ भुवि (for अभूत्). B Dn
 D₄. 6 निर्घाताश्चापतन्मुहुः; M₂ तदा समभवद् भृशं.

22 ^a) D₁. 3 प्राज्वलद्. — ^b) Ś₁ K₁ महात्मनः; K₂. 3
 Dc D₁-3. 5 महौजसः (for [अ]मितौजसः). — Ś₁ K₁ om.
 (hapl.) 22^c-24^b; K₂ om. (hapl.) 22^c-23^b. — ^c) B
 Dn D₄. 6 वै स्थितं; D₁-3. 5 विष्टितं (for विष्टितं). K₄
 Dc₁ D₁. 3 T₂ G₃ पार्थे (for पार्श्वे). K₃ मूर्तिमन्तस्थितं
 पार्श्वे.

23 Ś₁ K₁ om. 23; K₂ om. 23^{ab} (cf. v.l. 22).
 — ^a) B Dn D₄. 6 स्पृष्टस्य त्र्यम्बकेनाथ. — ^b) N (Ś₁ K₁
 om.) फाल्गुन. — ^d) K₃. 4 Dc₂ Dn₃ T G₂. 3 नाशमेयि-
 वान्; B (except B₂) Dn₁ D₄ मीथिवत् (Dn₁ वान्);
 D₆ मागतं. G₄ तत्सर्वं द्वाग्विनीनशत्.

24 Ś₁ K₁ om. 24^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) S (except
 M₂) स्वर्गच्छेत्यनुज्ञातः. — ^b) K₂. 3 Dc D₁-3. 5 T₁ महा-
 त्मना; B₂ T₂ G M₂ त (G₂. 4 य)थार्जुनः. — ^c) K₄ Dn
 D₅. 6 T G M₂ राजन्; B D₄ M₁ देवं (for पार्थः). — ^d)
 S भवम् (for देवम्).

25 K₁ D₂ om. 25. — ^a) K₄ B (except B₂) Dc
 D₁. 4 G₁ त्रिदशं (for त्रिदिवं). — ^b) K₄ B₂ M. धुतिर्
 (for मतिर्). — ^c) T₂ G₃. 4 दीप्तं; G₁ मत्तं; G₂ दैत्यं
 (for दितिजं). — ^d) K₄ B₂ हरः; T₂ G₂-4 वरं; G₁ M₁
 पुनः (for भवः).

26 ^a) Ś₁ K (except K₄) D₂. 3 अव्ययसः; D₁ अगात्
 (for ईश्वरसः). — ^c) Ś₁ K₁ प्रवरं; K₂ ज्वलनं; K₃. 4 D₂. 3
 पवनं (for पतगं).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂-4
 आरण्य. — Sub-parvan: K₁ B₁. 3. 4 Dc D₅ कैरात; B₂
 Dn₁. n₃ D₄. 6 T G₁-3 M₁ किरातार्जुनीय. — Adhy. name:

४२

वैशंपायन उवाच ।

तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः ।
 जगामादर्शनं भानुर्लोकस्येवास्तमेयिवान् ॥ १
 ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ।
 मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्र्यम्बको हरः ।
 पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३
 कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमात्मना ।
 अत्रंश्च विजितान्सर्वाभिर्वृत्तं च प्रयोजनम् ॥ ४
 ततो वैदूर्यवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः ।
 यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥ ५
 नागैर्नर्देनदीभिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ।
 वरुणो यादसां भर्ता वशी तं देशमागमत् ॥ ६
 अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महार्चिषा ।

कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ॥ ७
 विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
 धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ॥ ८
 तथा लोकान्तकृच्छ्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवान् ।
 मूर्त्यमूर्तिधरैः सार्धं पितृभिलोकभावनैः ॥ ९
 दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
 वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥ १०
 त्रील्लोकान्गुह्यकांश्चैव गन्धर्वाश्च सपन्नगान् ।
 द्वितीय इव मार्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥ ११
 भानुमन्ति विचित्राणि शिखराणि महागिरेः ।
 समास्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसान्वितम् ॥ १२
 ततो मुहूर्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः ।
 आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥ १३
 पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

C. 3. 1677
B. 3. 41. 14
K. 3. 41. 14

K₂ B₁ D₁ पाशुपतास्त्रप्राप्तिः; K₄ कैरातवरप्रदानं; D₂ इंद्रकीले
 देवदेवात्पाशुपतास्त्रप्राप्तिः; D₃ अर्जुनस्य पाशुपतास्त्रप्राप्तिः; T₂
 G₁₋₃ M दिव्यास्त्रलाभः (M₁ दिव्यास्त्रदानं). — *Adhy. no.*
 figures, words or both): Dn S 40; D₁ 41 (as in
 text). — *Sloka no.*: Dn₁ n₃ 29; Dn₂ D₁ 28.

42

1 ^a) T₁ G₂ तं (for सं). Ś₁ K₁ D₂ 3 त्वेवं; K₃
 तत्र (for त्वेव). — ^b) T₁ 2 (before corr.) G₃ 4 M
 गोवृषं (for वृषभं). — ^c) K B Dn D₄ 6 ईयिवान्
 (for एयिं).

2 ^d) S इत्यसकृत्प्रभुः (G₄ कृद् भुवन्).

4 ^a) K₃ 4 (*sup. lin.* as in text) कृतार्थं. — ^b)
 B Dn D₄ 6 आहवे (for आत्मना). D₃ यत्स्पृष्टः परमात्मना.
 — ^c) T₁ विनिवृत्त्य तु तान्सर्वान्. — ^d) K₁ निसिद्धि
 (sic); K₃ 4 D₁ 2. 4. 5 T₁ G₃ M निवृत्तं. — After 4,
 K₁ B D (except D₁₋₃) T₂ (marg. sec. m.) ins.:

180* इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामिततेजसः ।

5 ^a) Some MSS. वैदूर्यं. — ^b) Ś₁ शमं; S द्योतं

(for भासं). T₁ G₂ 4 M₁ दिशं.

6 ^b) S मरुद्गणैः (for च दैवतैः). — ^a) Ś₁ K₁ आगतं;
 B₃ D₁ आगतः (for आगमत्).

7 ^a) K₄ यक्षरक्षोगणैर्वृतः.

8 ^c) T₂ G (except G₁) अधिपः (for ईश्वरः). K₄
 साक्षात् (for श्रीमान्). — ^d) T₁ द्रुतम् (for द्रष्टुम्). Ś₁
 K₂ 3 D₁₋₃ आगमत्; K₁ आययौ (for आगतः).

9 ^a) K₁ 2 D₃ M₂ ततो (for तथा). K₂ 3 D₁ 3
 T₂ G (except G₁) लोकांतकः (for कृत्). — ^c) Ś₁ K₁ 2. 4
 B₄ Dn D₂ 6 मर्त्यमूर्तिं; K₃ मूर्तामूर्तं; B₁₋₃ मृत्युमूर्तिं; D₁
 मूर्त्यमूर्तं; D₅ मूर्त्यमूर्त्यं.

10 ^a) D₂ T₂ G₁ 3. 4 [ए]व (for [अ]व).

11 ^b) K₂ 3 Dc अथ; T G चैव; M₁ अपि (for च
 स). — ^c) Ś₁ K₁ S (except G₁) मार्ताण्डो.

12 ^a) Ś₁ च (for वि). K₃ 4 B D (except D₁₋₃)
 M ते भानुमन्ति चित्राणि.

13 ^b) Ś₁ K₁ 2 D₂ 3 ऐरावणं. — ^c) Ś₁ D₁ महें-
 द्राण्या.

14 ^a) = 3. 44. 17^a. S पाण्डुरेणां. — ^c) K₂ तारका-
 राजः; K₃ इंदुः; K₄ (marg. sec. m.) चंद्रः (orig. gloss)

शुशुमे तारकाराजः सितमभ्रमिवास्थितः ॥ १४
 संस्तूयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
 शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य इवोदितः ॥ १५
 अथ मेघस्वनो धीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।
 यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ १६
 अर्जुनार्जुन पश्यास्माल्लोकपालान्समागतान् ।
 दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हो हि दर्शनम् ॥ १७
 पूर्वर्षिमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
 नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः ।
 त्वं वासवसमुद्भूतो महावीर्यपराक्रमः ॥ १८
 क्षत्रं चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम् ।
 दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ।
 निवातकवचाश्चैव संसाध्याः कुरुनन्दन ॥ १९
 पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
 कर्णः स सुमहावीर्यस्त्वया वध्यो धनंजय ॥ २०

अंशाश्च क्षितिसंप्राप्ता देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
 त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम् ।
 गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथास्वमरिकर्शन ॥ २१
 अक्षया तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फल्गुन ।
 त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे ।
 लघ्वी वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ २२
 गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणम् ।
 अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ॥ २३
 प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 समन्त्रं सोपचारं च समोक्षं सनिवर्तनम् ॥ २४
 ततो जलधरश्यामो वरुणो यादसां पतिः ।
 पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन्प्रभुः ॥ २५
 पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
 पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽसि जलेश्वरः ॥ २६
 मया समुद्यतान्पाशान्वारुणाननिवारणान् ।

S नागराजस्थः (M₂ तारकानाथः). — ^a) Ś₁ K_{1. 2} Dc₁ D_{1-3. 5} [आ]श्रितः; B_{1. 4} D_{4. 6} T₂ G₃ M₂ स्थितः (for [आ]स्थितः). K₃ सितमभ्रश्रियान्वितः; K₄ सिताभ्रमिव चाश्रितः.

17 ^b) K (except K₄) Dc D_{1-3. 5} इहा° (for समा°). — ^a) K₄ अर्होयः; B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ अर्हति (for अर्हो हि). K (except K₃) D₁ T₂ (by corr.) G₃ दर्शने.

18 ^c) K_{1. 2} B Dn D_{4. 6} G_{1. 2. 4} त्वया च (G_{1. 2. 4} स) वसुसंभूतो; T₁ त्वं वा वसुषु संभूतो; T₂ G₃ त्वया वसुश्च संभूतो. — ^f) K₂ B Dn D_{4. 6} T₁ G M₁ महावीर्यः (T₁ M₁ र्ये) पितामहः; K₃ महाबलपराक्रमः. — After 18, K_{1. 2} B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G (except G₁) ins.:

181* भीष्मः परमधर्मात्मा संसाध्यश्च रणेऽनघ ।
 [G_{2. 4} जेतव्य° (for संसाध्य°). Dc T₂ (before corr.) G₄ त्वया (for रणे).]

On the other hand, K₄ D₁₋₃ ins. after 18:

182* त्वया सह समुद्भूतो महावीर्यः पितामहः ।

19 ^a) K₂ B₄ मनुष्यत्वमुपागताः; D₂ ये मानुष्यमुपागताः. — ^f) Ś₁ K₁ संस्र्याः; K₂ B Dn D_{4. 6} दानवाः; D₃ त्वत्साध्याः (for संसाध्याः).

20 ^a) D_{1. 3} पितुर्मम सुतश्चैव. — ^c) K_{2. 3} B Dn D_{4. 6} च; T₁ तु (for स). K₄ Dc₁ D₁₋₃ तु (for सु). Dc₂ D₅ सु (D₅ तु) महातेजास.

21 ^a) Ś₁ K_{1. 3} Dc D_{1-3. 5} T₁ क्षितिसंभूताः. — ^b) K₂ B₂ Dn D_{4. 6} दानव°. — ^a) D₅ T G_{1. 4} निर्जिताः; G₃ M₂ निर्जितान्. — ^c) Ś₁ K_{1. 3} Dc D_{1-3. 5} धर्मज्ञः; K₄ दुर्धर्ष (for कौन्तेय). — ^f) K_{2. 3} D (except D₅) यथास्वाम्. K₄ अरिमर्दनः; a few MSS. कर्षण.

22 ^a) T₁ G M₁ अक्षयां तावकी (T₁ G₄ ती; G₂ का) कीर्तिः. — ^b) Ś₁ K₁ यास्यति (for स्था°). Ś₁ K_{2. 3} B D फाल्गुन; K₄ पांडव. — ^a) T₂ G_{3. 4} महाहवे.

24 Before 24, most N MSS. ins. वैशं उ°. — ^a) T₂ G (except G₄) पार्थोपि (for तत्पार्थो). — ^b) Some MSS. नन्दन. — ^c) T₂ (before corr.) G (except G₃) सोपरोधं (for चारं). — ^a) K₁ Dn₁ विनिवर्तनं; T₂ G M₂ सं (G₁ च) निवर्तनं. K₂₋₄ B Dn₂ D_{3. 4. 6} समोक्षवि- (K_{3. 4} D₃ सं) निवर्तनं.

25 ^a) Ś₁ उद्गारयत्; K₃ चोदीरयत्; B₃ M₂ उच्चारयत् (for उच्चारयन्).

27 ^b) Ś₁ K₁ दारुणान्; K_{2. 3} वरुणान्. K_{2. 3} B Dn D_{4. 6} T₂ G₃ अ (B₂ वि) निवारितान्; K₄ अतिमंत्रितान्; Dc

प्रतिगृहीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥ २७
 एभिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये ।
 दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥ २८
 तस्मादिमान्महासत्त्व मत्प्रसादात्समुत्थितान् ।
 गृहाण न हि ते मुच्येदन्तक्रोऽप्याततायिनः ॥ २९
 अनेन त्वं यदास्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ।
 तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥ ३०
 ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ।
 दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३१
 सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
 सहास्माभिर्भवाञ्श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ॥ ३२
 मत्तोऽपि त्वं गृहाणास्त्रमन्तर्धानं प्रियं मम ।
 ओजस्तेजोद्युतिहरं प्रस्वापनमरातिहन् ॥ ३३

ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 कौबेरमपि जग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ३४
 ततोऽब्रवीदेवराजः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
 सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ ३५
 कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुग्राप्तः साक्षादेवगतिं गतः ॥ ३६
 देवकार्यं हि सुमहत्त्वया कार्यमरिंदम ।
 आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सजीभव महाद्युते ॥ ३७
 रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता त्वत्कृते महीम् ।
 तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्वस्त्राणि कौरव ॥ ३८
 तान्दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान्गिरिमूर्धनि ।
 जगाम विस्मयं धीमान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ३९
 ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतान् ।

C. 3. 1711
 B. 3. 41. 47
 K. 3. 41. 48

D₅ अतिदारुणान्; D₁₋₃ अरिवारणा (D₃ रित्ता)न्. — ^a)
 Ś₁ K₁ G₂ M₂ निवर्तनं.

28 ^a) K₄ S महौजसां (for महात्मनाम्).

29 ^b) K₁ समुद्धतं; K₄ समुद्यतान् (for समुत्थि^१). K₂
 B Dn D₁₋₄. 6 मत्प्रसादात्समुत्थि (K₂ Dn 'छि !)तान्; K₃
 मत्प्रसादमुपस्थितान्. — ^c) T₁ [इ]ह न; T₂ G₃ [ए]भिर्न;
 G₂. 4 [ए]हि न; M₂ (by transp.) हि न. — ^d) Ś₁ K₁. 4
 D₁₋₃ जरातिगः; K₃ प्रजातकः (for [अ]ततायिनः).

30 After 30, T' G ins.:

183* ततस्तान्दारुणान्दिव्यानस्त्रानस्त्रविदां वरः ।

प्रतिजग्राह विधिवद्गुणाद्वासविस्तदा ।

31 ^a) Ś₁ K₁. 3 Dc D₁₋₃ transp. वरुणेन and यमेन.

— After 31, K₂ B D (except D₁₋₃) ins.:

184* प्रीतोऽहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल ।

त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च ।

32 D₁ om. 32^c-33^b. — After 32, K₁. 2 B D
 (except D₁₋₃) ins.:

185* दर्शनात्ते त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ ।

अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ।

33 D₁ om. 33^{ab} (cf. v.l. 32). — ^a) K₂ B Dn

D₄. 6 मत्तश्चैव भवानाशु. — K₂ B Dn D₄. 6 ins. after
 33^a: Dc₂ (om. line 1 and repeating 33^b after line 3)
 ins. after 33^{ab}:

186*

गृह्णात्वस्त्रमनुत्तमम् ।

अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि ।

तदिदं प्रतिगृहीष्व.

— ^c) K₂ B D (except D₁₋₃. 5) 'करं. — ^d) Ś₁ पुरा
 तनं; K₁ अरातिनं; K₂ B Dc Dn D₄. 6 अरातिनुत्; D₅
 अमित्रहन्. — After 33, K₁. 2 B D (except D₁₋₃)
 ins.:

187* महात्मना शंकरेण त्रिपुरं निहतं यदा ।

तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ।

त्वदर्थमुद्यतं चेदं मया सत्यपराक्रम ।

त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव ।

34 ^b) Some MSS. 'नन्दन. — ^c) K₂ B₂. 3 Dn₂. n₃

D₄. 6 अभि-; K₃ B₁. 4 Dn₁ अधि- (for अपि).

35 ^a) T₂ G दिव्यं; some MSS. 'निःस्वनः.

36 Before 36; a few MSS. ins. इंद्र उं (resp.

इंद्रः). — ^b) Ś₁ K₁. 4 B₁. 4 D₃ ईशो नः (for ईशानः).

B₃ प्रतापवान् (for पुरातनः). — ^c) K₄ त्वं हि (for परां).

— ^d) K₃ Dc D₅ तस्माद् (for साक्षाद्).

37 ^a) Ś₁ K₁ च; K₂ B D (except D₁₋₃) तु (for

हि). K₂ महता (for सुमहत्).

38 ^b) K₃ G (except G₃) आगतस्. S (except M₂)

मम (for महीम्). — ^d) S सर्वाणि (for दिव्यानि). K₃

Dc D₅ सर्वशः (for कौरव).

40 K₄ om. 40^{ab}. — ^a) K₃ Dc D₅ ततः प्रणम्य

तान्सर्वान्.

पूजयामास विधिवद्वाग्भिरङ्गिः फलैरपि ॥ ४०
ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिपूज्य धनंजयम् ।
यथागतेन विबुधाः सर्वे काममनोजवाः ॥ ४१

ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः ।
कृतार्थमिव चात्मानं स मेने पूर्णमानसः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तं कैरातपर्व ॥

४३

वैशंपायन उवाच ।

गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिर्वहणः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथागमम् ॥ १
ततश्चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ।
रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २
नभो वितिमिरं कुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव ।
दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३
असयः शक्तयो भीमा गदाश्वोग्रप्रदर्शनाः ।

दिव्यप्रभावा प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४
तथैवाशनयस्तत्र चक्रयुक्ता हुडागुडाः ।
वायुस्फोटाः सनिर्घाता बहिर्मेघनिभस्वनाः ॥ ५
तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।
सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥ ६
दश वाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् ।
वहन्ति यं नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७
तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम् ।

41 ^{b)} Ś1 K1 प्रतिमुच्य; K2 °मानं; K3 B3 D4. 6 °गुह्य; Dc Dn D1-3. 5 °मान्य. — ^{d)} D1. 2 G1. 2 M2 कामं (for काम-).

42 ^{a)} T2 G (except G1) महाराज (for मुदं लेभे). — ^{b)} K3 लब्धार्थः. A few MSS. °र्षभ. — ^{c)} K1. 3 कृतस्त्रम्. Ś1 K1. 3 Dc D2. 3. 5 एव; K2. 4 B Dn D4. 6 अथ; T1 G1 M2 इति (for इव). K1 om. च. — ^{d)} Ś1 K1. 3. 4 Dc D1-3. 5 मेने सं- (for .स मेने). K2 B1. 3 Dn D4. 6 °मानसं.

. Colophon. — Major parvan: Ś1 K1 T G आरण्य. — Sub-parvan: Ś1 K B1. 3. 4 Dc Dn D2-6 कैरात (to it all MSS. except B1. 3. 4 add समाप्त); B2 किरातार्जुनीय. — Adhy. name: D1 वरप्रदानः; D2 इन्द्रवरुणधनदयमसमागमे अस्त्राणां लब्धिः; T2 G1-3 M1 लोकपालास्त्रदर्शनं (G1 M1 °प्रदानं). — Adhy. no. (figures, words or both): Dn S 41; D1 42 (as in text). — Śloka no.: Dn 49; D1 43.

43

1 ^{a)} K2 B (except B3) Dn D4. 6 °रथं प्रति; K4 °समागमं.

2 ^{a)} T2 G (except G1) तस्य (for ततश्).

3 ^{a)} B1 T G ततो (for नभो). — ^{c)} K1 च (for सं-).

4 ^{c)} K (except K2) D2. 3 प्रासाश्च. D1 दिव्याश्च वारुणाः प्रासाः; G4 दिव्यः प्रसादात्प्रासाश्च. — ^{d)} T2 G3 ऋष्टयश्च; G2. 4 शक्तयश्च.

5 ^{a)} K1. 2 B2 Dn D4. 6 T2 G (except G1) चैव (for तत्र). — ^{b)} T2 G3 शक्तियुक्ता. K1 Dc2 हलागुडाः; K2 गुडागुलाः; B Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 तुलागुडाः; Dc1 D1. 2. 5 हुलागुडाः; T2 (before corr.) G1. 2. 4 M हुलाहुलाः. — ^{d)} Cf. 3. 45. 4^d. K2 B Dn D4. 6 महामेघस्वनास्तथा; K3 वह्निज्वालाविभीषणाः; K4 D2. 3 बहिर्मेघनिभा- (K4 °स्वना)स्तथा; Dc D6 प्रावृण्मेघनिभस्वनाः; S शंखमेघनिभास्तथा (G1. 2 °दा); text as in Ś1 K1 D1. — Cf. Hopkins, JAOS. 14 (1890). clxi.

6 ^{a)} Ś1 K1 D3 सहिताश्च. Ś1 K1. 4 B1. 2 D1-3 महाबलाः; K2. 3 B3 Dc Dn D4-6 तथोपलाः; M2 महोपलाः.

7 ^{c)} N (except K1 Dc1) ये (for यं). — ^{d)} Dc दिव्यं च परमं सुखं.

8 ^{a)} K4 तदा पार्थः; S महीपालः (for महानीलं). — ^{d)} S (except M2) कनकभूषितं.

ध्वजमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८
 तस्मिन्नथे स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितम् ।
 दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९
 तथा तर्कयतस्तस्य फल्गुनस्याथ मातलिः ।
 संनतः प्रश्रितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १०
 भो भो शक्रात्मज श्रीमाञ्छक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 आरोहतु भवाञ्छीघ्रं रथमिन्द्रस्य संनतम् ॥ ११
 आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ।
 कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२
 एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरोगैश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३
 अस्माल्लोकादेवलोकं पाकशासनशासनात् ।
 आरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४
 अर्जुन उवाच ।

मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।
 राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५
 पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः ।

दैवतैर्वा समारोढुं दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६
 नातप्तपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ।
 द्रष्टुं वाप्यथ वा स्पृष्टुमारोढुं कुत एव तु ॥ १७
 त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि ।
 पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
 आरूरोह रथं शीघ्रं हयान्येमे च रश्मिभिः ॥ १९
 ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामापुतः शुचिः ।
 जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ २०
 ततः पितृन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 मन्दरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१
 साधूनां धर्मशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
 त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ २२
 त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
 स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स्म देवैः सह गतव्यथाः ॥ २३
 अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् ।

C. 3. 1737
B. 3. 42. 24
K. 3. 42. 24

9 ^{b)} Ś₁ K₁ मातलिं हेमभूषितं; K₃. 4 Dc D₅ मातलिं हेम(K₄ स्वर्ण)भूषणं; D₁ तप्तहेमविभूषणं; S हेममाला(T₁ M 'जाल')विभूषितं. — ^{a)} S देवराजमतर्क.

10 ^{b)} N (except Ś₁ K₁. 3) फाल्गुनस्य. S (except M₂) स (for [अ]थ). — ^{c)} K₂ Dn₂. n₃ प्रस्थितो; K₃. 4 B₁. 4 D₁₋₃ G₁ 'सृतो; D₅ 'यतो (for 'श्रितो).

11 Before 11, all MSS. except D₃ T₁ G₄ ins. मातलिं (resp. मातलिः). — ^{a)} Ś₁ K₁. 3. 4 B₃. 4 Dc Dn D₁₋₃ T G₃. 4 श्रीमान् (as in text); the rest श्रीमन्.

12 ^{a)} Ś₁ K₁ Dc Dn₂ त्वाम् (for माम्). — ^{a)} Ś₁ K₃ M₁ त्रिदिवाल्याः.

13 ^{b)} D₁ S (except T₂ G₃) सर्षिं (for ऋषिं).

14 ^{c)} K₂ B₂. 3 D₅ S आरोहस्व; D₅ 'हय (for 'ह त्वं).

15 ^{a)} K₂ B (except B₃) Dc₁ D₁. 3 शीघ्रं त्वम् (for शीघ्रं त्वम्). — ^{b)} Ś₁ K₁. 3 Dc D₁₋₃. 5 आरोह रथमुत्तमं; K₂ त्वमारोह रथोत्तमं.

16 ^{c)} Ś₁ K₁ दानवैश्च; K₃ D₄ T₁ G₄ देवतैर्वा. T₂ G दुरारोहं (for समारोढुं). — ^{a)} Ś₁ K₁ दैवतैर्वा. S महा-रथं (M 'थैः).

17 M₂ om. 17^{ab}. — ^{a)} Ś₁ K₃ D₃ शक्यम्. — ^{b)} S (except T₂ G₃; M₂ om.) ह्येष (for एष). Ś₁ K₁. 3 Dc D₁₋₃. 5 रथोत्तमः (for महा). — ^{a)} K₂ Dn D₄ M₁ च; B (except B₂) वा; T G हि (for तु).

18 ^{b)} D₄. 6 T G₂. 3 स्थितवाजिनि; M₂ रथवाहिनि. G₁ रथस्थे धृतवाहिनः. — ^{a)} G (except G₃) सत्फलं (for सत्पथं). Ś₁ K₁ विमानं सुकृती यथा.

19 ^{a)} K₃ D₅ संयम्य; K₄ योज्यैव; S (except M₂) जग्राह (for येमे च).

21 ^{a)} K₄ पितृन्पूज्य (for ततः पितृन्). — ^{b)} Ś₁ K₁. 3 Dc₂ D₅ च देवताः (for यथा). — ^{c)} K₄ M₂ शैलराजानं (for 'राजं तं).

22 ^{a)} K₂. 4 Dn D₂. 3 T G पुण्यं (for धर्मं).

23 ^{a)} K₄ D₁₋₃ S (except M₂) महा- (for सदा). — ^{a)} S (except M₂) अपि (for सह). K₃ प्राप्तुवंति गतिं पुण्यामिह तप्त्वा परं तपः.

24 ^{b)} T₁ G₁ मुनिसंश्रित. Ś₁ K (except K₁) B₁ D₃. 5. 6 तीर्थवत्; D₁ G₂. 4 M₂ 'वान्. — ^{c)} Ś₁ K₁. 3 B₁ Dn D₂. 3. 5. 6 [आ]मंत्रयित्वा. Ś₁ T₁ M₂ त्वा (for त्वां). — ^{a)}

गच्छाम्यामन्त्रयामि त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि ॥
 तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ।
 तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २५
 एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा ।
 आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ २६
 स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रहृष्टः कुरुनन्दनः ॥ २७
 सोऽदर्शनपथं यात्वा मर्त्यानां भूमिचारिणाम् ।
 ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ २८
 न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।
 स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया ॥ २९
 तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ।
 दीपवद्विप्रकृष्टत्वादणूनि सुमहान्त्यपि ॥ ३०

तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।
 ददर्श खेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति स्वयार्चिषा ॥ ३१
 तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।
 तपसा च जितस्वर्गाः संपेतुः शतसंघशः ॥ ३२
 गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलनतेजसाम् ।
 गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ३३
 लोकानात्मप्रभान्पश्यन्फल्गुनो विस्मयान्वितः ।
 पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥ ३४
 एते सुकृतिनः पार्थ खेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ।
 यान्दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि भूतले ॥ ३५
 ततोऽपश्यत्स्थितं द्वारि सितं वैजयिनं गजम् ।
 ऐरावतं चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ ३६
 स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ।

G₁. ३. ४ अम्युषितस् (for अस्म्यु^०).

25 After 25, K₁. २ B D (except D₁₋₃) S ins.:

188* फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि ततस्ततः ।

सुसुगन्धाश्च वार्योधास्त्वच्छरीरविनिःसृताः ।

अमृतास्वादनीया मे पीताः प्रस्रवणोदकाः ।

शिशुर्यथा पितुरङ्गे सुसुखं वर्तते नग ।

तथा तवाङ्गे ललितं शैलराज मया प्रभो । [5]

अप्सरोगणसंकीर्णे ब्रह्मघोषानुनादिते ।

सुखमस्म्युषितः शैल तव सानुषु नित्यदा ।

[(L. 2) G₂. ४ त्वच्छरीराद् (for त्वच्छरीरं). — (L. 3)

K₂ Dc Dn₁ अमृतास्वादनीया मे; D₅ अमृतं स्वादनीयं मे; T G

(except G₁) अमृतास्वादसदृशाः. D₅ पीतः प्रस्रवणोदकं; T G₂₋₄

M₁ पीताः (G₂. ४ शैल) प्रस्रवणोद्भवाः. — (L. 4) D₅ मातुर्

(for पितुर्). T₁ चाङ्गे; T₂ G₂₋₄ चाङ्गे; G₁ ल्वङ्गे (for अङ्गे).

B₁ Dc [S] नव (for नग). S सुखं शेते तटे तथा. — (L. 5)

S मया (for तथा). T₂ G₃ ललितं; M₁ श्रयितं. S

(except G₂ M₂) महा (for मया). — (L. 6) Dc S

घोषनिनादिते. — (L. 7) T₂ G (except G₁) अम्यु^०

(for अस्म्यु^०). M सानूनि (for सानुषु). T₂ G सुसुखे

तव सानुनि.]

26 ^b) S आमन्त्रयत शत्रुहा (G₄ हन्).

27 ^a) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃ बहु^०; K₄ दिव्य^०; D₅ नरं (for

[आ]दित्यं).

28 ^a) Ś₁ K₁. ३. ४ Dc D₁₋₃. ५ G₂ गत्वा; K₂ B (B₄ in

as in text) Dn D₄. ६ यातो; T₁ घृत्वा (for यात्वा). — ^b)

Dn धर्मं (for भूमिं)!!

29 ^a) K₁ D₁ G₁ (by transp.) सोमः (K₁ म-) सूर्यो;
 T₂ G₂₋₄ सोमसूर्यौ. — ^b) T₂ G₃. ४ द्योतेते. S नोत (for
 न च). — ^{cd}) S युक्ता (for तत्र), and लक्षणाः (for
 लब्धया).

30 ^c) T G आकाशे; M₁ अत्यंतः; M₂ द्वीपवद्. — ^d)
 K₂ B D (except D₁₋₃) तनूनि; G₂. ४ उडूनि (for अणूनि).

31 ^a) Ś₁ K₁ D₁₋₃ विमानानि; K₃. ४ सुभास्वन्ति; S च
 भास्वन्ति. — ^b) Ś₁ K₁ D₁₋₃ स्म (for च). — ^d) Ś₁ K₁. ३
 Dc D₁. २ द्युतिमन्ति; K₂ Dn₁ दीप्तिमन्तः.

32 ^c) K₄ D₁₋₃ तापसाश्. Ś₁ K₁ B₄ स्वर्जितस्वर्गाः;
 K₂ Dn च जितं स्वर्गं; K₃ चार्जितं स्वर्गं. — ^d) T₂ G (except
 G₁) समुपेताश्च सं.

33 ^b) K (except K₁) B D. (except Dc D₁) T₁
 G₁. M ज्वलितं. — ^d) K₂. ४ B₄ Dn D₁. २. ४. ६ T₂ G₃
 गणान्.

34 ^b) N (except Ś₁ K₁. ३) फाल्गुनो. — ^c) Ś₁
 संपूज्य; K₁ अपृच्छन् (for पप्रच्छ). — ^d) Ś₁ K₁. ३ D₁₋₃
 चास्येदम् (for चाप्येनम्).

35 ^b) S विष्टिताः (for [अ]वस्थिताः). — ^c) K₂ Dn
 तान् (for यान्). K₃ Dc D₅ दृष्टवानसि यानि (K₃ न्हि) त्वं.

36 ^b) K₂ B Dn D₄. ६ शुभं; K₃ स्थिरं; S (except
 M₂) मत्तं (for सितं). K₃. ४m D₁. ३ S विजयिनं; Dc D₅
 वैजयिकं. — ^c) Ś₁ K₁. ३ D₂. ३ ऐरावणं. K₄ Dc चतुर्दं.
 — ^d) Ś₁ K₁. ३ D₁₋₃ स्तूयमानं महर्षिभिः

व्यरोचत यथा पूर्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः ॥ ३७
अतिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ।

ततो ददर्श शक्रस्य पुरीं ताममरावतीम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

वैशंपायन उवाच ।

स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
सर्वतुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १
तत्र सौगन्धिकानां स द्रुमाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
उपवीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्भिरिव द्रुमैः ॥ ३
नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
स लोकः पुण्यकर्तृणां नापि युद्धपराञ्जुखैः ॥ ४

नायज्वभिर्नानृतकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः ।
नानापुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानबहिष्कृतैः ॥ ५
नापि यज्ञहनेः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन ।
पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६
स तद्दिव्यं वनं पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ।
प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७
तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ।
संस्थितान्यभियातानि ददर्शयुतशस्तदा ॥ ८
संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः ।

C. 3. 1764
B. 3. 43. 9
K. 3. 43. 9

38 ^a) K₂ B₁. 3 D_n D₅ T₂ G₃ अभि°; K₄ अनु°
(for अति°). — After 38^{ab}, K₂ B D (except D₁₋₃)
ins.:

189* एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायशः ।
— ^a) Ś₁ K₁ D₁₋₃ नाम्ना° (for ताम°).

Colophon lost in B₁. G₁ partly broken. — Major
parvan: Ś₁ K₁ D_{n1}. n₃ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-par-
van: K₃ B₃. 4 D_c D₁. 3. 5 इन्द्रलोकगमन; K₄ अर्जुनस्येन्द्र-
लोकगमन; D₂ अर्जुनइन्द्रलोकगमन; T₂ G₁₋₃ M₂ इन्द्रलोका-
भिगमन. — Adhy. name: D₂ अमरावतीदर्शनः. — Adhy.
no. (figures, words or both): K₁ D_n S 42; D₁ 43
(as in text). — Śloka no.: D_n 42; D₁ 38; D₅ 40.

44

1 ^a) K₂ B₁ D_n D₄. 6 G₁ transp. स and ददर्श.
2 ^a) K₂ B D_n D₄. 6 T₂ (by corr.) G₃ च (for स).
— ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ पुष्पाणां (for द्रुमाणां).
— D₂ om. (hapl.) 2^{cd}. — ^c) Hypermetric! K₂ B D_n
D₄. 6 T₂ G₃ उद्दीज्यमानो; K₃ उदीक्ष्यमाणो; K₄ उपसेव्यमा-
नो; D_c तद्दीज्य°; D₅ तान्वीज्य°.

3 ^a) K₃ D_c S पुण्यम् (for दिव्यम्). — ^c) Ś₁ K₁. 3
D₁₋₃ दिव्यविहगैर्.

4 ^a) = 3. 43. 17^a. Ś₁ K₁. 4 D₁₋₃ T₁ M शक्यं; G₁ शक्तं.
— ^b) S नापि चानाहिता°. — ^c) K₃. 4 T G M₂ पुण्यकृति-
(M₂ °कीर्ती)नां. M₁ स हि लोकः पुण्यकृतां. — ^d) K₂ B
D (except D₁. 2) युद्धे (for युद्ध°).

5 ^a) Ś₁ नानृतिकैर्; K₁ B D_n D₄. 6 नावृतिकैर्; K₃
नावृतिकैर्. — ^b) K₃ D₁ T₂ G₂. 3 वेदश्रुतिविवर्जितैः (K₃
°जंकैः); T₁ न वै श्रुतिविवर्जितैः. — ^c) G₄ नानापुताङ्गैश्च (for
°पुताङ्गैस्). K₁ सर्वे° (for तीर्थे°). T₁ नापुताङ्गैः सुतीर्थेषु.

6 ^a) Ś₁ D₃ यज्ञहविः; K₂ B₂ D_c D₄. 6 C_{np} हरैः; K₃
जिह्वैरपि; K₄ D₁ यज्ञहभिः; D₂ °हलिः (for °हनैः). ✽ C_n:
यज्ञहैरित्यपपाठः । ✽ Ś₁ K₁ D₁₋₃ क्रुद्धैः; D_c द्रष्टुं (for
क्षुद्रैः). — ^b) Ś₁ K₁. 3 D₁₋₃. 5 शक्यं (K₃ D₅ °क्यो) द्रष्टुं;
K₂ G₁. 2 M द्रष्टुं शक्यं; D_c क्षुद्रैः शक्यः; T₁ द्रष्टुं यज्ञः. — ^c)
K₄ न पापैर्; D₅ मानसैर्; G₂ सुरापैर् (for पानपैर्). — ^d)
Ś₁ K (except K₂) B₂. 3 D_c D₁. 3. 5 च; D₂ न (for वा).

7 ^b) K₁ °समन्वितं; K₃ B₄ D₂. 3 T₁ G₂. 4 M °विना-
दितं; K₄ °विभावितं.

8 ^c) K₃ D_c D₁₋₃. 5 °तान्यभिजातानि; S स्थितान्यपि
(T₁ G₁ °भि-) प्रयातानि. — ^d) K₃ B₃ D_c T₁ M₁ तथा
(for तदा). K₁ ददर्शयुतशोर्जुनः.

पुष्पगन्धर्वैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ९
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्षिष्टकारिणम् ॥ १०
 आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिस्वनैः ।
 प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११
 नक्षत्रमार्गे विपुलं सुरवीथीति विश्रुतम् ।
 इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२
 तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनावपि ।
 आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३
 राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः ।
 तुम्बुरुर्नरिदश्चैव गन्धर्वौ च हहाहुहू ॥ १४
 तान्सर्वान्स समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिंदमम् ॥ १५
 ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात् ।
 ददर्श साक्षादेवेन्द्रं पितरं पाकशासनम् ॥ १६

पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।
 दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७
 विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैः स्तुतिवन्दनैः ।
 स्तूयमानं द्विजाग्यैश्च ऋग्यजुःसामसंस्तवैः ॥ १८
 ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यनमद्वली ।
 स चैनमनुवृत्ताभ्यां भुजाभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९
 ततः शक्रासने पुण्ये देवराजर्षिपूजिते ।
 शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके ॥ २०
 मूर्ध्नि चैनमुपाग्राय देवेन्द्रः परवीरहा ।
 अङ्गमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१
 सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः शक्रासनं तदा ।
 अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२
 ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुरर्जुनस्य शुभं मुखम् ।
 पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३
 परिमार्जमानः शनकैर्बाहु चास्थायतौ शुभौ ।

9 After 9, Dc₂ ins.:

190* पुण्योत्कैः शुभैः सोऽथ कीर्यमाणो नरर्षभः ।

13^b) K₂. 4 B. (except B₂) Dn D₄. 6 T₁ G₁ M तथा (for अपि). — 13^d = 5. 17. 8^d.

14^a) Ś₁ K₁ D₁. 2 बहुशोः; G₁ तत्रासन् (for बहवो).
 14^b) K₃ B₁ Dc D₅. G₄ तथा (for नृपाः). Ś₁ K₁ D₁-3 दिलीपप्रमुखादयः. — ^c) A few MSS. तुम्बुरु. — ^d) K₃ M₁ गंधर्वाश्च. Ś₁ K₂ B₂. 3 Dn₃ D₄ हाहाहुहू; K₁. 4 हहाहुहू; K₃ D₂. 8 T₂ G₃. 4 हहाहुहू; B₁. 4 Dn₁. n₂ हाहाहुहू: (unmetrical!). Cf. 1. 59. 49^d; and PW s.v. हहा.

15^a) K₁. 2. 4 B₁. 4 Dn₁. n₃ D₂. 3. 5 T₂ G₃ transp. सर्वान् and सं. K₃ तांश्च सर्वान्समा; D₁ तान्स चान्यान्समागत्य. — ^c) Ś₁ K₁ D₁. 3 तत्रा (for ततो). — ^d) K₂ Dn-8. (except G₄) अरिंदमः.

16^a) K₂ Dn देवेशं (for देवेन्द्रं).

17^a) = 3. 42. 14^a. S (mostly) पाण्डुरेणा. — ^c) Ś₁ K₁ B₂. दिव्यगंधाधिवासेन; B₁. 2. 4 दिव्यं. गंधाधि; T₁ दिव्यगंधसु; M₂ दिव्यगंधाब्जु. — ^d) K₃ Dc D₅ च धूयता; B₂ च (G₄ अपि) वीजितं (for विधू). — ^e) K₂ B₂. 4 Dn D₄. 6 स्तुतिवन्दिभिः; B₁ Dc D₅ वादिभिः; D₁ वन्दि. — ^f) K₂. 4 B₁. 3 D (except

D₁-3) T₂ G₃ संभवैः.

19^b) K₂. 3 Dc Dn D₃. 4. 6 [अभ्यगमद्; K₄ D₂ न्यपतद्; S प्राणमद्. K₄ D₂ वशी (for बली). — ^{cd}) K₂. 4 B Dn D₄. 6 M₁ वृत्तपीनाभ्यां (for अनुवृत्ता^a), and बाहुं (for भुजा^a). Ś₁ K₁. 3 Dc D₁-3. 5 भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रत्यगृह्णात्स चापि तं.

20^a) K₂. 3 Dc₁ D₁. 5 तत्र (for ततः). — ^b) K₂ B Dn D₄. 6 T₁ देवर्षिगणसेविते (B₄ T₁ पूजिते); T₂ G देवराजर्षिसेविते.

21^b) G₁ परिरभ्य ददं हरिः.

22^a) Ś₁ K₁ T₁ च (for स). — ^b) K₂ B Dn D₄. 6 गतः; D₁ तथा (for तदा). — ^c) Ś₁ D₂ अध्याक्रामद्; K₁ यथाक्रामद्; K₃ अभ्या; K₄ D₁ अध्याक्रामद्; B₁ प्राध्यक्रामद्; T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 आरुरुक्षुः; M₁ समारुक्षद्. T₂ G₃ आरुरोहाप्रमेयात्मा.

23^a) T₁ M₁ प्रेम्णाग्रतः शक्रः. — ^b) K₁. 3 B₂ D₁-3 M₂ transp. शुभं and मुखं. — After 23^{ab}, K₁ ins.:

191* दिव्यक्रान्ताकराहूतवालव्यजनमारुतैः ।
 — Ś₁ om. (hapl.) 23^a-25^a.

24 Ś₁ om. 24 (cf. v. 1. 23); K₁ om. 24^a-25^b.

ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्यौ ॥ २४
 वज्रग्रहणचिह्नेन करेण बलसूदनः ।
 मुहुर्मुहुर्वज्रधरो बाहू संस्फालयन्शनैः ॥ २५
 समयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक् ।
 हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चानृत्यत वृत्रहा ॥ २६
 एकासनोपविष्टौ तौ शोभयांचक्रतुः सभाम् ।
 सूर्याचन्द्रमसौ व्योम्नि चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७
 तत्र स्म गाथां गायन्ति साक्षा परमवल्लुना ।
 गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८

घृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयंप्रभा ।
 उर्वशी मिश्रकेशी च दुण्डुगौरी वरूथिनी ॥ २९
 गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
 चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥ ३०
 एताश्चान्याश्च ननृतुस्तत्र तत्र वराङ्गनाः ।
 चित्तप्रमथने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१
 महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानैः पयोधरैः ।
 कटाक्षहावमाधुर्यैश्चेतोबुद्धिमनोहराः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

वैशंपायन उवाच ।

ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्यमुत्तमम् ।

शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥ १

पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।

C. 3. 1789
B. 3. 44. 2
K. 3. 43. 34

— ^a) Hypermetric! K₂ B Dn D₂. 4. 6 प्रमार्जमानः; T₁ G₁. 2. 4 M₁ परिमार्जश्च; T₂ G₃ परिमृज्याथ; M₂ परिमार्जयंश्च.
 — ^b) D₅ om. च. T₁ बाहू ज्याघातलाञ्छनैः. — ^c) D₁. 2 ज्याशरा; D₃ आसना; M₂ शरज्या.

25 ^a) S₁ om. 25^a; K₁ om. 25^{ab} (cf. v.l. 23, 24).
 — ^b) K₂ B Dn D₄. 6 परिसांत्वयन् (for बलसूदन); cf. 23^d. — ^d) S₁ संसारयन्; K₁ G₁ संस्पर्श; K₂ B Dn D₄. 6 चास्फोट; K₄ संतोळ; D₅ संस्फोट. Dc D₂ शुभौ (for शनैः).

26 ^a) D₁. 3 स्वयमेव (for समयन्निव). — ^c) S (except M₂) विस्मयो. — ^d) S₁ चातर्पत; D₁. 3 S ततर्प च (for चानृत्यत). K₃ Dc D₅ नानृत्यद्वलवृत्रहा.

27 ^b) K₁ शोभयामासतुः. — ^c) K₂ B. D (except D₁-3) T₂ G₃ व्योम (for व्योम्नि). — ^d) S (except G₁) पौर्णमास्यामिवो.

28 ^a) K (except K₂) Dc Dn₁ D₁. 2. 4 तुंबर.

29 ^b) S₁ K₁. 3 D₁-3. 5 विप्र (for पूर्व). — ^d) K₁ ज्योत्स्ना गौरी; K₂ B Dn D₄. 6 दंडगौरी; K₃ ताक्ष्या गौरी; K₄ D₁-3 दंडा गौरी; Dc D₅ वपुर्गौरी; T₁ सुस्तुगौरी; T₂ G₂. 3 धूम्रगौरी; G₄ धूम्रकेशी (for दुण्डु). S₁ K (except K₂) D₁-3. 5 विभावरी (for वरू).
 30 ^b) S₁ K₁ B₄ (m as in text) D₁-3. 5 पूर्वचित्तिः;

K₃ विप्रचित्तिः (for कुम्भ); cf. 29^b and v.l. S₁ K₁. 4 D₁-3 तथैव च; K₃ प्रभावरी; B₄ (m as in text) संहामता; D₅ M₂ प्रभाकरी (for प्रजा). — ^d) S₁ K₁ Dn₁ T₂ G₁. 3 मधुरस्वरा.

31 D₅ transp. 31^{ab} and 31^{cd}. — ^b) K₂ B₂ D (except D₁-3. 5) सहस्रशः; K₄ B₁. 3 सुविस्मिता; B₄ S शुचिस्मिता (for वरा). — ^{cd}) N चित्तप्रसादने. G₁ चित्तप्रमथनार्थं पुंसां च विधिना कृताः.

32 ^c) K₃ कटाक्षभावमधुरेश; K₄ रूपयौवनमाधुर्येश; B₁. 3 S कटाक्षभाव. — ^d) N (except S₁ K₁ D₃) मनोहरैः.

Colophon. G₁ partly lost. — Major parvan: S₁ K₁ T G₂-4 आरण्य; Dn₂ वन (l). — Sub-parvan: K₂ Dc Dn D₁. 3-6 M₁ इन्द्रलोकाभिगमन; K₄ चंद्रलोकगमन (sic); B इन्द्र (B₁ स्वर्ग)लोकगमन; G₁ **लोकाभिगमन. — Adhy. name: D₂ अर्जुनइंद्रसमागम; T₂ G₂. 3 M₁ इन्द्रदर्शन. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn S 43 (G₄ 401); D₁ 44 (as in text). — Śloka no.: Dn D₁. 6 32.

After adhy. 44, S ins. two addl. adhy. given in App. I. (No. 6); cf. v.l. 3. 45. 8.

प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥ २
 एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।
 उपशिक्षन्महास्त्राणि संहाराणि पाण्डवः ॥ ३
 शक्रस्य हस्तादयितं वज्रमस्त्रं दुरुत्सहम् ।
 अशनीश्च महानादा मेघबर्हिणलक्षणाः ॥ ४
 गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातृन्सस्मार पाण्डवः ।
 पुरंदरनियोगाच्च पञ्चाब्दमवसत्सुखी ॥ ५
 ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थ कृतास्त्रं काल आगते ।
 नृत्तं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवामुहि ॥ ६
 वादित्रं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
 तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७

सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
 स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ८
 कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः ।
 जगाम शक्रभवनं पुरंदरदिदक्षया ॥ ९
 स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महामुनिः ।
 ददर्शार्धासनगतं पाण्डवं वासवस्य ह ॥ १०
 ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे ।
 निषसाद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ११
 तस्य दृष्ट्वाभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितम् ।
 कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ १२
 किं त्वस्य सुकृतं कर्म लोका वा के विनिर्जिताः ।

45

- 2 ^b) K (except K₂) D₁. 3 T G₂. 3 M₁ 'गृह्य'. T₂ G₂. 3 'स्मजः'.
 3 ^c) Ś₁ K₁ B₄ D₁. 3 उपाशिक्ष'.
 4 T₂ G₃ om. (hapl.) 4^a-5^b. — ^a) G₂. 4 स शक्र-हस्ताद्. — ^b) Ś₁ K₁ D₁-3 सुदारुणं; K₂ Dn₁. n₂ M₁ च (M₁ सु-) दुःसहं; K₃ D₅ सुदुर्जयं; D₆ दुरासदं (for दुहं). — ^c) D₅ S (T₂ G₃ om.) अशनिं च 'नादां. — ^d) Cf. 3. 43. 5. S (T₂ G₃ om.) 'बर्हिण (G₂ 'बृंहित; G₄ 'बृंहण)-लक्षणां.
 5 T₂ G₃ om. 5^{ab} (cf. v.l.; 4). — ^{cd}) K₁. 2 B D (except D₁-3. 5) M पञ्चाब्दान्. B₂. 3 सुखी; T₂ G₂-4 सुखं (for सुखी). G₁ पञ्चाब्दमवसत्तत्र पाकशासनशासनात्.
 6 ^a) Ś₁ K₁ D₃ वाक्यं (for पार्थ). — ^c) Ś₁ K₁. 3 D₃ (by transp.) गीतं नृत्तं; K₂. 4 B D₆ Dn D₄. 6 G₁. 4 T₁ नृत्यं गीतं; D₁. 2. 5 गीतं नृत्यं.
 7 ^a) Ś₁ K₁. 4 D₃ वादित्रं. — ^c) T₁ G₁ M तदाज्ञाय च; T₂ G₂-4 मदाज्ञया च (for तदर्जं).
 8 ^a) D₁. 3 G₁ धनंजयः (for निरा'). — After 8, K₂ B D (except D₂. 3) ins.:
 192* गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह ।
 तथापि नालभच्छर्मं तरस्वी द्यूतकारितम् ।
 दुःशासनवधामर्षी शकुनेः सौबलस्य च ।
 ततस्तेनातुलां प्रीतिमुपगम्य क्वचित्क्वचित् ।
 यान्धर्वमनुलं नृत्यं वादित्रं चोपलब्धवान् । [5]
 स शिक्षितो नृत्यगुणाननेका

न्वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् ।

न शर्म लेभे परवीरहन्ता

भ्रातृन्सस्मारन्मातरं चैव कुन्तीम् ।

Colophon.

[(L. 4) B₂ उपलभ्य; D₆ Dn₁ D₄ उपागम्य. — (L. 5) D₆ Dn₁ D₄ नृत्यं (for नृत्यं). — (L. 7) B₂. 3 D₆ D₁ 'गीतानु' (for 'गीतार्थ'). — After line 9, D₅ ins.:

192a* तदिन्द्रस्तस्य विज्ञाय चिकीर्षितमनुत्तमम्.]

A passage (comprising two adhy. and describing the temptation of Arjuna by Urvaśī) given in App. I (No. 6) is ins. in K₂ B D₆ Dn D₁. 4-6 after 192*, and in K₄ D₂. 3, after st. 8 of this adhy., but in S, after adhy. 44 ! There is no reference to this episode in Kṣemendra's Bhāratamañjarī. Note the *phalaśruti* at the end of this interpolation.

9 Before 9, K₁. 2 B D (except D₃) ins. वैशं उ'. — ^a) K₄ कदाचिद्भगवांस्तत्र. — ^b) T G (except G₁) अथ (for उत).

10 ^a) G₁ नमस्कृत्वा. — ^a) K₂ B (except B₂) Dn D₄. 6 G₂ M₁ हि; D₆ तु; G₁ च (for ह).

11 ^b) K₁. 4 B₄ D₁ विष्टरोत्तमे; S चास्तुतोत्तरे.

13 ^a) B₃ M न्वस्य; T G चास्य (for त्वं). K₂ D₆ किं वानेन कृतं कर्म. — ^b) B D₄. 6 वै के. (B₁ के वै) (for वा के). Ś₁ K₁ D₅ M₂ लोका वा के न निर्जिताः; K₂ Dn के लोका वै विनि; T₂ G (except G₁) लोकपाल-विनिर्जितं. — ^c) K₂ B₄ Dn स; K₄ D₆ D₄. 5 यद् (for य). T₂ G (except G₁) एनं (for एवं). K₂. 4 B Dn

य एवमुपसंप्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ १३
 तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो वृत्रनिषूदनः ।
 लोमशं प्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ १४
 ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम् ।
 नायं केवलमर्त्यो वै क्षत्रियत्वमुपागतः ॥ १५
 महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाभुजः ।
 अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित्कारणान्तरात् ॥ १६
 अहो नैनं भवान्वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम् ।
 शृणु मे वदतो ब्रह्मन्योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥ १७
 नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
 ताविमावभिजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ १८
 यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः ।
 तदाश्रमपदं पुण्यं बदरी नाम विश्रुतम् ॥ १९
 स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।

यतः प्रवृत्ते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ २०
 तौ मन्त्रियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती ।
 भूमेर्भारावतरणं महावीर्यौ करिष्यतः ॥ २१
 उद्धृत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
 विप्रियेषु स्थितास्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ २२
 तर्कयन्ते सुरान्हन्तुं बलदर्पसमन्विताः ।
 देवान्न गणयन्ते च तथा दत्तवरा हि ते ॥ २३
 पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ।
 सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं स्म तान् ॥ २४
 योऽसौ भूमिगतः श्रीमान्विष्णुर्मधुनिषूदनः ।
 कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ २५
 येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलम् ।
 दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥ २६
 तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।

C. 3. 1898
 B. 3. 47. 20
 K. 3. 45. 28

D1. 6 M अनु- (for उप-).

14 ^b) Ś1 K1 B (except B1) D6 M1 °निसूदनः; T2 G3. 4 °विमर्दनः; G2 °विनाशनः. — ^d) D1-3 प्राह (for आह).

15 ^a) S देवर्षे (for ब्रह्मर्षे). T2 G (except G1) यत्तन् (for यत्ते). — ^b) K3 D5 T2 G (except G1) मनस्येतद्. Ś1 K1 Dc D1-3 विचिन्तितं; K3 विचेष्टितं; D5 व्यवस्थितं. — ^c) S [S]भूत् (for वै). — ^d) K2 B (except B2) Dn D1. 6 मानुष° (for क्षत्रिय°).

18 Ś1 om. (? hapl.) 18^{ab} (along with 17^{cd}). G4 reads 18 after 16^{ab} (with v.l.), repeating it here. — ^a) = 5. 94. 42^a. K4 तौ हि; D2. 3 यौ तु; T G (except G1) एतौ (for यौ तौ). — ^c) K2 Dn D4 अनु- (for अभि-). — ^d) G4 (first time) यतो जातो महाभुजः. — After 18, K1 (om. line 1). 2 B D (except D1-3) ins.:

193* विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी ।

कार्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ।

Thereafter K1 repeats 18^{cd} !

19 ^a) T G न स शक्यः (G2 न शक्यः स) सु°.

20. ^c) Dc D1-3 प्रवर्तते. T2 G (except G1) यतः प्रवृत्ता गंगा सा.

22 ^a) Dc उद्धृता; Dn2 T G2-4 M उद्धृता; Dn3 D1. 2

उद्धृत्ता. — ^c) S विप्रियेष्वस्थिता°. — ^d) Ś1 K1. 3 Dc D1-3. 5 दर्पिताः (for मोहि°).

23 D1 om. (hapl.) 23^{ab}. — ^a) Ś1 K1. 4 तर्कयन्ति; D2 T2 G1. 3 यन्तः. — ^b) Ś1 K1. 3 Dc D2. 3. 5 °वीर्य° (for °दर्प°). — ^c) K2 B Dn D4. 6 T2 G3 गणयन्त्येते (for °यन्ते च). — ^d) Ś1 K1 इति (for हि ते).

24 ^c) K1. 2 B D (except Dc2 D1. 2) सर्व- (for सर्वे). — ^d) K2 B D (except D1-3) हि (for स्म). — After 24, Ś1 K1. 3 D1-3 read 28, K1 repeating it in its proper place.

25 ^a) Ś1 K3 Dc D1-3. 5 यस्तु (for योऽसौ): — ^b) Ś1 K1 B M मधुनिसूदनः; K3 Dc °निहा हरिः. — ^c) K3 M1 देवेशः (for देवोऽसौ). — ^d) Ś1 K1 भगवानमितो हरिः; K3 Dc D5 °नजितोव्ययः.

26 ^b) Ś1 K1. 3 Dc D1-3. 5 मही° (for रसा°). — ^c) Ś1 K1. 3 Dc D5 निर्दग्धाः (for निहताः).

27 ^a) T2 G (except G1) कर्म (for कार्य). — ^b) S °कं हि द्विजोत्तम. — ^d) K2 B Dn D4. 6 न संशयः (for असंशयम्). — After 27, K1. 2 B D (except D1-3. 5) ins.:

194* सोऽसुरान्दर्शनादेव शक्तो हन्तुं सहानुगान् ।

निवातकवचान्सर्वाङ्गानिव महाहवे ।

किं तु नाल्पेन कार्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः ।

पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यामसंशयम् ॥ २७
 अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ।
 तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्यासति मानुषान् ॥ २८
 भवांश्चास्मन्नियोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
 काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ २९
 स वाच्यो मम संदेशाद्दर्मात्मा सत्यसंगरः ।
 नोत्कण्ठा फल्युने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ ३०
 नाशुद्धबाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ।
 भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ॥ ३१
 गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
 नृत्तवादित्रगीतानां दिव्यानां पारमेयिवान् ॥ ३२
 भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर ।

भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिंदम ॥ ३३
 तीर्थेष्वप्युत्थ पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः ।
 राज्यं भोक्ष्यसि राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ ३४
 भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतले ।
 भ्रातुमर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः ॥ ३५
 गिरिदुर्गेषु हि सदा देशेषु विषमेषु च ।
 वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षेत्सदा भवान् ॥ ३६
 स तथेति प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।
 काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ३७
 ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिंदमम् ।
 तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

तेजसः सुमहाव्राशिः प्रबुद्धः प्रदहेज्जगत् ।

[(L. 4) K₂ Dn D₄ सुमहाराशिः.]

28 D₅ om. 28. Ś₁ K₁ (with v.l.). 3 D₁₋₃ read 28 after 24; K₁ repeats it here. B₃ repeats 28 (with v.l.) in marg. — ^a) Ś₁ च शक्तानां (for समस्तानां). K₁ (first time) अयं च तेषां सक्तानां; B_{3m} अयं तेषां तु शत्रूणां. — ^b) K₁ (first time). 4 D₁₋₃. 6 °समापने; S °निवारणे; cf. v.l. 31. K₁ (second time) शक्तप्रतिमतेजसा. — ^a) K₄ S मानुषं.

29 ^a) K₂. 4 B D (except D₁₋₃) om. च.

30 ^a) K (except K₁) B D फल्युने (K₂. 3 त्वर्जुने). — ^a) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃. 5 क्षिप्रम्; K₁ पुनर् (for शीघ्रम्).

31 ^a) K₁ वीराः शक्याः; S (by transp.) शक्या युद्धे. K₄ °समापितुं; T₂ G °समाधितुं; cf. v.l. 28.

32 ^a) Ś₁ K (except K₁) Dc D₁₋₃. 5 transp. गुडाकेशो and महाबाहुर्. Ś₁ K₁. 3 Dc D₁₋₃. 5 परंतपः (for महामनाः). — ^a) N (except Ś₁ K₁ D₃) नृत्यं. — ^a) K₁. 2 B Dc Dn₁. n₂ D₅ ईयिवान् (for एयिं). K₄ परं पारं समेयिवान्.

33 D₁ om. 33^{ad}. — ^a) Ś₁ K (except K₂) D₃ M₃ अर्हसि (for अर्हति).

34 ^a) D₁₋₃ रम्ये (for पुण्ये). — ^a) S धर्मेण (for राजेन्द्र). K₁ राजेन्द्र भोक्ष्यसे राज्यं.

35 ^a) K₂ T₂ G₃ [ए]व; G₁ M₁ [ए]वद् (for [ए]नं).

Ś₁ K₁ पर्यटन्तं (for द्विजं). — ^b) Ś₁ K₁ तीर्थेषु च (for पर्यं). K₂ B Dn D₄. 6 °तलं. — ^c) Ś₁ K (except K₂) B₃ Dc D₁₋₃. 5 अर्हसि. — ^a) Ś₁ K₁. 3 Dc D₅ °समन्वयात्.

36 ^a) N (except Ś₁ K₃) च सदा; M₂ देशेषु (for हि सदा). — ^b) T₂ G₂. 3 वने; G₄ M₂ समे (for देशे). — ^c) K₄ D₁₋₃ घोरास् (for रौद्रास्). — ^a) G₂. 4 transp. सदा and भवान्. K₂ B Dn D₄. 6 तेभ्यो रक्षां विधास्यति. — K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₂₋₄ ins. after 36 (T₂ G₂₋₄ om. lines 3-4):

195* एवमुक्ते महेन्द्रेण बीभत्सुरपि लोमशम् ।

उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेथाः पाण्डुनन्दनम् ।

यथा गुप्तस्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम ।

दानं दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महासुने ।

37 Before 37, most MSS. ins. वैशं उ° (resp. वैशं). — ^a) K₂ B Dn D₄. 6 तथेति स (B₁ Dn सं.) प्रं; T₁ G₁ M तथेत्यथ प्रं. — ^b) T₂ G (except G₁) °यशाः (for °तपाः).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ T G₃. 4 आरण्य; B₃ वन (!); G₂ अरण्य. — Sub-parvan: K₃. 4 D₁₋₃. 5 T₂ G₃ M₁ इन्द्रलोकाभि (K₃ D₅ om. अभि-) गमन; to it K₃ D₁₋₃ add समाप्त. — Adhy. name: B₄ लोमशगमनं; Dc लोमशानुशासनं; Dc₂ लोमशतीर्थयात्रा; D₃ लोमशइन्द्र-

४६

जनमेजय उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।

धृतराष्ट्रो महातेजाः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

शक्रलोकगतं पार्थ श्रुत्वा राजाम्बिकासुतः ।

द्वैपायनादपिश्रेष्ठात्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २

श्रुतं मे स्मृतं कात्स्न्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ।

कच्चित्त्वापि विदितं यथातथ्येन सारथे ॥ ३

प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।

मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ४

यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः ।

त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ ५

अस्यतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ।

कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६

मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशं गताः ।

येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥ ७

तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।

अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्रथी ॥ ८

द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे ।

महान्स्यात्संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥ ९

घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।

अमर्षी बलवान्पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ १०

भवेत्सुतमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजितम् ।

सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ॥ ११

अपि सर्वेश्वरत्वं हि न वाञ्छेरन्पराजिताः ।

वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तेषां वा फल्गुनस्य वा ॥ १२

C. 3. 1925
B. 3. 48. 12
K. 3. 46. 12

लोकगमने इन्द्रवाक्यं; T₂ G₃ M₁ लोमशविसर्जनं; G₁ M₂ लोमशविसर्गः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc₂ S 45 (as in text); Dn₁. ns 47; D₁ 48. — *Śloka no.*: Dn 34; D₁ 29.

46

1 °) K₂ B Dn D₄. 6 G₁ महाप्राज्ञः; Dc D₅ M महा-
राजः. — °) S (except M₂) तत्र (for विप्र).

2 °b) S पार्थ श्रुत्वा महाबाहो (T₁ M₂ तदा राजा; G₁ M₁ महाराज) धृतराष्ट्रो विकासुतः.

3 Before 3, a few MSS. ins. धृतराष्ट्र उ° (resp. धृतराष्ट्रः). — °) K₂. 4 B D (except Dn₂ D₁. 4) T₂ G₃ M₁ याथा° (for यथा°).

4 °) K₄ Dc₁ प्रवृत्तो. Ś₁ K₁ D₁-3 ग्राम्यभोगेषु; Dc °धर्मेण. — D₂ om. 4°-6°.

Stanzas 5-17 = (var.) 5. 51. 1-16.

5 = (var.) 5. 51. 1. — Ś₁ has lacuna for 5°b; D₂ om. 5 (cf. v.l. 4); K₃ om. 5°-6°. — °) K₄ transp. योद्धा and यस्य.

6 6°b = (var.) 5. 51. 3. — D₂ om. 6; K₃ om. 6°b (cf. v.l. 4, 5). — °) Ś₁ K₁. 4 Dc D₁. 3 कर्णि (K₁ D₁ °र्ण) नालीकान्. — °) Ś₁ K₁ शिलीमुखान्. — °)

S ना° (for को°). — °) Ś₁ K₁. 3 B₃ D₄. 6 M₁ मृत्यु-
(for मृत्युर्).

7 7°a = (var.) 1. 1. 183°. — °) K₂ B Dn D₄. 6 मृत्युवशानुगाः. — °) D₄. 6 M₂ तेषां (for येषां). — °) S ससु° (for प्रत्यु°).

8 = (var.) 5. 51. 2. — °) K₂ B (except B₄) Dn D₄. 6 तथैव (for तस्यैव). T₂ G₃ हि न; G₄ न हि (for च न). — °) Ś₁ K (except K₁) D₂ G₂. 4 °धन्विनः. — °) D₁-3 वै (for ऽपि). — °) K₁ T₁ उदयाद्; K₃ D₁ उपयाद्. K₁ रणे; B₃ वशी; S (except M₁) युधि (for रथी).

9 = (var.) 5. 51. 40. — °) K₄ सुमहान् (for महान्स्यात्). — °) Ś₁ K₁ न च; K₂ B Dn D₄. 6 तत्र; M₁ न हि (for न तु). K₄ तं; D₁-3 वै (for नो).

10 = (var.) 5. 51. 5°b°c°. — °) M₂ दृढधन्वा जितकृमः.

11 = (var.) 5. 51. 5°f-6°b. — °) Ś₁ K₁. 3. 4 भवेत्तु; K₂ B Dn D₄. 6 संभवेत् (for भवेत्सु). — °) K₁ M₂ सर्वतः; K₄ T G M₁ सर्वस्य (for सर्वशः). M₂ ह्यपराजयं (for ऽप्य°).

12 = (var.) 5. 51. 6°c°d°e°. — °) Ś₁ K₁ अथ (for अपि). — °) Ś₁ K₁. 4 B₁ Dn D₁-3. 5 ते वाञ्छन्त्यपराजिताः;

न तु हन्तार्जुनस्यास्ति जेता वास्य न विद्यते ।
 मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति समुत्थितः ॥ १३
 त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमर्तर्पयत् ।
 जिगाय पार्थिवान्सर्वात्राजसूये महाक्रतौ ॥ १४
 शेषं कुर्याद्दिरेर्वज्रं निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
 न तु कुर्युः शराः शेषमस्तास्तात किरीटिना ॥ १५
 यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरम् ।
 तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यन्ति मे सुतान् ॥ १६
 अपि वा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
 प्रतिभाति विदीर्णैव सर्वतो भारती चमूः ॥ १७
 यदुद्रपन्त्रवपंश्चैव बाणा-
 न्स्थाताततायी समरे किरीटी ।
 सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा

भवेद्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८

संजय उवाच ।

यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
 सर्वमेतद्यथात्थ त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥ १९
 मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्तेऽमितौजसः ।
 दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ २०
 दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः ।
 कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः ॥ २१
 श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।
 एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥ २२
 कैरातं वेषमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।
 जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ २३
 तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरर्जुनम् ।

K₂ ते वाञ्छन्ति परां; K₃ वाञ्छन्त्यप्यपरां; B₂. 3 वाञ्छेरन्नपरां.
 — ^a) Ś₁ K₁ नैषां वा; K₂ Dn D₆ एतेषां; K₄ D₁₋₃ एषां वा
 (for तेषां वा). N (except Ś₁ K₁. 3) फाल्गुनस्य.

13 = (var.) 5. 51. 7. — ^b) Ś₁ K₁ B₃. 4 Dc₁
 D₁. 5. 6 चास्य (for वास्य). — ^a) Ś₁ K₁. 3. 4 B₄ D₁₋₃. 5
 मां (Ś₁ मा) वै प्रति. Dc समुद्धितः; T₂ G₃ घतः. K₂
 B₁₋₃ Dn D₄. 6 मां चैव प्रतिसंहितः.

14 = (var.) 5. 51. 9. — ^a) K₁. 3 Dc D₆ M₂
 त्रिदशेशं विनिर्जित्य.

15 = (var.) 5. 51. 13. — ^a) K₂ B Dn D₄. 6
 वज्रो. — ^c) K₃ D₁₋₃ च (for तु). — ^a) Ś₁ K₁. 3. 4m
 Dc D₁₋₃. 5 मुक्तास; K₂ B Dn D₄. 6 क्षिप्तास (for
 अस्तास).

16 ^c) S 'करो' (for 'भुजो'). — ^a) Ś₁ K₃ G₄
 तप्यन्ति. K₂ B (except B₂) D (except D₁₋₃. 5) मन्
 (for मे). T₁ शरास्तप्यन्ति मेदिनीं.

17 = (var.) 5. 51. 16. — ^a) K₂ B₄ Dc Dn
 D₄₋₆ तद्; K₃ मे; K₄ [इ]यं; B₁₋₃ सा (for वा). Ś₁ K₁
 D₁₋₃ मे शरं (for वा रथं). — ^b) Ś₁ B₁. 4 Dc₂ D₁. 2. 6
 S भयार्ताः. D₅ भारती चमूः (for सव्य); see below. — ^c)
 K₂. 3 Dc₁ Dn D₃. 4. 6 च; Dc₂ D₆ [ए]व (for [इ]व).
 — ^a) Ś₁ K₁ सर्वथा. D₅ सर्वतः सव्यसाचिना.

18 Ś₁ has lacuna for 18. — ^a) K₂ Dn D₂₋₆
 यदुद्रमन्; B₁ 'द्वहन्'; D₁ 'द्वहन्'; T G समुद्धरन्; M₁ यदो-
 द्वहन्; M₂ यथोद्वहन् (for यदुद्रपन्). K₃ (corrupt)

सन्समन्वधगवाश्चैव बाणान्; K₄ अस्यन्नमर्षेण शराननेकान्.
 — ^b) K₄ स त्वां; B₁. 3 D₆ तानां; S (except M₁) तथा
 (for स्थातां). — ^c) T₂ G (except G₁) हि (for वि).
 — ^a) K₃ तत्कथं रक्षणीयं; S तद्वदवारणीयः. — After 18,
 N (except K₃) M₁ ins. an addl. colophon (adhy.
 no.: Dn 48; D₁ 49; M₁ 46).

19 ^a) T₂ G (except G₁) यथा; M₁ तद् (for यद्).
 — ^c) Ś₁ K₁. 4m D₂. 3 यथार्थत्वं; S यथातथ्यं (G₁ वृत्तं).
 — ^a) K₃ B₁ T₁ M₂ तन्; T₂ G (except G₁) तु (for
 [ए]तन्). K₃. 4 D₁₋₃ भविष्यति (for मही).

20 ^b) S (except G₁ M₂) तु (for ते). K₂ Dn
 D₄. 6 महौ (for समितौ). — ^{cd}) S transp. कृष्णां and
 नीतां.

21 ^{ab}) Dc D₅ तां वाचं. Ś₁ K₁ S (except G₁) वै
 (for ते). K₃ S (except G₁) कटुकोदयाः; Dc D₆ दारुणो-
 दयां. K₄ (m as in text) दुःशासनसमाविष्टामेकवस्त्रां रज-
 स्वलां. — ^a) Ś₁ K₁. 3. 4 न क्षंस्यतीति; K₂ B₄ Dn D₄. 6
 जुगुप्सन्ती.

22 ^a) K₁. 2 B Dn D₁. 4-6 M मे (for ते). K₄
 श्रूयते च महा. — ^b) Ś₁ K₁. 3 Dc D₁₋₃. 5 धीमता (for
 संयुगे). — ^a) K₁ तपसा (for धनुषा).

23 ^a) B₁ D₁. 5 कैरात. K₄ वपुर् (for वेषम्). — ^b)
 N (except Ś₁ K₁. 3 D₃) फाल्गुनं. — After 23, S ins.:
 196* लेभे पाशुपतं चापि परमास्त्रं महाद्युतिः ।

24 ^b) K₂ B Dn D₄. 6 G₁ M₂ अच्युतं (for अर्जुनम्).

अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ २४
 नैतदुत्सहतेऽन्यो हि लब्धुमन्यत्र फल्गुनात् ।
 साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ २५
 महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ग्रस्तमूर्तिमान् ।
 कस्तमुत्सहते वीरं युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ २६
 आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ २७
 यत्र विस्फुरमाणोष्ट्रो भीमः ग्राह वचो महत् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरु द्रौपद्या दक्षिताबुधौ ॥ २८
 ऊरु भेत्स्यामि ते पाप गदया वज्रकल्पया ।
 त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्घूतदेविनः ॥ २९
 सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।
 सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ३०
 मन्ये मन्युसमुद्रताः पुत्राणां तव संयुगे ।
 अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः ॥ ३१

— ^a) A few MSS. °षभ.

25 ^a) T₂ G₃ उत्पत्स्यते; G₄ उत्पद्यते (for उत्सहते).
 K₂ B Dn D₄. ६ चान्यः; K₄ [S]न्यो वै; M₂ [S]न्योपि.
 — ^b) N (except Ś₁ K₁) फाल्गुनात्.

26 ^b) Ś₁ विदीर्णो; K₁ D₃ न दीर्णो. K₁. 2. 4 B Dc
 Dn D₄-६ ह्यष्ट(D₅ °स्त्र)मूर्तिना; K₄m D₂. ३ ग्रस्तमूर्तिना.
 K₃ जीर्णो ग्रस्तश्च मूर्ति. — ^c) K₂ B Dn D₄. ६ S वीरः
 (for वीरं).

27 ^b) Dc D₂ तुमुलं. K₁ S रोमं (for लोमं). — ^c)
 M₂ अपं (for परिं).

28 ^a) K₂ B Dn D₃. 4. ६ यत्तु; K₃ एवं. Ś₁ K₁. ३. 4
 Dc D₅ विस्फुरमाणौष्ट्रो; K₂ B Dn D₁-4. ६ प्रस्फुरमाणौ-
 (D₁-३ °णो)ष्ट्रो. — ^b) T₂ G₃ प्रति (for ग्राह). K₂ B₂
 Dn D₄. ६ [S]र्थवत्; T₂ G₃ [S]वदत्; G₄ वदन् (for महत्).
 — ^d) K₄ (m as in text) दक्षितं बलात् (for दक्षिताबुधौ).

29 ^a) Ś₁ पार्थः; B₃ पार्थ; D₁-३ राजन्; M₂ मंद (for
 पाप). — ^b) K₂. 4 B D (except D₁-३) भीमवेग (K₄
 °रूप)या (for वज्रं).

30 ^c) K₄ S सर्वास्त्रविदुषः सर्वे.

31 D₃ om. ३१. — ^a) Ś₁ K₁ सर्वे (for मन्ये). N
 (except K₂ Dn₁; D₃ om.) G₁ °समुद्रताः. — ^b) S
 (except G₁) संगरे (for संयुगे). — ^d) K₁. 2 B (except
 B₁) D (except D₁. 2; D₃ om.) भार्या.

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।
 पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभां गता ॥ ३२
 अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।
 येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ ३३
 ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मन्दभाक् ।
 दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
 ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौबलकादयः ।
 तेऽप्यस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥ ३५
 स्वैरमुक्ता अपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।
 निर्दहेयुर्मम सुतान्किं पुनर्मन्युनेरिताः ॥ ३६
 पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः ।
 दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ३७
 यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः ।
 हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निर्जितम् ॥ ३८

C. 3. 1951
 B. 3. 49. 20
 K. 3. 46. 38

32 ^c) Ś₁ Dc Dn₂. n₃ D₃. 4. ६ पर्याप्तं (for पर्याप्तं).

— ^d) K₃ कृष्णा सा हि; K₄ D₂ यस्मात्कृष्णा; B₁ S यत्सा
 कृष्णा; D₁. ३ कृष्णा यत्सा (for यत्कृष्णा सा). T G₃. 4 M₁
 सभा गता; G₁ [अ]थ भारत.

33 ^b) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁-३. ६ तिष्ठेयुः; K₄
 (marg. sec. m.) ध्रियेरन् (for तिष्ठेरन्). — ^c) K₁ D₂
 T G (except G₁) गुरुः श्रेष्ठो; K₄ कुरुश्रेष्ठो. — ^d) Ś₁ K₃. 4
 B₃ °तिष्ठति.

34 ^b) K₁ (by transp.) शुश्रूषति न; K₄ न शृणोति हि.
 — ^d) Dc D₁-३ T₂ G₁-३ अचेतसं; G₄ अरिदमः.

35 ^a) Ś₁ K₁. 4 B₁ D₁-३ [S]प्यस्य; G₁ त्वस्य (for
 चास्य). — ^c) Ś₁ ये (for ते). K₂. ३ Dn D₄. ६ G₁ तस्य
 (for ऽप्यस्य).

36 ^a) Ś₁ B₃ D₅ स्वैरं (for स्वैर). Ś₁ च हि; K₂. ३
 B Dc Dn D₄. ६ G₁ M₁ ह्यपि; K₄ D₂ [अ]पि हि (for अपि).
 — ^d) B₄m D₄. ६ मन्युनाति (B₄m °भि)समीरिताः.

37 ^c) K₄ (marg. sec. m.) °मुदिताः; D₅ G₂. 4
 °विदिताः; M °मुदिताः. — ^d) Ś₁ K₁. ३ Dc D₂. ३. ६ घातं;
 B₁ D₁ पातं; B₃ G₂. 4 साधं (for सादं).

38 ^a) Dn D₅ तस्य (for यस्य). — ^b) Ś₁ K
 (except K₂) Dc D₁-३. ६ सारथिश्च (for सुहृच्चैव). — ^c)
 K₁ T₁. 2 (before corr.) G₁. 2 M सन्; T₂ G₃ स्यात्
 (for स). — ^d) Ś₁ K (except K₂) D₂. ३ तेन (for तस्य).

इदं च सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह संजय ।

महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ३९

प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा ।

फल्गुनेन सहायार्थे वह्नेर्दामोदरेण च ॥ ४०

सर्वथा नास्ति मे पुत्रः सामात्यः सहबान्धवः ।

क्रुद्धे पार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।

यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।

प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १

कथं हि राजा पुत्रं स्वमुपेक्षेताल्पचेतसम् ।

दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोपयानं महारथान् ॥ २

किमासीत्पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ।

वानेयमथ वा कृष्टमेतदाख्यातु मे भवान् ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्वाणैर्निपातितान् ।

ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन्पुरुषर्षभाः ॥ ४

तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तदा निवसतो वने ।

अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्साग्रयोऽनग्रयस्तथा ॥ ५

ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।

दश मोक्षविदां तद्वद्यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ६

रुरुन्कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान्यन्वनेचरान् ।

वाणैरुन्मथ्य विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७

39 ^a) Ś1 K1. 4 D4 तु; K2 B1 Dn हि (for च).

— ^b) K3 न संजयः; B2 [इ]ह संयुगे (for [इ]ह संजय).

— ^c) Ś1 K3. 4 B1 Dc D1-3 यः (for यत्). B2 D8 स्मृतिः; G1 श्रुतं; M2 श्रुतः.

40 ^c) Ś1 K2. 3 B D फाल्गुनेन; K4 पाण्डवेन. K3. 4 (by corr.) D1-3 G4 सहायेन; T2 G3 [अ]सहायेन (for सहायार्थे). — ^d) T2 G3. 4 विना (for वह्नेर).

41 Dc1 repeats 41^{ab} as in Dn! — ^a) B2. 3 समर्था; D4 शमार्था (for सर्वथा). K2 B (except B1) Dn D4. 6 T2 G (except G1) न हि (for नास्ति), and पुत्राः (for पुत्रः). K4 सर्वे न संति मे पुत्राः. — ^b) G4 बंधुभिः (for बान्धवः). K2 B (except B1) Dn D4. 6 सहा-मात्याः ससौबलाः; K4 T2 G2. 3 सामात्याः सहबान्धवाः. — ^c) Ś1 K (except K2) Dc D1-3. 5 transp. पार्थे and भीमे.

Colophon om. in K3. — Major parvan : Ś1 K1 Dn2 T G2-4 आरण्य. — Adhy. name : K4 D8 धृतराष्ट्रवाक्यं; B4 Dc धृतराष्ट्रपरिवेदनं; D1 धृतराष्ट्रविलापः; D2 धृतराष्ट्रसंजय-संवादः; T2 G3 M1 धृतराष्ट्रशोकवाक्यं; G1 धृतराष्ट्रसंतापः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn 49; D1 50; 8 (as in text) 46 (M1 47). — Śloka no. : Dn D1 23.

47

2 ^a) K2 B2 Dn D4. 6 च; M1 नु (for हि). Ś1 K1. 2 B1. 3 Dn2 D1. 4-6 T G3. 4 राजपुत्रं (for राजा पुत्रं). K2 B2. 3 Dn D4. 6 तम् (for स्वम्). — ^b) Ś1 B3 Dc1 चेतनं.

3 ^c) T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M वन्यं वाप्यं (for वानेयम्). — ^d) B1 Dn1. n2 D2. 3. 5 नो (for मे). K3. 4 T1 एतदाख्यातुमर्हसि.

4 D3 om. 4^a-5^b. — ^a) Dc S वा (T1 G4 M2 व) ने-यांश्च (for वानेयं च). T1 G1 M ते तु (for चैव). — ^d) K1 ह्यभुञ्जन् (for अभुञ्जन्). D1 भरतं (for पुरुषं). K4 ह्युपभुञ्जन्वरर्षभाः; S अभुञ्जत (T1 भुञ्जते ते; G2 M2 अभुञ्जत) महारथाः.

5 D3 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^a) T1 G1 M1 स्म शूरान्; T2 G2-4 श्रुत्वाथ (for तु शूरान्). — ^b) T2 G3. 4 M तदानीं वसं.

6 ^c) K2 B (except B1) D (except D1-4) G1 तत्र; K4 राजन् (for तद्वद्).

7 ^b) T G मनोरमान्; M1 महारथाः (for वनेचरान्). — ^c) Ś1 विशिखैर; K B D (except D3) विविधैर् (for विविधद्). — ^d) Ś1 K4 D2. 5 निवेदयन्; K2 D3. 6 न्यवेदयन्.

न तत्र कश्चिदुर्वर्णो व्याधितो वाप्यदृश्यत ।
 कृशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोऽपि वा नरः ॥ ८
 पुत्रानिव प्रियाञ्जातीन्भ्रातृनिव सहोदरान् ।
 पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९
 पतींश्च द्रौपदी सर्वान्द्विजांश्चैव यशस्विनी ।
 मातेव भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १०
 ग्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो

यमौ प्रतीचीमथ वाप्युदीचीम् ।
 धनुर्धरा मांसहेतोर्मृगाणां
 क्षयं चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥ ११
 तथा तेषां वसतां काम्यके वै
 विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम् ।
 पञ्चैव वर्षाणि तदा व्यतीयु-
 रधीयतां जपतां जुह्वतां च ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
 सुदीर्घमुष्णं निःश्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

अब्रवीत्संजयं सूतमामन्त्र्य भरतर्षभ ॥ १
 देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती ।

C. 3. 1971
B. 3. 51. 5
K. 3. 48. 5

8 ^{a)} Ś1 K1 transp. तत्र and कश्चित्. B1. 4 दुर्वृत्तो;
 D1-3. 5 मलिनो (for दुर्वर्णो). — ^{b)} T G (except G1)
 व्याधितो. K2. 4 B D (except Dc2) वापि दृश्यते. — ^{d)}
 K1. 2 B4 D (except Dc1 D5) पुनः; B2 भवेत् (for नरः).
 — After 8, S ins.:

197* न तत्राविनयः कश्चिददृश्यत तदा द्विजः ।

9 ^{ab)} K2 B (except B1) Dn D1. 4. 6 transp. ज्ञातीन्
 and भ्रातृन्.

10 ^{a)} T G (except G1) यतींश्च (for पं). K3. 4
 B1 Dc D5 तु (for च). — ^{b)} K2. 4 B (except B1)
 Dn D4-6 G1 द्विजार्तींश्च (for द्विजांश्चैव). — ^{c)} K2 B2. 3
 Dn D1. 4. 6 मातृवद् (for मातेव). K4 भोजयेत्पुत्रान्.

11 ^{c)} D3. 5 धनुर्धराणां सहितो मृगाणां. — ^{d)} Dc
 क्षेमं; D4 क्षेपं (for क्षयं). Dc D5 कुर्युर् (for चक्रुर्). B2
 अभिं (for उपं).

12 ^{a)} K1 तेषां तथा (by transp.); K4 एवं तथा; B1
 तथैव तेषां; B4 तदा तेषां; Dc D5 तदा (Dc1 तथा) चैषां;
 T2 G2. 3 यथाजोषं. — K1 transp. 12^c and 12^d. — ^{c)}
 K3 Dc D5 [अ]थ (for [ए]व). K2. 3 B Dn D1. 4-6 S
 (except G1) तथा; K4 ततो (for तदा). K3 व्यतीता; B4
 [अ]भ्यतीयुर्. — Ś1 om. 12^d. — ^{d)} K3 व्यधीयतां; T2
 G3. 4 अधीयिनां. K4 अधीयतां जुह्वतां चैव राजन्.

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1 T G2-4 आरण्य.

— Adhy. name: K4 M1 धृतराष्ट्रपरितापः; D2 धृतराष्ट्र-

संजयसंवादे पांडवभक्षकथनः; D5 पांडवव्यवहारः; T2 G1. 3
 पांडवाभ्यवहारकथनं. — Adhy. no. (figures, words or
 both): Dn 50; D1 51; T1 46; T2 G M2 47 (as
 in text); M1 48. — Śloka no.: Dn D1 12.

48

1 K1. 2 B D (except D2. 3) ins. after वैशं उः T2
 G (except G1), after 199*:

198* तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतम् ।

चिन्ताशोकपरीतात्मा मनुनाभिपरिप्लुतः ।

[(L. 1) T2 G (except G1) तु (for तच्). K1 B
 (except B2) Dc T2 G (except G1). ईदृशं (for अद्भुतम्).
 — (L. 2) T2 G (except G1) च (for [अ]भि-).]
 D1 om. 1. — ^{a)} T G M2 स (for सु). K1. 2 B (except
 B1) D (except Dc1 D5; D1 om.) M1 दीर्घमुष्णं च निः.
 — ^{d)} K2 Dn D5 पुरुषर्षभ. — K1. 2 B Dc Dn D4-6 T2
 G (except G1) ins. after 1: D1 (which om. 1) ins.
 after 198*:

199* न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं प्राप्नोमि वै क्षणम् ।

संचिन्त्य दुर्नयं घोरमतीतं ब्रूतजं हि तत् ।

तेषामसहवीर्याणां शौर्यं धैर्यं धृतिं पराम् ।

अन्योन्यमनुरागं च भ्रातृणामतिमानुषम् ।

[(L. 1) K1. 2 Dn2. n3 D4 रात्रिं (for रात्रौ). T2 G3. 4
 आप्नोमि; G2 आप्नोति. — (L. 2) T2 G3 निर्णयं (for दुर्नयं).
 — (L. 3) T2 G2-4 तेषामशक्यं (G2 *षां शक्यं तु) वीराणां

नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ २
 दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ ।
 शीघ्रहस्तौ दृढक्रौधौ नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ३
 भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्धनि ।
 स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ।
 न शेषमिह पश्यामि तदा सैन्यस्य संजय ॥ ४
 तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।
 द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षंस्येते त्वमर्षिणौ ॥ ५
 वृष्णयो वा महेष्वासा पाञ्चाला वा महौजसः ।
 युधि सत्याभिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
 प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ ६
 रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनन्दन ।
 न शक्यः सहितुं वेगः पर्वतैरपि संयुगे ॥ ७
 तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः ।
 शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥ ८

तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ ९
 ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ।
 स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया या नं कृताः पुरा ॥ १०
 संजय उवाच ।
 व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
 समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवारितः ॥ ११
 श्रुत्वा हि निर्जितान्धूते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
 त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदच्युतः ॥ १२
 द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 विराटो धृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ १३
 तैश्च यत्कथितं तत्र दृष्ट्वा पार्थान्पराजितान् ।
 चारेण विदितं सर्वं तन्मया वेदितं च ते ॥ १४
 समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः ।
 सारथ्ये फल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥ १५

शौर्यधैर्यधनुः (T₂ G₃ °धृति)भ्रमतां.]

— Thereafter T₂ G (except G₁) ins. 198*.

3 °) Ś₁ Dc D₅ M₂ दूरपाती; K₁. 3. 4 D₂. 3 °पाते; B₄m T G (except G₁) दुराधर्षौ. — °) B₁ उभौ च; T₂ G₂. 3 तौ युद्धे (for युद्धे च). — °) D₁ तपस्विनौ; S रथे स्थितौ.

4 °) D₁ रणः; S युधि (for सिंह-). — °) Dn₁ हि प्रः; S अनु- (for इह). — °) K (except K₄) B (except B₁) Dc Dn D₄. 6 मम (for तदा). K₄ (m as in text) पुत्रं (for सैन्य°).

5 °) S (except M₁) ततस्तौ ह्यप्रतिरथौ. — °) Ś₁ K₁ सं- (for तं). — °) K₃. 4 D₁. 2 क्षंस्येते; T₂ G (except G₁) क्षमेते. Ś₁ सुमर्षिणौ; K₁ Dc D₁. 5 ह्यमर्षं (K₁ °र्षि)णौ; K₃ हि मोक्षणे; K₄ D₂. 3 S [S]त्य (G₁ त्व)मर्षणौ; B₁ तरस्विनौ.

6 °) K₂ B₄ Dn D₃. 4. 6 [S]थ (for वा). — °) B₁. 4 पञ्चाला. K₁ महारथः; S (except T₁ G₂) [अ]मितौजसः (for महौ). — °) Ś₁ K₁. 3 D₁-3 पालिताः (for रक्षि°). — °) B₁ D₁-3 वीराः (for पार्थाः).

7 °) Dn₂ T₂ G (except G₁) °प्रीतानां. — °) K₂ B (except B₁) Dn D₄-6 सर्वैस्त्रैरपि. S (except M₂)

दुःसहः (for संयुगे).

8 8^b = 1. 2. 184^b; 114. 9^a; 141. 18^b; 4. 21. 47^b; etc. — °) K (except K₂) D₃ T₁ G₂ M सैक्यया; G₁ सैन्यया; G₄ महत्या.

10 °) B₂ तत्राहं; Dc अतो°; M तदा°. — °) K₁ Dc transp. मया and या; K₄ transp. मया and पुरा.

12 °) Ś₁ तान्; K₁ M₁ वि-; K₃ B₃ [अ]पि; G₂. 4 यन्; M₂ च (for हि). K₃ सर्वान् (for द्यूते). — °) T₂ G धर्मचारिणः (for मधु°).

13 °) Ś₁ केकेया°; K₂ Dc Dn D₁-3. 6 कैकेया°; K₄ B₂ D₄. 5 कैकया°.

14 °) K₃ Dc D₁ तत् (for यत्). K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 राजन् (for तत्र). — Ś₁ om. (hapl.) 14^b-15^a. — °) K₁ समागतैः; S तथागतान् (for परा°). — T₂ G₃ om. (hapl.) 14^c-16^b. — °) K₁. 4 S (T₂ G₃ om.) कथितं (for विदितं). — °) T₁ G₂. 4 M यन्मया. K₁ तव; D₅ च ये (for च ते).

15 T₂ G₃ om. 15; Ś₁ om. 15^a (cf. v.l. 14). — °) G₂. 4 तत° (for वृत°). — °) N (except K₁) M₁ फाल्गुनस्य. — °) D₅ ततोभ्याह. Ś₁ स (for च).

16 T₂ G₃ om. 16^{ab} (cf. v.l. 14). — °) T₁ G (G₃

अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थास्तथागतान् ।
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ १६
 या सा समृद्धिः पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह ।
 राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ १७
 यत्र सर्वान्महीपालाञ्छस्त्रतेजोभयादितान् ।
 सवङ्गाङ्गान्सपौण्ड्रोद्गान्सचोलद्रविडान्ध्रकान् ॥ १८
 सागरानूपगांश्चैव ये च पत्तनवासिनः ।
 सिंहलान्बर्बरान्स्लेच्छान्ये च जाङ्गलवासिनः ॥ १९
 पश्चिमानि च राज्यानि शतशः सागरान्तिकान् ।
 पल्लवान्दरदान्सर्वान्किरातान्यवनाञ्शकान् ॥ २०
 हारहूणांश्च चीनांश्च तुखारान्सैन्धवांस्तथा ।
 जागुडान्नमठान्मुण्डान्स्त्रीराज्यान्तथ तङ्गणान् ॥ २१

एते चान्ये च बहवो ये च ते भरतर्षभ ।
 आगतानहमद्राक्षं यज्ञे ते परिवेषकान् ॥ २२
 सा ते समृद्धिर्यैरात्ता चपला प्रतिसारिणी ।
 आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् ॥ २३
 रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।
 अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ।
 धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ २४
 दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ।
 दुःशासनं सौबलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २५
 ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ।
 धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ २६
 अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ।

C. 3. 1997
B. 3. 51. 31
K. 3. 48. 31

om.) M₁ अमर्षी स (for 'र्षितो). B₁ T₁ G₁. 4 ह; B₃ Dc₂ [S]पि; D₁ M₂ च (for हि). B₃ D₁ हि (for [S]पि).

18 ^a) T G सर्व- (for सर्वान्). — ^c) Ś₁ अंगवंगपुंड्रो-
 त्थान्; K₁ अंगान्वंगान्कलिगांश्च; K₃ सवंगंगासजलान्; K₄
 Dc₁ D₂ सवंगंगपुलिंदोऽङ्ग; Dc₂ D₃ गसपुंड्रोद्गान्; D₁ गम-
 रुंडोद्गान्; T₁ सवंगंगान्मरूपौद्गान्; T₂ G₃ गान्सपौड्गान्श्च;
 G₁ सवान्कानगरुपुंड्रान्; G₂ सवंगंगमरुपुंड्रान्; G₄ अंगवंग-
 करुशांश्च; M अंगवंगमरुपौद्गान्. — ^d) S₁ K₁ सचोलान्द्र-
 (K₁ न्द्रा)मिडान्ध्रकान्; K₂ Dn D₅ सचोलद्रविडांध्रकान्;
 K₃ सचोडहविगांध्रकान्; K₄ सचोडद्रविडांध्रकान् (m न्द्रमिडां-
 ध्रकान्); B₃. 4 सचोलद्रविडांध्रकान्; Dc₁ D₁-3 सचोडद्रवि-
 डांध्र(Dc₁ D₁ ंध्र)कान्; Dc₂ सचोलद्रविडांध्रकान्; T₁
 सचोलाद्रमिडांध्रकान्; T₂ G₂. 3 सचोलद्रमिडांध्रकान्; G₁. 4 M₁
 सचोलद्रमिडांध्रकान्; M₂ सचोलद्रमिडांतकान्. S (mostly)
 -चोल- (for -चोल-).

19 ^a) K₂. 3 B D सागरानूपकां (K₂. 3 D₄. 5 रूपकां;
 B₁ नूपजां)श्चैव; G₁ सागरानापगांश्चैव. — Ś₁ K₁ om.
 (? hapl.) 19^b. — ^b) K₂ प्रांतनिवासिनः; K₄ Dc₁ प्रत्यंतं;
 B₁. 3 Dc₂ D₅ पर्वतं; Dn D₁-3 प्रांतभिः. — B₁ om.
 (hapl.) 19^c. — ^d) Ś₁ K₁. 3 D₁-3 तथा; K₄ यथा (for
 ये च). N लंकानिवासिनः; T₂ G (except G₁) सुदुर्लभं.

20 ^a) K₂ B₃. 4 Dn राष्ट्राणि (for राज्यानि). K₄
 पश्चिमावर्तराज्यानि. — ^b) M सागरान्तिके. — ^c) K₃ दुर्वान्;
 B₃ M₁ दावान्; M₂ चैव (for सर्वान्).

21 T₂ G₃. 4 om. 21^{ab}. — ^a) Ś₁ दीनांश्च; K₂ Dn
 (Dn₁ m as in text) गुल्मांश्च. — ^b) K₂-4 D (except

Dc) T₁ G₁ M तुषारान् (for तुखां). Ś₁ K₁ चीनाश्च (K₁
 दीनान्वै) तुखरांस्तथा; K₄ तुषारान्सैन्धवानपि; G₂ तुषारांश्चैव
 सैन्धवान्. — ^c) Ś₁ K₁ जाहुडान्द्रमिडान्हीनान्; K₃ जाहुडा-
 न्मागधान्हूणान्; K₄ जांगलान्मठान्श्चापि; B₁ जागुडान्मागमन्पुं-
 ड्रान्; B₄ जास्थान्मलान्मुंड्रान्; Dc₁ जागुडान्महान्कुंड्रान्;
 Dc₂ न्द्रामठान्हुंड्रान्; Dn₂ न्द्रामठान्मुंड्रान्; D₁-3. 5 जाहुडान्
 (D₁ जान्हुडान्; D₂ जांगणान्) रा(or र)मठान्हूणान्; T₁ G₁
 M जागरान्मया (M₂ न्द्रमिडा)न्पुंड्रान्; T₂ G₃ सैन्धकान्पौड्-
 कांस्तत्र; G₂ सागरानूपजान्पौड्रान्; G₄ सैन्धवान्पुंड्रकांस्तत्र. — ^d)
 K₂. 3 B₂ Dn D₁-3 स्त्रीराज्यमथ; T₂ G₂. 3 स्त्रीराज्यान्यथ.
 T₁ G₂ M₂ कंकणान्; T₂ G₃. 4 कौंकणान्; G₁ शंकणान्. Ś₁
 स्त्रीराज्यानसैन्धवांस्तथा; K₁ तथा स्त्रीराज्यतंगणान्.

22 K₃ om. 22^{ab}. — ^{ab}) N (K₃ om.) कैक(कैके or
 कैक)यान्मालवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि. — After 22^{ab},
 M₂ ins.:

200* तांश्चान्यांश्च सुबहूनाहूतान्भरतर्षभ ।

— ^c) N अद्राक्षमहमाहूतान्. — ^d) B₄ तथा देशविदेश-
 कान्.

23 ^a) T₂ G (except G₁) येषां (for सा ते). K₁. 3
 B₂m Dc S (except M₁) आसा (for आत्ता). — ^d) Ś₁
 K₁ ते महीं (for तामहम्).

25 ^a) Ś₁ K₃ D₁-3 यो वान्यः. S (except M₁) प्रति-
 योत्स्यति.

26 ^a) S (except M₁) हस्तिनं. — ^{cd}) T₂ G
 (except G₂) धार्तराष्ट्रान्. T₂ G (except G₁) सं- (for
 प्रं). M₂ जितारिः पृथिवीपाल सुहृदो नंदयिष्यसि.

शृण्वत्सु तेषु सर्वेषु धृष्टद्युम्नपुत्रेषु च ॥ २७
 प्रतिगृह्णामि ते वाचं सत्यामेतां जनार्दन ।
 अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान्हनिष्यसि ॥ २८
 वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ।
 प्रतिज्ञातो वने वासो राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ २९
 तद्धर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः ।
 धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा ।
 केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैर्मर्षितम् ॥ ३०
 पाञ्चालीं चाहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ।
 दुर्योधनस्तव क्रोधादेवि त्यक्ष्यति जीवितम् ।
 प्रतिजानीम ते सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३१
 ये स्म ते कुपितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां ग्राहसंस्तदा ।
 मांसानि तेषां खादन्तो हसिष्यन्ति मृगद्विजाः ॥ ३२

पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।
 उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैस्त्वं कृष्टा सभातले ॥ ३३
 तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले ।
 क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥ ३४
 परिक्रिष्टासि यैस्तत्र यैश्चापि समुपेक्षिता ।
 तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३५
 एवं बहुविधा वाचस्तदोचुः पुरुषर्षभाः ।
 सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ३६
 ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ।
 पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ३७
 रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च
 प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ ।
 माद्रीसुतौ केकयराजपुत्राः

27 °) B (except B₂) शृणुष्व. K₂ B (except B₂) Dn₁. n₂ D₅ [ए]तेषु (for ते°). K₂ B₂ D (except D₁₋₃. 5) वीरेषु (for सर्वे°). — °) Ś₁ K (except K₂) B (except B₂) Dc D₁₋₃. 5 M₂ वै (for च).

28 Before 28, a few N MSS. read युधिष्ठिर उ°. — °) K₂ प्रतिवाचमिमां सत्यां. — °) K₂ नसत्यां च; B₂ Dn D₄. 6 T₂ G₃ इमां सत्यां (for सत्यामेतां). T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 M₂ सत्यामभिगतो (T₁ G₁. 4 °हितो) ह्यसि; M₁ सत्यां मम हितो ह्यसि.

29 °) K₄ S (except M₂) राज्ञां (for राज.). Ś₁ तथा; D₁₋₃ यथा (for मया.). S च य(G₁ त)त् (for ह्ययम्).

30 °) S धर्मराजस्य व°. — °) Ś₁ K₁ श्रुत्वा सर्वे (for प्रति°). — °) Ś₁ K₁ Dc च (for ते). — °) K₂ B Dn₂ M Cn सम° (for शम°). ❀ Cn: समयामासुः समं युक्तमित्याचक्ष्युः। समशब्दात्तदाचष्ट इति णिच् लिटि आम्। ❀ — °) T₂ G कालयुक्तम्.

31 °) Ś₁ K₂ B D (except D₁₋₃) M₁ प्राहुर (for चाहुर). G₁ पांचालीं चाब्रुवन् क्लिष्टां. — °) B₁ G₁ M₁ प्रतिजानामि. G₂. 4 ते नित्यं. Ś₁ K₁. 3 Dc D₁₋₃. 5 सत्यं ते (Ś₁ च) प्रतिजानीमः; K₂ B₂₋₄ Dn D₄. 6 प्रतिजानीमहे सत्यं.

32 °) K₃ येषां त्वं; K₄ यत्किञ्चित्; D₁ ते स्म ते; D₂ ये तत्र; D₃ यस्मात्ते; G₄ ये च ते. K₂ B₂. 3 D (except D₁₋₃) [S]क्षजितां; S कुरवः (for कुपितां). Ś₁ transp. कृष्णे and दृष्ट्वा; Dc D₂ transp. दृष्ट्वा and त्वां. — °) B₂. 4

Dn₂. n₃ G₁ M हरिष्यन्ति; T G₂₋₄ भविष्यन्ति. Ś₁ K₁ Dc वृका द्विजाः; K₂. 4 Dn D₅ वृक°; T₂ G₃ मृगा द्विजाः.

33 °) K₄ Dc D₅ T₂ G₁₋₃ M₂ गृध्रगोमा°. G₄ गृध्रगोमायुवायसाः. — °) K₄ (m as in text) अंगैरंगानि कर्षन्तो. — °) K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 कृष्टासि; K₄ (m as in text) आकृष्टा (for त्वं कृष्टा). B₂ मही° (for सभा°). B₁ यैस्त्वं कृष्टासि भाविनि; S यैस्त्वं नीता सभां पुरा (M₂ गता).

34 Dc₂ om. (hapl.) 34^{ab}. — °) Ś₁ K₁. 3 Dc₁ D₁₋₃. 5 कल्याणि (for पाञ्चालि). — °) Dc₁ D₅ शिरांसि (for गात्राणि). — °) Ś₁ transp. कृष्य° and भक्ष्य°.

35 °) K₁. 2 B₁. 3 Dn D₁. 4. 6 T₂ G₂. 3 M₁ [अ]सि (for [अ]पि). — °) K₁. 4 (m as in text) उत्कृत्य; K₃ उत्कृत्य (for उत्कृत्त-). — 35^d = 3. 13. 5^d.

36 °) Ś₁ K₁ D₁. 3. 6 तामूचुः; K₂ B Dc Dn D₄. 5 त ऊचुः; K₃ ऊचुस्ते; K₄ D₂ तामुक्त्वा; T₂ G₃ ते चोचुः. Ś₁ K₁. 3 B₂. 3 Dc D₁₋₃. 5 भरतर्षभ; K₂. 4 B₄ Dn D₄. 6 भरतर्षभाः. — °) K₂. 4 B₂₋₄ Dn₁. n₃ D₁. 4-6 T₂ G₃ Cnp चाहवलक्षणाः; T₁ G₁. 2. 4 M₁ चाहित°; Ś₁ K₁. 3 B₁ Dc Dn₂ D₂. 3 M₂ Cn as in text. [Nil. and Arj., misunderstanding the word, have the gloss अहतलक्षणाः = अखण्डितध्वजाः.]

37 °) Ś₁ K₁. 3 Dc D₁. 3. 5 पुरस्कृत्य समेक्ष्यन्ति.

38 °) S रामं च कृष्णं च धनंजयं च. — °) Some MSS. कैकयः. S राजपुत्रान्. — °) S पुत्रान्. K₂. 3 Dn

पाञ्चालपुत्राः सह धर्मराज्ञा ॥ ३८
एतान्सर्वल्लोकवीरानजेया-
न्महात्मनः सानुबन्धान्सैन्यान् ।
को जीवितार्थी समरे प्रत्युदीया-
त्कुद्धान्सिंहान्केसरिणो यथैव ॥ ३९
धृतराष्ट्र उवाच ।
यन्मात्रवीरद्विदुरो द्यूतकाले

त्वं पाण्डवाञ्जेष्यसि चेन्नरेन्द्र ।
ध्रुवं कुरुणामयमन्तकालो
महाभयो भविता शोणितौघः ॥ ४०
मन्ये तथा तद्भवितेति स्मृत
यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् ।
असंशयं भविता युद्धमेत-
द्गते काले पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

जनमेजय उवाच ।
अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
न्यवसन्कृष्णया सार्धं काम्यके पुरुषर्षभाः ॥ २
ततः कदाचिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले ।

दुःखार्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया ।
धनंजयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः ॥ ३
तद्वियोगाद्वि तान्सर्वाञ्जशोकः समभिपुषुवे ।
धनंजयवियोगाच्च राज्यनाशाच्च दुःखिताः ॥ ४
अथ भीमो महाबाहुयुधिष्ठिरमभाषत ।
निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ पुरुषर्षभः ।
अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५

C. 3. 2018
B. 3. 52. 6
K. 3. 49. 6

D₅ मत्स्य°; K₄ D₂ S मद्र° (for धर्म°).

39 °) K₄ D₂. 5 एतान्हि (K₄ एवं हि) सर्वान्समरेष्व-
जेयान्. — °) K₁ प्रत्युपेयात्; K₂ B Dn D₄. 6 [S]भ्युदी-
यात्. — °) Ś₁ K₁. 4 D₁. 2 क्रोष्टा (for कुद्धान्).

40 °) K₃ B₁. 3 Dn D₁. 3-5 यन्मां ब्रवीद्; B₄ यन्मा-
मब्र°; T₁ यो मामब्र°. — °) T₂ G (except G₁) पांडव°. — °) K₃ Dc T₁ M₁ महाहवो; D₅ महाभयं. K₄ घोररूपः
(for शोणि°).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य.
— Adhy. name: K₄ G₁ M धृतराष्ट्रसंजयसंवादः (G₁ संला-
पः); D₁ संजयधृतराष्ट्रयोर्वाक्यं; D₄. 6 धृतराष्ट्रविलापः; D₅
धृतराष्ट्रवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dc₂ M₁ 49; Dn (Dn₁ sup. lin.) 51; D₁ 52; T G
M₂ 48 (as in text). — Śloka no.: Dn D₁ 46.

49

1 1^{ab} = 2^{ab}. — °) B₁ इंद्र° (for शक्र°). — K₃

21

B₁ om. (hapl.) 1^c-2^b. — °) K₁. 2 B Dn D₄₋₆ T₂ G
अकुर्वन्त.

2 K₃ B₁ Dc₂ om. 2^{ab} (for K₃ B₁ cf. v.l. 1).
— 2^{ab} = 1^{ab}. — °) K₂ B₁ Dn आवसन्; K₄ निवसन्.
— °) K (except K₃) B₃. 4 D (except D₁₋₃. 5) M
भरतर्षभाः; B₂ पांडव°.

3 B₃ om. (hapl.) 3^a-5^d. — °) D₁₋₃ S मृदु- (for
इव). K₄ Dc D₆ S शाद्वले. — °) T₂ G₃ पुरुषश्रेष्ठा.
— °) Ś₁ D₁₋₃ transp. सह and कृष्णया. — °) K₄ S
सास्त्र (K₄ °श्रु)नेत्राः (for साश्रुकण्ठाः).

4 K₂ D₃ (both hapl.) and B₃ om. 4 (for B₃ cf.
v.l. 3). — °) K₁. 4 D₄₋₆ तद्वियोगान्वितान्; B Dn
°दितान् (for °द्वि तान्). S सर्वेषां (for तान्सर्वाञ्ज). — °)
B₁. 2 Dn D₄. 6 राज्यभ्रंशाच्च.

5 B₃ om. 5^{abcd} (cf. v.l. 3). — °) T₂ G (except
G₁) नियोगात्ते. K₄ D₅ महाबाहुर; M₁ महाभाग. — °)
K₂. 4 B₃. 4 Dn D₃. 4. 6 T₂ G₃. 4 M₁ भरतर्षभः (or °भ);
K₃ पुरुषर्षभ.

यस्मिन्विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।
 सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुरसंशयम् ॥ ६
 योऽसौ गच्छति तेजस्वी बहून्क्लेशानचिन्तयन् ।
 भवन्नियोगाद्धीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ७
 यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ ८
 यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मतः ।
 नीता लोकममुं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ ९
 ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
 सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ १०
 वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ।
 स्वबाहुविजितां कृत्स्नां प्रशासेम वसुंधराम् ॥ ११
 भवतो घृतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ।

अहीनपौरुषा राजन्बलिभिर्वलवत्तमः ॥ १२
 क्षात्रं धर्मं महाराज समवेक्षितुमर्हसि ।
 न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ।
 राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ॥ १३
 स क्षत्रधर्मविद्राजन्मा धर्म्यान्नीनशः पथः ।
 प्राग्द्वादश समा राजन्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ॥ १४
 निवर्त्य च वनात्पार्थमानाद्य च जनार्दनम् ।
 व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महाहवे ।
 धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशां पते ॥ १५
 सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
 दुर्योधनं च कर्णं च यो वान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १६
 मया प्रशमिते पश्चात्त्वमेप्यसि वनात्पुनः ।
 एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशां पते ॥ १७

6 ^a) D1. 3 तस्मिन्वि. — ^b) Dc1 D1. 5-पुत्रास्तथा.
 — ^d) K2 B3. 4 Dn D1-3. 6 न संशयः; K3. 4 B2 D4
 नसंशयं.

7 ^a) K2 B2 Dn D4. 6 धर्मात्मा (for तेजस्वी). — ^b)
 N विचितयन् (for अं). — ^c) K4 गर्हयं याति वीभत्सुः.
 — ^d) = (var.) 1. 138. 22^a.

8 ^{cd}) Ś1 K1 जितामाजौ. Ś1 K4 Dc D1 परां प्राप्तां; K1
 सर्वान्प्राप्तां; K3 D3 परान्प्राप्तान्. — S ins. after 8 (G1
 om. line 1, ins. after 9^{ab}):

201* यस्य प्रभावाद्धि वयं सभामध्ये धनुष्मतः ।

जितान्मन्यामहे सर्वान्धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।

[Line 1 = (var.) 9^{ab}.]

9 ^a) G1 यस्य प्रसादाद्धि वयं (cf. 201*). — ^b) Ś1
 K1. 4 वपुष्मतः; K3 Dc D5 S (except G1) महाबलाः (for
 धनुं). — After 9^{ab}, G1 ins. line 2 of 201*. — ^c)
 K3 नीताः सर्वे मृत्युलोकं. — ^d) Ś1 धार्तराष्ट्रश्च सौबलः; M2
 द्वा महाबलाः.

11 ^a) T2 G (except G1) M1 मया (for वयं). — ^d)
 K3 T2 G3 प्रशासेमां; G2. 4 M1 प्रशाधीमां.

12 ^c) K2 Dn D4. 6 बाला (for राजन्). Ś1 K1. 3. 4
 D3. 5 अहीनाः (K3 न-) पौरुषाद्राजन् (K4m अहीनपौरुषाः
 सर्वे). — ^d) D2 रिपुभ्यो; G2 बाहुभिर् (for बलिभिर्).
 N चराः (for चत्माः).

13 ^a) Ś1 K (except K4) Dc D1-3 G4 क्षत्रधर्म.
 — ^b) Ś1 K1 त्वमु (K1 म)पेक्षितुम्; K2 Dc Dn D1-3. 5

त्वमेवे; K3. 4 त्वमेवे; D4. 6 नन्वेवे.

14 ^a) Ś1 K4 न; K1 D3 त्वं (for स). K2 B Dn
 D4. 6 T1 G1 राजा (for राजन्). — ^b) K2. 4 D (except
 D1-3. 5) G1. 4 धर्मात् (for धर्म्यात्). T G (except G2)
 विनशः (for नीनशः). — ^c) S (except G1. 2) समाद्
 (for समा). Ś1 K1 यच्च (for राजन्). K3. 4 प्राग्द्वादशे-
 भ्यः सामात्यान् (K4 शभ्यः समाभ्यः). — After 14^c, Dc
 D1 ins.:

202*

हृदयेन विचिन्त्यताम् ।

तदुत्तिष्ठ महाबाहो.

— ^d) D1-3 निहन्महे.

15 ^a) Ś1 K1. 3 D2 T G वचनात् (for च वनात्).
 D1 निवर्त्य वनात्पार्थ. — ^c) Ś1 व्यूढानीके; K1. 2. 4 Dc
 D1 T1 G1. 2 M2 नीका. K3 सर्वे वै मिलितान्सर्वान्. — ^d)
 N (except Ś1 K1) M2 महामते (for हवे). — ^e) Ś1
 नाशयामि; K1 B1 T G M1 गमयाम; K3 Dc D1-3. 5 M2
 गमयामो.

16 ^a) K4 T1 वधि (for हनि). — ^b) G4 महाहवे
 (for ससौव). — Cf. 5. 48. 25^{cd}. — ^d) K3 Dc D5
 S यश्चान्यः; K4 यथान्यः. B2 D1. 3 T G (except G1)
 योत्स्यति.

17 ^a) S (except M2) प्रशासिते (for प्रशमिते).
 — ^b) K2 B Dn D4. 6 वनं (for वनात्). Dc D5 S ततः
 (for पुनः). — ^{cd}) K2 Dn1. n2 दोषा भविष्यंति.

18 D1 om. 18^a-19^b. — ^a) Ś1 K (except K2)

यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिंदम् ।
 अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ १८
 एवमेतद्भवेद्राजन्यदि राजा न वालिशः ।
 अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ १९
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
 न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥ २०
 तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ।
 अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण हि ॥ २१
 तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
 संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २२
 यदि वेदाः प्रमाणं ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
 त्रयोदश समाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २३
 कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिंदम् ।
 एकाग्रां पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति सः ॥ २४
 एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

उवाच सान्त्वयन् राजा मूर्धन्युपाघ्राय पाण्डवम् ॥ २५
 असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
 वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ २६
 यच्च मा भाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।
 अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ २७
 अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् ।
 हन्ता त्वमसि दुर्धर्ष सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ २८
 एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः ॥ २९
 तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संग्राप्तं धर्मचारिणम् ।
 शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ३०
 आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
 अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत ॥ ३१
 अक्षद्यूतेन भगवन्धनं राज्यं च मे हृतम् ।
 आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ३२

C. 3. 2055
B. 3. 52. 43
K. 3. 49. 42

Dc D2. 3. 5 पार्थ; T2 G (except G1) दानैः (for तात).
 — ^a) Ś1 K1 D3 गच्छेयुः; K3 गच्छेथाः.

19 D1 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — ^a) Dc G4 एव
 (for एतद्). Ś1 राष्ट्रः; K (except K2) D2. 3 राज्यं (for
 राजन्). — ^c) D1. 3 सूत्रत्वाद् (for सूत्रः स्याद्).

20 ^b) S इति निश्चितं. — After 20, K1 (which
 om. 21-24) ins. a passage given in App. I (No. 7).

21 K1 om. 21-24; Dc2 om. 21^a-22^b; Ś1 om.
 21^{ab}. — ^a) T2 G3. 4 M2 भरतधर्मेषु. — D2 om. (hapl.)
 21^a-22^c. — ^d) K2. 3 B D (Dc2 D2 om.) हः; K4 तु
 (for हि).

22 K1 om. 22; D2 om. 22^{abc}; Dc2 om. 22^{ab} (cf.
 v.l. 21). — ^b) S (except G1) दृश्यते (for श्रूयं).

23 K1 om. 23 (cf. v.l. 21). — ^a) K2 B (except
 B3) Dn2. n3 D4. 6 प्रमाणास्ते. — ^b) K2. 3 Dn2 D1. 3
 उच्यते (for अच्युत). — ^c) D2. 3 त्रयोदशसमः कालो;
 S त्रयोदशदितः (G4 शदिनः; M1 शोदितः) कालो.

24 K1 om. 24 (cf. v.l. 21). — ^c) S (except
 G1. 4) कृत्स्नां (for सर्वां). — A passage given in App.
 I (No. 7) is ins. in K2 B (except B1) D (except
 D1-3) after 24, in K1 (which om. 21-24) after 20.

25 Before 25, N (except B2) T1 G1. 3 M ins.

वैशं उ° (resp. वैशं°). — ^c) Ś1 K1. 3 T1 राजन्; K4
 वाक्यं (for राजा). — ^d) Some MSS. पाण्डवः.

27 ^a) K2-4 B2-4 Dn D4. 6 यत्त्वम्; S (except T1
 G1 M2) यदि (for यच्च). K1 B1. 4 Dc Dn1 D1-3. 5 मां
 भाषसे; K2-4 B2. 3 Dn2. n3 D4. 6 आभाषसे; S त्वं मन्यसे
 (for मा भाषसे). — ^b) Ś1 K1. 3 D3 प्राप्तकालम्; B3 Dc
 D1. 2. 4. 5 T1 G2 प्राप्तकाल. — ^c) Ś1 K3. 4 B2 Dc
 D1-3. 5 कर्तुं; K1 हन्तुं (for वक्तुं). — ^d) Ś1 K2 B D
 (except Dn1 D1-3) मम (for मयि).

28 ^c) K2 B2 Dn1. n3 D4. 6 दुर्धर्ष. G1 निहनिष्यसि
 दुर्धर्ष.

29 ^c) K3. 4 (before corr.) Dn3 T2 G2-4 M2 महा-
 बाहो; D1 राज; D2. 3 G1 योगी; T1 M1 तेजा (for
 भागो). — ^d) Ś1 महामतिः; K4 B3 D1. 3 महामुनिः (for
 नृषिः).

31 ^a) K3 आसने (for आश्वस्तं). K3 B4 D5 चैवम्
 (for चैनम्). D1 आसने समुपासीनम्. — ^b) Ś1 उपास्त्र-
 स्थो; D1 आश्वस्त्य च (for उपासीनो). — ^d) D1 तमृषिं
 (for कृपणं). K3 सोम्यभाषत; D1 प्रत्यं; T2 G (except
 G1) समं.

32 ^a) K1. 2 Dn1. n3 D4-6 द्यूते च (for द्यूतेन).

33 ^a) K1 G1 च (for हि). K3 अनक्षज्ञतयाहं वै.

अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।
 भार्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ३३
 अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
 भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ।
 न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ३४
 बृहदश्व उवाच ।
 यद्वीपि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् ।
 अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ३५

अत्र ते कथयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।
 यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
 इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ३७
 बृहदश्व उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
 यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३८

— °) T₂ G (except G₁) [अ]पि (for च). — After 33, K₁. 2 B D (except D₁₋₃) S (T G M₂ om. line 10) ins.:

203* पुनर्द्युतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् ।
 प्रात्राजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ।
 अहं वने दुर्वसतीर्वसन्परमदुःखितः ।
 अक्षयूताधिकारे च गिरः शृण्वन्सुदारुणाः ।
 आर्तानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृति शंसताम् । [5]
 अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ।
 यस्मिंश्चैव समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि ।
 विना महात्मना तेन गतसत्त्व इवाभवम् ।
 कदा द्रक्ष्यामि बीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरागतम् ।
 प्रियवादिनमक्षुद्रं दयायुक्तमतन्द्रितम् । [10]

[(L. 3) S (except G₄) सोहं (for अहं). S (except G₄ M₂) दुर्वसति. T₁ G₁ M₁ शये; T₂ G₂₋₄ M₂ वसे (for वसन्). — (L. 4) S अक्षयूताभि (M₂ °नु)पणेण. T₁ गिरेः शृंगान्सुदारुणान्. — (L. 5) K₁ मर्मगः; B₁. 3. 4 सद्यगाः; B₂ D₆ मर्मगाः; D_c D₄ सद्यगाः; D₅ सद्यगः (for शंसताम्). S संप्राप्तानां च सुहृदां शृण्वन्सत्याभिसंश्रिताः (T₁ °लं हि संश्रिताः; G₂. 3 °श्रितः; G₄ °श्रितां). — (L. 6) B₁. 2 कृताः; D_c स्थिताः (for श्रिताः). T₁ G₁ द्यूतान्प्रभृति धर्मघ्नी; T₂ G₂₋₄ M द्यूतात्प्र (G₃ M₁ °तप्र)भृति मर्मघ्नी (M₂ °घ्ना) (for the prior half). K₂ D_c D₆ सर्वा रात्रीर्; S रात्रीः सर्वा (for सर्वरात्रीर्). — (L. 7) S यस्मिंश्च वयमायत्ताः (for the prior half). T₂ G M₂ सदा; M₁ सर्वे (for प्राणा). — (L. 8) S महात्मना तेन विना (G₁ by transp. विना तेन) गतसत्त्वा इवा- (G₄ °हा)सहे. — (L. 10) K₂ B₁ D_n °द्रितः (for °द्रितम्).] — S cont.:

204* इति सर्वे महेष्वासं चिन्तयाना धनंजयम् ।
 अनेन तु विषण्णोऽहं कारणेन सहानुजः ।
 वनवासाच्चिद्वृत्तं मां पुनस्ते पापबुद्धयः ।
 जयन्तः प्रीयमाणा वै देवने भ्रातृभिः सह ।

द्युतेनैवाहयिष्यन्ति बलादक्षेषु तद्विदः । [5]
 आहूतश्च पुनर्द्युते नास्मि शक्तो निवर्तितुम् ।
 पणे च मम नास्त्यर्थं विद्यते वसु किंचन ।
 एतत्सर्वमनुध्यायंश्चिन्तयानो दिवानिशम् ।
 न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीह कश्चन ।

[(L. 1) T₁ M₂ महेष्वासाः; T₂ G₃. 4 महात्मानं (G₄ °नः). — (L. 7) T₁ चाप्यर्थः; T₂ G₃ नात्यर्थः; M₁ नास्त्यर्थो. T₂ G₂₋₄ वसु किंचिन्न (G₂. 4 °चन) विद्यते.]

34 °) T G नास्ति; M₁ अपि (for अस्ति). — °) K₂ B (except B₁) D (except D_{c2} D₁. 5) क्वचित् (for भवेत्). — After 34, K₄ D₂ ins.:

205* अल्पभाग्यतरो वापि कश्चिदस्ति महामुने ।;
 while D₁. 3 ins.:

206* इति ब्रुवाणं राजानं बृहदश्वोऽब्रवीन्मुनिः ।;
 and finally, S ins.:

207* एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तमुवाच भगवानृषिः ।
 शोकं व्यपनुदन्राज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ।

35 After the ref., S ins.:

208* न विषादे मनः कार्यं त्वया बुद्धिमतां वर ।
 आगमिष्यति बीभत्सुरमित्रांश्च विजेष्यते ।
 [(L. 2) T₁ G₁ M विजेष्यति.]

— D₃ om. 35°-41°.

36 D₃ om. 36 (cf. v.l. 35). — °) K₂ D₆ वर्तं;
 D_n D₄ वर्णं (for कथं). — °) T G नृप (for ऽनघ).
 — 36°d = 38°d. — °) K₃ D₂ °पतिः; K₄ D_{c1} D₁ G₁
 °तले (for °पते).

37 D₃ om. 37 (cf. v.l. 35); G₂ om. (hapl.)
 37-38. — °) B [ए]वम् (for [ए]नम्). — °) M तं नृपं
 (for पार्थिवम्).

38 D₃ G₂ om. 38 (cf. v.l. 35, 37). — °) D₁. 2
 भ्रातृभिः सह यत्नतः. — 38°d = 36°d. — °) K₃ G₁
 यस्त्वया (for यस्त्वत्तो). — °) K₄ °तले; D₁. 2 °पतिः (for °पते).

निषधेषु महीपालो वीरसेन इति स्म ह ।
 तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ३९
 स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।
 वनवासमदुःखार्हो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ४०
 न तस्याश्चो न च रथो न भ्राता न च बान्धवाः ।
 वने निवसतो राजञ्जिघ्र्यन्ते स्म कदाचन ॥ ४१

भवान्हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ।
 ब्रह्मकल्पैर्दिजाग्र्यैश्च तस्मान्नार्हसि शोचितुम् ॥ ४२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
 चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

बृहदश्व उवाच ।
 आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
 उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १
 अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
 उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २

ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
 अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३
 ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
 रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥ ४
 तथैवासीद्विदभेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

C. 3. 2076
B. 3. 53. 5
K. 3. 50. 5

39 D₃ om. 39 (cf. v.l. 35); K₁ om. 39-42. — ^a) K₃. 4 महीपाल. — ^b) K₂ B Dn D₄. 6 G₂. 4 श्रुतः (for स्म ह). — ^d) T G₃ M₁ नलो (for नलो). K₂ B Dn D₄. 6 M 'कोविदः; D₁ 'तत्त्ववित्; G₂ 'दर्शनः.

40 K₁ D₃ om. 40 (cf. v.l. 39, 35). — ^a) Ś₁ K₃. 4 D₁. 2 M₂ राज्यं; B₃. 4 T₁ G₁ राजन् (for राजा). — ^c) K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 'वासं सुदुःखार्तः. — ^d) D₂ तदा; G₁ सुधीः (for सह). Ś₁ न्यवसत्सह भार्यया.

41 K₁ om. 41; D₃ om. 41^{ab} (cf. v.l. 39, 35). — ^a) Ś₁ K (K₁ om.) B₁ Dc Dn D₁. 4. 5 न तस्य दासा (Ś₁ D₅ दासो; K₃ corr. to देशो) न रथो; B₂₋₄ D₆ M न तस्याश्वा न च रथो (M 'था); D₂ न तस्याश्चो नातुचरो; G₁ न चाप्यश्वा न च रथा. — ^b) B₃ D₁ T G बांधवः. — ^d) Ś₁ K₃. 4 B₁ D₁₋₃ दृश्यते स्म; T₁ G₁ M अश्रूयंत; T₂ G₂₋₄ नाश्रूयत (for शिष्यन्ते स्म).

42 K₁ om. 42 (cf. v.l. 39). — ^a) Dc स भवान् (for भवान्हि). Ś₁ D₁ M सहितो (for संवृतो). B₃ भवानसि वृतो वीरैः; D₂. 3 कृष्ण्या सहितो वीर. — ^b) Ś₁ T₁ 'संमत्तैः; K₃ 'संनिभैः; T₂ G₃ 'निर्मितैः. — ^d) D₂ T₂ G₂. 3 M नार्हति.

43 ^a) B₁ S तदाख्यातुमिहा (T₁ 'तु त्वम) 'र्हसि.

Colophon om. in K₄ B₁. — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₂ T G आरण्य. — Sub-parvan: N (except Ś₁ Dn₂; K₄ B₁ om.) T₂ G₂. 3 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: D₂ आदौ बृहदश्वगमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dc₂ M₁ 50; Dn (Dn₁ sup. lin.; Dn₂ in words) 52; Dn₂ (in figures) D₁ 53; T G M₂ 49 (as in text). — Śloka no.: Dn 59; D₁ 45.

50

Here begins the celebrated Nala-Damayanti episode.

1 ^a) Here and below some S MSS. नल for नल. — ^c) Ś₁ युक्तो; K (except K₂) Dc D₁₋₃. 5 सर्वै (for इष्टै); cf. 9^c. — ^d) K₄ D₁. 3 अक्ष'; B₁ अर्थ'; D₂ अक्ष' (for अश्व'). — After 1, S ins.:

209* यज्वा दानपतिर्दक्षः सदा शीलपुरस्कृतः ।

2 ^a) Ś₁ K₁. 4 D₁. 2 तेजसां.

3 ^a) Ś₁ शान्तो; K₃ कान्तो (for शूरो). — K₄ om. 3^{cd}. — ^d) K₃ D₂ G (except G₃) अक्षो' (for अक्षौ').

4 ^a) K₂ D₃ M नर' (for वर'). — ^b) K₃. 4 D₁. 3 संजितेन्द्रियः.

शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५
 स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
 तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६
 तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
 महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७
 तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारंश्च त्रीनुदारान्महायशः ॥ ८
 दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
 उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ९
 दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
 सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १०
 अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतम् ।
 शतं सखीनां च तथा पर्युपास्ते शचीमिव ॥ ११

तत्र स्म भ्राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
 सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामिनी यथा ।
 अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ॥ १२
 न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ।
 मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
 चित्तप्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १३
 नलश्च नरशार्दूलो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
 कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १४
 तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
 नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ १५
 तयोरदृष्टकामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
 अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १६
 अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।

5 For 5^b, cf. 1. 2. 184^b; 114. 9^d; 141. 18^b; 3. 50. 9^d; 71. 19^d; 4. 21. 47^b; etc. — ^c) K₃ शूरः सर्वगुणैर्युक्तः; K₄ B₁ G₁ शूरः सर्वगुणोपेतः; T₁ शूरश्च सद्गुणैर्युक्तः. — ^d) T₂ G transp. सः and च.

6 ^a) Ś₁ K₁. 3 प्रजार्थं. — ^b) Ś₁ D₃ स; K₄ च (for सु). — ^c) D₁ देवर्षिर् (for ब्रह्म). — ^d) D₂. 3 पार्थिवः; M₂ भार्गवः (!) (for भारत).

7 ^a) K₃ transp. तं and स. — ^c) D₃. G₂ राजेन्द्रः. — ^d) Ś₁ K₁ B₃. 4 D₁. 6 सुवर्चसा; K₃. 4 (before corr.) समाहितः (cf. 6^b). — After 7, K₁ reads 9^{cd}.

8 G₁ om. 8^b-10^a. — ^c) K₄ D₁. 3 त्रीन् (for च). — ^d) K₃ चतुरोभून्महा; K₄ D₁. 3 उदारान्सुमहा.

9 G₁ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) Ś₁ शमं (for दमं). — ^b) K₃ सुवर्णं सूर्यवर्चसं. — K₁ reads 9^{cd} after 7. — ^c) K₁ (in addition to text reading) D₄. 6 सर्वान् (for सर्वैर्). — ^d) Cf. 5^b. K₄ B₃. 4 M भैमान् (for भीमान्).

10 G₁ om. 10^a (cf. v.l. 8). — ^a) T₂ G₃ दमयन्त्यति (for 'यन्ती तु). — ^b) S (except M₂) वपुषा (for यशसा). — ^c) K₃ D₃ लोकेस्मिन् (for 'पु). — ^d) D₅ तादृग्रूपवती क्वचित् (= 13^b).

11 ^a) D₂ अथैतां व. D₁-3 प्राप्तां (for 'प्ते). — ^b) D₂. 3 दासीभिः. Ś₁ K₄ D₁-3 कृतां. K₃ दासीदासमलंकृतां. — ^c) T₁ समं (for शतं). Ś₁ K₁ B₁ च शतं; D₁-3 सवतं; S (except G₁ M₂) च तदा (for च तथा). K₂ B₂-4 Dc Dn D₄-6 शतं शतं सखीनां च; K₃ सतीं सखि-

गणां चैतां. — ^d) Ś₁ K₂. 4 B D (except D₁) पर्युपासत्; K₁. 3 G₁ पास्त.

12 ^a) Ś₁ ततः स; T₁ G₁ ततः सा; T₂ G₂-4 सा तदा (G₄ तथा) (for तत्र स्म). K₂ B D (except Dc₂ D₁-3) राजते (for भ्रा). — ^d) B₂. 3 Dc₂ Dn₁ सौदामिनी.

13 ^c) D₂. 3 मनुष्येष्वपि. Ś₁ वाक्येषु; K₃ राजेन्द्र; K₄ वा नान्या; B₁ S वा चान्या (G₁ नैवान्या; M₂ वाथान्या) (for चान्येषु). K₁ मानुषीष्वपि चान्यासु; D₁ मानुषीषु तथान्यासु. — ^d) K₂ B (except B₃) Dn D₄-6 T₂ G₂-4 [अथ वा; K₄ [अपि वा; D₃ न वा; G₁ तथा (for न च). T₁ 'पूर्वा श्रुताथवा. — ^e) Cf. 1. 61. 97^d. Ś₁ K₁-3 B₁. 2. 4 Dc Dn D₂. 4. 6 M₂ 'प्रसादनी; K₄ D₁. 3. 6 M₁ 'प्रसादिनी; B₃ G₂. 4 'प्रमथनी; T₁ G₁ 'प्रमथिनी. Cf. Hopkins, *Great Epic* (1920), p. 411, No. 66. — ^f) Dc इव (for अपि).

14 ^a) D₂. 3 नलस्तु. B₂ T G (except G₁) 'शार्दूल. — ^b) Ś₁ K₁. 3. 4 Dc D₁. 3. 5 गुणैर्; K₂ B D₂. 4. 6 G₁ लोकेषु (for रूपेण).

15 ^c) Ś₁ K₁ B₃ Dc D₄. 6 च (for तु). — ^d) D₁. 3 जनाः पुनः; B₃ पुनर्जनाः.

16 ^a) K₁. 4 D₁-3 G₄ 'दृष्टकामो (as in text); D₅ 'दृष्टपूर्वो; the rest 'दृष्टः कामो. — ^b) K₁ transp. शृण्वतोः and सततं. — ^d) K₁. 4 D₁ संव्यवर्धत; T G सोभ्यवर्ध (T₂ G₃ 'तं)त; M₁ सोभ्यपद्यत.

17 ^{ab}) D₅ अगच्छच्च (for अशक्नुवन्). K₁ transp. नलः and तदा. K₄ D₅ हृदि (for हृदा). — ^c) Ś₁ K₄

अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १७
 स ददर्श तदा हंसाञ्जातरूपपरिच्छदान् ।
 वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १८
 ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार तदा नलम् ।
 न हन्तव्योऽस्मि ते राजन्करिष्यामि हि ते प्रियम् ॥ १९
 दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
 यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २०
 एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
 ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमस्ततः ॥ २१
 विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
 निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्शार्थं तान्खगान् ॥ २२
 सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।

हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २३
 अथ हंसा विससृपुः सर्वतः प्रमदावने ।
 एकैकशस्ततः कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन् ॥ २४
 दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
 स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २५
 दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
 अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २६
 तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
 सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ २७
 वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।
 दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ २८
 त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।

C. 3. 2101
 B. 3. 53. 30
 K. 3. 50. 31

(before corr.) D₂. 3 T₂ G₃ °समीपस्थः; K₃ अन्तःपुरं प्रवि-
 श्याथ. — ^a) K₃ ततोतिष्ठत दुर्मनाः; G₁ corrupt. — After
 17, M₂ ins.:

210* कस्यचित्त्वथ कालस्य नलः पार्थिवसत्तमः ।

18 ^a) N (except Ś₁ K₁. 4 D₁. 2) G₂ M₂ ततो (for
 तदा). — ^b) N (except K₁. 3 D₁. 3) °परिष्कृतान् (cf.
 3. 58. 11^d).

19 ^b) B Dn D₄₋₆ (by transp.) नलं तदा; T₂ G₂. 3
 ततो नलं. — ^c) B₃. 4 Dn D₄₋₆ हन्तव्योस्मि न ते राजन्.
 — ^d) K₄ °व्यामीति ते; B Dn D₄₋₆ °व्यामि तव; M₁
 °व्यामि च ते.

20 ^b) G₂ तेनघ (for नैषध). — B₁ om. 20^{cd}. — ^d)
 Ś₁ K (except K₂) सा न (by transp.); D₂. 3 नानु; T₁
 न स्म. K₂ कांक्षयति; T₁ रंस्यति (for मं). Dc न च सा
 कामयिष्यति. — After 20, Dc₁ D₅ S (except M₂) ins.:

211* तव चैव यथा भार्या भविष्यति तथानघ ।

विधास्यामि नरव्याघ्र सोऽनुजानातु मा भवान् ।

[(L. 1) Dc₁ D₅ तथा वयं; T₁ G₁. 4 तदानघ (for तथा).
 — (L. 2) Dc₁ D₅ विधास्यामः. T₁ नो; T₂ G₃ मां (for
 मा). Dc₁ स मामुत्तष्टुमर्हसि; D₅ सोत्र जानात्ततो भवान्.]

21 ^c) G₁ स तु हंसः स°. — ^d) K (except K₁)
 B₃. 4 D (except Dn) विदर्भाम्. Ś₁ K₁ पुनः; T₁ तदा
 (for ततः).

22 ^a) K₁ B₃ Dc °नगरं. — ^b) Ś₁ Dc D₃ दमयन्त्या-
 स्तदन्तिके; K₃ °त्यासनांतिके; B D₄. 6 M °तीसमंतिके. — ^d)
 Ś₁ K₃. 4 Dc D₁₋₃ ददर्शार्थं च; K₁. 2 B Dn D₄. 6 G₁ M

सा ददर्श च. Dn₁. n₂ तान्गणान्. D₅ ददर्शार्थं वनान्खगान्.

23 ^b) Dn₃ D₄ सखी° (for सखि°, shortening *metri
 causa*). — ^c) B₁ स्वयं (for हृष्टा). K₂ खसृगान्; D₃
 च खगान् (for खगमान्). D₁ खगान्ग्रहीतुं हृष्टा सा.

24 ^a) M₁ ते तु (for अथ). — ^b) Ś₁ सर्वथा; M₂
 सततं (for सर्वतः). — ^c) K₂ B (except B₃) Dc₂ Dn
 D₅ तदा (for ततः). Ś₁ एकैकशस्ततः सख्यः; K₁ D₅ T₁
 G₁. 2. 4 °शश्च कन्यास्ताः; K₃. 4 D₁₋₃ T₂ G₃ °शश्च कन्यास्तान्.
 — ^d) K₁ खगमान्; K₄ हंसास्ताः; D₁ हंसाश्च; D₂. 3 हंसास्तु;
 T₂ G₃ हंसान्वै (for तान्हंसान्).

25 ^a) B₃ Dc G₁. 2 तं (for यं). — ^b) T G₂₋₄
 अंतिकं; M अंतिकात् (for °के). G₁ उपाधावत्तदंतिके.

26 Before 26, T₂ G (except G₄) M₂ ins. हंसः.
 — ^d) D₁ मानवाः (for मानुषाः). T₁ G₁ न समस्त (G₁
 °मोस्त्य)स्य मानुषः. — After 26, K₁. 2 B (except B₁)
 D (except D₁₋₃) repeat 14^{cd}.

27 ^a) K₁ transp. तस्य and यदि. B₂ D₅ तस्यैव;
 D₂. 3 G₂ तस्य त्वं (for तस्य वै). D₂. 3 भार्या स्याः; G₂ वै
 भार्या (for भार्या त्वं). — ^b) D₂ संभार्या; D₃ सभार्या
 (for भवेथा). Some MSS. °वर्णिनी.

28 ^{ab}) M₁ तु (for हि). K₃ G₄ °गंधर्वांन्मनुष्योरगं;
 D₂. 3 °गंधर्वसयक्षोरगं. — ^c) G₁ दृष्ट्वाग्रं ते (for दृष्टं).

29 ^b) K₁ नराणां (for नरेषु). D₁ नलः पुमान्; T₂ G
 (except G₁) वरो नलः (by transp.). — ^c) K₂. 4 B
 (except B₃) Dn D₁₋₃. 5 T₂ G₁. 3 विशिष्टया; Dc °ष्टेषु
 (for °ष्टाया). — ^d) K₂ Dn₂. n₃ (before corr.) Cn

विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥ २९
एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशां पते ।
अब्रवीत्तत्र तं हंसं तमप्येवं नलं वद ॥ ३०

तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां वैदर्भस्य विशां पते ।
पुनरागम्य निषधानले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
तदा प्रभृति नस्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १
ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
बभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २
ऊर्ध्वदृष्टिर्घ्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।

न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ॥ ३
न नक्तं न दिवा शेते हा हेति वदती मुहुः ।
तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जञ्जुरिङ्गितैः ॥ ४
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ।
न्यवेदयत नस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ॥ ५
तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।

संग्रामः; Cnp संगमः (as in text). D₂ पुण्यवान्.

30 ^b) K₃ सुविस्मिता (for विशां पते). — ^c) Ś₁ K (except K₂) D₂. ३ अब्रवीत्साधु तत्र त्वं; Dc₂ वीत्तं द्रुतं हंसं. — ^d) N (except Ś₁ K₁. ३) M₁ त्वम् (for तम्). K₂ B₁ Dn D₃. ५. ६ नले (for 'लं').

31 ^b) K₂. 4 B₁. 2 Dn D₄. ६ विदर्भस्य; Dc वैदर्भेषु. — ^c) Ś₁ D₁ निषधं (for 'धान्'). — After 31, D₁ ins.:

212* वयं हि देवगन्धर्वाः शसाश्चेन्द्रेण कारणात् ।
अस्मान्संस्पृश्य पाणिभ्यां यथा मोक्षे ब्रजामहे ।
एवमुक्तस्ततो हंसान्प्रममज्जाय नैषधः ।
नैषधेन तु संस्पृष्टा इन्द्रलोकं पुनर्गताः ।

Colophon. B₁ reads it in marg. — Major parvan : Ś₁ K₁ Dn₁. n₂ T₁ G₁. 2. 4 आरण्य. — Sub-parvan : N (except Ś₁; B₁ marg.) T₁ G₂ M₂ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name : B₄ दमयन्तीहंससंवादः; D₂ नलेन हंसप्रेषणे दमयन्ती प्रति हंसेन नल-संदेशकथनः; T₂ G₂. ३ हंसद्वौ (G₂ 'दू')त्यं. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₁ T G M₂ 50 (as in text); Dc₂ M₁ 51; Dn₂. n₃ 53; D₁ 54. — Śloka no. : Dn₁ 33; Dn₂. n₃ 32; D₁ 34.

51

1 ^a) G₄ ततः (for तु तत्). M₂ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — ^c) K₂ B (except B₁) D (except D₁-३) ततः (for

तदा). G₁ चास्वस्था (for नस्वस्था); cf. 5^c. — ^d) D₁ सुमध्यमा (for बभूव सा).

2 ^a) Ś₁ K₁. ३ Dc D₃ 'पराधीना (for 'परा दीना). — ^b) Dc D₅ 'वदनाकृतिः. — ^d) Dc तथा; G₁ सदा (for तदा). K₃ सा निःश्वासपरायणा.

3 ^b) D₂. ३ 'चेतना (for 'दर्शना). — After 3^{ab}, N ins.:

213* पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ।

[K₃ D₁. ३ 'चेतसा (for 'चेतना).]

— ^a) Ś₁ K (except K₂) D₁-३ बध्नाति (for विन्दति). — K₁ reads 3-13 in the following sequence: 3, 9^{cd}-10^{ab}, 4^{cd}-9^{ab}, 11^{cd}-12^{cd}, 10^{cd}-11^{ab}, 4^{ab}, 13!

4 For sequence in K₁, cf. v.l. 3. — ^a) M₁ वापि (for शेते). — ^b) K₂ B₁. ३. 4 D (except D₁-३. ६) रुदती (for वं). K₂ B₂-4 Dn D₄. ६ पुनः (for मुहुः). — ^c) K₄ D₁-३ G₁ अवस्थां (for अस्वस्थां). Ś₁ महाकारां; K₁ G₁ तथा; K₃ तदा दृष्ट्वा; M अनाहारां (for तदाकारां). — ^d) G₁. २ सख्यस्तां; M तत्सख्यः (for सख्यस्ताः). K₄ ययुर (for जञ्जुर). D₁ सख्यस्ता जञ्जिरैर्गितैः; D₃ सख्यो ज्ञात्वा तदिगितैः.

5 ^b) K₁. ३ B₂. 4 Dn D₄. ६ सखीजनः. — ^c) Ś₁ K₁ Dc D₅ नस्वस्था (Ś₁ 'स्ता); K₃. 4 T G₂-4 M₁ चास्व (K₄ 'व')-स्थां; D₂ G₁ चास्वस्था (for नस्वस्थां); cf. 1^c. K₂ B₂-4 Dn D₁. ३. 4. ६ न्यवेदयत्तामस्व (D₁ 'व')स्थां. — ^d) Ś₁ K₁. २ Dc D₄-६ G₁ दमयन्ती. K₂ B₂-4 Dn D₁-4. ६ नरेश्वरे.

चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्स्वां सुतां प्रति ॥ ६
 स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
 अपश्यदात्मनः कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ७
 स संनिपातयामास महीपालान्विशं पते ।
 अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ८
 श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 अभिजग्मुस्तदा भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ ९
 हस्त्यश्वरथघोषेण नादयन्तो वसुंधराम् ।
 विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः खलंकृतैः ॥ १०
 एतस्मिन्नेव काले तु पुराणावृषिसत्तमौ ।
 अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ ॥ ११
 नारदः पर्वतश्चैव महात्मानौ महाव्रतौ ।

देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥ १२
 तावचित्वा सहस्राक्षस्ततः कुशलमव्ययम् ।
 पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १३
 नारद उवाच ।
 आवयोः कुशलं देव सर्वत्रगतमीश्वर ।
 लोके च मधवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १४
 बृहदश्व उवाच ।
 नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।
 धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १५
 शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराञ्जुखाः ।
 अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १६
 क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् ।

C. 3. 2122
 B. 3. 54. 19
 K. 3. 51. 19

6 ^a) T₂ G₃ भूपतिर् (for नृपतिर्). — ^b) K₁. 3 D₂. 3
 T₁ G₁ दमयन्त्याः; K₄ B₂. 4 Dn D₅. 6 T₂ G₃. 4 दमयन्ती.
 — 6^{cd} = (var.) 3. 57. 2^{cd}. — K₃ om. (hapl.) 6^d-7^c.
 — ^d) D₂. 3 सुहृद्भक्त्या; D₄ S (except G₁ M₁) सुमहत्स्व.
 — After 6, K₂ B D (except D₂. 3) T G ins.:

214* किमर्थं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्थेव लक्ष्यते ।

[T₁ किमस्मद्; T₂ G₂-4 किमत्र. T₂ G₂-4 स्वस्थोपलक्ष्यते.]

7 K₃ om. 7^{abc} (cf. v.l. 6); D₂ om. (hapl.) from
 7^b up to महीपालान् (in 8^b). — ^c) K₂ B D (except
 D₁. 3; D₂ om.) आत्मना.

8 D₂ om. up to पालान् (cf. v.l. 7); Ś₁ om.
 8^a-10^b; D₃ om. (hapl.) 8^a-9^b. — ^a) K₂. 3 B D
 (D₃ om.) मंत्रं (for पातं); cf. 3. 53. 3^d. — ^b) K₂
 B Dn D₄. 6 पतिः (for पते). — ^c) Hypermetric! K₃ S
 एषोनुभूयतां वीराः; Dc अन्वीयतामयं वीराः; D₅ आहूयतां
 महावीराः. — ^d) K₄ D₁ स ह; D₂ प्रभुः (for प्रभो).

9 Ś₁ om. 9; D₃ om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). For sequence
 in K₁, cf. v.l. 3. — ^a) K₃ T₂ G₂. 3 [अ]थ (for तु).
 — ^c) K (except K₂) Dc D₁-3. 5 अभिपेतुः. K₂ B
 Dn D₄. 6 M ततो; Dc यथा; D₅ तथा (for तदा). T G
 वीरा (for भीमं). — ^d) K₁ corrupt.

10 For sequence in K₁, cf. v.l. 3. Ś₁ om. 10^{ab}
 (cf. v.l. 8). — ^a) K₁ वेगेन. — ^b) K₂ B (except B₁)
 Dn D₄. 6 पूरं (for नादं). K₄ दमयन्त्याः स्वयंवरं (= 9^b).
 — ^c) M भरणा. — ^d) K₃ शोभमानाः समंततः; D₃ M
 बलैर्दृश्यैः (D₃ रश्मैः) रलंकृताः; T G ध्वजैश्चित्रैः (T₁ रश्मैः) रलंकृतैः.

— After 10, K₂ B D (except D₁-3) ins.:

215* तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मानाम् ।

यथार्हमकरोत्पूजां तेऽवसंस्तत्र पूजिताः ।

11 For sequence in K₁, cf. v.l. 3. D₄ om. 11.
 — ^b) K₁. 2 B (except B₁) Dc₁ Dn D₅ सुराणामृषिं.
 — ^{cd}) K₄ transp. महात्मानौ and इन्द्रलोकं. Ś₁ K (except
 K₂) D₁-3 समा; T₂ G (except G₁) उपा- (for इतो).

12 For sequence in K₁, cf. v.l. 3. — ^b) K₂ B
 Dn D₄. 6 T₂ G (except G₂) महाप्राज्ञौ. Dc M₂ महा-
 प्रभौ; T G M₁ महाद्युती.

13 For sequence in K₁, cf. v.l. 3. — ^a) D₃ T₁
 अर्चयित्वा (for तावचित्वा). K₂. 4 Dn G₁ तावर्चयित्वा
 मधवा (K₄ देवेन्द्रस्य; G₁ भगवान्). — ^b) Ś₁ K (except
 K₂) D₁-3 ततो वचनमब्रवीत्. — ^c) Ś₁ K₃. 4 Dc D₁-3. 5
 चैव; K₁ देवस्य (for चापि). — ^d) D₁. 3 भुवि; T G₂-4
 प्रभुः (for विभुः). G₁ तथा सर्वगतः प्रभुः.

14 ^a) Ś₁ K (except K₂) B₁ Dc D₁-3. 5 वीर (for
 देव). — ^c) Ś₁ K₁ लोकेषु; G₂ लोकेश (for लोके च). K₄
 B₁. 2 D₅ T G (except G₂) भगवन् (for मध्वं). K₁ सर्वे;
 D₃ T G कृत्स्ना (for कृत्स्ने). — ^d) K₃ लोकाः; K₄ भूपाः
 (for नृपाः).

15 S om. the ref. — ^b) T₁ M बलं (for बलं).
 Ś₁ K (except K₂) D₁ शक्रः प्रोवाच शत्रुहा. — ^d) D₁
 संग्रामे त्यक्तजीविताः.

17 ^b) Dc D₄ नाहं; G₁. 2 नेह (for न हि). — ^d) K₂
 B Dn D₄. 6 M transp. अतिथीन् दयितान्. B₂ इव;

आगच्छतो महीपालानतिथीन्दयितान्मम ॥ १७
 एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।
 शृणु मे भगवन्त्येन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ १८
 विदर्भराजदुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
 रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ १९
 तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिरादिव ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २०
 तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
 काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण बलवृत्रनिषूदन ॥ २१
 एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साग्रिकाः ।
 आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २२
 ततस्तच्छुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
 श्रुत्वा चैवानुबन्हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
 विदर्भानभितो जग्मुर्यत्र सर्वे महीक्षितः ॥ २४
 नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
 अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २५
 अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ।
 साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ २६
 तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
 तस्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २७
 ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।
 अनुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य नभस्तलात् ॥ २८
 भो भो नैषध राजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
 अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ २९

D₅ विभो (for मम).

18 Before 18^{ad}, K₂ B D (except D₁₋₃) ins. नारद उ°. — °) K₂ B D (except D₁. 2) M₁ मघ° (for भग°).

19 °) K₂ B (except B₁) D_n D₄. 6 °राज्ञो दुहिता; K₃ °राजपिसुता; K₄ D₁ T₁ G₁ °राजतनया.

20 °) Ś₁ K₁ सहस्रशः; D_c D₅ च वासव (for च सर्वशः).

21 °) G₁ रत्नभूमि. — °) D₂ मनीषिणः (for मही°). — °) A few S MSS. बल°; some MSS. °सूदन.

22 °) T₁ एतेषु; M₂ एतच्च (for एतस्मिन्). Ś₁ K₁. 3. 4 B₁ D₁₋₃ एवं क (K₃ B₁ एतत्क) थयतस्तस्य (Ś₁ K₁ °त्र); T₂ G₂. 3 एतेषु कथ्यमानेषु.

23 °) K₂. 3 B₂₋₄ D_n D₄. 6 ते; B₁ T₁ तु; D₁ च (for तत्). — °) K₂ B₂. 4 D_n D₄. 6 श्रुत्वैव चाब्रुवन्. K₄ T G सर्वे; B₁ द्रष्टुं (for हृष्ट). — °) T₁ G₂. 4 M गच्छाम. Ś₁ T₁ अच्युत; B₃ इत्युत (for अप्युत).

24 °) K₃. 4 B₁. 3 D_c D₁₋₅ विदर्भाम् (for °भान्). K₂ B (except B₁) D_n D₃. 4. 6 अभिजग्मुस्ते (for अभितो जग्मुः). — °) K₂ B (except B₁) D_n D₃. 4. 6 यतः; T G यथा (T₁ तथा; G₁ यदा) (for यत्र).

25 °) T₁ (by transp.) राजा नलोपि. — °) K₁ S (except G₁ M₂) अमेयात्मा (for अदीना°). — °) B₁ यतव्रतः; T₂ G अनुसरन् (for अनुव्रतः).

28 °) B अंतरीक्षे. K₄ D₂. 3 [S]वष्टभ्य (for वि°). — °) Ś₁ K (except K₂) D₂. 3 त्रिविष्टपात्; T₁ नभस्थलात्.

29 °) K₂ B₂ D_n D₄₋₆ G₁ निषध- (for नैषध). — °) D₁ नल सत्यपराक्रम. — °) K₄ B₃ D_{n2} नरेश्वर (for नरो°).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: N (except Ś₁ D_{n2}) T₁ (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: D₂ दमयन्तीस्वयंवरे नलागमे इन्द्रवरुणधनदयमाप्ति-समागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): D_{c2} M₁ 52; D_{n2}. n₃ 54; D₁ 55; T G M₂ 51 (as in text). — Śloka no.: D_n 31; D₁ 30.

52

1 D₂ om. 1. — °) Ś₁ K (except K₂) B₁ D_c D₁ नृपः (for नलः). — °) N (except Ś₁ K₁ B₁; D₂ om.) अथैतान् (for °नान्). — °) K₂ B (except B₁) D_n D₄. 6 M₁ उप- (for अव-).

2 °) G₁ भवंतश्च (for वै भवन्तः). — °) G₁ वा (for च). K₂ B (except B₁) D_n D₄₋₆ तद्गो (for तत्र). D_c तत्वेन परिपृच्छामि.

५२

वृहदश्व उवाच ।

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
 अथैनान्परिप्रच्छ कृताञ्जलिरवस्थितः ॥ १
 के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
 किं च तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २
 एवमुक्ते नैषधेन मघवान्प्रत्यभाषत ।
 अमरान्वै निबोधास्मान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३
 अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपांपतिः ।
 शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४
 स वै त्वमागतान्स्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
 लोकपालाः सहेन्द्रास्त्वां समायान्ति दिदृक्षवः ॥ ५
 प्राप्तुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।

तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६
 एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
 एकार्थसमवेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७
 देवा ऊचुः ।
 करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ।
 न करिष्यसि कस्माच्चं ब्रज नैषध माचिरम् ॥ ८
 वृहदश्व उवाच ।
 एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।
 सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ ९
 प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
 जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ १०
 ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।

C. 3. 2146
B. 3. 55. 12
K. 3. 52. 13

3 ^a) K₃ B₃. 4 Dc S (except M₂) उक्तो (for उक्ते).
 — ^b) G₁ भगवान् (for मघ^०). K₂ B₂. 3 Dn D₄. 6 अभ्य^०
 (for प्रत्य^०).

4 ^a) B₁. 4 Dc D₅ तु (for च). — T₁ om. 4^bc.
 — ^c) D₂. 3 यः सर्वांतकरो नृणां.

5 ^a) K₂ Dn त्वं (for स). K₃ D₅ त्वं (for वै).
 K₂. 3 B (except B₁) Dn D₃-6 G₁ समा^० (for त्वमा^०).
 K₃ D₅ सर्वान् (for अस्मान्). — ^b) G₁ निबोधय (for
 निवेद^०). — ^c) Ś₁ K₃ G₁ सहेन्द्रास्त्वा; K₂. 4 B₂-4 Dn
 D₄. 6 म(K₄ B₄ स)हेन्द्राद्याः. — ^d) D₅ समायाता; T G
 दमयन्ति.

6 6 = (var.) 22. — ^c) Ś₁ K (except K₂) Dc
 D₁. 2. 6 एषाम् (for तेषाम्). K₁ एकतरं (for अन्यतमं).
 — ^d) K₃ B₁ S वरयेति (for यस्व). K₃ Dc M च (for
 ह). D₂. 3 वरय स्वयं (for यस्व ह).

7 ^a) K₁. 4 B₁ D₁. 2 तु (for स). — ^c) K₁ B₂. 4 Dn₂
 D₆ एकार्थं समुपेतं; K₂ B₃ Dn₁. n₃ D₄ र्थसमुपेतं; B₁ D₂. 5
 G₁ र्थं (D₂ र्थः; D₅ र्थे) समवेतं. — ^d) B₂ D₁ अर्हसि
 (for अर्हथ). — After 7, all MSS. except Ś₁ K₄ D₁-3
 ins.:

216* कथं तु जातसंकल्पः स्त्रियमुत्सहते पुमान् ।

परार्थमीदृशं वक्तुं तत्क्षमन्तु महेश्वराः ।

[(L. 1) K₂ B₃. 4 Dc तु; S हि (for तु). S (except

M₁) संकल्पां. K₃ S (except G₂ M₂) नरः (for पुमान्).
 — (L. 2) B₄ क्षमध्वं. B₃ D₅ ममेश्वराः; Dc [अ]मरेश्वराः
 (for महे^०). K₃ T₂ G तद्वै (K₃ द्वि; G₁ व) पश्यामरेश्वर;
 T₁ पश्य माममरेश्वर; M तद्वै पश्य सुरेश्वर.]

— S cont.:

217* एवमुक्तो नैषधेन मघवान्पुनरब्रवीत् ।

8 S om. the ref. — After 8, T G ins.:

218* स वै त्वमागतान्स्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।

श्रेयसा योक्ष्यसे हि त्वं कुर्वन्नमरशासनम् ।

[(L. 1) T₁ G₂ न्यवेदय; G₁ निबोधय.]

9 K₁ om. 9^a-11^b. T₂ G₃. 4 om. the ref. — ^a)
 K₄ एवमुक्तोऽथ; D₁. 3 क्तस्तु. B₂ वै देवैर्; G₁ M₂ देवेन
 (for देवैस्तैर्). Ś₁ K₄ B₁ Dc D₂. 3. 5 तु; K₃ च; D₁ स
 (for तैर्). — ^b) Ś₁ K₃. 4 D₁-3 ब्रजज्ञेव स उक्तवान्; Dc
 D₅ धः प्रत्युवाच ह. — After 9, T₂ G₃ ins.:

219* अस्माकं मायया छन्नस्त्वं प्रवेक्ष्यसि निश्चयम् ।

इति शक्रो नैषधं तं पुनरेवाभ्यभाषत ।

[With line 2, cf. 10^{ab}.]

10 K₁ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^c) K₃ M transp.
 जगाम and स.

11 K₁ om. 11^{ab} (cf. v.l. 9). — ^a) K_{3m} राजा
 (for तत्र). — ^b) Ś₁ T₂ G (except G₄) जनं (for
 गणं). — B₂ om. 11^{cd}. — ^c) Ś₁ K₁. 4 D₁-3 दीप्य-

देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ ११
 अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
 आक्षिपन्तीमिव च भाः शशिनः स्वेन तेजसा ॥ १२
 तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
 सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १३
 ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
 आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १४
 प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
 न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यचिन्तयन् ॥ १५
 अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
 कोऽयं देवो नु यक्षो नु गन्धर्वो नु भविष्यति ॥ १६
 न त्वेनं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुमपि किञ्चन ।
 तेजसा धर्षिताः सर्वा लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १७
 अथैनं स्मयमानेव स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।

दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ १८
 कस्त्वं सर्वानवद्याङ्गं मम हृच्छयवर्धन ।
 प्राप्तोऽस्यमरवद्वीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ १९
 कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
 सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः ॥ २०
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २१
 देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
 तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ २२
 तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।
 प्रविशन्तं हि मां कश्चिन्नापश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३
 एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
 एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

मानां स्ववपुषा.

12 °) Ś1 K1. 4 B3. 4 D4. 6 च भाः (as in text); K2 B1 Dn प्रभां; K3 च सा; D5 विभाः; M2 विभां; the rest च तां. D1 आक्षिपन्तीमिवाभिरुद्धां; D2. 3 पंतीं प्रभां भानोः. — °) S शशिनं.

13 °) K3 Dc T2 G (except G4) वारं (for धारं).

15 °) K4 तु सुप्रीता; B1-3 च संप्रीत्या (B3 ता); T2 G (except G1) तदा प्रीता. — °) K3 T G तं (for ता). — °) K2 B Dn D3. 4. 6 °भ्यपूजयन्.

16 G4 om. 16-17. — °) T G (G4 om.) transp. कान्तिर् and धैर्यं. — °) T G (G4 om.) नु (for ऽयं). Dc D3. 5 [S]थ (for the first नु). K2 B2-4 Dn D4. 6 [S]थ वा यक्षः (for नु यक्षो नु). Ś1 K4 B1 D2. 3 G1 वा; K3 [S]यं; Dc D5 [S]थ (for the second नु). — °) K2 B Dn D4. 6 वा; Dc D5 [S]थ (for नु).

17 G4 om. 17 (cf. v.l. 16). — °) K1. 2 B (except B1) Dn1. n2 D4. 6 तास्तं; K3 चैनं; D2 M2 त्वेवं; T G (G4 om.) त्वेव (for त्वेनं). — °) Ś1 श्रुत्वा; K (except K3) B (except B1) Dn D4. 6 तस्य (for सर्वा). — After 17, T2 G2. 3 repeat 15°.

18 °) K2 B (except B1) Dn D4. 6 स्मयमानं तु (for मानेव). — °) D3 वीक्ष्य (for वीरम्). — °) B4

(m as in text) विस्मयात्?]; D3 लज्जया; M भामिनी.

19 °) Ś1 K1 कथं (for कस्त्वं). K3 D2. 3 °वद्याङ्गः. — °) K3 D3 G2. 3 °वर्धनः. — °) G1 °च्छाम हेनघ.

20 °) Ś1 चागमनं (for आगं). T2 G3 चैव (for चेह). — °) Ś1 वासि न; Dc आसीनं; M2 आसीन्न (for चासि न). D5 कथं वा नासि लक्षितः; T2 G (except G1) कथमासीदलक्षितः. — °) S (except G1 M1) च (for हि). Ś1 K1 मद् (for मे). — °) D2. 3 राज्ञश्चैवोग्रशासनात्.

21 °) K1 D2. 3 T G प्रत्यभाषत (for प्रत्युवाच ह). — Before 21°d, K2 B D (except D1. 2) ins. नल उ°.

22 = (var.) 6. — °) K3 द्रष्टुम् (for प्राप्तुम्). — °) K1 एकतरं; K3 एकतमं (for अन्यं). G1 वीरं (for देवं).

23 °) B D4. 6 प्रभावेण. — °) D3 न लक्षितः (for अलं). — °) K2 B (except B1) Dn D4. 6 न (for हि). K3 नैवं (for कश्चिन्). — °) K2 B Dn D4. 6 अपश्यन् (for नापं). K3 D1. 3 नाप (D3 पि) वारयत्; S (except G1) नाभ्यं.

24 °) D3 °दर्थे ह्यहं (for °दर्थमहं). — °) S (except M2) तु मे वाक्यं (for शुभे बुद्धि). — °) Dc प्रकुरु त्वं. K4 D5 यथेप्सितं.

५३

बृहदश्व उवाच ।

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
 प्रणयस्य यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥ १
 अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किंचन ।
 सर्वं तत्तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २
 हंसानां वचनं यत्तत्तन्मां दहति पार्थिव ।
 त्वत्कृते हि मया वीर राजानः संनिपातिताः ॥ ३
 यदि चेद्भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ।
 विषमग्निं जलं रज्जुमास्थास्ये तव कारणात् ॥ ४
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५

येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।
 न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥ ६
 विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति ।
 त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७
 ततो वाष्पकलां वाचं दमयन्ती शुचिसिता ।
 प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ ८
 अस्त्युपायो मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ।
 येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥ ९
 त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
 आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ १०
 ततोऽहं लोकपालानां संनिधौ त्वां नरेश्वर ।

C. 3. 2180
B. 3. 56. 21
K. 3. 53. 21

Colophon. — Major parvan : Ś1 Dc1 T G आरण्य.
 — Sub-parvan : N (except Ś1 Dn2) T1 (om. sub-
 parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy.
 name : B4 दमयन्तीदर्शनं; D2 दमयन्तीस्वयंवरे नलदमयन्ती-
 समागमे नलवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or
 both) : Dc2 M1 53; Dn (Dn1 sup. lin.) 55; D1
 56; T G M2 52 (as in text). — Śloka no. : Dn
 25; D1 24.

53

1 ^{b)} T G प्रहसंतीदमब्रवीत्. — ^{c)} Ś1 वरं (for प्रणं).
 D1 महाराज (for यथा). D2 प्रणयं भावयंस्मिन्.

2 ^{a)} Dc D1. 5 transp. चैव and हि. K1 किंचित् (for
 चान्यत्). — ^{b)} T1 यच्चास्ति (for ममास्ति). K1 पार्थिव
 (for किंचन). — ^{c)} K2 B (except B1) Dn D4. 6 तत्सर्वं
 (by transp.); K3 सर्वतस; D1 सर्वं तु; D3 सर्वं नस्. K1
 T1 G2. 4 M विस्त्रब्धं; G1 विश्रब्धः.

3 ^{a)} Ś1 K4 B D2. 3 यत्तु; K3 D1. 5 M2 श्रुत्वा; Dn2
 यच्च (for यत्तत्). — ^{b)} Ś1 D4 G1. 2 M मा (for मां).
 — ^{c)} K3 महाराज (for मया वीर). — ^{d)} K3. 4 D1-3. 5
 संनिमंत्रिताः.

4 ^{a)} Ś1 K3. 4 Dc D1-3. 5 वै; K1 मां; K2 B Dn
 D4. 6 त्वं (for चेद्). K1 Dc वै (for मां). — ^{d)} T1 G1
 मृत्यु- (for तव).

5 In G1 the portion of the text from st. 5 up to
 समाह्वानं in 8^b of adhy. 56 is lost on a missing fol.
 (190). — ^{a)} Ś1 K (except K2) Dc D1-3 M उक्ते तु
 (for उक्तस्तु). — ^{b)} K1 T2 G (G1 missing) प्रत्यभाषत
 (for प्रत्युवाच ह). — ^{d)} T G अर्हसि (for इच्छं).

6 G1 missing (cf. v.l. 5). Ś1 om. (hapl.) 6^a-7^b.
 — ^{a)} S (except M1; G1 missing) भृताम् (for कृताम्).
 — ^{d)} D1 T1 M मनस्तेषु प्रवर्ततां.

7 G1 missing (cf. v.l. 5). Ś1 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6).
 — ^{b)} B3. 4 मृत्युम् (for मृत्युम्). K1. 3 Dc D1. 2 इच्छ-
 ति; B Dn1. n3 D6 अर्हं; D5 अर्हं (for क्रच्छं). — ^{c)}
 Ś1 K (except K2) Dc D1-3. 5 पाहि (for त्रां). — After
 7, K1. 2 B D (except D1-3) ins. a passage given in
 App. I (No. 8).

8 G1 missing (cf. v.l. 5). — ^{a)} K2. 3 B2 Dn
 D1. 3. 6 G2 बाष्पाकुलां; B1 वार्याकुलां; T1 बाष्पाकुला; T2
 G3 बाष्पाकुलं. — ^{c)} Ś1 K Dn D1. 2. 4-6 प्रत्यां; D3 अपां
 (for प्रव्यां).

9 G1 missing (cf. v.l. 5). — ^{a)} K2 B2. 3 Dn
 D4. 6 उपायोयं (for अस्त्युपायो). Ś1 नलो (for मया).
 — ^{c)} B1 यथा (for येन).

10 G1 missing (cf. v.l. 5). — ^{a)} B2 Dc त्वयैव
 (for त्वं चैव). — ^{b)} K (except K1) B D देवाश्चैत्र (B1
 देवाः साभिः; D3 देवा इन्द्रपुरो; M2 लोकपालाश्च साभिकाः
 (= 3. 51. 22^b).

वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ ११
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशां पते ।
 आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ १२
 तमपश्यंस्तथायान्तं लोकपालाः सहेश्वराः ।
 दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तत् ॥ १३
 देवा ऊचुः ।
 कश्चिद्दृष्टा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ॥ १४
 नल उवाच ।
 भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
 प्रविष्टः सुमहाकक्ष्यं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥ १५
 प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ।

ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ १६
 सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
 विस्मिताश्चाभवन्दृष्ट्वा सर्वा मां विबुधेश्वराः ॥ १७
 वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ।
 मामेव गतसंकल्पा वृणीते सुरसत्तमाः ॥ १८
 अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
 त्वया सह नरश्रेष्ठ मम यत्र स्वयंवरः ॥ १९
 तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्ये नरोत्तम ।
 एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ २०
 एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।
 मयाशेषं प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

11 G₁ missing (cf. v.l. 5). D₅ om. 11^{ab}. — ^a) K₁ M₁ तत्राहं. — ^b) Ś₁ त्वा (for त्वां). D₁. 3. 6 नरेश्वरं. — ^d) T G (G₁ missing) नैष (for नैवं).

12 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^b) Ś₁ K (except K₂) D₁-3 महायशाः; B₃ G₄ विशां पतिः. — ^c) Ś₁ नलसु; K₁ जवात्; K₃. 4 D₁-3 ततस् (for पुनस्). — D₄ om. 12^d-13^a. — ^d) Ś₁ K (except K₂) D₁-3 सवासवाः; M इयवस्थिताः (for समां).

13 G₁ missing (cf. v.l. 5). D₄ om. 13^a (cf. v.l. 12). — ^a) T₂ G₃ तत्रां (for तमं). M अथां (for तथां). — ^b) = 3. 54. 20^b. Ś₁ K₂ B Dc Dn D₁. 4. 6 महेश्वराः; K₁ M नरेश्वरं (for सहें). — ^c) B₃. 4 M₁ अथां; T G (G₁ missing) तथां (for ततो). — ^d) K₂. 4 Dn D₄. 6 M₂ तं (for तत्).

14 G₁ missing (cf. v.l. 5). K₂ B (except B₂) Dn D₄. 6 om. the ref. — ^a) Ś₁ K₁ वीर (for दृष्टा). Ś₁ K₁ दृष्टा; K₃. 4 Dc D₁-3 वीर (for राजन्). — ^d) K₁ नल (for ऽनघ).

15 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a) T₂ G₂. 3 त्वहम् (for अहम्). — ^c) D₂. 3 M₂ सुमहत् (for सुमहा). N (except Ś₁ K₁ D₁) spells कक्षं.

16 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^{ab}) K₄ D₁ transp. तत्र and कश्चित्. — ^c) Ś₁ K (except K₂) Dc₂ D₁-3. 6 M विना (for ऋते).

17 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁-3. 6 तस्या (for चास्या). — ^b) D₂. 3 om. च. Ś₁ K₁. 3 B₁ अस्मि (for अपि). — ^{cd}) K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 M transp. दृष्ट्वा and सर्वा.

18 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^c) T₁ G₂. 4 M₁ मामेवागतं. — ^d) D₁-3 M₂ वृणोति. K₂ B (except B₁) Dn D₄-6 सा सुरोत्तमाः.

19 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a) K₃ Dc₂ मा (for मां). — ^b) K₃ S (except M₂; G₁ missing) सुरसत्तमाः (for सहिताः सुराः); cf. 18^d. — ^c) K₂ B Dn D₄. 6 M₁ नरव्याघ्र (for श्रेष्ठ).

20 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a) Ś₁ G₄ M₂ त्वा (for त्वां). — ^b) K₁ नरेश्वर; Dc नृपोत्तम; D₃ न संशयः (for नरो). K₂ B Dn D₄. 6 वरयिष्यामि नैषध (B₁ सत्तम). — ^c) K₃ एव (for तव). D₃ भाग (for बाहो). — ^d) K₃. 4 (by transp.) न दोषो. K (except K₁) D₃ भवितेति हि; B₂ D₁ तेति च; D₅ ता त्विह; T₂ G₃. 4 ता तव.

21 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a) T₂ G (G₁ missing) एवं; M₁ एतद् (for एव). — ^b) K₂ B₁ Dn D₄. 6 उपां (for उदां). — ^c) K₁. 2 B Dn D₄-6 मया शेषे; M अतः परं. — ^d) D₃ भवन्तु. M सुरसत्तमाः (for त्रिदशे).

Colophon. G₁ missing. B₁ reads it in marg.

५४

बृहदश्व उवाच ।

अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
 आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १
 तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
 त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २
 कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
 विविशुस्ते महारङ्गं नृपाः सिंहा इवाचलम् ॥ ३
 तत्रासनेषु विविधेष्वामीनाः पृथिवीक्षितः ।
 सुरभिस्त्रयधराः सर्वे समुष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४
 तां राजसमितिं पूर्णां नागैर्भोगवतीमिव ।
 संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५

तत्र स पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः ।
 आकारवन्तः सुश्लक्षणाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६
 सुकेशान्तानि चारूणि सुनासानि शुभानि च ।
 मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ७
 दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
 मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षूषि च मनांसि च ॥ ८
 तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
 तत्र तत्रैव सक्ताभून् चचाल च पश्यताम् ॥ ९
 ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
 ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिव ॥ १०
 तान्समीक्ष्य ततः सर्वान्निर्विशेषाकृतीन्स्थितान् ।

C. 3. 2201
B. 3. 57. 11
K. 3. 54. 11

— Major parvan: Ś1 K1 B1 Dn2 T G2-4 आरण्य.
 — Sub-parvan: N (except Ś1) T G3 M1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: B4 नलदौत्यं; D2 दमयन्तीस्वयंवरे नलदमयन्तीवाक्ये विबुधान्प्रति नलग्रत्यागमनः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dc2 M1 54; Dn (Dn1 sup. lin.) 56; D1 57; T G2-4 M2 53 (as in text). — Śloka no.: Dn 31; D1 21.

54

☞ This adhy. is missing in G1 (cf. v.l. 3. 53. 5); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) D3 तु सं (for शुभे). — ^b) Ś1 K4 D2 पुण्यक्षणे; T1 M पुण्यक्षणे (T1 के). — ^d) K1. 4 राजन् (for राजा).

2 ^a) K3 ते श्रुत्वा. K4 तु मही (for पृथिवी). D5 एतच्छ्रुत्वा मही.

3 ^a) K4 Dc D1-3 रचितं. — ^b) D3 मणिरत्नविभूषितं. — ^{cd}) T2 G (G1 missing) तं (for ते). K3 तदा (for महा). K2 Dn transp. महा and नृपाः.

4 ^a) = 4. 17. 19^d; 65. 13^b; 67. 29^d. Cf. 1. 73. 17^b. K2 B1 Dn D5 प्र; T1 सं; T2 G3 स (for सु).

5 M1 om. 5. — ^a) K1. 3 B Dc Dn D4. 6 पुण्यां;

D1. 3 यूनां (for पूर्णा). — ^b) K4 (by corr.) D1-3 यथा (for इव). — After 5^{ab}, T2 G (G1 missing) ins.:

220* प्रविवेश नलो देवैः पुण्यश्लोको नराधिपः ।

— ^c) K3 सुपूर्णा; K2 Dn3 G3 संपूर्ण. B1 Dc D5 S (G1 missing; M1 om.) ऋ(B1 वृ)षभस्कंधैर्. — ^d) B3 सिंहैर् (for व्याघ्रैर्). — After 5, D1 ins.:

221* देवगन्धर्वपतयो ददृशुर्विस्मयान्विताः ।

पौरजानपदाश्चैव ये तत्रासन्समाहिताः ।

6 ^a) B1 नृपाः सु (for तत्र स). S (except M2; G1 missing) तेषां (for पीना). — ^b) B2 परिघोपमबाहवः.

— ^c) K2 Dn2. n3 D4. 6 आकारवर्णसुश्लक्षणाः; B1 D1. 3 वंतः सुश्लिष्टाः; Dn1 वंतः सुश्लाघ्याः.

7 ^b) Ś1 K1. 4 Dc D5 (before corr.) सुनसानि; M1 सुहा. K2 B Dn D4. 6 (after corr.). 6 सुनासाक्षिभुवाणि च. — ^c) B1 Dc दृश्यन्ते (for शोभन्ते).

10 ^d) K2 B (except B1) D4-6 T2 (before corr.) इह; K4 अथ (for इव).

11 T1 G4 om. 11^{ab}. — ^a) Ś1 K1. 4 D1. 2 [अ]थ सा; D3 [अ]थ वै (for ततः). — ^b) B1 असौ; Dc D2 T2 G2. 3 M1 इव (for स्थितान्). K3. 4 B2 कृति(B2 कृती)स्थितान्. — ^d) Ś1 K (except K4) B1 Dn D1. 3. 6. 6 M2 नाभ्यजानन्; Dc1 नाज्ञासीच्च. T2 G2. 3 तथा; G4 तदा (for नृपम्). — After 11^{cd}, S (G1 missing) ins.:

संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानात्तलं नृपम् ।
 यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ॥ ११
 सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याथ तर्कयामास भामिनी ।
 कथं नु देवाञ्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ॥ १२
 एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ।
 श्रुतानि देवलिङ्गानि चिन्तयामास भारत ॥ १३
 देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ।
 तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्ष्ये ॥ १४
 सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
 शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालमन्यत ॥ १५
 वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।
 देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ॥ १६
 हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।

पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ १७
 वाचा च मनसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।
 तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १८
 यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १९
 स्वं चैव रूपं पुण्यन्तु लोकपालाः सहेश्वराः ।
 यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ २०
 निश्चयं दमयन्त्यास्तत्करुणं परिदेवितम् ।
 निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ २१
 मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च भारत ।
 यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २२
 सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्तबधलोचनान् ।
 हृषितस्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् ॥ २३

222* निर्विशेषवयोवेषरूपाणां तत्र सा शुभा ।

— Ś1 om. (hapl.) 11^e-12^d; K3 om. 11^e-12^b. — ^c) D1 पश्यते; D3 (corrupt) दर्शयन् (for ददृशे).

12 Ś1 om. 12; K3 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — ^a) K1 तु; T2 G3 तं; G4 सा (for [अ]थ). K4 D1-3 सा तु (D1 सा तं; D2 सा च; D3 सैव) चिन्तयती बुद्ध्या (cf. v.l. 13^a). — D1 om. (hapl.) 12^b-13^a. — ^b) K2 B D (except D2. 3; D1 om.) भाविनी (B1 कामिनी); T2 G2. 3 M1 मानिनी. — ^c) K2 B Dn D4. 6 M1 हि (B1 न) (for नु).

13 D1 om. 13^a (cf. v.l. 12). — ^a) Ś1 K (except K2) D2. 3 सैवं (Ś1 °व) चिन्तयती बुद्ध्या (cf. v.l. 12^a). — D5 om. 13^{cd}. — ^d) K2 B Dn D4. 6 M2 तर्कयामास; T2 G2. 3 गणं. Ś1 K (except K2) B1 D1-3 भामिनी; Dc भाविनी (cf. 12^b).

14 ^b) D2. 3 स्थविरेषु. M2 वै (for मे).

15 ^a) S (except M2; G1 missing) एवं विचिन्त्य (for सा विनि°). Ś1 K (except K2) D1-3 मनसा; T2 G3 विबुधा (for बहुधा). — ^b) = 1. 57. 41^b. Dn3 सा विचार्य (for विचार्य च).

17 ^c) K1. 3 D3 सत्येन (for सत्येन). — ^d) Ś1 K1 D3 देवाः संप्रति संतु मे.

18 Ś1 om. (hapl.) 18-19. — ^a) = 16^a. B D4. 6 वचसा (for वाचा च). K2 Dn मनसा वचसा चैव. — ^b) K4 B1. 3 Dn1 S (except T1; G1 missing) नातिचरामि;

D1 नान्यं वृणोमि. K1. 4 Dc D2. 3. 5 तं (for [अ]हं). — 18^{cd} = (var.) 19^{cd}.

19 Ś1 K3. 4 D1 om. (hapl.) 19 (for Ś1, cf. v.l. 18). — 19^{cd} = (var.) 18^{cd}. — ^c) T G2. 3 वै (for मे). B2 Dc M2 विबुधास (for मे देवास्). D2 पतित्वे तेन सत्येन (= 17^c). — ^d) D2 विबुधाः (for तमेव). — After 19, K1. 2 B Dn D4-6 ins.:

223* यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ।

[(L. 1) B1. 4 D5 आदिष्टं (for आरब्धं). D5 वरणे (for [आ]राधने).]

— 223* is followed by a repetition of 19^{cd}!

20 ^a) Ś1 K1 B1 पश्यन्तु; K2 B2-4 Dc Dn D2-4. 6 कुर्वन्तु; K3 D1. 5 पुण्यन्तु (for पुण्यन्तु). — ^b) = 3. 53. 13^b. K1. 2 B D (except D1-3) M2 महे° (for सहे°). — ^c) Ś1 K4 D2. 5 G2. 4 अपि (for अभि-).

21 ^a) K4 D2. 3 तु (for तत्). — ^b) K2 B1 Dn D4 प्रति- (for परि-). — ^c) M2 च परं (for परमं). Ś1 K3. 4 D1-3 तस्या (for तथ्यम्). G2. 4 निश्चयं परमत्यर्थ.

22 Dc D4. 5 om. 22^{ab}. — ^a) T1 मनोविशुद्धां. T2 G (G1 missing) भक्तिं च. D1 महाबुद्धिं च भक्तिं च. — ^b) T2 G (G1 missing) बुद्धिं (for भक्तिं). K2 B Dn नैषधे (for भारत). — ^d) Ś1 K (except K2) Dc D1-3. 5 समस्तं. The same MSS. (except D5) लिङ्गधारणं.

23 ^a) M2 विविधान् (for विबुधान्). M1 देवान् (for सर्वान्). — ^b) K4 निःस्वेदान्. K3 स्वधचक्षुषः. — ^c)

छायाद्वितीयो म्लानस्रग्रजःस्वेदसमन्वितः ।
भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥ २४
सा समीक्ष्य ततो देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण भारत ॥ २५
विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना ।
स्कन्धदेशेऽसृजच्चास्य स्रजं परमशोभनाम् ।
वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २६
ततो हा हेति सहसा शब्दो मुक्तो नराधिपैः ।
देवैर्महर्षिभिश्चैव साधु साध्विति भारत ।
विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपम् ॥ २७

De1 हृषितस्रजोनुलिप्तांगान्; D1 हृषितस्तनुलिप्तांगान्; D3
हृषितास्रजोधारान्; T1 corrupt; T2 (by corr.) G2-4
अम्लानस्रग्रजोहीनान् (T2 G3 °पेतान्).

24 ^{ab}) K3 छायान्वितो हि (for °द्वितीयो). T1 (cor-
rupt) छाया सा तृतीयमाम्लानस्रग; G2. 4 M1 छायाद्वितीय-
(M1 °यं)म्लानस्रग. D2 रजःस्वेदसमादृतेः; T1 G2 °स-
मन्वितं. T2 G3 छायाद्वितीयमम्लानस्रग्रजःस्वेदसंयुतं. — °)
K3. 4 B4 D1-3 M2 भूमिस्थो; T1 भूमिष्ठं; T2 G (G1
missing) भूमिस्थं. S (except M2; G1 missing) नैषधं
चैव. — °) B1 सूचिते; S (G1 missing) °तं.

25 T1 om. 25^a-26^d. — °) K2 B Dn D4. 6 तु
तान्; K3. 4 Dc D1-3. 5 T2 G तदा (for ततो). — °)
Dc D5 भाविनी; D2. 3 भामिनी; M1 नैषधं (for भारत).
— °) om. (hapl.) 25^{cd}. — °) M1 वरयामास तं तत्र.
— °) K2 B (except B3) Dn D4. 6 पांडव; K4 D1 M2
पार्थिव (for भारत).

26 T1 om. 26^{abcd}. — °) K1 B4 वस्त्रांतं (!). — °)
T2 G (G1 missing) कंठं (for स्कन्धं). °) K (except
K2 D1-3 स्रजं (for [S]सृजच्). K2 B D (except
D1-3) तस्य (for चास्य). — °) °) K (except K2) D1. 3
[अ]सृजत् (for स्रजं). °) D4 परमशोभना; D2 प्राक्षिपद्वरवर्णि-
नी. — °) °) K (except K2) Dc D1-3 धर्मवत्सला; D5
धर्मतः स्थिता; M2 धर्मसंस्थिता (for वरं).

27 °) B1 वचसा; S (except M2; G1 missing)
संजज्ञे (for सहसा). — °) K1. 2 B Dn D4-6 मुक्तः शब्दो
(by transp.). °) K (except K2) D1-3 जनाधिपैः; T1
M1 नरेतैः; T2 G (G1 missing) नरोत्तमैः. — °) K2
B2. 4 Dn D4. 6 तत्र (for चैव). — °) °) K1 ईरितैः
शब्दैः. — °) D2 transp. नलं and नृपं. — After 27,

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ २८
प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ २९
अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३०
यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ३१
स्रजं चोत्तमगन्धाढ्यां सर्वे च मिथुनं ददुः ।
वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३२

K1. 2 B D (except D1-3) ins.:

224* दमयन्तीं तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः ।

आश्वासयद्वारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

यत्त्वं भजसि कल्याणि पुमांसं देवसंनिधौ ।

तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने रतम् ।

यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते । [5]

तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्वीमि ते ।

दमयन्ती तथा वारिभरभिनन्द्य कृताञ्जलिः ।

तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वमिपुरोगमान् ।

तानेव शरणं देवाञ्जग्मतुर्मनसा तदा ।

[(L. 4) K1 एनं; K2 B1. 3 Dc D5 एवं; B2. 4 D4 एतं
(for एतत्). — (L. 7) K2 दमयन्ति; Dn2 D4 °यन्तीं.]

29 °) K1 दर्शनं प्रति यज्ञस्य. — °) K4 मतिं (for
गतिं). K3 स्थितिं (for शुभाम्).

30 After 30^{ab}, K3 reads 31^{cd}. — 30^b = 31^d.
— °) K1 (corrupt) तां लोकानात्मप्रभांश्च; K3 D1. 2 S
(G1 missing) लोकानात्मप्रभांश्चैव.

31 °) S (G1 missing) मनसः (for परमां). °) K1
D1 गतिं (for स्थितिम्). — After 31^{ab}, De1 D1 ins.:

225* वरद्वयं ददौ तस्मै प्रीयमाणोऽर्कनन्दनः ।

— K3 reads 31^{cd} after 30^{ab}. — 31^d = 30^b.

32 °) M1 om. च. K2 B D (except D1. 4. 6)
स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः. — °) D5 एतान् (for एवं). D1. 3
[अ]स्मै (for [अ]स्य). — °) K1 सर्वे ते (for देवास्ते). °) K1
K1. 4 Dc D1-3. 5 ययुः (for गताः). — After 32, S
(except M2; G1 missing) ins.:

226* एतत्सर्वं नलोऽपश्यदमयन्ती च भारत ।

यथा स्वप्नं महाराज तथैव ददृशुर्जनाः ।

ततः स्वयंवरं चक्रे भीमो राजातिमानुषम् ।

पार्थिवाश्चानुभूयास्या विवाहं विस्मयान्विताः ।
 दमयन्त्याः प्रमुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ३३
 अवाप्य नारीरत्नं तत्पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः ।
 रेमे सह तया राजा शच्येव बलवृत्रहा ॥ ३४
 अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोऽशुमानिव ।
 अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥ ३५

ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ।
 अन्यैश्च क्रतुभिर्धर्मान्बहुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ३६
 पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
 दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ३७
 एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
 ररक्ष वसुसंपूर्णा वसुधां वसुधाधिपः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

बृहदश्व उवाच ।

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।

यान्तो ददशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १
 अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।

समागतेषु सर्वेषु भूपालेषु विशां पते ।
 दमयन्त्यपि तद् दृष्ट्वा राजमण्डलमृद्धिमत् । [5]
 अन्वीक्ष्य नैषधं वव्रे भैमी धर्मेण भारत ।
 [(L. 6) = var. 25^{cd}.]

33 ^{ab}) K₂. 4 B Dc₂ Dn D₄. 6 [अ]स्य (for [अ]स्या).
 S (except M₂; G₁ missing) वृते च नैषधे भैम्या निवृत्ते
 च स्वयंवरे. — ^c) K₂ B Dn D₄. 6 च मुदिताः; K₃ ततः
 सर्वे (for प्रमु^०). S (except M₂; G₁ missing) सर्व एव
 महीपालाः. — ^d) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁₋₃. 5 M₂
 विप्र^० (for प्रति^०). — After 33, K₁. 2 B D (except
 D₁₋₃) S (except M₂; G₁ missing) ins.:

227* गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।

विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ।

[(L. 2) Dc भैम्या धर्मेण भारत (for the posterior half);
 cf. 25^d.]

K₁. 2 B D (except D₁₋₃) cont.:

228* उष्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदां वरः ।

भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वक्रम् ।

[(L. 1) K₁ B₁ Dc तस्य (for उष्य). Dc यथाकालं.]

34 ^a) K₂ B Dn D₄₋₆ T G (G₁ missing) तु; Dc
 च (for तत्). — ^b) B₃ नराधिपः; M₂ [S]पि भारत. — ^c)
 K₂ B D (except D₂. 3. 5) राजन् (for राजा). — ^d) A
 few 8 MSS. बल^० (for बल^०). G₄ यथा शच्या पुरंदरः.

35 ^a) T₂ G₃ भ्राजते (for मुदितो). — ^c) Ś₁ K
 (except K₂) Dc D₁₋₃. 5 रंजयन्वसुधां वीरो. — ^d) K₃
 Dc प्रति^० (for परि^०).

36 ^a) D₂ इयाजा^० (for ईजे चा^०). Ś₁ K₁ (by
 transp.) [S]पि च; Dc D₆ चैव. — ^b) K₃. 4 नाहुषः.
 — ^{cd}) K₂. 4 B Dn D₄₋₆ T₂ G₃ (by transp.) बहुभि-
 (B₁. 2 विविधैर्) धर्मान्क्रतुभिश्च. Ś₁ K₁ प्राप्त^०; G₂. 4 त्वाप्त^०;
 M स्वाप्त^० (for चाप्त^०).

37 ^a) B₃ पुरेषु; D₃ पुण्येषु (for पुनश्च). — ^b) T
 G₂. 3 M₁ जले^० (for वने^०). — After 37, Dc₁ Dn D₁₋₃
 ins.:

229* जनयामास च नलो दमयन्त्यां महामनाः ।

इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कन्यकाम् ।

38 ^a) Dc₁ D₁ G₂. 4 सं- (for स). D₁₋₃ तु (for च).
 — ^b) D₃ तु (for च).

Colophon. G₁ missing. — Major parvan: Ś₁ Dn₂
 T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: N (except Ś₁ D₂)
 T₁ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only
 नलोपाख्यान. — Adhy. name: Dn₁. n₃ M₁ दमयन्ती-
 स्वयंवरः; D₂ दमयन्त्या नलवरणो नाम स्वयंवरः. — Adhy.
 no. (figures, words or both): Dc₂ M₁ 55; Dn₂. n₃
 57; D₁ 58; T G₂₋₄ M₂ 54 (as in text). — Śloka
 no.: Dn 49 (Dn₁ 50); D₁ 40.

55

This adhy. is missing in G₁ (cf. v.l. 3. 53.
 5); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{1ab}=3. 54. 28^{ab}. — After 1, M₂ ins. a passage

द्रापरेण सहायेन कले ब्रूहि क यास्यसि ॥ २
 ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 गत्वाहं वरयिष्ये तां मनो हि मम तद्रतम् ॥ ३
 तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
 वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४
 एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
 देवानामन्व्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५
 देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
 ननु तस्या भवेद्व्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६
 एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।
 अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७
 कश्च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।

यो वेद धर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ॥ ८
 यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं तपः शौचं दमः शमः ।
 ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ ९
 आत्मानं स शपेन्मूढो हन्याच्चात्मानमात्मना ।
 एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ १०
 कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ।
 एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ॥ ११
 ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
 संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ १२
 भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते ।
 त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि ॥ १३

C. 3. 2253
B. 3. 58. 14
K. 3. 55. 15

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

of 8 lines given in App. I (No. 9).

2 ^{ab}) T₂ G (G₁ missing) प्रेक्ष्य (for शक्रः), and शक्रः स (for संप्रेक्ष्य). D₁ परवीरहा; S (mostly) बलवृत्रहा. — ^c) Ś₁ सहासीनं; K₁. 3 B₃ T G (G₁ missing) सहानेन. — ^d) M₁ क यास्यसि कले वद.

3 ^c) K₂ B Dn D₄. 6 S (except M₂; G₁ missing) हि (for [अ]हं). — ^d) K₂ B Dn D₄. 6 तां; T₁ हृद् (for तद्). K₃ (corrupt) ममापि मनस्तद्रतं.

4 ^a) K₄ D₁₋₃ ततो (for तम). — ^b) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁₋₄. 6 T₂ G₂. 3 M निवृत्तः. — ^{cd}) T G (G₁ missing) नलो राजा पतिस्तस्या बभूव स महाद्युतिः (T₁ G₂ ते).

6 ^c) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ तत्र; D₁. 3 ततस् (for ननु). T₂ G₃ तस्य (for तस्या).

7 ^b) K (except K₂) D₁. 3 तं (for ते). — ^c) K (except K₁) B Dn D₂. 4-6 M₂ ज्ञाते (for ज्ञातो). — Dc₂ (which om. 8) ins. 230* after 7.

8 Dc₂ om. 8. T G (G₁ missing) transp. 8^{ab} and 8^{cd}. — ^a) K₂ Dn D₄ M₂ का च; K₃ D₂. 3 कश्चित्; T₁ G₂. 4 किं च; M₁ का स्विन्. Dc₁ धर्मगुणो. — K₁. 2 B Dc Dn D₄₋₆ T G (G₁ missing) ins. after 8 (Dc₂, which om. 8, ins. after 7): M ins. line 1 only after 8^{ab}: 230* योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।

नित्यं तृसा गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ।

अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः ।

[(L. 1) M₁ सांगान् (for सर्वान्). — (L. 2) T G (G₁ missing) नित्यं (for नित्यं). — (L. 3) B₁ D₅ T G (G₁ missing) अहिंसायां रतो. Dc नित्यं (for यश्च). T G (G₁ missing) धर्म (for सत्य).]

— Thereafter K₁ ins. 231*.

9 ^a) B Cn दाक्ष्यं (B₁ दानं); M₂ सम्यक्; Cnp सत्यं (as in text). B₄ Dn ज्ञानं; B₁ दाक्ष्यं (for दानं). — ^b) Ś₁ K (except K₂) B₁. 3 Dc D₁₋₃. 5 शौर्यं (for शौचं). Ś₁ K₁. 3 क्षमा दमः; T₁ सदा क्षमा; T₂ G (G₁ missing) दया क्षमा (for दमः शमः). — K₂ B Dc Dn D₄. 6 ins. after 9: K₁, after 230*:

231* एवरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
 which is a v.l. of 10^{cd}.

10 ^a) K₃ B₁ G₂. 4 M₂ संशपेन्; B₂ शपते; Dc शमयेन्. — ^b) K₂ B Dn D₂₋₄. 6 G₄ om. च. — D₄ om. 10^{cd}. — ^c) K₄ एवभूतं. T G (G₁ missing) हि (for वै). — ^d) T₁ शासितुं; G₄ वासितुं; M₁ पीडितुं (for शपितुं).

11 ^a) T G (G₁ missing) असकृन् (for कृच्छ्रे स). — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃. 5) विपुले हृदे; K₃. 4 D₃ विपुलप्लवे.

12 ^a) T G (G₁ missing) गतेषु तेषु दे. — ^c) S (G₁ missing) संयंतुं (for संहर्तुं).

५६

बृहदश्व उवाच ।

एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १
 स नित्यमन्तरप्रेक्षी निषधेष्ववसचिरम् ।
 अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ २
 कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामास्ते स्म नैषधः ।
 अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३
 स समाविश्य तु नलं समीपं पुष्करस्य ह ।

गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
 अक्षघूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
 निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राजन्नलं नृपम् ॥ ५
 एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥ ६
 आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
 दीव्यावेत्यब्रवीद्धाता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
 न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।

13 ^a) K₄ D₂ ध्वंसं (for अंशं). — ^b) D₁. ३ रंस्यति.
 — ^a) K₁. २ B₂ D_n D₄. ६ (by transp.) साहाय्यं कर्तुम्;
 T G (G₁ missing) कर्तुं मे साह्यम्; M साह्यं मे कर्तुम्.
 — After 13, T G (G₁ missing) ins.:
 232* मम प्रिये कृते तस्मिन्कृतवांश्च भविष्यसि ।

Colophon om. in D₂. ३. G₁ missing. — Major par-
 van: Ś₁ D_n T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: N (except
 Ś₁ B₄; D₂. ३ om.) T G₃ (all om. sub-parvan name)
 mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: B₄ कलि-
 द्वापरमन्त्रणं; T₂ G₃ इन्द्रकलिसंवादः. — Adhy. no. (figures,
 words or both): D₂ M₁ 56; D_n (D_n sup. lin.) 58;
 D₁ 59; T G₂₋₄ M₂ 55 (as in text). — Śloka no.:
 D_n 14; D₁ 13.

56

1 The portion of the text from 1^a up to समाह्वानं
 (in 8^b) is missing in G₁ (cf. v.l. 3. 53. 5). — ^b) T
 G (G₁ missing) तदा (for सह). — ^c) Ś₁ K₁ कलिस्य
 (for ततस्).

2 G₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ B D_n D₄. ६
 T₂ G₃ 'प्रेप्सुर्' (for 'प्रेक्षी').

3 G₁ missing (cf. v.l. 1). — ^b) K₄ M D₂. ६ शय्याम्
 (for संध्याम्). K₂ अध्यास्त; K₄ D₂. ३ S आस्ते स; K₄ M
 D₆ मेजे सं; B (except B₁) D_n. २ C_n अन्वास्त (C_np
 सोऽस्ते स्म); D_n D₄. ६ अन्वास्त (for आस्ते स्म).

4 G₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ B D_n D₄. ६
 च (for तु). — ^b) K (except K₄) B D (except D₁₋₃. ६)

T₂ G₃. ४ च; G₂ M₂ तु (for ह). — ^a) D₁ अक्षैर् (for
 एहि).

5 G₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B₂ D₂ जित्वा (for
 जेता). — ^b) K₄ च; D_c स (for हि). — ^a) K₂. ३. 4 M
 B D_n D₃₋₆ T₂ G₃ राज्यं (for राजन्). — After 5, K₄
 ins.:

233* एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करस्तमभाषत ।

K₄ (om. lines 2-3) cont.: K₃ D₁ ins. after 5:

234* पुष्कर उवाच ।

पणेन दीव्यते वीर नास्ति वित्तं पणाय मे ।

वित्तहीनेन च नलः क्रीडते न मया सह ।

पुष्करेणैवमुक्तस्तु कलिर्वचनमब्रवीत् ।

भविष्येऽहं वृषश्रेष्ठेन दीव्य पणेन वै ।

[(L. 2) D₁ कथं क्रीडेन् (for क्रीडते न). — (L. 4) K₄
 भविष्येहं नरश्रेष्ठ सखा दीव्य नलेन वै.]

6 G₁ missing (cf. v.l. 1). — ^b) D₁ T₂ G. (G₁
 missing) अभ्यगात्. — Ś₁ D₃ om. (hapl.) 6^{cd}. — ^a)
 T G (G₁ missing) M₁ तं वै; M₂ बहून् (for गवां). D₁. 2
 M₂ अभ्यगात्; T G (G₁ missing) अन्वियात्; M₁ अन्वगात्.

7 G₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K (except
 K₂) D₁₋₃ च (for तु). — ^c) T G (G₁ missing) प्रीत्या;
 M₂ भ्रात्रा (for भ्राता). K₃ D_c D_n D₆ एहि दीव्याम (K₃
 D_n २ 'व'हे राजन्. — ^a) K₁ T G₃. ४ पुनः पुनः (for
 मुहुर्मुहुः).

8 G₁ missing up to समाह्वानं in 8^b (cf. v.l. 1).
 — ^b) D₁ समाह्वय. T G (except G₁) महायशाः. — ^c)
 B₃ S वैदम्यां 'माणायां. — ^a) S (except M₂) प्राप्तं (for
 पणं). — After 8, K₃ ins.:

[180]

वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालमन्यत ॥ ८
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
 आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ९
 तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
 निवारणेऽभवच्छक्तो दीन्यमानमचेतसम् ॥ १०
 ततः पौरजनः सर्वो मन्त्रिभिः सह भारत ।
 राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११
 ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 एष पौरजनः सर्वो द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १२
 निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
 अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३

ततः सा वाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४
 राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
 मन्त्रिभिः सहितः सर्वै राजभक्तिपुरस्कृतः ।
 तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥ १५
 तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं सुमध्यमाम् ।
 आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ॥ १६
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ।
 नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ॥ १७
 तथा तदभवद् द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
 युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

C. 3. 2271
B. 3. 59. 18
K. 3. 56. 20

235* आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि पणादपि !;
 while S (M om. line 2) ins.:
 236* ततः स राजा सहसा देवितुं संप्रचक्रमे ।
 भ्रात्रा दैवाभिभूतेन दैवाविष्टो जनाधिपः ।
 9 ^{b)} Ś1 K1 रत्नानां चैव; T2 G3 यानयुग्यसु. G2. 4
 वाससः. — ^{a)} B3 हीयते; D2 G1 दीन्यते (for जीयते).
 Dc D1. 5 पुनः पुनः (for नलस्तदा).
 10 ^{a)} K4 (marg. sec. m. as in text) दीन्यते तम् (for
 दीन्यमानम्). N अरिंदमं (K1. 2 B Dc Dn3 D4 °म) (for
 अचेतसम्).
 11 ^{a)} K2. 4 Dn D5. 6 T G °जनाः सर्वे. — ^{b)} Ś1
 K1. 3. 4 Dc D1-3. 5 दुःखशोकसमन्वितः (K4 D2. 3. 5 °ताः).
 — ^{c)} K1 transp. राजानं and द्रष्टुं. D3 इच्छन्ति (for आग-
 च्छत्). — ^{d)} Ś1 K1. 3. 4 D1-3 आतुराः (K1. 3 D1 °रः).
 12 G1 om. 12. — ^{a)} D2 तत्र (for सूत). — ^{c)} K2
 B D (except D1-3) देवि (for सर्वो). T G (G1 om.)
 पौरजानपदः सर्वो (T1 °दाः सर्वे). — ^{d)} D2. 3 द्वारे.
 14 ^{a)} Ś1 K3 D1. 2 ततः स; K4 ततस्ता; T1 स दृष्ट्वा.
 — ^{b)} T1 चार्ता (for वाचा). Ś1 K (except K2) D1-3. 5
 मूर्छिता; some MSS. कर्षिता.
 15 ^{ab)} K1. 3 एष (for राजन्). K1. 3 Dc M1 उप-
 स्थितः. Ś1 K4 D1-3 मन्त्रिणस्त्वां (Ś1 °स्त्वा; D2 °स्ते) महा-
 राज दिदृक्षव उपस्थिताः. — Ś1 K3. 4 D1-3 om. 15^{cd}.
 — ^{c)} K1 T1 G1 M1 सर्वो (for सर्वै). — ^{d)} T2 G (ex-
 cept G1) राजन् (for राज-). K1 °पुरःसरः; B2 °पुरस्कृतैः.
 — After 15^{cd}, K1 ins. the reading of 15^{ab} given by

Ś1 K4 etc. (see above); while S ins.:
 237* वृद्धैर्ब्राह्मणमुख्यैश्च वणिग्भिश्च समन्वितः ।
 आगतं सहितं राजंस्त्वत्प्रसादावलम्बितम् ।
 — ^{e)} Ś1 K (except K2) D1-3 तान् (for तं).
 16 ^{a)} Ś1 G1 रुचिरापाङ्गां. — ^{b)} K2 B Dn D4-6 तथा-
 विधां (B3 सुहृदुः); S (except M1) शुचिस्मितां (for
 सुमं).
 17 ^{b)} D2. 3 G2 तथैव (for ते चैव). — ^{d)} D2. 5 T
 G आलयं.
 18 ^{a)} K4 T2 G3 तदा (for तथा). T2 G (except
 G1) समं (for तदं).

Colophon. — Major parvan : Ś1 Dn2 T G आरण्य.
 — Sub-parvan : N (except Ś1 D2) T G3 (all om.
 sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy.
 name : B4 द्यूतं; D2 नलशरीरे कलिप्रवेशे अक्षक्रीडायां नलपरा-
 जयः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn (Dn1
 sup. lin.) 59; D1 60; T G M3 56 (as in text); M1
 57. — Śloka no. : Dn 18; D1 20.

57

1 ^{a)} T2 G तथा (G1 तुतं) (for ततो). — ^{d)} T1 G1
 दैवेन (for देवने). D3 गतचेतनं; T2 G2-4 कृतचेतसं (G4
 °नं).
 2 ^{b)} Ś1 K1 वैदर्भी ससुता; K3 राज्ञी भीमसुता. — 2^{cd}

५७

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
 उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १
 भयशोकसमाविष्टा राजन्मीमसुता ततः ।
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २
 सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
 नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३
 बृहत्सेने व्रजामात्यानानाय्य नलशासनात् ।
 आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्रसु ॥ ४
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
 अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा पुनराब्रजन् ॥ ५
 तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।
 न्यवेदयद्भीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥ ६

वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा ।
 दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ७
 निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराञ्जुखान् ।
 नलं च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ ८
 बृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्णेयं नलशासनात् ।
 सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ९
 बृहत्सेना तु तच्छ्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
 वाष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १०
 वाष्णेयं तु ततो भैमी सान्त्वयञ्छ्रद्धया गिरा ।
 उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ ११
 जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
 तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १२
 यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणेह जीयते ।

= (var.) 3. 51. 6^{cd}. — ^a) K₁ नैषधं (for पार्थिवं).

3 ^a) K₁ शङ्कमाना च; K₃, 4 D₃ आशङ्कमाना. K₃ Dc तत्कार्यं (cf. 2^c). — ^b) Ś₁ K₁ चिकीर्षन्तं. K₃ तत्कार्यं; Dc तत्परं. — ^d) M₁ 'लक्ष्ये' (for 'लभ्ये'). — After 3, K₁, 2 B D (except Dn₂ D₁₋₃) ins.:

238* बृहत्सेनामतिथयां तां धात्रीं परिचारिकाम् ।

हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ।

4 ^b) K₄ आसाद्य; D₁, 3 आनीय. B₃ नृपशासनात्. — ^c) Ś₁ B₄ D₆ G₁ दिव्यं; D₁, 3 वित्तं (for द्रव्यं). — ^d) D₁₋₃ तु (for च). — After 4, S ins.:

239* इत्येवं सा समादिष्टा बृहत्सेना नरेश्वर ।

उवाच देव्या वचनं मन्त्रिणां सा समीपतः ।

[(L. 2) G₂ M transp. देव्या and वचनं.]

5 K₁ om. 5^{ab}. — ^c) M₁ अपीदानीं विधेयं स्याद्. — ^d) K₂ B D (except D₁₋₃) नलम् (for पुनर्). D₁ अब्रुवन् (for आब्रजन्).

6 K₄ om. 6^{ab}. — ^a) T G M₂ प्रकृतीस्तास्तथा (G₄ M₂ 'तो' दृष्ट्वा. — ^d) D₃ स (for न). K₁ स (for च). Ś₁ K₃, 4 Dc D₁ M स; D₂ तं; D₃ ताः (for तत्). K₁ प्रत्यपद्यत.

7 ^a) D₁ प्रतिवाक्यमदातारं. — ^b) Ś₁ K₁, 3 प्रसमीक्ष्य; G₂ अपि वीक्ष्य (for अभि°).

8 ^a) M निशम्य. S (except M₁) हि (for च). D₁, 3 निशम्य चाक्षान्वै सर्वान्. — ^b) Ś₁ K₁ 'पराक्रमान्' (K₁ 'क्रमं').

9 ^a) S (except M₁) गत्वा (for गच्छ). — ^b) M₁ मम (for नल-). — ^c) Ś₁ आनाय. — ^d) Ś₁ K₁ D₁ बृहत् (for महत्).

10 ^a) K₂ B₄ Dn₁, n₂ D₆ तु सा; D₃ ततः (for तु तत्). — ^b) D₁, 3-6 T₂ G₃ M₂ दमयन्त्या. — ^c) K₃ सूतं तम् (for वाष्णेयम्). Ś₁ K₁, 4 D₁₋₃ सूतमानाययामास. — ^d) K₁ आद्यु (for आस°).

11 ^a) K₄ वासुदेवं (for वाष्णेयं तु). D₂, 3 च (for तु). T₂ G₃, 4 तथा (for ततो). — ^b) = 1. 92. 30^b; 166. 5^d. Ś₁ B Dc₂ Dn₃ D₂, 4 सांत्वयत् (B₁ सारथि); K₁ सांत्वया; D₁, 3 सांत्वित (for सान्त्वयन्). T G M₁ श्रद्धया परया (T₁ M₁ मधुरं; G₁ स्निग्धया) गिरा; M₂ श्रद्धं मधुरया गिरा. — ^d) D₃ देश (for प्राप्त°). T₂ G₃ अरिदम (for अनिन्दिता).

12 ^a) K₄ D₄, 6 सदा; G₂ यदा (for यथा).

13 ^b) K₂ B Dn D₄₋₆ M₁ [ए]व; T₁ G₁ M₂ हि (for [इ]ह). — ^c) K₁ D₁ भूयो वै; K₂ Dn D₄, 6 (by transp.) वै द्यूते; G₄ भूयोपि. — ^d) K₁ G₄ द्यूते रागो; K₄ D₃ (by transp.) भूयो रागो; D₁ रागो द्यूते. Ś₁ T₂ G₁, 3

तथा तथास्य द्यूते वै रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १३
 यथा च पुष्करस्याक्षा वर्तन्ते वशवर्तिनः ।
 तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १४
 सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति च ।
 नूनं मन्ये न शेषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः ॥ १५
 यत्र मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
 शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरु मद्वचः ।
 न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदिति ॥ १६
 नलस्य दयितानश्चान्योजयित्वा महाजवान् ।
 इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ १७
 मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ।

अश्वांश्चैतान्यथाकामं वस वान्यत्र गच्छ वा ॥ १८
 दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वाष्णेयो नलसारथिः ।
 न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ १९
 तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
 ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन वाहिना ॥ २०
 हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
 इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥ २१
 आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपम् ।
 अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ २२
 ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
 भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

C. 3. 2296
B. 3. 60. 25
K. 3. 57. 26

[S]पि; K₁ B₁. 3 D₃ G₂ M₂ वि-; K₃ हि; K₄ [S]स्य;
 G₄ [S]थ (for Sभि-). D₂ (corrupt) वैराग्येण ह भूयते.

14 ^a) K₂ Dn D₆. 6 G₁ तथा (for यथा). K₃. 4
 D₁₋₃ M₁ हि (for च). — ^b) K₂ B Dn D₄₋₆ पतंति; T₂
 G₂. 3 पतंते (for वर्तन्ते). — ^d) D₁ वर्तते (for दृश्यं).

15 ^a) G₁ सुहृत्सुजनं. — ^b) T₁ यथायं न; T₂ (orig.)
 G (except G₃) M यथायं न. D₂. 3 सः; G₁ यः (for च).
 — After 15^{ab}, K₁. 2 B D (except D₁₋₃) S ins.:

240* ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ।

[Cf. 16^{ab}. — S (except T₁ M₁) transp. अपि and
 च. Dc D₄ G₄ यथा (for तथा). M₁ जानाति (for नन्द-
 ति). T₂ G (except G₁) नैषधः (for मोहितः).]

— S cont.:

241* यथा राज्ञः प्रदीप्तानां भाग्यानामद्य सारथे ।

[T₁ G₁ तथा (for यथा). M तथास्य राज्ञो दीप्तानां (for the
 prior half). T₁ अस्य; G₁ अत्र (for अद्य).]

— ^c) K₁. 2 B D (except D₁₋₃) दोषो (for शेषो). T₁
 नूनमन्ये विरोधोस्ति.

16 M₁ om. 16^{ab}. — ^a) K₂ B (except B₃) Dn
 D₄₋₆ यत्तु मे; D₁ ममैव; M₂ तत्र मे (for यत्र मे). — ^c)
 K₁ D₂. 3 त्वा (for त्वां). — ^d) K₁ B₂ D₁₋₃ मे (for मद्-).
 — ^f) K₂ D₆ विनमेद् (for विनशेद्). K₂ B D (except
 D₁₋₃) अपि (for इति). S विनाशं प्रति सारथे.

17 ^b) K₂. 4 B D (except D₁₋₃) G₂ मनो (for
 महा). — ^c) Cf. 20^c. S रथम् (for इदम्). K₃ (marg.
 sec. m. as in text) नगरं (for मिथुनं). — ^d) K₄ विदर्भं

(for कुण्डिनं).

18 ^b) Ś₁ K (except K₂) B₁ Dc D₁₋₃ स्यन्दनं बालकौ
 (Ś₁ कं) तथा. — ^c) K₂ B Dn D₄₋₆ चेमान्; S (except
 M₁) चैव (for चैतान्). T₂ G (except G₁) विनिक्षिप्य
 (for यथाकामं). — ^d) K₄ D₁. 3 वसेहान्यत्र. M₁ वात्रैव;
 M₂ वान्येन (for वान्यत्र). Ś₁ K₁. 3 मम वाक्येन गच्छथाः
 (K₃ तं).

19 ^a) M₂ ततो (for तु तद्). — D₂ om. 19^c-20^d.
 — ^d) Ś₁ M₂ नित्यशः; K₁ सर्वशः; K₃. 4 D₁. 3 मुख्यतः.

20 D₂ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^c) Cf. 17^c. B₂
 आदाय (for आरोप्य). — ^d) Ś₁ K₃. 4 B D₁. 3. 4. 6 विदर्-
 भास्तेन. Ś₁ K₁. 3 D₁. 3 यायिना.

21 ^a) D₂. 3 ततो (for तत्र). Ś₁ K₁. 3 Dc D₁ स
 विन्यस्य (for विनिक्षिप्य). M₁ हयांस्तु तत्र निक्षिप्य.

22 ^b) Dc प्रति (for नृपम्). — After 22^{ab}, T₂ G
 (except G₁) ins.:

242* क तु यास्यामि मनसा चिन्तयानो सुहुमुहुः ।

— ^c) K₄ ततः सूतो (S) [अ]योध्यायां. — ^d) D₂ तथा;
 G₄ ततः (for तदा).

23 Dc₁ om. 23. — ^a) K₁. 3 D₁ च; K₄ तु (for स).
 — ^b) K₃ त्वरान्वितः (for सुदुः). — ^c) Ś₁ K₁ D₂. 3 तत्र
 (for तस्य). D₁ लेभे तत्र भृतिं सोपि; S भृतिं च स ददौ चास्य.
 — ^d) Ś₁ सात्मजेन. K₂. 3 B₁ Dc₂ Dn₁ D₁₋₃. 6 महीपते;
 S नि(T₁ तु; G₁ M च)योजितः.

Colophon om. in K₁ Dc₁. — Major parvan: N

५८

बृहदश्व उवाच ।

ततस्तु याते वाष्णैये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
 पुष्करेण हतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किंचन ॥ १
 हतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
 द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २
 शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्वृतं मया ।
 दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३
 पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
 व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ४
 ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।

उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५
 एकवासा असंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।
 निश्चक्राम तदा राजा त्यक्त्वा सुविपुलं श्रियम् ॥ ६
 दमयन्त्येकवस्त्रा तं गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ।
 स तथा बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७
 पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
 नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्विजयतां मम ॥ ८
 पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
 पौरा न तस्मिन्सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९
 स तथा नगराभ्यांशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।

(except Dn₂; K₁ Dc₁ om.) T G₃ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name*: D₂ पुष्करेण सहाक्षक्रीडायां दमयंतीविलापे दमयंतीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₃ 60; D₁ 61; T G M₃ 57 (as in text); M₁ 58. — *Śloka no.*: Dn 25.

58

1 ^a) K₃ प्र- (for तु). — ^b) T₁ धीमतः (for दीव्यं). — ^c) = 4. 63. 32^b; 66. 26^b. B₁ यद्वान्यद्; T G यच्चापि.

2 ^b) K₄ पुष्करो वाक्यमब्रवीत्. — ^a) Ś₁ K₁ तु (for [अस्ति]).

3 ^b) Ś₁ B₁ एतद् (for अन्यद्). K₂. 3 B₂. 4 Dc Dn D₂. 3. 5. 6 जितं (for हतं). D₄ पूर्वं सा विजिता मया. — ^c) K₁. 3 B₂. 3 D₃. 6 M₁ दमयंत्या.

4 ^a) Dc उक्तस्तु; D₃ उक्तश्च (for 'स्य). — ^b) D₂ मन्युमत्. D₃ नलः परममन्युना (cf. 5^b). — K₃ om. (? hapl.) 4^c-5^b. — ^c) Ś₁ K₄ D₂. 3 G₄ विदीर्यतेव; Dc व्यदीर्यतास्य.

5 K₃ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^b) Dc D₃ G₁ 'मन्युना. — After 5^{ab}, T G ins.:

243* उवाच विद्यतेऽन्यच्च धनं मम नराधम ।

पणरूपेण निक्षिप्य पुण्यश्लोकस्तु दुर्मनाः ।

उत्तरीयं तदा वस्त्रं तस्याश्चाभरणानि च ।

[(L. 2) T₁ पणश्चिब च निक्षिप्य; G₁ पणोस्त्विति विनिक्षिप्य.

— (L. 3) T₁ G₁ तथा (for तदा).]

— ^c) T G उद्धृत्य. — ^a) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁₋₃ महामनाः (for 'यशाः).

6 ^a) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ T₂ (orig.) ह्यसंवीतः; D₁ सुसंवीतः; D₂. 3 परीधानः (for असं). S (T₂ by corr.) एकवासोभि (G₄ 'सो हि; M₁ 'सः सु)संवीतः. — ^b) K₃ सुहृच्छोकसमन्वितः; S सुहृदां शोकवर्धनः. — ^c) K₂ B Dn D₂. 5. 6 T₁ ततो; K₃ महा; S (except G₁) नलो (for तदा). T₁ राजन् (for राजा). — ^a) Ś₁ स (for सु). S त्यक्त्वा तु विपुलं धनं.

7 ^a) Ś₁ Dc₁ T₁ एकवस्त्रां; K₃. 4 G (except G₃) M₂ 'वस्त्रं. B (except B₃) Dn D₄. 6 [अ]थ; D₁₋₃ तु; D₆ च (for तं). — ^b) Ś₁ [S]म्यगात्; K B₁. 3. 4 Dc Dn D₁. 2. 4-6 M [S]न्वगात्; B₂ D₃ T₁ [S]न्वयात्. — ^c) G₂. 4 तथा (for तथा). T G M₂ नगरा (T₂ G₃ नैषधा)-भ्यांशे (for बाह्यतः सार्धं). — ^a) T₁ तां रात्रीं (for त्रिरात्रं). K₁ नैषधः सहितोवसत्.

8 ^a) Dc 'स्तु महाभागः. — ^c) G₁ अनुव्रजेन्नलं यस्तु. — ^a) K₄ (by transp.) मम वध्यतां; T G₂₋₄ M वध्यता-मिति. G₁ गच्छेद्वै वध्यतामिति.

9 ^a) T₂ G (except G₁) च (for तु). — ^b) Ś₁ D₁ प्रजाः; K₃. 4 D₂. 3 द्यूत- (for तस्य). — ^c) K₂ B Dn D₄₋₆ न तस्य (B₁ तस्य न) (for न तस्मिन्). — ^a) T₁ नराधिप (for युधि).

10 ^a) T₁ M₂ तथा; G₁ नलो (for तथा). K (except K₁) B Dc D₁₋₆ नगराभ्यांसे. — ^c) K₁ भूत्वो (sic); D₂

त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ १०
 क्षुधासंपीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
 अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् ॥ ११
 स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्वली ।
 अस्ति भक्षो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥ १२
 ततस्तानन्तरीयेण वाससा समवास्तृणोत् ।
 तस्यान्तरीयमादाय जग्मुः सर्वे विहायसा ॥ १३
 उत्पतन्तः खगास्ते तु वाक्यमाहुस्तदा नलम् ।
 दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १४
 वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १५

तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
 पुण्यश्लोकस्ततो राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १६
 येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
 प्राणयात्रां न विन्दे च दुःखितः क्षुधयार्दितः ॥ १७
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
 त इमे शकुना भूत्वा वासोऽप्यपहरन्ति मे ॥ १८
 वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
 भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ १९
 एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
 अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २०
 एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।

C. 3. 2318
 B. 3. 61. 22
 K. 3. 58. 23

राजन् (for राजा). — After 10, K₁. 2 B D (except D₁₋₃) ins.:

244* पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।

प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ।

[(L. 1) K₁ क्षुधः संपीड्यमानश्च फलं. B₂ वर्तं (for कर्षं).
 — (L. 2) K₁ ततोन्वगात्; B₂ ततोन्विगात् (for तमन्वं).]

11 ^a) K₁. 2 B Dn D₄₋₆ T G क्षुधया; M₁ तथा सं-
 (for क्षुधासं-). Ś₁ मानश्च; K₄ मानोपि. — ^b) Ś₁ तिथं;
 K₄ D₂ तिथो (for तिथे). Ś₁ पथि; K (except K₂)
 D₁₋₃ [S]ध्वनि (for [S]हनि).

12 ^c) Ś₁ B Dn₁. n₂ D₁. 4. 6 G₁ भक्ष्यो; K₁ भक्ष्यं.
 K₁ समादेशं; K₂ ममाद्याहं; K₃ D₁ ममाद्योयं; Dc ममापीह;
 T G M₂ ममाद्यापि; M₁ मम ह्यद्य. — ^d) Ś₁ K₃ बहु (for
 वसु).

13 ^a) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁₋₃ T₂ G₁. 3 M₂ उत्तरीयेण; K₂
 B Dc Dn D₄₋₆ परिधानेन (for अन्तरीयेण as in T₁ G₂. 4
 M₁). — ^b) Ś₁ समवावृणोत्; K₂. 4 B D (except D₂. 3)
 T₁ स स(K₄ म)मावृणोत्; T₂ M₂ स समास्तृ; T₂ (by
 corr.) G₃ स समावृणोत् (for समवास्तृणोत्). M₁ वस्त्रेणैव
 समावृणोत्. — ^c) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁₋₃ T₂ (by corr.) G
 (except G₂) M₂ तस्योत्तरीयम्; K₂ B Dc Dn D₄₋₆ तस्य
 तद्वस्त्रम्. K₄ D₃ आसाद्य. — ^d) K₂ B Dn D₄₋₆ transp.
 जग्मुः and सर्वे. K₃ D₁ विहायसः; D₂. 3 विहंगमाः; T G₁. 3
 M₁ विहायसं.

14 ^a) Ś₁ तत्तु; K₁ तं तु; K₂ B Dn D₄₋₆ वाक्यं (for
 ते तु). — ^b) Ś₁ K₂ B Dn D₄₋₆ एतद् (for वाक्यम्).
 K₂ B (except B₃) Dc Dn D₅ S (except G₁) ततो

(for तदा). — ^c) B₂ दृष्ट्या (for दृष्ट्वा). Ś₁ K₁ दीनं
 (for भूमौ). — ^d) Ś₁ K₁ स्थितमेनम्; K₃. 4 Dc D₁₋₃
 (by transp.) दीनं स्थितम्.

15 ^b) K₁ तव वासोपहारिणः. — ^c) K₄ अस्माकं हि
 कथं प्रीतिः; D₂ नागच्छति ततः प्रीतिः. — ^d) M₁ सु-
 (for स-).

16 ^a) Ś₁ K₂ Dn D₄₋₆ समीप- (for समीक्ष्य). — ^b)
 D₃ गत- (for च वि-). — ^c) K₁. 2 B Dn D₁. 4-6 G₂ M₂
 तदा; G₁ [S]पि वै (for ततो). K₂ B Dn D₃₋₆ M₂ राजन्
 (for राजा). — ^d) Ś₁ D₂ तथा; T₁ तदा (for अथा).

17 ^a) G₂. 4 M₂ एषां (for येषां). — ^c) K₂. 3 Dn
 D₁₋₃. 5 विदेयं; Dc विदेत (for विदे च). — ^d) K₂. 4 B
 Dn D₄₋₆ T₂ G₃ क्षुधयान्वितः; D₁ क्षुत्तृषार्दितः; M₁ च क्षुधा-
 न्वितः. K₁ क्षुधितो दुःखितस्तथा.

18 ^a) G₄ एषां. B₂ प्रकोपात् (for कृते न); cf. 17^a.
 — ^b) D₂₋₄ S (except T₂ G₃) मम (for मयि). — ^c)
 K₂ B (except B₃) Dn D₄₋₆ transp. ते and इमे. — ^d)
 K₂ B Dn D₄₋₆ वासो भीरुः; K₃ वासो व्यपः; T G वास-
 श्रापि.

19 ^c) T₁ G (except G₃) ते सं; M ते सा (for
 तेऽहं).

20 ^a) D₂. 3 बहुशः (for बहवः). — ^b) K₁ M₂ मुखं;
 M₁ दिशं (for पथम्). — ^c) B₂ T₁ G (except G₃)
 अवन्तीमृक्षं.

21 ^a) S (except T₁ G₄ M₂) महाञ् (for महा).
 — ^d) K₂ B Dn D₄₋₆ बहुमूलफलां; Dc D₁ दुमाः पुष्प-
 फलां; M₂ असी पुष्पफलद्रुमाः.

आश्रमाश्च महर्षीणाममी पुष्पफलान्विताः ॥ २१

एष पन्था विदर्भाणामयं गच्छति कोसलान् ।

अतः परं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २२

ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।

उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २३

उद्वेपते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।

तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २४

हृतराज्यं हृतधनं विवस्त्रं क्षुच्छमान्वितम् ।

कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां विजने वने ॥ २५

श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।

वने घोरे महाराज नाशयिष्यामि ते क्लमम् ॥ २६

न च भार्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां मतम् ।

औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्वीमि ते ॥ २७

नल उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।

नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ २८

न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमर्थं भीरु शङ्कसे ।

त्यजेयमहमात्मानं न त्वेव त्वामनिन्दिते ॥ २९

दमयन्त्युवाच ।

यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।

तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३०

अवैमि चाहं नृपते न त्वं मां त्यक्तुमर्हसि ।

चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३१

पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि नरसत्तम ।

अतोनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमग्रभ ॥ ३२

यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्त्रजेदिति ।

22 ^{b)} K₂ B Dn D₄₋₆ असौ; K₄ T G M₂ एष (for अयं). T G M₂ यास्यति (for गच्छति). K₂ B₂ 3 Dn₃ D₄₋₆ कोशलां; K₃ कौशलान्; K₄ B₄ Dn₁ n₂ D₂ 3 कोशलान्; D₆ कौशलं; D₁ कोशलं. M₁ रमणीयः शिवः समः. — ^{c)} G₁ M₂ ततः (for अतः). — ^{d)} T G M₂ दक्षिणे (for 'णे). M₁ विदर्भाणां महाद्युते. — After 22, K₁ 2 B D (except D₁₋₃) ins. :

245* एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः ।

उवाचासकृदार्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत ।

[(L. 2) K₁ 2 B₂ D₄₋₆ उवाच चासकृदार्तः.]

23 23^{ab} = 3. 56. 14^{ab}. — ^{b)} Ś₁ K₁ 3 पीडिता; B Dn D₄ 6 कर्षिता; D₁ मूर्च्छिता. — ^{c)} K₄ D₄ D₁ 2 [इ]दं (for तं). — ^{d)} D₆ परमं; G₁ कृपणं (for करुणं).

24 ^{a)} B₄ संवेपते; Dn D₁ 3 उद्वेजते. — ^{b)} K₃ D₁ 4 6 T₁ सर्वतः; B_{2m} भारत (for सर्वशः).

25 ^{a)} G₁ हृतराष्ट्रं. K₂ B (except B₂) Dn D₄₋₆ S (except T₁ M₁) हृतद्रव्यं. — ^{b)} K₄ क्षुत्प्रपीडितं; B₂ क्षुधयान्वितं; D₆ D₂ क्षुत्समन्वितं; G₂ 4 तृदसम (G₄ 'श्रमा)-न्वितं. — ^{d)} B₂ M (by transp.) त्वामहं; G₄ विसृज्य. Ś₁ T₁ त्वा; G₂ हि (for त्वां). K₁ 2 B (except B₁) Dn D₂ 4-6 निजने (for वि').

26 ^{a)} K₁ D₆ च (for ते). — ^{d)} K₂ B₃ Dn D₄₋₆ G₁ M [अ]हं; B₂ तं (for ते).

27 ^{a)} Ś₁ K (except K₃) D₆ D₁₋₃ हि (for च). — ^{b)} K₄ D₁₋₃ भेषजामृतं; T₁ G₂ 4 M₂ भेषजं मतं; T₂ G₃

भेषजं मतं; G₁ ह्येष मन्मतं. — ^{c)} S (except M₁) नित्यं हि (for औषधं). — After 27, D₁ ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 62).

28 ^{a)} = 1. 143. 16^a. T₂ G₂ 3 सत्यम् (for एवम्). D₃ एव (for एतद्). — ^{c)} Ś₁ रम्यं; K₁ 4 M₁ किञ्चित्; T₁ वित्तं (for मित्रं). — ^{d)} K₁ 4 विद्यते भेषजं मतं (K₄ 'षजामृतं).

29 ^{a)} Ś₁ K (except K₂) D₆ D₁₋₃ त्यक्तुमिच्छामि. — ^{b)} K₂ B₁ 4 Dn D₄₋₆ किमलं (for किमर्थं). Ś₁ K₁ 3 भाषसे (for शङ्क'). — ^{c)} D₆ प्रजह्याम्; D₆ प्रसह्याम् (for त्यजेयम्). — ^{d)} K₂ B D (except D₁) चैव (for त्वेव).

30 ^{a)} Dn₂ M₂ मा (for मां). — ^{cd)} K₄ एष पन्था विदर्भाणां किमर्थमुपदिश्यते.

31 ^{b)} K₂ 3 Dn D₄₋₆ तु; B₃ च (for त्वं). Ś₁ K₁ 4 D₁ 2 इच्छसि (for अर्हसि). — ^{c)} G₁ तेजसा. T G (except G₁) त्वपकृष्टत्वं. — ^{d)} Ś₁ K₃ Dn₂ D₆ मा (for मां).

32 ^{a)} K₄ D₁ 3 पन्थानो. — ^{b)} Ś₁ K₁ D₆ विबुधोत्तमः; K₂ B Dn D₄₋₆ च (D₆ त्वं) नरोत्तमः; K₃ 4 D₂ 3 M₁ विबुधोपमः; D₁ यत्सुरोपम (for नर'). — ^{c)} D₂ 3 शोको; M₁ शंका. — ^{d)} K₂ B Dn D₄₋₆ अमरोपमः; G₁ अनलप्रभ. Ś₁ K₃ 4 D₆ D₁ वर्धयिष्यति (K₄ D₁ 'सि) शंकया; K₁ वर्धयिष्यसि मानदः; D₂ 3 वर्धते चानिशं प्रभो; M₁ वर्तते त्वयि नैषध.

सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३३
विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।

तेन त्वं पूजितो राजन्सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

नल उवाच ।

यथा राज्यं पितुस्ते तत्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥ १
कथं समृद्धो गत्वाहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिधूनो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २

बृहदश्व उवाच ।

इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्धेन संवृताम् ॥ ३

तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥ ४
तां सभामुपसंप्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
वैदर्भ्या सहितो राजा निषाद महीतले ॥ ५
स वै विवस्त्रो मलिनो विकचः पांसुगुण्डितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥ ६
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७

C. 3. 2339
B. 3. 62. 7
K. 3. 59. 8

33 ^a) B₁ D₁ G₄ वा° (for चा°). — ^b) M₁ इति; M₂ इयं (for तव). K₁. 2 B D (except D₁-3) M ज्ञातीन् (for राजन्). K₃ भवेदिति; D₂. 3 कथंचन; T G भविष्यति (for व्रजेदिति). — ^c) D₂. 3 गच्छामो; T₁ G (except G₃) गच्छाव. — ^d) Ś₁ K₂. 4 B Dc₁ D₁. 2. 5 विदर्भा यदि.

34 ^a) Ś₁ K₁ त्वा (for त्वां). T G ततः स राजा त्वां दृष्ट्वा. — ^b) Ś₁ पूजयित्वा च मानद. — ^c) D₂. 3 ततस् (for तेन). — ^d) K₄ D₁ मे (for नो).

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₄ Dn₂ T G M₂ आरण्य. — Sub-parvan : N T₁ (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name : D₂ नल-परित्यागो अक्षरूपाणि द्वाषरेण नलवस्त्राषहारेण दमयन्तीवाक्यं (sic). — Adhy. no. (figures, words or both); Dn₁ (sup. lin.) 36 (!); Dn₂. ns 61; D₁ 63; T G M₂ 58 (as in text); M₁ 59. — Śloka no.: Dn 36; D₁ 7.

59

1 For नल उ°, S subst.:

246*

बृहदश्वः ।

इत्युक्तः स तदा देव्या नलो वचनमब्रवीत् ।

[T₁ M₁ तथा (for तदा).]

— ^a) K₂ B Dc Dn D₄-6 T₂ G₃ तव पितुस् (for पितुस्ते

तत्). K₁ D₁ T₁ G₁ ते तु; K₄ (m as in text) स्वेतत्; D₂. 3 त्वेवं; G₂. 4 M ते वै (for ते तत्). — ^b) Ś₁ (corrupt) मे (for मम). — ^c) D₃ M₁ च (for तु). — ^d) K₁ तव शोकविवर्धनः (= 2^d).

2 ^a) Ś₁ K₁ भूत्वा° (for गत्वा°). — Ś₁ T₂ G₃ om. (hapl.) 2^{cd}. — ^c) K₁ कथं दीनो; K₂ B (except B₂) Dc₂ Dn D₄-6 परिच्युतो; D₁ परिभूतो; M₁ कृपणोद्य.

3 All MSS. except B₄ om. the ref. — ^a) D₂. 3 एवं (for इति). M₂ ततो (for नलो). — ^d) D₁ वास-सार्धेन; D₂. 3 वस्त्रार्धेन तु. S संवृतः.

4 ^b) K₁ समंततः (for इतस्ततः). — ^d) D₃ प्रपां (for सभां). K₂ D₅ उपस्थितौ; Cnp उपोषतुः (for उपेयतुः). M₂ सभामासेदतुः क्वचित्.

5 ^a) D₁. 3 तां प्रपाम्. K₄ तु सु°; D₁ अनु° (for उप°). — ^b) G₁ वनमध्ये खिलीकृतां. — ^c) Ś₁ K₁. 4 B₃ D₁ M₁ राजन् (for राजा). — ^d) D₃ महीपतिः (for °तले).

6 Dc₂ om. (hapl.) 6. — ^{ab}) K₃ D₃. 4. 6 चैकवस्त्रो (for वै विवस्त्रो). K₂ Dn D₅ विकटो; T₁ G₁ M₂ विकचो (for मलिनो). K₂ Dn D₅ T₁ G₁ M₂ मलिनः; B (except B₃) D₄. 6 विकटः (for विकचः). K₃. 4 B D₁-3. 5 पांसु-गुण्डितः; S पांसुगुण्डितः.

7 ^b) T G M₂ पतिता (for [अ]पहृता). Ś₁ K (except K₂) B₂ D₁-3 तदा (for ततः). M₁ निद्रयोपहृता तदा. — ^d) Ś₁ D₂. 3 सुकुमारा. Ś₁ K (except K₂) D₁-3 मनस्विनी.

सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशां पते ।
 शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ ८
 स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ।
 वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९
 किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
 किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ १०
 मामियं ह्यनुरक्तेदं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
 मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ११
 मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुत्तमा ।
 उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२
 स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।

उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिपः ॥ १३
 सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् ।
 चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्तनम् ॥ १४
 कथं वासो विकर्तयं न च बुध्येत मे प्रिया ।
 चिन्त्यैवं नैषधो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ १५
 परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
 आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १६
 तेनार्धं वाससश्चित्वा निवस्य च परंतपः ।
 सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनः ॥ १७
 ततो निबद्धहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
 दमयन्तीं तथा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ १८

8 °) Dc शोकोन्मथितचित्तोसौ; G₁ M₁ शोकोन्मथन-
 (M₁ शोकोपहत)चित्तः सन्. — °) T₁ पुनः; G (except
 G₃) M -पुरं (for पुरा).

9 °) D₁ निवासं च अरण्यस्य; D₂. 3 वनेन च परि-
 क्लिप्तं.

10 10^{ab} = 5. 34. 19^{ab}. — °) Ś₁ K₃. 4 स्यात्तु; K₁
 T G (except G₁) स्याद्यु; D₁ स्याच्च (for किं नु). — °) Dc वै;
 Dn₂ D₆ G₁ च (for वा).

11 °) K₁ मयेयं; Dc यामियं. Ś₁ K₁ om. हि. T₁
 G₁ M₂ तु (for हि). K₂. 3 B₂₋₄ Dn D₄₋₆ T₂ (by corr.)
 G₃ [ए]वं; B₁ T₂ G₂. 4 [इ]यं (for [इ]दं). D₁₋₃ मामेवा-
 त्यनुरक्तेयं. — °) K₃. 4 Dc प्राप्नोति (for आप्नो). T₂ G
 M दारुणं (G₁ सुस्मिते) (for मत्कृते). — °) D₃ कथं; T₁
 G₁ स्वयं (for त्वियं). K₁ मद्वियोगाद्वि यं गच्छेत्; K₂ मद्वि-
 हीना न्वयं गच्छेत्. — °) K₄ स्वगृहं (for स्वजनं).

12 K₂ om. 12^{ab}. — °) N (K₂ om.) T₁ G₁ मयि
 (for मया). — °) K₄ M₁ इदं (for इयं). K₁. 4 प्राप्नोति;
 G₁ (corrupt) लब्धति (for प्राप्स्यति). K₁. 3 [अ]निदिता;
 B Dn D₄₋₆ T₂ G (except G₁) [अ]नुव्रता; D₂ M₁ [अ]-
 नुत्तमं. — °) Dc च (for तु). Ś₁ उत्सर्गे दमयन्त्यास्तु. — °) K₃
 विन्दतेपि; K₄ D₁ विदेच्छापि; Dc °थापि; D₃ द्वापि. D₃
 transp. सुखं and क्वचित्.

13 K₂ om. 13^{ab}. — °) Ś₁ विबुधो; K₁ मनसा (for
 बहुधा). — 13^b = 1. 57. 41^b. — °) K₁. 2 B D (except
 D₆ D₁₋₃) G₁ उत्सर्गं. Ś₁ K₁. 2 B D (except D₁₋₃)
 G₁ मन्यते (for ऽमन्यत). — °) K₂. 4 Dn D₁. 4-6 G₃ M₁
 नराधिप. — After 13, K₁. 2 B D (except D₁₋₃) ins.:

247* न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्वर्षयितुं पथि ।

यशस्विनी महाभागा मद्भक्तेयं पतिव्रता ।

एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ।

कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ।

14 °) Dc वि- (for सोऽ). — °) D₆ तथा चाप्ये.
 — °) Ś₁ K₁ [अ]भ्यगाद्; B₂ G (except G₃) [अ]त्यं;
 D₁₋₃ तदा (for [अ]ध्यगाद्). — °) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁₋₃
 वस्त्रस्यार्धव(Ś₁ °र्ध)कर्तनं; G₁ वस्त्रार्धस्यावकर्तनं.

15 °) Ś₁ [ऽ]र्धकृत्येयं; K₁ Dc [ऽ]वकृत्येयं; K₃ विक-
 र्तेयं; K₄ T₁ M₁ [ऽ]वकर्तेयं; D₃ निकृत्येयं; T₂ G₂₋₄ [ऽ]व-
 कृत्येयं; G₁ M₂ [ऽ]वकर्तेयं (for विकर्तेयं). — °) T₂ G
 (except G₁) M₁ ध्यात्वैवं (for चिन्त्यै). N विचिन्त्यैवं
 नलो राजा. — °) K₁ Dc स तां; D₃ प्रपां (for सभां). D₂. 3
 तां पर्यटत् (for पर्यचरत्). T₁ M₂ नृपः (for तदा). D₁
 तां प्रपां पर्यटंस्तदा.

16 °) T₁ M₂ (inf. lin.) सत्वरः; G₁ सत्वरं; M₂
 सर्वशः (for भारत). — °) D₁ प्रपादेशे; D₂. 3 सभामध्ये
 (for सभो). — °) B (except B₁) विकोषं.

17 °) Dc G₂ वाससि (for °सश). K₃ तेनार्धं वास
 आच्छिद्य. — °) K₃ व्यवस्य; D₁ T₁ G₁ निश्चस्य; G₂. 4 नि-
 रस्य. K₂ D₆ [ए]व; Dc [अ]थ (for च). Ś₁ K₃ परंतपः;
 K₁ नरर्षभः; K₂ D₄. 5 परं ततः. — D₂ om. 17^c-24^b.
 — °) Ś₁ छित्वा चोत्सृज्य; K₁ स तामुत्सृज्य. — °) Ś₁ K₂ B
 (except B₁) Dc Dn D₄₋₆ गतचेतनां; D₁ हतचेतनः.

18 D₂ om. 18 (cf. v.l. 17). — °) K₂ B Dc Dn
 D₄₋₆ निवृत्तहृदयः; K₄ निबद्धस्नेहेन; D₁ निरुद्धहृदयः; T₂
 G₂₋₄ M [ऽ]वब(G₄ M₂ °वबु)द्धं. — °) Dc D₃ आगत्य.

यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
 सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ १९
 इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
 उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥ २०
 कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
 चरिष्यति वने घोरे मृगन्यालनिषेविते ॥ २१
 गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।

आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनापकृष्यते ॥ २२
 द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।
 दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां मुहुः ॥ २३
 सोऽपकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
 सुप्तामुत्सृज्य तां भार्या विलप्य करुणं बहु ॥ २४
 नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः ।
 जगामैव वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥ २५

C. 3. 2361
B. 3. 62. 29
K. 3. 59. 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

K₂ शुभां; K₃ सतीं; D₁. 3 प्रपां (for सभाम्). — °) K₁. 3 ततो; K₄ B₁ D_n D₁. 5 तदा (for तथा). — °) T₁ G₁ M₂ °द स नराधिपः.

19 In G₁, the portion of the text from st. 19 up to 3. 61. 35° is lost on missing fol. D₂ om. 19 (cf. v.l. 17). — °) T₁ G₄ यावन्न वायुरा (G₄ वायुर्ना) दित्यः. — °) Ś₁ K₁. 3 D₁. 3 मे पश्यतां (D₁ °त; D₃ °तः; K₄ [अ]पश्यत तां; Dc मे पश्यति (by transp.). — °) D₁. 3 प्रपां (for सभां).

20 D₂ om. 20 (cf. v.l. 17). G₁ missing (cf. v.l. 19). — °) Ś₁ K₁. 3 D₃ वस्त्रार्धं. — °) B₁. 3 Dc S (G₁ missing) मया हीना (for वरारोहा). — °) Ś₁ K (except K₂) Dc D_n D₁. 3. 4. 6 T₂ G₃ M₂ बुद्ध्वा; T₁ G₂. 4 M₁ °ध्या (for °द्ध्वा).

21 D₂ om. 21 (cf. v.l. 17). G₁ missing (cf. v.l. 19). — °) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁. 3 एकाकिनी (for एका सती). — °) = 1. 109. 5^b: 4. 5. 13^d. T₁ M °समाकुले. — After 21, K₂ B D (except D₁-3) T₂ (marg. sec. m.; om. line 4) G₃ ins.:

248* आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्रणौ ।
 रक्षन्तु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ।
 एवमुक्त्वा प्रियां भार्या रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
 कलिनापहतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ।
 [(L. 4) B₄ नलः प्रातिष्ठतान्यतः.]

22 D₂ om. 22 (cf. v.l. 17). G₁ missing (cf. v.l. 19). — °) D₁. 3 प्रपां; M मुहुर (for सभां). — °) Ś₁ K₁ सोपकृष्टस्तु कं (= 24°). — °) K₄ सौहार्देनां. K₂ B₂. 4 D_n D₄-6 M₂ [अ]वकृष्यते.

23 D₂ om. 23 (cf. v.l. 17). G₁ missing (cf. v.l. 19). — °) Ś₁ द्विधेव; K₃ Dc D₃ T₁ G₂ द्विधेव; B₁. 3 द्विविधं. — °) K₄ M₁ पुनर; D₅ बहिर (for मुहुर). — °)

K₁ सभां पुनः; K₂ B D_n D₄-6 M₂ सभां प्रति; D₁. 3 प्रपां पुनः; T G (G₁ missing) मुहुर्मुहुः.

24 G₁ missing (cf. v.l. 19). D₂ om. 24^{ab} (cf. v.l. 17). — °) K₂ B₂ D_n D₄-6 अव° (for सोऽप°). Dc च (for तु). — °) K₁ बालां (for भार्या). — °) K₁ B₃ Dc D₃ मुहुः (for बहु).

25 G₁ missing (cf. v.l. 19). — °) S (except M₂; G₁ missing) [आ]विष्टस् (for स्पृष्टस्). — °) T₁ M बहु; T₂ G (G₁ missing) मुहुः (for नृपः). — °) K₂ B D_n D₄-6 जगामैकां; K₄ D₁ T₁ M₁ °मैव; Dc °मैको; T₂ G₃ °म वै (for °मैव). K₁ कानने (for [ए]व वने). Ś₁ घोरे; B₁ नान्यां (for शून्ये). — °) T₂ G (G₁ missing) मोहितः (for दुःखि°).

Colophon. G₁ missing. — Major parvan: Ś₁ T G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan: N T₁ (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: D₂ नलेन वस्त्रार्धच्छेदने दमयंतीपरित्यागे नलविलापः. — Adhy. no. (figures, words or both): D_n (D_n sup. lin.) 62; D₁ 64; T G₂-4 M₂ 59 (as in text); M₁ 60. — Śloka no.: D_n 29; D₁ 25.

60

This adhy. is missing in G₁ (cf. v.l. 3. 59. 19); the MS. is mostly ignored here.

1 °) Dc₂ अवबुध्य (for अबु°). K₃ महाराज (for वरा°).

2 °) K₂ B (except B₃) D_n D₄-6 अपश्यमाना (for सा°). T₂ G (G₁ missing) M₁ भर्तारं सा त्वपश्यंती. — °) K₂ B D_n D₄-6 T₁ M₂ शोकदुःखं (by transp.).

६०

बृहदश्व उवाच ।

अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतक्लमा ।
 अबुध्यत वरारोहा संव्रस्ता विजने वने ॥ १
 सापश्यमाना भर्तारं दुःखशोकसमन्विता ।
 प्राक्रोशदुर्चैः संव्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्किं जहासि माम् ।
 हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥ ३
 ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
 कथमुक्त्वा तथासत्यं सुप्तामुत्सृज्य मां गतः ॥ ४
 कथमुत्सृज्य गन्तासि वश्यां भार्यामनुव्रताम् ।
 विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५

शक्यसे ता गिरः सत्याः कर्तुं मयि नरेश्वर ।
 यास्त्वया लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ॥ ६
 पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
 भीताहमस्मि दुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ७
 दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष तिष्ठसि नैषध ।
 आचार्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ८
 नृशंसं वत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
 विलपन्तीं समालिङ्ग्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ ९
 न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किञ्चन ।
 कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ १०
 कथं नु राजस्तृपितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ।

— °) K₃ साक्रोशं ; D₁ आक्रोशं. — °) T₁ M₂ हा राजन्नि-
 ति भारत.

3 M₁ om. (hapl.) 3^b-4^a. — °) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁
 स्वामिन्किं वि (D₁ त्वं) जहासि मां. — °) D₂. 3 भीताहं ; T₂
 G (G₁ missing) हीनास्मि (for भीतास्मि).

4 Ś₁ om. (hapl.) 4 ; M₁ om. 4^a (cf. v.l. 3). — °) K₄ Dc₁ D₃ G₂. 4 सत्यवानसि ; T₁ M₂ इति विश्रुतः. — °) K₃ D₃ मां त्वं ; D₂ M₁. 2 सांत्वं (for [अ]सत्यं). K₄ कथं मुक्त्वा
 तथा साध्वी ; D₁ कथमुत्सृज्य तां सुप्तां ; T G (G₁ missing)
 कथं तथाविधस्त्वं हि. — °) K₄ Dn D₂m. 3 कानने (D₂
 orig. नैषध) (for मां गतः). D₁ गतवान्काननादतः.

5 °) Ś₁ K₁. 4 क त्वम् ; D₃ वनम् (for कथम्). Ś₁
 K₁ यातोसि (for गन्तां). D₁ क परित्यज्य गन्तासि ; M₁
 पुनः कथं नु भविता. — °) K₂ B Dn D₄-6 दक्षां ; M₁
 त्यक्त्वा (for वश्यां). D₂. 3 च सुव्रतां (for अनुव्रतां).
 — 5^{cd} = 1. 141. 3^{cd}. — °) K₁ B₂ T₁ M नापकृते ; Dc
 T₂ G (G₁ missing) नापकृतः ; Dn₃ D₁. 3 [S]नपकृतां ; D₂
 मम कृते (for ऽनपकृते). — °) Ś₁ K₁ [अ]पि कृते ; D₁. 3
 T₂ G (G₁ missing) [अ]पकृतो ; D₂ [उ]पेक्षितो (for [अ]-
 पकृते). D₁. 3 भवान् ; D₂ T₂ G (G₁ missing) ह्यसि (for
 सति).

6 °) Ś₁ K₁ शक्यसे ; K₂ B Dc Dn D₁. 5. 6 शक्यसे ;
 D₂ वदस्व. D₄ T₂ (by corr.) G₃ शक्यमेता (for शक्य-
 से ता). K₂ सा ; D₁. 3 T₁ G₂. 4 M₂ न (for ता). K₂ B
 (except B₁) Dn D₄-6 सम्यक् (for सत्याः). — °) Dc

transp. कर्तुं and मयि. B₁ कर्तुं मे निषधेश्वर ; D₂ सांप्रतं च
 मया सह. — °) K₂ B Dn D₄-6 तेषां ; K₃ स्वयं (for त्वया).

— After 6, K₂ B D (except D₁-3) ins. :

249* नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ।

यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ।

7 °) K₃. 4 B₁ Dn₁. n₂ D₁. 3 M₂ एतावत् ; T₁ ते भवान्
 (for एतावान्). — °) K₂. 3 B (except B₄) Dn D₂. 4-6
 अति (for अस्मि). T₂ G (G₁ missing) मृशं भीतास्मि दुः.

8 °) K₁. 3. 4 Dc D₁-3 T₁ M₂ तिष्ठति ; K₂ B Dn
 D₄-6 G₄ दृष्टोसि. K₃. 4 Dc D₁. 2 T₁ M₂ नैषधः. G₂ न
 तिष्ठसि नरेश्वर. — After 8^{ab}, D₂. 3 ins. :

250* आचार्यमाणेषु मया शोकमूलेषु दुःखितः ।

— °) K₃ (marg. sec. m.) D₁ आच्छाद्य (for आचार्य).

9 °) K₃. 4 D₁-3 तव (for वत). — °) K₁ M₂ किं
 (for यन्). — D₃ om. 9^c-10^d. — °) Ś₁ K₁. 3 समा-
 लोक्य ; K₂ B Dn D₄-6 °गम्य ; T₁ °साद्य (°लिङ्ग्य).

10 D₃ om. 10 (cf. v.l. 9). — °) D₁ T₂ G (G₁
 missing) तथा° (for न चां). — After 10^{ab}, B₄ ins. :

251* सत्यवागसि मां त्यक्त्वा गतसत्यः कथं भवान् ।

— °) Dc भविता सम्यक् (for °स्येक). — °) G₂ M₂ त्वा
 (for त्वां). K₂ T₁ G₂. 4 M₂ शोचये ; B (except B₂) Dc
 रोदिमि (for शोचिमि). Ś₁ इति त्वां शोचयाम्यहं ; K₁ इति
 त्वामनुशोचिमि ; K₃ इति मत्वा तु शोचिमि ; K₄ इति शोचा-
 म्यहं नृप ; D₁ इति शोचाम्यनुव्रत ; D₂ इति मत्वा तु रोदिमि ;
 M₁ इति मत्वानुशोचये.

सायाह्वे वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ ११
 ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
 इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १२
 मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
 मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १३
 सा तीव्रशोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
 उवाच भैमी निष्क्रम्य रोदमाना पतिव्रता ॥ १४
 यस्याभिशापाद्दुःखार्तो दुःखं विन्दति नैषधः ।
 तस्य भूतस्य तद्दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १५
 अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् ।
 तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १६

11 ^{b)} Ś1 K B2-4 Dn D4-6 श्रमकर्षितः; B1 [°]पीडितः.
 — ^{c)} K4 [°]मूले त्वं; Dc [°]मूले तु. — ^{d)} S (G1 missing)
 निवत्स्यसि (for भविं). D2 मामपश्यसि दुःखितः.

12 ^{a)} T1 M2 एवं (for ततः). Ś1 K1 तीव्रदुःखार्ता;
 K2. 4 D1-3 [अ]तीव्र दुःखार्ता; Dn2. n3 M1 [अ]तीव्र शोका-
 र्ता. — ^{b)} T1 प्रदीप्तेन. Ś1 K1. 3. 4 Dc D1-3 संप्रदीप्तेव
 (K3 Dc [°]न) मन्युना. — ^{d)} K4 D1-3 [°]धावत्सुदुःखिता.
 — After 12, D2. 3 ins.:

252* मां त्वं संभाषय विभो अनाथां निर्जने वने ।

इतश्चेतश्च धावन्ती शोकव्याकुलचेतसा ।

सहसा मुह्यते बाला मुहु रोदिति शोचती ।

[(L. 1) D3 संभाषय विभो मां त्वं (for prior half), and
 विजने (for निर्जने). — (L. 2) D2 [°]लोचना (for [°]चेतसा).
 — (L. 3) Cf. 13^{ab}. D3 वामा (for बाला).]

13 D3 om. 13. — ^{b)} K1 T1 दुःखिता (for विह्वला).
 — ^{c)} K1. 4 D1. 2 चापि; K3 बाला; Dc तेन (for भीता).
 — ^{d)} G2 शोचति (for रोदिति).

14 ^{a)} Ś1 K1. 2 D5 G2 सातीव; Dn अतीव (for सा
 तीव्र). — ^{b)} D2. 3 तिष्ठति (for निःश्वस्य). B D4. 6
 दुःखिता (for विह्वला); cf. v.l. 13. — After 14^{ab}, D2. 3
 ins.:

253* पतिव्रता सा रुदती भर्तृशोकसमाकुला ।

[D3 भर्तृशोकपरायणा.]

— ^{c)} Ś1 K1 तथा च (for उवाच)! K2. 4 Dn D1-3. 5
 निःश्वस्य; B D4. 6 निष्क्रान्ता (for निष्क्रम्य). — ^{d)} Ś1 K1
 रुदती स्म; K2 D5 रुदत्यथ; K3 रुदित्वा स्म; K4 D1 रुदती
 सा; Dc रुदतीति; Dn रुदत्यथ (Dn2 [°]तीत्यं); D2. 3 रुदती सा
 (for रोदमाना).

एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
 अन्वेषति स्म भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १७
 उन्मत्तवद्भीमसुता विलपन्ती ततस्ततः ।
 हा हा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १८
 तां शुष्यमाणामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।
 करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ १९
 सहसाभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
 जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २०
 सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च पराजिता ।
 नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ २१
 हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ।

15 ^{a)} B1 [°]शापदुःखार्तो; D1. 3 [°]तापदुःखार्तो. — ^{b)}
 Ś1 K1. 3 तिष्ठति (for विन्दति). S (except M1; G1
 missing) नैष नन्दति नैषधः. — B1 om. 15^c-16^d. — ^{cd)}
 B (B1 om.) D (except D1-3. 5) नो (for तद्). Ś1 K
 D1-3. 5 transp. दुःखाद् and दुःखं. K (except K1) B
 (B1 om.) Dn1. n2 D4. 6 अपि (for अभि).

16 B1 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{b)} K2 D1 G4 एवं
 (for एवं). — ^{c)} K1 अभ्यधिकं (for दुःखतरं).

17 ^{a)} Dc सं; D2. 3 हि (for तु). — ^{c)} Ś1 K1. 2. 4
 Dc Dn D1-3. 5 अन्वेषमाणा (Ś1 K1. 2 D5 [°]ना); K3 B
 D4. 6 अन्वेषयति (for [°]पति स्म). — ^{d)} D2 [°]जीविते; T1
 (sup. lin. as in text) [°]चेष्टिते (for [°]सेविते).

18 ^{b)} D1 दमयन्ती (for विलं). K2 Dn D5 इतस्;
 D2. 3 यतस् (for ततस्). — ^{c)} D2. 3 महाराज (for राजन्नि-
 ति). — ^{d)} Ś1 K (except K4) D5 भारत (for धावति).

19 ^{a)} B D2-6 T1 सं; Dc सा (for तां). K2 Dn D5
 क्रंदमाना (for शुष्यमाणा). Dc अत्यंतं (for अत्यर्थं). K3
 संशुष्कमाणा भर्तारं; K4 D1 संश्र्य (D1 [°]रू)प्यमाणा पत्यर्थं.
 — ^{b)} A few MSS. वासर्ती; D1 तां सर्ती. — ^{c)} K2. 3 Dc3
 Dn2 शोचन्ती. — ^{d)} K2. 3 Dc D2. 3 विलपन्ती. B1. 4 T1
 M पुनः पुनः; T2 G (G1 missing) सुमध्यमां.

20 ^{a)} B (except B4) Dc D4. 6 T2 G (G1 miss-
 ing) भीरुम् (for भैमीम्). D5 सहसाजगरो भैमी; T1 M
 सहसैवानवद्यार्गी. — ^{b)} Ś1 मध्ये संपरि; K (except K1)
 B Dc D1. 2 अभ्यासपरि; D5 अभ्यासवशं. — ^{c)} D5 [अ]-
 भिसुखो (for [अ]जगरो). — ^{d)} Dc दमयन्तीं (for महां).

21 ^{a)} G4 संगृह्यमाणा (for सा ग्रस्यं). — ^{b)} B Dn
 D4. 6 T2 (by corr.) G3 परिश्रुता (for परां).

C. 3. 2384
 B. 3. 63. 23
 K. 3. 60. 23

ग्राहेणानेन विपिने किमर्थं नाभिधावसि ॥ २२
 कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य नैषध ।
 पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च ॥ २३
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ।
 कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति मानद ॥ २४
 तामकस्मान्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ।
 आक्रन्दतीमुपश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २५
 तां स दृष्ट्वा तथा ग्रस्तासुरगेणायतेक्षणाम् ।
 त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगितः ॥ २६
 मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन ह ।
 निर्विचेष्टं भुजंगं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २७

मोक्षयित्वा च तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन च ।
 समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥ २८
 कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागता वनम् ।
 कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भामिनि ॥ २९
 दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशां पते ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षेऽस्य भारत ॥ ३०
 तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
 सुकुमारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ३१
 अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
 लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमेयिवान् ॥ ३२
 तामथ श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।

22 ^b) B₁. 3. 4 D₄. 6 T₂ (by corr.) अनागसं; S अनागसीं (for अनाथवत्). — ^c) Ś₁ K₂ B₂. 4 D_n D₆ T₂ G₃ विजने (for विपिने). — ^d) K₁ नैष; K₂ D_n D₄. 6 नातु- (for नाभि).

23 ^a) K₂ कथं भवसि च पुनः. — ^b) K₃ D₂ इहो- त्सृज्य; T₁ M₂ अभिस्मृत्य. — After 23^{ab}, D_n ins. :

254* कथं भवाज्जगामाद्य मासुत्सृज्य वने प्रभो !!
 — Ś₁ D₃ om. (hapl.) 23^c-24^b. — ^c) K (except K₄) D_e D_n D₁. 2. 5 G₂ M₁ शापान् (for पापान्).

24 Ś₁ D₃ om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). — ^a) B₁ D_e च (for ते). — ^b) K₁ परिश्रान्तस्य; D_e D₂. 5 M₁ म्लानस्य. — ^c) S (except T₁; G₁ missing) का (for कः). Ś₁ नृपं (for राजं). — ^d) K₂ D₅ मां विना; B D_n D₄. 6 T₁ M ते (B₃ चा) नघ (for मानद).

25 Before 25, S (G₁ missing) ins. बृहदश्वः. — ^a) K₂ D_n D₅ ततः कश्चिन्; T₂ G (G₁ missing) तां तु कश्चिन् (for तामकस्मान्). — ^b) D₂ विजने (for गहने). — T₁ om. 25^c-26^d. — ^c) B₃ D_e D₄. 6 आक्रन्दितम्; D₃ आरुहतीम्. T₂ G (G₁ missing) अभिं (for उपं). K₂ B₁. 2. 4 D_n D₅ आक्रन्दमानां संश्रुत्य. — ^d) Ś₁ K₁ वेगेनाभिं.

26 T₁ om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) K₂ B₁ D_n D₅. 6 तु दृष्ट्वा; D_e (by transp.) दृष्ट्वा स. — ^d) Ś₁ K₃. 4 D_e D_n D₁. 2. 4. 6 M₁ समतिक्रम्य; T₂ G (G₁ missing) सममिद्रुत्य. K (except K₃) B₄ D_n D₁₋₃. 5 वेगतः. M₂ संचरन्गहने वने. — After 26, M₂ ins. :

255* समतिक्रम्य वेगेन सत्वरः स वनेचरः ।

27 B₂ om. 27^{ab}. — ^a) T₂ G₂. 3 मुखे तं (for

मुखतः). — ^b) Ś₁ K₂. 3 B₁ D_n D₁. 5 T₁ M₂ च (for ह). — ^d) Ś₁ B₂ निशाम्य; K₁ विशाव्य; K₂. 3 निशम्य; D₁ विहृत्य (for विशस्य). K₃ T₂ G₂. 3 जीवकः; G₄ जीविकं; some MSS. जीविनः (cf. 37^d).

28 ^a) D₃ मोचयित्वा. K₃ [अ]थ; B D_n D₁. 4. 6 स; D₂ तु (for च). K₂ D₅ T₂ G (G₁ missing) मृगः; D₃ शुभां (for च तां). — ^b) Ś₁ K₁. 2 B D_n D₄₋₆ ह; K₃ D₂. 3 हि; D_e वै (for च). — ^c) M₁ च तां भीरुम् (for कृताहाराम्).

29 ^a) M₁ (inf. lin.) कासि (for कस्य). D₂. 3 हि विशालाक्षि (for मृगं). — ^b) K₁ D₁ चाभ्यागतं; K₄ चैवा- गता; B₂ D₄. 6 T₁ G₂. 4 चास्या. — ^c) D₂. 3 कष्टं (for कृच्छ्रं). — ^d) K₂ B D (except D₁₋₃) भामिनि.

30 ^b) K₁ मनस्विनी (for विशां पते). — ^c) K (except K₂) D₁. 5 सर्वमेव. T₂ G₃ यथातथ्यम्. — ^d) D_e D_n D₂ [S]थ (for सस्य). D₂. 3 भामिनी (for भारत).

31 31^b = (var.) 1. 96. 54^d: 4. 8. 11^b. — ^c) K₂ D_e D₅ सुविभक्तानव. — 31^d = (var.) 1. 213. 69^d: 4. 8. 12^d. — After 31, K₁ ins. :

256* प्रफुल्लपद्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।

32 ^a) Ś₁ ***पद्मनयनां; K₂ D₅ पद्मपत्राभं; K₄ मराल- पक्ष्मं; D₁₋₃ मृणालपत्रं; T₁. 2 (by corr.) G₂. 4 M स्वराल- पक्ष्मं. — ^b) K (except K₄) D_e विबोर्ध्वा तनुमध्यमां. — ^d) Ś₁ K₁. 2 B₁. 2 D_n D₅ ईयिवान्.

33 ^a) Ś₁ K₁ तां तथा; K₂ D_n D₅ तामेवं; B₁ अथ तां (by transp.); G₄ तामधि. — ^b) Ś₁ K₁ सांत्वपूर्वया; B₂ मृगं; D₁ G₄ मृदुपूर्वया. — ^d) K₄ B₁ D_e D₁₋₃ तमं; D₅

सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भामिनी ॥ ३३
 दमयन्ती तु तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
 तीव्रोपसमाविष्टा प्रज्ज्वालेव मन्युना ॥ ३४
 स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
 दुर्धर्षा तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३५
 दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता ।

अतीतवाक्पथे काले शशापैनं रुषा किल ॥ ३६
 यथाहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
 तथायं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ॥ ३७
 उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

बृहदश्व उवाच ।
 सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम् ॥ १
 सिंहव्याघ्रवराहर्क्षरुद्रीपिनिषेवितम् ।

नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ २
 शालवेषुधवाश्वत्थतिन्दुकेज्जुदकिंशुकैः ।
 अर्जुनारिष्टसंछन्नं चन्दनैश्च सशालमलैः ॥ ३
 जम्बवाभ्रलोध्रखदिरशाकवेत्रसमाकुलम् ।

C. 3. 2404
B. 3. 64. 4
K. 3. 61. 4

तदा°; T G (G₁ missing) तत्त्वं° (for तद°). K₂ B Dn
 D₄. ६ भाविनी; Dc G₄ M₁ कामिनी.

34 °) K₂ B Dn D₄. ६ T₂ G₃ दमयन्त्यपि; D₅ °यन्तीति
 (for °यन्ती तु). K₃ दसम्; D₂ दृष्टा; D₅ दुःखम् (for दुष्टम्).
 — °) D₂ उपलक्ष्य. — °) T₁ M₂ °शोक°; T₂ G₂. 4 M₁
 °कोप° (for °रोष°).

35 °) Ś₁ K₁. ३ हि (for तु). Dc₁ Dn₁ D₂ क्रुद्धः
 (for क्षुद्रः). — °) B₂ D₁ उद्यतः (for आतुरः). — °) Ś₁
 K₂ दुर्धर्ष; D₄. ६ उद्धर्षात् (for दुर्धर्षा°).

36 °) K₃ दमयन्तीति; B (except B₂) D₄ °यन्त्यपि;
 D₂ °यन्ती च (cf. 34°). — °) B₃ पतिना च विना°; B₄
 पतिराज्यनिरा°. — °) Dn₂ D₅ अतीव; D₁ अतीते. — °) K₂ B₁. 4 Dn D₅ रुषान्विता (for रुषा किल).

37 °) K₂ B₄ Dn D₅ यद्यहं. T₁ राज्ञो (for अन्यं).
 — °) K₄ न कामये; M₂ विचितये. — °) K₂ Dn D₁-३. ६
 गतासुर; B₄ दग्धः सन्. D₁-३ मृगजीवकः; T₁ मृतजीवनः; T₂
 G (G₁ missing) गत° (cf. 27°, 38°).

38 K₁. 4 D₅ om. 38°. — °) K₂ D (except Dc)
 तथा (for तथा). T₂ G (G₁ missing) मृगजीवकः (cf.
 27°, 37°). — °) D₅ स पपाताशु मे°.

Colophon om. in D₃. Dn₃ has a lacuna in place
 of it. G₁ missing. — Major parvan: Ś₁ K₁ T G₂-4

आरण्य. — Sub-parvan: N (except Dn₂; D₃ om.) T₁
 (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान.

— Adhy. name: K₃ मृगव्याधशापः; D₂ दमयन्तीविलापे
 नलावलोकने ग्राहेण दमयन्तीग्रहणे व्याधेन ग्राहवधे दमयन्त्या
 व्याधशापः. — Adhy. no. (figures, words or both):
 Dn₁ (sup. lin.). n₃ 63; D₁ 65; T G₂-4 60 (as in
 text); M₁ 61; M₂ 62. — Śloka no.: Dn 39; D₁ 38.

61

G₁ is missing up to 35° (cf. v.l. 3. 59. 19);
 the MS. is mostly ignored up to the end of the
 lacuna.

1 °) K₄ B₂ (m as in text) घोरं (for शून्यं). — °)
 Ś₁ जिल्लीक°; K₁ झिल्लीक°; K₃ D₃ झिल्लीका°; K₄ शृगाल°; D₂
 जिल्लीका°; G₂ झल्लिका°.

2 D₅ om. 2°. — °) Ś₁ K₃. 4 D₁-३ मृगः; K₁ मरु-
 (for मरु-). K₂ B Dc Dn D₄. ६ सिंहद्वीपिरुख्याघ्र (B₂
 सिंहव्याघ्ररुद्रीपि) महिषर्क्षगणैः (B₃ Dc °मृगैः) युतं. — T₂ G₃
 om. (hapl.) 2°. — °) Dc D₄. ६ °गणैः कीर्ण.

3 Some MSS. show the spelling साल and [इ]गुदि.
 — °) K₂ B D स्यन्दनैश्च. Ś₁ K₁ S (except T₂ G₃; G₁
 missing) सशालमलैः; K₂ Dn₁. n₃ सशालमलैः.

काश्मर्यामलकपुष्पकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ४
 बदरीविल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।
 प्रियालतालखर्जूरहरीतकविभीतकैः ॥ ५
 नानाधातुशतैर्नद्वान्विविधानपि चाचलान् ।
 निकुञ्जान्पक्षिसंघुष्टान्दरीश्राद्धतदर्शनाः ।
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान् ॥ ६
 सा बहून्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ।
 पल्वलानि तडागानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
 सरितः सागरांश्चैव ददर्शान्द्रुतदर्शनान् ॥ ७
 यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।

महिषान्वराहान्गोमायून्क्षवानरपन्नगान् ॥ ८
 तेजसा यशसा स्थित्या श्रिया च परया युता ।
 वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती तदा ॥ ९
 नाविभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
 दारुणामटवीं प्राप्य भर्तव्यसनकशिता ॥ १०
 विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
 भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलसमाश्रिता ॥ ११
 दमयन्त्युवाच ।
 सिंहोरस्क महाबाहो निषधानां जनाधिप ।
 क्व नु राजन्गतोऽसीह त्यक्त्वा मां निर्जने वने ॥ १२

4 ^{ab}) Ś₁ K₁ 'रोध्रवदि (K₁ 'द)रैः सालं; K₂ D₁. 6 T₁. 2 (by corr.) 'लोध्रखदिरशालं; K₃ 'रोध्रखदिरैः शालं; K₄ D₂. 3 'रोध्रखदिरशा (K₄ 'सा)लं; B Dc Dn D₄ 'लोध्रखदिरसालं; D₅ जंबूलोधाक्षखदिरशालं. — K₁. 3 D₁ om. (hapl.) 4^c-5^b. — ^{cd}) S (mostly) कार्पूर्याः. Ś₁ Dc₂ काश्मर्यामलली (Dc₂ 'मलक)पुष्प-; K₂ Dn D₅ पद्मकामलक-पुष्प- B कदंबोदुम्बरावृतं; T₂ G₃. 4 -कदंबोदुम्बरान्वितं.

5 K₁. 3 D₁ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^b) S (except T₁; G₁ missing) परिष्कृतं (for समा). — ^{cd}) Ś₁ पिद्माल-सालखर्जूरं; K₁-3 Dc₂ Dn D₅. 6 T₁ प्रियालतालखर्जूर-हरीतकिं; K₄ D₁ प्रियालसेलु (D₁ 'साल)खर्जूरं; B प्रियाल- (sic)तालखर्जूरहरीतकि (B₁. 3 'क)विं; D₂. 3 प्रियालशाल- (D₃ 'द्रुम) खर्जूरं. S (mostly) -विभीतकैः.

6 ^a) Ś₁ K₁ 'शतानीकान्; K₃ D₅ G₂. 4 'शतानद्वान्; D₃ 'समानद्वान्; M₁ 'शरानद्वान्; M₂ 'शतोन्नद्वान्. — D₄ om. (hapl.) 6^b-6^c. — ^c) K₂ B₂. 4 Dn D₁ परि (for पक्षि). B₃ M₁ विकृजपक्षिसंघुष्टाः (M₁ 'घान्); Dc D₅ निकुंजपक्षिसंघुष्टाः; T₁ M₂ सिंहर्क्षेन्याग्रसंघुष्टान्. — ^e) K₂ D₅ नद्यः (for नदीः). K₂ Dn D₅ वाप्यं (for वापी). — ^f) T₁ वन्यानपि (for विवि). B₁ D₁ मृगद्विजान्. T₂ G (G₁ missing) विविधांश्चरतो द्विजान्.

7 ^a) K₃ B Dc₂ D₄. 6 S (G₁ missing) सु- (for सा). — ^c) Ś₁ K₁ T₂ G₃ तडाकांश्च; K₃ तडागांश्च; T₁ M तडाकानि; G₂. 4 तडाकांश्च. — ^d) K₁ 'कुंजांश्च; K₃ 'कूटांश्च. G₂ सर्वतः. — ^e) K₂ Dc Dn D₄. 6 निर्वीरांश्चैव; K₃. 4 D₁. 3 संगमां; B₂. 3 जंगमां; D₅ विविधा. S (G₁ missing) सरित्स-रांसि च तथा (T₂ G₃ 'दा). — ^f) D₅ S (G₁ missing) 'दर्शनाः (or 'ना).

8 ^a) K₁ चाय; B Dc D₄ T₂ G (G₁ missing) तत्र

(for चात्र). — ^b) G₄ विदर्भाणां च नं. — ^c) Hypermet-ric! Ś₁ महिषान्व*यून्; K₂. 4 B₁ Dc Dn D₁. 5 महिषांश्च वराहांश्च. — ^d) Ś₁ K₁. 3 B₃. 4 D₂. 3 ऋक्षपन्नगवानरान् (B₃ 'राक्षसान्); K₂ Dn D₅ ऋक्षांश्च वनपन्नगान्; K₄ B₁ D₁ गोमायून्क्षपन्नगान् (B₁ 'वानरान्); Dc₂ G₄ ऋक्षवानरपुंग-वान्; T₁ ऋक्षपुंगववानरान्. — After 8, K₄ reads 11.

9 ^{ab}) Ś₁ K B₂ Dn D₁-3. 5 लक्ष्म्या स्थित्या (for स्थित्या श्रिया). K₁ B (except B₂) Dc D₄. 6 परमया (for च परया). B₃ (sup. lin.) शुभा (for युता). — ^c) S (G₁ missing) विचचारैका. — ^d) K₄ पतिम् (for नलम्). D₅ सती; M₂ सदा (for तदा). — After 9, B₄ ins.:

257* अतिभीमे वने तत्र यूथभ्रष्टा मृगी यथा ।

10 ^a) Ś₁ नावृष्यत्सा; K₁ निवृत्त्यात्मा; D₃ नाविभ्यत्सा; D₅ नाभ्यसूया (for नाविभ्यत्सा). — ^b) Ś₁ K₁. 3 D₂. 3 तत्रापि. Ś₁ K₁ B₂. 4 D₄. 6 कर्हिचित्; K₄ वा कं; D₁ कुत्रं (for कस्य). — K₄ om. 10^{cd}. — ^d) Ś₁ 'दुःखिता; Ś₁ m K₂. 3 Dn D₁. 5 'पीडिता; K₁ B 'कर्षिता.

11 K₄ reads 11 after 8. — ^d) K₂ Dn D₅ 'मथा-श्रिता; K₃ T₁ 'समाश्रया; T₂ G (G₁ missing) M 'मुपा-श्रिता.

12 B₃ Dc Dn₃ D₄ S om. the ref. — After the ref., B₄ ins.:

258* यथोक्तं च त्वया कान्त मत्समक्षं च मत्प्रियम् ।
 स्मर्तुमर्हसि कल्याण वचः पार्थिवनन्दन ।,

repeating it after 14! — ^a) K₂ Dn D₅ न्यूढोरस्क; B₂ सिंहस्कंध. — ^b) K₂ B (except B₄) Dn D₄. 5 नैषधानां. Ś₁ G₄ नराधिप; D₃ पतेः प्रभो. D₂ निषधाधिपते प्रभो. — ^c) Ś₁ गतः सोसि; K₂. 3 Dn D₅ गतोस्य; K₄ T₂ (before corr.) G₂. 4 M₂ गतो मेसि; D₁. 2 T₁ गतोसि त्वं;

अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
 कथमिष्टा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ १३
 यत्त्वयोक्तं नरव्याघ्र मत्समक्षं महाद्युते ।
 कर्तुमर्हसि कल्याण तद्वतं पार्थिवर्षभ ॥ १४
 यथोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।
 मत्सकाशे च तैरुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १५
 चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
 स्वधीता मानवश्रेष्ठ सत्यमेकं किलैकतः ॥ १६
 तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
 उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १७
 हा वीर ननु नामाहमिष्टा किल तवानघ ।

अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १८
 भर्त्सयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।
 अरण्यराद् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ १९
 न मे त्वदन्या सुभगे प्रिया इत्यब्रवीस्तदा ।
 तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २०
 उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
 ईप्सितामीप्सितो नाथ किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २१
 कृशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
 वस्त्रार्धप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ २२
 यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
 न मानयसि मानार्हं रुदतीमरिकर्शन ॥ २३

C. 3. 2424
 B. 3. 64. 24
 K. 3. 61. 24

D₃ गतो यासि; M₁ गतोसीति. — ^a) K₂ D_n D₅ विसृज्य (for त्यक्त्वा मां). K (except K₁) B₁. 4 D (except D₁. 4. 6) T₁ विजने (for निर्जने).

13 ^b) Ś₁ वीरदक्षिणैः; K₁. 2. 4 D_n D₁-3. 5 G₄ भूरि°; K₃ B₁. 3 D₄. 6 चास°; T G₂. 3 M₂ त्वास्°. — ^c) G₂ किमिष्टा त्वं नर°. — D₅ om. (hapl.) 13^d-14^a.

14 D₅ om. 14^a (cf. v.l. 13). — ^a) K₂ B (B₁ marg.) Dc D_n D₄. 6 नरश्रेष्ठ; D₂. 3 महाराज. — ^b) K₁ मत्समीपे; T₂ G (G₁ missing) वने त्वस्मिन्. T₁ महावने. — ^c) Ś₁ K₂. 4 B₁ D_n D₂. 3. 5 स्मर्तुम् (for कर्तुम्). — ^d) K₂ B₃ D_n D₅ वचनं; T₁ तत्सर्वं; M₂ तत्सत्यं. T₁ पार्थिवोत्तम; T₂ G (G₁ missing) पुरुषर्षभ. — After 14, B₄ repeats 258*.

15 ^a) K₂ B Dc D_n D₄. 6 यच्चोक्तं; D₅ यथोक्तैर्. K₄ भूप (for हंसैः). D₂ यथोक्तं च विहगैश्च. — ^b) D₅ ममापि (for समीपे). K₁. 3 B₂ पार्थिव; D₂ नैषध (for भूमिप). — ^c) K₃ मत्समीपे. K₂ D_n D₅ मत्समक्षं यदुक्तं च. — ^d) K₁ तत्समीक्षितु°.

16 ^a) D₁ ह्येकतो (for ए°)! B Dc D₄. 6 T₁ एकतश्चतु (B₂ °त्वारो वेदाः (cf. 1. 1. 208^a and v.l.)). — ^c) Ś₁ K₁ B₁. 4 D₃ अधीताः; T₁ स्वाधीतास्; G₂ स्वधीतं. Ś₁ K D_n D₁. 5 मनुजव्याघ्र; D₂. 3 पुरुषव्याघ्र; T₁ ते नरश्रेष्ठ. — After 16, B₄ ins.:

259* अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्रात् सत्यमेवातिरिच्यते ।

[= (var.) 1. 69. 22; G. 12. 6002; G. 13. 3651^{cd}-3652^{ab}; etc.]

17 K₃ om. 17^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. 4 D₁-3 राजेन्द्र (for

शत्रुघ्न).

18 ^a) M₁ नाथ (for वीर). K₂. 4 B₃ D_n D₂. 5 M₂ नल; B₁. 4 Dc D₄. 6 तत्र (for ननु). D₁ हा वीर नरनाथाहं; D₃ हा वीर जीवितात्कामं. — ^b) D_n. 1. 2 D₅ नष्टा (for इष्टा). K₁ T₂ G₃. 4 transp. किल and तव. — ^d) B (except B₁) Dc D₄. 6 कस्मान्न (for किं मां न). K₂ T₁ G₄ M₁ मा (for मां).

19 ^a) K₂ D_n D₂. 5 भक्षयति (!); B Dc D₄. 6 कर्ष° (for भर्त्स°). Dc [ए]व; D₅ [अ]द्य (for [ए]व). Ś₁ K₁. 4 D₁-3 दुष्टो; K₃ व्याधो (for रौद्रो). G₄ भर्त्सयत्यतिरौद्रोयं. — ^d) D₃ प्रतिभाषसे (for त्रातुमर्हसि); cf. 18^d.

20 ^a) N काचिद्धि; G₂ सुभगा; M₁ काचिद्धै. — ^b) Ś₁ K₁. 3. 4 B Dc D₁. 4. 6 प्रियेत्यसकृदब्रवीः (K₃. 4 Dc D₁ °ब्रवीत्); K₂ D_n D₂. 3. 5 प्रियास्तीत्यब्रवीः सदा (D₂ °त्यसकृदब्रून्; D₃ °त्यसकृद्ब्रून्); T₂ G₃ प्रिया इत्यब्रवीत्सदा. — ^d) D₂ दारुणां नृप; G₂ (by transp.) नृप भारती. K₂ D₅ मम; K₃ इव; T₁ नल (for नृप).

21 ^a) T₁ उन्मत्तवद्विलपन्ती. — Ś₁ K₁ om. 21^c-22^b. — ^c) K₂ D_n D₅ [S]सि त्वं (for नाथ). — ^d) = 18^d, 24^d. D₄ G₄ M₁ मा (for मां). T₁ M प्रतिनन्दसे.

22 Ś₁ K₁ om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^a) T G₃ M₂ मां (for च). — ^c) Dc °संवृतामेकां.

23 ^b) Ś₁ K₁. 3 हरिणेषण; K₄ D₁. 5 हरिणेषणां; D₂. 3 हरिणेषणः; T₁ G₂ पृथुलोचनां. — ^c) K₂ D_n D₅ मासार्य; T₁ मे नाथ; G₂ मानार्हा. Ś₁ K₁ नाश्वसयसि कस्मात्वं; K₄ D₁-3 न मां नयसि कस्मात्वं. — ^d) K (except K₁) D_n D₂. 3. 6 T₂ G₃ रुदतीम्. Some N MSS. °कर्षण.

24 ^b) D₅ अहमै° (for मामिहै°). Dc₁ एकाकिनी. B₁

महाराज महारण्ये मामिहैकाकिनीं सतीम् ।
 आभाषमाणां स्वां पत्नीं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २४
 कुलशीलोपसंपन्नं चारुसर्वाङ्गशोभनम् ।
 नाद्य त्वामनुपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ।
 वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ॥ २५
 शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ।
 प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्धन ॥ २६
 कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थे शोककशिता ।
 कच्चिदृष्टस्त्वयारण्ये संगत्येह नलो नृपः ॥ २७
 को नु मे कथयेदद्य वनेऽस्मिन्विष्टितं नलम् ।
 अभिरूपं महात्मानं परच्यूहविनाशनम् ॥ २८

यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ।
 अयं स इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम् ॥ २९
 अरण्यराड्यं श्रीमांश्चतुर्दष्टो महाहनुः ।
 शार्दूलोऽभिमुखः प्रैति पृच्छाम्येनमशङ्किता ॥ ३०
 भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।
 विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ ३१
 निषधाधिपतेभार्या नलस्यामित्रघातिनः ।
 पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककशिताम् ।
 आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३२
 अथ वारण्यनृपते नलं यदि न शंससि ।
 मामदस्व मृगश्रेष्ठ विशोकां कुरु दुःखिताम् ॥ ३३

सती. Ś1 K B1 Dn D1-5 ह्य (K2. 3 B1 Dn D5 अ) हमेका-
 किनी सती. — °) Ś1 K B3 Dn D1-3. 5 दमयन्त्यभिभाषे
 त्वां (Ś1 त्वा); B1. 2. 4 Dc D4. 6 T1 स्व (B1 स्वां; B2 स;
 T1 त्वत्) पत्नीमभिभाषती. — °) = 18^a, 21^a. Dc1 G2
 M मा (for मां).

25 M1 om. 25^{ab}. — °) K2 B Dc Dn D2. 4-8
 °पसंपन्न (Dn1 °न्ना); K3 D3 °पपन्नं च; T2 G (G1 missing)
 M2 °पसंपन्ना. — °) B D4 °दर्शन; Dc Dn2 D2. 3. 5. 6
 °शोभन; Dn1 °शोभना; T2 G (G1 missing) M2 °शोभनां.
 — After 25^{ab}, T2 G2-4 M2 ins.:

260* अनुव्रतां महाराज किं मां न प्रतिभाषसे ।

[Posterior half = 18^a, 21^a, 24^a.]

— °) D1 कदा (for नाद्य). K2 त्वा (for त्वां). K2 Dn
 D5 प्रति (for अनु-). — °) T2 G3. 4 अद्य (for अस्मिन्).
 — °) Ś1 K1 वनेष्यस्मिन्.

26 °) Ś1 D2 च (for वा). — °) D2. 3 मनुजाधिप;
 T1 G2. 4 वसुधा. — °) B Dc D4. 6 उपस्थितं; D2 प्रस्थि-
 तो वा. B2. 3 Dc D4. 6 नरव्याघ्र; T2 (by corr.) G (G1
 missing) M नृपश्रेष्ठ. — °) K2 Dn3 D5 °विवर्धनं; D1
 °विवर्धनः; S (G1 missing) °निबर्हण (T1 °विनाशन).

27 °) Ś1 K3. 4 Dc2 D1. 3 S (G1 missing) किं (for
 कं). Ś1 K1 पश्यामि (for पृच्छामि). Ś1 B1 Dc D5 शो-
 कार्ता. — °) Ś1 B D5 त्वदर्थः; K4 त्वत्कृते. Some MSS.
 °कषिता; K1 °पीडिता. — °) T2 G3. 4 M [इ]ति (for [इ]ह).

28 °) B4 मां (for मे). K1 को नु मे कथये*; K2
 Dn1. n2 D5 को नु मे वाद्य प्रष्टव्यः; Dn3 को नु मे वा* कथयेत्.
 — °) K2 Dn D5 प्रस्थितं; K3. 4 B D1-3 विष्टितं (for

विष्टितं). Ś1 बलं; B1. 4 Dc D4. 6 S (except M1) नृपं
 (for नलम्). — °) T1 महाकुलं; T2 G (G1 missing)
 अनुरूपं (for अभि°). — °) Dc D4. 6 Cnp परव्यसन-
 नाशन.

29 °) Ś1 K1 यमन्वेषि च. — °) Ś1 K3. 4 D1-3
 बालः; K2 D5 महा-; T1 M2 बाले (for नलं). — °) T1
 इति च (for स इति). — °) G2 मधुरा गिरः.

30 °) K2 पत्रश्रेष्ठो; D1 चतुर्दतो. — °) K2 D5 ह्येति;
 B Dc Dn D4. 6 [अ]भ्येति; D2. 3 याति (for प्रैति). K4
 शार्दूलो मामभिमुखं. — °) Ś1 B4 प्रेक्षाम्येनम्; K1 प्रक्षा°;
 K2 Dn D5 T2 (before corr.) व्रजा°; K3 B2. 3 Dc D2. 6
 प्रक्ष्या°; K4 प्रख्या°; D1. 3. 4 M2 प्रेक्ष्या°. — After 30, B4
 ins.:

261* इति भ्रमन्ती ददर्श शार्दूलं च महाहनुम् ।

तमुवाच रुदन्ती तु त्वमेवात्र नराधिपः ।

31 °) T1 G2 M2 °तनया. — °) K1 दमयन्ती तु (for
 °यन्तीति).

32 °) Dc D3 भार्या. — °) Ś1 °कषितः; K1. 3 B2
 °कषिणः; K2 D1. 5 °कर्षण; K4 °कशनं; D2. 3 °कशिनः.
 — °) T1 दुःखं; some MSS. °कषितां. — °) Dc मृगेन्द्र-
 स्त्वं (for मृगेन्द्रेह). — D2 om. (hapl.) 32^f-33^c.
 — After 32, S (except M2; G1 missing) ins.:

262* सिंहस्कन्धो महाबाहुः पद्मपत्रनिभेक्षणः ।

33 D2 om. 33^{abc} (cf. v.l. 32). — °) Ś1 K1 अथा-
 रण्यस्य नृपते; K2 Dn D5 अथ वा त्वं वनपते. — °) K1
 शंससे; D5 दृष्टवान्; S (G1 missing) पश्यसि. — °) Ś1
 खादस्व; K Dn D1. 3. 5 खादय; B3 वदस्व; G2 अदस्त्वं; G4

श्रुत्वारण्ये विलपितं ममैष मृगराट् स्वयम् ।
 यात्येतां मृष्टसलिलामापगां सागरंगमाम् ॥ ३४
 इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गैर्बहुभिरुच्छ्रितैः ।
 विराजद्भिर्दिवस्पृग्भिर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३५
 नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूषितम् ।
 अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
 सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतम् ।
 पतत्रिभिर्बहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ३७
 किंशुकाशोकबकुलपुङ्गवैरुपशोभितम् ।
 सरिद्धिः सविहंगाभिः शिखरैश्चोपशोभितम् ।

गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ३८
 भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।
 शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ३९
 प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् ।
 राज्ञः स्नुषां राजभार्या दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४०
 राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।
 भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४१
 राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
 आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ४२
 ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।

C. 3. 2446
B. 3. 64. 46
K. 3. 61. 47

आदस्वं; M₁ अदत्स्व. Ś₁ K (except K₂) D₁. ३ मृगेंद्राद्य;
 B₂ नृपश्रेष्ठ. T₁ M₂ मां भक्षयित्वा शार्दूल. — ^a) K₂ D_n
 D₅ दुःखादस्माद्विमोचय.

34 ^a) K₃ [S]पि तं त्वाद्य; T₁ विलपतीं (for विलपितं).
 — ^b) D_c समैव; T₁ मामेकां; M₂ ममैषा. K₂ D_n D₅ न
 मामाश्वासयत्ययं. — ^c) K₂ D_n D₅ यामी (D_{n2} 'मि)मां;
 B₂ (m as in text) D₁ याम्येतां; D_c यद्येतां; T₂ G (G₁
 missing) याल्येष. Ś₁ K D_n D₁₋₃. ६ स्वादु (for मृष्ट).
 — ^d) K₄ अपेतां; D₅ अपारां (for आपगां). B₁ सागरां-
 गनां; T₂ G (G₁ missing) सागरोपमां.

35 G₁ resumes from 35^{cd}! — ^a) T₂ G (G₁ miss-
 ing) पृच्छे (for पुण्यं). — ^b) K₁ T₁ M₁ उच्छ्रितं. — ^c)
 Ś₁ K₁. ३ विजयद्भिर्; T₂ G (G₁ missing) विराजितं (for
 'जद्भिर्). K₁ D₃. 4 S (G₁ missing) दिवस्पृग्भिर्; K₂
 D_n D₅ इवानेकैर्; K₄ नैकवर्णैः; B₂ मुनियुतैर् (for दिव).
 — ^d) Ś₁ एकवर्णैर्; K₄ शोभनैश्च; B₂ दिवस्पृग्भिर् (for नैक).
 B D_c D₄. ६ T₁ G₁ M₂ मनोहरैः. D₃ नैकवर्णमनोपमं.

36 ^b) Ś₁ K₁. ३ विविधद्रुमभूषितं; B₁ विविधोपलसे-
 वितं; B₃ D_c D₁. 4 T₁ G₂ 'शोभितं. — T₁ om. (hapl.)
 36^c-38^b. — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D_n D₅ इवोत्थितं; B D_c D₁. ३
 T₁ M₂ इव स्थितं; D₄. ६ अवस्थितं (for इवोच्छ्रितम्).

37 T₁ om. 37 (cf. v.l. 36). — ^{ab}) Cf. 2^{ab}. K₄
 -मृगान्वितं; D₁₋₃ -मृगैर्युतं; G₁ -समाकुलं (for -मृगायुतम्).
 Ś₁ K₁. ३ सिंहमातंगशार्दूलवराहर्क्षगणायुतं (K₃ 'मृगायुतं);
 K₂ सिंहशार्दूलमातंगवराहर्क्षमृगातकं. — ^c) K₃ एभिर्मृगैर्बहु.

38 T₁ om. 38^{ab} (cf. v.l. 36). — ^{ab}) Ś₁ K₁ विशो-
 काशोकं; B D_c D₄ किंशुकाशोकसरलैः (B₂ 'वनैः) पुं-
 नैर्; D₁₋₃ 'बकुलैः पुंनैर्. K₄ अभि (for उप). — After
 38^{ab}, K₂ B (except B₁) D_c D_n D₄. ६ ins.:

263* कर्णिकारधवप्लक्षैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ।
 — K₁. 4 om. 38^{cd}. — ^a) B₁. ३ M₁ शिखिभिः (for शिखरैः).
 Ś₁ B₂ D_c D₄ om. च. Ś₁ उपशोभितैः; K₂ D_n D₅. ६ च
 समाकुलं; T₂ G₃. 4 M₁ च विराजितं; G₁ चापि शोभितं; G₂
 च विनादितं; M₂ चाभिः शोभितं. — After 38^{cd}, T₂ G₂₋₄
 M₁ ins.:

264* पृथिव्या रुचिराकारं चूडामणिमिव स्थितम् ।
 — ^e) Ś₁ अहं; B₂ अमुं; D₃ इदं (for इमं). — ^f) Ś₁ प्रेक्षा-
 मि; K₁. 4 B D_c D₄ T₁ G₄ प्र (B₁ प्रे)क्ष्यामि; K₃ वक्ष्यामि.
 K₄ नलं; B₂ D₁₋₃ T₁ G₁. २ M पतिं; G₄ प्रियं (for प्रति).
 K₄ (by corr.) प्रवक्ष्यामि पतिं नलं.

39 ^b) K₄ (marg. sec. m. as in text) दिविदिश
 (for दिव्यदर्शन). Some MSS. विश्रुतः. — ^c) T₂ G
 (except G₁) नमस्ते (for शरण्य). — After 39, K₄ reads
 41^{cd}.

40 ^a) K₂. 4 D₄ त्वभिगम्याहं; B₂₋₄ D_c D₅ त्वाभि-
 गम्येह (D₅ 'हं); D₁₋₃ त्वासुपागम्य; T₂ G₂₋₄ त्वामहं भैमीं.
 B₁ प्रणमेद्वाभिगम्याहं; G₁ प्रणमाम्यभिगम्याहं. — M₁ om.
 40^{cd}. — ^c) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ T₁ M₂ राजसूयां.
 B₂ राजभार्या राजवधूं. — ^d) K₁. 4 विश्रुता.

41 ^a) K₂ D_n D₅ विदर्भराजाधिपतिः. — ^b) K₄ मही-
 धर (for महा). — D₁₋₃ read 43^{cd} after 41^{ab}; K₄
 reads 41^{cd} after 39. — ^d) K₁. ३ D₂. ३ T₁ G₂. 4 चातु-
 र्वर्णस्य.

42 ^a) B (except B₂) M वाजपेया. — ^b) Ś₁ K₁
 यज्ञानां (for क्रतू). — ^c) Some MSS. 'श्रेष्ठ. — ^d)
 = 1. 58. 50^d. D₁₋₃ पृथुवक्षाः शुभेक्षणः.

43 ^a) K₁ ब्राह्मण्यः; K₄ सुरूपः. — D₁₋₃ read 43^{cd}
 after 41^{ab}. — ^c) Ś₁ K D_n D₁₋₃. ६. ६ वीर्यसंपन्नः; D_c

शीलवान्सुसमाचारः पृथुश्रीधर्मविच्छुचिः ॥ ४३
 सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।
 तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४४
 निषधेषु महाशैल श्वशुरो मे नृपोत्तमः ।
 सुगृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ४५
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
 क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४६
 नलो नामारिदमनः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
 ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोऽग्निचित् ॥ ४७
 यथा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता ।

तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ४८
 त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् ।
 अन्वेषमाणां भर्तारं तं वै नरवरोत्तमम् ॥ ४९
 खमुल्लिखद्भिरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।
 कच्चिदृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५०
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
 विक्रान्तः सत्यवाग्धीरो भर्ता मम महायशः ।
 निषधानामधिपतिः कच्चिदृष्टस्त्वया नलः ॥ ५१
 किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ दुःखिताम् ।
 गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ॥ ५२

D₄ सुसदाचारः; T G सत्यवाञ्छुरः.

44 ^b) T G₂₋₄ निहतारिगणः (T₁ G₄ °ण). — ^a) B₁. 4 M भगवंतमुपस्थितां; B₂. 3 Dc D₄ भवंतं समुपस्थितां (B₂ °पागतां); T G भगवन्समुप.

45 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ महाराज; B₁ महासेनः; Dn D₅. 6 महाराजः; T₁ G₁ M₂ महीपालः. — ^b) K₂ B₃ Dn D₅. 6 मे नरोत्तमः; D₄ नृपसत्तमः. — ^c) Hypermetric! Ś₁ K₁. 3. 4 B (except B₃) Dn D₆ T G (all om. सु) गृहीतनामा (K₃ T₁ °म); K₂ D₅ गृहीतमानो; D₁ (? gloss) सुप्रसिद्धनामा. D₂ विप्रैः; T₂ G (except G₁) विद्वद्भिः. D₃ (corrupt) सुगृहीत न मे ख्याता. — ^d) B₃. 4 T₂ G₃. 4 श्रुतः; M₁ स्मृतः (for स्म ह).

46 ^a) D₅ महा- (for सुतो). — ^c) B Dc D₄ इह (B₁ इदं); S (except M₁) तु यो (for पितुः). K₁ स्वस्य; K₃ चायं; B M₁ स्वंतु; D₅ स्वं वै; T G M₂ राज्यं (for स्वंयो). — ^d) Ś₁ K₃ राज्यं स्व(K₃ स)मनुशासति; K₁ B₁. 3 Dc D₄ M₁ यो राज्यमनुशास्ति ह (K₁ M₁ वै); D₁₋₃ राज्यं स्वमनुशास्ति च; T G M₂ पितुः स्वमुप(T₁ M₂ समुप; G₁ समनु)शासति.

47 ^a) K₂ Dn D₅. 6 नलो नामारिहा श्यामः (Dn₃ श्रीमान्). — ^b) D₁. 3 प्रकाशितः (for इति श्रुतः). Ś₁ K₁. 4 स्म ह; K₃ Dc D₂. 4 T₂ G₃ M₁ स्मृतः (for श्रुतः). — ^c) M₁ पुण्यश्लोक इति ख्यातः (see below). — ^d) G₄ ब्रह्मण्यः (for पुण्यकृत्). B Dc Dn D₄₋₆ [S]मिमान्; D₁ [S]मिकृत्. M₁ ब्रह्मण्यो वेदवित्तमः (cf. 265*).

48 ^b) G₂ त्वेवं; M₂ एव (for चैव). — After 48^{ab}, T₃ G₃. 4 ins.:

265* पुण्यश्लोक इति ख्यातो ब्रह्मण्यो वेदवित्तमः ।

[Cf. v.l. 47.]

— ^c) K₂ Dn D₅. 6 अबलां श्रेष्ठां (for अचल°). — M₂ om. (hapl.) 48^a-50°. — ^d) K₁ उपागतः (for इहागताम्).

49 M₂ om. 49 (cf. v.l. 48). — ^a) B₂ D₅ त्यक्तप्रियां; T G₃ M₁ त्यक्तां श्रिया. G₂. 4 इह प्राप्ताम् (for भर्तृ°). — ^b) B₁ °दितां; G₂. 4 °पुतां (for °न्विताम्). — ^d) T₂ G₃ वने; G₂. 4 नलं (for तं वै). Ś₁ K B₄ D (except Dc D₄) त्वं मां पर्वतसत्तम.

50 M₂ om. 50^{abc} (cf. v.l. 48). — ^a) Ś₁ K₁. 3 खमुत्पतद्भिः; K₂ B₁. 2 Dc₂ Dn D₅. 6 समुल्लिखद्भिः; K₄ D₁₋₃ समुत्पतद्भिः. — ^b) T₂ G₃ गिरेः (for नृपः). — ^c) Ś₁ K₁ नगश्रेष्ठ; K₃ D₁ नरश्रेष्ठ; G₁ नृपश्रेष्ठ. — ^d) K₂ Dn D₅. 6 वनेस्मिन्वा नलो नृपः.

51 ^a) B₁ G₂ महेंद्र°; B₂ D₄ स चेंद्र°; Dc corrupt; T₂ G₂. 3 मृगेंद्र°. — ^b) T₁ G₁ M₂ अरिदमः (for अमर्षणः). — ^c) D₁. 3 विद्वांश्च (for विक्रान्तः). K₂ Dn D₁. 5. 6 सत्त्ववान्; B₂ T₂ G₃ सत्त्ववाग्; T₁ M₂ सत्यवान्. K (except K₁) B₁ Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₁. 3 वीरो; D₁₋₃ सौम्यो. — ^d) K₁ T₂ G (except G₁) transp. भर्ता and मम. — G₁ om. 51^c-53^b. — ^f) B₄ त्वयाचल; Dc₂ T₂ G₃ °नघः; G₂. 4 °नघ. — D₁. 3 ins. after 51: D₂ subst. for 51^{ef} :

266* यदि दृष्टः कचित्ते स नलो राजा मम प्रियः ।

T G₂₋₄ M ins. after 51 :

267* महीधरसमो धैर्ये महीधर महीपतिः ।,

— a line curiously ignored altogether in P. P. S. Sastri's ed. of the Southern Recension !

52 G₁ om. 52 (cf. v.l. 51). — ^a) S (except M₂; G₁ om.) विलपतीं किमेकां मां. — ^b) N (except Dc D₄) विह्वलां (for दुःखिताम्). — ^c) T₂ G₃ भीतामाश्वासयस्वाद्य.

वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ।
 यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ॥ ५३
 कदा नु स्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसंनिभाम् ।
 श्रोण्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ॥ ५४
 वैदर्भीत्येव कथितां शुभां राज्ञो महात्मनः ।
 आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकनिवर्हिणीम् ॥ ५५
 इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
 दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ५६
 सा गत्वा त्रीनहोरात्रानन्ददर्श परमाङ्गना ।
 तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननदर्शनम् ॥ ५७
 वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।

नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ५८
 अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
 जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदृक्षुभिः ॥ ५९
 वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
 तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ६०
 सा दृष्ट्वाश्रमपदं नानामृगनिषेवितम् ।
 शाखामृगगणैश्चैव तापसैश्च समन्वितम् ॥ ६१
 सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
 वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वश्रितोद्यतगामिनी ॥ ६२
 सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।
 योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती मनस्विनी ॥ ६३

C. 3. 2467
B. 3. 64. 67
K. 3. 61. 67

— ^a) K₄ S (G₁ om.) स्व- (for स्वां). T G₃ M₂ मानद (for दुःखिताम्). D₁ सुतामिव सुदुः.

53 G₁ om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). — ^b) K₃ T₁ °धर्म (for °संध). — ^c) K₁ B₂ Dc Dn₂ D₁₋₄ अस्मिन्धोरे; B₃ यद्यप्यस्मिन्; T₂ G₃ यद्यस्वस्मिन्. T₂ G₃ 4 गिरौ (for वने). Ś₁ अस्मिन्धोरवटे राजन्; K₄ वने घोरे महाराजन्; T₁ G₂ यद्यस्मिन्विपिने राजन्; M₂ यद्यप्यस्मिन्वनोद्देशे.

54 ^a) K₂ 4 B₁ 4 Dn D₅ 6 कदा सु; B₂ D₁ 3 कदाचित्. — ^b) K₃ °स्वनसंभवां; B °स्वननिस्वनां; Dc D₄ °घननिःस्वनां.

55 ^a) T₂ G (except G₁) M₁ वैदर्भीत्येति (for °भीत्येव). K₂ Dn D₅ 6 विस्पष्टां (for कथितां). — ^b) D₁ 3 श्रुतां; T₁ अस्य; G₁ तस्य (for शुभां). T₂ G (except G₁) M₁ राज्ञा महात्मना. — D₁ om. 55^{cd}. — ^c) S आत्माभिधायिनी (G₁ °याहिनी; M₂ °सारिणी)मृद्धां. — ^d) Ś₁ K Dn D₂ 3. 5. 6 °विनाशि (K₄ D₃ °श)नीं; B₄ Dc D₄ °निवर्हिणी. — After 55, N (except D₁) ins.:

268* भीतामाश्वासय च मां नृपते धर्मवत्सल ।

[K₂ B₁ Dn D₅ 6 °श्वासयत मां. K₃ B₁ °वत्सलां.]

56 ^a) Ś₁ K (except K₂) B₂ नृप° (for गिरि°).

57 ^a) Ś₁ K Dn D₁₋₃ 5. 6 °शोभितं; Dc₁ D₄ T₂ (before corr.) G₁ °दर्शितं; T₂ (after corr.) G₃ °संनिभं.

58 Ś₁ K₂ om. (hapl.) 58^{ab}. — ^a) Some MSS. वशिष्ठ. K₂ °संधेयः; G₄ °सदृशेय (hypermetric); M₂ °मुख्येय.

59 ^a) D₃ अब्भक्षैर्वायुभक्षैः. — ^b) K₁ D₄ पर्णाहारैः.

— ^c) K₃ महाबोधैः; T₁ °राज (for °भागैः). — ^d) T₂ G₃ °मार्ग.

60 ^b) Dc₂ D₁ 2 संजितेन्द्रियैः. — ^c) Dc पुण्यं (for रम्यं). — ^d) Dc D₂ ददर्श मुनिमण्डलं.

61 ^a) G₁ सा च दृष्ट्वाश्रम°. — ^b) B₂ मृगचारु°; Dc चारुमृग°. — G₁ reads 61^{cd} after 62; M₂, after 63. — ^d) T₂ G (except G₁) [उ]पशोभितं; M समाश्वसत् (for समन्वितं). — Ś₁ K Dn D₁₋₃ 5. 6 subst. for 61: T₁ (om. line 1) ins. after 63:

269* नानामृगगणैर्जुष्टं शाखामृगगणैर्युतम् ।

तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वा समाश्वसत् ।

[(L. 1) K₁ 2 Dn D₅ 6 °मृगगणायुतं. — (L. 2) D₂ 3 °सैः संयुतं तच्च.]

— After 61, T₂ G (except G₁) ins.:

270* सा दृष्ट्वाश्रमपदं दमयन्ती समाश्वसत् ।

[Cf. 61° and 269* (line 2).]

62 ^a) K₃ सुकेशी चैव; K₄ सधूमकेशी (for सुभ्रूः सुकेशी). — ^b) K₂ D₅ शुचिः शुद्धद्विजा°; K₃ सुकुमारा शुभानना; T₂ G₂₋₄ सुकुचा सुभुजा°; G₁ सुकुमारी द्विजा°. — ^c) K₄ मनस्विनी; B Dc D₄ स्व (B₁ 4 अ) चिष्मती (for वर्च°). — ^d) Ś₁ D₁ 3 सु (Ś₁im श्री)सितायतलोचना; K Dn D₂ 5. 6 स्व (K₃ अ)सितायतलोचना; T₂ G₂ 3 स्वचितोद्यतगामिनी. — After 62, G₁ reads 61^{cd}.

63 G₁ om. 63. — ^a) Ś₁ K₁ 2. 4 Dn D₁₋₃ 5 T₁ तप°; K₃ यश° (for मन°). — After 63, M₂ reads 61^{cd}; while T₁ ins. line 2 of 269*. On the other hand, T₂ G₂₋₄ ins. after 63:

साभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ।
 स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ॥ ६४
 पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
 आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ६५
 तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ।
 तपस्यग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ।
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्मचरणेषु च ॥ ६६
 तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ।
 ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ६७
 दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ।
 विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ६८

अस्यारण्यस्य महती देवता वा महीभृतः ।
 अस्या नु नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ६९
 साब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता ।
 न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा न नद्या देवताप्यहम् ॥ ७०
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
 विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७१
 विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महाद्युतिः ।
 तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७२
 निषधाधिपतिर्धीमान्नलो नाम महायशः ।
 वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशां पतिः ॥ ७३
 देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।

271* आश्वसिता तदा मैत्री तापसैः सह संगता ।,
 — a line again ignored in P. P. S. Sastri's ed. of the
 Southern Recension (cf. 267*).

64 ^a) T₂ G (except G₁) M₁ अभिवाद्य (om. सा).
 K₁. 3 T₂ G (except G₁) ततो वृद्धान्. — ^b) K₄ चितया
 वनसंस्थिता. — K₂ om. 64^c-71^b. — ^d) K₄ D₂ T₁
 G₁. 2 तथा; D₁ तदा; D₃ स्थिता (for च सा). B Dc D₄. 6
 तैः सर्वैस्तापसोत्तमैः. — After 65, T₁ M₂ ins.:

272* पूजां चक्रे यथान्यायमृषीणां सा मनस्विनी ।

[Cf. 65^{ab} and v.l.]

65 K₂ om. 65 (cf. v.l. 64). — ^{ab}) T₁ G₁ M₂ ततस्ते
 पूजिता विप्राः प्रयतैर्द्रियमानसाः. — ^c) D₃ अवोचंस्ते; G₂. 4
 अवोचुस्ते (for अथो). — ^d) Ś₁ K₁ B₂ D₁ करवाम (Ś₁
 'णि) ते; B₁. 3. 4 Dc D₄. 6 T G 'म च (for 'महे).

66 K₂ om. 66 (cf. v.l. 64). — ^a) B Dc D₄ महा-
 भागा (for वरा). — ^c) B₂. 4 Dn₂. n₃ D₄. 6 G₁
 तपःस्वप्निषु. T₁ M धर्मं च (for धर्मेषु). — ^d) T₁ G₁ M₂
 सर्वेषु मृगपक्षिषु; T₂ G₂-4 नित्ययज्ञेषु चानघाः. — After
 66^{cd}, S ins.:

273* अपि स्वाध्याययोगेषु धर्मदेहेषु वा पुनः ।

[T₁ 'योगेषु (for 'देहेषु). T₂ G₃. 4 M₁ चाप्युत (for वा
 पुनः).]

— ^c) S प्रियतपाः (for महा). — ^f) Ś₁ K₁ B₂. 4 Dc
 Dn₂. n₃ (by corr.) D₁. 6 स्वधर्मा.

67 K₂ om. 67 (cf. v.l. 64). Before 67, T₂ G
 (except G₁) M₁ ins. बृहदश्वः. — ^a) T₁ G₁ M₂ तैश्चोक्तं.
 Ś₁ K₁ सर्वं (for भद्रे). — ^b) S तपस्विभिः; a few MSS.

यशस्विनि.

68 K₂ om. 68 (cf. v.l. 64). — ^a) B₂ D₄. 6 सा
 विश्वसिहि (for समा). Some MSS. शुच.

69 K₂ om. 69 (cf. v.l. 64). — ^{ab}) Ś₁ K₃. 4 B D
 देवी त्वं (for महती). K₁ देवी त्वमुड (sic) वास्य (for महती
 देवता वा). Ś₁ B Dc Dn D₃-6 उताहो (Ś₁ D₃ 'त वा)-
 स्य; K₃. 4 D₂ सुता वास्य (for देवता वा). M₁ गिरेः शुभे
 (for महीभृतः). — ^c) Ś₁ नो; B Dc Dn D₄. 6 च; D₂. 3
 हि (for नु). — ^d) Ś₁ स्वार्थम्; K₁ B₂ Dc Dn₂ D₄. 6
 का त्वं; D₂ स्वार्थम् (for सत्यम्). B₂ Dc Dn₂ D₄. 6 शुचि-
 स्मिते (for अनिन्दिते).

70 K₂ om. 70 (cf. v.l. 64). — ^b) K₁ T₂ G₃. 4
 transp. अरण्यस्य and अस्य. — Ś₁ K₃ om. (hapl.) 70^{cd}.
 — ^c) K₄ D₃ चास्यापि; D₁ चास्यास्य; D₂ चैवास्य (for चाप्य-
 स्य). — ^d) B₃. 4 [अ]स्मि; T₂ G₃. 4 M₁ हि (for [अ]पि).
 K₁. 4 Dn D₂. 3. 5 नैव नद्याश्च (K₄ D₃ 'स्तु) देवता; D₁ नद्या
 नैवास्मि देवता.

71 K₂ om. 71^{ab} (cf. v.l. 64). — ^a) D₂. 3 विजा-
 नीध्वं. — ^b) G₁ तपस्विनः (for तपो). — ^d) Ś₁ K₁
 तत्त्वतः; K₃ सर्वतः.

72 ^b) B₃ नाम्ना भीमो (for भीमो नाम). K₂ Dn D₆
 महीपतिः (for महा). K₄ भीमो भीमपराक्रमः (epic tag!).
 — K₂ om. 72^c-77^b.

73 K₂ om. 73 (cf. v.l. 72). — ^c) T₂ G (except
 G₁) M₁ नैक- (for वीरः). K₄ नित्यं (for विद्वान्). — ^d)
 K₄ transp. मम and भर्ता.

74 K₂ om. 74 (cf. v.l. 72). — ^a) D₁ देवानामर्चन-

गोप्ता निषधवंशस्य महाभागो महाद्युतिः ॥ ७४
 सत्यवाग्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिमर्दनः ।
 ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुरंजयः ॥ ७५
 नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।
 मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ७६
 आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
 सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ७७
 स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरकल्याणैर्नराधमैः ।
 आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ।
 देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ७८
 तस्य मामवगच्छध्वं भार्या राजर्षभस्य वै ।
 दमयन्तीति विख्यातां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ७९
 सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।

पल्वलानि च रम्याणि तथारण्यानि सर्वशः ॥ ८०
 अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ।
 महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥ ८१
 कच्चिद्भगवतां पुण्यं तपोवनमिदं नृपः ।
 भवेत्प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः ॥ ८२
 यत्कृतेऽहमिदं विप्राः प्रपन्ना भृशदारुणम् ।
 वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ८३
 यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।
 आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात् ॥ ८४
 को नु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
 कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ ८५
 एवं विलपतीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ।
 दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यवादिनः ॥ ८६

C. 3. 2491
 B. 3. 64. 91
 K. 3. 61. 90

परः; M₂ गुरुपादार्चनरतः. — ^b) K₄ (before corr.) B₃
 D₃ °वल्लभः. — K₃ om. (hapl.) 74^{cd}. — ^a) Ś₁ K₁. 4
 Dn D₁₋₃. 5 महातेजा महाबलः.

75 K₂ om. 75 (cf. v.l. 72). — ^a) K₁ B₂. 4 Dn
 D₆ T₁ G₁ सत्यवान्. B (except B₄) Dc D₄. 6 अस्त्रं
 (for धर्मं).

76 K₂ om. 76 (cf. v.l. 72); T₂ G₂₋₄ om. 76^{ab}.
 — ^a) Dc₂ D₆ M₁ नरं (for नृपं). — ^c) K₄ B (except
 B₄) Dc D₁. 4. 6 स मे (for मम).

77 K₂ om. 77^{ab} (cf. v.l. 72). — ^c) B₁ (? gloss)
 रणे (for मृधे). — ^a) B₁. 3 Dc D₁ °सोमसमद्युतिः; B₂
 D₄. 6 °सोमानलद्युतिः.

78 ^a) T₁ G₁ M₂ धूर्तैर् (for कैश्चिन्). B₄ D₃ निकृ-
 तप्रज्ञैः. — ^b) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁ नृपोत्तमः; B₁. 4 T₁ नराधिपः;
 B₃ M नराधिपैः. K₂ Dn D₆ अनायैरकृतात्मभिः; D₂. 3
 वंचयित्वा महायशाः (D₃ °मनाः). — ^c) K₂ Dn D₅ G₄
 हतं; T₂ G₃ हतो (for जितो). K₁ (? gloss) धनानि (for
 वसूनि). — After 78, S ins. :

274* विवासितश्च नगराद्वनवासमुपेयिवान् ।

79 ^b) Ś₁ G₁ च; K₁ ह (for वै). — ^a) K₂ Dn D₆
 M₂ भर्तृदर्शनलालसां; B Dc D₄. 6 भर्तृव्यसनकर्षितां. Cf.
 Hopkins, *Great Epic*, Parallel Phrases, No. 165
 (p. 424).

80 K₁ om. 80^{bc}. — ^c) T₁ पर्वतानां च; G₁ तपोवनानि
 (for पल्वलानि च). Ś₁ K₂. 4 Dn D₁₋₃. 5 च सर्वाणि; K₃

गिरींश्चैव; B₂ विचित्राणि; M₁ च पुण्यानि (for च रम्याणि).

81 ^a) Cf. 49^c. T₁ G₁ M₂ अन्वेषती तु (T₁ स);
 T₂ G₃ M₁ अन्वेषंती तु; G₂. 4 अन्वेषयंती (for °माणा).
 B₁. 3 तं वीरं (for भर्तारं). — ^b) G₁ वीरं (for रण).
 — ^c) D₂ वै (for च). B₂ Dc D₄. 6 धर्मात्मानं कृतज्ञं च (D₆
 कृतप्रज्ञं). — ^a) D₂. 3 सु- (for [इ]ह). T₁ चरामीह सुदुःखिता.

82 ^a) K₂ Dn D₆ रम्यं (for पुण्यं). — ^b) T₁ G₁. 2
 M₂ महत् (for नृपः). — G₄ om. (hapl.) 82^c-84^b.
 — ^c) G₁ transp. भवेत् and प्राप्तः. — ^a) S (except
 M₂; G₄ om.) नरां (for जनां).

83 G₄ om. 83 (cf. v.l. 82). — ^a) T₂ G₂. 3 M₁
 तत्कृते. K₂ अहो (for इदं). K₂. 3 B D (except D₁₋₃)
 M₂ ब्रह्मन्; T₁ दुर्गं; G₁ दुःखं (for विप्राः). — ^b) K₁ सं-
 प्राप्ता भृशं; G₁ प्राप्तं नाभृशं. — ^c) B₁ रौद्रं (for घोरं).
 — ^a) D₆ सिंहशार्दूलं; G₁ शार्दूलवृकं.

84 G₄ om. 84^{ab} (cf. v.l. 82). — ^b) B (except
 B₃) D₄. 6 पश्यामि (for द्रक्ष्यां). — ^a) Ś₁ K (except K₂)
 समापनात्; D₂. 3 S विमोक्षणात्. — After 84, K₄ D₁. 3
 ins. :

275* नारीणामधमा नारी या भर्तुः प्राणसंक्षये ।

पश्चाज्जीवति निस्तेजाः कलेव शशिनो दिवा ।

85 ^a) B₂ न (for को). B Dn₃ D₄. 6 हि (for नु).
 — ^b) K₃ G₂ पुरुषोत्तमं.

86 ^a) Ś₁ K D (except D₆) G₁ तथा (for एवं).
 — ^a) Ś₁ K D (except D₂₋₄. 6) सत्यदर्शिनः.

उदकस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
 वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् ॥ ८७
 निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिघातिनम् ।
 भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ८८
 विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ।
 तदेव नगरश्रेष्ठं प्रशासन्तमरिंदमम् ॥ ८९
 द्विषतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
 पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ॥ ९०
 एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
 अन्तर्हितास्तापसास्ते साग्निहोत्राश्रमास्तदा ॥ ९१
 सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता *अभवत्तदा ।
 दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्नुषा ॥ ९२

किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् ।
 क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममण्डलम् ॥ ९३
 क्व सा पुण्यजला रम्या नानाद्विजनिषेविता ।
 नदी ते च नगा हृद्याः फलपुष्पोपशोभिताः ॥ ९४
 ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाभवत् ॥ ९५
 सा गत्वाथापरां भूमिं बाष्पसंदिग्धया गिरा ।
 विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुं ततः ॥ ९६
 उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं तदा ।
 पल्लवापीडितं हृद्यं विहंगैरनुनादितम् ॥ ९७
 अहो बतायमगमः श्रीमानस्मिन्वनान्तरे ।
 आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान्द्रमिडराडिव ॥ ९८

87 ^a) D₁₋₃ पश्यं (for द्रक्ष्यं).

88 ^a) T₂ G₂₋₄ M₁ भर्तारं नु (M₁ ते) महाभागे. — ^b) Ś₁ D₁ विघातिनं; K₁ D₂. 3 विनाशनं; K₂ D_n D₅ निपातिनं. — ^c) Ś₁ नृपं धर्मवतां; K₁ सर्वधर्मभृतां. — ^d) D_c S (except G₁) द्रष्टासि (for द्रक्ष्यसे).

89 ^b) B₁ D_c समावृतं; B₃ D₁ T₁ G₁ M₂ विभूषितं. — ^c) Ś₁ तदेको; G₁ स्वमेव; G₂ M₁ तमेव. K₁. 2 D_n D₂. 3. 5 G₁ नगरं श्रेष्ठं; B D_c D₄. 6 रं भूयः; D₁ च नरश्रेष्ठं. — ^d) D₃ द्रक्ष्यसे विगतज्वरं (=88^d); G₁ प्रविशन्तमरिंदमं.

90 ^c) T G पुण्यसि (for द्रक्ष्यसि). — ^d) M₂ कल्याणजननं नृपं.

91 ^a) D₂. 3 नरश्रेष्ठ; T₂ G नलस्यैनां (G₁ स्येमां). — ^c) Ś₁****स्तापसास्ते; K D (except D₄. 6) तापसांतर्हिताः सर्वे. — ^d) K₁ ततः; K₂. 4 D_n D₁. 5 तथा (for तदा). D₂. 3 साग्निहोत्रसमाश्रमाः.

92 ^a) B₁. 3. 4 प्रहृष्टा (for सा दृष्ट्वा). — ^b) Ś₁ K B₁. 3. 4 D_c D_n D₁₋₃. 5 द्वाभवत्; S त्व(G₁ चा)भवत् (for *अभवत्). D_c T₂ G₂. 3 M ततः (for तदा). B₂ D₄. 6 प्रहृष्टा विस्मयान्विता. — ^d) Ś₁ K₁. 3 सुतप्रिया; T₁ G₁ M₂ स्नुषा नृप. — After 92, T₁ G₁ M ins.:

276* चिन्तयामास वैदर्भी किमेतद्दृष्टव्यहम् ।

93 ^b) D_c अथाभवत्; T₁ G₁ इहागतः.

94 ^b) K₁ नानापक्षिं; K₂ D_c D_n D₁. 5 नदीद्विजं; B₄ नानाजनं. — ^c) K₂ D_c D_n D₄. 5 क्व नु (for नदी). K₂ B₂ D_n D₅ ते ह; K₄ D₅ च ते (by transp.); D_c तेद्य. B₂₋₄ पुण्याः; D₂. 3 दिव्याः (for हृद्याः). K₁ नदी सुमहती

हृद्या. — ^a) Ś₁ K₁. 4 D₁₋₃ सा (D₁₋₃ शा) लवृक्षोपशोभिताः (K₁ ता). — After 94, S (except M₁) ins.:

277* इत्येवं नरशार्दूल विस्मिता कमलेक्षणा ।

95 D_c transp. 95^{ab} and 95^{cd}. — ^b) K₂. 3 B₂ सुविस्मिता (for शुचिं). — ^c) Ś₁ K₁ पराधीना; T G₂₋₄ वशा दीना; G₁ M कृशा दीना. — ^d) S विवर्णा परुषाभवत् (G₁ णाभरणा तथा).

96 ^a) K₄ T₁ G₁ M₂ च (for [अ]थ). Ś₁ K (except K₂) D₁. 3 T₁ परां (for [अ]परां). — ^d) K₃ B₂ तदा (for ततः).

97 ^a) Ś₁ K₄ D₁ तरुं सा च; K₁ तरुं तं च; D₂. 3 तरुं साथ (for तरुश्रेष्ठम्). — ^b) Ś₁ K₁ [अ]प्यशोकं (for अशोकं). Ś₁ K D_n D₁₋₃. 5 M₂ वने; B₂ ततः; D_c वनं; G (except G₃) तथा (for तदा). — ^c) K₃ B₃ T₂ G (except G₁) M₁ पीडनं. T₁ रम्यं (for हृद्यं). — ^d) Ś₁ K₂. 4 D_c T₁ G (except G₃) M₁ विहंगैर् (for विहंगैर्). K₃ उपं; B₁. 3 D₄. 6 T₁ M अभिं (for अनुं).

98 D₁ om. 98^{ab}. — ^d) Ś₁ प्रमिडराडि; K₁ द्रसिणराडि; K₂ B₄ D_n D₅ पर्वतराडि; K₃ D_c D₂. 6 T₂ G₃ द्रविडराडि; K₄ B₁₋₃ D₄ D₁. 3 स दुमराडि. G₁ श्रीमद्भिर्पादपैर्वृतः. — After 98, K₄ D₂ ins.:

278* तमुवाच ततोऽशोकं विदर्भाधिपनन्दिनी ।

कृताञ्जलिपुटा दीना भर्तृदर्शनलालसा ।

[(L. 1) D₂ समीपमुपसंगम्य विदर्भां.]

On the other hand, D₁ ins. after 98:

279* तमुवाच महावृक्षं दमयन्ती तथागता ।

विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।
 वीतशोकभयाबाधं कच्चित्त्वं दृष्टवान्नृपम् ॥ ९९
 नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
 निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १००
 एकवस्त्रार्थसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
 व्यसनेनादितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०१
 यथा विशोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु ।
 सत्यनामा भवाशोक मम शोकविनाशनात् ॥ १०२
 एवं साशोकवृक्षं तमार्ता त्रिः परिगम्य ह ।
 जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०३
 सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा ।
 नैकांश्च पर्वताग्रम्यान्नैकांश्च मृगपक्षिणः ॥ १०४

कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदांश्चाद्भुतदर्शनान् ।
 ददर्श सा भीमसुता पतिमन्वेपती तदा ॥ १०५
 गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 ददर्शार्थ महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ १०६
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
 सुशीततोयां विस्तीर्णां हृदिनीं वेतसैर्वृताम् ॥ १०७
 प्रोद्भुष्टां क्रौञ्चकुरैश्चक्रवाकोपकूजिताम् ।
 कूर्मग्राहज्ञपाकीर्णां पुलिनद्वीपशोभिताम् ॥ १०८
 सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
 उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ १०९
 उन्मत्तरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्थसंवृता ।
 कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११०

C. 3. 2514
 B. 3. 64. 115
 K. 3. 61. 115

Finally, T₁ G₁ M₂ ins. after 98:

280* अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतसम् ।

स्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियसंदर्शनाद्धि माम् ।

[= Lines 5-6 of passage No. 794* of Ādi (p. 348) !

— (L. 2) M₂ कुरुष्वत्वं (for कुरु क्षिप्रं). T₁ 'संदर्शनेन मां.]

99 ^a) K₁ S (except T₂ G₃) अशोकां (for वि°). K₄ T₁ मे; Dc₁ मा (for मां). — ^c) K₁ 'भयाबाध'; K₄ Dn₃ (by corr.) 'भयाबाध'; B₃ 'भयक्रोधं'; D₁ 'भया चापि'; T₁ 'भयाबाध'; M₂ 'भयां चैव'. — ^d) D₁₋₃ कच्चित्त्वं; D₄. 6 कदाचित्; G₄ कच्चित्. Dc T₁ G₁ नलं; D₂ असि (for नृपम्).

100 ^b) B (except B₂) D₄. 6 T₁ G₁ M₂ प्रभुं (for पतिम्). — ^d) B₂ D₄. 6 मप्रियं; T₂ G (except G₁) मे पति.

101 ^c) B D₄. 6 दीनम्; M₁ भीमम् (for वीरम्). — ^d) D₂. 3 'ण्यं सहसागतं.

102 ^b) K₄ D₁ अशोक मम; D₂. 3 T₁ M अशोकवर. Dc अशोक क्रमतः कुरु; G₁ अशोक कुरु मां तथा. — ^d) K₂ Dn D₅ अशोकः शोकनाशनः; K₃. 4 B D₁₋₆ मम शोकविनाशन (B₄ D₁₋₃ 'न:'); M₁ मम शोकं विनाशय.

103 ^b) K₂ Dn D₅ वै (for त्रिः). T₁ G₁ उपगम्य; T₂ G₂₋₄ परिगृह्य (for परिगम्य). Ś₁ K₁ T₂ G (except G₁) M₁ च (for ह). Dc परिगम्य जगाम ह; D₂ आर्ताभ्यर्थ्य गतान्यतः. — ^c) B D₄. 6 दारुणतमं; T₁ G₁ M₂ दारुणं देशं. — ^d) D₂. 3 transp. देशं and भैमी. T₁ G₁ M₂ वैदर्भी (G₁ वैदेही) कमलेक्षणा.

104 ^a) D₂ वनानि (for नगान्). Ś₁ D₂. 4 एकान्; G₄ एकं (for नैकान्). — ^b) Ś₁ एकाश्च; D₁ अनेकाः; D₂ पर्वतान्; D₃ सरांसि (for नैकाश्च). — ^c) D₂. 3 'श्च वनखंडांश्च. — ^d) D₁ अनेकान्; D₂. 3 रम्यांश्च (for नैकांश्च).

105 ^a) D₂. 3 गुहान्म्यान् (for नितम्बांश्च). — ^b) K₃ corrupt; Dc नदीं; D₃ हदां; G₁ नगां (for नदां). D₁ om च. K₂ B₂ Dn D₅. 6 T₂ (before corr.) G₂. 4 M₁ नदीश्चाद्भुतदर्शनाः. — ^c) K₂ ता; B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 5) G₁ तान्; T₂ G₂₋₄ M₁ [ए]का (for सा). — ^d) B D₄. 6 सती; T₁ M₂ शुभा; G₁ सदा (for तदा).

106 ^a) S (except G₁ M₁) सा गत्वा दूरमध्वानं. — ^b) K₃ D₄ सुविस्मिता (for शुचिं).

107 ^b) T₂ G₂₋₄ शिवां (for शुभाम्). — ^d) Ś₁ क्रन्दिनी; K₁ क्रन्ती (sic); Dc Dn₃ T₁ M ह्लादिनी; T₂ (by corr.) G₂. 4 हादिनी; G₁ ह्लादनैः (for हृदिनीं). Ś₁ K₁. 3 तापसैर्वृतां; T₁ G₁ M₂ पादपै; T₂ G₃ वैतसै; M₁ पक्षिसंकुलां.

108 ^a) D₂. 3 क्रौञ्चमिथुनैश्च; G₁ 'कारुण्डैश्च. — ^b) K₄ B₃ Dc D₁₋₃. 5 S चक्रवाकोप (S 'कैश्च) शोभितां. — ^c) B Dc D₂₋₄. 6 'समा' (for 'ज्ञपा'). — ^d) K₂ Dn D₅ विपुलद्वीपं; T₂ G (except G₁) M₂ पुलिनद्वीपराजितां.

109 ^a) G₁ सु- (for [ए]व). — ^b) G₁ M₂ दमयन्ती (for नलं). T₂ G तपस्विनी (G₁ शुचिस्मिता) (for यशं). — ^c) K₁ T₁ G₁ M₂ उपसृत्य; K₂ Dc Dn D₁. 4-6 उपसर्प (sic); K₄ D₃ उपासर्पद्. ❀ Cn: उपसर्प उपसर्प. अभ्यासलोप आर्षः। ❀

110 ^a) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁₋₃ उन्मत्तवज्रीमसुता. — ^c)

तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः ।
 केचिच्चिन्तापरास्तस्थुः केचित्तत्र विचुकुशुः ॥ १११
 ग्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्त चापरे ।
 चक्रुस्तस्यां दयां केचित्प्रच्छुश्चापि भारत ॥ ११२
 कासि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।
 त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कश्चित्त्वमसि मानुषी ॥ ११३
 वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः ।
 देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११४
 यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोऽसि वराङ्गना ।
 सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वास्माननिन्दिते ॥ ११५

यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
 तथा विधत्स्व कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११६
 तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
 प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनदुःखिता ।
 सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ॥ ११७
 यूनः स्थविरबालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ।
 मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
 नृपस्तुषां राजभार्या भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ११८
 विदर्भराण्यम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
 नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ ११९

K₃ कृशां विवर्णां मलिनां; Dc₂ D₁₋₄ कृशा विवर्णमलिना (D₂. 3 'वदना).

111 ^b) G₁ विरूपां केपि दुद्रुवुः. — ^c) T₁ तापपरा^०; M₂ भीताः परा^० (for चिन्तापरा^०). K₂ Dn D₅ जग्मुः (for तस्थुः).

112 ^{ab}) D₂. 3 केचित्त्राभ्यसूयन्ति केचिच्चिदन्ति चापरे. — ^c) Ś₁ K₃ B₁. 2 Dc D₁ चक्रुस्तस्या; K₂ Dn D₅ अकुर्वन्त; D₂. 3 चक्रुः केचिद्; S कुर्वन्त्यस्यां (G₁ 'त्यन्ये; G₂ 'त्यस्या; M₁ 'तोस्यां). D₂ तस्यां; D₃ तत्र (for केचित्). — ^d) K₁ तां च; D₃ चैव (for चापि).

113 ^c) T₁ चैते; G₁ सर्वे; M₂ चैव (for स्मेह). — ^d) T₁ M₂ नराः सार्थनि (T₁ स्वार्थवि)वासिनः; T₂ G₂₋₄ वयं भीताश्च शोभने.

114 ^a) T₂ G₃ देवता त्वं (for वद सत्यं). G₄ देवतासीह सुभगे. — ^b) G₄ त्वं वनस्य (for पर्वतस्य). K₃ [अ]पि; B₃ D₂ T G₂₋₄ [अ]स्य; G₁ च (for [अ]थ). — ^d) K₄ transp. त्वां and वयं. K₂ D₁ किं वा मृगयसे वने (= 113^b).

115 T₁ om. 115-116. — ^a) Dc पद्मगी (for राक्षसी). B D₄. 6 वासि; M₂ वापि (for वा त्वम्). — ^b) K₄ उताहो स्विद्; M₂ त्वमुताहो (for उताहोऽसि). Dc सुराङ्गना. B₃ D₄. 6 T₂ G M₁ उताहो (G₂. 4 'त वा) स्वित्सुराङ्गना. — ^d) K₃ Dn₂ D₂. 5. 6 G₁ रक्ष वा^०; K₄ Dc Dn₁. n₃ T₂ G₂₋₄ M₂ रक्ष चा^०; D₁ रक्षया^० (for रक्षस्वा^०). B₂ वराङ्गने (for अनिन्दिते). M₁ त्वां वयं शरणं गताः (= 114^d, 116^d).

116 T₁ om. 116 (cf. v.l. 115). — ^a) T₂ G₂. 3 M₁ सर्वशः; G₁ सर्वतः; G₄ सदृशः. G₁ स्वार्थं (for सार्थः). D₂. 3 यथायं सर्वसार्थश्च. — ^b) K₃ D₁ क्षेमः; D₃ 'मं (for 'मी). B D₄. 6 सर्व; M₂ क्षिप्रम् (for शीघ्रम्). T₂ G

क्षेमं गच्छेदशंकितः. — ^c) T₂ G (except G₁) त्रायस्व (for विधत्स्व). — ^d) = 114^d. K D (except D₄. 6) यथा श्रेयो हि नो भवेत् (K₃ यथा श्रेयो भवेच्च नः).

117 ^a) Ś₁ D₃ यथोक्ता. — ^b) K₁ शुभानना; G₁ शुचिस्मिता (for नृपा^०). — ^c) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ सार्थं (for साध्वी). — ^d) K₂ Dc Dn D₅ 'व्यसनपीडिता; B D₃. 4. 6 G₁ 'व्यसनकर्शि (or 'षि)ता; T₁ M₂ 'शोकनिपीडिता; T₂ G₂₋₄ 'दर्शनलालसा (cf. 118^f). — ^e) D₁. 3 S (except G₁) 'वाहश्च सार्थश्च. — ^f) Dc जना वा; D₃ ये चान्ये (for जना ये). B D₄. 6 तत्र; Dc येत्र; D₃ वात्र; T₂ G₃ चास्य (for चात्र).

118 ^a) Ś₁ युवानः स्थविरबालाः; K₁₋₃ Dc Dn D₁. 5 T₂ G₂₋₄ युवस्थविरबाला (Dc 'लां)श्च; K₄ B₃ D₂. 4. 6 M यूनः स्थविरबालाश्च; D₃ युवा स्थविरबालाश्च. — ^b) K₄ [ए]व; S (except G₁) [अ]स्य (for च). K₃. 4 B Dc D₂. 4. 6 M पुरोगमान्. — ^c) D₂. 3 G₁ विजानीध्वं. — ^e) D₁ राजस्तुषां. G₁ राजपत्नी. — 118^f = (var.) 3. 62. 1^d.

119 ^b) Ś₁ K₁ च मम (for राजा च). — After 119^{ab}, K₄ ins. :

281* क नु मां कितवश्चित्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।

उत्सृज्य विपिने सुसामनुरक्तं प्रियां प्रिय ।

वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।

आत्मानमात्मना सत्योत्थितसर्गा न संशयः ।

क नु सा क्षुत्पिपासातार्ता भ्रान्तरारते तपस्विनी । [5]

स्मरन्ती तस्य मन्दस्य क वासायोपतिष्ठति ।

[L. 1-2 = (var.) 3. 67. 9. — L. 3-4 = (var.) 3. 68. 8^{abcd}. — L. 5-6 = (var.) 3. 64. 10.]

— ^c) T₁ G₁ महाराज (for 'भागस्). — ^d) Ś₁ मृग्या^०; D₃ मृगा^० (for मार्गा^०). K₃ corrupt.

यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
 नलं पार्थिवशार्दूलमभिन्नगणसूदनम् ॥ १२०
 तामुवाचानवद्याङ्गी सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्रचः ॥ १२१
 अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते ।
 मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२२
 कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलक्ष्मृगानपि ।

पश्याम्यस्मिन्वने कष्टे अमनुष्यनिषेविते ।
 तथा नो यक्षराड्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १२३
 सात्रवीद्वणिजः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ।
 क्व नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हथ ॥ १२४
 सार्थवाह उवाच ।
 सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
 क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १२५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

बृहदश्व उवाच ।

सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
 अगच्छत्तेन वै सार्थं भर्तृदर्शनलालसा ॥ १

अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
 तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २
 ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।

C. 3. 2534
B. 3. 65. 3
K. 3. 62. 3

120 ^a) B₂ D₄. ६ M₁ जानीथ (for °त). — ^b) D₆ शंसथ. Dc₁ मत्; Dc₂ मां (for मे). D₃ पति (for प्रियम्). — ^c) D₂. ३ नृपं (for नलं). Ś₁ K D (except D₄. ६) पुरुषं. — ^d) T₂ G₃ °मर्दनं.

121 ^a) T₁ G₁ M₂ दमयंतीं नराधिप.

123 M₂ om. 123 (along with 122^{bcd} and 124^a). — ^{ab}) Ś₁ K₁. 4 D₁ G₄ कुञ्जरद्वीपं; B₁. 2 Dc D₂-4. ६ °द्वीपिमहिषाञ्चा(Dc °षं शा)र्दूलं; T₁ G₁ गोमायुकुञ्जरद्वीपिमहिषक्ष्मृगान्. S (M₂ om.) अहं (for अपि). — ^{cd}) K₂ Dn D₅ कृत्स्ने; K₄ D₃ घोरे; T₂ G (except G₁) शून्ये (for कष्टे). To avoid the hiatus, all MSS. except T₂ G₃. 4 M₁ ins. हि between the two halves of the line! — After 123^{cd}, K₁ B D (except D₁-3. ६) ins. :

282* ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने !;
 while T₂ G₂-4 M₁ ins. :

283* यतो वयं न पश्यामो नलं पार्थिवमत्र वै ।
 — ^e) Ś₁ K₁ यथा नो; T G ततोस्य (T₁ °यं; G₁ °नो).
 — ^f) K₃ Dc₁ D₂ T₁ G₂. 4 M₁ माणिभद्रः.

124 M₂ om. 124^a (cf. v.l. 123). — ^a) G₁ व्रजतः (for वणिजः). K₃ सार्थं (for सर्वान्). — ^b) K₁ तद्रचः; T₁ G₁. 2. 4 तत्त्वतः (for तं ततः). — ^d) K₂. 4 Dn D₅ अर्हसि (for अर्हथ).

125 ^b) Ś₁ K Dn D₂. 3. ६. ६ सत्यदर्शिनः; D₁ प्रियदर्शनः. — ^d) B Dc D₄. ६ नृवरां; G₁ जनपां (for मनुजां).

Colophon om. in Ś₁ K₁. — Major parvan : Dn₂ T G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan : N (Ś₁ K₁ om.) T₁ G₁ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name : D₂ नलावलोकने दमयंती-विलापः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 64; D₁ 66; T G M₂ (after corr.) 61 (as in text); M₁ 62; M₂ (before corr.) 63. — Śloka no. : Dn 134.

62

For stanzas 1-17, K₄ D₁-3 subst. a passage of 96 lines (forming by itself a separate adhy.) given in App. I (No. 10), a passage which is totally different in wording from the constituted text, but has on the other hand many lines in common with the K₂ Dn passage (in other words, with the Vulgate version); cf. passages No. 11-12 of the same App.

1 M₂ om. 1^c-17^d. — ^e) Ś₁ K₁-3 Dc Dn D₅ जगाम सह तेनैव; B D₃. ६ जगाम तेन (B₄ °मानेन) सार्थेन; T₁ अगच्छद्राजशार्दूल; G₁ अगच्छत्तेन राजेन्द्र. — ^d) Ś₁ K₁-3 Dc Dn D₅ सार्थेन पतिलालसा; T₁ M₁ दुःखशोकसमन्विता (M₁ °परायणा).

2 M₂ om. 2 (cf. v.l. 1); M₁ om. 2-17. — ^e) Ś₁ K₁ तडाकं; T G तटाकं. — ^d) T G °सौगंधिकायुतं.

C. 3. 2534
B. 3. 65. 3
K. 3. 62. 3

बहुमूलफलोपेतं नानापक्षिगणैर्वृतम् ॥ ३
तं दृष्ट्वा मृष्टसलिलं मनोहरसुखावहम् ।
सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४
संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५
अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।
सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलाम् ॥ ६

मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमम् ।
सुप्तं ममर्द सहसा चेष्टमानं महीतले ॥ ७
हाहारवं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ।
वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा महतो भयात् ।
केचिदन्तैः करैः केचित्केचित्पद्मां हता नराः ॥ ८
गोखरोष्ट्राश्च बहुलं पदातिजनसंकुलम् ।
भयार्तं धावमानं तत्परस्परहतं तदा ॥ ९
घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।

3 M om. 3 (cf. v.l. 1, 2). — ^c) Ś1 K1-3 B Dc Dn D5 'पुष्प' (for 'मूल'). — ^d) Ś1 K1-3 Dc Dn D5 'पक्षिनिषेवितं'; G1 'मृगगणैर्वृतं'.

4 M om. 4 (cf. v.l. 1, 2). — ^a) Ś1 K1-3 Dc Dn D5 निर्मलस्वादुः; B4 तं दृष्ट्वाण्यं. — ^b) Ś1 K2. 3 Dc Dn D5 मनोहारि सुशीतलं; K1 सुमनोहारि शीतलं; B1. 3. 4 D4. 6 मनोरमसुखावहं; B2 (m as in text) मनोहरसुखावृतं.

5 M om. 5 (cf. v.l. 1, 2). — ^b) B3 G1 ददधुर् (for विविशुर्). — ^c) B D4. 6 उवास स महासार्थः. — ^d) K1 गिरिम् (for वेलाम्). Ś1 शैलमासाद्य पश्चिमं; T G निशामासाद्य पश्चिनीं.

For 6-10^{cd}, D5 subst. a passage given in App. I (No. 11), which is a variant version of lines 13-96 of passage No. 10 of the same App.

6 M om. 6 (cf. v.l. 1, 2). — ^b) Ś1 तथा; B D4 [S]नघ (for तदा). T G निःशब्दे (T1 'ब्द-') तिमिरे तदा. — ^a) Ś1 K1 हस्तियूथ उपां. — ^c) T G 'तदात्' (for 'नदीं'). Ś1 K1. 3 अथ सार्थं गिरिनिभा (Ś1 'भं'). — ^f) Ś1 K1 मदप्रस्रवणा (K1 'विणो') गजाः; K3 'प्रश्राविणाविलाः'; B1. 3 D4 T1 G1 'प्रस्रव' (G1 'वि')णाविलं; T2 G2-4 'प्रस्रवणोत्सवणं' (G2. 4 'द्वलं'). — Dn1. n2 ins. after 6: D5, after 10:

284* अथापश्यत सार्थं तं सार्थजान्सुबहून्गजान् ।

ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।

समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ।

तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।

नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।

स्पन्दतामपि नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवैः ।,

which in D5 is followed by passage No. 12 of App. I.

7 M om. 7 (cf. v.l. 1, 2). — ^a) Ś1 K1 सार्थं (for मार्गं). T2 G1. 3. 4 निरुध्य (for सं). G2 सुप्तं तं (for

संसुप्तं). — ^b) Ś1 K1. 3 तीरमुत्तमं (K3 'रे'); K2 Dc तीर उत्तरे (for सार्थमुत्तमम्). — ^c) K2 B2. 3 Dn1 D4. 6 सत्तं; G1 सुप्तम्. Ś1 K3 Dn ममर्दुः; K1 ममः. T2 G3. 4 तरसा. — ^d) Ś1 K1 T G (except G1) वेष्टं (for चेष्टं).

8 M om. 8 (cf. v.l. 1, 2). — ^a) Ś1 K3 Dc2 हाहारावं; K2 B3. 4 Dn G1 हाहाकारं; Dc1 दाहाहाराः; T G2-4 महारवं. K3 Dc1 विमुञ्चतः; D4. 6 वियुञ्जतः. — T1 om. (hapl.) 8^b-10^a. — ^b) T2 G3. 4 बुध्यन्तः; G1 वणिजः; G2 वध्यन्ते (for सार्थिकाः). K1 साक्षिकाः शरणैषिणः. — ^d) T2 G निद्रया (for निद्रान्धा). Ś1 K1-3 Dc Dn बहवो (for महतो). Dn [S]भवन् (for भयात्)! — ^e) G1 नखैः (for करैः). — ^f) Dc गजैर् (for हता). Ś1 K1-3 B2 Dn1. n2 गजैः; Dc हताः (for नराः). T2 G केचित्पद्मिर्नरा हताः.

9 T1 M om. 9 (cf. v.l. 1, 2, 8). — ^a) Ś1 K1. 3 Dn निहतोष्ट्राश्च बहुलाः; K2 गोखरोष्ट्राश्च बहुलान्; Dc गोखरोष्ट्राश्च बहुलाः. — ^b) Ś1 'जनवत्सलाः'; K1-3 Dc Dn 'जन' (Dc 'ध्वज')संकुलाः; B1. 3. 4 D4. 6 'नरसंकुलं'. — ^c) Ś1 K3 भयार्ता धावमानाश्च; K1. 2 B4 Dc Dn भयादाधावमानाश्च (B4 'स्ते'); B1. 2 D4 भयार्तमाद्रवत्सार्थः (D4 'न्सर्वे'); B3 D6 'तमद्रवत्सर्व'. — ^d) Ś1 K1-3 B4 Dc Dn 'हतास्'. T2 G तथा (for तदा).

10 M om. 10 (cf. v.l. 1, 2); T1 om. 10^a (cf. v.l. 8). — ^a) B1. 4 D4. 6 कथां वाचं; B2. 3 कथा वाचो; T2 G (except G1) घोरं नादं. G4 प्र- (for वि-). — ^c) K2 (corrupt) वृक्षेथासज्य संतुष्टाः; B Dn D4. 6 वृक्षमा (Dn वृक्षेष्वा)रुह्य संरब्धाः; Dc वृक्षेथारुह्य संविभ्राः. — K2 Dn ins. after 10^{cd}: D5, before 10^f:

285* एवं प्रकारैर्बहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।

— ^c) K2 Dn D5 राजन् (for तथा). K2 Dn T G विनिहतं (for तन्नि). — ^f) K3 समस्तं (for समृद्धं). G1 सार्थ-

वृक्षेष्वसज्य संभगाः पतिता विपमेषु च ।
 तथा तन्निहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १०
 अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
 वनगुल्माद्विनिष्क्रम्य शोचन्तो वैशसं कृतम् ।
 आतरं पितरं पुत्रं सखायं च जनाधिप ॥ ११
 अशोचत्तत्र वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतम् ।
 योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ।
 हतोऽयं हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तु ॥ १२
 प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं मया नूनमसंशयम् ।
 नाप्राप्तकालो भ्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् ॥ १३
 यन्नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ।
 न ह्यदैवकृतं किञ्चिन्नराणामिह विद्यते ॥ १४

न च मे बालभावेऽपि किञ्चिद्व्यपकृतं कृतम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ॥ १५
 मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ।
 प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ।
 नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम् ॥ १६
 एवमादीनि दुःखानि सा विलप्य वराङ्गना ।
 हतशिष्टैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 अगच्छद्राजशार्दूल दुःखशोकपरायणा ॥ १७
 गच्छन्ती सा चिरात्कालात्पुरमासादयन्महत् ।
 सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
 वस्त्रार्धकर्तसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १८
 तां विवर्णां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जनाम् ।

C. 3. 2577
B. 3. 65. 46
K. 3. 62. 47

वाहं समंडलं. — After 10, D₆ ins. 284*. — A passage of 37 lines given in App. I (No. 12) is ins. in K₂ Dn after 10; in D₆, after 284*. Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 70.

11 M om. 11 (cf. v.l. 1, 2). — ^a) Dc Dn₃ तथा° (for अथा°). — ^b) K₂ B D₄. 6 T₁ G₂ हतशिष्टो जनः (K₂ °ष्टजनः; T₁ °ष्टा जनः; G₂ °ष्टजना)स्तदा. — ^c) Ś₁ K₁. 3 D₆ तस्मादेशाद्; K₂ Dc देशात्तस्माद्; B D₄. 6 वनदुर्गाद् (for वनगुल्माद्). D₄. 6 विनिःसृत्य. — ^d) Ś₁ K₃ शोचन्ते; K₁ ह्यशोचन्; K₂ B₁. 4 Dc₁ Dn₁ D₆ G₄ शोचन्ते; B₂. 3 D₄. 6 शुशोच; Dc₂ प्रोचुस्ते (for शोचन्तो). — ^e) G₁ दयितं (for पितरं), and पितरं (for सखायं). Ś₁ K₁₋₃ Dn D₆ T G₃ नरा° (for जना°). — After 11, T G ins.:

286* हन्यमाने तथा सार्थे दमयन्ती शुचिस्मिता ।

ब्राह्मणैः सहिता तत्र वने तु न विनाशिता ।

12 M om. 12 (cf. v.l. 1, 2). — ^b) T₁ एतद् (for नु मे). K₁ वैशसं (for दुष्कृतं). — G₁ om. (hapl.) 12^c-15^b. — ^d) Ś₁ [ऽ]स्मि (for ऽयं). — ^e) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₆ स हतो (for हतोऽयं). — ^f) B D₄. 6 T₂ G₃ मन्दभाग्यं. K₂ B Dn D₄. 6 तत्; K₃ च (for तु).

13 G₁ M om. 13 (cf. v.l. 12, 1, 2). — ^b) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₆ नूनमद्यापि वै मया. — ^c) Dc₁ T₂ G (G₁ om.) °काले; Dn₁. n₃ (by corr.) D₄. 6 T₁ °कालं.

14 G₁ M om. 14 (cf. v.l. 12, 1, 2). — ^a) Dn D₆ या (for यन्). — ^c) T G (G₁ om.) नान्यद् (for न हि). Ś₁ K₂ [अ]देवकृतं; T G (G₁ om.) दै (T₁ दे) वकृतात्.

— ^d) K₃ B D₄. 6 दृश्य° (for विद्य°).

15 M om. 15 (cf. v.l. 1, 2); G₁ om. 15^{ab} (cf. v.l. 12). — ^a) K₃ हि (for च). — ^b) Ś₁ अप°; K₂ Dn D₆ पाप° (for व्यप°).

16 M om. 16 (cf. v.l. 1, 2). — ^c) Dc तेषां नूनं (by transp.).

17 M₁ om. 17; M₂ om. 17^{abcd} (cf. v.l. 1, 2). — ^a) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 दुःखार्ता; T₁ दुःखेन (for दुःखानि). — ^b) Dc विलप्य च (for सा विलप्य). K₁ वरानना. — After 17^{ab}, K₂ Dn D₆ ins.:

287* प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ।

— ^c) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₆ हतशेषैः. — ^e) B₁ अगमद्; M₂ आगच्छद्. — ^f) Ś₁ K₁₋₃ B Dc Dn D₄₋₆ चंद्रले (B₁. 3. 4 D₄. 6 विद्युल्ले) खेव शारदी; M₂ दुःखशोकसमन्विता.

18 Before 18, D₁₋₃ ins.:

288* बृहदश्व उवाच ।

एवं सा दुःखसंतप्ता भर्तृव्यसनकशिता ।

— ^a) K₄ Dn₃ M₁ गच्छती. K₄ D₁₋₃ न (for सा). K₂. 4 Dn D₁₋₃. 6 बाला (for कालात्). — ^b) D₂ बृहत् (for महत्). — ^c) Dc चेदिराष्टस्य. — ^d) Ś₁ K (except K₃) Dn D₁₋₃. 6 सत्यदर्शिनः. — For 18^{cd}, cf. 3. 61. 125^{ab}. — After 18^{cd}, S ins.:

289* सा तु तच्चारुसर्वाङ्गी सुबाहोस्तुङ्गोपुरम् ।

— ^c) K₁ M वस्त्रार्धकर्त°; K₂ Dn D₆ अथ वस्त्रार्ध°; K₃ Dc एकवस्त्रार्ध°; K₄ D₁₋₃ कृत्तवस्त्रार्ध°; B D₄. 6 वस्त्रार्धकाय°; T G वस्त्रार्धेन च (T₁ सु) संवीता.

C. 3. 2578
B. 3. 65. 47
K. 3. 62. 47

उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ॥ १९
प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।
अनुजग्मुस्ततो बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ २०
सा तैः परिवृतागच्छत्समीपं राजवेश्मनः ।
तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ॥ २१
सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत ॥ २२
एवमप्यसुखाविष्टा विभर्षि परमं वपुः ।
भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि कस्य वा ॥ २३
न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।

असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे ॥ २४
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ २५
सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ।
फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥ २६
असंख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
भर्तारमपि तं वीरं छायेवानपगा सदा ॥ २७
तस्य दैवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं स्म देवने ।
द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेकोऽभ्युपेयिवान् ॥ २८
तमेकवसनं वीरमुन्मत्तामिव विह्वलम् ।

19 ^a) K₂ Dn D₅ विह्वलां (for विवर्णां). — ^b) K₃ M₁ मुक्तकेशाम्. ¹) K Dc Dn D₁₋₃. 5 अमाजितां; B₁. 3. 4 वरांगनां; B₂ D₄. 6 वराननां (for अमार्जनाम्). T₁ G₂ M₂ मलिनां मुक्तमूर्धजां.

20 ^a) M₁ निर्विशतीं. K₄ तदा (for तु तां). T₂ G (except G₁) तां तु प्रविशतीं दृष्ट्वा. — ^b) ¹) K (except K₂) D₁₋₃ पुरं. — ^c) ¹) K D (except D₆) तत्र (for ततो). — ^d) ¹) राजपुत्र्यः; K₁₋₃ राजपुत्राः; K₄ D₁₋₃ राजपुत्रीं; D₄ T₁ M₁ ग्रामपुत्राः; T₂ (by corr.) G₃ पौरपुत्राः; G₁ राजपुत्रां; G₂. 4 M₂ ग्राम्यपुत्राः.

21 ^a) B D₄. 6 transp. जनैः and वृतां. — After 21, K₁₋₃ B D (except D₁. 2) ins.:

290* धात्रीमुवाच गच्छेनामानयेह ममान्तिकम् ।
जनेन छिद्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी ।
यादृग्रपां च पश्यामि विद्योतयति मे गृहम् ।
उन्मत्तवेषप्रच्छन्ना श्रीरिवायतलोचना ।

[(L. 1) K₂ D₅ चैवैनाम्; Dc च इमाम्; D₃ गच्छेनाम् (for गच्छेनाम्). K₃ [ए]तां; B D₄. 6 [इ]ति (for [इ]ह). — (L. 2) K₁. 3 छिद्यते; B₂ छिद्यते; B₃ कृष्यते (for छिद्यते). B₁₋₃ Dc₂ D₄. 6 [S]नाथा (for बाला). B₄ Dc₁ जनैरा (Dc₁ नेना) छिद्यतेनाथा. — (L. 3) K₂ B₂ Dc Dn D₅ तादृग्रपां (B₂ Dc पां). — (L. 4) K₁ B उन्मत्तवेशः; K₂ Dn D₅ उन्मत्तवेषा कल्याणी. Dc श्रीरिवोत्पललोचना.]

22 ^a) ¹) K₄ D₁₋₃ तं; K₁ तां (for सा). ¹) K₁ D₁. 2 [अ]थ; K₂ तु; K₄ च; Dc तत्; S तां (for तं). — ^c) K₂ D₄. 6 आरोह्य; B₃. 4 आरुह्य (for आरोप्य).

23 ^a) K₂ D₅ एवमप्यशुभे काले. — ^c) D₅ नभो- (for भासि). — ^d) D₁ कस्य कस्य; T₂ G₁. 3. 4 (by transp.) कस्य कासि. K₂ D₅ भाविनि; D₁ कन्यके (for

कस्य वा).

24 ^a) B D₅ S (except G₁) च (for हि). — ^c) D₂. 3 असह्यं यं नरेभ्यस्त्वं. — ^d) D₁₋₃ र्षभे (for प्रभे).

25 ^a) K₃ transp. श्रुत्वा and तस्याः. — ^c) ¹) मानुष्यहं विजां.

26 ^a) K (except K₄) D₂. 5. 6 T₂ (before corr.) G₂. 4 M₁ सैरन्ध्री-; B Dc D₄ सैरिन्ध्रीं (spelling seen in the Virāṭa also). ¹) K (except K₂) D₁₋₃. 5 व्रतसंपन्नां. — ^b) ¹) यथाहं; K₄ D₁ यथाहं; D₂. 3 यथाहं (for भुजिष्यां). B₂ कामचारिणीं. K₃ भुजिष्यां वासिनी. — ^c) B₁. 4 D₄. 6 शिनीम् (for शनाम्). — ^d) ¹) प्रतिश्रयात्; G₁ तनाश्रयां.

27 ^c) ¹) भर्ताहम्; K₁ तथाहम्; K₂ B Dn D₄. 6 M₁ (inf. lin.) भक्ताहम् (for भर्तारम्). K₁ अनु (for अपि). T₂ G₂₋₄ अहं चानुगता वीरं. — ^d) G₁ सीतेव (for छायेव). K₂. 4 B₃ Dn D₁. 2. 5 G₁ M₁ [अ]नुगता (for [अ]नपगा). K₂ Dn D₅ पथि (for सदा). K₃ छायेव अनुगा सदा; B₁. 2. 4 D₄. 6 छायेवानपगामिनी. — M₂ (which om. 28^a-29^b) ins. 291* after 27.

28 M₂ om. 28^a-29^b. — ^b) K₂ B₁ Dn D₅ सुः; D₁₋₃ S (M₂ om.) हि (for स्म). — ^c) Dc वि- (for स). — ^d) K₂ Dn D₅ मेक उपेयिवान्.

29 M₂ om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — ^a) T₂ G₂₋₄ छत्रम् (for वीरम्). G₁ तमेकमवनीवीरं. — ^b) T₂ G (except G₁) अति- (for इव). — T₁ G₁ ins. after 29^{ab}: M₂ (which om. 28^a-29^b) ins. after 27:

291* स केनचिदमेयात्मा कारणेन वराङ्गने ।

दुःखितः सर्वमुत्सृज्य प्रविवेश महावनम् ।

ततस्तं दुःखितं दृष्ट्वा प्रविशन्तं च काननम् ।

आश्वासयन्ती भर्तारमहमन्वगमं वनम् ॥ २९
 स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 क्षुत्परीतः सुविमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् ॥ ३०
 तमेकवसनं नग्नमुन्मत्तं गतचेतसम् ।
 अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशाः सदा ॥ ३१
 ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ।
 वाससोऽर्थं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ॥ ३२
 तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिनक्षपाः ।
 न विन्दाभ्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणधनेश्वरम् ॥ ३३
 तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।
 राजमाताब्रवीदार्ता भैमीमार्ततरा स्वयम् ॥ ३४

वसस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे त्वयि वर्तते ।
 मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ३५
 अथ वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।
 इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ३६
 राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
 समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ३७
 उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्यां पादधावनम् ।
 न चाहं पुरुषानन्यान्संभाषेयं कथंचन ॥ ३८
 प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिदण्ड्यस्ते स पुमान्भवेत् ।
 भर्तुरन्वेषणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ॥ ३९
 यद्येवमिह कर्तव्यं वसाम्यहमसंशयम् ।

C. 3. 2601
 B. 3. 65. 70
 K. 3. 62. 71

— ^a) K₂ B₂ D_n D₅ G₁ अप्यगमं; T₂ G₂₋₄ M₁ अप्यागता (for अन्व°). B D₄ पति; D₅ प्रति; T₁ M₂ तदा (for वनम्).

30 ^a) B₂₋₄ D₄. 6 T₁ G₁ M पुनर् (for वने). T₂ G₂₋₄ महारण्ये (for वने वीरः). — ^c) Ś₁ K₂ D_n D₂. 3. 5 T₁ G₁. 2 M₂ तु; K₁. 3 B₄ स (for सु). — ^d) K₁ D₄ तदाप्येकं; K₃ वस्त्रमेकं; D₁ तदा मां स; D₅ मामप्येकं; S (except M₁) वासश्चैकं. K₁ विसर्जयेत्; K₃. 4 G₁ विसर्जयत्; D₃ व्यसर्जयेत्. D₂ तदाप्येनो विनिर्गतः.

31 ^a) K₁ D₅ S (except G₁ M₂) तमेकवसना. D₁ वीरम् (for नग्नम्). — ^b) Ś₁ lacuna; K Dc Dn D₁₋₃. 5 उन्मत्तवदचेतसं (K₁ D₃ °नं); B₃. 4 G₁ M₁ उन्मत्तं ग(M₁ °त्ताह)तचेतनं. — ^d) D₂ अनुयामि; D₃ न स्वपिमि; D₅ ह्यनुयामि (for न स्वपामि). K₃. 4 निशां. K₂. 3 Dc₂ Dn D₅ तदा (for सदा).

32 ^b) K₁ मा; K₃ D₂. 3 स (for मां). — ^d) S (except G₁) अनागसीं.

33 ^b) K₁ गणयन्ती (for दह्य°). K₂ D₅ दिनक्षयं; K₄ °क्षिपां; B₂ Dn D₄. 6 T₂ G M₁ दिवानिशं; B₃ T₁ दिनक्षपं; D₁. 3 °क्षिपं; M₂ °क्षपां. — After 33^{ab}, K₁ B D (except D₁₋₃. 5) ins. :

292* साहं कमलगर्भाभमपश्यन्ती हृदि प्रियम् ।

— ^d) Ś₁ K D (except D₄. 6) प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुं. — After 33, S (except M₁) ins. :

293* इत्युक्त्वा सानवद्याङ्गी राजमातरमप्युत ।

स्थिताश्रुपरिपूर्णाक्षी वेपमाना सुदुःखिता ।

34 ^c) Ś₁ K₁₋₃ B₂₋₄ Dn D₁. 3. 4. 6 आर्ता (for आर्ता°).

— ^d) K₂ D (except D₄. 6) आर्तस्वरां; K₃. 4 T₁ M₂ °स्वरा; B₃. 4 °तरां. D₁ भृशं (for स्वयम्). Ś₁ K₁ भैमीमार्त-रस्वनां; T₂ G (except G₁) आर्ता भैमीं स्वयं तदा.

35 ^a) K₄ D₁₋₃ वस त्वं मयि; T₂ G (except G₁) वस त्वमिह. — ^b) Ś₁ K D (except D₄. 6) परमा त्वयि; B₂ त्वयि वर्धते. — D₃ om. (hapl.) 35^d-36^c.

36 D₃ om. 36^{abc} (cf. v.l. 35). — ^a) K₂ B D (except D₁. 2; D₃ om.) M₁ अपि (for अथ). B₃ D₄. 6 च (for वा). G₁ सोयम् (for स्वयम्). — ^b) B (except B₂) D₄. 6 M₁ अचेतनः; G₁ ततस्ततः (for इत्°). — ^c) G इह वै वसितं भद्रे. — ^d) D₁₋₃ भर्तारमनु(D₂ °मुप)लप्स्यसि; G₁ लब्ध्वा भर्तारमाप्स्यसि.

38 Cf. 4. 8. 29, 32. — ^a) K₂ D₃. 4 उत्सृष्टं (for उच्छिष्टं). T₂ G₂. 3 न च; G₄ न तु (for नैव). — ^d) Ś₁ आभाष्येयं; K₁. 3. 4 Dc D₁. 4 आभाषेयं; K₂ Dn D₂. 3. 5 प्रभाषेयं. K₁ S कदाचन.

39 ^a) K₄ (m as in text) प्रब्रवीद् (for प्रार्थयेद्). — ^b) K₃ दूष्य°; D₁ M₁ वध्य° (for दण्ड्य°). D₂. 3 पुनर् (for पुमान्). Ś₁ क्वचित् (for भवेत्). — After 39^{ab}, K₁. 2 B D (except D₁₋₃) ins. :

294* वध्यश्च तेऽसकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम् ।

— ^c) Ś₁ K₁ D₁ °र्थं च; K₃ °र्थं च; K₄ °र्थं हि; G₂ °र्थाय. — ^d) K₁ पृच्छेयं; B₁. 2 Dc₂ पश्येहं; B₄ यजेयं; D₂. 3 प्रेषये.

40 ^a) Ś₁ अद्यैव° (for यद्येव°). K₂ Dn D₅ वत्स्यामि; S वस्तव्यं (for कर्तव्यं). — ^b) B D₄. 6 वत्स्या° (for वसा°). K₂ Dn D₅ त्वत्सकाशे न संशयः. — ^c) B₃ ततोऽन्यथा; Dc₂

C. 3. 2602 -
B. 3. 65. 71
K. 3. 62. 71

अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥ ४०
तां प्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ।
सर्वमेतत्करिष्यामि दिष्ट्या ते व्रतमीदृशम् ॥ ४१
एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशां पते ।

उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥ ४२
सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
एतया सह मोदस्व निरुद्विग्नमनाः स्वयम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

बृहदश्व उवाच ।

उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशां पते ।
ददर्श दावं दहन्तं महान्तं गहने वने ॥ १
तत्र शुश्राव मध्येऽग्नौ शब्दं भूतस्य कस्यचित् ।

अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ २
मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम् ।
ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३
स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।

M₂ अथोन्यथा. B₂ D₄. ६ वासे. — ^a) G₂ रोचं (for वर्तं).
B₁. २ Dc D₄. ६ हृदयं.

41 ^a) T G (except G₁) इत्युक्ता दमयन्त्या तु.

43 ^a) B (as usual) सैरिन्ध्रीम्. K₄ B₁₋₃ D₁₋₄. ६
अभि (K₄ D₁ °नु) जानीहि; Dc₂ अवजानीषे. — After 43^{ab},
K₁ ins. 296*. — K₂ B D (except D₁₋₃) ins. after
43^{ab}: K₁, after 43^{cd}:

295* वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ।

[K₁ भविष्यति (for भवत्वियम्).]

— K₁ reads 43^{cd} after 296*. — ^a) K₂. ३ Dc Dn D₅
सदा (for स्वयम्). Ś₁ K₄ D₁₋₃ निरुद्विग्नमनामयं; K₁ °द्वेग-
मनाः सदा; B₄ D₄. ६ °द्विग्रा यथासुखं. — K₂ B Dn D₄. ६
ins. after 43: K₁, after 43^{ab}:

296* ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् ।

दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ।

सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत ।

सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्वेगावसत्तदा ।

On the other hand, Dc (Dc₂ om. lines 3-4) D₅ ins.
after 43:

297* ततः सुनन्दा राजेन्द्र संप्रहृष्टमनाकृती ।

सैरन्ध्रीसहितागच्छत्स्वमेवावसथं तदा ।

ततः सुनन्दया सार्धं दमयन्त्यवसत्सुखम् ।

सर्वकामैः समुदिता पतिदर्शनलालसा ।

And finally, S ins. after 43:

298* सह सा न्यवसद्वाजराजपुत्र्या सुनन्दया ।

चिन्तयन्ती नलं वीरमनिशं वामलोचना ।

Colophon om. in D₂. ३. Dn₂ has a lacuna in place
of it. — Major parvan: Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-
parvan: N (except Dn₂; D₂. ३ om.) T G₁. ३ (all om.
sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dn₁ (inf. lin.). n₃ 65;
D₁ 68; T G M₂ (after corr.) 62 (as in text); M₁
63; M₂ (before corr.) 64. — Śloka no.: Dn 74.

63

1 After the ref., D₁ ins.:

299* नलस्य चरितं राजच्छृणु मे वदतोऽद्भुतम् ।

— ^{ab}) T₁ विसृज्य (for उत्सृज्य). T₂ G₂₋₄ उत्सृज्य तु नलो
राजा दमयन्तीं विशां पते. — ^a) T₂ G₂₋₄ विजने (for गहने).

2 ^a) K₂ T₁ ततः; B D₄. ६ अथ (for तत्र). K₂ Dn
D₅ शब्दं वै; D₁. ३ T₁. २ (by corr.) G₁. २. ४ M मध्येग्नेः
(for मध्येऽग्नौ). — ^b) K₂ Dn D₅ मध्ये; T₁ इदं (for
शब्दं). S (except G₁ M₁) सत्त्वं (for भूतं). — ^c)
Ś₁ K₂. ३ अभिधावन्; K₁ D₃ अभिधावन्; G₁. ४ अभिधाय
(for अभिधाव).

3 K₁ om. ३. — ^a) G₁ नलेनोक्तः (for नलश्चोक्त्वा).
— ^b) Ś₁ प्रविश्य तत्; K₃ G₄ प्रविश्य तां; K₄ प्रजाधिप; Dc
T₁ G₁ M प्रविश्य सः; D₄. ६ प्रतिश्रुतं. D₂. ३ मध्येग्नेः प्रवि-
वेश ह. — ^c) T₁ M₁ नागराजं तु; G₁ M₂ °राजं तं. — ^d)
T₁ G₁ M₂ पर्वतोपमं; M₁ मंडलीकृतं.

4 ^a) M₁ पन्नगः (for स नागः). — ^c) K₂ Dn D₅

उवाच विद्धि मां राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४
 मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिर्नागाः सुमहातपाः ।
 तेन मन्युपरीतेन शप्नोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५
 तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्नातुमर्हति मां भवान् ॥ ६
 सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
 लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ७
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायादुद्देशं दाववर्जितम् ॥ ८
 आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्सृष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ ९
 पदानि गणयन्गच्छ खानि नैषध कानिचित् ।

तत्र तेऽहं महाराज श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ १०
 ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
 तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ११
 स दृष्ट्वा विस्मितस्तथावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श च महीपतिः ॥ १२
 ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वा विद्युर्जना इति ॥ १३
 यत्कृते चासि विकृतो दुःखेन महता नल ।
 विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १४
 विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावच्चां न विमोक्षयति ।
 तावच्चयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १५
 अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।

C. 3. 2624
 B. 3. 66. 17
 K. 3. 63. 17

transp. विद्धि and मां. B₃. 4 S नाम्ना (for राजन्). — ^a)
 Here and below, S (as usual) कार्को (for कर्को).

5 ^a) K₂ प्रदष्टो; K₃ (marg. sec. m. as in text)
 °दग्धो; D₅ °दष्टो. K_{3m} B Dn D₃. ७ महर्षिर्; K₄ विप्रर्षिर्;
 G₁ राजर्षिर् (for ब्रह्मर्षिर्). — ^b) K₂ D₅ नीरागः; K_{3m}
 B D (except D₁. 2) नारदः (for अनागाः). G₁ वीरनागा
 महातपाः. ✽ Cn: मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिर्नारद इति पाठान्तरम् । ✽
 — ^c) K₄ तेनेमां प्रापितोवस्थां. — After 5, K₁. 2 B D
 (except D₁-3. 5) ins.:

300* तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् ।

इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्षयसि मत्कृतात् ।

[(L. 1) B_{1m} Dc एति (for एव). K₁ B₃. 4 D₄ नरः
 (for नलः).]

6 ^a) Ś₁ वि- (for न). K₁. 2 Dn D₅ शक्तोस्मि (for
 शक्नोमि). — ^b) Ś₁ मंदाद् (for पदाद्). — ^c) K₄ D₁. 2
 उपदेक्ष्यामि. G₁ भूयस् (for श्रेयस्). — ^d) K₃ D₁ T₂
 G₂₋₄ अर्हसि. B₁. 3. 4 D₄. 6 नो; T₁ तत्; M₁ मा (for मां).
 T G₂₋₄ प्रभो (for भवान्).

8 ^a) K₂ B₁ Dn D₅ देशं दावविवर्जितं.

9 ^a) D₁ आक्रोशदेशम्; D₃ (sup. lin.) आक्रोशदेशम्;
 T G₂. 3 M आकाशं देशम्. T₂ (marg. sec. m.) अन्यं
 देशं समासाद्य. — ^c) D₃ G₁ तं नागं; T₁ M₂ नृपतिं. — ^d)
 T₁ M₂ नागो वचनमब्रवीत्.

10 ^a) Dc नागं (for गच्छ). — ^c) Ś₁ K B₂. 4 Dn
 D₁-3. 5 महाबाहो. — ^d) G₁ भूयो (cf. v.l. 6). Ś₁ K₁. 3
 T G (except G₄) दास्यामि. T₁ G₁. 2 M₁ तत्परं.

12 ^a) G₁ तस्माद् (for तस्यौ). — ^d) Ś₁ K₁-3 Dn
 D₅ G₁ ददर्श स; D₃ स ददर्श (for ददर्श च).

13 ^a) K₁ S कार्को. — ^b) T₁ G₁. 4 इदम् (for नलम्).
 — ^d) Ś₁ K₁ D₄ G₂. 4 M₁ त्वा (for त्वां). — After 13,
 D₁ ins.:

301* कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ।,

repeating the phalaśruti after 3. 78. 9 (q.v.).

14 ^a) Ś₁ K₄ D₁. 5 चापि (for चासि). Ś₁ संसक्तो;
 K₁-3 D₂. 5 संयुक्तो; K_{3m}. 4 B Dc Dn D₄. 6 निकृतो; D₁
 संतप्तो. D₃ यत्कृते दंशसंयुक्तो. — ^c) Ś₁ K₁ D₃ G₁ च; D₅
 तन् (for स). — ^d) B₁. 3 S (by transp.) दुःखं त्वयि.
 Ś₁ K₁ Dc निवत्स्यति.

15 Ś₁ K₁. 4 D₅ om. (hapl.) 15. — ^a) K₂ संवृतं
 गात्रं. — ^b) B₁ T₂ G₁. 3 त्वं (for त्वां). K₂ विमोक्षसि;
 K₃ B₁ T₂ G₃ °क्षयसे; B₂ D₄ विमुंचति; Dc D₁ T₁ G₁. 2. 4
 M विमोक्षयते; Dn₂ °क्षयसि. — ^c) T G₁. 3. 4 तु त्वां; G₂
 त्वां न; M₁ तु त्वा; M₂ कृत्वा (for त्वयि). — ^d) S क्लेशो-
 स्मिन् (for दुःखं वै). B₂ त्वयि (for वै स). K₂ समव-
 त्स्यति; B₄ संनिवत्स्यति; Dc स निवत्स्यते; T G₂. 3 स नियो-
 क्षयति; G₁ संनियोक्षयते; G₄ M₁ संनियोक्षयति; M₂ स
 नियोक्षयते.

16 ^a) Dc₂ निष्क्रान्तस्; D₅ M₂ विकृतस् (for निकृतस्).
 — ^b) T₁ M अनेन; G₁ मया हि (for अनर्हो). B D₄. 6 S
 नराधिप. — ^c) K₂ D₅ त्वं; B₂ T₁ त्वां; G₂ [अ]थ (for तं).
 D₁ क्रोधादव्यग्रचित्ता त्वं; G₁ क्रोधादसूयता राजन्. — ^d)

C. 3. 2624
B. 3. 66. 17
K. 3. 63. 17

क्रोधादस्ययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १६
न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १७
राजन्विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
संग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १८
गच्छ राजन्निःसृतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ।
अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर ॥ १९
स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्चहृदयेन वै ।
इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥ २०

भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ।
समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ।
राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्वीमि ते ॥ २१
स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ॥ २२
अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यसे ।
इत्युक्त्वा प्रददावस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २३
एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

बृहदश्व उवाच ।

तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशदशमेऽहनि ॥ १

स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २
अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।

D₁ वै; G₁ जु; M₂ ते (for मे).

17 ^a) K₃ मा (for न). B Dc D₄. 6 महावीर (for नर). — ^b) D₁ सर्पतो (for शत्रुतो). B Dc D₄. 6 शत्रुभ्यो दंष्ट्रिणोपि वा. — ^c) K₁ B (except B₄) Dc D₄. 6 ब्रह्मविद्भ्यश्च; K₂ विद्भिश्च; D₁ M विद्भ्यश्च; D₂. 3m T G (except G₁) विस्त्वं च.

19 ^a) D₂ स्थानाद् (for सूतो). — ^c) B₁₋₃ समीपे ऋतु (sic). — ^d) K₂ B₄ Dn₁. n₂. n₃ (before corr.). D₅ चैवाक्ष (for वेदाक्ष). — ^f) B₂. 4 Dn₁ अद्य वै (for अद्यैव). Ś₁ निषधेश्वर; D₄. 6 T₁ M₁ निषधाधिप; M₂ वसुधाधिप.

20 ^a) G₁ स ते मित्रं भवि.

21 ^c) K₂ B₂. 4 Dn₁. n₂ D₅ समेष्यसि (for समेष्यसि च). K₄ स; D₁ हि (for च). G₁ संयोक्ष्यसे सदरैश्च. — ^d) D₃ T₂ G च (for स्म).

22 ^a) Ś₁ K₂₋₄ B₃ Dn₂ D₂₋₅ T₁ G₁ स्वं रूपं च; G₄ स्वस्वरूपं. — ^c) B Dc D₄. 6 सतर्तव्यश्च; D₃ सतर्तव्यस्तु (for संस्मर्तव्यस्य). T₁ G₁ M₂ त्वया चाहं (for तदा तेऽहं). — ^d) M₁ इदं वासो (for वासश्चेदं). K₄ विवासय; D₁. 4 T G

निवासय; M₂ निवासकृत्.

23 ^b) Ś₁ K₃. 4 B₂. 4 D (except Dn₁ D₁. 2. 5) T₁ M₂ स्वं रूपं. D₃ प्रतिलप्स्यसि. — ^c) K₂. 3 Dn D₆ T₂ G₃. 4 तस्मै; D₁. 2 चास्मै (for अस्मै).

24 ^a) K₂ Dn D₆ च संदिश्य; T₁ समुद्दिश्य (for समा). — ^c) G₁ कर्कोटकस्तदा राजन्. — 24^d = 1. 92. 16^b; 93. 43^b; 94. 27^d; etc., etc.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: N T₁ G₁ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: B₄ कर्कोटकसमागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 66; D₁ 69; T G M₂ (after corr.) 63 (as in text); M₁ 64; M₂ (before corr.) 65. — Śloka no.: Dn D₆ 26; D₁ 27.

64

2 ^a) Ś₁ K₁ B₂ G₁ मे (for मत्).

अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चाप्यन्यत्सुदुष्करम् ।
सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरस्व माम् ॥ ४

ऋतुपर्ण उवाच ।

वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धीयते मे विशेषतः ॥ ५
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥ ६
त्वामुपस्थास्यतश्चेमौ नित्यं वाण्येयजीवलौ ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ७

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।

ऋतुपर्णस्य नगरे सहवाण्येयजीवलः ॥ ८
स तत्र निवसन् राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ ९
क नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १०
एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।
कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ११
तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरं च सः ॥ १२
स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
विप्रयुक्तश्च मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ १३
दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।

C. 3. 2647
B. 3. 67. 14
K. 3. 64. 15

4 ^b) Ś₁ K₁ यच्चाप्यन्यस्य दुष्करं; K₂ D_n D₅ यच्चैवान्य-
त्सुदुं; K₃. 4 D₂ यच्चान्यत्सु (D₂ 'च' दुं; D₁. 3 यच्चान्यच्च
सु (D₃ 'न्यत्सर्व' दुं; T₁ M₂ यच्चाप्यन्यैः सुदुं. — ^c) B₁
सर्वं यदि यतिष्ये तत्. — ^d) Ś₁ K D₁₋₃. 5 G₂ M₁ (inf.
lin. as in text) भजं (for भरं). — After 4, S (except
M₁) ins.:

302* इत्युक्तः स नलेनाथ ऋतुपर्णो नराधिपः ।

उवाच सुप्रीतमनास्तं प्रेक्ष्य च महीपते ।

[(L. 2) T₁ G₁ M₂ नलं प्रेक्ष्य (for तं प्रेक्ष्य च).]

5 K₄ T₁ G₁. 4 M₂ om. the ref. B₂₋₄ ऋतं (for
ऋतुं). — ^b) Ś₁ K₁ G₁ भविष्यति (for करिष्यसि). — ^d)
Ś₁ B₁. 2. 4 D_n D₂. 4. 6 G₁. 2. 4 धियते; Dc धार्यते (Dc₁
'ति); D₁ दीयतां; M₁ नीयतां (for धीयते).

6 ^a) Ś₁ B₄ योगत्वं; K₃. 4 D₂ संयोगं; G₄ योगं त्वं; M₁
शीघ्रं त्वं (for योगं तं). — ^b) Ś₁ K₂. 4 D_{n1} D₁. 2 T₂ G₃
शीघ्रहया. — After 6^{ab}, B₁ (which om. 6^{cd}) reads
3. 65. 21^{cd}, repeating it in its proper place. — ^d) K₂
D₁. 3. 5 S शतं (for शताः).

7 ^a) K₂ D_{n1}. n₃ D₅ चैव (for चेमौ). — ^b) K₁
'जीविनः; K₂ 'जीवनैः; D_{n1} (before corr.). n₃ D₃. 4. 6
'जीवनौ. — K₁ om. (hapl.) 7^c-8^d. — ^c) G₁ ताभ्यां च
(for एताभ्यां). — ^d) Ś₁ D₂ G₁ त्वं (for वै).

8 K₁ om. 8 (cf. v.l. 7). Ś₁ K₃. 4 D₁. 2. 4. 6 G₄
om. the ref. — ^a) G₁ तत्र (for तेन). — ^b) B Dc
D₄. 6 नित्यं (for तत्र). K₃ वसंस्तेन सुपूजितः; G₁ न्यवसत्तेन
वै सदा. — ^d) K₂ 'जीवनौ; B₄ D_{n2}. n₃ D₃. 4. 6 'जीविनः.

9 ^a) K₂. 4 T₂ G न्यवसद् (for निवसन्). Ś₁ मा स्स
तत्राभवद्राजा; K₁. 3 D_n D₁₋₃. 5 स स्स (D_n स वै; D₁ स
तु; D₂ शश्वत्; D₅ समं) तत्रावसद्राजा. — ^b) B₁ अन्वर्चित-
यत्. — ^c) T₁. 2 (before corr.) G (except G₃) M
साये साये. Ś₁ K₄ G₂ तदा; Dc यदा; D₂ तथा (for सदा).
D₁ महाराज (for सदा चेमं). K₄ D₂ राजा; B (except B₁)
D₄. 6 चैतं; S स्मैवं (T₁ G₁ M₂ 'नं' (for चेमं). — ^d) T₂
G₂. 3 च (for ह).

10 ^a) B (except B₂) Dc T₁ G₁ तिष्ठते.

11 ^b) K₄ D₁ निशम्य; Dc निर्जने (for निशायां).
K₂ B₄ D_{n3} D₃. 4. 6 जीवनो. — ^c) K₄ B₁. 3. 4 D₄. 6
एतां; Dc इमां; D₁ एकां; T₂ G₂₋₄ M₁ एवं (for एनां).
— After 11, K₂. 4 B Dc D_n D₄₋₆ ins.:

303* आयुष्मन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचसि ।

[K₄ B₃ Dc सा (for वा). Dc वै त्वम् (for एवम्).]

12 ^a) T₁ अवोचत् (for उवाच). S (except G₁)
ततो (for नलो). — ^d) D₁ S (except T₂ G₃ M₂) तस्यां.
S दृढतरश्च. K₂ D_n D₂. 4 वचः (for च सः); then reading
probably तस्यादृढतरं (= तस्य+अदृढं). ❀ C_n: अदृढतरं
दमयन्त्यां मिथ्याप्रतिज्ञातं स्वस्यानुसंधायेयमुक्तिः । ❀

13 ^a) K₄ स वै केनापि दोषेण. — ^c) Ś₁ K₂ Dc₁ D_n
D₂. 5 G₁ विप्रयुक्तः स; K₃ Dc₃ D₁ 'स्तु; K₄ 'स्य. — ^d)
K₄ वसं (for भ्रमं).

14 D₂ om. 14^{ab}. — ^c) K₂ D₅ अस्याः (for तस्याः).
— ^d) B₃ D₄ एनं; G₄ एवं (for एकं). B₁₋₃ D₁. 4. 6 T₂
G₂. 3 स (for स्स).

C. 3. 2648
B. 3. 67. 15
K. 3. 64. 15

निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेकं स्म गायति ॥ १४
स वै भ्रमन्महीं सर्वा कचिदासाद्य किंचन ।
वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ॥ १५
सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ १६
एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।

क्षुत्पिपासापरीता च दुष्करं यदि जीवति ॥ १७
श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन मन्दग्रज्ञेन मारिष ॥ १८
इत्येवं नैषधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
अज्ञातवासमवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

बृहदश्व उवाच ।

हृतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेष्यतां गते ।
द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १
संदिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।

मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ २
अस्मिन्कर्मणि निष्पन्ने विज्ञाते निषधाधिपे ।
गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ।
अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥ ३

15 ^a) K₂. 3 Dn D₆ वि- (for वै). M₁ कृच्छ्रां (for सर्वा). — ^b) S नासाद्य (for आसाद्य). K₄ वेतनं (for किंचन). — ^c) D₂ दुःखं तु (for तदुःखं). — ^d) T₁ M₂ अभि- (for अनु). Dc भूय एवेत्यनुस्मरन्.

16 K₄ om. (hapl.) 16^a-19^b. — ^a) M₁ च (for तु). — ^b) D₂ कृच्छ्रेष्वनु. — ^c) = 18^c. B₃ D₄. 6 S (except T₁ M₂) भाग्येन. — ^d) = 17^d. D₂ सुदुःखं (for दुष्करं).

17 Ś₁ K₃. 4 D₄ om. 17 (Ś₁ K D₄ hapl.; for K₄ cf. v.l. 16). — ^a) G₁ एकात्मा न लभेत्तां च. — ^b) D₃ दुःखानाम् (for मार्गाणाम्). B₂. 3 अथोचिता; D₁ एव शोचते. G₁. 2 मार्गमाणां तथोचितां. — ^c) B Dc Dn D₆ परीतांगी; G₁ परीतां च. — ^d) = 16^d. G₁ स तु (for यदि).

18 K₄ M₁ om. 18 (for K₄ cf. v.l. 16); D₆ om. 18^{ab}. — ^c) = 16^c. Ś₁ K (K₄ om.) B D (except D₁) भाग्येन. — ^d) Ś₁ मंदभाग्येन; K₁ मंदपुण्येन; D₃ तां तु शोचामि.

19 K₄ om. 19^{ab} (cf. v.l. 16). — ^a) B₂ D₄. 6 एष (for एवं). — ^c) K₂ Dn D₆ न्यवसत् (for अवसत्). — ^d) D₆ transp. राज्ञः and तस्य.

Colophon. Dn₂ has a lacuna in place of it. — Major parvan: Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-par-

van: N (except Dn₂) T₁ G₁ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: D₂ ऋतुपर्णनगरे नलनिवासः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (sup. lin.). ns 67; D₁ 70; T G M₂ (after corr.) 64 (as in text); M₁ 65; M₂ (before corr.) 66. — Śloka no.: K₂ 20; Dn D₁ 19.

65

1 ^b) K₁ च वनं; S [S]दर्शनं. (M₁ [S]प्रेष्यतां) (for प्रेष्यतां). — ^c) D₃ (marg. sec. m.) संप्रेष (for प्रस्थाप). — ^d) Ś₁ K₁ Dc लालसः.

2 ^a) T₂ G₂. 3 स (for च). — ^b) K₁ B₂₋₄ D₄ M₂ सु; K₄ D₆ तु; D₂ [अ]ति- (for च). M₁ दत्त्वा च वसु पु. — ^c) B D₄. 6 यूयं (for चैव).

3 ^a) B₁ T₂ G₃ तस्मिन्. K₂ B₂ D (except D₁₋₃) संपन्ने (for निष्पन्ने). — ^b) Dc वसुधाधिपे. — ^c) T₂ G₃ सहसा वसु दास्यामि. — K₁ om. (hapl.) 3^d-4^c; Ś₁ D₂ om. (hapl.) 3de. — ^d) K₂ D₆ transp. यः and वः. S (except G₁ M₁) वा (for वस). D₁ यो वस्तां चानयिष्यति. — ^e) K₂ B₂ Dn D₄. 6 अग्रहारांश्च. — ^f) K₃ ग्रामं नगरसंनिभं; B₂. 4 ग्रामान्नगरसंमितान्. — After 3, S ins.:

304* हिरण्यं च सुवर्णं च दासीदासं तथैव च ।

न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्ती नलोऽपि वा ।
 ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशशतं धनम् ॥ ४
 इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
 पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्यया ॥ ५
 ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
 विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेष्मनि ।
 पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥ ६
 मन्दग्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ।
 पिनद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ ७
 तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
 तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ८

सुदेव उवाच ।

यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
 कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्टेमां लोककान्तामिव श्रियम् ॥ ९
 पूर्णचन्द्राननां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
 कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ १०
 चारुपद्मपलाशार्क्षीं मन्मथस्य रतीमिव ।
 इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ ११
 विदर्भसरसस्तस्मादैवदोषादिवोद्धृताम् ।
 मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव तां भृशम् ॥ १२
 पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ।
 पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥ १३
 विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ।
 हस्तिहस्तपरिक्रिष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १४

C. 3. 2669
B. 3. 68. 15
K. 3. 65. 20

4 K₁ om. 4^{abc} (cf. v.l. 3). — ^a) Ś₁ B D₄. 6 T G शक्यमिह (for शक्याविह). Ś₁ [आ]गंतुं (for [आ]नेतुं). — ^b) Ś₁ K₄ B₂. 3 D₁ G₂. 4 दमयन्ती. Ś₁ च मे सुतां; D₁ नलं च वा; G₂. 4 नलं तथा (for नलोऽपि वा). — ^c) T₁ M₂ प्र- (for ऽपि). Ś₁ गवां सहस्रं दास्यामि; K₃ ज्ञातेपि च प्रदास्यामि. — ^d) K₃ चैव शतं; K₄ शतशतं; G₁ शतदशं (for दशशतं). B₂ गवां दशगुणं शतं.

5 ^c) T₂ G (except G₁) M₁ °राष्ट्रेषु. — ^d) K₄ transp. सह and भार्यया. — After 5, Dn D₁ ins.:

305* नैव कापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ।

6 After 6^{cd}, S ins.:

306* कृशां विवर्णां मलिनां भर्तृशोकपरायणाम् ।

Some of the stanzas from 7 to 25 agree, in part almost verbatim, with parts of adhy. 18, 19, 21, 29 of the Sundarakāṇḍa of the Rāmāyaṇa (ed. Gorresio).

7 = (var.) Rām. 5. 18. 4. — ^a) K₂ B Dn D₄-6 मंदं (for मन्द-). — ^c) K₂. 3 B₁. 2 D (except D₁. 2) निबद्धां; B₄ विबद्धां (for पिनद्धां).

8 = (var.) Rām. 5. 18. 22. — ^c) T₁ वैदर्भी (for भैमीति). — ^d) D₂ G₁ कारणैरुपपादिभिः. — After 8, K₄ reads an addl. colophon.

9 = (var.) Rām. 5. 18. 23^{cd}, 27^{ab}. — M₂ om. the ref. — G₄ द्विजः (for सुदेव उ°). — ^a) S (except T₁ M₂) वै (for मे). — ^b) G₁ दिव्यं (for तथा°). — ^c) K₄ [ए]वं; D₃ [ए]नां (for [इ]मां). — ^d) K₄ नलं (for

लोक°).

10 = (var.) Rām. 5. 18. 24. — ^a) K₂ Dn₁. n₂ पूर्णचन्द्रनिभां. — ^c) Ś₁ K₁ D₂. 3 कुर्वती; K₃. 4 B₂-4 D₁. 4. 6 M₂ कुर्वती; Dc कुर्वती. Dc₁ D₁ देवी; M₂ तत्र.

11 = (var.) Rām. 5. 18. 26. — ^a) B₁. 3. 4 Dn °विशालार्क्षी. — ^b) K₁ G₁ रतिं यथा; T₁ M₂ [इ]व तां रतिं (for रतीमिव). — D₃ G₄ om. 11^{cd}. — ^c) K₂ Dn D₆ इष्टां समस्तलोकस्य.

12 = (var.) Rām. 5. 19. 15^{cd}; 18. 16^{cd}. — ^b) B₃ D₁ T₂ G₂. 3 M₁ देवयोगाद्; G₄ देवदोषाद्; M₂ देवयोगाद् (for देवदोषाद्). K₄ मृणालीमिव चोद्धृतां. — 12^{cd} = (var.) Rām. 5. 15. 37^{ab}. — ^c) D₄. 6 मलपंकभिः. — ^d) K₃ व्याकुलां; B₁. 2 तादृशीं; Dn D₆ चोद्धृतां (for तां भृशम्). Ś₁ K₁. 4 D₁. 2 व्याकुलामिव पद्मिनीं; K₂ (corrupt) मृणाली चवचोद्धृतां; D₃ मृणालीमचिरोद्धृतां; S (except T₁ G₁ M₂) प्रम्लानां नलिनीमिव.

13 = (var.) Rām. 5. 21. 14^{ab}, 15^{cd}. — ^a) K₃. 4 Dn₁ D₆ पूर्णं (for पौर्ण°). Ś₁ कलां (for निशां). — ^b) K₁ °दिवाकरं. — ^c) B D₄. 6 बालां (for दीनां). G₁ शोकेन पंकिलां दीनां. — ^d) K₁ M₂ शुष्कतोयां; B (except B₂) शुष्कस्रोतो; T₂ G₃ कृशस्रोतां; G₂. 4 कृतस्रोतां.

14 = (var.) Rām. 5. 21. 14^{cd}-15^{ab}. — ^a) D₁ विध्वस्तपत्रं; G₄ °पर्णविहगां. — ^b) D₁ वित्रस्तविहगाकुलां. — ^c) Ś₁ K B₂ D T₂ G₃ °परामृष्टां (B₂ D₄. 6 °परिक्षिप्तां). — ^d) Ś₁ K₃ आकुलाम्. G₂ आकुलां पद्मिनीमिव.

15 = (var.) Rām. 5. 21. 16^{cd}-17^{ab}. — ^a) D₂ T

G. 3. 2669
B. 3. 68. 16
K. 3. 65. 21

सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
दह्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १५
रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ॥ १६
कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ।
देहं धारयतीं दीनां भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ १७
भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभते ॥ १८
दुष्करं कुरुतेऽत्यर्थं हीनो यदनया नलः ।
धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ १९
इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।
सुखार्हा दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ २०
कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।

भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ॥ २१
अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति ।
राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वेव मेदिनीम् ॥ २२
तुल्यशीलवयोर्युक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।
नैषधोऽर्हति वैदर्भी तं चेयमसितेक्षणा ॥ २३
युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ।
समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनलालसाम् ॥ २४
अयमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
अदृष्टपूर्वा दुःखस्य दुःखार्ता ध्यानतत्पराम् ॥ २५
बृहदश्व उवाच ।
एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।
उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६
अहं सुदेवो वैदर्भिं भ्रातुस्ते दयितः सखा ।

G₃. 4 सुकुमारीं. G₁ विशालाक्षीं (for सुजा^०). — ^b) Ś₁ K₃ B (except B₃) Dc D₃. 4. ६ गृहोचितां; M गृहोपमां. — ^c) Ś₁ K₁₋₃ Dn D₃. ६ [अ]र्केण (for [उ]ष्णेन). — ^d) M₁ नलिनीम् (for मृणालीम्). K₂. ३ B₁ Dc Dn D₆ इव चोद्धृतां (for अचिरो^०).

16 16^b = Rām. 5. 18. 16^a.

17 = (var.) Rām. 5. 19. 23^{cd}-24^{ab}. — Ś₁ K₁. ३ read 16^{cd} after 17. — ^c) Ś₁ K₁ भीमं; K₄ Dn D₆ दीनं (for दीनां). D₃ देहं संधारयन्ती हि. — ^d) G₁ कांक्षिणी.

18 = (var.) Rām. 5. 19. 25^{cd}-26^{ab}. — ^a) K₁ हि भूषणं; T₁ G₁ हि परमं (for नाम परं). K₄ Dc₁ भार्या (for नार्या). Ś₁ भर्तारं परमं नार्या. — ^b) K₁ परमं (for भूषणं). — ^c) K₂. 4 B₃ D (except D₄₋₆) हि (for वि-). K₃ एषा हि तेन रहिता. — ^d) Ś₁ K B₁ D (except D₄. ६) शोभमाना; T₂ G₂. ३ शोभनार्हा; G₄ भूषणार्हा (for शोभनापि). M₁ वि- (for न).

19 = (var.) Rām. 5. 19. 26^{cd}-27^{ab} (repeated in Rām. with v.l.). — ^a) K₂ Dn D₆ [S]त्यंतं (for Sत्यर्थं). T₂ G₃. 4 दुष्करं कर्म कुरुते. — ^b) K₂ T₁ हीनो अद्यानया. K₂ [अ]निलः; G₁ M₁ प्रभुः (for नलः). — ^d) K₂ Dn D₆ अपि (for अव-).

20 = (var.) Rām. 5. 19. 27^{cd}-28^{ab}. — ^a) T₁. २ (before corr.) G (except G₁) ह्यसितं (for असितं).

— ^b) T₁ G₂ शतपत्रनिभेक्षणां. — ^d) K₃ B (except B₃) D₃. 4. ६ G₁. २ व्यथितं (for व्यथते).

21 21^{ab} = (var.) Rām. 5. 19. 28^{cd}. — ^b) T₁ G₁ गच्छति (for यास्यं). K₄ D₁. २ भामिनी (for वै शुभा). — ^d) Ś₁ K₄ D₁₋₃. ६ G₁ शशिना (for शशिनो).

22 = (var.) Rām. 5. 19. 22^{cd}-23^{ab}. — ^a) Ś₁ भैम्या (for लाभान्). — ^b) D₂ सुखम्; G₁ प्रियम् (for प्रीतिम्). — ^c) G₁ राज्यात् (for राज्य-). — ^d) K₂ B₁ Dn D₆ लब्ध्वा च; T₂ G (except G₁) प्राप्येव (for लब्ध्वेव).

23 = (var.) Rām. 5. 19. 32. — ^a) T₂ G वृत्तां. — ^b) Ś₁ K₂ B₁. ३ Dc Dn D₆ G₁ संवृतां; T G₂₋₄ लक्षणां.

24 = (var.) Rām. 5. 29. 6. — ^a) T₁ युक्तं चास्यां; G₁ युक्तमस्यां; G₄ वियुक्तस्यां. — ^b) T₁ M₂ तस्य सत्वं; T₂ G₃ वीर्यसत्वं. — ^d) K₁ भर्तुं.

25 25^{ab} = (var.) Rām. 5. 30. 7^{ab} (ed. N. S. P.); 25^{cd} = (var.) 5. 29. 7^{ab} (ed. Gorresio). — ^a) K Dn D₁₋₃. ६ S अहम्; B₄ स्वयम् (for अयम्). B₂ D₄. ६ [ए]तां (for [ए]नां). — ^{cd}) T₂ G (except G₁) M₁ अदृष्टदुःखां दुःखार्ता ध्यानरोदनतत्परं.

26 ^b) B₁ धृतां; Dc शुभां (for च ताम्). — ^c) Ś₁ K₂ B₃ Dn D₁. ६ T₂ G₃ उपागम्य. T₂ G देवीं (for भैमीं). — ^d) D₆ T₁ G₁. २ M₂ वाक्यम् (for ब्राह्मणो).

27 Before 27, B₁ (marg.) Dc D₁₋₃ M ins. सुदेव

भीमस्य वचनाद्राज्ञस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७
 कुशली ते पिता राज्ञि जनित्री भ्रातरश्च ते ।
 आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च ते ।
 त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ॥ २८
 अभिज्ञाय सुदेवं तु दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 पर्यपृच्छत्ततः सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ॥ २९
 हरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोककशिता ।
 दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ ३०
 ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककशिताम् ।
 सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीं च भारत ॥ ३१
 जनित्र्यै प्रेषयामास सैरन्ध्री रुदते भृशम् ।

ब्राह्मणेन समागम्य तां वेद यदि मन्यसे ॥ ३२
 अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ।
 जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ३३
 ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशां पते ।
 पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी ॥ ३४
 कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।
 त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥ ३५
 एतदिच्छाम्यहं त्वत्तो ज्ञातुं सर्वमशेषतः ।
 तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ॥ ३६
 एवमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
 सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७

C. 3. 2693
B. 3. 68. 39
K. 3. 65. 44

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

उ° (resp. सुदेवः). — ^b) T₁ मातुस्ते (for आ°). G₂. 4
 विदितः (for दयितः).

28 ^a) S राजा (for राज्ञि). — ^b) K₂. 4 B₂ D (except
 Dc₁) T₂ G जननी (for जनित्री). T₁ जनितुभ्रातृभिश्च ते.
 — K₃ om. 28^{cd}. — ^d) K₂ B₁. 2. 4 Dn D₃. 4. 6 G₁ तौ
 (for ते). — After 28^{cd}, M ins.:

307* किं तु राजा दृढं भीमो जनित्री भ्रातरश्च ते ।

[Posterior half = 28^b.]

— ^c) K₃. 4 Dc₁ M₂ बन्धुवर्गः. B₁-3 Dc D₃. 4. 6 ते (for च).
 — ^f) K₄ सत्त्वहीना (for गत°). — After 28, K₂ B
 (except B₁) Dc Dn D₆ ins.:

308* अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ।

29 Before 29, Ś₁ K₁-3 B D (except D₁. 2) T₁ G₁
 M₂ read बृहदश्च उ°. — ^a) K₂. 4 Dc₂ Dn D₆ तं (for तु).
 — ^b) K₄ विशां पते (for युधि°). — ^c) K₄ D₃ M₂ तदा
 (for ततः). K₂ Dn D₆ पर्यपृच्छत् तान्सर्वान्.

30 ^a) K₄ D₁. 2 बाला (for राजन्). — ^b) Ś₁ K₁
 B₁. 2 D₂. 3 कशिता. — K₄ om. (hapl.) 30^c-31^b. — ^d)
 Ś₁ K₁ मित्रं (for इष्टं).

31 K₄ om. 31^{ab} (cf. v.l. 30). — ^a) T G₃. 4 M₂
 रुदं (M₂ द°तीं तामथो दृष्ट्वा; G₁. 2 M₁ रुदंतीं तां (M₁ by
 transp. तां रुदंतीं तथा दृष्ट्वा. — ^b) Ś₁ K₁. 3 B₁. 2. 4
 D₃. 4. 6 कशिता (or तां); K₂ Dc Dn D₁. 5 T₁ G₁ M
 कशिता. — ^c) M₁ तथै° (for सहै°).

32 ^a) K₂ Dn D₆ जनित्र्याः; B₁. 2. 4 जनन्यैः; B₃
 D₁. 4. 6 जनन्यै. K₂ B₃ Dn D₁. 5 कथयामास. — ^b) B

Dc सैरिध्री (also in the Virāṭa, *passim*); G₁ सैरिध्री. Ś₁
 K₁ B₄ T₁ G₁ रुदती (G₁ तीं) भृशं; K₂ D₆ रोदितेति वै;
 K₄ Dc रुदतीति वै; D₁ T₂ G₃ रुदि (D₁ द°)तीति च; G₂
 रोदतेति च; G₄ रोदितेति च; M₁ रोदते भृशं. — ^c) K₂ Dn
 D₆ T₂ G सहा° (for समा°). — ^d) B₂-4 Dc D₁. 3. 4. 6
 वेत्थ; G₁. 2. 4 विद्धि (for वेद).

33 ^b) Ś₁ चेदिपुरात्; K₃ M₂ चांतःपुरे; M₁ चांतःपुरं.
 K₁ तुतः (sic); K₄ ततः; G₁ M₂ तथा (for तदा). — ^d)
 K₄ समं गता (for सहाभवत्).

34 ^a) K₂ B D (except D₁-3) भाविनी (for भा
 मिनी).

35 ^b) K₁ भर्तुश्चासितलोचना.

36 ^{ab}) Ś₁ K₁-3 Dc D₆ तत्त्वं; K₄ B Dn D₁. 4. 6
 श्रोतुं; D₂. 3 ज्ञातुं (for त्वत्तो). K₄ D₁-3 तत्त्वं; B Dn
 D₄. 6 त्वत्तः (for ज्ञातुं). — ^c) D₂ सत्येन (for तत्त्वे°). Ś₁
 K₁ D₁ S (except G₁ M₁) च (for हि). K₃. 4 Dc समा°
 (for ममा°). — ^d) T₂ (by corr.) पृच्छे त्वां (for पृच्छ
 न्या). T₁ G₁ त्वं द्विजोत्तमः; G₄ दिव्यरूपिणीं; M₂ देव
 वर्णिनीं.

37 ^a) T₁ G₁ M₂ ततो (for तया). — ^b) D₁ सुदेवो
 हि द्विजोत्तमः. — ^c) K₂ Dn₂ D₂ T₁ G₂ आचष्टे; Dc चाचष्ट.
 — ^d) T₁ G₁ M₂ दमयन्तीं.

Colophon om. in D₂. Dn₂ has a lacuna in place of
 it. — Major parvan: Ś₁ K₁ T G₂-4 आरण्य. — Sub-
 parvan: N (except Dn₂; D₂ om.) T₁ G₁ (all om.

C. 3. 2694
B. 3. 69. 1
K. 3. 66. 1

सुदेव उवाच ।

विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १
राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २
स वै द्यूते जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः ।
दमयन्त्या गतः सार्धं न प्रज्ञायत कर्हिचित् ॥ ३
ते वयं दमयन्त्यर्थे चरामः पृथिवीमिमाम् ।
सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ४
अस्या रूपेण सदृशी मानुषी नेह विद्यते ।
अस्याश्चैव भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिपुरुत्तमः ।

sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). ns 68;
D1 71; T G M2 (after corr.) 65 (as in text); M1
66; M2 (before corr.) 67. — *Śloka no.*: Dn D1 39.

66

1 ^a) G1 दृतिमान् (for धर्मात्मा). — ^b) K2 Dc Dn
D5 भीमो नाम महाद्युतिः; G1 श्रीमान्सत्यपराक्रमः.

2 D2 om. 2^{ab}. — ^a) B D4. 6 वीरो; T1 G1 धीमान्
(for नाम). — ^c) D2 नलस्य राज्ञो दयिता. — ^d) T1
विश्रुता; G1 संमता (for धीमतः).

3 ^a) K2. 4 Dn D2. 3. 5 द्यूतेन; B2 वै द्यूत- (for वै द्यूते).
S राजा (for भ्रात्रा). Dc D1 स द्यूते निजितो भ्रात्रा. — ^b)
S महामनाः (for मही°). — ^c) T1 दमयन्त्यास्तु यो भर्ता;
G1 दमयन्त्या च सहितः. — ^d) K2 B D (except Dc2 D1. 3)
प्राज्ञायत; K4 प्रज्ञायत. K1 D5 कुत्रचित्; K2 Dn कस्यचित्;
B2 कंचन; D2 (m as in text) G4 किंचन. T1 G1 नलो
न ज्ञायते नृपः.

4 ^a) Some MSS. दमयन्त्यर्थ. — ^c) D2 [अ]स्माभिस
(for बाला). — ^d) Dn2 D3 पुत्रि; S देवि (for पुत्र). D2
स्वपुरेण निवे°.

5 ^b) Dc D5 मानुषे. K2 B (except B1) Dn D5 न
हि; D3 नात्र; T1 G1 M2 नैव (for नेह). Ś1 K1. 3. 4 D2
मानुषी नोपपद्यते. — ^c) Ś1 K D (except D4. 6) द्वेष
(K3 एष) (for चैव). — ^d) T1 G1. 2. 4 विदुः (T1 °रु)त्तमः.

श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ॥ ५
मलेन संवृतो ह्यस्यास्तन्वभ्रेणैव चन्द्रमाः ।
चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ॥ ६
प्रतिपत्कलुषेवेन्दोर्लेखा नाति विराजते ।
न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।
असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसंनिभम् ॥ ७
अनेन वपुषा बाला पिपुनानेन चैव ह ।
लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ८
बृहदश्व उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशां पते ।
सुनन्दा शोधयामास पिपुप्रच्छादनं मलम् ॥ ९

— After 5^{cd}, T1 ins.:

309* स दृष्टो बहुशो नाद्य लक्षितोऽन्तर्हितो मया ।

— ^e) G1 स दृष्टो बहुशो नाद्य (cf. 309*).

6 ^a) Dc तस्याः; D1 [S]प्यस्याः (for ह्यस्याः). — ^b)
K2. 4 B2. 4 Dn D5 छन्नोभ्रेण; D1. 2 महाभ्रेण; D3 स्तोका-
भ्रेण. — ^c) D5 चिह्नरूपो; T1 ऋद्धिभूतो. T2 G M1
स चा(G1 सदा)त्यर्थ (for विभू°).

7 ^a) T1 G1. 2 च (for [इ]व). K2 B1. 2. 4 D
(except D1. 3. 5) °क्लुषस्येन्दोर; T2 G3 (corrupt) °क्लु-
षेनेन्दोर; G4 (corrupt) °क्लुषो वेदो. — ^b) T G1-3 लेखेव
न विरा°; G4 लेखा नातीव राजते. — ^c) K2 D5 क चास्या; B4
नैतस्या; D2 न तस्या; T2 G2-4 अस्यास्तु (for न चास्या). K2. 4
Dc D2. 3 (marg. sec. m.). 5 T G M2 दृश्यते; K3 गम्य°;
D1 M1 विद्य° (for नश्य°). Ś1 K1. 3. 4 D1. 2. 3 (marg.
sec. m.) दिव्यं (for रूपं). — ^d) K1 रूपं. T2 G2-4 मल-
समन्वितं. — ^e) K2 B (except B1) Dn D3. 5 अभि-
(for अपि). — ^f) T1 भवत्यस्य स्वभावतः.

8 ^b) T1 विदुना°; G1. 4 विप्रुषा°. K3 D1. 3 तेन (for
[अ]नेन). K3 D1-3 T G चैव हि; K4 B Dc Dn D4. 6
सूचिता (for चैव ह). K2 (corrupt) पिपुनानेस्तरंतिता;
D5 तिलकेन च चैव ह. — ^c) G1 चैव (for देवी). — ^d)
Ś1 निन्दुतो°; K1 निहुतो°; K2 B2. 4 Dn D5 G1 निभूतो°;
K3. 4 D2 निहितो°; D3 निहतो°.

9 N (except B2. 3) G4 om. the ref. — ^a) K4
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — ^d) G1. 4 विप्रुद°; G2 विदुत्- (for पिपु-).

स मलेनापकृष्टेन पिप्पुस्तस्या व्यरोचत ।
 दमयन्त्यास्तदा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ १०
 पिप्पुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
 रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः ।
 उत्सृज्य बाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ॥ ११
 भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्पुनानेन सूचिता ।
 अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।
 सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ १२
 भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः ।
 त्वं तु जाता मया दृष्ट्वा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १३
 यथैव ते पितुर्गेहं तथेदमपि भामिनि ।
 यथैव हि ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १४
 तां ग्रह्णेन मनसा दमयन्ती विशां पते ।

अभिवाद्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५
 अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युषितेह वै ।
 सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १६
 सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
 चिरविप्रोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १७
 दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।
 पित्रा विहीनौ शोकातौ मया चैव कथं नु तौ ॥ १८
 यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
 विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ १९
 बाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्वसा नृप ।
 गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २०
 प्रस्थापयद्राजमाता श्रीमता नरवाहिना ।
 यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २१

C. 3. 2716
B. 3. 69. 23
K. 3. 66. 23

10 ^a) T₁ °सृष्टेन (for °कृष्टेन). — ^b) T₁ G₂ विडुस्; G₁ विप्रुद; G₄ विप्रुद (for पिप्पुस्). D₅ तस्यां; T₂ G₃. 4 अस्या (for तस्या). K₁. 4 तस्यावरोचत; T₁ सद्यो विरोचत; G₁ तस्या अरो; G₂ अस्यावरो. — ^c) Ś₁ K₃ B₄ D₂. 3 तथा; K₁. 2 B₂ Dn D₅ यथा (for तदा). — ^d) Ś₁ नभस्येव. K₄ B₁. 3 (m as in text) Dc D₁ S दिवाकरः.

11 ^a) K₂ T₁ G₂. 4 विडुं; G₁ विप्रुद (for पिप्पुं). — ^b) B₄ T₂ G (except G₁) विशां पते; D₄. 6 [अ]थ भारत (for च भारत).

12 ^a) T₁ विडुतानेन; G₁ विप्रुबा; G₂. 4 विडुता. — ^d) K₂. 4 B D (except D₂. 3. 5) राजस्तस्य मं. — ^f) T₁ G₁ M₂ चारुलोचने.

13 ^c) Ś₁ K₁ च (for तु). — ^d) K₄ D₂. 3. 5 दशार्णस्य; T₁ °र्णे तु. T₁ M₂ (by transp.) गृहे पितुः.

14 K₂ om. 14^{ab}. — ^b) B₁ तवे (for तथे). K₃ B₄ Dn D₄. 6 [ए]व (for [इ]दम्). K₃ B Dn D₃. 4. 6 G₁ मम; D₁ इति (for अपि). B D (except D₁. 2. 6) G₁ भामिनि. — D₂ om. 14^{cd}. — ^c) B₁ यथेदं. Ś₁ K B₁. 2 D (except D₄. 6; D₂ om.) च; B₄ [इ]दं (for हि). — ^d) D₅ [ए]व ते (for तव). K₁ तथैव तव भामिनि.

15 ^a) B₂₋₄ G₁ सा प्रं; Dc D₁ T₁ संप्रं; M₂ ततो हृष्टेन. — ^c) Hypermetric! K₂ B Dn D₄₋₆ S प्रणम्य (for अभिवाद्य).

16 ^b) T₂ G₂₋₄ सुखमध्युषिता. Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ T₂ G₃ त्वयि; B₃ [इ]ति वै (for [इ]ह वै). — ^d) K₄ B₁ transp.

सदा and त्वया.

17 ^a) Ś₁ K₃ B D₄. 6 सुखतरं. G₁ लामो (for वासो). — ^c) K₃ Dc D₁. 4. 5 चिरविप्रोषिता; K₄ D₃ चिरं विप्रोषितां; B₁ चिरं पर्युषितां.

18 G₁ transp. 18 and 19. — ^a) K₁ B₄ अपि; T₁ G₁ M₂ चैव (for च हि). K₃ T₁ G₁ दीनौ (for नीतौ). — ^d) T₁ G₁ M₂ चापि (for चैव).

19 G₁ transp. 18 and 19; B D₄. 6 G₁ transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — ^{ab}) K₂. 4 Dc D₂ S (except M₂) वापि; B D₄ चैव; D₃ वा मे (for चापि). K₄ D₂ कर्तुं (for किञ्चिन्). S मम (for मयि). K₄ D₂ किञ्चिद् (for कर्तुम्). — ^c) Ś₁ K₄ B Dc Dn₁. n₃ D₂. 5. 6 विदर्भा (for °भान्). B D₄. 6 गंतुम् (for यातुम्). — ^d) T₁ M₂ transp. शीघ्रं and यानं.

20 ^a) T₂ G₂₋₄ प्राह (for उक्त्वा). T₁ G₁ M₂ बाढमित्येवमुक्त्वा तां. — ^b) K₄ T₁ तदा (for नृप). — ^d) Ś₁ स्थिता; G₁ तथा (for ततः). D₂. 3 पुत्रस्यानुमतेन तां. — After 20, M₂ ins.:

310* प्राहिणोद्दमयन्तीं तां तदा विप्रपुरस्कृताम् ।

21 ^a) K₁. 2 B Dn D₂. 4-6 T₂ G₁. 3 M₁ प्रा (for प्रं). — ^b) Dn D₄. 6 श्रीमतीं. B₂ D₄ शीघ्रवाहिना. — ^d) Ś₁ K₁ T₁ सान्नपानपरिच्छदां (T₁ °दं); K₂ D₄₋₆ T₂ G₃ ह्यन्नपानपरिच्छदां (D₄ °दं); K₃ G₂. 4 स्वन्नपानपरिच्छदं; D₂. 3 G₁ शुभाग्नेन (D₃ स्वर्णजालः; G₁ स्वन्मानः) परिच्छदा.

22 ^a) K₁ transp. ततः and सा. — ^b) Ś₁ K₂₋₄ B₃

C. 3. 2717
B. 3. 69. 24
K. 3. 66. 24

ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमच्छुभा ।
तां तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः प्रत्यपूजयत् ॥ २२
सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवानन्दारकौ च तौ ।
मातरं पितरं चैव सर्वं चैव सखीजनम् ॥ २३
देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।

विधिना परेण कल्याणी दमयन्ती विशां पते ॥ २४
अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २५
सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेष्मनि भामिनी ।
विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दमयन्त्युवाच ।

मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।
नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥ १

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
बाष्पेण पिहिता राजन्नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ २

तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुरोद ह ॥ ३
ततो भीमं महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ।
दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ॥ ४
अपकृष्य च लज्जां मां स्वयमुक्तवती नृप ।
प्रयतन्तु तव प्रेक्ष्याः पुण्यश्लोकस्य दर्शने ॥ ५

Dn D₂. 3 (before corr.). 4. 6 विदर्भान्. K₂ Dn D₅ पुनः;
B₃ D₂. 4. 6 शुभां. — ^a) T₁ G₁ M₂ वैदर्भी (for प्रहृष्टः).
K₂ Dn D₅ G₄ समं (for प्रत्यं).

23 ^c) Ś₁ K D (except D₄) चोभौ (for चैव).

24 ^b) D₄ T₂ G₂₋₄ M₁ तपं (for यशं). — T₂ G₃
om. (hapl.) 24^c-26^b. — ^c) Hypermetric! K₂. 4 B
Dn D₄-6 परेण विधिना देवी (K₄ दृष्ट्वा; B D₄. 6 तात); K₃
Dc₂ D₂ S (T₂ G₃ om.) विधिना तेन (K₃ नापरः; D₂ ना-
पारः; T₁ M^१ नानेन) कल्याणी; text as in Ś₁ K₁ Dc₁ D₁. 3!

25 T₂ G₃ om. 25 (cf. v.l. 24). — ^c) Ś₁ D₂ स्व-
तनयां; K₁ सुतनयां; K₃ [ए]व कल्याणी; K₄ [अ]थ तनयां
(for [ए]व तनयां). — ^a) D₂ ग्रामाणि नगराणि च.

26 T₂ G₃ om. 26^{ab} (cf. v.l. 24). — ^a) Ś₁ व्युषिता;
K₁. 3 व्युषित्वा; Dc₁ सा व्युष्टा; D₂ साध्युक्ष्य; G₂ M₂ साप्यु-
ष्य; G₄ M₁ सा व्युष्य (for सा व्युष्टा). — D₅. 6 T₁ रजनी.
Dc D₁ तां तु (for तत्र). — ^b) K₂ B D (except D₁. 2)
भामिनी. — ^a) Dc D₁ भैमी (for इदं).

Colophon om. in K₂ Dn D₂. 6. — Major parvan :
Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan : Ś₁ K₁. 3 B Dc
D₁. 3. 4. 6 T₁ G₁ (all om. sub-parvan name) mention
only नलोपाख्यान. — Adhy. name : D₃ दमयन्तीविदर्भ-

गमनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : D₁ 72;
T G M₂ 66 (as in text); M₁ 67. — Śloka no. : D₁ 28.

67

1 ^b) D₅ (? gloss) वदामि (for ब्रवीमि). — ^{cd})
K₁. 3. 4 B Dn D₁-3. 6 चैतस्य (for वै तस्य). T₁ G₁ M₂
नलस्यान्वेषणे यत्नः क्रियतामि (G₁ कर्तव्य इति सांप्रतं; T₂ G₂₋₄
M₁ नलस्य नरवीरस्य यतस्वानयने पुनः (M₁ ततः).

2 All MSS. om. the ref. ! — ^a) T₂ G (except
G₁) M₁ सा (for तु). B₃ दमयन्तीं तथेत्युक्त्वा. — ^b) T₂
G (except G₁) M₁ देवी सुभृशं. — ^c) Ś₁ K₁ बाष्पेन
विहिता; K₂. 4 B Dn D₃. 4. 6 T₂ G₃ नापिहिता. K₂. 3
B₃ D (except D₄. 6) राज्ञी; K₄ देवी.

3 ^a) K₃ ततो (for तु तां). Ś₁ प्रासां (for दृष्ट्वा). — ^b)
T₂ G₂₋₄ सहसांतः. — ^c) G₁ अभूतत्र (for अतीवासीद्).
— ^a) B D₄. 6 चैव (for च प्र-).

4 ^a) Ś₁ K₁. 4 D₂ महाभागा; K₂ Dn D₅ T₂ G₁. 3
राजं; Dc D₁ बाहुं (for राज). — ^c) S नृप भृशं (T₁
M₂ सुता) (for तव सुता).

5 ^a) Ś₁ Dc₁ मा; K₃. 4 Dn D₂. 3 सा (for मां). — ^b)
T₂ G₂₋₄ विभो (for नृप). — ^c) B₂₋₄ D₄. 6 T₁ M₂ प्रय-
ततां; D₁ प्रयातु च; D₂ प्रगच्छतु; T₂ G₃ प्रेक्षतां च (for

तया प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ।
 प्रास्थापयदिशः सर्वा यतध्वं नलदर्शने ॥ ६
 ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणर्षभाः ।
 दमयन्तीमथो दृष्ट्वा प्रस्थिताः स्मेत्यथाब्रुवन् ॥ ७
 अथ तानब्रवीद्वैभी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
 ब्रुवध्वं जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ८
 क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने सुप्तमनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ९
 सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
 दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्थेनाभिसंवृता ॥ १०

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं ददस्व च ॥ ११
 एतदन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
 वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ १२
 भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ।
 तन्नष्टमुभयं कस्माद्भर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ १३
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशश्च त्वं सदा ।
 संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १४
 स कुरुष्व महेष्वास दयां मयि नरर्षभ ।
 आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतम् ॥ १५

C. 3. 2736
B. 3. 69. 43
K. 3. 67. 15

प्रयतन्तु). G₁ ब्राह्मणाः सर्वतः प्रेष्याः. — ^a) Ś₁ K D (except D₄. 6) मार्गणे (for दर्शने); cf. v.l. 6.

6 K₄ om. (hapl.) 6. Before 6, T₁ G₁. 2. 4 M₂ ins. बृहदश्वः. — ^a) G₂. 4 M₂ तथा (for तया). K₂ Dn D₅ प्रदेशितो; K₃ D₂. 3 °नोदितो; B₂ °बोधितो. — ^c) Ś₁ D₃ T₁ G₁. 2 प्रस्थाप°. D₂ प्रस्थापयन्नुवाचेदं. — ^d) K₁. 3 D (except D₄. 6) °मार्गणे; cf. v.l. 5.

7 ^b) Ś₁ K D (except D₄. 6) ब्राह्मणास्तदा; T₁ G₁ °णास्तु ते; G₁ द्विजपुंगव (for ब्राह्मणर्षभाः). — ^c) K₁ अथो पृष्ट्वा; K₂ D₅ अथोत्सृष्ट्वा; Dn₁. n₂. n₃ (before corr.) अथो सृत्वा; D₂ ततो दृष्ट्वा; T₁ तथासाद्य; T₂ G₂-4 M₂ अथापृच्छय; G₁ तदापृच्छय; M₁ समापृच्छय (for अथो दृष्ट्वा). — ^d) K₂ Dn D₅ ते तथा°; D₂ स्म तथा° (for स्मेत्यथा°).

8 ^b) T₂ G₂-4 सर्वदेशेष्विदं (G₄ °ष्वयं) पृथक्. — ^c) Ś₁ K₁ ब्रूयात्थ; K₂. 4 Dn D₄. 5 Cn ब्रूयास्त (D₄ °स्तं); K₃ ब्रूयुः स्व; B₁-3 D₅ ब्रूयात्स्वं; D₃ ब्रूयाच्च; S (except M₁) ब्रूत वै; text (ब्रुवध्वं) as in B₄ M₁ Cnp. ✽ Cn: ब्रुवध्वमिति पाठे त्वार्थस्तद्. ✽ B D₄. 6 राजसंसत्सु; D₃. 5 जनसंघं तु (D₃ °घेषु). Dc D₁ ब्रूयात्सं (D₁ °ल्प) राजसंसत्सु; D₂ कथयध्वं स संसत्सु.

9 = 3. 72. 18. — ^a) Dc D₁ कुत्र (for क्व नु). Ś₁ K₁ किं (for त्वं). T₂ (by corr.) G₃ छिद्य (for छित्त्वा). — ^b) T₂ G₂-4 वासोर्ध. K₂ D₅ तदा (for मम). — ^c) D₂ विजने (for विपिने).

10 = (var.) 3. 72. 19. — ^a) D₂ सा वै त्वया; G₁ सा तथैव. K₂ Dn D₅ त्वया दृष्टा; K₄ त्वयादिष्टा; D₂ यथादिष्टा; G₁ समादिश्य. — ^b) K₂-4 B D₂-6 तथास्ते; Dc Dn D₁ तथा ते (Dn₂ वै). Ś₁ K₁ Dc Dn₂ D₁ तत्; G₁ त्वं (for त्वत्). K₄ (by corr.) G₁ प्रतीक्षणे; Dc °क्षते; a

few MSS. प्रतीक्षणी. — ^c) T₂ G₂-4 M₁ [अ]निशं (for भृशं). — ^d) K₂. 4 Dn D₅ °नापि; D₃ °न च; D₄ °नासि; T G (except G₁) °नैव (for °नाभि).

11 = (var.) 3. 72. 20. — ^c) B₃ D₂ मे (for वै). T₂ G₂-4 देव (for वीर). — ^d) K₁. 2. 4 D (except D₃) वदस्व; T₁ G₁ M₂ प्रयच्छ (for ददस्व). K₃ M₂ मे (for च).

12 ^a) K₂ Dn D₅ एवम् (for एतद्). T₂ G₂-4 M₁ चान्यच्च (for अन्यच्च). B₁. 2 Dc D₁. 4. 6 वक्तव्यः. — ^b) K₃ B₃ मम (for मयि). — ^c) Ś₁ K₁. 3. 4 D₂ ध्माय° (for धूय°). K₃ B₁ Dc D₁ [ऽ]पि (for हि). — ^d) K₁. 3 दहति (for दहति). — After 12, M₁ ins.:

311* तथा दहति शोकाग्निर्हृदयं मम नित्यशः ।

13 ^a) K₄ स्मर्तव्या; M₂ कर्तव्या. K₄ रक्षितव्या च. — ^b) K₄ S (except T₁) पत्नी पत्या (G₂. 4 पत्न्या) हि (G₁ च) नित्यदा (K₄ सर्वदा; T₂ G₃ नित्यतः).

14 ^a) Ś₁ K₁ ज्ञातप्रज्ञः (for ख्यातः प्राज्ञः). K₁ °नस्त्वं (for °नश्च). — ^b) K₁ T₁ G₁. 2 M च वै; K₂. 3 Dn D₃. 5 भवान्; T₂ G₃. 4 च सन् (for च त्वं). K₄ D₂ सर्वदा (for त्वं सदा). Dc D₁ सानुक्रोशमतिः सदा. त्वं apparently does not make position here! — ^c) T₂ G₂-4 सवृत्तो (for संवृत्तो).

15 ^a) K₂ Dc Dn D₁. 5 तत् (for स). T₁. 2 (by corr.) G₂. 4 M₂ कुरु त्वं (for कुरुष्व). Ś₁ महीष्वास; K₂ Dn D₅ नरव्याघ्र. — ^b) G₂. 4 कृपां मयि. K₁. 3. 4 B D₄. 6 नरेश्वर; G₄ नराधिप. — ^d) K₄ श्रुतं; B Dc D₁. 4 G₁ मया; T₁ M₂ श्रुतो (for हि मे). K₂. 3 B₁ D (except D₄. 6) T₂ G₃ श्रुतः; K₄ T₁ M₂ मया (for श्रुतम्).

16 ^a) D₂ सततं (for यदि वः). — ^b) Ś₁ K₂-4 D

C. 3. 2737
B. 3. 69. 44
K. 3. 67. 16

एवं ब्रुवान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्दि कश्चन ।
स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क च वर्तते ॥ १६
यच्च वो वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
तदादाय वचः क्षिप्रं ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥ १७
यथा च वो न जानीयाच्चरतो भीमशासनात् ।
पुनरागमनं चैव तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ १८
यदि वासौ समृद्धः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् ।

यदि वाप्यर्थकामः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥ १९
एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
नलं मृगयितुं राजंस्तथा व्यसनिनं तदा ॥ २०
ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्घोषांस्तथाश्रमान् ।
अन्वेषन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ २१
तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्र तत्र विशां पते ।
श्रावयांचक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

बृहदश्व उवाच ।

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।

प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
नैषधं मृगयानेन दमयन्ति दिवानिशम् ।

(except D₃. 4. 6) कथंचन (for हि कश्चन). — °) K₂ Dn D₅ नलः (for नरः). — °) Ś₁ K₁ क (for कश्). K₂. 3 Dn D₅ जु; K₄ स (for the second च).

17 °) Ś₁ K₃ T₂ G₃ M₁ यश्च वो; K₂ Dc Dn D₁. 5. 6 यश्चैवं; K₄ यश्चैवं; B D₄ यदि वो; D₂ यथेदं; D₃ यथैव (for यश्च वो). B₂ ब्रूयात् (for श्रुत्वा). — °) B₂ श्रुत्वा प्रति; G₂. 4 प्रतिब्रूयाद् (by transp.). D₂ त्वया प्रतिवचो मम. — °) K₂. 4 D (except D₄. 6) तस्य (for क्षिप्रं).

18 °) Dc D₁ अथ (for यथा). K₁. 2. 4 B Dn (Dn_{3m} as in text) D₄. 5 T₂ G₁. 3 M₂ Cnp वचः (B₂ च नः); K₃ यूयं; Dc D₁ वाचः (for च वः). K₃ B₂ D₂ T₁ वि (for न). Ś₁ यथा वो न नु जानीयाः. — °) Ś₁ त्वरितं; K₁ चरितं; K₂ Dn D₅ ब्रुवतो; T₂ G₃ चरन्निर्. B₂ Dn D₅ मम शासनात्; M₂ भीमचोदं. — °) Dc D₁ सन्निर्; G₂. 4 चेह (for चैव). — °) Ś₁ यथा; Dc D₁ इह (for तथा).

19 °) K₃ B (except B₃) D₁ M₁ चासौ (for वा°). — K₃ om. (hapl.) 19^bc. — °) T₁ वापिधनो; M₁ चाप्यधनो. Dc D₁ T₂ G₂₋₄ [S]पि वा (for भवेत्). — °) M₂ अथ (for यदि). Ś₁ K₁ वासौ विरूपः; K₂. 4 Dn D₂. 3. 5 वाप्यसमर्थः (for वाप्यर्थकामः). — °) Ś₁ K₁. 3 B Dc D₁. 4. 6 तस्य (for अस्य). T₂ G₃ विवक्षितं (for चिकी°).

20 Before 20, T₂ G₂. 3 M₁ ins. बृहदश्वः. — °) K₄ स्वगच्छंतं; Dc D₁ तु गच्छंतं; D₂ स्वगच्छन्वै. — °) B T₁. 2 (by corr.) G₁ दिशः. — °) B₁. 4 Dn D₄₋₆ G₁ transp. तथा and तदा. K₁ B₂ D₃ G₄ तदा (for तथा). K₂ T₁

तथा; B₂ नृपं; Dc D₁ भवेत् (for तदा).

21 °) K₃ T₁ च; G₁ सु (for स). — °) D₆ T₂ G₃. 4 तदा° (for तथा°). — °) T₁ अन्विषन्ते; T₂ G₂₋₄ M₁ अन्विच्छन्ते. — °) D₂ विजग्मुस्ते (for नाधिजग्मुर्). B₂ द्विजोत्तमाः.

22 °) T₂ G₂₋₄ तस्या (for तच्च). K₄ D₂ ततः; M₁ तदा (for तथा). D₅ सर्वं (for सर्वे). — °) Ś₁ K₁. 3. 4 D₂. 3. 5 वीर; G₁ सर्वे (for विप्रा). — °) K₂ D₂. 5 यथेरितं; Dc D₁ यथेप्सितं; D₃ T₂ G₂₋₄ यथोदितं.

Colophon om. in D₂. — Major parvan: Ś₁ K₁ T G आरण्य. — Sub-parvan: N (D₂ om.) (om. sub-parvan name) mentions only नलोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ T G M₂ 67 (as in text); Dn (Dn₁ sup. lin.) M₂ (before corr.) 69; D₁ 73; M₁ 68. — Śloka no.: Dn 50; D₁ 22.

68

1 °) Dc D₁ अभ्येत्य; D₂ प्राविशन् (for प्रत्येत्य). D₄. 6 नगरीं. D₂ मध्यम् (for भैमीम्).

2 °) Ś₁ K₃ D₂. 3 मयानिशं; K₁ मयाचितं; K₂ Dn D₅ मया नलं; K₄ ब्रह्मनिशं (for दिवा°). — °) D₄. 6 T₁ अयोध्या (for अयोध्यां). Ś₁ अयोध्यानगरीमस्य; K₁ अयोध्यां नगरीशश्च. — °) Ś₁ lacuna; K₁ भंगस्वरि; K₂ (? gloss)

अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गस्वरिपस्थितः ॥ २
 श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।
 ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३
 तच्छ्रुत्वा नात्रवीर्त्तिकचिदुत्तुपर्णो नराधिपः ।
 न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयासकृत् ॥ ४
 अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।
 ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५
 सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
 शीघ्रयाने सुकुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ ६
 स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च मुहुर्मुहुः ।
 कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७
 वैषम्यमपि संग्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।

आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ।
 रहिता भर्तृभिश्चैव न कुध्यन्ति कदाचन ॥ ८
 विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ ९
 प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
 आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ १०
 सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
 भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ११
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।
 श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १२
 एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशां पते ।
 दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १३

C. 3. 2757
B. 3. 70. 14
K. 3. 68. 14

ऋतुपर्णम्; K₃. 4 M₁ भार्गस्वरि (K₄ °रिम्); B भांगस्वरिम्;
 Dn D₄. 6 भांगासुरिम्; D₃ भांगासुरि; D₅ (? gloss) ऋतु-
 पर्ण; T₁ भागस्वरि; G₁ भागस्वरि; G₂ भागस्वरिम्; G₄
 भागस्वरि; M₂ as in text! Dc D₁ मार्गं चाभिमुखः स्थितः;
 D₂ भार्गवस्वरितः स्थितः; T₂ G₃ भास्वरीं समुपेयुषा. Cf.
 v.l. 3. 69. 10; 70. 2, 6; 71. 30; 72. 11; 74. 23;
 76. 18.

3 °) Dc Dn₁ D₁. 5 M₂ श्रावितं च; D₃ श्रावितस्य. K₁
 त्वदीयं मे (for मया वाक्यं). — °) K₁ सहावाक्यं (for
 त्वदीयं स). Ś₁ मे; K₃ D₅ च; B₁₋₃ सु- (for स). K₃
 त्वदीयं च सभासने; T₂ G (except G₁) त्वदीयं जनसंसदि.
 — °) Here and below B (mostly) ऋतुपर्णो. K D₃. 5
 T₂ G (except G₁) M₁ महाभागो. — °) K₄ यथावद् (for
 यथोक्तं).

4 °) K₁ महामनाः; B₂ महीपतिः; D₃ महानृपः (for
 नरा). — °) T₁ G₁ M₁ न चास्य (G₁ तत्रासौ) पार्श्वदः
 कश्चिद्. — °) G₂ भाष्यमाणो. T₂ G₂₋₄ M₁ (by transp.)
 [S]सकृन्मया.

6 °) K₂ Dn₂. n₃ D₅ तत्स (for सूतस्). D₂ न च
 तत्र नृपेन्द्रस्य. — °) T₁ G₁ दीर्घयाने; M₂ शीघ्रयानः. K₃. 4
 Dc D₁. 3. 5 T G₂₋₄ च (for सु). K₂ B Dn D₂. 4. 6
 शीघ्रयानेषु कुशलो. — °) K₂. 3 B₄ Dn₃ D₃₋₅ मिष्टं (for
 मृष्टं).

7 °) K₂ B₃ Dn D₅ पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). — °)
 D₁ व्याकुलं (for कुशलं). D₂ स च (for चैव).

8 8 ff. = (var.). 3. 72. 25 ff. — °) B₃ T₂ (by

corr.) G₂₋₄ गोपयन्ति. — G₁ om. 8^{cd}. — °) D₃. 6 सद्यो
 (for सत्यो). — °) K₃. 4 Dn D₁. 2. 3 (before corr.). 5
 जितः (K₄ °त) स्वर्गो. — °) B Dc D₄. 6 T₁ G₃ M₂ साध्यो
 (B₄ सत्या); T₂ G₁. 2. 4 M₁ चापि (for चैव). — °) K₂
 Dn D₅ G₁ कुप्यन्ति. M₁ कथंचन. — After 8, K₁ B D
 (except D₂. 3. 5) Sins.:

312* प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ।

[K₁ S (except M₂) °कवचा. Dc D₁ प्राणं चा (D₁ °णाश्चा)-
 रित्रकं चैव. Dc D₁ कुल° (for वर°). B₄ S धारयन्तीह (G₄
 °ति हि) सस्त्रियः.]

9 °) B₂ पत्या (for यत्सा). K₂ [अ]नेन; K₃ T₂ G
 (except G₁) वने; K₁ [अ]न्येन (for तेन). — °) Ś₁ K₁
 ततो (for तत्र).

11 K₄ D₂ transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — °) = 10^d.
 Ś₁ K Dn D₁₋₃. 5 क्षुधितं व्यसनाद्भुतं (K₁ °नान्वितं; K₄
 D₂. 3 °नद्भुतं).

12 °) T₂ G₂₋₄ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं. — °) T₂ G₂₋₄
 M राज्ञे (for राज्ञश्). K₁. 4 B₂ चैवं (for चैव).

13 Before 13, T G₁. 3 M ins. बृहदश्वः. — °) T₁
 G₁ M₂ एवं (for एतत्). K₃ विशालाक्षी (for [अ]श्रुपूर्णाक्षी).
 — °) K₂ D₅ T₂ G₂₋₄ ततोभ्येत्य; Dc D₁ वचोभ्येत्य; D₂
 महाराज (for रहो°). — °) D₂ सर्वं मात्रे न्यवेदयत्.
 — After 13, G₁ ins.:

313* अयमर्थो मृषा न स्याद्वाहणस्य कथंचन ।

14 °) G₂ M₂ भीमो (for भीमे). K₂. 3 B₂ Dn D₅
 G₁ कदा° (for कथं°). — °) Ś₁ K Dc Dn D₁₋₃. 5 नियो-

C. 3. 2758
B. 3. 70. 15
K. 3. 68. 15

अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कथंचन ।
त्वत्संनिधौ समादेक्ष्ये सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १४
यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
तथा त्वया प्रयत्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १५
यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।
तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम् ।
समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ॥ १६
विश्रान्तं च ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ।
अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भामिनी ॥ १७
नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ।
त्वया हि मे बहु कृतं यथा नान्यः करिष्यति ।
यद्ब्रूवाहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ १८
एवमुक्तोऽर्चयित्वा तामाशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।

गृहानुपययौ चापि कृतार्थः स महामनाः ॥ १९
ततश्चानाय्य तं विप्रं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्संनिधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २०
गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।
ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि पतिमन्यं चिकीर्षती ।
आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ॥ २१
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ।
यथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ॥ २२
यदि संभावनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ।
सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवन्मृतोऽपि वा ॥ २३
एवं तथा यथोक्तं वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

क्ष्येहं (Ś1 °क्ष्येते); B D4. 6 समा(D4 मया)योक्ष्ये. — ^a) Ś1 K Dc D1-3. 5 सुदेवं ब्राह्मणं यथा (Ś1 K1. 4 D2 तथा).

15 ^a) Ś1 K1-3 D2. 5 च; D3 (by corr.) T2 G3 स; G1 M तु (for न). — ^b) K3 नैव तत्; K4 D3 मे मर्ति; G1 धर्मतः (for मे मतम्). — ^c) Ś1 K2 B2 Dn D1-3 T1 G1. 2. 4 प्रकर्तव्यं; K1 Dc2 D4 °पत्तव्यं; K3 °मंतव्यं; K4 B4 T2 G3 M °वक्तव्यं. — ^d) B3 यदि मत् (for मम चेत्). B1 D5 S transp. प्रियं and इच्छसि.

16 ^a) B D4 यथैवाहं समा; Dc2 यथा त्वाहं समा; D3. 6 यथाहं सुसमा(D6 समुपा)नीता. — ^b) S [इ]ह (for [आ]शु). K2 D5 बंधुवत् (for बान्ध°). — ^c) S श्वः (for [आ]शु). — ^d) Ś1 समायातुं; K3 समानीते; G2. 4 M1 तमानेतुं. — ^e) Dc T1 G1 अयोध्यानगरीमितः (T1 G1 °रिं प्रति). — After 16, S ins.:

314* ऋतुपर्णस्य भवने निवसन्तमरिंदमम् ।

17 ^a) K2 B Dn D4. 6 तु (for च). — ^c) Ś1 K1. 3 अतर्पयत (K3 °च्च); K2 Dc D1. 3. 5 तर्पयामास. — ^d) K1 भारत; K2 B D (except Dn1 D1-3) भाविनी. — After 17, S ins.:

315* उवाच चैनं महता संपूज्य द्रविणेन वै ।

18 ^a) G2 M3 चैवा° (for चेहा°). B2 ब्रह्मन्; Dn2 तत्र (for विप्र). — ^d) K2 Dn D5 यदन्यो न (for यथा नान्यः). — ^e) K1 (corrupt) यच्छच्च ह समे°.

19 ^{ab}) Ś1 G2 उक्त्वा° (for उक्तो°). Ś1 साशीर्वादैः

(sic) (for तामाशी°). K2 Dn D2. 5 स एवमुक्तोथा (D2 °क्त्वा चा)श्चास्य (for °). K1. 3 B2 Dc D1. 3. 4. 6 T1 M2 समंगलैः; D2 तथाविधं (for सुम°). — ^c) K2. 4 Dn1. n2 D5 उपाययौ; B4 Dc D1 S अनु(G1 अथ)ययौ. — ^d) Ś1 स महामनाः; K1-3 Dn D4-6 सुमहा°; K4 G1 M1 सु(G1 तु)-महातपाः; Dc D1 स (D1 सु-) महायज्ञाः.

20 ^a) T G2-4 M भूयश्च (for ततश्च). D4 आनाय्य; T1 चानीय (for चानाय्य). K2. 4 Dc Dn D1-3. 5 G1 ततः सुदेवमाभाष्य (K4 °नामानं; Dc D1. 3 G1 °मानाय्य).

21 ^b) S (except T1 M2) अयोध्यां तत्र तं नृपं. — ^d) S चिकीर्षति (G1 वरिष्यति) (for चिकीर्षती). Ś1 K1 सामात्यं सपुरोहितं; K2 D5 संपन्नमिव कामगः; K3 B Dc Dn D1-4. 6 संपतन्निव कामगः (K3 D3 °तः); K4 इदं द्विजवरोत्तम. — ^e) D2. 3 (marg. sec. m.) करिष्यति (for आस्था°).

22 ^a) K3 D1 तत्रागच्छन्ति. — ^c) K2 Dn G1 तथा च; M2 याथावद् (for यथा च). K1 यथा च गणिते काले; D3. 5 यथावगणितः कालः. — ^d) B1 सं; T2 G2-4 M2 च (for स).

23 Ś1 K3 D2 om. (hapl.) 23^{abcd}. — ^a) K1. 4 B3. 4 Dc D1. 3. 5 T G2. 3 M यदि संभाव(or °वि)नीयस्ते (T1 M2 °या ते). — ^d) B2 वरं वै (for भर्तारं). K1 वरमेष्यति (for वरयि°). — ^e) M transp. न and स. K1. 3 B4 D3 T1 सं; K4 D1 वि- (for स). — ^f) B Dn D3. 4. 6

६९

बृहदश्व उवाच ।

श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
 सान्त्वयञ्छृङ्गणया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १
 विदभर्न्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 एकाह्वा हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥ २
 एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
 व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३
 दमयन्ती भवेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।
 अस्मदर्थे भवेद्वायमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ४

नृशंसं वत वैदर्भी कर्तुकामा तपस्विनी ।
 मया क्षुद्रेण निकृता पापेनाकृतबुद्धिना ॥ ५
 स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।
 स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवशा गतसौहृदा ।
 मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ॥ ६
 न चैवं कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ।
 यदत्र तथ्यं पथ्यं च गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
 ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ॥ ७
 इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।

C. 3. 2779
B. 3. 71. 9
K. 3. 69. 9

T₂ (by corr.) G₃ नलो जीवति वा न वा; D₂ नलो जीवेन्मृ-
 येत वा.

24 ^a) K₁. 4 D₁ तथोक्तं; K₂ D_n D₆ यथोक्तो; D₂
 नियुक्तो.

Colophon om. in D₂. — Major parvan: Ś₁ K₁ T
 G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: N (D₂ om.) T₁ (om.
 sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy.
 name: B₄ सुदेववाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or
 both): D_n (D_{n1} sup. lin.) M₂ (before corr.) 70;
 D₁ 74; T G M₂ (after corr.) 68 (as in text); M₁
 69. — Śloka no.: D_n D₁ 27.

69

1 ^a) T₂ G₃ वाचः. — ^b) B (as usual) ऋतुपर्णो.
 T₁ G₁ M₂ जनाधिपः. — After 1^{ab}, T₂ G₂₋₄ ins.:

316* सारथीन्स समानीय वाण्यैप्रभृतीन्पृथुः ।

कथयामास यद्वृत्तं ब्राह्मणेन श्रुतं तथा ।

बाहुकं च समाहूय दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।

2 ^a) K (except K₁) B Dc D_n D₂₋₆ विदर्भा (B₂
 वैदर्भी). K₃ B Dc D_{n2}. n₃ D₄. 6 M₂ गंतुमिच्छामि.
 — ^c) K₄ एकाह्वे; D₁. 2 एकाह्वात्. — ^d) K₃ वक्ष्यं (for
 मन्यं).

3 ^a) Ś₁ K₁ एवमुक्तेतु; B₁ D₃. 6 कस्तु. — ^b) B₂. 4
 Dc₂ D_{n3} D₄ S च (for ह). — ^c) B₂. 4 व्यदीर्यतेव हृदयं.
 — ^d) K₂ D₆ प्रहृष्टश्च; T₂ G₃. 4 सं(G₄ स)प्रदध्यौ (for
 प्रदध्यौ च). Ś₁ महामतिः; K₁ महीपतिः; K₃ महाद्युतिः; T₁

G₁ M₂ महायशाः.

4 ^a) K₁. 2 D_n D₄. 6 वदेदेतत्; K₄ न चैवेदं; D₁₋₃
 कथं चैतत्; T₂ G भवेदेवं (G₁ वचो नैतत्) (for भवेदेतत्).
 — ^b) T₂ G (except G₁) किं नु (for कुर्याद्). — ^c) G
 (except G₃) M अस्मदर्थं. — ^d) B D₄. 6 उपायः परिचितः.

5 ^a) Ś₁ तव; D₂ कर्म; T₁ G₁ M सा तु (for वत).
 — ^b) Ś₁ K₁. 2 B₁. 3. 4 D_n D₄. 6 T₂ G₃ भर्तुकामा. K₁
 मनस्विनी; K₃ Dc T₁ G₁ M यशः. — ^c) Ś₁ निहिता; K₁
 निहता (for निकृता). — ^d) Ś₁ K D (except D₄. 6)
 कृपणा पापबुद्धिना.

6 ^a) Ś₁ K₁. 4 B₂ T₂ G₃ स्त्रीस्वभावश्च चपलः; K₃ स्त्री
 स्वभावाच्च [च]पला; T₁ G₁. 2. 4 M₂ स्त्रीभावश्चपलो लोके.
 — ^c) D₃ एतद् (for एवम्). D₂ स्यादेवं नैव सा कुर्यात्.
 — ^d) K₂ D_{n1}. n₃ विवासाद्; D₂ ममापि; D₆ विवास-
 (for विवशा). K₁ काममोहिता (for गतं). — ^e) T₁ G₁
 M₂ दोषेण (for शोकेन). K₃ संतप्ता; K₄ विवशा (for
 संविग्ना). — ^f) Ś₁ एकाह्वात् (for नैराश्यात्).

7 ^a) Ś₁ न मैवं; K₂. 4 D_n D₁₋₃. 5 नैवं सा; K₃ S न
 सैवं (G₁ नस्त्वैनं) (for न चैवं). — ^c) G₁ transp. तथ्यं
 and पथ्यं. Ś₁ K D_n D₁. 2. 5 य(Ś₁ K₁. 3 त)दत्र सत्यं
 वासत्यं; B D₄. 6 यदत्रातथ्यं (B₂ ०थ्या) तथ्यं (B₄ पथ्यं)
 च; Dc सत्यं यदत्रासत्यं वा; D₃ सत्यं वा यदि वासत्यं. — ^d)
 K₃ निश्चितं. — ^e) T₂ G₂₋₄ कार्यं यद् (for वै कामम्). — ^f)
 K₃ आत्मनश्च; Dc₁ D₄. 6 आत्मार्यं च; T₂ G₃ ममार्थं च; G₄
 मदर्थं च.

8 ^a) D₂ स वि- (for इति). — ^d) K₂ D_n D₆ जना-
 धिपः; Dc नरेश्वरं (for नरां).

C. 3. 2779
B. 3. 71. 9
K. 3. 69. 9

कृताञ्जलिर्वाचेदमृतुपर्णं नराधिपम् ॥ ८
प्रतिजानामि ते सत्यं गमिष्यसि नराधिप ।
एकाह्वा पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ॥ ९
ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
अश्वशालामुपागम्य भाङ्गस्वरिन्नुपाज्ञया ॥ १०
स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
अध्यगच्छत्कुशानश्चान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ ११
तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।
वर्जिताल्लक्षणेर्हिनैः पृथुप्रोथान्महाहन्तून् ।
शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ॥ १२
दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किञ्चित्कोपसमन्वितः ।

9 K1 om. (hapl.) 9^{ab}. — ^a) Dc अभि° (for प्रति°).
Ś1 K (K1 om.) D (except D4. 6) वाक्यं (for सत्यं).
— ^b) N (K1 om.) गमिष्यामि. — ^c) K3. 4 D1. 2 एका-
ह्वात्; B D4. 6 एकाहात्. — ^d) K3. 4 D1 विदर्भानगरीमितः
(K3 °रीं नृप); B1. 3. 4 D4. 6 विदर्भनगरं नृप; D2 विदर्भां
नगराधिपः; D3 विदर्भानगरीं त्वतः; T2 G2-4 M1 विदर्भनगरं
ध्रुवं. — After 9, D3 (marg. sec. m.) ins.:

317* एवमुक्तोऽब्रवीद्राजा बाहुकं प्रहसंस्तदा ।
यद्येवं भविता श्वो वै किं ते कामं करोम्यहम् ।

10 ^b) D2 (by transp.) राजंश्चक्रे; S चक्रे राज्ञः. — D1
om. (hapl.) 10^a-11^b. — ^c) G1 उपागत्य. — ^d) Ś1
भर्गश्चरि°; K1 भर्गस्वरि°; K2 Dn D3. 4. 6 T2 (before corr.)
G3 भांगासुरि°; K3. 4 D2. 5 M भार्गस्वरि°; B1. 3. 4 भांग-
सुरि°; Dc1 भागासुरि°; Dc2 भृंगासुरि°; T1 G1. 2. 4 भागस्व-
(G1 °स्क)रि°; text as in B2!

11 D1 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^a) Ś1 K1. 3
D2. 3. 5 स त्वर्यमाणो; B4 M स त्वार्य°; G1 संस्वर्य°. K4
बहुधा; Dc च भृशम् (for बहुश). — After 11^{ab}, K1 B
D (except D1-3. 5) ins.:

318* अश्वाञ्जिज्ञासमानो वै विचार्य च पुनः पुनः ।
— ^c) D3 T1 M2 अभ्य°; D5 अथा° (for अध्य°). — ^d)
K4 D1. 2 सुवेगान् (for समर्थान्).

12 K3 om. 12^{bc}. — ^b) = 17^b. D2 °समायुतान्;
M1 °जवान्वितान्. — ^d) K4 पृथुनासान्; D3 °घोणान्; D5
°श्रेष्ठान्. D2 महानृजान्; D5 महाबलान्. — ^c) Dc देशान्;
S शुभान् (for शुद्धान्). — After 11, S ins.:

319* इत्यमानान्कुशानङ्गैर्जैवेनाप्रतिमान्पथि ।

[M कुरैर् (for कुशान्). T1 भुवि (for पथि).]

किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या हि ते वयम् ॥ १३

कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम ।

महानध्वा च तुरगैर्गन्तव्यः कथमीदृशैः ॥ १४

बाहुक उवाच ।

एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।

अथान्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि कान्योजयामि ते ॥ १५

ऋतुपर्ण उवाच ।

त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलश्चासि बाहुक ।

यान्मन्यसे समर्थास्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १६

बृहदश्व उवाच ।

ततः सदश्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।

13 ^{ab}) T2 G2-4 तान्दृष्ट्वा दुर्बलान् राजा (G4 °लानश्चान्)
प्राह कोप°. — ^c) K4 D1. 2 कर्म (for कर्तुं). — ^d) K2 B
Dn D4. 6 T2 G2-4 न (for हि). Dc corrupt.

14 ^b) Ś1 K1. 3 वहिष्यन्ति; K2 D1. 2 T2 G2-4 वहन्तीमे;
D3 वास्यन्तीमे. S (except T1) रथं (for मम). Cf. 22^b.
— ^c) K2 B Dc Dn D4. 6 महदध्वानमपि च; D3. 5 महा-
नध्वायमपि च; T1 G1 M1 महातमपि चाध्वानं; T2 G2-4 M2
महानध्वा स चैकाह्वा. — ^d) K2 B Dn D2-4. 6 T1 M
गन्तव्यं; G1 गन्ताहं.

15 After the ref., K2 B4 Dn D5 ins.:

320* एको ललाटे द्वौ मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः ।

द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु ।

[This, being the *rahasya*, should not have been
divulged here! ❀ Cn: एको ललाटे ... इति श्लोकः कचिन्न
दृश्यते। ❀]

— ^a) B2 वै तान् (for हया). — ^b) Ś1 K2. 3 B1 Dc D1. 2
विदर्भां नात्र. — ^c) K2 B Dn D4. 6 यान् (for अथ). T2
G (except G1) अथान्यान्ब्रूहि राजेंद्र. — ^d) K3 कान्; T2
G (except G1) हयान् (for ब्रूहि). K2 B Dn D2. 4-6
G1 M2 तान्; K3 अन्यान् (for कान्). Ś1 K1 D1 योजया-
म्यहं; D2 योजये हयान्. — After 15, D3 (erroneously)
ins. an addl. colophon.

16 T1 G4 राजा (for ऋतु° उ°). — ^b) K2 B Dn
D4. 6 कुशलो ह्यसि. — ^c) G1 समर्थाश्चान् (for समर्थास्त्वं).
— ^d) D2 तान्विनि- (for तानेव).

17 All MSS. om. the ref. ! — ^b) = 12^b. M1
°जवान्वितान्. — ^c) K4 स नलो (for कुशलो). — ^d) K4
रथे ततः; D2 नलो रथे (by transp.); D3 तथा नलः; T2

योजयामास कुशलो जवयुक्तात्रथे नलः ॥ १७
 ततो युक्तं रथं राजा समारोहचरान्वितः ।
 अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ १८
 ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशां पते ।
 सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोवलसमन्वितान् ॥ १९
 रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ।
 सूतमारोप्य वाष्ण्यं जवमास्थाय वै परम् ॥ २०
 ते चोद्यमाना विधिना बाहुकेन हयोत्तमाः ।
 समुत्पेतुरिवाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥ २१
 तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
 अयोध्याधिपतिर्धीमान्विस्मयं परमं ययौ ॥ २२
 रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।
 वाष्ण्यंश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २३

किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।
 तथा हि लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २४
 शालिहोत्रोऽथ किं नु स्याद्वयानां कुलतत्त्ववित् ।
 मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २५
 उताहो स्विद्धवेद्राजा नलः परपुरंजयः ।
 सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २६
 अथ वा यां नलो वेद विद्यां तामेव बाहुकः ।
 तुल्यं हि लक्ष्ये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ २७
 अपि चेदं वयस्तुल्यमस्य मन्ये नलस्य च ।
 नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यस्तु भविष्यति ॥ २८
 प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च विरूपणैः ॥ २९
 भवेत्तु मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।

C. 3. 2803
 B. 3. 71. 32
 K. 3. 69. 35

G₂₋₄ रथोत्तमे; M₂ रथेन तु.

18 ^a) T₂ G₂₋₄ सन्नद्धस्तु; M₁ तथा युक्तं (for ततो युक्तं).

19 ^a) T₂ G₂₋₄ प्रीतो (for श्रीमान्).

20 ^a) D₁ तस्मिन्स्थे; D₂ रश्मिभिस्तु. — ^b) Dc गंतुम् (for यातुम्). D₂ नलो याति सुवेगतः; T₂ G₂₋₄ नलो गंतुं प्रचक्रमे. — ^c) Ś₁ नैषधं; K₁ नैषधः (for वै परम्).

21 ^a) K_{3.4} Dn₁ D_{1.2} ते नोद्यमाना. K_{2.4} D (except D_{3.4.6}) विधिवद्; T₁ G₁ M₁ बहुधा. — ^c) N अथा° (for इवा°). — ^d) Dc (? erroneous gloss) बाहुकं (for रथिनं). D₂ S (except M₁) मोहयन्ति च.

22 ^a) K₁ B_{1.2.4} Dc D₆ T₁ (by transp.) दृष्ट्वा तु; K₄ D_{1.2} च दृष्ट्वा. B₃ दृष्ट्वा तथा तु ता°. — ^b) B_{1.2.4} Dc बहवो; Dn₃ D_{3.4} वहंतो; T₁ व्रजतो (for वहतो). Ś₁ K_{3.4} D_{1.2} मनोमारुतरंहसः. — ^c) Ś₁ K Dn D₆ T₂ G_{1.3.4} श्रीमान् (for धीमान्). — ^d) G₁ गतः (for ययौ).

23 ^a) K_{3.4} Dc D_{1.2} T₂ G₂₋₄ च (for तु). T₂ G₂₋₄ तत् (for तं). K_{2.3} D₅ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — ^b) T₁ G₁ M₁ हयानां ग्रहणं. K₁ च तं; Dc Dn₃ च यत्.

24 ^a) K₁ ह्येष (for अयं). — ^c) K₂ B Dc Dn D_{4.6} तत् (for हि).

25 ^a) K₃ नु; K₄ T G₁₋₃ [S]पि; D₁₋₃ M₁ हि (for स्य). — ^c) B Dc D_{1.2} मानुष्यं. B₁ अनुसंप्राप्तो; T₁ G₁ परमं प्राप्तो (for समनु°). — ^d) D₃ परमगर्हितं; D₆

°दुःखितः (for परमशोभनम् = परम् + अशोभनम्. Commonly, though erroneously, taken as a compound परम + शोभनम्!).

26 ^{ab}) D₁ रथे; G₁ नलो (for भवेद्). G₁ भवेत् (for नलः). — ^c) K₁ अयं (for सोऽयं). — ^d) K₂ Dn D₆ अनु° (for सम°).

27 ^a) Ś₁ K₃ D₁ अथ वायं; K₂ Dn (Dn_{3m} as in text) D₆ अथ चेह (for अथ वा यां). Ś₁ K Dn (Dn_{3m} as in text) D_{1-3.5} विद्यां (for वेद). Dc अथ वा नलतुल्योयं; T G अथ वायं नलाप्राप्तः (T₁ G₁ °द्वेद). — ^b) Ś₁ K₁₋₃ Dn (Dn_{3m} as in text) D₆ वेत्ति; D₂ विद्यात्; D₃ विद्यात् (for विद्यां). K₃ तामेष; Dc वेत्ति च (for तामेव). G₁ विद्यामेव स वा°.

28 Ś₁ K₁ D_{1.2} G₂ om. (hapl.) 28^{ab}. — ^a) K₃ चेयं; B Dc D_{4.6} चापि; T₂ G_{3.4} M₁ चाद्य (for चेदं). — ^b) K_{2.4} Dn D_{3.5} बाहुकस्य; T₂ G_{1.3} अद्य (G₁ °स्ति) मन्ये (for अस्य मन्ये). — ^c) K₄ यथा (for नायं). Ś₁ K_{1.3} स्वतोनेन नलं (Ś₁ °लो) मन्ये. — ^d) K₂ B₂ Dn D₆ च (for तु).

29 ^b) Ś₁ K_{1.3} वसुधातले; T₂ G_{3.4} वसुधामिमां (for पृथिवी°). — K₁ om. 29°-30°. — ^d) T₂ G₂₋₄ संयुक्ताश्च. Ś₁ D_{2.3} विभूषणैः; K₂ Dn D_{1.5} निरूपणैः; T₁ M₁ विरूपिताः; G₁ निरूपितः; M₂ विरूपकैः. B Dc D_{4.6} प्रच्छन्नाश्चापि रूपतः.

C. 3. 2803
B. 3. 71. 32
K. 3. 69. 35

प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति हि मे मतिः ॥ ३०
वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३१
एवं विचार्य बहुशो वाष्णेयः पर्यचिन्तयत् ।
हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३२

ऋतुपर्णस्तु राजेन्द्र बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवाष्णेयसारथिः ॥ ३३
बलं वीर्यं तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

बृहदश्व उवाच ।

स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।
अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १
तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।

उत्तरीयमथापश्यद्भ्रष्टं परपुरंजयः ॥ २
ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३
निगृहीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।

30 K₁ om. 30 (cf. v.l. 29). — ^a) D₂ तं वेत्तुं (for भवेत्तु). K₃ B₄ D_n D₅ न; B₁ स्त्र (for तु). — ^b) D_c D₁ गात्रवैषम्यतां; T₁ G₁ चि (G गा) त्रवैरूप्यकं. — ^c) D₆ प्रमाणतस्तत्प्रमाणः; T₂ G₂₋₄ M₁ प्रमाणपरिहीन (M₁ ण) स्तु. — ^d) D₃ न भवेत्तु (for भवेदिति). N (except S₁ K₃; K₁ om.) मतिर्मम (for हि मे मतिः).

32 ^a) D_c D₄. 6 बहुधा (for 'शो). T₂ G₂₋₄ इत्येवं बहुशो धीमान्. — ^b) S₁ T₁ परिचितयत्; K₃ D_{n1}. n₂ D₅. 6 T₂ G₃ M₁ पर्य (D_{n2} 'रि; D₅ 'थि) चितयन्; B₁. 3. 4 D_c प्रत्यचितयत्; D₁ समं; D₂ त्वभ्यं. — ^d) K₁ धीमतः (for सारथिः).

33 S₁ K₄ M₁ om. (hapl.) 33. — ^a) K₁ D₂ T₂ G₂₋₄ ऋतुपर्णस्य; K₂ D_n D₃. 5 'श्च. K₁. 2 D_n D₁₋₃. 5 T₂ G₂₋₄ राजेंद्रो; B₂ राजर्षिः; T₁ G₁ M₂ इष्टैव. — ^c) S (M₁ om.) वीरः (for राजा).

34 ^a) K₂ D_n D₅ ऐकाग्र्यं च; T₁ G₁ M₂ बलं शौर्यं. K₂ D_{n2} D₅ यथोत्साहं; K₃ M₁ अथो. — ^b) K₃ D₅ T₂ G₂₋₄ संग्रहणे. D_c D_{n2}. n₃ D₂ च यत्; T₂ G₂₋₄ तथा. — ^c) D_c परं प्रयत्नं सं; T₂ G₂₋₄ कौशलं चापि सं. — ^d) S₁ G₄ च; T₁ G₁. 2 M₂ सः (for ह).

Colophon om. in D₂. — Major parvan: S₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: N (except B₄; D₂ om.) T₁ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: B₄ ऋतुपर्णप्रयाणं. — Adhy.

no. (figures, words or both): D_n (D_{n1} sup. lin.) M₂ (before corr.) 71; D₁ 75; T G M₂ 69 (as in text); M₁ 70. — Śloka no.: D_n 36; D₁ 34.

70

1 ^b) M₁ वनान्युपवनानि च. — ^c) K₄ (before corr.) D_{c1} T₂ (before corr.) G₂. 4 अभि (for अति). — ^d) K₁ D₁₋₃ M खचरः; K₄ विचरन्; T₂ G₁. 3 स्यंदनः.

2 ^a) S₁ नृपे (for रथे). — ^b) = 6^b. K₄ D₃. 6 S तथा (for तदा). K₃. 4 D₂ भार्गस्वरि; B D_{c1} D_n D₃. 4. 6 T₂ (after corr.) G₃ भांगा (B₁ 'गं; B₃. 4 'गं; D₃ 'गि) सुरि; D_{c2} भृंगासुरि; D₁. 5 M₁ भार्गस्वरि; T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 भागस्व (G₁ 'स्क) रि; M₂ भार्गस्वरि. S₁ भार्गस्वरितो नृपः; K₁ भंगस्वरितो नृपः; K₂ सुरथेन महाजनाः. — K₂ om. 2^c-3^d. — ^c) B₁. 2 अथो; B₄ D_{n1}. n₃ D₄. 6 T₂ (after corr.) G₃ अधो; T₁ तथा; T₂ (before corr.) G₂. 4 तदा (for अथा).

3 K₂ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^b) K₄ D₁ नृपः; D₅ तथा (for तदा). — ^c) S₁ K₃ च (for [इ]ति). — ^d) D₂ प्राह (for आह).

4 ^a) D₂ महाबाहो (for 'बुद्धे). — ^b) T₂ G₂₋₄ M₁ मनो (for महा). — ^c) S₁ K₁₋₃ D_{n1} D₁. 3. 5 G₁ एनं; B₃. 4 D_c T G₂₋₄ M₁ एतन् (for एतं). D₅ वै (for मे). D₂ वाष्णेयं स्वव्रीद्राजा. — ^d) D₂. 3 T₁ G₁ आ (D₂ चा).

वाष्णेयो यावदेतं मे पटमानयतामिति ॥ ४
 नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
 योजनं समतिक्रान्तो न स शक्यस्त्वया पुनः ॥ ५
 एवमुक्ते नलेनाथ तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
 आससाद वने राजन्फलवन्तं विभीतकम् ॥ ६
 तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
 ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७
 सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
 नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८
 वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।

पतितानि च यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ।
 एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकं च बाहुक ॥ ९
 पञ्च कोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
 प्रचिनुद्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ १०
 ततो रथादवपुत्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
 परोक्षमिव मे राजन्कत्थसे शत्रुकर्षण ॥ ११
 अथ ते गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ।
 प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये विभीतकम् ॥ १२
 अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति च ।

C. 3. 2821
 B. 3. 72. 14
 K. 3. 70. 14

नीयताम् (for आनयताम्). K1. 2 B Dc Dn D4. 6 T2 G3
 M2 इह (for इति). D5 पटमानयतीति मे; T2 (before
 corr.) G2. 4 M1 °यतेति ह.

5 °) B2 D6 तु (for तं). S1 K1 नलस्तं च प्रत्युवाच.
 — °) K3 T दूर- (for दूरे). — °) D2 G1 च (for स).
 K4 D1. 2. 5 transp. स्वया and पुनः. K2 B1-3 Dc Dn
 D3. 4. 6 नाहर्तुं (D3 °नेतुं) शक्यते पुनः; K3 न शक्यः स
 पुनस्त्वया.

6 °) K1 Dc Dn1. n2 T1 G1. 2. 4 M2 उक्तो (for
 उक्ते). G2. 4 [अ]सीत् (for [अ]थ). — °) = 2°. B3 T1
 M तथा (for तदा). S1 भार्गस्वरि°; K1 भंगस्वरि°; K2 Dc1
 Dn D3. 4. 6 भांगासुरि°; K3. 4 D2 भार्गस्वरि°; B1 भांगासुरि°;
 Dc2 भोगासुरै°; D1. 5 M भार्गस्वरि°; T1 भागस्वरि°; G1 भाग-
 स्वरि°. T2 G2-4 नातिप्रीतमना नृपः. — °) K4 D1 राजा
 (for राजन्). — °) K4 फलितं तु (for फल°). M1 विभी°
 (for विभी°).

7 °) D1. 2 [S]भ्युवाच तं (for Sभ्यभाषत).

8 °) K2 सर्वं सर्वं; B3 Dn3 (by corr.) D6 सर्वं सर्वो;
 D4 सर्वं सर्वे. B D4. 6 न जानीते. — °) G1 (corrupt)
 न ज्ञानः पुरुषः क्वचित्.

9 °) S1 B1. 3 D4. 6 T2 G3 पत्राणि (for पर्णानि).
 — After 9^{ab}, B4 ins.:

321* संख्यातानि मयैतानि सर्वाण्यस्य वनस्पतेः ।

On the other hand, after 9^{ab}, D1 reads 10^{ab}, which
 in turn is followed by a variant of 10^{cd}:

322* प्रचिनुद्यस्य शाखे द्वे पश्चान्या या प्रशाखिका ।

— K1 om. 9^{cd}. — °) S1 K2 Dn D5 [अ]पि (for च).

— °) T1 G1. 2. 4 कृतं; M स्मृतं (for शतम्). K3 तत्रैक्षे
 नाधिकं शतं. — °) K1. 4 B एकमत्राधिकं; K2 D5 एक-

विंश°; K3 एवं पत्रा°; Dn2 एकमात्रा°; G4 एकं पत्रा°. S1
 K1-3 Dc Dn D5 चात्र (for पत्रं). — After 9, D1 ins.:

323* अयुतं चैव पत्राणामनयोरपि शाखयोः ।;

while D3 ins.:

324* लक्ष्यं ह्यशीतिसाहस्रं पत्रेषु च फलेषु च ।

10 D1 reads 10^{ab} after 9^{ab}. — °) T2 (by corr.)
 G3 [S]पि (for Sथ). S1 K1. 3. 4 D2. 3 अयुतं चापि (K1
 चास्ति; K3 D2. 3 चैव) पत्राणां; K2 D5 अयुतं चैव पर्णानां;
 T1 फलकोट्यथ पत्राणि; T2 (before corr.) G2. 4 M फल-
 कोट्यपि (M °थ) पत्राणां; G1 फलकोटिसहस्राणि. — °)
 K2. 4 D2. 3. 5 अनयोरपि शा°. — °) K3 परिमुद्यस्य; K4
 प्रथिते ह्यस्य; D1. 2 प्रतिमुद्यन्ति; D3 (by corr.) प्रचिनुद्येनं;
 G1 प्रभिन्नान्यस्य. — °) T G याश्चान्याः प्रतिशाखिकाः; M1
 ये चाप्यन्ये प्रशाखिके. — °) S1 K D1-3. 5 (before corr.)
 आसां (for आभ्यां). — °) K3 एकोनं; G1 M1 पंचानां
 (for पञ्चोनं).

11 °) S1 K Dn D1-3. 5 रथमवस्थाप्य. — °) B
 Dn3m D2. 4. 6 शंससे. S1 K1. 3 B1. 2. 4 D1-3 शत्रुकर्षण.
 — After 11, K2. 4 Dn D5 ins.:

325* प्रत्यक्षमेतत्कर्तास्मि शातयित्वा विभीतकम् ।

[Cf. 12^{cd}.]

12 °) S1 K1 अथास्य; K2. 4 B1. 2 Dc Dn1. n2 D1. 5
 अथात्र; D2 अथानु; D3 यथात्र; M1 (corrupt) अथ के.
 — °) S (except M1) विजानास्यपरोक्षतां. — Dn3 om.
 12^{cd}. — °) K2. 3 B D (except D1. 2; Dn3 om.) M1
 शातयिष्ये. T1 M1 विभीतकं.

13 °) B2 D4. 6 इह; D1 T1 M2 एतन् (for एवं). B4
 चेदिह; G2 चेति च (for वेति च). K3 B1 G4 ह; B2
 D1. 4. 6 M2 वा; Dc वै (for च). — °) K3 पश्य त्वं च

C. 3. 2822
B. 3. 72. 15
K. 3. 70. 15

संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।
मुहूर्तमिव वाष्णो यो रश्मीन्यच्छतु वाजिनाम् ॥ १३
तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितुम् ।
बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ १४
प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथ वा त्वरते भवान् ।
एष याति शिवः पन्था याहि वाष्णोयसारथिः ॥ १५
अब्रवीद्वतुपर्णस्तं सान्त्वयन्कुरुनन्दन ।
त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १६
त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान्हयकोविद ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्तुमर्हसि ॥ १७
कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।

विदर्भान्यदि यात्वाद्य सूर्यं दर्शयितासि मे ॥ १८
अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्यायेमं विभीतकम् ।
ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वेदं वचो मम ॥ १९
अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् ॥ २०
ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ २१
अत्यद्भुतमिदं राजन्दष्टवानस्मि ते बलम् ।
श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप ॥ २२
तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने तदा ।
विद्वद्यक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २३

(for पश्यतस्ते). $\dot{S}_1$ K₁ नराधिप. — °) K₁. 4 D₁ एव;
K₂ B₃ D_n D₄. 5 अपि; D₂ एकं; D₃ T₂ (by corr.) G₃
इह (for इव).

14 °) B₁ ततोत्र. T₂ G₂₋₄ ततोब्रवीन्नृपसुतः. — °) K₃ B उप; D₄. 6 उपा (for समा). T₂ G₂₋₄ M₁ परमं
यत्नमास्थितः.

15 °) K₃ प्रातीक्ष वै (for प्रतीक्षस्व). K₃ B₁₋₃ D₄. 6
तु (for त्वं). — °) $\dot{S}_1$ K₂. 3 D₂. 3. 5 त्वरितो; D₁ त्वरसे.
D₅ भव (for भवान्). — °) K₃ एवं (for एष).

16 °) K₂ D_n D₅ तु (for तं). K₃ B D₄. 6 अथाब्र-
वीद्वतुपर्णः. — G₄ om. (hapl.) 16^b-19^a. — °) K₂ D_n
(D_{nsm} as in text) D₅ शास्ता (for यन्ता). — °) D₃
चैव (for अपि).

17 G₄ om. 17 (cf. v.l. 16); $\dot{S}_1$ K₂ D₂ om. (hapl.)
17^a-18^b. — °) K₃ त्वत्कृपां (for त्वत्कृते). — °) K₃. 4
B D_c D_{n3} D₁. 4. 6 T₁ विदर्भा (B₂ वैदर्भी); M₂ वैदर्भान्.
T₁ जयकोविद; G₁ नय; M₁ अश्व. K₁ राज्यं सर्वं विनिश्चितं.
— K₁ om. 17^a-18^b. — °) D₃ त्वा (sup. lin. च) (for
त्वां). — °) G₁ निर्विघ्नं (for न विघ्नं).

18 G₄ om. 18; $\dot{S}_1$ K₁. 2 D₂ om. 18^{ab} (cf. v.l. 16,
17). — °) B₁ transp. च and ते. — °) M मा (for
मां). K₄ विदर्भा हयकोविद (cf. 17^b). — °) $\dot{S}_1$ K₂₋₄
B₃ D_c D_{n2}. n₃ D₁. 5 विदर्भा; D₃. 6 विदर्भ. $\dot{S}_1$ K₁ वा
यात्वा; K₃ गत्वाद्य; D₃ चासाद्य (for यात्वाद्य). D₂ विद-
र्भायां ततो गत्वा. — °) K₂ D₅ सैमी (for सूर्य). T₂ G₃
च (for [अ]सि).

19 G₄ om. 19^a (cf. v.l. 16). — °) K₃ B D_c D₄

ततः (for अथ). — °) K₂ D_n D₅ संख्याय च; K₃ T₂ G₂. 3
येदं; D₂ येनं; G₁ योयं; G₄ संख्या एतं. $\dot{S}_1$ K₁ विभी तर्हं;
T₁ M₁ विभी (for विभी). — °) $\dot{S}_1$ K₂₋₄ B₃ D_c D_{n2}.
n₃ D₁. 2. 5. 6 विदर्भा; D₃ विदर्भ. — °) D_n D₄ G₂ कुरु-
ष्वैव. $\dot{S}_1$ K₁. 4 D₁. 2 न ते विघ्नो ($\dot{S}_1$ घ्नं) भविष्यति.

20 °) T₂ G₂₋₄ एव (for इव). — °) K₃ गणयंसे
तु बाहुक (marg. sec. m. विभीतकं); D₁ गणस्व प्रत्युवाच ह.
— K₂ D_n ins. after 20^{ab}; K₄, after 20:

326* एकदेशं च शाखायाः समादिष्टं मयानव ।

गणयस्वाश्वतत्त्वज्ञ ततस्त्वं प्रीतिमावह ।

K₄ cont.:

327* ततस्तं बाहुको राजञ्छालैकोद्देशमप्युत ।

फलानि परिसंख्यातुं त्वरमाणोपचक्रमे ।

— °) D_c G₁ तं (G₁ वै) द्रुतं (for तं द्रुमम्). D₁ शातयित्वा
स वै द्रुमं; T₂ G₂₋₄ M गणयामास शाखिके (T₁ M वै द्रुमं).

21 B₄ transp. 21^{ab} and 21^{cd}. — °) K₄ D₁ तु (for
स). — °) M₁ बाहुको (for राजानम्). T₂ G₂₋₄ M₁ वाक्यम्
(for इदम्). T₁ M₂ राजा वचनमब्रवीत्. — °) T₂ G₂₋₄
यथोक्तं वै (for यथोक्तानि). — °) K₃ तान्येव च; G₂ याव-
त्तेव. $\dot{S}_1$ K₁. 2 D_n D₁₋₃. 5 T₁ G₁ M तु; G₂ वै (for च).

22 °) B₂. 3 D₄. 6 अथाद्भुतं. — °) B₂ M ते विद्यां;
T₂ G₂₋₄ का विद्या. — °) K B₁. 3. 4 D_c D_{n1}. n₂ D₃. 5. 6
M₂ ययै; G₂ M₁ येनै (for यथै). D₁ ब्रूयते (for ज्ञां).

23 °) D₂ गमनोत्सुकः. K₂ D_n D₅ नृप; G₁ तथा
(for तदा).

24 °) G₂ बाहुकस्तद्वचः श्रुत्वा. — °) D₁. 5 नृप (for
मम). T₂ G₂₋₄ देहि विद्याद्वयं च मे. — °) T₂ G₂₋₄ त्वं

बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम ।
 मतोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २४
 ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
 हयज्ञानस्य लोभाच्च तथेत्येवाब्रवीद्वचः ॥ २५
 यथेष्टं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् ।
 निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ।
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ॥ २६
 तस्याश्वहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ।
 कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात्सततमुद्रमन् ॥ २७
 कलेस्तस्य तदार्तस्य शापाग्निः स विनिःसृतः ।
 स तेन कर्शितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ॥ २८

ततो विषविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलिः ।
 तं शमुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ॥ २९
 तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥ ३०
 इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता माशपत्पुरा ।
 यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ॥ ३१
 अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ।
 विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् ॥ ३२
 ये च त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
 मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ ३३
 एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ।

C. 3. 2845
 B. 3. 72. 37
 K. 3. 70. 38

नराधिप (for पुरुषं).

25 ^a) K₂ B₂ Dn D₂. 5 तं तथेत्यब्रवीद्वचः; G₄ तथैवेत्यब्रवीच्च तं.

26 ^a) K₂ तथोक्तं त्वं; K₄ D (except D₆) यथोक्तं त्वं; B₄ अथेष्टं त्वं; G₁ यथास्वेष्टं. B₂ D₂. 4. 6 तद्; T₂ G₂-4 M वै (for त्वं). S गृहाण त्वम्. — ^b) D₂ परमं (for हृदयं). K₄ D₃ मम (for परम्). — ^c) Ś₁ K₁ चाश्वं; K₂. 4 Dc D₁. 2. 5 हृदयं (for मेऽश्वं). — ^d) Ś₁ K₁. 3 B₃. 4 Dn (Dn₃ before corr.) D₂. 3 T₁. 2 (before corr.) G₁. 2 तिष्ठति. — ^e) Ś₁ नलस्य (for नलाय). — After 26, D₁. 2 ins. :

328* ददावेकमना भूत्वा शुचिः पुरुषसत्तमः ।

27 ^a) K₁ S कार्कोटक (T₂ G₂-4 कं) विषं. G₁ M₂ तीव्रं. — ^b) K₂ Dn₂. n₃ (m as in text) D₁. 5 उद्रहन्; K₄ D₂ उद्रिरन् (for उद्रमन्). T₁ G₁ M₂ मुखात्स तु समुद्रमन्.

28 ^a) D₄. 6 T₁ M ततस् (for तस्य). Dc तथा; G₂ सदा (for तदा). K₄ कलिस्तु पुरुषव्याघ्र. — ^b) K₄ D₂. 5 इव; D₁ च वि- (for स वि-). — ^c) T₁ यष्टितो (for कर्शितो). K₁ D₅ M₂ राजन् (for राजा). — ^d) Ś₁ K₁ अवाप्तवान् (for अनात्मं). — After 28, G₂ ins. :

329* तं भ्रान्तरूपं निःशोभं संक्लिष्टमकरोत्कलिः ।

29 ^a) S (except M₁) विषाद् (for विष-). K₃ विमुक्तोभूत्. — ^b) Ś₁ K₁ B₂. 4 Dc₂ Dn₁. n₂ D₁. 5 स्वं (for स्व-). — ^c) D₂ इच्छन् (for ऐच्छत्). Dc शमुमैच्छत्कुपितो. — ^d) Ś₁ बली; B Dn₃ D₄. 6 कलि (for नलः).

30 ^a) T₁ G₁ M₂ ततो (for कलिर्). — ^c) D₁ नियच्छ.

— ^d) T₁ G₁ प्रीति (for कीर्ति). K₂ D₁. 3 M₁ दास्यामि; D₅ यास्यसि (for दास्यामि). D₅ वै (for ते).

31 ^b) K₂ B₁ Dc₂ Dn D₄-6 G₁ मां शपत्; K₄ D₁. 2 साशपत्; D₃ (marg. sec. m.) साभवत्. K₃ T₁ कुपितामशप (T₁ वद) पुरा. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 Dc D₁-3 तेनाहं (for ततो).

32 D₃ om. (hapl.) 32^{ab}. — ^a) K₄ B₁. 2. 4 Dc₁ D₁ अवसंस्त्वयि. — ^b) Ś₁ B₁ G₂ अपराजिता; K Dc Dn₃ D₄. 6 T G₁. 3 अपराजितः. Dn (Dn₃ as in text) D₁ सुखदुःखपराजितः. — After 32, K₁ ins. 332*. — K₂. 3 B D (except D₁. 2. 5) ins. after 32; K₁, after 33:

330* शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि शृणु चेदं वचो मम ।

33 ^a) Ś₁ Dn₂ D₃ M₂ त्वा (for त्वां). — ^b) G₂ कथं (for कीर्तं). T₁ [अ]निदिताः (for [अ]तन्द्रिं). — ^c) K₄ B₄ मत्प्रभूतं; B₁ मत्प्रसूतं. — ^d) T₁ मत्प्रसादाद् (for न कदाचिद्). — After 33, S (except M₁) ins. :

331* न तेषां मानसं किञ्चिच्छारीरं वाचिकं तथा ।

भविष्यति नृणां राजन्कीर्तयिष्यन्ति ये नलम् ।

[(L. 1) M₂ मानसं तदा (for वाचिकं तथा). — (L. 2) T₂ G₃. 4 महाराज (for नृणां राजन्).]

— S (except M₁) cont. : K₂ B D (except B₁. 2. 5) ins. after 33; K₁ ins. after 32:

332* भयार्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे ।

[D₃ जातं; D₅ T₂ G₂. 3 यातं; T₁ G₁ राजन् (for यातं). K₁ Dc शप्स्यसि.]

— After 33, K₁ ins. 330*.

34 ^a) G₁ राजन् (for राजा). B₃ एवमुक्तो राजा स.

C. 3. 2846
B. 3. 72. 38
K. 3. 70. 38

ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् ।
कलिस्त्वन्येन नादृश्यत्कथयन्नैषधेन वै ॥ ३४
ततो गतज्वरो राजा नैषधः परवीरहा ।
संप्रनष्टे कलौ राजन्संख्यायाथ फलान्युत ॥ ३५
मुदा परमया युक्तस्तेजसा च परेण ह ।
रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ।
विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

बृहदश्व उवाच ।

ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्वे सत्यविक्रमम् ।

ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ १
स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।

— ^b) K₃ प्रायच्छत्; T₁ G₁ संयच्छत्. — ^d) K₄ प्रविशत्तं;
T₁ M₂ विवेश च; G₂ M₁ आविवेश. T₁ G₁ M विभीतकं.
— After 34^{cd}, D₁. 2 ins.:

333* कलिसंसर्गदोषेण अपवित्रो विभीतकः ।

— ^e) K₃ T₂ G₂. 3 M₁ नो दृष्टः (for नादृश्यत्). ¹ S₁ K₁
कलिं त्वन्ये तु (K₁ च) नापश्यन्; K₂ Dn D₅ कलिस्त्वन्यैस्त-
दादृश्यः; K₄ न्यैर्न चादृश्यत्; D₁. 2 न्यैरनादृश्यः; T₁ G₁ M₂
ततस्तेनैव नादृश्यत्. — ^f) K₃ B D₄. 6 T₂ G₂. 3 M₁ ह
(for वै).

35 D₁ om. 35^c-36^b. — 35^a=39^a. — ^c) ¹ S₁ K₁
B₁-3 Dc₁ G₂. 4 संप्रनष्टे; K₄ D₄ T₁ संप्रविष्टे. K₂ B₃ D
(except D₄. 6; D₁ om.) T₂ G₂-4 राजा (for राजन्).
— ^d) K₂ B₂ Dn₁. n₃ D₅ G₁ संख्यायास्त्य; K₃ नार्थः;
B₁. 3. 4 Dc M₁ य च; D₄. 6 यतः; T₁ M₂ य तु. B Dc
D₄. 6 फलान्यथ; T₂ G विभीतकं (G₁ फलानि च)

36 D₁ om. 36^{ab} (cf. v.l. 35); D₅ om. 36^a-37^b.
— ^b) K₂ B₂ Dn D₄. 6 [अ]थ (for च). T₂ G₂-4 M₁
बलेन (for परेण). K₂ B D (except D₂. 3; D₁. 5 om.)
वै; T₂ G₂-4 M₁ च (for ह). K₄ तेजसा परमेण ह. — ^c)
K₃ वेगेन (for तेजस्वी). — M₂ om. (hapl.) 36^d-38^a.
— ^e) T₂ G₃ विभीतकोप्रशस्तः संवृत्तः स कलिः. — After
36, K₄ D₁-3 ins.:

334* ततः प्रभृति राजेन्द्र लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।

37 D₅ om. 37^{ab}; M₂ om. 37 (cf. v.l. 36). — ^c)
K₂ Dn₁. n₃ D₅ संनोदयामास; D₁ संबोधः.

38 M₂ om. 38^a (cf. v.l. 36). — ^b) K₂-4 B D
यशाः (for मनाः). — ^d) K₃ (sup. lin.) Dc₂ Dn₂ T₂
G₃ M₂ अप्यागमद्; D₃ अभ्यगमद्; G₁ अप्यपतद्. K₂. 3
(sup. lin. as in text). 4 B D गृहं; G₁ हुमात्; M₁ स्वयं.
39 39^a=35^a. — ^b) ¹ S₁ K₁. 2 B₁. 3. 4 Dn D₂. 4-6
पतिः (for पते). — ^c) G₁ वियुक्तः. B D₄. 6 राजा; T₂
G₂-4 M₁ तत्र (for राजन्). — ^d) T₂ G₂-4 विपर्ययः.

Colophon om. in D₂. — Major parvan: ¹ S₁ K₁ T
G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan: N (except K₃; D₂ om.)
T₁ G₁ (all om. sub-parvan name) mention only
नलोपाख्यान. — Adhy. name: B₄ कलिनिर्गमः. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dn (Dn₁ sup. lin.)
M₂ (before corr.) 72; D₁ 76; T G M₂ (after corr.)
70 (as in text); M₁ 71. — Śloka no.: Dn D₁ 43;
D₅ 42.

71

1 ^a) ¹ S₁ K₂-4 B₃. 4 Dc Dn₂ D₁. 4-6 विदर्भा. D₂
विदर्भायां तु संप्राप्तं. — ^c) G₁ तदा (for जना). B₁ महा-
राजं (for जना राज्ञे). K₄ Dc D₁. 2. 5 S राजन् (for राज्ञे).
— ^d) K₂ Dn D₅ प्रत्यपादयन्; D₃ च निवेदयन्.

2 ^a) K₃ जसः; Dc D₃ राजन् (for राजा). — ^d) K₂
Dc Dn D₃. 5 स विदिशो; K₃ सायं; K₄ स प्रां; B₂. 4 D₄. 6

[232]

नादयत्रथघोषेण सर्वाः सोपदिशो दश ॥ २
ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ।
श्रुत्वा च समहृष्यन्त पुरेव नलसंनिधौ ॥ ३
दमयन्ती च शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥ ५
प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ।
हयाश्च शुश्रुवुस्तत्र रथघोषं महीपतेः ॥ ६
ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
प्रणोदुरुन्मुखा राजन्मेघोदयमिवेक्ष्य ह ॥ ७

दमयन्त्युवाच ।

यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
मम ह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ८
अद्य चन्द्राभवक्त्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।
असंख्येयगुणं वीरं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ९
यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ।
प्रविशामि सुखस्पर्शं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १०
यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
अद्य चामीकरप्रख्यो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ११
यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणवारणः ।
नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १२
न स्मराम्यनृतं किञ्चिन्न स्मराम्यनुपाकृतम् ।
न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि महात्मनः ॥ १३

C. 3. 2865
B. 3. 73. 13
K. 3. 71. 13

चोप°; D1. 2 स(D2 च)प्र°; T1 G2 चाथ दिशो; T2 G3 ताः
प्र°; G1 अपि दिशो; G4 स्म वि° (for सोप°). K4 B D
(except D4. 6) दिशः (for दश). Ś1 K1 सर्वतः सदृशो
दश. [सोपदिशो, syllabic haplology for सोपदिशो
दिशो?]

3 °) Ś1 चुकुशुः (for शुश्रुवुः). K3 नलाश्वास्ते विशुश्रुवुः;
D2 नलास्तत्र प्रशुश्रुवुः. — °) K2 B3 Dn D4. 6 श्रुत्वा तु; K4
B1. 2 Dc D2. 3 श्रुत्वाथ. D3 तत्राहृष्यन्त; M2 संग्रह°.

4 °) K4 B3 D (except D1. 4. 6) G1 M2 तु (for च).
— °) Ś1 D3. 5 तत्; D2 तु; T1 G1 M2 वै (for तम्).
— °) T2 G3. 4 निनदं; G1 निनदो (for नदतो). — °) Ś1
G1 गंभीरो. — After 4, K2. 3 B D (except D1. 2. 5)
ins.:

335* परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनम् ।

6 °) Ś1 शैल° (for शाला°). T2 G1. 3. 4 चापि (for
चैव). K4 कुंजराः (for वारणाः). D2 प्रासादशिखिनः शाला
स्थाणुश्चैव च वारणाः. — °) Ś1 K1. 2. 4 D (except D4. 6)
तस्य (for तत्र). — °) T2 G2-4 मनोहरं; some MSS.
महीपते.

7 °) K2 Dn D5 तच्छ्रुत्वा; K4 श्रुत्वा तु; D3 श्रुत्वाथ
(for ते श्रुत्वा). — °) B1 D1 मेघनादम्; B4 मेघनाद (for
मेघोदयम्). D1 इवोन्मुखाः; D5 T1 M2 अवेक्ष्य वा (D5 ह);
G1 इवेच्छया. Ś1 K1 मेघोदयवशाद्यथा; K2-4 Dc Dn D2. 3. 5
मेघनाद इ(K4 °दमि)वोत्सुकाः; T2 G2-4 M1 दृष्टे(G2. 4
°द्वे)व जलदोदयं; text as in B2. 3 D4 !

8 °) K4 श्रुत्वा तु; D4-6 यथायं; T1 G1 यथैव (for

यथासौ). — °) M2 रोदसी (for मेदिनीम्). B D4. 6
transp. पूरयन्निव and मेदिनीं. — °) K2-4 B D G4 M2
ममाह्लाद°. — °) M2 नान्य (for नल). K3 D3 T G एव
(for एष). D3 M2 महीपतेः; M1 तथा नृपः.

9 °) K3 Dn D1-3 अथ. K4 चन्द्राभवक्त्रं. — °)
= 10°, 11°, 12°. Ś1 K1. 2. 4 B D विनक्ष्या(K1 D1. 3
°नक्ष्या; K4 D2 °नक्ष्या)मि न संशयः.

10 °) Ś1 K1 D1 प्रवेक्ष्यामि. — °) N (except K3)
न भविष्यामि (for विनशि°). Ś1 असंशयः.

11 Ś1 G1 om. (hapl.) 11. — °) B1 मेघगंभीरं;
D3 M1 हंसनिर्घोषो. — °) K2 D (except D1. 2. 4. 6)
°प्रख्यं. — K1 om. (hapl.) 11°-12°. — °) K2. 3 Dc
Dn D5 प्रवेक्ष्यामि हुताशनं; K4 B D1-4. 6 विनक्ष्या(D1-3
°नक्ष्या)मि न संशयः.

12 K1 om. 12° (cf. v.l. 11). — °) K2. 3 B Dn
D3. 4. 6 S (except T1 G1 M2) °विक्रमः. — °) Ś1 K D
(except D3. 4. 6) विनक्ष्या(K1. 3 D1 °नक्ष्या; D3 °नक्ष्या)मि
न संशयः.

13 °) M1 वाक्यं (for किञ्चिन्). — °) Ś1 K1 D4. 6
[अ]नुपाकृतं; K2 Dn D5 [अ]पकारतां; K3 च पापकृत; T G
[अ]नुपातकं (G1 [अ]नृतं कृतं). B न च (B2. 4 om. च) स्मरा-
म्यपाकृतं. — °) Ś1 K1 वचः (for न च). Ś1 वापि; K1
चापि (for वाक्यं). — °) Ś1 सुरेष्वपि; K3 D5 स्वेच्छयापि.
K2. 4 D (except D3. 4. 6) कदाचन.

14 °) K4 चागमी च; T2 G2-4 वीरोपि. — °) Ś1
K3. 4 D2 दाता चाप्यधिको नृपैः; K1 धाता चाभ्यधिकं नृपैः;

C. 3. 2865
B. 3. 73. 14
K. 3. 71. 14

प्रभुः क्षमावान्वीरश्च मृदुर्दान्तो जितेन्द्रियः ।
रहोऽनीचानुवर्ती च क्लीबवन्मम नैषधः ॥ १४
गुणास्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।
हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ॥ १५

बृहदश्व उवाच ।

एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।
आरूरोह महद्रेक्ष्म पुण्यश्लोकदिदक्षया ॥ १६
ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
ऋतुपर्णं महीपालं सहवर्ण्येयबाहुकम् ॥ १७
ततोऽवतीर्य वाष्णेयो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
हयांस्तानवमुच्याथ स्थापयामासतू रथम् ॥ १८
सोऽवतीर्य रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ।

उपतस्थे महाराज भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १९
तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ।
अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स्म विन्दति ॥ २०
किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टश्च भारत ।
नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्र्यर्थे समागतम् ॥ २१
ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कंचन ।
नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ २२
ततो विगणयन् राजा मनसा कोसलाधिपः ।
आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ॥ २३
राजापि च स्मयन्भीमो मनसाभिविचिन्तयत् ।
अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २४

K₂ Dc Dn D₁. ६ दाता चाभ्यधिको नृपः (Dc गुणैः; Dn₁ नृपैः). — °) T G अहो (for रहो). G₄ [S]तीवानु° (for डनीचानु°). — °) K₂. 4 Dc D₁-३. ६ बलवान् (for क्लीब-वन्). K₃ छिद्रयन्मन्मथनैषधः.

15 °) K₄ चेदं; T₂ G₂. ३ M₁ इव (for इदं).

16 All MSS. om. the ref. ! — °) Ś₁ विलप्य°; D₂ प्रलप्य°. — °) G₁ भामिनी (for भारत). — °) G₁ महावेश्म.

17 °) G₁ नृपम् (for रथम्). T₂ G₂-4 M₁ आलोक-
(T₂ G₃ °रोह)यंती ददर्श भैमी राजन्मनस्विनी. — °) T₂ G
महाराजं (G₁ सवर्ण्येयं) (for मही°). — G₄ om. (hapl.)
17^d-19^c. — °) T₁ M₂ सवर्ण्येयं सबाहुकं; G₁ महीपालं
सबाहुकं.

18 K₃ G₄ om. 18 (for G₄ cf. v.l. 17). — °) T₂
G₂. ३ महाराथात् (for रथो°). — °) Dc [आ]शु (for [अ]थ).
— °) K₂ B₁ Dn °मास वै रथं; K₄ D₁. ६ °मास तं रथं; D₃
(sup. lin. as in text) °मास भूरथं; T₁ (inf. lin. as in
text) °मास कूबरं.

19 G₄ om. 19^{abc} (cf. v.l. 17). — °) T₁ रथात्तस्माद्
(for रथोप°). — °) K₄ D₅ महाराथः; B Dc D₄. ६ T₁
महीपतिः (for नरा°). — K₁ om. 19°-20°. — °) K₂. ३
B₂. 4 Dc₁ Dn D₄. ६ T G (G₄ om.) महाराजं. — °) (var.) 3. 50. 5^b, 9^d (q.v.). B₃. 4 Dc D₄. ६ °परा-
क्रमः.

20 K₁ om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — °) B₁. 4 G₁
युतः; T₂ G₂-4 मुदा; M₁ तदा (for ततः). D₁ पूजयामास

भारत. — After 20^{ab}, Ś₁ K₂. ३ Dn D₁. ३ (marg.). ६ ins.:

336* स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः ।

स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपतिः ।

न च किञ्चित्ततोऽपश्यत्येक्ष्यमाणो मुहुर्मुहुः ।

स तु राज्ञा समागम्य विदभंपतिना तदा ।

— °) B Dc Dn₂. n₃ D₄. ६ T₁ G₁ श्रीमन्तं (for स्त्रीमन्त्रं).
Ś₁ K₁-३ D₂ T₁ न स विदति; K₄ D₅ स न विदति; T₂ G
M₁ न ह्यविदत (G₁ नाभ्यविदत); M₂ न स्म विदते.

21 °) Ś₁ K Dn D₁-३. ६ स (for च). — °) B Dc
D₄. ६ S (T₁ corrupt) दुहित्र्यर्थ. K₁. ३. 4 S तमा (G₁
°था)गतं.

22 °) Ś₁ वै राजन्; K₁ वै राजा; B D₄. ६ [अ]सौ राजा;
Dc राजन्स; Dn₃ T₂ G₂. ३ राजासौ (for राजा स). — °) Ś₁ K₁ स
धीमान्सत्यविक्रमः (K₁ °संगरः). — °) D₂ स
(for स्म). K₃. 4 Dn₃ (before corr.) D₂ किंचन; G₂
कश्चन. D₅ न पश्यति कदाचन. — °) T₁ G₂ °कथा (for
°कथां). — After 22, T₂ G₂. ३ M ins.:

337* न चान्यं किञ्चिदारम्भं स्वयंवरविधिं प्रति ।

23 °) K₂. ३ B Dc₂ Dn D₄. ६ विगणयद्; T₁ व्यगण-
यद्; G₁ [S]व्यगणयद्. — °) N (except Ś₁ K₁ Dn₂)
कोशला°.

24 °) D₅ स (for च). Ś₁ K Dc D₁-३. ६ T₁ G₂. 4
M स्वयं (for स्मयन्). — °) Ś₁ K₁ Dc मनसाभि (Dc °सा
स)विचितयन्; K₂ B₁. 2. 4 D₁. ६. ६ °सा समचितयत्; K₃
G₁ M₁ °सापि (M₁ °भि-) व्यचितयन्; K₄ B₃ Dn D₂-4
°सा समचितयन् (sic); T G₃ °सापि (T₁ °सा हि) व्यचितयत्.

ग्रामान्वहूनतिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ।
 अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ॥ २५
 नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।
 विश्राम्यतामिति वदन्कृन्तोऽसीति पुनः पुनः ॥ २६
 स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।
 राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ॥ २७
 ऋतुपर्णे गते राजन्वाष्णेयसहिते नृपे ।
 बाहुको रथमास्थाय रथशालामुपागमत् ॥ २८
 स मोचयित्वा तानश्चान्परिचार्य च शास्त्रतः ।
 स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २९

दमयन्ती तु शोकार्ता दृष्ट्वा भाङ्गस्वरिं नृपम् ।
 सूतपुत्रं च वाष्णेयं बाहुकं च तथाविधम् ॥ ३०
 चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैष रथनिस्वनः ।
 नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ॥ ३१
 वाष्णेयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
 तेनास्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३२
 आहो स्विदुत्तुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
 ततोऽयं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ॥ ३३
 एवं वितर्कयित्वा तु दमयन्ती विशां पते ।
 दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे नृप ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

C. 3. 2889
B. 3. 73. 36
K. 3. 71. 36

— 24^d=25^d. — After 24, B₂ D₄. 6 ins.:

338* राज्ञश्चान्यानतिक्रम्य प्राप्तोऽयमभिवादकः ।

25 ^a) Ś₁ (by transp.) ग्रामानतिक्रम्य बहून्; K₁ पुर-
 ग्रामानति°. — ^b) Ś₁ अध्यगच्छद्; K₁ D₁ नाध्यगच्छद्.
 Ś₁ K₁ यथागतं; D_c यथासुखं. — ^c) B₂ T₁ अपि कार्यं;
 B₄ स्वल्पकार्यं; T₂ G₂. 3 अल्पं कार्यं. Ś₁ K₁. 3 D₁. 3 अनि-
 र्दिष्टं; D₂ इदं चैतत् (for विनिर्दिष्टं). D₅ अनल्पकार्यं निर्दिष्टं;
 G₁ अल्पकार्यनिर्दिष्टं तं. — 25^d=24^d. — After 25, K₂. 4
 B₂₋₄ D_n D₃. 4. 6 ins.:

339* पश्चादुदके ज्ञास्यामि कारणं यद्भव्यति ।

26 ^b) Ś₁ K₁. 4 विसर्जयत्; D₃ (by corr.) समर्चयत्.
 — ^c) Ś₁ K₁ B₁. 3 D₁. 3-6 G₁ विश्राम्यताम्. K₂ D_n D₅
 इत्युवाच; K₃ S इति तदा; K₄ D_c D₁₋₃ इत्यवदत्. — ^d)
 Ś₁ K₁ D_c D₁ T₁ श्रान्तोऽसीति. K₃ वदन्मुहुः (for पुनः पुनः).

27 ^a) D₂ transp. स and सत्कृतः. — ^d) K₁ समा-
 सदत्; B₄. 6 तदाविशत्; D_c समादिशत्; D₃ G₁ गमत्.

28 T₁ om. (hapl.) 28-29. — ^c) K₁. 2 B D_n D₅
 रथमादाय. — ^d) G₂ अश्वशालाम्. B₂ D₁. 2 उपाविशत्.

29 D₁ T₁ om. 29 (for T₁ cf. v.l. 28). — ^a) B
 D₄. 6 S (T₁ om.) मोक्ष° (for मोच°). — ^b) Ś₁ K₁. 3. 4
 B₁. 2. 4 D_c D₃. 4. 6 परिचर्य; K₂ B₃ D_n D₅ उपचर्य; D₂
 परिवार्य. — D₃ om. from 29^{cd} up to 12^a of the next
 adhy. — ^c) Ś₁ K₁ अथ; K₃ समं (for स्वयं). Ś₁ K₁
 B₂₋₄ D₄ M₁ चैवान्. — ^d) D₂ रथोपस्थमुपा°.

30 D₃ om. 30 (cf. v.l. 29). — ^a) K₂ B D_n. 2. 3
 D₄. 6 [अ]पि; K₃ D₁ च (for तु). — ^b) Ś₁ भार्गस्वरिं; K₁
 भंगस्वरिं; K₂ D_c D_n D₄. 6 T₂ (after corr.) G₃ भंगा-

सुरिं; K₃ भार्गस्वरिं; K₄ भार्ग°; D₁. 2. 5 M₂ भार्ग°; T₁. 3
 (before corr.) G₂. 4 भाग°; G₁ भागस्वरिं; M₁ भार्गसुरिं.
 — ^d) G₁ बाहुकं रथमागतं.

31 D₃ om. 31 (cf. v.l. 29). — ^b) Ś₁ K₁. 3 B₁. 4
 D_c D_n. 2. 3 D₂ T₂ G₃ निःस्वनः. — ^c) K₃ नलस्य च; D_c
 स्येह; D_n T₁ G₂ स्यैव. — ^d) B₁ D₅ transp. च and
 पश्यामि.

32 D₃ om. 32 (cf. v.l. 29). — ^b) B₄ D₂ लक्षिता
 (for शिक्षिता). — ^c) Ś₁ K D_c D_n D₁. 5 G₄ तेनाद्य.
 — K₂ om. (hapl.) 32^d-33^c. — ^d) B D₄ T₂ G₃ महा-
 स्वनः (for महानभूत्). D₁ नैषधस्येव दृश्यते.

33 D₃ om. 33 (cf. v.l. 29); K₂ D₂ om. 33^{abc} (for
 K₂ cf. v.l. 32). — ^a) K₁ D_n. 2. 3 D₁. 6 अहो; B₄ संघो
 (for आहो). D₅ [ऽ]सौ (for ऽपि). — ^b) K₁ transp.
 नलः and तथा. — ^c) Ś₁ D_n D₅ G₁ M₁ तथायं; T₁ यथायं
 (for ततोऽयं). — ^d) B D₄. 6 नलस्येव लक्ष्यते (B₂ क्षये).

34 D₃ om. 34 (cf. v.l. 29). — ^a) K₂₋₄ D_c D_n
 D₅ सा; D₁. 2 प्र; T₁ G₁ M₂ च (for वि). — B₄ D₄. 6 एवं
 वितर्कयन्ती सा. — ^d) Ś₁ K₁. 2 D_c D_n D₅ शुभा (for
 नृप). K₃ नैषधान्वेषणेन तु; K₄ D₁. 2 केशिनी नाम सुप्रियां
 (D₂ नामतः).

Colophon om. in D₂. 3. G₄ broken. — Major par-
 van: Ś₁ T G₂. 3 आरण्य. — Sub-parvan: N (except
 D_n; D₂. 3 om.) T₁ G₁ (all om. sub-parvan name)
 mention only नलोपाख्यान. — Adhy. no. (figures,
 words or both): D_n M₂ (before corr.) 73; D₁ 77;

७२

C. 3. 2890
B. 3. 74. 1
K. 3. 72. 1

दमयन्त्युवाच ।

गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।
 उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १
 अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।
 पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ २
 अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः ।
 तथा च मे मनस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥ ३
 ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादिवचनं यथा ।
 प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते ॥ ४
 बृहदश्व उवाच ।
 एवं समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।
 दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्थान्ववैक्षत ॥ ५

केशिन्युवाच ।

स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।
 दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६
 कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
 तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७
 बाहुक उवाच ।
 श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कौसल्येन यशस्विना ।
 द्वितीयो दमयन्त्या वै श्वोभूत इति भामिनि ॥ ८
 श्रुत्वा तं प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः ।
 हयैर्वातजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९
 केशिन्युवाच ।
 अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।

T G₁₋₃ M₂ (after corr.) 71 (as in text); M₁ 72.
 — Śloka no.: Dn 37; D₁ 36.

72

- 1 D₃ om. 1-12^a (cf. v.l. 3. 71. 29). — ^b) Ś₁ रथवाहनः; T₁ G₁ M₂ सारथिः. — ^c) B₃ स निविष्टो (for उप). — ^d) T₁ G₁ M₂ ह्रस्वो विकृतबाहुकः.
 2 D₃ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^c) Ś₁ ह्येनं; K₁ त्वेनं. — ^d) T₁ G₁ यथा वक्ष्यत्यनिन्दिते; M₂ याथातथ्यमनिन्दिते.
 3 D₃ om. 3 (cf. v.l. 1); D₂ 5 om. (hapl.) 3-4. — ^b) K₃ आवेदय (for भवेदेष). — ^c) N (except Dc; D₂ 3. 5 om.) G₁ यथा (for तथा). Ś₁ K₃ 4 Dc D₁ G₁ हि (for च). K₂ 4 B Dn D₁ 4. 6 मनसस्य (for मे मनसः).
 4 D₂ 3. 5 om. 4 (cf. v.l. 1, 3). — ^a) K₄ चैवं; T₁ G₁ त्वेनं (for चैनं). — ^b) K₃ तथा (for यथा). — ^d) G₁ पृच्छे (for बुध्ये).
 5 D₃ om. 5 (cf. v.l. 1). All MSS. om. the ref. — ^a) K₃ Dn D₅ ततः (for एवं). T₂ G₃ भूत्वा (for गत्वा). — ^b) D₄ G₂ दूती वाक्यमथाब्रवीत्. — ^d) Ś₁ K₂ Dc₁ Dn बुपैक्षत; K₁ [अ]भ्युपैक्षत; K₃ [अ]भ्युदीक्षते; K₄ ह्यवेक्ष्यते; Dc₂ [अ]भ्युदैक्षत; D₁ 2 बुदैक्षत; D₅ [अ]भ्युदैक्षत;

- T G₃ 4 व्यवै (T₁ वे) क्षत; G₁ M ह्यवै; G₂ [अ]भ्यवै.
 6 D₃ om. 6 (cf. v.l. 1). Ś₁ K₁ केश्युवाच (sic)! — ^c) T₁ G₁ सौम्य (for साधु). — ^d) K₁ मनुजर्षभ
 7 D₃ om. 7 (cf. v.l. 1). — ^a) T₁ कदा हि; G₁ कदापि. — ^b) K₃ 4 B₁ 3. 4 Dc मिहमागताः (sic)! — ^c) K₃ सत्यं (for तत्त्वं).
 8 D₃ om. 8 (cf. v.l. 1). — ^b) K₂ Dn D₁ कोश- (Dn₂ स)लेन; K₃ 4 B₂₋₄ Dc D₄ 6 कौशल्येन; B₁ T₂ G कौसलेन; D₂ 5 T₁ कौशलेन. K₂ 4 D (except D₄ 6; D₃ om.) महात्मना. — ^d) K₁ T₁ G₄ इव (for इति). B D₄ 6 भाविनि; T₁ G₄ M₁ भामिनी. K₂₋₄ Dc Dn D₁ 2. 5 भविता श्व इति द्विजात्.
 9 D₃ om. 9 (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ श्रुतस्य. K₂ 4 Dc Dn D₂ 5 [ए]तत्; K₃ G₁ तत्; D₁ [ए]व (for तं). T₁ तत्र स्थितो; T₂ G₃ चाभ्यागतो; G₂ 4 त्वभ्यागतो; M₁ तं ह्यागतो (for तं प्रस्थितो). — ^c) T₂ G₂ 3 M₁ वातसमैर. — ^d) B D₄ अप्यस्य; G₁ अश्वस्य (for अस्य च).
 10 D₃ om. 10 (cf. v.l. 1). Ś₁ K₁ केश्युवाच (sic)! — ^a) B₃ T₁ द्वितीयो (for तृतीयो). Dn₃ D₁ T₁ वा; T₂ G₂ 3 वै (for वः). G₁ अथ कोसौ नृपसुतः. — ^b) Dc संगतः; G₁ सत्कृतः (for स कुतः). K₃ वागतः (for वा पुनः). — ^c) M₁ त्वयि (for त्वं च). K₁ चेह; K₃ वास्य (for चेदं).

त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १०

बाहुक उवाच ।

पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वाष्ण्येय इति विश्रुतः ।

स नले विदुते भद्रे भाङ्गस्वरिमुपस्थितः ॥ ११

अहमप्यश्वकुशलः सूदत्वे च सुनिष्ठितः ।

ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२

केशिन्युवाच ।

अथ जानाति वाष्ण्येयः क्व नु राजा नलो गतः ।

कथंचित्त्वयि वैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३

बाहुक उवाच ।

इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्याशुभकर्मणः ।

गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४

न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।

गूढश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५

आत्मैव हि नलं वेत्ति या चास्य तदनन्तरा ।

न हि वै तानि लिङ्गानि नलं शंसन्ति कर्हिचित् ॥ १६

केशिन्युवाच ।

योऽसावयोध्यां प्रथमं गतवान्ब्राह्मणस्तदा ।

इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७

क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ।

उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८

सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।

दह्यमाना दिवारात्रं वस्त्रार्थेनाभिसंवृता ॥ १९

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ।

प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं प्रयच्छ च ॥ २०

तस्यास्तत्प्रियमाख्यानं प्रब्रवीहि महामते ।

C. 3. 2910
B. 3. 74. 21
K. 3. 72. 21

11 D₃ om. 11 (cf. v.l. 1). — ^a) D₁ T₂ G₂₋₄ M₁ transp. वै and सूतो. — ^c) B₁. 2. 4 D₄. 6 प्र° (for वि°). — ^d) K₂ B₃. 4 Dc Dn D₄. 6 T₂ (after corr.) G₃ भांगासुरिम्; K₃ D₂ भाङ्गस्वरिम्; K₄ D₁. 5 भार्ग°; T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 भाग°; G₁ भागस्करिम्; M₁ भार्गस्वरिम्; M₂ भाङ्ग°. D₁ उपाश्रितः.

12 D₃ om. 12^a (cf. v.l. 1). D₁ om. 12^{ab}. — ^a) T₁ G₁ M₂ अन्न° (for अश्व°). — ^b) N T₂ (by corr.) G₃. 4 M₂ सूतत्वे; G₁ सूदने (for सूदत्वे). Cf. 3. 73. 22^c and v.l., where also there is confusion between सूत and सूद. K₂₋₄ D (except D₄. 6; D₁ om.) G₁ प्रतिष्ठितः; B₁ सुनिश्चितः; B₃ विनिश्चितः; T₂ G₃ विनिष्ठितः. T₁ सितत्वे-पि च निष्ठितः; G₂ सूदकर्मसु निष्ठितः. — ^c) B₃ ऋतुपर्णस्य. — ^d) K₂ वै; T₂ G₃ [S]पि (for च). Ś₁ K₁ धृतः (for वृतः). D₃ corrupt.

13 Ś₁ K₁ केश्युवाच (sic)! — ^b) D₁ कुतो (for क्व नु). G₁ (by transp.) गतो नलः; M₂ नलो नृपः. — ^c) K₂. 3 B D (except D₁. 2) T G कथं च (for कथंचित्). K₃. 4 Dn D₅ S (except M₂) चैतेन; B Dc D₃. 4. 6 वा तेन; D₁ एतेन (for वैतेन). — ^d) K₂ Dc₂ M₂ नु; D₂ च (for तु).

14 ^b) Ś₁ K B₃ Dn D₁. 5 T₁ G₁ M शुभकर्मणः; Dc शुभलक्षणः; T₂ G₂₋₄ प्रियदर्शनौ (for [अ]शुभ°). D₂ तस्यैव शुभ°. — ^c) K₃. 4 D₂ सूतो (for ततो).

15 ^a) D₀₁ D₂ चास्य (for चान्यः). — ^b) T₁ न तु;

G₁ न च (for नलं). B₂ नलं जानाति वै नृपः. — ^c) G₄ लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्).

16 ^a) D₂ आत्मानं (for आत्मैव). Ś₁ K₂₋₄ Dn D₁. 2. 5 T₁ G₁ तु (for हि). K₂₋₄ Dn D₁. 4. 5 वेद (for वेत्ति). — ^b) D₅ यो वास्य; T₂ G₃ या वास्य; G₁ यश्चास्य (for या चास्य). Ś₁ K₁ G₄ तदनन्तरं. Dn₂ न चैवान्योपि कश्चन; D₁ दमयंती स्यादनन्तरा; D दमयंती पतिं प्रभुं. — ^c) K₂ Dn D₅ वै स्वानि; K₃ Dc D₁. 2. 6 T₂ G₂₋₄ चैतानि (for वै तानि). — ^d) Ś₁ नरः; K₂₋₄ B₁. 3. 4 D (except Dc) नलः. N (except B₃ Dc₁) T₁ शंसति. K₃. 4 कस्यचित्.

17 Ś₁ K₁ केश्युवाच (sic)! — ^b) K₂ Dn D₅ गतोसौ ब्राह्मणस्तदा; S (except T G₁) ब्राह्मणो गतवांस्तदा. — ^c) T₁ G₁ तानि (for नारी). — ^d) M₁ पठन्युक्तः (for कथं).

18 = 3. 67. 9.

19 = (var.) 3. 67. 10. — ^a) Ś₁ K₁ तथा (for यथा). — ^b) K₂₋₄ B D (except D₁) T₂ G तथास्ते. Ś₁ K₁ Dc D₅ तत् (for त्वत्). Some MSS. प्रतीक्षणी. — ^c) K₂ Dn D₁. 5 दिवा रात्रौ.

20 = (var.) 3. 67. 11. — K₄ om. 20^b-21^a. — ^c) K₂. 3 B₄ Dn D₂. 4-6 मे वीर; Dc वीर त्वं (for वै वीर). — ^d) K₁ Dc D₃ ददस्व च; K₂ Dn D₁. 2. 5 वदस्व च; B₁. 2 T₂ G₃ प्रयच्छत; D₄. 6 प्रयच्छ हि.

21 K₄ om. 21^a (cf. v.l. 20). — ^a) B₂ ततस् (for तस्यास्). T₁ M₂ आख्यातुं; T₂ G₂₋₄ M₁ आख्यास्ये (for आख्यानं). — ^b) Ś₁ K D (except D₄. 6) प्रवदस्व; B₂

C. 3. 2910
B. 3. 74. 21
K. 3. 72. 21

तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१

एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।

यत्पुरा तत्पुनस्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।

हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ॥ २३

स निगृह्यात्मनो दुःखं दहमानो महीपतिः ।

बाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २४

वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।

आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥ २५

रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ।

प्राणांश्चारित्रकवचा धारयन्तीह सत्स्त्रियः ॥ २६

प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।

आधिभिर्दहमानस्य श्यामा न क्रोदुमर्हति ॥ २७

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।

अष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनानुतम् ॥ २८

एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुःखितः ।

न बाष्पमशक्तसोढुं प्ररुद च भारत ॥ २९

ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।

तत्सर्वं कथितं चैव विकारं चैव तस्य तम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

तद्वीहि; B₃. 4 T₁ G₁ प्रव्रीमि; G₂ °वीषि. M₁ यथामति.
— D₂ om. (hapl.) 21^a-22^c.23 ^a) K₄ Dn₂ G₁ एवमुक्ते तु; Dc D₃ T₁ °क्तु.
— °) T₁ G₁. 4 transp. हृदयं and व्यथितं. — ^a) D₃ M₂
वि (for च).24 ^a) Ś₁ स न गृह्या°; K₂ B₃. 4 Dn D₅ T₂ G₃ स
निग्राह्या°; K₃ B₁. 2 संनिग्राह्या°; D₂ संगृह्य चात्मनो; T₁
G₁. 2. 4 संनिगृह्य मनो. D₁ वेगं (for दुःखं). — ^a) Ś₁ K₁. 4
D₁. 2 बाहुकश्चे° (for पुनरेवे°).25 = 3. 68. 8^{abcd}. — Before 25, K₂ B D (except
D₂. 5) T G₁₋₃ ins. बाहुक उ° (resp. बाहुकः). — Ś₁ K₁
om. 25^{cd}. In D₃, the portion from मात्मना (in 25^c)
up to त्वरि in 21^c of the next adhy. is lost on a miss-
ing fol. (105). G₁ जित्वा (for सत्यो). — ^a) K₃. 4 B₂
Dn D₁. 2. 5 M₂ जितः स्वर्गो; T₁ जितस्वर्गो. G₁ स्वर्गं
गच्छंत्यसंशयं.26 26^{ab} = (var.) 3. 68. 8^{ef}. — D₃ missing (cf.
v.l. 25). — ^a) K₂. 4 Dc Dn D₂. 5 T₂ G₂₋₄ M. चापि;
B₄ सर्वा; T₁ G₁ साध्यो (for चैव). — ^b) K₄ D₂ न कुप्यंति.
T₂ G₂₋₄ M₁ कथंचन. — °) Ś₁ K₂ B D (D₃ missing)
°कवचान् (Dc °कं चैव); K₃ °कवचं. — ^a) K₁ [इ]ति
मत्प्रियः; K₂ Dn D₂. 5 वरस्त्रियः; K₄ Dc D₁ कुलस्त्रियः (for
[इ]ह सत्स्त्रियः). — After 26, K₄ B₄ Dn D₄. 6 S repeat
3. 68. 9 (some MSS. with slight v.l.).27 = 3. 68. 10. — D₃ missing (cf. v.l. 25). K₄
D₃ om. 27.28 = (var.) 3. 68. 11. — D₃ missing (cf. v.l.25). — ^b) K₁ ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). K₁. 2 Dn D₅ T₂ G₂₋₄
M₁ तथाविधं; Dc₁ यथागतं. — °) K₂ Dn D₅ राज्यभ्रष्टं
(for अष्टराज्यं). — ^a) Ś₁ K₁. 3 दुःखितं. K₃. 4 Dc D₁. 2. 5
व्यसनानुतं.29 D₃ missing (cf. v.l. 25). — ^b) K₂ D (except
D₂. 4. 6) परमदुर्मनाः. — °) K₁ D₁ रोदुं (for सोदुं).
— ^a) B D₄. 6 [अ]थ (for च).30 D₃ missing (cf. v.l. 25). — ^a) D₂ G₁ तत्र
(for ततः). — °) T₂ G₂. 3 यत्नेन (for तत्सर्वं). — ^a)
K₂ B₁. 2 Dn D₅ M₂ transp. चैव and तस्य. Ś₁ K₁. 3
B₄ D₅ M₁ तत्; K₂ ह; T₂ G₃. 4 वै (for तम्). T₁ G₁
विकारश्चैव भामिनी.Colophon om. in D₂. D₃ missing. — Major
parvan: Ś₁ Dn₂ D₅ T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan:
N (D₂ om.; D₃ missing) T₁ G₁ (all om. sub-parvan
name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn M₂ (before corr.) 74;
D₁ 78; T G M₂ (after corr.) 72 (as in text); M₁ 73.
— Śloka no.: Dn 30; D₁ 29.

73

1 1-21^c missing in D₃ (cf. v.l. 3. 72. 25).
— ^{ab}) Ś₁ [इ]ति (for तु). S (except T₁ G₁ M₂)
केशिन्यास्तद्वचः श्रुत्वा दमयन्ती विशां पते. — °) Dc चैव
(for तं चैव).

७३

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
 शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १
 गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
 अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्ष्य ॥ २
 यदा च किञ्चित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ।
 तत्र संचेष्टमानस्य संलक्ष्यं ते विचेष्टितम् ॥ ३
 न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि भामिनि ।
 याचते न जलं देयं सम्यगत्वरमाणया ॥ ४
 एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।

यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥ ५
 दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथाशु केशिनी ।
 निशाम्य च हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ ६
 सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 निमित्तं यत्तदा दृष्टं बाहुके दिव्यमानुषम् ॥ ७

केशिन्युवाच ।

दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः क्वचित् ।
 दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः ॥ ८
 ह्रस्वमासाद्य संचारं नासौ विनमते क्वचित् ।
 तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् ।

C. 3. 2930
B. 3. 75. 9
K. 3. 73. 9

2 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₂ transp. गच्छ and भूयः. Dc गच्छ (for भूयस्). — ^b) T₂ G₂₋₄ बाहु-
कस्य समीपतः. — ^d) T₁ उप- (for अस्य). D₂ M₂ चरितं
तस्य लक्ष्य.

3 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) G_{2, 4} transp.
किञ्चित् and कुर्यात्. D₃ वै कुर्यात् (for कुर्यात्स). D₁
G_{2, 4} च (for स). T₂ G₃ यदा च कुर्याद्यत्किञ्चित्; G₁
कुर्याद्यत्किञ्चित् च चरितं. — ^b) B D_{4, 6} कौशलं (for कारणं).
K₂ B Dc₁ Dn₃ D_{4, 5} भाविनि (or 'नी); Dc₂ भावितं;
T₂ G₂₋₄ चाधिकं. G₁ स तस्यास्ति परीक्षणं. — D₂ om.
(hapl.) 3^c-4^b. — ^d) Ś₁ K_{1, 2} Dc Dn D_{1, 5} लक्ष्यन्ती;
K_{3, 4} संलक्षन्ती; B₁ संलक्षते; B₃ संवक्ष्यन्ते; T G₂₋₄ M₂
संलक्ष्ये (or 'क्षे)थाः; G₁ लक्ष्येथाः; Cnp संलक्ष्यं ते (as
in text).

4 D₃ missing (cf. v.l. 1). D₂ om. 4^{ab} (cf. v.l. 3).
— ^a) T₁ G_{1, 2} न चास्याप्रति; M₁ न चास्यै प्रति. — ^b)
K₂ B_{1, 2, 4} Dn D_{4, 6} केशिनि; B₃ Dc D₅ भाविनि. — ^d)
Ś₁ त्वरया त्वरमाणया; K_{1, 3} त्वया सत्वरं; K₂ Dn D₁
सर्वथा त्वरं; K₄ सकृदत्वरं; Dc M सक्रमत्वरं; D_{2, 5} सर्व-
मत्वरं; T₁ सकृत्संचरं; T₂ G_{3, 4} सकृच्च त्वरं; G₁ किञ्चिदत्वरं;
G₂ असकृच्चरं.

5 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) G₁ समाचक्ष्व
(for समीक्ष्य त्वं). — ^b) K₄ Dc T₂ G त्वरितं (for चरितं).
D₁ चरितानि च वेदय. — After 5^{ab}, K₂ B₃ Dn D₅ ins.
(a v.l. of 7^{cd}):

340* निमित्तं यत्त्वया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ।

— ^c) K₃ अथा (for यच्चा). G₁ यच्चान्यन्यदपश्येथाः.
— ^d) K_{3, 4} B₃ तदाख्येयं; G₁ तत्रा. K₁ त्वयानवे.

6 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^b) K₂ Dn D₅ च;
K_{3, 4} D_{1, 2} G₁ सु- (for [आ]शु). — ^c) Ś₁ K_{1, 2, 4}
B_{1, 3, 4} Dn D₅ T₂ G₃ निशाम्य. K₂ Dn D₅ [अ]थ; G₁
तु (for च). B D_{4, 6} यथान्यायं; D₂ तथा तस्य (for हयं).
K₄ (by corr.) निशाम्य चाह राज्ञश्च; Dc निशाम्य तानि
चान्यानि. — ^d) D₂ आगता (for अगमत्).

7 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B₂ यथादृष्टं; D_{4, 6}
'न्यायं; G₁ 'तत्त्वं. — ^b) D₂ निवेदयत्. — With 7^{cd} cf.
340* above. — ^c) K₂ B₁₋₃ Dc Dn D_{4, 5} T₂ G₃ M₂
तया; K₃ B₄ D₁ त्वया; K₄ यथा; D₅ मया (for तदा).
D₂ निमित्तं च यथावृत्तं. — ^d) Ś₁ K₃ देव; K_{1, 2, 4} B₃
Dn D_{1, 5} दैव (for दिव्य). D₂ बाहुकेनैव मानुषं.

8 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ D₅ तस्योप-
चारो; K₃ शुद्धोप; Dc शुद्धोप; T₂ G_{3, 4} शुच्यपदानो; G₁
शुभापदानो; G₂ दिव्यापदानो; M₁ दिव्योपचारो. T₁ दृढं
शुच्यपचारेण. — ^c) K₁ दृष्टपूर्वा; K₃ G₂ दृष्टपूर्व; Dn₃ D₂
दृष्टः पूर्व. — ^d) K₄ M₂ यथाविधः.

9 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T₁ G₁ स्वयम्
(for ह्रस्वम्). T₂ G₂₋₄ तु द्वारं (for संचारं). — ^c) K₃
D₁ तत्र; Dc तं च (for तं तु). K₄ transp. तु and दृष्ट्वा.
K₄ T₂ G_{2, 3} तथासंगम्. — ^d) K₂ न सर्पति; K₄ D₂ स
सर्पति; G₁ अर्पयति (for उत्सर्प). — ^e) Ś₁ K_{1, 3} [S]प्यत्र;
S (except T₁) तस्य (for स्प्यस्य). Ś₁ K₂₋₄ D (except
D_{3, 4, 6}) सुमहान् (for सुमहद्). — ^f) T₁ G₁ कुरुते; T₂

C. 3. 2930
B. 3. 75. 10
K. 3. 73. 9

संकटेऽप्यस्य सुमहद्विरं जायतेऽधिकम् ॥ ९
ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
प्रेषितं तत्र राज्ञा च मांसं सुबहु पाशवम् ॥ १०
तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भस्तत्रोपकल्पितः ।
स तेनावेक्षितः कुम्भः पूर्ण एवाभवत्तदा ॥ ११
ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्चित्य बाहुकः ।
तृणमुष्टिं समादाय आविध्यैनं समादधत् ॥ १२
अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।
तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १३
अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
यदग्निसापि संस्पृश्य नैव दह्यत्यसौ शुभे ॥ १४

G₂₋₄ M भवते (for जायते). K₂ B₁ Dc Dn D₅ विचरो जायतेधिकः (B₁ 'कं'); K₃. 4 D₁. 2 विचारो जायतेधिकः.

10 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^b) K₂ D₅ त्वनेकशः (for अने). — ^c) Ś₁ K₁. 2 D (except D₄. 6; D₃ missing) तु (for च). — ^a) Ś₁ K₁. 2 B₂. 4 Dc Dn D₅ बहु च; K₃. 4 B₃ D₄. 6 च बहु; B₁ बाहुक (for सुबहु). K₂ D₅ पायसं; T₁ G₁ पेशलं; T₂ G₂. 3 पाशुकं; G₄ पाचकं (for पाशवम्). D₁. 2 मांसं चैव (D₁ बहु) प्रभूतवत्.

11 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₁ प्रक्षालनार्थं च; T₂ G (except G₁) चैव जलार्थाय. — ^b) D₄. 6 [अ]थ; T₁ G₁. 2 [अ]पि; T₂ G₃. 4 M [अ]भि- (for [उ]प-). K₂ Dn D₅ कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः. — ^c) Ś₁ K₁ वीक्षितः; T₁ G₁ वेक्षितः (for [अ]वेक्षितः). K₂ Dn D₅ ते (K₂ स) तेनावेक्षिताः कुम्भाः. — ^d) Ś₁ K₁. 3. 4 ततः (for तदा). K₂ Dn D₅ पूर्वमाणाभवंस्ततः.

12 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^b) K₂ D₅ संविस्ज्य च; K₃ समधिसृत्य; D₂ T₁ G₄ श्रुत्य. — ^c) K₁ B D₄. 6 उपादाय (B₂ अवेक्ष्याथ); Dc समास्थाय; M₂ समाधाय. — ^d) Ś₁ समृद्धेऽसौ; K₁ समिद्धेऽसौ; K₂ D₅ समिध्यंतं; K₃ समिद्धे तं; K₄ सोपध्मातुं; B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 सवितुस्तं; B₃ Dc समिधे तं; D₁. 2 समृद्धयर्थः; G₁ ह्या ध्यैनं. Ś₁ K₁. 3 D₁. 2 समासृजत्; K₄ समादधे; D₅ अवासृजत्.

13 D₃ missing (cf. v.l. 1). — After 13^{ab}, T₁ G₁ read 17^{cd} followed by 341*. — ^c) Ś₁ T₁ तम् (for तद्). K₃ D₁ तदद्भुतमिदं दृष्ट्वा; T₂ G₂₋₄ तस्यैतच्चरितं दृष्ट्वा.

14 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₃ transp. तस्मिन् and सुमहत्. — K₁ om. (hapl.) 14^b-15^c. — ^c) B₂ D₄. 6 उप- (for अपि). — ^d) B₂ Dc D₄. 6 T₂ G₂₋₄

छन्देन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतम् ।

अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५

यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ।

मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि तान्यथ ॥ १६

भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति च ।

एतान्यद्भुतकल्पानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।

अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिस्त्वचितम् ॥ १८

सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।

केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १९

न च (for नैव). K (K₁ om.) D (except D₄. 6; D₃ missing) [अ]सौ दह्यते; G₁ दह्येदसौ (for दह्यत्यसौ).

15 D₃ missing (cf. v.l. 1). K₁ om. 15^{abc} (cf. v.l. 14). — ^a) G₁ शयेन (for छन्देन). K₄ T₁ G₁ [ए]व (for च). — ^b) Ś₁ T₁ G₁ भवत्या (for वहत्या). D₄. 6 बहु; G₁ ध्रुवं; M₁ घटं (for द्रुतम्). T₂ G₂₋₄ भवत्यावर्जितादृष्टात्. — ^c) Ś₁ (corrupt) अवतीर्थ (for अतीव). K₃ तस्य (for चान्यत्). — ^d) D₂ 'यं पश्यती ह्यहं.

16 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Dc यानि; D₂ यतः; M₂ यत्सु- (for यत्स). — ^b) K₄ पाणिभ्यां (for हस्तां). T₂ G₃. 4 ममृशे; G₂ अमृशत् (for ममृदे). — ^c) T₂ G₂₋₄ मृद्यमानानि. K₃ पुष्पाणि; G₄ बाहुभ्यां. — ^d) Ś₁ चान्यथा; K₂ Dc₂ Dn D₂ T₂ G₂₋₄ नान्यथा; T₁ G₁ तान्यपि (for तान्यथ).

17 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K₃ भूयश्चापि; K₁ भूयस्तानि; G₁ भूत्वा भूयः. Ś₁ K₁. 2 सुगंधानि. — ^b) K₁ [अ]पि; K₂. 3 B₄ D (except D₂. 4. 6; D₃ missing) T₂ G₃ हि; B₁ वै; M₂ [उ]त (for च). T₁ हृषितानि तथैव च. — T₁ G₁ read 17^{cd} after 13^{ab}. — ^c) Ś₁ K Dc Dn D₁. 2. 6 'लिंगानि; B D₄. 6 T₁ G₁ 'रूपाणि (for 'कल्पानि). — ^d) K₁ पुनरागता; S मृशविस्मिता (M₂ 'मागता). — After 17, S ins.:

341* चेष्टितानि विशालाक्षि बाहुकस्य समीपतः ।

18 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 18^{cd}. — ^d) Dc कर्मचेष्टितं.

19 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ आशंकं (for सा शङ्कं). — ^b) Ś₁ K Dn D₁₋₃. 6 बाहुकं पुनरि-

पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
 महानसाच्छृतं मांसं समादायैहि भामिनि ॥ २०
 सा गत्वा बाहुके व्यग्रे तन्मांसमपकृष्य च ।
 अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणं प्रियकारिणी ।
 दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥ २१
 सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
 प्राश्य मत्वा नलं सूदं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता ॥ २२
 वैकुण्ठं च परं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ।
 मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ २३
 इन्द्रसेनां सह आत्रा समभिज्ञाय बाहुकः ।

अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्गमानयत् ॥ २४
 बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ।
 भृशं दुःखपरीतात्मा सस्वरं प्ररुद ह ॥ २५
 नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ।
 उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २६
 इदं सुसदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।
 ततो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् ॥ २७
 बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
 वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २८

C. 3. 2950
B. 3. 75. 28
K. 3. 73. 28

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

नितैः. — °) Ś1 Dc1 केशिनी. — °) Ś1 K2-4 D (except D4. 6) T1 G1 M2 रुदंती; G2 शंसंतीं.

20 D3 missing (cf. v.l. 1). D2 om. from 20^b up to 1^a of the next adhy. — °) T1 [ए]व संवृतं; T2 G M सुसंस्कृतं (G1 [ए]व सांप्रतं) (for [उ]पसंस्कृतम्). — °) Ś1 K4 B1 Dn2 M2 श्रितं; B2 च तं; T2 G3 द्रुतं; G2. 4 धृतं (for श्रुतं). K3 G1 महानसाश्रि (G1 °श्रु)तं मांसं. — °) Ś1 समादायेह; K1 B2 °य हि; K2 Dn D5 आनयस्वेह; Dc समादायैव; T2 G2-4 M1 आदायेहै (G2 °यैहो; G4 °यैहै)-हि. K2 भाविनी; B Dc Dn2. n3 D4-6 भाविनि (B2 केशिनी).

21 D2 om. 21 (cf. v.l. 20). D3 resumes from ता in 21^c (cf. v.l. 3. 72. 25). — °) K2. 3 (by corr. sec. m.) Dn D5 बाहुकस्याग्रे (for °के व्यग्रे). — °) K3 M2 उप° (for अप°). Ś1 K3. 4 D1 M ह (for च). — °) K2. 4 D (except D4. 6; D2 om.) तत्क्षणात्. — °) T2 G2-4 तदा (for ततः). — °) K3 कुरुसत्तम; G1 °पुंगव.

22 D2 om. 22 (cf. v.l. 20). — °) K4 (by corr.) सूचिता; T G2-4 M साशिता (for सोचिता). G1 प्राशिता नलसिध्यर्थ. — °) K2. 4 B D (except D1. 3; D2 om.) T1 M2 सूतं (for सूदं).

23 D2 om. 23 (cf. v.l. 20). — °) K2 D5 वैकुण्ठं; B D6 कैव्यं च; D4 कैव्यं च. K2-4 B D (D2 om.) T2 G1. 3 परमं; T1 च पुनर; M2 तु परं. — °) T1 G1 वदनं (for च मुखं). — °) T2 G3. 4 मानिनी; G2 भामिनी (for भारत).

24 D2 om. 24 (cf. v.l. 20). — °) G1 M2 तद-

(M2 °दा)भिज्ञाय. T2 G2-4 तां विज्ञाय च नैषधः; M1 तदा विज्ञाय नैषधः. — °) D1 सोमिकृत्य (for अभि°). Dc2 नलो; S (except T1 G1) तदा (for ततो). — °) Ś1 K1 परिष्वज्याङ्ग°.

25 D2 om. 25 (cf. v.l. 20). — °) Ś1 M2 भृश- (for भृशं). — °) Ś1 स स्वरं; K1 B2 Dc सस्वरं; K3. 4 B4 Dn D1. 3-6 G4 सुस्वरं.

26 D2 om. 26 (cf. v.l. 20). — °) T1 G1 M2 [अ]थ; G4 तौ (for तु). — °) Dc असृजत् (for असकृत्). T1 G1 तथा.

27 D2 om. 27 (cf. v.l. 20). — °) Ś1 K2 Dn D5 च; K3 D3 (by corr.) तु; B1 D4. 6 स्त्र (for सु). — °) Ś1 K D (except D4. 6) T1 G1 M2 अतो (for ततो). D1 निमित्तं (for दृष्ट्वैव).

28 D2 om. 28 (cf. v.l. 20). — °) K2 D5 संवदंतीं (for संप°). — °) S (except T1 G1 M2) दोषवत् (for °तः). — °) Dc2 transp. गच्छ and भद्रे. B D (except D1. 3. 6; D2 om.) S (except T1 G1 M2) यथासुखं (for नमोऽस्तु ते).

Colophon om. in D2. — Major parvan: Ś1 Dn2 D5 T G2-4 आरण्य. — Sub-parvan: N (D2 om.) T1 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn M2 (before corr.) 75; D1 79; T G M2 (after corr.) 73 (as in text); M1 74. — Śloka no.: Dn 29.

७४

C. 3. 2951
B. 3. 76. 1
K. 3. 74. 1

बृहदश्व उवाच ।

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।
मातुः सकाशं दुःखार्ता नलशङ्कासमुत्सुका ॥ २
परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
स वा प्रवेश्यतां मातर्मां वानुज्ञातुमर्हसि ।
विदितं वाथ वाज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४
एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानाच्च पार्थिवः ॥ ५
सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।

नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६
तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ७
ततः काषायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी ।
दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
दृष्टपूर्वस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ ९
अनागसं प्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ १०
किं नु तस्य मया कार्यमपराद्धं महीपतेः ।
यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रया हताम् ॥ ११
साक्षादेवानपाहाय वृतो यः स मया पुरा ।

74

- 1 D₂ om. 1^a (cf. v.l. 3. 73. 20). — ^a) D₃ एवं (for सर्व). S (except T₁ G₁ M₂) तत् (for तु). — ^c) S (except T₁ G₁) आगम्य. Ś₁ K₁-3 Dc Dn D₅ सर्व; K₄ D₁-3 शीघ्रं (for क्षिप्रं).
- 2 ^a) Ś₁ K₁. 4 D₁. 2 नलशंकासमन्विता; K₂. 3 Dc Dn D₃. 5 दर्शनकांक्षया (Dc °क्षिणी).
- 3 ^a) K₄ M₁ [S]पि; B Dc D₄. 6 [S]थ (for मे). — ^c) K₂ D₂. 5 रूपं मे; B₃. 4 Dc S (except M₁) रूपेण.
- 4 ^a) D₁ स च; D₂ तं च (for स वा). — ^b) D₃ M₁ मा (for मां). Dc om. वा. K₂ चैवाज्ञातुम्; K₃ वा चाज्ञातुम्; D₁. 2. 5. 6 चानुज्ञातुम्; M₂ वानुज्ञातुम्. — ^c) K₃ Dc D₁ चाथ (for वाथ). Ś₁ K₁. 2 D₂ M₂ वा ज्ञातुं; Dc विज्ञातं (for वाज्ञातं). D₅. T₂ G₂-4 विदितं वा यथाज्ञातं; T₁ G₁ विदितं मे यथाज्ञातं (G₁ °था ज्ञात्वा).
- 5 ^b) K₄ जननी (for सा देवी). — ^c) D₂ स्वम् (for तम्). — ^a) Ś₁ अभिजानात्; Dc D₃ अनुजानात्; G₁ अन्वजानन्. K₂ B₄ Dn D₅ T₂ G स (for च). K₄ अनुजानीष्व पार्थिव.
- 6 ^b) D₁ [ए]व पुनः पुनः; T₁ G₁ M₂ कुरुनंदन (for भरतं). — After 6, N ins.:
- 342* तां स दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।

आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्चपरिभुतः ।

- [(L. 1) D₂ तां स; D₃ तस्मिन्; D₄. 6 तां तु (for तां स). Ś₁ om. (hapl.) from the posterior half of line 1 up to 7^a. D₄. 6 तदा (for नलो). K₁ तदा (for नृपः). — (L. 2) K₄ D₂ दुःखशोकाभ्यां (for शोकं). D₄. 6 मन्युना-भिपरिभुतः.]
- 7 Ś₁ om. 7^a (cf. v.l. 6); K₄ D₁. 2 om. 7. — ^a) K₃ Dc D₃ च (for तु). — ^b) Dc T₂ G₂ तथा (for तदा). — ^c) T₁ G₁ M₂ °समायुक्ता.
- 9 ^a) K₂ Dn D₅ पूर्व. दृष्टस् (for दृष्टपूर्वस्). — ^c) Dc G₁ गहने; D₂ विजने (for विपिने). — T₁ om. (hapl.) 9^a-11^c. — ^a) B₂ D₅ transp. गतः and यः.
- 10 T₁ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^a) Ś₁ K₃ (by corr.) Dc₂ D₁ अनागसां; S (except G₁; T₁ om.) °सी. — ^b) M₁ विपिने. B₁ T₂ G₂-4 M₁ श्रमकशितां; G₁ M₂ शोकमोहितां. — ^a) D₂ S (T₁ om.) °श्लोकादृते नलात्.
- 11 T₁ om. 11^{abc} (cf. v.l. 9). — ^a) K₂ B₁ Dn D₁. 5 किमु (for किं नु). N (except Ś₁ K₁) बाल्यात्; T₂ G₃. 4 चीर्णं (for कार्यं). — ^b) G₁ अपकारं. — ^c) K₄ गतवान्; D₄ विजने (for विपिने). — ^a) K₄ विपिने (for गतवान्). K₂ Dn D₅ [अ]र्दितां (Dn₂ °न्वितां) (for हताम्).
- 12 ^a) Ś₁ अपात्यायं; D₃ विहायेह (for अपाहाय). — ^b) K₂. 4 D (except D₁. 4. 6) transp. मया and पुरा.

अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ १२
 अग्नौ पाणिगृहीतां च हंसानां वचने स्थिताम् ।
 भरिष्यामीति सत्यं च प्रतिश्रुत्य क्व तद्गतम् ॥ १३
 दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ।
 शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्राप्तवद्बहु ॥ १४
 अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
 परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्त इदमब्रवीत् ॥ १५
 मम राज्यं प्रणष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
 कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ १६
 त्वया तु धर्मभृच्छ्रेष्ठे शापेनाभिहतः पुरा ।
 वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां विवाससम् ॥ १७
 स मच्छरीरे त्वच्छापाद्वहमानोऽवसत्कलिः ।
 त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्राविव समाहितः ॥ १८

मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
 दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ १९
 विमुच्य मां गतः पापः स ततोऽहमिहागतः ।
 त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ २०
 कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
 उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥ २१
 दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।
 भैमी किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २२
 स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
 श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भाङ्गस्वरिरुपस्थितः ॥ २३
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
 प्राञ्जलिर्वैपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २४

C. 3. 2975
B. 3. 76. 25
K. 3. 74. 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

— °) D₄ अनुजातां. T₁ G₁ M₂ अभिमतां; T₂ G₂₋₄ M₁ अभीकामां.

13 °) Ś₁ K₁. 3 D₂. 3 अग्निं पाणौ गृहीत्वा तु; K₂. 4 B Dc Dn D₁. 4-6 अग्नौ पाणि गृहीत्वा तु (B₁. 3 च). — °) K₁ B_{4m} Dn D₂. 4. 6 देवानां (for हंसां). Ś₁ K₁. 4 B₁. 3. 4 Dn D₂. 4. 6 T₁ G₁ अग्रतः; K₂ D₅ वचनं; K₃ B₂ Dc D₃ नात् (for ने). Ś₁ K₁ पुरा; K₂ D₅ यथा; K₃. 4 B Dc Dn D₃. 4. 6 T₁ G₁ तथा; D₁. 2 तदा (for स्थिताम्). — °) N (except Dc₁ D₁. 3) भविष्यां. G₁ संश्रुत्य (for सत्यं च). Ś₁ K₁ तत्; K₂ Dn D₁. 3. 5 तु; K₃. 4 D₂ यत् (for च). — °) D₁ कृतव्रतां; D₃ तु सोगमत् (for क तद्गतम्).

14 °) B₃ S (except T₁ G₁ M₂) दमयन्त्यां ब्रुवन्त्यां तु; Dc दमयन्त्यब्रुवन्त्यास्ते. — °) G₁ श्रुत्वा तु शोकजं वारि. — °) K₃ D₂ आपतद्; K₄ D₁ प्रापतद्; M₂ प्राद्वद्. K₄ जलं (for बहु). Ś₁ उदकं प्राश्रुवन्मुहुः; G₁ नेत्राभ्यामसृजद्बहु.

15 °) N (except Ś₁) कृष्णसाराभ्यां. — °) K₃ हि तत्; K₄ तु यत् (for तु तत्). D₂ नेत्राभ्यां च जलं तदा; S रक्तभ्यां सलिलं तु तत्. — °) D₃ T₂ G₂₋₄ राजा (for दृष्ट्वा). D₂ पतितं सहसा दृष्ट्वा. — °) B D (except Dc₁ D₁) शोकार्ताम्. T₁ G₄ शोकार्ता (for शोकार्तं). G₁ शोकार्ता तामुवाच ह.

16 °) Ś₁ K₁. 3 B Dc D₄ T₁ G₁. 4 प्रणष्टं. — °) Ś₁ K₁ transp. नाहं and तत्. — °) T₁ G₁ च; M₂ तु

(for तत्).

17 °) K₂ Dn यत्त्वया धर्मकृच्छ्रे तु; K₃ Dc त्वया तु पापकृच्छ्रेण; K₄ D₁. 2 त्वया तु धर्मकृच्छ्रेषु (D₁ कृच्छ्रे तु); B D₃. 4. 6 त्वया धर्मभृतां श्रेष्ठे; D₅ यस्त्वया पापकृच्छ्रेण; G₁ त्वया च धर्मविच्छ्रेष्ठे; G₂ त्वया तु धर्मरतया. — °) D₄. 6 हि (for [ओभि-]). — °) K₄ D₂ त्वया दुःखात् (for दुःखिं). — °) Ś₁ K₁. 3. 4 Dn D₁. 2. 3 (by corr.) दिवानिशं; G₄ सवासं.

18 °) Dc मच्छरीरेपि त्वं; D₂. 3 मच्छरीरे तथा (D₃ त्वया) शापात्. — After 18^{ab}, K₄ D₂. 3 ins.:

343* कर्कोटकविषादग्धो मम सत्येन शोभने ।

— °) T₂ G₂₋₄ स (for त्वत्). K₄ संदग्धः; D₂ संतप्तः (for सततं). — °) B₃ Dc D₄. 6 योऽग्रां; T₁ G₁ M₂ अग्रां (for सोऽग्रां). K₁. 2. 4 Dn D₁. 2. 5 सोऽग्रावन्निरिवाहितः.

19 °) T₁ G₁ च वि- (for चैव). — D₂ om. 19^{cd}. — °) K₄ वा तेन; D₁ T₁ चान्येन; T₂ G₂₋₄ चैतेन (for चानेन). — °) K₄ नः सुखं; Dn₃ D₁. 3 नः शुभे; S शोभने (for नौ शुभे).

20 °) Dc उपां (for इहां). K₂ Dn D₁. 2. 5 ततोऽहमिहा चागतः. — After 20^{ab}, K₃ ins.:

344* आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बाष्पधारापरिभुतः ।

23 °) T₁ G₁ स्वैरवृत्त्या. — °) B Dc D₁. 4 G₄ चैतत्; T₂ G₁₋₃ चैव. — °) Ś₁ भार्गवरिं; K₁ भंगस्वरिं;

७५

C. 3. 2976
B. 3. 76. 26
K. 3. 74. 31

दमयन्त्युवाच ।

न मामर्हसि कल्याण पापेन परिशङ्कितुम् ।
मया हि देवानुत्सृज्य वृत्तस्त्वं निषधाधिप ॥ १
तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ २
ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ ३
तेन वाक्ये हृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथाहृते ।
उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ ४

त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाहा पृथिवीपते ।
समर्थो योजनशतं गन्तुमर्थैर्नराधिप ॥ ५
तथा चेमौ महीपाल भजेऽहं चरणौ तव ।
यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसापि चराम्यहम् ॥ ६
अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
एष मुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ७
तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ।
स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ८
चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।

K₂ Dc Dn D₄. 6 T₂ (by corr.) G₃ मांगासुरिं; K₃. 4
D₁-3. 5 M₁ भार्गस्वरिं; T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 भागस्वरिं;
G₁ भागस्वरिं; M₂ भार्गस्वरिं. — After 23, Ś₁ K₃ ins.:
345* कथमुत्सृज्य भर्तारं निभृतैव वधूश्चरेत् ।

24 ^a) B₄ D₁. 4 T₂ G₃ च; Dn₂. n₃ [इ]ति (for तु).
— ^b) D₂ M₁ परिदेवनं. — ^c) Ś₁ भैमी; K₁ नलं (for भीता.)

Colophon om. in K₂. 4 Dn₁. n₂ D₂. 3. 5. — *Major parvan*: Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य. — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁. 3 B₁₋₃ Dc D₁. 4. 6 T₁ G₁ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₃ M₂ (before corr.) 76; D₁ 80; T G M₂ (after corr.) 74 (as in text); M₁ 75. — *Śloka no.*: Dn₃ 25; D₁ 24.

75

1 ^b) K₂ B Dn D₄. 6 दोषेण (for पापेन). — ^c) K₄ D₁. 2 T₁ तु (for हि). Ś₁ K₁. 3 Dc मया देवान् समुत्सृ (K₁ परित्यज्य).

2 ^a) K₃. 4 D₄. 6 G₂. 4 M तवाधिं; T₁ विवाहां (for तवाभिं). — ^b) T₂ G₂₋₄ transp. सर्वतः and ब्राह्मणाः.

3 ^a) Ś₁ K₁ त्वा; D₂ तु (for त्वां). — ^b) K₃ वै द्विजः (for पार्थिव). — ^c) Ś₁ K₁. 3. 4 B Dc M अध्यगच्छत्; D₂ G₁ अभ्यां; D₃ अध्यां. N (mostly) कोशलायां. T₂ G₂₋₄ सं (G₂. 4 त्वां) दृष्टवान्कोसलेषु.

4 ^a) K₂ Dn D₅ वाक्ये कृते; K₄ (after corr.) D₂ वाक्येरिते; B₄ Dc D₃ G₁ M न ते; T₂ G₂₋₄ न वै (for

वाक्ये हृते). Ś₁ D₁. 2 तस्मिन् (for सम्यक्). K₁ B₁₋₃ D₄. 6 तेन वाक्येन सम्यक्ते. — ^b) D₃ अभिज्ञाने (for प्रति). Ś₁ K₁ तथागते; K₃ B₄ Dc D₃ तथा कृते; K₄ हृते त्वया; D₁ त्वया कृते; D₂ कृते त्वया; T₂ G₂₋₄ समाहृते. — ^c) K₄ D₂ नैषधागमने.

5 ^a) S त्वद् (M₁ यद्) (for त्वाम्). — ^b) Ś₁ एकाहः; K₃ D₁. 2 एकाहात्; G₁ एकाहौ. D₁ पृथिवीतले.

6 ^{ab}) T₁ G₁ M₂ च मां (M₂ मा); T₂ (before corr.) G₂. 4 [अ]पि मां; T₂ (after corr.) G₃ [अ]पीमौ; M₁ चाह (for चेमौ). B₁ T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 M₂ भजेतां; B₂ शपेहं; B₃ M₁ भजेयं (for भजेऽहं). Ś₁ K D (except D₄. 6) स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते. — ^c) B₄ नापकृतं; T G ना (T₁ नौ; G₁ न) संमतं; M न विकृतं (for नासत्कृतं). — ^d) Ś₁ K₁. 3 मनसाभिचरां; K₁ D₂. 3 (sup. lin.) सापि स्मरां; D₁ सा विस्मरां; T₁ M सा विचरां. — After 6, G₁ M read 9.

7 D₂ T₁ om. (hapl.) 7-8. G₁ M transp. 7 and 8. — ^a) M₂ अंतश् (for अयं). — 7^{cd} = (var.) 8^{cd}, 9^{cd}. — ^c) G₁ M₂ स वि- (for एष). K₂ Dn D₅ transp. मुञ्चतु and मे.

8 Ś₁ om. (hapl.) 8-10; D₂ T₁ om. 8 (cf. v.l. 7). G₁ M transp. 7 and 8. In K₄, 8^{ab} is cancelled. — ^a) Dn यथा (for तथा)! — ^b) D₁ प्रायेण; S (except T₁) परितो (G₁ करेण) (for परेण). K₁ तथा; D₃ त्विषा (for सदा). — K₄ om. 8^{cd}. — 8^{cd} = 9^{cd}; cf. 7^{cd}. — ^c) N (Ś₁ K₄ D₂ om.) स मुञ्चतु मम प्राणान्.

9 Ś₁ D₅ om. 9 (for Ś₁ cf. v.l. 8). G₁ M read 9

[244]

स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ९
 एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
 विब्रुवन्तु यथासत्यमेते वाद्य त्यजन्तु माम् ॥ १०
 एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभाषत ।
 नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ११
 राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
 साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥ १२
 उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया ।
 न ह्येकाह्वा शतं गन्ता त्वद्वत्तेऽन्यः पुमानिह ॥ १३
 उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
 नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ॥ १४
 तथा ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
 देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ १५

तदद्भुततमं दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत ।
 दमयन्त्यां विशङ्कां तां व्यपाकर्षदरिंदमः ॥ १६
 ततस्तद्रस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः ।
 संस्मृत्य नागराजानं ततो लेभे वपुः स्वकम् ॥ १७
 स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
 प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ १८
 भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।
 सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ १९
 ततः खोरसि विन्यस्य वक्तुं तस्य शुभानना ।
 परीता तेन दुःखेन निशङ्कासायतेक्षणा ॥ २०
 तथैव मलदिग्धाङ्गी परिष्वज्य शुचिस्मिता ।
 सुचिरं पुरुषव्याघ्रं तस्यौ साश्रुपरिप्लुता ॥ २१
 ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।

C. 3. 3002
B. 3. 76. 47
K. 3. 74. 52

after 6. — 9^{cd} = 8^{cd}; cf. 7^{cd}. — °) N (Ś1 D5 om.)
 स मुंचतु मम प्राणान् (cf. v.l. 8).

10 Ś1 om. 10 (cf. v.l. 8). — °) K3 जगत् (for
 त्रयः). — °) K1 तैर्ब्रुवन्तु; B D4. 6 ते ब्रुवन्तु; Dn2 विवदन्तु.
 B D4. 6 यथातथ्यम्. — °) Dn एतद् (for एते). K2 Dn
 D5 G1 देवास; K3 चान्यत्; B1. 3 D1. 3 चाद्य; B4 त्वद्य; D2
 सद्यस्; T1 वाक्यं (for वाद्य).

11 °) K2 Dc Dn D5 उक्तस् (for उक्ते). K2 Dn1
 D5 तया; K3. 4 Dc D1-3 तदा; Dn2. n3 तथा (for ततो).
 — °) D3 °रिक्षेभ्यभाषत.

13 °) B2 D8 तु नल (for अतुलो). Ś1 [S]नघ; K2
 Dc मया; G1 महान् (for ऽनया). — °) Ś1 न ह्यस्या हृदयं
 गन्ता; K4 B3 D4. 6 न ह्येकाहाच्छतं गन्ता; B1. 4 न ह्येकाहाच्च
 तं गन्ता; T2 G2-4 नैकाह्वा दूरतो गन्ता. — °) K2 Dn1. n2
 D5 त्वामृते. T1 M2 इति (for इह). K4 त्वदन्यः कः पुमा-
 निह; G1 ऋतेन्यः पुण्यवानिति.

14 °) K4 D2 त्वं चास्या हि; D1 उभाभ्यां च (for त्वं
 च भैम्या). Dc विशां पते (for मही). — °) T2 G2-4
 न तु (for नात्र). — °) K3 transp. सह and भार्यया (un-
 metrical!).

15 °) K4 D2 एवं; B D4. 6 ततो (for तथा). — °)
 B3 शुचिः; T1 शुभं; G1 सुखं; M2 शुभः (for शिवः). D1
 ववुश्च मरुतः शिवाः.

16 °) K2 Dn D1. 5 तदद्भुतमयं; K3 T1 G2 M2 तमद्भु-

ततमं. — °) T2 G2. 3 M1 विशां पते (for [अ]थ भारत).
 — °) K1. 4 D5 G2 M1 दमयन्त्या; Dn1 T1 G1 °यन्ती. D1
 विशंकायां; T1 विशंकतीं; G1 मनःकांतां. — °) Ś1 K1 G4
 व्यपकर्षदं; K2 Dn D5 उपां; D1 अपां; D2 त्वपां. A few
 MSS. अरिंदम.

17 °) K2. 4 (m as in text) B2. 4 Dn2. n3 D4. 6
 अजरं; G (except G3) अरजं. — °) K1-3 Dn D1. 5 G1
 M1 नागराजं तं; K4 Dc D2. 3 T1 M2 °राजं तु (for °राजानं).
 — °) Dc Dn2 D3 नलो (for ततो). K2 Dn D5 transp.
 वपुः and स्वकं.

18 °) T1 G1 M2 स्वरूपेण.

19 °) B D4. 6 भजमानां; Dc Dn3 भ्राजमानां. D2
 यथामरः; T1. 2 (before corr.) G2. 4 M °पुरं.

20 °) Ś1 K1. 3. 4 B2. 3 D4. 6 M सोरसि; B1 शिरसि;
 G1 चोरसि. K3 विन्यस्ता. — °) K3 महात्मनः (for शुभां).
 — °) T1 G1 M परिश्रान्तेव दुःखेन; T2 G2-4 परिश्रान्ता सुदुः-
 खेन. — °) Ś1 D2 विशन्वास; K1 निःशं; K4 निःश्वसच्च.

21 °) B D (except D1-3. 5) °दिग्धाङ्गी. — °) K2
 B1. 3. 4 D (except D1-3. 5) शुचिस्मितां; B2 [आ]यतेक्षणां;
 S (except T1 G1 M2) शुभानना. — °) K2 B D (except
 D1-3) T1 G1 M2 °व्याघ्रस. — °) K2 B D (except
 D1-3) शोकपरिप्लुतः; S (except T1 G1 M2) चाश्रुपरिप्लुता.

23 °) K4 B3 Dc D1. 3. 4. 6 G4 M1 महाराज. — °)
 K4 D2 मलं; D1 नलं; G1 मुदा (for अहं). D1 नृपं (for

C. 3. 3002
B. 3. 76. 47
K. 3. 74. 52

भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भ्या जननी नृप ॥ २२
ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।
दमयन्त्या सहोपेतं काल्यं द्रष्टा सुखोपितम् ॥ २३
ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।
वने विचरितं सर्वमूषतुमुदितौ नृप ॥ २४
स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।
सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥ २५

दमयन्त्यपि भर्तारमवाप्याप्यायिता भृशम् ।
अर्धसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ २६
सैवं समेत्य व्यपनीततन्द्री
शान्तज्वरा हर्षविबुद्धसत्त्वा ।
रराज भैमी समवाप्तकामा
शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

बृहदश्व उवाच ।

अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा खलंकृतः ।
वैदर्भ्या सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १

ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
तस्यानु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥ २
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।

नलम्). T₂ G₂₋₄ कृतार्थं तमहं नलं. — °) D₁ सुखो° (for सहो°). — °) Ś₁ कले; K₁ ३ काले; K₂ ४ (before corr.) B D कल्यं (K₄ marg. sec. m. तल्पे); G₁ नलं (for काल्यं). Ś₁ K₁ ३ D₅ द्रष्टे; K₄ Dn₁ D₁₋₃ G₁ २. ४ दृष्टा; B₃ प्रष्टा (for द्रष्टा). Ś₁ K₁ ३. ४ D₁ ४ सुखोचितं; D₂ सहोचितं; G₁ सहोषितं.

24 °) Ś₁ K₃ Dc T₁ रात्रौ (for रात्रि). — °) B₂ परस्परं (for पुरां). — °) K₃ सद्भिर् (for वने). — °) Ś₁ K₁ ऊचतुर्. — After 24, N ins.:

346* गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ ।

वसेतां हृष्टसंकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ।

25 °) D₁ चतुर्थे तु (for स चतुर्थे). Dc नलो (for ततो). — °) K₃ स नलः सह; K₄ (by corr.) D₂ संगल्य सह; M₁ सह संगम्य (by transp.). — °) K₄ Dc D₁ २. ४. ६ T₂ G₂₋₄ M समृद्धार्थो (for सुसि°). T₁ G₁ सर्वकामस-मृद्धात्मा.

26 °) K₂ ३ Dc Dn D₃ ६ आसाद्या° (for अवाप्या°). T₁ वाचाप्याययिता शुभं (भृशं also). — °) Ś₁ अवशीजात°. — °) K₄ D₂ जलं (for तोयं).

27 Ś₁ om. 27. — °) B₂ सोयं; Dc D₃ सा वै; S (except T₁ G₁ M₂) सा तं (for सैवं). K₁ व्यपीत; D₁ समेता (for समेत्य). K₂ Dn D₅ व्यपनीय तं द्रां (K₂ द्रा; D₅ द्री); Dc D₄ ६ नीततं द्रा. K₃ (marg. sec. m.) सैवं

समेत्याद्य नलेन राजन्. — °) K₁ D₁ S (except T₂ G₃ M₁) °विबुद्ध°; B₂ D₄ ६ °विशुद्ध° (for °विबुद्ध°).

Colophon. — Major parvan: Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: N (except B₄) T₁ G₁ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: B₄ दमयन्तीसमागमः; D₂ विदर्भानगरे दमयन्तीनल-संयोगः; T₁ दमयन्तीनलसमागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn (Dn₁ sup. lin.) M₁ 76; D₁ 81; T G M₂ (after corr.) 75 (as in text); M₂ (before corr.) 77. — Śloka no.: Dn 53; D₁ 28.

76

1 °) Ś₁ K₁ Dn₁ n₂ D₅ व्युषितां; B D₃ ४. ६ उषितो. — °) T₁ G₁ विशां पते (for स्वलं°). — K₃ om. 1°-2°. — °) K (K₃ om.) Dn D₅ काले; B Dc D₄ ६ कल्यं; D₁ ३ कल्ये; D₂ कल्यो (for काल्यं). G₁ वैदर्भीसहितः कार्य. — °) D₂ T₁ G₁ धिपः.

2 K₃ om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — °) T₂ G₂₋₄ ततो भीमं महाराजं. — °) G₁ transp. प्रयतः and श्वशुरं. B₂ ३ Dc D₄ ६ T G₂₋₄ M प्रणतः; D₃ प्रयतं. — °) K₁ २. ४ Dn D₂ ३. ६ ततोनु; G₁ तथा च (for तस्यानु). — °) B₁ तदा (for शुभा). B₂ ववन्दे चरणौ पितुः.

यथार्हं पूजयित्वा तु समाश्वासयत प्रभुः ।
 नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् ॥ ३
 तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ।
 परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ४
 ततो बभूव नगरे सुमहान्दर्शनस्वनः ।
 जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ५
 अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनम् ।
 सिक्तसंमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः कृतास्तदा ॥ ६
 द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गः प्रकल्पितः ।
 अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ॥ ७
 ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छन्निनं नलम् ।

दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः ॥ ८
 तमानाय्य नलो राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।
 स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमतः ॥ ९
 स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मयान्वितः ।
 दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ १०
 कश्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ।
 अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे निषधाधिप ॥ ११
 यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् ।
 मया कृतान्यकार्याणि तानि मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १२
 नल उवाच ।
 न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।

C. 3. 3022
 B. 3. 77. 14
 K. 3. 76. 14

3 ^a) T₁ परि° (for प्रति°). — D₂ om. (hapl.)
 3^b-3^c. — ^c) Dc सुभृशं; T₁ तदा तं; G₁ तथा सं (for
 यथार्हं). Dc वर्धं (for पूजं). Ś₁ [अ]य; K B Dc Dn
 D₄-6 च; D₃ स (for तु). — ^d) D₅ स समासाद्य तं प्रभुः.
 — ^e) G₂. 4 दृष्ट्वा (for तत्र). — ^f) D₁ शुचिस्मितां; T₂
 G₂-4 मुदान्वितः (for पति°). — After 3, S ins.:

347* अनुजग्राह महता सत्कारेण क्षितीश्वरः ।

4 ^a) Dc वैदर्भ्यां सहितो राजा.

5 ^b) K₁. 2. 4 Dn D₁-3. 5 हर्षजः स्वनः. — ^{cd}) D₂
 तथाविधं (for गतम्). T₂ G₂-4 जनाश्च सर्वे संहृष्टा राजा
 चोत्सवमाचरन्.

6 ^a) K₂ Dn₃ D₁. 2. 4. 6 अशोभयंत; K₄ B₄ °यत्तं.
 T₁ G₁ M₂ नगरिं. — ^b) T₁ G₁. 2. 4 M₂ पताकाध्वजमालिनीं
 (G₂. 4 °नं). — ^c) Ś₁ K₁ सिक्तसं (K₁ °मा) मृष्टपुष्पाढ्यं;
 K₂. 4 Dn D₅ सिक्ताः सु (K₄ स) मृष्टपुष्पाढ्याः; B₂ सिक्तसंमृष्ट-
 पुष्पाढ्यैः; D₂ सिक्तं संमृष्टपुष्पाढ्यं. — ^d) Ś₁ D₃ G₁ तदा
 कृताः; K₁. 3 Dc₁ D₄. 6 कृतास्तथा; K₂ Dc₂ Dn D₅ स्वलं-
 कृताः; K₄ D₂ ततस्तदा; T₁ M₂ तथागताः.

7 ^a) K₃ D₂ S (except T₁ G₁ M₂) द्वारे द्वारे. Ś₁ K₁
 स (for च). D₁ सर्वेषां; M₂ सूत्राणां (for पौराणां). — ^b)
 K₂ Dn₂ पुष्पभागेपि (Dn₂ °भंगोप) कल्पिताः; Dn₁ D₅
 °भारोपकल्पिताः (D₅ °तः); D₃ °भंग्याः प्रकल्पिताः; G₁ °भागः
 प्रकल्पितः. — ^c) K₁ D₁ [अ]पि; B₂ D₄. 6 G₄ तु (for च).
 K₃. 4 D₁. 2. 3 (marg. sec. m.) वेष्टमानि; B₄ D₄. 6 पुष्पैश्च
 (for सर्वाणि). — ^d) Ś₁ K₃ Dc [अ]पि (for च). D₃
 दैवतायतनान्यपि; T₁ G₁ M₂ दैवतानि च भारत.

8 ^b) Ś₁ K₁ G₁ °छन्ना; T₁ °छन्निकं; G₂ °छन्नकं. — ^c)

K₄ समासक्तं; Dc T₂ G₂-4 सहोपेतं. — ^d) Dc₂ T₂ G₂. 3
 जहृषे. B₄ D₁ स (for च). Dc परंतप; D₄. 6 T₂ G₂. 3
 नराधिप; T₁ G₁ परंतपः; M जनाधिपः. K₁ जहृषे वसुधाधिपः.

9 ^a) G₁. 2 ताम् (for तम्). K₂ Dn D₅ T G नलं.
 — ^b) K₃. 4 D₁ क्षामया°. D₃. 4. 6 पार्थिव; T G पार्थिवः.
 — ^c) K₃. 4 D₁ क्षामया°. — ^d) Ś₁ °संमतैः; K₁ D₅
 °संमितैः; K₂ Dn °संमितः; B₂ T₁ °सत्तमः; G₁ °वित्तमः;
 M₁ °संमतं.

10 ^a) G₂. 4 M₁ सत्कृत्य (for °तो). — ^b) K₂ B Dn
 D₄-6 विस्मिताननः (Dn₃ D₄ °नं); Dc विस्मितो नलं.
 — After 10^{ab}, Dn D₁. 3 (marg. sec. m.) ins.:

348* उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतां वरः ।

— ^c) T₁ G₁ M₂ त्वं (for स्वैरु). — T₁ om. (hapl.)
 10^d-13^c. — ^d) K₄ D₅ भवानित्यभिनन्दितः; G₁ M₂
 इत्युक्त्वा च नलं नृपं.

11 T₁ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^a) K₂ Dn₁. n₂
 D₅ किंचित्तु; B₁. 3 D₁ कश्चित्तु; Dc कश्चिच्च. Ś₁ K₁ किंचि-
 (K₁ कश्चि) दूनापराधं ते. — ^c) B₄ Dn₃ °वासे. Dc उषितो
 (for वसतो). — ^d) K₄ मे गृहे. K₁. 3 Dn D₁. 3 T₂
 G₂-4 वसुधाधिप.

12 T₁ om. 12 (cf. v.l. 10); Ś₁ K₁ om. 12^{ab}.
 — ^a) G₁ ते (for वा). — ^b) K₂ Dn D₅ यद्यबुद्धयापि;
 B₁ यद्यनुक्तानि. D₁ G₁ कर्हिचित्. — ^c) Dc कार्यां (for
 कृतां). Ś₁ K B₂ Dn₁ D₂ G₁ कार्याणि (for [अ]कां).
 — ^d) K₂. 3 Dn D₅ G₁ त्वं (for मे).

13 T₁ om. 13^a (cf. v.l. 10); K₂ om. (hapl.)
 13^b-14^c. — ^b) B₃ D₁. 3 T₂ G₂. 3 अल्पम् (for स्वल्पम्).

C. 3. 3022
B. 3. 77. 14
K. 3. 75. 14

कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १३
पूर्वं ह्यसि सखा मेऽसि संबन्धी च नराधिप ।
अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १४
सर्वकामैः सुविहितः सुखमस्म्युषितस्त्वयि ।
न तथा खगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १५
इदं चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १६

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपर्णाय नैषधः ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
ततो गृह्याश्वहृदयं तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव हि ॥ १८
ऋतुपर्णे प्रतिगते नलो राजा विशां पते ।
नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

— D₅ om. 13^c-14^b.

14 K₂ om. 14^{abc}; D₅ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13).
— ^a) K₁ अपि; K₄ B Dn D₃. 4. 6 T₂ G₃ M₁ ह्यपि
(for ह्यसि). B₂ यथा (for सखा). D₁ मेपि; D₂
मेति; T₁ चासि; G₁ M₂ चापि (for मेऽसि). — ^b) B₁
जनार्दन (!); B₂₋₄ D (except D₁₋₃; D₅ om.) T₂ G₃
जनाधिप (for नरा). — ^c) B Dc Dn₂. n₃ D₄. 6 अत-
श्रोर्ध्वं. D₁ S (except G₄) च (for तु). B Dc महाभाग;
Dn₂. n₃ D₄. 6 महाराज; D₅म अपि विभो (for तु भूयस्त्वं).
— ^d) K₂ D₅ प्रीतिमान्क्षन्तुमर्हसि (cf. 349*). — After
14, Dn₂. n₃ ins.:

349* अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमान्क्षन्तुमर्हसि ।

[Prior half=14^c. Cf. v.l. 14^d.]

15 ^a) K (except K₄) B D (except D₁₋₃. 5)
सुविहितैः; G₄ च सहितः. — ^b) = 3. 43. 24^d. B₁. 4 T₂
G अद्यु (for अस्म्यु). — ^c) T₁ G₁ M₂ स्वे (for स्व-).

16 ^a) D₃ G₁ हि यज् (for हय-). — ^c) B₄ उपा-
हर्तुम्; D₅ T₂ (before corr.) G₂. 4 M₁ अपाकर्तुम्. — ^d)
D₄. 6 यदि मन्यसि पा.

17 All MSS. except B₄ D₃ om. the ref. The
portion from 17^c up to 22^d of adhy. 77 is lost in D₃
on a missing fol. (109). — ^a) = 1. 13. 37^b; 53. 13^d;
96. 52^d; etc. S (except T₁ G₁ M₂) शास्त्रं (for विधि).

18 D₃ missing (cf. v.l. 17). — ^a) K₂ न कर्मणा
गृहीत्वा च; Dn D₅ गृहीत्वा चाश्वहृदयं. — ^b) Ś₁ तथा; K₁
नृपो; K₂. 4 Dn D₁. 2. 5 राजन्; T₁ ततो; T₂ G₂. 4 प्रीतो;
G₁ ददौ (for तदा). Ś₁ भास्वरि; K₁ भंगिस्वरि; K₂
भागसुरि; K₃ भागस्वरि; K₄ D₁. 2. 5 M₁ भागं; B₃
भागसुरि; Dc Dn D₄. 6 T₂ (after corr.) G₃ भांगसुरि;
T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 भागस्वरि; G₁ भागस्करि;

M₂ भाङ्गस्वरि. — After 18^{ab}, K₁. 2. 4 B₁. 3. 4 D
(except D₁. 2. 5; D₃ missing) ins.:

350* निषधाधिपतेश्चापि दत्त्वाश्वहृदयं नृपः ।

— ^a) K₁. 2 Dn D₅ M₁ ह; B Dc D₄. 6 तत्; T₂ G₂₋₄
तु (for हि). T₁ G₁ M₂ प्रययौ स्वपुरीं (G₁ स्वां पुरीं; M₂
स्वपुरं) प्रति.

19 D₃ missing (cf. v.l. 17). — ^a) K₂ Dn D₅
गते राजन् (for प्रति). — ^d) B₁ दीर्घ (for दीर्घम्).
D₁ उवास सः (for इवावसत्).

Colophon om. in D₂. D₃ missing. — Major
parvan: Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य; Dn₂ अरण्य. — Sub-
parvan: N (D₂ om.; D₃ missing) T₁ G₁ (all om.
sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn (Dn₁
sup. lin.) M₁ 77; D₁ 82; T G M₂ (by corr.) 76
(as in text); M₂ (before corr.) 78. — Śloka no.:
Dn₁. n₃ 21; Dn₂ 22; D₁ 20.

77

1 In D₃, stanzas 1-22 are lost on a missing fol.
(cf. v.l. 3. 76. 17). — ^c) D₁ जगामाल्प; D₂ पुरास्त्वल्प.
— ^d) K₄ D₂ ययौ स; D₁ कुण्डिनान् (for जगाम).

2 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^b) D₁ चापि (for
परि). — ^c) T₁ G₁ M₂ चापि (for चैव).

3 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^b) T₂ G₂₋₄ महापुरी
(for मही). — Dn₁ om. 3^{cd}. — ^c) K₂ B₄ Dn₂. n₃
D₅ G₁ [अ]य; B₁₋₃ D₄. 6 सु; T₂ G₂₋₄ M₁ [अ]भि- (for
[अ]ति). — ^d) Ś₁ K₁ D₂ महामति; K₂. 3 Dn₂. n₃ D₁. 5

७७

बृहदश्व उवाच ।

स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्त्र्य नैषधः ।
 पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्प्रति ॥ १
 रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडशैः ।
 पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव पद्मशतैश्च पदातिभिः ॥ २
 स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
 प्रविवेशातिसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३
 ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
 उवाच दीव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जितम् ॥ ४
 दमयन्ती च यच्चान्यन्मया वसु समर्जितम् ।
 एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५
 पुनः प्रवर्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः ।
 एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६

जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
 प्रतिपाणः प्रदातव्यः परं हि धनमुच्यते ॥ ७
 न चेद्वाञ्छसि तद् द्यूतं युद्धद्यूतं प्रवर्तताम् ।
 द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८
 वंशभोज्यमिदं राज्यं मार्गितव्यं यथा तथा ।
 येन तेनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९
 द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
 कैतवेनाक्षवत्यां वा युद्धे वा नम्यतां धनुः ॥ १०
 नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
 ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ॥ ११
 दिष्ट्या त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध ।
 दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ।

C. 3. 3041
B. 3. 78. 12
K. 3. 76. 12

महीपतिः (for महा°). K₄ तत्रैव च महामतिः; Dc सह
 सैन्येन भूपतिः.

4 D₃ missing (cf. v.l. 1). D₂ om. 4^{ab}. — ^b)
 Ś₁ बलः; K₁ B D₄. ० बली (for नलः); cf. 3. 50. 1^b.

5 D₃ missing (cf. v.l. 1). B₂ M₁ om. 5^{ab}. — ^a)
 S (M₁ om.) दमयन्त्या. Dc च किं; D₂ तथा (for च यच्च).
 D₁ दमयन्त्या रहितं चान्यत् (hypermetric). — ^b) B (B₂
 om.) Dn₃ D₄. ० T₁ G₁ M समार्जितं. K₂. ३ Dc Dn₁. n₂
 D₅ मम (Dc न मे) किंचन विद्यते; D₁. २ मया वित्तं (D₂ धन)-
 सुपार्जितं; T₂ G₂₋₄ जय त्वं सुसमार्जितं. — ^c) D₂ एष मे
 वै पणः सर्व.

6 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Dc ततः (for
 पुनः). — ^c) = 18^c. K₁. २ Dn D₅ पणेनैकेन (for एक-
 पाणेन). — ^d) K₃ Dc D₄. ० पणयोश्च. D₂ पणामहे.

7 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B₃ आसाद्य; Dc
 आकृष्य (for आहृत्य). — ^c) T₁ G₁ प्रतिपाणं. Ś₁ K₁. ३
 तु दातव्यः; T₁ G₁ प्रदातव्यं. — ^d) T₂ G₂₋₄ प्राणो (for
 परं). B₂ G₂ पणम् (for धनम्). Ś₁ K₃ परं धर्ममिति स्मृतं;
 K₁ परो धर्म इति स्मृतिः; K₂ Dn D₅ परमो धर्म उच्यते; D₁
 परो हि धर्ममुच्यते (metrically defective).

8 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K Dc D₁. २
 व्यवसितं; M₁ इच्छसि पुनर् (for वाञ्छसि तद्). B D₄. ०
 द्यूतं त्वं; Dn त्वं द्यूतं (for तद् द्यूतं). — ^b) B D₄. ० प्राणद्यूतं;

Dc युद्धपूर्व; G₁ भवान्युद्धं. — ^c) Ś₁ Dc द्वैरथो नास्ति;
 K₁ B₂. 4 Dn₂ द्वैरथेनास्ति; T₁ नापि; G₁ नाप. K₄ यदा
 (for [अ]स्तु वै). Ś₁ K₁ D₁. २ वा; G₂ सा (for वै). K₃
 द्वैरथेनास्तु शान्तिर्वा. — ^d) T₂ G₂₋₄ पुष्कर (for वा नृप).

9 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₁ वंश्यं भोग्यम्;
 G₁ वीरभोज्यम्. T₂ G₂₋₄ परहस्तगतं राज्यं. — ^b) K₂ B₃
 Dn D₅ अर्धितव्यं; D₁ आर्धितव्यं; T₂ G₂₋₄ आर्जितव्यं. K₄
 T₁ G₁. २ M₂ यथातथं. — ^c) Ś₁ तेनान्युपायेन; K₁. ३. 4
 D₁. ५ केनाभ्यु°; K₂ B Dc D₄. ० तेनाभ्यु°; Dn D₂ S केना-
 प्यु°. — ^d) K₃ G₁ अनु- (for इति).

10 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Dc तयोर् (for
 द्वयोर्). K₃. 4 D₂ तरा; D₁ तमे (for तरे). — ^b) D₁. ३
 इति (for अद्य). — B₂ om. 10^{cd}. — ^c) K₂ Dn D₅ तु
 (for वा). — ^d) Ś₁ K₁ बध्यतां; K₂₋₄ B (B₃ om.) Dc
 Dn D₄. ० M₂ नाम्यतां; G₂. 4 नद्धतां. K₁ मनः (for धनुः).
 D₁ नाम्यतां धनुरुत्तमं; D₅ युद्धे चानम्य तद्धनुः; G₁ युद्धेनान-
 म्यतां धनुः.

11 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^b) D₁ प्रहसन्निव
 पुष्करः; T₂ G₂₋₄ पुष्करो राज्यगर्वितः. — ^d) T₂ G₂₋₄ M₁
 निषधाधिपं; G₁ M₂ पृथिवीपतिः.

12 D₃ missing (cf. v.l. 1). D₁ om. 12^{ab}. — ^a)
 D₂ T₁ G₁ M₂ द्रव्यं (for वित्तं). — K₂ om. (hapl.)
 12^c-14^b. — ^c) S (except T₁ G₁) वै (for च). B₂. 4

C. 3. 3042
B. 3. 78. 13
K. 3. 76. 13

दिष्ट्या च ध्रियसे राजन्सदारोऽरिनिवर्हण ॥ १२
धनेनानेन वैदर्भी जितेन समलंकृता ।
माधुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ १३
नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षामि च नैषध ।
देवने च मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः ॥ १४
जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १५
श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वबद्धप्रलापिनः ।
इषेय स शिरश्छेतुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ १६
सयस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच ततो नृपः ।

पणावः किं व्याहरसे जित्वा वै व्याहरिष्यसि ॥ १७
ततः प्रावर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ।
सरत्तकोशनिचयः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १८
जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ॥ १९
वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुम् ।
तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २०
न तत्त्वया कृतं कर्म येनाहं निर्जितः पुरा ।
कलिना तत्कृतं कर्म त्वं तु मूढ न बुध्यसे ।

Dc1 G1 दुष्करं; G4 सुकृतं. — °) D1 [अ]सि; T2 G (except G1) वै (for च). K1 Dn3 G1 ध्रियते; Dc T1. 2 (after corr.) G2. 4 प्रीयसे; D1 इष्यसे; D5 [आ]प्यायसे; T2 G3 प्रीयसे. — °) K1 Dn D5 सदारोह (K1 °रि) महाभुज; K3. 4 D1 T1 °रोरिनिवर्हणः; B3 (corrupt) सदा वा विनिवर्तनं; T2 G (except G1) लाभाय मम नैषधः. — After 12, S ins.:

351* पुनर्द्युते च ते बुद्धिर्दिष्ट्या पुरुषसत्तम ।

13 D3 missing (cf. v.l. 1). K2 om. 13 (cf. v.l. 12). — °) K4 D2 पाणेनानेन; T1 G1 जितेना. S1 K1 D (except D2. 4. 6; D3 missing) M1 वै भैमी (for वैदर्भी). — °) D1 वित्तेन; T1 G1 धनेन (for जितेन). — °) G1 क्षिप्रं (for व्यक्तं). — °) K3. 4 Dc इवामराः; T1 G1 M शची यथा.

14 D3 missing (cf. v.l. 1). K2 om. 14^{ab} (cf. v.l. 12). — °) S1 K1 Dc [S]पि (for हि). S1 M त्वा (for त्वां). G1 corrupt. — °) K1 संप्रक्ष्यामि; B1. 2 Dc Dn D5 प्रतीक्षेपि; G2. 4 M1 प्रतीक्षे च. M1 [ए]व (for च). G2. 4 परंतप (for च नैषध). — °) S1 K D (except D4. 6) G2 देवनेन (or °ने न) (for °ने च). — °) T2 G2-4 भवत्येव (for न भवति). T2 (after corr.) G3 सुहृद्गणैः (for [अ]सुहृद्गणैः). B2 Dc D4. 6 अभवन्न सुहृद्गणैः.

15 D3 missing (cf. v.l. 1). — °) T1 G1 [अ]द्यैव; M2 [अ]द्याहं (for त्वद्य). — °) S1 K1 या (for सा).

16 D3 missing (cf. v.l. 1). — °) B2-4 D4. 6 T2 G2. 3 M transp. तु and तस्य. K4 B2-4 Dc D1. 2. 4. 6 T1 G1 M2 तां वाचं; K3 तद्वाचो (for ता वाचो). B1 श्रुत्वा तस्याश्रुयां वाचं. — °) K3. 3 T1 G1 बह्वबद्धः (K3 G1 °द्वं) प्रलापिनः; B3. 4 बह्वबद्धप्रणादि (B4 °शि)नः; D2 बुध्वाबद्धप्रलापिनी; T2 G2-4 बह्वबद्धप्रलापिनः; M2 बह्वबद्धं प्रलापिनं.

— °) T2 G2. 3 M1 तत् (for स).

17 D3 missing (cf. v.l. 1). — °) K3 D2 सु; K4 स; B2. 3 Dc D1. 4. 6 च (for तु). — °) S1 K D (except D4. 6; D3 missing) T1 M2 नलो (for ततो). T2 G नलः (for नृपः). — °) K1 Dc1 D5 G1 पणावः; T1 M पणाय; T2 (before corr.) वैधेयः; G2 वधाय; G4 वैधेयं (for पणावः). K3 G4 व्याहरसि. — °) S1 K1. 3. 4 B4 Dn D1. 2. 5 जितो न; K2 ततो न; T1 M2 जितो वै; G1 कैतव्ये; M1 जिते वै.

18 D3 missing (cf. v.l. 1). — °) Dc पुनः (for ततः). S1 K1 प्रवर्तितं; K4 M2 प्रवर्ततां. — °) = 6°. B D4. 6 वीरेण (for भद्रं ते). — °) K2 Dn D5 °निचयैः. — °) K1-3 B1. 3 D4. 6 T G3 पाणेन; B2 G1 पणेन (for प्राणेन). K3 पणतो; K4 पाणितो; D4. 6 गणितो. M2 यत् (for च).

19 D3 missing (cf. v.l. 1). — °) S1 G1 जित्वा तु; T2 G2. 3 M1 स जित्वा. Dc प्रहसन् (for पुष्करं). — °) Dc पुष्करं चेदमब्रवीत्. — °) S1 न च; M2 जितं (for मम). Dc transp. सर्वं and राज्यं. — °) T2 G2-4 प्राप्तं निहतकण्टकं.

20 D3 missing (cf. v.l. 1). — °) K1 S राजापसद. — °) B1. 2 D4. 6 यस्यास्त्वं.

21 D3 missing (cf. v.l. 1). — °) S1 K Dc Dn D1. 2. 5 (by transp.) त्वया तत्; B D4. 6 T2 G3 च त्वया. — °) K2 B1. 3. 4 Dc Dn D5 S (except T2 G3) विजितः (for निर्जितः). B1. 3. 4 Dc D4. 6 तदा; B2 T1 G1 M त्वया (for पुरा). — °) T1 M2 तु; G1 च (for तत्). Dc D4. 6 S (except T1 G1 M2) सर्वं (for कर्म). — °) K2 Dn D1. 5 च (for तु). K1 रूपः; T1 G1 M2 नीच (for मूढ). D2 त्वं मूढ न च बुध्यसे. — °) K4 D1. 3 पापं (for दोषं).

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ॥ २१
 यथासुखं त्वं जीवस्व प्राणानभ्युत्सृजामि ते ।
 तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ २२
 सौभ्रात्रं चैव मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
 पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीवस्व शतं समाः ॥ २३
 एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
 स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २४
 सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
 पुण्यश्लोकं तदा राजन्निवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २५

कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
 यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २६
 स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः ।
 प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ २७
 महत्या सेनया राजन्विनीतैः परिचारकैः ।
 भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ २८
 प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
 प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोभितम् ।
 प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः ॥ २९

C. 3. 3061
B. 3. 78. 32
K. 3. 76. 32

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

22 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂₋₄ D_c D_n D₁. 2. 5 T₁ G₁ M वै; B₂₋₄ D₄. 6 T₂ G₂₋₄ च (for त्वं). K₂. 3 D_c D_n D₅ T₂ G₂₋₄ M₁ जीव त्वं; B₁ संजीव; T₁ G₁ M₂ त्वं जीव (for जीवस्व). — ^b) K₂ D_n D₅ अवसृजामि; T₂ G₂₋₄ अप्युत्सृजामि. ¹ S₁ वै (for ते). — After 22^{ab}, K₁. 2 B D (except D₁. 2. 5; D₃ missing) ins.:

352* तथैव सर्वसंभारं स्वमंशं वितरामि ते ।

— ^c) ¹ S₁ K₁ यथैव. B₂₋₄ D₄. 6 च त्वयि; M₁ (by transp.) मम च. — ^d) B₂ D₄. 6 मम चैव; B₃. 4 मम वीर; T₂ G₂₋₄ M₁ त्वयि चैव (for त्वयि वीर).

23 D₃ resumes! — ^a) K₂ B₁ D_n D₅ सौहार्दं (for सौभ्रात्रं). ¹ S₁ K D (except D₄. 6) चापि; T₂ G₃ हि च (for चैव). K₄ ते (for मे). D_c नित्यं (for त्वत्तो). — ^b) T₂ (before corr.) G₂. 4 प्रयास्यति. — ^c) T₁ G₁ M₂ च (for हि). — ^d) K₃ D₄ M स जीवस्व; T G स (T₁ G₁ सं-) जीव त्वं (for संजीवस्व). ¹ S₁ K₄ D_c D₁. 2 सं(¹ S₁ स)जीव शरदां शतं; K₁. 2 D_n D₃. 5 सं(D₃ त्वं)जीव शरदः शतं.

24 ^a) K₃ B₁. 3 D₃ शांतयित्वा. — ^c) T₁ G₁ M₂ पुष्करं क्षमयामास; T₂ G₂₋₄ वचनैस्तोषं. — ^d) T₁ G₁ M₂ सांत्वयित्वा (for परि°).

25 ^a) D₁ अथ; D₂ M₂ एव (for एवं). T₁ G₁ नलेन सांत्वितो तेन (sic). — ^b) K₄ B₂. 3 D_{c2} D₃. 5. 6 ह (for तम्). K₃ प्रत्युवाच स तं नलं. — ^c) D_c यदा राजन्; D₂ महाराजं.

26 ^b) K₁ वर्षशतं. D₃. 5 T₂ G₂₋₄ M₁ सुखं; T₁ समी (for सुखी). — ^c) ¹ S₁ K₁ वितरति; K₃ °से.

27 ^a) D_c सत्कथा (for स तथा). T₁ G₁ M₂ स तथा सांत्वितो राजा (G₁ °ज्ञा). — T₂ G₃ om. (hapl.) 27^b-29^a. — ^b) ¹ S₁ समाज्ञाय; B₁ समाश्लिष्य (for मास°).

K₃ B₂₋₄ D₄. 6 ततो नृपः; K₄ D₂. 3 G₄ M तदा नृप; G₁ नराधिप. — ^{cd}) K₂ D_n D₅ transp. स्वपुरं and पुष्करः. K₃ B₂₋₄ स्वजनान्वितः; D_c स्वजनैर्वृतः.

28 T₂ G₃ om. 28 (cf. v.l. 27). — ^a) ¹ S₁ K D (except D₄. 6) G₁. 4 सार्धं (for राजन्). — ^b) T₁ नादितैः; G₁. 4 विजितैः (for विनीतैः). — ^d) G₁ वपुष्मान्. ¹ S₁ K₁. 2. 4 D₂. 5 पुरुषर्षभः; K₃ B D₄. 6 भरतर्षभ; T₁ G₁ M₂ कुरुनंदन. G₂. 4 ययौ वीरश्रिया ज्वलन्.

29 T₂ G₃ om. 29^a (cf. v.l. 27). — ^c) ¹ S₁ K₂. 4 D (except D₁. 3) G₁ M₁ पुरीं; B₁ स्वकं (for पुरं). K₁. 3 T₂ G₂₋₄ M₁ श्रीमद्; B₁ धीमान्; B₂ राजा; D₂ G₁ रम्यां; T₁ M₂ रम्यं (for श्रीमान्). — ^d) B₂ चाल्यर्थम्; G₁ अलंतम् (for अल्यर्थम्). ¹ S₁ K₄ B₁ D (except D₁. 6) M₁ उपशोभितां; T₂ G₃ उपभोगितं. — ^f) B₁. 3 D₄. 5 T₁ G₁ M₂ पौरान्स; B₂ स पौरान् (for पौरांश्च). — K₂ B D (except D₂) ins. after 29; K₁, after 4^{ab} of the next adhy.:

353* पौरा जानपदाश्चापि संप्रहृष्टतनूद्वाः ।

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ।

अद्य स्म निर्वृता राजन्पुरे जनपदेऽपि च ।

उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ।

On the other hand, K₄ ins. after 29:

354* आश्वासयत्तदामात्यान्सर्वाज्ञानपदांस्तदा ।

Finally, S (except T₂ G₃) ins. after 29:

355* हितेषु चैषां सततं पितृवावहितोऽभवत् ।

Colophon. D_{n1} reads it in marg. — Major parvan: ¹ S₁ K₁ D_{n2} D₆ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: N T G₁. 3 (all om. sub-parvan name)

C. S. 3063
B. S. 79. 1
K. S. 77. 1

बृहदश्व उवाच ।

प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १
दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
प्रस्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ २
आगतायां तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३
तथा प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपेऽथ राजसु ।
पुनः स्वे चावसद्राज्ये प्रत्याहृत्य महायशः ॥ ४

mention only नलोपाख्यात. — *Adhy. name*: B₄ नल-
राज्यप्राप्तिः; D₂ अयोध्यागमने अक्षक्रीडायां नलेन पुष्करपराजये
नलराज्यप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) :
Dn M₁ 78; D₁ 83; T G M₂ (by corr.) 77 (as in
text); M₂ (before corr.) 79. — *Sloka no.*: Dn
D₁ 33.

78

1. ^a) B₁ प्रविष्टे; T₁ प्रशास्ते. S (except T₁ M₂) नगरे
(for तु पुरे). — ^b) ^c) K₁ 3. 4 B₃ D₁ 2 प्रयाते पुष्करे हृष्टे; B₂
संप्रशान्ते प्रहृष्टे च. — ^d) D₂ om. from वृत्ते up to तीर्थ
(in 19^c). — K₃ संप्रहृष्टे; B₄ संप्रवृत्तः; T₁ सुप्रवृत्ते; G₂₋₄ M
सुप्रवृत्तः. — ^e) B₁₋₃ D₄ 6 G₁ राजन् (for राजा). — ^f)
B₁ M₂ अथा; T₂ G₂ 3 समा (for उपा). — After 1,
T G ins.:

356* पुण्यश्लोकं तु राज्यस्थं श्रुत्वा भीमो महीपतिः ।

मुदा परमया युक्तो बभूव भरतर्षभ ।

अथ हृष्टमना राजा महत्या सेनया सह ।

सुतां प्रस्थापयामास पुण्यश्लोकाय धीमते ।

2. D₂ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) T₂ G₂₋₄ M₁ तथा
(for पिता). — K₂ om. 2^c-3^d. — ^c) K₁ 3 B Dn₁
D₃ 4. 6 M प्रास्थापयद्. B₁ अदीनात्मा (for अमेया).
— 2^d=1. 2. 184^b; 114. 9^d; 144. 18^b; 4. 21. 47^b; etc.

3. K₂ D₂ om. 3 (cf. v.l. 1, 2). — ^c) T₂ G₂₋₄
अतीव मुदितो वीरो.

4. D₂ om. 4 (cf. v.l. 1). — ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
D₁ 9 स (for सथ). K₂ D₅ जम्बूद्वीपे राजसः; D₁ पे

ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणैः ।

तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्वक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ५

दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ।

देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ६

एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते ।

दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ७

त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।

रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८

ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदेवेदाङ्गपारगैः ।

चराचरे; G₁ द्वीपादिराजसु. — After 4^{ab}, K₁ ins. 353*.— ^c) K₁ D₁ चैवा; D₅ स चा; G₁ चैत्वा (for स्वे चा).K₄ D₅ राज्यं; G₁ राजा (for राज्ये). K₂ B₁₋₃ Dn D₃ 4. 6पुनः शशास तद्वा (B₁ 3 D₃ 4. 6 वै रा) ज्यं; T₁ M पुनः स्वे न्य-वसद्राज्ये. — ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
5. D₂ om. 5 (cf. v.l. 1). — ^b) D₁ G₁ विविधैः(repeated!); T₂ G₂₋₄ विधिना (for विधिवत्). ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
दक्षिणैः; K₁ 2. 4 Dn D₁ 5 G₂ चास; B₂ 3 D₃ प्राप्त;T₂ G₃ 4 चास; G₁ आस. K₃ समासवरदक्षिणैः. — ^d)K₂ Dc सुहृदो; K₃ स्वपुरं; B₁ 3. 4 स्वराज्यं; D₃ 6 स्वं राज्यं(for ससुहृद्). K₂ Dc द्रक्ष्यसे; K₃ B₁ 3. 4 D₃ 6 प्राप्स्यसे;K₄ प्रेक्षसे; D₅ प्रवसन्; T₁ G₂ यक्ष्यसे; T₂ G₃ 4 M रक्ष्यसे;G₁ रक्षसे. M₁ [S]चिरं.6. D₂ om. 6 (cf. v.l. 1). — ^a) B₄ तत्तादृशं (forएतादृशं). T₂ G₂₋₄ एवं च व्यसनं प्राप्तो. — ^c) K₃ D₁ 3नरश्रेष्ठः; B₁ 3 Dc D₄ 6 G₁ M₁ नृपश्रेष्ठ.7. D₂ om. 7 (cf. v.l. 1). — ^{ab}) B D₄ 6 वै; D₁[अ]पि (for [ए]व). G₁ एकाकिना नलेनैव सुमहत्कर्म यत्कृतं.— ^c) M₂ एतादृशं (for आसादितं). — ^d) K₂ T₂ G₂₋₄प्राप्तं. K₄ B₃ Dc₂ Dn₂ D₅ T₂ G₂₋₄ चाभ्युदयं. G₁ तथा

(for पुनः).

8. D₂ om. 8 (cf. v.l. 1). — ^b) G₁ सह (for चैव).B₁ (as in text) D₁ भारत; B₂ 3 D₄ 6 पार्थिव; T₂ G₂₋₄भार्यया (for पाण्डव). — ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
Dc वससे; G₁ समये (for रमसे). T₂ G₂₋₄ कथाश्चापि

समाकर्ण्य.

9. D₂ om. 9 (cf. v.l. 1). — ^a) = Gitā (Vulg.)

नित्यमन्वायसे राजंस्तत्र का परिदेवना ॥ ९
 इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमुच्यते ।
 शक्यमाश्वासितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशां पते ॥ १०
 अस्थिरत्वं च संचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।
 तस्याये च व्यये चैव समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ११
 ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।

श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति ।
 अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यतां च गमिष्यति ॥ १२
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ।
 पुत्रान्पौत्रान्पशून्चैव वेत्स्यते नृषु चाग्र्यताम् ।
 अरोगः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १३
 भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ।

C. 3. 3080
 B. 3. 79. 18
 K. 3. 77. 20

9, Dn₂ ins. :

357* अक्षाणां हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य संनिधौ ।
 नलेन याचितं राज्ञा कलिना च प्रतिश्रुतम् ।

Dn₂ cont. : K₂ Dc₁ Dn₁. n₃ D₁ ins. after 9 : K₄, after
 360* :

358* कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
 ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ।

[In D₁, this *phalaśruti* occurs twice; cf. 301*.]

10 D₂ om. 10 (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ B₂ राजन्;
 B₃. 4 D₄. 6 तात; D₁ चैव; M₂ चेह (for चापि). K₁ इति-
 हासं पुरं चासि. — ^b) Ś₁ K₁ कलेर् (for कलि). K₁ उत्तमं;
 K₂ B Dc₁ Dn₁ D₅ M अच्युत; D₄. 6 अप्युत (for उच्यते).
 — After 10^{ab}, Dn₂ ins. (another *phalaśruti*):

359* य इदं पठते नित्यं य इदं शृणुयान्नरः ।
 न तस्य विद्यते राजन्भयं वै कलिकारकम् ।
 धर्मनित्यस्य युक्तस्य सदाज्वरतस्य च ।
 दान्तस्य च वदान्यस्य कलिः पुंसः करोति किम् ।

— ^c) B Dn₂. n₃ D₃. 4. 6 G₂ M₂ आश्वसितुं; G₁ अध्यासितुं.
 — After 10, K₄ ins. :

360* इदमेवान्यदत्रैव व्यासेन परिकीर्तितम् ।
 कलिना च नृपे दत्तं राजन्वरमनुत्तमम् ।
 अक्षाणां हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य संनिधौ ।
 नलेन पठितः श्लोकः कलिनाशाय भारत ।,

followed by 358*.

11 D₂ om. 11 (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K₁ सुस्थिर-
 त्वं (।). Ś₁ K₁. 4 D₁ च संप्रेक्ष्य. — ^b) K₁ D₅ M₁ पुरुषो-
 (M₁ षे)र्थस्य. K₄ सिद्धये; Dc निश्चयं; G₄ सर्वदा (for
 नित्यदा). — D₅ om. 11^{cd}. — ^c) K₂-4 B Dn D₁. 4. 6
 [उ]दये (B₁ [अ]पि च); T₁. 2 (after corr.) G₁. 3 M₂
 [अ]प्याये (for [अ]ये च). K₂ B₂-4 Dn D₄. 6 चापि (for
 चैव). Dc D₃ व्यसने चोदये चैव; T₂ (before corr.) G₂. 4
 तस्याप्यायस्य वै चैव. — After 11^c, K₂ B₂ Dc Dn D₅
 ins. :

361* न चिन्तयितुमर्हसि ।

श्रुत्वेतिहासं नृपते.

[(L. 1) Dc नावसीदितुम् (for न चिन्त°).]

— ^a) Dc D₁ शुच. D₃ न विषीदितुमर्हसि; S तदाश्वासितु-
 मर्हसि (M₁ सुस्थिरो भव मा शुचः). — K₂. 3 Dn ins.
 after 11 : D₅ (which om. 11^{cd}) ins. after 11^{ab} :

362* व्यसने त्वं महाराज न विषीदितुमर्हसि ।

K₂. 3 Dn D₅ cont. : Ś₁ K₁. 4 B Dc D₃. 4. 6 ins.
 after 11 :

363* विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलतां गते ।

विषादयन्ति नात्मानं सत्त्वापाश्रयिणो बुधाः ।

[(L. 1) Ś₁ देशे (for दैवे). B₁-3 D₄. 6 विलयं; B₄ Dc
 विफलं (for ऽफलतां). K₃ पौरुषेफलवन्ति ते. — (L. 2) K₁
 Dc सत्त्वोपां; B₁ सिद्धापां. K₂ Dn₃ D₅ नराः; Dn₁. n₂
 जनाः (for बुधाः).]

12 D₂ om. 12 (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ D₁ य इदं;
 S (except G₁ M₁) ये चैतत् (for ये चेदं). K₄ कीर्त° (for
 कथ°). — ^c) Ś₁ K₁ B₄ ये; D₁ हि (for वै). T₁ संश्रो-
 ष्यन्ति चाभीक्ष्णं वै; T₂ G₂-4 संश्रोष्यन्तीव चा (G₄ °ति च मे)-
 भीक्ष्णं. — ^d) Ś₁ नाश्रीस्तेषां; K₄ D₁ लक्ष्मीस्तेषां. Ś₁ K₄
 B₁. 5 Dn₂. n₃ D₁ भविष्यति. — K₃ M₁ om. (hapl.)
 12^{ef}. — ^e) Ś₁ तेभ्यो; S (M₁ om.) चास्य (for तस्य).
 Ś₁ व्यवस्यन्ति; K₁ [उ]पसंम्रान्ते (corrupt); Dc D₁ S (except
 G₂; M₁ om.) [उ]पपद्यन्ते. — ^f) Ś₁ K₁ धन्यता च भवि-
 ष्यति; B₃ °तां चागमिष्यति.

13 D₂ om. 13 (cf. v.l. 1). — ^a) G₁ पुण्यं (for
 श्रुत्वा). — ^c) B₁ पुत्रपौत्रान्. T₂ G₂. 3 श्रियः; G₁ सखीन्;
 G₄ श्रियं (for पशून्). K₂. 4 D (except D₄. 6) चापि
 (for चैव). — ^d) K₂ Dn D₅ लभते; B₁ T₁ G₂. 4 M₂
 वेत्स्यन्ते; B₂ लप्स्यते; B₃ वास्यते; T₂ G₃ लप्स्यन्ते; G₁ लप्स्यसे.
 — ^e) K₂ आरोग्यां; B₂-4 D₄. 6 नीरोगः; Dn₁ D₅ आरोग्यः.
 Dn₂. n₃ आरोग्यप्रीतिमांश्चैव; T₂ G₂-4 अरोगाः प्रीतिमन्तश्च.
 — ^f) T₂ G₂-4 भविष्यन्ति. — After 13, B₄ ins. an
 addl. colophon.

14 D₂ om. 14 (cf. v.l. 1). — ^a) D₃ रूपं (for भयं)

G. 3. 3080
B. 3. 79. 18
K. 3. 77. 20

अक्षज्ञ इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १४

वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।

उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह ।

भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १६

ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।

दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्पृष्टुं महातपाः ॥ १७

बृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत्सव्यसाचिनम् ।

वर्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं मनीषिणम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतञ्चस्ततस्ततः ।

तीर्थशैलवरेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥ १९

इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप आस्थितः ।

न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २०

यथा धनंजयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ।

मुनिरेकचरः श्रीमान्धर्मो विग्रहवानिव ॥ २१

तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।

अन्वशोचत कौन्तेयः प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥ २२

दक्षमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने ।

ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २३

K₃ Dn D₆ भयात्प्रत्यसि (for भयं पश्यसि). G₁ यत्र (for यच्च). — ^b) Ś₁ T₂ G₃. 4 M आह्वयिष्यन्ति; K₄ आकर्षयसि; G₁ आश्रयिष्यसि. Ś₁ मा (for मां). — ^c) K₁ T₁ G₂ M अक्षज्ञा. — ^d) K₁ भारत (for पार्थिव).

15 D₂ om. 15 (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ (? gloss) सर्वम् (for कृत्स्नम्). — After 15^{ab}, T₂ ins.:

364* उपपद्यति मत्तश्च भविष्यति न संशयः ।

— ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 D₆ प्रपन्नाय; K₃ सत्यमेतद्; B₁ प्रसन्नोऽस्मि.

16 D₂ om. 16 (cf. v.l. 1). — ^a) T₂ G₂₋₄ राजन् (for राजा). — ^d) G₁ श्रोतुम् (for ज्ञातुम्). K₄ [अ]धीष्ट सो; D₁ वै प्रभो (for तत्त्वतः). — After 16, T₂ G₂₋₄ ins.:

365* कौन्तेयेनैवमुक्तस्तु बृहदश्वो महासुनिः ।

17 D₂ om. 17 (cf. v.l. 1). — ^b) Ś₁ K₁ पार्थिवाय (for पाण्डव). D₁ विशां पते (for महां). — After 17^{ab}, S (except M₁) ins.:

366* लब्ध्वा च पाण्डवो राजा विशोकः समपद्यत ।

कथामेवं तथा कृत्वा नलस्य चरिताश्रयाम् ।

आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्बृहदश्वो जगाम ह ।

— ^{cd}) T₁ G₁ om. 17^{cd}. D₆ गतश्चाशु सरो राजन्; T₂ G (G₁ om.) उक्त्वा चाशु शिरोऽगच्छद्. D₆ तपस्तप्तुं (for उपस्पृष्टुं). M₁ दत्त्वा चाशु महातेजा तत्रैवांतरधीयत.

18 D₂ om. 18 (cf. v.l. 1). — ^{ab}) Ś₁ K₁ D₆ पार्थस्वश्रीषीत्. — G₁ om. (hapl.) 18^{cd}. — ^d) Ś₁ K₁ तपस्विनं; D₁ युधिष्ठिरः; T₂ G (G₁ om.) जितेन्द्रियं (for मनीं).

19 D₂ om. up to तीर्थ in 19^c (cf. v.l. 1). — ^b) K₁ इवस्ततः; K₃ समंततः. — ^c) Ś₁ K₁ शैलचरेभ्यश्च;

K₄ D₆ D₂ शैलच (K₄ व-; D₂ प) रेभ्यश्च; B₂. 3 Dn D₃. 4. 6 T G (except G₂) शैलवनेभ्यश्च. — ^d) B D₄ T₂ G₃ दृढव्रतं; D₁ तथैव च.

20 ^b) Ś₁ दुष्कृतं; K₁ दुष्करं; S (except G₁ M₁) उदारं (for दुरापं). — ^c) T G M₂ transp. न and तथा. M₁ स (for न). D₂ G₄ दृष्टपूर्वं. K₄ D₁ वा; D₂ वै; D₄ T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 M₁ नः (for सन्यः). — ^d) D₁ कचिद्; D₂ श्रुत. D₄. 6 इव (for इति).

21 ^a) K₂ D₆ Dn D₂. 5 G₁ तथा; M₁ स वै (for यथा). — ^b) B₁ G₁ नियतेन्द्रियः. — ^c) K₁ नरः; K₂. 4 D₄. 5 वरः (for चरः). D₆ मुनिवेषधरः श्रीमान्; G₂ मुनिरेकश्चरन्धीमान्.

22 ^a) D₆ D₆ पाण्डवा; D₃ पाण्डवं. Ś₁ K₁. 3. 4 G₁ राजा; D₆ वीरं (for राजन्). — ^b) Ś₁ तपमानं. — ^c) K₄ Dn₁ T₁ कौन्तेयं; T₂ (before corr.) G₂. 4 चैकांते. K₂ D₆. 5 अन्वशोचन्त कौन्तेयाः. — ^d) D₄. 6 transp. प्रियं and जयं. T₂ G₂₋₄ तं प्रियं (for प्रियं वै). G₁ भ्रातरं च धनंजयं.

23 ^a) D₆ च; D₃. 5 सु (for तु). — ^b) Ś₁ K₂. 3 Dn₁ D₂. 3. 5 प्रवृत्त्यर्थं; K₁ तप्यमानो (for शरं). — After 23, S ins.:

367* प्रतिगृह्णाक्षहृदयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

आसीद्बृष्टमना राजन्भीमसेनादिभिर्युतः ।

स्वभ्रातृन्सहितान्पश्यन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अपश्यन्नर्जुनं तत्र बभूवाश्रुपरिभुतः ।

संतप्यमानः कौन्तेयो भीमसेनमुवाच ह । [5]

कदा द्रक्ष्यामि वै भीम पार्थमत्र तवानुजम् ।

मत्कृते हि कुरुश्रेष्ठस्तप्यते दुश्चरं तपः ।

तस्याक्षहृदयज्ञानमाख्यास्यामि कदा न्वहम् ।

७९

जनमेजय उवाच ।

भगवन्काम्यकात्पार्थे गते मे प्रपितामहे ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १
स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् ।
आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २
तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ।
विनाभूता वने वीराः कथमासन्पितामहाः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

गते तु काम्यकात्तात पाण्डवे सव्यसाचिनि ।
बभूवुः कौरवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४
आक्षिप्तसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः ।
अग्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ॥ ५
वनं च तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्मणा ।
कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ॥ ६

C. 3. 3095
B. 3. 80. 6
K. 3. 78. 6

स हि श्रुत्वाक्षहृदयं समुपात्तं मया विभो ।

प्रहृष्टः पुरुषव्याघ्रो भविष्यति न संशयः । [10]

[(L. 2) T₁ G₁. 2 M₁ राजा (for राजन्). — (L. 3) G₁ M₁ स (for स्व-). — (L. 6) T₁ G₁ M कुंतीपुत्रं धनंजयं (for the posterior half). — (L. 7) T₁ G₁ M यत्कृते. T₂ G परमं (for दुश्चरं). — (L. 8) M [अ]प्यहं (for न्वहं). — (L. 9) T₁ G₁ M उपादत्तं (for समु°). T₁ G₁ M₂ विभुः.]

Colophon. Major parvan : Ś₁ K₁ D₅ T G₂₋₄ आरण्य.

— Sub-parvan : All MSS. (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान (B₄ prefixing काम्यके to it) followed by समाप्त (B₁. 2 M₂ om. समाप्त). — Adhy. name : M₂ बृहदश्वगमनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₁ T G M₂ (after corr.) 78 (as in text); Dn₁ (sup. lin.) 76; Dn₂ M₁ 79; Dn₃ M₂ (before corr.) 80; D₁ 84. — Śloka no. : Dn₁. n₃ 27; D₁ 25. — Aggregate Śloka no. : K₄ 1251.

79

1 K₃ (which om. the portion of the text from st. 1 of this adhy. up to line 127^{ab} of adhy. 81) ins. a line which, along with the continuations added in the margins (sec. m.), reads as follows:

368*

वैशंपायन उवाच ।

तीर्थानां चैव माहात्म्यं पुलस्त्येनाभिभाषितात् ।
कदाचित्तीर्थयात्रायां नारदो भगवानृषिः ।
तीर्थानि पर्यटंस्तत्र युधिष्ठिरमुपागमत् ।
विनयावनतो भूत्वा पर्यटच्छुधिष्ठिरः ।

तीर्थाभिधानं पुण्यं च नारदाय महात्मने ।

नारद उवाच ।

तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणु धर्ममृतां वर ।

पुलस्त्युवाच ।

— °) Dn D₅ अकुर्वन्ते (for अकुर्वन्त). T G₁. 3 M₂ किमकुर्वन् (M₂ °र्व) त पार्थास्ते. — °) M₁ विना (for ऋते).

2 °) D₃. 5 सपत्नजित् (for गतिरासीद्). Ś₁ K₁ B₁ Dc D₁. 2 अमित्रजित्; K₄ D₃. 5 M₂ अनन्तं; B₂ G₁ अनेकं. — After 2°, K₄ ins.:

369*

रुद्राणां चैव शंकरः ।

त्रिदशानां महेन्द्रश्च.

— °) S (except G₁ M₂) मा (for मे).

3 °) Ś₁ K₁ देवेन्द्रसमं. — °) Ś₁ K₁ B D₄. 6 समरे (for संग्रामे). — °) Ś₁ विना तेन; D₅ विना तात; T₂ G₂₋₄ विनाकृता. K₄ महा; B₁ D₁. 2 च ते (for वने). K₁ तेन; T₁ G₂ M₂ पार्थाः; G₁ पार्थ (for वीराः).

4 °) Ś₁ D (except D₄. 6) T₁ transp. काम्यकात् and पाण्डवे. Ś₁ K₁ राजन्; K₄ B₁ पार्थे (for तात). N (K₃ om.) सत्यविक्रमे (for सव्य°). — °) Ś₁ K₁. 2 D (except D₄) M₁ पाण्डवेयास्ते. K₄ जाता विमनसः सर्वे. — °) K₄ भ्रातृ°.

5 °) Ś₁ D₃. 3 सूत्रमणयः; D₅ विच्छिन्नसूत्रा मणयः. — °) T₂ G₃ भिन्न° (for छिन्न°). Dc (by transp.) द्विजा इव; G₂ इवांडजाः. — °) K₄ इह; S तत्र (for अथ).

6 °) K₂ D (except D₁. 2. 4. 6) तु (for च).

7 °) M₁ तं विना (for तमृते); cf. v.l. 12°, 13°, 14°, 19°, 22°, 25°, 29°. Ś₁ पुरुषव्याघ्राः; K₂. 4 B₁ D (except D₄) T₁ G₁ M ते नरव्याघ्राः. T₂ G₂₋₄ ऋते तेन नरव्याघ्राः. — °) D₃ सुखम् (for मुदम्). Dn₃ D₃ अप्रासवंतः; D₁ अवामुवंतः. Dn₃ D₁. 2 ते (for वै). K₄

[255]

मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खङ्गायुधगदाधरौ ॥ १८
निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिदं वनम् ॥ १९
यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ।
सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न विभ्यति ॥ २०
यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ २१
तमृते फल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिम् ।
शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ २२
नकुल उवाच ।
य उदीचीं दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।

गन्धर्वमुख्याञ्छतशो हयाल्लेभे स वासविः ॥ २३
राजंस्तित्तिरिक्लमाषाञ्छ्रीमाननिलरंहसः ।
प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २४
तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २५
सहदेव उवाच ।
यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथान् ।
आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥ २६
यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ।
सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥ २७
तस्य जिष्णोर्वृत्तीं दृष्ट्वा शून्यामुपनिवेशने ।

C. 3. 4019
B. 3. 80. 29
K. 3. 78. 30

खङ्गायुधविशारदौ; G₄ M₂ खङ्गायुधगदायुधौ.

19 K₄ (which om. 19^c-20^d) reads सुवर्णकठकावेव कृतावापीजडाययौ (corrupt) as *pāṭhāntara* probably for 19^{ab}. — ^c) = 7^a. M₁ तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7^a etc. — ^d) K₁ नष्टसूर्यसमं; S^o निभं. D₁ जगत् (for वनम्). K₂ Dn D₅ नष्टसूर्यमिवावरं.

20 K₄ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^b) B₁ Dc D₄ पंचालाः. — ^d) S विव्यथुः (for विभ्यति).

21 ^a) Dn₂. n₃ D₂. 4. 6 T₂ G₂. 3 बाहुं. — ^c) Ś₁ निहत्याजौ; K₁ हतानाजौ (for जिता^o).

22 D₁. 2 om. 22. — ^a) M₁ तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7^a etc. N (except Ś₁) T₂ G₃ फाल्गुनं. — ^b) B₂ Dn₂ रतिं (for धृतिम्). Ś₁ धृतिं न लभते वने. — K₂-4 Dn D₅ om. 22^{cd}. — ^{cd}) = 12^{cd}. Ś₁ D₅ अपि (for इव). D₃ शून्यमेव जगत्सर्वमखिलं प्रतिभाति मे. — N (Ś₁ K₄ D₁. 2 om. line 1) ins. after 22 (K₂ Dn D₅, which om. 22^{cd}, ins. after 22^{ab}):

371* पश्यामि च दिशः सर्वास्तिमिरेणावृता इव ।

ततोऽब्रवीत्साश्वकण्ठो नकुलः पाण्डुनन्दनः ।

[(L. 2) Ś₁ अश्वं (for साश्वं).]

23 K₁. 4 Dn₁. n₂ D₁ om. the ref. — N ins. after नकुल उ^o (K₁. 4 Dn₁. n₂ D₁, which om. the ref., ins. after 371*):

372* यस्मिन्दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाजिरे ।

देवा अपि युधां श्रेष्ठं तमृते का रतिर्वने ।

[(L. 1) K₁ B₁-3 Dc D₄. 6 यस्य; K₄ यदि (for यस्मिन्).]

Ś₁ K₁. 4 Dc D₃ transp. दिव्यानि and कर्माणि. D₂ विद्याश्च;

D₅ कर्माणि (for दिव्यानि). D₅ दृष्टानि (for कर्माणि). — (L. 2) K₄ D₁-3 युधां श्रेष्ठे; B₄ सुराः श्रेष्ठास् (for युधां श्रेष्ठं). Ś₁ K₁ गतिर् (for रतिर्).]

— ^a) Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ transp. यः and उदीचीं. — ^b) B₁ S (except T₂ G₃ M₁) transp. जित्वा and युधि. — D₃ om. from शतशो up to 24. — ^d) K₂ Dc Dn D₅ महाद्यु(Dc^o म)तिः (for स वासविः).

24 D₃ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^a) K₄ तदा; B₂ D₁. 2. 5 राज्ञे; M₁ हयान् (for राजन्). Some MSS. तित्तिरं. — ^b) B₂-4 Dn D₄. 6 श्रीमतोनिलं. — 24^d = 26^d.

25 ^a) M₁ तं विना (for तमृते); cf. 7^a etc. Ś₁ K₁ D₁ भीमकर्माणं. — ^b) B₄ अनवरं (for अवरजं). K₄ सर्व-शास्त्रभृतां वरं. — ^c) K₁ चरये काम्यके; T G₂-4 (by transp.) काम्यके कामये. — ^d) Ś₁ K₁. 3 B₂. 4 D₃ G₁. 2 M₁ अम-रोपम.

26 ^a) D₁. 2 कन्यां च. — ^b) Ś₁ K₂ B₁ Dn D₅ महारथः; K₄ बलः; T₂ G₂-4 बलान्. — ^{cd}) K₄ महा; Dc परान्; D₃ पुनर् (for पुरा). B₄ Dc D₅ राज्ञः; D₃ जज्ञे (for राज्ञे). S शतशो घातयित्वारीन्पृतनामध्यगस्तदा. — 26^d = 24^d.

27 ^a) K₁ युधि; D₁-3 पुरा (for मृधे). — ^c) T G एकः सुभद्रामारोप्य; M₂ एकः सुभद्रामहरद्. — ^d) B₁. 4 सद्यनि (for संमते). — After 27, B₄ Dc S (except M₁) ins. :

373* येनार्धराज्यमाच्छिद्य दुपदस्य महात्मनः ।

आचार्यदक्षिणा दत्ता गुरोर्द्रोणस्य भारत ।

[(L. 1) B₄ Dc येन राज्यं समाच्छिद्य.]

28 ^{ab}) D₁ शून्यामिह दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा शून्यामुप-). — Ś₁

C. 3. 4019
B. 3. 80. 29
K. 3. 78. 30

हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ २८
वनादस्माद्विवासं तु रोचयेऽहमरिंदम ।

न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ समाप्तमिन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥

८०

वैशंपायन उवाच ।

धनंजयोत्सुकास्ते तु वने तस्मिन्महारथाः ।
न्यवसन्त महाभागा द्रौपद्या सह पाण्डवाः ॥ १
अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या दीप्ताग्निसमतेजसम् ॥ २
स तैः परिवृतः श्रीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ।

विवभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ३
यथा च वेदान्सावित्री याज्ञसेनी तथा सती ।
न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ४
प्रतिगृह्य तु तां पूजां नारदो भगवानृषिः ।
आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ५
उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

K₁ B₃ Dc Dn₁ D₅ इव; K₂ B₁. 2. 4 Dn₂. n₃ D₆ मम;
K₄ T G₂₋₄ अपि (for उप-).

29 ^b) B₂ D₁. 3. 6 [S]यम् (for ऽहम्). K₄ Dc अर्नि-
दिते (for अरिंदम). — ^c) M तं विना (for तमृते); cf. v.l.
7^a etc.

Colophon om. in Ś₁ K₃. — Major parvan: K₁ T
G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Adhy. name: K₄ D₁. 2 धनंज-
योत्कण्ठा; B₄ काम्यके पाण्डवपरिदेवनम्; T₂ G₃ पाण्डवोत्कण्ठा.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₂ M₁
80; Dn₃ M₂ (before corr.) 81; D₁ 85; T G M₂
(after corr.) 79 (as in text). — Śloka no.: Dn 31;
D₁ 30.

80

 This adhy. is missing in K₃ (cf. v.l. 3. 79. 1);
the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) S कृष्णया (for पाण्डवाः). — After 1, N
(except D₄. 6; Ś₁ K₁ om. line 1; K₃ missing) ins.:

374* धनंजयोत्सुकानां तु भ्रातृणां कृष्णया सह ।

श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ।

[(L. 1) D₁. 2 एवं शोकयुतांस्तु (for the prior half).
K₄ D₁. 2 सह भार्या (for कृष्णया सह). — (L. 2) Ś₁ K₁
महायशः (for ऽप्यजायत).]

2 ^a) Ś₁ K₁ D₁. 3 M सूर्याग्निं; K₂. 4 Dn D₅ हुताग्निं-

मिवानलं. — K₂. 4 D ins. after 2 (Dc ins. line 2
after 4; D₁. 2 om. line 1, but ins. line 2 after 4):
Ś₁ K₁ ins. after 4:

375* तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ।

प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजां चक्रे महात्मने ।

3 K₄ D₅ om. 3-4; Dc om. 3^{ab}. — ^b) K₁ B₄
कुरुनंदन. — ^c) Ś₁ विभाति स्म सुदिसौजा; K₁ विबभौ हि
सुं; T₁ G₁ M₂ प्रबभा. — ^d) Ś₁ पितामहः (for शतं).

4 K₄ D₅ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) D₁. 2 यथेव
(for यथा च). Ś₁ वेदानि; K₁ वेदान्हि; T₁ च वेदैः; G₄
M₂ च देवान् (for च वेदान्). — ^b) K₁ transp. तथा and
सती. K₂ B₁. 5 Dn D₃. 4. 6 T₂ G₃ पतीन्; T₁ पती (for
सती). — After 4, Ś₁ K₁ ins. 375*, while Dc D₁. 2
ins. line 2. only of that insertion. On the other
hand, S ins. after 4:

376* अर्घ्यं पाद्यमथानीय त्वभ्यवादयदच्युतम् ।

नारदस्तु महातेजाः स्वस्त्यस्त्वित्यभ्यभाषत ।

T₂ G₂₋₄ cont.:

377* ततो युधिष्ठिरो राजा दृष्ट्वा देवर्षिसत्तमम् ।

यथार्हं पूजयामास विधिवत्कुरुनन्दनः ।

5 ^a) K₂ Dn D₅. 6 च तां; K₄ B₁₋₃ Dc D₃. 4 ततः;
B₄ M₁ शुभां; T G M₂ स तां (for तु तां). — ^c) K₄ B₂. 4
T₁ आश्वासयन्. — ^d) B₄ D₁. 4. 6 इहा (for इवा). K₄
Dc D₅ उवाच वदतां वरः.

6 B₁ om. 6^a-9^b; K₄ Dc D₅ om. 6^{ab}. — ^a) G₁
महाप्राज्ञ. — ^b) Ś₁ K₁ M₁ पुत्रं (for राजं). — ^d) T₂

[258]

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददामि ते ॥ ६
 अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह ।
 उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं नारदं देवसंमितम् ॥ ७
 त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
 कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ८
 यदि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ हृदिस्थं छेतुमर्हसि ॥ ९
 प्रदक्षिणं यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
 किं फलं तस्य कातरुर्येन तद्ब्रह्मन्वक्तुमर्हसि ॥ १०
 नारद उवाच ।

शृणु राजन्ब्रह्मविहो यथा भीष्मेण भारत ।
 पुलस्त्यस्य सकाशाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ ११
 पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
 पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिवत्तदा ॥ १२
 शुभे देशे महाराज पुण्ये देवर्षिसेविते ।

गङ्गाद्वारे महातेजा देवगन्धर्वसेविते ॥ १३
 स पितृस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।
 ऋषींश्च तोषयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४
 कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महातपाः ।
 ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १५
 स तं दृष्ट्वाग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं च परं ययौ ॥ १६
 उपस्थितं महाराज पूजयामास भारत ।
 भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
 शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
 नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १८
 भीष्मोऽहमस्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत ।
 तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ १९
 एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
 वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २०

M केनार्थी. Ś1 B3 Dn1 M ददामि.

7 B1 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^b) D2 प्रत्यभाषत सत्तम.
 — D2 om. 7^c-8^d. — ^c) N (except B D3. 4; K3
 missing) भूत्वा (for वाक्यं). — ^d) K2 Dn D5 G2. 4 M1
 देवसंमितं; T2 G3 सत्तमं.

8 B1 D2 om. 8 (cf. v.l. 6, 7). — ^a) K4 (by
 transp.) तुष्टे त्वयि; T1 त्वयि दृष्टे. B2 S (except M1)
 महाभागे. — ^c) K1 संदेहं; B3-D4. 6 मन्यामि; D1 मन्यामः
 (for मन्येऽहं).

9 B1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 6). — ^a) T2 G2-4 तेहम्
 (for त्वहम्). — ^d) Ś1 K2. 4 D (except D3. 4. 6) तत्त्व-
 तश्च; K1 तत्त्वविच (for हृदिस्थं). Ś1 अर्हति. B4 G1 M2
 हृदि संछे (B4 वे)त्तुमर्हसि.

10 D5 om. 10. — ^{ab}) Ś1 K2 B2-4 Dn D3 G2. 4
 प्रदक्षिणां; T1 प्रतीक्षणं. K4 D1. 2 G1 M2 transp. कुरुते
 and पृथिवीं. M1 पृथिवीं (for कुरुते), and कुर्याद्वै (for
 पृथिवीं). — ^d) D3 (by transp.) ब्रह्मन् तद्; S (except
 M1) त्वं ब्रह्मन्. K2 B1 Dn भवान्; B3 फलं (for ब्रह्मन्).

11 ^b) N (except B2-4 D4. 6; K3 missing) M1
 धीमता (for भारत). — ^c) B3. 4 D1. 2 हि (for वै).

12 ^c) Ś1 पैत्र्यं. B1 पित्र्यर्थं व्रतमास्थाय. — ^d) Ś1 K
 (K3 missing) Dn D1-3. 5 मुनिभिः सह (for वत्तदा).

13 ^a) Ś1 K1 B3 Dn D2. 5. 6 तथा (Ś1 दा) राजन्
 (for महा). — ^b) B2 देवर्षिवर्जिते; B3. 4 Dc D4. 6 M1
 पूजिते. — D1 om. 13^{cd}. — ^c) Ś1 K (K3 missing)
 Dc D2. 3 भाग; T2 G2-4 देशे (for तेजा).

14 B4 om. (hapl.) 14^{bc}. — ^b) T2 G3 (both
 marg.) परमर्षिभिः. — ^c) K1. 2 B1. 3 Dn D3. 5 तर्प
 (for तोष). — 14^d=17^d.

15 ^b) K2. 4 Dc Dn D5 यज्ञाः; B2-4 D4. 6 मनाः;
 D3 रथः (for तपाः). — ^c) K1 ददर्शादित्यसंकाशं; B1 D3
 T2 G2-4 द्रुतकर्माणं.

16 ^d) Ś1 K (K3 missing) Dn D1. 2. 4-6 G1 M2
 परमं (for च परं).

17 ^a) Ś1 भाग; K (K3 missing) D (except
 D3. 4. 6) भागं (for राज). — 17^d=14^d.

18 ^a) K2 B1-3 Dn1. n3 D1. 4-6 चार्घ्यम् (for चार्घ्यम्).
 D3 शिरसा चार्घ्यामास. — ^d) B4 ब्राह्मणसत्तमे; T2 G3. 4
 ब्रह्मर्षिसेविते.

19 ^a) B2-4 D4. 6 इति (for अस्मि). D1 धर्मात्मन्;
 D2 धर्मज्ञ (for भद्रं ते). — ^b) K1 D1. 2 तव दासोऽस्मि सु.
 — ^d) D1 संशयैः; T2 G2-4 किल्बिषात्.

20 ^a) Ś1 K1 बाहुर (for राज). — ^c) K1 S (except
 M1) प्रयतो; B4 प्रणतो (for प्राञ्जलिर्).

G. 3. 4042
B. 3. 81. 22
K. 3. 79. 25

तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायाम्नायकशितम् ।
भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाभवत् ॥ २१

पुलस्त्य उवाच ।

अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च ।
सत्येन च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सर्वशः ॥ २२
यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृभक्त्याश्रितोऽनघ ।
तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्चापि मम त्वयि ॥ २३
अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यद्वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दातास्मि तेऽनघ ॥ २४

भीष्म उवाच ।

प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमित्येव मन्येऽहं यदहं दृष्टवान्प्रभुम् ॥ २५

यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव धर्मभृतां वर ।
वक्ष्यामि हृत्स्थं संदेहं तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २६
अस्ति मे भगवन्कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।
तमहं श्रोतुमिच्छामि पृथक्संकीर्तितं त्वया ॥ २७
प्रदक्षिणं यः पृथिवीं करोत्यमितविक्रम ।
किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २८
पुलस्त्य उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि यद्विषाणां परायणम् ।
तदेकाग्रमनास्तात शृणु तीर्थेषु यत्फलम् ॥ २९
यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३०
प्रतिग्रहादुपावृत्तः संतुष्टो नियतः शुचिः ।

21 ^{b)} Ś1 स्वाध्यायाम्नायकशितं; K1 सुत्तमं; B4 D4. 6 स्वाध्यायेन च कर्षितं; D2 स्वाध्यायाच्च विकर्षितं; D3 स्वाध्यायेनायं कर्षितं. — After 21^{ab}, G2 ins.:

378* ततः स मधुरेणाय स्वरेण सुमहातपाः ।

उवाच वाक्यं धर्मज्ञः पुलस्त्यः प्रीतमानसः ।

— ^{c)} Ś1 K1 कुरुवरश्रीमान्; B1. 3. 4 D4. 6 M2 कुरुवरश्रेष्ठं.
— ^{d)} K1 प्रीतामनो (sic) अभूत्; B1 D3 प्रीतोभवत्तदा; T1 G1. 4 प्रीतमनाव्रवीत्; M1 प्रीतमना अभूत्. — After 21, Dn D3. 4. 6 S (except M1) ins. an. addl. colophon (adhy. no.: Dn1 T G M2 80; Dn3. 82).

22 ^{b)} D1. 2 प्रणयेन (for प्रश्नं). — ^{d)} K1 [S]हं (for ऽस्मि). K1 नित्यशः; K2. 4 Dn Dc D1-3. 5 सुवत् (for सर्वशः). B3 तुष्टोस्मि भरतर्षभ; S परितुष्टोस्मि सर्वशः.

23 K1 om. 23-25. — ^{b)} K2. 4 Dc D1. 2. 5 भक्त्या श्रु (K4 श्रि)तेन च; D3 भक्त्या ततो नघ; S वाक्याश्रितो नघ.
— ^{d)} T G2-4 अस्ति; G1 M2 हस्ति; M1 चास्ति (for चापि). K2. 4 D (except D3. 4. 6) प्रीतिश्च परमा त्वयि.

24 K1 om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{a)} D1-3 T. G3 भीष्मोहं.

25 K1 om. 25 (cf. v.l. 23). — After the ref. K4 (marg.) repeats 10^{ab}. — 25^{ab} = (var.) 8^{ab}. — ^{a)} T2 G2. 3 त्वयि तुष्टे (for प्रीते त्वयि). B (except B1) D4. 6 महाब्रह्मन्; T2 G1-3 भागे. — ^{c)} = 8^c. B D4. 6 मन्यामि; D3 पश्यामि (for मन्येऽहं). K2 Dn D5 कृतमेतावता मन्ये; T1 M1 मन्येहं कृतमित्येव. — ^{d)} Ś1 यदिष्टं दिष्टवान्प्रभुं; D1. 2 अचु त्वां दिष्टवानहं; T1 M1 दृष्टवानस्मि

(M1 लि) यत्प्रभुं.

26 Cf. 9. — ^{c)} Ś1 K (K3 missing) Dn D1-3 संदेहं ते (Ś1 हात्ते; D1. 2 हं तु) प्रवक्ष्यामि; B2-4 D4. 6 प्रक्ष्यामि कृत्स्नं संदेहं. — ^{d)} Ś1 K (K3 missing) B3. 5 Dn D1. 3 छेत्तुम्; D2 वेत्तुम् (for वक्तुम्).

27 ^{a)} Ś1 K1. 2 Dn D5 हृदये (for भगवन्). — ^{b)} Ś1 धर्मसंचयं; D4 संग्रहः. S तीर्थानि प्रति (T1 सुमहान्दृदि) संशयः. — ^{c)} Ś1 G2. 4 यदहं (for तमहं). — ^{d)} Ś1 K (K3 missing) B1 D (except D6) तद्वान्वक्तुमर्हति (K1. 4 Dn3 D1-3 लि); T1 G2. 4 त्वत्तो वै मुनिसत्तम. — After 27, K4 ins. an. addl. colophon.

28 = (var.) 10. — ^{a)} Ś1 K1. 2 B Dn D2-4. 6 प्रदक्षिणां. D1. 2 कुरुते (for पृथिवीं). — ^{b)} Ś1 K1 B1-3 D3 T1 G1. 4 M करोत्यमितविक्रमः; K2 Dc Dn D5 करोत्यमरसंनिभ (Dc D5 भं); K4 D1. 2 पृथिवीं (K4 कुरुते) तीर्थतत्परः. — ^{c)} T1 G2. 4 यत् (for किं). K2 Dc ब्रह्मर्षे; D1. 2 देव (for विप्रं). — ^{d)} K1 यथातथं; K2 Dn D5 सुनिश्चितं; K4 Dc विनिश्चितं (for तपो).

29 ^{a)} Ś1 K1. 4 Dc हंत (Dc अहं) ते संप्रवक्ष्यामि; K2 Dn D5 हंत ते कथयिष्यामि; B2-4 D4 T2 G3 M1 कथयिष्यामि तदहं (M1 तत्सर्वं); D1. 2 अहं तत्ते प्रवक्ष्यामि. — ^{b)} B1-3 D4 T2 G3 M1 transp. यत् and ऋषीणां. B1 पुरातनं (for परां). T1 तीर्थयात्रां परायणां. — ^{c)} Ś1 K (K3 om.) B4 D (except D3. 4. 6) पुत्र (for तात). M1 तदेकाग्रेण मनसा. — ^{d)} B1 D3 या गतिः (for यत्फलम्).

31 K2 om. 31^a-32^b; D1 om. 31. — ^{a)} K1. 4

अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३१
 अकल्फको निरारम्भो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।
 विमुक्तः सर्वदोषैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३२
 अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
 आत्मोपसश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३३
 ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् ।
 फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ ३४
 न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
 बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ ३५
 प्राप्यन्ते पार्थिवैरेते समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।
 नार्थन्यूनोपकरणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ३६
 यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
 तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तं निबोध युधां वर ॥ ३७
 ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ।

तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ ३८
 अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥ ३९
 अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ ४०
 नृलोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ ४१
 दश कोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महीपते ।
 सांनिध्यं पुष्करे येषां त्रिसंध्यं कुरुनन्दन ॥ ४२
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्रणाः ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं संनिहिता विभो ॥ ४३
 यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ।
 दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महतान्विताः ॥ ४४
 मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।

C. 3. 4066
 B. 3. 82. 24
 K. 3. 80. 24

Dn1. n3 G1: 4 अपावृत्तः (for उपा°). — ^b) Ś1 K1. 4 D (except D3. 4. 6; D1 om.) °ष्टो येन केनचित्. — 31^d = 30^d, 32^d, 33^d.

32 K1 om. 32; K2 om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). Ś1 transp. 32 and 33. — ^a) B1. 4 D2 G1. 2 °लंभो; D3 T2 G3 °लंबो (for °रम्भो). — ^c) Ś1 सर्वदोषेभ्यः; K2 Dn °पापेभ्यः; K4 D1. 2 °दोषैस्तु; B1 D3 °दोषैश्च. K2 विद्या तपश्च किंतिश्च. — 32^d = 30^d, 31^d, 33^d.

34 ^a) Ś1 K1 क्रतुभिः (for क्रतवः). — ^b) B1. 3 Dn D1. 2 देवेषु; B2 देवेभ्यः (m वेदेभ्यः) (for वेदेषु). K1 T1 च; B1. 2m. 4 Dc D3. 4. 6 [अ]पि; D1. 2 [ए]व; G1 M2 [इ]व (for [इ]ह). — ^c) K2 Dn D5 यथातथ्यं; B1 °वृत्तं.

36 ^a) Ś1 K1. 2 B3 Dc Dn D2. 4-6 G4 M2 एतैः; B1 चैव; B2 वेत्ति; D3 एव (for एते). — ^b) B4 सह (for क्वचित्). — ^c) Ś1 नार्थहीनैरवगणैः. K1. 2 B2-4 Dc Dn1. n2 D3 (marg. sec. m.). 4. 6 °न्यूनैर्नावगणैः; K4 Dn3 M1 °न्यूनैरव (M °प)गुणैः; B1 °घृणैरपि गणैः; D1. 2 °न्यूनैरविगुणैः; D3 (orig.) तीर्थान्यूनैरवगणैः; G4 कार्थन्यूनोपकरणैः. — ^d) Ś1 Dn3 परात्मभिर; G1 तुल्या°. Ś1 असंहितं; K1 B2-4 Dc Dn D3. 4. 6 M असाधनैः (Dn3 असंवृतं); K4 D1. 2 असंयतैः; T2 G1. 3 अहिंसकैः.

37 ^b) Some MSS. जने° (for नरे°). — Ś1 om. 37^{cd}. — ^d) K (K3 missing) Dn3 D4. 5 तन् (for तं). B2-4

D4. 6 T2 G3 महीपते (for युधां वर).

39 ^a) Ś1 K त्रिरात्रं तु (for °त्राणि). — ^b) T2 G2-4 [अ]नुपसेव्य; G1 [अ]नवगाह्य (for [अ]नभिगम्य). — ^c) T1 G2. 4 गां (for गाः).

40 ^c) T1 M समश्नाति; G1 समांशेन (for अवाप्नोति).

41 ^a) K2 D1. 2. 5 त्रिलोके; T1 M त्रिलोकः; G1 त्रिलो-
 क्यां (for नृलोके). T2 G2-4 सर्वतीर्थेषु राजेन्द्र. — ^c) B
 Dc D3. 4. 6 पुष्करं तीर्थमासाद्य. — ^d) S (except M1)
 °राज (for °भागः). B Dc D4. 6 देवदेवसमो भवेत्; D3
 नरो देवसमो भवेत्.

42 ^a) T1 शत- (for दश). — ^b) Ś1 K3. 4 Dn D5. 6
 महामते; K1 महाद्युते (for मही°). — ^c) Ś1 यांति; K1
 तेषां; D3 तीर्थं; T1 ह्येषां (for येषां). — ^d) Dc भरतर्षभ;
 M1 पुरुषर्षभ (for कुरु°).

43 ^a) B1 D3 चैव (for रुद्राः). — ^b) B1 D3 रुद्राः
 साध्या मरुद्रणैः. — ^d) B1. 3 D3. 4. 6 M1 तत्र (for नित्यं).
 Some MSS. प्रभो (for विभो).

44 ^b) Ś1 K1 साध्याश्च मरुतस्तथा. — After 44^{ab},
 T2 G2-4 M1 ins.:

.. 379* तपोविशेषैर्बहुभिः स्थानान्यापुर्महौजसः ।

— M1 om. 44^{cd}. — ^c) G1: 2. 4 दिव्ययोगान्.

45 ^a) Ś1 K1 हि (for [अ]पि). — ^b) B1 M1 महा-
 त्मनः (for मन°). — ^c) B2-4 Dc D4. 6 पुनंति; M1 नश्यंति

C. 3. 4066
B. 3. 82. 24
K. 3. 80. 24

पूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ४५
तस्मिंस्तीर्थे महाभाग नित्यमेव पितामहः ।
उवास परमप्रीतो देवदानवसंमतः ॥ ४६
पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥ ४७
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४८
अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ४९
शाकमूलफलैर्वापि येन वर्तयते स्वयम् ।
तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूयकः ।
तेनैव प्रामुयात्प्राज्ञो हयमेधफलं नरः ॥ ५०

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
न वियोनिं व्रजन्त्येते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥ ५१
कार्तिक्यां तु विशेषेण योऽभिगच्छेत पुष्करम् ।
फलं तत्राक्षयं तस्य वर्धते भरतर्षभ ॥ ५२
सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ।
उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
प्रामुयाच्च नरो लोकान्ब्रह्मणः सद्नेऽक्षयान् ॥ ५३
जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ ५४
यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ।
तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ ५५
उष्य द्वादश वर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ।

(for पूयन्ते). — ^a) D₃ मोदं (for पूज्यं).

46 ^a) Ś₁ B₁ D₄. 6 अस्मिंस्तीर्थे. Ś₁ K (K₃ missing)
B₃ D (except D₄. 6) महाराज; S महाभागः. — ^a) Ś₁
K₁ संमितः; K₂ Dn D₅ भगवान्कमलासनः; D₃ T₂ G₂₋₄
देवदानवसत्तमः; M₁ सेवितः.

47 ^a) D₂ पुष्करेण. K₁ महाराज; Dc D₂ T₂ G₂. 3
भागाः; M तपस्तप्त्वा. — ^b) Ś₁ K₁ सर्षिगणास्तथा; K₂. 4
Dn D₃. 5 सर्षिगणाः पुरा; D₁. 2 ऋषिपुरोगमाः. — ^c) K₄
च समभिसंप्राप्ताः; B D₄. 6 परमिकां प्रां; D₃ M₁ हि समनुप्रां;
G₂ समनुसंप्रां.

48 ^a) Dc transp. यः and कुर्यात्. — ^b) T₂ G₃
पितृदेवांश्च तर्पयेत्. — ^{cd}) = 3. 80. 87^{cd}; 83. 4^{cd}. K₁. 2
B₁. 3. 4 Dc Dn D₅ अश्वमेधाद् (for मेधं). Dn D₅ फलं
प्राहुर्मनीषिणः (for ^a). S सोश्वमेधमवाप्नोति (T₂ G₃ सर्व-
पापविनिर्मुक्तः) ब्रह्मलोके च पूज्यते.

49 ^b) G₂ पुष्करं तीर्थमाश्रितः. — ^c) B₂₋₄ D₄. 6 तेना-
मोत्यजिताल्लोकान्. — ^a) M₁ नंदति (for मोदते). B₂₋₄
D₄. 6 ब्रह्मणः सद्ने स्थितान्.

50 ^a) Dc G₂ शाकैर् (for शाक). K₂ Dn D₅ शाकै-
र्मूलैः फलैर्वापि. — ^b) Dc D₄. 6 वा वर्तते (for वर्तयते).
— T₁ G₁ M om. 50^{cd}. — ^a) K₂ श्रद्धायाननुसूयवे; Dc
श्रुत्वा वाननसूयवान्; D₅ श्रद्धावाननुसूयवे. — ^c) K₄ B₃
D₄. 6 M₁ चामुं (for प्रामुं). Ś₁ K₁ सर्वं (for प्राज्ञो).
— After 50, T₂ G₂₋₄ ins.:

380* अपि चाप्युदपात्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ।
तेनापि पूजनेनाहुः प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ।

51 ^{ab}) Ś₁ K₁. 2 B₁ D (except D₁. 2. 4) M₁
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजं. — ^c) B₂. 3 वै (for
वि). K₂ Dn D₅ न वै योनौ प्रजायंते. — ^a) K₂ D₃. 5
स्नात्वा (for स्नातास्). G₁ स्नात्वा तीर्थेषु भारत.

52 ^a) K₂. 4 B Dc Dn D₁. 2. 4-6 T₁ G₁ M कार्तिकी
(D₁ M₁ की); D₃ के (for क्यां). D₁. 2 च (for तु).
— ^b) Ś₁ K₂ Dn D₃. 5 G₁ M₁ योभिगच्छति. — After
52^{ab}, K₁. 2 B₂₋₄ D (except D₃) read 53^{ef}. K₂ B₂₋₄
D (except D₁₋₃) om. 52^{cd}. — ^c) B₁ तु चां (for तत्रां).
K₄ D₁. 2 राजन्; S (except T₁ M₁) तेन (for तस्य). — ^a)
T₁ भविता; T₂ G₂ M₂ लभते; M₁ भवते (for वर्धते). K₄
B₁ D₁₋₃ भवतीत्य (D₃ हा)नुशुश्रुमः.

53 Ś₁ K₄ D₃ om. 53^{ef}. K₁. 2 B₂₋₄ D (except
D₃) read 53^{ef} after 52^{ab}. — ^c) D₄. 6 आमुयात् (for
प्रामुं). K₁ D (D₃ om.) स (for च).

54 ^b) Ś₁ B Dc Dn D₄. 6 T₂ G₃ स्त्रिया वा; K₂ स्त्रियं
वा. K₂ पुरुषोपि वा; Dc₁ Dn षेण वा; D₅ षेपि वा. — ^a)
Ś₁ सर्वमेतत्; S तदशेषं (for सर्वमेव). D₁. 2 विनश्यति.
B₁ D₃ तत्सर्वं संप्रणश्यति.

55 ^c) Ś₁ K₁ S (except T₂ G₃ M₁) पुष्करे (for रं).

56 ^a) Ś₁ K₄ D₁. 2 प्रोष्य; K₁ प्रोक्ष्य; B Dn D₄. 6
उष्ठा (B₁ व्युष्य) (for उष्य); cf. v.l. 59. Ś₁ M₁ रात्राणि
(for वर्षाणि). K₂ Dc D₅ उपित्वा दश वर्षाणि; D₃ वसते
दश रात्राणि. — ^c) Cn ऋतून्; Cnp ऋतून् (as in text).
— ^a) Ś₁ K₂ Dn D₅ S (except M₁) स (for च).

57 ^b) K₄ उपाचरेत्; D₄. 6 उपाश्रुते (for उपासते).

क्रतून्सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५६
 यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
 कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥ ५७
 दुष्करं पुष्करं गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
 दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥ ५८
 उष्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्तो जम्बूमार्गं समाविशेत् ॥ ५९
 जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ६०
 तत्रोष्य रजनीः पञ्च पष्ठकालक्ष्मी नरः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् ॥ ६१
 जम्बूमार्गादुपावृत्तो गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम् ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोके च पूज्यते ॥ ६२

अगस्त्यसर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ६३
 शाकवृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ।
 कण्वाश्रमं समासाद्य श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ॥ ६४
 धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ।
 यत्र प्रविष्टमात्रो वै पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ६५
 अर्चयित्वा पितृन्देवान्नियतो नियताशनः ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ६६
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत् ।
 हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ६७
 महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ६८
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ पुण्यस्थानमुपापतेः ।

C. 3. 4091
B. 3. 82. 50
K. 3. 80. 51

— After 57, Dn ins. :

381* त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।

पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विज्ञस्तत्र कारणम् ।

[Line 1 occurs (with v.l.) as 3. 125. 15^{ab}. ❀ Cn :
 अत्र पुष्करस्तुतिप्रस्तावे विषमश्लोकव्याख्यायां त्रीणि शृङ्गाणि..इति श्लोकः
 पठितो व्याख्यातश्च । इदानीं मन्दबुद्धिभिर्दुर्व्याख्येतया परित्यक्त
 इति न पुस्तकान्तरेषु दृश्यते । अत्र प्राचां व्याख्या । श्रयतेः शृणातेर्वा
 शृङ्गाणि मुमुक्षुभिराश्रयणीयानि पापहंसकानि वा... । ❀]

58 ^a) Ś1 Dn2 D1. 2 T2 G1-3 पुष्करं (for दुष्करं).
 Ś1 K2 B1. 4 Dn2 D1-3. 5 G1 M2 पुष्करे (for पुष्करं). — ^b)
 B2 transp. दुष्करं and पुष्करे. Ś1 D1 T2 G3 पुष्करं (for
 दुष्करं). Ś1 K1 पुष्करं (for पुष्करे).

59 ^a) Ś1 तत्र; K1 यद्वा; B D4 उष्ट्रा (B1 व्युष्य); Dc
 तस्माद् (for उष्य); cf. v.l. 56. Ś1 K1 B1 वर्षाणि; K2
 -रात्रि तु; B4 Dc रात्राणि (for -रात्रं तु). — ^b) Ś1 नियतात्मनः;
 K1 'त्मकः. — ^c) Ś1 D4. 6 उपावृत्तं; K2. 4 Dc Dn D1. 3. 5
 उपावृत्त्य. — ^d) K1. 2 T1 G1 M जम्बूमार्गं; D3 (sup. lin.
 as in text) जम्बूमार्गात्. B1. 2 उपाविशेत्; D3 (m as in
 text) उपाश्रुते.

60 ^a) K1 G1. 2 M जम्बूमार्गं; Dn3 जावृ. Ś1 समा-
 श्रित्य; B1 उपाविश्य; S समासाद्य. — ^b) B2-4 Dc D4. 6
 पितृदेवर्षिपूजितं. — ^d) G2 M3 स (for च). K (K3 miss-
 ing) Dn D1. 2. 4. 5 सर्वकामसमन्वितः (Ś1 D1. 2 'तं).

61 ^b) Ś1 K1 पूतात्मा भवते नरः; K2 Dn D5 पू (K2 भू-
 तात्मा जायते नरः; K4 D1-3 पूतात्मा मा (D1. 2 म) नवो भवेत्.

— G4 om. (hapl.) 61^d-62^e. — ^a) Ś1 आप्नोति; B D2. 6
 चाप्नोति (B1 गच्छति) (for प्राप्नोति). B2-4 Dc D2. 6
 [अ]नुत्तमां (for चोत्तमाम्);

62 K1 om. 62; G4 om. 62^{abc} (cf. v.l. 61). — ^a)
 T1 G1. 2 M2 जम्बूमार्गाद्. K2 B2. 4 Dn D5 उपावृत्त्य. — ^b)
 K2. 4 D (except Dc) तण्डुलिकां; B1 तण्डुलिकां; T2 G2. 3
 स्थंडिलिकां. D5 यो गच्छेत्तिदुकाश्रमं. — ^c) M1 तत्रास्य
 क्षीयते पापं. — ^d) Ś1 K4 ब्रह्म (K4 स्वर्ग)लोकेषु पूज्यते; K2
 Dc Dn D5 G4 ब्रह्मलोकं च गच्छति; T ब्रह्मलोके च पूज्यते;
 G1 (by corr.) विष्णुलोकं च गच्छति.

63 ^a) K2 Dn1. n3 D5 T2 G3. 4 आगस्त्यं सर; B1. 4
 आगस्त्यसर; Dc Dn2 अ (Dn2 आ) गस्त्यतीर्थम्. — 63^b = 48^b.

64 ^b) Ś1 K1. 4 Dn2 G1 फलं; D3 यदि (for पदम्).
 — ^c) K2 Dn D5 ततो गच्छेत्; D1. 2 समाश्रित्य (for 'साद्य).
 — ^d) S लोकविश्रुतं.

65 ^b) T1 हि (for च). K4 D1. 2 आद्यं भारतसत्तम;
 Dc D3 आसाद्य पुरुष (D3 भरत)र्षभ. — ^c) D1 B3 [S]सौ;
 D3 T1 [S]पि (for वै). — ^d) K2 Dn D5 सर्वपापैः प्रमुच्यते.

66 ^a) K2 पितृ (for पितृन्). — Ś1 om. (hapl.)
 66^c-68^b. — ^c) G2 'समृद्धः स्याद्.

69 ^a) N (except Dc D4. 6; K3 om.) धर्मज्ञः (for
 'ज्ञ). — ^b) Ś1 K1. 4 Dc D1. 2 स्थाणुतीर्थम्; K2 Dn D5
 स्थाणोस्तीर्थम्; B1-3 ख्यातं तीर्थम्; D3 ख्यातस्तीर्थम्; D4. 6
 स्थानं तीर्थम्; G2-4 M पुण्यं स्थानम्. B4 (corrupt) स्था-
 णोस्पृश्यक्षपापतेः. — ^c) Ś1 K1 D1. 2 रुद्रं (for भद्रं).

C. 3. 4092
B. 3. 82. 50
K. 3. 80. 51

नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ६९
तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ७०
नर्मदामथ चासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७१
दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ ७२
चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७३
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ७४
तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७५
पिङ्गातीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
कपिलानां नरव्याघ्र शतस्य फलमश्नुते ॥ ७६
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ प्रभासं लोकविश्रुतम् ।
यत्र संनिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ।
दैवतानां मुखं वीर अनलोऽनिलसारथिः ॥ ७७
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७८
ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ।
गोसहस्रफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
दीप्यमानोऽग्निवन्नित्यं प्रभया भरतर्षभ ॥ ७९
त्रिरात्रमुषितस्तत्र तर्पयेत्पितृदेवताः ।

70 ^a) B₂₋₄ D₄. ६ तु (for च). — ^c) K₁ प्रसादेन.
— ^a) Ś₁ K (K₃ missing) Dc Dn D₁. २. ६ स (K₁. २
Dn D₁. ६ च) विदति (for अवाप्नुयात्). — After 70, K₂
B D (except D₁. २. ६) S ins.:

382* समृद्धमसपत्नं च श्रिया युक्तं नरोत्तम ।

[D₃ समृद्धः सर्वरत्नी च. D₃ श्रिया युक्तो. K₂ D₄ नरोत्तमं;
Dn नरोत्तमः; M₁ नराधिप.]

— S cont.:

383* राज्ञश्चैवाधिपत्यं हि तत्र गत्वा समाप्नुयात् ।

71 ^a) M₁ संप्राप्य (for चासाद्य). K₂ B₁ D₃. ६ नर्म-
दामथमासाद्य (sic); B₂₋₄ Dn D₄. ६ T₂ G₃ नर्मदां तु (Dn
स) समा; D₁. २ नर्मदापथमा.

73 B₁ om. 73; T₁ om. 73, with 72^{cd}. — ^a) G₁
M चर्मिला (G₁ चर्मस्था)मथ संप्राप्य. — ^b) D₃ नदीं त्रैलो-
क्यविश्रुतां (= 71^b). — ^c) Ś₁ K₁. ४ B₂ Dn D₂ M ज्ञातं;
Dc₁ D₁ T₂ G₁. ३. ४ ज्ञाता; G₂ ज्ञानात्. — ^d) B₄ त्वग्निं;
D₃ ह्यग्निं (for अग्निं).

74 B₁ T₂ G₃ om. (hapl.) 74-75. — ^a) K₄ D₁. २
धर्मज्ञो; D₄ ज्ञं; S (T₂ G₃ om.) राजेन्द्र (for धर्मज्ञ). — ^c)
D₄ M पृथिव्याः (for व्यां).

75 B₁ T₂ G₃ om. 75 (cf. v.l. 74). — ^a) Ś₁ K₁
आश्रमं; M₁ आश्रमे. Ś₁ Dn₁ D₄. ६ वशिष्ठस्य. — ^b) Ś₁
K₁ विश्रुतं.

76 ^a) Ś₁ गंगातीर्थम्; K₁ B₂ गंगातीर्थम्; K₄ B₄ Dn₂. n₃
D₁. ३ T₁ G₁ पिता; D₃. ४ M₁ पितातीर्थम्; D₅ पितातीर्थम्;
T₂-G₃ कपि. — ^b) B (except B₁) Dc D₃. ४. ६ M₁ नरा-

धिप (Dc प.); T G M₂ समाहितः (for जितेन्द्रियः). — ^c)
K₂. ४ Dc Dn D₅ S (except M₁) श्रेष्ठ (for व्याघ्र).
— After 76, D₃ ins.:

384* ततो गच्छेत् तद्वृत्तं तीर्थं देवनिषेवितम् ।

स्नात्वा तत्र नरो भाति विमलश्चन्द्रमा यथा ।

(Cf. 98^{cd}). Thereafter D₃ reads 99-115, followed
by 77-98 (om. 77^d-79^e).

77 ^a) Ś₁ Dn D₅ S राजेन्द्र; K₄ D₃ धर्मज्ञः (for ज्ञ).
— ^b) Ś₁ K₁ Dn D₅ तीर्थमुत्तमं (for लोकं). — After
77^{ab}, S ins.:

385* तीर्थं देवगणैः पूज्यमृषिभिश्च निषेवितम् ।

— ^c) K₂ Dn D₅ तत्र; Dc अत्र (for यत्र). — D₃ om.
(hapl.) 77^d-79^e. — ^e) Ś₁ K₁ चैव; G₁ M₁ राजन् (for
वीर). — ^f) Ś₁ K₁. ४ Dc Dn D₁ ज्वलनो; D₂ ज्वलने
(for अनलो).

78 D₃ om. 78 (cf. v.l. 77). — ^a) K₂. ४ D (D₃
om.) तीर्थं नरः (for तीर्थवरे).

79 D₃ om. 79^{abcde} (cf. v.l. 77). — ^b) Ś₁ संगमः;
B₂. ३ Dc D₄. ६ G₁ M₁ मं (for मे). — ^c) Ś₁ K₂. ४
Dc Dn तस्य; K₁ लब्ध्वा; D₁. २ चैव (for प्राप्य). — ^d)
Ś₁ K₁. २ D (except D₄. ६; D₃ om.) स्वर्गलोकं. Ś₁ स
गच्छति; K₁ Dc D₅ च गच्छति; K₂ Dn D₁. २ च विदति
(for मही). — ^e) Ś₁ K (K₃ missing) D (except
D₃. ४. ६) प्रभया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ. — After 79,
K₂ B D (except D₃. ४. ६) read 85^{cd}; while S ins.:

386* तत्र स्नात्वा च राजेन्द्र विमलार्कसमद्युतिः ।

प्रभासते यथा सोमो अश्वमेधं च विन्दति ॥ ८०
 वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ।
 विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ।
 वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८१
 ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ८२
 तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः ।
 अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिंदम ॥ ८३
 त्रिशूलाङ्गानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
 महादेवस्य सान्निध्यं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ८४
 सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य भारत ।
 तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ८५
 तर्पयित्वा पितृन्देवानृषींश्च भरतर्षभ ।

प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ८६
 शङ्कुर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ८७
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 दृमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ८८
 यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ।
 तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
 जन्मप्रभृति पापानि कृतानि नुदते नरः ॥ ८९
 दृमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुता ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ९०
 जित्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैवतकण्टकान् ॥ ९१

C. 3. 5017
 B. 3. 82. 75
 K. 3. 80. 76

[M विराजेत (for च राजेन्द्र).]

80 B₂. 3 om. 80-85. — ^a) K₂ B₁. 4 Dc Dn D₅ स्नातसः; K₄ स्नात्वा (for तत्र). — ^b) Dc D₁. 2 S तर्पयन्. — ^c) Ś₁ प्रभासति; B₄ D₄. 6 विराजति. — ^d) Ś₁ K₂. 4 B₄ Dc Dn D₅ सोश्वमेधं; K₁ हयमेधं; B₁ D₃ (*sup. lin.* as in text). 4. 6 S वाजि. D₁. 2 सोश्वमेधफलं लभेत्.

83 B₂. 3 om. 83 (cf. v.l. 80). — T₁ अस्मिंस्तीर्थे. D₁. 2. 4. 6 T₁ G₁ M₂ महाराज. — ^b) G₂. 4 पुण्यलक्षणलक्षितः. — ^d) Ś₁ K₁ इवोत्तमं (for अरिंदम).

84 B₂. 3 om. 84 (cf. v.l. 80). — ^d) Ś₁ K₂ B₁. 4 Dn D₅ तत्र वै (for तत्रैव). Ś₁ K₁ कुरुसत्तम; K₂ Dn D₅ पुरुषर्षभ.

85 B₂. 3 om. 85 (cf. v.l. 80). — ^b) K₄ D₁. 2 संगमे. K₁ प्रेत्य भारत; K₄ D₁-3 भरतर्षभ; T₂ G₂-4 प्राप्य दुर्लभं.

86 ^b) K₄ लोकानाम्प्रोति वारुणान्; D₁. 2 ऋषीन्प्रयतमानसः. — K₄ om. 86^{cd}. — ^d) K₂ B₁ Dn D₅ G₂ दीप्यमानं.

87 ^b) T₁ विशां पते (for युधि). — 87^{cd}=3. 80. 48^{cd}; 83. 4^{cd}. — ^c) K₁. 2 B₁ Dn D₅ S (except M₁) अश्वमेधाद्.

88 ^a) K₄ D₁. 2 उपावृत्तो. — ^c) K₄ D₁. 2 S 'कुल' (for 'वर'). — ^d) T₂ G सर्वदेवैरभिष्टुतं. — ^e) K₁. 4 B₁ Dn₂ D₁ G₄ दृमी; B₂-4 Dc D₃. 4. 6 द्विमी; D₂ M₂ दृमी;

D₅ दृशी; T₁ M₁ दृमी; T₂ G₂. 3 शमी; G₁ रमी (for दृमी); cf. v.l. 90. M₁ चात्र (for नाम्ना). Ś₁ K₁ प्रथितं; D₃ विज्ञा (for विख्या). — ^f) Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ 'प्रणाशनं; K₄ D₁. 2 'विनाशनं.

89 ^a) K₂ Dn D₅ तत्र (for यत्र). — ^b) K₄ B D₁-3 M₁ महेश्वरमुपासते. — ^c) K₂ Dn D₅ च पीत्वा च; B₁ चार्चयित्वा (for [अ]र्चयित्वा च). B₂ तु (for च). — ^e) Ś₁ K₁. 2 Dn D₁. 2. 5 यत्पापं (for पापानि). — ^f) Ś₁ K₁. 2. 4 Dn D₁. 2 तत्स्नातस्य प्रणश्यति; B₁ कृतानि प्र[णु]दन्नर; B₂ कृत्वा निर्देहते नरः; Dc कृत्वा प्रणुदते नरः; D₃ कृतानि प्रणुदेन्नरः.

90 ^a) K₁. 4 B₁ Dn₂ D₁ दृमी; B Dc D₃. 4. 6 द्विमी (B₁ त्रिमी); D₅ दृशी; T₁ M₂ दृमी; T₂ G शमी (G₁ रमी); M₁ दृमी (for दृमी); cf. v.l. 88. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 Dn D₂. 5. 6 M₂ अभिष्टुतः; B₁ अधिष्ठिता; Dc₁ अभिष्टुतः; Dc₂ 'भुता. — ^c) B₂-4 Dc₁ D₄. 6 M₁ 'श्रेष्ठ (for 'व्याघ्र).

91 ^a) Ś₁ K₁ चित्ता; K₂ Dn D₅ T₂ G₂-4 गत्वा; K₄ (m as in text) दृष्ट्वा; D₁. 2 इष्ट्वा; D₅ (m as in text) स्नात्वा (for जित्वा). K₄ (m as in text) B₂-4 Dc D₄. 6 तत्र (for यत्र). Ś₁ K₁ 'यज्ञा; K₄ D₁. 2 'यज्ञैर् (K₄m 'यज्ञे) (for 'प्राज्ञ). — ^c) Ś₁ K₁. 4 D₁-3 तत्र (for पुरा). — ^d) K₂. 4 Dn D₁. 2. 5 हत्वा दैतेयदानवान्.

92 ^b) B₂-4 D₄. 6 वसुधाराम्. — ^c) Ś₁ तस्यैव; K₁ तस्य वै; B₁ D₃ राजेन्द्र; D₁ तस्यां तु; D₄ M₂ तस्या हि (for

C. 3. 5018
B. 3. 82. 76
K. 3. 80. 77

ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोधरामभिष्टुताम् ।
गमनादेव तस्यां हि हयमेधमवामुयात् ॥ ९२
स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा तु मानवः ।
तर्प्य देवान्पितृंश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥ ९३
तीर्थं चात्र परं पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ॥ ९४
सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ९५
ब्रह्मतुङ्गं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति सुकृती विरजा नरः ॥ ९६
कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं शक्रलोकमवामुयात् ॥ ९७
रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं देवनिषेवितम् ।

तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो विमलश्चन्द्रमा यथा ॥ ९८
अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
पञ्च यज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥ ९९
ततो गच्छेत धर्मज्ञ भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ १००
देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुण्डलविग्रहः ।
गवां शतसहस्रस्य फलं चैवामुयान्महत् ॥ १०१
गिरिमुञ्जं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ १०३
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ वाजपेयमवामुयात् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ १०४

तस्यां हि). — ^a) Ś1 K2. 4 Dn D1. 2. 5 °मेधफलं लभेत्.

93 D4 om. (hapl.) from कुरु° up to. स्नात्वा (in 94°). — ^a) K4 D1. 2 T1 G1 कुरुकुलश्रेष्ठ. T2 G2-4 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ. — ^b) K1 तु भारत; K2 Dn D5 समाहितः; Dc च मानवः; D3 [अ]नुशोचते. — ^c) S चापि (for चैव). K1. 4 B Dc Dn2 D1. 2. 6 तर्पयित्वा पितृन्देवान्; D3 संतर्प्य पितृदेवांश्च.

94 D4 om. up to स्नात्वा (cf. v.l. 93). — ^a) B Dc D6 T G चापि (for चात्र). K2 Dn1. n2 D3. 5 सरः; Dn3 G1 वरः; D1. 2 पुनः (for परं). B Dc D6 T G तत्र (B1 रूपं) (for पुण्यं). — Ś1 om. (hapl.) 94°-95°; K4 om. 94°.

95 Ś1 om. 95° (cf. v.l. 94). — ^b) K4 B1 D1-3 °विनाशनं.

96 ^a) K2 Dn D6 भद्रतुङ्गं; D3 ब्रह्मदत्तं; T2 G2-4 ब्रह्मतीर्थ. — ^b) Ś1 K (K3 missing) Dn D1. 2. 5 शुचिः (Ś1 शुचि) शीलसमन्वितः. — ^c) Ś1 K (K3 missing) B2. 3 Dn D1. 2. 5 गतिं च परमां व्रजेत्.

97 ^a) S (except M1) कुमारिकाणां. — ^b) T1 विधि°; G4 शक्र° (for सिद्ध°). — ^c) B2-4 Dc D3. 4. 6 नरश्रेष्ठ; M1 नरः शीघ्रं for (नरः क्षिप्रं). — ^d) Ś1 ब्रह्मलोकम्; K1. 2. 4 Dn D1. 2. 5 M1 स्वर्गलोकम्. T G M2 वासवं लोकमामुयात्.

98 ^b) Ś1 K1. 2 Dn D6 सिद्ध° (for देव°). S तीर्थ देवर्षिसेवितं. — Ś1 om. (hapl.) 98°-100°. — ^c)

B1. 3. 4 Dc D4. 6 transp. तत्र and स्नात्वा. K1. 4 D1. 2 मर्त्यो (for विप्रो). B1 D3 स्नात्वा तत्र नरो भाति. — ^a) K2 Dn D6 निर्मल° (for विमल°). D4. 6 इव (for यथा).

99 D3 reads 99-115 after 384°. Ś1 om. 99 (cf. v.l. 98). — ^a) G1. 2. 4 क्रमतो (for क्रमशो). B3 येन; Dc D3 ये प्र-; T1 ये तु.

100 Ś1 om. 100° (cf. v.l. 98). — ^a) K2. 4 Dn D5 G1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — B3 om. (hapl.) 100°-103°. — ^c) T G न (for तु). — ^d) D3 ततो; T G भवेद् (for नरो). B1 D3 नृपतिसत्तम; D2 भारत°.

101 B3 om. 101 (cf. v.l. 100). — ^a) D4. 6 राजा (for राजन्). — ^b) K4 D1. 2 S तप्तकुण्डलभूषणः (G4 °कांचनभूषणं; M1 °कांचनकुण्डलः). — ^c) M1 नरः (for महत्). Ś1 K (K3 missing) B1 Dn D1-3. 6 फलं प्रा (K1 Dn3 D3 फलमाप्नोति मानवः).

102 B3 om. 102 (cf. v.l. 100). — ^a) Ś1 K1. 2 Dn D2. 5 श्रीकुंजं तु (D2 च); K4 श्रीकुंभं तु; B1. 2. 4 Dc D3. 4. 6 M1 गिरिकुंजं; Dn D1 श्रीकुंडं तु (D1 च). — Ś1 T1 om. (hapl.) 102°-105°. — ^c) M2 नमस्कृत्वा.

104 Ś1 T1 om. 104 (cf. v.l. 102). — ^a) K1 नरो नूनं; K2 B1. 3. 4 Dc Dn D3-6 नरः क्षिप्रं; K4 D1. 2 नरो राजन्; B2 M नरन्यात्र. — ^b) K2. 4 B1. 3. 4 D (except D4. 6) वासवं लोकमामुयात्; T2 G3. 4 सौवर्णकमवां; G2 वाजपेयफलं लभेत्. — K1 B1. 4 om. 104°. — ^c)

ततो गच्छेत मलदां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ १०५
 चरुं नरेन्द्र सप्तार्च्यथाशक्ति निवेदयेत् ।
 पितृणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १०६
 गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सप्तार्चिपश्चरुः ॥ १०७
 ततो निवृत्तो राजेन्द्र वस्त्रापदमथाविशेत् ।
 अभिगम्य महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ १०८
 मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।

एकरात्रोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०९
 अथ गच्छेत राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।
 प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ॥ ११०
 त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥ १११
 यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ ११२
 कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवर्षिसेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिमाप्नोति भारत ॥ ११३

C. 3. 5047
 B. 3. 82. 105
 K. 3. 80. 106

B₂ °विमुक्तात्मा. — ^a) K₂. 4 B Dc Dn D₃. 5 G₁ गच्छेत;
 D₁ लभते; D₂ लभेत; G₄ भजेच्च. D₄. 6 परमिकां (for च
 परमां). — After 104, K₁. 2 B Dc Dn D₄. 6 ins.:

387* वितस्तां च समासाद्य संतर्प्य पितृदेवताः ।

नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ।

काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ।

वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ।

Thereafter the same MSS. repeat (with v.l.) 104!

105 Ś₁ T₁ om. 105^{ab} (cf. v.l. 102). — ^a) D₃
 गच्छेच्च (for गच्छेत). K₁ मडवां; K₂ D₈ मलवां; K₄ Dn
 वडवां; B₁ मनलां; B₂ वरवां; B₃ Dc मनवां; D₁. 2 मांडव्यं;
 D₃ मचलं (m वटपं); D₄ मवलं; D₅ वडवं (for मलदां).
 — ^b) D₁₋₃ विश्रुतं. — ^c) B₃ D₄. 6 T G₃ च (for तु).

106 ^a) Ś₁ K₁ सप्तारुचं (K₁ °चैकं) चरुं राजन्; K₂. 4
 B D चरुं सप्तार्चिषे (K₄ D₁. 2 °स्रुचे) राजन्. — ^b) K₁
 G₄ °विधि (for °शक्ति). — After 106, K₁. 4 Dn D₁. 2. 3
 (marg. sec. m.). 6 ins.:

388* ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।

गुह्यकाः किंनरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ।

राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप ।

नियतः परमां दीक्षामास्थायादसहस्रिकीम् ।

विष्णोः प्रसादनं कुर्वन् च श्रपयंस्तथा । [5]

सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम् ।

ददावष्टगुणैश्चर्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः ।

यथाभिलषितानन्यान्कामान्दत्त्वा महीपते ।

तत्रैवान्तर्दधे देवो विद्युदग्नेषु वै यथा ।

नाम्ना सप्तचरं तेन ख्यातं लोकेषु भारत । [10]

[(L. 2) K₂ नृपाः; K₄ D₁. 2 तथा (for नराः). — (L. 3)
 D₃ नागा (for रुद्रा). — (L. 4) K₁ D₂ नियताः. K₂. 4
 Dn °सहस्रिकीं; D₁ °स्रकां. — (L. 5) D₁. 2 विष्णोः प्रसादं

कुर्वतः (for the prior half). Dn तदा (for तथा). D₁. 2
 चरुमश्रपयंस्ततः; D₃ चरुं सश्रपयंस्तथा. — (L. 6) D₁. 2
 ऋग्भिस्तुष्टुवुरच्युतं (for the posterior half). — (L. 7)
 Om. in K₁. D₁. 2 ततस् (for तेषां). — (L. 10) K₂
 Dn₂. n₃ D₈ विश्रुतं (for भारत).]

107 B₃ om. (hapl.) 107^{bc}. — ^a) M समः (for
 श्रेयान्). Ś₁ K₄ D₁. 2 सप्तारुचे चरुः; K₁. 2 सप्तारुचश्चरुः; Dn
 D₃ सप्तार्चिषे चरुः (D₃ वचः); D₃ (marg. sec. m.) सप्त
 ऋचस्तथा.

108 B₁ om. 108-109; T₁ om. (hapl.) 108^b-110^a.
 — ^b) K₁ B₂ रुद्रापदम्; K₂ B₄ Dc Dn₂. n₃ D₄. 6 रु (B₄
 Dc रौ)द्रं पदम्; K₄ श्रेयापथम्; B₃ रुद्रापदम्; D₂. 5 वस्त्रा-
 पथम्; T₂ G₂₋₄ भद्रापदम्; G₁ भद्रापथम्; M भद्रापदम्.
 D₁ तत्रापि नियतो वसेत्. — ^c) Ś₁ अभिगत्वा; K₂. 4 Dn
 D₁. 2. 5 अर्चयित्वा (for अभिगम्य).

109 Ś₁ B₁ T₁ om. 109 (for B₁ T₁ cf. v.l. 108).
 — ^c) B₄ Dc त्रिरात्रोषितो. — ^a) K₁ गोसहस्रफलं; G₄
 अश्वमेधं.

110 T₁ om. 110^a (cf. v.l. 108). — ^a) B₁ T₂
 G₂₋₄ ततो (for अथ). B₁ निवृत्तो (for गच्छेत). — Ś₁
 om. (hapl.) 110^c-111^b. — ^c) D_{1m} अभयं तत्र; D₂
 अभयं यत्र (for प्रसूतिर्यत्र).

111 Ś₁ om. 111^{ab} (cf. v.l. 110). — ^a) K₄
 D_{1m}. 2. 3 तत्स्थानं; B₁ तु स्थानं (for स्थानं च). — ^b)
 B₂. 4 Dc D₄. 6 यत्र. (for त्रिषु). — ^a) B₂₋₄ Dc D₄. 6
 अभ्यर्च्य च; D₃ T G M₂ त (M₂ अ)थाम्यर्च्य (for समं).

113 ^a) K₁ B₁. 3 D₄. 6 तस्य (for तत्र). — ^b) Ś₁ K
 (K₃ missing) Dn D₁. 2. 5 M₁ देवनिषेवितं; B Dc D₄. 6
 देवर्षिसंमतं; D₃ (marg. sec. m.) सिद्धनिषेवितं. — ^a)
 K₂. 4 Dn D₁. 2. 5 प्राप्नोति (for आ°).

C. 3. 5048
B. 3. 82. 106
K. 3. 80. 107

यजनं याजनं गत्वा तथैव ब्रह्मवालुकाम् ।
पुष्पन्यास उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं ततः ॥ ११४
अर्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
एतावदेविकामाहुः पुण्यां देवर्षिसेविताम् ॥ ११५
ततो गच्छेत धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दीर्घसत्रमुपासन्तौ दक्षिणाभिर्यतव्रताः ॥ ११६
गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिंदम ।
राजसूयाश्चमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११७
ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मरुपृष्ठे सरस्वती ।
चमसे च शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ॥ ११८

स्नात्वा च चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् ॥ ११९
शशयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ १२०
सरस्वत्यां महाराज अनु संवत्सरं हि ते ।
स्नायन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्तिकीं सदा ॥ १२१
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।
गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ १२२
कुमारकोटिमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
गवामयमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२३

114 °) K₂ Dn D₅ चैव (for गत्वा). — °) K₄ B₁. 3 D₁. 2 तत्रैव (for तथैव). Ś₁ K₁. 4 B₃ D (except Dc D₁) वालुकं; K₂ वालुलं. — °) K₂ पुष्पभिश्च; K₄ B₁ D₁. 2 T₂ G₃ पुष्पन्यासम्; Dn D₅ पुष्पांभश्च; D₃ पुष्पांजन; T₁ G₁ M पुष्पंजय (M₂ यम्); G₂. 4 पुष्पजायाम् (for न्यास). — °) T₂ G (except G₁) मरणे (for णं). K₂ Dn D₅ गतः; K₄ D₅ नरः (for ततः).

115 G₄ om. 115^a-116^d. — °) K₁ D₃ M विस्तारं; K₄ Dn D₁. 2. 3 (before corr.). 5 विस्तारा. — °) K₄ Dn D₁. 2. 5 आयता; M आयतं. — °) T G (G₄ om.) एतां हि (for एतावद्). Ś₁ K₁ एतावती देविकां तु (K₁ च); K₂ Dn D₂. 3. 5 M एतावती (D₂ ता) देविका तु; K₄ D₁ एतावती देविका तु. — °) K₄ D (except Dc D₅) पुण्या सेविता; B₂. 3 पुण्यां संमितां; G₂ पुण्यां राजर्षिसेवितां; M₁ पुण्या राजनिषेविता.

116 G₄ om. 116^{abcd} (cf. v.l. 115); D₃ om. 116^b-118^b. — °) T G (G₄ om.) यथाश्रुतं. — °) K₂ Dn D₅ तत्र (for यत्र). — °) T₂ G₂. 3 उपासतं; G₄ उपागम्य (for उपासन्ते). K₄ उपासते दीर्घसत्रं. — °) Ś₁ K₁. 4 D₁. 2. 5 दक्षिणा (K₁ क्षणे; K₄ D₁. 2 क्षिण)नियतव्रताः; K₂ B Dc Dn D₄. 6 दीक्षिता नियतं.

117 D₃ om. 117 (cf. v.l. 116). — °) G₁. 2 आप्नोति (for प्रा). Ś₁ G₁. 4 भारत (for मानवः).

118 D₃ om. 118^{ab} (cf. v.l. 116). — °) Ś₁ K₁. 2 B Dc Dn D₃-8 T₂ G₃ M₂ मेरु (for मरु). — °) K₂ D₅ क्रमशः (for चमसे). K (K₃ missing) Dn D₅ [अ]थ;

Dc स (for च). S चमसो (for च शिवो). — After 118, S (except M₂) reads 122.

119 °) B D (except D₁. 2) तु (for च). — °) D₃ चाग्निष्टोमफलं (marg. sec. m. वाजिपेय); S गोसहस्र. — °) T₂ G शिलोद्भेदे. — M₁ om. (hapl.) 119de. — °) B₁ G₁ M₂ गोसहस्रमवाप्नुयात्. — G₁ om. 119^{ef}.

120 °) S शतहदं (for शश). — °) Ś₁ D₃. 4 प्रतिच्छन्ना; S शतरूप.

121 °) Ś₁ K₁ B D₃. 4. 6 M₁ भाग (for राज). — °) Ś₁ K₁ G₂ त्वनु; T₁ G₁ शत; T₂ G₃ शतं (for अनु). Ś₁ K₁ Dc G₁ संवत्सरा. K₂ Dn D₅ च ते; Dc इति; G₂ हि मे (for हि ते). — °) Ś₁ K₁. 4 B₃ Dc Dn D₁-3. 5 दृश्यते; K₂ दृश्यते; T₁ जायंते (for स्नायन्ते). — °) Dc T₁ G₄ तथा; G₁ M तदा (for सदा).

122 S (except M₂) reads 122 after 118. — °) B Dc D₃. 4 M₂ शिववत् (for शशि). Ś₁ K₁. 4 Dc D₁. 2. 5 नरः (for सदा).

123 °) N (except D₃; K₃ missing) T₂ G₃. 4 कुमारकोटीम्. — D₅ om. 123^{cd}. — °) Ś₁ गनामेयम्; K₁ अनामयम्; K₄ D₃ S गवां मेधम् (for गवामयम्). K₂ Dc Dn D₁. 2. 4-6 गवामयुत (D₂ यन)माप्नोति.

124 °) B₁ D₃ S राजेन्द्र (for धर्मज्ञ). — °) Ś₁ K₄ B D₂. 3 रुद्रकोटी. G₁. 2 समास्थितः. — °) Ś₁ मुनिकोटी; K₁. 2. 4 B₁ D₂ मुनिकोटी (or टि); B₂. 4 ऋषिकोटी; Dc Dn D₅ मुनिकोटि; D₃ मुनिकोट्यः. K₂. 4 B₁ Dc₂ Dn D₁. 5 G₄ समागता; D₂ M₂ हिता; D₃ हितः; D₃ (sup. lin.)

ततो गच्छेत धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ।
 पुरा यत्र महाराज ऋषिकोटिः समाहिता ।
 ग्रहर्षेण च संविष्टा देवदर्शनकाङ्क्षया ॥ १२४
 अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ।
 एवं संप्रस्थिता राजनृपयः किल भारत ॥ १२५
 ततो योगेश्वरेणापि योगमास्थाय भूपते ।
 तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १२६
 सृष्टा कोटिस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।
 मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ १२७
 तेषां तुष्टो महादेव ऋषीणामुग्रतेजसाम् ।
 भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् ।

अद्य प्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥ १२८
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १२९
 ततो गच्छेत राजेन्द्र संगमं लोकविश्रुतम् ।
 सरस्वत्या महापुण्यमुपासन्ते जनार्दनम् ॥ १३०
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
 अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १३१
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्बहु सुवर्णकम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १३२
 ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ।
 सत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

C. 3. 5070
B. 3. 82. 128
K. 3. 80. 128

T₂ G₁. 3 °गताः; G₂ °गतः. T₁ (corrupt) ऋषिकोससमा-
 गताः. — °) Ś₁ K (K₃ missing) B₁ Dn D₃ हर्षेण महता-
 विष्टा; B₂₋₄ Dc D₄. 6 हर्षेण च समावि ; D₁. 2 हर्षेण महता
 तिष्ठे (D₂ °ष्ट)द्; M₁ हर्षेण महता युक्ता. — °) K₂ Dc Dn
 रुद्र° (for देव°).

125 °) T₁ अहं पूर्वं समासाद्य. — °) Ś₁ K₁ प्रेक्षामि
 (for द्रक्ष्यामि). S (except T₁ G₁ M₂) द्रक्ष्यामीति
 वृषभध्वजं.

126 K₁ om. 126. — °) K₂ Dn D₅ G₄ योगी° (for
 योगे°).

127 °) Ś₁ सृष्टा; T₂ G₁. 3 हृष्टा (for सृष्टा). K₂ Dn
 D₅ कोटीति; K₄ Dc D₁. 2 कोटी तु; D₄. 6 तु कोटी (for
 कोटिस्तु). B सृष्टा तु कोटिरुद्राणां (B₂ रुद्रकोटीणां). — °) Ś₁
 K₁. 4 T₂ G₃ स्थिताः (for स्थिता). — °) K₂ पूर्वं नरं;
 G₄ पूर्वमयं. Ś₁ K₁ B₃ दृष्टं; D₂. 5 दृष्टा (for दृष्टः).

128 °) K₄ D₁. 2 एवं (for तेषां). T₁ G₁ M₂ दृष्टो
 (for तुष्टो). Ś₁ K₂ Dn D₅ महादेवः. — °) Ś₁ Dn D₅
 मुनीनां (for ऋषीणाम्). Ś₁ K₁. 4 Dn D₁. 2. 5 भाविता-
 त्मनां (cf. 126^d). — °) Ś₁ धर्मबुद्धिर्; B₂ D₄. 6 धर्मे
 बुद्धिर्.

129 K₄ om. (hapl.). 129^b-132^a; K₁ om.
 129^c-131^b.

130 K₁. 4 om. 130 (cf. v.l. 129). — °) Ś₁ सर-
 स्वतीं; B₁ Dc D₂ S °त्यां. Ś₁ महापुण्याम्; G₁ °राज. — °) B₁. 2
 उपासते; D₃ उपासीत. K₂ Dn D₁. 2. 5 केशवं समु-
 पासते; M₁ जनार्दनमुपासते.

131 K₄ om. 131; K₁ om. 131^{ab} (cf. v.l. 129).
 — °) K₂ Dn ऋषयश्च तपोधनाः. — °) B₂ D₄ चैत्रे (for
 चैत्र-). Ś₁ K₁ G₂ चैत्रं (Ś₁ चैत्र-) शुक्लत्रयोदशीं.

132 K₄ om. 132^a (cf. v.l. 129). — °) Ś₁ लभेद्
 (for विन्देद्). — °) D₄. 6 शक्रलोकं (for ब्रह्म°). D₁. 2
 T₁ G₁ M स गच्छति; T₂ G₂₋₄ गमिष्यति. Ś₁ K₁ ब्रह्मलोके
 महीयते (K₁ °ति).

133 °) K₁ समस्तानि (for समा°). T G समवाप्नोति
 मानवः. — °) Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ T₁ M₂ तत्रावसानम्; T₂
 G तत्र च स्नानम्.

Colophon. K₃ missing. — Major parvan: Ś₁ K₁
 Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: Dn₃ T₁ तीर्थ-
 यात्रा. Ś₁ K₁. 2 B Dc Dn₁. n₂ D₁. 2. 4-6 T₂ G₁₋₃ (all
 om. sub-parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा;
 K₄ D₃, likewise, only पुलस्त्ययात्रा. — Adhy. no. (figures,
 words or both): Dn₁. n₂ 82; Dn₃ M₂ (before corr.)
 83; D₁ 86; S (M₂ after corr.) 81. — Śloka no.:
 Dn₁. n₂ 28; Dn₃ 29; D₁ 145.

81

1-127^{ab} is missing in K₃ (cf. v.l. 3. 79. 1);
 the MS. is mostly ignored here up to the end of
 the lacuna.

1 °) M₁ पापानि (for पापेभ्यो). K₁. 2 Dn यत्र मुच्यंते;

C. 3. 5071
B. 3. 83. 1
K. 3. 81. 1

पुलस्त्य उवाच ।

ततो गच्छेत् राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।
पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः ॥ १
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥ २
तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ३
गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।
ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ४
मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ।
पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५
गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुद्रह ।

राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६
ततो मचक्रुकं राजन्दारपालं महाबलम् ।
यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
सततं नाम राजेन्द्र यत्र संनिहितो हरिः ॥ ८
तत्र स्नात्वा रचयित्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ९
ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १०
पृथिव्यास्तीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ।
दशाश्वमेधिके स्नात्वा तदेव लभते फलम् ॥ ११

M₁ यत्र नश्यति (for विप्रमु^०). — ^a) K₂ Dn दर्शनात्; T₁ तद्गत्वा (for तद्गताः). K₁ स्नानमात्रेण सर्वशः; M₂ प्रविष्टस्यैव भारत.

2 ^a) D₁. 2 G₁ 'क्षेत्रे. — ^a) Ś₁ D₁ K₁. 2 सोपि पापात्; K₂ B₂. 4 Dn सर्वपापैः; K₃ सर्वपापात्. B₃ विमुच्यते. — After 2, K₄ Dn D₁. 2 ins.:

389* पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ।
दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।

[Lines 3-4 = (var.) 175.]

3 ^a) Ś₁ K (K₃ missing) D₅ वै सं; D₁ वासं (for मासं). B₂ D₄. 6 S (except T₁ G₁ M₂) धीरः (for वीर). — ^b) B₂ जनैश्चर; D₅ M₁ नराधिप; T G M₂ युधां वर (for युधि^०). — D₂ om. 3^c-4^b. — ^c) K₁. 2 D₅ तत्र (for यत्र). — ^d) K₁ सिद्धा (sic) चारणतापसाः; B D₄. 6 यत्र सिद्धविचारणाः.

4 D₂ om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^a) M₂ चैव (for यक्षाः). — ^c) T₁ ब्रह्मक्षेत्रे. Ś₁ K₁ महत्पुण्यम्.

5 ^a) = 3. 80. 45^a. T₁ मनागप्यभिकामस्य; T₂ G₃ मनसा गंतुं; G₁. 2. 4 मनसा मुक्तिं. — ^b) S (except M₁) युधां वर (for युधि^०). — Ś₁ om. 5^c-6^b. — ^d) Dc S स्वर्गलोकं; D₁. 2 स्वर्गलोके. D₁ महीयते; S स गच्छति.

6 Ś₁ om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). — ^{cd}) Ś₁ K (K₃ missing) D (except D₃. 4. 6) फलं प्राप्नोति च तदा (K₁ नरः; K₄ D₁. 2 तथा) राजसूयाश्वमेधयोः.

7 ^a) Ś₁ मदाक्रुकं; K₁ मदक्रुकं; K₂ अक्रुकं; K₄ मचक्रुकं; B₂ मरुतकं; B₄ मवक्रुकं (m अरणकं); Dc D₄ मचक्रुकं; Dn मंक्रु (Dn₁ 'क)णकं; D₁ मत्क्रुकं; D₂ मक्रुकं; D₅ वः बहुकं (sic); T₂ G₃ स्यमतकं; G₂ चमन्तुकं; G₃ तुमन्तुकं; M₁ मचन्दुकं; M₂ चमंदुकं (for मचक्रुकं). — Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₅ नाम (for राजन्). D₃ ततोर्ध्वचक्रुकं राजन्.

8 ^b) Ś₁ K₁ T G₃. 4 विष्णुस्थानम्. Ś₁ K₁ अरिदम.

9 ^a) Ś₁ D₁ च गत्वा; K₁. 2 च नत्वा; K₄ D₂. 3 [अ]भिगम्य; B Dc D₄. 6 च दृष्ट्वा (for [अ]र्चयित्वा). K₄ D₃ [अ]थ; D₂ [अ]पि (for च). — ^b) K₁. 4 D₁. 2 त्रैलोक्यं (for त्रिलोकं). — ^d) Dc D₁ T G स (for च).

10 ^a) K₄ D₁. 2 S (except T₁ M₁) परिप्लवं. — ^d) D₁ S (except T₁ M₁) आप्नोति; D₅ चां (for प्रां). K₂ Dn D₅ भारत (for मानवः).

11 ^a) Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₁. 2. 5 G₂ पृथिवी; T₁ M₁ 'न्यां (for 'न्यास). B₁. 4 आगम्य (for आसाद्य). — ^b) G₁. 2. 4 M₂ गोसहस्रमवामुयात्. — ^c) T₂ G₃ शलमलिकं; G₂ शललिकं; M₂ शाकलिनीं. — ^d) K₂. 4 Dn D₁. 2. 5 दशाश्वमेधे स्नात्वा च; G₁. 4 'मेधके स्नात्वा. — ^f)

सर्पदर्वी समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ॥ १२
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुकम् ।
 तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३
 ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ।
 अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १४
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
 विष्णुवाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १५
 ततो जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
 स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ।
 एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६
 कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ।

पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेन्नरः ॥ १७
 ततो मुञ्जवटं नाम महादेवस्य धीमतः ।
 तत्रोप्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ १८
 तत्रैव च महाराज यक्षी लोकपरिश्रुता ।
 तां चाभिगम्य राजेन्द्र पुण्याल्लोकानवाप्नुयात् ॥ १९
 कुरुक्षेत्रस्य तद्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ २०
 संमिते पुष्कराणां च स्नात्वाचर्य पितृदेवताः ।
 जामदग्नयेन रामेण आहूते वै महात्मना ।
 कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधं च विन्दति ॥ २१
 ततो रामहृदान्गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 यत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा ।
 क्षत्रमुत्साद्य वीर्येण हृदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २२
 पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिररेणेति नः श्रुतम् ।

C. 3. 5098
 B. 3. 83. 28
 K. 3. 81. 28

Dn D₅ तदेव फलमाप्नुयात्.

12 D₃ om. 12^a-14^d. — ^a) Ś₁ सर्पिदर्वी; K₂ Dn D₂. 5 सर्पदेवी; B₁ सर्पिदावी; B₂ सर्पदीवी; B₃ सर्पि दर्वी; B₄ सर्पिदेवी; Dc सर्पिदध्ना; D₄. 6 सर्पग्रीवी. — ^d) T₂ G₃. 4 स (for च). B Dc₂ T₂ G₃ गच्छति (for विन्दति).

13 D₃ om. 13 (cf. v.l. 12). G₁ damaged. — ^b) K₁ तरंडुकं; K₄ D₄ तुरंडुकं; B₁. 2 अनंतकं; B₄ अवंतकं; Dc वसंतकं; D₅ तरंडकं; T G₂. 3 अरंडुकं; G₁ M₂ अरंडुकं; G₄ अरितुदं; M₁ अरिदुकं (for तरन्तुकम्).

14 D₃ om. 14^{abcd} (cf. v.l. 12). — ^a) T₁ G₁ पंचवटी; M^o वटं. — ^c) Dc D₄. 6m आगम्य (for आसाद्य).

15 M₂ om. 15-16. — ^c) Ś₁ B₄ Dc D₁-3 वराह^o (for वाराह^o). — ^d) M₁ transp. पूर्वं and यत्र. B (except B₁) D₃. 4. 6 पुरा (for पूर्व). S विभुः (G₄ भुवि) (for Sभवत्). — ^e) D₃ (sup. lin. as in text) यत्र (for तत्र). K₂. 4 Dc Dn D₅ नरश्रेष्ठ.

16 T₁ G₁. 4 M₂ om. 16 (for M₂ cf. v.l. 15). — ^b) T₂ G₃ अनुव्रजेत्; G₂ समाव्रजेत् (for विशेत्). — ^c) K₄ स्नात्वा च फलमाप्नोति. — ^d) D₁ भारत (for मानवः). — ^e) D₅ एकाहं च; T₂ G₃ एकाह्नेन (for एकहंसे).

17 ^b) K₁. 2 Dn D₅ नराधिप (for कुरु^o). — ^c) S पौंडरीकम्. — ^d) Ś₁ Dc तु सः; K (K₃ missing) Dn D₁-3 G₁ च सः; B₁ सदा; B₂. 4 D₄. 6 स च (for नरः).

18 ^a) B₃. 4 D₄. 6 T₂ G₃ मुं (B₃ मं)जावटं. — ^b) K₂. 4 Dc Dn D₅ स्थाणोः स्थानं (K₄ Dc by transp. स्थानं स्थाणोर्) महात्मनः. — ^c) K₂ Dn D₅ उपोप्य (for तत्रोप्य).

19 M₂ om. 19. — ^b) K₁ D₃ यक्षिणीं लोकविश्रुतां; K₂ D₁. 2 यक्षिणीं विश्रुता; B₂. 3 D₄. 6 यक्षीं परिश्रुतां. — ^c) Ś₁ K₁. 2 B Dn D₃-6 स्नात्वा^o (for तां चां). D₁. 2 तत्र स्नात्वाभिगत्वा च. — ^d) Ś₁ D₁-4. 6 सर्वकामान्; K (K₃ missing) B Dn D₅ सर्वान्कामान्; Dc सर्वकामम्; T₁ पुण्यलोकम्; M₁ सर्वलोकान्.

20 ^d) Ś₁ K₁ D₁. 2 M₁ नराधिप (for समा^o).

21 ^a) B₃ संमितां; Dn तं (!) (for ते). B D₃. 4. 6 तु (for च). — ^d) Ś₁ K₁ आहतानि; K₂ Dn हतं तत्सु (!); K₄ आहितानि; B₃ D₅ M₁ आहतो वै; Dc प्राकृते वै; D₁. 2 आहतं तन्; D₅ कृतं तत्सु; T G₂. 4 M₂ आहते सु; G₁ (corrupt) हृदाते सु (for आहते वै). — ^f) Ś₁ T₂ G₂-4 अश्वमेधफलं लभेत्; K₁ मवाप्नुयात्.

22 ^a) B Dc Dn₃ D₃. 4. 6 M रामहृदं; G₂. 4 रक्तहृदान्. T₁ पश्येत्; G₂. 4 पश्यन्. — ^b) K₂ Dn D₅ समाहितः (for नरा^o); cf. 20^d. — ^c) K₂ Dn D₅ तत्र; D₃ अत्र (for यत्र). — ^e) K₄ D₃ उत्सार्य; B₃ उत्सृज्य; T₂ G (except G₁) आसाद्य (for उत्साद्य). Ś₁ K₁. 2 B₁ Dn D₅ वीरेण. — ^f) Ś₁ K₁ प्रकल्पिताः (for निवे^o).

23 ^b) T G रुधिरस्येति. K₂ B₃ Dn D₅ विश्रुतं; T₁

C. 3. 5098
B. 3. 83. 28
K. 3. 81. 28

पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव च पितामहाः ।
ततस्ते पितरः प्रीता राममूर्चुर्महीपते ॥ २३
राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ २४
एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतां वरः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पितृन्स गगने स्थितान् ॥ २५
भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
पितृप्रसादादिच्छेयं तपसाप्यायनं पुनः ॥ २६
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।
ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसा ह्यहम् ।
हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ॥ २७
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ।
प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ॥ २८
तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ॥ २९

ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं कर्मभिस्ते च पातिताः ।
हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ३०
हृदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितृन्संतर्पयिष्यति ।
पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
ईप्सितं मनसः कामं स्वर्गलोकं च शाश्वतम् ॥ ३१
एवं दत्त्वा वरात्राजत्रामस्य पितरस्तदा ।
आमन्त्र्य भार्गवं प्रीतास्तत्रैवान्तर्दधुस्तदा ॥ ३२
एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ।
राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ३३
वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ।
स्ववंशमुद्वरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके ॥ ३४
कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ।
शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः ।
शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान् ॥ ३५
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

M₂ नः श्रुतिः. — ^a) N (K₃ missing) प्र- (for च). — ⁱ)
K₂ B₄ Dn D₁. 2. 5 नराधिप (for मही°).

24 For 24-32, cf. passage 71* of the Ādi (vol. 1, p. 33); and Sukthankar, "Epic Studies (VI)," ABORI. 18. 6. — Before 24, B₁. 3. 4 Dc Dn ins. पितर ऊचुः. — ^a) B D₄. 6 [S]नघ (for विभो). — ⁱ) T₂ G (except G₁) M₂ यदिच्छसि. B D₄. 6 महामते.

25 ^a) S तु (for स). — ^a) K₄ D₁. 2 तान्; Dc स्नान (for स).

26 ^a) K₄ D₁. 2 भवंत्योद्य यदि प्रीता. — ^a) K₂ B₁. 2 Dn D₅ पितृप्रसादम्. — ^a) K₂. 4 Dn D₅ तपसाप्यायनं; D₁ तपसोप्या; T₁ G₂. 4 तपःस्वाध्यायनं.

27 27^{ab} = (var.) 29^{cd}. — ^a) S (except G₁ M₁) तु (for च). S₁ K₁ D₃ ततः पापाप्ममुच्येयं. — ^a) K₁ भवतां (for युष्माकं). S₁ ह्ययं; Dn D₅ [अ]प्यहं (for ह्यहम्).

28 ^a) B D₃. 4. 6 तोष° (for हर्ष°).

30 K₁ om. 30^{ab} (with 29). — ^a) K₂ तु (for स्वं). — ^b) S₁ न (for च). K₂. 4 Dn D₁. 2. 5 पतितास्ते स्व कर्मभिः; B Dc D₃. 4. 6 M₁ निहतास्ते स्व (D₃ sup. lin.

स्तेन)कर्मभिः (D₃ °णा).

31 ^a) K₂. 4 Dc Dn D₅ S (except M₁) हृदेषु तेषु. T G₂-4 M₁ (by transp.) स्नात्वा यः. — G₁ om. 31^{cd}. — ^a) K₂ B₄ Dn D₅ च मनः; D₁. 2 मनसा (for मनसः). T₁ समीप्सितं मनःकामं; M₂ स इप्सितं मनःकामं. — ⁱ) K₄ Dc D₁-3 S (G₁ om.) स्वर्गवासं.

32 ^a) K₄ B D₄ T₁ G₂. 4 वरं (for वरान्). — ^a) K₂ Dn D₅ प्रीत्या (for प्रीतास्). — ^a) K₁. 2 Dc Dn D₅ अंतर्हिताः (for °र्दधुः). K₁ ययुः; K₂ B Dn D₅ S (except G₁ M) ततः; K₄ स्वयं (for तदा).

33 K₄ om. 33^a-34^b. — ^a) D₃ S शुचि° (for शुभ°). — T₁ om. 33^e-35^b.

34 T₁ om. 34; K₄ om. 34^{ab} (cf. v.l. 33). — ^a) K₁ Dc₁ Dn D₃-5 वंशमूलक आ°. — ^a) D₃ G₁ स (for स्व). T₂ G₃ श्रीमान् (for राजन्). K₂ Dn स्वयं समुद्वरेद्राजन्.

35 T₁ om. 35^{ab} (cf. v.l. 33). — ^{cd}) K₄ B Dc D₁-4. 6 M₁ शरीरशुद्धिमा (M₁ °द्धि प्रा)प्नोति. The same MSS. except Dc स्नातस्तस्मिन् (for तस्मिंस्तीर्थे). — ⁱ) D₁. 2 G₄ शुद्धा° (for शुभा°).

लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३६
 लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 स्नात्वा तीर्थवरे राजल्लोकानुद्धरते स्वकान् ।
 श्रीतीर्थं च समासाद्य विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ३७
 कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्र स्नात्वाचर्यित्वा च दैवतानि पितृस्तथा ।
 कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३८
 सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
 अर्चयित्वा पितृन्देवानुपवासपरायणः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ३९
 गवांभवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४०
 शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ।

देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ४१
 ततो गच्छेत राजेन्द्र द्वारपालमरन्तुकम् ।
 तस्य तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ४२
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ ब्रह्मावर्तं नराधिप ।
 ब्रह्मावर्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ४३
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमम् ।
 यत्र संनिहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह ॥ ४४
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ॥ ४५
 ततोऽम्बुवश्यं धर्मज्ञ समासाद्य यथाक्रमम् ।
 कोशेश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४६

C. 3. 6027
 B. 3. 83. 57
 K. 3. 81. 57

36 M₂ om. 36^a-37^d. — ^a) Ś₁ K (K₃ missing) D (except D₄. 6) धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — 36^b = 37^b. — Ś₁ D₂ om. (hapl.) 36^c-37^b. — ^c) B₂. 3 T₁ M₁ लोकयात्रोद्धृताः; G₄ लोको यत्रोद्धृतः. — 36^d = 5. 13. 9^b.
 37 Ś₁ D₂ om. 37^{ab}; M₂ om. 37^{abcd} (cf. v.l. 36). — ^b) = 36^b. K₁ तीर्थं ते लोकविश्रुतं; K₂ Dn D₅ तीर्थं त्रैलोक्यप्रजितं; T₁ G (except G₃) तीर्थसेवी कुरुद्रह (= 41^b). — After 37^c, K₂ Dn D₂. 5 ins. :

390* स्नात्वा नियतमानसः ।

अर्चयित्वा पितृन्देवान्.

38 D₂ om. 38^a-39^c. — ^a) D₁ कपिलं; S कपिलं (for कपिला). — G₄ om. 38^c-39^b. — ^d) Ś₁ K₁ पितृन्देवांस्तथैव च; K₂. 4 Dc Dn D₅ पितृन्स्वान्देवतान्यपि (Dc 'नि च'); B₂ देवानि स्वपितृस्तथा; D₁ पितृंश्च देवतांस्तथा; D₄. 6 देवानिह पितृस्तथा; G₁ देवताश्च पितृस्तदा. — ^f) K₄ D₁. 3 S (G₄ om.) भारत (for मानवः).

41 ^a) D₁. 2 M तत (for तत्र). T₂ G₂ चासाद्य. Ś₁ शंखिनीं त्वं समासाद्य; K₁ B Dc D₃. 4. 6 T₁ शंखिनीतीर्थमासाद्य. — ^b) B D₄. 6 नराधिप; D₁ यथाक्रमं (for कुरु). — ^d) Ś₁ K₁ तीर्थम्; B D₃. 4. 6 वीर्यम् (for रूपम्).

42 K₄ D₂. 4 om. 42; G₄ om. 42^b-44^a. — 42^{ab} = (var.) 13^{ab}. — ^b) Ś₁ B₂ Dc₂ अहं (Ś₁ अरं) तर्कं; K₂ Dn₁. n₂ D₅ तरंडकं; B₁ D₃ अनंतकं; B₃. 4 अवर्णकं; Dn₃ D₅ मचक्रुकं; T₁ अरुंदकं; T₂ G₃ अरुंदुकं; M अनुत्तमं (for

भरन्तुकम्). K₁ ब्रह्मावर्तं नरोत्तमं. — ^c) K₁. 2 Dn D₁. 5 G₂ तच्च; B₂ D₃ (sup. lin. as in text) यस्य; M₁ तत्र (for तस्य). T₁ G₁ M₂ समासाद्य; T₂ G₃ महापुण्यं (for सरस्वत्यां). — D₂. 4 G₂ om. 42^{ef}; G₁ om. 42^f-44^c.

43 G₁. 4 om. 43 (cf. v.l. 42). — ^a) Ś₁ ब्रह्मज्ञ; K₂ B₄ Dn D₅ S राजेन्द्र (for धर्मज्ञ). — K₂ om. (hapl.) 43^b-44^a. — ^b) Ś₁ D₅ नरोत्तम; Dn नरोत्तमः (for नरा). K₄ द्वारपालमरन्तुकं (= 42^b). — ^d) T₂ G₂. 3 लभते रूपमुत्तमं.

44 G₁ om. 44^{abc}; K₂ G₄ om. 44^a (cf. v.l. 42, 43). — ^a) Ś₁ K₄ धर्मात्मन्; Dn D₅ T₁ M राजेन्द्र; T₂ G₂. 3 धर्मात्मा (for धर्मज्ञ). — ^b) Cf. v.l. 46^b. K₄ वसु-तीर्थम् (for सुतीर्थकम्). — ^c) K₂ Dc Dn D₅ T G₂-4 तत्र (for यत्र). D₁. 2 S राजन् (for नित्यं). — ^d) A few MSS. देवतैः. K₁ देवताः पितृभिः सह.

45 ^a) Dc₂ T₂ G (except G₁) स (for च).

46 ^a) K₁ G₂. 4 ततोऽम्बुवश्यं; K₂ Dn D₅ 'बुम (K₂ 'मा) -त्यां; B₂ 'श्ववत्यां; B₃ 'भ्युपत्यां; Dc 'बुवत्यां; D₃. 4. 6 ततो युवत्यां; T₁ M₁ 'वपश्यन्; M₂ 'वपश्यं. K₄ D₁. 2 ततो भवस्य धर्मात्मन्. — ^b) K₂ Dn D₅ सुतीर्थकमनुत्तमं (= 44^b). — ^c) K₁. 2 B₁-3. 5 कामेश्वरस्य; K₄ B₂. 4 Dc Dn D₄. 6 काशी; G₂ M केशे. Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₁. 2 तीर्थं च (for तीर्थेषु).

47 ^b) K₁ M₂ तत्र (for यत्र). K₄ निश्चितं; B D₃. 4. 6 पार्थिव; T₂ G₂-4 धीमतः (for भारत). Ś₁ स्नात्वा यस्तत्र

C. 3. 6028
B. 3. 83. 58
K. 3. 81. 58

मातृतीर्थं च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत ।
प्रजा विवर्धते राजन्ननन्तां चाश्रुते श्रियम् ॥ ४७
ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ४८
पुनाति दर्शनादेव दण्डेनैकं नराधिप ।
केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥ ४९
तीर्थं तत्र महाराज श्वानलोमापहं स्मृतम् ।
यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ५०
श्वानलोमापनयने तीर्थे भरतसत्तम ।
प्राणायामैर्निर्हरन्ति श्वलोमानि द्विजोत्तमाः ।
पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ ५१
दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिन्स्तीर्थे महीपते ।

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत परमां गतिम् ॥ ५२
ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
यत्र कृष्णमृगा राजन्व्याधेन परिपीडिताः ।
अवगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ॥ ५३
तस्मिन्स्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ५४
मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ।
आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ॥ ५५
श्यामाकभोजनं तत्र यः प्रयगच्छति मानवः ।
देवान्पितृंश्च उद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ।
एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥ ५६
तत्र स्नात्वाचर्यित्वा च दैवतानि पितृंस्तथा ।

भारत. — °) T₂ G₂₋₄ प्रजा (for प्रजा). K₁ [अ]भिवर्धते;
D₃ सं (for वि°). S₁ प्रजाभिर्विधिना राजन्. — °) K₁
D₁. ३ प्राप्नुते; K₄ चाप्नुते; B₃ चाप्नुयात्; D_c लभते. D_n D₅
अतन्वी (D₅ महतीं) श्रियमश्नुते.

48 G₄ om. 48^a-50^b. — °) K₂ D₆ सीत°; D_n D₅
सीता° (for शीत°). — °) K₄ (by transp.) तत्र तीर्थ°; S
(except G₁ M₁; G₄ om.) तीर्थे तत्र. — °) T₁ लभेद् (for
महद्). M₂ मनुष्याणां सुदुर्लभं.

49 G₄ om. 49 (cf. v.l. 48). — °) K₄ गमनाद् (for
दर्शनाद्). K₂ D_n D₃. ६ G₁ M एकं; D₁. २ चैकं; T₁ एनं
(for एव). K₂ D_n D₅ पुराभिगमनादेकं (D_n २° व). — °)
Arj.: दण्डेनैकं नराधिपेति । एकमिति तृतीयार्थे द्वितीया ।
S₁ K (K₃ missing) D_n D₅ दष्टमेकं; D₁. २ स्नात्वा चैकं; D₃
दष्टेनैव; G₂ कुलमेकं (for दण्डेनैकं). — °) G₁. २ M केशेना°
(for केशाना°). D_c 1 चैतस्मिन्; D_n (D_n 1 by corr.) D₁. २
चैकस्मिन् (for वै त°).

50 G₄ om. 50^a (cf. v.l. 48). — °) K₄ transp.
तीर्थ° and तत्र. B D_c D₃. ४. ६ तत्र तीर्थवरं चान्यत् (D_c
स्नात्वा; D₅ राजन्). — K₂ om. 50^b-51^a. — °) Cf. 51^a
and v.l. K₁ B₃ D₄. ६ स्नान (D₅ स्नानु) लो°; B₁ स्नानलो°;
D_c नखलो°; D_n 1. ३ श्वाविहो°; D₁ स्नानं लो°. D_n 2 महद-
न्यत्र दुर्लभं (= 48^a). — °) K₄ B D_n D₅ तत्र. — After
50, B D (except D₂. ५) T₂ G (except G₁) ins.:

391* गतिं गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम ।
[B₃ D_n D₁. ४. ६ ग्रीति (for गतिं). T₂ G₂₋₄ स्नाता (for
स्नात्वा).]

51 K₂ om. 51^a (cf. v.l. 50); D_c 1 D₃ om. 51^{ab}.
— °) Cf. 50^b and v.l. K₁ B₁. २ D_c 2 D₄. ६ स्नान (D₅
स्नानु) लो°; K₄ D_n श्वाविहो°; B₄ स्नात्वा लो°; D₁. २ स्थाने
लो°. — °) S₁ विहिंसन्ति; K₁ विहंसन्ति; D₁. २ न्यस्तलोमा;
T₁ निर्हरन्त; T₂ G₃. ४ हरन्तीह (for निर्हरन्ति). D₃ M₁ ब्रह्म-
यामेन निघ्नन्ति. — °) S₁ K₂ B D_c D_n D₃-६ स्वलोमानि;
K₁ स्वालोमानि; D₁. २ निरजस्का; T₁ M₂ श्वानलोमा; T₂
G₁. ३. ४ श्वानलोमाद्; G₂ corrupt.

52 °) T₂ G₂₋₄ चापि (for चैव). — °) K₁ D_c महा-
मते; M₂ महायशाः (for मही°). D₁. २ तीर्थं भुवि सुदुर्लभं.
— °) D₁. २ गत्वा तत्र नर°. — °) K₁ लभते; B₂. ४ D₅
गच्छन्ति; D₁. २ गच्छते; D₃ गच्छेच्च.

53 °) B तत्र (for यत्र). D_c D₄. ६ कृष्णा मृगा. — °)
N (K₃ missing) शरपीडिताः. — S₁ K₁ G₁ om. 53^{ef}.
— °) Hypermetric! K₂ B D (except D₁-३) S (except
M₁; G₁ om.) वि° (for अव°). K₄ D₃ अवगाह्य सरस्तद्धि;
D₁. २ अवगाह्य जलं तद्धि.

54 °) K₂ B D_n D₄-६ समाहितः (for जिते°).

56 °) S₁ श्यामकं; K (K₃ missing). D_c D₁. २. ४-६
श्यामकं (for श्यामाकं). D_n श्यामकं भोजने तत्र (!).
— °) N (K₃ missing) T₂ G₃ समुद्दिश्य; G₁. ४ च वो-
द्दिश्य; M चैवोद्दिश्य (for च उद्दिश्य). — D₅ G₄ om.
56^e-57^d.

57 D₅ G₄ om. 57 (cf. v.l. 56). — °) Cf. v.l. 64^b.
S₁ स्नान्पितृन्दैवतानि च; K₁ D_c T₁ G₂ M₂ पितृन्स्नानं दै-
(K₁ T₁ M₂ दे) वतानि च; K₂. ४ D_n पितृन्वै दैवतानि च;

उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५७
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
 ब्रह्मोदुम्बरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ॥ ५८
 तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य कुरुपुंगव ।
 केदारे चैव राजेन्द्र कपिष्ठलमहात्मनः ॥ ५९
 ब्रह्माणमभिगम्याथ शुचिः प्रयतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ६०
 कपिष्ठलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
 अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ६१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् ।
 लभते सर्वकामान्हि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ६२
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ।

रुद्रकोटिस्तथा कूपे हृदेषु च महीपते ।
 इलास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६३
 तत्र स्नात्वाचयित्वा च पितृन्देवांश्च भारत ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६४
 किंदाने च नरः स्नात्वा किंजप्ये च महीपते ।
 अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ॥ ६५
 कलश्यां चाप्युपस्पृश्य श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६६
 सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ अनाजन्मेति विश्रुतम् ॥ ६७
 तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणांश्चोत्सृज्य भारत ।
 नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोति दुर्लभान् ॥ ६८
 शुक्लपक्षे दशम्यां तु पुण्डरीकं समाविशेत् ।

C. 3. 6053
 B. 3. 83. 83
 K. 3. 81. 83

D1. 2 पितृंश्च देवतानपि (D2 °नि च); T2 G3 पितृंस्नान्देव-
 तानि च.

58 °) K1 B D4 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — °) Ś1 K1
 D3 ब्रह्मस्थानमनुत्तमं. — °) Ś1 K1 एतत्; B2-4 Dc D4. 6
 एवं (for एव). G4 ब्रह्मणोदरमित्येव. — °) Dn2 (? gloss)
 प्रख्यातं (for प्रकाशं). S (except M1) भरतर्षभ (for भुवि
 भा°).

59 °) Ś1 K1. 4 Dc ब्रह्मर्षिः; K2 समेषु (for सप्तर्षि-).
 — °) Ś1 K2 Dn D5 नरपुंगव; K1 B2-4 D3. 4. 6 T1 भर-
 तर्षभ; K4 Dc M1 कुरुनन्दन; G4 कुरुसत्तम. — °) K (K3
 missing) कपिल(D5 °ष्ठ)स्य महा°; T G M2 कपिष्ठ(T2
 G3. 4 कर्पिज)लमहामुनेः.

60 °) Ś1 K2 D5 G2 अधिगत्वा; K1. 4 B1 D1. 2 अभि-
 गत्वा; D3 M2 अधिगम्य (for अभिगम्य). Ś1 K1. 2 B1
 D1. 2. 5 G2 च; K4 [आ]शु (for [अ]थ).

61 °) K1 Dn2 D1. 3 (sup. lin.). 4. 6 कपिलस्य च;
 K2 D5 कपिस्थलस्य; D3 कपिपापिष्ठ; T2 G3 कर्पिजलस्य.

62 °) Ś1 शनकं; K1 T1 M2 शरकं; K2 Dn1. n2 D5
 T2 G2-4 शंकरं; M1 शरभं (cf. v.l. 63^b, 67^a). — °) B4
 D1 S कृष्णपक्ष- (T1 ततः कृष्ण-). — °) B1. 2. 4 Dn1. n3 D4
 लभेत्. K1 सर्वकामांश्च; B2 °कामान्वै; T1 °कामानि.

63 °) K1 शनके; B1 Dn1 T1 M2 शरके; B2 सवके;
 D3 सरके; T2 G शंकरे; M2 शरभे (cf. v.l. 62^b, 67^a).
 — °) Ś1 K1 D5 भद्रकोट्यां; K2 B1. 2. 4 Dc D1. 2. 4
 रुद्रकोटी; K4 Dn D3 (sup. lin.) °कोट्यां; D3 (orig.) M2

°कोटि (for °कोटिस्). T2 G2-4 रुद्रकोट्यां तु (G2
 °कोट्यस्तु) पुण्यायां. — °) B D3. 4. 6 समंततः (for मही°).
 — D5 om. (hapl.) 63^c-65^b. — °) Ś1 K1. 4 D1. 2
 इलास्पदं; T G शुद्धा(G1 इला)स्पदं.

64 D5 om. 64 (cf. v.l. 63). — °) Cf. v.l. 57^b.
 Ś1 K1 Dc पितृन्स्नान्देवतानि च; K4 स्वपितृंश्चैव तानि च; B
 Dn D4. 6 देवतानि पितृनपि (B2 °तृंस्तथा; Dn D4. 6 °तृनथ);
 D1-3 स्वपितृन्दै(D3 °न्दे)वतानि च; M1 पितृन्देवांस्तथैव च.
 — T1 M2 om. (hapl.) 64^c-65^d.

65 D5 om. 65^{ab}; T1 M2 om. 65 (cf. v.l. 63, 64).
 — °) Ś1 Dc D1. 2 T2 G2. 4 किंजपे च (Dc2 °प्येन).
 — °) B D4. 6 तथैव च (for च भारत). D3 तदानंतं तथैव
 च.

66 °) Ś1 कोलश्यां; K2 B2. 4 D1 कलश्यां. B1. 2. 4
 Dc2 Dn D3. 4. 6 T2 (by corr.) G3 वार्युपस्पृश्य. — °)
 Ś1 K1 ब्रह्मचारी (for श्रद्ध°).

67 °) K1 T1 M2 शरकस्य; D5 T2 G2-4 शंकरस्य; M1
 शरभस्य (cf. v.l. 62^b, 63^b). — °) K2 Dn D1. 2. 5 G2
 M1 तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ; B D3. 4. 6 कुरुश्रेष्ठ शुभं तीर्थं. — °)
 Dn2 अंबाजन्मेति(!); D1. 2 अन्यज°; D3 मम ज°.

68 K1 om. (hapl.) 68^a-70^b. — °) D3 transp.
 तत्र and स्नात्वा. K4 D1. 3 तस्मिन् (for तत्र). — °) Ś1
 K2. 4 D (except D4. 6) om. च. — °) Dc D1-4 आप्नोति
 (for प्रा°). K2 Dn D5 [अ]नुत्तमान् (for दुर्ल°).

69 K1 om. 69 (cf. v.l. 68). — °) B1 S शुक्लपक्ष-

C. 3. 6053
B. 3. 83. 83
K. 3. 81. 83

तत्र स्नात्वा नरो राजन्पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ६९
तत्स्त्रिविष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रमोचनी ॥ ७०
तत्र स्नात्वाचर्यित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ७१
ततो गच्छेत् राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् ।
यत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ।
तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ॥ ७२
दृषद्व्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ॥ ७३
तीर्थे च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ।
गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७४
पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च गच्छति ॥ ७५

ततो गच्छेत् राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ७६
व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ७७
ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७८
गत्वा मधुवटीं चापि देव्यास्तीर्थं नरः शुचिः ।
तत्र स्नात्वाचर्येदेवान्पितृंश्च प्रयतः शुचिः ।
स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७९
कौशिक्याः संगमे यस्तु दृषद्व्याश्च भारत ।
स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८०
ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ।
पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागार्थनिश्चयः ॥ ८१
कृतो देवैश्च राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ।

K₂ Dn D₆ च (for तु). — ^a) S पौंडरीकं (G₄ सर्वयज्ञं).

70 K₁ om. 70^{ab} (cf. v.l. 68). — ^a) T G तत्र (for तत्स). B D₄ त्रिपिष्टपं. — ^a) K₁. 2 Dn D₃ T₂ G₂₋₄ पापप्रणाशिनी.

72 ^b) T₁ G₁. 2. 4 M₂ फलजी (G₂ M₂ 'लं जी) वनम् (cf. ^a). — ^c) K₂ B D (except D₆) T₁ तत्र; K₄ अत्र (for यत्र). — ^d) G M₂ फलजी (G₂ M₂ 'लं जी) वनम् (cf. ^b). — ^f) K₁. 4 B D₃. 4. 6 M₂ 'सहस्रिकं. — After 72, T₂ G ins.:

392* तत्र स्नात्वा नरो राजन्सर्वयज्ञफलं लभेत् ।

73 G₁ om. 73^{ab}. — ^a) B₂₋₄ दृषद्व्यां. — K₁ om. 73^c-74^d. — ^d) K₅ T₂ G₂. 4 मानवः (for भारत).

74 K₁ D₂ om. 74 (for K₁ cf. v.l. 73); D₆ om. 74^c-75^b. — ^c) B₁ (m as in text) गोसहस्रं च रां. — ^d) Ś₁ K₂ Dn D₁. 5 T₁ M विन्दति; B₂. 3 D₄. 6 आप्नोति (for प्राप्नोति).

75 K₁ transp. 75^{ab} and 75^{cd}. D₆ om. 75^{ab} (cf. v.l. 74). — ^a) B₂ D₄ पाणिख्याते; B₃ T₁ G₄ M 'पाते; G₁ 'पादे; M₂ 'पाने. K₂ तर्प्य (for स्नात्वा). — M₂ om. (hapl.) 75^b-78^c. — After 75^{ab}, K₂ Dn D₆ repeat 73^{cd}. — ^c) B D₄. 6 T₂ G₃. 4 अवामुते (B₄ अवा-मोति) राजसूयं; D₃ अवामुयाद्राजसूयं. — ^d) T₂ G₃. 4 स (for च). K₂ Dn D₆ विन्दति (for गच्छति).

76 M₂ om. 76 (cf. v.l. 75). — ^a) B D₃. 4. 6 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — ^b) B D₆ D₃. 4. 6 लोकविश्रुतं (for तीर्थम्). — ^c) T G₁₋₃ यत्र (for तत्र). D₁. 2 T G₁₋₃ सर्वाणि (for राजेन्द्र). M₁ तत्र सर्वाणि तीर्थानि.

77 M₂ om. 77 (cf. v.l. 75). — ^a) K₄ D₁. 2 T₂ G₁₋₃ नरशार्दूल; M₁ वेदविदुषा. — ^b) G₁. 2. 4 द्विजार्थं (for द्विजार्थम्). — After 77, K₁ ins.:

393* स वै स्नात्वाचर्यित्वा च मिश्रके पितृदेवताः ।

78 M₂ om. 78^{ab} (cf. v.l. 75). — ^a) T G गत्वा (for गच्छेत्).

79 T G om. 79. — ^a) Ś₁ मधुवटं; K₂ B₂ D₆ 'मतीं; M₁ 'पदीं; M₂ 'द्वतीं. K₂ B₁. 2 Dn M चैव (for चापि). — ^b) K₂ D₆ Dn M तीर्थे; B D₆ स्थानं; D₄ स्नानं (for तीर्थं). D₃ अनुत्तमं (for नरः शुचिः). — ^c) K (K₃ missing) D₆ Dn D₁₋₃. 5 स्नात्वाचर्यित्वा च. — ^d) Ś₁ K₂. 4 D₆ Dn D₁₋₃. 5 M₂ पितृन् (Dn₃ D₃ पितृन्) देवांश्च पूरुषः; K₁ देवान्पितृंश्च पूरुषः; M₁ पितृंश्च प्रयतस्तु यः.

80 ^b) B दृषद्व्यां. — ^c) Ś₁ K₁ स्नायात् (for स्नाति). Ś₁ सु; K₁ तु; K₄ D₆ D₁₋₃ यो (for वै).

81 ^a) K₂. 4 D₆ Dn D₃ देहत्यागे कृता मतिः; B D₄. 6 G₁ M देहत्यागाय (M₂ 'गश्च) निश्चयः.

82 ^a) K₂. 4 D₆ Dn D₃. 5 ततो (for कृतो). Ś₁ K₂ Dn D₆ तु (for च). S (except M₁) कृतो वै देवराजेन.

अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८२
 किंदत्तं रूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ।
 गच्छेत् परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरुद्रह ॥ ८३
 अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे च सुदुर्लभे ।
 तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ ८४
 मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र गङ्गाह्रदे स्नात्वा समभ्यर्च्य च मानवः ।
 शूलपाणिं महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८५
 देवतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 अथ वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ८६
 तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ८७

कुलंपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं नरः ।
 पवनस्य ह्रदं गत्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥ ८८
 अमराणां ह्रदे स्नात्वा अमरेषु नराधिप ।
 अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ८९
 शालिहोत्रस्य राजेन्द्र शालिशूर्पे यथाविधि ।
 स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९०
 श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९१
 ततो नैमिषकुञ्जं च समासाद्य कुरुद्रह ।
 ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपोधनाः ।
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ॥ ९२

C. 3. 6080
B. 3. 83. 110
K. 3. 81. 110

— °) K₂ B₁ Dn D₅ M₁ अभिगत्वा. K₂ T₂ G₃ M₁ तत्र;
T₁ चैव (for तस्य).

83 G₄ om. 83-84. — K₄ om. (hapl.) 83^b-84^c.

— °) S (except M₁; G₄ om.) गच्छेत्परमिकां सिद्धि.

— °) B₁. 4 D₃ M₁ युधिष्ठिर; B₂. 3 D₄. 6 नरेश्वर (for कुरु). — After 83, K₂ B Dc Dn D₄. 6 M₁ ins.:

394* वेदीतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।

84 G₄ om. 84; K₄ om. 84^{abc} (cf. v.l. 83). — °) $\dot{S}_1$ K₁ बह्वं च; K₂ D₅ आहं च; D₁. 2 अहं च; D₃ अहं च; T₂ G₃ हयश्च; M₂ अहं च. D₄ T₂ G₁. 3 सुदिनश्च; M₁ [अ]नुदिनं (for सुदिनं). — °) B D₄. 6 M तु (for च). K₂ Dc Dn D₁. 2. 5 द्वे तीर्थे लोकविश्रुते; D₃ तीर्थे चैव सुदुर्लभे; T₁ द्वे तीर्थेषु सुदुर्लभे. — °) T G₂. 3 तत्र (for तयोः).

85 T₁ om. 85-90. — °) D₄. 6 नृगधूमं; S (T₁ om.) व्यंगं. — °) B D₄. 6 रुद्रपदे (for गङ्गा). $\dot{S}_1$ K (K₃ missing) Dc Dn D₁-3. 5 तत्राभिषेकं कुर्वीत. — After 85^c, G₁ reads 89^b-90^b, om. 85^d-86^b. — °) $\dot{S}_1$ K (K₃ missing) D (except D₄. 6) गंगायां नृप ($\dot{S}_1$ K₁ कुरु)सत्तम; T G (T₁ G₁ om.) ह्यर्चयित्वा च भारत. — °) $\dot{S}_1$ K (K₃ missing) D (except D₄. 6) अर्चयित्वा (for शूल). B D₄. 6 M₁ महात्मानम् (for महा).

86 T₁ om. 86; B₃ G₁ om. 86^{ab} (for T₁ G₁ cf. v.l. 85). — °) $\dot{S}_1$ K (K₃ missing) Dn D₁. 2. 5 देव्या-स्तीर्थे; B Dc D₄. 6 कोटि (for देव). — °) $\dot{S}_1$ K (K₃ missing) D (except D₄. 6) ततो (for अथ). B D₄. 6 M₁ गत्वा (for गच्छेत्).

87 K₄ T₁ om. 87 (for T₁ cf. v.l. 85). — °) T₂ G₂. 3 विष्णुह्रदे. — °) B D₄. 6 S (T₁ om.) समभ्यर्च्य; D₃ पूजयित्वा (for अर्च). — °) $\dot{S}_1$ K₁ Dc च गच्छति; K₂ Dn D₁. 2. 5 स गच्छति (for अवा).

88 D₁ T₁ om. 88 (for T₁ cf. v.l. 85). — °) $\dot{S}_1$ K₁ च कुलं; D₂ स्वजनं (for स्वकुलं). $\dot{S}_1$ K₁ महत्; K₂ Dn D₅ ततः; D₃ नृप (for नरः). — °) K₂ Dn D₅ ह्रदे स्नात्वा. — °) K₂ B₄ Dn D₅ विष्णु (for वायु).

89 D₅ T₁ om. 89 (for T₁ cf. v.l. 85); T₂ G₃ om. 89-90; G₁ om. 89^a. — °) $\dot{S}_1$ ह्यमरेषु; G₂ अमरे च (for अमरेषु). K₁. 2 B₂-4 Dn D₃-6 समभ्यर्च्यम (D₃ °र्च्य न)-राधिपं. — °) G₂. 3 M₂ प्रसादेन (for प्रभा). — After 89, $\dot{S}_1$ K₁ B₁. 3 Dc D₃ ins.:

395* अमरैः सह संयाति विमानवरमास्थितः ।

90 T G₃ om. 90 (cf. v.l. 85, 89). — °) K₂ B₄ Dn D₅ तीर्थं (B₄ Dn₂ तीर्थे) च (for राजेन्द्र). — °) $\dot{S}_1$ शालिशूर्पे; K₁ °शीर्थे; K₂ B Dc Dn D₁. 2. 4. 6 °सूर्ये; K₄ D₃. 5 °होत्रे.

91 D₂ om. 91. — °) T₂ G₂-4 श्रीकुञ्जे च. K₂ Dn₂. n₃ D₅ T₁ G₁ M₁ सरस्वत्याः; B₁ समासाद्य. $\dot{S}_1$ श्री-कुञ्जरं सरस्वत्याः. — Dc om. (hapl.) 91^b-93^a. — °) T₂ G₂. 3 तीर्थे. — $\dot{S}_1$ M₁ om. (hapl.) 91^c-93^b. — °) K₂ Dn D₅ नरश्रेष्ठ (for नरो राजन्). — °) S (M₁ om.) °ष्टोममवाप्नुयात्.

92 $\dot{S}_1$ Dc M₁ om. 92 (cf. v.l. 91). — °) T₁ G₁ M₂ नैमिशकुञ्जं; T₂ G₂-4 नैमिशकुञ्जं. — °) B D₄. 6

C. 3. 6080
B. 3. 83. 110
K. 3. 81. 110

ततः कुञ्जः सरस्वत्यां कृतो भरतसत्तम ।
ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् ॥ ९३
तस्मिन्कुञ्जे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९४
ततो गच्छेन्नरव्याघ्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ९५
ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ९६
सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ।
यत्र मङ्गलकः सिद्धो महर्षिलोकविश्रुतः ॥ ९७
पुरा मङ्गलको राजन्कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ।
क्षतः किल करे राजन्सस्य शाकरसोऽस्त्रवत् ॥ ९८

स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टो महातपाः ।
प्रनृत्तः किल विप्रर्षिर्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ९९
ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ १००
ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः ।
विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ।
नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १०१
ततः प्रनृत्तमासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ।
सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत ॥ १०२
अहो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुंगव ॥ १०३
ऋषिरुवाच ।
किं न पश्यसि मे देव कराच्छाकरसं स्तुतम् ।

सुदुर्लभं; S (M₁ om.) यथाक्रमं (for कुरु°). — ^a) Some MSS. नैमिशेयास्. K₂ Dn D₅ तपस्विनः (for तपो°). — After 92, T₂ G₂₋₄ ins.:

396* तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।

93 ¹ S₁ M₁ om. 93^{ab}; Dc om. 93^a (cf. v.l. 91). — ^a) K₁. 4 B₂₋₄ D₃. 4. 6 T₁ M₂ तत्र (for ततः). B₃ D₁ T₁ कुञ्जः; D₃ कुञ्जः; D₅ कुञ्जाः; T₂ G₃. 4 कुञ्जः (for कुञ्जः); cf. 94. K₁ T₁ G₁ M₂ सरस्वत्या; Dn₁. n₃ D₅ G₄ M₁ त्याः. — ^c) ¹ S₁ ऋषीणां सावकाशः स्याद्; D₅ णाम-वकाशस्य; T₂ G₂₋₄ णामुपकारः स्याद्. — ^d) D₁. 2 पुष्टि-करो. ¹ S₁ K₁ T₁ G₁ M₂ भवेत् (for महान्).

94 K₄ om. (hapl.) 94^b-95^c. — ^b) ¹ S₁ K₁. 2 D (except D₄. 6) T₁ G₁ M₂ अग्निष्टोमफलं ल° (= 94^d). — After 94^{ab}, K₁. 2 B D (except D₁. 2. 5) T₂ G₁. 2. 4 ins.:

397* ततो गच्छेत धर्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
— ^a) ¹ S₁ K₁. 2 D (except D₄. 6) T₁ G₁ M₂ गोसहस्र-फलं; T₂ G₂₋₄ अग्निष्टोम° (cf. 94^b).

95. K₄ om. 95^{abc} (cf. v.l. 94); D₃ om. 95^{ab}. — ^a) K₂-Dn D₅ ततो गच्छेत राजेंद्र. — ^b) ¹ S₁ K₁. 2 Dc Dn₁. n₃ D₁. 2. 5 T₁ G₁ M₂ तीर्थम् (for स्थानम्). Dn₂ ब्रह्म-तीर्थमनुत्तमं. — ^c) K₁-S (except G₁) यत्र (for तत्र). S (except G₁ M₁) वर्णातरः. Dc तत्र स्नात्वा नरो राजन्. — ^e) ¹ S₁ K₁ D₄ T₁ G₁ तु (for च). — ^f) T₂ G₂₋₄ गच्छेत्परमिकां गतिं.

96 ^a) B D₄. 6 T₁ G₁ नरव्याघ्र (for श्रेष्ठ).

☞ This story of Mañkanaka (st. 98-115) recurs almost *verbatim* in B. 9. 38. 39 ff., which is a part of the Baladevatīrthayātrā.

98 ^a) T₂ G₁₋₃ M तत्र (for तस्य).

99 ^b) ¹ S₁ K (K₃ missing) Dn D₁₋₃. 5 प्रनृत्तवान् (for महा°). — ¹ S₁ K Dn₁. n₃ D₁. 2. 5 om. 99^{cd}. — 99^d = (var.) 1. 122. 18^b; 126. 1^b; etc.

100 D₂ om. 100^a-101^a. — ^a) K₂ B₄ Dn D₅ M₁ तु (for वै).

101 D₂ om. 101^a (cf. v.l. 100). — ^a) B D₃. 4. 6 ततो देवैर् (for सुरै राजन्). M₁ ततो ब्रह्मादिभिर्देवैः. — ^d) ¹ S₁ K₁. 4 Dc D₃. 4 मुनेर् (for ऋषेर्). — ^e) S (except M₁) यथा न नृत्यते दे°.

102 ^a) ¹ S₁ K (K₃ om.) Dc Dn D₁. 2 तं प्रनृत्तं समासाद्य; B. D₃. 4. 6 M₂ ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा. — ^{cd}) B₁₋₃ D₃. 4. 6 M₁ नृत्यंतसब्रवीच्चैनं सुराणां हितकाम्यया.

103 ^a) K₂. 4 Dn D₁. 2. 3 (*sup. lin.*), 5 भो भो; B₁₋₃ Dc D₃ (orig.). 4. 6 हंहो; T G₂. 3 M₂ विभो; G₄ विप्रो. (for अहो). — ^c) D₃ किमिव (for किमर्थं). K₄ Dc D₁. 2 च; D₃ ते (for वा).

104 After the ref., ¹ S₁ K₁ B D (except D₁. 2. 5) ins.:

398* तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।

[= B. 9. 38. 45^{ab}. — K₁ मुनिपुंगव; D₃ सुरसत्तम (for द्विज°).]

यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्तो वै हर्षेण महतान्वितः ॥ १०४

पुलस्त्य उवाच ।

तं प्रहस्याब्रवीदेवो मुनिं रागेण मोहितम् ।

अहं वै विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य माम् ॥ १०५

एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता ।

अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥ १०६

ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसंनिभम् ।

तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ॥ १०७

नान्यं देवमहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।

सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ १०८

त्वया सृष्टमिदं विश्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १०९

देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।

त्वयि सर्वे च दृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ ११०

सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ।

त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।

एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥ १११

ऋषिरुवाच ।

त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥ ११२

पुलस्त्य उवाच ।

ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ।

तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ॥ ११३

आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धं महामुने ।

सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ॥ ११४

न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।

सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ११५

C. 3. 7004
B. 3. 83. 134
K. 3. 81. 134

— ^a) Ś1 K1 D1. 2 मे विप्र; K2 B Dc Dn D4. 6 मे ब्रह्मन्; T1 देवेश (for मे देव). — ^b) B2-4 D4. 6 क्षतात् (for करात्). — ^c) D1. 2 हि; D3. 4. 6 M1 सं- (for [अ]हं). K2 B Dn D1. 3. 4. 6 M [S]हं; D2 यं; D5 [S]स्मि (for वै). — ^d) D1. 2 T2 G2. 3 M2 पश्या (for गच्छा).

105 All MSS. except T2 G3 M om. the ref. — ^b) K4 Dc D1. 2 S मुनि (as in text); the rest ऋषि. — ^c) Ś1 च; K (K3 om.) Dn D1. 2. 5 तु; Dc न (for वै). — ^d) D1. 2 T2 G2. 3 M2 पश्या (for गच्छा). B1. 3. 4 D4. 6 M1 [इ]ह (for [इ]ति). Ś1 K1 वै (for माम्). Dc गच्छामीति प्रपश्य मां.

106 ^b) B Dc D3. 4. 6 T1 G1 M1 वै तदा (for धीमता). — ^c) S (except M1) अङ्गुल्यग्रेण. — ^d) Ś1 D1. 2 स्वाङ्गुष्ठस; T2 G2-4 स्वाङ्गुलिस्. Dc T G [S]भवत्; D1. 2 पुनः; D3 यथा (for अनघ). M2 स्वाङ्गुष्ठात्स्वावितोभवत्.

107 ^b) B D4. 6 निःसृतं (for निर्गतं). — ^c) Ś1 K1. 4 यद्; K2 B1 Dc Dn1 D3. 4. 6 S (except T1) तं (for तद्).

108 Before 108, T G3. 4 ins. ऋषिः. — ^a) K4 B1. 4 Dc D1. 2. 4. 6 M1 अन्य (Dc न्या)द्. K2. 4 B2-4 D देवात् (for देवम्). K2 B3 Dn D5 परं मेने (for अहं मन्ये). — Ś1 om. 108^c. — ^c) K1 D1. 2 G1 चराचरस्य. M1 त्रयाणामपि लोकानां.

109 ^a) K2. 4 Dn D1. 4 सर्वम् (for सृष्टम्). K2. 4 Dn D1-3 सृष्टं; Dc S (except M1) सर्व (for विश्वं). — ^c)

Ś1 K1. 4 Dc D1. 2 त्वामेव सर्वं विशति; K2 Dn D5 त्वमेव सर्वान्प्रससि. — ^a) Ś1 K (K3 missing) Dn D1. 2. 5 पुनरेव; Dc पुनश्चैव (for प्रविशन्ति).

110 ^a) S (except G4) शक्यं ते (for शक्यस्त्वं). — ^b) S परं (for परि). — ^c) K2 Dn D5 सर्वे प्र-; K4 B2-4 D3. 4. 6 T1 G1 M2 सर्वेश; B1 D1. 2 सर्वे स्म; Dc सर्वेण (for सर्वे च).

111 ^a) K1 G4 M1 सर्व; K4 D5 शर्वस्; Dc कार्यस्; G1 गतिस् (for सर्वस्). — ^d) K4 D1. 2 मोदन्ते ह्यकुतो; S (except M1) निवसन्त्य. — ^e) Dc1 S (except M1) उक्त्वा (for स्तुत्वा). — ^f) K4 ऋषिभिः; Dc S (except M1) ऋषिः स (by transp.). K4 B Dc [S]ब्रवीत् (for अभवत्). K2 Dn D1. 2. 5 ऋषिर्वचनमब्रवीत्.

113 All MSS. om. the ref. (here as in the previous stanza). — K4 om. 113^{ab} (with 112). — ^d) T2 G2-4 सहस्रशः (for धा).

114 ^a) T G3. 4 चैव (for चेह). — ^b) K2 Dn D5 त्वया सह. T2 G2-4 मुने वने (for महा). — ^d) S यो मामर्चयिता द्विज (T1 यते नरः; G2 M यते द्विज).

115 ^a) S तस्य (for तेषां). — ^c) Dc तं; T G2. 3 वै (for ते). B D4. 6 गच्छेत्सारस्वतं चापि; M1 गच्छेत्सारस्वतांश्चैव. — ^d) B D4. 6 M1 लोकान्ना (B2 D4. 6 कं ना)-स्त्यत्र संशयः. — After 115, N (K3 missing) T2 ins.:

399* एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।

C. 3. 7005
B. 3. 83. 135
K. 3. 81. 135

ततस्त्वौशनसं गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ११६
कार्तिकेयश्च भगवांस्त्रिसंध्यं किल भारत ।
सान्ध्यमकरोत्तत्र भार्गवप्रियकाम्यया ॥ ११७
कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११८
अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
अग्निलोकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ११९
विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा महाराज ब्राह्मण्यमभिजायते ॥ १२०
ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १२१
ततो गच्छेत्त राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ १२२
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥ १२३
तत्सर्वं नश्यते तस्य स्नातमात्रस्य भारत ।
अश्वमेधफलं चापि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १२४
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वतीम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ॥ १२५
उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
पृथूदके जप्यपरो नैनं श्रोमरणं तपेत् ॥ १२६
गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
वेदे च नियतं राजन्नाभिगच्छेत्पृथूदकम् ॥ १२७
पृथूदकात्पुण्यतमं नान्यत्तीर्थं नरोत्तम ।
एतन्मेध्यं पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥ १२८

116 Before 116, T G₂₋₄ ins. पुलस्त्यः. — ^a) B₁ Dc च (for तु). Dc T₂ G₁. 2. 4 [उ]शनसं (for [औ]शं).

117 ^c) K₁ D₁. 2 तस्मै; K₂. 4 Dc Dn D₃ T₁ G₁ निलं (for तत्र).

118 ^a) Ś₁ K₁ D₂ नाम (for तीर्थ). — ^b) D₂ तीर्थ पापप्रं; T G₂₋₄ सर्वपापप्रणाशनं.

119 ^b) Dc₁ नरोत्तम; Dc₂ नराधिप (for नरं). B₁. 3. 4 स्नात्वा भरतसत्तम; B₂ D₄ स्नात्वा च भरतर्षभ. — ^c) Ś₁ K₄ D₁. 2 अग्निष्टोमम्.

120 Ś₁ D₁. 2 om. 120^c-121^b. — ^c) K₁ Dc नरो राजन्; K₂ Dn D₅ नरश्रेष्ठ; K₄ B₃ T₁ M₁ नरव्याघ्र (for महा). — ^d) K₁. 2 Dn D₅ अधिगच्छति (for अभि).

121 Ś₁ D₁. 2 om. 121^a (cf. v.l. 120). — ^c) Ś₁ K₁ स्वकुलं; D₃ (sup. lin. as in text) च कुलं (for [आ]-सप्तमं). D₃ वीर (for चैव). — ^f) Ś₁ K₁ D₃ (sup. lin. as in text) सप्तमं नात्र संशयः.

122 ^c) T₂ G₂₋₄ समासाद्य; M₂ इति ख्यातः. — ^d) S (except M₁) धीमतः (for वै नृप). — After 122^{cd}, D₃ ins. (the superfluous gloss):

400* पापं प्रणश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत ।

[Cf. 124^{ab}.]

124 ^a) Ś₁ तेन; K (K₃ missing) B D (except D₂) M₁ तत्र; M₂ तत (for तस्य). — ^c) K₂. 4 Dn D₁. 2. 5

चास्य (for चापि). — ^d) T₁ स (for च). K₁ विदति (for गच्छति). B D₄. 6 लभते स्वर्गमेव च; M₁ लभते नात्र संशयः.

125 ^b) Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₁₋₅ T₂ G₁₋₃ M₂ सरस्वती.

126 K₄ om. (hapl.) 126-127; D₁ om. 126^{ab}. — ^a) K₁ Dn D₃ उत्तमं. — ^c) Dn₂. n₃ D₅ जाप्यं; T₁ जपं (for जप्यं). — ^d) Ś₁ नूनं; K₁ B₃. 4 Dc D₄. 6 नैवं (for नैनं). Ś₁ भवेत् (for तपेत्). K₂ Dn D₅ नैतस्य मरणं भवेत्; D₂ नैवात्मा मरणं व्रजेत्.

127 K₄ B₃ om. 127 (for K₄ cf. v.l. 126). K₃ resumes from 127^{cd}. — ^a) T G₂₋₄ श्रुतं; M₂ पीतं (for गीतं). — ^b) B₂ व्यासेन च महर्षिणा; T₂ G₃. 4 नापि च धीमता. — ^c) K₂ Dn D₅ एवं स (Dn₂ सु-) (for वेदे च). K₃ पूर्वं सारस्वतं राजन्.

128 ^a) Ś₁ K₁. 4 D₁. 2 T₁ G₁ पुण्यतरं; K₂ Dn तीर्थ-तमं; T₂ G₂₋₄ तीर्थतरं. — ^b) K₁ नास्तीवान्यत्; K₂ M₁ नान्यतीर्थ; G₁ नास्ति तीर्थ. Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ कुरुद्वह; K₃ Dc D₁. 2 नराधिप; B₁. 4 M₁ युधिष्ठिर. — T₁ M₂ om. (hapl.) 128^c-130^b. — ^c) K₂ Dn D₅ तन्मेध्यं तत् (for एतन्मेध्यं).

129 D₄ om. 129^a-130^b; T₁ M₂ om. 129 (cf. v.l. 128). — ^b) To remove the hiatus between the pādas,

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति अपि पापकृतो जनाः ।
 पृथूदके नरश्रेष्ठ प्राहुरेवं मनीषिणः ॥ १२९
 मधुसूतं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३०
 ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।
 सरस्वत्यारुणायाश्च संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १३१
 त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ।
 आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ॥ १३२
 अवतीर्णं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्बह ।
 विप्राणामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा ॥ १३३
 व्रतोपनयनाभ्यां वा उपवासेन वा द्विजः ।
 क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥ १३४

क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 चीर्णव्रतो भवेद्विप्रो दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३५
 समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा ।
 येषु स्नातो नरव्याघ्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ॥ १३६
 ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं शतसहस्रकम् ।
 साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ॥ १३७
 उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 दानं वाप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ॥ १३८
 ततो गच्छेत राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १३९
 विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।

C. 3. 7032
 B. 3. 83. 161
 K. 3. 81. 161

Ś1 त्वपि; K1 ह्यपि; K2 Dn Dc G4 येपि; K3 ये च (for अपि).
 K1. 2 Dn Dc G1. 4 नराः; D3 (sup. lin.) दिवं (for जनाः).
 D1. 2 स्वशरीरेण मानवाः. — °) K4 नरः स्नात्वा (for नर°).
 — °) Ś1 K1. 2 Dn Dc. 5 एवमाहुर (for प्राहुरेवं).

131 M1 om. 131^{ab}. — °) Ś1 K1. 2 Dn Dc गच्छेत
 राजेन्द्र. — °) K2 Dn Dc तीर्थं मेध्यं; D1. 2 तीर्थसेवी (for
 तीर्थं देव्या). — T2 G3 om. 131^c-132^d. — °) Ś1 K3
 D1. 2 सरस्वत्य (K3 °त्यो)रुणा°. — °) G2. 4 M1 संगमे.

132 T2 G3 om. 132 (cf. v.l. 131). — °) Ś1 K1
 D2 भारत (for मानवः). B D4. 6 M1 फलं चैव समश्नुते.
 — °) Ś1 सप्तमं च (for आसप्तमं). B D4. 6 M1 पुनात्यासप्तमं
 चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः (= 121^{ef}).

133 °) K2 Dn Dc अर्धकीलं; K3 B Dc D1-4. 6
 अवकीर्णं; T1 G1 °चीर्णं. — G2. 4 हि (for च). — °) Ś1
 (sup. lin.) दक्षिणा; K2 Dn ब्रह्मणा; S शार्ङ्गिणा (M1
 दक्षिणा).

134 °) K1. 3. 4 B Dc Dn2. n3 D2-4 G3 च (for
 वा). — °) To remove the hiatus between the pādas, Ś1
 K1. 2 B Dc Dn D1. 3-6 [अ]प्युपवासेन; D2 [अ]प्युप°; T2
 G1. 3. 4 M2 ह्युप°; K2 Dn Dc [अ]प्युत वासेन. — After
 134^{ab}, Ś1 D1. 2 read 135. — °) K3 तत्र स्नात्वा महाभुज.

135 Ś1 D1. 2 read 135 after 134^{ab}. — °) Ś1 K1. 3. 4
 D2 वा (for ऽपि). D3 क्रियामन्त्रैरुपेतश्च. — °) D3 ब्राह्मणः
 स्यान्न संशयः; T2 G2-4 स्नात्वा च भरतर्षभ. — °) K3 चीर्णव्रती;
 Dc चीर्ण व्रती. K2 Dn Dc विद्वान् (for विप्रो). Ś1 K1. 3. 4

D1-3 चीर्णव्रतोपनयनः (K1 °ने; D2 °नं). — °) G4 दृष्टमे-
 तत्. B1 Dn T1 G1. 4 पुरातनैः; B2-4 Dc D4. 6 °नं. Ś1
 K1. 3. 4 D1-3 उपवाससमन्वितः.

136 °) K3 [अ]त्र (for [अ]पि). — °) T G शार्ङ्गिणात्र;
 M1 दर्भिणात्र; M2 दर्भिणा च (for समानीताश्च). K4 सुद-
 र्भिणा; S समाहि (G1 °ह)ताः (for च दर्भिणा). D3 आनीता
 सुमहात्मना. — °) K2 Dn D2. 5 तेषु; B2 D3 S (except
 M1) यत्र; D4. 6 तत्र (for येषु). B2-4 Dc D4. 6 T1 G3
 M1 स्नात्वा (for स्नातो). Ś1 K1-3 B2 Dn D1. 2. 5 नरश्रेष्ठ.
 — °) K1 फलं; K3 तु वै; D5 पुनः; T2 G3 [ऽ]पि सः; G4
 हि सः (for च सः). Ś1 K1 D1-3 चत्वार्याप्नोति मानवः; M1
 चतुर्णां स च विन्दति.

137 °) K Dn D1-3. 5 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — °)
 K1. 3 Dc D1-3 M शतसहस्रिकं; D5 °सहस्रः; G4 बहुसहस्रकं.
 — °) K1. 4 D1-3 G1. 4 साहस्रिकं; K3 Dn1 T G2. 3 सह-
 स्रकं; M2 सहस्रिकं.

138 °) Ś1 K1 एतयोर्हि. K3 om. (hapl.) 138^c-
 139^f; G2 om. 138^{cd}. — °) Dc D3. 4 M1 च (for the
 first वा). — °) B1. 3. 4 Dc °गुणितो; B2 D4. 6 °संमितो.

139 K3 om. 139 (cf. v.l. 138). — °) K2 Dn
 तीर्थोभिषेकं. — After 139, S reads 147-148.

140 °) Dc D3. 4. 6 G1 M विमोचन उप°. — Ś1 K1
 T1 G1 M2 om. (hapl.) 140^c-141^b. — °) B1-3 Dc
 D4. 3 पापैः (for दोषैः). T2 G (G1 om.) प्रतिग्रह (G3 °हा;
 G4 °ह्य)गतैः पापैः. — °) T2 G (G1 om.) च (for स).

प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १४०
ततः पञ्चवटं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ १४१
यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।
तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १४२
औजसं वारुणं तीर्थं दीप्यते स्वेन तेजसा ।
यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
सेनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा ॥ १४३
औजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरुद्रह ।
कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा कुरुलोकं प्रपद्यते ॥ १४४
स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १४५
ततो गच्छेदनरकं तीर्थसेवी नराधिप ।

तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४६
तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीयते ।
अन्वास्यते नरश्रेष्ठ नारायणपुरोगमैः ॥ १४७
सांनिध्यं चैव राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरुद्रह ।
अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४८
तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् ।
अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १४९
नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदमम् ।
शोभमानो महाराज विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ १५०
तीर्थे तु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवत्सदा ॥ १५१
ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १५२

141 Ś1 K1 T1 G1 M2 om. 141^{ab} (cf. v.l. 140).
— ^a) K2 Dn D3. 5 G4 पंचवटी; K3 T2 G2. 3 नदी; K4 D1. 2. 3m नदं. — ^b) K4 D1. 2 चारी समाहितः.

142 ^a) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1-3 तत्र; T G1 M2 ततो (for यत्र). — ^c) Ś1 अर्चित्वा तं महादेवं; K1 तमर्चित्वा महादेवं. — ^d) G2. 3 गिरमिष्टमवाप्नुयात्.

143 ^a) Ś1 K3. 4 D2 G4 M2 ओजसं; K1 तेजसं; K2 B Dc Dn D3. 4. 6 तैजसं. — ^b) K2 Dn D5 दीप्यमानं स्वतेजसा; Dc दीप्यते तेजसा स्वयं; T1 G1. 2 M2 स्नात्वा (T1 न) त्वा दीप्यति तेजसा; T2 G3. 4 स्नात्वा दिव्यं (G4 तीर्थं) जितेन्द्रियः. — T G3 om. 143^c-144^d. — ^e) K1 सेनाधिपत्ये; B सेनापत्येन; G2. 4 सेनापत्ये च. — ^f) K3. 4 D1-3 पुरा (for तदा).

144 T G3 om. 144^{abcd} (cf. v.l. 143). — ^a) Ś1 K3. 4 D2 G4 M2 ओजसस्य; K1 तेजः; K2 B D3. 4. 6 तैजः. D1 ओजसस्य च पूर्वे तु; D5 corrupt. — ^f) Ś1 K1. 2 Dn D5 T2 G3 ब्रह्म; B D4. 6 रुद्रं; Dc देव (for कुरुं).

145 Ś1 om. 145. — ^c) B Dc D4. 6 अग्निष्टोममवा. — ^d) Some MSS. स (for च).

146 ^a) Ś1 अनवकं; D1 चानवकं; M1 अगुरुकं (for अनरकं). T2 G M2 ततो गच्छेत् राजेन्द्र (G1 M2 नरकं). — ^b) S (except M1) कुरुद्रह (for नरां).

147 S reads 147-148 after 139. — K1 om. 147-

148. — ^a) K4 B1. 3. 4 D3 तस्मिन्; B2 Dn2 D4. 6 यत्र (for तत्र). — ^c) D3 T1 G1 M1 कुरुश्रेष्ठ. K (K1 om.) B D (except D3) अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र (K4 D1. 2 श्रेष्ठ).

148 For sequence in S cf. v.l. 147. K1 om. 148 (cf. v.l. 147). — ^a) K2 Dn D5 तत्र (for चैव). Ś1 यत्र नित्यं च सांनिध्यं. — In D3, the portion of the text from 148^c up to 60^d of the next adhy. is missing. — ^c) T G M2 अर्चयित्वा; M1 अभिगत्वा. Ś1 ततो; D4. 6 तु तां; T1 M2 नदीं; G1 दिनं (for च तां).

149 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^a) Dc तथैव च; S (except M1) तत्र चैव (by transp.).

150 D3 missing (cf. v.l. 148). K1 om. 150. — ^b) Ś1 K2 Dn D1. 5. 6 T1 G1. 4 M1 अरिंदम. — ^c) Ś1 K2. 3 Dn1. n3 D5 रोचं; Dn2 राजं (for शोभं). — ^d) K2 Dn D5 च गच्छति (for प्रपं).

151 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^a) K2 B D (except D2. 5) G1. 2 तीर्थेषु (for तीर्थे तु). — ^b) T1 M1 सन् (for स). Ś1 K1. 3 स्नात्वा भरतसत्तम; B Dc D4. 6 स्नातमात्रो (Dc त्रे) नराधिप. — ^c) K4 B Dc D4. 6 सर्वदुःखः; D1 अपि (for परि). — ^d) D1. 2 M2 शिववत् (for शशि). K1 तदा; K2-4 Dn D1. 2. 5 M2 नरः (for सदा).

152 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^a) K2 स्वस्ति पुनरः; K3 B Dc D4. 6 त्वस्थि (D6 सि) पुरं (for स्वस्ति).

गङ्गाहृदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीयते ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ॥ १५३
 आपगायां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ।
 गाणपत्यमवाप्नोति कुलं चोद्धरते स्वकम् ॥ १५४
 ततः स्थाणुवटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥ १५५
 बदरीपाचनं गच्छेद्वसिष्ठस्याश्रमं ततः ।
 बदरं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १५६
 सम्यग्द्वादश वर्षाणि बदरान्भक्षयेत्तु यः ।
 त्रिरात्रोपोषितश्चैव भवेत्तुल्यो नराधिप ॥ १५७
 इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।

अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते ॥ १५८
 एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोपितो नरः ।
 नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५९
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ॥ १६०
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
 आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १६१
 सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी कुरुद्रह ।
 सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १६२
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ।
 तीर्थं पुण्यतमं राजन्पावनं लोकविश्रुतम् ॥ १६३
 यत्र सारस्वतो राजन्सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः ।

C. 3. 7058
B. 3. 83. 187
K. 3. 81. 187

Ś1 K3 गत्वा; K1 प्राप्य (for गच्छेत्). — ^b) Ś1 K1. 3 तीर्थान्नेषी (for तीर्थं). — After 152^{ab}, Ś1 K Dn D5. 6 ins.:

401* प्रदक्षिणमुपावृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ।

— ^c) T G वामनं (for पावनं). — ^f) K2. 3 B1. 4 D (except Dn3 D1) T1 M भारत (for मानवः).

153 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^a) T2 G2. 3 M 'हृदं च. — ^c) T G च (for तु). — ^f) K1 B Dc D4. 6 ब्रह्म (for स्वर्गं). K4 D1. 2 स्वर्गलोके महीयते.

154 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^d) Ś1 K1 om. च. T1 नृप (for स्वकम्). K2-4 B D (D3 missing) कुलं चैव समुद्धरेत् (D1 त्रिषु लोकेषु विश्रुतं).

155 D3 missing (cf. v.l. 148). D2 om. 155^{ab}. — ^a) T2 G2-4 M1 तत्र (for ततः). Ś1 K1 M1 स्थाणुपदं; T G M2 'वनं.

156 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^a) Ś1 K4 D1 M बदरीपचनं; K1 'पंचकं; K2 Dc Dn2 D4. 6 G1 'पावनं; D2. 6 'पवनं; T2 G2-4 'काननं. Ś1 K1 गत्वा. — ^b) Dn गतः (1); D1 तदा (for ततः). T2 G2-4 वसिष्ठाश्रममंततः. D1. 2 om. 156^{cd}. — ^c) Ś1 K1. 4 B3. 4 Dc D5 बदरान्; K2. 3 B1. 2 Dn D4. 6 बदरी. B2 D4. 6 भक्षते. B2 यत्र; T2 G2. 3 राजन् (for तत्र).

157 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^b) K3 बदरां; B2 Dn D1. 2 बदरीं; D4. 6 बदरं. B1. 3. 4 भक्षयित यः. T1 G1 M बदरादस्य य (M2 त) फलं; T2 G2-4 बदर्या तस्य यफलं. — ^c) Ś1 K2 B1. 3 Dn D5 तेन; K1 B4 तत्र (for चैव). T G 'पोषितस्यैह (T1 G1 'स्यैव). — ^d) S तुल्यं.

158 D3 missing (cf. v.l. 148). Dc om. 158^{ab}. — ^a) Dn D1. 5 रुद्रमार्गं; S इन्द्रतीर्थ. — ^b) Ś1 K1 त्रिरात्रोपोषितो नरः (= 156^d). — ^d) Ś1 B2-4 D4. 6 स्वर्गं (for शक्रं).

159 D3 missing (cf. v.l. 148). Ś1 K1 om. 159. — ^b) To avoid hiatus, K4 Dc त्वेकं (for एकं) !

160 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^a) Ś1 K1. 2 Dn D5 राजेन्द्र (for धर्मज्ञ). — ^c) Ś1 आदित्यस्याश्रमो सोमस्य; S 'श्रमं गत्वा (M1 गच्छेत्). — After 160, Dc ins.:

402* तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा स्थानं महदवाप्नुयात् ।

[Cf. v.l. 161.]

161 D3 missing (cf. v.l. 148). K2. 3 om. (hapl.) 161^b-162^a. — ^b) S स्थानं महदवाप्नुयात् (cf. 402*).

162 D3 missing (cf. v.l. 148). K2. 3 om. 162^a (cf. v.l. 161). — ^a) S 'तीर्थं नरो गत्वा. — ^b) Ś1 K1. 3 B2 Dn D5 नराधिप (for कुरुं). G1 वाजपेयफलं लभेत् (= 164^d). — G1 om. 162^c-164^d. — ^d) S (except M2; G1 om.) स वै (for नरो).

163 D3 missing (cf. v.l. 148). G1 om. 163 (cf. v.l. 162). — ^b) Ś1 [आ]श्रमं ततः; B Dc D4. 6 नराधिप (for महां).

164 D3 missing (cf. v.l. 148). G1 om. 164^{abcd} (cf. v.l. 162). — ^a) K2 B1. 3 Dn D5 यातः; K3 T1 राजा; K4 B2. 4 Dc D1. 2. 4. 6 M जातः (for राजन्). — ^b) K3 T1 om. सः. K1. 4 D1. 2. 5 T1 M1 तपसां (for 'सो). — ^d) K1-3 B1. 4 D (except D4. 6; D3 missing) वाजि-

C. 3. 7058
B. 3. 83. 188
K. 3. 81. 188

तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥ १६४
ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्नुपवासपरायणः ।
लभेत्कन्याशतं दिव्यं ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १६५
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं संनिहितीमपि ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मासि मासि समायान्ति पुण्येन महतान्विताः ॥ १६६
संनिहित्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

अश्वमेधशतं तेन इष्टं भवति शाश्वतम् ॥ १६७
पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
नद्यो नदास्तडागाश्च सर्वप्रस्रवणानि च ॥ १६८
उदपानाश्च वप्राश्च पुण्यान्यायतनानि च ।
मासि मासि समायान्ति संनिहित्यां न संशयः ॥ १६९
यत्किञ्चिद्भुक्तं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १७०
अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालमरन्तुकम् ।

मेघफलं. — °) K₂ B Dc D₄ मर्ति (for गतिं).

165 D₃ missing (cf. v.l. 148). G₁ om. 165.
— °) Ś₁ K₁ B Dc D₄. ६ गत्वा (for गच्छेत्). — °) B₁. ३ D₄. ६ T G ब्रह्मचर्यया; B₄ नियताशनः; M₂ ब्रह्मचर्यथ.
— °) K₄ D₄. ६ T₁ M₂ त्रिरात्रमुषितो. — °) Ś₁ K₁ सत्य-
वाज्ञि (K₁ °ङ्गि) यत्तेन्द्रियः; K₂ Dn D₁. ३. ६ नियतो नियताशनः.
— °) Ś₁ पुत्रः; K₄ D₂ पुण्यं; D₁ राजन् (for दिव्यं). — °) K₂. ३ Dn D₅ स्वर्गलोकं; Dc स्वर्गं लोकं; T₁ पुण्यलोकं. Ś₁ K₁ ब्रह्मलोके व्रजेत्तथा.

166 D₃ missing (cf. v.l. 148). — °) Ś₁ K₄ B Dc Dn₃ D₁. २ T₁ M₂ संनिहिताम्; K₁ °हितम्; K₂ Dn₂ G₁ °हतीम्; K₃ D₅. ६ °हताम्. K₁ मया (for अपि). — °) K₂. ४ Dn₁. n₃ तत्र (for यत्र). — °) = 169°. Ś₁ K₃ B Dc D₄. ६ M₂ समेप्यन्ति; K₁ अमावास्यां (for समा°). — °) K₁ ब्रह्मलोकं व्रजेत्ततः.

167 D₃ missing (cf. v.l. 148). K₁ om. 167.
— °) Ś₁ K₂-4 B₁. ३ Dn D₁. २. ६. ६ संनिहित्याम्. — °) K₃ तस्य; K₄ Dc D₁. २ तत्र (for तेन). Ś₁ अश्वमेधसहस्रं तु;
S °शतस्याग्रं. — °) Ś₁ K₂-4 Dc Dn D₁. २. ६ तेने (K₂. ४ Dn तत्रे) ष्टं शाश्वतं भवेत्; S फलं प्राप्नोति मानवः.

168 D₃ missing (cf. v.l. 148). K₃ om. 168.
— °) B अन्तरिक्ष°. — °) K₂ Dn D₅ हृदास् (for नदास्). Ś₁ K₁ तथा कृपाः; K₄ B₃. ४ D₁. ४. ६ तडागानि; D₂ S तटा-
कानि (for तडा°). — °) Ś₁ K₁ हृदाः (for सर्व°).

169 D₃ missing (cf. v.l. 148). D₅ om. (hapl.) 169^{ab}. — °) Ś₁ K₁ तडागानि च; K₂. ३ Dn M₂ उदपा-
नानि. K B₄ Dn D₁ वाप्यश्च; B₁ कृपाश्च. — °) Dn तीर्थं (for पुण्या°). Ś₁ K₁ पुण्यापुण्यमलांभसः (K₁ °सा);
K₂ सर्वप्रस्रवणानि च (= 168^d). — After 169^{ab}, Ś₁ K₁. २ B Dn D₄. ६ ins.:

403* निःसंशयममावास्यां समेप्यन्ति नराधिप ।

— Dc om. 169^{cd}. — °) = 166°. Ś₁ K₁. २ B Dn D₄-६ नरव्याघ्रः; K₃. ४ D₁ समेप्यन्ति (for समा°). — °) K₁ B₁. २ Dn D₁. ६ G₁ संनिहत्यां; D₄. ६ संनीतायां. Ś₁ B₁. ४ युधिष्ठिरः; B₂. ३ D₄. ६ नरेश्वर (for न संशयः).
— After 169, N (except Dc D₁. २; D₃ missing) ins.:

404* तीर्थसंनयनादेवं संनीता भुवि विश्रुता ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ।

अमावास्यां तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।

अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् । [5]

स्नात एव तदामोति कृत्वा श्राद्धं च मानवः ।

[(L. 1) K₂ D₅ तीर्थसंनिहतादेव; K₄ तीर्थं संनय°; B₃ Dn₂ तीर्थसंह°; Dn₃ तीर्थसंनिह°. K₂ Dn D₅ संनिहत्येति विश्रुता;
K₄ संनातिरिति वि°. — (L. 2) Ś₁ K₁ ब्रह्म° (for स्वर्ग°).
— (L. 3) Ś₁ K₁ B₃ अमावास्यां तु; B₁. २. ४ °वास्यायां (for °वास्यां तु). Posterior half = 167^b. — (L. 4) Ś₁ K₁ B₂ तत्र (for मर्त्यस्). — (L. 5) Ś₁ K₁ अग्निष्टोमस्य (for सम्यगि°). — (L. 6) K₂ Dn D₅ समाप्नोति (for तदा°).]

170 D₃ missing (cf. v.l. 148). D₂ om. 170^{ab} (cf. v.l. 169). — °) Ś₁ K₁. ३. ४ D₁ T₁ G₁ M₁ स्त्रियो वा. K₂ B₂ Dn D₅ पुरुषेण वा. — °) T₂ G दह्य° (for नश्य°). — °) K₂. ४ Dn D₁. २. ६ प्रपद्यते (for स गच्छति).

171 D₃ missing (cf. v.l. 148). — °) Ś₁ K₁ अभिगम्य. — °) K₂ Dn D₅ प्रचु (Dn₂ °च) क्षुकं; K₃ B D₄. ६ अचक्रकं; K₄ अवक्रुकं; Dc अवक्रुकं; D₁. २ चमत्कुणं; T₁ चमदुकं; T₂ G अरुंदु (G₄ °तु) कं; M₁ अथंदुकं; M₂ मचंतुकं (for अरन्तुकम्). — °) Ś₁ कोटिकोपम्; K₁ कोटीतीर्थम्; K₂. ४ B D (D₃ missing) T₂ G₃ कोटितीर्थम्; K₃ कोटीरूपम्; G₁ M कोटिरूप.

कोटिरूपमुपस्पृश्य लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ १७१
 गङ्गाहृदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नातस्तु धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति शाश्वतम् ॥ १७२
 पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।
 त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥ १७३
 पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ १७४
 दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीम् ।

ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ १७५
 कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७६
 ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 तदावसन्ति ये राजन्न ते शोच्याः कथंचन ॥ १७७
 तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
 रामहृदानां च मचक्रुकस्य ।
 एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
 पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ १७८

C. 3. 7078
 B. 3. 83. 208
 K. 3. 81. 207

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

172 D₃ missing (cf. v.l. 148). — ^a) S (except T₁ G₁ M₂) गंगाहृदं च. M₂ कूपश्च (for तत्रैव). — ^b) T₂ G₂₋₄ तीर्थं परमपावनं; M₂ तत्रैव भरतर्षभ. — ^c) Ś₁ K₁ स्नात्वा तु; K₂₋₄ B D (D₃ missing) स्नायीत (for स्नातस्तु). Ś₁ K₁ राजेन्द्र (for धर्मज्ञ). — ^d) Ś₁ K₁ जितेंद्रियः (for समा). — ^e) N (except Ś₁ K₁ D₁. 2) मानवः (for शाश्व).

173 D₃ missing (cf. v.l. 148). — ^a) T G₂₋₄ M नैमिषं. K₂ Dn D₅ तीर्थम् (for पुण्यम्). G₁ पृथिव्यां नैमिशारण्यं. — ^d) D₄. 6 विशां पते (for विशि).

174 D₃ missing (cf. v.l. 148). K₃ om. from 174^a up to 10^d of the next adhy. — ^a) Ś₁ K (K₃ om.) Dn D₁. 2. 5 कुरुक्षेत्राद्. — ^b) B₁. 3., 4. Dc D₄. 6 वायुनापि समीरिताः.

175 D₃ missing (cf. v.l. 148). K₃ om. 175 (cf. v.l. 174). — ^{ab}) K₂. 4 Dc Dn D₁. 2 उत्तरेण दृषद्व्यां दक्षिणेन सरस्वती. — Cf. 389* (lines 3-4).

176 = (var.) 3. 81. 2. D₃ missing (cf. v.l. 148). — K₃ om. 176 (cf. v.l. 174). — ^a) K₂ D₁. 2. 4. 6 कुरुक्षेत्रे. — ^c) K₄ इत्येतां; Dc G₁ M₁ अप्येतां; D₁. 2 अथेतां (for अप्येकां). — ^d) T₂ G₂. 3 M₁ वि° (for प्र°). B Dc D₄. 6 स्वर्गलोके महीयते.

177 D₃ missing (cf. v.l. 148). K₃ om. 177 (cf. v.l. 174). — T₂ G₂₋₄ transp. 177^{ab} and 177^{cd}. — ^a) Ś₁ K₁ ब्रह्मवेद्यां; B₄ वेदिः; T₁ G₁. 2 ब्राह्मी वेदिः (G₂ दि°); T₂ G₃. 4 ब्रह्मादिभिः; M₁ ब्राह्मी वेदी. Ś₁ K₁ कुरुक्षेत्रे. — ^b) Ś₁ K₁ पुण्ये. Ś₁ K₁ ब्रह्मर्षिसेविते; D₁. 2 महर्षिसेवितं; T₂ G₂₋₄ देवर्षि°. — ^c) B Dc Dn D₄. 6

तस्मिन्वसन्ति; T₁ M₁ सदा°; G₄ मंदा° (for तदा°). K₂ Dn D₅ मर्त्या (for राजन्). Ś₁ K₁ ये वसन्ति महात्मानः. — ^d) Ś₁ K₁ B₂ D₄. 6 कदा° (for कथं°).

178 D₃ missing (cf. v.l. 148). K₃ om. 178 (cf. v.l. 174). — ^a) K₁ तरन्तुकारन्तुकयोः; T₁ G₂ अरन्तुकारन्तुकयोः; T₂ G₃. 4 अरन्तुकारन्तुकयोः; G₁ अरन्तुकारन्तुकयोः; M₁ अरन्तिकारन्तिकयोः; M₂ अरन्तुकारन्तुकयोः. — ^b) G₁ रामं (for राम-). Ś₁ K₁ मरन्तुकस्य; K₄ मवन्तुकस्य; Dc सचक्रुकस्य; D₁. 2 मचक्रुकस्य; T₁ G₁. 2. 4 चमन्दुकस्य; T₂ G₃ तु पंचकस्य; M मचन्दुकस्य. — ^c) Dc एवं (for एतत्). — ^d) D₁. 2 प्रजापतेरुत्तर°.

Colophon om. in K₃. D₃ missing. — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: T₁ तीर्थयात्रा. N (K₃ om.; D₃ missing) G₁ (all om. sub-parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₂ 83; Dn₃ M₃ (before corr.) 84; D₁ 87; S (M₃ after corr.) 82. — Śloka no.: Dn 210; D₁ 199.

82

In D₃, stanzas 1-60 are missing (cf. v.l. 3. 81. 148); the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 K₃ om. 1-10^d (cf. v.l. 3. 81. 174). — ^a) K₂. 4 Dc Dn D₂. 5 ततो गच्छेन्महाराज (D₂ प्राज्ञ). — ^b) K₂ Dn D₁. 5 अनुत्तमं (for पुरा°). — After 1^{ab}, N (K₃ om.;

पुलस्त्य उवाच ।

ततो गच्छेत धर्मज्ञ धर्मतीर्थं पुरातनम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ।
आसप्तमं कुलं राजन्पुनीते नात्र संशयः ॥ १
ततो गच्छेत धर्मज्ञ कारापतनमुत्तमम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकं च गच्छति ॥ २
सौगन्धिकं वनं राजस्ततो गच्छेत मानवः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ३
सिद्धचारणगन्धर्वाः किंनराः समहोरगाः ।
तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४
ततो हि सा सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।
पुक्षादेवी स्रुता राजन्महापुण्या सरस्वती ॥ ५

तत्राभिषेकं कुर्वीत बल्मीकान्निःसृते जले ।
अर्चयित्वा पितृदेवानश्चमेधफलं लभेत् ॥ ६
ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ।
षट्सु शम्यानिपातेषु बल्मीकादिति निश्चयः ॥ ७
कपिलानां सहस्रं च वाजिमेधं च विन्दति ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ८
सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयज्ञां च भारत ।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ ९
त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
गाणपत्यं स लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १०
ततो गच्छेत राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।

D₃ missing) ins. :

405* यत्र धर्मो महाभागस्तसवानुत्तमं तपः ।

तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च चिह्नितम् ।

[(L. 1) Ś₁ Dc महाभाग; K₁. 4 °राज (for °भागस्).
— (L. 2) D₄. 6 महत् (for कृतं). D₁. 2 तेन (for स्वेन).
K₂ Dn D₅ विश्रुतं (for चिह्नि°).]

— T₁ om. (hapl.) 1de. — °) K₂. 4 B D (except Dc; D₃ missing) चैव (for राजन्).

2 K₃ om. 2 (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ K₁. 2 Dc Dn D₅ T₂ G₂₋₄ राजेन्द्र (for धर्मज्ञ). — °) Ś₁ कारपांचनम्; K₁ D₅ T₂ G₃ कारुषं वनम्; K₂ Dn ज्ञानपावनम्; K₄ D₂. 5 करपावनम्; B₁. 4 कारापचनम्; B₂ कारापावनम्; B₃ कालापवनम्; Dc कालपवनम्; D₄ कारापठनम्; G₂. 4 मारापतनम्; M₂ कारपतनम्. D₁ करपानमनुत्तमं; G₁ कायापतमनु°. — After 2^{ab}, B₂₋₄ ins. :

406* कृच्छ्रेण महता गत्वा तत्र स्नात्वा समाहितः ।

— °) Ś₁ K₁ सूर्य°; B Dc D₄. 6 विष्णु° (for मुनि°).

3 K₃ om. 3 (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ K₁ गच्छेत् (for राजन्). — °) Ś₁ K₁ ततः प्रयतमानसः. — °) K₂. 4 Dn D₁. 2. 5 तत्र (for यत्र).

4 K₃ om. 4 (cf. v.l. 1). — °) K₂ Dn D₅ च (for स).

5 K₃ om. 5. (cf. v.l. 1). — °) K₂. 4 Dn D₁. 2. 5

चापि (for हि सा). K₄ नदी (for सरित्). — °) K₂ B₁. 2. 4 Dn D₅ पुक्षा देवी स्मृ (B₁ सु)ता राजन्; B₃ पुक्षा देवी क्षता राजन्; Dc D₁. 2. 4. 6 पुक्षा देवी श्रु (D₁ स्तु)ता राजन्; T₁ पुक्षादेवस्य ता राजन्; T₂ G₂₋₄ पुक्षदेवसुता (G₂ °तो) राजन्; G₁ M पुक्षा देव (M₁ °वी) स्रुता. — °) Dn पुण्या देवी (for महा°)!

7 K₃ om. 7 (cf. v.l. 1). — °) G₂ कवेराध्युषितं; G₄ कवेराभ्यु°. Ś₁ K₁ चापि (for नाम). — After 7, M₁ reads 10^{cd}.

8 K₃ om. 8 (cf. v.l. 1). — °) K₁ Dc सहस्रस्य (for °स्रं च). — °) G₂. 4 वाजपेयं (for वाजि°). K₄ Dc फलं विन्दति मानवः. — °) K₁. 4 T₂ G₂. 3 पुरातनं; K₂ Dc D₁. 2. 5 °नैः.

9 K₃ om. 9 (cf. v.l. 1). — °) Dc D₁. 2 शतगंधां; T₂ G₃ शतकुंभां; G₄ चितकुंभान्. — °) K₁ B₂. 3 D₄. 6 (by corr.) T₂ G₃ पंचयज्ञं; K₂ °पक्षां; K₄ °गंधां; Dn °यक्षां; T₁ G₁. 2. 4 °यज्ञाच; M₁ °यज्ञाश्. — After 9^{ab}, Ś₁ K₁ repeat 6^{cd}. — °) D₁. 2 अभिगत्वा. Dc नरव्याघ्र.

10 K₃ om. 10^{abcd} (cf. v.l. 1). — °) T G₃. 4 त्रिशूलघातं. Ś₁ K₁ आसाद्य (for तत्रैव). — After 10^{ab}, D₁. 2 read 21^d-22^a. — °) B D₅ दुर्लभं (for भारत). Ś₁ K₁ तीर्थं भरतसत्तम. — M₁ reads 10^{cd} after 7. — °) K₂. 3 D (D₃ missing) च. (for स).

शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ११
 दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रत ।
 आहारं सा कृतवती मासि मासि नराधिप ॥ १२
 ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
 आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ।
 ततः शाकंभरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् ॥ १३
 शाकंभरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयेन्नियतः शुचिः ॥ १४
 शाकाहारस्य यत्सम्यग्वर्षैर्द्वादशभिः फलम् ।
 तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत ॥ १५
 ततो गच्छेत्सुवर्णाक्षं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ १६
 वरांश्च सुबहूल्लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान् ।

उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत ॥ १७
 अपि चास्मत्प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ।
 त्वन्मुखं च जगत्कृत्स्नं भविष्यति न संशयः ॥ १८
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ १९
 धूमावतीं ततो गच्छेत्त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 मनसा प्रार्थितान्कामाल्लभते नात्र संशयः ॥ २०
 देव्यास्तु दक्षिणार्धेन रथावर्तो नराधिप ।
 तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत् परमां गतिम् ॥ २१
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ ।
 धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ॥ २२

C. 3. 8004
 B. 3. 84. 26
 K. 3. 82. 24

11 ^a) B₄ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). B₁₋₃ Dc ततो राज-
 गृहं गच्छेत् (B₁ गत्वा). — ^b) S (except T₂ G₃ M₂)
 तीर्थ (for स्थानं). — ^c) D₆ S (except G₄) विख्यातं.
 — ^d) Ś₁ K₁ Dc₁ D₆ G₂ M भारत; T₁ G₁. 4 विश्रुतं; T₃
 G₃ दुर्लभं (for विश्रुत).

12 T₁ om. 12^{a-16}. — ^a) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁. 2 M₂
 तु; B₂ D₄. 6 च (for हि). G₁ सहस्राणि (for 'सं हि').
 — ^b) K₂ Dn D₂. 5 M₁ सुव्रता; B D₄. 6 भारत; M₂ तर्पिका
 (for सुव्रत). T G 'न भरतर्षभ (cf. v.l. 13). — K₄ om.
 12^{c-13}.

13 T₁ om. 13; K₄ om. 13^{abcd} (cf. v.l. 12).
 — ^b) Ś₁ K₁ B₄ D₂ T₂ G₂₋₄ भक्त्या (for भक्त्या). — ^d)
 T₂ G₂₋₄ 'न भरतर्षभ (cf. v.l. 12). — ^e) K₃ तदा; Dc
 T₂ G₃. 4 तत्र; M₁ अतः (for ततः).

14 T₁ om. 14 (cf. v.l. 12). — ^b) K₁ तपस्विनः
 (sic) (for ब्रह्म). Ś₁ K₁ M₂ नराधिप; K₃ D₁ जितेन्द्रियः
 (for समा). — ^d) K₄ Dc भक्षयन्. Ś₁ K₁. 2 Dn D₆
 भक्षयित्वा नरः शुचिः.

15 T₁ om. 15 (cf. v.l. 12). — ^a) K₃ Dn D₆
 किंचिद् (for सम्यग्), and कृतं (for फलम्).

16 T₁ om. 16^{ab} (cf. v.l. 12); M₂ om. 16-17.
 — ^a) Ś₁ K B₁. 3. 4 Dn D₆ सुवर्णाक्षं; B₂ D₄. 6 'क्षीं;
 D₁. 2 M₂ सुवर्णाक्षं (M₂ 'क्षं). — ^c) Ś₁ K Dn D₁. 2. 5
 तत्र (for यत्र).

17 M₂ om. 17 (cf. v.l. 16). — ^b) B D₄. 6 M₁
 देवैरपि (for दैवतेषु). K₄ D₁. 2 दे (K₄ दै)वतैरपि दुर्लभान्.
 — ^c) S उक्तं च. — ^d) Ś₁ सोनघ; K₁ मेनघ; Dc चानघ
 (for भारत).

18 ^a) D₁ न; D₂ तु (for च). Ś₁ K₁. 3. 4 B D₂
 [अ]ज्ञात्; K₂ Dn D₆ त्वं; Dc [अ]र्थात्; D₁ [अ]न्यत्; T₁ G₁
 M₁ [अ]न्यैः (for [अ]स्मत्). K₄ G₁ प्रियतमो. M₂ न मे
 त्वत्तः प्रियतरः. — ^b) D₁. 2 लोके विष्णोर्; M₂ (by transp.)
 कृष्ण लोके. B₃. 4 Dc₁ D₁. 2 T₁ M₂ भविष्यति. — ^c)
 K₂. 4 Dn D₁. 2. 5 T G₁. 3 सर्वं (for कृत्स्नं).

19 K₃ T₁ om. (hapl.) 19-20. — ^a) G₄ अत्रां
 (for तत्रां). Ś₁ K₁ [अ]भिषेके; D₁. 2 [अ]भिगत्वा; M₂
 [अ]पि गत्वा (for [अ]भिगम्य). — ^b) D₁. 2 M₂ अर्चं
 (for पूजं).

20 K₃ T₁ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^a) G₁ गत्वा
 (for गच्छेत्). — ^b) B Dc D₄. 6 त्रिरात्रमुषितो. — ^c)
 T₂ G लोकां (for कामां).

21 ^a) K₄ Dn₂ G₁ दक्षिणार्धे च (G₁ तु). — K₃ om.
 21^c. — For sequence in D₁. 2 cf. v.l. 10. — ^c) B₂. 3
 D₄. 6 प्रसादाद्धि; T₂ G 'देन (G₁ 'दाच्च).

22 For D₁. 2 cf. v.l. 10. — ^b) K₄ D₁. 2 गच्छेद्भरत-
 सत्तम; S (except M₂) ततो गच्छेत् भारत. — ^c) K₂ Dn
 G₁ महाप्राज्ञः. — ^d) K₃ Dc Dn D₆ 'प्रमोचनीं; B₁. 2. 4
 'प्रणाशनीं. — ^e) D₁ महाप्राज्ञ; T₂ G₂. 3 महाराज (for नरं).

C. 3. 8004
B. 3. 84. 26
K. 3. 82. 24

ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ।
स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥ २३
तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ।
पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ २४
सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ।
देवान्पितृंश्च विधिवत्पुण्यलोके महीयते ॥ २५
ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ २६
कपिलावटं च गच्छेत तीर्थसेवी नराधिप ।
उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २७
नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ २८

तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ २९
ततो ललितिकां गच्छेच्छंतनोस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३०
गङ्गासंगमयोश्चैव स्नाति यः संगमे नरः ।
दशाश्वमेधानाम्प्रोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ३१
ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धां लोकविश्रुताम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२
रुद्रावर्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ॥ ३३
गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे ।
स्नातोऽश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३४

— ¹) D1. 2 न संशयः; T G नरो भुवि (for नरा°).23 After 23^{ab}, S (except M1) ins.:

407* अशीतिं योजनशतं पुष्करं स्वर्गमुच्यते ।
अशीतिं धर्मपृष्ठात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः ।
षष्टिं प्रयागाद्राजेन्द्र कुरुक्षेत्रात्तु द्वादश ।
संयुक्तमेव राजेन्द्र गङ्गाद्वारं त्रिविष्टपम् ।

— ^a) Ś1 K1 नराधिप (for न संशयः).

24 ^a) G2. 4 ततो° (for तत्रा°). — ^b) K4 न संशयः;
B1 नराधिप; D1. 2 नरः शुचिः (for समा°). M2 पितृदेवाचने
रतः. — After 24^{ab}, M2 ins.:

408* कोटितीर्थं महाराज शुचिः प्रयतमानसः ।

— ^c) T G पौंड° (for पुण्ड°). Ś1 लभते पौंडरीकं च; K1
लभेत पौंडरीकाक्षं; B D4. 6 लभते पुण्डरीकं तु; M1 लभेद्वि
पौंडरीकं च. — ^d) M2 स्वर्गलोकं च गच्छति. — After 24,
K2. 4 B Dc Dn D4. 6 ins.:

409* उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।

25 M2 om. 25-26. — ^b) T2 G2. 4 चक्रावर्ते. K1. 3. 4
T2 G तर्पयेत्. — ^d) Dn D1. 5 पुण्ये लोके. G2 विधीयते.

26 M2 om. 26 (cf. v.l. 25); Ś1 om. 26-30. — ^a)
D1. 2 transp. कनखले and स्नात्वा.

27 Ś1 om. 27 (cf. v.l. 26). — ^a) D1. 2 कपिला-
वटश्च. K1-3 Dc Dn D5 ततो गच्छेत्; K4 D1. 2 च तत्रैव;
M2 तु गच्छेत (for च गच्छेत). — ^c) K2 Dn D5 उपोष्य
(for उष्यैकां). K1 उपोष्य रात्रि तत्रैकां; K4 उपोष्यैकां च
रजनीं; B (except M2) तत्रोष्य रजनीमेकां.

28 Ś1 om. 28 (cf. v.l. 26). — ^a) D1. 2 तत्रैव

(for राजेन्द्र). — ^b) K4 D1. 2 तक्षकस्य (for कपि°). — ^c)
K4 D1. 2. 5 तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ; S (except M2) तीर्थं तु
(M1 तद्) भरतश्रेष्ठ. — ^d) K1 सर्वतीर्थेषु; K3. 4 D1. 2 T1
M1 त्रिषु लोकेषु; G1 स्वर्ग°.

29 Ś1 om. 29 (cf. v.l. 26). — ^a) K2 Dn D5
विदति (for प्राप्नोति).

30 Ś1 om. 30 (cf. v.l. 26). — ^a) K2 Dn1. n2 D5
ललितकं; K3 ललितिकां; K4 G1 ललित°; B3 ललितिकं; Dc1
ललितिकां; D1. 2 ललितिकं; T1 कुलिनिकां; T2 G3. 4 तु
ललितां; G2 नलिनिकां; M1 विलपि°; M2 विदित°. — D4
om. (hapl.) 30^b-33^a. — ^b) B Dc शान्तनोस्. — ^c)
S (except M2) नरव्याघ्र (for नरो राजन्).

31 D4 om. 31 (cf. v.l. 30). — ^a) K1. 2. 4 B D
(D3 missing; D4 om.) M1 गंगायमुनयोः; K3 °सुगंगयोः;
G1 °समुद्रयोः; G4 °सागरयोः; M2 °समंगयाः (for °संगमयोः).
K2 Dn D5 मध्ये; B D5 चापि (for चैव). — ^b) Ś1 पुनः;
K4 नृप (for नरः). — ^{cd}) Ś1 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं
च गच्छति.

32 D4 om. 32 (cf. v.l. 30). — ^b) K4 Dn सुगंधं
°विश्रुतं. — ^d) Ś1 स्वर्गलोके. T2 G2-4 स्वर्गलोकं च गच्छति.

33 D4 om. 33^a (cf. v.l. 30); Ś1 D2 M2 om. 33.
— ^a) T2 G2. 3 रुद्रावर्तं; G4 मंत्रा°. — After 33^{ab}, K3 ins.:

410* गोसहस्रमवाप्नोति कलेन ***तोत्तम ।

— ^a) S (M2 om.) देवलोके. Dn च गच्छति (for मही°) !

34 K2 om. 34. — ^a) Ś1 K1 [ए]व राजेन्द्र (for नर°).
— ^c) Ś1 K1. 3 B2. 3 Dn D5 स्नात्वा° (for स्नातो°). K1. 3

भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथाविधि ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३५
 ततः कुब्जाग्रकं गच्छेत्तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३६
 अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सामुद्रकमुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्देत्कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ३७
 ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३८
 यमुनाप्रभवं गत्वा उपस्पृश्य च यामुने ।

अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ३९
 दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४०
 सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
 तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्ध्याद्रुहं सुवर्णकम् ॥ ४१
 अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ४२
 ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठं चैव भारत ।
 वासिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ ४३
 ऋषिकुल्यां नरः स्नात्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ।

C. 3. 8027
 B. 3. 84. 49
 K. 3. 82. 49

B1. 3. 4 D (except Dc2 D5) प्राप्नोति (for आप्नोति).

35 T2 G3. 4 om. 35-36. — ^a) B D4. 6 भद्र(B1 तत्र)कर्णहृदे स्नात्वा (B3 भद्रकर्णे नरः स्नात्वा). — ^b) B Dc D4. 6 देवमर्च्य शंकरं; D1. 3 तीर्थसेवी नराधिप; M2 अर्चयित्वा यथा. — ^d) Ś1 K D (except D4. 6; D3 missing) M2 नाकपृष्ठे च पूज्यते (M2 मोदते).

36 T2 G3. 4 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^a) K1 कुंज-
 सकं; K2 Dn D4. 5 कुब्जामृके; B3 कुब्जाश्रमं; Dc कुंजाग्रकं;
 T1 कुंजावतं; G1 कुंजावनं; G2 कुब्जवर्ती; M1 कुंजवरं; M2
 कुंजावकं. — ^b) K3 Dc Dn D1. 3 M2 नराधिप (for यथा);
 cf. v.l. 37. — ^d) Ś1 K1 नागं (for स्वर्गं).

37 ^a) G2. 4 पदं (for वटं). K4 D1. 3 T1 M गत्वा
 (for गच्छेत्). T2 G3 मद्रावर्तं ततो गच्छेत् (cf. v.l. 33^a).
 — ^b) S (except G1 M1) यथाक्रमं (for नरा); cf. v.l. 36.
 — After 37^{ab}, D1 ins.:

411* तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ।

— ^c) Ś1 K1 सामुद्रक; Dn2 G2 द्विकम्. — After 37^c,
 K2 Dn D5 ins.:

412* ब्रह्मचारी समाहितः ।

अश्वमेधमवाप्नोति.

— ^c) K2 Dc1 Dn1 D5. 6 विद्यात्; K3 B Dc2 Dn2. n3
 D1. 2. 4 विद्यात्; T2 G2. 3 गच्छेत् (for विन्देत्).

38 G4 om. 38. K4 reads 38-40 after 45. — ^b)
 Ś1 K1. 4 जितेंद्रियः (for समा). — ^d) Ś1 K Dc1 Dn
 D1. 3 सोमं (for स्वर्गं). G2 स्वर्गलोके महीयते; M पुना-
 त्यासप्तमं कुलं.

39 K3 om. 39-42; M2 om. (hapl.) 39^b-41^a.
 — ^b) Ś1 K1. 3 B D (except D2; D3 missing) समुप-
 स्पृश्य (for उपस्पृश्य च). T1 G1 M2 सु (for च). Ś1

K2 Dn D5 यामुनं; K1 यामुनां. T2 G3 सिद्धगन्धर्वसेवितं.
 — T2 G3 om. 39^c-41^b. — ^c) G2. 4 मेधमवाप्नोति.
 — ^d) B1. 2. 4 D5 ब्रह्मलोके. K4 D4 स्वर्गलोकं च गच्छति.

40 K3 T2 G3 M2 om. 40 (cf. v.l. 39). — ^a) K2
 दधिसंक्रमणं; K4 दीर्घं; Dn2. n3 देवीं; D5 दधिसंक्रमणं; T1
 दर्वीसंक्रमणं; M1 दर्वीसंक्रमणं. — ^b) K2 Dn D5 पूजितं.
 — ^d) Ś1 K1 Dc ब्रह्म (for स्वर्गं). K4 D1. 3 कुलं चैव
 समुद्वरेत् (= 37').

41 K3 om. 41; T2 G3 om. 41^{ab}; M2 om. 41^a
 (cf. v.l. 39); G4 om. 41-42. — ^b) K4 D1. 3 चारणं.
 — ^c) Dc उपोष्य (for तत्रोष्य). D4. 6 उपोष्य रजनीमेकां;
 T G1-3 M2 तत्रोषित्वा निशाः (T2 G3 नरः) पंच. — ^d) K2
 Dn D5 S (T2 G3. 4 om.) विन्देत् (for विन्ध्याद्).

42 K3 G4 om. 42 (cf. v.l. 39, 41). — ^a) D1. 3
 अंतरः (for अथ). K2 B1 D5 M1 देवीं; D1. 2 नदीं; T G3
 M2 वेदि (for वेदीं). — Ś1 K1 om. (hapl.) 42^b-43^a;
 K2 om. 42^b-45^a; M1 om. 42^b-44^a. — ^d) T G2. 3 om.
 च. Dc Dn D5 स्वर्गलोकं च गच्छति.

43 Ś1 K1 om. 43^a; K2 D2 M1 om. 43 (for Ś1
 K1. 3 M1 cf. v.l. 42). — ^b) Ś1 K (K2 om.) D1. 5
 वासिष्ठीं; Dn2 T1 वसिष्ठं. — ^c) Ś1 K3 Dn D1. 5 वासिष्ठीं.
 — ^d) Dc2 Dn3 S (except G2; M1 om.) सर्वं (for सर्वे).

44 K2 om. 44; M1 om. 44^a (cf. v.l. 42). — ^a)
 Dn D1. 3 ऋषिकुल्यां समासाद्य (= 43^a); S (M1 om.) नरः
 स्नात्वर्षिकुल्यायां. [ऋषिकुल्यां = ऋषिकुल्यायां (haplo-
 logy)?] — After 44^a, Dn D1. 3 ins.:

413* नरः स्नात्वा विकल्मषः ।

देवान्पितृन्श्चार्चयित्वा.

— ^c) K3 ततः संध्यां समासाद्य. — ^d) K4 D1. 3 जितेंद्रियः

C. 3. 8028
B. 3. 84. 50
K. 3. 82. 50

यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप ॥ ४४
भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् ।
गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४५
कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति पुण्यकृत् ॥ ४६
ततः संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ।
उपस्पृश्य च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥ ४७
महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ।
एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥ ४८
षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विन्धाद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४९
अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।

अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ५०
अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।
रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ५१
ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पञ्चवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५२
ततश्च नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैर्वृतः ॥ ५३
नैमिषं प्रार्थयानस्य पापस्यार्थं प्रणश्यति ।
प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४
तत्र मासं वसेद्दीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि नैमिषे तानि भारत ॥ ५५
अभिषेककृतस्तत्र नियतो नियताशनः ।

(for नरा°). — After 44, T G₂₋₄ ins.:

414* द्वादशाहस्य यज्ञस्य फलं स लभते नरः ।

45 K₂ om. 45^a (cf. v.l. 42). — ^a) T₁ G₁ M भृगु-
तुङ्गं. — ^c) Ś₁ चीरप्रमोक्षं; B₄ तीर°. — After 45, K₄
reads 38-40:

46 ^a) B₁. 3. 4 Dc कृत्तिकायामुपोष्यैव; T G₃. 4 °माघ-
योश्चैव; G₂ °मनसां चैव. — ^b) Ś₁ K₁ B₂. 4 D₄. 6 M₁
दुर्लभं (for भारत). — K₃ om. 46^c-47^d. — ^c) Ś₁ K₁
T₂ G₃. 4 °ष्टोममवाप्नोति. — ^d) K₄ B Dc Dn om. प्र-
Dn मानवः (for पुण्य°). Ś₁ K₁ G₄ स्वर्गलोकं च गच्छति.

47 K₃ om. 47 (cf. v.l. 46). — ^a) K₂ Dn D₆ तत्र
(for ततः). — ^c) B₁. 3. 4 Dc D₄. 6 M₁ उपस्पृशेत्. B₂
T₁ G₄ M₂ स (for च). Ś₁ K₁ तां विद्यां; K₂ Dn D₁. 2. 5
वै विद्यां; K₄ विद्यां वै (for विद्यानां). — ^d) Ś₁ K (K₃
om.) Dn D₁. 2. 5 यत्र त(Ś₁ य)त्रोपपद्यते.

48 ^a) S (except M₁) लोकान्प्राप्नोति पुष्क(M₂ मंग)-
लान्.

49 ^a) T G₂₋₄ एक° (for षष्ठ°). — ^b) K₄ D₂
(by transp.) उष्य मासं; D₁ उष्य कालं; M₂ समासुष्य.
K₄ उमालये. T G₂₋₄ तीर्थसेवी नराधिप. — After 49, B
Dc ins.:

415* तीर्णस्त्रायते जन्तुर्दश पूर्वान्दशापरान् ।

दृष्ट्वा माहेश्वरं दिव्यं पदं सुरनमस्कृतम् ।

कृतार्थः सर्वकृत्येषु न शोचेन्मरणं नरः ।

— ^a) Ś₁ Dc D₂ M₁ विद्याद्; K₂ B₁ Dn D₆ T G M₂
विदेद्; K₄ लभेद् (for विन्धाद्). — After 49, K₁ ins.

416*.

50 Ś₁ K₂. 3 Dn D₆ ins. after 50^{ab}: K₁, after 49:

416* दशापरान्दश पूर्वान्दशानुदरते कुलम् ।

[Ś₁ कुलानुदरते नरः (for the posterior half).]

— ^a) Ś₁ K₁ वैतसकं; K₃ वतसिकां; B₂ कुल्येसिकां; B₃ T₁
G₄ वैतसिकां; D₆ वेतसकं; M₂ वेतसिकं. — ^b) Ś₁ K₁. 3 D₆
M₂ °वितं; G₁ °वितः. — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 50^c-51^b.
— ^d) M₁ लभेच् (for गच्छेच्). K₂ Dn D₆ T₂ G₂₋₄
om. च. B D₄. 6 गतिं च परमां व्रजेत्.

51 Ś₁ K₁ om. 51^{ab} (cf. v.l. 50). — ^b) K₂ सिद्धि°;
D₄. 6 तीर्थ°. — D₂ om. (hapl.) 51^c-53^b. — ^d) K₂
Dn D₁. 5 G₂ पुरातनैः.

52 D₂ om. 52 (cf. v.l. 51). — ^a) K₃ अथ वै. T₁
G₁. 2 M₂ ब्राह्मणं. T₂ G₂ गच्छेद् (for गत्वा). B Dc
D₄. 6 ततो ब्राह्मणिकां गत्वा; T₂ G₃. 4 तथैव गत्वा ब्राह्मणं.
— ^b) Ś₁ K₁ B D₄. 6 G₁ समाहितः (for जिते°).

53 D₂ om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). — ^a) K₂. 3 Dc
Dn D₆ G₂ ततस्तु. S नैमिशं. — ^b) B D₄. 6 द्विज° (for
सिद्ध°). — ^c) B₂ D₁. 2. 4. 6 निवसते. — ^d) K₂ Dc Dn
D₁. 5 T₂ G₂₋₄ सह (for वृत्तः).

54 ^a) Ś₁ K₁ नैमिषे; S नैमिशं. Ś₁ K₁. 2 Dn₁. n₂ D₆
मृगयानस्य; B₁ पार्थमासाद्य. — ^d) B₁. 3. 4 D₄. 6 T₂ G₃
सर्वपापात्.

55 S नैमिषे (in ^b and ^d).

56 ^a) To remedy the "bad" compound (docu-
mented by S): Ś₁ K₁. 2 Dn D₆ कृताभिषेकस्तत्रैव; K₃ अभिषेका-

गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥ ५६
 यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ।
 स मोदेत्स्वर्गलोकस्थ एवमाहुर्मनीषिणः ।
 नित्यं पुण्यं च मेध्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ५७
 गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतश्च जायते ॥ ५८
 सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ५९
 ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६०
 ततश्चीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतमैर्वृताम् ।
 पितृदेवार्चनरतो वाजपेयमवामुयात् ॥ ६१

विमलाशोकमासाद्य विराजति यथा शशी ।
 तत्रोप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ६२
 गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरग्व्यास्तीर्थमुत्तमम् ।
 यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यवलवाहनः ॥ ६३
 देहं त्यक्त्वा दिवं यातस्तस्य तीर्थस्य तेजसा ।
 रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ॥ ६४
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ६५
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ६६
 शतसाहस्रिकं तत्र तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ।
 गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ६७

C. 3. 8053
 B. 3. 84. 75
 K. 3. 82. 74

नरस्तत्र; K₄ D₁. 2 अभिषेके कृत्वे तत्र; B₁ अभिषेकं कृतस्तत्र;
 B₂. 3 Dc D₄. 6 अभिषेकं तत्र कृ (D₆ ग)त्वा; B₄ अभिषेकं
 ततः कृत्वा. — °) K₃ Dc Dn G₂. 4 M₁ गवांमेधस्य (for
 गवामं). K₂ गवामयुतदानस्य. — °) Dc₁ T₂ G₂-4 om.
 प्र. K₁. 4 Dc D₁. 2 S मानवः (for भारत).

57 °) S नैमिषे. — °) Ś₁ B₂ स्वर्गलोकस्तु; B₁ Dn₁
 °लोकेषु; Dn₂. n₃ सर्वलोकेषु; G₁ M₂ सर्वलोकस्थ. — °)
 K₂. 4 Dn D₁. 2 transp. पुण्यं and मेध्यं. K₃ सेव्यं (for
 पुण्यं). — °) S नैमिषं.

58 D₆ om. 58^{cd}. — °) G₁ ब्रह्मलोकं च. Ś₁ K₁ M₁
 भवेच्च सः; K₂ B Dn D₄. 6 भवेत्सदा (for च जायते).

59 Dn₃ om. 59^{ab}. — °) K₃ B₂-4 D₁. 2 M₁ तर्पयन्
 (for °येत्).

60 °) Ś₁ बाहुलां; K₃ बाहुकां; G₂ बहुदां. — °) B
 D₄. 6 तीर्थसेवी नराधिप. — After 60^{ab}, Ś₁ K₁. 2 B₂. 4
 (marg.) Dn D₄-6 ins. :

417* तत्रोप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ।
 — °) K₄ D₁. 2 अग्निष्टोमस्य य°. — °) T₂ G₂-4 om. प्र.
 Ś₁ K₁. 3 M₂ भारत; K₃ Dn D₆ कौरव (for मानवः).

61 D₃ resumes (cf. v.l. 3. 81. 148). — °) K₂
 Dn D₆ क्षीरवतीं; K₄ D₁. 2 चीरवतीं; B Dc D₄. 6 ची (D₄. 6
 चि)रनदीं; T₂ G₃ शरनदीं; G₂ शरावतीं; G₄ शतवतीं; M₂
 शीघ्रवतीं. — °) K₂ Dc Dn D₆ G₁ पुण्यतमैर्वृताम्; K₄ B₂. 3
 Dc₂ D₂. 4. 6 M₂ °जनैर्; T₂ G₃. 4 °जलैर्. — °) K₂ Dn

D₆ T₁ M °र्चनपरः. — °) K₁. 3. 4 D₁. 2 वाजिमेधमवां.

62 °) B₂ विमलालोकमां; D₁. 2 विमलातीर्थमां; T
 G₂-4 विश्वालोकं समासाद्य. — °) Ś₁ K₁ विरोचति. K₂. 3
 Dc Dn D₆ ब्रह्मचारी समाहितः; D₁. 2 ब्रह्मचारी जितेंद्रियः.
 — °) T G तत्रोषित्वा निशामेकां. — °) Ś₁ K₁ गोसहस्र-
 फलं लभेत्.

63 Ś₁ K₁ om. 63^{ab}. — °) K₃ गोप्रचारे; B₁ (sup.
 lin.). 2 °चारं; D₂ °भारं; G₄ °कारं (cf. 65). — °) D₁. 2
 सरयूतीर्थं.

64 °) T₂ G₂-4 स च वीरः (for देहं त्यक्त्वा). Ś₁ K₁
 B₂-4 D₄-6 M₁ पुरा राजन्; K₂ B₁ Dn D₆ महाराज; K₃
 दिवं यांति; Dc दिवं गत्वा (for दिवं यातस्). — °) Ś₁ K₁
 M प्रभावेन (Ś₁ °ण). — °) T G व्यवसायेन चानघ.

65 °) K₃ B₁. 2 गोप्रचारे; G₄ °करे (cf. 63). — D₂
 om. 65^{cd}. — °) T₂ G₂-4 विष्णुलोके मं.

66 K₂ om. 66^{ab}. — °) K₄ Dc₁ D₁ स्व (for च).
 B₂ स्वकं (for नरः). Ś₁ K₁ कुलं चैव समुद्धरेत्.

67 °) K₃ B D₃. 4. 6 G₁ शतसाहस्रिकं. Ś₁ K Dc Dn
 D₃. 5 तीर्थं; D₁. 2 चैव. — °) Ś₁ K Dc Dn D₃. 5 त (Ś₁
 K₁. 4 Dc अ)त्रैव भरतर्षभ. — °) Ś₁ K₁ गोसहस्रमवाप्नोति.
 — °) Dc D₃. 4. 6 M₂ om. प्र. M₂ पुरुषर्षभ. Ś₁ K₁
 नरो नास्त्यत्र संशयः.

68 °) K₃ B Dc D₃. 4. 6 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र).
 — After 68^{ab}, Dn D₆ ins. :

C. 3. 8054
B. 3. 84. 76
K. 3. 82. 75

ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ।
गोसहस्रफलं विन्देत्तेजसी च भवेन्नरः ॥ ६८
ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ।
कपिलाह्ने नरः स्नात्वा राजसूयफलं लभेत् ॥ ६९
मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
गोमतीगङ्गयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ।
अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ७०
ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ॥ ७१
तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

418* अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

— ^a) B₂ G₂ ह्यर्चं (for अर्चं). Ś₁ K₁ शुचिस्तत्र नराधिप;
K₃ Dc M₁ गुहमर्च्यं नराधिप (M₁ यथाविधि). — ^c) K₂. 4
B Dn D₅ विद्यात्; K₃ Dc D₁₋₄ विद्यात् (for विन्देत्).
— ^f) D₄. 6 स्त्री चापि जायते.

69 T₁ G₁ transp. 69 and 70. — ^b) Ś₁ K₁ Dc₃
D₃ देवमर्च्यं; K₄ D₁. 2 पूजयित्वा; G₂ ह्यर्चयित्वा. — ^c)
Hypermetric! K₃ कपिलाह्ने संस्पृश्य; K₄ D₁. 2 हृदमु (K₄
हृदे उ) पस्पृश्य; B₁₋₃ Dc D₄. 6 S कपिलानां हृदे स्नात्वा;
D₃ कपिलस्य हृदे स्नात्वा. — ^d) D₆ वाजपेयफलं; T₁ G₁
गोसहस्रफलं. Ś₁ K₁. 2 Dn राजसूयमवाप्नुयात्. — After
69, Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ ins. :

419* अविमुक्तं समासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ।

दर्शनादेवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ।

प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।;

while M₂ ins. 421*.

70 K₃ om. 70. T₁ G₁ transp. 69 and 70. — ^a) Ś₁
K₁ मार्कण्डेयस्य. — After 70^{ab}, T G₃. 4 ins. :

420* अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ।

— D₅ om. (hapl.) 70^a-72^b. — ^c) Ś₁ K₁ M₁ स्नात्वा-
अग्निष्टोममवाप्नोति. — T G₂₋₄ ins. after 70; M₂, after 69 :

421* वाराणस्यां विशेषेण यत्र विश्वेश्वरः शिवः ।

देव्या सह महाबाहो गङ्गां समवगाहते ।

तत्र मासं वसेद्धीरो ब्रह्मचारी समाहितः ।

यावज्जीवकृतं पापं मासेनैकेन शुध्यति ।

71 D₅ om. 71 (cf. v.l. 70). — ^b) K₂. 4 B Dn
D₁. 2. 4. 6 G₁ समाहितः (for जिते). — ^d) K₄ ब्रह्मलोकं
च गच्छति; Dn₁. n₃ कुलं चैव समुद्वरेत्; T₁ गयायानेन भारत.

पितृणां तत्र वै दत्तमक्षयं भवति प्रभो ॥ ७२

महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।

अक्षयान्प्राप्नुयाल्लोकान्कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ७३

ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्दुर्मारण्योपशोभितम् ।

पौण्डरीकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ७४

तस्मिन्सरसि राजेन्द्र ब्रह्मणो यूप उच्छ्रितः ।

यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ७५

ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकां लोकविश्रुताम् ।

एकरात्रोपितो राजन्प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद् ध्रुवम् ॥ ७६

तत्र चिह्नं महाराज अद्यापि हि न संशयः ।

72 D₅ om. 72^{ab} (cf. v.l. 70). — ^a) K₃ B₁. 3. 4

Dc G₁ M₁ यत्रा. K₄ D₁. 2 S [अ]क्षयवटो. — ^c) M₁
पितृभ्यस्. Ś₁ K₁ पितृणां दत्तमक्षं हि; K₂₋₄ Dc Dn D₁. 2. 5
तत्र (K₃. 4 यत्र) दत्तं पितृभ्यस्तु (D₁. 2 अत्र); T G M₂ तत्र
(G₁. 2 अत्र) दत्तं पितृणां तु (M₂ च). — ^d) Ś₁ K₁ [इ]ति
वै (for प्रभो). K₂₋₄ Dn D₅ भवत्यक्षयमुच्यते (K₄ मक्षयं);
D₃ क्षयं भवति भारत (); T G अक्षयमुपपद्यते.

74 Ś₁ K₁ read 74^{ab} after 105. — ^a) T G₂₋₄ ब्राह्मं
(for ब्रह्म). K₂ B₃ Dn D₅ गत्वा (for गच्छेत्). — ^b)
T G₁₋₃ M₂ ब्रह्मारण्यो. Ś₁ K₁ D₄. 6 सेवितं (for शोभि-
तम्). — K₁ om. 74^{cd}. — ^c) K₂. 4 Dc Dn D₁₋₃. 5
ब्रह्मलोकम्; B₂. 3 D₄. 6 पुण्डरीकम्. — ^d) Ś₁ चैव; Dn₂
D₁. 2 T₂ G₃ इव; M₂ एक (for एव). K₂ Dn₂ D₂. 4. 5
G₂. 4 शर्वरी. — After 74, D₃ repeats 74^{ab}, followed
by a variant of 72^{cd}.

75 ^a) K₂₋₄ D (except D₄. 6) M₂ ब्रह्मणा तत्र सरसि.
— ^b) K₂. 4 B Dc Dn D₁. 2. 5 यूप (K₂. 4 पः) श्रेष्ठः समु-
च्छ्रितः; K₃ प्रायः पुण्योपकल्पितः; D₃ यूपश्रेष्ठः समन्वितः;
D₄. 6 यूपः श्रेष्ठः समुत्थितः. — ^c) K₂ Dn D₅ प्रदक्षिणी-
— ^d) K₄ D₂ वाजिमेधफलं; D₃ राजसूय.

76 ^b) Ś₁ K B Dc Dn D₄₋₆ M₁ धेनुकं (Ś₁ वैनवं;
K₄ धेनवं; D₁. 2 धैनवं; D₅ वेणवं) विश्रुतं; D₃ धेनुलोकं च
विश्रुतं. — ^d) Dn₂. n₃ D₃. 5 तिलधेनुकं. — ^f) B₁ G₂
वसेद्; T₁ भवेद्; T₂ G₃. 4 विशेद् (for व्रजेद्). M₁ सोम-
लोकं स गच्छति.

77 ^a) K₄ Dn D₃ T₁ G₁. 2 M₂ महद्राजन् (for महा-
राज). — ^b) D₁. 2 च (for हि). Ś₁ K₁. 4 Dn D₅ अद्यापि
सुमहाद्भुतं; K₂. 3 अत्रा (K₃ द्या)पि सुमहद्भुतं; Dc अद्यापि

कपिला सह वत्सेन पर्वते विचरत्युत ।
 सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ७७
 तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
 यत्किंचिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥ ७८
 ततो गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
 स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ७९
 ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
 इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ८०
 गच्छेत् तत उद्यन्तं पर्वतं गीतनादितम् ।
 सावित्रं तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ८१
 तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।

उपास्ता च भवेत्संध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥ ८२
 योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिस्कंरात् ॥ ८३
 कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ।
 पुनात्यासप्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ८४
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ८५
 ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥ ८६
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्मपृष्ठं समाहितः ।
 यत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ।

C. 3. 8077
 B. 3. 84. 99
 K. 3. 82. 98

महदद्भुतं. — °) B D₃. 4. 6 वत्सा वै (for वत्सेन). S₁ K₁. 2 Dn D₅ कपिलायाः सवत्सायाः; K₃ सवत्सा कपिला तत्र; K₄ D₁. 2 कपिला सा सवत्सा तु; Dc (corrupt) कपिला सहसा वत्सा वै. — °) S₁ K₁. 2 Dn D₅ च (K₂ त्व) रत्याः पर्वते कृतं; K₃ पर्वते विचरेत्पुनः; Dc पर्वते हि चरेत्पुनः; D₃ पर्वते विचरन्पुनः. — °) K₂ पदानस्य; B D₄. 6 पदान्यस्या; Dc पदान्यासा; M₂ पदान्यद्य (for पदानि स्म). T₁ सवत्सां गां प्रदाति स्म. — °) K₃ चापि; M₁ [S]त्रापि (for ऽद्यापि). K₃ T G M₁ तत्र वै (for भारत). M₂ दृश्यते भरतर्षभ.

78 D₁ om. 78. — °) G₁ पादेषु (for राजेन्द्र). — °) G₁ स्वर्गच्छेत् (for पदेषु). S कुरुनंदन (G₄ सत्तम). — °) S₁ K₁ T₁ M₁ पुंसः; K₃ किंचित् (repeated!); B D₄. 6 पापं (B₂ तस्य) (for कर्म).

79 °) Dc D₃ शूलिनः (for धीमतः). — °) T₂ G₃ स्नायिता. — °) Dn₃ D₁. 2 नमस्कृत्य (for अभि). Dc D₄. 6 संगम्य वृषभध्वजं.

80 °) Dc व्रतं (for भवेत्). S transp. भवेत् and व्रतं. — °) S₁ K₁ च (for तु). — °) K₄ B₂₋₄ Dn₂ D₃. 4. 6 सर्वं (for सर्व).

81 °) D₃ T₁ transp. गच्छेत् and ततः. K₂₋₄ Dc Dn D₁. 2. 5 उद्यन्तं च ततो गच्छेत्; T₂ G M₂ उद्यन्तं तु (M₂ तं) ततो गच्छेत् (G₁ ततोधिगच्छेदुद्यन्तं); M₁ उद्यन्तमथ गच्छेत्. — °) S₁ K₁ शीतनादितं; K₃ D₁ गीतवादिनं; D₂ T₁ G₁. 2. 4 M₂ वादितं. — °) S₁ K₁. 2 Dn D₅ सावित्र्यास्तु. D₁. 2 तस्मिन् (for तत्र). K₃ सावित्र्याः पर्वतं तत्र; M₁ सावित्र्यास्तत्र तु पदं.

82 °) Some MSS. (as usual) शंसितं. — °) D₁

T G₁ उपासिता (for उपास्ता च). S₁ K₁. 2 Dn D₅ तेन ह्युपास्ता भवति. — °) S₁ K₁. 2. 4 Dn D₅ संध्या (for तेन).

83 °) Dc₂ दृश्यते (for विश्रुतं). — °) K₄ D₁. 2 [अ]भिगत्वा. — °) S₁ K D (except D₃) योनिस्कंरात्.

84 °) S₁ K₁ B शुक्लकृष्णावुभौ; D₃ इत्यकृष्णा; M₂ कृष्णपक्षा. G₁ कृष्णपक्षचतुर्दश्यां. — °) S₁ D₁ G₁ गंगायां. S₁ K₄ D₁ नृप (for नरः). — °) S₁ K₁ लोके; K₄ D₁. 2 चैव (for राजन्).

85 °) D₃ M यदि कश्चिद् (for यद्येकोऽपि). — After 85^{ab}, T₂ G₃ ins.:

422* यावज्जीवकृतं पापं मासेनैकेन शुध्यति ।

ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।,

of which the second line is a v.l. of 71^{ab}. — °) T G₁₋₃ M₂ गौरीं वा वरयेत्कन्यां; M₁. 2 (inf. lin.) यजेद्वा वाजिमेधेन.

86 °) K₂ M₂ नराधिपः; B D₄. 6 शुचिर्नरः. — °) K₃ Dc₁ परमां (for महतीं). K₃. 4 Dc₁ लभेत् (for व्रजेत्). — After 86, T₂ G₂₋₄ read 88.

87 K₄ om. 87. — °) S₁ धर्मस्वस्थं; K₁₋₃ Dn D₅ धर्मप्रस्थं. K₃ Dc₁ D₁. 2 नराधिप. — °) K₂ B₂. 4 D (except D₃) तत्र (for यत्र). — K₁ (om. line 5). 2 B₃. 4 Dc Dn D₄. 6 ins. after 87^{cd}: D₃, after 87^{ef}:

423* तत्र कूपोदकं पीत्वा तेन स्नातः शुचिस्तथा ।

पितृन्देवांस्तु संतर्प्य मुक्तपापं दिवं व्रजेत् ।

मतङ्गस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भावितात्मनः ।

तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छ्रमशोकविनाशनम् ।

गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

C. 3. 8080
B. 3. 84. 102
K. 3. 82. 102

अभिगम्य ततस्तत्र वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ८७
ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्रार्चयित्वा राजेन्द्र ब्रह्माणममितौजसम् ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८८
ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
उपस्पृश्य तपोदेषु काक्षीवानिव मोदते ॥ ८९
यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः ।
यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते भूणहत्यया ॥ ९०
मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।

[(L. 1) B₃. 4 Dn कृत्वा (Dn₂ गत्वा) (for पीत्वा).
— (L. 2) D₃. 4. 6 च (for तु). — (L. 4) D₃ श्रेष्ठ (for
श्रीमत्). — (L. 5) Dc गवांमेधस्य; Dn₁ गवामयन-; D₃
गोमेधस्य च (for गवामयस्य).]

— K₁ cont. (with a gloss):

424* अष्टौ यस्य तु शुक्रानि लाङ्गलककुदः शिरः ।

उरः शिरश्च चत्वारः स वृषो नीड उच्यते ।,

which is followed by a repetition of 81^{cd} (with v.l.).
— On the other hand, S (except T₁) ins. after
87^{cd}:

425* गत्वा च तत्र धर्मात्मनश्चमेधफलं लभेत् ।

[M₁ अभिगत्वा तत्र धर्ममन्त्रं etc.]

— K₁ om. 87^e-88^d; K₄ S (except T₂ G₃) om. 87^e.
— ^e) K₂ B Dc Dn D₄. 6 धर्मं तत्रापि संस्पृश्य (B₁. 4. 6
'गम्य'); T₂ G₃ गत्वा च तत्र धर्मात्मन्. — ^f) K₂. 3 Dc Dn
D₅ 'मेधमवाप्नुयात्'.

88 K₁ om. 88^{abc} (cf. v.l. 87). T₂ G₂-4 read
88 after 86. — ^b) Ś₁ K₂ Dn D₅ ब्रह्मज्ञानमनुत्तमं; D₃
ब्राह्मणं च यतव्रत. — ^c) Ś₁ K (K₁ om.) B Dc Dn
D₁. 2. 4. 6 M₂ तत्राभिगम्य राजेन्द्र (B D₄. 6 ब्रह्माणम्); D₃
सावित्र्यास्तु पदं तत्र (cf. 81^c). — ^d) Ś₁ K₂ Dn D₅
पुरुषर्षभ; K₃. 4 D₁. 2 भरतर्षभ; Dc नियतव्रतः (for अमितौ).
B₁. 2. 4 D₄. 6 अर्चयेन्नियतव्रतः; B₃ अर्चयित्वा यतव्रतः; D₃
इष्ट्वा भरतसत्तम. — ^e) D₁. 2 'सूयमवाप्नोति. — ^f) Ś₁ K₁. 2
Dn विदति (for प्राप्नोति). B₁. 2. 4 D₄. 6 भारत (for
मानवः). D₁. 2 तत्र स्नात्वा नरोत्तम (D₁ 'नघ').

89 B₃ om. 89^{bc}. — ^c) Ś₁ K B (B₃ om.) Dc Dn
D₁. 4. 6 ततस्तत्र; D₃ ततो देवं; D₅ नरस्तत्र; T₁ च देवेषु; T₂
G₂-4 च तोयेषु; G₁ ततोदेषु (for तपोदेषु). — ^d) S कक्षी'
(for काक्षी'). T₂ G₃. 4 रोचते (for मोद').

नैत्यकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य मानवः ॥ ९१
दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ।
तत्रोष्य रजनीमेकां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९२
ततो गच्छेत् ब्रह्मर्षेणैतमस्य वनं नृप ।
अहल्याया हृदे स्नात्वा व्रजेत परमां गतिम् ।
अभिगम्य श्रियं राजन्विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ९३
तत्रोदपानो धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ ९४
जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः ।

90 ^a) K₃ उदकं; B₂ D₄ नित्यकं (for नैत्यकं). — ^b) Ś₁
K₁. 4 Dc₁ D₁-3 प्राश्नीयात्. — ^d) Ś₁ K B D (except
D₁. 2) ब्रह्म' (K₄ भ्रातृ') (for भ्रूण').

91 ^a) K₄ B D₄. 6 M₂ गच्छेद् (for गत्वा). — ^c)
K₂. 4 Dc Dn D₅ T₁ M₁ तैथिकं; K₃ तैथिकं; D₁ तथैकं;
D₂ तेथिकं (for नैत्यकं). K₄ D₁. 2 भजते (for भुञ्जते).
D₃ तैथिकं भुक्तवांस्तत्र. — ^d) K₂ Dn D₅ M₂ भारत (for
मानवः). D₃ फलं लेभेत् तैथिकं. — After 91, D₃ ins.:

426* भुक्तवांस्तत्र मणिना तीर्थाभिगम्य मानवः ।

92 ^a) B₁-3 D₄. 6 [अ]स्य (for [अ]पि). — ^b) K₃. 4
B Dc D₁. 2. 4. 6 विषं न क्रमते भुवि (B Dc D₄. 6 नृप);
G₄ न तस्याक्रमते विषं; M₂ विषं नाक्रमते नृप. — ^d) K₂ Dn
D₅ गोसहस्रफलं लभेत् (=91^b).

93 ^a) K₃ राजेन्द्र; D₄. 6 विप्रर्षेर्; T₂ G₃ धर्मज्ञ (for
ब्रह्मर्षेर्). — ^b) Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ प्रियं; K₄ महत्; M₂ नरः
(for नृप). T G M₁ गौतमस्याश्रमं ततः. — ^c) Some
MSS. अहिल्याया. T₂ G₃. 4 हृदं (for हृदे). G₄ गत्वा
(for स्नात्वा). — ^d) K₃ Dc S (except M₂) गच्छेत्;
B₁. 2. 4 D₃ व्रजेत (for व्रजेत). — ^e) Ś₁ K₁. 2 B₁. 3. 4
Dn D₁. 2. 4. 6 अभिगत्वा; G₂ अभिगम्य. K₂ Dn D₃. 6
[आ]श्रमं; G₁ श्रुतं (for श्रियं). — ^f) Ś₁ K₁. 2 Dn D₅
आत्मनः (for उत्तमाम्). T₂ G₂-4 शोभते नात्र संशयः.

94 94^a=108^a. — ^{ab}) Ś₁ K D (except D₄. 6)
तत्रोदपानं, and विश्रुतं. — D₅ om. 94^c-95^d. — ^c)=95^c.
Ś₁ कुर्वीत; K₁. 3. 4 कुर्वीत (for कृत्वा तु). — Ś₁ om.
(hapl.) 94^d-95^c. — ^d) K₁ M₂ विष्णुलोकम्. K₃ D₃
'मेधफलं लभेत्'.

95 D₁. 5 om. 95 (for D₅ cf. v.l. 94); Ś₁ om.
95^{abc} (cf. v.l. 94); D₃ om. 95^{cd}. — ^c)=94^c. D₂
M₂ कुर्वीत (for कृत्वा तु).

तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ९५
 ततो विनशनं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ९६
 गण्डकीं तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९७
 ततोऽधिवश्यं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् ।
 गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥ ९८
 कम्पनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेविताम् ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९९
 ततो विशालासासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १००

अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य नराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १०१
 दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ १०२
 महेश्वरपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 महेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १०३
 तत्र कोटिस्तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।
 कूर्मरूपेण राजेन्द्र असुरेण दुरात्मना ।
 ह्रियमाणाहता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १०४
 तत्राभिषेकं कुर्वाणस्तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०५

C. 3. 8100
 B. 3. 84. 122
 K. 3. 82. 122

96 ^b) G₂ प्रणाशनं. — Ś₁ K₄ om. (hapl.) 96^d-97^c.
 — ^a) K₂. 3 D₅ M₂ सूर्यलोकं (cf. 97^d). — After 96, S
 (except T₁ G₁ M₁) ins.:

427* ततो विपाशं धर्मज्ञ समाविश्य ततोऽनघ ।
 गुह्यलोके महाराज मोदते नात्र संशयः ।

[(L. 1) T₂ G₃ विपाशां. T₂ G₃ समाविश्येत्; G₂ समा-
 साद्य. G₄ M₂ तपोधन (for ततोऽनघ). — (L. 2) = (var.)
 98^{cd}. G₂ M₂ गुह्यकेषु; G₄ गुह्यलोकं.]

97 Ś₁ K₄ om. 97^{abc} (cf. v.l. 96); K₂. 3 D₂. 5 M₂
 om. 97; B₃ om. 97-100. — ^a) K₁ गंडकीं यः; D₁ कीं
 यां; T₁ कीलं; T₂ G₂₋₄ कीयं (for कीं तु). G₁ गंडकीयं
 सर्वतीर्थ. — ^b) G₁ शुद्धं ब्रह्मजलो. — 97^d = 99^d.
 — After 97, Ś₁ K₁ read 100^a followed by 99^{bcd} (om.
 hapl. 98, 99^a and 100^{bcd}), and K₂ Dc₃ Dn D₅ M₁
 read 100.

98 Ś₁ K₁ B₃ T₂ G₃ om. 98 (for Ś₁ K₁ B₃ cf. v.l.
 97); M₁ om. (hapl.) 98-99. — ^a) K₂ Dn G₂. 4 M₂
 वंगं; K₄ Dc D₁. 2 वंशं; B₂ रस्यं (for वंश्यं). D₃ शर्वज्ञं
 (for धर्मज्ञ). G₁ ततो विहंगान्धर्मज्ञ. — ^b) D₁. 2 समासाद्य.
 K₄ D₁. 2 T₁ तपोधनः; D₃ तपोधनं; D₅ G₄ ततो वनं. For
 98^{cd}, cf. line 2 of 427*. — ^c) Dc₁ D₃. 4 भाग (for राज).

99 Ś₁ K₁ om. 99^a; B₃ om. 99 (cf. v.l. 97); M₁
 om. 99 (cf. v.l. 98). — ^a) K₃ किपुण्यां; K₄ किपुमां;
 B₂ कंवदां (B_{2m} किपुनां and कसुमां); D₄. 6 कर्बुदां; D₁. 2
 कथकं (for कम्पनां). S (M₁ om.) अथ कंपुनमासाद्य.
 — ^b) D₁. 2 S (M₁ om.) नदं निषेवितं; D₃ तीर्थं निषेवितं.
 — ^c) T G पौंडरीकम्. — ^d) = 97^d. K₂. 3 B₂₋₄ Dc

Dn D₅ स्वर्गलोकं; B₁ D₃. 4. 6 G₄ सोमं.

100 B₃ om. 100 (cf. v.l. 97). — ^a) Ś₁ K₁ B₂
 Dn D₁. 2 T₁ M विशल्याम् (for विशालाम्). — Ś₁ K₁
 om. 100^{bcd} (cf. v.l. 97). — ^d) D₁ सूर्यलोकं. K₃. 4 Dc
 वाजिमेधं च विन्दति.

101 G₄ om. 101-102. — ^b) K₂ Dn D₅ धराधिप;
 G₂ युधिष्ठिर (for नरा). — K₃ om. (? hapl.) 101^c-102^b.
 — ^a) Ś₁ K₁ सूर्यलोकं च गच्छति (= 97^d, 99^d).

102 G₄ om. 102; K₃ om. 102^{ab} (cf. v.l. 101).
 — ^b) K₂ Dc₁ Dn D₅ M₂ नराधिप; K₄ D₁. 2 युधिष्ठिर
 (for नरः शुचिः). — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D (except D₁. 2. 4. 6)
 T₁ M वाजिमेधं; T₂ G₂₋₃ स्वर्गलोकं. D₃ च विद्यति; G₂
 च गच्छति. G₁ वाजिपेयफलं लभेत्.

103 ^a) Ś₁ K₃. 4 D₂. 3 M₂ अथ माषपदं (M₂ वणं);
 K₁ Dc₁ Dn D₁. 4-6 अथ सोमपदं; B अथ मासपदं (for
 महेश्वरं). — ^c) K₂. 3 B₁. 3 Dn D₂. 4-6 माहेश्वरं. — ^d)
 Ś₁ K₁ D₁ वाजपेयफलं लं.

104 ^a) Ś₁ K₁. 2 B₂. 4 Dn D₄₋₆ M₂ कोटी; B₁. 3
 D₃ कोटि (for कोटिस्). B₃ [इ]ति; D₅ च (for तु). — ^c)
 S (except M₂) रूपेणासुरेण. — ^d) K₂ Dn D₅ असुरेण;
 T₁ G₁ राजन्यो वै; T₂ G₂₋₄ M₁ रजन्यां वै. Dc D₄. 6
 महात्मना. — ^e) Ś₁ K₁. 3 D₃ ह्रियमाणा घृता; K₂ D₅
 णोद्धृता; T₁ णो हृतः. K₄ T G₁₋₃ पूर्व (for राजन्).

105 ^a) N (except Ś₁ K₁) M₂ कुर्वीत (for कुर्वाणस्).
 — D₁. 2 om. 105^{bc}. — ^b) D₄. 6 नराधिप; T₁ युधां वर;
 G₄ कुरुद्रह (for युधि). — ^c) Ś₁ K₁ S पौंडरीकम्. — ^d)
 K₃ T₂ G₂. 3 स (for च). Ś₁ K₁ विन्दति (for गच्छति).

C. 3. 8100
B. 3. 84. 122
K. 3. 82. 122

ततो गच्छेत राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य तु ।
सदा संनिहितो यत्र हरिर्वसति भारत ।
शालग्राम इति ख्यातो विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥ १०६
अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमन्ययम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०७
तत्रोदपानो धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनः ।
समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा ।
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १०८
अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमन्ययम् ।
विराजति यथा सोम ऋणैर्मुक्तो युधिष्ठिर ॥ १०९

K₄ D₁. 2 विष्णुलोके महीयते. — After 105, Ś₁ K₁ read 74^{ab}.

106 G₁ om. (hapl.) 106-107. T₂ G₃ read 106-107 after 120. — ^a) K₄ B Dc₁ D₁-4. 6 M₂ ततो गच्छेन्नर- (K₄ 'नृप') श्रेष्ठ. — ^b) K₂ Dn D₃. 5 च; K₃ ह; S (except M₂; G₁ om.) वै (for तु). — Ś₁ K₁ om. 106^{cd}. — ^d) K₂ Dn D₅ विष्णुर्; K₃ रविर् (for हरिर्). — After 106^{cd}, K₂. 3 B₁. 2. 4 Dc₁ Dn D₃. 4. 6 ins. :

428* यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।

आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपासते ।

[(L. 2) B₁. 2 उपागताः (for उपासते).]

— ^e) Ś₁ K₁. 3 Dc₁ शालिग्राम; S (G₁ om.) साळ°. D₃ M₂ ख्यातं. — ^f) K Dn D₃. 6 G₄ विष्णुर् (for विष्णोर्). K₄ अद्भुतदर्शनः; Dn अद्भुतकर्मणः.

107 G₁ om. 107 (cf. v.l. 106). For T₂ G₃ cf. v.l. 106. — ^a) K₁ D₁. 2 अभिगत्वा. T₂ G₂. 3 हृषीकेशं (for त्रिलो°). — ^b) = 109^b. D₁. 3 तं देवं (for वरदं). B D₄. 6 अच्युतं (for अच्ययम्). — Dc₂ M om. (hapl.) 107^c-109^b. — ^d) G₂ स (for च). D₁. 2 विष्णुलोके महीयते.

108 Dc₂ M om. 108 (cf. v.l. 107). — ^a) = 94^a. Ś₁ K Dn₂. n₃ D₁-3 T₂ G₁. 3 तत्रोदपानं (D₃ 'णं'); Dn₁ D₅ 'पदानं'; G₂. 4 'दपाने. — ^b) Ś₁ K Dn D₁. 2. 3. 5 'प्रमोचनं'; T₂ G₃ 'प्रणाशनं'; G₂. 4 'प्रणाशनः. — K₂ Dn₁. n₃ om. 108^{cd}. — ^c) T G चापि (for तत्र). — ^d) K₁ D₅ G₁ तदा; B₂ शुभाः; B₃ शुचिः (for सदा). — After 108, Ś₁ K₁ D₁. 2. 5 read 113^{ab}, repeating it in its proper place.

109 Dc₂ M om. 109^{ab} (cf. v.l. 107). — ^a) D₁. 2

जातिस्मर उपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ ११०
वटेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा तु केशवम् ।
ईप्सितार्ल्लभते कामानुपवासान्न संशयः ॥ १११
ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
अभिवाद्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ११२
भरतस्याश्रमं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
कौशिकीं तत्र सेवेत महापातकनाशिनीम् ।
राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११३
ततो गच्छेत धर्मज्ञ चम्पकारण्यमुत्तमम् ।

अभिगत्वा. Dc₁ T G त्रिलोकेशं (for महा°). — ^b) = 107^b. K₂-4 Dn D₁. 2. 5 रुद्रम् (for विष्णुम्). — ^c) B₁-3 D₁. 2. 4. 6 विराजते. Ś₁ K₁ मेरुस् (for सोम). — ^d) K₂ Dn D₅ मेघैर्; Dc ऋक्षैर् (for ऋणैर्). Ś₁ K₁ तस्मिन् स्तीर्थे युधिष्ठिर.

110 ^a) K₁ जातिं स्मरेद्; K₂. 3 B₂-4 Dn D₅ जातिस्मरम्. M₁ तु स्पृष्ट्वापः (for उपस्पृश्य). — ^c) Ś₁ K B₃ Dn D₃-6 M₂ om. प्र. T₂ G₂-4 जातिस्मरो भवेद्वाजन्. — ^d) Ś₁ K₁ स्नातस्; M₂ ज्ञात्वा (for स्नात्वा). Ś₁ K₁ तस्मिन् (for तत्र). Dc विष्णुलोकं च गच्छति; T₂ G₂-4 पुरुषो नात्र संशयः.

111 ^a) K₂ Dn D₃. 6 माहेश्वरपुरं गत्वा; K₃. 4 D₁. 2 वटेश्वरपुरो गं च; T₁ 'पुरे स्नात्वा; T₂ G₁. 3. 4 'पुरे योगी. — ^b) G₂ हर्चयित्वा; M₂ समभ्यर्च्य. Ś₁ K₁ हरं विशुं; K₂ Dn D₅ वृषध्वजं; K₃. 4 Dc D₁. 2 G₂ च केशवं; T₂ G₃. 4 M₁ [अ]थ केशवं; M₂ हरिं प्रभुः. — ^{cd}) Ś₁ K₁ ईप्सितार्थार्ल्लभेत्कामानुपवासपरायणः. — After 111, D₃ ins. :

429* तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

112 ^b) = 113^b. K₁ T₂ G₂-4 'प्रणाशनं. — ^c) Ś₁ K Dn D₃. 5 T₁ G₁ 'गम्य (for 'वाद्य). K₁ महा; D₁. 2 नरं (for हरिं).

113 Ś₁ K₁ D₁. 2. 5 read 113^{ab} after 108, repeating it here. — ^a) Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ कुशिकं (for भरत°). K₂ Dn D₅ गच्छेत् (for गत्वा). — ^b) = 112^b. Ś₁ K₁ सर्वपापप्रणाशनं; T₂ G₂-4 महापातकनाशनं. — K₃ T₂ G₂-4 om. 113^{cd}. — ^c) T₁ G₁ M अभि (for तत्र). Ś₁ K₁ सेवीत. — ^d) K₂ Dn D₅ महापापप्रणाशिनीं. — ^e) Ś₁ K₁ वाजिं (sic) (for राज°)।

114 ^a) K₂. 3 Dn D₅ G₁ राजेन्द्र (for धर्मज्ञ).

तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११४
 अथ ज्येष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमसंमतम् ।
 उपोष्य रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ११५
 तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् ।
 मित्रावरुणयोर्लोकानामोति पुरुषर्षभ ॥ ११६
 कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
 मनोः प्रजापतेर्लोकानामोति भरतर्षभ ॥ ११७
 कन्यायां ये प्रयच्छन्ति पानमन्नं च भारत ।
 तदक्षयमिति ग्राहुर्रूपयः संशितव्रताः ॥ ११८
 निश्चीरां च समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११९

ये तु दानं प्रयच्छन्ति निश्चीरासंगमे नराः ।
 ते यान्ति नरशार्दूल ब्रह्मलोकं न संशयः ॥ १२०
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ १२१
 देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १२२
 ततो गच्छेत राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्हृदम् ।
 यत्र सिद्धिं परां प्राप्नोति विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ १२३
 तत्र मासं वसेद्वीर कौशिक्यां भरतर्षभ ।
 अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ १२४
 सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत महाहृदे ।

C. 3. 8122
 B. 3. 84. 144
 K. 3. 82. 144

115 ^a) T₁ ततः (for अथ). Ś₁ K₂ D_n D₅ ज्येष्ठिल°; K₃ ज्योष्ठिल°; B D₄. 6 गोष्ठिल°; D₆ गोष्ठिन°; T₂ G₂. 3 M₂ ज्येष्ठिल°; G₁ जातिल°; M₁ ज्योत्तिल°. D₁. 3 अथ ज्ये (D₃ ष)ष्टि समासाद्य. — T₂ G₃ om. (hapl.) 115^b-117^a. — ^b) Ś₁ K₁. 2 D_n D₅ परमदुर्लभं; D₆ परममंगलं; T₁ परमसंमितं; G₁ M₂ भरतसत्तम. K₃. 4 D₁-3 तीर्थसेवी कुरुद्वह. — D₁. 2 om. 115^c-116^b. — ^c) K₂. 4 D_n D₅ G₂. 4 तत्रोष्य (for उपोष्य). — ^d) Ś₁ K₁ D_n D₄. 5 गोसहस्रफलं ल°.

116 T₂ G₃ om. 116; D₁. 2 om. 116^{ab} (cf. v.l. 115). — ^a) Ś₁ K₁. 3. 4 D₃ प्राप्नोति; B D₄. 6 आमुयात्. K₄ B D₆ D₄. 6 S (T₂ G₃ om.) भरतर्षभ. — After 116, N ins.:

430* त्रिरात्रोपोषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

[K₄ D₂ वह्नि- (for अग्नि-). K₄ D₁-3-ष्टोममवाप्नुयात् (for-ष्टोमफलं लभेत्).]

117 T₂ G₃ om. 117^a (cf. v.l. 115). — ^a) K₂ कन्यासंवेद्य°; D₆ कन्यासंभेद°; D₁. 2 °सवमथासाद्य; G₂ °संवेद्यमानस्य; M₂ °वेद्यां समासाद्य. — T₂ G₂-4 om. 117^{cd}. — ^d) K₃. 4 D₃ M₂ प्राप्नोति (for आप्नोति). Ś₁ K₁. 2 D_n D₅ T₁ पुरुषर्षभ.

118 ^a) Ś₁ K₁. 3 D₁ कन्यानां; T₂ G₃. 4 कन्यका; G₂ कन्यकां (for कन्यायां). D₆ D₅ यत् (for ये). — ^b) N M₁ दानम् (for पानम्). Ś₁ K B₁ D_n D₁. 2. 5 M₁ अण्वपि; B₃ अर्थ च; D₆ अन्नोय; D₃ एकेपि (for अन्नं च). — ^c) D₆ D₁. 6 अक्षय्यम्. K₃. 4 D₃ G₁. 2. 4 M इह (for इति). T₂ G₃ इतीहाहुर. — ^d) S (except M₂) मुनयः

(for ऋषयः).

119 ^a) Ś₁ निश्चीरां च; K₁ निर्वीरा च; B₁. 2 निश्चीरां तु (B₂ च); T G M₁ निश्चिरां तु. K₂. 4 D_n D₁. 2. 5 ततो निर्वीरमासाद्य; K₃ ततो निश्चीरामासाद्य; M₂ ततोभिगम्य निश्चीरां (cf. v.l. 120^b). — ^b) K₂ D_n D₁-3. 5 M₁ विश्रुतं. — ^d) Ś₁ K₁ कुलं चैव समुद्वरेत्; K₃ D₆ पुनात्यासप्तमं कुलं.

120 ^a) G₁. 2. 4 [इं]धनं (for दानं). — ^b) Cf. 119^a. K₂ निर्वीरा°; K₄ D_n D₅ निर्वीरा°; D₁. 2 निर्वीराः संगमे; D₃ निश्चिता°; T₁ G₁ निश्चिरा°; M₂ निश्चीराः संगमे. T₂ G₂-4 निश्चीरायां नरर्षभ. — ^d) Ś₁ K₂ B D_n D₄-6 शक्र (D₄. 6 ब्रह्म)लोकमनामयं. — After 120, T₂ G₃ read 106-107.

121 ^a) K₁ वाजपेयम्; K₃ T₂ G₂. 3 वाजिमेधम्. D_n वाजपेयफलं लभेत्; G₄ वाजिमेधफलं लभेत्.

122 ^a) K₃ देवरूपं. T₂ G₃ देवर्षिकूटमासाद्य. — ^b) B₃ D₄. 6 देवर्षि°.

123 ^a) Ś₁ तत्र (for ततो). Ś₁ K₁. 4 D₆ D₁-3 M₁ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — ^c) K₄ तत्र (for यत्र). K₁. 3 पुरा (for परां). B₂. 3 D₆ D₄. 6 प्राप (D₆ प्राप्य) (for प्राप्नोति).

124 ^a) K₃. 4 वसन् (for वसेद्). B₃ D₄. 6 वीरः; T₂ G धीमान् (G₁ धीर); M धीरः (for वीर). — ^c) S (except M₂) अश्वमेधेन. — ^d) K₃ तत्पुण्यमधि°; T₁ तमनेनाधि°.

125 ^a) Ś₁ लभेद्; K B D_n. 1. 3 D₁-3. 5. 6 विद्याद्; D₆ D₄ विद्याद् (for विन्देद्). D_n नरो नास्त्यत्र संशयः (= 126^d).

C. 3. 8123
B. 3. 84. 145
K. 3. 82. 145

न दुर्गतिमवमोति विन्देद्रुह सुवर्णकम् ॥ १२५
कुमारमभिगत्वा च वीराश्रमनिवासिनम् ।
अश्वमेधमवमोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १२६
अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
अग्निष्टोममवमोति न च स्वर्गान्निवर्तते ॥ १२७
पितामहसरो गत्वा शैलराजप्रतिष्ठितम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १२८
पितामहस्य सरसः प्रसूता लोकपावनी ।
कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १२९
यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति ।
षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १३०

शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
समारुह्य नरः श्राद्धः स्तनकुण्डेषु संविशेत् ॥ १३१
तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
हयमेधमवमोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३२
ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवमोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३३
नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं त्रिदशसेवितम् ।
नरमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति कुरुद्रह ॥ १३४
कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोर्यतः ।
त्रिरात्रोपोषितो विद्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३५
उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः ।

126 ^a) N (except D1. 2) अभिगम्याथ (for अभि-
गत्वा च). D1. 2 T2 G2-4 तु (for च). M2 अभिगम्य
कुमारं च. — ^b) T2 G3 पुरा; G4 सरा. — K3 om. (hapl.)
126^a-127^c.

127 K3 om. 127^{abc} (cf. v.l. 126). — ^a) Ś1 अग्नि-
धामं; D1. 2 वासं; T2 G2. 3 धारं. — ^b) Ś1 D1. 2 G4
विश्रुतं; K2 D4 विश्रुता. D3 विष्णुलोकेति विश्रुतं. — K2
om. (hapl.) 127^c-129^d. — ^c) Dn तत्राभिषेकं कुर्वाणः !
— ^d) K4 नरो नास्त्यत्र संशयः (= 126^d); B न दुर्गतिम-
वामुयात्; Dn D5 ह्य (Dn2. n3 अ)ग्निष्टोममवामुयात्; D3 M1
न च दुर्गाणि पश्यति (M1 सेवते); D4. 6 न च दुर्गतिमामुयात्.
— After 127, K1 B Dc Dn D4. 6 repeat 109^{ab}.

128 K2 D5 om. 128 (for K2 cf. v.l. 127). — ^b)
Dn D1. 2. 4. 5 समीपतः. — ^a) Ś1 K4 B1. 4 Dc Dn
D1-3 T1 G1 अ (B1. 4 ह्य; D3 त्व)ग्निष्टोममवामुयात्; T2
G2-4 न दुर्गतिमवामुयात्.

129 K2 om. 129 (cf. v.l. 127). — ^b) K1. 3 T2
G2-4 प्रसूता; T1 प्रवृत्ता (for प्रसूता). Ś1 K2 D3 भावनी;
K3. 4 भावनी.

130 ^a) Ś1 D1. 2 M2 तत्र. — ^b) Ś1 Dc T2 G3 अधि-
गच्छति; B D4. 6 उपलक्षयेत्. — After 130, Ś1 K B1 D
(except D3. 4. 6) M1 ins.:

431* ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थसेवनतत्परः ।

[D1. 2 M1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ). Ś1 D1. 2 M1 तीर्थं त्रैलोक्य-
विश्रुतं; K1 तीर्थसेवी नराधिप.]

131 K4 om. 131-132. — ^{ab}) B2-4 D3. 4. 6 M2
ततो गौर्यास्तु शिखरं देव्यास्त्रैलोक्यं. — ^c) Ś1 तत्रा; K1. 3

M1 तमा (for समा). K1 ततः (for नरः). Ś1 K1 श्रद्धी;
B1. 4 शुद्धः; D2 स्रग्वी; D3 T1 G2 M1 श्राद्धी; T2 G3 दृष्टा;
M2 श्रीमान् (for श्राद्धः). — ^a) K3 पुनः कुण्डेषु; B D4. 6
ततः कुण्डेषु; G2 देव (for स्तन). K1 संवसेत्. Dc ततः
कुण्डं समाविशेत्; G4 स्तनकुण्डे समा. — After 131, N
(except K4 D3-6) ins.:

432* स्तनकुण्डमुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ।

[K3 पुनः (for स्तन). K1. 3 Dc D2 वाजिमेध (for
वाजपेय).]

132 K1. 3. 4 om. 132 (for K4 cf. v.l. 131). — ^b)
D3 वाजिमेधफलं लभेत्. — D3 om. 132^{cd}.

133 M2 om. 133^{ab}. — ^a) K2 B1-3 D5 ताम्रारुणां.
— K3 om. (hapl.) 133^b-134^a. — ^d) K2 B2 Dn D1. 6
ब्रह्मलोकं; B4 (sup. lin.) स्वर्गं.

134 K3 om. 134^a (cf. v.l. 133). — ^a) T2 G3
नन्दिन्याश्च; G2 M1 नन्दिन्याश्च (for नन्दिन्यां). — ^b) K1 Dc
M2 त्रिदशपूजितं; K2 Dn D5 देवनिषेवितं. — ^d) Ś1 K2 Dn
D3. 5 om. प्र. K2 Dn D5 नराधिप; G2 न संशयः (for
कुरु). — After 134, D4. 6 ins.:

433* वाजिमेधफलं प्राप्य शक्रलोकं च गच्छति ।

135 ^a) K3 कालंके; D3. 4 कलिगां; T G3 कालिका;
G1 कालिन्यां; M1 कालिन्याः; M2 कालिकां (for कालिका).
— ^b) K1 B Dn2. n3 D5 कौशिक्यारुणयोः; K2 Dn1 D3
कौशिकां; K4 कौशिक्यारुणयोः; D1. 2 कौशिक्यारुणयोः. K4
तथा; B4 Dn D4. 6 T2 G3 गतः; T1 पुरा; G1. 2. 4 पुनः
(for यतः). — ^c) Ś1 K2 Dn D5 राजन् (for विद्वान्).

136 ^b) Ś1 तदा; D1. 3. 4 तथा; G2 यत्र (for ततः).

कुम्भकर्णाश्रमे स्नात्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ १३६
 स्नात्वा कोकामुखे पुण्ये ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 जातिस्मरत्वं प्राप्नोति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३७
 सकृन्नन्दां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३८
 ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिषूदनम् ।
 सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १३९
 औदालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।

तत्राभिषेकं कुर्वीत सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४०
 धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १४१
 तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डार्कमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १४२
 लवेडिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपसेविताम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १४३

C. 3. 8142
 B. 3. 84. 162
 K. 3. 82. 163

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

S व्रजेत् (for बुधः). K₂ कूपं देवनिषेवितं (cf. 134^b).
 — ^c) B₄ गत्वा (for स्नात्वा). K₃. 4 Dn D₁. 2. 5 T₂ G₂₋₄
 श्रमं गत्वा. — ^d) K₄ T₁ M₂ दिवि (for भुवि).

137 ^a) Ś₁ काकमुखे; B₁ कोकं; T₂ G₂₋₄ कोकामृते.
 K₁. 2. 4 Dn D₁. 5 कोकामुख (K₁ क)मुपस्पृश्य; K₃ कोका-
 तीर्थे ततो गत्वा; Dc D₂ M₂ कौ (M₂ को)कामुख उ (D₂ खमु)-
 पस्पृश्य. — ^b) K₄ Dc जितेंद्रियः; B D₃. 4. 6 समाहितः
 (for यत). M₂ उपवासपरायणः. — ^c) Ś₁ K B₄ Dn D₁. 5
 om. प्र. — ^d) K₂. 3 B₄ Dc D₂ D₅ T G₂₋₄ पुरातनैः;
 D₁. 2 नं. — After 137, T₁ G₁. 2. 4 ins.:

434* मृगतुङ्गं समासाद्य विपाप्मा भवति द्विजः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ।

[Cf. 138 and v.l.]

138 ^a) K₂ शक्रनदी; K₄ D₁ शक्रनन्दां; Dc D₃. 5
 सकृन्नदी (D₅ दीं); Dn₁ (before corr.). n₃ प्राक्नदीं च;
 D₂ शक्रनिदां; T₂ G₃ मृगतुङ्गं (cf. 434*); G₁ सकृन्नलां.
 — ^b) B₁ पूतात्मा; T₃ विपाप्मा (for कृतात्मा). — ^d) B
 स्वर्गलोकं; T₂ G₃ ब्रह्मलोकं. Ś₁ पूज्यते भुवि मानवः
 (= 136^d); D₃ शक्रलोके च पूज्यते; D₅ स्वर्गलोके
 महीयते.

139 ^a) Ś₁ स्वर्णद्वीपं समासाद्य. — ^b) K₂ B₁ Dn D₅
 मेध्यं; S (except G₂) देवं. Ś₁ कांजिनिसूदनं; K₁. 4 D₄. 6
 कौंजनिषूदनं; Dn₂ D₅ निषूदनं; G₃ मुनिनिषेवितं (cf.
 140^b). Some MSS. -निसूदनं. Dc देवकुंजनिषेविते; D₃
 मेध्यकुंजनिषूदनं.

140 ^a) Ś₁ K₄ D₁. 2 उदालकं; K₁ D₃ उदालके; K₃
 M₂ औदालके. Dc तदा राजन्; G₁ समासाद्य; M₂ महातेजाः
 (for महाराज). — Ś₁ om. (hapl.) 140^c-141^b. — ^c)
 K₁. 2. 4 Dn D₁. 2. 5 कृत्वा वै; Dc D₃ कृत्वैव; M₁ कृत्वा तु
 (for कुर्वीत).

141 Ś₁ om. 141^{ab} (cf. v.l. 140). — ^a) K₁ B
 D₄. 6 ब्रह्मतीर्थं. — K₃ om. (hapl.) 141^b-142^a. — ^b)
 B₂. 4 M ब्रह्मनिषेवितं; T₁ धर्मनिषेवितं; T₂ G₁₋₃ देवर्षि-
 सेवितं. — 141^c=143^c. — ^d) Ś₁ K (K₃ om.) Dn
 D₁. 2. 5 T₁ विमानस्थश्च पूज्यते (= 143^d).

142 Cf. 436*. — K₃ D₃ om. 142^a (for K₃ cf.
 v.l. 141); D₅ T₁ om. 142-143. — Ś₁ reads 142-143
 after पुलस्त्य उ^o of the next adhy. (83). — ^a) Ś₁
 K₁. 2 D (except D₄. 6; D₃ om.) अथ (for तथा). Ś₁
 चंडं; T₂ G₂₋₄ M₂ पंपां (for चम्पां). — ^c) Ś₁ दंडर्षम्; K₂
 Dn D₂ M₂ दंडार्तम्; K₃ दंडार्थम्; K₄ D₁ दंडार्थम्; D₃
 दंडार्द्धम्. Ś₁ K₂ Dn D₁. 2 अभिगत्वा. K₂ Dn D₁. 2 तु
 (for [ए]व). K₁ B Dc D₄. 6 दंडार्पणं समासाद्य (B₁. 3
 चाभिवाद्य).

143 Cf. 437*. — K₂ D₅ T₁ om. 143 (for D₅
 T₁ cf. v.l. 142). — ^a) B Dc₂ D₅ नवेडिकां; D₁. 2
 ललतिकां; D₃ लवेलिकां; Dc₁ D₄ लपेडिकां. S (T₁ om.)
 ततो लविलिकां (G₁ M₁ लवलं; G₂. 4 लेवलं; M₂ लवेलं)
 गच्छेत्. — ^b) Ś₁ B D₅ G₄ पुण्यनिषेवितां; K₁. 3. 4 Dc
 D₁₋₄ M₁ पुण्योपशोभितां. — ^c) = 141^c. K₄ Dc₂ वाजि-
 मेधं; D₁. 2 राजसूयं.

Colophon om. in D₅. — Major parvan: Ś₁ Dn₃
 T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: D₃ M₂ तीर्थयात्रा. N
 (except D₃; D₅ om.) T₂ G₃ (all om. sub-parvan name)
 mention only पुलस्त्य (B₄ अगस्त्य) तीर्थयात्रा. — Adhy.
 name: T₁ तीर्थप्रशंसा. — Adhy. no. (figures, words or
 both): Dn₁. n₃ 84; Dn₃ M₂ (before corr.) 85; D₁
 88; S (M₂ after corr.) 83. — Śloka no.: Dn₁ 163;
 Dn₂ 164; Dn₃ 165; D₁ 155.

८३

C. 3. 8143
B. 3. 85. 1
K. 3. 83. 1

पुलस्त्य उवाच ।

अथ संध्यां समासाद्य संवेद्यं तीर्थमुत्तमम् ।
 उपस्पृश्य नरो विद्वान्भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥ १
 रामस्य च प्रसादेन तीर्थं राजन्कृतं पुरा ।
 तल्लोहितं समासाद्य विन्ध्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ २
 करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कृते पैतामहे विधौ ॥ ३
 गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च संगमे ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४
 गङ्गायास्त्वपरं द्वीपं प्राप्य यः स्नाति भारत ।

त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ ५
 ततो वैतरणीं गत्वा नदीं पापप्रमोचनीम् ।
 विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६
 प्रभवेच्च कुले पुण्ये सर्वपापं व्यपोहति ।
 गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति च कुलं नरः ॥ ७
 शोणस्य ज्योतिरथ्याश्च संगमे निवसञ्जुचिः ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ८
 शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन ।
 वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९
 ऋषभं तीर्थमासाद्य कौशलायां नराधिप ।

83

- 1 After the ref., Ś1 reads 3. 82. 142-143. — ^b) K₃ T G संवेद्ये (G₁ संबन्धे); B₁ D₈ संवेद्या; B₃ संवेद्ये; M संवेद्ये (for संबन्धे). K₁. 3 B₃. 4 D₈ S तीर्थं उ (K₁. 3 B₄ T₂ G₃ 'र्थमु)त्तमे. — ^c) K₁ स्नात्वा; K₂ Dn D₈ विद्यां; D₂ राजन् (for विद्वान्). — ^d) K₂ Dn D₈ लभते नात्र सं; G₂ भवत्येव न सं.
- 2 ^a) K₄ रामचंद्र; T₂ G₂₋₄ रामस्य तु. Ś1 K₁. 2 Dn D₈ प्रभावेण; T₁ प्रदानेन. — ^b) K₂. 3 Dc D₄. 6 तीर्थराजं कृतं; D₃ तीर्थराजा कृतः; T₁ G₂ तीर्थराजीकृतं. T₂ G₃ इदं (for कृतं). — ^c) Ś1 K₁. 4 B Dc Dn₃ D₁. 3. 4. 6 तं (for तल्ल). Ś1 K₃ Dc Dn D₂. 5. 6 T₁ लौहित्यं; D₃ T₂ G₃ लोहितं; G₄ लौहितं. — ^d) K₁ T G M₂ विदेद्बहु; K₂ D₈ M₁ विद्यां.
- 3 ^a) Ś1 K₁ सौत्रामणिमवा. — ^d) K₂ Dn D₈ प्रजापतिकृतो विधिः; K₃ पितामहविधौ कृते; K₄ D₁₋₃ T₁ G₁ M पितामहकृतो विधिः; B Dc D₄. 6 शक्र (B₄ D₄. 6 स्वर्ग)लोकं च गच्छति (B₂ स्वर्गलोके महीयते); T₂ G₂₋₄ पितामहसलोकतां.
- 4 ^a) K₂ Dn D₈ तत्र (for त्वथ). — ^c) T₂ G₂₋₄ M₂ अश्वमेधाद्.
- 5 D₃ om. 5-7. — ^a) K₃. 4 Dc D₁. 2 S (except M₁) च (for तु). K₃. 4 B₃ Dc Dn₂ D₁. 2. 4. 6 S परं (for [अ]परं). K₂. 3 Dn D₈ पारं (for द्वीपं). — ^b) K₂ Dn D₁. 6 मानवः; K₄ माधवः (for भारत). — ^c) K₂₋₄

Dn D₂. 5 T₁ G₁ M त्रिरात्रमुषितो. — ^a) Ś1 K₁ स्वर्गलोकमवा; K₂ Dn D₈ सर्वपापैः प्रमुच्यते.

6 D₃ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) G₄ नदीं (for ततो). Ś1 K D (except D₄. 6) M₂ गच्छेत् (for गत्वा). — ^b) K₂ Dn D₈ G₄ सर्व (for नदीं). B₃ G₂ M₂ 'प्रमोचिनी; D₁. 2 'प्रणाशि (D₂ 'श)नीं. — ^c) Ś1 K₁. 3. 4 D₈. 6 वैराजं; Dc G₁ M विरजस; T₁ G₂ 'जा; T₂ G₃ 'जास; G₄ 'जां. — After 6^c, D₁. 2 ins. :

435*

त्रिरात्रोपोषितो नरः ।

अश्वमेधमवाप्नोति.

7 D₃ om. 7 (cf. v.l. 5); M₂ om. 7^a-8^b. — ^a) Ś1 K₁ B₁ प्रभवं च; K₂ Dn D₈ प्रतरेच्च; T₂ G₂₋₄ प्रजायेच्च. N (except D₁. 2; D₃ om.) कुलं. Ś1 K₁. 2 B₃ Dc Dn D₈ पुण्यं; K₃ पुंसां; K₄ पुण्याः; B₁. 2. 4 D₄. 6 पूत्वा. — ^b) Ś1 प्रणश्यति; D₁. 2 अपोहति (for व्यपो). — ^d) K₂. 4 B Dc₁ Dn D₄. 5 M₁ स्व; D₈ स (for च). Ś1 K₁ नृप (for नरः).

8 M₂ om. 8^{ab} (cf. v.l. 7); K₃ om. (hapl.) 8-10. — ^a) Ś1 K (K₃ om.) Dn D₃. 5 'रथ्यायाः (for 'रथ्याश्च). — ^b) K₂. 4 Dn D₁. 2. 5 नियतः शुचिः; T G स्नाति यो नरः.

9 K₃ om. 9 (cf. v.l. 8); G₄ om. 9-10; M₁ om. 9^{ab}. — ^b) K₂ Dn D₈ प्रभवे; D₁. 3 प्रभवेत्. B D₄. 6 कुरुपुंगव. — ^c) K₄ D₁. 2 T₁ 'गुल्मम्.

10 K₃ G₄ om. 10 (cf. v.l. 8, 9). — ^b) K₁ कौशलायां; D₁ कौशलायां; T G₃ कौसल्यायां; G₁ कौसलायां;

वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १०
 कोशलायां समासाद्य कालतीर्थं उपस्पृशेत् ।
 वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ ११
 पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्ध्यात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२
 ततो बदरिकातीर्थे स्नात्वा प्रयतमानसः ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १३
 ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम् ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १४

मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५
 श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरं उपस्पृशेत् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १६
 श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
 न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैर्वृतः ॥ १७
 तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ॥ १८
 ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु सुरपूजितम् ।

C. 3. 8163
 B. 3. 85. 21
 K. 3. 83. 21

G₂ M कोशलायां. — °) K₄ B D₄. 6 वाजिमेध°. — After 10, K₂. 4 Dn D₅ (marg.) T₂ G₃ read 12^{cd}; all these MSS. except K₄ T₂ G₃ repeat it in its proper place.

11 K₄ T₂ G₃ om. 11-12. — °) Ś₁ K₂. 3 Dn D₅ कोशलां तु (K₃ च); K₁ G₂ M₂ कोशलायां; D₁. 2 कौशिलां तु; D₃ कोशलं तु; T₁ कौसल्यां तु; G₁ कौसलां तु; G₄ कौसल्यायां; M₁ कोसलां तु. — °) K₂. 3 B₂-4 Dn D₁-3. 6 G₂. 4 M₁ कालतीर्थम्; Dc यस्त्रिकालम्. — D₅ om. 11^{cd}. — °) Ś₁ K₁ D₁-3 G₁. 2 M ऋषभै° (for वृषभै°). G₄ सर्वपापविनिर्मुक्तो. — °) D₃ G₄ भवेन्नास्त्यत्र संशयः.

12 K₄ T₂ G₃ om. 12 (cf. v.l. 11). — °) Ś₁ K₁. 3 पुष्पन्यास (K₃ °सम्) (for °वत्याम्). — K₂. 4 Dn D₅ (marg.) T₂ G₃ read 12^{cd} after 10; all these MSS. except K₄ T₂ G₃ repeat it here. — °) Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ (K₂ Dn D₅ all second time) लब्ध्वा; S विदेत् (for विन्ध्यात्). — °) Ś₁ K₁ पुनाति च कुलं नरः; K₃ Dn D₅ (all second time) पुनाति स्वकुलं नृप.

13 G₄ om. (hapl.) 13. — °) Ś₁ K₁ °तीर्थ. — °) Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ स्नात्वा भरतसत्तम. — °) B Dc D₃. 4. 6 दीर्घायुषम् (D₃ sup. lin. ष)म्; T₁ दिव्यमायुर; M दीर्घायुष्यम्. — After 13, Dn D₅ ins. a variant of 3. 82. 142:

436* तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ।

— Dn D₅ cont. with a variant of 3. 82. 143:

437* लपेटिकां ततो गच्छेद्युण्यां पुण्योपशोभिताम् ।

वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते ।

14 °) K₃. 4 Dn D₅ अश्वमेध°; D₁-3 वाजपेय°.

15 K₂ G₄ om. (hapl.) 15. — °) B₁-3 Dc D₁. 3. 4. 6 केदारं. — °) Ś₁ K₁ B D₄. 6 भरतर्षभ; D₃ नरपुंगव (for कुरु°). — °) Ś₁ K₁ नरव्याघ्र; K₄ नरश्रेष्ठो; Dc D₁ M₂ नरश्रेष्ठ; Dn D₂. 5 कुरुश्रेष्ठ (for नरो राजन्).

16 °) K₂ Dn₁. n₂ D₅ T₂ (orig.) G₄ नदीतीरम्; K₃. 4 D₁-3 °तीर्थम्; Dn₃ T₂ (after corr.) G₃ °नीरम्; T₁ °तीर्थ; G₂ तत्र तीर्थम्. — T₂ G₃ om. 16^c-18^d. — °) Ś₁ K₁. 2 सूर्यं (for स्वर्गं). B D₄. 6 परां सिद्धिं च गच्छति (=18^d); Dn D₅ पूजयित्वा वृषध्वजं.

17 T₂ G₃ om. 17 (cf. v.l. 16). K₃ om. from महादेवो up to तत्र (in 18^a). — °) S (T₂ G₃ om.) वसते (for न्यवसत्). — °) G₂. 4 ब्रह्मादित्रि°. Ś₁ K₁. 2 अपि; Dn D₅ G₂. 4 सह (for वृतः).

18 T₂ G₃ om. 18 (cf. v.l. 16); K₃ om. तत्र (cf. v.l. 17). — °) D₃ स्वर्गलोकं (for परां सिद्धिं). B₄ विदति (for गच्छति). K₃. 4 पूजयित्वा वृषध्वजं; Dc D₁. 2 G₂ सिद्धिं च (D₁. 2 संसिद्धिं) परमां व्रजेत्; G₄ कुलं चैव समुद्धरेत्.

19 G₂. 4 transp. 19 and 20. — °) K₃. 4 D₁-3 पाण्ड्येषु; T₂ G₃. 4 वृषभं (for ऋषभं). — °) M पौंड्रेषु. T₂ G₂-4 नृपपूजितं. K₃. 4 Dn₁. n₂ D₁-3. 5 ऋषभं देवपूजितं. — °) K₃ Dc वाजिमेधम्; M₁ पौंडरीकम्. — °) Ś₁ K₁-3 स्वर्गलोके च. Ś₁ पूज्यते; K₁. 2 पूजिते; K₃ गच्छति.

Between 19 and 25 (both inclusive) the transposition and repetitions of the MSS. of S re-

C. 3. 8164
B. 3. 85. 21
K. 3. 83. 21

वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १९
ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २०
ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थं उपस्पृशेत् ।
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१
अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ २२
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
भूतयक्षपिशाचाश्च किंनराः समहोरगाः ॥ २३
सिद्धचारणगन्धर्वा मानुषाः पन्नगास्तथा ।

सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥ २४
तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
दशाश्वमेधमाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ।
उष्य द्वादशरात्रं तु कृतात्मा भवते नरः ॥ २५
तत एव तु गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
त्रिरात्रमुपितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २६
निदर्शनं च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप ।
गायत्रीं पठते यस्तु योनिसंकरजस्तथा ।
गाथा वा गीतिका वापि तस्य संपद्यते नृप ॥ २७
संवर्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् ।

cension are so numerous and complicated that they could not be easily followed from our collation sheets and the MSS. were not all available here for checking. They have therefore been mostly ignored, especially as they were of no great consequence for the constitution of the text.

20 G₂. 4 transp. 19 and 20. T₂ G₃ om. 20. — ^a) Ś₁ K₂ कौवेरीं; K₁ कौवीरौ (for कावेरीं). — ^b) T₁ विख्यतामप्सरोगणैः; G₂. 4 आवृतामप्सरौ; M₂ वृतमप्सरौ. — After 20, M₂ ins.:

438* कावेर्याः संगमे चैव स्नात्वा दशगुणो भवेत् ।

सेतुतीर्थं समासाद्य ब्रह्महत्यामपोहति ।

21 K₄ om. 21. — ^b) K₃ B₁. 2. 4 D (except D₄. 6) T₂ G₂₋₄ कन्यातीर्थम्. — G₄ om. 21^c-22^d.

22 G₄ om. 22 (cf. v.l. 21). — ^a) Ś₁ K₁. 2 तीर्थं समा (for गोकर्णमा). — ^d) Ś₁ K₁. 2 सर्वलोकेषु विश्रुतं; D₁. 2 सर्वभूतनम; D₃ सर्वपापैः प्रमुच्यते.

23 ^a) G₂. 4 M तत्र (for यत्र). — ^b) K₃. 4 B₂₋₄ D₆ D₃ मुनयश्च (for ऋष). — G₄ om. 23^c-24^d. — ^{cd}) T₁ भूताश्चैव; M₂ भूतयक्षाः (for भूतयक्ष). T₂ G₃ सिद्धचारणगन्धर्वाः सर्षिसंघाः सहोरगाः.

24 G₄ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^a) K₄ D_n D₃ गन्धर्वैः. — ^b) K₁ D₁. 2. 5 G₁ M पतगाः (for पन्नगाः). T₁ G₂ सर्षिसंघाः सहोरगाः; M₂ ऋषिसंघाप्सरोगणाः. — T₁ om. 24^{cd}. — ^c) K₃. 4 D₁. 2 S (T₁ G₄ om.) चैव (for शैला). — ^d) Ś₁ K₁. 2 उपासन्ति; D₂ उपासन्ते. K₃ य उपासन्त्युमापतिं; T₁ G₁₋₃ M₁ महादेवमुपासते.

25 ^a) K₄ समासाद्य; D₆ समुद्दिश्य (for समभ्यर्च्य). S (except G₁) ईशानं तत्र चाभ्यर्च्य. — ^c) Ś₁ K B D₆

D₁. 2. 4. 6 G₁ M दशाश्वमेधानाम्पतिः; D_n D₆ अश्वमेधमवाप्नोति. — ^d) S (except G₁ M₁) कुलं चैव समुद्धरेत्. — ^e) Ś₁ K₁. 2 तस्य; B₂ तच्च (for उष्य). To avoid the solecism (उष्य), B₁. 3. 4 D₃. 4. 6 उपोष्य द्वादशं रात्रं; D₆ उपोष्य द्वादशीं राजन्; T₂ G₂₋₄ उषित्वा दशरात्रं तु. — ^f) B₃. 4 D₆ कृतार्थो (for कृतात्मा). K₃. 4 B₁. 2. 4 D₆ D₄. 6 जायते; D₃ तु भवेत्; M₂ भवति (for भवते). D₁. 2 नृप; M₂ प्रभो (for नरः). D_n D₆ पूतात्मा च भवेन्नरः; G₂ कृती भवति मानवः.

26 ^a) B D₄. 6 तस्मिन् (for तत). K₃ प्रवरः; K₄ B₃ D₆ D_n D₆ एव च; T₁ (corrupt) सव्येति (for एव तु). — ^b) D_n D₆ पूजितं; G मुत्तमं.

27 ^c) D₃ S योत्र (for यस्तु). — ^d) B D₆ D₄. 6 जो द्विजः (B₂ जो नरः); T₁ G₁. 2. 4 M संभवः. T₂ G₃ योनिसंस्कारसंभवः. — ^e) Ś₁ K₁. 2 B₄ D₃ T₂ G₂₋₄ गाथां (for गाथा). K₃ D_n D₆ च (for the first वा). Ś₁ गीथिकां; K₁. 2 D₃ T₂ G₂₋₄ गीतिकां; D₆ गीथिका; D_n D₄ C_n गाथिका; C_n गीतिका (as in text). K₁. 4 B₃ D_n D₃ G₁ चापि; K₃ (marg. sec. m.) तत्र (for वापि). — ^f) D₁. 2 सर्व; T₂ G₂. 3 तत्र (for तस्य). D₃ तदा; T₂ G₂₋₄ नरः (for नृप). — After 27, Ś₁ K₁. 2 B D (except D₁. 2) ins.:

439* अब्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ।

[B D₆ D₄. 6 पठतः सावित्री तु (for सावित्रीं पठतस्तु).]

28 ^a) Ś₁ K₁ ब्रह्म (for विप्र). — G₄ om. 28^{cd}. — ^c) Ś₁ K₁. 2 रूपभागी च भवति. — ^d) D_n D₆ प्र (for [ए]व).

29 ^a) Ś₁ वीणां; K D (except D₁. 2) वेणां (for वेणां). — ^b) Ś₁ K₁. 2 तर्पयन् (for येत्). K₃. 4 D₆

रूपस्य भागी भवति सुभगश्चैव जायते ॥ २८
 ततो वेष्णां समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ २९
 ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् ।
 गवामयमवाप्नोति वासुकेलोकमामुयात् ॥ ३०
 वेष्णायाः संगमे स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
 वरदासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
 ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रमुषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्देत्स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३२
 कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३३
 ततो देवहृदे रम्ये कृष्णवेष्णाजलोद्भवे ।

जातिमात्रहृदे चैव तथा कन्याश्रमे नृप ॥ ३४
 यत्र क्रतुशतैरिष्टा देवराजो दिवं गतः ।
 अग्निष्टोमशतं विन्देद्भ्रमनादेव भारत ॥ ३५
 सर्वदेवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 जातिमात्रहृदे स्नात्वा भवेज्जातिस्सरो नरः ॥ ३६
 ततोऽवाप्य महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् ।
 पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३७
 दण्डकारण्यमासाद्य महाराज उपस्पृशेत् ।
 गोसहस्रफलं तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ ३८
 शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुक्रस्य च महात्मनः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ३९
 ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितम् ।

C. 3. 8185
 B. 3. 85. 43
 K. 3. 83. 43

Dn D₅ त्रिरात्रोपोषितो नरः. — ^a) K₃ Dc नृप (for नरः).
 S विमानमधिरोहति.

30 ^b) K₃ पुण्यां; S नदीं (for नित्यं). — ^c) K₃ Dc
 गवां मेधम् (for गवामयम्). Ś₁ K₁. 2 D₁. 2 अवाप्यैव
 (for अवाप्नोति). D₃ गोमेधस्य फलं प्राप्य; S अवाप्य गोमेध-
 फलं. — ^d) Dn D₅ उत्तमं (for आमुयात्). B Dc D₄. 6
 वायुलोकं च गच्छति; D₃ G₂ वायु (G₂ वसोर) लोकमवामुयात्.

31 ^a) Ś₁ K₁. 2 सिंधुगाः; K₃. 4 D (except D₂)
 वेष्णायाः; T₂ G₃ M₂ वेष्णायां. — ^b) K₃. 4 Dn D₂. 5 S
 (except M₂) वाजिमेधफलं; B₃ Dc गोसहस्रं. Ś₁ K₁. 2
 वाजपेयमवामुयात्. — After 31^{ab}, D₁. 2 ins.:

440* बाहुदासंगमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।

— B₂. 3 G₁. 4 om. (hapl.) 31^{cd}; B₁. 4 read it in marg.

32 D₁. 2 M₁ om. (hapl.) 32-33. — ^a) K₁ D₃
 स्थलं; K₄ B₁. 2. 4 Dc D₄ स्थूणां (for स्थानं). — ^b) Ś₁
 K₁. 2 B₃ Dn D₅. 6 G₄ M₂ त्रिरात्रोपोषितो. — ^c) Ś₁
 K₁. 2 लब्ध्वा; K₃. 4 B D (D₁. 2 om.) विद्यात् (for
 विन्देत्). — ^d) B₂. 3 विदति (for गच्छति). Ś₁ K₁. 2
 लोके महीयते.

33 D₁. 2 G₄ M₁ om. 33 (for D₁. 2 M₁ cf. v.l. 32).
 — ^a) K₁ शशः; B₁ शक्र (for कुश). Dc G₂ कुशं (G₂
 कुश) प्लवं समासाद्य. — ^b) Dc पुण्यं राजक्षुपस्पृशेत्. — Dc
 om. 33^{cd}. — ^c) K₃. 4 B D₄. 6 त्रिरात्रोपोषितः. — ^d)
 Ś₁ त्वश्वमेधं; K₄ G₁ वाजिमेधं; B D₄ गोसहस्रं; D₃ T₂
 G₂. 3 हयमेधं. T₁ विदेद्वहु सुवर्णकं.

34 ^a) K₄ T₁ G₂. 4 M₂ पुण्ये; Dc चैव (for रम्ये).

— ^b) Ś₁ K₁. 2 Dc Dn D₃-6 वेष्णां; K₃. 4 D₁. 2 वेष्णां
 (for वेष्णां). — After 34^{ab}, T₂ G₃. 4 repeat 31^{ab}
 (v.l. गोसहस्रं for वाजपेयं). — ^c) K₄ D₁. 2 पितामहं;
 B₁. 3 Dc D₄. 6 ज्योतिमात्रं; B₂. 4 ज्योतिर्मात्रं; Dn D₅
 जातिस्सरं. Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ G₄ स्नात्वा (for चैव). — ^d)
 K₄ अपि च (for नृप). Ś₁ K₁-3 Dn D₅ G₄ भवेज्जातिस्सरो
 नरः (G₄ नृप) (= 36^d).

35 T₂ G₃. 4 om. 35-36. — ^c) K₂. 4 Dn D₃. 5. 6
 G₂ M₂ फलं (for शतं). Ś₁ K B Dc₂ Dn D₄. 5 M₂
 विद्याद्; Dc₁ D₃. 6 M₁ विद्याद् (for विन्देद्). — ^d) B₄
 तत्र तु (for भारत).

36 T₂ G₃. 4 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^a) Dn D₅
 ततः सर्वं (for सर्वदेव). — ^b) K₄ भवेज्जातिस्सरो नरः
 (= 36^d). — Ś₁ K₁. 3. 4 Dn D₂. 5 om. 36^{cd}.

37 Ś₁ K₁ om. 37. T G read 37-39 after 42.
 — ^a) K₄ D₁. 2 तत्र (for ततो). K₃ वाप्यां; K₄ D₁. 2
 प्राप्य; B Dc Dn D₄. 6 वार्पि (Dn₂ तर्पि); M₂ व्यास (for
 स्वाप्य). K₂ B₂ D₄ समासाद्य; T₂ G₃ महत्पुण्यं (for
 महा). — ^c) D₃. 5 T₁ G₁ M परो.

38 For sequence in T G, cf. v.l. 37. — ^b) Ś₁ K
 D (except D₄. 6) पुण्यं राजन् (for महा). — ^c) Ś₁
 K₁-3 Dn D₅. 6 T₁ G₂ तस्य (for तत्र).

39 For sequence in T G, cf. v.l. 37. — ^a) D₁. 2
 प्राप्य (for गत्वा). — ^b) Ś₁ K₁. 2 शुक्रं (for शुक्). T
 G विदेद्वहु सुवर्णकं (cf. 40^d). — T G om. 39^{cd}.

40 ^a) T₂ G₃. 4 M₂ तत्र (for ततः). K₁ S (except

C. 3. 8186
B. 3. 85. 43
K. 3. 83. 43

रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्ध्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४०
सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४१
ततो देवपथं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥ ४२
तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४३
तत्र वेदान्प्रनष्टांस्तु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
उपविष्टो महर्षीणामुत्तरीयेषु भारत ॥ ४४
ॐकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्तस्य समुपस्थितम् ॥ ४५
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिनारायणो देवो महादेवस्तथैव च ॥ ४६

पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महाद्युतिम् ॥ ४७
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४८
आज्यभागेन वै तत्र तर्पितास्तु यथाविधि ।
देवास्त्रिभुवनं याता ऋषयश्च यथासुखम् ॥ ४९
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
पापं प्रणश्यते सर्वं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ ५०
तत्र मासं वसेद्दीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन्पुनीते च कुलं नरः ॥ ५१
मेधाविकं समासाद्य पितृन्देवाश्च तर्पयेत् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५२
ततः कालंजरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।

G₂) शूर्पाकरं; K₂₋₄ B₁. 2. 4 D (except D_n) सूर्पाकरं.
— ^a) D₃ M₁ विद्याद्; T G M₂ विदेद् (for विन्ध्याद्).

42 D₁ om. (hapl.) 42^a (together with 41^{bcd});
D₂ M₁ om. (hapl.) 42^{ab} (together with 41^{cd}); G₄
om. 42. — ^a) K₃ सुरं; T G₂. 3 देवपदं; M₂ गतिं. D_n
D₅ गत्वा (for गच्छेत्). — ^a) Ś₁ K B₂ D_n D₁. 3. 5 T G₃
तदेवाप्नोति. D₁₋₃ भारत (for मानवः). — D₄. 6 repeat
39^{cd} for 42^{cd}. — After 42, T G read 37-39.

43 ^b) K₄ D₁₋₃ समाहितः (for जिते). — ^c) D_c T₁
G₁ M पयद्यत्र; T₂ G₃ पयामास (for पयत्तत्र). — ^a) Ś₁
K₁. 2 B D₄. 6 M₁ मुनीन्; D_c D₁₋₃ ऋषीन् (for ऋषिः).
Ś₁ K₂ सारस्वतान् (for स्वतः). Ś₁ K₁. 2 तथा (for पुरा).
44 ^a) K₃. 4 D₁₋₃ ततो (for तत्र). Ś₁ K₁. 2 D_n D₅
वेदेषु नष्टेषु; M₂ वेदान्पुनर्नष्टान्. D₁. 2 च (for तु). — ^b)
Ś₁ K₂ G₁ मुनिर्; K₃. 4 D_c D₃ M₂ ऋषिर्; D₁. 2. 5 ऋषेर्
(for मुनेर्). — ^{cd}) K₃. 4 D (except D₁. 4. 6) M₂ ऋषी-
णामुत्तरीयेषु (M₂ मंतरीये तु). The same MSS. except
M₂ उप (D_n D₅ सूप) विष्टेषु भारत.

45 ^a) Ś₁ न्याय्यं (for न्यायं). — ^b) T₂ G₂₋₄ सकृद्
(for सम्यग्). K₂ D_c D₁₋₃ G₁ उच्चरिं (for उच्चारिं). K₄
B₁. 4 D_n D₂₋₄. 6 ह; D₁ हि (for च). — ^a) K₃. 4 D_c
D_n D₁₋₃ तत्सर्वं; B D₅ T₁ M (by transp.) तस्य तत्.
Ś₁ K₁. 2 तच्च तस्योपतिष्ठे.

46 ^a) T₁ G₁ M₁ तथा; T₂ G₂₋₄ यथा (for हरिर्).

K₂₋₄ D (except D₅) तत्र (for देवो).

47 Ś₁ K₁. 2 om. (hapl.) 47^b-48^a. — ^b) D_c सह
शतक्रतुः. — ^c) D_n. 2. 3 D₅ T₂ G₁₋₃ मासुः. — ^a) K₄
D₁₋₃ G₄ यजनार्थं (or र्थं); D_n T G₁₋₃ M₂ याजनार्थं.
Some MSS. द्युतिः.

48 Ś₁ K₁. 2 om. 48^a (cf. v.l. 47). — ^a) K₃. 4 B₃
देवदृष्टेन; B₁. 2. 4 D_c D₁₋₄. 6 M₂ वेदं.

49 ^a) Ś₁ तत्रैव; K₃. 4 D_c D₁₋₃ M₂ वै देवान्; D_n D₅
तत्राग्निं (for वै तत्र). T₁ आज्येन रूप्यभागेन. — ^b) K₃. 4
D (except D₄. 6) तर्पयित्वा (for तर्पितास्तु). K₁ तं; T₂
G₂₋₄ च (for तु). — ^c) K₁. 2 त्रिविष्टपं; D_n D₃. 5 स्वभ-
(D₃ भु)वनं (for त्रिभु). — ^a) D_n D₅ क्रमं (for सुखम्).

50 ^a) Ś₁ K D_c D_n D₁₋₃. 5 प्रणश्यत्यखिलं; B D₄. 6
चिनश्यते सद्यः. — ^a) K₁. 2 D (except D₁₋₃) T₂ G₂₋₄
स्त्रिया वा.

51 ^a) Ś₁ K लोके वसेद्वाजन्. — ^a) Ś₁ K₁. 2 M₁
पुनीयाच्च. D₄. 6 पुनः (for नरः). K₃. 4 D_c D_n D₁₋₃. 5
T G M₂ कुलं चैव समुद्धरेत्.

52 G₄ om. 52. — After 52^a, D₁. 2 ins. :

441*

नदीं पापप्रमोचनीम् ।

तत्राभिषेकं कुर्वीत.

[Cf. 55^a-56^a.]

On the other hand, T₁ ins. after 52^a :

442*

ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

तत्र देवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५३
 आत्मानं साधयेत्तत्र गिरौ कालंजरे नृप ।
 स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ५४
 ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशां पते ।
 मन्दाकिनीं समासाद्य नदीं पापप्रमोचनीम् ॥ ५५
 तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ५६
 ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
 यत्र देवो महासेनो नित्यं संनिहितो नृप ॥ ५७
 पुमांस्तत्र नरश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
 कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८

प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ।
 अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ५९
 तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६०
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत परमां गतिम् ॥ ६१
 ततो गच्छेत्कुरुश्रेष्ठ शृङ्गवीरपुरं महत् ।
 यत्र तीर्थो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६२
 गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ।
 विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६३
 अभिगम्य महादेवमभ्यर्च्य च नराधिप ।

C. 3. 8210
 B. 3. 85. 68
 K. 3. 83. 68

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु.

— ^b) T₂ G₁₋₃ पितृ (for पितृन्).

53 ^a) B₄ T₂ G₂₋₄ तत्र; Dn₁. n₃ D₅ अत्र (for ततः).
 K₃ पुण्यजलं; T₁ कालांजनं; T₂ G कारंजरं. Dn₁. n₃ D₅
 नाम (for गत्वा).

54 ^a) K₁. 2 यत्सौनं; Dn₁. n₂ D₅ योस्नातः (D₅ 'तं');
 G₁ योस्नाकं; M योस्मानं (for आत्मानं). Dn D₅ स्नापं;
 T₂ G₂₋₄ तारं (for साधं). — ^b) T₁ कालांजने; T₂ G
 कारंजरे. — ^c) Ś₁ K₁. 2 महीयेत्स; S स पूज्येत (for महीयेत).
 K₄ D₁₋₃ महीयेत स्वर्गलोके.

55 ^b) K₁. 2 नरोत्तमः (for विशां पते). — ^d) Ś₁ K₁. 2
 B₄ Dn D₁. 5 सर्वं (for नदीं). K₁. 2 G₂ प्रमोचनीं; Dn
 D₅ प्रणाशिनीं.

56 ^a) D₁ T₂ G₂₋₄ कुर्वीत (for कुर्वाणः). — ^d) T₁
 लभेत् (for व्रजेत्). Ś₁ K₁. 2 परां सिद्धिं च गच्छति; T₂
 G₂₋₄ तथा स्नानाद (G₂ स्नानम्)नुत्तमम्.

57 ^a) K₃. 4 D (except D₄. 6) G₄ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र).
 — ^c) T₂ G₂₋₄ तत्र (for यत्र). K₃. 4 Dc Dn D₁. 2. 5
 M₂ नित्यं; M₁ सेनो (for देवो). Ś₁ K₁. 2 B₂ G₁ देवो
 (for सेनो). D₃ (sec. m. on pasted slip) यत्र वै चागता
 राजन्. — ^d) K₃. 4 Dc Dn D₁. 2. 5 G₄ गुहः (for नित्यं).
 Ś₁ K₁. 2 विभुः; K₃ Dc [S]नघ; B₂ स्थितः; T₁ गुहः (for
 नृप).

58 ^a) K₃. 4 Dc Dn D₁. 2 M₂ तत्र गत्वा; D₃ तत्र
 स्नात्वा; D₅ तत्र तीर्थे (for पुमांस्तत्र). Dn D₅ M₂ नृपश्रेष्ठ.
 — ^c) Ś₁ K₁. 2 तीर्थं समासाद्य. — D₁. 2 om. from 58^d
 up to अभिगम्य (in 59^c). — ^d) G₁ ब्रह्मचारी समाहितः
 (= 63^b). — After 58, T₁ ins.:

443* ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थयात्रापरो नृप ।;

while G₁ ins.:

444* गोसहस्रमवाप्नोति फलं चैव सुपुष्कलम् ।

59 D₁. 2 om. up to अभिगम्य (cf. v.l. 58). — ^a)
 K₄ D₃ M₂ वृत्तो (for वृत्य). D₃ (sec. m. on a pasted
 slip) तत्र चैव वसित्वा तु. — ^b) K₃ D₄. 6 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं).
 — B₃ om. 59^{cd}.

60 ^a) T₂ G₂₋₄ यत्र (for तत्र). Dc हृदो; Dn D₅
 कूपे (for कूपो). — ^b) B₃ Dn₁. n₂ D₅ विश्रुता. — ^c) B
 Dc D₄. 6 M यत्र; T₁ तस्य (for तत्र).

61 G₄ om. 61. — ^b) K₄ D₃ G₁ M₂ चाभिः; D₁. 2
 M₁ चैव; D₄ वापि (for चापि). Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ पितृ-
 देवार्चने रतः; K₃ Dc ब्रह्मचारी समाहितः (= 63^b). — ^c)
 Ś₁ K₁. 2 प्रीतो; D₃ कृत्वा (for पूतो). — ^d) Ś₁ K₁. 2
 गच्छेच्च (for तं).

62 ^a) Ś₁ K₁. 2 गच्छेच्च धर्मज्ञ; K₄ B₂ D₁₋₃ श्वरश्रेष्ठ;
 Dn D₅ T₂ G₂₋₄ तं राजद्र. — ^b) Ś₁ K₁ शृङ्गवीरपुरं; T G
 शृङ्गिवेरं; M शृङ्गिवेरं. Ś₁ K₁₋₃ Dc D₄. 6 प्रति (for
 महत्). — ^c) Ś₁ K₁. 2 तीर्थे (for तीर्थो). B₁ M₁ प्राज्ञ;
 B₃ प्राज्ञो (for राज). — After 62, Dn D₅ ins.:

445* तस्मिंस्तीर्थे महाबाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

63 ^b) K₁ B Dc D₄. 6 जितेंद्रियः (for समा). — After
 63, B Dc Dn D₄. 6 ins.:

446* ततो मुञ्जवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।

[Cf. 3. 82. 79^{ab}.]

64 ^b) K₃. 4 D₁₋₄. 6 समभ्यर्च्य (for अभ्यर्च्य च).
 K₄ T₂ G₂₋₄ यथाविधि (for नरा). Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ अभि-
 वाद्य च भारत. — ^c) K₄ D₁₋₃ S (except T₁) वृत्तो (for

C. 3. 8211
B. 3. 85. 68
K. 3. 83. 68

प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवामुयात् ॥ ६४
ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ६५
लोकपालाश्च साध्याश्च नैर्ऋताः पितरस्तथा ।
सन्त्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ६६
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ॥ ६७
सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ६८
तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्ये च जाह्नवी ।
प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ६९

तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
यमुना गङ्गाया सार्धं संगता लोकपावनी ॥ ७०
गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७१
प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्चतरौ तथा ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥ ७२
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ।
प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रचरा नृप ॥ ७३
ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ ७४

वृत्त्य). — After 64, Ś1 K B2. 4 Dc Dn D3. 5 ins. :
447* तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्यां स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

[Ś1 K1. 2 च (for तु). B2 नरः कुप्यां; Dc नर कूर्च्य
(Dc2 °ज्य) (for तु जाह्नव्यां).]

65 °) K3 ऋषिसंश्रुतं; D1. 2 °भिष्टुतं; S (except M1)
°भिः स्तुतं.

66 °) K3 B Dc D4. 6 M2 सिद्धाश्च. — °) B D4. 6
नियताः; M1 निरताः (for नैर्ऋताः). K3. 4 Dc Dn D1-3. 5
T G M2 पितरो लोकसंमताः (T2 G °सत्तमाः). — °) K1-3
S तत्रैव. B D4. 6 च महर्षयः; T2 भरतर्षभ and परमर्षयः
also (as in text).

67 G4 om. 67. — °) Ś1 K1-3 Dn D5 [S]मलाः;
Dc गणाः (for उपरे). — °) T2 G2. 3 सुपर्णनागा° (for
नागाः सुपर्णा). B1 सरितः सागराश्चैव (=68°). — °) K
B2-4 Dc D4. 6 चक्रध(K4 °व)रा°; D1. 2 च प्रवरा°; M1
च खचरा° (for चक्रचरा°). B1 तथा ब्रह्मर्षयोपरे (=67°);
T G1-3 M2 सिद्धाश्च परमर्षयः.

68 °) Ś1 K3. 4 Dc D1-3 M1 शैला (for चैव).
— °) Dn D5 [अ]पि च (for तथा). — D3 om. 68°-69°.

69 D3 om. 69 (cf. v.l. 68). — °) K4 D1. 2 S
(except M1) त्रीणि चाप्यग्नि(K4 D1. 2 °त्र)कुण्डानि. — °)
Dn3 T2 G2-4 तेषां (for येषां). K4 B1. 2. 4m Dn1. n2
D1. 2. 5 T1 G1 M मध्येन; Dc मध्ये तु (for मध्ये च).
— °) K1 T G2-4 अपि (for अभि-). K4 B1. 3. 4 Dc Dn
D1. 2. 5 वेगेन (Dc प्रयागं) समतिक्रान्ता. — D1. 2 om.
69°-70°.

70 D1. 2 om. 70° (cf. v.l. 69); K3 om. 70. — °)

Ś1 K1. 2 यत्र; K4 Dn D3. 5 S देवी (for तत्र). — °) D1. 2
सर्व- (for त्रिषु). — D1. 2 om. 70°d. — °) M2 समागता
महाभागा. — D5 om. 70°-71°. — °) Ś1 संमिता; K1. 2
सस्मिता; S सततं (M2 यमुना). B3. 4 Dc लोकभाविनी;
D3 °भावनी.

71 D5 om. 71° (cf. v.l. 70). — °) Ś1 K1. 3. 4
Dc2 D3. 6 मध्ये; T1 सार्धं (for मध्यं). — °) Dc पृथिवी-
(for पृथिव्या). — °) K1 B2 Dn1. n3 D4-6 °स्थानम् (for
°स्थान्तम्). — °) K3. 4 Dc D1-3 मुनयो (for ऋषयो).

72 °) K4 D1. 2 प्रयागे; D3 प्रयोगे. K2 अप्रति°; K3
D1-3 T1 M2 संप्रति°; G4 सुप्रति°. — °) B Dc1 Dc M1
उभौ (for तथा). — °) Ś1 K1. 2 चैषा (for चैव). K3. 4
Dc D1-3 भोग(K3 तोय-; D3 भग)वत्यपि या चैषा. — °)
K3 वेदिरेका; K4 D (except D4. 6) वेदिरेषा; S नदी प्रोक्ता
(for वेदी प्रोक्ता). B1. 2. 4 M2 °पते (for °पते:).

73 °) Ś1 K1. 2 ततो; T2 G2-4 यत्र (for तत्र). D1. 2
T2 G2-4 M2 देवा° (for वेदा°). K4 transp. वेदा° and
यज्ञा°. — °) K2 °सन्ति; B Dc D4. 6 T G3 M2 °संत (for
°सन्ते). — °) Ś1 K1. 2 M1 मुनयश्च. Dn D5 तपोधनाः.
— °) K1-3 B D (except D3. 5) °धरा; M °परा (for
°चरा). Dn D5 G1 नृपाः (for नृप). T1 तथा चक्रुर्नराधिपः.

74 °) B2 Dn D5 T1 नाम (for नास्ति). — °) N
(except D1-3) प्रयागं; M2 °ने. — °) K2 B D (except
D1-3. 6) प्रवदत्यधिकं. Ś1 वभौ; K1. 2 T2 G2-4 प्रभो;
K4 भवेत्; D1. 2 भुवि (for विभो).

75 °) Dn D5 G2 गमनात्तस्य. K4 श्रवणाच्च प्रयागस्य.
— °) Ś1 K1 B2-4 Dc Dn1 मृत्तिकालभनात्; B1 Dn2. n3

श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
 मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ७५
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः ।
 पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ७६
 एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
 तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ७७
 न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
 मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ७८
 दश तीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः ।
 येषां सान्निध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ७९
 चातुर्वेदे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।

स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८०
 तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥ ८१
 तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८२
 यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
 सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ८३
 इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
 सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ८४
 इदं धर्म्यमिदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं सुखम् ।
 इदं स्वर्ग्यमिदं रम्यमिदं पावनमुत्तमम् ॥ ८५

C. 3. 8242
 B. 3. 85. 99
 K. 3. 83. 99

D1. 2. 4. 6 मृत्तिकालभयात्. B1 Dn D6 चापि (for वापि).
 — ^a) B D4. 6 सर्वपापैः; D3 सर्वपापात्; M1 नरः पापैः.

76 Dn1 om. 76. — ^b) Ś1 K1. 2 Dn (Dn1 om.)
 D6 लोकविश्रुते; D1-3 संशितव्रतः; G4 सागरस्य च; M1 स
 श्रितव्रतः. — ^c) Ś1 K Dc D1-3 तुल्यं (for पुण्यं). K3. 4
 Dc D1. 2 T G1. 3. 4 M फलमवाप्नोति; B D4. 6 सु (B2 स)-
 महदां; D3 रूपमवा (for स फलमा).

77 ^b) Ś1 K1. 2 Dn D3. 5 M2 अभि- (K1 अपि also
 as in text); M2 इति. Ś1 K4 Dn D6 संस्कृता; D3 संमता
 (for सत्कृता). — ^c) K3. 4 D1-3 यत्र दत्तं; B1-3 Dn3
 D4. 6 दत्तं तत्र (by transp.); B4 Dc S (except G4)
 अत्र दत्तं. B Dn3 D4. 6 स्वल्पमपि; S (except M1) हि
 (T1 G1 M2 सु) सूक्ष्मं च.

78 Stanza recurs (sometimes with v.l.) in
 many of the Purāṇas e.g. Agni, Padma, Matsya,
 Kūrma, etc. — ^a) B1. 3 T2 G3 देव (for वेद). — ^d)
 B D1-3 प्रयागे (for प्रयाग-). K3 शरणं; B4 (m as in
 text) S गमनं (for मरणं). D3 प्रयागेऽथैव वै प्रति. Cf.
 Kshetreśachandra Chaṭṭopādhyāya, *Jour. of the U.P.*
Hist. Society, vol. 10, pp. 65 ff.

79 ^b) Ś1 K2. 3 B Dn D6 षष्टिः (B3 शत-); M1 दश-
 (for षष्टि-). — ^c) Ś1 K1. 2 येषां तत्रैव सान्निध्यं.

80 D3 om. (hapl.) 80-82. — ^a) Ś1 T चातुर्वेदे च;
 K3 D1. 2 चतुर्वेदेषु; K4 B2-4 Dc Dn D4-6 चा (D5. 6 च)-
 तुर्विदे च (K1 चेषु); B1 सर्ववेदेषु; G1. 3 M1 चातुर्वेदे च;
 G2 चातुर्वेद्या च; G4 M2 चातुर्वेद्य च. — ^c) T2 G2-4 तत्र
 (for एव).

81 D3 om. 81 (cf. v.l. 80). — ^a) B D4. 6 ततो
 (for तत्र). — ^d) Ś1 K1. 2 om. सः. K3 D (except
 D4. 6; D3 om.) S (except M1) फलं लभेत् (for
 मवाप्नुयात्).

82 D3 om. 82 (cf. v.l. 80). — ^a) Ś1 K1. 2 ततो;
 G1 यत्र (for तत्र). T2 G2-4 गंगा; G1 प्रभवन्. — ^d)
 K2. 3 B2 T1 गंगायाः. — After 82, K1. 2 B Dc Dn
 D4. 6 ins. a passage given in App. I (No. 13).

83 ^c) K4 Dn1 D1. 2. 6 S सिद्धि- (G2 द्वि) (for
 सिद्ध-). K3. 4 B D T1 G1 M च (for तु). B1. 2. 4
 D4. 6 विज्ञेयं; T2 G2-4 तत्रैव (for तज्ज्ञेयं). — ^d) Ś1 K1. 2
 तीर्थ-; K3 G4 तीरं (for तीर-). — After 83, T2 G2-4
 M2 read 86^{cd}, all MSS. except M2 repeating it in
 its proper place.

84 ^a) T2 G3 सर्व (for सत्यं). — ^b) T2 G2-4 आत्म-
 नोपि (for आत्मजस्य). Ś1 K D3 वा; T2 G2-4 यत् (for
 च). — ^c) B Dc D4. 6 सूक्तं चैव (for सुहृदां च). D1. 2
 M1 वा (for च). T G समेतानां (for जपेत्कर्णे). D3
 सुहृदां सत्यशीलानां. — ^d) D1-3 वा (for च). Ś1 K1. 2
 शिष्यायानुगताय च.

85 ^a) K3. 4 B D धन्यम्; T2 G3. 4 धर्मम्; M सत्यम्
 (for धर्म्यम्). Ś1 K B2-4 D M2 मेध्यम् (K1 वापि); B1
 M1 स्वर्ग्यम् (for पुण्यम्). — ^b) Ś1 K B4 Dc Dn D3-6
 M2 स्वर्ग्यम्; B2. 3 स्वर्गम्; T1 सत्यम् (for मेध्यम्). Dn
 D6 अनुत्तमं (for इदं सुखम्). D1. 2 इदं स्वर्ग्यं वै सुखं.
 — G4 om. 85^{cd}. — ^c) N इदं पुण्यमिदं (B1. 3. 4 तमं;
 D4. 6 तरं). B2 M2 धर्म्यम्; T2 G1-3 राजन् (for रम्यम्).

C. 3. 8242
B. 3. 85. 100
K. 3. 83. 100

महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ ८६
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः ।
जातीः स स्मरते बह्वीनाकिपृष्ठे च मोदते ॥ ८७
गम्यान्त्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ८८
एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैषिभिः ॥ ८९
एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ।
व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥ ९०
भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः ॥ ९१

नाव्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ९२
त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
पितरस्तारितास्तात सर्वे च प्रपितामहाः ॥ ९३
पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्पिणणा नृप ।
तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ ९४
अवाप्स्यसि च लोकान्वै वसूनां वासवोपम ।
कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ९५
नारद उवाच ।

एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाप्य पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९६
भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।

— ^a) N M₂ पावनं धर्म्यं (K₁. 3. 4 Dc D₄ धर्म-; B₂ रम्य-)
मुत्तमं.

86 ^a) B₁. 4 (sup. lin. as in text) ग्राह्यं; S (except
T₁ M₁) पुण्यं (for गुह्यं). — ^b) T₂ G₂-4 प्रणाशनं. — M₂
reads 86^{cd} after 83; T₂ G₂-4 read it (for the first
time) after 83, repeating it here. — ^c) Ś₁ D₁. 2 तु
(for च). — ^d) K₃. 4 D (except D₄) निर्मलः स्वर्गं (Dc
सुख)मामुयात्. — After 86, B Dc (om. line 4) Dn
D₄. 6 ins.:

448* श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शिवम् ।
मेधाजननमय्यं वै तीर्थवंशानुकीर्तनम् ।
अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमामुयात् ।
महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवामुयात् ।
शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणः पारगः पठन् ।

87 87^a=(var.) 1. 56. 14^b. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4
D₂. 3 तीर्थवंशं; S तीर्थं पुण्यं. Ś₁ K₁. 2. 4 B₂ Dn D₁-3. 5
नरः (for सदा). — ^c) B₂. 4 Dc Dn D₂. 6 M₁ सं; B₃
D₃ T G M₂ च (for स). Dn₃ स्मरते नित्यं; S (except
M₁) बह्वीः स्मरते (M₂ °ति) (by transp.). — ^d) Ś₁
K₁. 2. 4 D₁-3 पूज्यं (for मोद°).

88 ^a) S अन्या° (for गम्या°). — ^b) K₃ उत्तमानि;
T₁ G₂-4 M₂ आगमानि (for अग°). — ^c) Dn₃ तात (for
तानि). K₃ Dc गम्यानि (for गच्छेत).

89 G₄ om. 89^{cd}. — ^a) K₃ भूतानि; Dn D₅ M₂
स्नातानि; D₁. 2 G₁ कृतानि; G₂. 4 श्रुतानि. D₃ तथा चैव
कृतैषिभिः.

90 ^a) Ś₁ K₄ D₁. 2 कौतेय (for कौरव्य). — ^a) Ś₁
K₁. 2 Dn D₅ वर्धयन्; K₄ °ति; D₃ °येत्.

91 ^a) T G₁-3 भाषितैः. K₄ D (except D₁-3) M₁
करणैः. K₃ पूर्वैर्. G₄ कारणैः पूर्वमासीत्. — ^a) K₃. 4 Dc
Dn D₃. 5 शास्त्रानु°; D₄. 6 शिष्टार्थ°; D₁. 2 शास्त्रानुवर्तिभिः;
S शास्त्रार्थदर्शिभिः. — After 91, T₂ G₂-4 ins.:

449* सद्भिः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणैः सह गम्यताम् ।

92 ^a) K₃. 4 D (except D₄. 6) T₁ नाव्रती. T₂ G₂-4
नाकृताचारो. — K₄ D₁-3 transp. 92^b and 92^d. — Ś₁
om. 92^{cd}. — ^a) T₂ G₃ क्र° (for वक्र°).

93 ^a) G₁ त्वया यत्सत्य°; M₁ त्वया सम्यक्प्र°. — ^b)
K₄ B₁ Dc D₁-3 धर्मानुदर्शिना; B₂ D₄. 6 °नुवर्तिना. — ^c)
B Dc D₄. 6 तर्पितास (for तारितास). Ś₁ तेन; K₃ सर्वे; G₁
ते च (for तात). Dn D₅ पिता पितामहश्चैव (D₅ °महा ये
च); T₂ G₂-4 पितरस्तात सर्वे च. — ^d) T₂ G₂-4 तारिताः
(for सर्वे च).

94 ^a) D₄. 6 transp. धर्मेण and धर्मज्ञ. — ^a) T₂
G₃. 4 °रक्षिताः.

95 ^a) Dn₁. n₃ D₃. 5 त्वं (for च). S त्वं (for वै).
— ^b) Ś₁ K₁-3 Dc वासवो यथा; B D₄. 6 शा (B₁ श)श्वता-
नथ. — ^c) T₂ G₃ कीर्तिश्च महती. — ^d) D₄. 6 भुवि प्राप्स्यसि
शा°; T₂ G₁. 3. 4 प्राप्यते भुवि शाश्वती.

96 K₃ om. 96. — ^a) Ś₁ K₁. 2 [अ]पि; T₁ M₂ हि
(for [अ]भि-). Ś₁ K₁. 2 Dc Dn D₅ [अ]नुज्ञाय; S (except
M₂) [अ]नुज्ञातः (for [अ]नुज्ञाप्य). — ^c) T₂ G₂-4 पश्यता-
मेव सर्वेषां.

पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥ ९७
 अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
 अश्वमेधशतस्याग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥ ९८
 अतश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
 नेता च त्वमृषीन्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ॥ ९९
 रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
 न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥ १००
 इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितम् ।
 यः पठेत्कल्यमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१

ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ।
 आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥
 असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
 भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ १०३
 शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च जपतां वरः ।
 दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो गालवश्च महातपाः ॥ १०४
 एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
 एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ १०५
 एष वै लोमशो नाम देवर्षिरमितद्युतिः ।

C. 3. 8266
 B. 3. 85. 123
 K. 3. 83. 123

97 ^b) K₃ °दर्शनः; K₄ B₁(m as in text). 3. 4 D₁₋₄. 6 T₁ M₁ °दर्शनात्. — °) Ś₁ K₁. 2 °दर्शनादेव. — °) Ś₁ K D₁₋₃ उपचक्रमे (K₃ संचरिष्यति); D_n D₅ परिचक्रमे. — After 97, B Dc D_n D₄. 6 ins.:

450* एवमेधा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।

तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ।

[(L. 1) B₁. 3 Dc °राज; B₂. 4 D_{n3} D₆ °भाग (for °भागा).]

98 K₃ om. (hapl.) 98^{ab}. — °) Ś₁ K₁. 2 पृथिव्यां. K₁ B Dc D₆ पर्यटिष्यति. — °) Ś₁ K₁. 2 °सहस्राग्र्यं; K₃ B₂ D_n D₅ T₁ G₁ °शतं साग्रं; K₄ B₁ °शतस्याग्रं; Dc °शतं चान्यत्; T₂ G₂₋₄ °फलं ग्रामं (G₂ साग्रं; G₄ सांद्रं); M₃ °फलस्याग्र्यं. — °) Ś₁ K₁ पुण्यं (for फलं). K₃ G₄ प्रेत्य च; D₆ (by transp.) स प्रेत्य; T₁ च प्रेत्य; T₂ G₃ प्रेत्येह; G₁ M₁ संप्रेत्य; G₂ प्राप्य च. B₂ D_n D₅ M₁ भोक्ष्यति.

99 °) K₂. 3 अथ; B D (except D₁₋₃) T G₂₋₄ ततश्च (for अतश्च). — After 99^{ab}, K₁. 2, B₂₋₄ Dc D_n D₄. 6 ins.:

451* भीष्मः कुरुणां प्रवरो यथा पूर्वमवासवान् ।

— °) Ś₁ K₁. 4 नेता तु; D₁. 2 तेन चेत्; M₃ नेतासि (for नेता च). D₆ एतान् (for यस्मात्). T G ऋषीन्ने (T₂ G₃ ऋषिर्ने) तासि यस्मात्त्वं. — °) Ś₁ K₁. 2 त्वष्ट. K₁ लभेत्; D₁. 2. 4 स्मृतं (for फलम्).

100 °) N (except D₁₋₃) M₁ °गणविकी. — °) K₃. 4 D_n D₁₋₄ न गतानि मनुष्येन्द्रैः; S (except M₁) अगम्यानि मनुष्यैस्तु.

101 °) Ś₁ K₁ °र्थसंभृतं; K₂ °भिसंभृतं; K₃ Dc D₃. 6 °भिसंभृतं; K₄ °भिसंसृतं; B₂. 3 °नुसंभृतं; D_n D₁. 2 °भिसंभृतं; T₁ °नुचितनं; T₂ G °नुसंचितं; M₁ °र्थसंभ्रयं; M₃ सर्वतीर्थसमन्वितं. — °) Ś₁ B₁ D₁ T₁ प्रातर; K₁ D_{n3}

कल्य; K₃. 4 D₂. 6 G₁ M काल्यम् (for कल्यम्). T₂ G₂₋₄ शृणुयाद्वा (G₄ °च्चा) पि (for कल्यमुत्थाय). — °) T₂ G₃. 4 सोपि (for सर्व-).

102 °) T₂ G₂. 3 ऋषिर्व्यासः (for ऋषिमुख्याः). Ś₁ K₁. 2 M कोहंड (M₁ कहोळो; M₂ कोहलो) देवशर्मा च. — °) G₄ om. तु. Ś₁ K₁. 2 कपणस्तथा; K₄ D_n D₁₋₃. 5. 6 त्वथ काश्यपः; B₁ त्वथ कौशिकः; M₁ काश्यपस्तथा. — K₃ om. 102^c-103^d. — °) Ś₁ K (K₃ om.) Dc D_n D₂. 3. 6 M₁ आत्रेयः कुंड (M₁ कण्व) जठरो (= 1. 48. 8^c); D₁ आत्रेयः कुंडजठरो. — °) M च (for [अ]थ). Ś₁ K (K₃ om.) D₁₋₃ रुः काश्यप एव च (Ś₁ K₁. 2 उच्यते).

103 K₃ om. 103 (cf. v.l. 102). — °) Ś₁ K₁ मार्काडेयोथ. Ś₁ K₁. 2 D₁. 2 गौतमः. — D₃ om. 103^c-104^b. K₄ D₁. 2 transp. 103^{cd} and 104^{ab}. — °) K₄ D₁. 2 भारं (for भरं). Ś₁ K₁. 2 च धर्मात्मा (for वसिं). S (except M₁) वसिष्ठश्च महातेजाः. — °) S औद्दालकिस् (T₂ G₃ °लिकस्; G₄ °लकस्) (for उद्दालकस्).

104 D₃ T₂ G₂₋₄ om. 104^{ab} (for D₃ cf. v.l. 103). K₄ D₁. 2 transp. 103^{cd} and 104^{ab}; K₃ transp. 104^{ab} and 104^{cd}. — °) B D_n D₄₋₆ तपं; Dc वदं (for जपं). — °) K₃ T₁ G₁ M₃ भ (M₃ भा) रद्वाजो; T₂ G₂₋₄ शौनकोथ (G₄ °कश्च) (for दुर्वां). — °) K₃ B Dc D_n D₄₋₆ जाबा लिश्च; K₄ D₃ गौतमं; T₁ G₁. 2. 4 M₃ दुर्वासां; T₂ G₃ संवर्तं. — After 104, K₃ ins.:

452* वशिष्ठश्च मुनिश्रेष्ठो दुर्वासाश्च महातपाः ।

105 °) M₁ [S]पृषिं (for ऋषिं). — °) Ś₁ K₁. 2 एतैः सह. B Dc D₄. 6 महाभाग.

106 °) Ś₁ वो; K₃ B D (except D₁₋₃) ते (for वै). T₂ G₃ लोकदेवानां; G₂. 4 देवलोकानां (for लोमशो नाम). — °) Ś₁ K₁. 2 B D_n D₅ महर्षिर्. — °) K₃. 4 B₂ Dc

C. 3. 8267
B. 3. 85. 123
K. 3. 83. 123

समेप्यति त्वया चैव तेन सार्धमनुव्रज ॥ १०६
मया च सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुव्रज ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ॥ १०७
यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरुरवाः ।
तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ १०८
यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
तथा त्वं सर्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ १०९
यथा मनुयर्थेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ।
यथा वैन्यो महातेजास्तथा त्वमपि विश्रुतः ॥ ११०

यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नान्निर्दहत्पुरा ।
तथा शत्रुक्षयं कृत्वा प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ॥ १११
स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ।
ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ ११२
वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ।
अनुज्ञाप्य महात्मानं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
तीर्थयात्राश्रयं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ ११४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

D1-3 M2 त्वया राजन्; Dn D4. 5 T G महाराज; M1 त्वया सार्धं (for त्वया चैव). — ^a) M1 चैवम् (for सार्धम्). T2 G2-4 लोमशः सुमहात्पाः.

107 B2 om. 107^{ab}. — ^a) Dn D5 मयापि; T2 G2-4 एतेन (for मया च). — ^b) Ś1 K2 'क्रमं; K3. 4 D3 'क्रम; Dn D5 'क्रमात् (for 'व्रज). — T2 G3 om. 107^{cd}. — ^c) Ś1 K1. 2 परमां (for महतीं). T1 G1 सिद्धि (for कीर्ति). — ^d) S (T2 G3 om.) महाभिषक्.

108 ^a) T2 G3 तीर्थज्ञो; G2. 4 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा). — K3 om. (hapl.) 108^b-109^a. — ^c) Ś1 K1. 2 भरतं; B1. 2 Dn D5 त्वं राजं (for त्वं कुरुं).

109 K3 om. 109^a (cf. v.l. 102); T2 G2-4 om. 109^{cd}. — ^c) K2 सर्वराजभ्यो; K3 सर्वं राजभ्ये; D5 च स राजभ्यो; T1 G1 M2 अपि राजेंद्र (for सर्वराजभ्यो). — ^d) K1. 2 B Dc2 D1. 2. 4. 6 राजसे. T1 M2 रश्मिवानिव.

110 K1. 2 om. 110. — ^b) B Dn3 D4 'रथः (for 'यशाः); — ^c) K3. 4 B Dc Dn1 D3. 6 यथा वैषयो. Ś1 Dn D1. 2. 5 महाराज.

111 ^a) K4 स; B D4. 6 चै (for च). — ^b) Ś1 K1. 2 व्यदहत्; K4 D1-3 S अदहत्; B Dc Dn D5. 6 निर्दहन् (for निर्दहत्). — After 111^{ab}, N (except D1. 2) ins.:

453* त्रैलोक्यं पालयामास देवराड्गितज्वरः ।
— ^a) K3. 4 B D M त्वं प्रजाः (by transp.); T2 G2-4 प्रजाः सं.

112 ^a) Ś1 K1. 2 स्वधर्मेण विजित्योर्वीं; B1 'मांविजिता-मुर्वीं; B4 'मेणाजितामुर्वीं; T2 G3 'मंविजितं सर्वं. — ^c) Dc कीर्ति. Ś1 यास्यति; G1 प्राप्स्यसि. B D4. 6 वीर्येण; Dn1 T2 G3 धर्मेण. M1 कर्मणा यास्यसि ख्यातिं. — ^d) K1. 3. 4

B1. 2 D2. 3 M 'वीर्योर्जुनो.

113 Ś1 K1. 2 T2 G2-4 om. the ref. — ^b) Ś1 K1. 2 मुनिसत्तमः (for भगं). — ^c) K3. 4 B Dn D3-6 M1 'राज; Dc D1. 2 G4 M2 'राजं; G1 'ज्ञानं (for 'त्मानं).

114 Ś1 om. 114^{cd}. — ^c) K1. 2. 4 'मयं; K3 'श्रियं; Dn D5 T G M2 'श्रितं (G4 'श्रुतं) (for 'श्रयं).

Colophon. — *Major parvan*: Ś1 K1. 2 Dn1. n2 T G2-4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan*: T1 तीर्थयात्रा. All MSS. except T1 (om. sub-parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्ता (K1 B2 D4 G1 om. समाप्ता). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 85; Dn3 M2 (before corr.) 86; D1 89; S (M2 after corr.) 84. — *Śloka no.*: Dn1 131; Dn2 130; Dn3 133; D1 112.

84

1 ^a) B D4 M1 इदमाह (for प्राह राजा).

2 Before 2, B1. 3. 4 Dc D4. 6 ins. युधिष्ठिर उ'. — ^a) B D4. 6 तु स नरं (for स पुरुषं). — ^d) S (except M1) प्रं (for विं).

3 ^b) K1. 3. 4 B1. 2 Dn3 D3. 4 T2 G1. 3. 4 तपोधनः. — ^c) K4 शृशस्त्रेषु; D1. 2 'मर्थेषु; D3 'मस्त्रेषु. — ^d) K4 D2. 3 इव प्रभो; B D4. 6 सप्तः प्रभुः (B2 सप्तप्रभः); M1 इवाजितः.

4 ^a) D4 त्वेतां (for ह्येतां). — ^b) Ś1 K1 Dn1. n2 D5 'विघातिनौ; G4 M1 'निष् (M1 'निसू) दनौ. — ^d) K3

८४

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातृणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ।
 पितामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १
 मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।
 अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २
 स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन ।
 कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३
 अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन्कृष्णावरिनिघातिनौ ।
 अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ।
 त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ४
 नारदोऽपि तथा वेद सोऽप्यशंसत्सदा मम ।
 तथाहमपि जानामि नरनारायणावृषी ॥ ५
 शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया संप्रेषितोऽर्जुनः ।

इन्द्रादनवरः शक्तः सुरसन्नुः सुराधिपम् ।
 द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ६
 भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण वृता युधि महाबलः ।
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वेऽस्त्रकुशलास्तथा ॥ ७
 योद्धुकामश्च पार्थेन सततं यो महाबलः ।
 स च दिव्यास्त्रवित्कर्णः सूतपुत्रो महारथः ॥ ८
 सोऽश्ववेगानिलबलः शरार्चिस्तलनिखनः ।
 रजोधूमोऽस्त्रसंतापो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥ ९
 निसृष्ट इव कालेन युगान्तज्वलनो यथा ।
 मम सैन्यमयं कक्षं प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ १०
 तं स कृष्णानिलोद्धतो दिव्यास्त्रजलदो महान् ।
 श्वेतवाजिबलाकामृद्गण्डीवेन्द्रायुधोज्ज्वलः ॥ ११

C. 3. 8288
 B. 3. 86. 12
 K. 3. 84. 12

S यथा (for तथा). K₃. 4 D₃ T G परंतपौ (T₂ G₃ °पः).
 — °) T₁ G₂. 4 M त्रियुगं.

5 °) D₁ T₂ G₃. 4 यथा (for तथा). Ś₁ वेदात् (for वेद). — °) K₃ Dn₁. n₂ D₆ यो° (for सो°). T₂ G₂₋₄ तथा (for सदा). — °) T₁ G₁ M₂ यथा (for तथा). Ś₁ K₁. 2 ताव् (for [अ]हम्). K₄ D₁. 2 T₁ अभि- (for अपि).

6 °) B Dc D₄. 6 श (B स)र्वमाराधयस्वेति. — °) K₁. 2. 4 B₃. 4 Dc Dn₁. n₂ D₁. 4. 5 G₄ स; T₁ तु (for सं-). — °) Ś₁ इंद्रारुणवरः; K₄ D₂ S °दनवमः. Ś₁ K₃ Dc शक्रः; K₂ Dn₁. n₂ D₁₋₃ शक्रं. — °) B₁₋₃ D₄. 6 °पुत्रः (for °सुतः).

7 °) B सु- (B₄ स); M₁ तु (for च). Ś₁ K₁. 2 G₁ दुर्जयौ; M₂ °याः. — °) B₃ G₁ धृता युधि; T₂ (before corr.) सुवृताः सु; T₂ (after corr.) G₃ सुकृताः सु; G₂ सुधृताः सु; G₄ सुवृताः सु. Ś₁ K D (except D₄. 6) महारथाः. — °) K₃ D₁₋₃. 5 M₁ सर्वास्त्रकुशलाः; B D₄ सर्वेस्त्रविदुषः; Dn D₆ सर्वास्त्रविदुषः; T₂ G₃ सर्वे सुकुशलाः. K₃. 4 Dc D₁₋₃ रणे; G₂ तदा (for तथा). — After 7, S (except G₁. 3) ins.:

454* सर्वे महारथाः ख्याताः सर्वे जितपरिश्रमाः ।

[T₂ मुख्याः (for ख्याताः). G₄ सर्वे रथिमहामुख्याः (for the

prior half). G₂ सर्वमितपराक्रमाः (for the posterior half).]

8 °) Ś₁ K₁₋₃ B Dc Dn D₅. 6 T G₁. 3. 4 °कामाश्च; K₄ D₁. 2 °कामस्तु; D₃ °कामः स. — °) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₁. 3 ये (B Dc D₄₋₆ T₂ [by corr.] ते; G₁ वै) महाबलाः. — Dc om. 8°-10°; D₂ om. (hapl.) 8°-9°. — °) D₃ M₁ सर्व- (for स च). — °) Ś₁ K₁. 2 °मनाः; K₃ B₃ °बलः (for °रथः).

9 Dc om. 9; D₂ om. 9° (cf. v.l. 8). — °) K B Dn₃ D₁. 3-6 T₂ G₃ सोस्त्रं; Dn₁. n₃ योस्त्रं. — °) Ś₁ B D₄. 6 G₁ °धूमास्त्रः; K₃ °धूम्रोस्त्रः. B Dn D₄₋₆ M₂ संपातोः; K₂ संत्रासो.

10 Dc om. 10 (cf. v.l. 8). — °) K₄ B D (Dc om.) S (except G₂. 4) युगांते ज्वं. Ś₁ K B₁. 2 D (Dc om.) M₂ महान् (for यथा). — D₁. 2 om. (hapl.) 10°-11°. — °) S (except M₁) महाबलः (for न संशयः).

11 D₁. 2 om. 11° (cf. v.l. 10). — °) Ś₁ K₁. 2 स च (for तं स). — °) Dn °ज्वलनो (for °जलदो)! — °) Ś₁ K₁ बलाकामिर्; K₂ °भ्यो; K₃ °भो; Dc °वान्; D₁. 2 M₁ °धृग्; D₃ °सृग्; D₅ °श्च. — °) Ś₁ °ज्वलं; B₁. 2 Dn₁ D₄ °ल्वणः; B₃ °र्जुतः; D₃ °ज्वरः.

12 °) Ś₁ K₂₋₄ Dn D₁₋₃ M₁ संरन्धः; K₁ B Dc D₄. 6

C. 3. 8288
B. 3. 86. 13
K. 3. 84. 13

सततं शरधाराभिः प्रदीप्तं कर्णपावकम् ।
उदीर्णोऽर्जुनमेघोऽयं शमयिष्यति संयुगे ॥ १२
स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरंजयः ।
दिव्यान्यस्त्राणि वीभत्सुस्तत्त्वतः प्रतिपत्स्यते ॥ १३
अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।
नास्ति त्वतिक्रिया तस्य रणेऽरीणां प्रतिक्रिया ॥ १४
तं वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रं धनंजयम् ।
द्रष्टारो न हि वीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ १५
वयं तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन्निपदां वर ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्शीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वैशंपायन उवाच ।

तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।

आश्वासयंस्तदा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १
ब्राह्मणानुमतान्पुण्यानाश्रमानभरतर्षभ ।

सं(D६ स)वर्षन्; D६ संनद्धः; M२ सततः. — १) Dn D६ सुदीप्तं. — २) N अर्जुनोदीरितो मेघः. — ३) Ś1 K1. 2 [अ]संशयं (for संयुगे).

13 १) Ś1 K1. 2 T1 M२ इव (for एव). Dc कार्याणि (for सर्वाणि). K४ साक्षादेव स सं; D३ साक्षादेवस्य सं. — Ś1 om. (hapl.) from शक्रात् up to अस्त्राणि. — ३) Dn D६ ततश्च; S यथावत् (M१ संयतः) (for तत्त्वतः).

14 २) D1. 2 नास्मिन् (for नास्ति). Ś1 त्वतिकृते; K1 तत्त्वकृता; K२. 4 B D त्वति(D1. 2 अति; D३ त्ववि)कृता; K३ त्वनिकृतौ; T1 त्वयि क्रिया; M१ त्वन्न क्रिया (for त्वतिक्रिया). Ś1 K B1. 3 D२. 3. 5 नाम (K1 तात); B२. 4 Dn D1. 4. 6 [अ]र्थानां; Dc [अ]स्त्राणां (for तस्य).

15 १) B२ Dn1. n२ D1-3 ते वयं (B२m तत्स्वयं) (for तं वयं). T1 द्रष्टुमिच्छामः (for पाण्डवं सर्वे). — २) K३. 4 D (except D४. 6) अर्दिमं (for धनं).

16 १) MSS. वरः, वरं also (for वर). — २) T G२. 3 अवसानं (for धानं). T1 पश्यामः (for गच्छां).

17 १) G२. 4 यद्यद् (for अन्यद्). M१ तस्माद् (for साधु). — २) S ब्रह्माख्यं (T1 ब्रह्मण्यं) (for बह्वन्नं). S (except M१) जलं (G१ बलं) (for फलं). K३ B३. 4 D1 T1 G२ M२ शुचिः. — ३) Ś1 K1. 2 तु; K४ ते; D३ मे; D६ वा; M१ नः (for च).

18 १) Ś1 कचिद्; K२ कं च; B२. 3 Dn२ D३ G1. 2 किंचिद् (for कंचिद्). — २) K४ M१ 'क्षेमा'; G२. 4 'क्षामा' (for 'क्षामो'). — ३) Ś1 K४ वस्तुकामाः; K१ वनिं; K३ वनुं; Dc वर्षाकाले; Dn D१ वृष्टिकामा; D२. 3 M वसुं; D६ वसुं.

19 १) Ś1 B1 Dn D३. 5 M२ प्रतिं (for परिं). T1 द्विजातिजनविश्रुतान्; M१ सर्वदिग्भ्यः परिं.

20 १) K४ B1. 4 D (except D४-6) मे (for नो).

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 Dn२ T G M१ आरण्य. — Sub-parvan: K४ B1. 2 Dc Dn३ D४ G1 M२ तीर्थयात्रा; Ś1 K1-3 B३. 4 Dn1. n३ D1-3. 5 (marg. sec. m.) (all om. sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा. — Adhy. name: Dc युधिष्ठिरवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1(sup. lin.). n२ 86; Dn३ M२ (before corr.) 87; D1 90; S (M२ after corr.) 85. — Śloka no.: Dn 21.

85

1 २) Dn तथा (!); T1 M ततो (for तदा).

2 १) Ś1 K1. 2 'भिमतान्; B Dc D४. 6 'नुगतान् (for

दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे गदतो नृप ॥ २
 पूर्वं प्राचीं दिशं राजत्राजर्षिगणसेविताम् ।
 रम्यां तै कीर्तयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ३
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत ।
 यत्र तीर्थानि देवानां सुपुण्यानि पृथक्पृथक् ॥ ४
 यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।
 यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥ ५
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
 शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ६
 यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ ७

महानदी च तत्रैव तथा गयशिरोऽनघ ।
 यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ।
 यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ॥ ८
 सा च पुण्यजला यत्र फल्गुनामा महानदी ।
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रोऽभ्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ ९
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
 अयजत्तात बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १०
 पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
 विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शक्रेण सह कौशिकः ।
 यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदभ्यस्तथा जगौ ॥ ११

C. 3. 8312
B. 3. 87. 16
K. 3. 85. 16

नुमतान्). M₁ ब्राह्मणाश्चैव ये पुण्याः. — ^b) M₁ तत्रासन्
 (for आश्रमान्). — ^c) M₁ अथ (for दिशस्). T₂ G₂. 3
 तीर्थांश्च (for तीर्थानि). — ^d) D_n D₂. 5 S (except M₁)
 वदतो. Dc मम; D_n D₂. 5 S (except T₁) [S]नघ (for नृप).
 — After 2, B Dc D_n D₄. 6 T₂ (marg.) G₃ ins. :

455* याञ्छुत्वा गदतो राजन्विशोको भवितासि ह ।

द्रौपद्या चानया सार्धं भ्रातृभिश्च नरेश्वर ।

श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव ।

गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ।

3 ^a) Ś₁ पूर्वा प्राचीं; T₂ G₂-4 शृणु पूर्वा. — ^b) K₁ B
 D₁. 2. 6 M₁ ब्रह्मर्षिं; T₂ G₃. 4 देवर्षिं. — ^c) K₄ B₃ D_n
 D₅ कथं (for कीर्तं). — ^d) Ś₁ K₁. 2 यथाविधि; K₄
 D₃. 4. 6 यथाश्रुति; B₂ महामते.

4 ^b) S (except T₂ G₃) नैमिषं. Ś₁ K₁. 2 भरतर्षभ
 (for नाम भारत). — ^c) B Dc D₄. 6 तत्र (Dc₁ अत्र)
 (for यत्र). — ^d) B D_n D₃-6 पुण्यानि च (for सुपुं).

5 ^{ab}) D₃ transp. पुण्या and रम्या. S (except T₂
 G₃) नाम (for पुण्या), and पुण्या (for रम्या). Ś₁ K₁. 2. 4
 D₁. 2 पूजिता (for सेविता). B D₄ देवर्षिपितृसेविता
 (for ^b). — ^d) Ś₁ K₂ सावित्री; K₁ सावित्रौ; K₃ सांनिध्यं.

6 ^a) K B₃ D₁-3. 5 T₁ G₁. 2 M₁ यस्यां. — ^b) K₃. 4
 D₁. 2 S सेवितः; Dc सत्तम. — ^c) K₂. 3 D₅ G₁ ब्रह्म-
 शिरो; K₄ D₁ गय (K_{4m} धर्म) शिरो; D₂ गयसरो. — ^d) K₃
 त्रिदशल्लयैः.

7 ^a) D_n. 3 यदर्थं. — ^b) T₁ G₁ पुरा नराः (for
 तनाः). — 7^{cd}=3. 82. 85^{ab}. — ^d) B₃ यद्यप्येको (by
 transp.); T₁ G₁ M यदि कश्चिद्. — After 7, K₁. 2. 4

(om. line 2) Dc (om. line 2) D_n D₄. 6 T₂ G₂-4 (G₂. 4
 both om. line 2) ins. :

456* यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।

उत्तारयति संतत्या दश पूर्वान्दशावरान् ।

[(L. 1) = 3. 82. 85^{cd}. T₂ G₂-4 गौरीं वा वरयेत्कन्यां
 (for the prior half).]

8 ^b) Ś₁ D₁-3 यथा (for तथा). Ś₁ K D_n D₁-3. 5
 M₂ नृप (for अनघ). — ^c) D₄. 6 देवैर् (for विप्रैर्). — ^f)
 K₃ B Dc₂ D_n. 1. 3 D₃. 4. 6 G₂ अक्षयं. T₂ G₂-4 ध्रुवं
 (for प्रभो).

9 ^a) D_n D₅ तत्र (for यत्र). Ś₁ K₁ पुण्याश्रमजला यत्र.
 — ^b) Ś₁ K₄ D_n. 1. 3 D₃ G₂ M₂ फल्गु नाम; Dc D_n. 2. 5
 फल्गुनाम. — ^c) D₁. 2. 4. 6 चापि; S (except M₁) चैव
 (for चापि). — ^e) Ś₁ K₂ [S]भ्ययाद्यत्र; K₁ B Dc D_n
 D₁. 2. 4-6 ध्यगां; K₃ D₃ प्यगां. — M₂ om. (hapl.)
 9^f-11^c.

10 M₂ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^c) D_n तत्र (for
 तात)! D₅ बहुभी राजा (for तात बहुभिः). K₃ पुण्याभिः;
 B D₄. 6 T₁ G₁ M₁ बहुशः (for भिः).

11 M₂ om. 11^{abc} (cf. v.l. 9); K₃ om. 11^{ab}.
 — ^a) K₄ B₁. 2 Dc D₁-4. 6 पंचालेषु. — ^b) K₁. 4 D_n. 1. 3
 D₁-3 M₁ वनं; B₂ वृतं; Dc लितं (for वतम्). — ^c)
 T₁ पिबत्सोमं (for यजद्यत्र). — ^d) D_n D₃. 5 पुत्रेण
 (for शक्रेण). K₃. 4 B Dc D₁. 2. 4. 6 यज्ञं परमशोभनं.
 — ^e) K₄ T₂ G तत्र (for यत्र). D₁. 4. 6 [आ]स्म (for [अ]नु).
 — ^f) Ś₁ K B Dc D₁. 2. 4. 6 जमदग्निस् (for जामदग्न्यस्).
 D₁. 3. 5 G₂ M₁ तदा (for तथा). B₃ [ए]व च (for जगौ).

C. 3. 8312
B. 3. 87. 16
K. 3. 85. 16

विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ।
कन्यकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ।
ततः क्षत्रादपाक्रामद्वाहणोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ १२
पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।
गङ्गायमुनयोर्वीर संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १३
यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १४
अगस्त्यस्य च राजेन्द्र तत्राश्रमवरो महान् ।
हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ कालंजरे नृप ॥ १५
अत्यन्यान्पर्वतात्राजन्पुण्यो गिरिवरः शिवः ।
महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६
अयजघ्न कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ।
यत्र भागीरथी पुण्या सदस्यासीद्युधिष्ठिर ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

12 ^a) K₃ D₁. 2 ^aमित्रस्तु (for ^aमित्रस्य). — ^b) T₁ G₁ त्वति^a; T₂ G₂₋₄ चाति^a (for अति^a). — ^c) K₃ D₃. 5 S (except G₄) कन्या^a; K₄ B₁. 3. 4 Dc Dn₃ कान्य^a (for कन्य^a). — ^d) Ś₁ K₁ मित्रेण (for इन्द्रेण). — ^e) Ś₁ K₁. 2 Dc D₅ T₂ G₃ अपक्रामद्. — ^f) Ś₁ K₁ चाब्रुवन् (for चाब्रवीत्).

14 ^b) K₃ सर्वलोकः; B₁ सर्वमेव (for पूर्वमेव). — Ś₁ om. (hapl.) 14^c-17^b. — ^c) K₃. 4 D₁. 2 प्रयाग इति.

15 Ś₁ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) K₃. 4 D (except D₂. 4. 6) G₂ तु (for च). — ^b) B₄ S (except M₂) पदं (for वरो). K D (except D₄. 6) M₂ नृप; B₄ T G M₁ महत् (for महान्); see below. — After 15^{ab}, B₂₋₄ Dc Dn D₄. 6 ins.:

457* तत्तथा तापसारण्यं तापसैरुपशोभितम् ।
— ^a) K₂₋₄ Dn₁ D₃. 5 कालिंजरे; T₂ G कारंजरे. K D (except D₄. 6) M₂ महान् (for नृप); see above.

16 Ś₁ om. 16 (cf. v.l. 14). — ^a) K₄ इति (for अति). K₃ B Dc D₄. 6 T₂ G₃ अस्त्यन्यः (K₃ अनन्यः; Dc अथान्यः; D₄ T₂ G₃ अगस्त्यः; D₅ आगस्त्यः) पर्वतो राजन्; Dn अ(Dn₃ आ)गस्त्यपर्वतो रम्यः (!); D₁. 2 अस्सतः पर्वतो यत्र; D₅ अस्त्यन्यपर्वताद्रम्यः.

17 Ś₁ om. 17^{ab} (cf. v.l. 14). — ^a) K₁. 2 Dn D₅ T₂ G₂₋₄ तत्र (for यत्र). — ^c) B₁₋₃ D₅ तत्र (for यत्र). T₁ G₁. 2. 4 M₂ गंगा (for पुण्या). — ^d) K₁ B Dn D₁. 4. 6

यत्रासौ ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशां पते ।
धूतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ॥ १८
पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके सनातनः ।
केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तमः ॥ १९
कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ।
नैषधस्तृपितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् ॥ २०
यत्र देववनं रम्यं तापसैरुपशोभितम् ।
बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिमूर्धनि ॥ २१
तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च ।
प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव ॥ २२
तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
सरितः पर्वतांश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥ २३

G₁ सरस्यासी^a.

18 ^a) Dn D₁. 3. 5 T₁ G₁ M सा; T₂ G₂₋₄ च (for [अ]सौ). B₄ पुण्यशालेति; Dc ब्रह्मशालेति. — ^c) K₃ Dn₁. n₂ D₅ T₁ G₄ आकीर्ण. Ś₁ धूतपाप्मा विशाकीर्णा.

19 ^a) Ś₁ K₃. 4 मंगलो यश्च; D₁. 3 मुद्गलीयश्च; D₅ जांगली^a. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 Dn D₁₋₃. 5 महात्मनः (for सना^a). — ^c) K₂. 3 D₁₋₃ T₁ G₁ केदारस्य; B₂. 3 D₄. 6 स्तु.

20 ^b) Ś₁ K₁. 2 फलागमः.

21 ^a) Ś₁ K₁. 2 Dn D₃. 5 पुण्यं; M₂ दिव्यं (for रम्यं). — ^b) D₁. 2 सेवितं (for शोभितम्). — ^c) T₁ G₁. 2. 4 M₁ बहुला (for बाहुदा).

22 K₄ M₂ om. (hapl.) 22^c-23^d. — ^c) T₂ G₃. 4 पूर्वस्यां दिशि राजेन्द्र.

23 K₄ M₂ om. 23 (cf. v.l. 22). — ^a) Ś₁ Dn₃ D₃. 5 G₁ M₁ तिसृष्वन्यानि; K₁ स्तु; G₂. 4 त्रिष्वन्यानि च. T₁ G₁. 2. 4 राजेन्द्र (for पुण्यानि). — ^b) D₃ शृणु; T₂ G₂₋₄ सर्व- (for दिक्षु). Ś₁ K₁. 2 सर्वासु (for तीर्थानि). Dc सर्वशः; D₃ पांडव (for मे शृणु). — After 23^{ab}, D₃ ins.:

458* विस्तारेण यथाबुद्धि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
— Ś₁ K₁. 2 om. 23^{cd}.

Colophon om. in B₁. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 T G₂₋₄ M₁ आरण्य; B₃ चन. — Sub-parvan: B₂. 4 Dc

८६

धौम्य उवाच ।

दक्षिणस्यां तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत ।
विस्तरेण यथाबुद्धि कीर्त्यमानानि भारत ॥ १
यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी ।
बह्वारामा बहुजला तापसाचरिता शुभा ॥ २
वेण्णा भीमरथी चोभे नद्यौ पापभयापहे ।
मृगद्विजसमाकीर्णे तापसालयभूषिते ॥ ३
राजर्षेस्तत्र च सरिन्मृगस्य भरतर्षभ ।
रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४

अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महातपाः ।
अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५
नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ६
माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ।
यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ ॥ ७
प्रवेण्युत्तरपार्श्वे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।
तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥ ८
वेदी शूर्पारके तात जमदग्नेर्महात्मनः ।

C. 3. 8337
B. 3. 88. 12
K. 3. 86. 12

T₁ G₁ तीर्थयात्रा. Ś₁ K₁. 3. 4 B₃ D_n D₁₋₈ (all om. sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा. — *Adhy. name* : T₂ G₃ धौम्यप्राचीतीर्थगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : D_{n1} (*sup. lin.*). n₂ 87; D_{n3} M₂ 88; D₁ 91; T G M₁ 86. — *Śloka no.* : D_n 29; D₁ 25.

86

1 ^{ab}) T₁ G₁. 2. 4 M₂ दक्षिणेन. Ś₁ K₁. 2 transp. पुण्यानि and तीर्थानि. K₃. 4 D₁₋₃ पांडव (for भारत). T₁ तीर्थानि भरतर्षभ (for ^b). — G₁ om. 1^{cd}. — ^c) B D₄. 6 यथान्यायं (for 'बुद्धि'). — ^d) Ś₁ K₁. 2 D_n D₃. 5 तानि वै; K₃. 4 B Dc D₁. 2. 4. 6 भूमिप; G₂ M पार्थिव (for भारत).

2 K₁ om. 2^a-3^b. — ^c) T₂ G₃. 4 बहुधारा ब°. — K₃ om. (hapl.) 2^d-4^c. — ^d) K₄ D_n D₁₋₃. 5 M₁ शिवा (for शुभा).

3 K₁ om. 3^{ab}; K₃ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^a) Ś₁ K₃ वेणा; K₄ D (except D₁) वेणा; B वेण्वा. Ś₁ K₂ M भैमरथी; T₂ G है (G₁ भै)मवती. K₄ D (except D₄. 6) G₁ चैव (for चोभे). — G₄ om. 3^{cd}. — ^c) Ś₁ K₁ 'पक्षि'; K₂ 'पक्ष' (for 'द्विज'). — ^d) K₄ Dc D₁. 2 T₂ G₂. 3 'शोभिते'.

4 K₃ om. 4^{abc} (cf. v.l. 2). — ^a) D_n D₅ T₂ G₃. 4 M तस्य (for तत्र). K₁₋₄ Dc तु (for च). — ^d) Dc द्विज-शोभिता. — After 4, D₁ ins. lines 1-5 of 459*.

5 ^b) Ś₁ K₁. 2 महामनाः; K₃. 4 D (except D₄. 6)

^a यशाः. — ^c) Ś₁ अनुवेगं; K₁₋₃ D₁. 2 T₂ G₂₋₄ 'वंश'. — ^d) Ś₁ K₁. 2 धरणीपते; K₄ B₁. 2 D₃ धरणीतले; S वसुधाधिप (M₁ 'तले').

6 ^b) Ś₁ K₁. 2 T₁ वि (for नः). — K₁. 2 (both om. lines 4-5) B₂. 4 Dc D_n D₁. 4. 6 ins. after 6 (D₁ however ins. lines 1-5 after 4):

459* पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थे उत्तमे ।

उद्धृतं भूतलस्थं वा वायुना समुदीरितम् ।

पयोष्ण्या हरते तोयं पापमामरणान्तिकम् ।

स्वर्गादुत्तुङ्गममलं विषाणं यत्र शूलिनः ।

स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यः शिवपुरं व्रजेत् । [5]

एकतः सरितः सर्वा गङ्गाद्याः सलिलोच्चयाः ।

पयोष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम ।

[(L. 4) B₄ Dc D₄. 6 स्वर्गम् (for स्वर्गाद्). B₂. 3 विश्रामं (for विषाणं). — (L. 5) D₁ सवः (for मर्त्यः). — (L. 6) Dc सलिलोच्चयाः (for सलिले°).]

— On the other hand, B₃ T₂ G₃. 4 M₂ ins. after 6:

460* मरुतः परिवेष्टारः सदस्याश्च दिवौकसः ।

[B₃ तस्यासन्मृथिवीपते (for the posterior half).]

7 ^a) K₃ मागधस्य; K₄ मातस्य च (m मावरस्य); D₃ माधुरस्य; G₁ अमारस्य. Ś₁ K₁ रम्यं (for पुण्यं).

8 ^a) B D₄ गात्रेषु; D₅ गात्रे तु; Dc गा तत्र; D_n D₅ मागौ तु (for पार्श्वे तु). Ś₁ K₁. 2 प्रवेणी (Ś₁ पूर्वेण) तूत्तरे पार्श्वे; K₃ पूर्वणोत्तरपार्श्वे च.

9 ^a) G₁. 4 वेदिः. Ś₁ शीर्षारके (sic); K₃. 4 B₁. 2. 4 D₃. 6 शूर्पारके; T₂ G₃ M शूर्पारके; G₄ शूर्पकरा. K₁. 2 G₄ तत्र; K₃ तावज् (for तात). — ^d) K₃. 4 Dc D₃. 5 पुरी

[315]

C. 3. 8338
B. 3. 88. 12
K. 3. 86. 12

रम्या पाषाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥ ९
अशोकतीर्थं मर्त्येषु कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ १०
कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
ताम्रपर्णी तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु ॥ ११
यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ।
गोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १२
शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
ह्रदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १३
तत्रैव तृणसोमाग्रेः संपन्नफलमूलवान् ।
आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसभे गिरौ ॥ १४

वैदूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १५
सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
आश्रमान्सरितः शैलान्सरांसि च नराधिप ॥ १६
चमसोन्मज्जनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ।
प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १७
तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शुभम् ।
उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ १८
तत्र देवर्षिवर्येण नारदेनानुकीर्तितः ।
पुराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १९
पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।

चन्द्रा; B Dn D4. 6 T2 G3 पुनश्चन्द्रा; D1. 2 सरिचन्द्रा. K4
[अ]थ (for च). Ś1 K1. 2 पुरी चन्द्रनिभा नृप.
10 ^a) B Dc Dn D4. 6 M1 तत्रैव; T G2-4 मर्त्येषु
(for मर्त्येषु). Ś1 K1. 2. 4 D1. 2 तीर्थं मर्त्ये च (K4 D1. 2
पु); D3. 5 तीर्थवर्तेषु; G1 तीर्थमध्येषु. — ^b) G1 पुण्यं च
(for कौन्तेय). Ś1 K2-4 D1-3. 5 बहुलाश्रमाः (Ś1 K4 मा;
K2 मां; D1. 2 मे); B D6 विपुलाश्रमं; T2 G2-4 प्रबलाश्रमः
(G2 मं).
11 ^b) K4 च भारत; D4. 6 नराधिप (for नर). K4
S पाण्ड्येषु (K4 पाण्ड्ये च) भरतर्षभ. — ^c) Ś1 K2 ताम्रपर्णी;
K1 वर्यः; K3 पर्णा; Dc Dn D1. 2. 6 T1 M1 पर्णा; D6
पर्णा. — ^d) Ś1 K1. 2 B Dc D4. 6 तत् (for तां). M1
देवाश्रमपदं तथा.
12 ^c) Ś1 K D (except D4. 6) गोकर्ण इति. Ś1 K
B1. 2. 4 Dn D3. 5. 6 विख्यातस. — ^d) B3 विश्रुतं; Dn D6
विश्रुतः (for भारत).
13 ^b) K3 श्रोतः; B Dc Dn D4. 6 तत्र; T2 G3 चात्र
(for तात). K3 श्रवश्च सः; Dc शिलोच्चयः (for शिवश्च सः).
Ś1 K1. 2 शुचिः; Dn शुभः (1); D3 श्रयः (for च सः).
— M2 om. 13^d-15^e. — ^d) K1 श्रीमान्मणिमयो गिरिः
(cf. 15^b).
14 K1 M2 om. 14 (for M2 cf. v.l. 13). — ^a) Ś1
K2 B2. 3 तृणसोमांग; B1 सोमाग्रे; B4 सोमांकैः; Dc D4. 6
सोमांकैः; D5 सोमांगैः; T G2-4 धूमाग्रे. Dn D1. 2 तत्र
वृक्षतृणाद्यैश्च. — ^b) Ś1 K4 B Dn D1. 2. 5 T1 संपन्नः; M1
आश्रमः (for संपन्न). — ^d) Dc2 G2. 4 पुण्ये (for पुण्यो).
Ś1 K2 D1. 3 M1 देवसभो; K3 सहो; K4 B2 (m as in

text) Dn D2. 4-6 समो; Dc G4 समे; T1 सखे; T2 G3
सभा; G2 सहे. Ś1 K (K1 om.) B2 (m as in text)
D (except Dc) M1 गिरिः.
15 M2 om. 15^{abc} (cf. v.l. 13). — ^a) B Dn1. n2
D3 वैदूर्य. — ^b) Ś1 K1. 2 गिरिः; B D1. 2. 4 शुभः (for
शिवः). — B3 om. (hapl.) 15^c-18^b. — ^c) G2 आश्रमं.
Ś1 K1. 2 B2 D6 तत्र (for चैव). K3 अगस्त्यस्याश्रमस्यैव.
16 B3 om. 16 (cf. v.l. 15). — G4 om. 16^{cd}.
— ^c) B4 Dn D3. 5 चैव (for शैलान्).
17 B3 om. 17 (cf. v.l. 15). — ^a) K1 चमसो
मज्जनं; K4 तमसां मज्जनं (m as in text); B (B3 om.)
Dc Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 चमसोमज्जनं; T1 G1
तमसो मज्जनं; T2 (before corr.) तपसोन्मज्जनं; G2. 4 तपसा
(G4 सो) मज्जनं. — ^b) B1. 2 D4. 6 तथैव; B4 तत्रैव.
T2 (before corr.) G2. 4 रचयन्त्युत. — ^c) B (B3 om.)
D4. 6 M चोदधेः. M1 यत्र; M2 तत्र (for तीर्थ). — ^d)
T G2-4 त्रिषु लोकेषु विश्रुतं.
18 B3 om. 18^{ab} (cf. v.l. 15); D2 om. 18. — ^b)
Ś1 K1. 2 Dn D1. 5 G1 M2 शिवं (for शुभम्). — ^c) Ś1
K2. 3 D5 ऊर्जं; G4 मज्जं (for उज्जं); cf. v.l. 20 also.
— ^d) Ś1 K3 Dc1 D3 G4 M2 क्षिप्रं (for क्षिप्रं).
19 ^a) Ś1 K3. 4 B1 Dc Dn D1-3. 5 देवर्षिवीरेण; B2-4
D4. 6 धीरेण. — G4 om. 19^{cd}. — ^d) K3. 4 Dc D1. 2
जनाधिप (for युधि).
20 B3 om. 20^{cd}. — ^c) Ś1 K1-3 D5 ऊर्जयंतः (Ś1
त; K3 D5 ते); G4 मज्जयंतः; cf. v.l. 18 also. T G3. 4
हि; G1 [S]पि; G2 [S]भि- (for स्म). — After 20, T1

उज्जयन्ते स्म तप्ताङ्गो नाकपृष्ठे महीयते ॥ २०
 पुण्या द्वावती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः ।
 साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ २१
 ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
 ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥ २२

पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।
 पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ २३
 त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

धौम्य उवाच ।

अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि ।
 यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 प्रियङ्गवाग्रवनोपेता वानीरवनमालिनी ।
 प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २

निकेतः ख्यायते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ।
 जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ॥ ३
 वैदूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शुभः ।
 दिव्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४
 तस्य शैलस्य शिखरे सरस्तत्र च धीमतः ।

C. 3. 8360
B. 3. 89. 7
K. 3. 87. 7

ins. :

461* एष नारायणः श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः ।

नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मथुरां पुरीम् ।

21 ^a) K₁. 2 B₂ T₂ G₂. 3 M₂ यत्र (for तत्र). — ^b)

K₃. 4 B₄ D (except D₄. 6) G₄ यत्रासौ. — G₄ om.
 21^{cd}; G₁ om. (hapl.) 21^d-23^c. — ^d) Ś₁ K₁. 2 पुरातनः.

22 G₁ om. 22 (cf. v.l. 21); K₄ om. 22^{ab}. — ^c)

K₄ जगन्नाथं (for ते वदन्ति). D₁. 2 M महाबाहो.

23 G₁ om. 23^{abc} (cf. v.l. 21); G₄ om. 23^{ab}.

— After 23^{ab}, T₁ ins.:

462* मङ्गलं भगवान्विष्णुर्मङ्गलं मधुसूदनः ।

मङ्गलं पुण्डरीकाक्षो मङ्गलं गरुडध्वजः ।

24 ^a) D_n D₅ T₂ G₃ त्रैलोक्ये. — After 24^{ab}, N
 (except K₃) ins.:

463* अययात्मा महात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः ।

[D_{n1}. n₃ D₁. 4-6 व्ययात्मा (for महात्मा).]

— ^d) K₃ Dc पुराणः (Dc तत्रैव) पुरुषोव्ययः.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 D_{n2} T G₂-4
 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: T₁ तीर्थयात्रा. N G₁ (om.
 sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थ (D_{n2} om.
 तीर्थ) यात्रा. — Adhy. name: T₂ G₃ धौम्यदक्षिणतीर्थकथनं.
 — Adhy. no. (figures, words or both): D_{n1} (sup.

lin.). n₂ 88; D_{n3} M₂ 89; D₁ 92; T G M₁ 87.

— Śloka no.: D_{n1}. n₃ D₁ 27; D_{n2} 28.

87

1 ^a) C_n आनर्तेषु; C_{np} अवन्तिषु (as in text)! T₁
 प्रतीच्यां राजशार्दूल. — B₁ om. 1^{cd}. — ^d) = 3. 88. 1^d.
 S (except M₂) तीर्थान्याय.

2 G₄ om. 2^{ab}. — ^a) T₂ G₂. 3 प्रियङ्गवाग्रवनोपेता.
 — ^b) Ś₁ K₂. 3 D_n D₁-3. 5. 6 'फलं'; B₃ 'धनं'; B_{4m} D₄. 6
 'शालिनी. — ^c) K₄ तत्र; B₁ रम्या (for पुण्या). K₃ पुण्य-
 श्रोतां नदीं पुण्यां. — After 2, K₁ B Dc D_n D₄. 6 ins.:

464* त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।

सरिद्वानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः ।

नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सह सिद्धिर्षिचारणैः ।

ज्ञातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत ।

[(L. 1) Posterior half = 3. 87. 1^d; 88. 1^d. — (L. 3)
 Dc महर्षिसिद्धचारणाः (for the posterior half).]

3 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 D_n D₁-3. 5 M₂ श्रूयते (for ख्यां).
 — ^b) K₁. 2 तत्र. Ś₁ विश्रवतो; K₃ D₃. 5 विश्रवसोर; B₃
 विश्रवनो. Ś₁ K₁-3 D₃ मुनिः.

4 ^a) K₄ B D_{n1} D₃ वैदूर्य. — ^b) Ś₁ K₁. 2 शुचिः;
 K₃. 4 D_n D₃. 5 M शिवः (for शुभः). — ^c) B₂ D_n
 D₁. 3. 5 नित्य. — ^d) T₂ G₂-4 हरिचन्दनाः (for तच्छदाः),

C. 3. 8360
B. 3. 89.7
K. 8. 87.7

प्रफुल्लनलिनं राजन्देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
ब्रह्माश्रयं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ।
पुण्ये स्वर्गोपमे दिव्ये नित्यं देवर्षिसेविते ॥ ६
हृदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् ।
विश्वामित्रनदी पारा पुण्या परपुरंजय ॥ ७
यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुषात्मजः ।
पपात स पुनर्लोकाल्लेभे धर्मान्सनातनान् ॥ ८
तत्र पुण्यहृदस्तात मैनाकश्चैव पर्वतः ।
बहुमूलफलो वीर असितो नाम पर्वतः ॥ ९
आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर ।
च्यवनस्याश्रमश्चैव ख्यातः सर्वत्र पाण्डव ।
तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा विभो ॥ १०

जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजगणायुतः ॥ ११
ततः पुण्यतमा राजन्सततं तापसायुता ।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गारण्यं च भूमिप ।
ख्यातं च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितम् ॥ १२
पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम भारत ।
वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १३
अप्यत्र संस्तवार्थाय प्रजापतिरथो जगौ ।
पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनां वर ॥ १४
मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
पापानि विप्रणश्यन्ति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

- 5 ^{b)} Ś1 K1-3 D1. 2 तस्य (for तत्र). Dn D3. 5 पुण्यं महीपते; T G तरुलता (T1 'कुला; G1 'वना)कुलं (for तत्र च भीमतः). — ^{c)} K3 प्रोफुल्लनलिनं रां; Dn D5 फुल्लपत्रं महाराज.
- 6 ^{c)} K4 रम्ये; Dn D2-5 चैव; D6 तत्र (for दिव्ये). — ^{d)} K4 मुनिः; T G M2 देव- (G1 पुण्य-) (for नित्यं). Dn D3. 5 देवर्षिगणसेविते.
- 7 ^{a)} K1. 2 हादिनी; G1 हृष्टानि; M2 हृदनी. — ^{b)} Ś1 K1. 2 राजर्षे. — ^{c)} Ś1 K D (except Dc D4) राजन्; B1 रम्या (for पारा). T1 विश्वामित्रा नदिवरा; T2 G3. 4 विश्वामित्रेण तपसा; G2 विश्वामित्रस्य नीवाराः. — ^{d)} T2 G3. 4 निर्मिता सर्वपावनी.
- 8 ^{a)} Ś1 गतो; K1-3 D4. 6 सभा- (for सतां). — ^{d)} Ś1 K2 लेभे धर्म्यान्; K4 D1. 2 लेभे लोकान्; T2 G2. 3 M1 लेभे पुण्यान्; G4 पुण्यान् लेभे. B D4. 6 च शाश्वतान् (for सनां).
- 9 ^{a)} Ś1 K1. 2. 4 D1. 2 यत्र (for तत्र). K3. 4 Dn D1-3. 5 G4 M1 पुण्यो हृदः; B Dc D4. 6 M2 पुण्या हृदाः; T1 पुण्यतमः (for पुण्यहृदः). Ś1 K1. 2 चैव; B1. 3 तत्र; Dn D1. 5 ख्यातो (for तात). — ^{b)} Ś1 K1. 2. 4 B3. 4 तत्र पर्वतः; B1 पर्वतोत्तमः (for चैव पर्वतः). — ^{cd)} N T1 'फलोपेतस्य. N त्वसितो (K3 प्रक्षितो; Dc D4. 6 तुषितो) (for असितो).
- 10 ^{a)} M1 कक्षदेवस्य. — ^{b)} Ś1 K3 पुत्रः; K1. 2 पूतः (for पुण्यः). K3 यत्र (for तत्र). — ^{c)} B3 D4. 6 T2

- G2-4 तत्र (for चैव). — ^{d)} Ś1 K1. 2 भारत (for पाण्डव). Dn D5 विख्यातस्तत्र पाण्डव. — ^{e)} T1 अल्पेनैव च कालेन; T2 G2-4 अल्पाल्पेनैव सिध्यन्ति (T2 G3 [by corr.] सिद्धाः स्युः).
- 11 ^{a)} K1. 3. 4 D1. 2 मार्गे (for मार्गो). — Ś1 K1. 2 D5 G4 om. (hapl.) 11^b-12^a. — ^{b)} K3. 4 Dc D1-3 S (G4 om.) मुनीनां (for ऋषीणां). — ^{c)} K3 श्रम्यतां; K4 D3 श्रीमं; Dc सरिं; D1. 2 तपं; T2 G3 M श्राम्यं; G1 श्राम्यं (for शाम्यं). — ^{d)} K4 गणः पुनः; B3 गणावृतः; Dc1 G1 गणायुतं; Dc2 समायुतः; Dn D4. 6 निषेवितः; T2 G2. 3 मृगपक्षिगणायुतः.
- 12 D3 om. 12^{ab}; Ś1 K1. 2 D5 G4 om. 12^a (cf. v.l. 11). — ^{a)} K3. 4 D1. 2 T G1-3 M2 जम्बूमार्गो महाराज (= 11^a). — ^{b)} Ś1 K1. 2. 4 Dn D5 T G तापसैर्युतः (Dn 'युता; T2 G2-4 'वृतः); K3 D1. 2 तपसायुतः. — ^{d)} Ś1 K1 गंगाद्वारे; K3. 4 Dn D1-3. 5 M1 द्वारं. — ^{f)} Ś1 K1. 2 तीर्थ; T2 G2-4 रम्यं (for पुण्यं). B3 द्विजगणावृतं; S मुनिनिषेवितं. — After 12, B3 repeats 12^{ab} (v.l. निवेदितं for तापसायुता).
- 13 ^{b)} Ś1 K Dn D3. 5 M2 नामतः; B2 विश्रुतं (for भारत).
- 14 ^{a)} K3 संश्रवार्थाय; B2-4 संभवां; Dn D3. 5 संश्रयां; T2 G2. 3 संस्तवं पार्थ; G4 संस्तवप्राप्तः. — ^{b)} K1 इमं जगौ; B Dc D4. 6 इमां जगौ; S उदाजगौ (T2 [after corr.] G3 उपाजगौ). — ^{d)} T G2-4 M2 शृणु; G1 जगौ (for वर).

८८

धौम्य उवाच ।

उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै ।
तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
सरस्वती पुण्यवहा ह्रदिनी वनमालिनी ।
समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ २
तत्र पुण्यतमं तीर्थं प्लक्षावतरणं शिवम् ।
यत्र सारस्वतैरिष्टा गच्छन्त्यवभृथं द्विजाः ॥ ३
पुण्यं चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
सहदेवोऽयजद्यत्र शम्याक्षेपेण भारत ॥ ४

एतस्मिन्नेव चार्थेयमिन्द्रगीता युधिष्ठिर ।
गाथा चरति लोकेऽस्मिन्गीयमाना द्विजातिभिः ॥ ५
अग्रयः सहदेवेन ये चिता यमुनामनु ।
शतं शतसहस्राणि सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ६
तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशः ।
विंशतिं सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ॥ ७
कामकृद्यो द्विजातीनां श्रुतस्तात मया पुरा ।
अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः सरकस्तस्य विश्रुतः ॥ ८
सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता ।

C. 3. 8381
B. 3. 90. 10
K. 3. 88. 10

15 ^a) T₂ G₃ हि (for [अ]पि). — ^b) B D₄. 6 M₁ तपं (for मनं). — ^c) Dn₁. n₃ D₃. 5 विप्रण (or न) इयंति पापानि (by transp.). — ^d) K₁. 2 शोभते; B₃. 4 D₄-6 T₁ G₁ M पूज्यं (for मोदं).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: T₁ तीर्थयात्रा. N (except Dn₂) (all om. sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा. — Adhy. name: G₁ धौम्यतीर्थानुक्रमणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ 89; Dn₂ (wrongly) 99; Dn₃ M₂ 90; D₁ 93; T G M₁ 88. — Śloka no.: Dn 18; D₁ 16.

88

1 ^b) K₄ D₁-3 तीर्थो (for पुण्यां). — B₃ om. 1^{cd}. — ^d) = 3. 87. 1^d. K₃ B₂. 4 Dc D₄. 6 T₁ G₁ M₁ तीर्थो (for पुण्यां). — After 1, B (B₃ om. line 2) Dc Dn D₄. 6 ins.:

465* शृणुष्ववहितो भूत्वा मम मन्त्रयतः प्रभो ।

कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धां जनयते शुभाम् ।

[(L. 1) B₁. 3. 4 Dc राजन् (for भूत्वा).]

2 ^a) B Dc D₄. 6 पुण्यजला; Dn D₃. 5 महापुण्या; S पुण्यतमा (for वहा). — ^b) Ś₁ K₁. 2 T₁ G₄ हादिनी. Ś₁ K₁. 2. 4 Dn D₁-3. 5 तीर्थमालिनी; B D₆ वप्रं; Dc D₄ विप्रं; M₁ मेघं; M₂ च प्रमाथिनी. — ^c) B₁-3 D₄. 6 महापुण्या; M₁ वेगवहा (for महावेगा). — ^d) D₁. 2. 4. 6 तत्र.

D₁. 2 T₁ M₂ भारत (for पाण्डव).

3 G₄ om. 3. — ^a) Ś₁ K₄ Dn D₁. 2 M₁ यत्र (for तत्र). Dn D₁. 3. 5 पुण्यतरं. — ^b) Dn D₃. 5. 6 S (except M₁) शुभं (for शिवम्). — ^c) T₂ G₂. 3 M₂ सारस्वतीर. — ^d) K₄ अवभृत्तैर्; Dn D₃. 5 भृथैर्; M₂ भृथान्.

4 ^a) Ś₁ K₁. 2 ख्यापयते; K₃ तमक्षयं; K₄ S (except G₄ M₂) च ख्यायते. — ^b) B₁-3 सरो (for शिरो). B₂ Dc D₄. 6 महत् (for अनघ).

5 ^a) K₃ चार्थेषु; B D (except D₃) चार्थसौ (B₃ चाप्यर्थे) (for चार्थेयम्). — D₂ om. 5^b-6^a; Ś₁ om. 5^{cd}. — ^{cd}) M श्लोकश्च (for गाथा), and गीयमानो.

6 D₂ om. 6^a (cf. v.l. 5). — ^b) B₂ Dn D₄. 6 सेविता (for ये चिता). — ^c) Ś₁ K₂-4 D₁-3. 5 शतं सहस्रदक्षिणाः; K₁ B Dc Dn D₄. 6 ते तस्य कुरुशार्दूल. — ^d) K₃. 4 D₃. 5 सहस्रं शतं.

7 ^a) Dc₂ T₂ G₂-4 अत्रैव; D₁. 2 तथै (for तत्रै). — ^c) Ś₁ K₂. 3 D (except D₃. 4) T₁ M Cn विंशतिः; Cnp as in text. — ^d) T₂ G उदाहरत्.

8 G₄ om. 8. — ^a) B Dc D₄. 6 कृत्स्न (for कृद्यो). — ^b) Ś₁ Dn D₃. 5 यथा (for मया). — ^c) K₃ अत्रैव; D₆ अत्यर्थम्; M₁ अद्यापि (for अत्यन्तम्). K₃ M₁ चाश्रमः; G₂ आश्रयः. — ^d) Ś₁ M₁ शरकस्; K₁ B₂. 3 D₄. 6 सरसस्; K₂ चरकस्; T G (G₄ om.) M₂ शंकरस् (for सरकस्). D₄. 6 T G (G₄ om.) M₂ तत्र (for तस्य). B D₄. 6 भारत (for विश्रुतः). K₃. 4 Dc Dn D₁-3. 5 शरभंगस्य विं.

9 ^b) Ś₁ K D₁. 2 तात (for पार्थ). B₂ D₄. 6 T₂ G₃ सेविता (for पूजि). — ^c) K₄ B Dc D₃ वालिखिल्यैर्.

[319]

C. 3. 8381
B. 3. 90. 10
K. 3. 88. 10

वालखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा ॥ ९
 दृषद्वती पुण्यतमा तत्र ख्याता युधिष्ठिर ।
 तत्र वैवर्ण्यवर्णौ च सुपुण्यौ मनुजाधिप ॥ १०
 वेदज्ञौ वेदविदितौ विद्यावेदविदाबुभौ ।
 यजन्तौ क्रतुभिर्नित्यं पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ ११
 समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः पुरा ।
 विशाखयूपेऽस्तप्यन्त तस्मात्पुण्यतमः स वै ॥ १२
 ऋषिर्महान्महाभागो जमदग्निर्महायशः ।
 पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजताभिभूः ॥ १३
 यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमम् ।
 स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥ १४

10 ^a) Dn D3. 5 महापुण्या (for पुण्य°). — ^b) B Dn D1. 3-6 यत्र (for तत्र). K3 T G3. 4 [आ]ख्याता (for ख्याता). — After 10^{ab}, B Dc Dn D4. 6 M2 (om. lines 2-4) ins.:

466* न्यग्रोधाख्यस्तु पुण्याख्यः पाञ्चाल्यो द्विपदां वर ।

दाख्यधोषश्च दाख्यश्च धरणीस्थो महात्मनः ।

कौन्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्यामितौजसः ।

आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

[(L. 1) B1. 3. 4 पुण्याक्षः; Dc Dn2 वै पुण्यः; Dn1. n3 पांचाल्यः (for पुण्याख्यः). Dc पांचालो; D6 पांचाल्यो. — (L. 2) B1. 3. 4 दाख्यधोषश्च दाख्यश्च; Dc दाख्य° दाख्यश्च (for the prior half). B1. 2 धरण्याख्यो; Dc °णीस्थो (for °णीस्थो). Dc D4. 6 °मनाः (for °त्मनः).]

— K3. 4 om. 10^a-11^a; D1 G4 om. 10^{cd}. — ^c) Ś1 K2 नैवं ववर्णवर्णौ च; K1 तेनैव वर्णसुवर्णौ च (hypermetric!); B1 नैताववर्णौ वर्णौ च; B2-4 Dc Dn D4. 6 नैता (Dc नैक; Dn D4. 6 एता) वर्णाव (B3 °वि) वर्णौ च; D2 नारदः पर्वतश्चैव; D3 नैवर्णवर्णवर्णौ च; D5 तौ चार्कवर्णवर्णौ च. — ^a) Dn D2 विश्रुतौ (for सुपुण्यौ).

11 K3. 4 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^a) B2 D4. 6 वेदज्ञैर्. K1. 2 Dn D1-3. 5 वेदविद्वांसौ. — ^b) Dc °विशारदौ; Dn D1-3. 5 वेदविद्या° (by transp.). — ^c) Ś1 K1. 2 Dn D1. 2. 4 ईजाते; B Dc D3. 5. 6 यजतः (for यजन्तौ). B1-3 D4. 6 तत्र; Dn D3. 5 मुख्यैः (for नित्यं). — ^a) Ś1 K1. 2 पुण्यैः; D1. 2 पुण्यौ (for पुण्यैर्).

12 ^a) Ś1 K1. 2 सहिता; T1 बहुवो (for बहुशो). — ^b) Ś1 K1. 2 D2 सर्षिगणाः पुरा; K3 सवरुणायुताः. — ^c) Ś1 K1. 2 विशाखा; Dn2. n3 विश्रामः; D5 विश्राम्य (for विशाख).

अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ ।

इमं श्लोकं तदा वीर प्रेक्ष्य वीर्यं महात्मनः ॥ १५

यजमानस्य वै देवाञ्जमदग्नेर्महात्मनः ।

आगम्य सरितः सर्वा मधुना समतर्पयन् ॥ १६

गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च शोभितम् ।

किरातकिंनरावासं शैलं शिखरिणां वरम् ॥ १७

विभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारे युधिष्ठिर ।

पुण्यं तत्ख्यायते राजन्ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ १८

सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ।

पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरुरवाः ॥ १९

भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेवितः ।

— ^a) Dn D6 G1 तेन (for तस्मात्). Ś1 K1. 2 सदा; K3. 4 Dc D1. 2 S स च; Dn D3. 5 च सः (for स वै).

13 ^a) Ś1 K1. 2 राजन् (for महान्). — ^b) K Dc D1. 2 M1 °तपाः (for °यशाः). — ^{cd}) B2-4 D3. 4. 6 T2 G2-4 transp. पुण्येषु and रम्येषु. Ś1 [अ]यजते; K1. 2 हयजद्; B Dc Dn D4-6 M2 यजत (B1. 3 D4 °तः) (for [अ]यजत). Ś1 K1. 2 विभुः; K3. 4 D3 [अ]भिभुः; B Dc Dn D4-6 M2 प्रभुः; D1. 2 [अ]भिभो (for [अ]भिभूः).

15 ^a) B D4. 6 चात्रैव (B4 चाप्यत्र) राजेन्द्र (for चात्र महाराज). — ^c) Ś1 K1. 2 महावीर; T2 G3 महावीर्य; G2. 4 महाराज; M1 महाबाहो; M2 तथा वीर (for तदा वीर). — ^d) S वीक्ष्य (G1 यज्ञं) (for प्रेक्ष्य). Ś1 वीरं; Dn (Dn3m as in text) D3. 5 दीक्षां; G1 वीक्ष्य (for वीर्य).

16 D6 om. (hapl.) 16^{ab}. — ^a) B1-3 Dc D4 वै राजन्; D3. 5 T G2-4 M1 वै देवा; M2 देवानां (for वै देवाञ्). — ^c) Ś1 K1. 2 आगताः; K3. 4 D1 °गत्य (for °गम्य). Ś1 K1. 2 विप्राः; K3 विप्रं; K4 D (except D4. 6) विप्रान् (for सर्वा). — ^d) B Dc D4. 6 M [अ]तर्पयन्द्वाजान् (for समत°).

17 ^b) K3. 4 B4 Dn D1-3. 5 M2 सेवितं (for शोभि°).

18 ^b) Ś1 K1. 2 B2-4 D (except Dc) गंगाद्वारं.

19 D3. 6 om. (hapl.) 19^a-20^b; G4 om. 19^{ab}. — ^a) Ś1 K D1. 2 आकुमारं स; D5 सुकुमारं च (for सनत्कुमारः). Ś1 K1. 2. 4 Dc कौन्तेय; T1 कुरवः. — ^b) S (G4 om.) पुण्यः कनखलस्तथा. — ^c) Ś1 पुनर्यत्र; K1. 2 पुरुर्यत्र; Dc1 Dn2 D1 पुनर्नाम. — ^d) B Dn2. n3 यातः; G [आ]स्यत (for जातः).

20 D3. 6 om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^a) Ś1 K

स राजन्नाश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः ॥ २०
 यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ ।
 नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥ २१
 तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ।
 आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २२
 उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहापरा ।
 सुवर्णसिकता राजन्विशालां बदरीमनु ॥ २३
 ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ।
 प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं विभुम् ॥ २४
 यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
 तत्र कृत्स्नं जगत्पार्थ तीर्थान्यायतनानि च ॥ २५

तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
 तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥ २६
 आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ।
 पुण्यानामपि तत्पुण्यं तत्र ते संशयोऽस्तु मा ॥ २७
 एतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ॥ २८
 एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदक्षिभिः ।
 ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥ २९
 चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः ।
 भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कृष्टां विजहिष्यसि ॥ ३०

C. 3. 8406
B. 3. 90. 34
K. 3. 88. 33

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

B Dc D₂. 4 तत्र (for यत्र). — ^b) Ś₁ K₁₋₃ संवृतः; B Dn D₄. 5 सेविते; Dc संवृते; G₄ पूजितः. — ^c) Dn D₅ राजन्स (by transp.). Ś₁ K₁₋₃ नामतः (for आश्रमः). — ^d) B Dc D₄. 6 तुंगे गिरौ; T₁ G₁ M तुंदो गिरिः.

21 ^a) K₃ B Dn D₁. 3-6 M यः स; Dc D₂ T₁ यः सं (for यच्च). K₃ B Dc D₃. 4. 6 भविष्यं च. — ^b) K₃ भविष्यत् (for भवच्च). B Dn D₄₋₆ T₁ G₁ M भरतं (for पुरुषं). — K₁ om. 21^{cd}. — ^c) B D₄. 6 विभुर्; Dc भृगुर्; T₁ परं (for प्रभुर्). T₂ G₂. 3 जिष्णुः (for विष्णुः).

22 K₄ D₃ G₁ om. (hapl.) 22^c-23^d. — ^d) S (G₁ om.) भारत (for विश्रुतः).

23 K₄ D₃ G₁ om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{ab}) D₁ transp. उष्ण- and शीत-. T₂ G₂₋₄ M₂ कृष्णं (for उष्णं). T₂ (before corr.) G₂. 4 श्वेतं (for शीतं). Ś₁ K₁. 2 B Dn D₁. 4. 6 T₂ G₂. 3 पुरा; G₄ वरा; M₂ च या (for [अ]परा).

24 D₃ reads 24-27^{ab} after 3. 89. 11^c. — ^a) Ś₁ K₁. 2 [S]त्र हि (for यत्र). — ^b) Ś₁ K₁. 2 [अ]मितौ (for महौ). — ^c) G₂. 4 प्राप्ता (for प्राप्य). D₁. 2 तं च (for नित्यं). B₂ D₄. 6 नमन्ति स्म; T₁ G₁ नमस्यन्ते; T₂ G₂₋₄ उपासन्ते. — ^d) B D₄. 6 M₁ नारायणमजं (for देवं नारा). Ś₁ K₁. 2. 4 B₁₋₃ Dc Dn D₅ प्रभुः; D₁ विभो; T₂ G₃ भुवि (for विभुम्).

25 ^c) B₄ Dn D₁ सर्वं (for पार्थ). — 25^d = 28^d.
 26 ^a) D₃ तीर्थं (for पुण्यं). Ś₁ K B₂. 4 D परमं (D₄. 6 तत्पुनर्) (for तत्परं). — ^b) K₃ तीर्थं च; T₂ G₂₋₄

पवित्रं (for तत्तीर्थं). — After 26^{ab}, B Dc Dn D₄. 6 ins.:

467* तत्परं परमं देवं भूतानामीश्वरेश्वरम् ।

शाश्वतं परमं चैव धातारं परमं पदम् ।

यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः ।

— ^d) Ś₁ K₁. 2 देव (for चैव).

27 ^c) K₃ M₂ यत् (for तत्). — ^d) Ś₁ K Dn D₁₋₃. 5. 6 अत्र (for तत्र). Ś₁ K₁. 2 मे; B₂ वा (for मा). S मा भूते संशयोत्र वै.

28 ^c) Ś₁ K₁. 2 कुरुं (for नरं). — K₃ om. 28^d-29^c. — ^d) = 25^d. B₁ D₁. 2. 4. 6 पुण्यां (for तीर्थं). Dc सेवितानि महर्षिभिः (cf. 29^d and v.l.).

29 K₃ om. 29^{abc} (cf. v.l. 28). — ^c) Ś₁ K₁. 2 देवताकल्पैः; Dn D₁₋₃. 5 G₁ M₁ देवकल्पैश्च. — ^d) K₃ Dc महर्षिभिः (for महा); cf. v.l. 28.

30 ^b) B₁. 2. 4 Dc D₄. 6 सहितैः (Dc सेवितैः). B D₄. 6 ब्रह्मवादिभिः; Dc ब्राह्मणर्षिभिः. — ^c) Ś₁ K₁. 2 वेगैर् (for भागैर्). — ^d) Ś₁ K₁₋₃ सोत्कण्डो (for उत्कण्डां). Ś₁ K Dn D₃. 5 M विहरिष्यसि (K₁. 2. 4 ति); T G विजयिष्यसे (G₂ सि).

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₂ Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan : T G₁. 3 तीर्थयात्रा. N (om. sub-parvan name) mentions only धौम्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्ता (B₂ Dn₃ D₄. 6 om. समाप्ता). — Adhy. name : T₂ G₃ धौम्यतीर्थानुक्रमणं; G₂ धौम्यतीर्थकथनं.

८९

C. 3. 8407
B. 3. 91. 1
K 3. 89. 1

वैशंपायन उवाच ।

एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ।
लोमशः सुमहातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १
तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते ।
उदतिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ २
तमभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३
स पृष्ठः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् ॥ ४
संचरन्नस्मि कौन्तेय सर्वलोकान्यदृच्छया ।
गतः शक्रस्य सदनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५
तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् ।
शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ।
आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ॥ ६

आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतानिति ।
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम् ॥ ७
वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
आख्यास्ये ते प्रियं तात महत्पाण्डवनन्दन ॥ ८
भ्रातृभिः सहितो राजन्कृष्णया चैव तच्छृणु ।
यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं पाण्डवर्षभ ॥ ९
तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं महत् ।
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागतम् ॥ १०
अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ।
तत्समन्त्रं संहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् ॥ ११
वज्रं चान्यानि चास्त्राणि दण्डादीनि युधिष्ठिर ।
यमात्कुबेराद्रुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ।
अस्त्राण्यधीतवान्पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥ १२
विश्वावसोश्च तनयादीतं नृत्तं च साम च ।

— *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn1. n2 M2 90; Dn3 91; D1 94; T G M1 89. — *Sloka no.* : Dn1. n2 34; Dn3 35; D1 29.

89

- 1 ^{b)} K4 Dc1 D2. 6 कौरवनन्दनं; T1 कौरवनन्दन. — ^{c)} Ś1 Dn T2 G3. 4 स; K3 तु (for सु).
2 ^{b)} K4 D1. 2 M2 ये (for ते). — D3 om. 2^c-4^b. — ^{c)} Dn D5 उपातिष्ठन्. B1. 3. 4 D4. 6 M2 महाभागाः; B2 T2 G2-4 राज; Dc D1 T1 भाग; G1 M1 त्मानं.
3 D3 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{a)} Ś1 Dn D1. 4 समं (for तमं). — ^{b)} Dn D5. 6 धर्मपुत्रो. — ^{d)} T1 गमने (for अटने). M2 महर्षि लोकविश्रुतं.
4 D3 om. 4^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{b)} B2 मतिः; B3 Dc S (except G1. 2) त्मना; D4. 6 मते; D5 तपाः (for मनाः).
5 ^{a)} Ś1 K1. 2 इव (for अस्मि). — ^{b)} Ś1 K Dn D1-3. 5 T2 G3 सर्वान् (for सर्व-). — ^{c)} Ś1 K Dn D3. 5 T2 G2-4 भवनं (for सदनं).
7 ^{a)} Ś1 K Dc D1. 2 transp. आह and तत्र. B2 D4. 6 प्राह (for आह). Ś1 K B2 Dc D2 देवेन्द्रो (for देवेशो).

— ^{b)} K4 Dc Dn D3. 5 प्रति (for इति). — ^{d)} K4 D1 महाभुजं; Dc सभागतं; M2 महाभुज (for सहा°).

8 ^{c)} Ś1 K1. 2 राजन्; B4 तावद् (for तात). — ^{d)} B4 अहं (for महत्). K3 महान्तं कुरुनन्दन; K4 B1-3 Dc D1. 2. 4. 6 सुमहत्पाण्डुनन्दन.

9 ^{a)} Dn2. n3 D5 ऋषि° (for भ्रातृ°). — ^{b)} T2 G2-4 सह (for चैव). — ^{c)} K3 B1. 2 D4. 6 S (except M2) यस्य; B4 तत् (for यत्). Ś1 K1. 2 T1 त्वयोक्तं; B4 च प्रोक्तं (for त्वयोक्तो). Ś1 K1. 2 स्वयं भ्रातुर् (for महा°). — ^{d)} Ś1 K1. 2 Dn D5 भरतर्षभ; B2 पाण्डवो गतः; Dc D1. 2 G2 पाण्डुनन्दन; T2 G3. 4 M1 पाण्डवर्षभः.

10 ^{a)} Ś1 तदस्त्रं प्राप्तं; K1. 2 D1. 2 प्राप्तं तदस्त्रं; T2 G1. 3 तदस्त्रमाप्तं. — ^{b)} Ś1 K1-3 D (except D3. 4. 6) विभो (for महत्). — ^{d)} Dn D3. 5 आगमत् (for आगतम्).

11 ^{c)} Ś1 K1. 2 तं (for तत्). Cf. v.l. 3. 88. 24.

12 ^{a)} T2 G2. 3 शस्त्राणि (for चास्त्राणि). Ś1 K1-3 D1. 2 वज्रं चास्त्राणि च तथा; B4 Dn D3 वज्रम (B4 वज्रं चा) स्त्राणि चान्यानि. — ^{b)} Ś1 K1. 2 दंडनीतिर; K3 इंद्रादीनि; T1 दंडानीति; G2 दंड्यादीनि. — ^{c)} B2. 3 Dn1 D4. 6 [अ]वाप्तं (for [अ]धीत°). — ^{f)} B D4. 6 कुरुनन्दन (for

वादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ १३
 एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान् ।
 सुखं वसति वीभत्सुरनुजस्यानुजस्तव ॥ १४
 यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
 तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १५
 भवान्मनुष्यलोकाय गमिष्यति न संशयः ।
 ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १६
 आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
 सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १७
 तपसा तु त्वमात्मानं भ्रातृभिः सह योजय ।

तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १८
 अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
 न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् ॥ १९
 यच्चापि ते भयं तस्मान्मनसि स्थिरमरिंदम ।
 तच्चाप्यपहरिष्यामि सन्वसाचाविहागते ॥ २०
 यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ।
 तच्च ते लोमशः सर्वं कथयिष्यत्यसंशयम् ॥ २१
 यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
 महर्षिरेष यद्ब्रूयात्तच्छ्रद्धेयमनन्यथा ॥ २२

C. 3. 8431
B. 3. 91. 25
K. 3. 89. 26

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

[अ]मितविक्रमः).

13 ^a) Dn D₅. 6 तु (for च). — ^b) T₁ G₁ गीतः;
M₂ दिव्यं (for गीतं). N (except Ś₁ K₂) नृत्यं (for नृत्तं).
— ^d) Ś₁ K₁. 2 °गृह्णाद् (for °विन्दद्).

14 ^a) G₂ [अ]वरस् (for [अ]नुजस्). T₁ अनुजस्तव
सुव्रतः.

15 ^a) K₃ B₁₋₃ Dc D₄. 6 यच्च (Dc यश्च) मां स (for
यदर्थं मां). K₃ नरं (for सुरं). — ^c) K₃ तत्त्वतः; Dc
यच्च ते. K₁ B₁ M₁ कीर्तयिष्यामि. — ^d) T G तत् (for मे).

16 ^a) Ś₁ K₁. 2 °लोके हि; Dn₁. n₃ D₅ °लोकेपि; Dn₂
T₂ G °लोकेषु (G₁ °लोकात्वं). K₄ भगवान्मानुषे लोके
(m as in text).

17 ^b) T₂ G₂₋₄ कृतार्थः (for °स्त्रः). — ^d) Ś₁ K D₂
दिवालयेः; D₁ सुरालयेः; S दिवौकसां.

18 ^a) B Dc D₄. 6 तत् (B₄ च); Dn D₅ [अ]पि (for
तु). T₂ G₂₋₄ तस्म (for तु त्वम्). G₁ तपसा त्वं च तीर्थेन.
— ^b) Ś₁ K D (except D₄. 6) M₁ योजय भ्रातृभिः सह.

19 T₁ om. 19-20. — After 19^{ab}, K₁. 2 B Dc Dn
D₄. 6 ins.:

468* सत्यसंधं महोत्साहं महावीर्यं महाबलम् ।

महाहवेष्वप्रतिमं महायुद्धविशारदम् ।

महाधनुर्धरं वीरं महास्त्रं वरवर्णिनम् ।

महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुम् ।

तथा ज्ञानगतिं स्कन्धं सहजोत्पन्नपौरुषम् ।

[(L. 1) B₁. 3 Dc महात्मानं (for महो°). — (L. 3)
Dc कृतास्त्रं (for महास्त्रं), and °वर्मिणं (for °वर्णिनम्).
— (L. 5) Dc ह्येनं (for स्कन्धं). K₁. 2 Dn तथार्जुनमति-
स्कन्धं (K₁. 2 °दं); Cnp तथा ज्ञानं etc. (as above). B₁. 3

Dc सहसो (Dc °जो) ज्वलकुण्डलं; B₄ सहस्रनयनोपमं (for the
posterior half).]

— ^c) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁. 2 च (for स).

20 T₁ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^a) Ś₁ K Dn
D₁₋₃. 5 कर्णान् (for तस्मान्). — ^b) K₃ अनिन्दित (for
अरिंदम). M₁ मनसि स्थितमच्युत. — ^c) B D₄. 6 M₂
°ष्येहं (for °ष्यामि). — ^d) N G₁ °साचिनि (for °साचाव्).
Ś₁ K₄ B Dc D₂₋₄. 6 [अ]तो गते; K₁₋₃ Dn D₁. 5 [उ]पागते;
T₂ G₃ [इ]तो गते (for [इ]हागते).

21 Ś₁ K₁. 2 om. 21. — ^a) T₂ G₂₋₄ दुःखं (for
वीर). — ^c) K₃. 4 B Dc Dn₂ D₁. 3-6 महर्षिलोमशस्ते वै
(K₃. 4 D₁. 3. 5 °शस्ते); Dn₁. n₃ D₂ स महर्षिलोमशस्ते.

22 ^c) Ś₁ K D (except D₃. 5. 6) G₁. 4 ब्रह्मर्षिर् (for
महर्षिर्). Ś₁ K₂ Dc Dn₂ एव (for एष). B (B₄ marg.)
Dn₃ D₄. 6 लोमशो ब्रूयात् (for एष यद्ब्रूयात्). B₄ वै; G₂. 4
तद् (for यद्). K₃. 4 Dc Dn₁. n₂ D₂. 3. 5 ब्रूयात्त्वां
(Dn₁. n₂ D₃. 5 °त्ते) (for यद्ब्रूयात्). — ^d) B₃ तच्छ्रुत्वेयम्;
B₄ तज्ज्ञेयम्; T₁ तच्छ्रेयोयं; G₄ तच्छ्रद्धेयं (for तच्छ्रद्धेयम्).
K₃ T G न चान्यथा (for अनन्यथा). Dn₁. n₂ D₃. 5 न
तच्छ्रद्धेयमन्यथा.

Colophon om. in K₃. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2
Dn₁. n₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: D₃ T₂
G₁. 3 तीर्थयात्रा. K₄ B₂. 4 Dn₁. n₃ D₁. 2. 5 (all om.
sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा.
— Adhy. name: Ś₁ K₁. 2 लोमशवाक्यं; B₄ इन्द्रवाक्यं;
T₁ लोमशगमनं; T₂ G₃ लोमशाभिगमनं; G₁ लोमशागमनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₂ 91;

C. 3. 8432
B. 3. 92. 1
K. 3. 90. 1

लोमश उवाच ।

धनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेधर्म्यया श्रिया ॥ १
त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
श्रीमतां चापि जानासि राज्ञां धर्मं सनातनम् ॥ २
स भवान्यत्परं वेद पावनं पुरुषान्प्रति ।
तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवम् ॥ ३
यथा तीर्थानि गच्छेत गात्र दद्यात्स पार्थिवः ।
तथा सर्वात्मना कार्यमिति मां विजयोऽब्रवीत् ॥ ४
भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ५
दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् ।
तथा रक्षस्व कौन्तेयं राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६

यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
त्वयाभिगुप्तान्कौन्तेयान्नातिवर्तेयुरन्तिकत् ॥ ७
सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्जुनस्य च ।
रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८
द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९
इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १०
नानृजुर्नाकृतात्मा च नावैद्यो न च पापकृत् ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११
त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२
यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।

Dn3 M2 92; D1 95; T G M1 90. — Sloka no.:
Dn 25; D1 23.

90

1 ^a) K1 D1. 5 [अ]स्मि; K3 [अ]स्ति (for [अ]पि). S1 K D1. 3. 5 [उ]क्तः (for [उ]क्तं). — ^b) S1 K1. 2 B3 D1. 2 M2 तच्छृणुष्व. (for यत्तच्छृणु). T1 M1 नराधिप (for युधि). D6 फलं तीर्थेषु भारत. — ^c) T2 G भ्रातरं मेनुजैः सार्धं. — ^d) S1 K1. 3. 4 D6 G2 M2 योजयेद् (for 'येद्'). S1 K2 वंछया (for धर्म्यया). K1 B3 Dc Dn3 D4. 6 T G3 M गिरा; B1. 2. 4 G1. 2. 4 धिया (for श्रिया). D1. 2 योजयेथास्तपश्रिया.

2 ^a) K1 S (except M1) धर्म परं. B Dc D4. 6 वेत्ति (for वेत्थ). — ^c) T2 G2-4 चाभिः; M1 च वि- (for चापि). — ^d) Dn D6 M1 धर्मं राज्ञां (by transp.); D3 धर्मं राज्यं.

3 ^a) B D (except D1-3) परमं (for यत्परं). — ^b) K3 Dn D3. 5 T2 G2-4 पुरुषं (for 'षान्'). — ^d) K3. 4 B D (except D1. 2) पाण्डवान्; M1 पार्थिवः.

4 ^a) S1 तीर्थेन (for तीर्थानि). — ^b) T2 G2-4 गत्वा (for गात्र). — ^c) T2 G2-4 सर्वं त्वया (for सर्वां). — ^d)

S1 K Dn D1-3. 5 अर्जुनो (K3 विजने) (for विजयो).

6 ^a) K3. 4 B Dn D4-6 G1 M कौन्तेयान् (for 'यं'). D1 तथा रक्ष्यश्च कौन्तेयो.7 ^a) T1 G2. 4 च (for हि). — ^c) S1 [अ]भियुक्तं; K2 Dn D3. 5 [अ]भिगुप्तं; Dc1 हि गुप्तान्; Dc2 गुप्तान्हि (for [अ]भिगुप्तान्). S1 K2 Dn D2. 3. 5 कौन्तेयं. — ^d) K3 B3 Dn2 T1 M1 नाभिवर्तेयुर; Dc नाभिवर्धेयुर; Dn1. n3 D6 न विवर्तेयुर. S1 Dn D3. 5 अंतिकं.8 After 8^{ab}, D1. 2 ins.:

469* आगतस्त्वां महाबाहो कुरु पुण्यं युधिष्ठिर ।

9 ^a) S1 K2 द्विस्तीर्थानि; K1 द्विवारंथा (?); M2 विस्तीर्णानि. K1 महाबाहो; K3 (corrupt) मयाबाहो. — ^b) M2 तीर्थानि (for दृष्टानि). — ^c) S1 K1. 2. 4 D3 इमं (for इदं). K3. 4m यास्यामि; K4 B3 Dc वक्ष्यामि (for द्रक्ष्यामि).10 ^a) T G M1 शुभावहा (G4 युधिष्ठिर) (for भयां).11 ^a) T2 G2-4 नानृती (for नानृजुर). M2 नानृतात्मा च. — ^b) K1 नृतीयं; B Dn D1. 2. 4. 6 नाविद्यो.12 T1 om. (hapl.) 12^{ab}. — ^a) S (T1 om.) रतिर् (for 'मतिर्'). — ^c) B1. 2. 4 Dn D4. 6 M2 सर्वसंगेभ्यो.13 ^a) T2 G2-4 पार्थिव (for पाण्डव).

यथा ययातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ।

स्मरेद्भि देवराजो यं किं नामाभ्यधिकं ततः ॥ १४

भवता संगमो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।

वासवः स्मरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १५

यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।

धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६

तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्गमनं तीर्थदर्शने ।

तदैव गन्तास्मि दृढमेष मे निश्चयः परः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

गमने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।

लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वेणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

भिक्षाभुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ।

ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ १९

धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु चैव ते ।

स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः ॥ २०

स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।

अस्मत्प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारसमाहिताः ।

विप्राश्च यतयो युक्ता जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २२

तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाम्बिकासुतः ।

प्रतिजग्राह विधिवद्नैश्च समतर्पयत् ॥ २३

ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह ।

लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ २४

C. 3. 8457
B. 3. 92. 27
K. 3. 90. 26

14 D₃ om. 14^a-15^b. — ^b) T G मुने (for क्वचित्). — ^c) Ś₁ K D₁. 2 मां; D₅ G₄ M₁ यत् (for यं). — ^d) B Dc Dn D₄. 6 T₂ (after corr.) को नामाभ्यधिकस्ततः (= 15^d).

15 Dc D₃ om. 15^{ab} (for D₃ cf. v.l. 14); Ś₁ om. (hapl.) 15. — ^b) K₂. 3 B₁. 4 Dn D₄-6 T₁ M चैव (for यस्य). — ^d) K₂. 4 T₁ G₁. 4 M₂ किं (K₂ G₁ M₂ को) नामाभ्यधिकं ततः (= 14^d).

16 ^a) T₂ G₂-4 तद्; G₁ M₂ मा (for मां). — ^b) T G₂-4 गमनं (for दर्शनं). — ^d) D₁. 2 तथैव (for कृतैव). — After 16, B₃ ins. 470*.

17 B₃ om. 17^a-19^b. — ^a) Ś₁ Dc यद्; K₃ स (for तद्). Ś₁ T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 यथा (for यदा). T G द्रष्टुं (G₁ दृष्ट्वा) (for ब्रह्मन्). — ^c) T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 तथैव (for तदैव). B₂-4 Dc Dn D₄. 6 तीर्थान्येष; T₂ G₂-4 परमेष (for दृढं).

18 B₃ om. 18 with the ref. (cf. v.l. 17); T₂ G₃. 4 om. the ref. — ^a) B (B₃ om.) Dc Dn D₄. 6 तु (for तं).

19 B₃ om. 19^{ab} (cf. v.l. 17). — ^b) K₃ तापसाश्च ये; K₄ ये तपस्विनः (for यतयश्च ये). D₁. 2 तथा (for च ये). — K₁ B Dc Dn D₄. 6 ins. after 19^{ab} (B₃, which om.

17^a-19^b, ins. after 16):

470* क्षुत्तृष्णाध्वश्रमायासशीतार्तिमसहिष्णवः ।

ते सर्वे विनिवर्तन्तां ये च मिष्टभुजो द्विजाः ।

पक्वान्नलेह्यपानानां मांसानां च विकल्पकाः ।

तेऽपि सर्वे निवर्तन्तां ये च सुदानुयायिनः ।

मया यथोचिता जीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः ।

[(L. 2) Dc वर्तु (for वर्तन्तां). — (L. 3) K₁ D₄. 6 लेह्यमानानां; B पानलेह्यानां; Dc पानभोज्यानां. K₁ विकल्पनं; Dc विकल्पनाः. — (L. 4) B₁. 3 सुदाभिरनुयायिनः; Dc मुदाभिरनुजीविनः (for the posterior half). — (L. 5) B₃ Dc सदा (for मया). B₃ D₅ यथोचितैर्. B₃ Dc जीव्यैः; D₅ द्रव्यैः (for जीव्यैः).]

— ^c) Ś₁ K₁. 2 D₃. 5 [अ]न्ये (for [अ]पि). — ^d) K₄ Dn D₄. 6 G₂ पुरःसराः; T₁ G₁. 4 ये च भक्तिपुरं.

20 ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 2 तेभिः (for अभिः). Ś₁ K₃. 4 चैव ह; K₁. 2 D₁. 2 चैव हि; B Dc Dn D₄. 6 ते च (Dc त्र) वै (for चैव ते). — ^c) T₁ G₁ ददाति (for दास्यति).

21 ^b) M₁ पृथिवीपतिः (for मनुजे). — ^d) S पांचालो.

22 B₃ D₁. 2 G₄ om. the ref. — ^b) K₁ B D (except D₁-3. 5) प्रपीडिताः; T G गुरौ (G₄ रु) भारे समाहिते (T₂ G₃ ताः). — ^c) B₃ मुनयो (for यतयो). N. (except Ś₁) M₁ मुख्या; G₄ विप्रा (for युक्ता).

C. 3. 8458
B. 3. 93. 1
K. 3. 91. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ।
अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १
राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ।
देवर्षिणा च सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २
अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वद्वते तानि कौरव ॥ ३
श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४
भवन्तो भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ।
भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छेम वयमप्युत ॥ ५
भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयाम फलं शुभम् ।

24 ^b) Ś1 K1. 2 भ्रातृभिः (for ब्राह्मणैः). B3 वृतः
(for सह).

Colophon. — Major parvan : Ś1 K1. 2 Dn2 T G2-4
M1 आरण्य. — Sub-parvan : B1 Dn1 D4. 6 T G1. 3
तीर्थयात्रा. K3. 4 B2-4 Dc Dn3 D1-3. 5 (all om. sub-
parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy.
name. : T2 G3 अर्जुनकथनं. — Adhy. no. (figures, words
or both) : Dn1. n2 92; Dn3 M2 93; D1 96; T G M1
91. — Śloka no. : Dn 27; D1 24.

91

- 1 ^a) K2-4 B1 Dc Dn1 D2. 3. 5 T1 प्रयातं. — ^c)
K4 Dc T1 महाराजं (for तदा राजन्).
2 ^c) B Dn D4. 6 ऋषिणा चैव स.
3 ^b) Ś1 D1. 2 इच्छसि (for अर्हसि). — ^c) G1 M
transp. हि and न. — Dc om. (hapl.) 3^d-4^a. — ^d)
S (except M1) कुरुनन्दन (for तानि कौरव).
4 Dn2 om. 4; Dc om. 4^a (cf. v.l. 3). — ^a) D1. 2
T2 G2-4 'सृष्टानि; T1 G1 'सृष्टानि; M2 'विष्टानि. — ^c)
K3. 4 B2. 3. 4m D1. 3. 5 अन्यैस् (for अल्पैस्). — ^d) B3
भरतर्षभ (for मनुजे).

तीर्थानां पृथिवीपाल व्रतानां च विशां पते ॥ ६
तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः ।
भवेम धृतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनाच्चप ॥ ७
भवानपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत ।
अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८
भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
ध्रुवं प्राप्स्यसि दुष्प्रापाल्लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९
प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् ।
गङ्गाद्याः सरितश्चैव प्लक्षादींश्च वनस्पतीन् ।
त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ॥ १०
यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ।
कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ११

5 ^a) K4 Dn2. n3 D3 T2 G2. 3 भवतो (for 'न्तो).
G4 भ्रातरो भवतः शूरा. — ^b) M2 पराः (for सदा). — ^d)
Dn D6 गच्छाम; D3-5 गच्छामो (for गच्छेम).

6 ^b) K4 B1-3 D प्राप्नुयामः. Ś1 K1. 2 D3. 4 फलं सुखं;
K4 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 M2 सुखं (B2 M2 शुभं) फलं.
— D2 om. 6^d-7^c.

7 D2 om. 7^{abc} (cf. v.l. 6). — ^b) D1 शुभ-; T1 G1
शुभास (for शुद्धास). — ^d) T2 G2-4 'संस्पर्श' (for 'संदर्श').
D1. 2 पावनं तीर्थदर्शनं.

8 ^b) Ś1 K B3 D1-3. 5 धीमतः (for भारत). — ^c)
Ś1 K1. 2. 4 D1. 2 तु (for च). — ^d) B2 D1. 2. 5 T1 G1
चैव हि; T2 G2-4 चानघ.

9 ^a) Dc दिलीपस्य (for च वीरस्य). — ^b) K4 भारत;
B4 धीमतः; S (except M2) पाण्डव (for पार्थिव). — ^c)
B1-3 Dc1 Dn1. n3 D3. 4. 6 T2 G3 M2 प्राप्स्यति; D5
यास्यति.

10 ^a) Dc पुण्यानि (for तीर्थानि). — ^c) M महाराज
(for मही). — After 10, S ins.:

471* भवद्भिः पालिताः शूरैस्तीर्थान्यायतनानि च ।
[Prior half=5^c.]

11 ^b) T1 प्रीतिरस्ति (for काचित्प्रीतिर्). Ś1 K1. 2
B2 Dc D3. 5 T G3 नरा (for जना). — ^d) T G तत्र;
M वचः (for ततः).

तीर्थानि हि महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा ।
 अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १२
 तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ।
 यान्युवाच च देवर्षिलोमशः सुमहातपाः ॥ १३
 विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यटस्व नराधिप ।
 धूतपाप्मा सहास्माभिर्लोमशेन च पालितः ॥ १४
 स तथा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिप्लुतः ।
 भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 बाढमित्यब्रवीत्सर्वास्तानृपीन्पाण्डवर्षभः ॥ १५
 लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितम् ।
 ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ।
 द्रौपद्या चानवद्याङ्ग्या गमनाय मनो दधे ॥ १६
 अथ व्यासो महाभागस्तथा नारदपर्वतौ ।
 काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः ॥ १७
 तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ।

सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथानुवन् ॥ १८
 युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
 मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ १९
 शरीरनियमं ह्याहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम् ।
 मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ २०
 मनो ह्यदुष्टं शूराणां पर्याप्तं वै नराधिप ।
 मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ २१
 ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
 दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २२
 ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥ २३
 लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
 नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥ २४
 धौम्येन सहिता वीरास्तथान्यैर्वनवासिभिः ।
 मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुण्येण प्रययुस्ततः ॥ २५

C. 3. 8484.
 B. 3. 93. 26
 K. 3. 91. 27

12 ^a) M तु (for हि). — ^b) Ś₁ K₁ G₁ सह (for सदा). — ^c) Ś₁ K₁. 2 अव (for अनु).

13 ^a) Ś₁ K₁. 2 तानि ह्युक्तानि; K₄ तथात्यु; D₁ तथाप्यु; D₃ तथेत्यु (for तीर्थान्यु). — After 13^{ab}, B₃ ins.:

472* नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ।

[Cf. 17^{ab}.]

— ^c) K₃ यान्युवाचाथ; D₁₋₃. 5 यानि वक्ता च. T₁ यान्या-
 न्युवाच देवर्षि.

14 B₄ transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — ^b) Ś₁ K D₁₋₃. 5 महीपते (for नरा). — After 14^{ab}, K₁. 4 D₁₋₃ ins.:

473* ऋषिकुल्याश्च कात्स्नर्येन लोडयस्व युधिष्ठिर ।

— ^d) K₂ B D (except D₁₋₃. 5) T₁ G₁ M [अ]भि-
 (for च).

15 ^a) K₃ तदा; B D (except D₁₋₃. 5) राजा (for तथा). — D₄ om. (hapl.) 15^d-16^c. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 2. 5. 6 भरतर्षभ (D₅. 6 भः) (for पाण्ड). —

16 D₄ om. 16^{abc} (cf. v.l. 15). — ^a) K₂ T G₃. 4 प्राप्य (for ज्ञाप्य).

17 ^b) B₂₋₄ Dn D₄ पर्वतनारदौ (by transp.). — ^c) Ś₁ K D₀ D₁₋₃. 5 M₁ पाण्डवान्. K₂ प्रष्टुं; T₁ दृष्ट्वा (for द्रष्टुं).

19 Before 19, B₄ Dc Dn D₄. 6 ins. ऋषय ऊचुः.

— K₁ om. 19^{ab}. — ^b) Ś₁ सेन सु; K₄ D₁. 5 T₁ M₁ मनःसु; D₂ मनस्य; D₃ मानसं; T₂ G₂₋₄ M₂ मनसः (for मनसा). — ^d) = 21^d. N M₁ यास्यथ (Ś₁ Dc₂ Dn₁ त); M₂ गच्छथ (for गच्छत).

20 G₁ om. (hapl.) 20-21. — ^a) K₁. 2 शरीरं नियमं. Ś₁ K₁. 2 B₂ Dn प्राहुर; D₅ त्वाहुर (for ह्याहुर). — K₃ om. 20^b-21^d, and (erroneously) repeats instead 3. 90. 9^d-19^b. — ^b) Ś₁ B₁. 3. 4 T₂ (after corr.) G₃ मानसं (for मानुषं). B₃ महत् (for व्रतम्). B₂ D₄. 6 ब्राह्मणानां च सांप्रतं; D₅ णानां महद्भूतं. — ^c) K (K₃ om.) B₂ D₁₋₃ M₂ मनोविशुद्धिं; Dc शुद्ध्या; T₁ शुद्धं. — ^d) D₃. 5 बुधाः (for द्विजाः).

21 K₃ G₁ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^a) B₁. 3. 4 Dn D₄. 6 शौचाय (Dn₂ थं) (for शूराणां). — Ś₁ K₁. 2 om. 21^{cd}. — ^d) = 19^d. K₄ M₂ गच्छथ; B Dn D₄. 6 द्रक्ष्यथ (B₂ यास्यथ) (for गच्छत).

22 ^a) Ś₁ मनसः; K₁. 2 मनुषैः; K₄ D₂. 3 M₁ मानुषैः (for मानसैः). K₃ ये चाप्यनुगताः पौराः.

23 ^d) T₂ G₂₋₄ देवं (for दिव्यं).

25 ^b) B Dn D₄. 6 तथा तैर्.

26 ^a) B₃ कांचनानि; G₁ कार्मुकाणि (for कठिं). — ^c) T₂ G₂₋₄ M₂ अभेद्य (for भैः). — ^d) Ś₁ B₄ Dc D₃. 5

C. 3. 8484
B. 3. 93. 27
K. 3. 91. 28

कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः ।
अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्तदा ॥ २६
इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः ।

महानसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ २७
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः समार्गणाः ।
प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा जनमेजय ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

युधिष्ठिर उवाच ।

न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
तथास्मि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १
परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मरतानपि ।
ते च लोमश लोकेऽसिन्नृध्यन्ते केन हेतुना ॥ २

लोमश उवाच ।

नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथंचन ।
यद्धर्मेण वर्धेरन्नधर्मरुचयो जनाः ॥ ३
वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४
मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।
वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ॥ ५
पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।
अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्त्यजिरेऽसुराः ॥ ६
तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।
तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७
दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।
क्रोधादहीस्ततोऽलज्जा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ॥ ८

अनुचरन्; K₃ उपचं; T₂ G₂₋₄ अभ्यचं. Ś₁ K₁. 2. 4 Dc
तथा; B₂ Dn D₄. 6 ततः (for तदा)

28 ^b) T G₂. 3 तूणावंतः. T₂ G₃ समार्गणैः.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T G₂₋₄
M₁ आरण्य. — Sub-parvan: B₁₋₃ Dc₁ Dn₁. n₂ D₄. 6
T₁ तीर्थयात्रा (B₂ cont. लोमशतीर्थयात्रा); K₃. 4 B₄ Dc₂
Dn₃ D₁₋₃. 5 T₂ G₁. 3 (all om. sub-parvan name)
mention only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: T₂ G₃
पाण्डवप्रस्थानं; G₁ पाण्डवप्रस्थापनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn₁ (sup. lin.). n₂ 93; Dn₃ M₂
94; D₁ 97; T G M₁ 92. — Śloka no.; Dn 29;
D₁ 30.

92

2 ^b) T₁ G₁ M तानधर्म- (M₂ में); T₂ G₂₋₄ तथाधर्म-
(for न च धर्म-). Ś₁ K₃ B₂ Dn D₂₋₄. 6 गतान्; K₄
परान् (for रतान्). — ^a Ś₁ K₂ तप्यन्ते; K₁ स्पृश्यं; K₃
नन्दं; K₄ दृश्यं; B₁. 4 Dc D₅ तृप्यं; D₁. 2 वर्धं; D₃
दीप्यं; T₁ बुध्यं (for क्रध्यन्ते).

3 ^{ab}) K₃ G₂. 4 transp. राजन् and कार्य. Dc कर्तव्यं
तत् (for कार्यं पार्थ). K₃. 4 D₁₋₃ कदा (for कथं). — ^c)
Dn D₄. 6 वर्धेयुर्; T₂ G₂₋₄ सिध्येरन्. — ^d) Ś₁ K D₁₋₃. 5
तेधर्मरुं; B₁ अधर्मरतयो; B₂ मतयो. Dc D₃. 5 T₂ G₃. 4
नराः.

4 ^a) K₄ अधर्मेणैव ते तावत्; Dc D₃. 5 अधर्मेणैवते
राजन्. — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₅ समूलं. Ś₁ K D₁. 2. 5 च (for
तु). — After 4, S (except M₂) ins.:

474* यत्र धर्मेण वर्धन्ते राजानो राजसत्तम ।

सर्वान्सपत्नान्वाधन्ते राज्यं चैषां विवर्धते ।

6 ^a) Ś₁ K D₁. 2 M₂ चैतत्; G₄ सर्वं (for चैव). — ^b)
Ś₁ K B₁. 3 D₁. 2 सर्वं दृष्टं (by transp.). Dc चैवं; G₄
चैव (for सर्वं). K₄ Dn₂ D₁. 2 प्रभो (for विभो). — ^c)
T₂ G₃ धर्मान् (for धर्म). — ^d) Ś₁ K₁. 2 अधर्मं भेजिरे;
G₁ धर्मं तं भेजिरे (for धर्मं तत्त्यजिरे).

7 Ś₁ om. (hapl.) 7^{ab}. — ^a) D₅ देवास्तीर्थानि (by
transp.). — ^b) G₂ पार्थिवां (for भारतां). — ^d) K₃
सर्वान् (for पूर्वम्).

8 K₃ om. 8. — ^a) K₄ transp. मानः and समभवत्.
— ^b) B₃ [S]स्य जायते; Dn₁. n₂ G₄ [S]भ्यजायत; D₃ [S]
भ्यजायते; T₁ ह्यजायत; T₂ G₂. 3 [S]भिजायते; G₁ [S]प्य-

तानलज्जान्गतहीकान्हीनवृत्तान्वृथाव्रतान् ।
 क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ।
 लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरानृष ॥ ९
 तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दर्पोपहतचेतसः ।
 दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः ॥ १०
 तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिना तथा ।
 दर्पाभिभूतान्कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः ॥ ११
 मानाभिभूतानचिराद्विनाशः प्रत्यपद्यत ।
 निर्यशस्यास्ततो दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ॥ १२
 देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ।
 अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च ॥ १३
 तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ।
 प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ १४

एवं हि दानवन्तश्च क्रियावन्तश्च सर्वशः ।
 तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम् ॥ १५
 तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ।
 पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः सनातनः ॥ १६
 यथैव हि नृगो राजा शिविरौशीनरो यथा ।
 भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरुरवाः ॥ १७
 चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते ।
 तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥ १८
 अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशां पते ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्धासि विपुलां श्रियम् ॥ १९
 यथा चेक्ष्वाकुरचरत्सपुत्रजनबान्धवः ।
 मुचुकुन्दोऽथ मान्धाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥ २०
 कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोवलात् ।

C. 3. 8507
 B. 3. 94. 21
 K. 3. 92. 23

जायत. — °) D1. 2 मोहस; D5 नश्यत्; T1 G2 अश्रीस; G1 अभीस (for अहीस). Ś1 राज्ञां; K1. 2 राजन् (for सलज्जा). K4 D3 क्रोधोद्धवात्तथा तेषां. — °) Ś1 K (K3 om.) लज्जा वृत्तं; D3 प्रज्ञा वृत्तं; M2 वृत्तमेषां (for वृत्तं तेषां).

9 °) K4 D1 G1 विलज्जान्; T G2-4 M2 निर्लज्जान् (for अलज्जान्). K4 Dc D3 नष्टवृत्तान्; B Dn1. n2 अनहीकान्; D1 T G2-4 गतश्रीं; M2 हतश्रीं (for गतहीं). D5 तान्नष्टलज्जान्विवृत्तान्. — °) K4 D3 वृथाचारान्; Dc पापाचारान्; D5 वृथादानान् (for हीनवृत्तान्). Ś1 K1. 2 D1. 2 वृथामतीन्; K3 तथामतीन्; B2 गतव्रतान्; G1 तथागतान्; G4 वृथा स्थितान् (for वृथां). — °) K3. 4 D5 समं (for क्षमा). D3 सत्यं (for लक्ष्मीश्च). K1. 2 च दर्पश्च; D4 स्वधर्मश्च. — °) K3. 4 D1-3. 5 च (for तु).

11 Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 11^a (with 10^{bcd}); G4 om. 11^{ab}. — 11^a = 10^a. — °) Ś1 K D3. 5 भृशं; B Dc Dn D1. 2. 4. 6 हतान् (B2 सह); T1 तदा (for तथा). — K3 om. 11^{cd}; Dn3 D3. 5 om. (hapl.) from कौन्तेय (in 11^c) up to भूतान् (in 12^a).

12 K3 reads 12^{ab} after 10^{ab}. Dn3 D3. 5 om. मानाभिभूतान् (cf. v.l. 11). — °) Dn D3. 4. 6 S (except M2) समं (for प्रत्यं). — K3 om. 12^{cd}. — °) Dn1 S निर्यशस्कास्. B1 Dn D5 तथा; D4. 6 तदा (for ततो). — After 12, S ins.:

475* अधर्मरुचयो राजन्नलक्ष्म्या समधिष्ठिताः ।

13 °) Dn1. n2 D3. 5. 6 M2 देवांस्तु (for देवां). K3 D1. 2 च (for तु). T G M1 ततो देवाः सागरांश्च. — °) T2 G2-4 पुण्यं (for धर्मं).

14 °) K3. 4 D1. 2 M2 प्राजहुः. Ś1 K Dc D1 M1 सर्वदुःखानि (K3 दुष्टानि).

15 °) N M2 आदानं (K3 ते दानं) (for हि दानं), and निरादानां (for क्रियावन्तं). — °) T1 धृतिम्; G4 धर्मम् (for भूतिम्). G4 उत्तमम् (for उत्तमाम्).

17 °) G2. 4 यथा (for गयः). Ś1 K1. 2 गयः पूरुवा यथा.

18 °) K4 D1-3 नित्याः; T G युक्ताः (for नित्यं).

19 °) T2 G2-4 तेलभन्त (for अलभन्त). — °) Ś1 K1-3 B Dn D2. 3. 6 लब्ध्वा सु (Ś1 K1. 2 च); D4 लब्ध्वाशु; D5 लप्स्यसे (for लब्धासि).

20 °) K4 B Dc Dn D4. 6 अभवत्; D5 कुरवः (for अचरत्).

21 °) K4 T G लप्स्यसे; B Dn D3-6 M2 वेत्स्यसि (for से).

22 °) K1 G1 धार्तराष्ट्रः. Ś1 K1. 2 च (for तु). B Dn D4. 6 G4 [अ]धर्मेण (for दर्पेण). D3. 5 transp. दर्पेण and मोहेन. K1 G1 वशीकृतः. — °) N नचिरादि (B Dc Dn D4. 6 द्वै) विनश्यन्ति (D3. 5 नशिष्यन्ति).

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 Dn3 T G2-4

C. 3. 8508
B. 3. 94. 22
K. 3. 92. 23

देवर्षयश्च कात्स्न्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसे ॥ २१
धार्तराष्ट्रास्तु दर्पेण मोहेन च वशीकृताः ।

नचिराद्रिनशिष्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

वैशंपायन उवाच ।

ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह ।
क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १
ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥ २
तत्र देवान्पितृन्विप्रास्तर्पयित्वा पुनः पुनः ।
कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च कौरवाः ॥ ३
वालकोट्यां वृषप्रस्थे गिरावुष्य च पाण्डवाः ।
बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४
प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।

ऊषुराप्नुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ५
गङ्गायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ।
विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ॥ ६
तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
जग्मुः पाण्डुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७
तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
संतर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा द्विजान् ॥ ८
ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसत्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ ९
सरो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।

M₁ आरण्य. — Sub-parvan: B₁₋₃ T₁ तीर्थयात्रा; K₃. 4
B₄ D G₁ (all om. sub-parvan name) mention only
लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2 B₄ लोमशवाक्यं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (sup. lin.)
94; Dn₃ M₃ 95; D₁ 98; T G M₁ 93. — Śloka no.:
Dn 22.

93

1 ^a) T₂ G₂₋₄ तदा (for तथा). — ^b) B₂ T₁ हि (for
ह). — ^c) K₁. 2 G₁. 2 पालाः. — ^d) S (except T₁ G₄)
नैमिषा.

3 ^a) D₃. 5 चैव (for विप्रान्). — ^c) B₃ D₅ (with
hiatus) तीर्थे अश्वतीर्थे; D₂ तीर्थे च श्वतीर्थे; G₁ तीर्थे ये च
मत्स्या; G₄ M₁ तीर्थे च तीर्थे च. — ^d) D₂ स्नातास्तीर्थे; D₅
महातीर्थे (for गवां तीर्थे). K₃ च कौरव; Dn D₃. 5. 6
M₃ च भारत. D₁ स्नाताः सर्वे तु पाण्डवाः.

4 ^a) Ś₁ K₁₋₃ कालकूट्यां; D कालकोट्यां; G₂. 4 पाल.
N G₁. 2 M₃ विषप्रस्थे (D₃ रवि; D₅ विषप्रस्थे:). — ^b)
Dn कौरवाः (for पाण्डवाः)!

5 ^c) K B₃ Dc D₁. 2. 5 T₁ G₁ M₂ आप्ताव्य; T₂ G₂₋₄
चाप्लाव्य (for आहुत्य).

6 G₁ om. (hapl.) 6^a-8^b. — ^a) T G (G₁ om.)
चापि (for चैव). — T₁ om. 6^c-8^b.

7 T₁ G₁ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) D₁ संजुष्टाः; D₂
संजुष्टाः; M₁ संजुष्टां (for जुष्टां च). Ś₁ वा (for च).
— ^b) K₄ (m as in text) देशान्; T₂ G₃ वेदिं (for वेदीं).
Ś₁ K₃. 4 Dc D₁₋₃. 5 विशां पते (for प्रजा).

8 T₁ G₁ om. 8^{ab} (cf. v.l. 6); G₄ om. 8. — ^a)
Ś₁ K Dc D₁. 2 राजन् (for वीराः). — ^b) D₃. 5 om. च.

9 ^b) D₃. 5 [अ]नु; T G₃ [अ]पि (for [अ]भि). B
Dn D₁. 2. 4. 6 संस्कृतं; D₃. 5 पालितं; T₂ G संस्कृताः (G₁
रक्षितं) (for संस्कृतम्). — ^d) D₁ G₄ द्युता (for द्युते).
— After 9, K₁ ins. 476* (om. line 2).

10 ^a) B Dn D₄. 6 सरो (for सरो). B₂ नाम (for
यत्र). — ^b) Ś₁ K₁. 2 यत्र पुण्या; B₂ D₅ पुण्या यत्र (for
पुण्या चैव). — B D (except D₁₋₃. 5) ins. after 10^{ab}:
K₁ (om. line 2) ins. after 9:

476* वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता ।
दिभ्यं पवित्रकूटं च पवित्रधरणीधरम् ।

ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ॥ १०
 अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
 उवास च स्वयं यत्र धर्मो राजन्सनातनः ॥ ११
 सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशां पते ।
 यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १२
 तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
 ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ॥ १३
 ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजमुस्तपोधनाः ।
 चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना तदा ॥ १४
 तत्र विद्यातपोनित्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 कथाः प्रचक्रिरे पुण्याः सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १५

तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः ।
 शमठोऽकथयद्राजन्नामूर्तरयसं गयम् ॥ १६
 अमूर्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
 पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १७
 यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वन्नो बहुदक्षिणः ।
 यत्रान्नपर्वता राजञ्जतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८
 घृतकुल्याश्च दध्मश्च नद्यो बहुशतास्तथा ।
 व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥ १९
 अहन्यहनि चाप्येतद्याचतां संप्रदीयते ।
 अन्यत्तु ब्राह्मणा राजन्भुञ्जतेऽन्नं सुसंस्कृतम् ॥ २०
 तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।

C. 3. 8532
 B. 3. 95. 22
 K. 3. 93. 24

[(L. 2) B₁ पवित्रं चित्रकूटं च (for the prior half).
 B₁. 2 Dc पवित्रे धरणीधरे (for the posterior half).]

— °) K₁. 2 स्वर्गपुण्यं; B₁ Dc Dn₂ सुपुण्यं च; B₃ सुपुण्यं
 तु; G₄ सुपूर्णं तत्. — °) Ś₁ K₁ ब्रह्मसरो नृप; K₃ D₁ सरो-
 तुलं; K₄ सरोमलं; D₂ सरो अलं; D₃. 5 सरोभवत्; S पुण्य-
 (M ब्रह्म)सरोतुलं (T₁ जलं).

11 °) S (except M₂) यत्र भगवान् (by transp.).
 — °) Ś₁ K₁. 2. 4 B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 G₄ तत्र (for यत्र).
 — °) K₄ B D (except D₁-3. 5) धर्मराजः; T₁ राजधर्मः;
 T₂ G₂. 3 M राजन्धर्मः (by transp.); G₁ राजा धर्मः; G₄
 राजधर्म.

12 °) K₃ D₃. 5 यत्र (for चैव). — °) T₂ G₁. 3. 4
 समुद्भेदे. D₅ [S]पि दृश्यते (for विशां पते). — °) Ś₁ घृत्
 (for धृक्).

13 °) S (except M₂) राजन् (for वीराः). — °) Ś₁ K₁. 2
 तथेजिरे; K₃ च भेजिरे (for तदेजिरे). D₁. 2. 5
 चातुर्मास्येन ईजिरे. — °) Ś₁ K₁. 2 G₂ तत्र (for यत्र). K
 B₁. 3 D₁. 2 T₁ M अक्षय्यः; T₂ G₂-4 अक्षय्यो (for अक्षय-).
 T₂ G₂-4 महावटः (for -वटो महान्). — After 13, B Dc
 Dn D₄. 6 ins.:

477* अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र वै फलम् ।

ते तु तत्रोपवासांस्तु चकुर्निश्चितमानसाः ।

[(L. 1) Dc तत्र (for यत्र). — (L. 2) Dc नियतं
 (for निश्चितं).]

14 °) S वर्तमानेषु वै तस्य चातुर्मास्येषु भारत.

15 Ś₁ om. (hapl.) 15. — °) D₅ यत्र (for तत्र).
 K₁ (corrupt) वर्णा; K₂ B Dn D₄. 6 वृद्धा; K₃. 4 Dc

D₁-3. 5 T₁ युक्ता. — °) K₁. 2 B Dn D₄. 6 T G₂-4 कथां
 (for कथाः). K₁ पुत्राः; K₂ पुण्यं; B Dn D₄. 6 पुण्यां;
 T₂ G₂-4 सर्वे (for पुण्याः). — °) D₃. 5 सर्व एव; M सद-
 स्याद्या (for सिस्या).

16 °) Ś₁ B₂ (m as in text) तपः; K₁. 2 उप
 (sic) (for व्रत). — °) Ś₁ K₁. 2 M₁ कौमारः. — B₃
 om. from 16^{cd} up to 3. 94. 6. — °) T G आधूर्तरजसं;
 M आसूर्तरय (M₂ ज)सं.

17 B₃ om. 17 (cf. v.l. 16). Before 17, K₃. 4 B
 (B₃ om.) D G₂ Mins. शमठ उं (G₂ M om. उं). — °) S
 आधू (T₂ G₃ अधू; G₁ नाधू; M आसू)र्तरजसः पुत्रो.
 — °) Ś₁ K₂ D₁ G₁ सत्तम. — °) Dc S (except M₂)
 तस्य (for यस्य). — °) D₃. 5 पाण्डव (for भारत).

18 B₃ om. 18 (cf. v.l. 16). — °) K₃. 4 Dc G₄
 M तस्य (for यस्य). — °) T₂ G₃. 4 वसतो. D₁ T₂ G₃. 4
 भूरिदक्षिणः. — °) S (except T₁) आसन्धतसह.

19 B₃ T₁ (hapl.) om. 19 (for B₃ cf. v.l. 16).
 — °) K₄ D₁. 2 प्रकाराश्च; G₂. 4 प्रवाहश्च. — °) Ś₁ K₁. 2
 च सर्वशः (for सह).

20 B₃ om. 20 (cf. v.l. 16). — °) B (B₃ om.)
 Dn D₄. 6 T₂ G₃ एवं (for एतद्). — °) Ś₁ K D₁ च
 (for सं). — °) Ś₁ K₁. 2 ततः स; K₃ तत्र स; K₄ अन्यत्र;
 B (B₃ om.) Dn D₄. 6 अन्ये च; Dc अन्ये तत्; D₁. 2 तत्र
 स; D₃. 5 अन्यं तु; G₁ अशंतु (for अन्यत्तु).

21 B₃ om. 21 (cf. v.l. 16). — °) K₁. 2 T₂ G₂. 3
 तत्रैव (for तत्र वै). — G₄ om. 21^{cd}. — °) B₂ D (except
 D₁. 2) च; T₂ G₃ सं (for स). — °) K₄ D₅ ब्रह्मघोषेण.

C. 3. 8532
B. 3. 95. 22
K. 3. 93. 24

न स्म प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २१
पुण्येन चरता राजन्भूदिशः खं नभस्तथा ।
आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतम् ॥ २२
तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २३
गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ।
यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ २४

न स्म पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २५
कथं नु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः ।
पुनः शक्ष्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥ २६
एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञे महात्मनः ।
बभूवुरस्य सरसः समीपे कुरुनन्दन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।

ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।

अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १

तत्र वै लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः ।

22 B₃ om. 22 (cf. v.l. 16). — ^a) Ś₁ K₁. 2 पुण्ये-
नाचरता; T₂ G₃ नोच्चरिता; G₂. 4 नोच्चरिता. — ^b) K₂
नभस्तथा; K₃ दिवस्तथा; D₃. 5 वियत्तदा; T G₂-4 M तथा
(T₂ G₂. 3 दा) नृप. — ^d) K₄ D₁. 2 T G₃ M₁ अस्यासीन्;
D₃. 5 अस्य च (for अप्यासीन्). Ś₁ K₁-3 तदासीन्महाद्भुतं;
G₁ तत्तदासीन्महाद्भुतं.

23 B₃ om. 23 (cf. v.l. 16). — ^a) Ś₁ K₁. 2 ततः;
Dn₂ G₁ यत्र (for तत्र). — ^b) Ś₁ K₁. 2 गयस्य (for
मनुष्या). — ^c) S (except T₂ G₃) गुणैस् (for शुभैस्).

24 B₃ om. 24 (cf. v.l. 16). — ^a) K₂ B (B₃ om.)
न्वद्य; D₃ त्वन्नं; D₅ त्वन्न; M₁ त्वस्य (for त्वद्य). — ^b) K₁. 2
Dc इच्छवः (for ईप्सवः). — ^c) B₁ Dn D₄-6 तत्र. Ś₁
K₁. 2 शिष्टाश्च; S शेषस्य.

25 B₃ om. 25 (cf. v.l. 16). — ^a) K₃ पुरा स्म; B
(B₃ om.) Dn D₄. 6 तत्पूर्वे; Dc स्म पृष्ठे (for स्म पूर्वे). T₂
G₃. 4 नरा (for जना). — ^c) Ś₁ K₁. 2 यथा (for यद).

26 B₃ om. 26 (cf. v.l. 16). — ^a) K₄ D (except
D₃. 5) तु (for नु). — After 26, N (except D₃. 5)
ins.:

478* सिकता वा यथा लोक यथा वा दिवि तारकाः ।

यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाः स्म केनचित् ।

तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः ।

[(L. 1) Ś₁ K₁. 2 च (for the first वा). — (L. 2)

Ś₁ K₁. 2 वर्षोमसां (for वा वर्षतो). B₄ च काश्चन (for स्म

केनचित्).]

27 B₃ om. 27 (cf. v.l. 16). — ^a) T₂ G M₂ स्युर
(G₁ तु; M₂ सु) बहुशः (for सुबहवः). Ś₁ K Dc D₁-3. 5
एवं बहुविधा वाचः. — ^b) B (B₃ om.) Dn D₄. 6 T₁ G₁
यज्ञा (for यज्ञे). Ś₁ K B₂ Dn D₂. 4. 6 महीपतेः; B₁. 4
DcD₁. 3. 5 महीपते. — ^c) K₃. 4 D₃ तस्य (for अस्य). G₁
गाथाश्च (for सरसः).

Colophon om. in B₃. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2
Dn₂ T G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: B₂ Dn₁. n₂
D₄. 6 T₁ तीर्थयात्रा (B₂ cont. लोमशतीर्थयात्रा); K₃. 4 B₄
Dc Dn₃ D₁-3. 5 G₁ (all om. sub-parvan name)
mention only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: K₃
गयवृत्तांतं; Dc₂ गययज्ञाख्यानं; T₂ G₃ गययज्ञस्तुतिः.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₂ 95;
Dn₃ M₂ 96; D₁ 99; T G M₁ 94. — Śloka no.:
Dn 29.

94

2 B₃ om. 2-6 (cf. v.l. 3. 93. 16). — ^a) K₂. 4
B (B₃ om.) Dn D₁. 3-6 तत्रैव (for तत्र वै). — ^b) T₂
G₂-4 द्विपदां; G₁ M₂ गदतां (for वदतां). K₂ D₃. 5 वरः;
K₃ M₁ रं (for रः).

अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २
आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
किमर्थं चोद्भूतो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३

लोमश उवाच ।

इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५
तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितम् ।
चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६
समाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स प्रतिदृश्यते ॥ ७

ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ ८
तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन्नाजन्निश्चक्राम विशां पते ॥ ९
एवं स ब्राह्मणात्राजन्भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १०
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ।
पितृन्ददर्श गते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥ ११
सोऽपृच्छल्लम्बमानांस्तान्भवन्त इह किंपराः ।
संतानहेतोरिति ते तमूचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२
ते तस्मै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ।
गर्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥ १३

C. 3. 8555
B. 3. 96. 16
K. 3. 94. 16

3 B₃ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^c) K₄ D₁. 3 T G₃. 4 M₂ चोद्भूतो; B₁. 2 Dc D₄. 6 चोद्यतो; B₄ Dn D₄ चोदितो; G₁. 2 चोद्यते; M₁ चोत्थितो.

5 B₃ om. 5 (cf. v.l. 2). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 2 उक्तवान् (for उवाच). — K₁ om. 5^{cd}.

6 B₃ om. 6 (cf. v.l. 2). — ^a) Ś₁ K₂. 3 Dn D₄. 6 तस्मिन्स; M₂ स तस्मै (by transp.). Ś₁ K B₁ (m as in text) Dc D₁-3. 5 नैच्छत् (for नादात्). — ^b) Ś₁ K B₁ (m as in text) Dc D₁-3 पुत्रं दातुं तथाविधं. — ^c) Ś₁ K₁. 2 दितिजस् (for सोऽसुरस्). T G₂-4 M तस्मै (for तस्य). G₁ चुक्रोध वज्री तस्मै तु. — ^d) K₄ S ब्राह्मणाय (for 'णस्य). — After 6, Ś₁ (om. lines 1-2) K (K₂-4 om. lines 1-2) B (B₁. 3 om. lines 3-4) D (Dc om. lines 3-4; D₁-3. 5 om. lines 1-2) S (T₁ G₁. 2. 4 om. lines 3-4; T₂ reading lines 3-4 in marg.) ins.:

479* तदा प्रभृति राजेन्द्र ब्रह्माहासुरसत्तमः ।

मन्युमान्भ्रातरं छागं मायावी प्रचकार ह ।

मेषरूपी च वातापिः कामरूपोऽभवत्क्षणात् ।

संस्कृत्य भोजयति तं विप्रान्स स्म जिघांसति ।

[(L. 1) K₁ B Dc Dn D₄. 6 इल्वलो ब्रह्माहासुरः (for the posterior half). — (L. 2) K₁ B Dc Dn D₄. 6 ह्यकरोत्ततः (for प्रचकार ह). — (L. 3) Ś₁ K₁. 2 D₅ 'रूपश्च (for 'रूपी). B₂. 4 Dn D₄. 6 T₂ G₃ 'रूपी (for 'रूपो). — (L. 4) K₃ भोजयामास; B₂. 4 Dn D₄. 6 T₂ G₃ च (T₂ G₃ तं) भोजयति (for भोजयति तं). K₃ ब्राह्मणान्स जिघांसया; B₂. 4 Dn D₄. 6 T₂ G₃ ततो विप्रं जिघांसति.]

7 ^a) K₃ B D (except D₃. 5) M स चा' (for समा'). Ś₁ K B₁. 3 Dc D₁. 3. 5 तं (for यं). — ^d) B₄ स; Dc Dn₁ D₁. 3 G₁ सं; T₂ G₂-4 च (for स्म). Ś₁ K₁-3 B₁. 3. 4 D प्रत्यदृश्यत; G₁ परिदृश्यते.

8 ^c) D₁. 2 T G ब्राह्मणं भोजयित्वासौ (D₁. 2 'त्वा तं; G₁ 'त्वा स). — ^d) M सोसुरः पुनराह्वयत्. — After 8, K₁ B D (except D₂. 3. 5) S ins.:

480* तामिल्वलेन सहता स्वरेण गिरमीरिताम् ।

श्रुत्वातिमायो बलवान्निष्प्रं ब्राह्मणकण्टकः ।

[(L. 1) B₃. 4 Dc [अ]सुरेण (for स्वरेण). K₁ B Dc Dn D₁. 4. 5 वाचम् (for गिरम्).]

9 D₃ om. 9^a-10^b. — ^a) M₁ (? gloss) कुक्षि (for पार्श्व). Ś₁ K D₁. 2. 5 स तस्य पार्श्वं निर्भिद्य. — ^d) Ś₁ K₁. 2 महामते; M₁ महीपते (for विशां पते).

11 ^b) K₁. 2 D₅ एकस्मिन्; K₃ स तस्मिन्. Ś₁ K D₁. 2 आगते; D₅ आगतः (for एव तु). — 11^{cd} = (var.) 1. 41. 3^{cd}. — ^c) Dc कौतेय; T₂ G गते तु. — ^d) K₄ B₄ (m as in text) D₁. 2 T G₁-3 M₂ अवाह्युखान् (for अधो').

12 ^a) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 M₁ लंबतस्तानपृच्छत्स. — ^b) T₂ G₂-4 भगवंतश्च (for भवन्त इह). K₃ इति; Dc Dn D₄ G₁ इव (for इह). K₃ के परे; K₄ के पराः; B₂m कल्पिताः; Dn D₄ कंप्तिताः; D₃ G₄ किं पुरा; D₅ केचन; G₁ किं वरः (for किंपराः). — After 12^{ab}, S ins.:

481* किमर्थं वेह लम्बध्वं गते यूयमधोमुखाः ।

— M om. 12^{cd}. — ^d) K₂ B Dn D₄-8 प्रत्युचुर. Ś₁ K₁. 2 ब्रह्मचारिणः; K₃. 4 Dc D₁-3. 5 G₄ ब्रह्मचारिणं.

G. 3. 8556
B. 3. 96. 16
K. 3. 94. 17

यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
स्यान्नोऽस्मान्निरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्रामुया गतिम् ॥ १४
स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ।
करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ १५
ततः प्रसवसंतानं चिन्तयन्भगवानृषिः ।
आत्मनः प्रसवस्यार्थे नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् ॥ १६
स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
संभृत्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ १७
स तां विदर्भराजाय पुत्रकामाय ताम्यते ।
निर्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ १८
सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा ।
विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्धत शुभानना ॥ १९
जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २०

अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ २१
ववृधे सा महाराज विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
अप्स्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥ २२
तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः खलंकृताः ।
दासीशतं च कल्याणीमुपतस्थुर्वशानुगाः ॥ २३
सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ।
आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभो ॥ २४
यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् ।
न वत्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ २५
सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति ।
तोषयामास पितरं शीलेन खजनं तथा ॥ २६
वैदर्भी तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता ।
मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यां सुतामिति ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

14 G₁ om. 14^c-16^d. — ^a) T₁ त्वं पुत्र प्राप्नुया गतिं;
M लोकांश्चैवामुयामहे.

15 G₁ om. 15 (cf. v.l. 14). — After 15, K₃ ins.:
482* स चाथ जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।

लेभिरे पितरश्चास्य लोकात्राजन्यथेप्सितान् ।

[Line 1=(var.) 495*.]

16 G₁ om. 16 (cf. v.l. 14). — After 16, K₃
(marg. sec. m.) ins.:

483* ऋषिर्हि प्रतपा नाम विधाय वरमुत्तमम् ।

17 ^c) K₃ D₃ T₂ G₂₋₄ संहत्य; B Dn D₄. 6 संगृह्य;
Dc तद्गृह्य; D₅ M₂ संहत्य; T₁ संसृत्य; M₁ संस्मृत्य. Ś₁
K₁. 2. 4 D₁. 2. 5 तन्मयैर् (for तत्समैर्).

18 ^a) B D (except D₁-3. 5) राजस्य. — ^b) Ś₁ K
D₁-3. 5 धीमते; G₁ श्रम्यं; M शाम्यं (for ताम्यं). B Dc
Dn D₄. 6 पुत्रार्थं तप्यतस् (Dc ते) तपः.

19 ^b) = 3. 50. 12^d. Ś₁ K₂ B₁ D₃ सौदामिनी. — ^c)
Cf. 1. 65. 11^c. — ^d) K₃ M वरा (for शुभां).

20 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₁. 2 तु (for च).

21 ^a) T₂ G₃ तं (for तां). — ^b) G₁ पृथिवीपते
(for वसुं).

23 ^a) T₂ G₂₋₄ तां यौवनगतां राजन्; G₁ शुभां तां यौ-

वनगतां. — ^c) B Dn D₄₋₆ दास्यः (for दासी-). — D₃
om. from च (in 23^c) up to 24^d. — ^d) K₂ B₂ Dn₁
उपातस्थुर; K₃ M उपतस्थे. K₃. 4 Dc वशं गताः; M वशानुगं.

24 D₃ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^a) B₁. 4 Dc Dn
D₄₋₆ G₄ दिवि प्रभा; G₁ दिवप्रभ.

25 ^a) Ś₁ K Dc D₁. 2. 5 शुभां (for च तां). — ^b)
M तथा रूपं (for शीलाचारं).

26 ^a) T₂ G₃. 4 च (for तु). — ^b) Ś₁ [अ]प्सरसामति;
K₃ T₁ [अ]प्यप्सरसोपमा; D₅ [अ]प्सरसो ह्यति; T₂ G₂₋₄ [अ]प्सर-
सोपमा; G₁ [अ]तीव सुंदरी. D₃ रोहिणीव दिवि प्रभो
(=24^d). — ^d) Ś₁ K₁. 2 प्रति (for तथा).

27 ^{ab}) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 तां यौवनवतीं दृष्ट्वा वैदर्भाधि-
पतिर्नुपः. — ^d) B Dn D₄. 6 G₁ इमां सुतां (B₂m शुभां);
T₂ G₂₋₄ M₂ सुतामिमां (for मिति).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T G₂₋₄
M₁ आरण्य. — Sub-parvan: Dc Dn₂ T₁ तीर्थयात्रा;
(Dc cont. आगस्य). Omitting sub-parvan name, K₃. 4
B₂ D₁. 2 mention only लोमशतीर्थयात्रा (K₄ B₂ cont.
आगस्य); B₁. 3. 4 Dn₁ D₃-6 only आगस्य (or अगस्य);
and Dn₃ only अगस्यतीर्थयात्रा. — Adhy. name: T₂ G₃

९५

लोमश उवाच ।

यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
 तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १
 राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
 वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २
 एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ।
 प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुमपि नैच्छत ॥ ३
 ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
 महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥ ४
 तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।
 लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५
 न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि ।
 प्रयच्छ मामगस्त्याय ब्राह्मात्मानं मया पितः ॥ ६
 दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ।
 लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशां पते ॥ ७

प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत ।
 महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ॥ ८
 ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ।
 समुत्ससर्ज रम्भोरूर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९
 ततश्चीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च ।
 समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ १०
 गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः ।
 उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूलया ॥ ११
 सा प्रीत्या बहुमानाच्च पतिं पर्यचरत्तदा ।
 अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामकरोत्प्रभुः ॥ १२
 ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशां पते ।
 तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३
 स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
 श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४
 ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भामिनी ।

C. 3. 8584
 B. 3. 97. 15
 K. 3. 95. 15

लोपामुद्रोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 Dn1 (*sup. lin.*) 96; Dn3 M2 97; D1 100; T G M1
 95. — *Śloka no.*: Dn 30; D1 29.

95

1 ^{b)} B1. 4 M2 क्षमामिव; T G अनिदितां (for
 क्षमामिति). Ś1 K2-4 Dc D1-3. 5 योग्य (K4 'ग')रूपामि-
 वात्मनः.

2 ^{a)} Ś1 K1. 2 विवाहे; T2 G निवेश- (for निवेशे).
 — ^{b)} Ś1 K Dc D1. 2. 5 M1 [S]पत्य° (for पुत्र°). — ^{c)}
 Ś1 K1. 2 त्वा (for त्वां). T2 G2-4 महाभाग; M1 महाराज
 (for मही°).

3 ^{a)} Ś1 K D1-3. 5 तु (for स). K3. 4 D1. 2 ऋषिणा
 (for मुनिना). — ^{d)} Ś1 K1. 2 चापि; K3. 4 Dc D1. 2. 5
 चापि; B Dn D3. 4. 6 T1 M चैव (for अपि).

4 ^{a)} D1. 2 आहूय (for अभ्येत्य). — ^{b)} M1 स मही°
 (for पृथिवी°).

6 ^{a)} S (except M1) मत्कृते न (by transp.). — ^{d)}

Ś1 K Dc D1. 2 पाहि; D3 रक्ष (for ब्राहि).

7 ^{a)} Ś1 K1. 2 M2 राजन् (for राजा). — ^{d)} M1 प्रीति-
 पूर्व. T2 G2-4 महात्मने (for विशां पते).

9 K1 om. (hapl.) 9^a-10^b. — ^{ab)} S ततः सा तानि
 वासांसि तनूनि च मुद्रानि (G1 मुद्रान्याभरणानि) च. — ^{c)}
 K2. 3 Dc D2-4 M1 रम्भोरूर्. — ^{d)} S दिव्यान्या (T1
 सर्वाण्या)भरणानि च.

10 K1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{d)} D3 चचार (for
 बभूव). Ś1 K Dc D1. 2. 5 [अ]स्य तदा नृप; D3 वशवर्तिनी
 (for [आ]यतलो°).

11 ^{a)} Ś1 K1. 2 अथासाद्य; T2 G1. 3. 4 उपागम्य.

12 ^{a)} Dc Dn D1 प्रीता (for प्रीत्या). — ^{d)} B D3. 6
 T1 आचरत्; Dc Dn D4. 6 M2 अचरत्; T2 G2-4 M1 अग-
 मत्; G1 अहरत् (for अकरोत्). B1 पुनः; D2 तदा (for
 प्रभु°).

14 ^{b)} K1. 2 शमेन (for शौचेन). — ^{c)} D3. 5 प्रीत्या
 (for प्रीतो). — ^{d)} Ś1 K1. 2 B1. 2. 4 om. [आ].

15 ^{b)} B (B1 marg.) Dc Dn1. n3 D4-6 भामिनी.
 — ^{d)} S भर्तारमिदमब्रवीत्.

[335]

C. 3. 8584
B. 3. 97. 15
K. 3. 95. 15

तदा सप्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५

असंशयं प्रजाहेतोर्भार्या पतिरविन्दत ।

या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि ॥ १६

यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ।

तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि ॥ १७

इच्छामि त्वां स्रग्विणं च भूषणैश्च विभूषितम् ।

उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८

अगस्त्य उवाच ।

न वै धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम ।

यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ १९

लोपामुद्रोवाच ।

ईशोऽसि तपसा सर्वं समाहर्तुमिहेश्वर ।

क्षणेन जीवलोके यद्रसु किञ्चन विद्यते ॥ २०

अगस्त्य उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरं तु मे ।

यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २१

लोपामुद्रोवाच ।

अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतौ मम तपोधन ।

न चान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथञ्चन ॥ २२

न चापि धर्ममिच्छामि विलोप्तुं ते तपोधन ।

एतत्तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ २३

अगस्त्य उवाच ।

यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।

हन्त गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

16 B₃ om. 16^{cd}. — °) S तथा (for या तु). M₁ [अ]पि या (for त्वयि).

17 T₁ om. 17-18. — °) K₄ B₃ Dc D₅ T₂ G₁. 3 M₂ पितुर्गृहे (for पितुर्गृहे). — B₃ om. 17^c-19^d; G₁ om. 17^c-19^b.

18 B₃ T₁ G₁ om. 18 (cf. v.l. 17). — °) Ś₁ K₂ D₁. 2 M त्वा (for त्वां). — °) K₃. 4 D₁. 2 [अ]पि (for वि). — °) K₂ उपासितुं; K₃ उपपन्नं; D₁. 3. 5 °भोक्तुं (for °सर्तुं). — °) K₃ D₁-3 G₂. 4 °भूषितं; D₆ M₁ °भूषितां. — After 18, B₁. 2. 4 Dc Dn D₄. 6 T₂ (marg.) G₃ ins.:

484* अन्यथा नोपतिष्ठेयं चीरकाषायवासिनी ।

नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोऽयं कथञ्चन ।

19 B₃ om. 19; G₁ om. 19^{ab} (cf. v.l. 17). — °) B (B₃ om.) D (except D₁-3. 5) ते (for वै).

20 °) Ś₁ ममाहर्तुम्; D₃. 5 उपा°. K₁ B Dc Dn D₄-6 तपोधन (B₃ द्विजोत्तम); K₂ महेश्वर; S ममेप्सितं. — °) B वसु विद्यति (B₄ विद्यते वसु) किञ्चन; D₃ वसु विद्येत किञ्चन.

21 G₄ ऋषिः (for अगस्त्य उ°). — °) = 1. 143. 16^a. G₂ एव (for एतद्). K₁ °र्थत्वं; T₁ °तत्त्वं (for °स्थत्वं). — °) B₂ हि तत्; Dn D₄. 6 तु तत्; D₅ मम (for तु मे). — °) T₁ G₁. 2. 4 M₂ मे न प्रणश्येत्; T₂ G₃ न प्रणश्येत (for मे न नश्येत). — °) Ś₁ मा; B₁ मे (for मां).

K₃. 4 D₂ प्रणोदय. S तपस्तदुपधारय.

22 °) B D (except D₁-3. 5) ऋतोर् (for ऋतौ). — °) K B₂ Dc D₁. 2. 5 S इच्छेयं (for इच्छामि).

23 D₄ om. (hapl.) 23^{ab}. — °) K₁. 2 B₂ Dn D₆ G₁ कथञ्चन (for तपो°). — °) N (except D₃. 5) एवं (for एतत्). Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 2 मे त्वं; K₃ एतद्; D₃. 5 सर्वं (for तु मे). Dn₃ यथाकालं; D₃. 5 °तत्त्वं. — °) Ś₁ K₃. 4 D₁-3. 5 संपादयसि तत्कुरु.

24 °) Ś₁ K D₁-3. 5 तथैष (Ś₁ K₁ °व) (for यद्येष). — After 24^a, Ś₁ K D₁. 2. 3 (om. line 2). 5. 6 (marg. sec. m.) ins.:

485*

मम धर्मविलोपकः ।

कामे कृते चरिष्यामि धर्मं दृष्टं यथास्मृति ।

यद्ययं चेप्सितः कामः.

— °) Dn D₄. 5 G₁ हर्तुं (for हन्त). — °) Ś₁ K D₁-3 धर्मम् (for कामम्).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: T₁ तीर्थयात्रा. Omitting sub-parvan name, K₃. 4 B₂ D₁-3. 5 G₁ mention only लोमशतीर्थयात्रा (K₄ B₂ D₅ cont. आगस्त्य); B₁. 3 Dc Dn₁. n₂ D₄. 6 only आगस्त्य; Dn₃ only अगस्त्योपाख्यान. — Adhy. name: B₄ लोपामुद्रागस्त्यसंवादः; T₂ G₃ लोपामुद्रावाक्यं; G₁ लोपामुद्रापरिणयः. — Adhy. no. (figures,

९६

लोमश उवाच ।

ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
श्रुतवर्णं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ १
स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागमत् ।
विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् ॥ २
तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ३

अगस्त्य उवाच ।

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ४
लोमश उवाच ।
तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।

अतो विद्वन्मुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ५
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ६
स श्रुतवर्णमादाय वद्ध्यश्चमगमत्ततः ।
स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ७
तयोरर्घ्यं च पाद्यं च वद्ध्यश्चः प्रत्यवेदयत् ।
अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ॥ ८

अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्यावां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ९
लोमश उवाच ।
तत आयव्ययौ पूर्णौ ताम्यां राजा न्यवेदयत् ।

C. 3. 8604
B. 3. 98. 10
K. 3. 96. 10

words or both): Dn₁ (*sup. lin.*). n₂ 97; Dn₃ M₂ 98; D₁ 101; T G M₁ 96. — *Sloka no.*: Dn₁ 24; Dn₂ D₁ 25.

96

1 ^a) T₂ G₂₋₄ तत्रैव (for कौरव्य). — ^b) Ś₁ K₁. 2 धनम् (for वसु). — ^c) D₅ राजानं श्रुतवर्माणं.
2 ^a) Ś₁ K₁. 2 विदित्वा च; B₁ त्वाथ; M₁ त्वैव. T₂ G₂₋₄ स तं विदित्वा नृपतिः. — ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 यो-
निमुपस्थितं. — ^{cd}) Ś₁ K₁. 2 स च तं विषयस्यान्ते पूजयित्वा
यथाविधि.
3 Ś₁ K₁. 2 om. 3^{ab}. — ^a) K₃. 4 तस्मादर्थं (sic);
D₂ तस्य चार्घ्यं; D₅ तस्मा अर्थं. — ^b) K₃. 4 Dc D₁₋₃. 5
M₂ उपहृत्य (K₄ पाल्य; Dc गृह्य; M₂ उपानीय) महीपतिः.
— ^c) B₂ Dc S (except G₁) प्रणतो (for 'य'). — ^d) Ś₁
K Dc D₁₋₃. 5 आगमनक्रियां; T₂ G₂₋₄ आगमने द्विजं.
— After 3, M₂ ins.:

486* किमर्थमागमो ब्रह्मन्धन्योऽस्म्यागमनेन ते ।

4 ^a) Ś₁ K Dc D₁₋₃ इह (K₃. 4 अहं) (for अनु).
— 4^{cd}=(var.) 9^{cd}. — ^c) Ś₁ D₃ शक्त्या; K₃ वद
(for 'शक्त्य').

5 ^b) T₂ G₂₋₄ राजा तस्मै (by transp.). — ^c) Ś₁

K₁. 2 B₄ D₂ T₁ ततो (for अतो). T₂ G₂₋₄ ततो ज्ञात्वा
समादत्स्व. — ^a) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁₋₃ बहु (for वसु). T₁
यदन्यत्राधिकं वसु; T₂ G₂₋₄ यदत्र व्यतिरिच्यते; G₁ M यद-
त्राभ्यधिकं वसु.

6 ^b) Ś₁ तत्तत् (for समौ).

7 ^a) D₅ T₂ G₃ तं (for स). G₂. 4 श्रुतवर्णमथादाय.
— ^b) K₁ B₁. 2. 4 Dc Dn D₄. 6 T₂ G₃ ब्रह्मश्च; T₁ G₁
M₂ वाद्ध्यश्च; G₂. 4 वाधीयम्.

8 M₁ om. (hapl.) 8^a-13^b. — ^a) K₃. 4 तयोरर्घ्यं; B₄
ततस्त्वर्घ्यं; D₁. 2 ततश्चार्थं; T₁ G₁. 2. 4 ततः सोर्घ्यं. Ś₁
K₁. 4 D₁. 2 राज्यं (for पाद्यं). — ^b) MSS. ब्रह्मश्च, वाद्ध्यश्च,
वाधीय- (as in 7). — G₁ om. (hapl.) 8^c-10^b. — After
8, G₂. 4 ins.:

487* वद कामं मुनिश्रेष्ठ धन्योऽस्म्यागमनेन ते ।

9 G₁ M₁ om. 9 (cf. v.l. 8). — 9^{cd}=(var.) 4^{cd}.
— ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₃ यथाशक्त्या. — ^d) K₃ B₂ D₃₋₅ G₄
मे (for नौ).

10 G₁ om. 10^{ab}; M₁ om. 10 (cf. v.l. 8). — 10^{ab}
=(var.) 5^{ab}. — ^b) Ś₁ K Dc D₁. 2 M₂ राजा ताम्यां
(by transp.); D₃. 5 तयो राजा. — ^{cd}) B₁. 4 Dn D₄. 6
T G₃ अतो (for ततो). K₁. 2 तु गृह्णाति; B Dn D₄. 6 T₂
G₃ तु (T₂ G₃ तु) गृह्णीतं; T₁ समादाय (for दत्तां). K₁. 2
द्वतिरिच्यते; G₁ [अ]व्यतिरि. Ś₁ K₃. 4 Dc D₁₋₃. 5 M₂

C. 3. 8604
B. 3. 98. 10
K. 3. 96. 10

ततो ज्ञात्वा समादत्तां यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १०

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।

सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ११

पौरकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् ।

अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च वध्र्यश्च महीपतिः ॥ १२

त्रसदस्युश्च तान्सर्वान्प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।

अभिगम्य महाराज विषयान्ते सवाहनः ॥ १३

अर्चयित्वा यथान्यायमिक्ष्वाकू राजसत्तमः ।

समाश्वस्तांस्ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १४

अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामानिह प्राप्तान्विद्धि नः पृथिवीपते ।

यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।

अतो ज्ञात्वा समादद्धुं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १६

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।

सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ १७

ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम् ।

इदमूर्चमहाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १८

अयं वै दानवो ब्रह्मन्निवलो वसुमान्भुवि ।

तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं याचामहे वसु ॥ १९

तेषां तदासीदुचितमिल्वलस्योपभिक्षणम् ।

ततस्ते सहिता राजन्निवलयं समुपाद्रवन् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

यदत्र व्यतिरिक्तं वै तेन कार्यं प्रवर्त (Dc1 D5 °लं) तां. K1 repeats 10^{cd} with v.l. as in Ś1 above (reading ह्यतिरिक्तं).

11 11=6. T2 G3 M1 om. 11 (for M1 cf. v.l. 8). — ^b) T1 G1. 2. 4 M2 तदा (for द्विजः). — ^a) D1. 2 अपश्यताम्; T1 M2 अमन्यताम्; G2. 4 विचिंत्य च (for अमन्यत).

12 M1 om. 12 (cf. v.l. 8). — ^a) Ś1 K1. 2 B1 Dc D3 पौरकुत्सं; K3 पौरकुत्सं; K4 पौरकुत्सि; D1 पुरुकुत्सं; D2 पौरकुत्सुं; T1 G2 M2 पौरकुत्सं. — ^c) Ś1 K1. 2 [अ]थ (for च). Ś1 K1. 2 श्रुतर्वाणो (for °र्वा च). — ^d) MSS. ब्रह्मश्च, वाध्र्यश्च, वाध्रीय-etc. (as in 7, 8). Ś1 स (for च).

13 M1 om. 13^{ab} (cf. v.l. 8). — ^a) Ś1 K B Dn D1. 4. 6 M2 तु; T2 G2-4 स (for च). B Dn D1. 4. 6 दृष्ट्वा (for सर्वान्). — ^b) G2. 4 पर्यं (for प्रत्यं). — ^d) B Dn D4. 6 महामनाः; T1 G1 M1 स चादतः; T2 G2-4 स तावपः (for सर्वां).

14 ^b) T2 G2-4 ऐक्ष्वाको (for इक्ष्वाकू). — ^c) B1. 2. 4 Dc Dn D1. 4. 6 समस्तांश्च; D5 समासीनान्; M1 समाश्वस्तौ (for °श्वस्तान्).

15 15=(var.) 4, 9. — ^c) Ś1 K2. 3 D3. 5 यथाशक्त्यां.

16 16=(var.) 10. — All MSS. except B4 Dn D1 G1 om. the ref. D5 om. 16. — ^b) K3 (by transp.) राजा तेषां; S तेभ्यो (M1 ताभ्यां) राजा. — B3 om. 16^{cd}. — ^c) N (B3 D5 om.) M2 एतज्; T2 G1. 3 ततो (for

अतो). N (B3 D5 om.) M2 ह्युपा (M2 [अ]न्युपा) दध्वं (K °दत्स्व; D2 °दत्त) (for समादद्धुं). — ^a) Ś1 K Dc D2. 3 यदन्यद्. K1. 2 अति°; T1 ह्यति° (for व्यति°).

17 17=6, 11. — ^b) M1 तदा (for द्विजः). T G तस्यापि स मुनिस्तदा (G1 स तस्य मुनिसत्तमः). — ^a) M °पश्यं (for °मन्यं).

18 ^a) B4 समेत्याशु; M1 समेतास्ते. — ^b) Ś1 K Dc D1. 2 तपोधनं (K4 °नाः) (for महा°). M1 नृपास्ते मुनिसत्तमं.

19 ^a) Ś1 K2. 3 D1-3. 5 हि (for वै). — ^b) T1 धनवान् (for वसुमान्). T2 G M1 धनवा (G1 बलवा; M1 वसुमा) निवलो भुवि. — ^c) Ś1 K1-3 D5 उप°; K4 B Dn D5 अति°; D3 अप° (for अभि°). D1. 2 G2 संवेद्य (for सर्वेऽद्य). — ^d) Dn1. n2 चार्था° (for याचा°).

20 D5 om. 20. — Before 20, K4 Dn D1 S (except T1 G2) ins. लोमश उ° (resp. लोमशः); B Dc D4. 6 ins. वैशं उ°. — ^a) Ś1 रुदितम्; K1. 4 B1 Dc2 Dn D1. 2 S (except M1) उचितम् (for रुचितम्). — ^b) Ś1 B Dc Dn D4. 6 [ए]व; K1. 2 [उ]त; K3 [इ]ति; K4 M1 [अ]थ; T G2-4 च (for [उ]प).

Colophon. — Major parvan: Ś1 K2 Dn2 T G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan: D3 T1 तीर्थयात्रा. Omitting sub-parvan name, K3. 4 B2 D1. 2. 5 mention only लोमशतीर्थयात्रा (K4 B2 D5 cont. आगस्त्य); B1. 3. 4 Dc

९७

लोमश उवाच ।

इल्वलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसहितानृपान् ।
 उपस्थितान्सहामात्यो विषयान्तेऽभ्यपूजयत् ॥ १
 तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत्तदा ।
 स संस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना किल ॥ २
 ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ।
 वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् ॥ ३
 अथाब्रवीदगस्त्यस्तात्राजर्षीनृपिसत्तमः ।
 विषादो वो न कर्तव्यो अहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥ ४

धुर्यासनमथासाद्य निषसाद महामुनिः ।
 तं पर्यवेष्टैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५
 अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापिं बुभुजे ततः ।
 भुक्तवत्यसुरोऽऽह्वानमकरोत्तस्य इल्वलः ॥ ६
 ततो वायुः प्रादुरभूदगस्त्यस्य महात्मनः ।
 इल्वलश्च विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ ७
 प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।
 किमर्थमुपयाताः स्थ ब्रूत किं करवाणि वः ॥ ८
 प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निल्वलं तदा ।

C. 3. 8625
 B. 3. 99. 11
 K. 3. 97. 14

Dn D6 G1 only आगस्त्य (or अगस्त्य). — *Adhy. no.*
 (figures, words or both): Dn2 98; Dn3 M2 99;
 D1 102; T G M1 97. — *Śloka no.*: Dn D1 20.

97

1 ^a) Ś1 K1. 2 विदित्वा च; D3. 5 त्वाथ; M1 त्वैव.
 — Ś1 om. 1^c-2^b. — ^c) K4 Dc D1. 2. 5 उपस्थे; D3
 तस्थौ; G1 आगतांस्तान् (for उपस्थितान्). — ^d) B Dn
 D4. 6 T1 G1 ह्यपूजयत्; Dc [अ]भिपूज.

2 Ś1 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{ab}) K1. 2. 4 B D
 (except D2. 3. 5) T2 G3 ins. तु between the pādas
 (to avoid hiatus!). — B3 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^d)
 B (B3 om.) Dn D1. 4. 6 M2 तदा; T G M1 नृप (for किल).

4 B3 om. 4^{cd}. — ^b) Ś1 K1. 2 मुनिसत्तमः; K3 द्विज[°];
 D1. 2 नृपसत्तमः; D3 राजसंसदि; G1 राजसत्तमः. — ^c) B1 M1
 न भवद्भिर् (M1 by transp. भवद्भिर्न) भयं कार्यं; T G2-4
 मा विषादो नृपा वो हि. — ^d) Ś1 K1-3 B2-4 Dc D1. 2. 5
 त्वहं; K4 Dn D4. 6 T1 G1 M2 ह्यहं; D3 स्वयं (for अहं).
 B1 M1 सुरद्विषं (for महा[°]).

5 B3 om. 5^{ab}. — ^a) B1 अतिक्रम्य; M अथाक्रम्य
 (for अथासाद्य). T G स धुर्यासनमाक्रम्य (G2 मासाद्य).
 — ^b) B2 Dn D4-6 महानृषिः. — ^c) Ś1 संन्यवेशद्; K1. 2
 प्रत्यवेश्य; B पर्यवेशद्.

6 ^a) K4 D1 G1 तं कृत्स्नं; B1 D3 कृत्स्नं तं; T2 G2. 3
 तत्कृत्स्नं (for कृत्स्नं तु). — After 6^{ab}, T2 G2-4 ins.:

488* बह्वन्नाशापि ते मेऽस्तीत्यवदद्भक्षयन्सयन् ।

[G2. 4 मेस्तीति अवदद् (for ते मेऽस्तीत्यवदद्).]

— ^a) All MSS. except T G3. 4 चेत्स्वलः (for इ[°]), to
 avoid hiatus! — After 6, S ins.:

489* वातापे प्रतिबुध्यस्व दर्शयन्वलतेजसी ।
 तपसा दुर्जयो यावदेष त्वां नातिवर्तते ।
 ततस्तस्योदरं भेत्तुं वातापिर्वेगमाहरत् ।
 तमबुध्यत तेजस्वी कुम्भयोनिर्महातपाः ।
 स वीर्यात्तपसोऽग्रस्तु ननर्द भगवानृषिः ।
 एष जीर्णोऽसि वातापे मया लोकस्य शान्तये ।
 इत्युक्त्वा स्वकराग्रेण उदरं समताडयत् ।
 त्रिरेवं प्रतिसंरब्धस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।

7 ^a) D5 T2 G3 आसीद् (for अभूद्). — ^b) B2. 4
 Dn D4. 6 अधस्तस्य (for अगस्त्यस्य). — After 7^{ab}, K1. 3
 B Dc Dn D1. 4. 6 ins.:

490* शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ।
 वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह ।
 तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
 कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ।

[(L. 1) B1. 2 राजन् (for तात). K1. 2 B1. 2 महा-
 (for यथा). — (L. 4) B1 Dc3 शक्तिर् (for शक्तो). K1
 ततोऽसुरः (for तु सोऽसुरः).]

— ^c) B D (except D1-3. 5) G4 तु (for च).

8 ^a) B1 स प्राञ्जलिः (for प्राञ्जलिश्च). B3 स सामात्यैर;
 S सहामात्य. — ^c) Ś1 K2 D1. 2 स्म (for स्थ).

9 ^{ab}) B1 S (except M2) तमगस्त्यो (T1 अगस्त्योय)
 हसन्वाक्यमिल्वलं प्रत्यभाषत (B1 पद्यत). — ^c) T G2-4
 ईशोऽसुर. T1 G1. 2 M2 विश. G3 M त्वा. — ^d) B1

[339]

C. 3. 8625
B. 3. 99. 11
K. 3. 97. 14

ईशं ह्यसुर विद्वस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ ९
इमे च नातिधनिनो धनार्थश्च महान्मम ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १०
ततोऽभिवाद्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ।
दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ ११

अगस्त्य उवाच ।

गवां दश सहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥ १२
मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः ।
मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ।
जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्तमेष हिरण्मयः ॥ १३

M₁ धनार्थिनः (for धने°).

10 ^a) B₂ Dn D₄. ६ एते (for इमे). — 10^{cd} = 3. 96. 15^{cd}; cf. ibid. 4^{cd}, 9^{cd}. — ^c) Ś₁ K₂. ३ D₃. ६ यथाशक्त्या°.

11 ^a) K₄ D₂. ३. ६ [S]भिमान्य; B₁ [S]नुमान्य; D₁ [S]भिगम्य; T₁ G₂. ४ M₂ [S]वमत्य; G₁ [S]पगत्य (for [S]भिवाद्य). — ^c) K₃ S (except M₁) ईप्सितं (for दित्सितं). T₂ G यद्विह ब्रूहि (for यदि वेत्सि त्वं). K₁ नो वेत्सि; K₃ B₁ Dc D₁. २ T₁ M मे वेत्सि; K₄ D₅ ते वेत्सि (for वेत्सि त्वं). Ś₁ K₂ दित्सां मुने ममावेत्सि. — ^d) T₁ तत्ते; T₂ G तद्धि (for ततो). M दातामि (for दास्यामि). T₁ [अ]हं (for ते).

12 ^a) K₄ D₂. ३ S शत- (for दश). — ^b) Ś₁ G₁ M₁ वसु; M₂ नृप (for असुर). — 12^{cd} = 13^{cd}. — K₂ om. (hapl.) 12^c–13^d; K₃ G₁ om. (hapl.) 12^{cd}.

13 K₂ om. 13^{abcd} (cf. v.l. 12). — ^b) S (except T₁) रथं and मयं. D₅ चाथ (for चैव). — 13^{cd} = 12^{cd}. — Dn₁ om. (hapl.) 13^{cd}; B₁ D₅ om. 13^{cd}. — ^c) S (except G₄ M₁) महा° (for मनो°). T₂ G₂. ३ द्वौ (for च). — After 13^{cd}, S ins.:

491*

लोमशः ।

इत्थलस्तु मुनिं प्राह सर्वमस्ति यथात्थ माम् ।
रथं तु यमवोचो मां नैनं विद्म हिरण्मयम् ।

अगस्त्यः ।

न मे वागनृता काचिदुक्तपूर्वा महासुर ।

[(L. 1) T₁ G₂. ४ M₂ यदात्थ. — After line 1, G₂ ins.:

492* सर्वमेतत्प्रादास्यामि हिरण्यं गाश्च यद्धनम् ।

लोमश उवाच ।

जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीद्विरण्मयः ।
ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥ १४
विवाजश्च सुवाजश्च तस्मिन्पुक्तौ रथे हयौ ।
ऊहतस्तौ वसून्याशु तान्यगस्त्याश्रमं प्रति ।
सर्वात्राज्ञः सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत ॥ १५
अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा ।
कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपासुद्राचिकीर्षितम् ॥ १६

लोपासुद्रोवाच ।

कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।
उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥ १७

— (L. 2) G₁ रथस्तु स ह याचामो (for the prior half). T₂ G₃. ४ नैव (for नैनं). G₂ असत्यं व्याहतं ब्रह्मप्रथो नैव हिरण्मयः.]

— B₁ D₅ om. 13^{ef}. — ^e) D₃ विज्ञास्यतां; S विज्ञायतां (cf. v.l. 14). S साधु (G₄ M₂ °धुर्) (for सद्यो). — ^f) B₂. ३ D (except D₂; Dn₁ D₅ om.) व्यक्त (for व्यक्तम्). S एव (M₁ अस्ति) (for एष).

14 K₂ B₂ Dn D₄–३ om. 14^{ab} (with the ref.). Ś₁ K B Dc D₁–३ om. the ref. — ^a) S विज्ञाय° (for जिज्ञास्य°); cf. v.l. 13. — ^{cd}) B₂–४ S स (for प्र-).

15 ^a) B D₄ विराज (B₁. ४ D₄ °जा)श्च सुराज (B₁. ४ D₄ °जा)श्च; Dc D₅ वि (D₅ न)वाजाश्च सुवाजाश्च; Dn D₁. ६ विरावश्च सुरावश्च; D₃ विचित्रौ च सुवर्णेन; T₁ M विवाजिश्च सुवाजिश्च; T₂ G₁. ३. ४ व (G₁ वि)वाजी च सुवाजी च; G₂ ववाजिश्च सुवाजिश्च. — ^c) Ś₁ K₁. २. ४ D₃. ४ सुवहून्या (K₄ D₃. ४ °ना)शु; K₃ चैव तानर्थान्; B Dc Dn₃ D₁ M₂ सवसूना (B₁ M₂ °न्या)शु; Dn₁. n₂ D₅. ६ स वसूनाशु; D₃ स वहूनाशु; T₁ च वसून्याशु (for तौ वसून्याशु). — ^d) Ś₁ K₁. २ B₃ Dc D₁–३. ६. ६ तान°; B₁. २. ४ Dn D₄ M₂ ताव°; T₁ तदा° (for तान्य°). — ^e) K₃ सहामात्यान्; D₁ सहागस्त्यो. — ^f) Ś₁ K Dc D₁–३ इति (K₄ एव) (for इव).

— After 15, T₂ G₂–४ ins.:

493* इत्थलस्तु नुगम्यैनमगस्त्यं हन्तुमैच्छत ।

भस्म चक्रे महातेजा हुंकारेण महासुरम् ।

while M ins.:

494* मुनेराश्रममश्वौ तौ निन्यतुर्वातरंहसौ ।

17 K₁ transp. 17^{ab} and 17^{cd}. — ^{cd}) K₂ तत्पादय (for उत्पा°)! D₃ [अ]सकृन् (for सकृन्). Ś₁ K₁. ३ °त्तमं;

अगस्त्य उवाच ।

तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ १८
सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसंमितम् ।
दश वा शततुल्याः स्युरेको वापि सहस्रवत् ॥ १९

लोपासुद्रोवाच ।

सहस्रसंमितः पुत्र एको मेऽस्तु तपोधन ।
एको हि बहुभिः श्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः ॥ २०

लोमश उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः ।
समये समशीलिन्या श्रद्धावाञ्छद्धानया ॥ २१
तत आधाय गर्भं तमगमद्वनमेव सः ।
तस्मिन्वनगते गर्भो ववृधे सप्त शरदान् ॥ २२

सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ।
ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ।
साङ्गोपनिषदान्वेदाञ्जपन्नेव महायशः ॥ २३
तस्य पुत्रोऽभवद्वपेः स तेजस्वी महानृपिः ।
स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने ।
इध्मानां भारमाजह्रे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ २४
तथायुक्तं च तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ।
लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्नाजन्त्यथेप्सितान् ॥ २५
अगस्त्यस्याश्रमः ख्यातः सर्वर्तुकुसुमान्वितः ।
प्राह्मादिरेवं वातापिरगस्त्येन विनाशितः ॥ २६
तस्यायमाश्रमो राजन्नमणीयो गुणैर्युतः ।
एषा भागीरथी पुण्या यथेष्टमवगाह्यताम् ॥ २७

C. 3. 8646
B. 3. 99. 31
K. 3. 97. 37

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

K₂ °त्तमः (for °त्तरम्). M₁ तस्मात्सकृन्मध्यपत्यं त्वमुत्पादय
वीर्यवत्.

18 °) D₁. 2 अपत्येन; D₃. 5 T₁ °लेषु (for °ले तु).
— °) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 तव (K₁. 2. 4 Dc₃ D₅ शृणु)
वक्ष्यामि यामहं (K₃ D₁-3 तत्त्वतः; D₅ यत्त्वहं); S वक्ष्यामि
श्रूयतां (T₁ शृणु तन्; M शृणुतां) मम.

19 °) S तत्समं तव (G₁ समं तपः sic). — °) K₃. 4
D₃ तु; D₁. 2 च; D₅ ते; M₁ वै (for स्युर). — °) Ś₁ K₁-3
वाथ; Dc D₁-3. 5 M₁ वास्तु (for वापि). Ś₁ K₂. 4 B₁
D₁. 2 °वान्; K₁ B₂-4 Dc Dn D₄. 6 °जित्; K₃ D₃. 5 °भाक्
(for °वत्).

20 °) B D (except D₁-3. 5) M₂ [S]प्यस्तु; G₂
वास्तु (for मेऽस्तु). — °) K D₂. 3 G₂ M₁ [S]पि (for हि).

21 K₂ B₄ Dn D₄. 6 T₂ G₃. 4 M₂ om. the ref.
— °) B₃ S समगमन्. — After 21^{ab}, Ś₁ K₁. 2 ins.
495* (with v.l.).

23 °) D₄. 6 T₃ G वापि (for चापि). — °) Ś₁ K₁. 2
प्रादुर्भूत; T₂ G₃ प्रज्ञावान् (for प्राच्यवत्). — °) Some
MSS. प्रभावेण. — °) T G दृढच्युर (for °स्युर). — °)
K₄ B₃ D₃ °निषदो (for °निषदान्). — °) K₁. 3 B₂ D
(except D₁-3. 5) जपन्निव. B D. (except Dc₃ D₁. 2)
M₁ महातपाः; T G °मनाः; M₂ °त्मनाः.

24 °) D₁ राजन् (for ऋषेः). K₁. 2 ऋषेस्तस्याभवत्पुत्रः

(normal rhythm!). — °) B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 महाद्विजः.
D₁ तेजस्वी भगवानृपिः.

25 °) B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 T G तु (for च). — B D
(except D₁-3. 5) S ins. after 25^{ab}: Ś₁ K₁. 2, after
21^{ab}:

495* एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।
[Cf. 482*. Ś₁ K₁. 2 स चाथ; G₁ M₂ एवं सं (for एवं स).]
26 °) B₃ S चायं (for ख्यातः). B₁. 2. 4 Dn D₄. 6
तत ऊर्ध्वमयं ख्यातः. — °) B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 त्वगस्त्यस्या-
श्रमो भुवि; B₃ S अत ऊर्ध्वं विशां पते; Dc तत ऊर्ध्वमयं भुवि.
— After 26^{ab}, S ins.:

496* ख्यातो भुवि महाराज तेजसा तस्य धीमतः ।
— °) Ś₁ K₂ T₂ G₁. 3 M प्राह्मादिः; K₃ प्रह्मादिः; T₁ G₂
प्रह्मादिः. M चापि (for एवं). — After 26°, S ins.:

497* ब्रह्मज्ञो दुष्टचेतनः ।

एवं विनाशितो राजन्.
— °) B D (except D₁-3. 5) [उ]पशामितः; S महात्मना
(for विना°).

27 °) K₄ D₁. 3. 5. 6 S (except M₁) रमणीयः; B₂. 4
Dn D₄ रमणीयैः. K₁. 2 G₄ गुणान्वितः; B₂. 3 D₄. 6 T₁
गुणैर्वृतः; G₁ गुणोच्युतः. — °) Dc गंगा (for पुण्या). — °)
K₁. 2 रमणीयैर्गुणान्विता (K₂ °गुणैर्वृता); B Dn D₄. 6 देव-
गंधर्वसेविता. — After 27, K₁. 2 B D (except D₁-3. 5)

९८

युधिष्ठिर उवाच ।

भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १

लोमश उवाच ।

शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम् ।
अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितात्मनः ॥ २
आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ।
कालेया इति विख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३
ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान्सुरान् ॥ ४
ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वन्निदशाः पुरा ।
पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ५
कृताञ्जलींस्तु तान्सर्वान्परमेष्ठी उवाच ह ।

विदितं मे सुराः सर्वं यद्वः कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ६
तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
दधीच इति विख्यातो महानृपिरुदारधीः ॥ ७
तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संप्रयाचत ।
स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८
स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ।
स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति ॥ ९
तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संभ्रियतां दृढम् ।
महच्छत्रुहणं तीक्ष्णं षडश्रं भीमनिस्वनम् ॥ १०
तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ।
एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ ११
एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ।

ins. a passage given in App. I (No. 14).

Colophon. — *Major parvan*: Ś1 K1. 2 Dn2 T G2-4
M1 आरण्य. — *Sub-parvan*: B3 T1 G1 तीर्थयात्रा (T1
cont. अगस्त्य). Omitting sub-parvan name, K1-3 D3
mention only आगस्त्य (or अगस्त्य); K4 B2 Dc Dn
D1. 2. 4-8 लोमशतीर्थयात्रा (K4 Dc D5 cont. आगस्त्य).
— *Adhy. name*: Ś1 K1. 2 वातापिवधः; B4 रामोपाख्यानं;
Dn2 आगस्तिवातापिवधः; T G1. 3 इध्मवाहोत्पत्तिः.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (sup.
lin.). n2 99; Dn3 M2 100; D1 103; T G M1 98.
— *Sloka no.*: Dn1. n3 71; Dn2. 33; D1 70.

98

2 ^a) B2 Dn D4. 6 G4 अमितौजसः; D5 अतिमानुषं
(for अमितात्मनः).

3 ^a) Ś1 K D1-3. 5 राजन्; Dc तात (for घोरा). — ^c)
Ś1 K1. 2 कालेय इति विख्यातो; B D (except D1-3. 5)
G4 कालकेया इति ख्याताः. — ^d) Ś1 K1. 2 गणः दारुणः.

4 ^a) D1. 2 तत्र (for ते तु). Ś1 K B1 साद्य (for
श्रित्य).

6 ^a) K4 D1. 2 लीन्सुरान्; T2 G3 लिपुटान् (for लींस्तु
तान्). G1 दिव्यान् (for सर्वान्). — ^b) Dc परमेष्ठिम्;
G1. 2 M परमेष्ठिर्; G4 प्रजापतिर् (for परमेष्ठी). K D2. 3. 5
[अ]भ्युवाच; B Dn D4. 6 [इ]त्युवाच; T1 जगद; T2 G3
ह्युवाच (for उवाच). — ^c) B1. 3 D1. 3. 5 G2 सर्वे (for
सर्व).

7 ^{ab}) Ś1 K1. 2 तत्रो (for तमु), and येन (for यथा).

8 ^b) Ś1 K1. 2 यूयं प्रं; K3 च समं; D1. 2 विप्रं प्रं
(for वै संप्रं). — ^c) D1. 2 वै (for वो).

9 ^c) Ś1 K1. 2 दधीचास्थीन् (for स्वान्यं). — ^e) T1
स्वशरीरात्; T2 G1. 3. 4 M2 शरीरात्स (for स शरीरं). D3. 5
G2 M2 परित्यज्य (for समु).

10 ^b) Ś1 K2 संभ्रियते; K1 B1. 2. 4 Dn1. n3 D1. 4-8
संस्क्रीयतां; K4 संभ्रयता; D3 संपाद्यतां. — ^c) Ś1 K1. 2
ह्रं (for हणं). B Dc Dn D4. 6 M घोरं; D1. 2
तीव्रं; T G भीमं (for तीक्ष्णं). — ^d) K2. 4 D3. 5 षडश्रं;
K3 M2 षडश्रि; B Dc Dn D4 षडश्रि; D1. 2 G4 षडश्रं; D6
षडश्रि; G1 षडश्रु. D1. 2 तीव्र- (for भीम-). Ś1 K1. 2
-विक्रमं (for -निस्वनम्).

11 K3 om. 11. — ^b) Dc D2 हनिं (for वधिं).

12 ^c) Ś1 K Dc D1-3 शतक्रतुं (for नारां).

13 ^b) K4 D3. 5 वृते; B2 चितं; T2 G M1 युतं (G1

नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः ॥ १२
 सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतम् ।
 षट्पदोद्गीतनिनदैर्विधुष्टं सामगैरिव ।
 पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवं जीवकनादितम् ॥ १३
 महिषैश्च वराहैश्च सुमरैश्चमरैरपि ।
 तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ १४
 करेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
 सरोवगाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १५
 सिंहव्याघ्रैर्महानादानदद्भिरनुनादितम् ।
 अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरवासिभिः ॥ १६
 तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
 त्रिविष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ १७
 तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
 जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पितामहम् ॥ १८
 तस्य पादौ सुरा राजन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
 अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ १९

ततो दधीचः परमप्रतीतः
 सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ।
 करोमि यद्वो हितमद्य देवाः
 स्वं चापि देहं त्वहमुत्सृजामि ॥ २०
 स एवमुक्त्वा द्विपदां वरिष्ठः
 प्राणान्वशी स्वान्सहसोत्ससर्ज ।
 ततः सुरास्ते जगृहुः परासो-
 रस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २१
 ग्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवा-
 स्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः ।
 त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य
 ग्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २२
 चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं
 कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ।
 अनेन वज्रप्रवरेण देव
 भस्मीकुरुष्वद्य सुरारिमुग्रम् ॥ २३

C. 3. 8712
 B. 3. 100. 24
 K. 3. 99. 24

°युते) (for °वृतम्). — G₄ om. 13^c—17^b. — °) M °निनदं.
 — °) T G (G₄ om.) M₂ सं (for वि). M सारसैरपि
 (for सामगै). — °) Ś₁ K₁. 2 D₂. 5 जीव (for जीवं).

14 G₄ om. 14 (cf. v.l. 13). — °) D₅ शूकरैश्च; T₂
 G₂. 3 भ्रमरैश्च; G₁ कोकिलैर् (for सुमरैश्च). Ś₁ K₃ चामरैश्च;
 G₁ भ्रमरैश्च (for चमरैश्च). M₂ सुमरैश्च सशंवरैः. — °) Ś₁
 K D₂. 5 °चरितैः. — °) S (except M₁; G₄ om.) मृगैर्द.

16 T₁ G₁. 4 om. 16 (for G₄ cf. v.l. 13); K₂ B₁. 3
 D₁. 2 G₂ om. 16^{ab}. Dc₁ D₄ transp. 15 and 16; T₂
 G₃ transp. 16^{ab} and 16^{cd}. — °) Dn₁. n₂ D₄. 6 सिंहैर्
 (for सिंह). T₂ G₃ °व्याघ्र- (for °व्याघ्रैर्). K₁ D₃ °नादैर्;
 D₅ M₁ °नादं; T₂ G₃ °नागैर् (for °नादान्). — °) T₂ G₃
 महद्भिर् (for नदद्भिर्). — °) Ś₁ चमरैश्च; K₁. 2 D₅ चामरैश्च;
 Dc पामरैश्च (for अपरैश्च). Ś₁ K₁. 2 चानु (for चापि). — °) K₄
 B D (except D₃. 5) °शायिभिः (Dc₂ °गामिभिः).

17 G₄ om. 17^{ab} (cf. v.l. 13). — °) Ś₁ K₂. 3
 नादितं. K₄ D₃. 5 T₂ G (G₄ om.) M सुमनोहरं. — °) B₂. 3
 त्रिविष्टपं; T₂ G °सदः प्रख्यं. — °) S (except M₁)
 आगताः (for आगमन्).

18 °) S साक्षात् (for लक्ष्म्या).

20 °) T₂ G₂. 3 तद्वो (for यद्वो). — °) K₄ B₂. 4 Dn
 D₁. 4. 6 स्वयम्; B₃ इह (for त्वहम्).

21 °) K₄ D₁. 2 स्वयम् (for सहसो). — °) Ś₁
 K Dc D₁—3. 5 सुरास्ततोस्थीनि गतायुषस्ते यथोपजोषं जगृहुः
 स तस्य.

23 °) Ś₁ K Dc D₂. 3. 5 °वीर्यं (for °रूपं). — °) Ś₁
 K₂ अब्रवीत्प्रहृष्टः (metrically bad!); T₂ G₂—4 समुवाच
 हृष्टः. — °) Ś₁ K₁—3 D₁. 2 शस्त्रं (for वज्रं). K शक्रः;
 D₃. 5 वीर (for देव).

24 G₄ om. 24^{ab}. — °) D₁. 2 सुखं त्वं; D₅ सुखी
 त्वं (for सुखं वै). K₃ तं (for वै). — °) Ś₁ K₁. 2 वरिष्ठः;
 K₄ Dc Dn₂ D₁. 2. 5 S (except G₁; G₄ om.) दिविस्थः.
 — Ś₁ om. 24^{cd}. — °) K₄ B₁. 2. 4 Dn D₁. 3. 4. 6 तु
 (for स). B D (except D₁—3. 5) तद् (for तु). — °) K₃
 [S]भिर्गुं; B Dc Dn ह्यगुं; D₅ [S]न्वगुं; T₂ G₂—4
 त्वगुं (for Sभ्यगुं). G₁ ग्रहृष्टरूपः प्रथितो ह्यगुह्यत्.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T G₂—4
 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: T₁ तीर्थयात्रा. Omitting
 sub-parvan name, K₁. 3. 4 Dc Dn₃ D₁. 3 mention only

ततो हतारिः सगणः सुखं वै
प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः ।

त्वष्टा तथोक्तः स पुरंदरस्तु
वज्रं ग्रहष्टः प्रयतोऽभ्यगृह्णात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

लोमश उवाच ।

ततः स वज्री बलिभिर्देवतैरभिरक्षितः ।
आससाद् ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १
कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम् ।
समुद्यतप्रहरणैः सशृङ्गैरिव पर्वतैः ॥ २
ततो युद्धं समभवद्देवानां सह दानवैः ।
मुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ३
उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।
आसीत्सुतमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ४
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च अन्तरिक्षान्महीतलम् ।
तालैरिव महीपाल वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥ ५

ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः ।
त्रिदशानभ्यवर्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ६
तेषां वेगवतां वेगं सहितानां प्रधावताम् ।
न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भयाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ७
तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्सहस्राक्षः पुरंदरः ।
वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ८
तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ।
स्वतेजो व्यदधाच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् ॥ ९
विष्णुनाप्यायितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः ।
स्वं स्वं तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १०
स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना देवतैः सह ।

लोमशतीर्थयात्रा (K₃. 4 Dc D₃ cont. आगस्त्य); likewise B₃ D₂. 5 only आगस्त्य. — *Adhy. name*: K₁ वृत्रवधः; B₄ वृत्रवधोपाख्यानं; T₂ G₃ दधीचाख्यानं; G₁ वज्रोत्पत्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ 100; Dn₂. n₃ M₂ 101; D₁ 104; T G M₁ 99. — *Sloka no.*: Dn₁. n₃ D₁ 25.

99

1 ^a) G₂. 4 तु (for स). Ś₁ K G₁ M सवज्रो (for स वज्री). B D₅. 6 G₂ M₂ बलिभिद् (for बलिभिर्). — ^b) Some MSS. देवतैर्. Dn₂ D₃ परि- (for अभि-). D₁. 2 देवैः समभिरक्षितः. — ^c) Ś₁ K₁. 2 Dc तदा (for ततो). 3 ^b) B₁ अपि दानवैः; B₂. 4 Dn D₁. 2. 4. 6 M दानवैः सह (by transp.).

4 ^a) T₁ M₂ सृष्टानां; T₂ G₂-4 विद्वानां. — ^c) T₂ G₁. 3 तु (for सु). — ^d) K₄ T₂ (after corr.) G₃ पातितः; T₂ (before corr.) G₂. 4 पातिनां.

5 ^{ab}) N (except K₃. 4) M ins. अपि between the

pādas (to avoid hiatus!). B₃ तले (for तलम्). — ^c) B Dn D₄-6 महाराज (for मही).

6 ^c) Ś₁ K₁. 2 वर्तेरन्; D₅ वर्षत; T G धावन्त. — ^d) Ś₁ K B₂ Dc D₂. 5 इव द्रुमाः (for इवाद्रयः).

7 ^b) K₁ महतां च; K₂ सहतां च; B D (except D₁-3) साभिमानं (for सहि). — ^c) Ś₁ D₁ T₁ G₄ सहिताः; K₁. 3 संहताः (for त्रिदशाः).

8 ^c) B₁ [S]पि; Dc₂ [S]ति; M [S]भि- (for वि). Ś₁ K D₃. 5 तु; D₁. 2 [S]पि (for च). — After 8, B D (except D₁-3. 5) ins.:

498* कालेयभयसंनस्तो देवः साक्षात्पुरंदरः ।

जगाम शरणं शीघ्रं तं तु नारायणं प्रभुम् ।

9 ^c) B Dn D₂. 4. 6 व्यदधत्. — ^d) Ś₁ K₁. 3 D₃ व्यवर्धयत् (K₁ न्); D₆ [अ]भिवर्धयन्.

10 ^{ab}) Ś₁ K₂ धिष्टितं; K₁ दिष्टितं; B D (except D₁-3. 5) गोपितं (for [आ]प्यायितं). S transp. शक्रं and दृष्ट्वा. Ś₁ K Dn D₁. 2 G₁ तदा; Dc तथा (for ततः). — ^c) B₁. 2. 4 D (except D₁-3. 5) सर्वे (for स्वं स्वं). Ś₁ K₁. 2 T₂ G₁-3 समादध्युस; K₃. 4 Dc₁ D₁ M सम (K₄ मा)दध्युस;

ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान्समपद्यत ॥ ११

ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपं तु

ननाद वृत्रो महतो निनादान् ।

तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च

खं द्यौर्नगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥ १२

ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः

श्रुत्वा खं घोररूपं महान्तम् ।

भये निमग्नस्त्वरितं मुमोच

वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥ १३

स शक्रवज्राभिहतः पपात

महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।

यथा महान्शैलवरः पुरस्ता-

त्स मन्दरो विष्णुकरात्प्रमुक्तः ॥ १४

तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्तः

शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।

वज्रं न मेने स्वकरात्प्रमुक्तं

वृत्रं हतं चापि भयान्न मेने ॥ १५

सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा

महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः ।

सर्वाश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य

जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ॥ १६

ते वध्यमानास्त्रिदशैस्तदानीं

समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ।

प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं

झषाकुलं रत्नसमाकुलं च ॥ १७

तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रु-

स्त्रैलोक्यनाशार्थमभिस्मयन्तः ।

तत्र स्म केचिन्मतिनिश्चयज्ञा-

स्तांस्तानुपायाननुवर्णयन्ति ॥ १८

तेषां तु तत्र क्रमकालयोगा-

द्धोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव ।

ये सन्ति विद्यातपसोपपन्ना-

स्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः ॥ १९

लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते

C. 3. 8734
B. 3. 101. 21
K. 3. 100. 21

B₃ स्वमादाय.

12 ^a) Ś₁ K D₁₋₃. 5 तं (for तु). — ^b) M विविधान् (for महतो). Ś₁ K₁. 2 [S]थ (for नि-). — ^d) K₃. 4 [अ]भि- (for [अ]पि).

13 ^b) Ś₁ K₁. 3. 4 D₂ घोरमुग्रं; B₂ शब्दं; D₅ तं (for रूपं). S (except M₁) घोरमुद्रमकल्पं (for घोररूपं महा). D₂ श्रुत्वा च वाचमथ घोररूपं. — ^c) Ś₁ K₁. 2 योद्धुं (for भये). Ś₁ B₂₋₄ D (except D₂. 5) त्वरितो (for तं).

14 ^b) T₂ G₃ मालं (for माल्यं). — ^c) N महा- (for महान्). — ^d) N (except K₁. 2. 4) विं (for प्रं).

15 ^c) Ś₁ K Dn D₁. 2 च; B D₄. 6 स; Dc स; D₃. 5 तु (for न). K₁. 2 शक्रस्य (for मेने स्व-). Ś₁ च; K₃. 4 D₁₋₃. 5 T₁ स; B Dc Dn D₄. 6 न (for स्व-). K₁. 2 B₂₋₄ Dn D₁₋₃. 5. 6 वि- (for प्र-). — ^d) B Dc Dn D₄. 6 M₁ transp. हतं and भयात्. Ś₁ K D₁₋₃. 5 वृत्रं भयान्नैव हतम्- (K₄ D₁₋₃. 5 हतं त्व)पश्यत्; M₂ वृत्रं भयाच्च निहतं न मेने.

16 ^a) Ś₁ K₁. 2 सहिताः (for मुदि-). — ^b) D₂ T₁ G₁. 2. 4 अथ (for अभि-). — After 16^{ab}, Ś₁ K₁. 2 read

18^{cd}; while S ins.:

499* वृत्रं हतं संददृशुः पृथिव्यां

वज्राहतं शैलमिवावकीर्णम् ।

— ^c) Ś₁ K D₂. 3 M शेषान् (for सर्वान्). T₂ G₁₋₃ M₁ तु (for च).

17 ^a) B D (except D₁₋₃) तैस् (B₁. 3 ते) त्रास्यं (for ते वध्यं). B Dn D₄₋₆ समेतैः (for तदानीं). — ^d) K₂ B D (except D₂. 3) G₄ नक्रं; K₄ वृत्रं (for रत्नं).

18 ^b) T₁ प्रयाताः; T₂ G प्रयत्नात् (G₁ प्रयुक्ताः); M₁ प्रवृत्ताः; M₂ प्रयत्नाः (for स्मयन्तः). — Ś₁ K₁. 2 read 18^{cd} after 16^{ab}. — ^c) Ś₁ K₁. 2 ततः (for तत्र). — ^d) Ś₁ K₂ नृप; K₁. 3. 4 B D (except D₃) उप; T₁ अभि- (for अनु-). Ś₁ K B₁ D₁. 2 वर्णयन्तः (for वर्णयन्ति).

19 D₂ om. (hapl.) 19^{abc}. — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₃. 5 क्षय- (for क्रम-). K₃ S (except T₁ G₁) योगकालाद् (for कालयोगाद्).

20 T₂ G₂₋₄ read 20^{ab} after 20^{af}. — ^b) B₂. 3 चरध्वं; D₃ यतं (for त्वरं). — ^c) K₂ B Dn D₄. 6 च; T₁ तु (for हि). — ^f) A few MSS. प्रणष्टेषु, and प्रणष्टं.

C. 3. 8734
B. 3. 101. 21
K. 3. 100. 21

तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय ।
ये सन्ति केचिद्धि वसुंधरायां
तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव
तेषु प्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टम् ॥ २०

एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा
जगद्विनाशे परमप्रहृष्टाः ।
दुर्गं समाश्रित्य महोर्मिमन्तं
रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

लोमश उवाच ।

समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।
कालेयाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १
ते रात्रौ समभिकुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ २
वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ।
अशीतिशतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३
च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।

फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४
एवं रात्रौ स्म कुर्वन्ति विविशुश्चार्णवं दिवा ।
भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ।
वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विंशतिः संनिपातिताः ॥ ५
एवं क्रमेण सर्वास्तानाश्रमानन्दानवास्तदा ।
निशायां परिधावन्ति मत्ता भुजबलाश्रयात् ।
कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान्वहून् ॥ ६
न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।

De D₂ S (except M₁) हि (for the second pr-).

21 ^a) Ś₁ K₁ दैत्या (for सर्वे). — ^b) D₃ परमं (for परम-). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 °लयं च; De °लयस्य (for °लयं स्म).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ D₃. 6 T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: T₁ तीर्थयात्रा, followed by अगस्त्यचरित. Omitting sub-parvan name K₃. 4 Dn₂ D₃ mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य; B De Dn₁ D₄₋₆ only आगस्त्य (or अगस्त्य); D₁. 2 only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: Ś₁ G₁ वृत्रवधः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₂. n₃ M₂ 102; D₁ 105; T G M₁ 100. — Śloka no.: Dn 23; D₁ 21.

100

1 ^a) K₃ समुद्रांतः; T G °द्रांतः; M₂ °द्रांते Ś₁ K (except K₃) De D₁₋₃ G₄ °साद्य (for °श्रित्य). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 B₁. 2 Dn₁. n₃ D₃ G₁ वरुणं; D₅ वरुणि. K₃ B

Dn₁. n₃ D₆ G₄ निधिमंभसः. T₂ G₃ वरुणालयमंभसां. — ^c) Ś₁ K₁. 2 De समवर्तत; K₃. 4 D₁₋₃. 5 समपद्यंत; D₄. 6 T G₁₋₃ संप्रवर्तते. M संप्रावर्तत कालेयाः.

2 ^a) B₃ समतिकुद्धा; T G₂. 3 सहिताः कुद्धा. — ^b) K₁. 2 महामुनीन्; T₂ G₂₋₄ सदा ऋषीन्.

3 ^c) Ś₁ K₁. 4 अशीतिः; K₂ B D (except D₂) अशीतिः. — ^d) M नियता ब्रह्मचारिणः (= 5^d).

4 ^a) Dn आश्रमे (for आश्रमं) !

5 ^a) Ś₁ K₂ प्रवर्तते; K₁ प्रवर्ततौ; Dc₂ विकुर्वति; T₂ G₂₋₄ प्रकुर्वति (for स्म कु°). — After 5^{ab}, S ins.:

500* कालेयास्ते दुरात्मानो भक्षयन्तस्तपोधनान् ।

— ^c) Ś₁ Dn₃ D₄ भार° (for भर°). — ^f) Ś₁ सर्वदेवताः; K₁ संति देवताः; K₃. 4 De Dn₂ D₃ स्म निषूदिताः; B सं- (B₁ तु) निषूदि°; D₁. 2 विनिषूदि°; G₁ संनिवेशि°; G₄ सुनिपाति°.

6 D₃ om. (hapl.) 6^a-7^b. — ^c) Ś₁ K D₁. 2 पर्यधावन्त; B₄ Dn D₄. 6 परिधावन्ते. — ^d) S समुद्रांबुबलाश्रयात् (T₁ °श्रयाः). — B₂ om. 6^c-8^a. — ^f) Ś₁ K D₁. 2 मुनि° (for द्विज°).

एवं प्रवृत्तान्दैत्यास्तांस्तपसेषु तपस्विषु ॥ ७
 प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकश्चिताः ।
 महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ ८
 क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जान्त्रैर्विसंधिभिः ।
 आकीर्णैराचिता भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ॥ ९
 कलशैर्विप्रविद्धैश्च सुवैभ्रमैस्तथैव च ।
 विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्वभूव समावृता ॥ १०
 निःस्वाध्यायवपट्टकारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।
 जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितम् ॥ ११
 एवं प्रक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ।
 आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवन्त दिशो भयात् ॥ १२

केचिद्गुहाः प्रविविशुर्निर्झरांश्चापरे श्रिताः ।
 अपरे मरणोद्विग्ना भयात्प्राणान्समुत्सृजन् ॥ १३
 केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमदर्पिताः ।
 मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १४
 न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ।
 श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ॥ १५
 जगत्पुपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
 आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १६
 समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे ।
 नारायणं पुरस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ॥ १७
 ततो देवाः समेतास्ते तदोचुर्मधुसूदनम् ।

C. 3. 8755
B. 3. 102. 19
K. 3. 101. 20

7 D₃ om. 7^{ab}; B₂ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) K₃. 4 B₁. 3 Dc D₁. 2. 6 T₁ चैतान्; T₂ G₂₋₄ वै तान् (for चैतान्). B₃ अनु-; Dc M₂ अव-; G₁ एव (for अन्व-). — ^b) Ś₁ K Dc D₁. 2. 5 मनुजाधिप (for °जोत्तम). — ^c) D₆ S प्रवृत्ताः (for प्रवृत्तान्). D₃ तांस्तत्र; D₆ ते तत्र; T G ते दैत्याः; M₁ दैत्यास्ते; M₂ दैतेयाः (for दैत्यास्तान्). — ^d) Ś₁ K₁ आश्रमेषु (for तापसेषु). — After 7, S (except G₁) ins.:

501* क्षयाय जगतः क्रूराः पर्यटन्ति स्म मेदिनीम् ।

8 B₂ om. 8^a (cf. v.l. 6). — ^b) B₁. 3 D₆. 6 S नियमाहारः. Ś₁ K₁₋₃ कश्चिताः.

9 ^a) Ś₁ K₁. 2 क्षीणवासैर्; G₁ क्षतमांसैर् (for क्षीणमांसैर्). — ^b) K₁. 2 निर्मज्जं तैर्; K₃ निर्मज्जांतां; Dc विकपाटैर्; D₁. 2 विस्पृष्टां तैर्; T₁ मज्जामात्रैर्; G₂ निर्मज्जांति. — ^c) Ś₁ K₂. 4 D₃ विकीर्णैर्; K₁ विकीर्णैर्; D₁. 2 आकीर्णौ. Ś₁ K₁. 2. 4 B₂₋₄ Dc Dn D₃₋₆ आवभौ; K₃ B₁ आवृता; D₁. 2 चास्थिभिर्; G₁ रुचिरा (for आचिता). — ^d) K₃ T₂ G₂₋₄ राजिभिः (for राशि°).

10 ^a) B₁ चापविद्धैश्च; D₆ विप्रभ्रमैश्च. — ^b) B₁ च भारत (for तथैव च). — ^c) Ś₁ K D₁₋₃. 5 विशीर्णैर्; B₂ आकीर्णैर्. — ^d) T G₂₋₄ बभूव च (for भूर्वभूव). Ś₁ K₄ D₃. 5 समाकुला. K₁. 2 बभूव वसुधावृता.

12 ^a) B₄ Dn D₆ सं- (for प्र-). Ś₁ K D₃. 5 स्म; D₁. 2 M तु (for च). — ^d) Ś₁ K₃ D₂. 3. 6 T₁ G₁ M प्र(D₂. 3 प्रा)द्रवन्ति. Ś₁ K₁₋₃ D₁. 5 T₂ G₂₋₄ दिशो दश.

13 ^a) Ś₁ K₁ गृहान्; B₁ Dc₂ T₂ G₂. 3 M₂ गुहां (for गुहाः). — ^b) Ś₁ K₄ B Dc Dn D₁. 2. 4. 6 चापरे तथा; K₁₋₃ D₃. 5 च तथापरे (for चापरे श्रिताः). — ^c) Ś₁ K₁₋₃ च भयोद्विग्ना; M तद्वयादेव. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 D₃. 5 अवा-

सृजन्; K₃ T₂ G₂₋₄ समल्य° (for समुत्सृ°). M सहसासून्समल्यजन्.

14 ^a) Ś₁ K Dc D₁. 2 M तत्र (for अत्र). — ^b) B Dn D₄. 6 परमहर्षिताः. — The portion of the text from परमदर्पिताः up to 3. 104. 18^c is lost in G₁ on a missing fol.

15 D₂ om. (hapl.) 15^a-17^b. G₁ missing (cf. v.l. 14). — ^a) Ś₁ K₁₋₃ Dc₁ D₆ M चैतान् (for चैतान्). Ś₁ K₁₋₃ अनुजजुस्ते; T G₂₋₄ M₁ अभिजग्मुः (M₁ °हु)स्ते. — ^b) K₃ समुपास्तान्; D₃. 5 °पस्थितान्. — ^c) Ś₁ K₁. 2 जजुश्च. S (except M₂; G₁ missing) श्रमं च परमं जग्मुः. — ^d) K₁. 2 आजजुः; K₄ संजग्मुः; D₁ न जग्मुः (for आजग्मुः). D₁ ते (for च).

16 D₂ om. 16 (cf. v.l. 15). G₁ missing (cf. v.l. 14). — ^b) Ś₁ K₁. 2 °संज्ञो° (for °यज्ञो°). — ^c) K₁. 2 ते (for आ). — ^d) S (G₁ missing) मनुजाधिप (T₁ °जा इव).

17 D₂ om. 17^{ab} (cf. v.l. 15). G₁ missing (cf. v.l. 14). — ^a) Ś₁ K D₁. 3 तु (for च). — After 17^{ab}, B D (except D₁₋₃. 5) ins.:

502* शरण्यं शरणं देवं नारायणमजं विशुम् ।

— ^c) B D (except D₁₋₃. 5) तेभिर्गम्य (B₁ Dc °त्वा) (for नारा°). K₄ B Dn D₁. 2. 4. 6 नमस्कृत्य (for पुर°).

18 G₁ missing (cf. v.l. 14). — ^a) B Dn D₄. 6 G₂ समस्ता° (for समेता°). — ^b) Ś₁ K D₂. 3. 5 G₂ तस्मूचुर; B₁ तुष्टुचुर; B₂ Dc तत्रोचुर. — ^c) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 गोसा; B₂₋₄ Dn D₄. 6 कर्ता (Dn₃ भर्ता) (for पाता). B₁ त्वं नः कर्ता च स्रष्टा च. — ^d) B Dn D₄. 6 M हर्ता (for

त्वं नः सृष्टा च पाता च भर्ता च जगतः प्रभो ।
त्वया सृष्टमिदं सर्वं यच्चैजं यच्च नेज्जति ॥ १८
त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्षण ।
वाराहं रूपमास्थाय जगदर्थे समुद्धृता ॥ १९
आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुस्त्वया ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा हृदितः पुरुषोत्तम ॥ २०
अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ।

वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भ्रंशितस्त्वया ॥ २१
असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २२
एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २३
तस्मात्त्वां देव देवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे ।
रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

देवा ऊचुः ।

इतः प्रदानाद्वर्तन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।

ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥ १
लोका ह्येवं वर्तयन्ति अन्योन्यं समुपाश्रिताः ।

भर्ता). — °) Ś1 K Dc D1. 2 जगत् (for इदं). B Dn D3. 4. 6 विश्वं; Dc D1. 2 कृत्स्नं (for सर्व). — °) Dn3 G2 नैंगते; D1. 2 T1 नैंगितं; G4 नैंगतं (for ०ति). K1 यच्चैगे-भ्यश्च नैंगते; M स्थावरं जंगमं च यत्. — After 18, S (G1 missing) ins. :

503* त्वय्येव पुण्डरीकाक्ष पुनस्तत्प्रविलीयते ।

19 G1 missing (cf. v.l. 14). — °) D1. 2. 5 M2 सृष्टा (for नष्टा). — °) Ś1 D1. 3 समुद्राः; T1 ०द्रं; G2 ०द्रे (for ०द्रात्). — D3 om. 19^{cd} and repeats 18^{ef} in its place. — °) Ś1 वाराह- (for वाराहं). B Dn D4-6 T1 M वपुः (for रूपम्). B Dn D4-6 M आश्रित्य (for आस्थाय).

20 G1 missing (cf. v.l. 14). — °) B2 Dn D4. 6 T2 G2-4 पुरा (for त्वया). — °) D1. 2 T1 G2 M1 नारसिंह-.

21 G1 missing (cf. v.l. 14). B3 om. 21-23. — °) Ś1 K1 नाम; D6 चैव (for चापि). — °) K4 D2 वपुरास्थाय; T2 G2-4 रूपमास्थाय.

22 B3 G4 om. 22 (for B3 cf. v.l. 21). G1 missing (cf. v.l. 14). T1 om. 22^{cd}. — °) B1 जगत् (for यज्ञ). B1 क्रुद्धस्; Dc D2. 5 T2 G2. 3 M शूरस् (for क्रूरस्).

24 G1 missing (cf. v.l. 14). G4 om. 24^{ab}. — °) Ś1 D1. 3 त्वं; K2. 4 त्वा (for त्वां). Ś1 अपि; T1 M एव (for देव). — °) B3 Dc D2. 3 transp. लोकांश्च and देवांश्च. — After 24, T2 G2-4 M1 ins. :

504* शरणागतसंभ्राणे त्वमेकोऽसि हृदयतः ।

[G2 M1 धृत° (for इद°).]

Colophon om. in D1. 2. G1 missing. — Major parvan : Ś1 K1. 2 Dn2 T G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan : Dc तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. Omitting sub-parvan name, K2 B2. 3 Dn2. n3 D4. 5 mention only आगस्त्य; K3. 4 D3 only लोमशतीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य; T1 only अगस्त्यचरित. — Adhy. name : B4 Dc वृत्रवधोपाख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn2. n3 M2 103; T G2-4 M1 101. — Śloka no. : Dn 26.

101

☞ This adhy. is missing in G1 (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored here.

1 °) Ś1 K1-3 B1. 3. 4 Dn D1. 4-6 T2 G2. 3 तव; K4 Dc D2. 3 भवत् (for इतः). N (for B2 see below) T2 G2-4 प्रसादाद् (for प्रदानाद्). K2. 4 B3 D (except D3. 5) G2 वर्धते (for वर्तन्ते). B2 त्वत्प्रसादात्प्रवर्तते.

2 °) K3 Dc प्रवर्तते; B Dn D1. 4. 6 विवर्धते; D5 वर्धयन्ति (for वर्तयन्ति). — °) To avoid the hiatus, Ś1 K1. 2 तेन्योन्यं; K4 B D (except D5) M1 ह्यन्योन्यं (for अं). — °) K3 B1. 3 त्वत्प्रभावान्. — °) = (var.) 5^d. B2 त्वया वै (for त्वयैव).

त्वत्प्रसादान्निरुद्धिग्रास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ २
इदं च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
न च जानीम केनेमे रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३
क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति ।
ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेष्यति ॥ ४
त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५

विष्णुरुवाच ।

विदितं मे सुराः सर्वं प्रजानां क्षयकारणम् ।
भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुष्वं विगतज्वराः ॥ ६
कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः ।
तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रवाधितम् ॥ ७

ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८
ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ।
उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ भ्रान्ति मुनीनिह ॥ ९
न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते ।
समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः संप्रधार्यताम् ।
अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा वचो देवा विष्णुना समुदाहृतम् ।
परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ ११
तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् ।
उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ १२
तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।

C. 3. 8776
B. 3. 103. 14
K. 3. 102. 21

3 D₂ om. (hapl.) 3-5. — ^b) M इत्युत (for उत्तमम्). — ^c) Ś₁ K₁. 2 न हि जानन्ति; K₃. 4 Dc D₁. 3. 5 जानीमो न च; B₄ कालका नाम (for न च जानीम). Ś₁ K₃. 4 D₃. 5 M केनैते; K₁ विध्यन्ते; K₂ वध्यन्ते; B₄ केपि[?] प[?]मे; D₁ केनैव; T G₂. 3 केनेति (for केनेमे). Dn₂ न च जानीमहे केन. — ^d) S (G₁ missing) वै द्विजाः (for ब्राह्मणाः). Ś₁ K B_{1m} Dc D₁. 3. 5 वध्यन्ते (K₁ केनैते; K₃ केनैव) ब्राह्मणा निशि.

4 D₂ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) Ś₁ K Dc transp. क्षीणं and ब्राह्मं. T₂ G₂-4 हि (for च). — Ś₁ K₂ om. (hapl.) 4^{cd}.

5 D₂ om. 5 (cf. v.l. 3). — ^c) G₂. 4 नाति; M₁ नाभिः; M₂ नैव (for नाधि). — ^d) = (var.) 2^d. Dc T G₂. 3 त्वयैव (for त्वया वै).

6 D₃ कृष्ण उ^o; T₂ G (G₁ missing) श्रीभगवान् (for विष्णुः). — ^b) S (G₁ missing) पृथिवी- (for प्रजानां).

7 ^{ab}) K₁. 2 D₁. 2 T G₂. 3 M कालेया. D₁. 2 S (except M₂; G₁ missing) विख्याता, गणाः, and दारुणाः. — ^d) K₂ B₂. 3 D (except D₂. 3. 5) प्रमाथितं (for प्रवां).

9 ^b) K B₁ D₁-3. 5 S (G₁ missing) नाना- (for नक्र). — ^c) Ś₁ K₁-3 D₁ लोकस्य (for लोकानां). — ^d) Dn D₄. 6 ऋषीन् (for मुनीन्). Ś₁ K₁. 2 अथ (for इह).

10 ^a) B₁ S (except M₁; G₁ missing) हि- (for तु). — ^b) Ś₁ K₁. 2 समुद्रक्षयगा; S (G₁ missing) द्राश्रयिणे. K₄ समुद्राश्रयमाश्रिताः; D₃ (marg. sec. m.) समुद्रस्य क्षयं विना; D₅ समुद्रक्षयगामिनः. — D₅ reads 10^{cd} after 505*.

— ^d) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 संविधीयतां (for संप्रधां). — S om. 10^{ef}. — After 10, N (except Ś₁ K₁. 2) ins.:

505* अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोषणम् ।

11 ^a) B₂. 3 ततो; B₄ Dn D₄. 6 G₄ तदा (for वचो).

— After 11^{ab}, S (G₁ missing) ins.:

506* विष्णुमेव पुरस्कृत्य ब्रह्माणं समुपस्थिताः ।

ते तस्मै प्रणता भूत्वा तमेवार्थं न्यवेदयन् ।

सर्वलोकविनाशार्थं कालेयाः कृतनिश्चयाः ।

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पद्मयोनिः सनातनः ।

उवाच परमप्रीतस्त्रिदशानर्थवद्वचः । [5]

विदितं मे सुराः सर्वं दानवानां विचेष्टितम् ।

मनुष्यादेश्च निधनं कालेयैः कालचोदितैः ।

क्षयस्तेषामनुप्राप्तः कालेनोपहताश्च ये ।

उपायं संप्रवक्ष्यामि समुद्रस्य विशोषणे ।

अगस्त्य इति विख्यातो वारुणिः सुसमाहितः । [10]

तमुपागम्य सहिता इममर्थं प्रयाचत ।

स हि शक्तो महातेजाः क्षणात्पातुं महोदधिम् ।

समुद्रे च क्षयं नीते कालेयास्त्रिहनिष्यथ ।

एवं श्रुत्वा वचो देवा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

[(L. 2) G₂. 4 ततस्ते; M ते नीचैः (for ते तस्मै). — (L.

7) M₁ मनुष्याणां च (for ऋष्यादेश्च). — (L. 9) M₁ [अ]पि

(for वि-). — (L. 12) M₁ भागः (for तेजाः).]

— ^{cd}) B₁ आश्रित्य; D₁. 2 अनुज्ञाप्य (for आज्ञाप्य). Ś₁

K D₅ परमेष्ठयभ्यनुज्ञाता (for ^c). S (G₁ missing)

समनुज्ञाप्य ब्रह्माणं वारुणिं समुपस्थिताः.

13 K₄ om. 13. 13^b = (var.) 3. 103. 3^b. — ^d)

आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १३

देवा ऊचुः ।

नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।

अंशितश्च सुरैश्वर्याल्लोकार्थं लोककण्टकः ॥ १४

क्रोधात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः ।

वचस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ १५

तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः प्रजाः ।

त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः ॥ १६

अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ।

ततस्त्वार्ताः प्रयाचामस्त्वां वरं वरदो ह्यसि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्छितः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १

लोमश उवाच ।

अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम् ।

उदयास्तमये भानुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ २

तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमथाब्रवीत् ।

यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ।

प्रदक्षिणं च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर ॥ ३

एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ।

नाहमात्मेच्छया शैल करोम्येनं प्रदक्षिणम् ।

एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत् ॥ ४

K₃ B₄ Dc D₁. 2 अभिष्टुतं; B₁ D₃. 5 अधिष्ठितं; S (G₁ missing) तु तुष्टुवुः (for अभिष्टुवन्).

14 ^a) B₂. 4 Dn₁. n₃ G₄ नाहुषेण. — ^b) Ś₁ K₁-3 त्वं देवानां; K₄ D₃. 5 देवानां त्वं (for त्वं लोकानां). — ^d) K₂ लोकार्थं; K₃ B₂. 4 Dn D₄. 6 स्वर्लोकात् (for लोकार्थं).

15 ^a) K₁. 3. 4 D₂ सुमहान्; T₁ G₄ तरणं; G₂ सरणं; M तरसा (for सहसा). — ^b) T G₂. 3 नभोगतः; G₄ नभो-
त्तमः (for नगो). — ^c) B₁ क्रम्य (for क्रामन्).

16 ^a) Ś₁ दर्पिते; K₁ संवृते; D₂ चार्दिते; D₅ च वृते; M₁ ह्यावृते. T₂ G₂-4 सा चावृतो लोको. — ^b) T₁ M₁ ह्य (for भ्यं).

17 ^b) Ś₁ K₁. 2 ऋषिः (for गतिः). — ^c) B₄ Dc प्रयाचाम. — ^d) B D (except D₂. 3. 5) वरं त्वां (by transp.); T₁ वरदं; T₂ G₂-4 त्वां वयं; M₂ त्वां परं. M दोत्तम (for दो ह्यसि).

Colophon. G₁ missing. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: B₄ तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. K D₁ (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थ (K₂ om. तीर्थ)यात्रा (followed by आगस्त्य in K₃. 4); B₁-3 Dc Dn D₄-6, likewise,

only आगस्त्य. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2 कालेयवधः; T₁ अगस्त्यचरितं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ T G (G₁ missing) M₁ 102; Dn₂. n₃ M₂ 104; D₁ 106. — Śloka no.: Dn 18; D₁ 43.

102

☞ This adhy. is missing in G₁ (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored here.

1 1^{cd} = (var.) 3. 104. 4^{ab}. — ^c) T₂ G₂. 3 इच्छामहे (for भ्यं). — ^d) M मते (for मुने).

2 ^a) T₂ (before corr.) G₂. 4 सारं (for राजं). T₂ G₂-4 राज (for शैलं). — ^b) Ś₁ K₂ एकं; K₁ अर्थ (for मेरुं). — ^c) N (except Ś₁ K₁ D₂) स्तमने.

3 ^a) Dc तत्र; M₂ अथ (for तं तु). D₂ T₁ transp. तु and दृष्ट्वा. K₃. 4 B Dc T₁ तदा (for तथा). — ^c) K₁. 2 transp. हि and मेरुर्. Ś₁ यथा मेरुर्भवता. — ^e) N प्रदक्षिणश्च.

4 ^c) K₁. 2. 4 B Dn₂. n₃ D₁-3. 5 T₁ शैलं; Dc शैलः (for शैल). — ^f) B Dn D₄. 6 T₁ M₂ यैर् (for येन).

5 ^a) K₄ क्रुद्धः (for क्रोधात्). — ^b) D₂ M₂ स महा-

एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रवृद्धः सहसाचलः ।
 सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन्परंतप ॥ ५
 ततो देवाः सहिताः सर्व एव
 सेन्द्राः समागम्य महद्राजम् ।
 निवारयामासुरुपायतस्तं
 न च स्म तेषां वचनं चकार ॥ ६
 अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं
 तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
 अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं
 तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ७
 देवा ऊचुः ।
 सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।
 शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥ ८
 तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्विजोत्तम ।
 ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ ९
 लोमश उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।

सोऽभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितः ॥ १०
 मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ।
 दक्षिणामभिगन्तास्मि दिशं कार्येण केनचित् ॥ ११
 यावदागमनं मह्यं तावच्चं प्रतिपालय ।
 निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्धस्व कामतः ॥ १२
 एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्शन ।
 अद्यापि दक्षिणादेशाद्वारुणिर्न निवर्तते ॥ १३
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।
 अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १४
 कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निषूदिताः ।
 अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १५
 त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ।
 किमर्थमभियाताः स्य वरं मत्तः किमिच्छथ ।
 एवमुक्तास्ततस्तेन देवास्तं मुनिमब्रुवन् ॥ १६
 एवं त्वयेच्छाम कृतं महर्षे
 महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।
 ततो वधिष्याम सहानुबन्धा-

C. 3. 8798
 B. 3. 104. 18
 K. 3. 103. 19

चलः; D₃ M₁ स महाबलः. — °) = 8°. K₁. 4 M₁ सूर्य°
 (for सूर्या). — °) T G₂₋₄ M₁ मैच्छत् (for °मिच्छन्).

6 °) B D (except D₁₋₃. 5) विन्ध्यं (B₁ तदा) (for
 सेन्द्राः). K₃ B₂ समागत्य. K₄ B₁ D₁₋₃ तम् (for महा).
 — °) Ś₁ K₁ स्म (for तं). — °) D₁. 2 T G₂₋₄ [ए]व; M
 [अ]पि (for स्म).

7 °) K₁. 4 Dc₂ D₁₋₃. 5 °दीसवीर्यं; B Dc₁ Dn D₄. 6
 M °वीर्यवंतं (for °वीर्यदीप्तं). — °) Ś₁ K₁. 2 च; K₃. 4
 D₃. 5 T₁ M₂ तं (for ते).

9 °) S (G₁ missing) त्वह (T₁ °मृ) ते हि (for ऋते
 त्वां हि). — °) T₁ G₂. 4 एतं (for एनं).

10 °) Dc देवः (for विप्रः). — °) Dc अभ्ययात्.
 — °) B₂. 4 Dc Dn D₄. 6 G₄ °स्थितं (for °स्थितः).

11 °) Ś₁ K₁. 2 दातुं; B₁ यातुं (for दत्तं). — °) Ś₁
 K₁. 2 °गच्छामि (for गन्तास्मि).

13 °) Dc ते; D₃. 5 तु (for स). — °) Ś₁ K D₁₋₃. 5
 [अ]द्विवरेण ह (Ś₁ K₁. 2 हि); B [अ]मित्रकर्षण (B₂. 4 °णः).

14 °) Some MSS. प्रभावेण. — °) Ś₁ K₁ M₂ मा

(for मां).

15 °) M₁ यथा (for सुरैः). D₆ M₂ सर्वैः; M₁ देवैर्
 (for सर्वैर्). Ś₁ K₁ B₁₋₃ निषूदिताः; T₁ निवेदिताः; M
 निपातिताः. — °) Ś₁ K₁ T G₃. 4 अगस्त्यद्वारमां; G₂ M
 अगस्त्यं द्वारमां.

16 °) Ś₁ K₁. 2 तथेति मुनिरब्रवीत् (= 18°). — Before
 16°d, Dc ins. अगस्त्य उ°. — B₃ om. (hapl.) 16°-18°.
 — °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ उप- (for अभि-). Ś₁ D₆ स्म (for
 स्थ). — °) D (except D₂. 3. 5) कम् (for किम्).
 — After 16°d, Dc reads 18°d, repeating it in its proper
 place. — °) Ś₁ K Dc₂ D₁₋₃. 5 तदा (for ततस्). Dn
 तेथ; D₄ ते तं (for तेन). — °) Dn₁. n₃ D₄. 6 देवता (for
 देवास्तं). — After 16, S ins.:

507* सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा पुरंदरपुरोगमाः ।

17 B₃ om. 17 (cf. v.l. 16); K₃ om. 17°b. — °)
 Dc D₃ M₁ एकं; M₂ एतं (for एवं). D₃. 5 वयं (for कृतं).
 B₂. 4 Dn D₄. 6 हि कार्यं (for महर्षे). — °) Ś₁ K₁. 2
 महान्तं (for महात्मन्). — °) T₂ G₂₋₄ M₂ कालोपसृष्टान्;

C. 3. 8798
B. 3. 104. 18
K. 3. 103. 19

कालेयसंज्ञान्सुरविद्विषस्तान् ॥ १७
त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ।
करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् ॥ १८
एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितां पतिम् ।
ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रतः ॥ १९
मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिंपुरुषास्तथा ।
अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २०

ततोऽभ्यगच्छन्सहिताः समुद्रं भीमनिखनम् ।
नृत्यन्तमिव चोर्मीभिर्वलगन्तमिव वायुना ॥ २१
हसन्तमिव फेनौघैः स्खलन्तं कन्दरेषु च ।
नानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणायुतम् ॥ २२
अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्वमहोरगाः ।
ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

लोमश उवाच ।

समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
उवाच सहितान्देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १
एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २
एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।

समुद्रमपिबत्क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३
पीयमानं समुद्रं तु दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४
त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावनः ।
त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ५
संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा

T₁ कालेयसृष्टान्; M₁ कालेन सृष्टान् (for कालेयसंज्ञान्). K₃ सुरविद्विषास्तान्; K₄ असुरद्विषां गणान्; D_{1.2} सुरविद्विषाणान्; D₃ विद्विषो गणान्; T₁ असुरद्विषस्तान्; M₂ सुरविद्विषांश्च.

19 °) Ś₁ K Dc D_{1-3.5} तपःसिद्धैश्च मुनिभिः. — °) K_{3.4} B_{1.3.4} Dn D_{2.4-6} सुव्रतः; T₂ G₃ M₁ सुव्रतैः; G₂ संवृतः; G₄ संवृतं.

22 D₃ om. 22 (with 21^{cd}). — °) K₄ D_{1.2} कंदरैरिव (for रेपु च). T₂ G₃ (after corr.) [अ]पि; G_{2.3} (before corr.). 4 M₁ [इ]व (for च). T₁ कंदरेषु च नादितं. — G₄ om. 22^{cd}. — °) K₂ B₃ Dn D_{1.4.6} गणान्वितं; B₂ निषेवितं; D₅ गणैर्युतं.

Colophon. G₁ missing. — Major parvan : Ś₁ K_{1.2} T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan : Dc₁ तीर्थयात्रा, preceded by आगस्त्य. K₁ B Dn D₂₋₆ (all om. sub-parvan name) mention only आगस्त्य; K_{3.4} D₁, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K_{3.4}); and Dc₂ only अगस्त्यतीर्थयात्रा. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn_{2.3} M₂ 105; D₁ 107;

T G (G₁ missing) M₁ 103. — Śloka no. : Dn D₁ 25.

103

✎ This adhy. is missing in G₁ (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored here.

1 °) B₂ D_{1.3.5.6} S (G₁ missing) स समुद्रं (by transp.). — °) Ś₁ K_{1.2} मुनिः (for ऋषिः). — °) K₄ सर्वान् (for देवान्). — °) K₄ देवर्षींश्च; T G_{2.3} ऋषींश्चापि.

2 °) Dn D₆ T₁ G₂ अहं (for एष). T₂ G₂₋₄ हितार्थाय. — °) Ś₁ K₂ भगवान्; K_{1.3.4} D_{1-3.5} भवतां (for भवद्भिर्).

4 °) Ś₁ B Dn₃ D_{4.6} T₂ G₃ M₁ तं (for तु). — °) B Dn D_{4.6} T₁ M सेंद्राः (for देवाः). B₁ तथा सुराः; Dn D_{4.6} T₁ M तदा मराः; T₂ G₂₋₄ सहामराः (for सवा°). — °) Ś₁ K₄ D₁ T G₃ [अ]भ्यपू°; K₂ [अ]पि पू° (for [अ]न्यपू°).

5 °) Dc देवता त्वं (for त्वं नस्त्राता). — °) K_{2.3} B Dn₁ D_{2.5.6} T₂ G₂₋₄ M₁ भावनः; T₁ पावनः.

गन्धर्वतूर्येषु नदत्सु सर्वशः ।
 दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो
 महार्णवं निःसलिलं चकार ॥ ६
 दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं
 सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः ।
 प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि
 तान्दानवाञ्जघ्नुरदीनसत्त्वाः ॥ ७
 ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभि-
 र्महाबलैर्वेगिभिरुन्नदद्भिः ।
 न सेहिरे वेगवतां महात्मनां
 वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ८
 ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिखनाः ।
 चक्रुः सुतमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ॥ ९
 ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
 यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिषूदिताः ॥ १०
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः ।
 निहत्य बह्वशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११
 हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमाश्रिताः ॥ १२
 निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुंगवम् ।
 तुष्टुबुर्विविधैर्वाक्यैरिदं चैवानुवन्वचः ॥ १३
 त्वत्प्रसादान्महाभाग लोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ।
 त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ १४
 पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
 यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज ॥ १५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुंगवः ।
 जीर्णं तद्वि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्नमास्थितैः ॥ १६
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ।
 विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः ॥ १७
 परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुंगवम् ।
 प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ १८
 त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहम् ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ १९

C. 3. 8824
B. 3. 105. 20
K. 3. 104. 21

6 ^a) K₂. 4 B Dn D₁. 4-6 G₄ M₁ स (for सं). T₂ G₂₋₄ महात्मभिः (for महात्मा). — ^b) Ś₁ K₁. 2 मृदंगं (for गन्धर्वं). Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 चैव (for सर्वशः). — ^c) Ś₁ K₁. 2 अनु° (for अव°).

7 ^a) B₄ S (G₁ missing) समुद्रं (for महार्णवं). — ^c) Ś₁ K₂ चापानि; B₁ सर्वाणि (for दिव्यानि).

8 ^b) Ś₁ K₁₋₃ B₂ D₂. 3. 5 S (G₁ missing) बला (for बलैर्). K₃. 4 B₂. 3 T₂ G₂₋₄ M वेगितैर्; D₂ वेगत (for वेगिभिर्). K₁ उन्नमद्भिः; B₃ उल्लसद्भिः; D₃ तैर्नदद्भिः.

9 ^b) Some MSS. निःस्वनाः. — ^c) Some MSS. सुतमुलं.

10 D₅ om. 10. — ^a) Ś₁ K₁. 2 B M सूदिताः; K₃ पातिताः.

12 ^a) Ś₁ K B₁ D₁₋₃. 5 शिष्टास (for शेषास). — ^a) Dn D₁. 4. 6 आस्थिताः (for आश्रिताः).

13 ^a) Dn D₄. 6 इदं वचनमनुवन्.

14 ^a) K₁. 4 B Dc Dn D₁. 4. 6 महाबाहो; D₃ T₁ M

मुनिश्रेष्ठ (for महाभाग). — ^c) T G₂₋₄ वि (for च). — ^d) Ś₁ °कर्मणः (sup. lin. विक्रमाः as in text).

15 D₅ om. 15. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 विप्र; K₃ भागः; D₁₋₃ G₂ M₁ भाग (for बाहो). — ^b) Ś₁ K₁. 2 लोकभावनं; D₃ T G₂₋₄ पावनं.

16 ^b) T₂ G₂₋₄ सत्तमः (for पुंगवः). — After 16^{ab}, S (except G₄; G₁ missing) ins. :

508* तांस्तथा सहितान्देवानगस्त्यः सपुरंदरान् ।

[T₂ G₃ तान्हि; M₁ तदा (for तथा).]

19 Ś₁ om. 19^{ab}. — ^b) B₂. 4 उपाजरमुः. — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ मन्त्रयंतः. K₃ D₁. 2 परस्परं (for पुनः पुनः). B_{2m} भवद्भिर्यत्नमास्थितैः (= 16'). — After 19^{cd}, S (G₁ missing) ins. :

509* ते धातारमुपागम्य त्रिदशाः सह विष्णुना ।

— ^c) B प्रोचुः (for ऊचुः). — ^f) K₄ D₅ [अ]पि (for [अ]भि). K₂ B₁ Dc Dn₂ पूरणे (for पूरणम्). — T₁ om. from 19' up to 3. 104. 1^c.

C. 3. 8825
B. 3. 106. 1
K. 3. 105. 1

लोमश उवाच ।

तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ॥ १
महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ।
ज्ञातीन्वै कारणं कृत्वा महाराज्ञो भगीरथात् ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन्कारणं चात्र किं मुने ।
कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथपरिश्रमात् ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ।
कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ५
लोमश उवाच ।
इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसच्चबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ६
स हैहयान्समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत ।
वशे च कृत्वा राज्ञोऽन्यान्स्वराज्यमन्वशासत ॥ ७
तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥ ८

Colophon om. in B₄ D₃. 5 T₁. G₁ missing. — *Major parvan*: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य. — *Sub-parvan*: K D₁ (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K₃. 4); B₂. 3 Dc Dn D₄. 6, likewise, only आगस्त्य. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁ मंत्रः; Dc कालेयवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ T₂ G (G₁ missing) M₁ 104; Dn₂. n₃ M₂ 106; D₁ 108. — *Śloka no.*: Dn D₁ 20.

104

 G₁ missing up to 18° of this adhy. (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 T₁ om. 1^{abc} (cf. v.l. 3. 103. 19). — After 1^{ab}, T₂ G₂. 3 M ins.:

510* निर्होदिन्या गिरा राजन्देवानाश्वासयंस्तदा ।

2 °) Ś₁ D₃ तु; Dn₃ D₂. 5 T₂ G₂₋₄ च (for वै). — °) K₄ °राजाद्; B₃ T₂ G₃ °राजो; G₂ °भोगो; G₄ °भागो (for °राजो). B₃ T G₂₋₄ M₁ भगीरथः. — After 2, Dc₂ Dn₂ ins.:

511* आनयिष्यद्यदा गङ्गां तदा पूर्णो भविष्यति ।
— K₁ B Dc Dn D₄. 6 ins. after 2 (Dc₂ Dn₂, after 511*):

512* पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ।
कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ।

After the above, B₄ ins. colophon (omitted at the end of adhy. 103). On the other hand, S (G₁ missing) ins. after 2:

513* पूरयिष्यति तोयौघैः समुद्रं निधिमम्भसाम् ।

[G₂ M₂ स मुनिर् (for समुद्रं).]

3 °) K₄ D₂. 3 चाभवन् (for चात्र किं). Ś₁ K₁. 2 D₅ M₂ वै (for किं). — °) Ś₁ K Dc D₂ तु (for च). — °) B Dc Dn D₄. 6 °प्रतिश्रयात्; D₅ T₂ G₃ °परिश्रयात्; T₁ °परिश्रमैः.

5 G₄ om. 5. — °) T₂ G₂. 3 राजेन्द्र (for विप्रेन्द्रो). — °) T G₂. 3 M धर्मराजेन धीमता. — K₂ om. (hapl.) 5^{cd}.

6 °) D₁. 3. 4 °गुणोपेतः.

7 °) K₃ हैहयान्स (by transp.). Ś₁ K₁ S (G₁ missing) हैहयान्. Ś₁ समुद्राद्यान्; K₂ समुत्साद्यान् (for समुत्साद्य). — °) Ś₁ मलंकांश्चैव; K₁ ससंकां चैव; K₂ सलंकां चैव (for ताल°). — °) K₃. 4 Dc D₁₋₃ M (by transp.) कृत्वा च; B₁ कृत्वा तु; T₂ G₂₋₄ कृत्वा स. B Dn D₄. 6 राजन्यान् (for राज्ञोऽन्यान्). — °) Ś₁ K₁. 2 स (for स्व). Ś₁ K₂. 4 D₁₋₃. 5 चान्वशा (Ś₁ °गा)त्ततः; K₁ नाम शाश्वतः; K₃ Dc चान्वशासत; B₁. 2 अनुशासत; S (G₁ missing) अनुशिष्टवान् (for अन्वशासत).

8 °) Ś₁ K₁. 2 उ (Ś₁ ह्यु)भे राजन्; K₄ Dc D₁. 2 ह्यभवतां; D₅ तु भवतां. — °) Ś₁ K₂ पांडुनंदन; K₁ [अ]प्सरसोपमा; K₃ [अ]प्सरसां समे; K₄ D₃ [अ]प्सरसोपमे; D₅ [अ]प्सरसा समे; M कुरुनंदन (for भरत°).

9 °) B Dn D₄. 6 तप्यते; Dc₁ तेपे च; Dc₂ प्रतेपे (for

स पुत्रकामो नृपतिस्तताप सुमहत्तपः ।
 पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ ९
 स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः ।
 आससाद् महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ॥ १०
 शंकरं भवमीशानं शूलपाणिं पिनाकिनम् ।
 त्र्यम्बकं शिवमुपदेशं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ११
 स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
 प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १२
 तं प्रीतिमान्हरः ग्राह सभार्यं नृपसत्तमम् ।
 यस्मिन्वृतो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १३
 षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः समरदर्पिताः ।
 एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां तव नरोत्तम ॥ १४
 ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।

एको वंशधरः शूर एकस्यां संभविष्यति ।
 एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १५
 स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् ।
 पत्नीभ्यां सहितस्तात सोऽतिहृष्टमनास्तदा ॥ १६
 तस्याथ मनुजश्रेष्ठ ते भार्ये कमलेक्षणे ।
 वैदर्भी चैव शैब्या च गर्भिण्यौ संभवतुः ॥ १७
 ततः कालेन वैदर्भी गर्भालाबुं व्यजायत ।
 शैब्या च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणम् ॥ १८
 तदालाबुं समुत्सृष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ।
 अथान्तरिक्षाच्छुश्राव वाचं गम्भीरनिखनाम् ॥ १९
 राजन्मा साहसं कार्षीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ।
 अलाबुमध्यान्निष्कृष्य बीजं यत्नेन गोप्यताम् ॥ २०
 सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ।

C. 3. 8846
B. 3. 106. 22
K. 3. 105. 24

तताप). B Dn1. n3 D6 स; Dc2 च (for सु). — ^a)
 Ś1 K1 B1. 3 M1 कैलास-; K2 कैलाश-; K3. 4 Dc2 D2. 3
 कैलाशं.

10 T1 om. 10^a-12^b. — ^a) M शर्वं (for त्र्यक्षं).
 Ś1 K Dc D1. 2 त्रिपुरघातिनं; M1 त्रिभुवनेश्वरं; M2 त्रिपुर-
 घातकं.

11 T1 om. 11 (cf. v.l. 10); B2 om. 11^{ab}. — ^a)
 D3. 5 शर्वम् (for भवम्). — ^b) B1 Dn D4. 6 पिनाकिं
 शूलपाणिनं. — ^c) M उग्रेशं (for उग्रेशं). T2 G2-4 त्रियंबकं
 शिवं श्रेष्ठं. — After 11, K B1 Dc D1-3. 5 ins.:

514* लोकधातारमजरममरेशं पुरातनम् ।

दिग्वाससं वृषथमचिन्त्याद्भुतयोगिनम् ।

13 ^a) Dc भवः (for हरः). — ^c) Ś1 K1. 2 अस्मिन्
 (for यं). — ^d) T1 G2. 4 M1 [ए]व (for [इ]ह). K1. 2
 वरः (for वरम्).

14 ^a) Ś1 K D1-3. 5 पुत्राः षष्टिसहं. — ^b) K1 B D
 (except D1-3) परमं (for समरं). — ^c) K3. 4 D1. 2
 एकस्याः (for स्यां). Ś1 K1. 3. 4 Dc D1. 2 ते. (for सं).
 — ^d) K3. 4 D1. 4 पत्न्या (for त्वयां). Ś1 K B Dc Dn
 D3-6 नरवरोत्तमः; D1. 2 नृपवरात्मजः; T1 ते च नरोत्तम (for
 तव नरो).

15 ^a) T G2-4 तथैव; M ते चापि (for ते चैव). Ś1
 K2 प्रागेव हि (for चैव सर्वे). K3 Dc D1-3. 5 S (G1
 missing) सहिताः सर्वे (by transp.). — ^c) T2 G2-4
 M1 वंशकरः. — ^d) Ś1 K1. 4 G2 एकस्याः (for स्यां). — ^e)

Ś1 K1-3 ततो (for तु ते).

16 ^c) Dn D1. 2 तत्र (for तात). — ^d) Ś1 K1. 2
 नातिं; K3 संप्रं; M1 सोपि (for सोऽतिं). — After 16,
 S (G1 missing) ins.:

515* कालं शंभुवरप्राप्तं प्रतीक्षन्सगरोऽनयत् ।

[M प्राप्तेः (for प्राप्ते).]

17 ^a) Ś1 तस्यार्थे; B Dn D4. 6 तस्य ते; T G2-4 तस्यमे.
 D3 T1 M2 भरतश्रेष्ठ. — B2 transp. 17^b and 17^d. — ^b)
 Ś1 K1. 2. 4 Dc D1. 2 द्वे (for ते). B Dn D4. 6 T G2-4
 भार्ये कमललोचने.

18 ^a) T2 G2. 3 काले तु (for कालेन). — ^b) K1-3
 गर्भालाबुः; K4 D1. 2 M1 लालुः; T2 G2-4 गर्भतुंबं. Ś1
 K2. 3 Dc असूयत; K4 D1. 2 व्यसूयत. — G1 resumes
 from 18^d.

19 ^a) K3 तमलाबुः; K4 तदलाबुः; D1. 2 अलाबु तत्; T
 G2-4 ततस्तुंबं (cf. v.l. 18). — ^b) T1 M [S]थ (for स).
 — ^c) Ś1 K Dc D1-3. 5 ततो (for अथ). T2 G2-4 [अ]त-
 रिक्षे (for क्षात्). — ^d) Some MSS. निःस्वनाः.

20 ^c) K1 Dn2 निष्काम्य; K4 D5 M2 निष्काम्य; G2
 निष्कृत्य. — ^d) T G धार्यं (for गोप्यं).

21 ^a) Ś1 K Dc D1-3. 5 भांडेषु (for पात्रे), — ^c)
 D1. 2 T1 तत्र (for ततः). — ^d) K1. 2 भागशः; K4 Dn
 D1. 3-6 T1 भारत (for पार्थिव).

22 ^a) D3 T2 G निर्दिष्टं; T1 दत्तं तत्; M दिष्टं तत् (for
 दिष्टं ते). — ^b) B1. 3. 4 जनां (for नरां). — ^d) Ś1 K1. 4

C. 3. 8847
B. 3. 106. 23
K. 3. 105. 24

ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि पार्थिव ॥ २१
महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।

अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

लोमश उवाच ।

एतच्छ्रुत्वान्तरिक्षाच्च स राजा राजसत्तम ।
यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्धाद्धरतर्पणम् ॥ १
षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।
रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ २
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।
बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्वल्लोकान्सहामरान् ॥ ३
त्रिदशांश्चाप्यबाधन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।

सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ४
वध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदेवतैः ॥ ५
तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।
गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ॥ ६
नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ७
एवमुक्तास्ततो देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ।

D₂ भूद् (for ते). D₃. ६ मा ते भूदुद्धिरन्यथा.

Colophon om. in D₆. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ D₆ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: B₄ Dc तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. K₁. 3. 4 D₁. 3 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K₄); B₁₋₃ Dn D₄. ६, likewise, only आगस्त्य. — Adhy. name: K₃ सगररोपाख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn S 105 (Dn₂. n₃ M₂ 107); D₁ 109. — Śloka no.: Dn D₁ 23.

105

1 ^a) B₂₋₄ अंतरीक्षात्. G₁. 2 वै; M स (for च). — ^b) M राजा वै (for स राजा). B₁. 4 Dc Dn₁. n₃ D₃ T₂ G₁. 3 सत्तमः (for सत्तम). Ś₁ K₁. 2 राजा राजन्यसत्तम. — ^c) Ś₁ K₁. 2 D₁. 3. ६ श्रद्धावान् (for श्रद्धाद्). — After 1, K₁. 2 B (B₃ om. lines 2-4) D (except D₁₋₃. ६) G₂ M₃ ins.:

516* एकैकशस्ततः कृत्वा बीजं बीजं नराधिपः ।
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्भागान्विदधे ततः ।
धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्पुत्ररक्षणतत्परः ।
ततः कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः ।

[(L. 1) K₁ जीवं जीवं; B₁ Dc बीजं (B₁ °ज-) पूर्णं (for बीजं बीजं). B₁. 2. 4 Dc °धिप (for °धिपः). — (L. 2) B₁. 4 कुम्भेषु (for कुम्भेषु). B₁ Dc गर्भान् (for भागान्). Dc निदधे (for विदधे). B₂ Dc पुनः (for ततः). — (L. 4) K₁ कालेन महता षष्टिः (for the prior half).]

2 B₃ om. 2^a-3^b. — 2^a=3. 104. 14^a. — ^d) T G सगरस्य महात्मनः.

3 B₃ om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^b) D₁. 2 आकाशे; D₄ आकाशं. — ^d) B₂ सहेश्वरान्; T G₂₋₄ सुरासुरान्; G₁ चराचं; M₂ सहासुं (for सहामं).

4 ^a) Ś₁ K B₁. 3 Dc D₁₋₃. ६ T₁ [अ]भ्य (B₁. 3 D₁ [अ]प्य)धावंत (for [अ]प्यबां). — ^c) Dc तथा सर्वाणि भूतानि.

5 ^a) Dc T₁ G₁ M₂ तदा; T₂ G₂₋₄ तथा (for ततो). — ^d) Ś₁ K₁. 2 T₁ सर्वदेवताः; D₆ T₂ G °देवतैः; M₂ वेदितैः.

6 ^a) K₂ Dc D₃ T₂ G₃ महाभाग; B₂ ततो ब्रह्मा. — 6^b=1. 6. 5^b; 204. 24^b. — K₃ om. (hapl.) 6^{ba}. — ^d) Ś₁ K₁. 2 °क्रमं (for °गतम्).

7 After 7, M₂ ins.:

517* कपिलं ते समासाद्य विनशिष्यन्त्यसंशयम् ।

8 ^a) K₄ च ते; B₂. 4 D (except D₁. 2. ६) तु ते; G₁ तदा (for ततो). — ^b) B₁. 3 G₁ M मनुजोत्तम; T₁ °जाधिप. — ^d) G₄ M प्रतिं (for विप्रं).

पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ ८
 ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ।
 दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ।
 तस्याश्चो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः सुपरिरक्षितः ॥ ९
 समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ।
 रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १०
 ततस्ते सागरास्तात हतं मत्वा हयोत्तमम् ।
 आगम्य पितुराचख्युरदृश्यं तुरगं हतम् ।
 तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत वाजिनम् ॥ ११
 ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
 अमार्गान्त महाराज सर्वं च पृथिवीतलम् ॥ १२
 ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।
 नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ १३

आगम्य पितरं चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ।
 ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा ।
 सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप ॥ १४
 अस्माभिर्विचिता राजञ्चासनात्तव पार्थिव ।
 न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥ १५
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्छितः ।
 उवाच वचनं सर्वास्तदा दैववशान्नृप ॥ १६
 अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ।
 यज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः ॥ १७
 प्रतिगृह्य तु संदेशं ततस्ते सगरात्मजाः ।
 भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः ॥ १८
 अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ।
 समासाद्य विलं तच्च खनन्तः सगरात्मजाः ।

C. 3. 8871
B. 3. 107. 23
K. 3. 106. 24

9 ^a) K₁ महतिभिर् (for बहु^०). T G₁. 3. 4 ततो बहु-
 तिथे काले. — ^e) K₁ व्यचरन्; K₄ विचरन्; G₂ [S]प्यचरद्
 (for व्यचरद्). Ś₁ K₁ Dc भूमौ (for भूमि). — ^f) K₃
 च; K₄ B Dc Dn D₄. 6 स; D₅ तु; G₂ M₂ तैः (for सु).
 — After 9, S ins.:

518* सर्वैरेव महोत्साहैः स्वच्छन्दप्रचरो नृप ।

[T₁ महामागैः (for महौ). G₁ प्रचरान्; M₁ प्रसरो (for
 प्रचरो).]

10 ^a) B₁ Dc D₅ S स समुद्रं (by transp.). D₁. 2
 च (for स).

11 ^a) T G₃ तत्र (for तात). — ^b) K₁. 4 Dc S
 (except G₂ M₂) ज्ञात्वा; D₁. 2 दृष्ट्वा (for मत्वा). — ^c)
 Dc D₂ G₁ आगत्य (for आगम्य); cf. v.l. 14. K₁ Dc₂
 D₃ आचक्षुर (for ख्युर). — ^f) Ś₁ K D₁₋₃ भूयो; T G
 पुत्रा (for सर्वे). — After 11, B₁ ins. a variant of 17^{cd}
 (v.l. नागन्तव्यमृते हयं for the posterior half); while
 S ins.:

519* ससमुद्रवनद्वीपां विचिन्वन्तो वसुंधराम् ।

12 ^a) D₅ ततः पित्राज्ञया सर्वे. — ^c) Ś₁ K D₁₋₃. 5
 मृगयन्तो (for अमार्गान्त). D₃. 5 महीपाल; G₂ हयं राजन्
 (for महा^०). — ^d) Ś₁ K D₃. 5 संचेरुः; Dc सर्वं हि; D₁. 2
 चेस्त्र (for सर्वं च).

13 ^a) Ś₁ K D₁. 2 अभि (for अश्व). B₂. 4 Dc वा
 (for च); cf. v.l. 15.

14 T₁ om. (hapl.) 14-15. — ^a) Dc G₁ आगत्य

(for आगम्य); cf. v.l. 11. Ś₁ K₁. 2 पितरं प्रोचुः; K₃
 पितुरुद्विष्माः. — After 14^{ab}, S (T₁ om.) ins.:

520* स्थित्वा सर्वे महीपालाः सागराः सहितास्तदा ।

— ^f) Ś₁ K D₁₋₃. 5 नि(D₅ ह्य)खिलेयं (for लेन).

15 T₁ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) Ś₁ K₁. 2
 (? gloss) मार्गिता (for विचिता); cf. 18^d. — D₂ reads
 15^b-16^b after 17^a. — ^c) Dc अव^०; T₂ G₂₋₄ अभि^० (for
 अधि^०). — ^d) B₁. 2. 4 Dc वा (for च); cf. v.l. 13.

16 For D₂, cf. v.l. 15. — ^a) K₁. 3 B₁ D₃ तेषां
 वचनं (by transp.). — ^c) Ś₁ K D₁₋₃. 5 तनयान्; G₁
 सहितान् (for वचनं).

17 After 17^a, D₂ reads 15^b-16^b. — ^c) K₃ [अ]-
 प्यश्वं; K₄ [अ]श्वं मे; T₂ G₃. 4 चाश्वं (for ह्यश्वं).

18 ^b) B Dn D₃. 4. 6 T₂ G₃ पितु^० (for तत^०). — K₃
 T₂ G₃ om. (hapl.) 18^c-19^d. — ^c) K (K₃ om.) Dc
 D₁₋₃. 5 G₂ M₁ सर्वा (for कृत्स्नां).

19 K₃ T₂ G₃ om. 19^{abc} (cf. v.l. 18). — ^a) G₂
 M₂ पश्यन्ततो (for पश्यन्त ते). — After 19^{ab}, T₁ G₁. 2. 4
 M ins.:

521* समुद्रे पृथिवीपाल पदमार्गं च वाजिनः ।

— ^c) D₁. 2 G₂. 4 तत्र (for तच्च). — ^d) B D (except
 D₁₋₃. 5) G₂ M₁ [अ]प्यखनन्; T₁ खनन्श्च (for खनन्तः).

— ^e) Ś₁ K₁. 2 अंकुशैः; K₃ चातुशैः; K₄ हंसुकैः; B₂ हेसुकैः;
 B₄ हिसुकैः; Dc D₄. 6 हेसुकैः; D₃ हंसुखैः; D₅ सुसुखैः; S
 सुसुखैः (for हेसुकैः). D₁ कुहालकैसुकैश्चैव; D₂ सकुहादिस-

C. 3. 8871
B. 3. 107. 23
K. 3. 106. 24

कुदालैर्हेषुकैश्चैव समुद्रमखनंस्तदा ॥ १९
स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः ।
अगच्छत्परमामार्तिं दार्यमाणः समन्ततः ॥ २०
असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च ।
आर्तनादमकुर्वन्त वध्यमानानि सागरैः ॥ २१
छिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नजान्वस्थिमस्तकाः ।
प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

एवं हि खनतां तेषां समुद्रं मकरालयम् ।
व्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २३
ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते ।
विदार्य पातालमथ संक्रुद्धाः सगरात्मजाः ।
अपश्यन्त हयं तत्र विचरन्तं महीतले ॥ २४
कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
तपसा दीप्यमानं तं ज्वालाभिरिव पावकम् ॥ २५

१०६

लोमश उवाच ।

ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संग्रहृष्टतनूरुहाः ।
अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।
संक्रुद्धाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥ १

ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ।
वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिसत्तमम् ॥ २
स चक्षुर्विवृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ।
ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन्स सागरान् ॥ ३

कैश्चैव. — ¹) B D (except D₁₋₃. 5) G₂ M यत्नमास्थिताः
(for अखनंस्तदा). T₂ G₁. 3. 4 ततः (for तदा).

20 B₄ om. 20. — ^d) B (B₄ om.) Dc Dn₁. n₂
D₃ दीर्यमाणः.

22 ^b) Ś₁ K₁. 2 संभिन्नकुक्षिसंघयः; K₃ भिन्नयन्त्रास्थिसं-
घयः; K₄ जान्वस्थिसंघयः; B Dc Dn D₄₋₆ त्वगस्थिसंघयः
(B₁ जत्वस्थिसंघयाः); D₃ जात्वस्थिसंघयः; G₁ जात्वस्थि-
मज्जताः.

23 ^a) T₂ G₃ चिः; G₂ M₁ तु; M₂ नि- (for हि). — ^b)
K₃ B D (except D₃. 5) वरुणा (for मकरा).

24 ^b) Ś₁ K D₃ विशां (for मही). — After 24^{ab},
M₂ ins.:

522* विदार्यमाणं पृथिवीं सागरैर्वलदपितैः ।

— ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 मधः; D₁. 3. 5 तलं; T G₂. 3 M₁ मथो
(for मथ). M₂ ते प्रविष्टास्तु पातालं. — T₁ om. 24^a-25^d.

— ¹) Ś₁ K₂. 4 D₁₋₃. 5 M₁ महीपते; Dc महीतलं; M₂
विशां पते (for महीतले).

25 T₁ om. 25 (cf. v.l. 24). — ^c) Ś₁ K₂ B D
(except D₁₋₃) तेजसा (for तपसा). B₂. 4 Dn D₄. 6 M₂
तु (for तं). — ^d) T₂ G ज्वलंतम् (for ज्वालाभिर्). — S
(T₁ om.) ins. after 25 (G₂ M₂, after 25^{ab}):

523* दृष्ट्वा हि दृष्टिताः सर्वे बभूवुः सागरास्तदा ।

Colophon om. in B Dc Dn D₃₋₆. — Major parvan :
Ś₁ K₁. 2 T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan : D₂ तीर्थ-
यात्रा. K₃. 4 D₁ (om. sub-parvan name) mention only
लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K₃. 4). — Adhy.
no. (figures, words or both): D₁ 110; S 106
(M₂ 108).

106

1 ^a) Ś₁ K₁. 2 Dc तं (for ते). Ś₁ K₁. 2 T₂ G₁. 3. 4
M₁ तु; Dc ते (for तं). Dc महात्मानं; D₁. 2 महाराज (for
हयं राजन्). — ^d) D₁. 3. 5 कालचोदिताः. — ^e) B Dn
D₄. 6 संप्र (for सम). — ¹) To avoid hiatus, Ś₁ K₁. 2. 4
ह्यश्वं; D₃. 5 तेश्वं; S (except M₁) वाजि.

2 ^a) T₂ G M भागः (G₁ तेजाः) (for राज). — ^b)
Ś₁ K₁. 2 D₃. 5 देवसत्तमः; S (except G₁) राजसत्तम. D₁. 2
कपिलाख्यो महामुनिः. — ^d) D₅ देव- (for मुनि). B Dn
D₂. 4. 6 T₁ G₁. 4 M पुंगवं (Dn₁ वाः) (for सत्तमम्).

3 ^a) N G₁ M₂ विकृतं (for विवृतं). — ^b) Ś₁ K₁ T₁
सृजत् (for सृजन्). — ^c) K₃ स; G₄ M₁ च (for सु).
D₁. 2 महत्तेजो (for महातेजा). — ^d) D₁. 2 नृपात्मजान्;
D₆ समागतान् (for स सागरान्). — After 3, S (except

तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्नारदः सुमहातपाः ।
 सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ४
 स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
 मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ।
 आत्मानमात्मनाश्वास्य हयमेवान्वचिन्तयत् ॥ ५
 अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जःसुतं तदा ।
 पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
 षष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम् ।
 कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ७
 तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयानघ ।
 धर्मं संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।

त्यक्तवान्दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ९
 लोमश उवाच ।
 असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
 यं शैब्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ।
 सुरेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥ १०
 ततः पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिप्लुताः ।
 सगरं चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ ११
 त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयैः ।
 असमञ्जोभयाद्गोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १२
 पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ।
 मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १३
 असमञ्जाः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्यताम् ।
 यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ १४

C. 3. 8893
B. 3. 107. 44
K. 3. 107. 17

M₂ ins.:

524* षष्टिं सहस्राणि तदा युगपन्मुनिसत्तमः ।

4 K₁ om. (hapl.) 4^{b-5^c}. — °) D₁ T₁ आगम्य;
D₂ आगत्य; D₃ आसाद्य (for आगच्छत्). — °) Ś₁ K₂ तत्-
स्तस्मै; M₂ तस्मै सर्व (for तच्च तस्मै).

5 K₁ om. 5^{abc} (cf. v.l. 4); D₅ om. (hapl.) 5^{abcd}.
— °) Ś₁ K₃. 4 D₃ 'द्वं' (for 'द्वत्तम्'). — After 5^{cd}, S
(except G₁) ins.:

525* स पुत्रनिधनोत्थेन दुःखेन समभिप्लुतः ।

— Ś₁ B₄ D_n D₄. 6 G₁ om. (? hapl.) 5^{ef}. — °) K₁
B₂. 3 D_c T₂ G₃ M₂ आत्मनात्मानम् (by transp.); B₁
आत्मैवात्मानम्. — °) K₁₋₃ D₁. 2. 5 हयमेधं व्यचितयत्
(K₁. 2 विचितयन्).

6 °) Ś₁ K₁. 2 त्वसमंजःसुतं; K₄ D₃. 5 सोऽसमंजः; D_c
समंजसः सुतं; S असमंजसुतं.

7 °) K₄ D₃ T₂ G₃. 4 षष्टिस्तात; D₁. 2 मम षष्टि- (for
षष्टिस्तानि). — °) Ś₁ K D₃. 5 M₁ मे महौ (for अमितौ).

8 °) D₃ तत्र; T G₁. 3 M₂ वत्स; G₂. 4 तावत् (for
तात). — °) D₁. 2 पुरा (for [अ]नघ). — °) A few
MSS. संरक्ष्य.

9 °) G₂ M₁ ऋषिशार्दूल (for राजशार्दूल). — °) Ś₁
K D_c पुत्रं सगर (by transp.). G₁ आत्मनः; M₁ औरसं;
M₂ आत्मजः (for आत्मजम्).

10 °) Ś₁ K₁₋₃ S असमंज. — °) Ś₁ K B₃ D_c D₁. 2
M₁ [अ]भवत्; T₂ G₂₋₄ त्वभूत् (for ह्यभूत्). — °) D₁₋₃. 5

T₁ हि स (by transp.). T₂ G₃ M₂ स पौराणां सु (M₂ हि)-
दारकान्. — After 10^{cd}, S ins.:

526* क्रीडतः सहसासाद्य तत्र तत्र महीपते ।

[T₂ G₃ M₁ [अ]भ्येत्य (for [अ]साद्य).]

— °) Ś₁ K₃ D₁. 3 पुरेषु; K₂ B D_n D₄. 6 M₁ गले; K₄
गते; D_c गले वि; D₅ पुरा वि; T G चूडासु; M₂ कुलेषु (for
सुरे). D₁. 2 बालकान्; S क्रीडतो (for क्रोशतो). — °)
Ś₁ K₂ D₃. 5 T₂ G₂₋₄ दुर्मतिः (for दुर्बलान्). M₁ तत्र तत्र
महीपते (cf. 526*).

11 °) Ś₁ K ते (for च). D₃. 5 G₁. 2 M₁ [अ]पि (for
[अ]भि). D₁ [अ]भाषत; T G₃ [अ]वावन्त (for [अ]याचन्त).
— °) T₂ G₂₋₄ तदा (for स्थिताः).

12 Before 12, B₄ M₁ ins. पौराः (B₄ cont.: ऊचुः).
— °) K D₁. 2 'दितो; D₃. 5 'दिकाद् (for 'दिमिर). Ś₁
K B₂. 3 D_n D₁₋₃. 5 भयात् (for भयै). — °) K₃ S अस-
मंजभया. — °) Ś₁ K M₁ तस्मान्; D₁. 2 राजन्; D₃
अस्मान्; D₅ कस्मान् (for ततो). T₂ G₃. 4 [S]स्मान्
(for नस्).

14 Before 14, B₄ M₁ ins. सगरः (B₄ cont.: उवाच).
— °) Ś₁ K₁₋₃ D₃. 4 S असमंजः. Ś₁ K D₃. 5 [अ]द्य
नगरात्; G₂ M कुमारोद्य (for पुरा). — °) Ś₁ K D_c D₃. 5
पुत्रो मे; G₂ M नगराद् (for सुतो मे). T₂ G₃. 4 सं (for
वि). — °) S (except G₂ M₁) चेन् (for वो). D₁. 2. 5
मे प्रियं. — °) Ś₁ K₂ शीघ्रमेतद् (by transp.).

15 °) Ś₁ K एवमुक्ते. — °) D₁. 2 राज्ञां राज्ञो भयात्तदा;

C. 3. 8893
B. 3. 107. 44
K. 3. 107. 18

एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथाज्ञापितवान्नृपः ॥ १५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ १६
अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण ह ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १७

सगर उवाच ।

पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
अलाभेन तथाश्चस्य परितप्यामि पुत्रक ॥ १८
तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
हयस्यानयनात्पौत्र नरकान्मां समुद्धर ॥ १९

लोमश उवाच ।

अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ २०
स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ २१
स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ।

प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ २२
ततः प्रीतो महातेजाः कपिलोऽशुमतोऽभवत् ।
उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ॥ २३
स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
द्वितीयमुदकं वव्रे पितृणां पावनेप्सया ॥ २४
तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुंगवः ।
ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥ २५
त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ २६
तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ २७
हयं नयस्व भद्रं ते यज्ञियं नरपुंगव ।
यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ २८
अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।
आजगाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ २९
सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।

T₂ G₂-4 यथाज्ञां कृतवान्नृपः.

16 °) Ś₁ K प्रियकामेण (K₃ °कामार्थं); M त्रिप्रिये तिष्ठन् (for हितं).

17 °) K₃ B₂ D_n D₄. 6 हि; D₁. 2 च (for ह).

18 °) T₂ (before corr.) G₂. 4 देश- (for तेऽहं). D₁. 2 M₁ त्यागात्तव पितुश्चापि. — °) M₁ शेषाणां (for पुत्रां). — °) M₁ सुतानामश्वनाशाच्च. — °) G₂ M₂ पौत्रक (for पुं). M₁ मनो मे तात मोहितं.

19 G₁ om. 19-20. — °) G₄ अश्वस्य (for हयस्य). T G₃. 4 [आ]गमनात् (for [आ]नयनात्). Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3. 5 T₁ G₂ पुत्र (for पौत्र). — After 19, Ś₁ K₁. 2 ins. an addl. colophon.

22 °) Ś₁ K₁. 3. 4 Dc D₃ तस्मै (for अस्मै).

23 °) B D_n D₃. 4. 6 °राज (for °तेजाः). — M₁ om. (hapl.) 23^b-25^a.

24 M₁ om. 24 (cf. v.l. 23). — °) K₃. 4 D₃. 5 तं तु (for तत्र). — °) B D_n D₄. 6 वरकं; D₁. 2 च वरं (for उदकं). — °) K₄ B Dc D_n D₄. 6 T₁ G₄ पावनेच्छया; D₁. 2 °नाय वै.

25 M₁ om. 25^a (cf. v.l. 23). — °) K₂. 4 Dc₂ Dn₂ D₁-3. 5 T₂ G₂. 3 ददामि. Ś₁ K₁. 2 Dc D₁-3. 5 तुभ्यं (for तव). — °) D₁ यच्च; T G₂-4 यत्वं (for यद्यत्).

26 Dc om. 26^c-28^b. — °) Ś₁ K D₃ कृतस्त्वया; B₂ तथा पिता; D₅ त्वया कृतः (for त्वया पिता).

27 Dc om. 27 (cf. v.l. 26). — °) Ś₁ K₁. 2 D₁. 4. 5 प्रभावेण; D₃ G₁ प्रसादेन. — After 27^{ab}, S ins.: 527* शलभत्वं गता एते मम क्रोधहुताशने ।

[G₂ कृता ये ते; M₁ गता ये ते; M₂ अवापुस्ते.]

— °) K₃. 4 M₂ प्लावनार्थं; B₁ प्लवं (for पावं).

28 Dc om. 28^{ab} (cf. v.l. 26). — °) K₃ T G₁. 3. 4 याज्ञियं; G₂ M याज्ञीयं. — G₄ om. 28^{cd}. — °) D₁. 2 चास्य; T G (G₄ om.) तस्य; M₁ तत्र (for तात).

29 Dc om. (hapl.) 29; D₅ om. (? hapl.) 29^{cd}. — °) K₃ सुसत्वरः; K₄ महामनाः; D₁. 2 पितुस्तदा; M महायशः (for महात्मनः).

30 °) B₂ D₂ पितुः (for ततः). — °) Ś₁ K Dc D₃. 5 G₂. 4 M महीपतेः (Ś₁ K₁-3 °ते) (for महा°). — °) Ś₁ K₁. 2 M₁ [अ]भि- (for [अ]पि). K₂-4 D₁ [उ]पाग्राय. — °)

मूर्ध्नि तेनाप्युपाघातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३०
 यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
 तं चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ३१
 तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
 अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत् तं क्रतुम् ॥ ३२
 समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ३३
 प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
 पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ३४
 अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
 प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ३५

तस्य पुत्रः समभवदिलीपो नाम धर्मवित् ।
 तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ३६
 दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितृणां निधनं महत् ।
 पर्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ३७
 गङ्गावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोन्नृपः ।
 न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलम् ॥ ३८
 तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
 भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनम्रयकः ॥ ३९
 अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ।
 तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ।
 वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

लोमश उवाच ।

स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।

बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १

स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।

C. 3. 9921
B. 3. 108. 2
K. 3. 108. 2

Ś1 K D3 सर्वं तस्मै (by transp.).

31 ^a) K3. 4 B1 Dc D1-3 चापि (for चापि). — ^b) Ś1 K1. 2 B1 T1 G1 M2 तदा (for तथा). — ^d) K4 उपस्थितं; G1 महात्मनः (for उपागतम्).

34 ^c) D1. 2 G2 M1 राज्यं (for भारं). — ^d) Ś1 K2 ततः; S नृपः (for तदा).

35 ^c) Ś1 K1 'राज्यं; D1. 2 G1 'तेजा; T1 'राजो (for 'राज).

36 ^b) Ś1 K2-4 भारत; D5 वीर्यवान्; G1 धार्मिकः (for धर्म). — G1 om. 36^c-38^d. — ^c) D1-3 T G2. 3 M तस्मिन् (for तस्मै). Ś1 K1. 2 समाधाय; T2 G3. 4 'वेश्य. — ^d) To avoid hiatus, Ś1 K1. 2. 4 त्वंशु; D5 ह्यंशु (for अंशु). Ś1 K1-3 D3. 5 प्रस्थितो वनं (K2-भवत्; D5 दिवं) (for अपि संस्थितः).

37 G1 om. 37 (cf. v.l. 36). — ^b) Ś1 K2 नृप (for महत्). — ^d) S (G1 om.) गतिं तेषां विचिन्तयन्.

38 G1 om. 38 (cf. v.l. 36). — ^b) S (G1 om.) महातं (for सुमहत्). — ^c) D1. 2 गंगावतरणे सक्तः. — ^d) Ś1 K1. 2 चेष्टयानो. — After 38, D1. 2 ins.:

528* स राजर्षिर्दिलीपस्तु युयुजे कालधर्मणा ।

40 G1 om. 40^{ab} (with 39^{cd}). — ^a) Ś1 K1. 2 Dc G2 च (for तु). D1. 2 अभ्यर्षितं तं राज्ये. — ^b) B1. 3 D1-3. 5 आस्थितः (for आश्रितः). — After 40^{ab}, S (except G1) ins.:

529* भगीरथं महात्मानं सत्यधर्मपरायणम् ।

— G4 om. 40^{cd}. — ^d) T G1-3 M1 वसुधाधिप (T1 G1. 2 'पः) (for भरत).

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan: D2 तीर्थयात्रा. K3. 4 D1. 3 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K4 D3); B2. 3 Dc Dn1. n2 D4-6, likewise, only आगस्त्य. — Adhy. name: Ś1 गंगावतारः; K1. 2 गंगावतरणं; K3 सगरोपाख्यानं; B4 भगीरथाभिषेकः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 106 (as in text); Dn2. n3 108; D1 111; S 107 (M2 109). — Śloka no.: Dn1. n2 70; Dn3 71; D1 44.

G. 3. 9921
B. 3. 108. 2
K. 3. 108. 2

पितृणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २
स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता ।
जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वरः ॥ ३
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः ।
सोऽपश्यत् नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४
शृङ्गैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलंकृतम् ।
पवनालम्बिभिर्मैधैः परिष्वक्तं समन्ततः ॥ ५
नदीकुञ्जनितम्बैश्च सोदकैरुपशोभितम् ।
गुहाकन्दरसंलीनैः सिंहव्याघ्रैर्निषेवितम् ॥ ६
शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः ।
भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जलकुट्टैः ॥ ७
मयूरैः शतपत्रैश्च कोकिलैर्जीवजीवकैः ।

चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८
जलस्थानेषु रम्येषु पद्मिनीभिश्च संकुलम् ।
सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९
किन्नरैरप्सरोगैश्च निषेवितशिलातलम् ।
दिशागजविषाणाग्रैः समन्ताद्दृष्टपादपम् ॥ १०
विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ।
विषोल्बणैर्भुजंगैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११
क्वचित्कनकसंकाशं क्वचिद्रजतसंनिभम् ।
क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिमवन्तमुपागमत् ॥ १२
स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः ।
फलमूलाम्बुभक्षोऽभूत्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १३
संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ।

107

- 1 ^a) B₁ महाभागश्च (for महे°). — ^b) Ś₁ K Dc D₃. 5 भगीरथः; S महायशः (for रथः). — K₄ om. 1^d-3^a. — ^d) Ś₁ K (K₄ om.) D₁. 2 'हृदय' (for 'नयन').
- 3 K₄ om. 3^a (cf. v.l. 1). — ^b) = 1. 53. 6^b. T₁ G₁ विदीर्यता; T₂ G₃. 4 विदीर्यता (for विदू°). — ^d) K₁. 4 B₄ Dn D₁. 4. 6 नरेश्वर.
- 4 ^c) K₃ D₃ 'श्रेष्ठो' (for 'श्रेष्ठ'). D₁. 2 सोथापश्यन्नरेन्द्रस्तु; T₁ G₁ सोपश्यन्नरेश्वरः. — ^d) Ś₁ K₁. 2 Dc D₃. 5 नरेश्वरं; K₃ महागिरि; K₄ नरेश्वरः; M₁ नरेश्वर (for नगो°).
- 5 G₄ om. 5-10. — ^b) Ś₁ K₂ 'बद्धैर्'; K₁ 'बलैर्'; K₃. 4 M₁ 'नद्धैर्' (for 'मद्धैर्'). — Ś₁ K₁. 2 read 5^{cd}-6^{ab} after 7^{ab}. — ^d) Ś₁ K प्रनृत्यन्तं; B Dc Dn D₄-6 G₁ परिषिक्तं; D₃ स नृत्यन्तं (for परि°).
- 6 G₄ om. 6 (cf. v.l. 5). For Ś₁ K₁. 2 cf. v.l. 5. — ^b) B₁. 2. 4 Dn₁. n₂ D₄. 6 प्रासादैर्; Dc सोदरैर् (for सोदकैर्). — ^c) K₃ Dn D₄. 6 'संलीन'. — ^d) Ś₁ K₂. 3 B₃. 4 Dn D₁. 2. 4-6 G₁ सिंहव्याघ्रः; B₂ Dc सिंहव्याघ्रैर्.
- 7 G₄ om. 7 (cf. v.l. 5). — After 7^{ab}, Ś₁ K₁. 2 read 5^{cd}-6^{ab}. D₃ transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^c) Ś₁ K₁. 2 गंगावेगैस् (for भृङ्गराजैस्). D₁. 2 राजैर् (for तथा). Ś₁ चंप; K₁. 2 चंच; K₃ चापैर्; D₁. 2 M₂ मत्तैर्; D₃ चाश्म; T G (G₄ om.) राजन्; M₁ भासैर् (for हंसैर्). — ^d) Ś₁ K Dc दात्यूहः; T₁ G₁. 2 M₃ नत्यूहैर्.
- 8 G₄ om. 8 (cf. v.l. 5). D₃ transp. 7^{cd} and 8^{ab}.

— ^b) B D (except D₁-3. 5) जीवजीवककोकिलैः; T₁ कोकिलैश्च निषेवितं; G₁ कोकिलैश्च सुकूजितैः.

9 G₄ om. 9 (cf. v.l. 5). — ^b) Ś₁ K₁. 2 'हंस' (for 'भिश्च'). — T₁ om. (hapl.) 9^c-11^b. — ^d) D₁. 2 आरावैः (for व्याहृतैः). Ś₁ K₁-3 D₅ सुनि(K₃ D₅ च वि)नादितं (for समलं°).

10 G₄ T₁ om. 10 (cf. v.l. 5, 9); Ś₁ om. (? hapl.) 10^c-11^b. — ^c) K₁ आशागजः; K₂ आशागणः; K₃ B Dn D₄. 6 दिग्धारणः; K₄ दिशोगजः; Dc D₁. 2. 5 दिशांगजः; D₃ दिग्गजानां; T₂ (after corr.) G₃ दिक्कुंजरः (T₂ before corr. दिग्गजेन); G₁. 2 M₁ दिग्गजेंद्रः (for दिशागजः in M₂ only). Cf. Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p. 6 f. — Cf. also 1. 60. 64^c. — ^d) G₂ M₂ घृष्टं (for घृष्ट°).

11 Ś₁ T₁ om. 11^{ab} (cf. v.l. 9, 10). — ^b) D₃ M₁ 'द्रुमः'; D₅ 'सत्त्व' (for 'रत्न'). K Dc 'समाचितं'; D₅ 'समाश्रितं'; M₁ 'लताकुलं' (for 'समा'). — G₄ om. 11^c-12^d. — ^c) K₂ B D (except D₁-3) विषोल्बणः. T G₂. 3 M₂ भुजंगेंद्रैः.

13 ^a) Dc नृप° (for नर°). — ^b) B₃ Dc D₁. 2 G₁ M₂ समास्थितः; D₃ उपास्थितः. Ś₁ K₂-4 D₅ तपोयोगसमन्वितः. — ^c) B D (except D₁-3. 5) 'संभक्षः' (for 'भक्षोऽभूत्'). — ^d) Dn₁. n₃ D₃ T₂ G₂-4 M₂ सहस्र.

14 ^b) Ś₁ K D₃ तत्र; D₁. 2 T₂ (before corr.) G₁. 2 दिव्या (for दिव्ये).

15 ^b) K₂. 3 T G किञ्चिद्; D₃ किं सिद् (for किं च). K B₂. 3 Dc D₁-3. 5 S (except M₁) ददामि. — ^c) Ś₁

दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ॥ १४
गङ्गोवाच ।

किमिच्छसि महाराज मत्तः किं च ददानि ते ।
तद्ववीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५
लोमश उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा ।
पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ।
अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ १६
षष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ।
कापिलं तेज आसाद्य क्षणेन निधनं गताः ॥ १७
तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ।
यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ॥ १८

स्वर्गं नय महाभागे मत्पितृन्सगरात्मजान् ।
तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।
भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २०
करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।
वेगं तु मम दुर्धार्यं पतन्त्या गगनाच्च्युतम् ॥ २१
न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।
अन्यत्र विबुधश्रेष्ठानीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २२
तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् ।
स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ।
करिष्यति च ते कामं पितृणां हितकाम्यया ॥ २३
एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्महाराजो भगीरथः ।

C. 3. 9944
B. 3. 108. 25
K. 3. 108. 26

K1. 2 D5 यद्ववीषि; K4 तद्वही वा; D1. 2 तद्वै ब्रूहि (for तद्ववीहि). Dc मुनि (for नर). G2 तद्वही नृपतिश्रेष्ठ.

16 All MSS. om. the ref. ! — ^b) Dc तथा; S (except M1) नदीं (for तदा). — After 16^{ab}, S (except G4) ins. :

530* तदा भगीरथो राजन्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।

[G1 तथा; M1 नदीं (for तदा). G2 राजा (for राजन्).]

— ^a) K1 D1. 2 T1 G1 M1 'त्मना (for 'नदि); cf. v.l. 17.

17 ^b) Ś1 K1-3 'नदि (for 'त्मनाम्); cf. v.l. 16.
— ^c) K2 B D (except D2. 5) T1 G1 M1 कपिलं (for कां). B1. 2. 4 D (except D1. 2. 5) T1 G1 M1 देवम् (for तेज).

18 ^a) Ś1 K1. 2 गर्व- (for एवं). — ^b) B1 D3 T1. 2 (before corr.) G1. 2 M स्वर्गवासो. — ^c) D1-3 सहस्राणि (for शरीं). — ^d) D1. 2 S जलैस्त्वं (by transp.). D3 S (except M1) नाभिवर्षसि (D3 'से). — After 18, Ś1 K D5 ins. :

531* तावत्स्वर्गे न वत्स्यन्ति मम पूर्वपितामहाः ।;

while B Dc Dn D3. 4. 6 ins. :

532* तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ।

19 ^c) K4 B Dn D4-6 अर्थेन याचामि; D1 अर्थे याचयामि; D3 अर्थेभियाचेहं; T G3 अर्थे हि याचामि. — ^a) D1. 2 स्वर्गवाहिनि; D3 शिरसा नदि (for वै महां).

20 Before 20, all MSS. except T1 G1. 4 ins. लोमश उ°. — ^a) Ś1 K1. 2 वचो राजन्; K3 महाराज (for वचो राज्ञो). — ^d) K3. 4 प्रीता सा; Dc प्रीतात्मा; D2 प्रतीता

(for सुप्रीता). G2 प्रत्यं (for समं). Ś1 साधुत्वं सा त्वभाषत; K1 प्रीता तं सा त्वभां; K2 प्रीता त्वं साधु भां; D3 प्रीता सम्यगभां; D5 सा प्रीत्या तमभां; M1 प्रीता समनुभाषत.

21 K3 reads 21^{cd}-22^{ab} after 25^{ab}. — ^c) D1. 2 तं (for तु). Ś1 K1. 2 दुष्पारं; K3 दुर्वारं; D1. 2 दुःसाहं; D3 दुर्वीजं; G4 निर्धार्य. K4 D5 दुर्धरो मम वेगस्तु; Dc मम वेगं तु दुर्वार्य. — ^d) Ś1 K1. 2 पतन्तं; K4 'तीं (for 'न्त्या). K1 भुवि; K4 M2 च्युतां; B Dc D5 द्रुतं; Dn D1. 4. 6 भुवं; D2. 3 (sup. lin.) नृप; D3 च्युतः.

22 For K3 cf. v.l. 21. — ^{ab}) K4 क्षमस् (for शक्तस्). K3 न तु मां शक्यते कश्चिच्च्युतां धारयितुं बलात्.

23 ^c) B Dn D4. 6 T2 G3 स करिष्यति (for करिष्यति च). D5 हि (for च). D1. 2 साह्यं; T2 G3. 4 कर्म (for कामं). — After 23, S ins. :

533* तपसाराधितः शंभुर्भगवाँल्लोकभावनः ।

24 ^a) B Dn D4. 6 ततो राजन्; S (except G2 M1) महाराज (for वचो राजन्). — ^b) Dc भागो (for राजो). G1 भगीरथनृपस्तदा. — ^c) Some MSS. कैलाशं.

25 ^a) N (except K1) तपस् (for ततस्). N तीव्रं (for तेन). Ś1 K1. 2. 4 समासाद्य; K3 B Dn D3-6 उपागम्य; Dc उपाव्रज्य (for समां). — After 25^{ab}, K3 reads 21^{cd}-22^{ab}; while S ins. :

534* गङ्गावतरणं राजन्नयाचत महीपतिः ।

— ^a) Dn D1-4. 6 M1 धारणे (for 'णं). K3 B1 Dc D1. 2 G4 नृपः (for नृप). — ^c) Ś1 K1 स्वर्गवासं; B Dc Dn D3-6 G4 स्वर्गे वासं. — ^f) Ś1 K1. 2. 4 D5 नरसत्तम; K3

C. 3. 9945
B. 3. 108. 26
K. 3. 108. 26

कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरम् ॥ २४
ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।

अगृह्णाच्च वरं तस्माद्भङ्गाया धारणं नृप ।
स्वर्गवासं समुद्दिश्य पितृणां स नरोत्तमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

लोमश उवाच ।

भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवौकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥ १
धारयिष्ये महाबाहो गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २
एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
संवृतः पार्षदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३
ततः स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ४

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् ॥ ५
ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ ६
तां प्रच्युतां ततो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि समाजग्मुर्दिदक्षया ॥ ७
ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ।
समुद्भ्रान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ ८
तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ ९

तव [read नर?]सत्तमः; D₂. 4. 6 स नरोत्तम.

Colophon om. in D₃. 5. — *Major parvan*: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T₁ G₂₋₄ M₁ आरण्य; D₆ वन (!). — *Sub-parvan*: B₄ M₁ तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. K₃. 4 Dc D₁. 2 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K₄ Dc); B₁₋₃ Dn D₆, likewise, only आगस्त्य. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁. 2 गंगावतारः; K₃ सगरोपाख्यानं; T₂ G₂. 3 भगीरथवरलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ 107 (as in text); Dn₂. n₃ 109; D₁ 112; S 108 (M₂ 110). — *Śloka no.*: Dn D₁ 27.

108

2 ^a) D₃. 6 T₂ G₃. 4 भाग (for बाहो); cf. v.l. 13. — M₂ om. (hapl). 2^{b-4c}. — ^b) T₂ G₃ शुभां (for शिवाम्).

3 M₂ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^c) K₁ स वृतः; G₁ सवेतः (for संवृतः). Ś₁ K₂ पर्वतैर्; K₁ (orig.) परमं; K₁ (*sup. lin.*) D₂ पर्वतैर् (for पार्षदैर्). K₄ B₂. 3 Dc Dn

D₁. 3-6 M₁ वृतः पा (Dn₂ D₃. 4 M₁ प) रिषदैर्घोरैः.

4 M₂ om. 4^{abc} (cf. v.l. 2). — ^a) B Dc Dn D₃₋₆ G₂. 4 M₁ तत्र (for ततः). K₄ T₂ G₃ श्रुत्वा (for स्थित्वा). Ś₁ K₁. 2. 4 B₂ नरश्रेष्ठ; T₂ G₂. 3 नृपश्रेष्ठ. — After 4^{cd}, S ins.:

535* पितृणां पावनार्थं ते तामहं मनुजाधिप ।

— ¹) B Dc₁ D₄ त्रिविष्टपात्.

5 ^a) T₁ G₁ M₂ ततो (for वचो). — ^b) D₁. 2 शंकरेण उदीरितं (with hiatus!). — ^c) K₁. 3. 4 तामन्व^०; D₆ तावद^०; S (except M₁) हि सम^० (for समनु^०); but cf. 6^b.

7 ^a) B₂ M₂ प्रच्युतां तां (by transp.). B₁. 3. 4 Dn D₁₋₄. 6 अथो; B₂ S (except M₁) तथा (for ततो). — ^b) Ś₁ K Dc S (except T₁ G₁) देवैः (for देवाः). B₃ Dn₂ सर्वैः; D₁. 2 सह (for सार्धं). Ś₁ K₁. 2. 4 Dc G₁ महर्षयः; T₂ G₂₋₄ M प्रजापतिः (for महर्षिभिः). — ^c) B Dn D₁. 2. 4. 6 T₂ G₃. 4 यक्षाश्च; D₃ G₂ M₁ यक्षैश्च (for रक्षांसि). — ^d) D₃ संजग्मुश्च; G₂ M समागच्छन्. B D (except D₆) T₁ G₁. 4 दिदक्षवः.

8 ^c) Ś₁ Dn₂ समुद्धृत^०; K₁. 2 Dc₂ D₁. 2 ऋत^०; K₃. 4 Dn₁. n₃ D₆ ऋत^०; B ऋत^०; Dc₁ D₃. 4. 6 G₄ ऋत^०.

9 ^a) Ś₁ K₁. 2 महा (for हरो). — ^d) Ś₁ K₂ पुण्य

[864]

सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
 फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ १०
 क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित्क्वचित् ।
 स्वफेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् ।
 क्वचित्सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ॥ ११
 एवं प्रकारान्मुबहून्कुर्वन्ती गगनाच्च्युता ।
 पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाव्रवीत् ॥ १२
 दर्शयस्व महाराज मार्गं केन ब्रजाम्यहम् ।
 त्वदर्शमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १३
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
 यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।
 पावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन ह ॥ १४

गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।
 कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ १५
 समुद्रं च समासाद्य गङ्गाया सहितो नृपः ।
 पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥ १६
 दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
 पितृणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ १७
 एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ १८
 समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना ।
 वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
 अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

C. 3. 9967
B. 3. 109. 21
K. 3. 109. 22

(for मुक्ता°).

10 °) B₁ [अ]व- (for वि-). D₃ G₂ M₁ बभौ सा विप्र-
 सर्पती. — °) G₂ तथा; M₁ तत्र (for त्रिधा). — G₄ om.
 10^{cd}; D₄ om. 10^d-11^e. — °) T G₁₋₃ पंक्तिभिः (for
 पङ्क्तयः).

11 D₄ om. 11^{abcde}. — °) Ś₁ K₁. 2. 4 T₁ [इ]व च
 (for the first क्वचित्). — °) K₃ D₁. 2 सु-; B Dc Dn
 D₈ सा (for स्व-). — °) T₁ वा; G₄ स-; M स्व- (for सा).
 Ś₁ K₂ D₃ क्वचित्त्था प्रयातेन; K₁ °त्था प्रपातेषु; K₃. 4 °त्था
 प्रपातेन; D₁. 2 °त्स (D₂ °त्सा) तोयनिनदा; D₈ °त्था प्रयातेषु.
 — °) D₄ हसन्ती (for नदन्ती). — After 11, S (except
 G₁) ins.:

536* क्वचिदाकाशमावर्तैः संक्षिपन्तीव सर्वशः ।

[T₁ आवर्तैः; T₂ (after corr.) G₃ आवृत्य (for आवर्तैः).]

12 °) Ś₁ K₂. 4 B Dn D₁₋₅ G₄ M कुर्वती. D₁. 2. 6
 गगनच्युता. — °) S (except M₁) उवाच ह (for अथा°).

13 °) Ś₁ K₁. 2 °वाहो; K₃. 4 Dc D₃. 5 T₂ G₃ M₁
 °भाग (for °राज).

14 °) Ś₁ K₁₋₃ M₁ राजन् (for राजा). — After
 14^{cd}, M ins.:

537* प्रापयामास धर्मज्ञः पितृदेवान्तिकं नदीम् ।

[M₂ प्लाव° (for प्राप°), and °देहा° (for °देवा°).]

— °) K₂₋₄ B D (except D₁. 3) M₁ प्लाव° (for पाव°).

— °) Ś₁ K₂₋₄ Dc वै; K₁ Dn D₄₋₆ G₁ च; M₁ सः
 (for ह°).

16 °) Ś₁ K₁. 2 स (for च). B Dn D₄. 6 समासाद्य
 समुद्रं च. — °) K₃. 4 D₃ सागरं (for समुद्रं). — After
 16, D₁. 2 ins.:

538* जह्नुना च धृता मुक्ता जाह्नवी तेन संस्मृता ।

17 °) K₄ B₁. 3 Dn₂ °त्वेन (for त्वे च). — °) Ś₁
 K₁. 2 समव°; K₃ च सम°; K₄ D₈ स सम°; D₁. 2 तां सम°;
 D₃ समुप°; M₁ हि सम° (for समनु°).

18 °) K₄ Dc D₃ पृथिव्याम्. — After 18, S ins.:

539* कलेयाश्च यथा राजंस्त्रिदशैर्विनिपातिताः ।

[T₂ G₂₋₄ महाराज (for यथा राजन्).]

19 °) Ś₁ K D₃. 5 कलेयार्थे (D₃. 5 °र्थ); B Dc Dn
 D₄. 6 कारणार्थं; D₁. 2 देवार्थं वै (for कारणार्थं). — °) Ś₁
 K₁₋₃ वातापी च. — °) K₃ राजन्महा- (for स ब्रह्महा). Ś₁ K
 Dc D₃. 5 [अ]सुरः; T₁ तथा; G₁ विभो (for प्रभो).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T G₂₋₄
 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: Dc M₁ तीर्थयात्रा, followed
 by आगस्त्य. K₃. 4 D₁. 3. 5 (all om. sub-parvan name)
 mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य
 in K₃. 4 D₃. 5); B Dn D₂. 4. 6, likewise, only
 आगस्त्य. K₃. 4 B₁. 3. 4 Dc Dn D₂₋₅ M₁ cont. समाप्त.
 — Adhy. name: Ś₁ K₂ गंगावतारः; K₁ D₁. 2 T₂ G₃
 गंगावतरणं; K₃ सगरचरित्रं. — Adhy. no. (figures, words
 or both): Dn₁ 108 (as in text); Dn₂. n₃ 110; D₁
 113; S 109 (M₂ 111). — Śloka no.: Dn 21.

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ ।
 नन्दामपरनन्दां च नद्यौ पापभयापहे ॥ १
 स पर्वतं समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
 अचिन्त्यानद्भुतान्भावान्दर्श सुबहून्नुपः ॥ २
 वाचो यत्राभवन्मेघा उपलाश्च सहस्रशः ।
 नाशक्रुवंस्तमारोढुं विषण्णमनसो जनाः ॥ ३
 वायुर्नित्यं ववौ यत्र नित्यं देवश्च वर्षति ।
 सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ ४
 एवं बहुविधान्भावान्द्भुतान्वीक्ष्य पाण्डवः ।
 लोमशं पुनरेव स्म पर्यपृच्छत्तदद्भुतम् ॥ ५

लोमश उवाच ।

यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्शन ।
 तदेकाग्रमना राजन्निबोध गदतो मम ॥ ६
 अस्मिन्नृषभकूटेऽभूद्वृषभो नाम तापसः ।
 अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशम् ॥ ७
 स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्विरिमुवाच ह ।
 य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेत्तदा ॥ ८
 वातं चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः ।
 व्याहरंश्चैव पुरुषो मेघेन विनिवार्यते ॥ ९
 एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ।
 कृतानि कानिचित्कोपात्प्रतिषिद्धानि कानिचित् ॥ १०

109

- 1 ^a) D1. 2 प्रति- (for ततः). Ś1 K1. 3 D1. 2. 5 प्रयाताः कौन्तेयाः. — ^c) Ś1 K2 अमरं; K1 असुरं; K4 T1 G2. 4 परमं; D1. 2 चापरं (for अपरं).
 2 ^a) Dn D4. 6 पर्वतं स (by transp.); D1. 2 ते पर्वतं; G1 देवकूटं. Ś1 K D3 ततो गिरिवरे पुण्ये. — ^b) T2 G3. 4 महारिगिरि (for अनामयम्). Ś1 K D3 हेमकूटे विशां पते. — ^d) K4 D1. 2 T1 नृप; D3. 5 अपि (for नृपः).
 3 ^a) K3 बहुवातां; K4 B1. 4 D3 G1 M2 Cnp वाचा यत्रां; B2. 3 Dc G2 वाता यत्रां; Dn D4. 6 वाताबद्धां; D1. 2 सदा चैवां; T1 वाचालां चां; T2 (after corr.) G3 वातबद्धां (for वाचो यत्रां). — ^c) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1-3. 5 M2 समां (for तमां). — ^d) T2 G2. 3 [S]भवन् (for जनाः).
 4 ^a) K B Dc Dn D3-6 M तत्र (for यत्र). D1. 2 ववौ च प्रबलो वायुः. — After 4^{ab}, B D (except D1-3. 5) ins.:

540* स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ।

— After 4, B D (except D1-3. 5) ins.:

541* मक्षिकाश्चादशंस्तत्र तपसः प्रतिघातिकाः ।

निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः ।

5 ^b) K Dc Dn1. n3 D3. 5 प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). Dn2 अद्भुतानुपलक्ष्य सः; D1. 2 दृष्ट्वा तत्राथ भारत. — ^c) K3 G2 पुनरेवं सः; K4 D3. 5 परिपप्रच्छ; B Dc Dn D1. 2. 4. 6 पुनरेवाथ; T2 G3. 4 वास्य. — ^d) B2 युधिष्ठिरः (for तदं).

K4 D3. 5 स चापीदमुवाच ह. — After 5, S (except M2) ins.:

542*

युधिष्ठिरः ।

यदेतद्भगवंश्चित्रं पर्वतेऽस्मिन्महौजसि ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महाद्युते ।

6 ^b) Ś1 K1-3 B D1 अरिकर्षणं; T2 G2-4 भरतर्षभ. — ^d) G1. 2. 4 M2 वदतो (for गं).

7 ^a) K1. 4 T2 G2-4 वृषभं; T1 पर्वतं (for ऋषभं). B2. 4 S तु (M1 वै) (for ऽभूद्). — ^b) Ś1 K2 T2 G1. 3. 4 वृषभो (for ऋषभो). Ś1 राक्षसः (for तापसः).

8 ^a) Ś1 K1-3 D3. 5 च (for वै). K4 वै (for ऽन्यैः). — ^c) Ś1 K1. 4 यदीह; K3 यदिच्छाद् (for य इह). D1. 2 यदि व्याहरेत् कश्चित्. — ^d) Ś1 M2 उत्पलान् (for उपलान्). Ś1 K4 Dc D3 G1 M उत्सृजेत् (for जेत्). B Dn D4. 6 G4 M2 तथा (for तदा). K3 उपलांस्त्वं समुत्सृज; D1. 2 उपलैरभिहन्यते; T1 G2 उपलानुत्सृजेत् वा.

9 ^a) Ś1 K1 वाचं (for वातं). S (except T2 G3) शब्द (for शब्दम्). — ^c) K1 व्याहरेत्; K3 विहरन्. K3. 4 B Dc Dn D3-6 G2 M चेह; D1 एव; D2 एष (for चैव). Ś1 K1. 2 तपसो; D6 पुरुषं (for पुरुषो). — ^d) D1. 2 परिं (for विनिं). K3 मेघैरिह निवां; B Dn D4. 6 S (except M1) मेघशब्देन वां; D5 मेघो ह्यपि निवां.

10 ^a) Dc एवमादीनि. — ^b) Ś1 K Dc महात्मना (for महर्षिणा). — ^c) B Dn D3-6 T2 G3 क्रोधात् (for कोपात्).

नन्दामभिगतान्देवान्पुरा राजन्निति श्रुतिः ।
 अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥ ११
 ते दर्शनमनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् ॥ १२
 तदा प्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।
 नाशक्रुवन्नभिद्रुं कुत एवाधिरोहितुम् ॥ १३
 नातप्तपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ।
 आरोढुं चापि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव ॥ १४
 इह देवाः सदा सर्वे यज्ञानाजहुरुत्तमान् ।
 तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ १५
 कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम् ।

यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चेमे विशां पते ॥ १६
 देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ।
 तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ १७
 इहाप्सुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्मा विहन्यते ।
 कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ॥ १८
 ततो नन्दाप्सुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि ।
 विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमम् ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तत्र समाप्सुत्य गात्राणि सगणो नृपः ।
 जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शिवजलां नदीम् ॥ २०

C. 3. 9989
B. 3. 110. 21
K. 3. 110. 22

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

11 ^a) Ś1 K Dc D1-3. 5 चाभि-; B Dn D4. 6 त्वभि- (for अभि-). B D (except D3. 5) T1 -गता देवाः (for -गतान्देवान्). — ^b) Ś1 K इहाश्रमे; D1-3. 5 इति श्रुतं (for इति श्रुतिः).

12 ^a) D1. 2 M1 तद् (for ते). B Dn D4. 6 T1 G1 M2 त्वनिच्छन्तो (for अनि°). Ś1 K1. 2. 4 D3. 5 ते त्वदर्शन-मिच्छन्तो; K3 ते [S]दर्शनमभिप्रासाः; T2 G2-4 तेनादर्शनमि°. — ^b) Ś1 K Dc D3 इन्द्र° (for शक्र°). — ^c) Ś1 K1. 2 B4 D (except D3. 5. 6) G1 गिरि (for गिरि-).

13 ^a) Ś1 K3 Dc D3. 5 ततः (for तदा). — K4 D3 om. (hapl.) 13^b-14^c. — ^c) Ś1 K (K4 om.) Dc D5 न शक्रुवन्ति (for नाक्रुवन्). Dc D2 अति-; T1 G1 M2 अपि (for अभि-). — ^d) B1-3 T2 G3 अभि° (for अधि°).

14 K4 D3 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^b) D1. 2 गिरिषोभिर्वीक्षितुं.

15 ^a) Ś1 K1. 2 सगंधर्वा; K4 B Dn D4-6 तदा सर्वे; T G1. 3. 4 तथा सर्वे; M2 तथा वने (for सदा सर्वे). — ^c) Ś1 K1. 2 एषाम् (for तेषाम्). — ^d) Ś1 K Dc D3. 5 M1 भरतर्षभ (for ऽद्यापि भारत).

16 ^a) T G M1 कुशाकारेण (G1 आकाशरेण). T1 दुर्गोयं; T2 (before corr.) G M दुर्गेयं (for दूर्वेयं). — ^b) D5 संस्तीर्णा चापि; T2 G3. 4 स्वास्तीर्णेव च. S मेदिनी (for भूरियम्). — ^c) D1. 2 यूपकाराश्च व°.

17 ^a) T1 G1 M चापि (for the first च)! — ^c) Ś1

K1. 2 एवं (for तेषां). D1. 2 तेषां चैव प्रभावेण.

18 ^b) Ś1 K1. 2 मनः- (for सद्यः). T2 G पापं (for पाप्मा). Ś1 नि-; B D (except D3) [अ]भि-; T1 [अ]प-; M2 च (for वि-). T2 (before corr.) -धीयते (for -हन्यते). — ^c) K3 G2 M1 त्वं (for वै). — ^d) G2 M1 अस्मिन् (for तस्मात्).

19 ^a) T1. 2 (before corr.) G4 °भुतो गत्वा (for °भुताङ्गस्त्वं). — ^b) Ś1 K1. 2 उपयास्यसि; K3. 4 T2 G2-4 अनुर्यां; D2 पुनरेष्यसि (for अभियां). — ^d) S (except M1) महात्मना (for अनुत्तमम्).

20 K3. 4 B D (except D1-3. 5) om. the ref. — ^a) Ś1 K D1-3 समाप्ताव्य; D5 समाप्याथ; T1 G1 स गात्राणि (for °भुत्य). — ^b) T1 G1 सम्यगाप्सुत्य भूपतिः. — ^d) B Dn D1. 2. 4-6 M1 शीत° (for शिव°). B Dn D4. 6 शुभां (for नदीम्).

Colophon om. in Dn D3. 4. 6. — *Major parvan*: Ś1 K1 T2 G2-4 आरण्य. — *Sub-parvan*: B1. 4 Dc G1 M1 तीर्थयात्रा. K3. 4 B2 D1. 2. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name*: K3 ऋषभोपाख्यानं; T2 G3 हेमकूटदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 114 (in words) and 113 (in figures); S 110 (M2 112). — *Sloka no.*: D1 20.

C. 3. 9989
B. 3. 110. 22
K. 3. 111. 1

लोमश उवाच ।

एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्राश्रमो रम्यो एष चात्र प्रकाशते ॥ १
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
ऋश्यभृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ २
तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य ववर्ष बलवृत्रहा ॥ ३
मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ ४
निवर्तितेषु सस्येषु यस्मै शान्तां ददौ नृपः ।
लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

ऋश्यभृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।

विरुद्धे योनिसंसर्गे कथं च तपसा युतः ॥ ६
किमर्थं च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः ।
अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां ववर्ष बलवृत्रहा ॥ ७
कथंरूपा च शान्ताभूद्राजपुत्री यतव्रता ।
लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ ८
लोमपादश्च राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः ।
कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥ ९
एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोः ऋश्यभृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ १०

लोमश उवाच ।

विभाण्डकस्य ब्रह्मर्षेस्तपसा भावितात्मनः ।

110

2 ^a) D₂ T₂ G₃ [ए]ष; D₅ [अ]त्र (for [ए]व). — ^c)
Ś₁ ऋषिं; K₁. 2. 4 B Dc Dn₂ D₁₋₃. 5. 6 Cnp ऋष्यं
(K₄ रुष्यं); K₃ D₄ ऋषं (for ऋश्यं). ❧ Cn: ऋश्येति
तालव्यादिः । मूर्धन्यादिपाठः प्रामादिकः । ❧

3 ^a) K₃ तपसोष्म; B₁. 4 Dc सोस्य (for सो यः).
Ś₁ K₁. 2 D₁ प्रभावेण; Dc वस्य. — ^b) T₂ G₃ दृषं (for
वर्षं). — 3^{cd}=(var.) 7^{cd}. — ^c) T₂ G₂. 4 यत्र (for
यस्य). — ^d) Dc₂ M₁ वलं (for बलं).

4 ^b) D₁. 2 मुनेर्नृप; G₂ महात्मनः (for सुतः प्रभुः).
— ^c) Here and below, T G (as usual) रोमं (for
लोमं); the variant is mostly ignored in the sequel.

5 ^a) K₃ B Dc D₃. 4. 6 प्रवं; Dn₂. n₃ G₄ निर्वं (for
निवं). — ^b) B₂ सुतां नृपः; D₃ सुतां ददौ (for ददौ नृपः).
K₃ D₂ प्रभुः (for नृपः). — ^c) Ś₁ K₁. 2 पादं (for पादो).

For higher criticism of the R̥ṣyaśṛṅga episode,
cf. Lüders, "Die Sage von R̥ṣyaśṛṅga," *Nachrichten
von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu
Göttingen*, Phil.-hist. Kl., 1897, Heft 1, pp. 87-135;
1901, Heft 1, pp. 28-56.

6 K₂ reads (irrelevantly) 6-10 before 1. — ^a)
Ś₁ ऋषिं; K₁. 3. 4 B Dc Dn₂. n₃ D₁₋₄. 6 ऋष्यं (K₄

रुष्यं); K₂ Dn₁ D₅ ऋष्यः शृंगः. — ^c) K₃. 4 D₃ G₁. 2. 4
विरुद्धः. T₂ G₃ संसर्गात्; G₂. 4 संसर्गः. — ^d) D₅ कथं
स भगवान्प्रभुः.

7 ^{ab}) K₁. 2 M₁ transp. शक्रः and तस्य. G₂ यस्य
(for तस्य). — 7^{cd}=(var.) 3^{cd}.

8 K₄ om. (hapl.) 8^a-9^b; G₄ om. 8-9. — ^a) Ś₁
K₁. 2 कथं च रूपा (K₁ प) (for कथंरूपा च). Dn D₃. 4. 6
सा शान्ता; M₂ शान्ता च (for शान्ताभूद्). — ^b) D₁. 2 यश-
स्विनी; T₂ G₂. 3 पतिव्रता (for यतं). — ^d) Ś₁ K₁. 2 मृग-
रूपस्य; T G₁. 3 मृगीभूतस्य. D₂ वै द्विज; T₂ G₃ वै तदा
(for तस्य वै).

9 K₄ om. 9^{ab}; G₄ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^b) S (except
G₁; G₄ om.) यथा (for यदा). B₄ Dc पार्थिवः (for
धार्मिकः). Ś₁ K (K₄ om.) श्रूयते धार्मिको यदा. — ^c)
Ś₁ K D₁. 2 न (for वै). Ś₁ K वृष्टवान् (for विषये).
— ^d) Ś₁ K विषये; D₁. 2 प्रावर्षत् (for नावर्षत्).

10 ^c) K₃ विप्रर्षे; K₄ शुश्रूषे; D₁. 2 [अ]शेषेण (for
शुश्रूषोर्). — ^d) N ऋष्य- (K₂ ऋषि-) (for ऋश्य-). Ś₁
K₁. 2 शृंगव्यवस्थितं (K₁ र्ति); D₁. 2 शृंगविचेष्टितं (for
शृङ्गस्य चे).

11 ^a) Ś₁ (corrupt) विभवादस्य; T₁ G₂. 4 M विभंड-
कस्य. K₄ B₁ राजर्षे; B₂ Dn D₃ विप्रर्षेस; D₁. 2 राजेंद्र.
— ^b) K₁. 2 विभवाद्; D₁. 2 महर्षेर् (for तपसा).

अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः ॥ ११
शृणु पुत्रो यथा जात ऋश्यशृङ्गः प्रतापवान् ।
महाह्रदे महातेजा बालः स्थविरसंमतः ॥ १२
महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिर्देवर्षिसंमतः ॥ १३
तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ।
अप्सस्पृशतो राजन्मृगी तच्चापिवत्तदा ॥ १४
सह तोयेन तृषिता सा गर्भिण्यभवन्नृप ।
अमोघत्वाद्विधेश्वैव भावित्वाद्वैवनिर्मितात् ॥ १५
तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः ।

ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एव व्यवर्धत ॥ १६
तस्यर्श्यशृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः ।
तेनर्श्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥ १७
न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ॥ १८
एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ।
लोमपाद इति ख्यातो अङ्गानामीश्वरोऽभवत् ॥ १९
तेन कामः कृतो मिथ्या ब्राह्मणेभ्य इति श्रुतिः ।
स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतीपतिः ॥ २०
पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।

C. 3. 10010
B. 3. 110. 43
K. 3. 111. 21

12 ^a) D1. 2 जज्ञे (for जात). — ^b) N ऋश्यं (K2 ऋषिं) (for ऋश्यं). — ^c) Ś1 महापुत्रो; K1 'हदा; K2 ब्रह्मपुत्रो; K3 महाह्रदे (*sup. lin.* 'ह); K4 'बलो; B1. 3 Dc महाह्रदं स; B2 Dn D4-6 G1 'हस्य; T1 'व्रतो (for 'हदे); cf. 13^a.

13 ^b) D3. 5 तप आस्थितः (for तपसि स्थितः). — ^c) Ś1 K1. 4 D3 T2 G3. 4 M2 'काल- (for 'कालं). — ^d) To avoid hiatus, Ś1 K D3. 5 मुनिर् (for ऋषिर्). K3. 4 B3 'संमितः; D3. 5 T2 G2-4 M2 'सत्तमः. Dc Dn B2 D4. 6 ऋषिः स (Dc Dn2 by transp. स ऋषिर्) देवसंमितः; G1 स ऋषिर्देवसत्तमः.

15 ^a) Ś1 K1. 2 सा हि (for सह). — ^b) Ś1 K1. 2 ह्यंतर्वल्यभवत्; B Dc Dn D4. 6 गर्भिणी चा (B1. 4 Dc3 सा)-भवत् (for सा गर्भिण्यभवत्). Ś1 K1-3 B3. 4 Dc Dn D2-6 ततः; K4 B1. 2 D1 G1 तदा (for नृप). — After 15^{ab}, K1. 2 B Dc Dn D3 (marg. sec. m.), 4. 6 T2 (sec. m.) G3 ins.:

543* सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।

देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सूय विमोक्ष्यसे ।

[Occurs (with v.l.) in a Padmapurāṇa MS. (Beng. Rec.); vide Lüders, *op. cit.*, pp. 99 ff.]

— ^c) Ś1 K2 ऋषेश्वैव; K1. 4 च बीजस्य; K3 च जीवस्य; D1. 2 च ववृधे; D3. 5 हि वीर्यस्य (for विधेश्वैव). — ^d) Ś1 K2 D4 भवित्वा; K1 भविताद्. K1. 4 B D2 S (except G1 M2) देव. K2 -निर्मितं; K3 B1. 4 -निर्मितः; B2 -निर्मिता.

16 ^b) D1. 2 तस्य चैव ऋषेः सुतः. — ^c) Ś1 K1. 3. 4 B D (except Dn1. n3) ऋश्यं; K2 ऋषिं (for ऋश्यं). Ś1 K3 D3. 5 इति ख्यातो; K1. 2. 4 D1. 2 T1 ततो नित्यं (T1 'त्यो) (for तपो). — ^d) Dc बाल (for वन). K3

चैव; D1. 2 तस्मिन् (for एव). B1. 3 [अ]भ्यवर्धत; B2. 4 Dc Dn D4. 6 [अ]भ्यवर्तत; T1 विवर्धत (for व्यं). Ś1 स तदा पांडवर्षभ!

17 Ś1 om. 17^a-18^b. — ^a) K1. 2 T1 G1 तस्य शृंगः (T1 G1 'गं) स शिरसि; K3 B D तस्यैः (D2 'षिं) शृंगं (B1 शृंगं तु) शिरसि; T2 G2-4 तस्य शृंगं शिरसि वै. — ^c) K B1. 2. 4 D (except Dn1. n3) तेनर्श्यं; T1 स ऋश्यं. K3 D5 T2 G M इत्युक्तः; K4 D3 T1 इत्येव; D1. 2 इत्येतत् (for इत्येवं). — ^d) K4 नाम्ना (for तदा). K3 D6 S (except T1) स तदा (K3 भवत्) पांडवर्षभ; B2 तदाभूत्प्रथितो हि सः; D1. 2 नाम्ना चक्रे पिता ततः.

18 Ś1 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^b) K D3. 5 M1 विना पित्रा तु (for पितुरन्यत्र). T2 G3. 4 मानवः (for मानुषः). — ^d) D1. 2 व्यवस्थितं; T1 G1 व्यवर्धत (for [S]भवन्नृप).

19 ^b) Ś1 K1-3 D1-3. 5 स राजा राजसत्तमः. — ^d) To avoid hiatus, Ś1 K D1-3. 5. 6 त्वं (K3 वं) गानाम्; B Dn1 S ह्यंगानाम् (for अङ्गानाम्). — After 19, T1 ins.:

544* प्रेमोषितापचारेण तस्य राज्ञो युधिष्ठिर ।

[Cf. 3. 110. 21^{ab}.]

20 ^a) N G1 कामात्; M2 कामाः (for कामः). N (except Ś1 K1) T2 G3 कृतं; T1 G1. 2 M2 कृता (for कृतो). — ^b) D3 ब्राह्मणेषु (for 'भ्य). K2 श्रुतं (for श्रुतिः). B Dc Dn D4. 6 ब्राह्मणस्येति नः श्रुतिः (B2. 4 Dc 'तं). — After 20^{ab}, S ins.:

545* दैवोपहतसत्त्वेन धर्मज्ञेनापि भारत ।

— ^d) Dc1 om. 20^d. Dc2 T1 तथा; Dn ततो (for तदा). B1. 3. 4 Dn D4 वै जगतः पतिः; S भरतसत्तम.

21 Ś1 om. (hapl.) 21-22. — ^a) K3 S 'चारेण

C. 3. 10011
B. 3. 110. 43
K. 3. 111. 21

न वर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः ॥ २१
स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपतिः ॥ २२
कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ।
तमूचुश्चोदितास्तेन स्वमतानि मनीषिणः ॥ २३
तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥ २४
ऋश्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ २५
वानेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतम् ॥ २५
स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ।
सद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नात्र संशयः ॥ २६

एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ।
राजानमागतं दृष्ट्वा प्रतिसंजगृहुः प्रजाः ॥ २७
ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ।
ऋश्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ २८
सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाच्युतः ।
शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः ॥ २९
तत आनाययामास वारमुख्या महीपतिः ।
वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ३०
ऋश्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ।
लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ॥ ३१

(for 'चाराच). — ^b) T₂ G₂. 3 राष्ट्रे (for राज्ञो). G₁ (sup. lin.) युधिष्ठिर (for यद्).
22 Ś₁ om. 22 (cf. v.l. 21); G₁ om. 22-23. — ^a) D₁ नृपोयं (for पर्ययं). — G₄ om. 22^{cd}. — ^d) K₁. 2 T₁ G₂ समर्थः; T₂m 'र्थ (for 'र्थान्). B D (except D₁-3. 5) 'पते (for 'पतिः).

23 G₁ om. 23 (cf. v.l. 22). — ^a) K₃ वर्षेत्; D₁. 2 वर्षेत्; T₂ G (G₁ om.) हि वर्षेत् (for प्रवर्षेत्). — ^b) K₃ Dc D₂ 'चित्यं; T₁ G₂ 'मृश्यं; T₂ G₃ M₁ 'मृश्यं; M₂ 'गम्यं (for 'दृश्यं). — ^c) K₄ G₄ त ऊचुश्च; Dc₁ नोचुस्तं (for तमूचुश्च). Ś₁ K₁. 2 तत्र; K₄ तं च; B₄ Dn D₄-6 ते तु; Dc₁ राजन् (for तेन). — ^d) K₃ प्रसन्नाश्च; B₄ स्वमतेन; Dc₁ ब्राह्मणास्ते; D₁. 2 ब्राह्मणाश्च (for स्वमं).

24 ^{ab}) D₁. 2 एकस्तत्राब्रवीद्वाक्यं राजानं मुनिपुंगवः. — ^d) D₁. 2 'णाः समितिजय.

25 ^a) N ऋष्यं (K₁. 2 ऋषिं). Ś₁ K₁-3 B₂ D₃ T₁ G₂ M₂ 'वरम् (for 'सुतम्). — ^b) T₁ G₁ आह्वयस्व (for आनं). D₁. 2 [ह]ह (for च). — ^c) K₁ वानीयं; K₄ मानेयं; D₁. 2 वार्तायां; T₂ G₂-4 ऐणेयं (for वानेयं). Ś₁ K₂ वरणीयमभिज्ञं च.

26 ^a) D₁. 2 स च वै यत्र भवति. — ^b) Dc₂ D₁. 2 विषयांते (for विषयं ते). — ^d) K₃ नास्त्यत्र; T₂ G M मे नास्ति (M₂ नास्ति न) (for मे नात्र). D₂ निश्चितं मनः (for नात्र संशयः).

27 ^a) T₂ G₃ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). T G₁. 3. 4 M वनं (for वचो). K₁. 4 Dc D₁-3 T₂ G₃. 4 M राजा (for राजन्). K₃ G₂ तच्छ्रुत्वा च वचो (G₂ वचनं) राजा. — ^b) K₄ D₃

चक्रे; S गत्वा (T₁ G₁ राजा) (for कृत्वा). — ^c) S कृत्वा (for गत्वा). D₁. 2 आगम्य; M₁ आयातः (for आगच्छत्). — ^e) B Dc Dn D₄. 6 G₁ श्रुत्वा; D₁. 2 मत्वा; T G₂-4 M₂ ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). — ^f) B Dc Dn D₄. 6 G₁ 'जहृषुः (for 'जगृहुः). Ś₁ K D₃. 5 तं प्रजा (K₃ by transp. प्रजास्तं; D₅ ते पूजां) जगृहुस्तदा; D₁. 2 प्रजाः सर्वाः प्रजहर्षिरे (hypermetric !). — After 27, S ins.:

546* स च ताः प्रतिजग्राह पितेव हितकृत्सदा ।

28 ^a) D₁. 2 मन्त्रिणश्च समाहूय. — ^b) D₁. 2 संचित्य (for सचिवान्). B₁ D₁. 2 T₂ G₂. 3 (T₂ G₃ both before corr.) M₂ मन्त्रकोविदः. — ^c) N (except Dn₁. n₃) ऋष्यं. Ś₁ K₁. 2 ऋष्यशृङ्गं समागम्य. — ^d) T₁ G₂ मन्त्रनिश्चयः (G₂ 'यं); T₂ G₃. 4 मन्त्रिणश्च ये. Ś₁ K₁. 2 चक्रतुर् (K₁ चक्रुस्तुर्) मन्त्रनिश्चयं.

29 K₁. 2 om. 29. — ^a) Ś₁ K₄ G₂ M₁ सोभ्यं (for सोऽध्यं). K₄ Dc₂ D₃ उपायान्. B₁-3 तं; Dc₂ तु (for तु). — ^b) K₄ B₁-3 T₁ G₄ M₁ सहाच्युत (M₁ 'तं); D₅ नृपोत्तमः. — T₂ G₃. 4 om. 29^{cd}. — ^c) K₃ विमलप्रज्ञैर; T₁ G₂ M₂ सचिवैर्नित्यं; G₁ सकलैर्नित्यं (for अलमर्थज्ञैर). — ^d) T₁ हिते च; G₂ मन्त्रज्ञैः (for नीत्यां च).

30 ^a) D₅ तत्र (for तत्). K₃ Dn D₆ चानायं. B₁. 3. 4 आज्ञापं (for आनायं). M आनया (M₂ आनायया) मास पुरुषैः. — ^c) K₃ D₁. 2 विख्यातास; D₃ निपुणास (for निष्णातास).

31 ^a) N ऋष्यं (K₂ ऋषिं; K₄ रुष्यं) (for ऋश्यं). — ^c) K₁. 2 Dc G₁. 2 [अ]ति; K₃ D₁-3 च; T₁ तु; T₂ G₃. 4 [अ]पि (for [अ]भि). Ś₁ K₁. 2 Dc -विश्वास्य; S

ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
अशक्यमूचुस्तत्कार्यं विवर्णां गतचेतसः ॥ ३२
तत्र त्वेका जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत् ।
प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनम् ॥ ३३
अभिप्रेतांस्तु मे कामान्समनुज्ञातुमर्हसि ।

ततः शक्ये लोभयितुमृश्यशृङ्गमृषेः सुतम् ॥ ३४
तस्याः सर्वमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ।
धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ३५
ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ।
स्त्रिय आदाय काश्चित्सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

लोमश उवाच ।

सा तु नाव्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
संदेशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥ १
नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कृत्रिमैरुपशोभितम् ।
नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २

अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।
चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
ततो निबध्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात् ।
चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ४
ततो दुहितरं वेश्या समाधायैतिकृत्यताम् ।

C. 3. 10031
B. 3. 111. 5
K. 3. 112. 5

विश्वस्तं (for विश्वास्य). — After 31, Ś1 K1. 2 D3. 5 ins. :
547* नियोजयामास च तास्तस्य बालस्य लोभने ।

32 D5 om. 32^c-33^b. — ^c) Ś1 K2 तत्कालं; D1. 2
तत्काले (for तत्कार्यं). — ^d) K3 S विषण्णा (for विवर्णां).
Ś1 K1. 2 विचरंतमचेतसः; D1. 2 विषण्णवदनाचिषः.

33 D5 om. 33^{ab} (cf. v.l. 32). — ^a) K3 काचिद्
(for त्वेका). K3 ब्रवीद्योषा; D1 वरारोहा; D3 जराविष्टा
(for जरद्योषा). — ^d) K3 B4 आनेतुं तं (by transp.). B2
मुनेः सुतं (for तपो^o).

34 ^b) B Dn D2. 4. 6 T1 G1 M2 त्वमनु^o (for समनु^o).
— ^c) K1 शिष्ये; K2 शक्ये; K3 D1. 6 शक्याम; K4 शिष्ये;
B शक्यामि; Dc शक्यसि; Dn D4 शक्यामि; D2 शिष्यम्;
D5 शक्यो (for शक्ये). B D (except D3. 5) [आ]नं (for
लोभं). — ^d) N (except B1. 2 Dn1) ऋष्यं (K1 ऋषि^o).
K3 तपोधनं; Dc मुनेः सुतं (for ऋषेः सुतम्).

35 ^a) B D (except D1-3. 5) प्रेतम् (for प्रायम्).
K4 तस्याः सर्वानुपायार्थान्; T2 G3. 4 स तस्याः समभिप्रायम्
(G4 प्रेतम्). — ^b) Ś1 D5 अनु^o; M1 अभि^o (for अन्व^o).
K4 अभिप्रेत्य महीपतिः.

36 ^b) Ś1 K1. 3. 4 D3 विशां पते (for मही^o).

Colophon. — Major parvan : Ś1 K1. 2 Dn2 T G2-4
M1 आरण्य. — Sub-parvan : M1 तीर्थयात्रा, followed by

ऋश्यशृङ्गोपाख्यान. K1 B1. 3. 4 Dc Dn D2-6 T2 G3 (all
om. sub-parvan name) mention only ऋष्य(T2 G3
श्य)शृङ्गोपाख्यान; K3. 4 B2 D1, likewise, only लोमशतीर्थ-
यात्रा, followed by ऋष्यशृङ्गोपाख्यान. — Adhy. name :
T2 G3 योषित्प्रेरणं. — Adhy. no. (figures, words or
both) : Dn2. n3 S 111 (M2 113); D1 115. — Śloka
no. : Dn 58; D1 37.

111

2 G4 om. 2^a-3^b. — ^b) K3 नृप शोभितं; B2 Dn
D4. 6 M2 उपशोभितैः.

3 G4 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^a) Ś1 K1. 4 B1. 4
M तम् (for तद्). — ^b) K3. 4 सु- (for च). D1. 2 G2
M रमं (for हरम्).

4 ^a) D1. 2 निबध्यथ ततो मायां. — ^b) D1. 2 सादूरे;
D5 व्यं (for अं). Ś1 K2 काश्यपाश्रमं; K4 काश्यपाश्रमात्.

5 D5 om. 5^{ab}. — ^a) N (except K3 Dn3 D3; D5
om.) G1 M1 वेश्यां. — ^b) Ś1 साद्य; K2. 4 श्वास्य; K3
हश्य; D1. 2 दिश्य; D3 शास्य; M ध्याप्य (for धाय).
B D (except D1-3; D5 om.) कार्यतां (for कृत्यताम्).
G1 (corrupt) समवाये निकृत्यतां. — ^c) T1 G1 M [आ]-
श्रमं; T2 G2-4 [आ]स्मजं (for [अ]न्तरं).

C. 3. 10031
B. 3. 111. 5
K. 3. 112. 5

दृष्टान्तरं काश्यपस्य प्राहिणोद्बुद्धिसंमताम् ॥ ५
सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ।
आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषेः सुतम् ॥ ६
वेश्योवाच ।

कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां
कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतम् ।
कच्चिद्भवात्रमते चाश्रमेऽस्मि-
स्त्वां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतोऽस्मि ॥ ७
कच्चित्तपो वर्धते तापसानां
पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः ।
कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र
कच्चित्स्वाध्यायः क्रियते ऋश्यशृङ्ग ॥ ८
ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
ऋद्धो भवाङ्गयोतिरिव प्रकाशते
मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।

6 ^a) D_{1. 2} पद्मिरेव ततो गत्वा. — ^b) Ś₁ K D₃ G₁
तपोयुक्तस्य. D_{1. 2} ऋष्यशृङ्गमुवाच सा; D₅ पुरुषान्प्रददर्श ह.
— ^{cd}) Ś₁ K_{1. 2} च; K₃ तत् (for तं). K_{1. 2} गम्य (for
साद्य). T₂ G₂₋₄ ददृशे (for ददर्श). D_{1. 2} रहोपगम्य
चकिता काश्यपस्य महात्मनः.

7 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526,
Gāthā 18. — ^a) D₅ वनेषु (for मुने). — ^b) D_{1. 2}
साधो; D₅ वने (for च वो). D_{1. 2} फलमूलं (for मूलफलं).
B Dc T G पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः (=8^b). — ^c)
D_{1. 2} स्वे (for ऽस्मिन्). — ^d) Ś₁ K_{1. 3} D₃ M च (for
वै). Ś₁ K_{1. 2} B_{1. 3} T₂ G_{3. 4} M₁ आगतास्मि. K₄ त्वां
सांप्रतं द्रष्टुमुपागतास्मि.

8 ^b) B_{1. 2. 4} Dc कच्चिच्च मूलं च फलं प्रभू (Dc^o सूतं; B₃ T₂
G कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतं (G₁ प्रसूतं; G₂ समृद्धं) (cf. 7^b);
D_{1. 2} पिता च ते कुशली विप्रमुख्यः. — ^c) Ś₁ K D_{1. 2}
चापि (for चैव). — ^d) N ऋष्यं (K₁ ऋषिं; B Dc Dn
D_{4. 6} to avoid hiatus चर्ष्यं; D_{3. 5} वै यथावत्); T₁ G_{1. 4}
M (to avoid hiatus) चर्ष्यं (for ऋश्यं).

9 ^a) K_{1. 2} B Dc Dn D₄₋₆ ऋद्धया; K₃ T₁ वृद्धो; T₂
G शुद्धो (for ऋद्धो). — ^b) K₄ वन्येनाहं त्वमभिवां. — ^c)
Ś₁ K D_{1-3. 5. 6} च ते; S ते वै (for वै ते). — ^d) K₃ यथो-
चितं; G₁ यथा च मे (for धर्मं). K₃ Dc D_{1. 3} T G_{3. 4}

पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामा-
द्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९
कौश्यां वृक्षामास्व यथोपजोषं
कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायाम् ।
क्व चाश्रमस्तव किं नाम चेदं
व्रतं ब्रह्मंश्चरसि हि देववत्त्वम् ॥ १०
वेश्योवाच ।

ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्य-
स्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।
तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं नो
न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामः ॥ ११
ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं
भल्लातकान्यामलकानि चैव ।
परुषकानीजुदधन्वनानि

M मूलफलानि; G₁ स्यात्कुशलानि (for फलं).

10 ^a) Ś₁ दस्याम्; K₃ B Dc D₁₋₆ वृक्षाम्; K₄ Dn
वृक्षाम् (for वृक्षाम्). — ^b) K_{3. 4} D_{3. 5} शुभायां; T₂ G_{2. 3}
सुखाय (for सुखायाम्). — ^c) K₃ Dc Dn₂ T₁ om. हि.
T₂ G₃ ह; G₂ [इ]ह (for हि). G₁ वने वद त्वं (for हि
देववत्त्वम्). D₂ कल्पः (for वत्त्वम्).

11 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526,
Gāthā 19^{cd}. — ^b) D_{1. 2} न दूरतो दृश्यते योजनानि. — ^c)
Ś₁ K D₁₋₃ ह्यभिं; B Dn नाभिं (for ऽनभिं). D₅
ह्यभिवादयतो (for ऽनभिवादनं नो). Ś₁ K_{1. 2} च; B Dc
Dn D_{4. 6} G₁ मे; D_{1. 2} ते (for नो). — ^d) Ś₁ K_{3. 4}
D₁₋₃ अपि स्पृशामः; B₂₋₄ Dn D_{4. 6} उपस्पृशामि; D₅ अभि-
स्पृशामः. — After 11, K_{1. 2} B Dc Dn D₃ (marg.
sec. m.). 4. 6 ins.:

548* भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया ।

व्रतमेतादृशं ब्रह्मन्परिष्वज्यो भवान्मया ।

[Occurs (with v.l.) in a Padmapurāṇa MS.
(Beng. Rec.); vide Lüders, op. cit., pp. 99 ff.]

12 ^a) K_{3. 4} B Dn₂ D_{1-3. 5} ददामि. — ^c) Ś₁ सरूषं;
K₂ मरूषं; B Dc Dn D_{4. 6} करूषं; D₁ प्ररूढं; S (except
M₁) बिल्वानि चैव (for परुषकानि). — ^d) Ś₁ K₁₋₃ प्रिया-
लानां; B_{1. 2. 4} Dc Dn_{1. n3} D_{3. 4. 6} पिप्पलानां; B_{1m. 3}

प्रियालानां कामकारं कुरुष्व ॥ १२

लोमश उवाच ।

सा तानि सर्वाणि विसर्जयित्वा

भक्षान्महार्हान्प्रददौ ततोऽस्मै ।

तान्यृश्यशृङ्गस्य महारसानि

भृशं सुरुपाणि रुचिं ददुहिं ॥ १३

ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति

चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।

पानानि चाश्याणि ततो मुमोद

चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ १४

सा कन्दुकेनारमतास्य मूले

विभज्यमाना फलिता लतेव ।

गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा

समाश्लिषच्चासकृदृश्यशृङ्गम् ॥ १५

सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षा-

न्प्रपुष्पितानवनाम्यावभज्य ।

विलज्जमानेव मदाभिभूता

प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १६

अथर्श्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य

पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ।

अवेक्षमाणा शनकैर्जगाम

कृत्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम् ॥ १७

तस्यां गतायां मदनेन मत्तो

विचेतनश्चाभवदृश्यशृङ्गः ।

तामेव भावेन गतेन शून्यो

विनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥ १८

ततो मुहूर्ताद्वरिपिङ्गलाक्षः

प्रवेष्टितो रोमभिरा नखाग्रात् ।

स्वाध्यायवान्वृत्तसमाधियुक्तो

विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ १९

C. 3. 10047
B. 3. 111. 20
K. 3. 112. 20

D₆ T₁ प्रियालानां (D₆ 'कान्'). T₂ G₂₋₄ कांक्षितं वै (for कामकारं). For 12^d, Dn₂ D_{1. 2} read प्रियालतिदूकमधूनि यानि, and cont.:

549* गृहाण कामाद्धि ममोपकारा-

कुरुष्व कामं यदभीप्सितं मे ।

13 ^a) Ś₁ K_{1. 2} विमृष्य वेद्या; K_{3. 4} D_{3. 5} विसृज्य वे(K₃ वै)द्या; B₃ Dn D_{4. 6} विवर्जयित्वा; D_{1. 2} विहाय राजन् (for विसर्जं). — ^b) K₁ B_{2. 3} Dn D_{4. 6} भक्ष्याण्यनर्हाणि ददौ (B₂ 'णि प्रददौ') (for भक्षान्महार्हान्प्रददौ). K₃ B₁ D_{3. 5} T₂ G_{3. 4} च तस्मै; B₂₋₄ Dc Dn D_{4. 6} ततोस्य (Dc₂ तु तस्य); G₁ नृपोस्मै (for ततोऽस्मै). — ^c) Ś₁ ताम्; D₃ तान् (for तानि). N (except B₃ Dc₂ Dn_{1. n2}) ऋष्यं; T G M₂ 'शृंगाय (G₁ 'शृंगश्च). — ^d) Dc स्वं; T₂ G₃ सं (for सुं). D₃ रुचिप्रदानि; S (except M₁) च मोदकानि (for रुचिं ददुहिं).

14 K₁ om. 14^b. — ^c) Ś₁ K₁ पापानि; K₃ यानां; B D (except D_{1-3. 5}) G₁ पेयां (for पानां). Ś₁ K_{1. 2} ददौ बहूनि; D₆ ततो मुमोह; T₁ G₁ तदा मुमोद. — ^d) Ś₁ K₁ मुमोद (for चिक्रीड). Ś₁ K_{1. 2} D_{3. 5} चापि; K₃ सापि; K₄ वापि; D_{1. 2} चैवं (for the first चैव).

15 ^a) D_{1. 2} [आ]रमती सलीलं (for [अ]रमतास्य मूले). Ś₁ K_{1. 2} सा (K₁ स). कामुकं भारत चास्य मूले. — ^b) Ś₁

K B₃ D_{3. 5} 'लंबं' (K₃ 'लंब्यं'); B_{1. 4} 'लज्जं'; D_{1. 2} M₁ 'नभ्यं'; G₂ 'नद्यं' (for 'भज्यं'). — ^c) T₂ G₂₋₄ निषेव्यं; a few MSS. 'माना. — ^d) N (except B₃) ऋष्यं.

16 ^a) T₂ G_{3. 4} स्तवकां (for तिलकां). — ^b) Ś₁ K D_{3. 5} प्रोत्फुल्लितान्; B Dc Dn D_{4. 6} T G₃ सुपुष्पितान्. Ś₁ K_{1. 2} S (except G₁ M₂) अवनम्यां; D_{1. 2} चैव विनामयानां (for अवनाम्यावभज्य). — ^c) D_{1. 2} रहोगता सा मदां (sic).

17 ^a) Ś₁ K_{1. 2} D₁ अथर्ष्यं; K₃ Dc Dn_{2. n3} D₂₋₄ अथर्ष्यं. D₆ निरीक्ष्य (for समीं). — Ś₁ K₂ om. from पीड्य (in 17^b) up to विचेतनः (in 18^b). — After 17^a, K₁ reads 18^{bcd}. — ^b) K (K₂ om.) D₃ गात्रम् (for कायम्). — ^c) K₃ D₃ T₁ M अवेक्षं (as in text); T₂ G₃ अन्वेषं; G₄ अन्वेक्षं; the rest अवेक्ष्यं.

18 K₁ reads 18^{bcd} after 17^a. Ś₁ K₂ om. up to विचेतन (cf. v.l. 17). — ^b) Ś₁ K Dc Dn_{1. n2} D₁₋₆ ऋष्यशृङ्गः. — ^c) K_{3. 4} D_{2. 3. 5} गतः स; T₂ G₂₋₄ गतोय (for गतेन). Ś₁ K₂ Dn D_{1. 4. 6} T₂ G शून्ये.

19 ^b) Ś₁ K_{1. 2. 4} D₁₋₃ लोमभिर् (for रोमभिर्). Ś₁ K₂ D₃ आनखादि; K₃ आजटाभिः; K₄ Dc आनखाग्रं; D_{1. 2} आनखांतः. — ^d) S विभंडकः.

20 ^b) Ś₁ K_{1. 2} एकां (for एकं). Ś₁ K D_{3. 5} 'बुद्धिं

C. 3. 10048
B. 3. 111. 21
K. 3. 112. 21

सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरुर्ध्वदृष्टिं
विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २०
न कल्प्यन्ते समिधः किं नु तात
कच्चिद्रुतं चाग्निहोत्रं त्वयाद्य ।

मुनिर्णिकं सुक्लृप्तं होमधेनुः
कच्चित्सवत्सा च कृता त्वयाद्य ॥ २१
न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र
चिन्तापरश्वासि विचेतनश्च ।
दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किं नु
पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी
न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः
सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १

समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः
सुशुक्लकृष्णाक्षतरश्चकोरैः
नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्जुप्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २
आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे

(for 'चित्तम्). — ^a) S (except G₄) विभंडकः. M तमु-
वाचाद्य (for पुत्रमुवाच).

21 ^a) B₁ विद्यते; T₂ G₂₋₄ कल्पिताः (for कल्प्यन्ते).
— ^b) T₂ G₂₋₄ नां (for चां). — ^c) B सुक्लृप्तं. — ^d)
Ś₁ सर्वात्मा (for सवत्सा). Ś₁ K₂ B₂ Dn D₁. 2. 4. 6
[अ]द्य; K₁ [अ]य; D₅ न (for च). Ś₁ B₂ Dn D₂₋₄. 6 च
(for [अ]द्य).

22 ^a) Ś₁ इहास्य (sic); K₁. 2 इहाद्य; Dc एवासि;
D₁. 2 इवाद्य (for इवासि). — ^b) Ś₁ T G₃. 4 M₁ [अ]पि
(for [अ]सि). — ^c) Ś₁ K D₁. 2. 3 (before corr.). 5 M₁
[ऽ]निमित्तं (K₁ 'यमात्रं) (for 'उतिमात्रं). K₂ त्वमहादि
(sic); D₁. 2 T₁ G₁ M किमिहाद्य; T₂ G₂₋₄ किमिवाद्य.
N G₁ किं नु (D₁ कच्चित्); T G₂₋₄ स्विन्नः; M₁ पुत्र (for किं
नु, as in M₂ only!). — ^d) Ś₁ K₁ M त्वा (for त्वां).
G₁ M₂ किम् (for क). D₁. 2 T₂ G₂₋₄ M₁ [अ]भि-; D₃
[अ]पि (for [अ]द्य).

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T₂ G₂₋₄
M₁ आरण्य. — Sub-parvan : M₁ तीर्थयात्रा, followed by
ऋश्यशृङ्गोपाख्यान. K₄ D₁ (om. sub-parvan name)
mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृङ्गोपा-
ख्यान; B Dc Dn D₃₋₆, likewise, only ऋष्यशृङ्गोपाख्यान.

— Adhy. name : B₄ विभाण्डकप्रश्नः. — Adhy. no.
(figures, words or both) : K₁ 16 (= 116); Dn₁ 110;
Dn₂. n₃ S 112 (M₂ 114); D₁ 116. — Śloka no. :
Dn 23; D₁ 28.

112

1 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526,
Gāthā 28. — ^b) D₁. 2 न चाति-; M₁ नाति (for न
वै). — ^c) Ś₁ K₁. 2 'यतेक्षणः (for 'यताक्षः). — ^d) K₄
सुरासुराणाम्; Dn D₄. 6 G₄ स्वतः सुराणाम्. G₁ लोभं (for
शोभं).

2 ^a) K₄ समिद्धरूपः. — ^b) D₁ स (for सु-). K₂. 4
(marg. sec. m.) 'क्षितरश्च; K₄ (orig.) 'क्षिधरश्च; D₂
'क्षरतश्च; M₁ 'क्षिकृतश्च (for 'क्षतरश्च). K₂. 4 (marg. sec.
m. as in text) D₅ च गौरः; D₁ च गात्रैः; M₂ चकोरात् (for
चकोरैः). K₁ B₁ Dc सुशुक्लकृष्णाक्षिरती (K₁ 'ते) व गौरः;
K₃ 'कृष्णाक्षतलश्चकोरात्; B₂₋₄ Dn D₃. 4. 6 सुशुक्ष्ण (B₃
'कक्ष) कृष्णाक्षिरतीव (D₃ 'तरश्च; sup. lin. 'रतीव) गौरः (B₄
दीप्तः); T₁ G₁ सुशुक्ष्णकृष्णाक्ष (G₁ 'क्षि) तरश्चकोरात्; T₂
G₂₋₄ सुशुक्ष्णवाकृष्णतार (G₄ 'तरा) चकोरात् (T₂ [after corr.]
G₃ 'श्च गौरः); text exactly as in Ś₁ only! — ^c) Ś₁ K
D₃. 5 transp. प्रसन्नाः and सुगन्धाः.

विभ्राजते विद्युदिवान्तरिक्षे ।
 द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठ-
 मजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३
 विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे
 कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ।
 तथास्य चीरान्तरिता प्रभाति
 हिरण्ययी मेखला मे यथेयम् ॥ ४
 अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं
 विकूजितं पादयोः संप्रभाति ।
 पाण्योश्च तद्वत्स्वनवन्निवद्धौ
 कलापकावक्षमाला यथेयम् ॥ ५
 विचेष्टमानस्य च तस्य तानि

कूजन्ति हंसा सरसीव मत्ताः ।
 चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि
 नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६
 वक्त्रं च तस्याद्भुतदर्शनीयं
 प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः ।
 पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी
 तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७
 यथा वनं माधवमासि मध्ये
 समीरितं श्वसनेनाभिवाति ।
 तथा स वात्युत्तमपुण्यगन्धी
 निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८
 सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता

C. 3. 10059
 B. 3. 112. 9
 K. 3. 113. 9

3 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 29. — D1. 2 read 3 after 5. — ^a) Ś1 K1. 2 B1m.2m आश्चर्यरूपा (Ś1 °रूपः); K3. 4 (marg. sec. m.) D1-3 T2 G आधारभूता (G1. 2. 4 °तः); B2 अवल° (m आधार°); T1 आधाररूपः; M1 आधाररूपं. K4 आश्चर्यभूतान्परिगुण्य कंठे; D5 आश्चर्यरूपाणि विमुञ्च्य कंठे. — ^b) B2. 3 अन्तरीक्षे. — ^c) T2 G2-4 [अ]थ वृत्त(G2 रक्त)रूपौ (for [अ]धरेण कण्ठम्). K2. 3 B Dc Dn D4-6 कंठात्; D3 कक्षात्; M2 कर्णः (for कण्ठम्). — ^d) Ś1 °लोमं; K D1-3. 5 G1 M1 °लोमौ; G4 °रूपौ (for °रोमौ). Ś1 °हरं (for °हरौ). S मे (for च).

4 ^b) Ś1 कश्चित्; K1. 2 कश्चित्; S (except T1) कटी (for कटिश्च). D3 तु (for च). Ś1 K1. 2 कस्य (for तस्य). K3 [अ]विकृतिः; D3 [अ]तिशय- (for [अ]तिकृत-). Ś1 K1. 2 -प्रणामः (for -प्रमाणा). — ^c) B Dn D4. 6 G1 M1 चीरांतरतः; T2 G3. 4 M2 °तरता. K1. 3. 4 D1-3 वि- (for प्र-). — After 4, D1. 2 ins. :

550* अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीया
 विभाति माला कनकप्रभासा ।
 कण्ठे स्थिता वक्षसि घूर्णमाना
 यथाक्षमाला भवता निबद्धा ।

5 Ś1 K1. 2 om. 5. — ^b) K3. 4 B4 (sup. lin. as in text) Dc D3 T1. 2 (before corr.) G3. 4 M2 विकुञ्चितं (for विकूजितं). K3. 4 D1-3. 5 संवि° (for संप्र°). — ^c) B1 पाणौ च; D1 पाण्यौ च (for पाण्यो°). K3. 4 M1 तद्वद्भुतः; D1 तौ सस्वनतुरः; D3 तद्वद्भिभृत्तुः (sic); T1 तस्याश्च

तनूः; G1. 2. 4 तद्वच्च तनूः; M2 तद्वद्भुसं- (for तद्वत्स्वनवन्). — After 5, D1. 2 read 3.

6 ^a) D1. 2 तस्य तातः; M (by transp.) तानि तस्य. — ^b) Ś1 K1. 2 transp. हंसाः and मत्ताः. D5 शरदीव (for सरसीव). — ^c) D1. 2 °द्भुतरूपवन्ति. — ^d) Ś1 K1. 2 तत्तत्सम- (for तद्वन्मम).

7 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 30. — ^a) D1. 2 वक्त्रं हि चंद्रप्रतिमं च तस्य. — ^b) Ś1 K3 प्रह्लादयत्; K4 प्रत्याहृतं; T1 G1 M2 सव्याहृतं; T2 G3. 4 संव्यां; G2 सुव्यां. D5 चित्तं (for चेतः). — ^d) K3 reads 8^d before 7^d. K1 T1 व्यथते°; K4 [S]व्यथतां (for व्यथितो°). K3 शृण्वं ततो मे व्यथितांतरात्मा.

8 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 36. — ^a) B1. 3 Dc D5 T1. 2 (before corr.) G2-4 M माधवमासमध्ये; D1. 2 माधवे चैव मासि. — ^b) D4. 6 समीरिते. Ś1 [आ]विः; K1. 2 D3. 4. 6 [ए]व; K3. 4 [अ]तिः; B1. 3 Dc D5 G2 [अ]वः; B2. 4 Dn D1. 2 [इ]व (for [अ]भि-). All MSS. except K4 G4 M1 भाति (for वाति). Cf. Lüders, op. cit., 1897, p. 123. — ^c) B Dn D3-6 S (except M1) भाति; Dc ताम् (for वाति). D1 तथा च साप्युत्तम°. K3 गंधवंति (for °पुण्यगन्धी). — ^d) K3 reads 8^d before 7^d. Some N MSS. मानः (for °माणः). Ś1 K1 पुनरेव (for पवनेन). K3 निषिष्यमाणस्य वनेन तातं.

9 ^a) K3 Dc असंयताश्च; B2 सुसंवृताश्च. D1. 2 M1 चास्य (for चापि). — D5 om. from जटा up to वृत्तम् (in 10^a). K4 विमुक्ता; Dn D4. 6 °षक्ता (for °भक्ता).

C. 3. 10059
B. 3. 112. 9
K. 3. 113. 9

द्वैधीकृता भान्ति समा ललाटे ।
कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवालैः
समावृतौ तस्य सुरुपवद्भिः ॥ ९
तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं
समाहनत्पाणिना दक्षिणेन ।
तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च
समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १०
तच्चापि हत्वा परिवर्ततेऽसौ
वातेरितो वृक्ष इवावधूर्णः ।
तं प्रेक्ष्य मे पुत्रमिवामराणां
प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११
स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
जटासु गृह्याभ्यवनाम्य वक्तुम् ।
वक्त्रेण वक्तुं प्रणिधाय शब्दं
चकार तन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् ॥ १२
न चापि पाद्यं बहु मन्यतेऽसौ

फलानि चेमानि मयाहृतानि ।
एवंव्रतोऽस्मीति च मामवोच-
त्फलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥ १३
मयोपयुक्तानि फलानि तानि
नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् ।
न चापि तेषां त्वगियं यथैषां
साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४
तोयानि चैवातिरसानि मह्यं
प्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ।
पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो
ममाभवद्भूश्चलितेव चासीत् ॥ १५
इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति
माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः ।
यानि प्रकीर्येह गतः स्वमेव
स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६
गतेन तेनास्मि कृतो विचेता

— ^b) Ś1 द्विधी°; K1. 2 G1. 2 द्विधा° (for द्वैधी°). K3 B Dc Dn D4. 6 नाति-; D1. 2 साति- (for भान्ति). S लला-
टदेशे (for समा ललाटे). — ^c) K4 B1. 4 D1. 2 S (except T1 G1) वि-; D3 तु (for च). S (except M1) वर- (for
इव). K1. 3 B Dc Dn D3. 4. 6 T2 G1-3 M1 चक्रवाकैः;
D1. 2 वक्रचक्रैः (for चक्रवालैः).

10 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526,
Gāthā 37. — D5 om. up to वृत्तम् (cf. v.l. 9); Ś1
K1. 2 om. 10. — ^b) K4 B Dn D4-6 °हरत्; D1. 2 T1
G1 °हतं; T2 G2-4 °हतं (for °हनत्). — K4 repeats 10
(reading °वद्भिः [cf. 9^d] for °मुच्चैः first time).

11 ^a) K1. 2 D3 G4 तथापि; B1-3 Dn D4. 6 तच्चाभि-;
D1. 2 तथा हि; D5 तच्चाव- (for तच्चापि). Ś1 K1. 2. 4 D3
हित्वा; G1 गत्वा (for हत्वा). Ś1 K1. 2 D5 स; K4 D1-3
सः (for ऽसौ). — ^b) D5 हरिद्वनं (for वातेरितो). Ś1 K
प्रधूर्णन्; B D G1. 4 [अ]वधूर्णन् (D5 °चूर्णयन्); T2 G3 [अ]-
वधूर्णः; G2 [अ]वधूर्णितः (for [अ]वधूर्णः). — ^c) Ś1 K
D1. 3. 5 संप्रेक्ष्य तं (Ś1 ते); B Dc Dn D4. 6 तं प्रेक्षतः (for
तं प्रेक्ष्य मे). — ^d) Ś1 K2 पुरा; T2 G3. 4 तदा (for परा).
D1. 2 पुनश्च (for रति°). Ś1 K1-3 D3 मेभूत् (for च जाता).
— After 11, K4 reads 16-17.

12 ^b) Ś1 K1. 2 गृह्णाति (for गृह्याभि-). Ś1 T G2-4
M °नम्य (for °नाम्य). G1 जटासु नम्याभ्यवरुह्य वक्तुं. — ^c)
D1 T1 G1 M वक्त्रे च (for वक्त्रेण). — ^d) T2 G2-4 च
(for प्र-).

13 ^a) T1 परिगृह्यते (for बहु मन्यते). Ś1 K D3. 5
सः (for ऽसौ). — ^b) K4 D5 समा° (for मया°). — ^d)
K2. 3 B Dn D4. 6 समाददन्मे; Dc स चाददन्मे; D1. 2 च
मे प्रयच्छत्; D3 विधान्यदान्मे; D5 नवाददान्मे (for नवान्य-
दान्मे). Ś1 अदन् (for अदान्).

14 ^a) Ś1 K2 D1-3. 5 G2 M2 °भुक्तानि (for °युक्तानि).
B2-4 Dc Dn D4. 6 G1. 2 यानि; D1. 2 तात (for तानि).
— ^b) K3 D1-3. 5 फलानि (for रसेन). — After 14, K1
ins. 551*.

15 ^c) S (except T1 G1) तानि (for यानि). D1. 2
T G3. 4 [अ]भ्यधिकं (for °कः)

16 For sequence of K4 cf. v.l. 11. — ^b) D1 T G
प्रथितानि (for [उ]द्ग्रथि°). D1. 2 चाद्य मे (for पट्टैः). — ^c)
T2 (before corr.) G1. 2. 4 [ए]व (for [इ]ह). Ś1 K D3
तपस्वी; D1. 2 तरस्वी (for स्वमेव). — ^d) Ś1 K D1-3 स्वम्;
T1 तम् (for स).

17 For sequence of K4 cf. v.l. 11. — ^b) K3 B

गात्रं च मे संपरितप्यतीव ।
इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं
तं चेह नित्यं परिवर्तमानम् ॥ १७
गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात

का नाम सा व्रतचर्या च तस्य ।
इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्धं
यथा तपः स चरत्युग्रकर्मा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

विभाण्डक उवाच ।
रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र
रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
अतुल्यरूपाण्यतिघोरवन्ति
विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ १
सुरूपरूपाणि च तानि तात

प्रलोभयन्ते विविधैरूपायैः ।
सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति
तान्युग्रकर्माणि मुनीन्वनेषु ॥ २
न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा
सतां लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ।
कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते

C. 3. 10072
B. 3. 113. 3
K. 3. 114. 3

De Dn D4-6 °दह्यतीव; G2 °तप्यते च; M2 °तप्यमेव (for °तप्यतीव). — °) G1 [आ]श्रमम् (for [अ]न्तिकम्). M1 एव (for आशु). — °) Ś1 K2 M1 तं वेह; K1. 4 ते चेह; K3 तथैव; G1 तं नेह; G2 तं चैव (for तं चेह).

18 °) T1 M गच्छाव (for गच्छामि). Ś1 K D3. 5 इच्छामि विज्ञातुमहं हि (K1. 2 च) तात. — °) Ś1 K2. 3 D5 सा स्याद् (for सा). K4 Dn D4. 6 ब्रह्म° (for व्रत°). Ś1 K1. 2. 4 D1-3. 5 हि (for च). — °) Ś1 K1 D1. 5 सं- (for स). B2. 4 Dn D4. 6 आर्यधर्मा; T1 G2 M उग्रधर्मा; T2 G3 उग्रधर्म; G1 इत्युग्रधर्मा; G4 आर्यधर्मः (for उग्रकर्मा). — K2 B2. 4 Dn D3 (marg. sec. m.). 4. 6 ins. after 18: K1, after 14:

551* चतुं तथेच्छा हृदये ममास्ति
दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ।

Colophon. G4 partly broken. — Major parvan: Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan: B4 M1 तीर्थयात्रा, followed by ऋष्य (M1 °इय) शृङ्गोपाख्यान. K1. 4 B1-3 De Dn D2-6 (all om. sub-parvan name) mention only ऋष्यशृङ्गोपाख्यान; K3 D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृङ्गोपाख्यान (D1 vice versa). — Adhy. no. (figures, words or both): K1 17 (= 117); Dn2. n3 S (G4 broken) 113 (M2 115);

D1 117. — Śloka no.: Dn 19; D1 21.

113

1 For stanzas 1-4, cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 56. — °) B4 °द्भुतदर्शनानि. — °) K3 अघोररूपाणि; K4 B3. 4 De Dn D4-6 T2 G1. 3 M2 अतुल्यवीर्याणि; D1. 2 तुल्यप्रचाराणि (for अतुल्यरूपाणि). B De अतिरूप°; Dn D4. 6 अभिरूप° (for अतिघोर°). — °) T2 (before corr.) तात; G4 तथा (for सदा).

2 Cf. v.l. 1. — °) Ś1 T2 G3. 4 स्वरूप° (for सुरूप°). D1. 2 हि तानि; T2 G2-4 कृतानि; G1 M2 तु तात; M1 च तात (for च तानि). D5 तानि नो; S कृत्वा (G1 भूत्वा) (for तात). — °) Ś1 K1. 2 तैर्लोभयित्वा; K3 ते लोभ्य चैतान्; K4 De D3 तैर्लोभ्यमानान् (De °माना); D5 विलोभयित्वा; S प्रलोभ्य (T M1 विलोभ्य; G1 विमोह) भूयो (for प्रलोभयन्ते). D1. 2 तैर्लोभ्यमानोतिविधेयरूप (D2 °पी). — T1 om. 2^d-3^d. — °) B3 D (except D1-3. 5) S (except M1; T1 om.) °रूपाणि (for °कर्माणि). D1. 2 वने चरन्ति (for मुनीन्वनेषु).

3 Cf. v.l. 1. — T1 om. 3 (cf. v.l. 2). — °) Ś1 K D3. 5 T2 G3 कदा° (for कथं°). — °) K1. 2. 4 B1 G1 तपसा; K3 D5 ता (D5 त)पसा; B2-4 Dn D3. 4. 6 तापसः

C. 3. 10072
B. 3. 113. 3
K. 3. 114. 3

पापाचारास्तपस्तान्यपाप ॥ ३
 असज्जनेनाचरितानि पुत्र
 पापान्यपेयानि मधूनि तानि ।
 माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां
 स्मृतानि चित्रोच्चवलगन्धवन्ति ॥ ४
 लोमश उवाच ।
 रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं
 विभाण्डकस्तां मृगयां बभूव ।
 नासादयामास यदा त्र्यहेण
 तदा स पर्यावृत्तेऽऽश्रमाय ॥ ५
 यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
 फलान्याहर्तुं विधिना श्रामणेन ।
 तदा पुनर्लोभयितुं जगाम
 सा वेशयोषा मुनिमृश्यशृङ्गम् ॥ ६
 दृष्ट्वैव तामृश्यशृङ्गः प्रहृष्टः

संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् ।
 प्रोवाच चैनां भवतोऽऽश्रमाय
 गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७
 ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं
 प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् ।
 प्रलोभयन्त्यो विविधैरुपायै-
 राजगुरुरङ्गाधिपतेः समीपम् ॥ ८
 संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
 संतारितां नावमतीव शुभ्राम् ।
 तीरादुपादाय तथैव चक्रे
 राजाश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९
 अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा
 विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् ।
 ददर्श देवं सहसा प्रवृष्ट-
 मापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥ १०

(for तपसः). K₃ चाप्यपाप; B₁ Dc तानपाप्य (Dc °स्वेत्); B₂. 3 Dn D₃. 4. 6 तान्न पश्येत्; B₄ तान्न पाप्ये; D₅ तापयन्ति; T₂ G₂. 3 पातयन्ति; G₁. 4 प्रापयन्ति (for तान्यपाप). D₁. 2 M पापाचाराण्यतपस्कान्यपाप (D₁. 2 °पापे).

4 Cf. v.l. 1. — °) Ś₁ K₁-3 °ज्जनैराचरि°; D₁. 2 °ज्जनेनावग° (for °ज्जनेनाचरि°). — °) K₁. 3 B₁-3 Dc Dn₂ D₅ G₂ M पानानि (for पापानि). B₂ तत्र; D₅ G₁ तात; T₁ पुत्र (for तानि). — °) Dc पूतानि; T₁ ऋ°; T₂ G₃ व्र° (T₂ वृ° also); G₁ भृ°; G₂ धृ° (for स्मृ°). Ś₁ K₂. 3 D₁-3. 5 तान्युत्तमगंध°; K₁. 4 चित्रोत्तमगंध°.

5 B₁ D (except D₁-3. 5) S om. the ref. — °) S (except G₄) विभंडकः. K₃ T G₂. 3 तं (for तां). — °) K₁ तदा; Dn₃ सदा; D₁ यथा (for यदा).

6 °) K₃. 4 Dc D₁-3. 5 विविधानि (for विधिना). K₁ B Dn D₄. 6 [अ]श्रावणेन; K₂ श्रम°; Dc D₁-3. 5 G₂. 4 [अ]श्रमाच्च (D₁-3 °मात्सः; D₅ °मेभ्यः; G₂. 4 °मेसौ); T₁ श्रमकेन; T₂ G₃ ममेति; G₁ काननानि; M₁ श्रमेण; M₂ चाश्रमेण (for श्राम°). — °) Ś₁ K₂ T₂ G₃ सा वेशयोषा; K₁ सा वेष्ट्य°; K₄ G₁ सा वेश्या योषिन्; D₁ विवेश योषा; D₅ सा वैष्टमयोषा; T₁ G₂. 4 M सा वेशयोषिन्. D₁. 2 ऋषिम् (for मुनिम्). N ऋष्य° (for ऋश्य°).

7 °) N ऋष्य° (for ऋश्य°). — °) G₂. 4 स श्रांत°

(for संभ्रान्त°). K₂ Dc D₁ न्यपतत्; B₂ G₄ [S]भ्यगमत्; D₅ [S]प्यवदत्; T₁ G₂ ह्यभवत्; M₂ [S]प्यभवत् (for Sभ्यपतत्). — °) B₁. 3 चैनं (for चैनां). Ś₁ K₁. 2 B₁ D₃. 5 T₁ G₁. 2. 4 M₂ भवदाश्रमाय; K₄ Dn₃ °तः श्रमाय. — °) D₅ [अ]भ्युपैति; D₅ समेति (for ममैति).

8 Before 8, S (except T₁ G₄) ins. लोमशः. — °) D₁. 2 [आ]त्मजं तं; T₁ G₁ [आ]शु पुत्रं; M₁ [ए]व पुत्रं (for [ए]कपुत्रं). — °) Ś₁ K₁ प्रालोभ्य; K₂ प्रलोभ-; K₃ पुण्यप्र-; K₄ पुण्येन; K₄m D₃. 5 प्रलोभ्य (for प्रवेश्य). S (except M₂) वेगेन (for यो°). Ś₁ K₁. 2 विमुच्य मानं; K₄ D₁. 2 विमु (D₁ °मो) ह्यमानं. — Ś₁ om. 8^{cd}. — °) K₁. 2 B D G₁ M₂ °मोद° (for °लोभ°).

9 °) T G₂-4 M₁ °दर्शनाय; M₂ °दर्शनेषु (for °दर्शने तु). — °) B₁. 4 Dc इहाति-; Dn D₄-6 अथाति- (for अतीव). — °) K₁ Dn₃ D₁ G₁ नीराद् (for तीराद्). — °) K₄ B₂-4 Dn D₄-6 नाव्या° (for राजा°).

10 °) Dc तत्र; D₁. 2 तात; D₄ ते तु (for तं तु). — After 10^a, T₁ reads 12^a (with v.l.) for the first time, repeating it in its proper place. — °) S विभंडक°. D₁. 2 यज्ञरूपं (for एकपुत्रम्). — °) B₁ ववर्ष (for ददर्श). B₁ देवः; D₁ चैवं; D₂ चैनं; S (except M₂) मेधैः (for देवं). K₂ B₁ Dc D₁ T₁ G₂. 4 प्रहृष्टम्; B₂. 4 Dn₃ D₅ M₂ प्रवि°

स लोमपादः परिपूर्णकामः

सुतां ददावृश्यशृङ्गाय शान्ताम् ।

क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे

गोभिश्च मार्गेऽभिकर्षणं च ॥ ११

विभाण्डकस्यात्रजतः स राजा

पशून्प्रभूतान्पशुपांश्च वीरान् ।

समादिशत्पुत्रगृद्धी महर्षि-

विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२

स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः

पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।

किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे

दासाः स्म सर्वे तव वाचि बद्धाः ॥ १३

अथोपायात्स मुनिश्चण्डकोपः

स्वमाश्रमं फलमूलानि गृह्य ।

अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं

ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४

ततः स कोपेन विदीर्यमाण

आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।

जगाम चम्पां प्रदिधक्षमाण-

स्तमङ्गराजं विषयं च तस्य ॥ १५

स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्ता-

न्धोषान्समासादितवान्समृद्धान् ।

गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो

राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६

संप्राप्य सत्कारमतीव तेभ्यः

प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ सौम्याः ।

ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे

धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७

C. 3. 10086
B. 3. 113. 17
K. 3. 114. 17

(for प्रवृ°). — D₂ om. 10^d-11^a. — ^d) D₁ ऋधेः सुतं तं सहस्राभिपूज्य. — After 10, D₁ ins.:

552* समायाते ऋश्यशृङ्गेऽथ राजन्.

11 D₂ om. 11^a (cf. v.l. 10). — ^a) K₄ चेताः (for °कामः). — ^b) T₂ G₂₋₄ अदात् (for ददौ). N (except B Dn₃ D₁) ऋष्य° (for ऋश्य°). — ^c) Ś₁ K₁. 3. 4 तस्य (for चक्रे). D₁. 2 °करामदात्सः (for °करं च चक्रे). — ^d) N गाश्चैव (D₁₋₃ गावश्च) (for गोभिश्च). Ś₁ च कर्मणा हि; K B D च कर्षणानि (for [अ]भिकर्षणं च).

12 ^a) S (except G₁ M₂) विभण्डक°. — ^b) K₃ पशु-
पान्प्रवीरान्; B₄ °पांश्च धीमान्; D₁. 2 °पालांश्च (D₁ °पाल-
कांश्च) धीरान्; T₂ G₂₋₄ °पालांश्च वीरान्; M₁ °पांश्च धीरान्.
— ^c) K₁. 2 T₂ G₂₋₄ M₁ पुत्रगृध्रः; D₁. 2 यत्र चासौ; T₁
M₂ पुत्रगृध्रि. — ^d) S विभण्डकः.

13 ^a) D₁. 2 तत एवं (for प्राञ्जलिभिर्). — ^b) T₂
G₂. 3 कर्षणानि (for °णं च). — ^c) Ś₁ K₁. 4 B₁ Dc D₂
S किं (for वै). D₃ transp. वै and क्रियतां. K₃ किं कर्म
ते करवासो महर्षे. — ^d) D₁. 2 प्रवृहि (for दासाः स्म). D₅
बालवृद्धाः; M₃ चापि बद्धाः (for वाचि बद्धाः). K₃ D₃ दासाः
सर्वे तव वाचि प्रवि (D₃ °ब) बद्धाः. — After 13, D₁. 2 ins.:

553* तत्कोपशान्तेः प्रतिकारमेवं

कृत्वा सुखी संबभूवाथ राजा ।

14 ^a) K₁. 3 T₁ G₂. 4 M₂ अथापयात्. D₁. 2 तीव्र°;
G₁. 4 बद्ध° (for चण्ड°). — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₅ मूलफलानि

(D₅ °दि) (for फलमूलानि). K₄ B Dc Dn D₁. 2. 4. 6
मूलफलं (Dc D₅ फलमूलं) गृहीत्वा (D₁. 2 विहाय); D₃
फलमूले गृहीत्वा; S मूलफलं प्रगृह्य. — ^d) Ś₁ चुकोप; K₂
D₁. 2 G₄ चुकोश (for चुक्रोध). Ś₁ K₁₋₃ D₁. 2. 5 T₁ भृशं
ततः स्म (K₃ D₅ सः; D₁. 2 T₁ [अ]सौ); K₄ भृशं महात्मा;
G₁ तदा भृशं सः.

15 ^a) B₁ Dc Dn₃ D₄ G₂. 4 विदार्यमाण. — ^b) Ś₁
K B₄ Dc D₁. 2. 5 आशंस°; T G तं (G₂ तत्) शंक° (for
आशंक°). K₃ नृपतिर्; T G [अ]गपतेर् (for नृपतेर्). Ś₁
K₁. 3. 4 D₁. 2. 5 विनाशं (for विधानम्). — ^c) K₃ यथा-
वरण्यात् (for जगाम चम्पां). D₃ वेद्यां; T G₃. 4 पंपां (for
चम्पां). Ś₁ K₁. 2 B Dc Dn D₁. 6 G₁. 2. 4 M₁ प्रतिधक्ष्य-
माणस्; K₃ प्रतिदिक्ष°; K₄ प्रतिधक्ष°; D₂. 4 प्रतिवक्ष्य°; D₃
प्रतिवीक्ष्य°; D₅ प्रदिदक्ष°; T₁ प्रतियक्ष्य°. — ^d) B Dc Dn
D₄. 6 °राजं सपुरं सराष्ट्रं; D₃ °राजं प्रति जातकोपः.

16 D₁ om. 16^b. — ^c) Ś₁ K₁ D₁. 3 घोषैः (for गोपैः).
Ś₁ K₁. 3 तु (for च). T₂ G₂₋₄ विविधैः (for विधिवत्).
— ^d) D₁. 2 हृष्टः; D₃ वीरः (for तत्र).

17 ^a) Ś₁ K₃. 4 D₁₋₃ तं प्राप्य; K₁ स प्राप्य; K₂ B
Dc Dn D₄. 6 अवाप्य (for संप्राप्य). S (except T₁) हृष्टः
(for तेभ्यः). — ^b) T₂ G₂₋₄ तस्य (for कस्य). Dc प्रहिताः;
T₁ M प्रकृताः; T₂ G₃. 4 प्रकृतान्; G₂ प्रकृतीन् (for प्रथिताः).
Ś₁ K₁. 2 स्म; T₁ स; T₂ G₂₋₄ च (for स्थ). B Dn D₃₋₄
गोपाः; T₂ G₂₋₄ सर्वान् (for सौम्याः). D₁. 2 प्रोवाच कस्यो-

C. 3. 10087
B. 3. 113. 18
K. 3. 114. 18

देशे तु देशे तु स पूज्यमान-
स्तांश्चैव शृण्वन्मधुरान्प्रलापान् ।
प्रशान्तभूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः
समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ १८
संपूजितस्तेन नरर्षभेण
ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् ।
शान्तां स्त्रुषां चैव ददर्श तत्र
सौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ १९
ग्रामांश्च घोषांश्च सुतं च दृष्ट्वा
शान्तां च शान्तोऽस्य परः स कोपः ।
चकार तस्मै परमं प्रसादं
विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २०

स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षि-
रुवाच सूर्याग्निसमप्रभावम् ।
जाते पुत्रे वनमेवात्रजेथा
राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१
स तद्वचः कृतवानृश्यशृङ्गो
ययौ च यत्रास्य पिता बभूव ।
शान्ता चैनं पर्यचरद्यथाव-
त्त्वे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ २२
अरुन्धती वा सुभगा वसिष्ठं
लोपामुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् ।
नलस्य वा दमयन्ती यथाभू-
द्यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥ २३

त्यथि सत्यसंघाः. — After 17, D₂ ins.:

554* गोपास्तथैते कर्षणं चैवमेते.

18 ^a) K₃ B₂ D_n D₄. ६ देशेषु देशेषु; B₁. ३. ४ D_c S एवं स देशेषु; D₃ देशेथ देशेथ. ¹) S₁ K₁ सं; B D_c S [अ]भि- (for स). B₁. ४ 'सज्ज' (for पूज्य). — ^b) B₄ तथैव; D₃ तांस्तान् (for तांश्चैव). ²) S₁ K₁. २ D_n D₃ G₂ मधुरप्र; K₄ मधुरान्प्रवदान्; D₁. २ मधुरां च वाचं. — ^c) ¹) S₁ K₂-4 D₆ 'तरं' (for 'रजाः'). D_n. ३ D₄. ६ प्रविष्टः; T₂ G₂-4 सुहं (for प्रहं). — ^d) ¹) S₁ K₁. २ D₃ 'सदद्' (for 'ससाद'). ²) S₁ K₁-3 D₁. २ अंगपतेः; D₃ राष्ट्रपतिं. ³) S₁ K₁-3 D₁. २ पुरं तत्; K₄ प्रहृष्टं; G₁ पुनस्तं (for पुरस्थम्).

19 ^a) K₂. ३ B₁-3 D_n D₁. ३-४ T₂ G₃ M₁ स (for सं). — ^b) S त्रिदिवे (for दिवि देवं). — ^c) S ततः (for शान्तां), and शांतां (for तत्र). — ^d) ¹) S₁ K₁. ३ B D_n. ३ D₁. ४-६ T₂ G₁. ३ सौदामिनीम्; G₄ असौ मुनिर् (for सौदामिनीम्). K₄ प्रचरन्तीं; T₁ द्युच्चं; T₂ (after corr.) G₃ आचं; M द्युच्चं (for उच्चं). T₂ (orig.) G₄ विद्युदिवा-चरन्तीं (for उच्चरन्तीं यथैव). K₂. ४ तथैव; G₂ यथावत्; G₃ यथा वै (for यथैव).

20 ^a) K₁ सुतांश्च; B D_c D_n D₄. ६ सुतस्य; D₂ सुतां च (for सुतं च). — ^b) G₁ प्र- (for च). ¹) S₁ [अ]पि पुनः; K₁. २ [अ]स्य पुनः; K₃ स परं; S परमो (for [अ]स्य परः). ²) S₁ K₁. २. ४ प्र; K₃ स; D₆ च; S [अ]स्य (for स). — ^c) ¹) S₁ K D_c D₆ तस्याथ परं; B₁. ३ D_n D₃. ४. ६ तस्यैव परं; B₂ तस्योपसरं; B₄ M₁ तस्मै च परं (for तस्मै परमं). — ^d) S विमण्डको. T₂ (after corr.) G₃ भूपतये (for भूमिपतेर).

21 ^b) B D_c D_n D₄. ६ T G M₁ सूर्याग्निसमप्रभावः;

D₁. २ M₂ 'ग्निसमानतेजाः; D₆ 'तिशयप्रभावं. — ^c) ¹) S₁ K₁. २. ४ D₃. ६ [S]पत्ये; B₁-3 D_n D₄. ६ तु पुत्रे; B₄ D_n D₁. २ T₂ G₃ च पुत्रे (for पुत्रे). ²) S₁ D_c T₁ G₁ वनमेव व्रं; B₁. ३ स वनं व्रं; B₄ वनमेव गच्छेः; D₁. २ त्वमिहाव्रं (for वनमेवाव्रं). — ^d) ¹) S₁ K₁. २. ४ D₃. ६ कार्याणि; K₃ कर्मां (for प्रियां). — After 21, D₁. २ ins.:

555* कृत्वा तथैवास्य नृपस्य राजन्;

while G₁ ins.:

556* इत्युत्तवासावृश्यशृङ्गं महात्मा

विमण्डको रोमपादेन राजा ।

संपूजितो हृष्टचेता महर्षि-

ययौ वनं मुनिवैयैः प्रजुष्टम् ।

22 ^a) N (except B₄) ऋष्यशृङ्गो. — ^b) D₁ जगाम (for ययौ च). T₂ G₂-4 स्व- (for [अ]स्य). — ^c) B₁. ३ यथा वै; B₂. ४ D_n D₄. ६ नरेन्द्र; D₁. २ तथावत्; T G₁. ३. ४ तथावै (for यथावत्). — ^d) K₄ एका यथैव; B₁ एकं तथास्य; B₄ यथानुकूला; D_c एकं तथैव; T₁ G₁ M₁ इवानुरक्ता (for इवानुकूला). ²) S₁ K₁-3 D₁. २. ६ M₂ यथा खे वै (K₃ by transp. वै खे; D₆ च वै) रोहिणी सोममेका (K₃ चंद्रकांतं; D₁. २ सोममेकं).

23 G₄ om. 23^{ab}. — ^a) K₃ शुभगा वा; G₂ चापि यथा (for वा शुभगा). M₁ [इ]व (for वा). — B₃ om. from वसिष्ठं up to शोभयन् (in 25^b). — ^b) ¹) S₁ K₁ वेह; K₂-4 D₆ चेह; B₂. ४ D_n. ३ D₄. ६ G₁ वा; D₂ G₂ चापि (for वापि). — ^c) D_n D₄. ६ वै (for वा). ²) S₁ K₁. २ D₁. २ यथावद्; K₃ यथैव; D₆ यथा वा (for यथाभूद्).

24 B₃ om. 24 (cf. v.l. 23); G₄ om. 24^{ab}. — ^a)

नाडायनी चेन्द्रसेना यथैव
वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ ।
तथा शान्ता ऋश्यशृङ्गं वनस्थं
प्रीत्या युक्ता पर्यचरन्नेन्द्र ॥ २४

तस्याश्रमः पुण्य एषो विभाति
महाह्रदं शोभयन्पुण्यकीर्तः ।
अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्ध-
स्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय ।
आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्युत ॥ १
स सागरं समासाद्य गङ्गायाः संगमे नृप ।
नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्नुवम् ॥ २
ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।

भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत ॥ ३
लोमश उवाच ।

एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्शरणमेत्य वै ॥ ४
ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् ।
उत्तरं तीरमेतद्वि सततं द्विजसेवितम् ॥ ५

C. 3. 10099
B. 3. 114. 5
K. 3. 115. 5

B (B₃ om.) D (except D_{1. 2}) M₂ नारायणी; T G (G₄ om.) M₁ नाडायनी (for नाडायनी). Ś₁ K₄ Dc₂ चन्द्रसेना; K₁ चन्द्रसेनं; K₂ चन्द्रसीनं; B₂ D₄ T₂ G₃ चन्द्रसेना. K₃ Dn D_{3. 4. 6} T₂ G₃ बभूव (for यथैव). — After 24^{ab}, D_{1. 2} ins. :

557* राकोदितेन्दूदयतुल्यकीर्तः.

T G ins. after 24^{ab} (G₄, which om. 24^{ab}, ins. after 23) :

558* यथा सीता दाशरथेर्महात्मनो

यथा तव द्रौपदी पाण्डुपुत्र ।

— °) After शान्ता; B_{2. 4} T₁ G_{1. 2} M ins. [अ]पि, T₂ G₃ हि (to avoid hiatus). N (except D₆; B₃ om.) ऋष्यं.

25 B₃ om. up to शोभयन्. — °) B₂ D (except D₁₋₃) [अ]व-; G₁ [अ]भि- (for वि-). — °) Ś₁ K₁₋₃ तीर्थैः; B Dn D_{4. 6} T₁ कीर्तिः; D_{1. 2. 5} तीर्थः (for कीर्तः). — °) B₁ Dc T₂ G उप- (for अनु). Ś₁ K B₁ Dc D_{1. 2} यातासि; D₅ यातः स (for संयाहि). D₆ राजा (for राजन्).

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K_{1. 2} Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan : B_{3. 4} M₁ तीर्थयात्रा, followed by ऋष्य (M₁ 'इय' शृङ्गोपाख्यान. Ś₁ K₁₋₃ B₂ Dc Dn D_{2-4. 6} M₂ (all om. sub-parvan name) mention only ऋष्य (M₂ 'इय' शृङ्गोपाख्यान ; K₄ B₁ D_{1. 5}, likewise,

only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृङ्गोपाख्यान. To ऋष्यशृङ्गोपाख्यान, Ś₁ K_{1. 3} B₁ D_{1-3. 5} M add समास. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn₁ 112; Dn₂ 113 (as in text); Dn₃ S 114 (M₂ 116); D₁ 118. — Śloka no. : Dn 25; D₁ 26.

114

1 °) D₁₋₃ प्रयाताः. K₄ B₁ D_{3. 5} S (except M₁) कौशिक्यां. — °) D_{1-3. 5} पाण्डवा. — °) Ś₁ K Dc₂ D₁₋₃ पूर्व्येण (for 'पूर्व्येण). D_{1. 2} तीर्थानि (for सर्वाणि). — °) D_{1. 2} जगमुर् (for जगाम). K₂ D_{1. 2. 5} T₁ च; B_{2. 3} Dn D_{4. 6} [अ]थ (for [उ]त).

2 °) K₃ सागरः स; K₄ D₅ सागरं स (by transp.); B₁ सागरं च. Ś₁ K_{1. 2} सागरं समुपासाद्य. — °) B_{2. 3} G₁ M₂ नृपः.

3 °) Ś₁ समुद्रतीराणि; K_{3. 4} D_{3. 5} तीर्थानि; B₃ तीर्थेन. — °) B₃ om. 3°. Ś₁ G₁ T₂ (before corr.) धाधिप.

4 °) K₃ Dn D_{4. 6} G₄ तत्र (for यत्र). — °) K₃ तत्रां; D₁ अत्रां (for यत्रां). T₂ G_{3. 4} वै (for ऽपि). — °) D_{1. 2} देवाश्चापि युधिष्ठिर.

5 °) T G₃ सन्निभिः; G₁ भ्रातृभिः; G₄ शत्रुभिः. D_{1. 2} तु सदा जुष्टं; T₂ G₃ सुसुदा युक्तं; G₄ सोमपायुक्तं. — °) D_{1. 2}

3. 114. 6]

C. 3. 11000
B. 3. 114. 6
K. 3. 115. 6

समेन देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः ।
अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥ ६
अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ।
रुद्रः पशुं मानवेन्द्र भागोऽयमिति चाब्रवीत् ॥ ७
हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ।
मा परस्वमभिद्रोग्धा मा धर्मान्सकलान्नशीः ॥ ८
ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् ।
इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयांचक्रिरे तदा ॥ ९
ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
अत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १०
अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् ।
देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्भुद्रस्य शाश्वतम् ॥ ११

इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः ।
देवयानस्तस्य पन्थाश्चक्षुश्चैव प्रकाशते ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा ।
अवतीर्य महाभागा तर्पयांचक्रिरे पितृन् ॥ १३
युधिष्ठिर उवाच ।
उपस्पृश्यैव भगवन्नस्यां नद्यां तपोधन ।
मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥ १४
सर्वल्लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ।
वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् ॥ १५
लोमश उवाच ।
त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।

S याज्ञि (G₄ M °ज्ञी)यं (for यज्ञियं). K₃. 4 D₁. 2 गिरि-
शोभनम्; B₂ °मुत्तमम्. — °) Ś₁ K₁. 2 D₃ T₂ G₂. 3
तीर्थम् (for तीरम्). T₁ G₁ आसाद्य (for एतद्धि). — °) Ś₁ K₁. 2 देव° (for द्विज°).

6 °) K₁ B₂ D_n D₄. 6 समानं; K₃ अनेन; K₄ समेत
(sup. lin. as in text); B₃. 4 D_c शुभेन; D₁. 2 संमितं;
D₃ सोमेन (for समेन). — °) K₁. 3. 4 D_{n2} D₁. 4. 6 T₁
यथा (for पथा). — °) D_c D₅ यत्र. Ś₁ K B₁ D₃. 5
देवर्षयो; T₁ G₁ M चैवर्षयो; G₂. 4 एवर्षयो (for वै ऋ°).

7 °) Ś₁ K₁-3 D₁-3 आखुं; K₄ M₁ हत्वा; B₁ अदात्;
B_{2m}. 3. 4 D_c आर्द्रं; D₅ अश्वं; M₂ रौद्रं (for रुद्रः). G₂
पशुर (for पशुं). B₂. 4m D_n D₄. 6 पशुमादाय राजेन्द्र.
— °) B₂. 3 D_c ममेति (for ऽयमिति).

8 °) Ś₁ K₁. 2 कृते; K₃ D_c D₃ हृते (for हृते). K₃
B₂ T G₃ ततो (for तदा). — °) Ś₁ वदीः; K₃ न सः; B
D_n D₁. 4. 6 T₂ G₃ वशीः (B₃ °धीः); T₁ G₁. 2. 4 M₁ मा
धर्म्यान्नी (G₄ °द्वि) नशः पथः.

9 Ś₁ om. from अस्तुवन् up to °यानेन (in 10^b).
— °) K₁. 3 D_c D_{n2}. n₃ D₁. 2 T₁ G₄ इष्ट्या; K₂ दृष्टा;
D₃. 5 दृष्ट्या (for इष्ट्या). B₂ मानयित्वा तर्पयांचक्रिरे. D₁. 2
सुराः (for तदा). — After 9, D₃ ins.:

559* एष ते रुद्र भागो वै मा नो यज्ञमिमं जहि ।

अयं ते पशुरित्येवमूचुर्देवाः समागताः ।

10 °) Ś₁ om. up to °यानेन (cf. v.l. 9). Ś₁ संभ-
वान् (for जग्मिवान्). — °) K₄ B₂-4 D_n D₄-6 T₂ G₃. 4
तत्र (for अत्र). T₂ G₃. 4 M₂ [अ]नुवंशं.

12 D₃ om. from 12 up to 3. 118. 15^c; the MS.
is generally ignored hereafter up to the end of the
lacuna. — °) B₄ अनु- (for अत्र). B₂. 3 D_c S
(except T₂ G₃) उप- (for अपः). B₄ स्पृशति (for स्पृ°).
Ś₁ K B₁ D₅ इमां सुश्रुत्य (K₁ सुस्तुत्य; K₃ संस्तुत्य; K₄ B₁
गायन्स्य) यो (K₃ वै) गाथां तत्रो (K₃. 4 D₅ अत्रो; B₁ यत्रो)-
पस्पृशते नरः; D₁. 2 इमां गायति यो गाथामपः संस्पृशते तु यः.
— °) D₂ सिद्धश्च (for पन्थाश्च). Ś₁ D₅ देवयानस्य पन्थाः
स्यात्; K₃ देवयाने पथं प्यास्यात् (sic); B₂. 3 D_n D₄. 6 T₂
G₃ देवयानोस्य पन्थाश्च. — °) B₁. 2 D_c D_n D₄. 6 T₂ G₃
चक्षुषामि-; B₃. 4 °श्चाति-; T₁ °षो वै (for °श्चैव). Ś₁ K
प्रवर्तते; D₁ प्रवर्धते; G₂. 4 प्रजायते.

14 G₁ (hapl.) om. 14^a-16^b. — °) K₁ B₂-4 D_n
D₄. 6 T₂ G₃ [ह]ह (for [ए]व). B D_n D₄. 6 T₂ G₃
विधिवद् (B₁ सलिलं) (for भगवन्). — °) K₃. 4 D₁. 5
नद्यामस्यां (by transp.); D_c तस्यां नद्यां. N T₂ G₃ °बलात्
(for °धन). — °) D₁. 2 T₁ M₁ अद्य (for अस्मि). M₂
विषयादस्मात् (for अस्मि विषयाद्). — °) M₁ अपेतान्;
M₂ अपेतं (for अपेतः).

15 G₁ om. 15 (cf. v.l. 14). — °) = 3. 129. 19^a.
T₁ G₂. 4 M₁ प्रपश्यामः. — °) Ś₁ K B₁ D_c D₅ भगवंस्तव
(for तव सुव्रत).

16 G₁ om. 16^{ab} (cf. v.l. 14). — °) Ś₁ K B₁. 4
D_c D₅ त्रिशङ्खमेः (K₃ °मि-); D₂ त्रिशक्तिं वै. — °) T₁
G₁. 2 M₁ शृणोमि. Ś₁ K₂ B₁ D₁ एतं; K₃ एवं; G₁ एष;
M एतत् (for एनं). — °) Ś₁ यस्व; K₄ यास्व; B₁. 4 आस्थ;

यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्व विशां पते ॥ १६
 एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं रम्यं प्रकाशते ।
 यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ १७
 यस्मिन्यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय महात्मने ।
 सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणा वै स्वयंभुवा ॥ १८
 अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
 उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९
 न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिदातुमर्हसि ।
 प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २०
 विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
 प्रसादयांबभूवाथ ततो भूमिं विशां पते ॥ २१

ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
 पुनरुन्मज्ज्य सलिलाद्वेदीरूपा स्थिता बभौ ॥ २२
 सैषा प्रकाशते राजन्वेदी संस्थानलक्षणा ।
 आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान्वै भविष्यसि ॥ २३
 अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये
 यथा त्वमेनामधिरोक्ष्यसेऽद्य ।
 स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्र-
 मेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २४
 अग्निमित्रो योनिरापोऽथ देव्यो
 विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नामिः ।
 एवं ब्रुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं

C. 3. 11021
 B. 3. 114. 27
 K. 3. 115. 28

De आसीद् (for आस्व). D1. 2 तूष्णीं स्थास्यन्ति संप्रति.

17 ^{b)} K1. 4 B1. 2. 4 Dn D2. 4. 6 M दिव्यं; D1 G2 सर्व (for रम्यं). — ^{c)} B2-4 Dn D1. 2. 4. 6 राजेन्द्र; T G धर्मात्मा (for कौन्तेय).

18 ^{a)} K1. 2 अस्मिन्; K3 B1 D5 तस्मिन् (for यस्मिन्).
 Ś1 K3. 4 D1. 2. 5 तदा (for हि भूर्). G1 भद्रात्मा (for भूर्दत्ता). — ^{b)} Ś1 B1 D1 S काश्यपाय. — ^{d)} Ś1 K4 D5 दक्षिणा भूः; K1. 2 B2 Dn D4-6 'णार्थे; K3 'णाभूत्; B3 'णार्थ (for 'णा वै).

19 ^{a)} Ś1 D1. 2. 5 अथा; K1 अत्रा (for अवा).
 — ^{b)} D5 वसुंधरा; T1 G1 स्वयंभुवा (for मही तदा). — ^{c)} D1 कुपिता राजन् (for चापि कुपिता). T2 G2-4 M वाचा (for चापि). T1 G1 मही तदा तु कुपिता. — ^{d)} D1. 2 M वचः (for प्रभुम्). T1 G1 वाचोवाच स्वयंभुव.

20 ^{a)} Ś1 K1. 3 M मा (for मां). D1. 2 न च मामद्य भगवन्. — After 20, M ins.:

560* इत्येवमुक्त्वा पृथिवी जगाम च रसातलम् ।

निममज्ज कुरुश्रेष्ठ याच्यमानापि भारत ।

21 ^{a)} Ś1 अवसीदं तु तां दृष्ट्वा; K3 तां दृष्ट्वा चावसीदन्तीं;
 De सीदन्तीं तां तु गां दृष्ट्वा. — ^{b)} De Dn2. n3 D4 S (except G4) काश्यपो.

22 ^{b)} K4 तप्यमानस्य (for तपसा तस्य). K1. 2 B2 पार्थिव (for पाण्डव). — ^{c)} B Dn D4. 6 उन्नम्य (for उन्मज्ज्य). S उत्सृष्टसलिला (for उन्मज्ज्य सलिलाद्). De यतिता (for सलिलाद्). — ^{d)} Ś1 K3 T2 G2-4 M 'भूता (for 'रूपा). K1. 2 तदा (for स्थिता). De D5 [अ]भवत् (for बभौ). T1 G1 सैषातीव (T1 सैषा राजन्) प्रकाशते (cf. 23^a).

23 ^{ab)} G1 प्रकाशतेद्य ते राजन् (for ^a). Ś1 K3. 4 D5 ततो बभूव सा वेदी सैषा (Ś1 ह्येषा) राजन्प्रकाशते. — ^{c)} De आरोहेमां; D1. 2 प्रारोहस्व; S (except G1) आरोह्यात्र (for आरुह्यात्र). — ^{d)} S (except M2) त्वं (for वै). — After 23, N (except D5; D5 missing) ins.:

561* सैषा सागरमासाद्य राजन्वेदी समाश्रिता ।

एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तर सागरम् ।

[L. 1] K3 प्रकाशते; D1. 2 समाश्रिता (for 'श्रिता).
 — [L. 2] Ś1 K3. 4 D1. 2 आरोह; B आरुह; De आहर (for आरुह). De त्वमेकं भरतर्षभ (for the posterior half).]

24 ^{b)} Ś1 K यदा (for यथा). Ś1 K4 B1 Dc T1 M1 एताम् (for एनाम्). K3 'रोष्यसि; Dn D5. 6 'रोहसे (for रोक्ष्यसे). K3 [इ]ह; K4 न; T G3. 4 [S]त्र (for S्य). — ^{c)} M सर्वेण (for मर्त्येन). S (except M2) पुनः (for ततः). — ^{d)} K1. 2 Dc देवी; some S MSS. वेदिः (for वेदी). — After 24, Dn D1. 2. 6 (marg.) ins.:

562* ॐ नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते ।

सांनिध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ।

[L. 1] D1. 2 सर्व- (for the second नमो).]

In D1. 2, 562* is followed by 563*, which in its turn is followed in D2 by 25^{cd}.

25 D1 om. 25; D2 om. 25^{ab}. — ^{b)} T G1. 3. 4 रेतस्य (for रेतस्). Ś1 K1. 3. 4 Dc त्वमृतस्यास्य; T G1. 3. 4 अस्य भूमिश्च (G1 'मि च); G2 त्वमृतस्यैव; M2 त्वममृतस्यास्य (for त्वममृतस्य). — D2 reads 25^{cd} after 563*. — ^{c)} K4 सत्यवाक्यं नरेन्द्र; G1 पाण्डवेत्येव वक्ष्यन् (for पाण्डव सत्यं). — ^{d)} Ś1 B1 ततो वेदी (for वेदीमिमां). — K1. 2 B Dc Dn D4. 6 T2 (marg. sec. m.) G3 ins. after 25; D1. 2,

C. 3. 11021
B. 3. 114. 27
K. 3. 115. 28

वेदीमिमां त्वं तरसाधिरोह ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

युधिष्ठिरः सागरगामगच्छत् ।

कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्व

महेन्द्रमासाद्य निशामुवास ॥ २६

११५

वैशंपायन उवाच ।

स तत्र तामुषित्वैकां रजनीं पृथिवीपतिः ।

तापसानां परं चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १

लोमशश्चास्य तान्सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् ।

भृगूनङ्गिरसश्चैव वासिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २

तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३

कदा नु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति ।

तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टुमिच्छामि भार्गवम् ॥ ४

अकृतव्रण उवाच ।

आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ।

प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५

after 562* :

563* अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो

रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः ।

एवं जपन्पाण्डव सत्यवाक्यं

ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ।

अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपां पतिः । [5]

कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्पृष्टव्यो महोदधिः ।

[(L. 1) Dc इष्टं च देहे (for इडा च देहो). B1 corrupt;

D1. 2 अग्निश्च तेजस्तव देव देहे. — (L. 2) D1. 2 T2 G3

विष्णुर् (for विष्णोर्). — D1. 2 ins. after line 2 :

564* घृतबर्हिर्घृतयोनिस्त्वगर्हो

स तेषां वै पयसां संनिधानम् ।

— (L. 3) D1. 2 एतद् भुवन् (for एवं जपन्). B4 एवं भुवन्स-

त्यवाक्यं च राजन्. — (L. 4) B1. 2 Dc गाहस्व (for गाहेत).

— After line 4, D2 ins. :

565* आ जन्मशतसाहस्राद्यत्पापं कुरुते नरः ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्नात्वा तु लवणाम्भसि ।

— (L. 6) K1. 2 कौरव्य (for कौन्तेय).]

— After 563*, D2 reads 25^{cd}.

26^b) K3 प्रीतमनान्वगच्छत्; B1 सागरमाजगाम; Dc

D4 मभ्यगच्छत्; Dn D6 मध्यगच्छत्; D1. 2 मागमत्तं

(for गामगच्छत्). — °) B4 T1 G1 M1 तु (for च).

Colophon. — Major parvan : Ś1 K2 T2 G M1 आरण्य.

— Sub-parvan : B1. 3. 4 G1 तीर्थयात्रा. K B2 Dc

Dn1. n3 D1-6 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn1 113; Dn2 114 (as in text); Dn3 S 115 (M2 117); D1 119. — Śloka no. : Dn 30; D1 31.

115

✍ This adhy. is missing in D3 (cf. v.l. 3. 114. 12); the MS. is generally ignored here.

1^a) T G M1 [ए]वम् (G1. 4 [ए]कम्) (for ताम्). Ś1 स उपित्वा च तत्रैकां; D1. 2 स च तत्रोषितो वीरो.

2^a) Ś1 K4 B1 D2 T1 चापि; K3 स्वस्य; B2. 3 Dc Dn D1. 4. 6 तस्य (for चास्य). — T1 om. 2^{cd}. — °) B Dn1. n3 D5. 6 G1 वसिष्ठान्. G2 वासिष्ठान्काश्यपांस्तथा.

3^c) D1. 2 तत्र; T1 G1 धीरम्; T2 G2-4 विप्रम् (for वीरम्). — °) D1. 2 स पप्रच्छ (for अपृच्छद्).

4^a) K4 B4 Dn D1. 2. 4. 6 T1 G1. 2 तु (for नु). K1-3 Dc D5 तापसानां कदा (K1. 2 यदा) रामो. — °) K1. 2 Dc2 भगवन्; K3 Dc1 D6 भगवान् (for तापसान्). — T2 om. (hapl.) 4^c-5^d. — °) D1. 2 M तमहं तपसा युक्तं.

5 T2 om. 5 (cf. v.l. 4). — °) Ś1 आयानेवापि; K1. 2 अयानेवासि; K3 अयन्निवास; D1. 2. 3 S (except G3; T2 om.) आ(D1 अ)यन्नेवासि. — °) K1. 2 च त्वयि (by transp.); B4 त्वयि हि. — °) Ś1 K2 त्वा (for त्वां).

चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः ।
अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री च चतुर्दशी ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

भवाननुगतो वीरं जामदग्न्यं महाबलम् ।
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७
स भवान्कथयत्वेतद्यथा रामेण निर्जिताः ।
आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८

अकृतव्रण उवाच ।

कन्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम सः ॥ ९
वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ।
ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत ॥ १०
तमुवाच ततो राजा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
उचितं नः कुले किञ्चित्पूर्वैर्यत्संप्रवर्तितम् ॥ ११

एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम ॥ १२
न चापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भार्गव ।
देया मे दुहिता चेयं त्वद्विधाय महात्मने ॥ १३

ऋचीक उवाच ।

एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुतास्तु ते ॥ १४

अकृतव्रण उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमब्रवीत् ।
एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं मे प्रदीयताम् ॥ १५
तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ।
तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ॥ १६
गङ्गायां कन्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ।

C. 3. 10153
B. 3. 115. 28
K. 3. 116. 28

6 K₃ D₅ om. 6^{ab}. — ^a) Ś₁ K₄ चतुर्दश्यामष्टम्यां वा (K₄ इयां तथाष्टम्यां). — ^c) Ś₁ K₄ इतो रजन्यां पंचम्यां. — ^d) B Dc Dn D₄₋₆ श्वश्च (for च). — After 6, Ś₁ K Dc D₁. 2. 4-6 ins.:

566* तत्र द्रक्ष्यसि रामं त्वं कृष्णाजिनजटाधरम् ।

7 ^a) Ś₁ K B₁ नित्यं; B₂. 3 Dc Dn D₄₋₆ T₂ (after corr.) G₃ रामं (for वीरं).

8 ^a) Ś₁ K₄ T₁ G₁ भगवान् (for स भवान्). B₄ Dn D₆ G₂ [अ]द्य (for [ए]तद्). — ^b) K₁₋₃ D₅ घातिताः (for निर्जिताः). — ^c) Ś₁ K₄ शूराः (for सर्वे). — After 8, K₁. 2 B Dc Dn D₄. 6 G₃ ins. a passage given in App. I (No. 15).

9 ^a) K₂ B₁. 4 Dc कान्यकुब्जे; D₅ S कन्या. — After 9^{ab}, B₁ Dc ins.:

567* कुशिकस्यात्मजो राजञ्जने वंशसमुद्भवः ।

— ^a) Ś₁ B₁. 2 Dn D₄. 6 G₄ M₁ ह (for सः).

10 ^a) B₁ transp. तस्य and वसतः. B₂ कन्या (for तस्य). K₄ वने च वसतो जज्ञे; D₁. 2 G₁ वने निवसतस्तस्य. — ^b) Ś₁ K B₁. 4 Dc D₅ (by transp.) जज्ञे कन्या (K₄ कन्या तस्य); B₂ जज्ञे तस्य; G₁ कन्यासीद्; G₂. 4 कन्याभूद्. B₁. 4 D₁. 2 S [अ]प्सरोपमा (for [अ]प्सरःसमा). — After 10^{ab}, B₄ ins.:

568* बभूव शतपत्राक्षी रूपेणासदृशी भुवि ।

— ^c) K₄ तु; D₂ S वै (for च). — ^d) T₂ G₃. 4 पार्थिव (for भारत).

11 ^a) Ś₁ K₄ B₁ स (B₁ च) राजर्षिर्; K₁₋₃ B₂₋₄ D (D₃ missing) ततो गाधिर्; T₂ G₃. 4 ततो राजन् (for ततो राजा). — ^b) K₁. 2 ब्रह्माणं (for ब्राह्मणं). K₁₋₃ B₄ Dc D₅ तपसि स्थितं (for संशितं). Ś₁ K₄ गाधिर्ब्राह्मणसत्तमं. — ^c) K₁. 2 विदितं (for उचितं). — ^d) K₁. 2 पूर्ववत् (for पूर्वैर्यत्). D₁. 2 यत्पूर्वैः संप्रकीर्तितं.

12 Cf. 5. 104. 26; 114. 5; 117. 5; etc. — ^b) S पांडुराणां (for पाण्डुं). K Dc D₁. 2. 5 शुभ्राणां (K₃ शुभानां; Dc D₁. 2 हयानां) चंद्रवर्चसां. — ^{cd}) D₁. 2 सहस्रं शुल्कमित्येतद्विद्धि त्वं हि द्विजोत्तम.

13 ^a) Ś₁ ततश्च; K₁ तच्चापि (for न चापि). — ^c) K₁ [अ]धियं; B Dn D₄. 6 T₂ G₃ M₁ चैव (for चेयं).

14 ^b) S पांडुराणां. — ^d) D₁. 2. 5 T₂ G₂₋₄ [अ]स्तु (D₁. 2 हि) ते सुता (for सुतास्तु ते).

15 S om. the ref. — ^a) Ś₁ D₅ तं तथा; K₁₋₃ तत्तथा (for तथेति). — ^d) S (except G₁) पांडुराणां. — ^f) Dn प्रतिदीं (!); D₁. 2 संप्रदीं; T₁ दीयतां मम (for मे प्रदीं).

16 ^a) K₁. 2 सहस्राणि; Dc सहस्रं ते (for सहस्रं वै).

17 ^a) B Dc D₅ G₄ कान्य; T G₁. 3 कन्या (for कन्य). — ^c) Ś₁ K₁. 3 D₄. 6 गाधिसुतां. B₂₋₄ Dc Dn

3. 115. 17]

C. 3. 10153
B. 3. 115. 29
K. 3. 116. 28

ततो गाधिः सुतां तस्मै जन्याश्वासन्सुरास्तदा ।
लब्ध्वा ह्यसहस्रं तु तांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः ॥ १७
धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ।
यथाकामं यथाजोषं तया रेमे सुमध्यया ॥ १८
तं विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ।
आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ १९
भार्यापती तमासीनं गुरुं सुरगणार्चितम् ।
अर्चित्वा पर्युपासीनौ प्राञ्जली तस्थतुस्तदा ॥ २०
ततः स्नुषां स भगवान्प्रहृष्टो भृगुब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेप्सितम् ॥ २१
सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ।

आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥ २२

भृगुरुवाच ।

ऋतौ त्वं चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै ।
आलिङ्गेतां पृथग्वृक्षौ साश्च त्वं त्वमुदुम्बरम् ॥ २३
आलिङ्गने तु ते राजंश्चक्रतुः स्म विपर्ययम् ।
कदाचिद्भृगुरागच्छतं च वेद विपर्ययम् ॥ २४
अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषाम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ॥ २५
क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ २६
ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः ।

D₄. 6 G₄ चास्मै (for तस्मै). — ^d) K₃ कन्यां; T₁ प्रीताश्; M₂ कन्याश् (for जन्याश्). K₃ om. from चासन् up to 'सहस्रं तु (in 17^c). K₁. 2 B₁ D₂ सुरर्षयः; T₂ G₃ सुतास्तदा (for सुरास्तदा). K₄ D₁ कन्यां तां च (D₁ प्रादात्) सुरर्षये; G₂ तदा कन्यां नृपोत्तम. — ^e) K₁. 2. 4 D₁ दत्त्वा; D₂ दत्ता; T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 M₁ लब्धं (for लब्ध्वा). K₁. 4 D₁. 2. 5 T₁ G₁ M तत्; B₄ Dc T₂ G₂-4 च (for तु). — ^f) K₁. 3 T₂ G₁. 3 तां (for तान्). K₁. 2. 4 D₁. 2 [अ]भ्यर्च्य (for दृष्ट्वा). D₁. 2 सुदं ययौ (for दिवौ). — After 17, T₂ G₂-4 ins.:

569* विस्मयं परमं जरमुत्तमेव दिवि संस्तुवन् ।

19 ^b) D₁. 2 सभार्यो मुनिपुंगवः. — ^c) D₂ मुनिं (for भृगुं). — ^d) B₂ Dn D₄. 6 ह (for च).20 ^a) S (except G₁) समासीनं. — ^b) G₂. 4 भृगुं (for गुरुं). D₆ सुरासुरं. — ^c) Dc D₁ G₂ अर्चयित्वा स्नुषां (Dc भ्युपां).21 ^a) K₁. 2. 4 विप्रर्षिः (for भगवान्). — ^b) K₂ प्रहृष्टं; D₁. 2 M दृष्ट्वा वै (for प्रहृष्टो). K₁. 2 वाक्यम्; Dc T₁ गुरुः; T₂ G₃ मुनिर् (for भृगुर्).22 ^a) K₁. 2 B₁ Dc T G तु; K₄ च (for वै). K₁. 2. 4 D₁. 2 प्रचोदं (for प्रसादं). K D₆ सा वरं वरयामास. — ^b) Ś₁ K₁. 4 भृगुं तं; K₃ Dc D₆ गुरुं तं (by transp.). — ^c) T G वै (for च). Ś₁ K B₁ D₁. 2. 5 ददौ तच्च स (Ś₁ K₂ तच्चास्य; B₁ तं च स; D₁. 2 तच्चापि) भारत.23 Ś₁ K D₆ T G₃. 4 om. the ref. (K₄ ins. it in marg. sec. m.). — ^c) Ś₁ K₁ आलिङ्गयतां; K₂ गेयाः; K₃ T G₁. 2 M₂ गेयाः; K₄ D₁. 2 गतां; Dc₁ Dn₁. 2 D₆ गेयां.— ^d) B₂-4 उडुवरं. — After 23, K₁. 2 B Dc Dn D₄. 6 T₂ (marg. sec. m.) G₃ ins.:

570* चरुद्वयमिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च ।

विश्वमावर्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम् ।

प्राशितव्यं प्रयत्नेन तेत्युक्तवादर्शनं गतः ।

[(L. 1) K₂ D₆ तवैव (for तवैव). — (L. 2) Dc त्वया (for मया). — (L. 3) Dc च (for the second प्र-), and इत्युं (for तेत्युं).]24 ^a) D₆ आलिङ्गनं. Ś₁ D₆ G₂ तु तं राजन्; K₁ B Dc Dn D₄. 6 T G₃ चरौ चैव (B₁ T₁ राजन्); D₁. 2 तु राजेन्द्र (for तु ते राजन्). — ^b) Ś₁ K₁. 2 B₂-4 Dn D₄. 6 T₂ G₃ ते; G₁ तु; G₄ सं- (for स्म). — ^{cd}) Ś₁ तं स्म; K₃ तत्वं; D₆ T₂ G₂. 3 तच्च (for तं च). — K₂ B Dc. Dn D₄. 6 subst. for 24^{cd} (B₁. 2 ins. after 24):

571* ततः पुनः स भगवान्काले बहुतिथे गते ।

दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ।

25 Ś₁ om. 25^{ab}. — After 25^{ab}, K₁. 2 B Dc Dn D₄. 6 T₂ (marg. sec. m.) G₃ ins.:

572* उपयुक्तश्चरुभद्रे वृक्षे चालिङ्गनं कृतम् ।

विपरीतेन ते सुभ्रूमात्रा चैवासि वञ्चिता ।

[(L. 1) Dc मात्रा (for भद्रे). — (L. 2) Dn₂ D₄. 6 T₂ G₃ सुभ्रुः; Dc भद्रे (for सुभ्रूर्).]— B₄ om. 25^{cd}. — ^c) Ś₁ K₁. 2 क्षत्रवृत्तो वै (K₁ सौ); K₄ क्षात्रवृत्तिर्वै; D₁. 2 क्षत्रियमसि.27 ^b) T₂ G₂-4 तु; M₁ वा (for सा). — ^c) Ś₁ K₁. 2 तादृक् (for ईदृक्). — ^d) K₁. 2 मम (for कामं). K₂. 3 पुत्रो (for पौत्रो). T₁ भविष्यति (for भवेदिति).

न मे पुत्रो भवेदीदृक् कामं पौत्रो भवेदिति ॥ २७
 एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिनन्दिता ।
 जमदग्निं ततः पुत्रं सा जज्ञे काल आगते ।
 तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् ॥ २८

स वर्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन वै ।
 बहून्पूनीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्तत ॥ २९
 तं तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्षभ ।
 चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

अकृतव्रण उवाच ।

स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः ।
 तपस्तेपे ततो देवान्नियमाद्वशमानयत् ॥ १
 स प्रसेनजितं राजन्नाधिगम्य नराधिपम् ।
 रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ २
 रेणुकां त्वथ संप्राप्य भार्या भार्गवनन्दनः ।

आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३
 तस्याः कुमारश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः ।
 सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीजघन्यजः ॥ ४
 फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
 रेणुका स्नातुमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५
 सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकावतकं नृपम् ।

C. 3. 10176
 B. 3. 116. 6
 K. 3. 117. 6

28 After 28^{ab}, S ins.:

573* कालं प्रतीक्ष्य तं गर्भं धारयामास यत्नतः ।

— ^a) Dn D4. 6 जज्ञे सा (by transp.). — ^c) T1 G1 यशसा; T2 G2-4 तपं (for वर्चं).

29 ^b) T1 G4 अध्ययने रतः (for अध्ययनेन वै). B2-4 Dc Dn D4. 6 T2 G2. 3 च (for वै). — ^d) B2-4 Dc G1 अभ्यव (for अत्यव). D1. 2 तोषयामास पाण्डव.

30 ^a) B1 तस्य; D6 तं च (for तं तु). — ^b) M2 प्रत्यगाद्. — D1 om. 30^{cd}. — ^c) Dn3 T2 G2. 3 शास्त्राणि (for चां). — ^d) Ś1 वर्चसः; K4 D2 दर्शनं; B1. 2 तेजसः.

Colophon. — *Major parvan*: Ś1 K1. 2 T2 G2-4 M आरण्य. — *Sub-parvan*: K3 B1. 3. 4 Dc Dn D1. 2. 4-6 (all om. sub-parvan name) mention only कार्तवीर्योपाख्यान; K4 B2 D3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by कार्तवीर्योपाख्यान in B2 D3). — *Adhy. name*: T1 G1 जामदग्न्य (G1 ग्नि) चरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 114; Dn3 115 (as in text); Dn3 S 116 (M2 118); D1 120. — *Sloka no.*: Dn 46; D1 32.

116

This adhy. is missing in D3 (cf. v.l. 3. 114.

12); the MS. is generally ignored here.

1 ^c) B2. 4 Dc Dn1. n3 D4. 6 ततो वेदान्; T1 महातेजा (for ततो देवान्). — After 1, K4 D1. 2 ins.:

574* तं तप्यमानं ब्रह्मर्षिमुचुर्देवाः सवासवाः ।

किमर्थं तप्यसे ब्रह्मन्कः कामः प्रार्थितस्तव ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच देवान्ब्रह्मर्षिसत्तमः ।

स्वर्गहेतोस्तपस्तप्ये लोकाश्च स्युर्ममाक्षयाः ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य तदा देवास्तमूचिरे । [5]

नासततेर्भवेल्लोकः कृत्वा धर्मशतान्यपि ।

स श्रुत्वा वचनं तेषां त्रिदशानां कुरुद्रह ।

[(L. 5) D2 ब्रह्मर्षिणैवमुक्ते तु पुनरुचुर्दिवौकसः. — (L. 6) D2 ब्रह्मर्षे नानपत्यस्य लोकाः संतीह चाक्षयाः.]

2 ^b) K1. 4 B1 D1. 2 S (except G1 M1) अभि (for अधि). — B1 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^d) Ś1 K1. 2 नृप (for नृपः).

3 ^a) D1. 2 अथ; G1 चापि (for त्वथ). K4 रेणुकां तु समासाद्य. — ^c) D1. 2 आश्रमे स (for मस्थस).

4 ^a) S (except G4) तस्यां (for तस्याः). — ^c) T G2-4 च (for तु).

7 ^b) D1. 2 S (except T2 G3) हेमं (for पद्मं). — ^c) K3. 4 G2 M1 ऋद्धिमत्तां.

8 ^a) B2 Dn D4. 6 च (for तु). Ś1 K2 वै तस्मात्; K4 S सा तस्मिन्; Dn (by transp.) तस्मात्सा. D1. 2 व्यभि-

C. 3. 10176
B. 3. 116. 6
K. 3. 117. 6

ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६
क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
क्रुद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७
व्यभिचारात्तु सा तस्मात्क्रिन्नाम्भसि विचेतना ।
प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ८
स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जिताम् ।
धिकशब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९
ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
आजगाम सुषेणश्च वसुविंश्चावसुस्तथा ॥ १०
तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ।
न च ते जातसंमोहाः किञ्चिदूचुर्विचेतसः ॥ ११
ततः शशाप तान्कोपात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः ।
मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥ १२
ततो रामोऽभ्यगात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।

तमुवाच महामन्युर्जमदग्निर्महातपाः ॥ १३
जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४
ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
कोपो *अगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥ १५
ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १६
स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातृणां प्रकृतिं तथा ॥ १७
अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
ददौ च सर्वान्कामांस्तान्जमदग्निर्महातपाः ॥ १८
कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
अथानूपपतिर्वीरः कर्तव्यीर्योऽभ्यवर्तत ॥ १९
तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समर्चयत् ।

चारेण सा चैव. — ^b) Ś1 K1. 2 कृन्नांगा वै; K3 Dc D5
क्रिन्नांगी वै; K4 D1. 2 संक्रिन्नांगी (for क्रिन्नाम्भसि). — After
8^{ab}, T (T1 marg.) G2-4 ins. :

575* अन्तरिक्षान्निपतिता नर्मदायां महाहृदे ।

उत्तीर्य चापि सा यत्नाज्जगाम भरतर्षभ ।

— ^c) T G [अ]थ संत्रस्ता (for [आ]श्रमं त्रस्ता). — ^d) T
G1. 3. 4 तस्यै (for तां वै). T2 G3. 4 त्वबु^०; G1 [अ]नुबु^०
(for [अ]न्वबु^०).

9 ^a) D1. 2 दृष्ट्वा तां प्रच्युतां धैर्याद्. — ^b) K1. 2 ब्रह्म
(for ब्राह्म्या). — ^c) D1. 2 *वीर्यो (for *तेजा). — ^d)
D1. 2 जगाद स तु वीर्य^०.

10 ^b) K2 मरुता; K3 समन्वा; D1 सुतपो; T1 जमंडो
(for रुमण्वान्). D2 भारत (for नामतः). — ^d) Dc T2
G2-4 तदा (for तथा).

11 ^a) K3. 4 B1-3 Dn2. n3 D1. 2. 4-6 *पूर्व्या (for
*पूर्व्याद्). — ^c) K1 जातसंदोहाः; K4 G1 *संमोहात्; B2. 4
Dn D4. 6 *सं (Dn1 D4. 6 *स)स्नेहाः. — ^d) T2 G3. 4 अचे^०
(for विचे^०).

12 ^a) B2-4 Dn D4. 6 T1 G4 M क्रोधात् (for कोपात्).
— ^b) Dc सर्वे (for शसाश्).

13 ^a) B2. 4 Dn D4. 6 G4 M1 [S]भ्ययात्. — ^b)
D1. 2 *सं स्वं युधिष्ठिर. — ^c) B2. 4 Dn D4. 6 *बाहुर (for
*मन्युर). — ^d) Ś1 K D5 प्रतापवान्; T2 G2-4 महायशः

(for *तपाः).

14 D4 om. (hapl.) 14^a-15^b. — After 14^{ab}, G1
ins. :

576* इत्युक्तो गुरुणा राजन्क्रोधात्तु जमदग्निना ।

15 D4 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — ^a) Ś1 K1. 2
*बाहोर (for *राज). — ^c) Ś1 K3. 4 D6 व्यगच्छत्; K1. 2
D2 G4 M [S]प्यग^०; B Dn D1. 4. 6 T2 G1-3 [S]भ्यग^०; Dc
[S]ध्यगाद्वै; T1 ह्यगच्छत् (for *अगच्छत्). — ^d) Dc सुतं
(for इदम्). Ś1 K B1 D6 स प्रसन्नोब्रवीत्सुतं (B1 *त्तु तं).

16 ^a) Ś1 K B1 Dc राम (for तात). — ^b) T1 G1
कृतं कर्म सुदुष्करं. — ^c) D1. 2 T2 (before corr.) G1. 2. 4
कामं (for कामान्). Ś1 K धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ). — ^d)
K3. 4 यावतो; Dc याश्च त्वं; D1. 2 यावत्त्वं (for यावतो).
Ś1 K1. 4 मत्त इच्छसि; D1. 2 मन्यसे हृदा (for वाञ्छसे हृदा).

17 ^b) Ś1 K D6 वधं प्रति (for वधस्य वै).

18 ^c) Ś1 K1. 4 स (for च). Dc D1. 2 सर्वकामांस्तान्;
K4 सकलान्कामान्; T2 G2-4 M1 कामान्सर्वांस्तान् (for
सर्वान्कामांस्तान्). Dn2 तान्कामान् (by transp.). T2 G3
स (for तान्). T1 ददौ तस्यै स कामांस्तान्.

19 ^b) G1 सु- (for वि-). — ^c) D1. 2 ततो^०; G2
तदा^०; G4 अथो^० (for अथा^०).

20 ^b) D5 मुनिभार्या; G2. 4 ऋषिरर्घ्यात् (for ऋषेर्भार्या).
Dn D4-6 T2 G3. 4 समार्चं (for समर्चं). Ś1 K2. 4 ऋषिः

स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तार्चनम् ॥ २०
 प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेन्वास्तदा बलात् ।
 जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महादुमान् ॥ २१
 आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
 गां च रोहूयतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥ २२
 स मन्युवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ।
 तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥ २३
 चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्वाहून्परिघसंनिभान् ।
 सहस्रसंमितात्राजन्प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २४
 अर्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ।

आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥ २५
 ते तं जघ्नुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
 असकृद्राम रामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ २६
 कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
 घातयित्वा शरैर्जग्मुर्गुह्यथागतमरिंदमाः ॥ २७
 अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथागते ।
 समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥ २८
 स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा मृत्युवशं गतम् ।
 अनर्हन्तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ २९

C. 3. 10200
 B. 3. 116. 29
 K. 3. 117. 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

पत्न्या सहार्चयत्; K₃ Dc ऋषिभार्या तमर्चं (Dc समर्प)यत्;
 D₁. 2 सभार्यो सुनिरर्चयत्; T₂ G₃ ऋषिर्भावात्समार्चं. — ^c)
 K₁ बाहुमदं; T₂ G₃. 4 युद्धमानसो मत्तो. — ^d) K₃. 4 Dn₃
 D₁. 2. 4. 6 अथ; T₂ G₂₋₄ तद् (for तथा). ¹) अर्चनात्;
 K₂ T₂ G₂₋₄ M अर्चनां (for अर्चनम्). T₁ नाभ्यनन्दत
 भारत.

21 ^a) T₁ प्रगृह्य; T₂ G₂₋₄ प्रमत्तश्च (for प्रमथ्य). ¹)
 आश्रमात्; M₂ चार्चनां (for चाश्रमात्). G₁ तां पूजां कार्ते-
 वीर्योय. — ^b) ¹) K₁. 2 कामधेन्वास; K₃ होमधेनुर्; K₄ B Dc
 Dn D₂. 4-6 होमधेनोस्; D₁ T₁ होमधेनुं. K₃ महा; K₄
 B₄ Dn D₂. 4. 6 तथा; Dc S ततो; D₁ यथा (for तदा).
 — ^d) K₁. 2 'दुमम् (for 'दुमान्).

22 ^b) D₁. 2 T₂ G₂₋₄ M₂ तस्मां (for तदा). — ^c)
 B Dc Dn D₄. 6 G₄ रोहूयतीं (for रोहू). D₁. 2 तथाविधं
 तु तं दृष्ट्वा.

23 ^a) K₁. 4 B₂. 4 Dn D₄. 6 मृत्युं (for मन्युं). K₃
 B₂₋₄ Dn D₄. 6 आपन्नं (for आपन्नः). — ^c) ¹) संगम्य;
 K₂ संक्रम्य (for विं). 'G₁ स्वयं च कार्तवीर्यस्य. — ^d) G₁
 भार्गवः (for महात्मा).

24 K₁. 2 B₂₋₄ Dc Dn D₄. 6 T₂ (marg.) G₃ ins.
 after 24: B₁, after 24^{ab}:

577* अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मेणा ।

B₄ cont.:

578* आगत्य कर्म तत्पित्रे निवेद्य गतवान्वनम् ।

25 ^a) D₁. 2 च (for [अ]थ). — ^c) ¹) K₁. 2 D₁. 2
 तदा राजन् (for विना रामं).

26 ^a) Dc तं ते जग्मुर्महावीर्या.

27 ^c) ¹) K₃ पातं; K₁. 2. 4 B Dc Dn D₄₋₆ M₂
 पीडं; T₂ G₃ सादं (for घातं). ¹) D₁. 2 क्षुद्रा (for
 जग्मुर्). — ^d) M 'दम (for 'दमाः). ¹) D₁. 2 जग्मुर्-
 नागता नृप (¹) पाः). — After 27, B₄ ins. a colophon.

28 ^a) ¹) K₁. 2 B₁. 3. 4 Dc Dn₂. n₃ D₂. 6 T₁ चै-
 तेषु (for चैतेषु). — ^b) D₁. 2 मृते (for -गते).

29 ^b) K₄ D₁. 2 तदा (for तथा). — ^c) ¹) K₂. 4
 अनागसं; K₁ D₁. 2 S (except M₁) अतदहं (for अनं).
¹) K D₆ महात्मानं (for तथां).

Colophon om. in K₃ B₄ D₅. G₄ broken. — Major
 parvan: ¹) K₁. 2 D₆ T G₂. 3 M₁ आरण्य. — Sub-
 parvan: ¹) K (K₃ om.) B (B₄ om.) Dc Dn₁. n₃
 D₂₋₄. 6 (all om. sub-parvan name) mention only
 कार्तवीर्यो (B₁ 'वीर्यवधो)पाख्यान; D₁, likewise, only लो-
 मशतीर्थयात्रा, followed by कार्तवीर्योपाख्यान. — Adhy.
 name: T₁ जमदग्निवधः; G₁ जामदग्न्यचरितं. — Adhy. no.
 (figures, words or both): Dn₂ 116 (as in text);
 Dn₃ S (G₄ broken) 117 (M₂ 119); D₁ 121.
 — Śloka no.: Dn 29; D₁ 33.

117

This adhy. is missing in D₃ (cf. v.l. 3. 114.
 12); the MS. is generally ignored here.

4 ^b) K₄ महत्सु च; D₁. 2 सुमूर्धवः (for सुहृत्सु च).
¹) K₁. 2 वा (for च). — ^d) T G₂₋₄ तातं (for एकं).
 K₄ D₁. 2 गतत्रपाः; B₄म नराधमाः (for [अ]नपत्रपाः).

राम उवाच ।

ममापराधाच्चैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः ।
कार्तवीर्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १
धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ।
मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः ॥ २
किं नु तेन कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः ।
अयुध्यमानो वृद्धः सन्हतः शरशतैः शितैः ॥ ३
किं नु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च ।
अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥ ४

अकृतव्रण उवाच ।

विलप्यैवं स करुणं बहु नानाविधं नृप ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितृश्वके महातपाः ॥ ५
ददाह पितरं चाग्रौ रामः परपुरंजयः ।
प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६

संकुद्धोऽतिबलः शूरः शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
जघ्निवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७
तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
तांश्च सर्वानवामृद्वाद्रामः प्रहरतां वरः ॥ ८
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदान् ॥ ९
स तेषु तर्पयामास पितृन्भृगुकुलोद्बहः ।
साक्षाद्दर्श चर्चीकं स च रामं न्यवारयत् ॥ १०
ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यश्च महीं ददौ ॥ ११
वेदीं चाप्यददद्वैमीं कश्यपाय महात्मने ।
दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशां पते ॥ १२
तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
व्यभजंस्तेन ते राजन्प्रख्याताः खण्डवायनाः ॥ १३

5 N T₁ om. the ref. — ^a) Ś₁ विलाप्यैवं; K₁. 3 B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ लालं. K₁ सु-; D₅ तु (for स). — ^b) T₂ (before corr.) G₄ बहुना विधिवन्नृप. — ^c) Ś₁ damaged. K D₂. 5 परंतपः (K₄ D₅ तप) (for महातपाः).

6 ^c) T₁ G₂ M तेषां (for चापि). — ^d) S चासकृत् (for भारत).

7 Ś₁ damaged. — ^a) K₃. 4 B₁. 3 M₂ स क्रुद्धो; M₁ क्रुद्धोति (for संक्रुद्धो). T G भार्गवः; M₁ बलवान् (for ऽतिबलः). B₂. 3 Dn D₄. 6 संख्ये; B₄ यातः (for शूरः). — ^d) K₄ Dc D₁. 2 एवांतको; M₁ एको महाबलः; M₂ एकांतको.

8 Ś₁ damaged. — ^a) T₁ G₁ तांश्चैवां (for तेषां चां). K D₁. 2. 5 M तेषां ये चानुगाः (M₂ येनुगताः) केचित्. — ^c) K₁. 3 अपामृद्मन्; K₄ उपामृद्वाद्; Dc अथामृत्; D₁. 2 T₂ G₂ M अपामृत्; D₅ अगृहीत (for अथामृत्). — ^d) Dc रामः परपुरंजयः; M रामः शस्त्रमृतां वरः.

9 Ś₁ damaged. — ^b) K₁. 2 D₅ ततः; K₃ Dc विभुः; D₂ प्रभो; T₂ G₃ पुनः (for प्रभुः). — ^d) B₁. 3. 4 Dc रुधिरैः; B₂ D₄₋₆ रौधिरान् (for रुधिर-). — Cf. Sukthankar, "Epic Studies (VI)", *Annals of the Bhandar-*

kar Or. Res. Inst., vol. 18 (1936), p. 24.

10 Ś₁ damaged. — ^b) K₂ Dn D₁. 2. 4-6 भृगून् (for पितृन्). K₃. 3 Dc D₅ भृगुकुलोद्बहः; T G कुरुकुलोद्बहः. — ^c) K₃. 4 (marg. sec. m.) B₁ D₁. 2 T₂ G₁₋₃ चार्चीकं; K₄ चाशंकं; B₄ चार्वाकं (for चर्चीकं). — ^d) B₃ Dn D₄. 6 न्यवेदं (for न्यवारं). K Dc D₅ स च तं प्रत्य (D₅ पर्य) वारं; B₂ स रामं संन्यवेदं.

11 Ś₁ damaged. — ^d) K D₅ ऋत्विजे (for ऋत्विग्भ्यश्च). B₂ Dn D₄. 6 प्र-; D₁. 2 [अ]थ (for च). B₂ Dn D₄. 6 ददौ महीं (by transp.).

12 Ś₁ damaged up to न्यामा (in ^c). — ^a) K₁. 4 T G₂. 3 M₂ चाप्यददात्; D₁. 2 M₁ च प्रददौ. — ^b) Dc Dn₁ D₄. 6 S काश्यपाय. — ^c) B Dc T₁ G₁ न्यामां तु तां; T₂ (before corr.) G₂ न्यामयुतां; G₃ व्यायतनं. ✽ Cn: व्यायामेति प्रमादपाठः। ✽ — ^d) Ś₁ K₃ Dc T₁ G₁ नरो (for नवो). D₁. 2 हिरण्मयीं (for विशां पते).

13 ^a) B₁. 4 Dc G₁. 2 M काश्यपस्य. — ^b) Ś₁ K₂. 4 तु ये (K₄ ते); K₁ D₁. 2 G₂ तथा (for तदा). — ^c) K₄ तेन वै; B₂. 4 Dn D₄₋₆ G₁ ते तदा (for तेन ते). D₁. 2 व्यभजंत ततो राजन्. — ^d) Ś₁ K₁. 2 खं (Ś₁ खं) डवाहनाः.

स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने ।
 अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४
 एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
 पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ।

दर्शयामास तान्विप्रान्धर्मराजं च सानुजम् ॥ १६
 स तमानर्च राजेन्द्रो भ्रातृभिः सहितः प्रभुः ।
 द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७
 अर्चयित्वा जामदग्न्यं पूजितस्तेन चाभिभूः ।
 महेन्द्र उष्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

वैशंपायन उवाच ।
 गच्छन्स तीर्थानि महानुभावः
 पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ।

सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि
 क्वचित्क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ १
 स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः

C. 3. 10215
 B. 3. 118. 2
 K. 3. 119. 2

14 ^a) B₁. 2 Dc D₅ T₂ (after corr.) G₃. 4 M₁ सं-
 (for स). D₂ महीं च तस्मै प्रादाय. — ^b) B₁ Dc₂ D₄. 6
 T G₂. 3 M काश्यपाय. D₁. 2 जामदग्न्यो महात्माः. — ^Ś
 K B₁. 2. 4 D₅ T₁ ins. after 14^{ab}: Dc G₁, after 14:

579* तपः सुमहदास्थाय महाबलपराक्रमः ।

— ^c) K₁. 4 Dc₂ D₁ T₂ G₃ M₁ महेंद्र. — T₁ transp.
 महेन्द्रे and वसति (in ^d).

15 Before 15, K₁. 2. 4 D₁. 2 ins. अकृतव्रण उ^०.
 — ^b) ^Ś K₁. 2. 4 D₅ भरतवर्षभः; D₁. 2 लोकविश्रुतैः.
 — ^c) ^Ś पृथुना (for पृथिवी). ^Ś K D₁. 2. 5 च (K₄ D₂
 वि-) जिता कृत्वा (for चापि विजिता).

16 ^a) ^Ś K₁. 2 चतुर्दश्यां (for 'दर्शी'). D₁. 2 चतु-
 र्दश्यां ततो रामः. — ^b) ^Ś K₁ D₅ 'त्मना; K₃. 4 D₁. 2 S
 'तपाः (for 'मनाः). — ^d) B₄ 'नुगं (for 'नुजम्). ^Ś K
 Dc D₁. 2. 5 पांडवं च (K₁ 'वांश्च) सहानुगं (K₄ महाभुजं;
 D₁. 2 युधिष्ठिरं; D₅ सहानुजं).

17 ^a) K₄ Dc D₁. 2. 5 अभ्यर्च्य (for आनर्च). K₂. 3
 B Dn D₄. 6 G₄ राजेंद्र. — ^b) B₁ प्रभुं (for प्रभुः). — ^c)
 K₃. 4 S स च (T₂ G₂-4 हि) तस्मै; D₁. 2 ब्राह्मणानां (for
 द्विजानां च).

18 ^a) K₃ B Dn D₂. 4. 6 अर्चित्वा जामदग्न्यं स. — ^b)
 Dc चापि (for तेन). ^Ś K₁. 2 च प्रभो; K₃ चाभिभूः; B
 Dn D₄. 6 चोदितः; Dc तेन सः; D₅ वै विभुः (for चाभिभूः).
 — ^c) ^Ś उषित्वा; K₁. 2 उषितां (for उष्य तां). D₁. 2
 तामेव च निशामुष्य. — After 18^c, D₁. 2 ins. :

580*

महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ।

राममामन्त्र्य धर्मात्मा.

Colophon. — *Major parvan* : ^Ś K₁. 2 Dn₂ T G₂-4
 M₁ आरण्य. — *Sub-parvan* : B₄ तीर्थयात्रा. ^Ś K₁-3
 B₁. 2 Dc Dn₁. n₃ D₂-6 (all om. sub-parvan name)
 mention only कार्तवीर्यो (B₁ 'वीर्यवधो) पाख्यान; K₄ D₁,
 likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by कार्तवीर्य-
 वधो (K₄ 'र्यस्यो) पाख्यान; and Dn₂ only कार्तवीर्यवध.
 To कार्तवीर्योपाख्यान, ^Ś D₁-3. 5 add समाप्त. — *Adhy.*
name : B₄ जामदग्न्योपाख्यानं; T₂ G₃ जामदग्न्यविजयकथनं;
 G₁ जामदग्न्यचरितसमाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words
 or both) : Dn₂ 117 (as in text); Dn₃ S 118 (M₂
 120); D₁ 122. — *Sloka no.* : Dn 18.

118

 D₃ is missing up to 15^c (cf. v.l. 3. 114.
 12); the MS. is generally ignored up to 15^{ab}.

1 ^b) K₃ [अ]ख्यानि (for रम्याणि). — ^c) ^Ś K₂-4
 समानि (for सर्वाणि).

2 ^a) ^Ś K₁. 2. 4 D₅ स धर्मराजः सु (K₁ 'राजाभिः;
 D₅ 'राजश्च) कृ^०; D₁. 2 समुद्रतीर्थेषु कृ^०. — ^b) ^Ś K₁. 2
 T₂ G₃. 4 'पौत्रैः; K₃ 'पौत्रवान् (for 'पौत्रः). — ^c) D₁. 2
 समुद्रगाः 'तमाः 'स्ताः. — Dc om. 2^{cd}. — ^d) T₂ G₂. 3 M

C. 3. 10215
B. 3. 118. 2
K. 3. 119. 2

सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ।
 समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां
 जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥ २
 तत्रापि चाप्लुत्य महानुभावः
 संतर्पयामास पितृन्सुरांश्च ।
 द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य
 गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३
 ततो विपाप्मा द्रविडेण राज-
 न्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ।
 अगस्त्यतीर्थं च पवित्रपुण्यं
 नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४
 तत्रार्जुनस्याग्र्यधनुर्धरस्य
 निशम्य तत्कर्म परैरसह्यम् ।
 संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः
 परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५
 स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः

कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ।
 संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य
 रेमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥ ६
 ततः सहस्राणि गवां प्रदाय
 तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य ।
 हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य
 संकीर्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ७
 स तानि तीर्थानि च सागरस्य
 पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ।
 क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः
 शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८
 तत्रोदधेः कंचिदतीत्य देशं
 ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद ।
 तप्तं सुरैर्यत्र तपः पुरस्ता-
 दिष्टं तथा पुण्यतमैर्नरेन्द्रैः ॥ ९
 स तत्र तामग्र्यधनुर्धरस्य

पारिक्षित. K₄ पुत्रपौत्रः (for पाण्डु°).3 °) Ś₁ K₁. 2 °भावान् (for °भावः). — °) K₃ T₁ G₂ M₂ सुरान्पितृन् (by transp.); B₂ पितृन् देवान्.4 °) Ś₁ K₃ T₁ G₂ M₁ द्रमिडेणु; K₁ विडमेणु; G₁. 4 M₂ द्रमिडेणु. K₃ Dc T G₃ M राजा (for राजन्). D₂ ततो वितीर्थानि ददर्श पंच. — D₂ om. 4^{bcd}. — °) K₃. 4 D₁ परमं पवित्रं; B Dc Dn D₄. 6 च महापवित्रं; D₅ च अतीव पुण्यं; M₁ च जगाम पुण्यं (for च पवित्रं). — °) T₂ G₃. 4 अन्यानि (for नारी). K₃ अथ वाप्यभ्यपश्यत्; D₅ अथ समेत्य पश्यन्; T₁ G₁ अथ चैवाभ्यगच्छत्; T₂ G₂-4 अथ सोभ्यगच्छत्; M अत्र (M₂ तत्र) चैवाभ्यगच्छत् (for अथ वीरो ददर्श). D₁ नाराचतीर्थानि ददर्श पंच.5 °) Ś₁ ततो; D₅ तथा; T G₁. 3. 4 तेषु; M₁ तस्य (for तत्र). Ś₁ K₁. 3. 4m Dc₂ Dn₂ D₁. 5 G₁ अग्र; T₂ G₂-4 अथ (for अग्र्य-). — °) K₃. 4 निशम्य. Ś₁ K B Dc Dn D₄-6 T₂ G₃ नरैर् (K₁ करैर्) (for परैर्). B Dn D₄. 6 अशक्यं (for असह्यम्). — °) Ś₁ K₁. 2 D₅ संपूजयामास महर्षिसंघान्. — °) K₃ तनु सदा (sic); K₄ M तत्र तदा (for पाण्डुसुतः). B₂ च; M₂ [उ]प- (for स). Ś₁ K₁. 2 D₅ अन्वागतश्चापि महर्षिसंघैः; D₁. 2 मुदं परां तत्र स चैव लेभे.6 K₃ om. (hapl.) 6^a-8^a. — °) B Dn D₁. 2. 4-6 M₁ पृथिव्याः (for °व्याम्).7 K₃ om. 7 (cf. v.l. 6). — °) T₁ G₁ द्विजातिमुख्येषु महीपतिः स (= [var.] 3°). — °) Ś₁ K₂ °त्तरस्य (for °त्तमस्य). — After 7, M ins.:

581* ततस्तु कावेरिमनन्ततोयां

दिव्याश्रमैर्नित्यमुपात्ततोयाम् ।

सहानुजः संप्रविगाह्य पुण्यां

ननन्द नष्टकृमशोकपापः ।

8 K₃ om. 8^a (cf. v.l. 6). — °) D₅ धन्यानि (for चा°). K₁ निषेव्य (for बहूनि). Dc D₁. 2 राजा; T₁ G₁ गच्छन् (for राजन्). K₃ बहूनि चान्यानि निषेव्य राजन्. — °) K₄ T₁ G₁ राजन् (for गच्छन्). — °) S (except G₁. 2) शूर्पारकं (T₁ °का)रं (for °रकं).9 °) B₂ ततोदधिः; Dc ततोदधेः. K₁. 2 B₁ D₁ T₁ G₂ M₁ किं (for कं). — °) T₂ (before corr.) G₄ ततः (for तप्तं). K₁. 2 transp. सुरैः and तपः. Dn D₅. 6 अत्र (for यत्र). — °) K₁ °तमं; B Dn D₄-6 °परैर् (for °तमैर्).10 °) Cf. 5^a. K₁. 2. 4 D₅ तामग्र्यधनुर्धरस्य. — °)

वेदीं ददर्शायतपीनबाहुः ।
 ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसंघैः
 समावृतां पुण्यकृदर्चनीयाम् ॥ १०
 ततो वसूनां वसुधाधिपः स
 मरुद्गणानां च तथाश्विनोश्च ।
 वैवस्वतादित्यधनेश्वराणा-
 मिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ११
 भगस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य
 पतेरपां साध्यगणस्य चैव ।
 धातुः पितृणां च तथा महात्मा
 रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥ १२
 सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव
 पूष्णश्च ये चाप्यमरास्तथान्ये ।
 पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां
 ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ १३
 तेषूपवासान्विविधानुपोष्य
 दत्त्वा च रत्नानि महाधनानि ।
 तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः
 पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४

स तेन तीर्थेन तु सागरस्य
 पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः ।
 द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भि-
 स्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५
 तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः
 सहानुजैर्देवमणान्पितृंश्च ।
 संतर्पयामास तथैव कृष्णा
 ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ १६
 स द्वादशाहं जलवायुभक्षः
 कुर्वन्क्षपाहःसु तदाभिषेकम् ।
 समन्ततोऽग्रीनुपदीपयित्वा
 तेपे तपो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ १७
 तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं
 शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च ।
 तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ
 युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढम् ॥ १८
 ते वृष्णयः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य
 भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ।
 अनर्हतीं द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा

C. 3. 10232
 B. 3. 118. 19
 K. 3. 119. 19

K₄ D₅ 'बाहुरग्यां' (for 'पीनबाहुः'). — °) K₃ B₂ S आर्चीकं
 (for 'ऋचीकं'). — °) K₁. 4 'चितां; K₃ 'श्रितां' (for 'वृतां').
 12 G₄ om. 12^{ab}. — °) K₃ B Dc Dn D₄. 6 भव
 (for भग). — °) K₄ पत्युस्वपां (for पतेरपां). — °)
 T₂ G पार्थः (for धातुः). — °) Ś₁ K चापि (for चैव).
 D₁. 2 सगणाधिपस्य (for सगणस्य चैव).
 13 G₄ om. 13^{ab}. — °) B₄ Dn पुण्याश्च; Dc पूज्या
 (for पूष्ण). G₁ [अ]परास (for [अ]मरास). — °) Ś₁ K
 D₁. 2. 5 तीर्थो (for चाप्यां).
 14 °) D₁. 2 दानानि (for रत्नानि). K₄ S महानुभावः;
 B Dc Dn D₄. 6 महान्ति राजा; D₁. 2 तथा द्विजेभ्यः (for
 महा). — °) Ś₁ K₁-3 D₁. 2. 5 पुण्ये; K₄ M रम्ये (for
 सर्वे). — °) Ś₁ K₁. 2 G₁ च (for स). K₂-4 Dc D₁. 4. 6
 शूर्पारकम्; S (except G₂) शूर्पारकम्. T₂ G₁. 3 आससाद
 (for आज).
 15 °) K S (except G₄ M₂) तीरेण (for तीर्थेन). T₂

G₂-4 च (for तु). — G₄ om. 15^{cd}. — °) S (G₄ om.)
 कथितं (for प्र). T₂ G₃ ब्रुवन्मिस (for महद्भिः). — D₃
 resumes! — °) K₄ D₁-3 च ततो जं (for समुपाजं).
 16 D₅ (om. hapl.) 16^b-17^a. — °) B₂ ऋषींश्च
 (for पितृं). — °) G₁ तैश्चापि (for ते चापि).
 17 D₅ om. 17^a (cf. v.l. 16). — °) Ś₁ K₂ सदाहःसु;
 K₃ D₁ G₄ क्षपाहः स; T G₂. 3 क्षपाहं स (for क्षपाहःसु).
 D₅ T₂ G₂-4 तथा; T₁ M ततो (for तदा). — °) Ś₁
 'दंस'; K₁. 2 'जीव' (for 'दीप').
 18 °) S स (M त) मागतं तत्र (for तमुग्रं). Ś₁ K₂. 3
 D₃. 5 तपो वसंतं (for तपं). D₁. 2 तमुग्ररूपे तपसि प्रपन्नं.
 — °) D₁. 2 वृष्णिभ्यः; T₂ G₃. 4 वृष्णिवीरं (for सर्व-
 वृष्णिं). D₁. 2 प्रवीरौ (for ससैन्यौ).
 19 °) Ś₁ K₂ सुतीक्ष्णान्; K₄ निरीक्ष्य (for समीक्ष्य).
 — °) Ś₁ K Dc D₃. 5 'पंकदिग्धान्' (for 'दिग्धगात्रान्').
 — °) T₂ G₃. 4 सुदुःखितां (for अनर्हतीं). — °) G₁. 4

C. 3. 10232
B. 3. 118. 19
K. 3. 119. 19

सुदुःखिताश्चक्रुर्गुरार्तनादम् ॥ १९
ततः स रामं च जनार्दनं च
कार्ष्णिं च साम्बं च शिनेश्च पौत्रम् ।
अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां
चक्रे यथाधर्ममदीनसत्त्वः ॥ २०
ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्था-
स्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव ।
युधिष्ठिरं संपरिवार्य राज-
न्नुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१

तेषां स सर्वं चरितं परेषां
वने च वासं परमप्रतीतः ।
अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थ
कृष्णे शशंसामरराजपुत्रम् ॥ २२
श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीता-
स्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव ।
नेत्रोद्भवं संमुमुचुर्दशार्हा
दुःखार्तिजं वारि महानुभावाः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

जनमेजय उवाच ।
प्रभासतीर्थं संप्राप्य वृष्णयः पाण्डवास्तथा ।

किमकुर्वन्कथाश्चैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १
ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।

सुदुःखितान्. Ks M चक्रुर्गुरार्तनादम् (M₂ °नादं) (for चुक्रुं etc.). B₁ D₃. 5 T₂ G₂₋₄ आर्तनादान्; Dc T₁ G₁ °नादाः (for °नादम्).

20 ^a) M₂ राजा ह (for ततः स). — ^b) D₁. 2 वृष्णींश्च (for कार्ष्णिं च). K₄ D₅ शांबं च; D₁. 2 सर्वांश्च (for साम्बं च). K₁. 2 T₂ G₃ पुत्रं (for पौत्रम्). — ^c) Ś₁ K B₄ D₁₋₃. 5 राजा (for पूजां). — ^d) Ś₁ अधीनं; Dn₂. n₃ D₅ G₄ अहीनं (for अदीनं). D₁. 2 चक्रे यथासंविदं धर्मसूनुः.

21 ^a) Dc D₁. 3 सर्वे (for सर्वान्). D₁ सर्वास (for पार्थान्). Ś₁ K D₅ तैश्चापि सर्वैः प्रतिपूजि (K₁ °पादि) तश्च (K₃. 4 °तः सः). — ^b) Ś₁ K D₃. 5 ते; Dc सु- (for तैः). Ś₁ K₁. 2 D₁ T₁ G₁. 2. 4 M₁ °सुतास (for °सुतैस्).

22 ^a) Ś₁ K D₃. 5 M तु; Dc Dn₂ D₂ च (for स). — ^c) G₁ M इन्द्रं च (for इन्द्रस्य). — ^d) T₂ G₃. 4 कृष्णः (for कृष्णे). B Dc Dn D₄. 6 निवेशनं हृष्टमनाः शशंस.

23 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁₋₃. 5 च (for तु). Ś₁ K₂ पुनः (for वचः). — ^b) T₂ G₂₋₄ सुकृतीन्; G₁ [अ]तिकृशान् (for सुकृ). — ^c) Ś₁ °ज्जवाश्रुं; K₂ °ज्जवासुं (for °ज्जवं सं). B Dn D₄. 6 G₂ महार्हा (for दशार्हा). — ^d) D₁. 2 सर्वे वदा (for दुःखां). Ś₁ K D₁₋₃. 5 दुःखकरा (K₃ D₂ °करं; D₁ °तरं) रिपूणां (for वारि महां).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: B₁. 3. 4 Dc Dn D₄. 6 तीर्थयात्रा. K₄ B₂ D₁. 2 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2 वृष्णिसमागमः; K₃ वृष्ण्यागमनं; B₄ कृष्ण्यागमनं; D₃. 5 वृष्णिपांडवयोः (D₅ °डव-) समागमः; M₂ वासुदेवदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ 117; Dn₂ 118 (as in text); Dn₃ S 119 (M₂ 121); D₁ 123. — Śloka no.: Dn D₁ 23.

119

1 ^a) Ś₁ K₁. 2 B₂ Dn D₁. 2. 4. 6 आसाद्य (for संप्राप्य); cf. v.l. 3. — ^b) Dn D₄. 6 पांडवा वृष्णयस् (by transp.). Ś₁ K₁. 2 T₁ तदा (for तथा). — ^c) K₃ D₅ चैव; D₁₋₃ T₂ (before corr.) G₄ तेषां (for चैषां). — ^d) Ś₁ K₁. 2 के; G₁ ते (for कास्). Dn₂ D₄. 6 तथा (for तत्र). Ś₁ K₁. 2 °वने (for °धन).

2 ^a) Dc [S]पि; T₂ G₂₋₄ च (for हि). — ^b) T₂ G₃. 4 सर्वे शस्त्रं (for सर्वशास्त्रं).

3 ^a) B₂ D₁₋₃ T₂ G₃. 4 आसाद्य (for संप्राप्य); cf.

वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ।

वृष्णयः पाण्डवान्वीरान्परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३

ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।

वनमाली हली रामो वभाषे पुष्करेक्षणम् ॥ ४

न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय

जन्तोरधर्मश्च पराभवाय ।

युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा

वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५

दुर्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति

न चास्य भूमिर्विवरं ददाति ।

धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-

नितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६

दुर्योधने चापि विवर्धमाने

युधिष्ठिरे चासुख आत्तराज्ये ।

किं न्वद्य कर्तव्यमिति प्रजाभिः

शङ्का मिथः संजनिता नराणाम् ॥ ७

अयं हि धर्मप्रभवो नरेन्द्रो

धर्मे रतः सत्यधृतिः प्रदाता ।

चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो

धर्मादपेतश्च कथं विवर्धेत ॥ ८

कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो

द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।

प्रवाज्य पार्थान्सुखमाप्नुवन्ति

धिकपापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ॥ ९

किं नाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः

पितृन्समागम्य परत्र पापः ।

पुत्रेषु सम्यक्चरितं मयेति

पुत्रानपापानवरोप्य राज्यात् ॥ १०

नासौ धिया संप्रतिपश्यति स्म

किं नाम कृत्वाहमचक्षुरेवम् ।

जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु

प्रवाज्य कौन्तेयमथापि राज्यात् ॥ ११

C. 3. 10247
B. 3. 119. 11
K. 3. 120. 11

v.l. 1). De प्रभासं ते समासाद्य. — ^b) K₁ D₃ पुण्यं तीरे; K₃ पुण्ये तीरे; K₄ पुण्यतीरे; B₁. 3 De S पुण्यतीर्थं; D₁ पुण्य-तीर्थं; D₂ पुण्ये तीर्थं; D₆ पुण्यं तीरं. — ^c) N (except K₁ B₁ Dc₂ D₁) वीराः (for वीरान्).

6 ^c) Dn₂. n₃ G₁ वरीयान् (for गरी°). — ^d) K₁. 2 M [ए]व (for [इ]व). D₁. 2 धर्मं च विदामि महानुभाव.

7 ¹ ¹ damaged. — ^a) K B₃ Dc D₃. 5 °धनं वीक्ष्य; D₁. 2 °धनं चापि (for °धने चापि). The same MSS. °मानं (for °माने). — ^b) K B₃ Dc D₁-3. 5 युधिष्ठिरं. K B Dc Dn D₃-6 चा (B₁ वा) सुखम्. K B₃ Dc D₆ आत्तराज्यं; D₃ अंतरोष्णं; D₆ आसवंतं; T₁ आत्तसारे; T₂ G₂. 4 आर्तं (T₂ °र्ति) राज्ये. D₁. 2 वा वनवासक्लिष्टं (for चासुख आत्त°). — After 7^{ab}, T₁ G₁ ins.:

582* हतस्वराज्यायतनार्थभायै

दुर्योधनेनाल्पधिया च पार्थे ।

— ^c) K₁. 4 B Dc D₁. 2 T₁ G₁ किं त्वद्य; K₂. 3 Dn D₄-6 G₂ किं त्वत्र; T₂ G₃. 4 किंचिच्च; M₃ किं न्वत्र. D₃ वर्तव्यम्; T₁ कर्ताहम्; G₄ वक्तव्यम् (for कर्तव्यम्). K₁. 3. 4 Dc D₁. 2. 6 S (except G₁) इह; D₃ ऊचुः (for इति). — ^d)

D₁. 2 सशंकता (for शङ्का मिथः).

8 ^a) B Dc Dn D₄ M₂ स (for हि). — ^b) K₃ वृत्तः; K₄ D₁-3 स्थितः; B₁. 3. 4 Dc Dn D₄-6 धृतः; T₂ G₃ रतिः; G₁ धृतिः (for रतः). ¹ ¹ K₂. 4 B₁ D₁-3. 5 महात्मा (for प्रदाता). — ^c) ¹ ¹ K₁. 3 B₃ D₁-3 चलेच्च; K₄ D₆ M °व (for °द्धि). Dc राज्यार्थसुखाच्च. T G चलेत् राज्यादिति संशयो मे. — ^d) ¹ ¹ K D₁-3. 5. 6 अपेतं. K₄ B₂ Dn D₄ T₂ G₃ तु (for च). ¹ ¹ K D₁-3. 5. 6 नु कुर्यात् (for विवर्धेत). T₂ G₃. 4 धर्मादधर्मश्चरितो गरीयान् (= 6°).

9 ^a) ¹ ¹ K₁. 2 Dc G₁ च; Dn₁. n₂ D₃ तु (for नु). — ^b) K₃ कुलस्य वृद्धाः; K₄ कुलप्रवृद्धः; D₆ कुले च वृद्धाः.

10 ^c) T₁ G₁ सत्यं (for सम्यक्). ¹ ¹ K₁. 2 [ए]व (for [इ]ति). — ^d) B Dn D₄ व्यप° (for अव°). ¹ ¹ K₁. 2 राज्यम् (for राज्यात्).

11 K₄ om. (hapl.) 11. — ^a) B₃ °पश्यते; G₁ पृच्छति (for °पश्यति). — ^c) ¹ ¹ K (K₄ om.) D₃. 5. 6 इह; D₁. 2 G₂ M₁ अपि (for इति). — ^d) B₁. 4 इतः; B₂. 3 Dc Dn D₄ इति (for अथ). ¹ ¹ K (K₄ om.) D₁-3. 5. 6 [अ]धि; B₁. 4 Dc स्व; B₂. 3 Dn D₄ स (for

C. 3. 10248
B. 3. 119. 12
K. 3. 120. 12

नूनं समृद्धान्पितृलोकभूमौ
चामीकराभान्क्षितिजान्प्रफुल्लान् ।
विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः
कृत्वा नृशंसं वत पश्यति स्म ॥ १२
व्यूढोत्तरांसान्पृथुलोहिताक्षा-
न्नेमान्स्म पृच्छन्स शृणोति नूनम् ।
प्रस्थापयद्यत्स वनं ह्यशङ्को
युधिष्ठिरं सानुजमात्तशस्त्रम् ॥ १३
योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां
निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात् ।
श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य
मुञ्चन्ति सैन्यानि शकृत्समूत्रम् ॥ १४
स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्वी
समेत्य नानायुधबाणपाणिः ।
वने स्मरन्वासमिमं सुघोरं

शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५
न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चि-
त्समः पृथिव्यां भविता नरेषु ।
शीतोष्णवातातपकर्षिताङ्गो
न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्यात् ॥ १६
प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा
वृकोदरः सानुचरात्रणेषु ।
स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी
सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ १७
यो दन्तकूरे व्यजयन्नृदेवा-
न्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ।
तं पश्यतेमं सहदेवमद्य
तपस्विनं तापसवेषरूपम् ॥ १८
यः पार्थिवानेकरथेन वीरो
दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः ।

[अ]पि). Ś1 K1. 2 राज्यं (for राज्यात्).

12 ^a) S संपश्यतीदं हि (G2 नि-) कृतं नृशंसं.

13 ^a) K3 सिंहोन्नतांसान्; B2. 3 व्यूढोत्तरांशान्; D3 व्यूढोरसस्तान् (m as in text); T1 G1. 2 M व्यूढांतरांसान्; T2 G3. 4 व्यूढांतरास्तान्. D1. 2 मूढांतरात्मा निकृतिस्वभावो. — ^b) K4 B Dc Dn D3-6 M om. न. Ś1 स; K1. 2 न; T2 G2. 3 M2 च (for स्म). Ś1 K1. 3. 4 M न; G2 च (for स). Dn3 शृणाति (see below). D1. 2 आतुः सुतानां स नृशंसकर्ता. ☞ Cn: शृणाति हिनस्ति। शृणोतीति लेखक-प्रमादः। न शृणोतीति गौडपाठे तु...। ☞ — ^c) B1. 2. 4 Dn D1. 4-6 प्रास्थां (for प्रस्थां). B3 प्रस्थापयामास (for 'यद्यत्स). S यत्र (for यत्स). K2 निशंको; Dn सं; D5 भृशं यो; T G1-3 विशंको; G4 सशोको (for ह्यं). — ^d) Ś1 K1. 3. 4 D2. 3. 6 'राज्यं (for 'शस्त्रम्).

14 ^a) T2 G3. 4 सोयं. Ś1 K1. 2 D1 पृतनाः समृद्धाः. — ^b) Ś1 K D3. 5 'बाहुर् (for 'भुजो). B3 D2 वि-; Dc [S]भि- (for नि-). — ^c) Ś1 K1 [अ]पि; K2 D6 हि (for [ए]व). K2 D1. 2 T1 G1 M च; T2 G2-4 तु (for हि).

15 ^a) D1. 2 'सार्ति'; T2 G2-4 'साद्धि' (for 'साध्वं'). B1 D1. 2 T2 G2. 3 तपस्वी (for तरं). — ^c) D1. 2 क्लेशा-निमान्संस्मरन्धोरतापो. — ^d) D1. 2 हन्यात्स वीर्याद् (for शेषं न कुर्याद्). Ś1 K1. 2 D3. 5 निश्चयो (for निश्चितं).

16 ^a) K1 reads 16^{ab} after 17. S (except M1) वीर्यं च बले च. D1. 2 न चास्य कश्चिद्धि बलेन तुल्यो. — ^b) B Dc Dn D4. 6 समः पृथिव्यामपि विद्यतेन्यः; D1. 2 भवेत्पृथिव्यामथ वामरेषु. — K4 om. (hapl.) 16^c-17^b. — ^c) B Dc Dn D4. 6 T G स शीत- (for शीतोष्ण-). Ś1 K3 B1. 2 D4-6 'कर्षिताङ्गो. — ^d) D1. 2 निः- (for न). Dn1 [अ]सुहृत्स (for [अ]सुहृत्सु).

17 K4 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^a) Ś1 K1 Dn2 D1. 4 T2 G3 प्राच्यान् (for प्राच्यां). — After 17, K1 reads 16^{ab}.

18 ^a) K2 B Dc Dn D4. 6 सिधुकूले; K3. 4 D3. 5 दंत- (D6 [S]नंत)वक्रान्; D1. 2 शूरवयो; T1 G1 M1 दत्तकूरे; T2 दंडकूटे; G2 दंतिकूटे; G3. 4 दंतकूटे (for दन्तकूरे). K3. 4 D3. 5 अजयत्; T1 G2. 4 त्वजं; G1 [S]त्यजं; M1 ह्यजं (for व्यजं). K3. 4 D3. 5 G1 समस्तान्; D1. 2 T G2-4 M समेतान् (for नृदेवान्). — ^c) Ś1 K1-3 D5 पश्य चैनं; K4 Dc 'तैनं (for 'तेमं). Ś1 उद्यतं; K3. 4 D1. 2 वनस्थं (for अद्य). — ^d) B Dc Dn D4. 6 G2. 4 M2 तरस्विनं. Ś1 K1 'वेश-रूपं; T2 G2-4 'रूपवेषं.

19 ^a) Ś1 K2 वीरान्; K1 जिग्याद्; K3. 4 B D (except D3. 5) जिग्ये (for वीरो). — ^b) D1. 2 बद्धतूणः (for युद्धं). — ^c) Ś1 K D3 माद्रीसुतो (for सोऽयं वने). — K3 फल-

सोऽयं वने मूलफलेन जीव-

ञ्जटी चरत्यद्य मलाचिताङ्गः ॥ १९

सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो

वेदीतलादुत्पतिता सुता या ।

सेयं वने वासमिमं सुदुःखं

कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥ २०

त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

देवेश्वरस्याप्यथ वाञ्छिनोश्च ।

एषां सुराणां तनयाः कथं नु

वने चरन्त्यल्पसुखाः सुखार्हाः ॥ २१

जिते हि धर्मस्य सुते सभार्ये

सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते ।

दुर्योधने चापि विवर्धमाने

कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२

१२०

सात्यकिरुवाच ।

न राम कालः परिदेवनाय

यदुत्तरं तत्र तदेव सर्वे ।

समाचरामो ह्यनतीतकालं

युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किञ्चित् ॥ १

ये नाथवन्तो हि भवन्ति लोके

ते नात्मना कर्म समारभन्ते ।

तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः

C. 3. 10260
B. 3. 120. 2
K. 3. 121. 2

मूलेन (for मूलफलेन). D₅ S जिग्ये रणे तं नकुलं वनेस्मिन् (D₅ नकुलं तं वनेषु). — ^a) Dn₂ चलत्यद्य; D₁. 2 चरत्पंक- (for चरत्यद्य). S संपश्यतेमं मलदिग्धगात्रं. — After 19, Ś₁ ins.:

583* जिग्ये रणे तं नकुलं वनेषु

संपश्यते मेऽद्य मनः सुदीनम् ।

20 ^b) K₃ सुतेयं; D₁. 2 सुमध्यमा (for सुता या). — ^c) B₂ सुघोरं (for सुदुःखं). — ^d) K₂₋₄ D₃. 5 वसत्यद्य (for सह^o). B₂ transp. कथं and सती.

21 Ś₁ damaged. K₂ D₅ om. (hapl.) 21. — ^a) G₁ तथैव वायोर् (for समी^o). — ^b) D₁ S तथा (for [अ]थ वा). — ^c) S (except G₄) तेषां (for एषां). G₂. 4 वने (for नु). D₁. 2 एषां सुता दीर्घभुजा वनेस्मिन्. — ^d) D₁. 2 कथं (for वने). T₂ G₂₋₄ चरन्त्यमी (for वने चरन्ति). Dn [S]-चरन् (!) (for चरन्ति). B Dc D₄. 6 अस्तं; Dn ह्यस्तं (!) (for अल्प^o).

Colophon lost in Ś₁. — Major parvan: K₁. 2 Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: Dc तीर्थयात्रा. K₃. 4 B₁. 2 D₁₋₃ (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: K₁. 2. 4 रामवाक्यं; B₄ D₅ बलदेववाक्यं; Dc प्रभासे बलदेववाक्यं; Dn₃ प्रभासे

यादवसंगमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ 118; Dn₂ 119 (as in text); Dn₃ S 120 (M₂ 122); D₁ 124. — Śloka no.: Dn₁. n₃ 21; Dn₃ D₁ 22.

120

1 Ś₁ damaged. — ^a) D₁. 2 परिदेवितस्य. — ^b) K₁. 2 B₂₋₄ Dn D₄₋₆ त्वत्र (for तत्र). — After 1^{ab}, D₁. 2 ins.:

584* कुर्वीमहे यच्च हितं भवेत्तु

राज्ञे ह्यस्मायाजमीढाय नित्यम् ।

— ^c) T G₁. 3 समं; G₄ M त्वनं (for ह्यनं). D₁. 2 मया च रामाद्य वृतः स कालो.

2 Ś₁ damaged. — ^a) M ते (for ये). K₂ Dn D₂. 4-6 [S]द्य; B₂ [S]त्र; B₃ नु (for हि). — ^b) K D₁₋₃. 5 न ते स्वयं (D_{3m} ते नात्मना as in text). M ये (for ते). B₁. 3 चरन्ति (for रभन्ते). — ^c) K₁₋₃ D₁₋₃. 5 M तेषां (D₃. 5 येषां) समर्था वि (M हि) चरन्ति नाथाः. — ^d) K₁ Dn₂ D₅ शिष्या^o; D₁. 2. 3 (m as in text) शिष्या^o (for शैष्या^o). ❀ Cn: शिष्यादय इत्येव पाठः। शैष्यादय इति पाठे तु स्वार्थे ण्यन्। ❀

C. 3. 10260
B. 3. 120. 2
K. 3. 121. 2

ज्ञेय्यादयो राम यथा ययातेः ॥ २
 येषां तथा राम समारभन्ते
 कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ।
 ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा
 नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ३
 कस्मादयं रामजनार्दनौ च
 प्रद्युम्नसाम्बौ च मया समेतौ ।
 वसत्यरण्ये सह सोदरीयै-
 स्त्रैलोक्यनाथानधिगम्य नाथान् ॥ ४
 निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना
 प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा ।
 यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः
 सबान्धवो वृष्णिबलाभिभूतः ॥ ५
 त्वं ह्येव कोपात्पृथिवीमपीमां
 संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा ।

स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं
 वृत्रं यथा देवपतिर्महेन्द्रः ॥ ६
 भ्राता च मे यश्च सखा गुरुश्च
 जनार्दनस्यात्मसमश्च पार्थः ।
 यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं त-
 त्करोति कर्माग्र्यमपारणीयम् ॥ ७
 तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रै-
 विहृत्य सर्वाणि रणेऽभिभूय ।
 कायाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः
 शरोत्तमैरुन्मथितास्मि राम ॥ ८
 खड्गेन चाहं निशितेन संख्ये
 कायाच्छिरस्तस्य बलात्प्रमथ्य ।
 ततोऽस्य सर्वाननुगान्हनिष्ये
 दुर्योधनं चापि कुरुंश्च सर्वान् ॥ ९
 आत्तायुधं मामिह रौहिणेय

3 G₄ om. 3. — ^a) K₃. 4 B₁ D₁₋₃ M₁ तेषां (for येषां). K₄ °चरन्ति; M₁ °चरन्ते (for °रभन्ते). — ^b) Ś₁ समतेन; K₂ सुमतेन; B₃ स्वयमेव; D₁. 2 स्वबलेन (for स्वम°). T₂ (before corr.) समयेन लोकाः (for स्वमतेन लोके).

4 ^a) G₂. 4 तस्माद् (for कस्माद्). K₁ असौ; B₁₋₃ Dc अमी; B₄ Dn D₄. 6 इमौ; D₃ इमे (for अयं). — K₃ om. 4^b-5^a. — ^b) K₄ B D₄. 5 °शांबौ. — ^c) K₁. 4 B₁. 3 M वसत्यरण्ये (as in text); D₁. 2 दीनोथ राजा; the rest वसत्यरण्ये. — ^d) B₁. 2. 4 Dn D₁₋₄. 6 G₂ M₂ अभि° (for अधि°). K₁ B₁ Dn D_{3m}. 4. 6 पार्थाः (K₁ °थे); B₄ पार्थान् (for नाथान्).

5 K₃ om. 5^a (cf. v.l. 4). — ^a) D₁. 2 सा ह्यद्य; T G₃. 4 सा त्वद्य (for साध्वद्य). — ^b) Ś₁ K₄ D₃ °नागायुध-; D₁. 2 °पादा युधि; D₅ °नागा युधि (for °नानायुध-). Ś₁ K₁. 2 Dn₁ D₅ -चित्रकर्मा; M -चित्रवर्मिणी (for -चित्रवर्मा).

6 ^a) K₁. 2 D₁. 2 त्वमेव; D₅ त्वं देव (for त्वं ह्येव). — ^b) D₁. 2 वासुदेवः (for शार्ङ्ग°). — ^d) D₁. 2 सुरेंद्रः; S (T₂ before corr.) नरेंद्र (for महेन्द्रः).

7 ^a) Ś₁ K₁. 2 [अ]पि (for first च). K₃ B D (except D₁₋₃. 5) T₁ G₁ M स (for second च). — ^b) Dc [अ]द्य (for [अ]त्स-). K₄ -सखः स; M₁ -सखश्च (for -समश्च). D₁. 2 कृष्णस्य चात्मा मम चैव पार्थः. — After 7^{ab}, B₁. 2. 4

D (except D₁₋₃. 5) ins.:

585* यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं

शिष्यं गुरुश्चाप्रतिकूलवादम् ।

[(^b) B₁ Dn गुरुं (for गुरुश्च).]

— ^c) D₁. 2 T₁ G₁ M₁ तदर्थम्; T₂ G₃ यदर्थं; G₂. 4 M₂ तदर्थं (for यदर्थम्). Ś₁ K₁. 3. 4 अभ्युद्यमम्. Ś₁ K D₅ च (for तत्). D₁. 2 एको हि यदद्य मन्ये; S एको हि (M₂ [S]थ) य उद्यमन्वै (M₁ एकोभिसमुद्रहन्वै) (for अभ्युद्यतमुत्तमं तत्). — ^d) G₂. 4 करोतु. K₃ कर्णस्तम्; D₁. 2 कर्णेस्त्रम्; S कर्णेस्त्रम् (for कर्माग्र्यम्). S (except M₂) अवारणीयं.

8 ^a) Ś₁ K₂ प्राप्या° (for तस्या°). G₁ °शस्त्राणि (for °वर्षाणि). — ^b) Ś₁ K B₂. 4 D₃ M₁ नि° (for वि°). Ś₁ K₂ शस्त्राणि; D₃ शस्त्रंश्च (for सर्वाणि). D₁. 2 विधूय (for ऽभिभूय). — ^c) Ś₁ K₂ तस्य (for सर्प-).

9 ^a) T₁ M संखे; T₂ (before corr.) G₂ संघे (for संख्ये). — ^c) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 निहंस्ये; G₁ वधिष्ये (for हनि°).

10 ^a) S युधि (for इह). — ^b) Ś₁ K₂ भोजा; K₁ भूजा; K₃ D₁. 2 भूपा; K₄ चेमे; B Dc Dn D₅. 6 भैमा; S सर्वे (for भौमा as in D₃. 4 only). — ^c) Ś₁ K₁. 2 निहन्मि ह्येकः (for निहन्तमेकं). G₁ °वीर°; G₂ M₁ °यौध° (for °योध°). — ^d) B₁. 4 Dc Dn₂ अमिर; B₂. 3 Dn₁. n₃

पश्यन्तु भौमा युधि जातहर्षाः ।
 निम्नन्तमेकं कुरुयोधमुख्या-
 न्काले महाकक्षमिवान्तकाग्निः ॥ १०
 प्रद्युम्नमुक्ताभिनिशितान्न शक्ताः
 सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ।
 जानामि वीर्यं च तवात्मजस्य
 कार्ष्णिर्भवत्येष यथा रणस्थः ॥ ११
 साम्बः ससृतं सरथं भुजाभ्यां
 दुःशासनं शास्तु बलात्प्रमथ्य ।
 न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य
 रणेऽविषह्यं हि रणोत्कटस्य ॥ १२
 एतेन बालेन हि शम्बरस्य
 दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुन्नम् ।

वृत्तोरुरत्यायतपीनबाहु-
 रेतन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः ।
 को नाम साम्बस्य रणे मनुष्यो
 गत्वान्तरं वै भुजयोर्धरेत ॥ १३
 यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य
 काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत ।
 तथा प्रविश्यान्तरमस्य संख्ये
 को नाम जीवन्पुनराव्रजेत ॥ १४
 द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ
 सुतैर्वृतं चाप्यथ सोमदत्तम् ।
 सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः
 प्रधक्ष्यते सायकवह्निजालैः ॥ १५
 किं नाम लोकेष्वविषह्यमस्ति

C. 3. 10275
B. 3. 120. 17
K. 3. 121. 18

D₄. 6 अग्नि (for काले). Ś₁ K₁. 2 महान्कक्षम्; S महत्क-
 क्षम्. K₃ S अनलं (T₂ G₃ लो) वै; K₄ अंतराग्निः; B Dc
 Dn D₄. 6 अंतकाले; D₁-3 अंतकाग्निः.

11 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3 M विशिखान् (for निशितान्).
 — ^b) Ś₁ K₁. 2 D₆ M 'द्रौणि' (for 'द्रोण'). — ^c) Ś₁ G₁
 जानाति; B₂ T G₃. 4 'सि' (for 'मि'). B₁ तु; S (except
 M₂) हि (for च). K₁ B₂-4 Dn D₄. 6 जयात्मं; K₄
 यदात्मं; B₁ तवानुं; D₂ T₁ तदात्मं; G₁. 2 M₂ सदात्मं
 (for तवात्मं). — ^d) K₂ Dn₁. n₂ [ए]व (for [ए]व). Ś₁
 K₂. 3 D₆ T₁ G₁ यथा (K₃ दा) रथस्थः; T₂ G₂-4 रथांतरस्थः
 (for यथा रणस्थः).

12 ^a) K₃ साश्वः; B₁. 2. 4 Dc D₄. 6 शांबः (for साम्बः).
 Ś₁ K₁. 2 D₁. 2 रथस्थं; K₃. 4 D₃. 5 रणस्थं (for भुजाभ्यां).
 — ^b) Ś₁ K₂. 4 Dc D₃ शस्त्रः; D₁. 2 साश्वः (for शास्तु).
 D₁. 5 बलं (for बलात्). Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3 निहन्त्यात् (for
 प्रमथ्य). — ^d) Ś₁ K D₃. 5 हि मदो (K₄ हो) उक्तस्य; Dn₂
 Dc₂ D₂ हरिणोक्तं.

13 ^a) D₁. 2 एकेन येनाहवशोभिना तदा. — ^b) D₁. 2
 (? gloss) शाल्वस्य (for दैत्यस्य). D₁. 2 तरसा (for सहसा).
 B₃ (corrupt) प्रशन्नं; B₄ प्रपन्नं; D₆ प्रभन्नं (for प्रणुन्नम्).
 — After 13^{ab}, T G₂-4 ins. :

586* हतः स पापो युधि केवलेन

युद्धेऽद्वितीयो हरितुल्यरूपः ।

— ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 B₁ Dc D₃. 5 M वृत्तोरुरप्यायतं; K₃ वृत्तो-
 भयन्यायतं; D₁. 2 'रुवकायतं'; T₂ G₃ 'रुम्यायतं'. — ^d)

Ś₁ K B₁ D₃. 5 M एकेन (for एतेन). T₁. 2 (after corr.)
 G₁. 3. 4 M संख्ये; T₂ (before corr.) G₂ संघे (for संख्ये).
 Ś₁ [अ]श्वचक्रः; B₂ M T₂ (after corr.) G₃ [अ]श्वचक्रः;
 T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 M च वक्रः (for [अ]श्वचक्रः).
 D₁. 2 एकेन भग्नस्तरसा नृवीरः. — D₂ om. 13^{ef}. — ^c)
 K₄ Dc शांबस्य. B Dn D₄. 6 महारथस्य (for रणे मनुष्यो).
 D₁ कार्ष्णि समासाद्य हि को विमुच्येद्. — ^f) D₁ om. 13^f.
 Ś₁ K₁. 2 Dc D₃. 5 ध्रियेत; K₃ भ्रूयेत; G₂ M प्रमुच्येत् (for
 धरेत). B Dn D₂. 4. 6 रणे (B₁ थे) समक्षं रथमभ्युदीयात्.
 — After 13, S (except G₄ M₁) ins. :

587* यथैव यत्तस्य पुरंदरस्य

हरिध्वजं स्यन्दनमास्थितस्य ।

14 Ś₁ K₂ om. 14^{ab}; G₄ om. 14. — ^b) D₄ कालो
 मनुष्येण (for काले मनुष्यो न). T₁ नु (for न). Dn₁
 विनिष्क्रमोस्य; D₁. 2 नु विक्रमेत (for विनि). — After
 14^{ab}, D₁ ins. :

588* संप्राप्य वै तादृशीं योधलक्ष्मीं.

— K₃ D₂ om. 14^{cd}. — ^c) Ś₁ कथं; K₄ यथा (for तथा).
 T₂ (before corr.) G₂ संघे; T₂ (after corr.) G₁. 3 M
 संख्ये. — ^d) B₁. 3. 4 Dc Dn D₄. 6 T₁ 'व्रजेच्च' (for 'व्रजेत').

15 ^a) Dc भीष्मं च द्रोणं च (by transp.). D₁. 2
 कृपं च द्रौणि (for महारथौ तौ). — ^b) G₁ चां (for
 चां). D₁. 2 M₂ हि; T₁ स- (for [अ]थ). G₂ द्रौणि च
 वीरं सहसोमदत्तं. — ^d) T G 'वह्निनाजौ' (for 'वह्निजालैः').

16 ^a) B₄ G₄ लोकेषु विषह्यम्; D₄ G₁ लोके हविष-

C. 3. 10275
B. 3. 120. 17
K. 3. 121. 18

कृष्णस्य सर्वेषु सदैवतेषु ।
आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणे-
श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १६
ततोऽनिरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि-
र्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः ।
हृतोत्तमाङ्गैर्निहतैः करोतु
कीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १७
गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः
शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः ।
रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ
कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ १८
सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या
समागता क्षत्रियशूरसेना ।
हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा-
ल्लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ १९
ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु

यावद्गतं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
युधिष्ठिरः पारयते महात्मा
द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २०
अस्मत्प्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारि-
स्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः ।
निर्धार्तराष्ट्रां हतस्रतपुत्रा-
मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २१
वासुदेव उवाच ।
असंशयं माधव सत्यमेत-
द्रुक्मीम ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं
नेच्छेत्कुरुणामृषभः कथंचित् ॥ २२
न ह्येष कामान्न भयान्न लोभा-
द्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ वा
तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २३

ह्यम्. — ^b) B Dc Dn D4. 6 सदैवकेषु (for सदै°). — G4 om. 16^{cd}. — ^a) K D3 संख्ये (for युद्धे).

17 ^a) K2. 4 D2. 6 तथा° (for ततो°). — ^c) B कृत्तो°; Dc D3 कृतो° (for हृतो°). — ^d) K1-3 D3m तीर्णा (D3 [orig.] तीक्ष्णां) (for कीर्णां). — After 17, S (except G4) reads 19^{cd}.

18 T2 G3. 4 read 18^a after 18^d. — ^a) K3. 4 B Dc T G2. 3 M2 गदोल्मुकाः; M1 °ल्मुकं. K3 M2 गावहु-; K4 गावह-; Dc M1 गावह-; D3 G1 गाविह-; T G2. 3 शावह- (for बाहुक-). K3 भानुनाशाः; B2 Dc °नाथाः; D5 °नीपाः. D1. 2 गदोल्मुकौ माननीयौ च संख्ये. — ^b) D1. 2 om. 18^b. Ś1 K1. 2 शूराश्च; T2 G3 कुरुंश्च. T G1. 3 M संखे; G2 संवे. Ś1 K1. 2 निहठः (for निशठः). — ^d) B1 Dc D1. 2 M1 वै (for वि-). D1. 2 S (except M2) लोके (for कर्म).

19 G4 om. 19^{ab}. — ^a) K1. 4 सा वृष्णिभोजान्धक-; D1. 2 सवृष्णिभोजान्धक-; G1 सवृष्णिभोजान्धक- K1 योध- मुख्य-; K3. 4 Dc D1-4 M योधमुख्याः. — After 19^a, D1. 2 ins. :

589* समाहितः पृथिवीं साधु राजा ।

यशोभृतां धर्मभृतां वरिष्ठः

युधिष्ठिरः पालयतां महात्मा ।

— ^b) K3 B2-4 Dc D3. 4 S (G4 om.) समागताः; D1. 2 सहांधकैः. B2 D1. 2 T2 G3 M1 क्षत्रियाः; Dn D4. 6 T1 सात्वत- (for क्षत्रिय-). K3 Dc D3 S (G4 om.) शूरसेनाः. — S (except G4) reads 19^{cd} after 17. — ^c) T2 G3. 4 धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्. — ^d) Ś1 K4 अपाकरोतु. D1. 2 लोके यशस्वी पुरुषप्रवीरः. — After 19, Dn2 reads वासुदेवः, followed by st. 22.

20 ^c) Ś1 K B1 D3 T2 G2-4 पालयते; D1 पारयतां; D2 पालयतां (for पारयते). — ^d) Ś1 K1. 4 द्यूते यथोक्तः; D1. 2 द्यूतं यदुक्तं.

21 ^a) Ś1 damaged. K1. 4 Dc D1-4 T2 G2. 3 M1 °प्रयुक्तैः; M2 °विमुक्तैः (for °प्रमुक्तैः). — ^d) M लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु (=19^d). — After 21, Ś1 K1. 2 ins. an addl. colophon (adhy. name : सात्यकिवाक्यं).

22 T1 श्रीभगवान्; G1 श्रीकृष्णः (for वासु° उ°). — ^c) K1-3 B2 Dc D5 T2 (before corr.) G2 M द्वाभ्यां; B4 आ° (for स्वा°). — ^d) Ś1 K1. 2 Dc अधिपः (for ऋषभः).

23 ^c) K1. 3 B2-4 Dn D1. 2. 4. 6 M1 च (for वा).

उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां
 वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
 कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासे-
 न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २४
 यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा
 सकेकयश्चेदिपतिर्वयं च ।
 योत्स्याम विक्रम्य परांस्तदा वै
 सुयोधनस्त्यक्षयति जीवलोकम् ॥ २५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नैतच्चित्रं माधव यद्विभीषि
 सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
 कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः
 कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥ २६
 यदैव कालं पुरुषप्रवीरो
 वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।

तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर
 सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥ २७
 प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा
 दृढोऽस्मि नार्थैर्नरलोकनाथैः ।
 धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया
 द्रष्टास्मि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य
 वृद्धान्परिष्वज्य शिशूश्च सर्वान् ।
 यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मू
 राजापि तीर्थान्यनुसंचचार ॥ २९
 विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो
 विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् ।
 सुतेन सोमेन विमिश्रितोदां
 ततः पयोष्णीं प्रति स ह्युवास ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

C. 3. 10290
B. 3. 120. 32
K. 3. 121. 33

24 ^a) Ś₁ K₁ पृथिव्यां विश्रुतौ (unmetrical!); K₂ विश्रुतौ पृथिव्यां; K₄ Dc प्रथितौ पृथिव्यां. — ^c) Ś₁ विशि-
 प्यान्; K प्रशिष्यान् (K₄ प्रशास्यान्); B₁ नु शासेन् (for
 प्रशासेन्). — ^d) D₁. 2 M₂ [S]सौ (for स्यम्).

25 ^a) K₃ Dc D₁. 2 पंचालपतिं. — ^b) Ś₁ K₁ D₅
 सकेकयैश्च; K₄ B₁ Dc Dn₁. n₃ D₃. 4. 6 G₁ सकेकयश्च. — ^c)
 B (B₃ corrupt) Dn D₄. 6 युध्येम; Dc योत्स्यामि (for
 योत्स्याम). Ś₁ K₁. 2 D₁. 2 आक्रम्य (for विक्रम्य). B
 Dn D₄. 6 रणे समेताः (B₃ तान्) (for परांस्तदा वै). — ^d)
 B Dn D₄. 6 तदैव सर्वे रिपवो हि न स्युः.

26 ^a) B Dn D₄. 6 नेदं (for नैतच्च). Ś₁ K₁. 2 Dc
 D₃. 5 चिरान् (for चित्रं). D₂ (? gloss) सात्यके (for
 माधव). — ^b) T G °मिदं (for °तमं). — ^c) K₃. 4 D₃. 5
 एव (for एकः).

27 ^a) T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 यदेव; G₁ °यैव
 (for °दैव). D₁. 2 पुरुषोत्तमोसौ (for पुरुषं). — Ś₁ K₂
 om. (hapl.) 27^{bc}. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂ जेष्यति
 (for °सि).

28 ^b) K₁. 2 B D (except D₁) T₂ G₃ दृढोऽस्मि (for
 दृढोऽस्मि). Ś₁ नववीरं; K Dc D₅ नरवीरं; D₁-3 G₁ M₂
 नरदेव (for नरलोकं). — ^c) K₁. 3 D₁-4 T₂ G₂-4 प्रसादं;

D₅ प्रमाणं (for सप्रमादं). Ś₁ K₂ T₂ G₃ [अ]प्रमेयान्.
 — ^d) Ś₁ K₁. 2 द्रक्ष्यामि; K₃ धक्ष्यामि (for द्रष्टास्मि). Ś₁
 K₁-3 D₃ सुखितान्; T₂ G₂-4 स्वजनैः (for सुखिनः). D₁. 2
 समस्तान् (for समेतान्).

29 B D (except D₃. 5) G₄ om. the ref. — ^a)
 Ś₁ K D₃. 5 ततो (for तथा). — ^d) B₂-4 Dn D₄. 6 ते
 चापि; D₃ स चापि (for राजापि). B Dn D₄. 6 विचेरुः
 (B₁ °विवेश) (for °चचार). D₁. 2 राजापि सर्वैरभिवादितश्च.

30 ^a) B₁ कृष्णं च स; T G वृष्णीनथ (T₂ G₃. 4 °ननु)
 (for कृष्णं त्वथ). — ^b) Ś₁ K₁. 2 D₅ °पचितान्. Ś₁ K₁. 2
 स तीर्थान्; K₄ सुतीर्थे; D₁. 2 महात्मा; T₁ स तीर्थो (for
 सुती). — After 30^{ab}, K₁. 2 B D (except D₁. 2. 6;
 D₃ marg.) T G ins.:

590* जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं

सभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ।

[(L. 1) T₁ G₂. 4 सरितां. — (L. 2) °कः सह वा; Dc
 °मिश्र सह; G₁ °मिः सह वै (for °भृत्यः सह).]

— G₄ om. 30^{cd}. — ^c) K₁ Dc D₅ विमिश्रितोयं; K₂. 3
 B Dn D₄. 6 विमिश्रितोयां; T₁ सभूमितोदां. D₁. 2 महानदीं
 पुण्यतमां सुतोयां. — ^d) K₃ B Dn D₅ T G₁. 3 पयः (for
 ततः). D₁. 2 अभितः ससार (for प्रति स ह्यु). Ś₁ Dc स

C. 3. 10291
B. 3. 121. 1
K. 3. 122. 1

लोमश उवाच ।

नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरंदरः ।

तर्पितः श्रूयते राजन्स तप्तो मदमभ्यगात् ॥ १

इह देवैः सहैन्द्रैर्हि प्रजापतिभिरेव च ।

इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २

आमूर्तरयसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुम् ।

तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३

तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्विरण्मयम् ।

वानस्पत्यं च भौमं च यद् द्रव्यं नियतं मखे ॥ ४

तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ।

सप्तैकैकस्य यूपस्य चषालाश्चोपरि स्थिताः ॥ ५

तस्य स्म यूपान्यज्ञेषु भ्राजमानान्द्विरण्मयान् ।

स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर ॥ ६

तेषु तस्य मखाग्रेषु गयस्य पृथिवीपतेः ।

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ७

सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।

यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाश्च केनचित् ॥ ८

तथैव तदसंख्येयं धनं यत्प्रददौ गयः ।

व्युवास; K1 B2. 4 Dn D3-8 सोभ्यु; K2 सो व्यु; K3-पद्यु; K4-मध्यु; B1 T1 G1 सोभ्यु (for सद्यु). — K1. 2 B D (except D1. 5; D3 marg.) T G ins. after 30 (G4, which om. 30^{cd}, ins. after 590*);

591* द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा

संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ।

[(L. 1) K2 मुनिभिर्; T2 G3 विदितो; G2 मुदितो (for मुदितैर्). — (L. 2) T G पुष्कलाभिः (for वराभिः).]

Colophon om. in B3. — Major parvan: Ś1 K1. 2 Dn3 D6 T G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan: B1 Dc तीर्थयात्रा. K3. 4 B2 Dn1. n8 D1. 2. 4-8 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: Ś1 K1. 2 प्रभासतीर्थयात्रा; K1(addl.) D6 वृष्णिगमनं; K4 Dc B1 वृष्णिपांडव(B1 'यादव)संवादः; B4 कृष्णप्रयाणं; D1-3 यादव(D3 वृष्णि)पांडवसमागमः; D5 वृष्णिप्रत्यागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 119; Dn2 120 (as in text); Dn3 S 121 (M2 123); D1 125. — Śloka no.: Dn D1 32.

121

1 ^a) Ś1 D1. 6 नृगेण; S (except M2) गयेन (for नृगेण). — ^d) K2. 4 B D (except D1-3) S (except G4 M1) मुदम् (for मदम्); cf. 7^c.

2 ^a) B Dn D4-8 च; D1. 2 S तु (for हि). — ^d) D1. 2 S बहुभिर (for सहभिर).

3 ^a) Ś1 K1 Dc D6 अमूर्तरयसश्चेह; K4 आपूर्तरयसश्चेह (m अमूर्तरयसः पुत्रः); D1 अमूर्तरयसं चेह; D2 अमूर्तरयसा वेह; D3 अमूर्तरयसश्चेव; T G1-3 आधूर्तरजसश्चेह (G1 'श्चेव); M अमूर्तरजसश्चेह. — ^b) Dn D4. 6 प्रभुः; S स्वयं (for प्रभुम्).

4 ^a) Ś1 K D3. 5 सवेषु (for यज्ञे). — ^d) Ś1 K2. 4 D3 दीयते; K1 देयते (for नियतं). — After 4, N (except K3) ins.:

592* चषालयूपचमसाः स्थाल्यः पात्र्यः सुचः सुवाः ।
[K1 पात्रं; Dc पात्रीः (for पात्र्यः). K1. 2 B1. 3. 4 D3. 5 transp. सुचः and सुवाः.]

5 ^b) T2 G2. 3 मुनयः; M1 प्रयोगात् (for प्रयोगाः). — ^c) D3 T2 G1. 3. 4 M1 यज्ञस्य (for यूपस्य). — ^d) K1. 2 चषाला हि; K3 D1-3. 5 S (except G3. 4) चषालेषु (for चषालाश्च). G4 M1. 2 प्रतिष्ठिताः (for [उ]परि स्थिताः).

6 ^a) K1. 2 D1. 2 यस्य स्म; K4 गमस्य; T2 G3. 4 ते तस्य (for तस्य स्म). — ^d) T2 G3. 4 सर्वे (for सेन्द्रा).

7 ^a) D3 प्रसजेषु; G1 महाश्रेष्ठ (for मखा). Dc तस्य सर्वमखाग्रेषु; D1. 2 तस्य सर्वेषु यज्ञेषु. — ^b) Ś1 K1. 3. 4 Dc D3 G2 M2 धरणीपतेः (G2 M2 'ते'). — After 7, B D (except D1-3. 5) ins.:

593* प्रसंख्यानानसंख्येयान्प्रत्यगृह्णन्दिजातयः ।
[B1. 5 प्रसंख्यकालसंख्येयान्; B2 असंख्यातानं; B4 असंख्येयकानं; Dc प्रसंख्याकालसंख्येयं.]

8 ^a) Ś1 K1. 2 G4 च; D1. 2 वै (for वा). D1. 2 गांग्यो (for लोके). — ^c) G2 च (for वा) K1 यथा वर्षां बुधाराश्च. — ^d) K3. 4 B Dc T2 G2. 3 M1 स्म (for च).

सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु ॥ ९
 भवेत्संख्येयमेतद्वै यदेतत्परिकीर्तितम् ।
 न सा शक्या तु संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ १०
 हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा ।
 ब्राह्मणां स्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ ११
 अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीन्महात्मनः ।
 गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशां पते ॥ १२
 स लोकान्प्राप्तवानैन्द्रान्कर्मणा तेन भारत ।
 सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोण्यां य उपस्पृशेत् ॥ १३
 तस्माच्चमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 उपस्पृश्य महीपाल धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 स पयोण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह ।
 वैदूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीम् ।

समाजगाम तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ १५
 ततोऽस्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ।
 तीर्थानि रमणीयानि तत्र तत्र विशां पते ॥ १६
 यथायोगं यथाग्रीति प्रययौ भ्रातृभिः सह ।
 ददमानोऽसकृद्वित्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १७
 लोमश उवाच ।
 देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकताम् ।
 वैदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्य च ॥ १८
 संधिरेष नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
 एतमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९
 एष शर्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ।
 साक्षाद्यत्रापिबत्सोममश्विभ्यां सह कौशिकः ॥ २०
 चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ।
 संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ।

C. 3. 10313
 B. 3. 121. 22
 K. 3. 122. 23

10 ^a) K₂. 3 B₂ D_n D₃₋₆ हि (for वै). — ^c) S₁ K₁. 2. 4 D₁. 2 न तु शक्यास्तु (K₄ D₁. 2 'क्या हि'); K₃ B Dc D_n D₃₋₆ न तस्य शक्याः (for न सा शक्या तु). M₂ च यज्ञेषु (for तु संख्यातुं). — ^d) G₄ दक्षिणां; M₂ संख्यातुं (for दक्षिणा).

11 ^a) K₃ D₁₋₃. 5 तु; K₄ हि (for च). — ^b) K₃ S स यज्ञेषु (T₂ G₂. 3 M₂ by transp. यज्ञेषु स) विशां पते.

12 ^a) D₁. 2 M₁ अल्पावकाशा पृ^०; G₁ अल्पया शेषया पृथ्वी. — ^b) Ś₁ K₁ चित्त्वेर; D₁. 2 विप्रैर (for चैत्यैर). M चासीत् (for आसीन्). D₁. 2 समागतैः; T₂ G₂. 3 M समाचिता; G₄ समावृतः (for महा^०).

14 ^a) Ś₁ K₁. 2 Dc D₁ T₁ G₁ अपि; T₂ G₂₋₄ अस्यां (for अत्र). — ^b) K₃ B₂₋₄ D (except D₁₋₃) [S]च्युत; T₂ G₂. 3 नृप; M₁ [S]च्युत (for अनघ). — ^d) Ś₁ K D₆ धूतपाप्मा; T₁ पूत^०.

15 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D_n S (except G₁) नरश्रेष्ठ. — ^c) B G₄ वैदूर्य; D₁. 2 वैदूर्य. — After 15^{cd}, S ins.:

594* उद्दिश्य पाण्डवश्रेष्ठः स प्रतस्थे महीपतिः ।

[T₁ प्रतस्थेयं; M₂ (by transp.) प्रतस्थे स.]

— G₄ om. 15^{ef}. — ^e) Ś₁ K₁. 2. 4 D₃ अवगाहत; B₂ (m as in text) D_n D₄. 6 समागततः; Dc स जगाम स; D₁. 2 विभ्राजमानसः; G₂ M₁ समानवेषैः; M₂ समानवेषैः (for 'जगाम'). — ^f) K₃. 4 B₂. 4 Dc D_n D₃₋₆ M [S]नघ;

D₁. 2 ययौ (for अनघः).

16 ^a) B D_n D₄₋₆ तत्रास्य (for ततो^०). — ^d) K₄ T₁ यानि (for the first तत्र). K₁ B D_n D₄. 6 पुण्यान्यायतनानि च (= 1. 207. 4^d, 14^b; 210. 1^b; etc.).

17 ^c) K₃ B D_n D₄. 6 तत्र तत्र; S ददानो हि (T₁ ददौ सो हि) (for ददमानो). B D_n D₄. 6 [अ]ददद् (for Sसकृद्).

18 G₁ om. 18^{ab}. — ^c) B D_n वैदूर्य; D₁. 2 वैदूर्य (for वैदूर्य^०).

19 ^a) K₃ T₁ G₂ M₁ संधिरेषा; B₁ सलिलेषु (for संधिरेष). — ^b) T₁ G₁. 2 M त्रेतायां (for 'या). — G₄ om. 19^{cd}. — ^c) Ś₁ K₁ Dc M₁ एताम्; K₄ D_n D₅ एनम्; D₃ (sup. lin. as in text) एवम्; T₂ (by corr.) एतद् (for एतम्).

20 ^a) K₁ शर्यातिवीर्यस्य; K₂. 4 B₂ शर्यातियज्ञस्य; T₁ M शर्याति^०; G₂ शर्याति^०. — ^b) D₁. 2 देशोयं संप्रकां. — ^d) S (except M₂) वासवः (for कौशिकः).

21 ^a) T₂ G₃ चुकोप. Ś₁ K D₃. 5 चैव; Dc तस्य (for चापि). — ^b) S महेंद्राय. — G₁ om. 21^{ef}. — ^e) Dc नाम; D₁. 2 T₂ G (G₁ om.) अपि (for चापि). Dc D₁. 2 च (for स). — S reads 23^{ab} (with v.l.) after 21, repeating it in its proper place.

23 S repeats 23^{ab} here, reading it with v.l. (for

3. 121. 21]

C. 3. 10313
B. 3. 121. 22
K. 3. 122. 24

सुकन्यां चापि भार्या स राजपुत्रीमवाप्तवान् ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान्पाकशासनः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥ २२

नासत्यौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्सोमपीथिनौ ।

एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २३

१२२

लोमश उवाच ।

भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भार्गवः ।

समीपे सरसः सोऽस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ १

स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव ।

अतिष्ठत्सुबहून्कालानेकदेशे विशां पते ॥ २

स बल्मीकोऽभवद्वर्षिलताभिरभिसंवृतः ।

कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३

तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वशः ।

तप्यति स्म तपो राजन्बल्मीकेन समावृतः ॥ ४

अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।

आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५

तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ।

एकैव च सुता शुभ्रा सुकन्या नाम भारत ॥ ६

सा सखीभिः परिवृता सर्वाभरणभूषिता ।

चङ्क्रम्यमाणा बल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७

सा चैव सुदती तत्र पश्यमाना मनोरमान् ।

the first time) after 21. — ^a) S (first time) महा-
भाग (for कथं ब्रह्मन्). — ^b) Ś₁ सोमपीथिनौ; K₄ पाथिनौ;
B पीथिनौ.

Colophon om. in Ś₁ K_{1.2} B₄. — Major parvan :
Dn₂ D₆ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan : K_{3.4} D₁₋₃
(all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थ-
यात्रा (followed by सौकन्य in D₃); B (B₄ om.) Dc
Dn D_{4.6}, likewise, only सौकन्य. — Adhy. name :
K_{3.4} D₆ गययज्ञवर्णनं. — Adhy. no. (figures, words or
both): Dn₁ 120; Dn₂ 121 (as in text); Dn₃ S 122
(M₂ 124); D₁ 126. — Śloka no.: Dn D₁ 24.

122

1 ^a) B_{1.4} वै; D₃ तु (for [अ]भूच्च). — ^b) D₂ om.
from नाम up to वीर- (in 2^b). Ś₁ K Dc D_{1.3.5} नामतः;
B Dn D_{4.6} भारत (for भार्गवः); cf. 6^d, and v.l. — ^c)
Ś₁ K_{1.2} B₃ D_{3.5} सौम्य; B₂ Dn D_{1.4.6} तस्य (for सो-
स्य). — ^d) Ś₁ K महासुनिः (for द्युतिः).

2 D₂ om. up to वीर- (cf. v.l. 1). — ^b) D_{1.2}
तस्थिवान् (for पाण्डव). — ^c) K_{3.4} D_{1.2} T₂ G_{1.3} M₂

स बहून्कालान्; B सुचिरं कालम्. Dn D_{4.6} अतिष्ठत् चिरं
कालम्. — ^a) Ś₁ K D₆ मही- (for विशां). M₁ एकपादेन
भारत.

3 ^b) D_{1.2} वल्लीभिर् (for लताभिर्). K_{1.2} B_{2.4}
Dn D₄₋₆ इव; D₁ बहु; T₂ G₃ चाभि- (for अभि-). — ^d)
Some N MSS. लकैः (for लिकैः).

4 T₂ G₃ om. 4. — ^a) K₁ सु-; G₁ [अ]पि; G₄ च
(for स). — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ सर्वतः (K₄ संवृतः) (for
सर्वशः). — ^c) K₂ B₂ Dn D₄₋₆ G₄ तप्यते. K₁ T₁ ततो
(for तपो). B D (except D_{3.5}) G₄ घोरं (for राजन्).

5 ^b) K_{3.4} D₃ सर्यातिर्; S (except T₂ G₃) शर्या-
तिर्. — ^c) D₃ T₁ G₁ राजन् (for रम्यं).

6 ^c) Ś₁ K_{1.3.4} तु; D_{1.2} हि (for च). M₁ शुभा
(for सुता). B D_{4.6} T G₂₋₄ सुभ्रूः; Dc Dn सुभ्रूः; D_{1.2}
तासां; D₃ सिद्धा (for शुभ्रा). — ^d) Ś₁ K Dc D_{3.5}
नामतः; T₁ G₁ पार्थिव (for भारत); cf. 1^b, and v.l.

7 ^b) B Dn D_{4.6} दिव्या. — ^d) B₁ T₂ G₂₋₄ भार्गवं
सा; T₁ भार्गवं च (for वस्य). D_{1.2} ददर्श ह (for समा-
सदत्).

8 ^a) Ś₁ K₃ B₂₋₄ Dn₁ D₅ सुमतीः; K₂ Dn₂ D_{3.4.6}
मती (for दती). Dn₃ T₁ G₁ M₂ सा वै वसुमतीं तत्र;
D_{1.2} सा च कृच्छ्रमतीत्येवं. — ^b) K₄ वीक्ष्यमाना; B Dn

वनस्पतीन्विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥ ८
 रूपेण वयसा चैव मदनेन मदेन च ।
 बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९
 तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम् ।
 ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम् ॥ १०
 तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।
 क्षामकण्ठश्च ब्रह्मर्षिस्तपोबलसमन्वितः ।
 तामाबभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ॥ ११
 ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।
 कौतूहलात्कण्ठकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ॥ १२
 किं नु खल्विदमित्युक्त्वा निर्विभेदास्य लोचने ।
 अकुध्यत्स तथा विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ।
 ततः शर्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रं समावृणोत् ॥ १३
 ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे सैन्यमानाहदुःखितम् ।

तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥ १४
 तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः ।
 केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।
 ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्वत् ब्रूत माचिरम् ॥ १५
 तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विद्वोऽपकृतं वयम् ।
 सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ॥ १६
 ततः स पृथिवीपालः साम्रा चोग्रेण च खयम् ।
 पर्यपृच्छत्सुहृद्गर्गं प्रत्यजानन्न चैव ते ॥ १७
 आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् ।
 पितरं दुःखितं चापि सुकन्येदमथाब्रवीत् ॥ १८
 मयाटन्त्येह वल्मीके दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ।
 खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्वमन्तिकात् ॥ १९
 एतच्छ्रुत्वा तु शर्यातिर्वल्मीकं तूर्णमाद्रवत् ।
 तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं च भार्गवम् ॥ २०

C. 3. 10337
B. 3. 122. 22
K. 3. 123. 20

D₄. 6 S पश्यंती सु; D₁. 2 वनोद्देशे. Ś₁ K₃ B₁. 3. 4 Dc₁
Dn D₅ T₁ मनोरमां; B₂ T₂ G M₂ हरां; D₁. 2 रमं; D₄. 6
रमा. — °) T₁ G₄ वनस्पति. G₂. 4 प्रचिन्वन्ती; M प्रचि-
न्वाना.

9 B₃ om. 9-11. — °) M₂m सुकन्या (for रूपेण).
— °) Ś₁ K D₃. 5 सुरापान-; B₁ सुरूपेण; Dc संमोहेन;
D₁. 2 मधुपान- (for मदनेन). T₁ M₂ दमेन (M₂ मदेन)
मदनेन च.

10 B₃ om. 10 (cf. v.l. 9); M₁ om. 10^a-11^d. — °) G₄ चलंतीम् (for चरन्तीम्).

11 B₃ om. 11 (cf. v.l. 9); M₁ om. 11^{abcd} (cf. v.l. 10); K₃ om. 11^{cd}. — °) K₄ B Dc Dn D₃-6 विप्रर्षिस् (for ब्रह्मर्षिस्). D₁. 2 ब्रह्मर्षिः कामसंतप्तस्. — °) Ś₁ K₂ आभाषत; K₄ बभाषे च (for आबभाषे). — °) Ś₁ K₁. 2 तस्य (for चास्य).

13 °) D₁. 2 T₁ G₂ सहसा (for स तथा). D₁ नेत्रे;
T G₂. 3 M₁ विद्वो; G₄ विप्रो (for विद्धे). — °) D₁ विद्धे
(for नेत्रे). T₁ G₁ तथा नेत्रेतिमन्युमान्. — °) K₄
सर्याति; T₁ G₂ M शर्याति; G₁ शर्याति. — °) K₂-4
B D (except D₃) T₂ G₃ M न्मूत्रे.

14 °) D₁. 2 शकृन्मूत्रे ततो रुद्धे. — °) K₄ M₁ सैन्य-
मेत्याह दुःखितं; B₂ सैन्यमानाह दुष्कृतं; Dc D₁. 2. 4. 6 T G
M₂ सैन्यमासीत्सुदुःखितं. — °) Ś₁ K₂. 4 Dc D₁. 3 M₂

पर्यतप्यत; K₁ °पृच्छंश्च.

15 °) D₁. 2 ज्ञानाद्वाप्यथ वाज्ञानात्. — °) K₄ M₂
तदिदं; B₁. 3 तत्कृतं; Dc Dn D₂. 4 तद् द्रुतं (for तद्वत्).
D₁. 2 T G नानृतं (T₁ G₁. 2 तद् द्रुतं; T₂ G₃. 4 द्रुतं वै) वद-
तानघाः.

16 °) K₃ T₁ G₁. 2 M विद्वां (for विद्वो). D₁. 2
नानृतं करवामहे. — °) Dc₂ सर्वेषां वै (for सर्वोपायैर्).
— °) T₁ G₁ transp. भवान् and तद्. Ś₁ K Dc D₃. 5
समधि; G₄ तदभि (for तदधि).

17 °) D₁. 2 ततस्तु स महीपालः. — °) B₁ यं यं (for
पर्य-). B₂. 4 G₁ सुहृद्गर्गान्. — °) B₂ Dn D₄. 6 G₄ पर्यं
(for प्रत्यं).

18 °) K₁ अनाहार्ता; D₁. 2 परमार्त; T₁ आनाहार्ता;
G₂. 4 सा तदार्त (for आनाहार्त). G₄ ततः सैन्यं (for ततो
दृष्ट्वा). — Ś₁ om. 18^{bc}. — °) G₄ ततो दृष्ट्वा (for तत्सै-
न्यम्). — °) B D (except D₁-3) दृष्ट्वा (for चापि).
— °) D₁. 2 (with hiatus) सुकन्या इदमब्रवीत्.

19 °) Ś₁ K₁. 2 मया किलेह; K₄ मयाटन्ये हि; D₁. 2
मया भ्रमंत्या; D₃ मयागल्येह; G₂ मयाटन्या च. — °) Ś₁ K₁
G₁ दृष्ट्वा (for दृष्टं). — °) Ś₁ K₁. 2 D₁. 2. 5 खद्योतवनविज्ञा-
नात्; K₃. 4 वदवज्ञानात्; S वदभि (M₁ वि) ज्ञाय.

20 Ś₁ om. 20^{ab}. — °) B₂. 4 D₄. 6 transp. शर्यातिः
and वल्मीकं. K₄ Dc₃ सर्यातिर्; S (except T₂ G₃) शर्या-

C. 3. 10337
B. 3. 122. 22
K. 3. 123. 21

अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ।
अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ २१
ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृताम् ॥ २२
तामेव प्रतिगृह्णाहं राजन्दुहितरं तव ।
क्षमिष्यामि महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।

ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २४
प्रतिगृह्य च तां कन्यां च्यवनः प्रससाद ह ।
प्राप्तप्रसादो राजा स सैन्यः पुनराव्रजत् ॥ २५
सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २६
अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनसूयिका ।
समाराधयत क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

लोमश उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य सुराणामश्विनौ नृप ।
कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १

तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव ।
ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावश्विनाविदम् ॥ २
कस्य त्वमसि वामोरु किं वने वै करोषि च ।

तिर् (for शर्यातिर्). K₄ B₂. 4 Dc₁ अभ्यगात्; D₄. 6 अभ्य-
यात् (for आद्रवत्). — After 20^c, T₂ G₂₋₄ ins. :

595* चन्द्रादित्यसमप्रभम् ।

ज्ञानवृद्धं वयोवृद्धं.

[(L. 2) T₂ G₃ शील° (for वयो°).]

21 D₅ om. 21. — ^a) K₃ अयाचत स; M° चताथ
(for °चदथ). — ^b) Ś₁ K₁. 3. 4 Dc स महीपतिः (for
पृथिवी°). — After 21, D₃ ins. :

596* इमामेव च ते कन्यां ददामि सुदृढव्रत ।

भार्यार्थी त्वं गृहाणेमां प्रसीदस्व च भार्गव ।

22 After 22^{ab}, B D (except D₁₋₃. 5) ins. :

597* अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया ।

— ^a) Ś₁ K D₃ लोभमोहसमावृतां; D₅ समावृतः; M बुद्धि-
मोहबलात्कृतां.

23 °) B₂ Dn D₄. 6 क्षंस्यामीति (for क्षमि°).

24 Before 24, all MSS. except G₄ ins. (the super-
fluous) लोमश उ°.

25 °) T G तु (for च). — °) Ś₁ K D₃. 5 प्राप्ते
प्रसादे. K₄ राजन्स; B Dc Dn D₄. 6 राजा वै; D₁. 2
राजासौ; D₅ राजा च; T G राजर्षिः (for राजा स). — ^a)
K₂. 4 B D (except D₁. 2) T₂ G₃ पुरम् (for पुनर्). K₃
सैन्यः पुरमथाव्रजत्.

27 ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁. 2 अनसूयया; Dc₃ D₃ G₂. 4 M₁

अनसूयका; M₂ अनसूयता.

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₁. 2 T G₂₋₄ M₁
आरण्य. — Sub-parvan : B₄ T₁ तीर्थयात्रा, followed by
सौकन्य. Ś₁ K₁. 2 (all om. sub-parvan name) men-
tion only सुकन्योपाख्यान; K₃. 4 D₁. 5, likewise, only
लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य; and B₁₋₃ Dc
Dn₁. n₃ D₂₋₄. 6 T₂ G₃ only सौकन्य. — Adhy. name :
T G₃ सुकन्याप्रदानं. — Adhy. no. (figures, words or
both) : K₁ 27 (= 127); Dn₁ (sup. lin.) 121; Dn₂
122 (as in text); Dn₃ S 123 (M₂ 125); D₁ 127.
— Śloka no. : Dn 29; D₁ 31.

123

1 ^b) Ś₁ K Dc D₅ नासत्याव; B₂. 3 D₃. 4. 6 त्रिदश्याम्;
D₁. 2 पुराणाम्; G₁ सीराणाम् (for सुराणाम्). D₁. 2 उभौ;
G₁ तदा (for नृप).

2 ^a) D₅ नृप (for [हृ]दम्); cf. 1^b.

3 ^a) Ś₁ K₁. 2 अथ (for असि). — ^b) Ś₁ K D₃. 5
किं वनेस्मिन् (D₃ वनेस्मिन्कि) चिकीर्षसि; B Dc Dn D₄. 6
वनेस्मिन्कि करोषि च (D₅ वा); D₁. 2 किं चात्र क्रियते त्वया.
— °) Ś₁ K D₃. 5 इच्छाम (K₁. 2. 4° व) स्वां वयं ज्ञातुं; D₁. 2

इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३
ततः सुकन्या संवीता तावुवाच सुरोत्तमौ ।
शर्यातितनयां वित्तं भार्या च च्यवनस्य माम् ॥ ४
अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रूतां पुनरेव तु ।
कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥ ५
भ्राजसे वनमध्ये त्वं विद्युत्सौदामिनी यथा ।
न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भामिनि ॥ ६
सर्वाभरणसंपन्ना परमाम्बरधारिणी ।
शोभेथास्त्वनवद्याङ्गि न त्वेवं मलपङ्क्तिनी ॥ ७
कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगवहिष्कृतम् ॥ ८
असमर्थं परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते ।

साधु च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ।
पत्यर्थं देवगर्भाभे मा वृथा यौवनं कृथाः ॥ ९
एवमुक्ता सुकन्या तु सुरौ ताविदमब्रवीत् ।
रताहं च्यवने पत्यौ मैवं मा पर्यशङ्किथाः ॥ १०
तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिषग्वरौ ।
युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ॥ ११
ततस्तस्यावयोश्चैव पतिमेकतमं वृणु ।
एतेन समयेनैनमामन्त्रय वरानने ॥ १२
सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसंगम्य भार्गवम् ।
उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति ॥ १३
तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।
भर्त्रा सा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् ॥ १४

C. 3. 10360
B. HAPL. OM.
K. 3. 124. 16

ज्ञातुं त्वामिच्छतो भद्रे.

4 ^a) B Dc Dn D3. 4. 6 T2 G3 सत्रीडा (for संवीता).
— ^b) G4 उवाच च (for तावुवाच). D1. 2 उवाच सुरस-
त्तमौ. — ^c) K4 शर्याति-; T1 G2 M शर्याति-; G1 शर्यातेस्.
— ^d) B Dn D4. 6 transp. च and माम्. D3 तु (for च).
— After 4, S ins.:

598* नाम्ना चाहं सुकन्येति नृलोकेऽस्मिन्प्रतिष्ठिता ।

साहं सर्वात्मना नित्यं भर्तारमनुवर्तिनी ।

[(L. 1) M2 चापि (for चाहं). M1 transp. सुकन्येति
and नृलोकेऽस्मिन्. M1 च विश्रुता (for प्रति). — (L. 2)
T1 G1 M2 भर्तारं प्रति वि (G1 नि)ष्ठिता; M1 पतिं प्रति सुनि.]

5 ^a) Ś1 K D1-3. 5 ततो (for अथा). K3. 4 Dc
D3. 5 T G1. 2 M [ए]नां; T2 G3 [इ]मां (for [ए]तां).
— ^d) Ś1 K2 गताध्वरे; K3 त्मने; D3 धमे; D5 बुधे; S
गता वने (G1 वरानने).

6 ^a) Dc यं (for त्वं). Ś1 K1. 2 D3 भ्राजस्य (D3 से)-
स्मिन्वनोद्देशे; K4 B Dn D4. 6 भ्राजसेस्मिन्वने भीरु; D1. 2
भ्राजसे तनुमध्या त्वं. — ^b) = 3. 50. 12^d. K1. 2 B1. 2
सौदामनी. — ^c) G1. 2 तुल्यांगी (for तुल्यां हि). — ^d)
K1-3 D1 तव (for त्वया). K4 B1-3 D1 पश्यामि. B Dc
Dn D3-6 भाविनि (for भामिनि). — After 6, B D
(except D1-3. 5) S ins.:

599* अनाभरणसंपन्ना परमाम्बरवर्जिता ।

शोभयस्यधिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता ।

[(L. 2) S शोभसेभ्य (T1 G3 ह्य)धिकं. S एवम् (for वनम्).
T2 G3 पुनरलंकृता (for अप्यनलं).]

7 G4 om. 7^{ab}. — ^c) Ś1 K शोभेस्त्वम्; B2. 3 Dn
D1-4. 6 शोभसे तु (D1. 2 हि); D5 शुभे त्वं (for शोभे-
थास्तु). M2 अहीनांगी (for अनव). — ^d) G2. 4 त्वेव
(for त्वेवं).

8 ^c) D1-3 त्वमुपाससि; T2 G3. 4 त्वमुपास्यसि; G2 M1
त्वमुपासे हि (for त्वमुपास्से ह). — ^d) D3 G1 विवर्जितं.

9 ^b) Ś1 K Dc वा; Dn तु (for च). — ^c) Ś1 K D3
साद्य; B2 Dc Dn D1. 2. 4. 6 G1 सा त्वं (for साधु). Ś1
K1. 2 व्यसनम् (for च्यवनम्). — ^d) G2 M2 वरयैकं त्वम्
(for वरयस्यैकम्).

10 ^a) B D (except D1-3) [अ]पि (for तु). G1
सुकन्या चैवमुक्ता च; M2 एवमुक्ता तु सा कन्या. — ^c) D1. 2
प्रीत्या (for पत्यौ). Ś1 K1. 2 पत्यौ रताहं च्यवने. — ^d) Dc
नैवं (for मैवं). K3. 4 B2-4 D मां (for मा). Ś1 पहशं-
कतां (sic); K2-4 Dc D1. 2 पर्यशंकतां (Dc1 तं); B3
शंकितं; B4 परिशंकिथाः; D3 परिशंकितं.

11 ^b) M एवं (for आवां). B2 M2 देवभिषक्तसौ;
D3 देवौ भिषग्वरौ.

12 ^a) M त्वम् (for तस्य). — ^b) S एकतरं. B Dn
D4. 6 वृणीष्वान्यतमं पतिं. — ^c) Ś1 K1. 2. 4 आवाम्; Dc
एवम्; D1. 2 एव; T1 एतम्; T2 G3 इमम् (for एनम्). — ^d)
Ś1 K Dc Dn सुमध्यमे; B D4. 6 पतिं शुभे; D3 शुचिस्मिते
(for वरां).

14 K1 Dn1 om. (hapl.) 14^c-15^b. — ^c) D1. 2 S
transp. भर्त्रा and सा.

15 K1 Dn1 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14); — ^a) M1

C. 3. 10360
B. HAPL. OM.
K. 3. 124. 17

श्रुत्वा तदश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः क्रियतामिति ।
ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्त्व विशत्वपः ॥ १५
ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ।
अश्विनावपि तद्राजन्सरः प्रविशतां प्रभो ॥ १६
ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्ततः ।
दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
तुल्यरूपधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १७
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ।
यत्र वाप्यभिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

सा समीक्ष्य तु तान्सर्वास्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ।
निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वत्रे स्वकं पतिम् ॥ १९
लब्ध्वा तु च्यवनो भार्या वयोरूपं च वाञ्छितम् ।
हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥ २०
यथाहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ।
कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्या च प्राप्तवानि माम् ॥ २१
तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ।
मिषतो देवराजस्य सत्यमेतदब्रवीमि वाम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।
च्यवनोऽपि सुकन्या च सुराविव विजहतुः ॥ २३

ततो (for तद). Ś1 K2-4 Dn2. n3 D1-3. 5 T1
G2. 4 तच्छ्रुत्वा चाश्विनौ वा (Ś1 नोर्वा)क्यं. — ^b) Ś1 K2. 3
Dn2. n3 D1-3. 5 तस्यास्तौ; K4 T1 G2. 4 (by transp.)
तस्यास्तत्.

16 ^b) T G3. 4 M तत्; G1 तां (for ह). — ^a) K4
B2-4 Dn D4-6 T2 G1-3 M1 प्राविशतां; B1 Dc D1. 2
प्राविशतौ; G4 प्राविशतान्. B1 Dc D1. 2 उभौ; B2-4 Dn
D4. 6 M1 तदा (for प्रभो).

17 ^b) B Dn D4. 6 तदा; S त्रयः (for ततः). — ^c)
K3 D2. 5 चैव (for सर्वे). — ^e) N (except B1 D1) 'वेष'
(for 'रूप'). K1. 3 D1. 2. 5 सर्वे (for चैव).

18 After 18^{cd}, S (except G1) ins.:

600* तमश्विनोरन्यतमं च्यवनं वा मनस्विनि ।

[T1 G2 M यशस्विनि.]

— ^e) D1. 2 यं तु (for यत्र). K1. 4 B3 Dc D1. 2. 4. 6
चा (for वा). T1 G1 यमेवमभि; T2 G3 यमेव त्वं हि
कामासि; G2 यं त्वमेवाभि; G4 यमेव त्वभि. — ^f) Dc
D1. 2 S शुभा (T1 G1 वरा)नने (for सुशो).

19 ^a) K4 च (for तु). — ^c) K4 D1. 2 साध्वी; M1
हित्वा (for बुद्ध्या). — ^d) T G ततो; M देवौ (for देवी).
K3 D1. 2 S transp. स्वकं and पतिम्. K4 देवौ ताविदम-
ब्रवीत्. — After 19, K4 D2 ins.:

601* यद्यहं मनसा नान्यं पतिमिच्छे स्वकं विना ।

तेन सत्येन मे देवौ प्रयच्छेतां पतिं मम ।

[(L. 1) D2 यथाहमंगना नान्यं (for the prior half).]

— (L. 2) D2 स्वकं (for मम).]

K4 D2 cont.: D1 ins. after 19:

602* एवमुक्तौ तथा साध्व्या नासत्यौ सुरसत्तमौ ।

दर्शयामासतुस्तस्याः सुकन्याया भृगोः सुतम् ।

Thereafter K4 repeats 19^{cd} (!), and then cont.:

603* ततो देवाः सुतुष्टाश्च च्यवनं तं पतिं ददुः ।

21 ^a) Ś1 K1 यदर्थ; K3 D3 यदहं (for यथाहं).

22 ^b) Ś1 K1. 2. 4 D3 सोमपा (Ś1 पी)यिनौ.

23 ^b) D1. 2 जग्मतुस्ततः (for प्रति). — ^c) K3 B
D4. 6 च (for [अ]पि). — After 23, D1. 2 ins.:

604* तस्मिन्नेव सरस्तीरे विभ्रतौ रूपमुत्तमम् ।

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1 Dn2 D6 T2
G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan: M2 तीर्थयात्रा, followed
by सौकन्य. Ś1 K1. 2 (all om. sub-parvan name)
mention only सुकन्योपाख्यान; K3. 4 D1. 3, likewise,
only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य; and B Dc
Dn D2. 4-6, only सौकन्य. — Adhy. name: T2 G3 च्यवन-
रूपप्राप्तिकथनं; M2 च्यवनरूपलाभः. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn1 122; Dn2 123 (as in text);
Dn3 S 124 (M2 126); D1 128. — Śloka no.: Dn
25; D1 28.

124

1 Dn2 T G3 om. the ref. — ^a) B D (except
D3. 5) T2 (after corr.) G4 शुश्राव; T1. 2 (before corr.)
G1-3 M संश्रुत्य (for श्रुत्वा तु). K4 सयातिर्; S (except
T2 G3. 4) शय्यातिर्. — ^b) S (except M1) युवानं (for

१२४

लोमश उवाच ।

ततः श्रुत्वा तु शर्यातिर्वयःस्थं च्यवनं कृतम् ।
 संहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ १
 च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव ।
 रेमे महीपः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव ॥ २
 ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
 उपोषविष्टः कल्याणीः कथाश्रुते महामनाः ॥ ३
 अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसान्त्वयन् ।
 याजयिष्यामि राजस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥ ४
 ततः परमसंहृष्टः शर्यातिः पृथिवीपतिः ।
 च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५
 प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् ।
 कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६
 तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
 अद्भुतानि च तत्रासन्यानि तानि निबोध मे ॥ ७

अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ।
 तमिन्द्रो वारयामास गृह्यमाणं तयोर्ग्रहम् ॥ ८
 इन्द्र उवाच ।

उभावेतौ न सोमाहौ नासत्याविति मे मतिः ।
 भिषजौ देवपुत्राणां कर्मणा नैवमर्हतः ॥ ९

च्यवन उवाच ।

मावमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ ।
 यौ चक्रतुर्मा मघवन्वृन्दारकमिवाजरम् ॥ १०
 ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवम् ।
 अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरंदर ॥ ११

इन्द्र उवाच ।

चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।
 लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२

लोमश उवाच ।

एतदेव यदा वाक्यमाग्नेडयति वासवः ।

C. 3. 10383
B. 3. 124. 13
K. 3. 125. 13

वयःस्थं). — °) Ś1 K Dc D3. 5 M प्रहृष्टः; Dn G2 सु°
 (for सं°).

2 T1 M2 om. 2^{cd}. — °) B2. 3 D (except D1-3. 5)
 सभार्यः (for महीपः). MSS. शर्यातिः, शंयाति, etc.;
 hereafter these variants are completely ignored!
 — °) D1. 2 कृत्स्नां लब्ध्वे मेदिनी.

3 Ś1 om. 3^{cd}. — °) T2 G2-4 M2 कल्याणी. — °)
 S (except G1) कथां (for कथाश्). K3 B Dn D4. 6 मनो-
 रमाः (B1 महीपतिः) (for महा°).

4 °) Ś1 च्यवनश्च महाराजं प्रोवाच परि°. — °) B
 Dn1. n3 D4. 6 अव° (for उप°).

5 °) B Dc Dn D4. 6 अवनी° (for पृथिवी°).

6 °) S (except G4) याज्ञीये. — °) Ś1 K1. 2 D5
 °द्धिमान्.

7 °) D1. 2 T1 G1 अत्य (D1. 2 यान्य)द्भुतानि (for अद्भु-
 तानि च). — °) D1. 2 तानि मे गदतः शृणु.

8 °) Ś1 मा गृहाणे (sic); K1. 2 मा गृहाण; K3 D5
 गृह्णानं तु; B2-4 Dc Dn D4 गृह्णानं स (for गृह्य°). B1
 प्रतिग्रहं; D1. 2 तयोर्हविः; D5 तयोः सवः. K4 D1-3 मा गृहा-

णेतयोर्ग्रहं. — After 8, Ś1 reads 13^{cd}.

9 °) K2. 4 D5 नासत्यौ देवतास्विह (D5 °स्विनौ). — °)
 Ś1 K D3 देवतानां हि; B Dc Dn D4-6 दिवि देवानां; D1. 2
 देवलोकस्य (for °पुत्राणां). — °) T2 G3. 4 कर्मणां (for
 °णा). Ś1 K1. 2. 4 D1-3 तेन गर्हितौ; K3 B Dc Dn D4-6
 तेन नार्हतः (for नैव°).

10 Ś1 om. (hapl.) 10-12. — °) B Dn D4. 6
 महोत्साहौ; Dc नावमंस्था. — °) K4 D3 °वर्चसौ; D1. 2
 °संसतौ; T2 G3 °वत्तमौ; G4 °वित्तमौ.

11 Ś1 om. 11 (cf. v.l. 10). — °) K1 D5 ऋते
 त्वा; M त्वद्वते (for ऋते त्वां). D1. 2 तौ तस्माद्विबुधश्रेष्ठ.
 — °) M2 नैवा° (for वै ना°). B4 स्वरं; Dc2 T1. 2
 (before corr.) स्वयं (for सवम्). D1. 2 नेद्वग्वक्तुं त्वमर्हसि.
 — °) K3. 4 D3. 5 T2 G2-4 परंतप; Dc परंतपौ; D1. 2 सुरो-
 त्तमौ (for पुरं°).

13 °) D1 G1 यथा; T2 G2-4 तदा (for यदा). — °)
 K1. 2 S (except M2) वासवे; B Dn D4-6 देवराट् (for
 वासवः). — °) Ś1 T2 G2-4 तु तद्वाक्यं; D1 तु तं शक्रं; D2
 च तं शक्रं (for ततः शक्रं); cf. 14^a and v.l.

C. 3. 10383
B. 3. 124. 13
K. 3. 125. 13

अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३
ग्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ।
समीक्ष्य बलभिदेव इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।
वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५
एवमुक्तः स्मयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ १६
ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः ।
तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७
संस्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ १८
ततः कृत्या समभवद्वेषस्तस्य तपोबलात् ।
मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

- 14 ^a) Ś1 K1. 2 D1. 2 M1 ततः; K3. 4 सुतं (for तु तं). — ^c) M1 बलं (for बलं).
15 ^c) D1. 2 प्रेषयिष्यामि (for प्रहरिं). — ^d) D1. 2 दुरासदं (for अनुत्तमम्).
16 G1 om. 16^{ab}. — ^b) T2 G2-4 [अ]थ (for स). — Ś1 D1 T2 G3 (hapl.) om. 16^c-17^d.
17 Ś1 D1 T2 G3 om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{ab}) K3. 4 D1 कोपाद्वज्रमिदः (for वज्रं घोररूपं).
18 ^a) K2-4 B Dc Dn D3-6 तं (for सं-). G1 तं बाहुं (for च्यवनो). D1. 2 च्यवनः स्तम्भयामास. — ^b) D1. 2 जुहाव. T2 (by corr.) [S]नले. — ^c) B2 T2 (by corr.) कृत्यार्थं. D1. 2 स (for सु-). — ^d) Ś1 K1 देवान् (for देवं). D1. 2 देवेशं हंतुमुद्यतः.
19 ^a) D1. 2 तत्र (for ततः). Ś1 K D3. 5 तत्र कृत्यो-
द्भवो जज्ञे; B Dc D4. 6 ततः कृत्याथ संजज्ञे. — ^b) N (except D1. 2) मुनेस् (for ऋषेस्). — ^c) D1. 2 कायो (for वीर्यो). — ^d) T1 G1 महारवः (for सुरः). D1. 2 महा-
वीर्यो महाबलः. — ^e) Dc T G2. 3 तस्य (for यस्य). — ^f) Ś1 K1 वै; K4 D3 M नृ; D1. 2 स- (for तु). — After 19, Ś1 K1. 2. 4 D1-3 ins.:

605* तस्य प्रमाणं वपुषा न तुल्यमिह विद्यते ।

- 20 ^b) B2 D1. 2 M तीक्ष्णोद्ग्रहशनं; T1 तीक्ष्णं तद्दर्शनं;
G4 तीक्ष्णाग्रं दशनं. — ^c) Ś1 K D1-3. 5 हनुरेकः स्थितस्.
B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 M त्वस्य (for तस्य). — ^d) Ś1 K

शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ॥ १९
तस्यास्यमभवद्धोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ।
हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता ॥ २०
चतस्र आयता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ।
इतरे त्वस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ।
प्राकारसदृशाकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २१
बाहू पर्वतसंकाशावायतावयुतं समौ ।
नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्त्रमन्तकसंनिभम् ॥ २२
लेलिहञ्जिह्वा वक्त्रं विद्युच्चपललोलया ।
व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्गसन्निव जगद्धलात् ॥ २३
स भक्षयिष्यन्संक्रुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् ।
महता घोररूपेण लोकाञ्शब्देन नादयन् ॥ २४

D1-3. 5 भूमावेको दिवं गतः.

- 21 ^a) Ś1 K B Dn D1. 3-6 चा(K4 त्वा)यता (for आं). Dc आयताश्चतुरो दंष्ट्रा. — ^c) Ś1 K1. 2 B1. 2. 4 Dn D4. 6 T G3. 4 तस्य (for त्वस्य). — ^e) Ś1 प्राकार-
दशनां; K1. 3. 4 D3 शिखरां; K2 B Dc Dn D4-6 प्रासा-
दशिखरां; D1. 2 प्राकारपरिखां; T2 G3 M2 प्रासादसदृशां.
22 Dc2 om. 22^{ab}. — ^a) T G परिघसंकाशौ. — ^b) S व्यायतौ (for आयतौ). K2 चायुतं; D5 अयुतौ; T2 G3. 4 भीषणौ (for अयुतं). Ś1 समं; K2 शमं; G2 शतं (for समौ). — ^c) G1. 2. 4 शशिरविं (by transp.). — ^d) B Dn D4. 6 वक्त्रं कालाग्निसंनिभं.

23 ^b) K3. 4 D5 विद्युच्चलितं; D1. 2 विद्युच्चापलं; D3 विद्युच्चंचलं. — ^d) T2 G3. 4 जगद्धली.

24 ^a) Ś1 Dc D1. 2 सं- (for स). — ^c) Ś1 K1. 3. 4 D3. 5 घोरनादेन. — ^d) K3 B2 Dc D1. 2. 5 S (except M2) पूरं (for नादं).

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 Dn2 T G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan: N (om. sub-parvan name) mentions only सौकन्य (K4 D1 लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य). — Adhy. name: T2 G3 पुरंदर-
वज्रसंभनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 123; Dn2 124 (as in text); Dn3 S 125 (M2 127); D1 129. — Śloka no.: Dn D1 25.

१२५

लोमश उवाच ।

तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
 आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ १
 भयात्संस्तम्भितभुजः सृक्किणी लेलिहन्मुहुः ।
 ततोऽब्रवीदेवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥ २
 सोमार्हावश्विनावेतावद्य प्रभृति भार्गव ।
 भविष्यतः सत्यमेतद्रचो ब्रह्मन्ब्रवीमि ते ॥ ३
 न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष परो विधिः ।
 जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥ ४
 सोमार्हावश्विनावेतौ यथैवाद्य कृतौ त्वया ।
 भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५

सुकन्यायाः पितृश्चास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति ।
 अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ।
 तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेतद्यथेच्छसि ॥ ६
 एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ।
 स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरंदरम् ॥ ७
 मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
 अक्षेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ॥ ८
 तथा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ।
 अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥ ९
 विख्याप्य वीर्यं सर्वेषु लोकेषु वदतां वरः ।
 सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुरक्तया ॥ १०

C. 3. 10406
 B. 3. 125. 11
 K. 3. 126. 11

125

2 ^a) D₁. 2 स तथा (for भयात्सं). — ^b) Ś₁ K₁. 3. 4
 D₂ T₂ G₂. 3 सृक्किणी; B सृक्किणी; D₃ सृक्किणी; G₁ सृक्किणि;
 M₁ सृक्किणी; M₂ सृक्किणी. G₁. 4 परिलेहन् (for लेलिह-
 न्मुहुः). — ^c) D₅ पांडवेय (for देवराजश्). Ś₁ K D₃
 प्रणतोब्रवीत्पांडवेय (hypermetric!).

3 B₄ om. 3-4. — ^c) D₁. 2 भविष्येते वचः सत्यं.
 — ^d) Ś₁ K₁. 2 Dc सत्यं (for ब्रह्मन्). K₃. 4 B Dn D₁-6
 वचो विप्र (D₁. 2 सर्वमेतत्) प्रसीद मे.

4 B₄ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 मा (for
 न). — ^b) K₁. 2 D₃ भवति (for भवतु). T₁ G₂. 4 M₂
 एषोपरो (for एष परो). Ś₁ K D₁ तपोधन (for परो विधिः).
 — ^c) D₁. 2 स्वाहं (for चाहं). B₁ देवर्षे; B₂. 3 S ब्रह्मं
 (for विप्रं).

5 ^a) T₂ G₁-3 सोमपौ (for सोमार्हौ). — ^b) Dn D₅
 यथा वाद्य; G₁ तथै (for यथै). K₄ D₁-3 T₁ transp.
 कृतौ and त्वया. — After 5^{ab}, S ins.:

606* तथैव मामपि ब्रह्मन्ब्रूयसा योक्तुमर्हसि ।

— T₂ om. 5^c-6^f.

6 T₂ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^b) T₁ G (G₃ om.)
 M₂ transp. लोके and कीर्तिः. Ś₁ K₁. 2. 4 D₃ भवेदिति;
 K₃ D₁. 2 भविष्यति (for प्रथे). — ^c) D₁. 2 एवं; S
 (except G₃; T₂ om.) ततो (for अतो). D₁. 2 [ए]व (for

[ए]तद्). M प्रथितं (for विहितं). — After 6^{cd}, D₁. 2
 ins.:

607* इह रिरंसया देवाः पितरश्च महर्षयः ।

अर्चयन्ति महाप्राज्ञं कर्तुं तव महाबलाः ।

— ^f) B Dc Dn D₄. 6 S (except M₂; T₂ om.) एवं
 (for एतद्). Ś₁ K₁. 2 यदि (for यथै).

7 ^b) B Dn D₄. 6 भार्गवस्य (for च्यवं). — ^c) Ś₁
 K₁. 2 मन्युर्व्यपागमं; K₃ D₅ मन्युर्द्युपाशमं; K₄ D₃ मन्युर्व्य-
 पारमं; Dc G₂ स मन्युरगमं; D₁. 2 T₂ G₃ स मन्युरशमं;
 G₄ स मन्युर्व्यशमं; M शमं मन्युरगां.

8 ^d) K₁ D₁. 2. 4 पूर्वं (for पूर्व). D₁. 2 महात्मना
 (for पुनः पुनः).

9 ^a) B Dn D₄. 6 G₁ M₂ तदा मदं; Dc ततो मदं;
 D₁. 2 मदमेवं. Ś₁ K₁. 2 च (for वि). — ^c) B₁. 3 भ्यां
 सह देवाभ्यां.

10 ^{ab}) B D (except D₃. 5) T₂ G₂-4 transp. सर्वे
 and लोके. T₂ (before corr.) G₂. 4 ददतां (for वं).
 T₁. 2 (before corr.) वर. — ^c) G₄ तदारण्ये (for सहां).
 — ^d) B₂ Dc Dn D₁. 2. 4. 6 [अ]नुकूलया; D₃ [अ]नुरक्तवान्.

— After 10, D₁. 2 ins.:

608* अद्यापीह प्रगायन्ति गाथां तस्यैव धीमतः ।

तां श्रुत्वा चक्षुषोर्हानि नामुवन्तीह मानवाः ।

शर्याति च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ ।

ये भुक्त्वा संस्मरिष्यन्ति तेषां चक्षुर्न हीयते ।

तस्यैतद्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ।
 अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितृन्देवांश्च तर्पय ॥ ११
 एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भारत ।
 सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ।
 पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ॥ १२
 आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
 सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ।
 चैत्याश्चैते बहुशतास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १३
 एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।

वैखानसाश्च ऋषयो वालखिल्यास्तथैव च ॥ १४
 शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
 सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १५
 शंतनुश्चात्र कौन्तेय शुनकश्च नराधिप ।
 नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् ॥ १६
 इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
 आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्व युधिष्ठिर ॥ १७
 इह ते वै चरुन्प्राशन्नृषयश्च विशां पते ।
 यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः ॥ १८

11 ^b) D₁ M दिव्यं (for राजन्). T₁ G₁ विशां पते (for प्रकां). — After 11^{ab}, Ś₁ K D₃ read 13^{abcd}.
 — ^a) T₁ G₁ समर्चय (for च तर्पय). — After 11, T₁ ins.: 609* तर्पयाद्य पितृन्देवान्पयसा पावनेन च ।
 12 ^a) Ś₁ K₂ T₁ एतं; K₁ एवं (for एतद्). D₁ 2 एतत्पश्य च राजेंद्र. — ^b) K₁ B₄ Dc सिकताख्यं; K₃ शितिकाक्षं; K₄ D₃ शितिकण्डश; T₁ G M₁ सिकताख्यश् (G₁ सिकतस्य). D₁ 2 सितिकण्डस्य च प्रभो. — ^c) Ś₁ K₁ 2 कुरुन्दन; D₂ (by transp.) दर्शनं कुरु. — ^e) K₃ 4 महाभाग; D₃ T G महीपाल (T₁ G₁ च सर्वेषु) (for महाराज). — ^f) T₁ G₁ महाराज (for सर्वेषु च). Dc D₃ [ए]व; T₂ G₃ 4 [ए]षु (for च). D₃ [उ]दकं (for जलं). K₁ B Dc स्पृशन्. — After 12, K₁ 2 B₁ (om. line 3). 2. 3 (om. line 4) D (except D₁-3. 5) ins.:

610* स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन्सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत ।

संधिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।

अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशनः ।

अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ।

[(L. 1) B₁-3 यास्यसि (for प्राप्स्यसि).]

— After 12, the sequence in D₁ is 13^{ef}-14^{ab}, 13^{abcd}, 610*, 14^{cd}, 15 etc.

13 Ś₁ K D₃ read 13^{abcd} after 11^{ab}. For sequence in D₁ cf. v.l. 12; D₂ reads 13^{abcd} after 14. — ^a) Ś₁ K₁ T₂ G₂ 3 M अर्चीक; B₃ D₁ G₁ आर्चिक; Dc₂ आवीकः. — ^c) Ś₁ K₁ नित्याश; K₄ याज्याश; D₁ चित्याश; T₁ G₁ चित्याश; M₁ चित्यश; M₂ चित्यश (for चैत्याश). B₁ 4 Dc चैव; T₁ G₁ 2. 4 M₁ चैता; M₂ corrupt (for चैते). Ś₁ K₁ D₃ बहुमतास; K₂ B Dc Dn D₄ 6 विधास; M₁ शिवास.

14 For sequence in D₁ cf. v.l. 12. — ^a) K₁ 2

D₃ 5 S चंद्रसरो; B₂ चंद्रमसं. K₁-3 D₃ 5 राजन्; S नित्यं (for तीर्थ). — ^b) K₃ D₅ S अर्चयन्त्य (K₃ आजहुः ऋ; D₅ आजहन्) षयः सदा. — ^c) K₃ 4 B Dc Dn D₂ 4. 6 वाल (K₄ B Dc₂ लि) खिल्याः; D₁ पुरा केचिद्; M पुराणाश्च (for च ऋषयो). T G वैखानसप्रभृतयो. — ^d) K₃ 4 B Dc Dn D₂ 4-6 पाव (K₃ Dc परा; K₄ D₅ पारा) का वायुभोजनाः. — After 14, D₂ reads 13^{abcd}.

15 Cf. 381* and note thereon. — Ś₁ om. 15^{ab}. — After 15^{ab}, B₂ ins.:

611* आदिसिद्धानि कौन्तेय न विद्वस्तत्र कारणम् ।

[Cf. Nil.'s gloss on B. 3. 125. 18, and on B. 3. 82. 38.]

16 ^a) Dc Dn₂ n₃ D₄ 6 शांतनु°. B Dc Dn D₄ 6 राजेंद्र (for कौन्तेय). — ^b) N (except K₂ Dc) नराधिपः. — ^d) Dc प्राप्य; D₁ 2 M₁ प्राप्तौ (for प्राप्ताः).

17 ^a) S नित्याश्रया. — ^b) K₃ D₃ M सहर्षिभिः (for मं). — ^c) Ś₁ अर्चीकपर्वतौ तेषु; K₁ 2 अर्चीकपर्वतश्रेष्ठ; K₃ D₅ आर्चीकपर्वते पुण्ये; K₄ D₁-3 आ (K₄ अ) र्चीकपर्वते रम्ये; T₂ G आर्ची (T₂ G₃ अर्ची; G₁ आर्चि) के पर्वतवरे. — ^d) K₁ 4 तान्नमस्य; K₂ मान्नमस्य; K₃ Dc D₃ तान्नमस्य; D₁ 2 स्थानमस्ति; T₂ G₂ 3 ते यजंते; G₄ ते युज्यंते (for तान्यजस्व).

18 ^a) T₁ इह कृत्स्नं; G इतरे वै (for इह ते वै). Ś₁ K₁ 2 Dc (Dc₁ as in text) D₃ चरवः कार्याः; K₃ न वचः कार्याः; K₄ D₁ 2 तरवः कार्याः; B₁ वै चरुः कार्यः; D₅ च तपः प्राशनः; M₁ वै चरुप्राशाः; M₂ वै चरुन्प्राशः (for वै चरुन्प्राशन्). — ^b) Ś₁ K Dc D₁ 3 अ (K₁ 4 D₃ आ) तिथेयाः (K₃ आतिथ्यं च); B₁ आतिथेयः; D₅ तिथयश्च; S त्रिदशाश्च (M₁ स्थिताश्चैव) (for ऋषयश्च). — After 18^{ab}, T G read 20^{cd}-21^{ab}. — ^c) K₁ Dn₃ D₅ G₂ 4 M₂ स्रोता (for स्रोताः). — ^d) T G₃ 4 कृष्णा. D₃ खिह; T₂ G₂-4 चैव

यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
सर्वे चात्र गमिष्यामः सुकृशाः सुतपस्विनः ॥ १९
एतत्प्रसन्नवर्णं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजाधिप ।
यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥ २०
इह ते न्यवसन्नाजन्क्षान्ताः परमधर्मिणः ।

मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ २१
एषा सा यमुना राजत्राजर्षिगणसेविता ।
नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥ २२
अत्र राजा महेष्वासो मान्धातायजत स्वयम् ।
सहदेवश्च कौन्तेय सोमको ददतां वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

युधिष्ठिर उवाच ।

मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
कथं जातो महाब्रह्मन्यौवनाश्चो नृपोत्तमः ।
कथं चैतां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः ॥ १

यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ॥ २
यथा मान्धातुशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ३

C. 3. 10426
B. 3. 126. 3
K. 3. 127. 4

(for चेह). K₄ D₁ तपोरताः; S तपोधनः (T₂ G₃ नाः; G₁ रः).

19 ^b) Ś₁ K₁₋₃ B D₁ कर्षण. — ^d) B Dc Dn D₄. 6 त्वयैव सह पांडव.

20 ^a) K₄ B₂. 4 D₁ प्रश्रवणं. — ^b) B Dn D₄. 6 मनुजेश्वर (B₁ पुरुषर्षभ) (for मनुजा). — ^{cd}) S अत्र (for यत्र). D₁. 2 अत्र धाता च वरुणो मित्रश्च स्वर्गमागताः.

21 ^a) Ś₁ निवसन्; B Dn D₄. 6 [S]प्यवसन् (for न्यवसन्). — ^b) K₁ क्षतः; K₂ धृतौ (sic) (for क्षान्ताः). D₁ कांक्षंतः सिद्धिमुत्तमां; D₂ कांक्षितः सिद्धिमुत्तमं; S कांक्षंतः सर्वं (M 'ह')धर्मिणः. — ^c) Ś₁ K₁. 2 ऋद्वुद्धीनाम्; K₃ D₆ मृदुबुद्धीनाम् (for ऋजु). — ^d) D₂ S शिवः (for शुभः).

22 ^b) K₃ B Dc₁ Dn D₄₋₆ महर्षिं (for राजर्षिं). — ^c) D₁₋₃ नानायूपं. D₁₋₃ S पुण्या (for राजन्). — ^d) D₁₋₃ S सर्वं (for पुण्या).

23 ^a) T₁ अत्रारामे महातेजाः. — Ś₁ K₁. 2 om. 23^{cd}. — ^c) K₃ Dn D₄. 6 M साहदेविं; B Dc सह देवै (Dc₂ इह देवि); D₆ (m as in text) साहदेवि. B₂ विक्रान्त; D₁. 2 M₂ राजेन्द्र (for कौन्तेय). — ^d) Dc D₁. 2 S (except T₁ G₁ M₁) वदतां (for दं). D₁. 4 G₂ M₂ वर.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: B₄ M₁ तीर्थयात्रा (followed by लोमशतीर्थयात्रा and सौकन्य in B₄ and only सौकन्य

in M₁). Ś₁ K₁. 2 B₁₋₃ Dc Dn D₂₋₄. 6 G₂ M₂ (all om. sub-parvan name) mention only सौकन्य; K₃. 4 D₁. 5, likewise, mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य. To सौकन्य, K B₁. 3. 4 Dc D₁₋₃. 5 G₂ M add समाप्त. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ 124; Dn₂ 125 (as in text); Dn₃ S 126 (M₂ 128); D₁ 130. — Śloka no.: Dn 26; D₁ 28.

126

1 ^a) K₃ Dc D₁ T₁ राजशार्दूल. — ^c) Ś₁ K₁. 2 महेष्वासो; S (except G₄ M₂) महान्ब्रह्मन्. — ^d) D₁. 2 M₁ युवनाश्वा (D₂ श्व)न्; G₄ M₂ यु (M₂ य)वनाश्चो. B₂ T₁ G₁ महीपतिः (for नृपो). — ^e) K₁ Dn D₂. 4. 6 चैनां; B₁. 4 Dc चैव; T G च तां (for चैतां). B₁. 4 Dc पदं (for परां). B₁ कष्टां; D₃ कीर्ति; S ख्यार्ति (for काष्ठां).

2 K₃ om. 2^{cd}. — After 2, S ins.:

612* सत्यकीर्तेर्हि मान्धातुः कथ्यमानं त्वयानघ ।

3 ^a) D₃ पादं (for शब्दं). Ś₁ K₁. 2. 4 स; K₃ D₃. 5 वै (for च). — ^b) Ś₁ K₁. 2 तुल्यः (for तस्य). K₃ क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः; D₃. 5 लोकेषु परिगीयते. — K₃ om. 3^{c-4d}; D₆ om. 3^{cd}.

4 K₃ om. 4 (cf. v.l. 3). — After 4^{ab}, B₁. 4 ins.:

613* यथा चासौ समभवच्चरितं तस्य धीमतः ।

लोमश उवाच ।

शृणुष्वहो राजन् राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 यथा मान्धातुशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ४
 इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ।
 सोऽयजत्पृथिवीपालः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ५
 अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
 अन्यैश्च क्रतुभिर्मुख्यैर्विविधैरामदक्षिणैः ॥ ६
 अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा दृढव्रतः ।
 मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह ॥ ७
 शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मना ।
 पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥ ८
 तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः ।
 इष्टिं चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ९
 संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ।

तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ।

यत्प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ॥ १०
 तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुषुपुस्ते महर्षयः ।
 रात्रिजागरणश्रान्ताः सौद्युम्निः समतीत्य तान् ॥ ११
 शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पानीयार्थी भृशं नृपः ।
 तं प्रविश्याश्रमं श्रान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत ॥ १२
 तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
 नाश्रौपीत्कश्चन तदा शकुनेरिव वाशितम् ॥ १३
 ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत् ॥ १४
 स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तो महीपतिः ।
 निर्वाणमगमद्वीमान्सुसुखी चाभवत्तदा ॥ १५
 ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त ऋषयः सनराधिपाः ।
 निस्तोयं तं च कलशं ददृशुः सर्व एव ते ॥ १६

— °) D₃ स (for वै). — °) D₂ M लोकेस्मिन्. Ś₁ K₁. ३
 परिकीर्त्यते. D₃ तस्य शक्रसमद्युते: (= ३^b).

5 5^a = 1. 91. 1^a. — 5^d = 1. 144. 16^d.

6 °) S (except M₂) प्राप. Ś₁ K₁ वर. — °) Dc
 D₁. २ अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैर्. — °) B Dn D₆ अजयत्स्वाप्तं;
 Dc मुख्यैश्चैवाप्तं; D₁. २ अवाप्तवरं.

7 °) Ś₁ K Dc D₁₋₃. ६ स (K₁ सु); B₁. ३. ४ च (for
 तु). — °) Ś₁ K Dc D₁₋₃. ६ सु (for स). B Dn D₄. ६
 महाव्रतः; Dc₂ दृष्टं (for दृढं). — °) K₁ T₁ वने (for वन).

8 Ś₁ om. 8^a. — °) B₁. ४ Dn D₄₋₆ M₂ आत्मवान्
 (for आत्मना). — After 8^{ab}, K₂ B Dc Dn D₃
 (marg.). ४. ६ ins.:

614* स कदाचिन्नृपो राजशुपवासेन दुःखितः ।

— °) D₁. २ शुष्ककण्ठः सन्; T G पिपासुः शुष्कं (T₁ खिन्नं).

9 °) Ś₁ K D₃. ६ भृगुरप्यथ. — °) Ś₁ सौद्युम्नो; K₁
 'ज्ञो'; K₄ 'ज्ञैर'; M₂ 'ज्ञं. — °) B₃ महर्षेः.

10 °) G₂. ४ शक्रसमद्युति. — After 10, S ins.:

615* तद्वारि विधिवद्राजन्यस्मिन्नासीत्सुसंस्कृतम् ।

[T₁ रात्रौ पिहितं; G₄ वारि विहितं (for वारि विधिवद्).]

11 °) K₁. २ रात्रि (K₂ 'त्रि') जागरणश्रान्ताः; K₃. ४ Dc
 D₂. ३. ६ M₁ रात्रिजागरणश्रान्तान्; B₄ T₁ G₂ 'श्रान्तः; Dn D₄
 G₁. ४ 'णाच्छ्रान्तान्; D₁ रात्रौ जागरणश्रान्ताः; D₂ रात्रौ राजन्सु-
 विश्रान्ताः; D₆ रात्रिजागरणाच्छ्रान्ताः. — °) Dc समतीतवान्;

T₁ स तु पार्थिवः; T₂ G₁₋₃ स च पार्थिवः; M₁ समुपेत्य तान्
 (for समतीत्य तान्). K₃. ४ D₃. ६ युवनाश्वोभ्यतीत्य तान्;
 D₁. २ सुषुपुः स (D₂ सं)हिता नृप.

12 °) D₁. २ ततो राजन् (for पिपा°). — °) Some
 MSS. पानीयार्थं. — °) K₄ D₃ सं; D₁. २ स (for तं).
 B₂₋₄ Dc Dn D₄. ६ शान्तः (for श्रान्तः). — °) Ś₁ K₁. २. ४
 B₁. ४ Dc D₁. २ पानीयं सम (B₄ 'यमन्व')याचत; K₃ D₆ वार्थ-
 याचत पार्थिव.

13 °) K₃. ४ Dc transp. शुष्केण and कण्ठेन. — °)
 K₃. ४ D₃ गिरं; M₂ ततः (for तदा). D₁. २ नाश्रौषन्मुनयो
 राजन्. — °) K₂. ४ D₂ वासितं; B₂ Dc D₄₋₆ वासतः;
 B₄ भाषतः; Dn M₂ वाशतः; D₁. ३ भाषितं (for वाशितम्).

14 °) K₃ वारिपूर्णं; D₁. २ तोयं. — °) Ś₁ जलं (for
 पीत्वा). Ś₁ पीत्वा; K₁. २ चैनं; T₁ चांगो; T₂ G₂₋₄ चापो
 (for चाम्भो). B₁. ३ Dc Dn₂ व्यपासृजत्; T₁ [S]प्यवासृ°;
 T₂ G₃ ह्यवासृ°; G₂. ४ [S]भ्यवासृ°.

15 °) Ś₁ K D₃. ६ पीत्वा तु (for स पीत्वा). D₃ वारि
 (for तोयं). — °) D₁. २ परं निर्वाणमगमत्. — °) K₃. ४
 B₄ स सुखी; M₂ स सखी (for सुसुखी). D₁. २ सुखी चैवा-
 भवत्तदा.

16 °) K₁. २ G₃ स नराधिपः; D₃ 'धिपं; G₂ M₁ ते
 नराधिप. B₂₋₄ Dc Dn D₄. ६ मुनयः सतपोधनाः. — °)
 D₁. २ T₂ G₄ तत्र (T₂ G₄ 'च्च') कलशं; T₁ तत्र ददृशुः; G₁

कस्य कर्मदमिति च पर्यपृच्छन्समागताः ।
 युवनाश्वो मयेत्येव सत्यं समभिपद्यत ॥ १७
 न युक्तमिति तं प्राह भगवान्भार्गवस्तदा ।
 सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृताः ॥ १८
 मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ।
 पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम ॥ १९
 महाबलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
 यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥ २०
 अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ।
 अब्रह्मणं त्वया राजन्नयुक्तं कृतमद्य वै ॥ २१
 न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
 नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृतवानसि ॥ २२

पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
 आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ।
 ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमेवंवीर्यं जनयिष्यसि ॥ २३
 विधास्यामो वयं तत्र तवेष्टिं परमाद्भुताम् ।
 यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ॥ २४
 ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 वामं पार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्य इवापरः ॥ २५
 निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ।
 युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २६
 ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ।
 प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ॥ २७
 मामयं धास्यतीत्येवं परिभाष्टः स वज्रिणा ।

C. 3. 10453
 B. 3. 126. 30
 K. 3. 127. 31

कलशं तत्र (for तं च कलशं). — ^a) T₁ सर्व एव महामते.
 17 ^a) K₂ B₂₋₄ Dn D₄₋₆ ते (for च). — ^b) D₁. 2
 T₂ G₂₋₄ समाहिताः. — ^c) B Dc Dn D₃. 4. 6 G₂ मम;
 D₁. 2 [अ]हम् (for मया). K₂ B D (except D₃) T
 G₃. 4 [ए]वं (for [ए]व). — ^d) T₁ G₁ सर्व (for सत्यं).
 18 ^b) Ś₁ K D₃. 5 M₁ वै (M₁ स) भृगुस् (for
 भार्गवस्). — ^c) K₃ सुतार्थे; D₁ सुतीर्थ (for सुतार्थ). Ś₁
 K₁. 2 संभृता (for स्थापिता). Dc च (for हि). — ^d) Ś₁
 K₁. 2 संयुताः (for 'भृताः').
 19 ^a) Ś₁ K₁ यत्रा° (for ह्यत्रा°). — ^b) K₁. 2 युक्ताय
 (for आस्थाय). Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 केवलं (for दारुणम्).
 — ^c) T₂ G₁₋₃ अस्व (for तव). — ^d) K₁. 2 Dn₃ T G
 'क्रमः; D₃ 'क्रमं.
 20 ^a) D₁. 2 महाबाहुर; T G 'कायो (G₄ 'वीर्यो); M₁
 'बाहो (for महाबलो). T₂ G₃ महायोगस्; G₄ 'कायस्; M₂
 तपोवीर्यस् (for महावीर्यस्). — ^b) D₁. 2 सुतो बल°; S
 तपोयोग°. — ^c) Ś₁ Dc अति (for अपि).
 21 ^c) K₂ B₄ Dc D₃₋₆ अब्रह्मणात्. D₁. 2 आपः
 पीतास्त्वया राजन्. — ^d) K₃ D₅ अन्यथैवोपपादितं.
 22 T₂ om. 22^a-23^d. — ^{ab}) Ś₁ K Dc D₃. 5 transp.
 शक्यं and कर्तुं. B₁ एवं (for एतत्). T₁ G₁ कर्म ततो
 (for कर्तुमतो). — ^c) D₁ किं तु; D₂ किं नु (for नूनं).
 K₁ चैव कृतं; D₃ कर्म°; T₁ M₂ देव° (for दैव°). D₁. 3
 मन्ये (for ह्येतद्). — ^d) K₁ एव; S (G₃ om.) एतत्
 (for एवं).
 23 T₂ om. 23^{abc} (cf. v.l. 22); K₄ om. 23. — ^a)

Ś₁ K (K₄ om.) D₃. 5 यत् (for याः). — ^c) Ś₁ K₁. 3 D₃
 महावीर्यं. — ^d) K₁ मत्तपोवीर्यसंभृताः; D₁. 2 S (T₂ om.)
 न युक्तं कृतमद्य वै. — ^e) Dc D₁ ताभिस; D₃ तेभ्यस्; G₂. 3
 M तस्मात् (for ताभ्यस्). — Ś₁ om. (hapl.) 23^f-24^e.
 — ^f) D₁. 2 अति° (for एवं°). B Dc Dn D₄. 6 ईदृशं
 जनयिष्यसि.
 24 Ś₁ om. 24^{abc} (cf. v.l. 23). — ^a) K Dc D₁₋₃. 6
 चात्र; S तात (for तत्र). — ^c) K₃. 4 ततः; Dc₁ यस्य; Dc₂
 यस्त्वं; M यदा (for यथा). — After 24, K₂ B Dc Dn
 D₄. 6 ins. :
 616* गर्भधारणजं वापि न खेदं समवाप्स्यसि ।;
 while D₅ ins. :
 617* इति श्रुत्वा वचस्तस्य राजा त्विति तथाब्रवीत् ।;
 and, finally, S ins. :
 618* न च प्राणैर्महाराज वियोगस्ते भविष्यति ।
 [M₁ तदा; M₂ तथा (for न च).]
 25 ^c) K₃. 4 B₁. 3 D₃ T₂ G₁₋₃ वामपार्श्वं; D₁. 2 वामं
 कुक्षि. — ^d) M₂ स्थितः (for सुतः). K₁ सद्य (for सूर्य).
 B Dn D₄. 6 स्थितः (for [अ]परः).
 27 D₂ om. 27^{ab} (along with 26^{bcd}). — ^a) Ś₁
 तस्य (for ततः). — After 27^{ab}, K₁. 2 B₂₋₄ Dc Dn
 D₄. 6 ins. :
 619* ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन्धास्यतीति किम् ।
 [K₁. 3 Dn₁. n₂ Dc₁ कं; Dc₂ के (for किम्).]
 — T₁ om. 27^c-29^b. — ^c) Ś₁ कृतोस्या°; D₁. 2 च तस्या°
 (for ततोऽस्या°). — ^d) D₁. 2 शिशोः (for शक्रः). T₂

C. 3. 10453
B. 3. 126. 31
K. 3. 127. 31

मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ २८
प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा ।
अवर्धत महीपाल किष्कूणां च त्रयोदश ॥ २९
वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम् ।
उपतस्थुर्महाराज ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥ ३०
धनुराजगवं नाम शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये ।
अमेघं कवचं चैव सद्यस्तमुपसंश्रयन् ॥ ३१
सोऽभिषिक्तो मधवता स्वयं शक्रेण भारत ।
धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३२
तस्याप्रतिहतं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३३

तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३४
चित्तचैत्यो महातेजा धर्मं प्राप्य च पुष्कलम् ।
शक्रस्यार्धासनं राजल्लब्धवानमितद्युतिः ॥ ३५
एकाह्वा पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता ।
निर्जिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३६
तस्य चित्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत्किंचिदनावृतम् ॥ ३७
तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
ब्राह्मणेभ्यो महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ३८
तेन द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महात्मना ।

G1-3 स्वामभिसंदधात्; M समभिसंदधात्.

28 T1 om. 28 (cf. v.l. 27). — ^a) G2 M [ए]व (for [ए]वं). — ^b) K3. 4 D1-3 परिभाष्य स; B Dc Dn D4. 6 भाषिते चैव; T2 G भाषितं चैव; D6 परिष्वज्य च (for परिभाष्य: स as in Ś1 K1. 2). D1-3 वज्रभृत् (for वज्रिणा). M परितुष्ट इवाभवत्.

29 T1 om. 29^{ab} (cf. v.l. 27). — ^b) K1. 2 Dc2 आसाद्य स; D6 प्रस्थाप्य स (sup. lin. समासाद्य); T2 G3 आस्वाद्यास्य (for आस्वाद्य स). — ^c) B2-4 Dc Dn D4. 6 G4 M3 महातेजाः; D3 T2 G3 महीपालः. — ^d) B Dc Dn D4. 6 किष्कूत्राजन्; T2 G3 णां स्स; G1 शिशुनाशु; M किष्कूणां तु (for णां च). Ś1 K D1-3. 5 किष्कूनथ चतुर्दश.

30 ^a) T1 सधनुर्वेदं; M2 तु धनुर्वेदः. — ^b) T2 G2-4 सर्वाण्यं (for दिव्यान्यं). — ^c) Ś1 K1. 2 M महात्मानं; T2 G3 महाराजं. — ^d) K3 ध्यातं मात्राणि; B2 Dn D4. 6 T2 G3 ध्यातमात्रस्य; Dc ध्यानमात्रस्य; T1 जातमात्रे च.

31 ^a) D1. 2 चाजगवं (for आजं). B Dc Dn D4. 6 आजगवं नाम धनुः. — ^c) D3. 6 G1 M1 अमेघः. D1. 2 चैवं (for चैव). — ^d) Ś1 K B Dc Dn D3-6 उपशिष्रियुः; T1 उपसंश्रयात्; G2 M1 समुपाश्रयन् (for उपसंश्रयन्). D1. 2 उपतस्थे नराधिप.

32 ^a) K3 S (except G4 M2) भगं (for मघं); cf. v.l. 3. 51. 14. 18. — ^c) K4 D3 कर्मणा (for धर्मेण). S [ए]वाजयं (M2 [अ]पालयं) (for व्यजयं). — ^d) D1. 2 च क्रमैः (for विं).

33 ^b) Ś1 K1. 2 प्रवर्तत. — ^c) Ś1 K1. 2 राज्यं च; K3. 4 D1. 3. 5 सर्वाणि (for राजर्षिं).

34 ^a) K4 [ए]षा; T2 G3. 4 [ए]व (for [इ]यं). — ^c) K1. 2 बहुभिर् (for विविधैर्). — ^d) Ś1 K1. 2 विविधैः (for बहुभिः). Ś1 K1. 2 त्वाप्तं; K3 D1. 3 T G1-3 चाप्तं; K4 G4 भूरिं (for स्वाप्तं).

35 ^a) K1 चित्तचित्यो; K2 D3. 5 S कृतकृत्यो (M2 चिताश्चित्यो); K3. 4 चैतनित्यो; B4 चित्रचित्यो; D1. 2 विनिवृत्तो (for चितं). — ^b) K3. 4 D5 सु; D1. 2 [ए]व; D3 स (for च). B Dc Dn D4. 6 धर्मान्प्राप्य च पुष्कलान्. — ^c) Ś1 K1 शक्रस्य शासनं; K3 D5 शक्रस्याराधनं. Ś1 K D3. 5 चैव; D1. 2 राजा (for राजन्). — ^d) Ś1 K1. 2 G4 प्राप्तं (for लब्धं).

36 ^a) B Dn D4. 6 एकाह्वात् (for ह्वा). K3 D5 एकाहेन मही तेन. — ^b) M2 वै तदा (for धीमता). D1. 2 वीर्येणामितद्युद्धिना. — ^c) B2 Dn D4. 6 विजिता (for निर्जिता). Ś1 K2 राजन्; K1 तेन; D1. 2 तस्य (for एव). — ^d) K2 M पट्टना; K3 D5 सवनाकरपत्तना; D1. 2 स्थिताः सर्वे महीक्षितः.

37 Dc2 om. 37^a-38^a. — ^a) K1. 2 B Dc1 Dn D1-4. 6 चैत्यैर्; T2 G3 चित्रैर् (for चित्यैर्). K4 ब्राह्मणेभ्यो महाराज. — ^c) D1. 2 व्याप्ता मही महाराज. — ^d) T1 काचिद् (for किंचिद्). B2 अनामयं; T G1-3 M असंवृता (M तं); G4 अनावृता (for अनावृतम्).

38 Dc2 om. 38^a (cf. v.l. 37). — ^a) B1 ततः (for तेन). Dc1 [अ]वृद्धं (for पद्मं). — ^c) B Dn D1. 2. 4. 6 ब्राह्मणानां.

39 ^b) Ś1 K1. 2 अनावृष्टौ. T G नराधिप (for महां). — ^c) Ś1 वृष्टयं; B4 णि (for णं). K3 T2 G3 वृष्टिं सस्य-

वृष्टं सस्यविवृद्धर्थं मिषतो वज्रपाणिनः ॥ ३९
तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
गर्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४०
प्रजाश्चतुर्विधास्तेन जिता राजन्महात्मना ।
तेनात्मतपसा लोकाः स्थापिताश्चापि तेजसा ॥ ४१

तस्यैतदेवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
पश्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४२
एतत्ते सर्वमाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् ।
जन्म चाग्र्यं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

युधिष्ठिर उवाच ।
कथंवीर्यः स राजाभूत्सोमको वदतां वर ।
कर्माण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
लोमश उवाच ।

युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥ २
स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
कंचिन्नासादयामास कालेन महता अपि ॥ ३

C. 3. 10472
B. 3. 127. 3
K. 3. 128. 3

ससृद्ध्यर्थः; B₂ वृष्टि समाधिबृं; Dc वृष्टिसस्याभिबृं; D₂ इष्टं
च सस्यवृं; G₁. 2 M वृष्टं सस्य (G₁ सर्व)समृ. — ^a T₁
G₁ वृत्रवैरिणः (for वज्रं).

40 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 D₃ तेनासौ (K₄ D₃ न वै) तुमुले
युद्धे. — ^b) K₁. 2 गां (K₁ गं)धर्वाधि. — ^c) Ś₁ K₁ निश्चितैः
(for निहतः).

41 ^a) D₁. 2 चापि (for तेन). — ^b) Ś₁ K₁. 3. 4 D₆
कृताः; K₂ B₃ Dn D₄. 6 त्राताः (for जिताः). K₄ तेन (for
राजन्). B₁. 3 Dn D₄-6 कृतात्मना (for महा). D₁-3
पालिता सुमहात्मना. — ^c) Ś₁ K₂. 4 D₃ T₂ G₂-4 तेन स
तपसा; K₃ स्वेनापि तपसा; B₄ तेनार्थः; D₅ स्वेनाति; T₁
तेनार्थः; G₁ तेनात्य. — ^d) Ś₁ K₁. 2 B Dn D₄. 6 तापि-
ताश् (for स्थापिताश्). K₃ D₅ च महौजसा; K₄ D₃ चामि-
तौजसा; B Dc Dn D₄. 6 M₁ चातितेजसा; T G₂. 3 M₂
चात्मतेजसा.

42 D₁ om. 42^{ab}. — ^b) B₂ D₁ S आदित्यतेजसः
(G₁ सं). — ^c) Dn D₄. 6 यस्य; T₁ G₁ तस्य; T₂ G₂. 4
पुण्यं (for पश्य). Ś₁ K₁. 2 पुण्यतमा देशाः. — ^d) Ś₁ K₁
मध्यगाः; D₁-3 धीमतः. — After 42, T G ins. :

620* तथा त्वमपि राजेन्द्र मान्धातेव महीपतिः ।
धर्मं कृत्वा महीं रक्षन्स्वर्गलोकमवाप्स्यसि ।

43 After 43, K₁ B Dc Dn D₃ (marg. sec. m.). 4. 6
S ins. :

621* वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा ।

53

पप्रच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ।

[(L. 1) S तु (for स). Dc राजेंद्रो (for कौन्तेयो).
B₂. 3 D₃ S महात्मना (for मह).]

Colophon om. in B₄. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2
Dn₂ T G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: B₂ तीर्थयात्रा,
followed by लोमशतीर्थयात्रा. K₄ D₅ (both om. sub-
parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy.
name: Ś₁ K₁. 2 मांधातृकथा; K₃. 4 B₁-3 Dn D₄-6 मांधा-
तो (K₄ D₅ तू; B₁-3 D₅ त्रु; D₄ तु)पाख्यानं; Dc मांधा-
तृशक्रोपाख्यानं; D₁ मांधातुरुपाख्यानसमाप्तिः; D₂. 3 मांधातुरा-
ख्यानं; M₂ मांधातृचरितं. — Adhy. no. (figures, words
or both): Dn₁ 125; Dn₂ 126 (as in text); Dn₃ S 127
(M₂ 129); D₁ 131. — Śloka no.: Dn 47; D₁ 44.

127

1 ^b) K₁. 3 D₃. 5 T₂ G₂. 3 M ददतां (for वं). Ś₁
K₁-3 Dc D₁-3. 5. 6 S वरः (for वर).

3 ^c) K₁ Dc D₁. 2. 4 किंचिन्; K₃ कष्टान् (for कंचिन्).
— ^d) To avoid the hiatus, Ś₁ तयोः; K₁. 2 तथा;
K₃. 4 D₃. 5 त्वपि; B₁ T G M₁ [अ]पि च; B₂ Dc Dn D₄. 6
M₂ ह्यपि (for अपि).

4 ^b) N (except K₂ Dc D₁) घटं (for यतं);
cf. 14^c. — ^c) D₃ T G तस्य (T₁ G₁ राजन्); M तस्यां

C. 3. 10473
B. 3. 127. 4
K. 3. 128. 4

कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य यत्नतः ।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन्नीशते समाजायत ॥ ४
तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्विशं पते ॥ ५
ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत्स्फजि ।
स दष्टो व्यनदद्राजंस्तेन दुःखेन बालकः ॥ ६
ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्भृशदुःखिताः ।
परिवार्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७
तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
अमात्यपरिषन्मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजैः ॥ ८
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचक्षे सुतं प्रति ॥ ९
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।

प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिंदमः ॥ १०
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरानृपः ।
ऋत्विजैः सहितो राजन्सहामात्य उपाविशत् ॥ ११
सोमक उवाच ।
धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२
इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्योपचितं प्रभो ।
पुत्रार्थिना मया वोढं न चासां विद्यते प्रजा ॥ १३
एकः कथंचिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
यतमानस्य सर्वासु किं नु दुःखमतः परम् ॥ १४
वयश्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ।
आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५
स्यान्नु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।

(for तस्मिन्). — ^a) S (except M₂) ज्येष्ठायां (for स्त्रीशते).

5 ^b) K₃. 4 D₃. 5 [उ]पतस्थिरे; D₁. 2 समासत; T₁ समाधिरे; T₂ G समासिरे. — ^c) Ś₁ K₂. 3 D₁-3 सापलं; K₁. 4 D₅ सापल्यं (for सततं). — After 5, D₁. 2 ins.:

622* ममायमिति मन्वाना मनोभिः पुत्रमौरसम् ।

6 ^a) Ś₁ K D₁-3 पिपीलि (Ś₁ K₁. 2 °ल)को. — ^b) K₄ B₁ D₁-3 स्फिजे; D_c °चि; D_n D₄. 6 °चि; M₁ °जौ (for °जि). T₁ कदाचिदंशत त्वचि. — ^c) Ś₁ व्यनदद्; T₁ G₂ दारुदद्; T₂ G₂. 3 दानदद्; G₄ [S]भ्यनदद्. D_n D₄. 6 नादं (for राजन्).

7 ^a) D₁. 2 मातरस्तास्तः सर्वाः. — ^c) Hypermetric ! B D_c D_n D₄. 6 प्रवार्य; G₁ परीतो (for परिवार्य). Ś₁ K₁. 2 बालं तं; D_n सहसा (for सहिताः). K₄ D₃ परिवार्यं तु (D₃ च) तं बालं; D₁ परिवार्यं तं सहिताः. — ^d) A few MSS. तुमलः.

8 ^a) Ś₁ K₁. 2 °शब्दं (for °नादं). Ś₁ K₁. 2 तुमुलं (for सहसा). — ^c) B D_n D₄. 6 अमात्यपर्वदो; D₅ आगत्य परिषन्. K₄ G₂ M मध्य (for मध्ये). — ^d) Ś₁ K₁. 2 ह्युपविष्टः. K₃. 4 D₃. 5 T₁ G₁ M₂ सहर्त्विजः; B D_c D_n D₄. 6 °जाः; D₁. 2 G₂ सकृत्विजः.

9 ^a) T₂ G₃. 4 च तं सुतं (for सुतं प्रति).

10 ^a) T₁ स संभ्रमात् (for त्वरं). T G₃ सहोत्थाय (for सचो). — ^c) Ś₁ K₁. 2 तत्र (for पुत्रम्). — ^d) B₃

D_n. 2. 3 D₄. 6 अरिंदमः; D_c अरिंदमाः.

11 ^b) Ś₁ K₁-3 नृपः; K₄ D₁-3 S ततः (for नृपः). — ^c) Ś₁ ऋत्विजः; K B D_n D₃-6 T G M₂ ऋत्विजा (K₃ ऋषिभिः); D_c D₁. 2 M₁ ऋत्विग्भिः (for °जैः). Ś₁ K D₁-3. 5 M₁ राजा; B₂ ततः (for राजन्). — N. B. The reading ऋत्विजैः was found in some MSS. collated, but not included in the crit. app. — ^d) Ś₁ K D₃. 5 सभायां (K₃ D₅ सामात्यः) समुपाविशत्.

12 Ś₁ लोमश उ°; G₄ राजा. — ^a) D₁. 2 धिग्धिगस्तु; T₂ G₃. 4 धिगस्तु हि (for धिगस्त्विह). T G₁. 3. 4 [ए]कपुत्रत्वाद्. — ^b) M₂ अपुत्रं वै (for अपुत्रत्वं). — ^c) D₅ नित्यांतरत्वाद्; M₁ अनित्यत्वाच्च. S (except M₂) मर्त्यानां (for भूतां).

13 ^b) D_c D_n D₄. 6 सदृशं; G₂. 4 [उ]पचिति. D₁. 2 M₂ मया (for प्रभो). Ś₁ K D₃. 5 सदृशीनां यतव्रत (D₃ °तः; D₅ °तं); G₁ अनपत्योचितं मया. — D₁. 2 om. 13^c-14^d. — ^c) K₁ होढुं; K₃ होहं; T₁ चाथ; T₃ G₂-4 M₁ चोढं; M₂ वोढा (for वोढं). — ^d) B D_n D₄. 6 तासां (for चां).

14 D₁. 2 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^c) B₂-4 D_c D_n D₄. 6 यतमानासु (for °नस्य). — ^d) = 1. 9. 3^d. 4. 18. 36^d. Ś₁ K₁. 2 दुःखतरं नृपः; K₃. 4 D₃. 5 M °तरं (D₅ °करं) ततः.

15 ^b) D_c द्विजोत्तमाः; D₁. 2 द्विजर्षभः; G₂ नरोत्तम.

महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६

ऋत्विगुवाच ।

अस्ति वै तादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।

यदि शक्नोषि तत्कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ १७

सोमक उवाच ।

कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।

कृतमेव हि तद्विद्धि भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

ऋत्विगुवाच ।

यजस्व जन्तुना राजस्त्वं मया वितते क्रतौ ।

ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥ १९

वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः ।

ततस्ताः सुमहावीर्याञ्जनयिष्यन्ति ते सुतान् ॥ २०

तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।

उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥ २१

१२८

सोमक उवाच ।

ब्रह्मन्यद्यथा कार्यं तत्तत्कुरु तथा तथा ।

पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १

लोमश उवाच ।

ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।

मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकर्षुः कृपान्विताः ।

C. 3. 10492
B. 3. 128. 2
K. 3. 129 2

— ^a) D₅ चैव; S [अ]स्मिन् (for चात्र).

16 ^a) Ś₁ K B_{1m}. 2. 3 Dc Dn D₂. 4-6 T₂ G₁. 3. 4 स्यात्तु; D₃ तस्मात् (for स्यात्तु). D₃ समा; T₁ कथं; G₁ क्रिया- (for तथा).

17 ^a) B Dc Dn₁ D₆ T₁ G₁. 3. 4 चैतादृशं; T₂ चेत्ता^a (for वै ता^a). — M₂ om. (hapl.) 17^c-18^b. — After 17, D₅ ins.:

623* क्रियतामविचारेण ततः प्राप्स्यसि पुत्रकान् ।

18 M₂ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^c) K₄ D₅ M₂ [इ]ह; B Dc Dn D₄. 6 T G M₁ [इ]ति (for हि). D₁. 2 कृतमेतद्वि भगवन्. — ^a) Ś₁ K B₁ Dc D₃. 5 तद्भवान्; T₂ G₃ M भगवन् (for भगवान्). M प्रब्रवीहि. D₁. 2 तदिदानीं ब्रवीहि मे.

19 ^b) Ś₁ K₂ D₁. 2 विहिते; G₄ च चित्ते (for वितते). — ^c) T₁ राजन्; T₂ G धीमन् (for श्रीमद्). — ^a) M₂ उत्तिष्ठेद् (for भविष्यत्य^a). K₃. 4 Dc D₅ वै (for ते).

20 ^a) Ś₁ K₁. 2 वसायां. — ^b) Ś₁ K₁₋₃ आघ्रन्तु; K₄ D₃ M₂ आघ्रांतु (for आघ्राय). — ^c) T₁ तान् (for ताः). Ś₁ सुमहावीरान्; K₁. 3 D₁. 2 सुमहावीर्या. — ^a) Ś₁ तान् (for ते). D₁. 2 भविष्यन्ति सुताः प्रभो.

21 ^b) G₁ जीविता स नरात्मजः. — ^c) K₃ D₁. 2. 5 S लक्षणं (for उत्तरे). — ^a) K₃ सन्धे; D₂ M₁ वामे; D₅ मध्ये; T G M₂ वाम- (for लक्ष्म).

Colophon om. in K₃ D₅. G₄ broken. — *Major parvan*: Ś₁ K₁ T₂ G₂. 3 M₁ आरण्य. — *Sub-parvan*: D₃ तीर्थयात्रा. Ś₁ K₁. 2 (all om. sub-parvan name) mention only सोमक; K₄ D₁, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by जन्तूपाख्यान; and B₁. 2. 4 Dc Dn D₂. 4. 6 M₂, only जन्तूपाख्यान. — *Adhy. name*: B₄ ऋत्विगवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ 28 (= 128); Dn₁ 126; Dn₂ 127 (as in text); Dn₃ S (G₄ broken) 128 (M₂ 130); D₁ 132. — *Śloka no.*: Dn 21; D₁ 20.

128

1 ^a) Ś₁ K₁ D₁ अद्य यथा; B₁ यच्च यथा; B₃ यथा यथा (for यद्यद्यथा). Dc कामं; D₁. 2 कर्म (for कार्यं). — ^b) B Dc Dn D₃₋₆ तत्कुरुष्व (for तत्तत्कुरु). T₂ G₃. 4 यथा (for the first तथा). D₁. 2 तत्कर्तव्यं यथाक्रमं. — ^c) K₄ Dc D₁. 2 कामनया. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 D₃ चिकीर्षामि (for करिं).

2 After the ref., G₁ ins.:

624* स सोमकवचः श्रुत्वा ब्राह्मणो वेदपारगः ।

— ^a) D₁. 2 S (except G₁) स याजयामास तदा (M₂ ततः).

— ^c) T G₂₋₄ तदा (for बलात्). — ^a) Ś₁ K₁. 2 D₁. 2

C. 3. 10493
B. 3. 128. 3
K. 3. 129. 3

हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमन्विताः ॥ २
तं मातरः प्रत्यकर्षन्गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
सन्वे पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ॥ ३
कुररीणामिवार्तानामपाकृष्य तु तं सुतम् ।
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ॥ ४
वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ।
आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ।
सर्वाश्च गर्भानलभस्ततस्ताः पार्थिवाङ्गनाः ॥ ५
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशां पते ।
जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ॥ ६
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव भारत ।
स तासामिष्ट एवासीन्न तथान्ये निजाः सुताः ॥ ७
तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्व उत्तरे ।

समाकर्षन्; K₃. 4 D₃. 5 M अपाकर्षन्; Dn₃ D₆ T G₃ 'कार्षुः
(for 'कर्षुः). — °) K₁. 2 G₁ हतास्मि (for हताः स्म). Ś₁
K₁. 2 M₂ [इ]ति वाचंल्यः; K₃. 4 B D₁. 3. 4 [इ]ति वासंल्यः;
Dc [अ]भिभाषंल्यः; G₂. 4 [इ]ति वाश्यंतं (for [इ]ति वाशन्त्यः).
— °) T₁ G₂ तीव्रकोपः. Ś₁ K₁. 2. 4 B₁. 3. 4 Dn D₃. 4
समाहताः; K₃ B₂ D₁. 2 समाहिताः. Dc तीव्रशोकाः
सुविह्वलाः.

3 °) Ś₁ K₁. 2 प्रकर्षति; K₃. 4 D₆ पर्यकर्षन्; Dc पर्य-
पृच्छत्; D₃ (hypermetric) कर्षयंति स्म (for प्रत्यकर्षन्).
B Dn D₄. 6 रुदंल्यः करुणं वा (B चा)पि. — T₁ om. 3^c-5^b.
— °) Ś₁ K₁. 2 [S]पि प्रकर्षति; K₃ D₃. 5 व्यपकर्षत; K₄
[S]पि व्यकर्षत; Dc [S]पि व्यकर्षयत् (for Sपि स्म कर्षति).

4 T₁ om. 4 (cf. v.l. 3). — °) Ś₁ K₁. 2 अपाकर्षत;
B Dn D₁. 2. 4 समाकृष्य (for अपाकृष्य). Ś₁ K Dc D₃. 5
सुतं तदा; D₁. 2 S (T₁ om.) ततः सुतं (for तु तं सुतम्).
— °) K₁ याजकश्च; K₂ याजकैश्च (for विशस्य). Ś₁ K₁. 2
चैव; D₄ चैतं (for चैनं). B₄ Dn विधिवद् (for 'ना).

5 T₁ om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). — °) Ś₁ K₁. 2 वसा
(for वपा). S (T₁ om.) जंतोर्वपायां हूयंल्यः. — °) K₃. 4
B₁ D₁-3. 5 धूमम् (for गन्धम्). Ś₁ K₁. 2 आदाय (for
आघ्राय). — °) B D (except D₁-3. 5) परमांगनाः (for
पार्थि).

7 °) D₁. 2 transp. ज्येष्ठः and समभवत्. — °) D₁. 2
जनन्यां चैव (for जनि). N (except K₃ Dc) पार्थिव (for
भारत). — °) K₃ Dn D₄-6 T₁ G₂. 4 M ते; G₁ मे (for

तस्मिन्पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैर्युतः ॥ ८

ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।

अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत्परम् ॥ ९

अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।

तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ १०

तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम् ।

त्वं मया याजितो राजस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ११

एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् ।

अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ।

मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ॥ १२

धर्म उवाच ।

नान्यः कर्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदाचन ।

इमानि तव दृश्यन्ते फलानि ददतां वर ॥ १३

[अ]न्ये).

8 °) B₂ D₃ T₁ G₁ M₂ तस्य (for तच्च). Ś₁ K₁. 3
B₁ T₁ एव; B₂. 3 D₃. 6 G₁ M₂ अपि (for अस्य). D₁. 2
तदेव चास्य सौवर्णं. — °) D₁. 2 लक्षणं (for सौवर्णं).
— °) Ś₁ K₄ D₂ इति; K₁ B D₁. 3. 4. 6 अपि; T₁ वृतः (for
युतः). — After 8, D₁. 2 ins.:

625* राजा पृथिव्यां विख्यातः सदा धर्मपरायणः ।

9 °) K₃ D₅ S कालम् (for लोकम्). K₃ D₅ S
(except T₂ G₃) अकरोत् (for अगमत्). — °) Dn₃
D₃m. 4. 6 (before corr.) भृगुः; M₁ गुरुन् (for गुरुः). K₃
D₅ नृप (for परम्). — Ś₁ om. (hapl.) 9^{cd}. — °) K₃
अनुक्रमेण पश्चात्; D₅ S अन्वक्षमेव पश्चात्.

10 °) K₃ D₅ S नरके पच्यमानं तं (G₄ तु); D₁. 2
अथापश्यत तं राजा. — °) K₁ पश्य (for पच्य). K₃ D₅
स ददर्श पुरोहितं; D₁. 2 पच्यंतं नरके गुरुः; S ददर्श स तु सोमकः
(M₁ स्वपुरोहितं). — °) K₃ कथं तु; D₅ S कथं नु (for किमर्थं).
Ś₁ K₁. 2. 4 D₃ सोमकस्तमुवाचेदं; D₁. 2 अपृच्छच्च कथं त्वं वै.
— °) Ś₁ K₁. 2. 4 किमर्थं पच्यसे; D₁. 2 (by transp.)
पच्यसे नरके. T₁ G₁ transp. पच्यसे and द्विज.

12 °) D₁. 2 S धर्मराजमथाब्रवीत्. — °) D₁. 2 पाच
(D₂ 'त)यस्वेह मां देव. — After 12, S ins.:

626* सोऽहमात्मानमाधास्ये नरके मुच्यतां गुरुः ।

13 D₁. 2 S यमः (for धर्मः). — °) T₁ G₁ कर्म- (for
कर्तुः). Ś₁ K₁-4 D₁-3 महाराज (for फलं राजन्). — °)
Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3 फलं भुङ्क्ते (for उप). Dc D₁. 2 M कथं-

सोमक उवाच ।

पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।
 इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १४
 नरके वा धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् ।
 पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ १५
 धर्म उवाच ।

यद्येवमीप्सितं राजन्भुङ्क्ष्वास्य सहितः फलम् ।
 तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

लोमश उवाच ।

स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
 पुनश्च लेभे लोकान्स्वान्कर्मणा निर्जितान्शुभान् ।
 सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १७
 एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते ।
 क्षान्त उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ १८
 एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
 षड्रात्रं नियतात्मानः सज्जीभव कुरुद्रह ॥ १९

१२९

लोमश उवाच ।

अस्मिन्किल स्वयं राजन्निष्ठवान्वै प्रजापतिः ।

सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १
 अम्बरीषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ।

चन. — After 13^{ab}, D₁ ins. :

627* यदि तेऽस्य फलं राजन्नुपभोज्यं कथंचन ।
 — °) M दिव्यानि (for इमां). — °) Ś₁ रुदतां वर; K₃. 4
 B Dc Dn D₄₋₆ वदतां वर; D₁. 2 सुबहूनि च. K₂ वसम-
 स्त्वावयोरिदं (sic). — After 13, D₁. 2 ins. :

628* दुष्कृतं चास्य विन्देथा मुच्यते त्वद्गुरुर्यथा ।
 14 °) K₁ D₁ कामयेल्. — °) K₃ Dc तमृते; G₁
 ऋते तं; M₂ ये विना (for ऋतेऽहं).; — °) Ś₁ K₁ [इ]ह
 (for [ए]व). D₁. 2 वस्तुं विप्रेण वै सह.

16 S (except M₂) यमः (for धर्मः). — °) B₁. 3
 Dc D₁ भुक्ष्वास्य (Dc₂ भुक्तस्य); T₁ G₂. 4 भुंक्ष्वाद्य; T₂ G₃
 भुंक्ष्वार्य- (for भुङ्क्ष्वास्य). — °) T₁ G₁ अनेनेह (for सहा-
 नेन). — °) Dc₂ G₁ यास्यसि (for प्राप्स्यसि). K₃ G₁
 तद्गतिं (for सद्गतिम्).

17 S om. the ref. — °) D₁. 2 राजा धर्मेण भाषितं.
 — After 17^{ab}, N M₁ ins. :

629* क्षीणपापश्च तस्मात्स विमुक्तो गुरुणा सह ।
 [Ś₁ K₁ पश्चात्स (for तस्मां).]

— °) Dc यान् (for स्नान्). B लेभे लोकान्शुभा (B₂ कांस्तु
 ता)ब्राजन्; Dn D₄. 6 लेभे कामान्शुभान्ब्राजन्. — °) B Dn
 D₄. 6 निर्जितान्स्वयं; D₁. 2 S स्वेन निर्जितान्. — °) T₂ G₃
 transp. तेन and एव. — °) Ś₁ K D₃. 5 गुरुणा गुरुवत्सलः;
 D₁. 2 गुरुणा सोमको नृपः.

18 °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 2 धर्मस्याग्न्यो; T G य एषोत्र

(for य एषोऽग्रे). T₂ G₂₋₄ प्रकाशते (for विरां). M₂ य
 एष दिवि रोचते. — °) D₁. 2 उषित्वा तत्र; T₁ G₁ क्षांतश्चो-
 ष्याथ; T₂ G₃ °श्चोष्य च; G₂. 4 °श्चोष्यात्र (for क्षान्त
 उष्यात्र). — °) K₄ प्राप्नोति परमां गतिं; D₁. 2 आमुयात्स्वर्गतिं
 नरः; D₃ प्राप्नोति सुकृतिर्नरः.

19 °) B₂ नियताहारः; D₁. 2 संयतात्मानः. Dc₂ षड्रात्र-
 नियताहाराः.

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T₂ G₂₋₄
 M₁ आरण्य. — Sub-parvan : Ś₁ K₁. 2 (all om. sub-
 parvan name) mention only सोमकोपाख्यान; K₃ D₃. 5,
 likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by जन्तूपाख्यान;
 and K₄ B Dc Dn D₁. 2. 4. 6 T₂ G₃ M₁ only जन्तूपाख्यान
 (followed by समाप्त in B₁. 4 D₁. 2 M₁). — Adhy.
 name : T₂ G₃ यमसोमकसंवादः. — Adhy. no. (figures,
 words or both) : Dn₁ 127; Dn₂ 128 (as in text);
 Dn₃ S 129 (M₂ 131); D₁ 133. — Śloka no. : Dn
 21; D₁ 23.

129

1 °) K₄ D₁. 2 S (except G₄) इष्ट (K₄ °ष्टा; G₁. 2
 °ष्टि)कृतं. — °) D₅ T G वर्षसहस्रकं.

2 °) K_{4m} इष्टवंतौ महाबलौ. — After 2^{ab}, B₂₋₄

C. 3. 10515
B. 3. 129. 3
K. 3. 131. 3

यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ॥ २
देशो नाहुषयज्ञानामयं पुण्यतमो नृप ।
यत्रेष्टा दश पद्मानि सदस्येभ्यो निसृष्टवान् ॥ ३
सार्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः ।
स्पर्धमानस्य शक्रेण पश्येदं यज्ञवास्त्वह ॥ ४
पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम् ।
मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५
एषा शम्येकपत्रा सा शरकं चैतदुत्तमम् ।

पश्य रामहृदानेतान्पश्य नारायणाश्रमम् ॥ ६
एतदार्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
अपसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥ ७
अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
उल्लखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत ॥ ८
युगंधरे दधि प्राश्य उपित्वा चाच्युतस्थले ।
तद्वद्भूतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमिच्छसि ॥ ९
एकरात्रमुपित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि ।

Dn D4. 6 read 3^{cd}. — ^a) Ś1 K B1 Dc D1-3 T1 G1. 4
M ह (for सः). — After 2, K4 D1. 2 ins.:

630* तेषामिष्टानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ।
येषां लिङ्गैर्महाराज संस्तीर्णैव च भूरियम् ।
स्वयं प्रकाशबहवो वृक्षाश्चैते विशां पते ।
देवाश्च ऋषयश्चैव समागच्छन्ति नित्यशः ।
तमुं सायं तथा प्रातर्दृश्यन्ते ते हुताशनाः । [5]
इहाहुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्मा विहन्यते ।
कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ।
ततो नत्वाहुताङ्गस्त्वं कौशिकीमनुयास्यसि ।
विश्वामित्रेण वै तत्र तपस्तप्तमनुत्तमम् ।
ततस्तत्र समाहुतं गात्राणि सगणो नृपः । [10]
जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां स्फीतजलां नदीम् ।

Colophon.

लोमश उवाच ।

एषैव च नदी पुण्या कौशिकी नाम भारत ।

विश्वामित्राश्रमो रम्य एष तत्र प्रकाशते ।

आश्रमश्चैव पुण्याख्यः कश्यपस्य महात्मनः ।

[K4 भारत (for नित्यशः) in line 4, and एष तात (for एष
तत्र) in line 13.]

3 ^a) Ś1 देवश्च नहुषश्चास्यां; K1. 2 B Dc Dn D4. 6
देशश्च ना(K1. 2 Dc2 न)दुषस्यायं. — ^b) Ś1 K1. 2 B Dc
Dn D4. 6 यज्वनः पुण्यकर्मणः. — ^c) Ś1 K1. 3 अत्रेष्टा दश;
K2. 4 अत्रेष्टा दश; D5 अत्र द्वादश. — ^d) D2 ब्राह्मणेभ्यो
(for सद). D (except D2. 5) [S]भि- (for नि).

4 ^b) D1. 2 अमितद्युतेः (for अमितौ). — ^a) K1
B1. 3 D4. 6 यस्वेदं; B4 Dc Dn तस्ये (for पश्ये). Ś1 K1. 2
D3 यज्ञियं बहु (for यज्ञवां). D1. 2 पश्येमां यज्ञसंस्थिति.

5 ^b) K1 G4 विचितां (for नि). — ^c) K3. 4 Dc
निमज्जन्तीमिवाक्रान्तां. — ^d) Dc पुण्य-; D1. 2 T3 G M नृप;
T1 नृप- (for यज्ञ-).

6 ^a) K1 B Dc D4. 6 शम्येकपत्रा या; K3 समीपणा

यक्षी; D1. 2 सा चैकपत्रा सा; G1 शम्येकपत्राद्या; G3 पत्रास्याः.
— ^b) K1 शरदं; K3. 4 B Dc Dn D2-4. 6 सरकं (B1
शरणं); D5 दारवं; T2 G1-3 शकटं (for शरकं). Ś1 K Dc
D3. 5 चेदम्; D1. 2 वनम् (for चैतद्). — ^c) D1. 2 यत्र
देवाः संगंधर्वाः.

7 ^a) Ś1 K1-3 D5 G4 अर्चीकं; B Dn D4. 6 चर्चीकं;
Dc चर्चीकं. — ^b) D1. 2 सुयज्ञैरचितां महीं. — ^c) Hyper-
metric! K1-3 D (except D1-3) प्र° (for अप°). D3
महाराज (for महीं). S अपसर्पणमुर्वीश. — ^d) Ś1 K3. 4
रौ(K4 रो)च्यायम्; K1 रौप्यायम्; D1. 2 T G2-4 M2 व्या-
ख्यातम्; G1 विख्यातम्; M1 प्रख्यातम् (for रौप्यायाम्).

8 8^{cd} (with 10^{cd}) cited in some MSS. of the
Kāśikā on Pāṇini 2. 1. 45 and commented on in
Nyāsa (ad loc.). — ^a) M अनुवंशान्. D1. 2 गदतः;
D3 पठती; T G2-4 नृपते (for पठतः). — After 8, D2. 3
(marg. sec. m.) ins.:

631* अत्र स्थास्यन्ति ये नित्यं तेषां विघ्नो भवेदिति ।

[D2 भविष्यति (for भवेदिति).]

9 ^a) Ś1 K2 च विश्रुत्यां; T2 G3. 4 पयः प्राश्य; G2 पयः
पीत्वा (for दधि प्राश्य). — ^c) Dc एतद् (for तद्वद्).
K2. 3 B Dn2 D3 भूत°; Cnp भूति° (as in text). — ^d)
Ś1 K1. 2 B4 Dc D4-6 अर्हसि (for इच्छसि). D1-3 पुत्रा-
नाप्यसि सुव्रतान्.

10 10^{cd} is cited in some MSS. of the Kāśikā
(ad Pāṇini 2. 1. 45) with v.l. च द्रक्ष्यसि (for अतो-
ऽन्यथा); cf. v.l. 8^{abc}. — ^b) K3. 4 D1 द्वितीयां. T G2-4
वत्स्यसे. G1 द्वितीयं दिवसं यदि. — ^c) Ś1 K B1 D1-3 तु
(for वै). Ś1 K1. 2 तद्; S (except G1) मे (for ते). K3
Dc S (except G1) नृत्तं (for वृत्तं). — ^d) D1-3 M1 G4
रात्रि- (for रात्रौ). Ś1 Dc S (except G3) नृत्तम् (for वृत्तम्).
— After 10, D1. 2 ins.:

632* एवमेतद्विदित्वा त्वं रात्रिं वस महामते ।

एतद्वै ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ॥ १०
 अत्राद्याहो निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।
 द्वारमेतद्वि कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥ ११
 अत्रैव नाहुषो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
 ययातिर्वहुरत्नाढ्यैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२
 एतत्पुत्रावतरणं यमुनातीर्थमुच्यते ।
 एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
 अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः ।
 यूपोल्लखलिनस्तात गच्छन्त्यवभृथाप्लवम् ॥ १४
 अत्रैव भरतो राजा मेध्यमश्वमवासृजत् ।
 असकृत्कृष्णसारङ्गं धर्मेणावाप्य मेदिनीम् ॥ १५
 अत्रैव पुरुषन्याघ्र मरुतः सत्रमुत्तमम् ।

आस्ते देवर्षिमुख्येन संवर्तेनाभिपालितः ॥ १६
 अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वल्लोकान्प्रपश्यति ।
 पूयते दुष्कृताच्चैव समुपस्पृश्य भारत ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः ।
 लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
 सर्वल्लोकान्प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।
 इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९
 लोमश उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
 सरस्वतीमिमां पुण्यां पश्यैकशरणावृताम् ।
 यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ २०

C. 3. 10533
 B. 3. 129. 21
 K. 3. 131. 21

11 B1. 3 om. 11^{ab}. — ^a) Ś1 K1. 2 अत्राद्येह; B2. 4 Dn D4. 6 अद्य चात्र; Dc अद्यात्र च; D1. 2 अन्यत्रैव; D3 अत्र ह्येकां; T1 G1 अन्यत्राहो; T2 G2. 3 अत्राप्यहो (for अत्राद्याहो). — ^b) K3. 4 च भरतर्षभ (for भरतं). D1. 2 भयाच्चात्र नृपोत्तम. — ^c) B Dn D1. 2. 4-8 तु (for हि). — ^d) D1. 2 विश्रुतं (for भारत).

12 ^a) Ś1 K1. 2 अत्रापि; K3 अत्रैवं. Ś1 K1. 2 नाहुषो; K3 D2 नाहुषो. — ^b) D1. 2 भूरि; D3 बहु- (for राजन्). — ^c) K1. 3 B1. 3 रत्नाद्यैर्; K4 रत्नाद्यैर्; B2. 4 D (except D3) T1 G1. 4 रत्नौघैर्. — ^d) Ś1 K1 पदम्; K3. 4 B1 D3 मदम् (for मुदम्).

13 ^b) B1. 3 G1. 2 यमुनातीरम्. B D (except D3. 5) उत्तमं (for उच्यते).

14 ^{ab}) T1 M यत्र (for अत्र). Ś1 K1-3 B Dn D3. 4. 6 यज्ञै राजानः (for यज्ञैरी). — ^c) B Dc D4. 6 खलिकास; T1 खलितस् (for खलिनस्). K4 स्नातुं; S तत्र (for तात). — ^d) B D (except Dn) [अ]वभृथप्लवं.

15 ^a) T1 G1 तत्रैव (for अं). B1. 3. 4 D (except D1-3. 5) G4 M वै (for [ए]व). — After 15^a, B D (except D1-3. 5) ins.:

633* राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।

हयमेधेन यज्ञेन.

— ^c) D1 क्लृप्तभारांगां; G3 कृष्णसारंगाद्; G4 सारंगान्.

— ^d) Ś1 K1 कर्मणाप्य स; K2 कर्मणापि स; K3 कर्मणावाप्य; K4 धर्मेण प्राप्य; B1 Dn D4. 6 धर्मेणाप्य च.

16 ^a) D1. 2 यत्रैव (for अं). D2 M वै (for [ए]व).

— ^c) K1 D3 आस्त; K3 अस्ति; Dc प्राप; M1 आस (for आस्ते). B Dn D4. 6 प्राप चैवर्षिमुख्येन. — ^d) Ś1 K1. 2 [अ]नुपालितः; B2 [अ]पि पालितः.

17 T1 G1 om. from st. 17 up to st. 12 of the next adhy. — ^b) K4 D3 सर्वलोकान्. K4 D1 प्रपश्यसि; Dc2 अवाप्यसि. — ^c) D1. 2 मुच्यते दुष्कृतैश्चैव. — ^d) B Dc Dn D4. 6 अत्रापि समुपस्पृश (Dc स्पृशन्); T G (T1 G1 om.) अत्रापः समुपस्पृशन्.

18 T1 G1 om. 18 (cf. v.l. 17). — ^b) D1-3 पूज्यं (for स्तूयं).

19 T1 G1 om. 19 (cf. v.l. 17). — Before 19, T2 G2. 3 ins. युधिष्ठिरः. — ^a) = 3. 114. 15^a. T2 G3. 4 M स तान् (for सर्वान्). — ^b) Ś1 K D3. 5 सत्यसंगर; D1. 2 [अ]हं तपोधन. — ^c) D1. 2 स्थः पाण्डवं चैव.

20 T1 G1 om. 20 (cf. v.l. 17). — T2 G3 रोमशः. — ^a) Dc2 G2 महाभाग; T2 G3. 4 महाराज (for महाबाहो). — After 20^{ab}, S (T1 G1 om.) ins.:

634* इह स्नात्वा तपोयुक्तांस्त्रील्लोकान्सचराचरान् ।

— K2 om. 20^c-21^b. — ^c) D1. 2 महा- (for इमां).

— ^d) Ś1 Dc D3 पश्यैकशरणान्वि (D3 श्रि)तान्; K1 B2. 4 Dn D4-6 पुण्यैकशरणावृ (K1 न्वि)तां; K4 (marg. sec. m.) D1. 2 पश्यामोत्र महामते; G2 पश्यैकां शरणावृतां. — ^e) Ś1 D1. 2 तत्र; B2 Dc2 S (T1 G1 om.) अं (for चं). Ś1 K1. 3 D3 स्नातो. — ^f) Ś1 K1. 4 धूतपाप्मा; Dn M पूतं. Dc2 T2 G2. 3 भविष्यति.

21 T1 G1 om. 21 (cf. v.l. 17); K2 om. 21^{ab} (cf.

C. 3. 10534
B. 3. 129. 21
K. 3. 131. 22

इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ।

ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१

वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात्पञ्चयोजना ।

कुरोर्वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

लोमश उवाच ।

इह मर्त्यास्तपस्तप्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत ।

मर्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १

एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ।

इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ २

एषा सरस्वती पुण्या दिव्या चोद्यवती नदी ।

एतद्दिनशनं नाम सरस्वत्या विशां पते ॥ ३

द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात्सरस्वती ।

प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः ॥ ४

एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।

यत्रैनामभ्यवर्तन्त दिव्याः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५

एतत्सिन्धोर्महत्तीर्थं यत्रागस्त्यमरिंदम ।

लोपामुद्रा समागम्य भर्तारमवृणीत वै ॥ ६

एतत्प्रभासते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ।

vJ. 20). — ^a) Ś1 K D3 सत्रैर् (for यज्ञैर्). — ^b) D1. 2 अयजंश्च (for इष्टं). Ś1 K1 महर्षयः; B1 D1. 2 सुरर्षभाः. — ^c) B4 ब्राह्मणा ऋषयश्चैव; D1. 2 ऋषयश्च महाभागास्.

22 T1 G1 om. 22 (cf. v.l. 17). — ^a) T2 G3. 4 वेदिः (for वेदी). — ^b) M2 दशं (for पञ्चं). — ^c) Ś1 K1. 2 D3 M1 कुरोश्च; D1. 2 ययातेर् (for कुरोर्वै). — ^d) Ś1 K1. 2 प्रकाशते (for महां).

Colophon om. in T1 G1. — Major parvan: Ś1 K1. 2 T2 G2-4 M1 आरण्य; D6 वन (!). — Sub-parvan: B1. 3. 4 Dc Dn1. n3 D4. 6 तीर्थयात्रा. K3. 4 B2 D1-3. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थ-यात्रा. — Adhy. name: T2 G3 यमुनादर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 128; Dn2 129 (as in text); Dn3 T2 G2-4 M1 130; D1 135; M2 132. — Śloka no.: Dn1. n3 D1 23; Dn2 22.

130

1 T1 G1 om. 1-12 (cf. v.l. 3. 129. 17). — ^a) D1. 2 महर्षयस् (for इह मर्त्यास्). Ś1 K2 तपःसिद्धाः; K1 B Dn D4-6 तनूस्त्यक्त्वा; K3. 4 Dc T2 (by corr.) G3 तनुं त्यक्त्वा (T2 [before corr.] तपस्त्यक्त्वा) (for तपस्तप्त्वा). — ^{cd}) Ś1 K Dc1 D1-3. 5 मर्तुकामा इहायांति पृथिव्याः (D1. 2 'व्यां) स्वर्गांक्षिणः.

2 T1 G1 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^b) D1. 2 दक्षेण परम-र्षिणा. — ^{cd}) Ś1 K D3. 5 त्यजेयुर्यं इह प्राणांस्ते गच्छेयुर्नरा दिवं.

3 T1 G1 om. 3 (cf. v.l. 1) — ^a) B D (except D3. 5) रम्या (for पुण्या). — ^b) Ś1 K D3. 5 रम्या (for दिव्या). B Dn D3. 4. 6 चौद्यवती; Dc घोषवती; G4 चौद्य-वती. — ^d) D1. 2 M1 सरस्वत्यां. Ś1 K D3. 5 महीपते; D1. 2 प्रकाशते (for विशां पते).

4 T1 G1 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^a) Ś1 K1 निषध-राजस्य; B2 D2 Dc2 निषादराजस्य. — ^b) K2 D1. 2 एषां. Dn D6 दोषात्; D1. 2 प्राची (for द्वेषात्). — After 4^{ab}, Ś1 ins.:

635* क्षीणपापा शुभाँल्लोकान्प्राप्नुते नात्र संशयः ।
— Ś1 om. (hapl.) 4^c-5^b. — ^d) G2. 4 M स्म (for हि). D1. 2 सा निषादभयाद्भदी.

5 T1 G1 om. 5 (cf. v.l. 1); Ś1 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^c) D1. 3 G4 यत्रैताम् (for 'नाम्). Ś1 अभ्यधावंत; K3 नात्यवर्तत; M अन्ववर्तत. D1. 2 यत्र नष्टा महाभागाः. — ^d) B D (except D1-3. 5) सर्वाः (for दिव्याः).

6 T1 G1 om. 6 (cf. v.l. 1). — ^a) K4 D3 महातीर्थं. K4 (marg. sec. m.) D1. 2 तस्मिन्नात्वा महातीर्थं. — ^b) D1. 2 महामुनिं (for अरिंदम). — ^c) D2 महाभागा (for समां). — ^d) Ś1 K D1-3. 5 भर्तारमवृणोत्तदा.

7 T1 G1 om. 7 (cf. v.l. 1). — ^a) K4 B D (except D3. 5) प्रकाशते. — ^b) Ś1 पुष्करद्युते; some MSS. भास्कर-

इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७
 एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
 एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ८
 अत्रैव पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९
 काश्मीरमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ।
 महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह ॥ १०

अत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च ।
 अग्रेश्चात्रैव संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११
 एतद्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
 वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२
 एष वातिकषण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।
 नाभ्यवर्तत यद्वारं विदेहानुत्तरं च यः ॥ १३
 एष उज्जानको नाम यवक्रीर्यत्र शान्तवान् ।

C. 3. 10552
 B. 3. 130. 17
 K. 3. 132. 17

द्युतेः. K₄ (marg. sec. m.) हाटकं क्षेत्रमुत्तमं. — °) Ś₁ K₁. 2 D₁. 3 चंद्रस्य; D₂ शक्र° (for इन्द्र°). K₁ तीर्थ; D₁. 2. 5 S नित्यं (for पुण्यं).

8 T₁ G₁ om. 8 (cf. v.l. 1). — After 8^{ab}, K₄ ins.:

636* यत्र गयाशिरो नाम पितृणां तुष्टिकारकम् ।
 यत्र तीर्थान्यनेकानि देवतायतनानि च ।
 मुनीनामाश्रमाश्चैव सर्वाः स्वर्गमयाः शुभाः ।
 यत्र गयाशिरो नाम तीर्थं पापभयापहम् ।
 क्षेत्रमेतन्महीपाल प्रणमस्व यथाविधि ।
 सर्वतीर्थसमावासो दृश्यते विबुधाचलः ।

— °) Ś₁ K D₁-3. 5 पुण्या (for रम्या). — °) Ś₁ K D₃-5 परमपावना. — For identification of "Viṣṇupada", cf. D. R. Bhandarkar, *Indian Culture*, 1937, p. 512 f.

9 T₁ G₁ om. 9 (cf. v.l. 1). — °) B Dc Dn D₂. 4. 6 M अत्र वै (for अत्रैव). — °) K₃. 4 Dc D₅ विपाशश्चोत्थितः पुनः. — After 9, K₄ ins.:

637* सर्वतीर्थसमावासो दृश्यतेऽत्राबुदाचलः ।
 [Cf. 636* above (line 6).]

10 T₁ G₁ om. 10 (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ K₁. 2 B₁. 3 कश्मीर°. Ś₁ K₁. 2 D₁ चैव; K₄ D₃ पुण्यं (for चैतत्). — °) Ś₁ K₂ सर्व तीर्थम्; K₁ D₃ सर्वतीर्थम्; B₂. 3 D₆ G₂ M₂ सर्व पुण्यम्; D₁. 2 महत्पुण्यम् (for सर्वपुण्यम्). K₁ अयं परं (for अरिंदम). K₃. 4 पश्य पार्थिवसत्तम. — Ś₁ K₂ D₁. 2 ins. after 10^{cd}; K₁. 3. 4 D₃. 5 (which om. 10^{cd}) ins. after 10^{ab}; B Dc Dn ins. after 16:

638* वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ।
 महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्मलाम् ।

— °) G₄ [इ]मं (for [इ]दं).

11 T₁ G₁ om. 11 (cf. v.l. 1). — °) Dn₁. n₃ यत्र; Dn₂ तत्र (for अत्र). T₂ G₂. 3 [उ]त्तरेण (for [उ]त्तराणां). — °) K₃. 4 D₃. 5 G₄ नहुषस्य; Dc उत्तरस्य; D₁. 2 वासवस्य;

M₂ बाहुकस्य. — °) K₃. 4 B Dn D₃-6 transp. अत्र and एव. M₂ आसीद्धि (for चात्रैव). — °) Ś₁ K D₃. 5 कश्यपस्य. D₁. 2 कश्यपस्याभवत्पुरा.

12 T₁ G₁ om. 12 (cf. v.l. 1). — °) G₂. 4 वर्ष-कस्य. Ś₁ K₁. 2 D₁ शृंगे (for मध्ये).

13 °) K₁ वाभिकषण्डो; K₄ Dc Dn D₅ वातिकखंडो; D₃ वातिकखंडो; T₁ चातिकषण्डो; G₄ चानीकषोडो; M₁ वातकषण्डो; M₂ पातिक°. D₁. 2 एष रामसमो वीरः; G₂ एषा-याति क्रमार्यस्थः. — °) Ś₁ K₁-3 D₃. 5 विख्यातः (for प्र°). A few MSS. सत्यविक्रम. — K₃ D₅ om. 13^{cd}. — °) Ś₁ K₁. 2 D₃. 4. 6 नान्य(Ś₁ 'त्य; D₄. 6 'न्व)वर्तयत द्वारं; K₄ B Dc Dn D₁. 2 नात्य(D₁ 'न्य)वर्तत तद् द्वारं. — °) K₁ B Dc Dn D₃-6 T₂ G₃ विदेहाद्; K₄ विदेहस्य; D₁. 2 वैदेहाद् (for विदेहान्). K₄ T₁ G₁. 2. 4 M उत्तरान् (for उत्तरं). K₄ B₁-3 Dc D₁-3 M जयः; T₁ जयत्; G₂. 4 जयान् (for च यः). — After 13, N ins.:

639* इदमाश्चर्यमपरं देशेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।

क्षीणे युगेऽपि कौन्तेय शर्वस्य सह पार्थदेः ।

सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः ।

अस्मिन्सरसि रम्ये वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ।

यजन्ति याजकाः सम्यक्परिवारं शुभार्थिनः । [5]

अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

क्षीणपापः शुभाल्लोकान्प्राप्नुते नात्र संशयः ।

[(L. 2) K₄ च; B Dc Dn D₄. 6 तु (for ऽपि). — (L. 3) Dc कुशलं (for दर्शनं). Ś₁ K₁. 3 D₅ काष्टरूपिणः. — (L. 4) B₁ सत्ये; B₂ सत्रे; B₃ सर्वे; B₄ Dn D₄. 6 सत्रेर्; Dc पुण्ये (for रम्ये). D₁. 2 तु (for वै). K₃. 4 D₁-3. 5 चैत्रमासे पिना-किनः. — (L. 5) B Dn D₄. 6 यजन्ते. B Dn₃ D₆ परिवारः; Dc D₁ परिचारः; D₁ परिचारं. — (L. 7) Ś₁ प्राप्नोति.]

14 °) K₁. 2 उज्जलको; D₁. 2 उज्जनको; T₂ G₂. 3 उज्जतको; M उज्जानुको. — °) K₃ D₅ शक्रो वै; B₂ Dn D₃(by corr.). 4. 6 पावकिर् (for यवक्रीर्). D₁. 2 सत्य° (for शान्त°). — °) Some MSS. वशिष्ठो.

C. 3. 10553
B. 3. 130. 17
K. 3. 132. 17

अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १४
हृदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ।
आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशम्यदकोपना ॥ १५
समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ।
तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुङ्गं महागिरिम् ॥ १६
जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
उशीनरो वै यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत ॥ १७

तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशां पते ।
अभ्यगच्छत राजानं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ १८
जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ।
इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः ॥ १९
ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाङ्गयात् ।
शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

श्येन उवाच ।

धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः ।
स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १
विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।

मा भाङ्गीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥ २
राजोवाच ।

संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृधुरयं द्विजः ॥ ३

15 °) G₂ [ए]ष (for [ए]व). K₄ [अ]रुन्धत्या (for रुक्मिण्या). — °) T₁ [अ]श्रम्यद्; M₁ [अ]शम्यद्. D₂ तपोबलात् (for अकोपना).

16 °) K₃ T₁ G₂ M₂ समाधिना; T₂ G₃ 'सीनां (for 'धीनां). Ś₁ K₂ समापन्नं; K₁. 3. 4 'धानं; B₂ 'धित्तु; D₁ 'धि तु (for 'सस्तु). — °) D₆ पाण्डवानां. Ś₁ K D₆ T₁ G₁ श्रुतं (for श्रुतस्). T₁ मया (for त्वया). — °) T₁ G₁. 2 M₂ त्वं (for तं). D₁. 2 M महीपालः; T₂ G₃ महाभाग. — °) D₂ भृगुं तुङ्गं; S भृगुतुङ्गं. — After 16, B Dc Dn D₄. 6 ins. 638* ; while Ś₁ K D₁-3. 6 ins. :

640* मण्डवां च तथा संध्यां द्रक्ष्यस्यमितविक्रम ।

[Ś₁ मण्डवां; K₂ वडवा; K₃ मंडकं; D₁-3 माण्डवाः; D₆ मंडलं (for मण्डवां).]

17 °) D₂ औशीनरो. — °) D₂ वासवं च (for वास-वाद्). D₁. 6 अतिरिच्यत; S अतिरिच्यते.

18 °) Ś₁ K₁. 2 तं (for तां). Ś₁ K D₆ देवाः; D₂ देवौ (for देव-). — °) D₁. 2 M₂ अभ्यगच्छत. B Dn D₄. 6 अभ्या(D₄ 'भ्य)गच्छन्नपवरं. — °) T₁ जमदग्नि (for ज्ञातुमग्निश्).

20 °) Ś₁ K₂ B₂. 3 Dn₂. n₃ D₄. 6 ऊरुः; D₁ कुरु (for ऊरुं). D₁. 2 M समादिश्य. — °) K D₁-3 T₁ G₂. 4 ततो; Dc तथा (for तदा).

Colophon om. in K₃ D₆. — Major parvan : Ś₁ K₁. 2 D₆ T₂ G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan : Ś₁ K₁ B Dc Dn₁. n₃ D₂-4. 6 T₂ G₃ (all om. sub-parvan name) mention only श्येनकपोतीय (Ś₁ 'कपोत; K₁ 'कापोत); K₄ D₁, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by श्येनकपोतीय in D₁). — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn₁ 129; Dn₂ T₁ G₁ 130 (as in text); Dn₃ T₂ G₂-4 M₁ 131; D₁ 136; M₂ 133. — Śloka no. : Dn₁. n₃ 24; D₁ 25.

131

1 Before the ref., Dc ins. :

641* शृणु त्वं तत्र वै राजन्श्येनो यदभिभाषत ।

— °) Ś₁ K D₁-3. 6 त्वामिहैकं; Dc त्वामिह वै; G₁ चाहुरेकं; G₄ M प्राहुरेकं. — °) Ś₁ K Dc D₁-3. 6 राजन्प्राहुर्मनीषिणः. — °) Dn T₂ G₃ सर्व- (for स वै).

2 °) D₁. 2 विधिना विहितं भक्ष्यं. — °) K₁ मा रक्षे; B D T₂ G₃ मा रक्षीर (D₁. 2 मां रक्ष); T₁ G₂. 4 मा हिंसीर (for मा भाङ्गीर). Ś₁ K₁. 2 D₆ G₂ धर्मलोभेन. — °) K₁. 3 S धर्ममुत्सृज्य मा नशीः.

3 D₁. 2 तिविस्वाच. — °) K₃ D₁. 2 T₁ प्राणार्थी

एवमभ्यागतस्नेह कपोतस्याभयार्थिनः ।
अप्रदाने परोऽधर्मः किं त्वं इयेन प्रपश्यसि ॥ ४
प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः इयेन लक्ष्यते ।
मत्सकाशं जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५
इयेन उवाच ।

आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ६
शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।
न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ७
भक्ष्यादिलोपितस्याद्य मम प्राणा विशां पते ।
विसृज्य कायमेव्यन्ति पन्थानमपुनर्भवम् ॥ ८

प्रमृते मयि धर्मात्मन्पुत्रदारं नशिष्यति ।
रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान्नशिष्यसि ॥ ९
धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्मं तत् ।
अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ १०
विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुदाचरेत् ॥ ११
गुरुलाघवमाज्ञाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
यतो भूयांस्ततो राजन्कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १२
राजोवाच ।

बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ।
सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञश्चास्यसंशयम् ।

C. 3. 10574
B. 3. 131. 14
K. 3. 133. 14

(T₁ °र्ध). — ^b) D₁. 2 [उ]द्विज्ञो (for भीतो). ¹ S₁ K D₃. 5 [S]यमातुरः (for महा°). — Dn₁ om. 3^c-4^d; T₂ om. 3^c-5^b. — ^d) ¹ S₁ K₄ D₃ प्राणगृहीदृ; D₁. 2 प्राणा-
नृधुर. ¹ S₁ K₂₋₄ D₃. 5 द्विजोत्तमः (for अयं द्विजः).

4 Dn₁ T₂ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) ¹ S₁ K D₃. 5 [अ]स्य; Dc₂ [अ]द्य; D₁. 2 [अ]हं (for [इ]ह). — ^b) ¹ S₁ K₂ D₃ ममांतिकं (for [अ]भयार्थिनः). — ^c) ¹ S₁ K D₃. 5 [S]प-
राधं मे (K₁ कथं धर्मं); B Dn₂. n₃ D₄. 6 परं धर्मं; D₁. 2 न चैवास्य (for परोऽधर्मः). — ^d) ¹ S₁ K₂₋₄ D₃. 5 कं त्वं; B Dc Dn₂. n₃ D₄. 6 कथं (for किं त्वं). D₁. 2 कर्म (for इयेन). K₁ B Dc Dn₂. n₃ D₄. 6 T₂ G₄ न पश्यसि; D₁. 2 चिकीर्षसि; T₁ G₂ [इ]ह पश्यसि (for प्रपश्यसि).

5 T₂ om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). — ^b) M आगतः (for लक्ष्यते). — ^c) K Dc D₄. 6 T G मत्सकाशे (K₁ Dc °शी). — ^d) Dn₂. n₃ विवर्जितः; T₂ G₄ न शक्यते (for विग°). — After 5, K₁. 2 B Dc Dn D₄. 6 G₃ ins.:

642* यो हि कश्चिद् द्विजान्हन्याद्वा वा लोकस्य मातरम् ।
शरणागतं च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम् ।

Dc₂ Dn₂ G₃ cont.: D₁ ins. after 5:

643* एकतः क्रतवः सर्वे समासवरदक्षिणाः ।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणधारणम् ।

[(L. 1) Dn₂ G₃ एकतो हरिवासराः (for the posterior half).]

6 ^b) Dc Dn₃ D₁. 2 महीतले. — ^c) D₁. 2 [ए]व (for वि-). — ^d) ¹ S₁ K₂. 3 D₃ सर्वशः (for जन्तवः). D₁. 2 संभवन्ति च सर्वशः.

7 ^a) K₁ दुस्त्यजेत्यर्थे; D₁. 2 दुःकृतेत्यर्थे; T G पुष्कल-
स्यार्थे. — ^d) D₁. 2 वै जीवितुं (for वर्त°).

8 ^a) ¹ S₁ D₄ T₁ G₁ M भक्षाद्. B Dn D₄. 6 वियो-
जितस्याद्य; T₁ M₂ विलोभि°. — ^c) ¹ S₁ K D₁. 2. 5 यास्यंति (for एव्यन्ति). — ^d) B D (except D₁-3. 5) अकुतोभयं (for अपुनर्भवम्).

9 ^a) K₁ B₄ D₄ प्रमृते; Dc₁ मन्मते; Dc₂ मन्मृते; T₁ प्रमीते; M₂ मृते तु (for प्रमृते). — ^b) ¹ S₁ K Dc D₁. 2. 5 T₂ G₂₋₄ मरिष्यति; B D₄. 6 विनक्ष्यति; D₃ भविष्यति (for नशि°). Dn पुत्रदारादि नक्ष्यति. — ^c) K₁. 3. 4 D₃. 5 M₂ राजन्नक्षन्; a few MSS. रक्ष्य° (for रक्ष°). — ^d) N T₁ G₁ M न रक्षसि (for नशि°).

10 ^a) S बहून् (for धर्मं). — ^b) K₃ Dn₂ D₁. 2 S कुवर्त्मं तत्; B₃ D₃ कुधर्मवि(D₃ °व)त्; D₅ कथंचन (for कुधर्मं तत्). — ^c) B Dn D₄. 6 अविरोधात्; Dc अविरोधे. ¹ S₁ K Dc₁ हि; Dc₂ [S]पि; D₁. 2 च (for तु). — ^d) D₁. 2. 5 सद्भिर्ह्येत्ये; a few MSS. सत्यविक्रमः.

11 ^a) B₁. 2 Dc विरोधेषु. — ^b) D₁ नित्यं जंतुषु सर्वशः. — ^d) K₁. 4 B₂₋₄ Dn D₃. 4. 6 M₁ समुपाचरेत्; B₁ Dc °पाचर; D₅ T G °दाचर; M₂ °दाहृतं. D₁. 2 धर्मं तं विबुधा विदुः.

12 ¹ S₁ K₁. 2 om. 12^{ab}. — ^a) B Dn D₄. 6 आदाय; D₁ T₂ G₃ M₂ अज्ञाय; G₂ आस्थाय (for आज्ञाय). — ^d) B₂. 4 Dn D₄. 6 कुरुष्व धर्मनिश्चयं (unepic cadence!).

13 ^c) ¹ S₁ K₁. 2 D₃ त्वं हि (for किं त्वं). D₂ सुवर्ण-
पक्षकस्त्वं हि. — ^d) K₃ Dc [अ]पि (for [अ]सि). D₁ धर्मज्ञ बहु भाषसे; S धर्मं (G₁ °माज्ञ) ज्ञात्वा वि(T₁-भि-; M₁ प्र)भाषसे. — ^e) T₂ G₂₋₄ [अ]पि (for हि). D₅ सर्व-
संयुक्तं; G₁ त्वं समा° (for धर्मसं°). D₁. 2 तथा धर्मविचि-
त्रार्था. — ^f) Dc₂ किंचित् (for चित्रं). B Dn D₄. 6 च;

C. 3. 10575
B. 3. 131. 15
K. 3. 133. 15

तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रं प्रभाषसे ॥ १३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वा लक्षयाम्यहम् ।
शरणैषिणः परित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ १४
आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहंगम ।
शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ १५
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्वा अन्यदभिकाङ्क्षसे ॥ १६

श्येन उवाच ।

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ १७
यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुंगव ।
तमुत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १८

श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
मा राजन्मार्गमाज्ञाय कदलीस्कन्धमारुह ॥ १९
राजोवाच ।

राज्यं शिवीनामृद्धं वै शाधि पक्षिगणार्चित ।
यद्वा कामयसे किंचिच्छयेन सर्वं ददानि ते ।
विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् ॥ २०
येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २१
श्येन उवाच ।

उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २२
यदा समं कपोतेन तव मांसं भवेन्नृप ।

T₁ वि- (for प्र-). D₁. 2 भाषसे गिरमुत्तमां.

14 ^b) N (except Ś₁ K₁. 2) त्वां (for त्वा). — ^c) Hypermetric! D₁. 2 शरणैषिणां. K₃. 4 D₃. 5 शरणागत-संत्यागं; B Dc Dn D₄. 6 T G शरणैषिपरित्यागं. — ^d) D₁ कस्मात्; M कश्च (for कथं). Ś₁ K₁. 2 D₁ त्वं साधु (for साध्विति). M मन्यते. D₂ कस्मात्त्वमभिमन्यसे. — After 14, M₁ ins.:

644* हियमाणं तथाहारमुत्पन्नं क्षुधितस्य वै ।

15 ^a) S आहारार्थे. — M₂ om. 15^{cd}. — ^c) K₃ D₅ [अ]धिकं (D₅ कः) (for [अ]न्यथा). K₃ कर्म (for कर्तुम्). — ^d) K₁. 3. 4 B₄ Dc₂ D₁. 2 G₂ [S]भि-; B₁. 3 [S]ति- (for Sपि). D₅ आहारः पक्षिणां वर.

16 ^b) T G₂₋₄ transp. मृगो and महिषो. Dn D₄ माहिषो. — ^c) T G₃. 4 अत्र (for अद्य). Ś₁ K₁. 2 D₁₋₃ एतत्ते क्रियतामद्य. — ^d) Ś₁ M यद्वा अन्यम्; B₁ Dn D₄₋₆ यच्चान्यद्; T₁ यदर्थम्; T₂ G₂₋₄ यदन्यद् (for यद्वा अन्यद्). Ś₁ K B₄ Dc D₁₋₃ अभिकाङ्क्षसि (K₄ अपि काङ्क्षसि); B₂ इह काङ्क्षसे; Dn D₄₋₆ इह काङ्क्षसि.

17 ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃ न मृगांश्च पृथग्विधान्. — ^d) Ś₁ K₃ तेनघ; D₁. 2 ते सम (for तेन मे). K₁ नान्यं भक्षमहं वृणे; B Dc Dn D₄₋₆ किं ममान्येन केनचित्.

18 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₅ विहितो भक्ष्यो; K₃ Dc Dn D₂. 3 T G₁. 3. 4 देवविहितो. — ^b) B Dn₁. n₃ D₁. 2. 4-6 भक्ष्यः. Ś₁ K₁. 2 विधात्रा क्षत्रियर्षभ. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 Dc Dn₃ D₁. 2. 5 G₂ उत्सृज्य. G₂ M₁ महाराज (for मही). — ^d) K₁ नान्यं भक्ष्यमिहास्ति मे; K₃ Dc D₅ नान्यं भक्ष्यमहं वृणे.

19 ^a) B D (except D₁₋₃) श्येनः कपोतान्छीति. — ^b) G₁. 2 श्रुतिर् (for स्थितिर्). B₂ D₄. 6 पुरातनी (for सना^०). — ^c) K₁. 2 B Dn D₄. 6 T₂ G₃ सारम् (for मार्गम्). N G₁. 2 अ(K₁. 3 आ)ज्ञात्वा (for आज्ञाय). — ^d) K₄ D₁. 2 S (except M₂) कदलीसंभम्. Ś₁ D₃ आरुज; B₁. 4 आन्नज; B₃ Dc Dn D₄. 6 T₁ G₁ M₂ आसज; M₁ आश्रय (for आरुह). K₁ कदलीकंदभक्षनः (sic).

20 ^a) Dn D₄. 6 राष्ट्रं (for राज्यं). Ś₁ K₁. 2 च; K₃. 4 D₁₋₃. 5 M₁ हि (for वै). G₁ राज्यं च शिवीनामृद्धं. — ^b) K₄ पक्षिगणार्चितः; D₁₋₃ गणान्वितः; T G₂₋₄ भिरर्कितः. G₁ (corrupt) वैशाधी पक्षिभिश्चितं; B Dc Dn D₄. 6 ददानि तव स्नेहः. — After 20^{ab}, S ins.:

645* कृत्स्नमेतन्मया दत्तं राजवद्विहगोत्तम ।

— ^c) B₂. 4 यं च; B₃ Dn D₄. 6 यं वा (for यद्वा). B Dn D₄. 6 कामं (for किंचित्). — ^d) K₃. 4 D₁₋₃. 5 G₂. 4 ददामि (for नि). Ś₁ K₁₋₃ D₁. 2. 5 तत् (for ते). — Ś₁ K₂ om. 20^c-21^d. — ^c) T₂ G₂. 3 [ए]नं (for [इ]मं).

21 Ś₁ K₂ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^a) S स्थाप (for वर्ज^०). — ^b) K₃. 4 D₃. 5 द्विजं दानेन मे द्विज. — ^d) K₁ D₁. 3 न दास्ये (D₁ मुच्येनं; D₃ मुच्येनं) शरणागतं; D₂ मुचेनं (sic) शरणार्थिनं.

22 ^a) K₃ B₁ D₃ औशीनर. — ^c) S आत्ममांसं समुद्ध- (M उत्कृत्य. — ^d) N (except Dc₂ Dn₂ D₂) कपोतं (for कपोत-). — After 22, K₁ reads 25.

तदा प्रदेयं तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २३
राजोवाच ।

अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २४
लोमश उवाच ।

अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय कपोतेन सहाभिभो ॥ २५
ध्रियमाणस्तु तुलया कपोतो व्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २६
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।

तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २७
श्येन उवाच ।

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।
जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २८
यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृतानि विशां पते ।
एषा ते भास्वरी कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ २९
यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ३०
लोमश उवाच ।

तत्पाण्डवेयं सदनं राज्ञस्तस्य महात्मनः ।

C. 3. 10595
B. 3. 131. 33
K. 3. 133. 35

23 M₁ om. (hapl.) 23-24. — ^b) B Dn D₄. 6 नृपोत्तमः; D₁. 2 T G₃. 4 नराधिप (for भवे°). — ^c) T₂ G₃. 4 त्वया (for तदा). B₂₋₄ Dn D₄. 6 देयं तु (for प्रदेयं). T₁ देयं तव तदा मह्यं; G₁ देयं तत्तुलया मह्यं. — ^d) Ś₁ K₂ D₃ मांसे (for सा मे).

24 M₁ om. 24 (cf. v.l. 23). — After the ref., K₄ ins.:

646* यदि प्राण्युपकाराय देहोऽयं नोपयुज्यते ।

ततः किमुपचारोऽस्य प्रत्यहे क्रियते वृथा ।

— ^a) K₄ भापसे (for याचसे). D₁. 2 अनुग्रहं श्येन मन्ये यन्मे मांसं हि याचसे. — ^c) D₁. 2 तदद्य (for तस्मात्ते). D₁. 2 ते; T₁ स्म; T₂ G₂₋₄ [S]हं (for सद्य).

25 Ś₁ K₁. 3. 4 D₅ G₄ M₂ om. the ref. — ^a) Ś₁ K D₃. 5 उत्कृत्य च स्वमांसानि (K₂ तत उत्कृत्य मांसानि); B Dc Dn D₄. 6 उत्कृत्य स स्वयं मांसं; D₁. 2 एवमुक्त्वा स्वमांसानि. — ^b) D₁. 2 समुत्कृत्य स धर्मवित्. — ^c) K₂. 4 D₁₋₃. 5 तोलयामास. D₁. 2 राजेंद्र (for कौन्तेय). — ^d) Ś₁ K₃. 4 सहाविभो; K₁. 2 सहाभिभो; B Dc Dn D₆ समं विभो; D₁. 2 समं यथा; D₃ सह प्रभो; D₄ समप्रभो; G₄ सहाभिभूः.

26 ^a) B D (except D₁₋₃. 5) कपोतस्तु (for तु तुलया). — ^b) K₂. 3 D₃. 5 व्यतिरिच्यत. B Dc Dn D₄. 6 मांसेनात्यतिरिच्यते. — ^c) D₁. 2 भूय° (for पुन°).

27 ^c) K₄ स; M स्वं (for [अ]सौ). Ś₁ K₁₋₃ D₃. 5 तत उत्कृत्य (Ś₁ D₃ °त्त) मांसं स; D₁. 2 आरुरोह तदा राजन्. — ^d) K₃. 4 D₃. 5 G₁ transp. स्वयं and तुलां. D₁. 2 स्वयमेव तुलां नृप.

28 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₃ राजेंद्र; D₁. 2 भद्रं ते (for धर्मज्ञ). — ^b) G₁. 2 हव्यवाहनः. — ^c) K₄ धर्मेण; B Dn धर्मं

त्वां (for धर्मे त्वां). — ^d) Ś₁ K₁. 2 यज्ञे ते समुपागतौ.

29 ^b) D₁. 2 समुत्कृतानि पार्थिव. — ^c) K₃. 4 B₂ D₁₋₃. 5 G₁ भास्वरा; B₃ Dc Dn D₄. 6 T₁ भास्वरी; T₂ G₂₋₄ M₁ शाश्वती. — ^d) D₃ अतिचरिष्यति; T G अभि- (G₂ °धि)गमिष्यति. D₁. 2 लोके स्थास्यति शाश्वती.

30 ^a) Ś₁ K₁. 3 त्वा; D₁. 2 G₁ च (for त्वां). — ^c) D₁. 2 तावत्ते शाश्वतो लोकः. — ^d) K₃ D₅ तपसा शुभाः (for तव शाश्वताः). D₁. 2 भविष्यति न संशयः. — After 30, K₁. 2 B D (except D₁₋₃. 5) ins.:

647* इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ।

उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ।

विभ्राजमानो वपुषाप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ।

[(L. 3) K₁ Dn₂ D₄. 6 प्रारुरोह; Dc₂ आरुरोह (for [अ]-प्यारुरोह). B त्रिविष्टपं.]

31 All MSS. except D₂. 3 om. the ref. — D₂. 3 ins. after the ref.: D₁, after 30:

648* इत्युक्त्वा तं दानपतिमिन्द्राग्नी तौ तदा नृप ।

पूर्णदेहं स्वकं कृत्वा जग्मतुस्त्रिदशालयम् ।

[(L. 2) D₁ स्वर्णदेहत्वचं कृत्वा (for the prior half).]

— ^a) D₁. 2 यत् (for तत्). K₁. 3. 4 B Dc Dn D₃₋₅ तदेतत्स (K₄ एतत्ते स) दनं राजन्. — K₃ om. 31°-32°. — ^c) D₁₋₃ पश्य च (for पश्यस्व). G₄ [ए]नं (for [ए]तन्). — ^d) K₁. 2 D₃. 5 T G पापप्रणाशनं.

32 K₃ om. 32 (cf. v.l. 31). — ^a) B₁ Dn D₄. 6 तत्र (for अत्र). D₁. 2 S (except G₄) [ए]व (for वै). — ^b) D₁. 2 T₁ G₁ M तपोधनाः (for सनां). — ^c) D₃ G₁ ब्राह्मणा. K₁ D₁. 2 सार्धं (for राजन्). — ^d) T₁ G₁. 2 M पुण्यकृद्भिर्. B₂ महात्मनः; T G °व्रतैः (for °त्मभिः). Ś₁ K (K₃ om.) D₃ तपोबलसमन्विताः (Ś₁ °तैः).

C. 3. 10595
B. 3. 131. 34
K. 3. 133. 35

पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३१
अत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।

दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

लोमश उवाच ।

यः कथ्यते मन्त्रविद्वद्भ्युद्धि-
रौदालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं
सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ १
साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श
सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् ।
वेत्स्यामि वाणीमिति संग्रवृत्तां

सरस्वतीं श्वेतकेतुर्बभाषे ॥ २

तस्मिन्काले ब्रह्मविदां वरिष्ठा-
वास्तां तदा मातुलभागिनेयौ ।
अष्टावक्रश्चैव कहोडसूनु-
रौदालकिः श्वेतकेतुश्च राजन् ॥ ३
विदेहराजस्य महीपतेस्तौ
विप्राबुभौ मातुलभागिनेयौ ।
प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे

Colophon. — Major parvan : Ś1 K1. 2 T2 G2-4 M1
आरण्य. — Sub-parvan : N T G1. 3 M1 (all om. sub-
parvan name) mention only इयेनकपोतीय (Ś1 K1. 2
कपोतोपाख्यान; D1. 6 लोमशतीर्थयात्रा, followed by इयेन-
कपोतीय); to इयेनकपोतीय, K4 B1. 4 Dc D1. 2 M1 add
समाप्त. — Adhy. no. (figures, words or both) : K1 36
(= 136); Dn1 130; Dn2. n3 T1 131 (as in text);
D1 37; T2 G 132; M1 (erroneously) 120; M2 134.
— Śloka no. : Dn1 34; Dn2. n3 36; D1 35.

132

1 ^a) K3 B2 T2 G3. 4 यत् (for यः). Ś1 'विदद्य';
K2 Dn D4. 6 'विदग्ध'; B2 Dc2 D5 T G 'विदग्र' (for
'विद्वद्भ्युद्धि'). — ^c) Ś1 K1. 2 D3 तस्याश्रमं पांडव पश्य चेमं;
D1. 2 'मं पश्यत पांडवाभ्याः; S 'मं पश्यत पांडवेयाः.

2 ^a) M2 transp. साक्षात् and अत्र. — ^b) K3 M1
मानुषदेव; T1 G1 मानुषतुल्य.

3 K3 om. 3. — ^a) Ś1 K (K2 om.) B2 D (except
Dc2 D1. 6) अस्मिन्. Ś1 K4 D3 उग्रौ; K1. 3 B Dc Dn
D4-6 युगे (for काले). K3 धर्ममृतां; Dn1. n3 (sup. lin.
as in text) D4. 6 ब्रह्मकृतां; Dn2 पुण्यकृतां (for ब्रह्म).
— ^b) N (except D1. 2; K2 om.) मुनी; T G3. 4 तथा;

M1 उभौ (for तदा). — ^c) T1 G1 om. एव. Ś1 K1 D3
कहोडपुत्र; S कहोलसूनु. — ^d) B1m. 2 Dn D4. 6 पृथि-
व्यां (for च राजन्); cf. 1^b.

4 ^a) K4 D1. 2 S समीपतस् (for महीपतेस्). — ^b)
K3 वीरां; S धीरां (for विप्रां). — ^c) B4 हि (for वि-).
— ^d) S वंदि. D1. 2 निजग्राह तम् (for 'ग्राहतुर'). N
(except Ś1 D1. 2) G1 अप्रमेयौ. — K1. 2 B Dc Dn
D1. 3. 4. 6 ins. after 4: D2, after 4^{ab}: Ś1 K3 D6 ins.
lines 1-4 after 5 and lines 5-6 after 6: K4 ins. lines
5-6 after 4 and lines 1-4 after 5:

649* उपास्व कौन्तेय सहानुजस्त्वं
तस्याश्रमं पुण्यतमं प्रविश्य ।

अष्टावक्रं यस्य दौहित्रमाहु-
र्योऽसौ बन्दि जनकस्याथ यज्ञे ।

वादी विप्राभ्यो बाल एवाभिगम्य

[5]

वादे भङ्गत्वा मज्जयामास नद्याम् ।

[Before line 1, Ś1 K4 D6 read लोमश उ. — (L. 1)
D1. 2 अथात्र (for उपास्व), and च (for त्वं). — (L. 2)
D2 प्रपद्य. — (L. 4) K4 यः स; D1. 2 यथा च (for यो-
ऽसौ). Ś1 D1 जज्ञे; K1 यज्ञं; K3. 4 D6 राहः (for यज्ञे).
— (L. 5) Ś1 K3. 4 D1-3. 6 वादे (for वादी). K3 Dc
विप्राभ्यं; D2 'ग्रो; D3 'ग्ये. Ś1 K3. 4 D1-3 तमेव यज्ञे निज-
घान वंदि.]

वन्दि निजग्राहतुरप्रमेयम् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

कथंप्रभावः स बभूव विप्र-

स्तथायुक्तं यो निजग्राह वन्दिम् ।

अष्टावक्रः केन चासौ बभूव

तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ५

लोमश उवाच ।

उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको

नाम्ना कहोडेति बभूव राजन् ।

शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्ती

दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ६

तं वै विप्राः पर्यभवंश्च शिष्या-

स्तं च ज्ञात्वा विप्रकारं गुरुः सः ।

तस्मै प्रादात्सद्य एव श्रुतं च

भार्या च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् ॥ ७

तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः

सोऽधीयानं पितरमथाभ्युवाच ।

सर्वा रात्रिमध्ययनं करोषि

नेदं पितः सम्यगिवोपवर्तते ॥ ८

उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः

स तं कोपादुदरस्थं शशाप ।

यस्मात्कुक्षौ वर्तमानो ब्रवीषि

तस्माद्वक्रो भवितास्यष्टकृत्वः ॥ ९

स वै तथा वक्र एवाभ्यजाय-

दष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ।

तस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः

C. 3. 10609
B. 3. 132. 12
K. 3. 134. 12

5 °) Ś1 K1. 2 विप्र. — °) Ś1 K2 तथायुक्तो; K1. 4 B Dc Dn D3. 4-6 तथाभूतं; K3 तथाभूति; D1. 2 तथाभियुक्तं. S वन्दि. — After 5^{ab}, S ins.:

650* किं चाधिकृत्याथ तयोर्विवादो

विदेहराजस्य समीप आसीत् ।

— T1 G1 om. 5^{cd}. — °) Ś1 K2 को नु (for केन). G4 M1 चासौ; M2 चासो (for चासौ). G2 मुनिश्च (for बभूव). — °) Ś1 K1. 2 D3 सर्वं ह्येतत्; K4 तन्मे सर्वं; D1. 2 सर्वं त्वं मे; T2 G (G1 om.) M1 तत्सर्वं नो; M2 सर्वं तन्नो (for तत्सर्वं मे). T2 G (G1 om.) [अ]चक्ष्व (for शंस). D1. 2 विप्र; T2 G2. 3 विद्वन्; G4 सर्वं (for तत्त्वम्).

6 °) D1. 2 उद्दालकस्यैकशिष्यो विनीतो. — °) Ś1 B1 D2. 3. 5 कहोडेति (B1m कहोड इति); K2 B2-4 Dc Dn D4. 6 कहोड इति; K3 कपोडेति; K4 कहोलेति; S कहोलेति. B (B1 marg.) Dn D4. 6 विश्रुतोभूत् (for बभूव राजन्). — °) T2 G1-3 om. सः. T1 M हि (for सः).

7 °) K3. 4 पर्यवदन्; D1. 2 'हसन्; D5 'चरन्. Ś1 K D6 M1 स; T1 G1 तु (for च). D1. 2 सुशिष्यं; M2 महात्मा (for च शिष्यास). B Dc Dn D3. 4. 6 तं वै विप्रः पर्यचरत्स-शिष्यः. — °) B Dc Dn D4. 6 T2 G3. 4 तां; T1 G1. 2 M2 तत् (for तं). M चाजानात् (for च ज्ञात्वा). B Dc Dn D3m. 4. 6 T2 G3 परिचर्या (for विप्रकारं). D1. 2 ज्ञात्वा विकारं तस्य सर्वं तदानीं. — After 7^{ab}, D1 ins.:

651* तस्यैव शिष्यस्य परां च शिष्यतां

ज्ञात्वा विकारांस्तुतायास्तदानीम् ।

— °) Ś1 K1. 2 सर्वम्; T1 सत्य (for सद्य). K1. 2 दुतं (for श्रुतं). — °) K1 भार्या चैव; D2. 6 भार्या वै; D3 T2 G3 भार्या वै; G2 भार्या चैव (for भार्या च वै).

8 °) K3. 4 B1 Dc Dn2 D1 S (except G4) तस्यां. — °) K1 D1. 2 om. अथ. B Dc Dn D4-6 चाप्युवाच; D3 सोभ्युवाच (for अथाभ्यु). — °) Dc2 M इह (for इव). T2 G2-4 [अ]भवत्ते (for [उ]पवर्तते). — After 8, K1 B Dc2 Dn2. n3 D6 ins.:

652* वेदान्साङ्गान्सर्वशास्त्रैरुपेता-

नधीतवानस्मि तव प्रसादात् ।

इहैव गर्भे तेन पितर्ब्रवीमि

नेदं त्वत्तः सम्यगिवोपवर्तते ।

[Line 4 = (var.) 8^d.]

9 °) Ś1 K D3. 5 क्रोधाद् (for कोपाद्). — °) T2 G वक्रं वर्धं (G1 क्रुद्धो वर्तं) (for कुक्षौ वर्तं). — °) Ś1 K2 G1 अष्टावक्रः; T1 अष्टावै (for अष्टकृत्वः).

10 °) G2 पितृशापाद् (for वक्र एव). K4 Dc D3 [अ]भिज्ञे; G2 [अ]जायद् (for [अ]भ्यजायद्). — °) K4 Dc D3 त्वष्टां (for अष्टां). M2 कथितो (for प्रथितो). D3 ब्राह्मणेषु; S मानवेषु (for वै महर्षिः). — °) B1-3 Dc D2. 4. 6 अस्य; T1 G1 M2 तथा; M1 यथा (for तस्य). S [अ]प्या (T1 ह्यस्या; G1 M [अ]स्या)सीन् (for [आ]सीद्वै). — °) K4 संबभूव; S वै बं (for बं).

11 °) D1. 2 सा (for सं). Dc D1. 2 [अ]थ (for तु). Ś1 K Dc D1-3 M2 ततः; G4 तथा (for तदा). T1 स

C. S. 10609
B. S. 132. 12
K. S. 134. 12

स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ १०
संपीड्यमाना तु तदा सुजाता
विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
उवाच भर्तारमिदं रहोगता
प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी ॥ ११
कथं करिष्याम्यधना महर्षे
मासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
न चास्ति ते वसु किञ्चित्प्रजाता
येनाहमेतामापदं निस्तरेयम् ॥ १२
उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहोडो
वित्तस्यार्थे जनकमथाभ्यगच्छत् ।
स वै तदा वादविदा निगृह्य
निमज्जितो बन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १३
उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य
सूतेन वादेऽप्सु तथा निमज्जितम् ।

उवाच तां तत्र ततः सुजाता-
मष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १४
ररक्ष सा चाप्यति तं सुमन्त्रं
जातोऽप्येवं न स शुश्राव विप्रः ।
उद्दालकं पितृवच्चापि मेने
अष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुम् ॥ १५
ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु-
रष्टावक्रं पितुरङ्गे निषण्णम् ।
अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं
नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १६
यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं
हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
गृहं गत्वा मातरं रोदमानः
पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥ १७
ततः सुजाता परमार्तरूपा

माता (for सुजाता). — ^b) B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ सा;
D_{1. 2} प्र- (for वि-). — ^c) T₁ G_{1. 2. 4} वचो रहः (for
रहोगता). — ^d) T₁ G_{2. 4} M₁ हीना (for हीनं). Ś₁ K₁
वसु नाम चार्थिनी.

12 ^a) K₄ B₁ Dn_{2. n3} D_{1. 2} अधुना (for अधना).
— ^c) B₂ Dn D_{4. 6} T₂ G₃ [ए]व (for च). K₂ B₄ T₁
G_{2. 4} M₁ मे (for ते). K₃ तव; D₂ T₁ G₁ वस्तु (for वसु).
B_{1. 4} (m as in text) प्रदातुं; Dc सुजाता; D₁ T₁ प्रजातं;
D₂ प्रसूता; T₂ (m as in text) G₂ प्रदाता. K₄ M₂ न
चास्ति किञ्चिद्वसु ते (M₂ मे) प्रजाता. — ^d) B₁ G₄ M₂
एनाम् (for एताम्).

13 ^a) K₄ चैवं; T₂ स्वयं; G₃ त्वेकं; G₄ त्वयं (for त्वेवं).
D₁ जायया (for भार्यया). S कहोडो. — ^b) G₁ वित्तार्थी
सन् (for वित्तस्यार्थे). — ^c) Ś₁ K_{2. 3} D₁₋₃ तथा; T₂ G
जल्पन् (for तदा). Dc वेदविदा; T₂ G₂₋₄ वाग्विदा वै.
— ^d) A few S MSS. वंदिना. K₁ चाप्सु; D₁ [इ]हास्य; S
हाप्सु (M₂ [ए]वाप्सु) (for [इ]हाप्सु). Ś₁ K_{1. 2} पुत्र
(for विप्रः).

14 ^a) Ś₁ lacuna; K Dc D_{1-3. 5} तथा (for तदा).
— ^b) K₁ Dc G₁ वादेन (for वादेऽप्सु). K₃ Dn D_{4. 6}
transp. तथा and निमज्जितं. T₁ ततो; T₂ G₂₋₄ तदा (for
तथा). K₄ B Dc D_{1-3. 5} निमज्जितं तदा (K₄ D₅ तं च;

D₁₋₃ तं वै); G₁ निमज्जती तं (for तथा नि). — ^d) Ś₁
K D₅ अष्टावक्रे नायमर्थो निवेद्यः.

15 ^a) Ś₁ K_{1. 2} तथा; K_{3. 4} D₅ ततः; T₁ G_{1. 2} अनिशं;
T₂ G₃ उदितं; M₁ अथ तं; M₂ अधिकं (for अति तं). D_{1. 2}
M स (for सु). B Dc Dn D_{3. 4. 6} तमस्य (for [अ]ति
तं सु). — ^b) D_{1. 2} T₁ G₁ हि (for ऽपि). B D (except
D₅) M₂ असौ; T₁ G₁ M₁ एनं; G₂ उदंतं (for एवं). B
D (except D₅) T₁ M₂ नैव; T₂ G₃ तन्न; G_{1. 2. 4} न च
(for न स). — ^c) D₁₋₃ वै पितरं स; M पितरं सोभि- (for
पितृवच्चापि). — ^d) B D (except D₁₋₃) तथाष्टा (for
अष्टा). D₁₋₃ M भ्रातरं (for भ्रातृवत्).

16 ^b) K₄ त्वष्टा (for अष्टा). — ^c) Ś₁ K_{1. 2} अपा-
कृष्यद्; D_{1. 2} उपाकर्षद्. Ś₁ K_{1. 2} गृह्यमाणो (for गृह्य
पाणौ). — ^d) Ś₁ K_{1. 2} T₁ G_{1. 4} इत्युवाच; K_{3. 4} D_{1. 3. 4}
(om. इति) उक्तवांश्च; D₂ आवर्तमानः.

17 ^a) S (except T₁) तत् (for यत्). Ś₁ K₂ द्वारत-
स्तत्; K_{1. 4} D_{1. 2. 5} दुरितं तत्; S दुश्चरितं (for दुरुक्तं तत्).
— ^b) K₄ तु; G₂ तद् (for सु). M हृदि स्थितं शल्यमिवा-
तिविद्धं (M₂ दुःखं). — ^c) K₃ पृच्छमानः; B Dc Dn D_{4. 6}
सोभिगम्य; D_{1. 2} M₂ सोथ राजन्; D₃ सोभिवाद्य; T G
सोथ विप्रः (for रोदमानः). M₁ गत्वा गृहं रोदमानो जनित्री.

18 ^b) S तत्त्वमस्या (for सर्वमेवा). — ^c) K₄ Dc

शापाङ्गीता सर्वमेवाचक्षे ।
तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय मातु-
रित्यब्रवीच्छ्वेतकेतुं स विप्रः ॥ १८
गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो
बह्वाश्चर्यः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
श्रोण्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद-
मन्नं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ।

विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ
शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥ १९
तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ
यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य
उत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

अष्टावक्र उवाच ।
अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः
स्त्रियः पन्था वैवधिकस्य पन्थाः ।
राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १
राजोवाच ।
पन्था अयं तेऽद्य मया निसृष्टो
येनेच्छसे तेन कामं व्रजस्व ।

C. 3. 10622
B. 3. 133. 2
K. 3. 135. 2

transp. तत्त्वं and सर्व. Ś1 आदाय; G1 आख्याय (for आज्ञाय). B Dn D4. 6 T1 G1. 2 रात्रौ; T2 G3. 4 मात्रा (for मातुर).

19 ^b) T2 G3. 4 ह्याश्चर्यं वा (for बह्वाश्चर्यः). D1-3 G1 M2 चास्य; T2 G2-4 M1 ह्यस्य (for तस्य). K3 T2 G3. 4 राज्ञः (for यज्ञः). — ^c) Dc प्रेक्षावस्तत्र; S श्रोण्यावहे (for श्रोण्यावोऽत्र). K3. 4 D1-3 M1 विवादान् (for 'दम्'). — ^d) Dn D4. 6 अर्थः; D5 ज्ञानं (for अन्नं). Ś1 K1-3 D1-3 M2 भोक्ष्याव विप्र (M2 तात); D5 श्रोण्यावहे च.

20 ^d) N प्रोत्सा° (for उत्सा°). S बभाषे (for जगाद).

Colophon om. in Ś1 K1-3 D5. — Major parvan : T2 G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan : K4 D1 (both om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय; B Dc Dn1. n3 D2-4. 6 T G1. 3 M2, likewise, only अष्टावक्रीय (G1 'वक्रोपाख्यान'). — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 131; Dn2. n3 T1 132 (as in text); D1 138; T2 G M1 133; M2 135. — Śloka no.: Dn1. n3 23; Dn2 D1 22.

133

1 Cf. Āpastamba Dharma Sūtra 2. 5. 11. 5-7

55

[433]

(Kashi Skt. Series, Benares, 1932). — ^a) G1. 2 M1. 2 (sup. lin. as in text) स्थविरस्य (for बधि°). — ^b) K4 D1 स्त्रियश्च; B1. 3 Dc स्त्रियाश्च; B2 Dn2 D3 स्त्रियाः (for स्त्रियः). K4 विकलस्य; B Dc Dn D3m. 4. 6 T2 G3 भारवाहस्य (D3 orig. वेत्रधिकस्य); D1. 5 वधिकस्य; G2. 4 M वै पथिकस्य (for वैव°). — ^c) Dn1. n3 D5 ब्राह्मणानां समेत्य; D1-3 ब्राह्मणानां च पन्थाः.

2 ^a) T2 (before corr.) G4 अध्वा (for पन्था). Ś1 K B Dc D4 [अ]तिसृष्टो; Dn [अ]तिदिष्टो; M विसृष्टो (for निसृष्टो). D1. 2. sm पन्था मया तेयमथावसृष्टो (D3 orig. पन्था विप्रो वदति तथैव तद् ध्रुवं). — ^b) B1. 3. 4 Dn D4. 6 [इ]च्छसि. — ^c) Ś1 K1. 2 ब्राह्मणेभ्यो (for पावको). Ś1 K2 बलीयान्; K1 गरी° (for लघी°). — ^d) T2 G2. 4 om. अपि. Dc सं- (for नित्यं). — After 2, S ins.:

653*

लोमशः ।

स एवमुक्तो मातुलेनैव सार्धं

यथेष्टमार्गो यज्ञनिवेशनं तत् ।

धर्मेण संप्राप्य निवारितः स-

न्दारि द्वाःस्थं वाक्यमिदं बभाषे ।

[(L. 1) T1 G1 M2 om. स.]

3 ^a) D1. 2 स राजन्; G1 स तात (for स्व तात). Ś1 K1-3. 4m Dc2 D3. 5 प्राप्तौ स्व (K1. 2 सु) यज्ञं तव

C. 3. 10622
B. 3. 133. 2
K. 3. 135. 2

न पावको विद्यते वै लयीया-
निन्द्रोऽपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २

अष्टावक्र उवाच ।

यज्ञं द्रष्टुं प्राप्तवन्तौ स्व तात
कौतूहलं नौ बलवद्वै विवृद्धम् ।
आवां प्राप्तावतिथी संप्रवेशं
काङ्क्षन्वहे द्वारपते तवाज्ञाम् ॥ ३
ऐन्द्रद्युम्नेर्यज्ञदृशाविहावां
विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदृक्षू ।
न वै क्रोधाध्याधिनैवोत्तमेन
संयोजय द्वारपाल क्षणेन ॥ ४

द्वारपाल उवाच ।

वन्देः समादेशकरा वयं स्म
निबोध वाक्यं च मयेर्यमाणम् ।
न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा

वृद्धा विद्वांसः प्रविशन्ति द्विजाभ्याः ॥ ५

अष्टावक्र उवाच ।

यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो
युक्तं मम द्वारपाल प्रवेष्टुम् ।
वयं हि वृद्धाश्चरितव्रताश्च
वेदप्रभावेन प्रवेशनार्हाः ॥ ६
शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च
ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठाम् ।
न बाल इत्यवमन्तव्यमाहु-
र्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ७
द्वारपाल उवाच ।

सरस्वतीमीरय वेदजुष्टा-

मेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।

अज्ञात्मानं समवेक्षस्व बालं

किं श्लाघसे दुर्लभा वादसिद्धिः ॥ ८

संदिदृक्षू (K₄ orig. प्राप्तावावां तव यज्ञं दिदृक्षू); B Dc₁ Dn D₄. ६ प्राप्तौ स्व यज्ञं नृप सं (B₁ Dn₂ नृपतिर्दिदृक्षू. — ^b) T G om. नौ. M₁ transp. नौ and बलवत्. N M₁ om. वै. G₄ transp. बलवत् and वै. N नरेन्द्र (for विवृद्धम्). — ^c) Ś₁ K D₅ M₁ transp. आवां and प्राप्तौ. D₁. 2 ins. हि after आवां. K₃ M संप्रवेशो; D₁. 3 त्वत्सकाशं; T G संप्रवेष्टुं. B Dc Dn D₄. ६ प्राप्ताविहावामतिथी प्रवेशं. — ^d) Ś₁ K₁. 2 B D (except Dc) द्वारपतेस्; K₄m द्वारपाले.
4 ^a) N T₂ G₃. 4 ऐन्द्रद्युम्ने. — ^b) Dn₂ जनकं व; G₄ जनकं तं (for जनकेन्द्रं). D₁. 2 विवक्षू वै जनकं संप्रयातौ. — ^c) M₂ मा (for न). T₃ क्रुद्धो; G₁ क्रुद्धौ (for क्रोधाद्). Ś₁ व्यधनेन; K₃ वाधनेन (for व्याधिनैव). K₁. 3. 4 B Dc Dn D₁-4. ६ तौ वै (K₁. 4 D₃ तव; K₃ स च; D₁. 2 आवां) क्रोधव्याधिना दहमानौ. — ^d) Ś₁ K₂ D₅ संयोजये. M₁ ins. [आ]वां after संयोजय. Ś₁ K₂ द्वारपाले. M₂ क्षणे त्वा (for क्षणेन). K₁. 3. 4 B Dc Dn D₁-4. ६ वयं (K₁ D₁. 3 अयं; K₃ स्वयं; K₄ आवां) च नौ द्वारपालो रुणद्धि. — After 4, D₁. 2 ins.:

654* मा च त्वमावां व्याधिना तप्यमाना-
वभिभूत्वं बालकौ बालिशौ च ।
समायातौ मातुलभागिनेयौ
संमोक्तयौ द्वारपाल क्षणेऽस्मिन् ।

5 ^a) Ś₁ B Dc D₄. ६ T₂ G₂. 3 M वन्देः; K₁. 2. 4 Dn D₅ T₁ G₄ वन्दे. Ś₁ K₁-3 स्मः; D₃ हि; D₅ भो (for स्म). — ^b) K₃ तं वाक्यं (for वाक्यं च). T G मयेरितं त्वं (for मयेर्यं). B₄ M निबोध तद्वा (M₂ तं वा) क्यमितोधिगम्य. — ^c) Ś₁ K D₃ विप्रः; G₄ वृद्धा (for विप्रा). D₁ ममैव वाक्यं च ततोधिगम्य. — ^d) D₁ न वै; G₄ विप्रा (for वृद्धा). K₄ D₃ विद्वांसश्च; B Dn D₄. ६ विदग्धाः; D₁ बालाः; D₂ ये स्युः; S ह्यत्र (for विद्वांसः). B Dn D₄. ६ [अ]त्र विप्राः (for द्विजाभ्याः). — After 5, Ś₁ K₁. 2 ins. a colophon.

6 ^b) T G M₁ मया (for मम). B Dn D₂. 4. ६ M₂ युक्तं प्रवेष्टुं मम द्वारपाल. — ^d) Ś₁ K D₁. 3 वे (D₁ वा)दप्रवादेन; D₅ M वेद (M₁ देव) प्रतापेन; T G तपःप्रभावे (G₄ वंशे)न. B₁-3 Dn D₄. ६ समन्विताश्च; T G निवेशनार्हाः.

7 ^b) T G ज्ञानागमैश्च. D₁. 2 M चैव (for चापि). D₁ गताश्च (for गताः स्म). M परे निविष्टाः (for गताः स्म निष्ठाम्). — ^c) Ś₁ K₁. 2 B Dn₁ D₅ T₁ G इत्येव (for इत्यव). — ^d) Ś₁ K₂ हि (for सपि). S दहते.

8 ^a) K₄ T₁ G₁. 2. 4 ईरयन्; M₁ ईरयेत्; M₂ ईरयेद् (for ईरय). Dn₂ M₁ देवं (for वेदं). — ^b) Ś₁ K D₅ हि विप्रः; T₁ विजानन्; G₁ विजानात्; M₁ विराजन् (for विराजम्). — ^d) B Dc Dn D₄. ६ दुर्लभो (B₁ बल्लो) वै मनीषी.

अष्टावक्र उवाच ।

न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धि-

र्यथाष्ठीला शालमलेः संप्रवृद्धा ।

ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो

यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ ९

द्वारपाल उवाच ।

वृद्धेभ्य एवेह मतिं स्म वाला

गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः ।

न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं

कस्माद्वालो वृद्ध इवावभाषसे ॥ १०

अष्टावक्र उवाच ।

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ ११

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२

दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो बन्दिनं राजसंसदि ।

निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३

द्रष्टास्यद्य वदतो द्वारपाल

मनीषिभिः सह वादे विवृद्धे ।

उताहो वाप्युच्चतां नीचतां वा

तूष्णीं भूतेष्वथ सर्वेषु चाद्य ॥ १४

द्वारपाल उवाच ।

कथं यज्ञं दशवर्षो विशेषस्त्वं

विनीतानां विदुषां संप्रवेक्ष्यम् ।

उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं

प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् ॥ १५

C. 3. 10636
B. 3. 133. 16
K. 3. 135. 17

9 ^a) D1. 2 न सा वृद्धिर्या च कायस्य वृद्धिः. — ^b) G2 M शालमलेः. Ś1 K1. 2 यथा वने शालमलिः संप्रवृद्धः; Dc D1 T1 G4 यथाष्ठीलाः शालमलेः संप्रवृद्धाः. — ^c) T2 G2-4 यश्च (for ह्रस्वो). M [S]ल्पको यः (for Sल्पकायः). D1 सुप्रवृद्धो; D2 T2 G3 संप्रवृद्धो; T1 G1. 4 स वृक्षो; G2 M स वृद्धो (for विवृद्धो). — ^d) K1 यच्चां; B1 T1 यथां; D1 यस्यां (for यश्चां). T2 G1-3 M1 नो (for न).

10 G1 om. the ref. B1 Dc1 द्वाःस्थ उ°. — ^a) Ś1 K1-3 एवेत्य (for एवेह). T2 (after corr.) G3 मतीस्; G4 मतिस्. Ś1 K1. 2 सु; D1 च; T2 G3. 4 तु (for स्म). — ^c) T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 ज्ञातुम् (for ज्ञानम्). Ś1 K1 D2 अल्पजातेन; K3. 4 Dc D1. 3 वीर्येण. — ^d) Ś1 K1-3 प्रज्ञ; K4 D3 M प्राज्ञ; B Dc Dn D1. 2. 4-6 स्थविर (for वृद्ध). Ś1 K1-3 D1. 2 T2 G3 [आ]वभाषे; K4 B1 Dc D3 T1 G1 M [अ]भिभाषसे; Dn D4-6 प्रभाषसे (for [अ]वभाषसे).

11 = (var.) Manu 2. 156. — ^a) Hypermetric! Ś1 K1. 3 D1. 2 वृद्धो (for स्थविरो). K4 D3 स स्याद् (for भवति). — ^c) D1. 2 यौ वै युवाप्यधीयानः (cf. Manu, loc. cit.).

12 = Manu 2. 154. — ^b) Dc D1 S (except M2) वित्तैर्न च (for वित्तेन न).

13 ^b) S (mostly) वन्दिनं. — ^c) T2 G3. 4 विद्वन्; many MSS. द्वास्थ (for द्वाःस्थ).

14 ^a) K4 दृश्यसेद्य (for द्रष्टा). G2. 4 द्यद्य (for

[अद्य). Ś1 ब्रुवतो; T1 G1. 2. 4 [आ]वयोर् (for वदतो). T2 G3 ins. अस्मान् after वदतो (anuṣṭubh rhythm); see below B D. K1 द्रष्टास्यत्येभ्यक्ष्यते द्वारपाल. — For 14^{ab}, B D subst. (changing over to anuṣṭubh rhythm):

655* द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान्द्वारपाल मनीषिभिः ।

सह वादे विवृद्धे तु बन्दिनं चापि निजितम् ।

[(L. 1) D1. 2 द्रष्टव्योत्र महाप्राज्ञ. — (L. 2) D1. 2 उच्च-ताप्यथ नीचता.]

— K4 T2 G3 ins. after 14^{ab}: B D (except D1. 2) ins. after 655*:

656* पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णविद्याः

सहैव राज्ञा सपुरोधमुख्याः ।

[(L. 2) K4 सपुरोहितेन (for सपुरोध°).]

— D1. 2 om. 14^{cd}. — ^c) M1 स्विद् (for वापि). — ^d) B1 S [ए]षु; B2-4 Dn D4-6 [ए]व (for [अ]थ). Ś1 चास्य; B Dn D4. 6 T2 G (G1 corrupt) [अ]याद्य; T1 चाय; M [अ]थो वै (for चाद्य).

15 T G2. 3 द्वार्थः (for द्वारपाल उ°). — ^a) D1. 2 [S]द्य विप्र (for विशेषस्त्वं). — After 15^a, D1. 2 ins.:

657* प्रवेक्ष्यसे बन्दिनं नानुमन्त्र्य ।

— ^b) Ś1 K1. 2 संप्रविश्यं; B Dc3 Dn D4-6 T2 G1. 3 M संप्रवेशं; T1 G2. 4 संप्रवेशः. D1. 2 विनीतानां स्थविराणां प्रविश्यं. — T1 om. 15^{cd}; D1 om. 15^d. — T2 G2-4 M1 ins. after 15: T1 (which om. 15^{cd}) ins. after

C. 3. 10637
B. 3. 133. 17
K. 3. 135. 19

अष्टावक्र उवाच ।

भो भो राजञ्जनकानां वरिष्ठ
सभाज्यस्त्वं त्वयि सर्वं समृद्धम् ।
त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां
ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १६
विद्वान्वन्दी वेदविदो निगृह्य
वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।
त्वया निसृष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भि-
र्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १७
स तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशा-

ब्रह्मोद्यं वै कथयितुमागतोऽस्मि ।

कासौ बन्दी यावदेनं समेत्य
नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १८

राजोवाच ।

आशंससे बन्दिनं त्वं विजेतु-
मविज्ञात्वा वाक्यबलं परस्य ।
विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं
दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वादशीलैः ॥ १९
अष्टावक्र उवाच ।
विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि

15^{ab}:

658* एष राजा संश्रवणे स्थितस्ते
स्तुद्धेनं त्वं वचसा संस्कृतेन ।
स चानुज्ञां दास्यति प्रीतियुक्तः
प्रवेशने यच्च किञ्चित्त्वेषम् ।

16 ^b) K₁. 2. 4 D₁ सभार्यस्त्वं; K₃ D₂. 3 (before corr.) सभाज्यस्त्वं; B Dn D₃. 4. 6 T₂ G₃ त्वं वै सम्राट्; Dc सम्राट् त्वं वै; T₁ G₁ सुसाम्राज्यं; T₂ (before corr.) G₄ साम्राज्यं यत्; G₂ साम्राज्यं वै; M₁ सम्राट् त्वं; M₂ साम्राज्यं त्वं (for सभाज्यस्त्वं). — ^c) Dc D₁. 2 M वै (for वा). T₂ G₂. 3 M याज्ञियानां.

17 ^a) K₁. 2 (by transp.) वन्दी विद्वान्; Dn₁. n₃ D₂ वृद्धान्वन्दी. S (mostly) वन्दी. K₄ B D (except D₁-3. 5). T₂ (before corr.) G₃ वादं (for वेदं). K₁. 2 विगृह्य. — ^b) D₂ रूणान् (for भग्नान्). D₁ T₁ G₁ वादे न (D₁ तु) भग्नान्प्रति. — ^c) Ś₁ K₁-3 D₃ सृष्टैः; B Dc Dn D₄. 6 [अ]भिसृष्टैः; D₁. 2 T₂ G₃. 4 विं; D₅ [अ]नुं (for निं).

18 ^a) B D₄. 6 M₂ स तं (B₂ सुतं); Dc T₂ G₂-4 एतत्; Dn सोहं; T₁ G₁ तदहं; M₁ तद्वै (for स तत्). D₁. 2 ततोहं वै (for स तच्छ्रुत्वा). B₁. 3 D₁ T G समीपे; B₂. 4 Dn D₄. 6 सकाशे; M समीपाद् (for सकाशाद्). — ^b) Ś₁ K₄ D₁. 2 T₁ G₁ ब्रह्माद्य वै; K₁ ब्रह्मादिभिः; K₂. 3 B₄ Dn D₄. 6 ब्रह्माद्वैतं; B₂ ब्रह्माद्वैतं; D₃ T₂ G₂-4 ब्रह्माद्यं वै; D₅ ब्रह्मणं वै. D₁. 2 शंसितुम् (for कथयितुम्). — ^c) S वन्दी.

19 K₁ om. the ref. D₁. 2 जनक उं. — ^a) K₂ B Dn D₄-6 T₁ वै (for त्वं). — ^b) K₁ सोविज्ञात्वा; K₂ B₂-4 Dc Dn D₄-6 अविज्ञाय त्वं; B₁ D₁ अविज्ञाता; D₂ अविज्ञाय; T₁ G₁ विज्ञाय वा (for अविज्ञात्वा). Dc वाक्यवरं; G₂ वादबलं. T G₂. 3 M त्वमस्य; G₁ त्वमस्मि (for परस्य).

K₄ अविज्ञाय वाक्यं च बल परस्य; G₄ अज्ञाय वाक्यं च बलं त्वमस्य. — ^c) T₂ G₂-4 अज्ञातं (for विज्ञातं). Dc वाक्यं (for शक्यं). — ^d) K₄ Dc₁ Dn D₄. 6 T₁ G₁ वेदं (for वादं). — After 19, K₄ B₂-4 Dc Dn D₄. 5 (marg.). 6 T G ins.:

659* आशंससे त्वं बन्दिनं वै विजेतु-
मविज्ञात्वा तु बलं बन्दिनोऽस्य ।
समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं
न शोभन्ते भास्करेणैव ताराः ।
आशंसन्तो बन्दिनं जेतुकामा-
स्तस्यान्तिकं प्राप्य विभुसशोभाः ।
विज्ञानमत्ता निःसृताश्चैव तात
कथं सदस्यैर्वचनं विस्तरेयुः ।

[Lines 1-2 = (var.) 19^{ab}. — (L. 1) B₄ D₅ T₁ आशंसमानो; T₂ G^a माना (for से त्वं). T G कुमारः (for विजेतुम्). — (L. 2) B₂ अविज्ञाय. K₄ D₅ ते बलं; B₄ वाग्बलं. K₄ D₅ हि (for स्य). T₁ अविज्ञाना वन्दिना हंत जेतुं; T₂ G^a अविज्ञानात्ते ह्य (G₁ उत्तम) शक्ता विजेतुं. — (L. 3) K₄ D₅ संघशस्ते (for तेन पूर्वं). — (L. 5) T G आशानुबन्धो हि तवात्र यत्नः (G₁. 2 यत्तत्). — (L. 6) T G स वन्दिमात्ताय तथा विनश्यति (T₁ यं सदोधिगच्छेत्; G₁ यं सदोधि गच्छेत्; G₄ यं तवाय नश्यति). — (L. 7) K₄ D₅ विज्ञानवन्तो निभृताश्च तात; T G विज्ञानवन्तो निभृतास्तु (T₁ G₁ ता यत्र) तात. — (L. 8) K₄ D₅ कथं सदसि त्वमिमं वै समर्थः; T G कथं सदस्तुमिदं समर्थः.]

20 ^a) Dc D₁. 2 न तु; S (except G₁) न तु. D₁. 2 मादृशेन; T₂ G₃. 4 मादृशैरिह. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 D₃ सोहं कृतस्य; D₁. 2 नांगीं; G₄ डंभी. D₁. 2 तैश्च (for तेन). — ^c) Ś₁ K₁. 2 B Dc Dn D₃-6 इवाचलाक्षं (for इवाबं). K₃

सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ।

समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य

मार्गे भयं शकटमिवाबलाक्षम् ॥ २०

राजोवाच ।

षण्णाभेद्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।

यस्त्रिपष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २१

अष्टावक्र उवाच ।

चतुर्विंशतिपर्वं त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि ।

तत्त्रिपष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २२

राजोवाच ।

वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।

कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २३

अष्टावक्र उवाच ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

मा स्म ते ते गृहे राजञ्जशात्रवाणामपि ध्रुवम् ।

वातसारथिराधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २४

राजोवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।

कस्य स्विहृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।

अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ २६

राजोवाच ।

न त्वा मन्ये मानुषं देवसत्त्वं

न त्वं बालः स्थविरस्त्वं मतो मे ।

न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलारे

तस्माद्द्वारं वितराम्येष बन्दी ॥ २७

C. 3. 10650
B. 3. 133. 30
K. 3. 135. 32

D1. 2 M1 मार्गे भयः शकट इवाबलाक्षः.

21 ^a) N त्रिशकद्वादशांग(Ś1 K1. 2 D6 'शारः; B Dn 'शांश)स्य; T1 G1 षण्णाभेद्वादशाक्षस्य. — ^d) G2. 4 वरः (for परः).

22 M1 om. (hapl.) 22-23. — ^a) Ś1 K1. 2 'पर्वार्धं; K3 M2 'पर्वं त्वा; K4 D6 'पर्वं तु; D1. 2 'पर्वार्धं; D3 G2 'पर्वं त्वं; T G1. 3. 4 'पर्वत्वात्. — ^b) K1 द्वादशाप्रति; T1 G4 M2 द्वादशः पथि; G1 द्वादशः प्रथिः; G2 द्वादशप्रथि. — ^c) Ś1 K2. 3 Dc D3 च; K1 मे; K4 D1 त्वां; D2 त्वं (for वै). — ^d) MSS. 'गतिः; 'गति also.

23 M1 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^a) S वडवे, वडवे. K4 B2 D2. 3 संयुक्ते; G4 संयुक्ते. — ^b) T1 G1. 2. 4 M2 श्येनं पाते. — G1 om. 23^{cd}.

24 ^a) D1. 3 मास्तु (for मा स्म). S भूत् (G2 भूत्) (for the first ते). T2 G2-4 त्वद्; M स्म- (for the second ते). K3 स्यातां (for राजञ्). — ^b) K3 इह; T2 G2-4 वेद् (for अपि). Ś1 K1. 4 (before corr.) ध्रुवे. — ^c) Ś1 'सारथिम्. Ś1 आगंतु; K B Dc Dn D4-6 आगता (K3 आधत्ता); D1-3 T1 G1 आधाता; T2 G3 आधत्त; M आहता (for आधत्ते); cf. 23^c. — ^d) = (var.) 23^d. Ś1 K1 ते; K4 यं (for तम्). B1 नृप (for च तम्).

25 ^a) Hypermetric! Dn1. n3 स्वप्नः; D1. 2 M सुप्तो; G1 सुप्तान् (for सुप्तं). T G om. न. Ś1 K D1-3 M

निमिषेत्; B4 (corrupt) [अ]ति सति (for निमिषति). ✽ Cn : स्वप्नडिति स्वपितृषोर्नजिडिति । जकारान्तस्य स्वप्नजशब्दस्य स्वप्नावस्थावद्वाचित्वम् । सुषुप्त्यवस्थां प्राप्तं किं न निमिषति लुप्त-इह न भवतीति प्रश्नार्थः । ✽ — ^b) T2 G3. 4 जानन् (for जातं). Ś1 K1. 2 चोपते; T2 G2-4 चेंगते (cf. v.l. 26).

26 D1 om. (hapl.) 26. — ^a) T G om. न. K1. 2. 4 M2 निमिषेद्. — ^b) T1 अंडे जातं; M2 अंडाजातं. K1 चोपते; T2 G2-4 चेंगते (cf. v.l. 25).

27 ^a) All MSS. except Ś1 K1-3 M2 त्वां (for त्वा). K3. 4 B D (except D1. 6) G4 M1 देवसत्त्वं. — ^b) Ś1 B2-4 Dn D4. 6 सं- (for the second त्वं). — ^c) D1 G2 M1 वाक्प्रलारे. — ^d) Dc T2 G2-4 विद्वन्; M2 वादिन् (for बन्दी).

Colophon om. in Ś1 K1. 2. — Major parvan : T2 G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan : D3 तीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय. K3 D1. 6 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय; and K4 B Dc Dn1. n3 D2. 4. 6 T G1. 3, likewise, only अष्टावक्रीय (G1 'वक्रोपाख्यान). — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn1 132; Dn2. n3 133 (as in text); D1 139; S 134 (M2 136). — Śloka no. : Dn 30; D1 28.

C. 8. 10651
B. 8. 134. 1
K. 8. 136. 1

अष्टावक्र उवाच ।

अत्रोग्रसेनसमितेषु राज-
 न्समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु ।
 न वै विवित्सान्तरमस्ति वादिनां
 महाजले हंसनिनादिनामिव ॥ १
 न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानि-
 न्लहं प्रपन्नः सरितामिवागमः ।
 हुताशनस्येव समिद्धतेजसः
 स्थिरो भवस्वेह ममाद्य बन्दिन् ॥ २

बन्धुवाच ।

व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोधय
 आशीविषं सृक्किणी लेलिहानम् ।
 पदाहतस्येव शिरोऽभिहत्य
 नादष्टो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३
 यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः
 सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति ।
 तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्यते
 न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४

134

1 °) Ś1 K1 °सेनः. Dn2 °प्रमुखेषु; D1. 3 °स्वमितेषु; M °समितौ तु (for °समितेषु). Ś1 K D1-3. 5 राजसु (see below); M सत्रे (for राजन्). — °) K1. 2 स सागरेषु (for समा°). Ś1 K D1-3. 5 राजन् (see above); T1 सत्सु (for राजसु). — °) G2. 4 मे (for वै). T1 विविक्षांतरम्; G2 विवित्सान्तरम्. Ś1 K1. 2 न वै तितिक्षाम्यहमत्र वादिनः; K3. 4 D5 न वै विविक्षांतरमत्र वादिनां; B Dc Dn D3 (marg. sec. m.). 4. 6 नावैमि वंदि वरमत्र वादिनां; D1-3 न वै तितिक्षाम्यहमद्य वादिनां. — °) S (except G1 M2) महाजने. K3. 4 T1 G1 हंसनिनादिनां; D1 G4 °विनादितां; D2. 3 T2 G2. 3 M °विनादिनां; D5 हंस च वादिनां. Ś1 महाहंसः सरसि निनादिनामिव; K1. 2 महाहंसाः सरसि निरादिनामिव; B Dc Dn D4. 6 महाजले हंसमिवाददामि; D3 (marg. sec. m.) महाहंसः शरदि विनादिनामिव.

2 °) Ś1 K3 [अ]तिवादमानि; K1. 2 °वादमब्धिर्; K4 D3. 5 °वादमानिन् (or °मानी). T1 G1 न वंदिनं (G1 मेद्य) वै मोक्ष्यति वादिमानी; T2 G3. 4 न मोक्ष्यसे वै वदमानो निमज्जन्; G2 न मोक्ष्यसे वदमानो हि मेद्य; M न मेद्य मोक्ष्यस्यति वादवादिन्. — °) Ś1 B D1. 5 ग्रहं; K1. 2 गृह; K3. 4 (m as in text) Dc अहं; S जलं (for ग्लहं). T1 M2 प्रसन्नः; G1 प्रसन्नं. Dc ह्वागतः; T1 अवगाहः; T2 G2-4 ह्वाध्वराः. — °) K4 D1-3 G1 समृद्धं (for समिद्धं). — °) Ś1 K1. 2 स्थितो (for स्थिरो). S वंदिन्.

3 All MSS. except T G2. 4 M1 om. the ref. — °) S (except M2) om. मा. K1 बोधयस्व; K2 B. Dn D3-5

प्रबोध; B1-3 विबोध; Dc निबोध; T G M1 बोधयित्वा; M2 बुबोधीर् (for प्रबो°). — °) MSS. सृक्किनी, सृक्किणी, सृक्किणि, सृक्किणी, सृक्किणी, etc. B1 (m as in text) D (except D1-3. 5) संलिहानं. — °) K1. 4 B1. 4m Dc D1-3 पदा स तस्य; K3 पदाग्रतस्य; D4. 6 G1. 2. 4 M1 पदाहितस्य; T1 पादाहतस्य. Ś1 K1. 4 B1. 4 G2. 4 M2 [ए]व; K2 B4m Dn D4-6 T G1. 3 [इ]ह (for [इ]व). K1 [S]भिहन्व; K3 T1 G1 M2 निहत्य; K4 [S]भिहन्यान्. — °) K1 न दृश्यसे; T2 (before corr.) तेनादत्ते; G4 तेनादष्टो (for नादष्टो वै). K1. 3. 4 B1 D1-3 मे; T1 G1. 2 [S]यं (for वै). T1 G1 M2 मोक्ष्यते.

4 °) D1. 2 T1 G1. 2. 4 [उ]पपन्नं. — °) Ś1 K1. 3. 4 D1. 2 आविखाति; D3 अभिहन्यात्; T1 अभिघाति; T2 G2-4 आशु हंति; G1 M अभिहंति. — °) K1 [S]वशीर्यते; B4 Dn D4. 6 विदीर्यते. — °) S चापि (for चैव). T2 G2-4 च (for हि).

5 Before 5, S (except M2) ins. अष्टावक्रः. — °) Ś1 K1. 4 D1 नीचैर्भूताश्च; K3 D3. 5 T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M निकर्षभूता; D2. 3 (sup. lin.) नीचीभूताश्च (for निकृष्टं). — °) K1. 4 अनुडुहो; B Dn D4. 6 T2 G3 ह्यनुडुहो. — After 5, D1. 2 ins. :

660* आसनं तु समास्यैवं संवादं बन्दिना सह ।

अष्टावक्रः संचिकीर्षन्प्रजगर्हं हसन्मुहुः ।

D1 cont.; K1. 2 B Dc Dn D4. 6 T2 (marg. sec. m.) G3 ins. after 5 :

661* यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां

नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव ।

सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।
निकृष्टभूता राजानो वत्सा अनडुहो यथा ॥ ५

लोमश उवाच ।

अष्टावक्रः समितौ गर्जमानो

जातक्रोधो बन्दिनमाह राजन् ।

उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि

वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ६

बन्धुवाच ।

एक एवाग्निर्वहुधा समिध्यते

एकः सूर्यः सर्वमिदं प्रभासते ।

एको वीरो देवराजो निहन्ता

यमः पितृणामीश्वरश्चैक एव ॥ ७

अष्टावक्र उवाच ।

द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ

द्वौ देवर्षी नारदः पर्वतश्च ।

द्वावश्विनौ द्वे च रथस्य चक्रे

भार्यापती द्वौ विहितौ विधाना ॥ ८

बन्धुवाच ।

त्रिः सूयते कर्मणा वै प्रजेयं

त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति ।

अध्वर्यवस्त्रिषवणानि तन्वते

त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ॥ ९

अष्टावक्र उवाच ।

चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं

चत्वारो युक्ता यज्ञमिमं वहन्ति ।

दिशश्चतस्रश्चतुरश्रवर्णा-

श्चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ १०

बन्धुवाच ।

पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्ति-

र्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि ।

दृष्टा वेदे पञ्चचूडाश्च पञ्च

लोके ख्यातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥ ११

अष्टावक्र उवाच ।

षडाधाने दक्षिणामाहुरेके

C. 3. 10663
B. 3. 134. 13
K. 3. 136. 13

तथा नृपाणां प्रवरस्त्वमेको

बन्दि समभ्यानय मत्सकाशम् ।

[(L. 3) B₄ D₁ एव (for एको). — (L. 4) B₁ समाभ्यानय;
B₃ समेत्यानय; B₄ समाभ्या°; D₁ ममाभ्या°. B₄ D₁ वै सकाशं;
Dc मे समीपं.]

6 G₁ M om. the ref. — ^a) N (except K₂. 4 D₁. 2)
ins. एवं before अष्टावक्रः. Ś₁ K₁₋₃ B D (except D₁. 2)
हि गर्जन्; Dc हि राजन् (for गर्ज°). — ^b) S (mostly)
बन्दिनम्. Ś₁ K₁. 2 आजुहाव (for आह राजन्). — ^c) Ś₁
K D₁₋₃. 5 [S]थ; M तु (for च). Ś₁ K₁₋₃ D₁. 2. 5 प्र
(for मे). — ^d) Ś₁ K₁. 4 [ए]व; D₁ T₁ M वा (for च).
T₂ G₂₋₄ [अ]हम् (for चापि).

7 ^b) N विभाति (for प्रभासते). — ^c) B₂₋₄ Dn
D₄. 6 T₂ G₃. 4 [S]रिहंता; D₁₋₃ हिनस्ति; D₅ T₁ नियंता;
G₂ विहंता (for निहन्ता). — ^d) Dc₂ चैव एकः; M चैवमेकः
(for चैक एव).

8 ^a) G₄ सहायौ (for सखायौ). — ^b) B Dn D₄. 6
नारदपर्वतौ (for नारदः पर्वतश्च). — ^c) Ś₁ K₁. 2 रथस्यैव;
K₃ च रथे च; B₁₋₃ D (except D₁₋₃) रथस्यापि (for च

रथस्य).

9 ^a) Ś₁ K₁. 2 transp. सूयते and कर्मणा. B₂ प्रसूयति;
B₃ प्रसूयते; Dc प्रसूते (for सूयते). G₁ त्रिः सूयंते कर्मणा
प्राणिनस्ते. — ^b) B₂. 3m चरंति (for वहन्ति). — ^c) Ś₁
B₁. 4 Dc D₁. 5 त्रिः सवनानि; K B₂. 3 Dn D₃. 4. 6 त्रिसव-
(K₃ त्रिवस)नानि. D₁. 2 तत्त्वतः; D₃ चैव; G₄ कुर्वते (for
तन्वते).

10 ^a) Ś₁ K₁ निकेतुश्च; K₃. 4 D₁₋₃ तश्च; T₂ G₂₋₄ तं
(for तं). — ^b) Cf. 9^b. B D (except D₁₋₃. 5) वर्णा
(for युक्ता). — ^c) T G₂₋₄ वेदाश्च (for वर्णाश्च). N
दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयं च. — ^d) T₂ G₃ चतुष्पदा.

11 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₅ पंच पादा. — ^b) T₁ om. एव.
Ś₁ K₁₋₃ Dc D₃ यज्ञाः पंचोक्ताः (Ś₁ K₁ °क्तः) पंच चैवेन्द्रि-
याणि; K₄ D₁. 2. 5 यज्ञाः पंच पंच चैवेन्द्रि°; G₁ पंचैव यज्ञास्त्वथ
पंचेन्द्रि°. — ^c) K₃ D₁. 2 देवे (for वेदे). N (except Ś₁
K₂. 3 D₅) पंचचूडाप्सराश्च; T₁ °चूडाश्च लोके. — ^d) T₁ पंच
(for लोके). Ś₁ K₁. 2 विख्यातं (for ख्यातं). Dc तीर्थं
(for पुण्यम्).

12 ^a) Ś₁ K D₁₋₃. 5 दक्षिणा. K₃ चाहुः. — ^b)

C. 3. 10663
B. 3. 134. 13
K. 3. 136. 13

षडेवेमे ऋतवः कालचक्रम् ।
षडिन्द्रियाण्युत षट् कृत्तिकाश्च
षट् साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १२
बन्धुवाच ।

सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः
सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति ।
सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि
सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥ १३
अष्टावक्र उवाच ।

अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति
तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती ।
अष्टौ वसुञ्शुश्रुम देवतासु
यूपश्चाष्टासिर्विहितः सर्वयज्ञः ॥ १४
बन्धुवाच ।

नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पिदृणां
तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् ।
नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा
नवयोगो गणनामेति शश्वत् ॥ १५

अष्टावक्र उवाच ।

दशा दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दश पूर्णं शतानि ।
दशैव मासान्विभ्रति गर्भवत्यो
दशैरका दश दाशा दशार्णाः ॥ १६
बन्धुवाच ।

एकादशैकादशिनः पशूना-
मेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः ।
एकादश प्राणभृतां विकारा
एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १७
अष्टावक्र उवाच ।

संवत्सरं द्वादश मासमाहु-
र्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ।
द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो
द्वादशादित्यान्कथयन्तीह विप्राः ॥ १८
बन्धुवाच ।

त्रयोदशी तिथिरुक्ता महोग्रा
त्रयोदशद्वीपवती मही च ॥ १९

B1. 3. 4 D4. 6 G1 षट् वै च; Dc Dn षट् चैव (for षडेव).
B2 चेमे; G1 वै (for [इ]मे). B3 घातवः (for ऋ). — ^d)
Ś1 K4 D1-3 सद्यस्काः; K3 यद्यस्काः; T2 G1. 3 M1 वै यज्ञाः;
G2. 4 एव यज्ञाः (for साद्यस्काः). Ś1 K2 D5 सर्वदेहेषु.

13 ^a) Ś1 K2 D5 सप्तारण्याः; K1 Dn2. n3 D4 सप्त
वान्याः; B Dc सप्त धान्याः (for सप्त वन्याः). — ^e) D3m
वाराश्च यत्र (for चाप्यर्हणानि). — ^d) B2 सप्तस्वरा; D3 (m
as in text) सप्तशूरा (for सप्ततन्त्री). D3. 5 G1 चापि (for
चैव). Ś1 K Dc D1. 2 सप्तस्वरा (K3 D1 'राः) प्रथिता चापि
वीणा.

14 ^a) Ś1 K1. 2 D1. 2. 5 वदन्ति (for वहन्ति). T2 G
अष्टौ दिगीशान्यतमानान्वदन्ति (G1 अष्टौ दिगीशाः प्रतिमानं
वहन्ति). — ^e) K3. 4 D1-3 शुश्रुमो. — ^d) D1 T1 M अष्टा-
श्रीर्. K2. 3 D1. 3 सार्वयज्ञः; Dn D4. 6 T1 G1 M सर्वयज्ञे.
D5 यूपा अष्टौ विहिताः सर्वयज्ञाः; T2 G2-4 यूपश्चाष्टासिः सर्व-
यज्ञेषु दृष्टः.

15 ^a) T1 G1 M1 नव वेदोक्ताः (for नवैवोक्ताः). — ^d)

K2 Dc Dn D4. 5 T2 G2-4 नवैव योगो; B1. 2 नवायोगो;
B4 नवधा योगो; D3 नावायोगो. G1 M विश्वं (for शश्वत्).
16 ^a) Ś1 दिशा; B Dc Dn D6 T2 G3 दिशो; D4
देशो (for दशा). S पुरुषस्येह लोके. — ^b) Ś1 ईयुर् (for
आहुर्). — B2-4 om. 16^{cd}. — ^d) Ś1 K1 Dc2 D1. 2
दाशैरका; K2. 3 Dc1 Dn D3-6 T G1. 3. 4 दशैरका; B1 दशै-
रकान्. Ś1 K2 Dn D4. 6 दश दासा; K4 दिशः; D1. 2
दश दिशो; G1 दश देशा (for दश दाशा). N दशार्हाः.

17 ^a) T2 G2-4 [ए]कादशिनां; M2 'दशनिः. M पृथि-
व्याम् (for पशूनाम्). — ^b) Ś1 K1-3 D2. 3. 5 एकाद-
शैकत्र (for 'शैवात्र). K4 एकादशैकाः प्रभवन्ति यूपाः.

18 ^b) K1. 4 Dc2 पादौ; D1. 2 पादा (for पादौ). — ^e)
Dc2 सुद्वादशाहाः (for द्वादशाहः). Ś1 K1. 2 पुण्यकृतो; K3
G2. 4 प्रकृतो; Dc T1 G1 M1 प्राकृत- (for प्राकृतो). — ^d)
Ś1 K1-3 वीराः; K4 B1. 3. 4 D (except D5) धीराः (for
विप्राः).

19 ^a) B D (except D1-3. 5) प्रशस्ता (for महोग्रा).

लोमश उवाच ।

एतावदुक्त्वा विरराम बन्दी

श्लोकस्यार्धं व्याजहाराष्टवक्रः ।

त्रयोदशाहानि ससार केशी

त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २०

ततो महानुदतिष्ठन्निनाद-

स्तूष्णींभूतं स्रतपुत्रं निशम्य ।

अधोमुखं ध्यानपरं तदानी-

मष्टावक्रं चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २१

तस्मिंस्तथा संकुले वर्तमाने

स्फीते यज्ञे जनकस्याथ राज्ञः ।

अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयु-

र्विप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २२

अष्टावक्र उवाच ।

अनेन वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो

वादे जित्वा सलिले मज्जिताः किल ।

तानेव धर्मानयमद्य बन्दी

प्राप्नोतु गृह्याप्सु निमज्जयैनम् ॥ २३

बन्धुवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञ-

स्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।

सत्रेण ते जनक तुल्यकालं

तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाग्र्याः ॥ २४

एते सर्वे वरुणस्योत यज्ञं

द्रष्टुं गता इह आयान्ति भूयः ।

अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं

यस्य हेतोर्जनितारं समेग्ये ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

विप्राः समुद्राम्भसि मज्जितास्ते

वाचा जिता मेधया आविदानाः ।

C. 3. 10676
B. 3. 134. 26
K. 3. 136. 26

— After 19^{ab}, K₃ D₅ read 21^{ab}.

20 K₃ Dc S (except T₁) om. the ref. — Before 20^{cd}, N (except Ś₁ K₁) G₂ M₂ ins. अष्टावक्र उ° (M₂ om. उ°). — °) Ś₁ K₁ त्रयोदशादीनि. K₁ वानरः (for केशी). — °) D₃ T₁ G₁. 2 त्रयोदशानि (for °दशादीनि). T₁ °छन्दांसिचाहुः. G₁ om. च.

21 Before 21, Ś₁ K B₃ Dc D₁-3. 5 ins. लोमश उ°. — °) Ś₁ K₁. 3. 4 D₂. 3 तूष्णीं (for तूष्णीं). K₃ G₁ M निशम्य.

22 Ś₁ K₁ om. 22^{ab}; K₃ D₅ read it after 20^{ab}. — °) B₃ G₂ M₂ तदा (for तथा). K₃. 4 D₁-3 वर्तमाने विवादे (for संकुले वर्त°). — °) G₁ स्थिते (for स्फीते). K (K₁ om.) B Dc Dn₂. n₃ D₄. 6 [उ]त (for [अ]थ). T₂ G₂-4 [आ]जमीढ (for [अ]थ राज्ञः). T₁ G₁ M₂ जग्मुः (for राज्ञः). — After 22, B₁. 3 Dc D₁-3 S ins. an addl. colophon [adhy. no. : D₁ 140; S 135 (M₂ 137)].

23 °) K₂ B₂-4 D (except D₁-3. 5) T₂ G₂-4 [ए]व; K₄ [ए]के; D₁-3 ये (for वै). — °) B₁ (m as in text). 2 Dc Dn D₃ (sup. lin.). 4. 6 T₂ (before corr.) G₃ प्राक्; D₁. 2 वै; G₁ च (for किल). — °) D₁-3 सर्वान् (for धर्मान्). Ś₁ K Dn D₃-6 एव (for अद्य). — °) D₁. 2 संप्राप्नुतां; T G प्राप्तो निगृह्य (for प्राप्नोतु गृह्य). K₄ D₃. 5

नीत्वा (for गृह्य). K₁ Dn D₄. 6 [आ]शु (for [अ]प्सु).

24 °) K₄ अहं हि पुत्रो. T₂ G [इ]ह (G₁ [ए]व) (for [उ]त). — D₂ om. (hapl.) 24^b-25^a. — °) G₄ स तत्र; M₂ तत्रापि (for तत्रास). Ś₁ K₁. 3. 4 Dc D₁ T₁ G₁. 2 M₁ om. आस. K₂ च (for वै). — °) K₄ समान° (for तुल्य°). — °) Ś₁ K₁. 2 B₂ T₂ G₂-4 मे; K₃. 4 D₁. 3 वै (for ते). D₃ प्रेषितास; T₂ G₂-4 प्रेषिता (for प्रहिता). Ś₁ K₁. 2 संप्रहिता (for प्रहिता मे). K₄ B₂ D₁. 3 ते; T G वै (for मे). T₁ द्विजाश्च (for द्विजाग्र्याः).

25 D₂ om. 25^a (cf. v.l. 24). — °) Ś₁ K₁-3 त एते; B₁ ते तु वै; B₂ Dc₁ Dn D₄. 6 ते तु; B₃ Dc₂ T₂ (by corr.) G₃ ते वै; B₄ एते वै; D₅ य एते (for एते). B₄ D₁. 3 M राज्ञो (for यज्ञं). — °) D₁. 3 यज्ञं; M दृष्ट्वा (for द्रष्टुं). Ś₁ K B₁ Dc₂ D₃. 5 गतास्ते; B₄ M यज्ञं; D₁ यातास्ते (for गता). Ś₁ इह यांति; K₁. 2. 4 D₁ इहायांति; B₁. 3 Dc Dn D₄. 6 इम आयान्ति; B₂. 4 M इममायांति; D₅ इहायांतु. — °) Ś₁ B₁ G₄ पूजये; K₄ पूजयन्; D₁-3 T₁ M पूजय.

26 °) T₁ निज्जितास (for मज्जितास). K₂. 4 B D M ये (for ते). — °) B₄ D₅ वादे (for वाचा). To avoid hiatus, B Dc D₁ T₂ (by corr.) G₃ चाविदानाः; Dn D₂. 3. 6 वा° (for आ°). — °) B₃ G₁ तन्; D₅ तान्

C. 3. 10676
B. 3. 134. 26
K. 3. 136. 26

तां मेधया वाचमथोज्जहार

यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २६

अग्निर्दहञ्जातवेदाः सतां गृहा-

न्विसर्जयंस्तेजसा न स्म धाक्षीत् ।

बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु

तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७

श्लेष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोषि

उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।

हस्तीव त्वं जनक वितुद्यमानो

न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २८

जनक उवाच ।

शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपा-

ममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।

अजैषीर्यद्वन्दिनं त्वं विवादे

निसृष्ट एष तव कामोऽद्य बन्दी ॥ २९

अष्टावक्र उवाच ।

नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे बन्दिना नृप ।

(for तां). Ś1 K3 श्रेयसो; K2. 4 श्रेयसे (for मेधया).
K D1. 2 अथो जहार; T1 G1 अथाजहार; G2. 4 असौ जहार
(for अथोजहार). M1 ते वै तथा वाचमथो उदाहरन्. — ^d)
=(var.) 26^d. Ś1 K1 M1 अविचिन्वन्ति; T G अवभासन्ति
(for अवचि°).

27 K2 D5 M om. (hapl.) 27. — ^a) T G गृहान्वै
(for सतां गृहान्). — ^b) Ś1 K1. 4 विवर्जयन्; D1 विवर्ध-
यन्; T2 G3 विस्पर्धमानः. Ś1 K1 नः; D3 मा (for न).
T G1. 3. 4 [अ]प्यधाक्षीत्; G2 व्यधा° (for स्म धा°). — ^c)
T1 बाले पुत्रे (for बालेषु पुत्रेषु). T1 G1 ins. वै after कृपणं.
— ^d) Ś1 K1 D1 अवि; T2 G उप- (G1 अपि) (for अव-).

28 ^a) K3 D5 T1 G2 श्लेष्मातकः; K4 °ष्मातकिः; Dc2
°ष्मातकी; D1-3 °ष्मातकः; T2 G3 °ष्मातकिः; G4 °तकी; M
°तकः. T2 G3 क्षीणवाचा. Ś1 K1. 2 शृणोति; T1 शृणोमि.
— ^b) Ś1 K1 M2 त्वा (for त्वां). T2 G3 स्तुतये. K3
मावहन्ति; K4 B1 Dc T1 G1 M2 मोदयन्ति; D5 मादयन्तु; T2
G2-4 मोहयन्ति. — ^c) K2-4 Dn D2. 3. 5 विनुद्यमानो; S
तुद्यमानो (G2 यत्तुद्य°). — ^d) K3. 4 D1-3 मामकी; M
जैव मे.

29 G4 om. the ref. Ś1 K2 राजा. — ^a) Ś1 K1

पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३०

बन्धुवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो

न मे भयं सलिले मज्जितस्य ।

इमं मुहूर्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽय-

मष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोडम् ॥ ३१

लोमश उवाच ।

ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।

उदतिष्ठन्त ते सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३२

कहोड उवाच ।

इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जनक कर्मणा ।

यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥ ३३

उतावलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः ।

उत वाविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ३४

बन्धुवाच ।

शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप ।

शिंसांस्यापाहरत्वाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३५

तुल्यरूपाम्; K3 T1 G1 M देवरूपाम्; T2 G2-4 विप्राश्च सुख्याम्
(for दिव्यरूपाम्). — ^b) K3. 4 Dc D1. 3 S देव° (for
दिव्य°). — ^d) T2 G1-3 M1 विसृष्ट (for नि°). K1 D3
M एव (for एष). Ś1 K1-3 D5 तव विप्राश्च; K4 तव
वाक्याच्च; B2 Dc M तव कामेद्य; D2. 3 तव कामाद्धि; T2
G2-4 क्षतकामोद्य.

30 D2 om. (hapl.) 30. — ^b) Ś1 K1. 2 वै (for मे).
— ^c) Ś1 K1 [ए]व (for [अ]स्य).

31 ^b) K2 B Dn D4-6 विद्यते (for सलिले). — ^c)
K4 D1 M द्रक्ष्यसे. K4 [ऽ]द्य; G1 M त्वम् (for स्यम्).
— ^d) K4 चिरदृष्टं; T2 G2-4 चिरकांक्षं. S कहोळं.

32 ^a) Ś1 K1 सर्वे (for विप्रा). — ^c) K3. 4 B4 Dc
D1-3 S वै (for ते). B1-3 Dn D4-6 उदतिष्ठन्ततः (B1
D4. 6 °था; B2. 3 °दा) सर्वे. — ^d) Ś1 K2 महात्मनः; D1. 2
महीपतेः (for समी°).

33 ^{ab}) Ś1 K1. 2 transp. सुतान् and जनाः. G1 तथा
(for जना). Dn1 D5 जनन- (for जनक). K4 जनक कर्म-
णाधिकान्.

35 Dn D4. 6 T G1. 3 M2 om. the ref. — ^c) K1
B3 Dn3 D1. 4. 6 अपहरन्; K2 B4 Dn1. n2 D5 G1 अपा-

महदुक्थं गीयते साम चायं
 सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ।
 शुचीन्भागान्प्रतिजगृह्णतु हृष्टाः
 साक्षाद्देवा जनकस्येह यज्ञे ॥ ३६
 लोमश उवाच ।
 समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राज-
 न्विप्रेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु ।
 अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा
 विवेश तोयं सागरस्योत्त बन्दी ॥ ३७

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा
 संपूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् ।
 प्रत्याजगामाश्रममेव चायं
 जित्वा बन्दि सहितो मातुलेन ॥ ३८
 अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं
 सुखोपितः सह विप्रैः प्रतीतः ।
 पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्ति-
 र्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ३९

C. 3. 10691
 B. 3. 134. 41
 K. 3. 136. 41

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

हरन्; K₃ D₂. 3 अपाहरत्; K₄ B₂ Dc T₁ G₂. 4 M₁ अपहरतु;
 M₂ अपहरति. K₁. 3 D₁. 2 त्वाजौ; D₃ चाजौ (for [आ]जौ).

36 ^a) Ś₁ K₁. 2 महदुक्तं; K₃. 4 D₃ दुक्थं; B Dn
 D₄-6 दौक्थं (B₃ दौक्थं); Dc₁ दौथ्यं; Dc₂ दौस्थां; D₂
 महद्द्रोष्ट्यं; T₂ (by corr.) G₃ महदौगध्यं; G₁ ब्रह्मदुरधं.
 — ^c) K₄ D₁ भोगान्; M₁ भारान् (for भागान्). Dc
 प्रतिजगृह्णतु; T₁ अभिजगृह्णतु; T₂ G₃ उज्जगृह्णतु; G₂. 4 जगृ-
 ह्णतुश्चात्र. T G₂-4 तुष्टाः (for हृष्टाः). B₄ शुचींश्च भोगाजगृ-
 ह्णतु हृष्टाः. — ^d) B₁-3 देव; M₂ देवाञ् (for देवा). B₃. 3
 Dn D₄. 6 [उ]त; D₅ T₁ [इ]व (for [इ]ह). K₄ B₁-3 D
 (except D₁. 2) राज्ञः; G₁ राज्ञे (for यज्ञे).

37 D₁ T₁ om. the ref. — ^a) Ś₁ K₁ Dc om. अथ.
 G₁ धर्मेषु (for सर्वेषु). K₄ D₁-3. 5 एवं हि सर्वेषु समुत्थितेषु.
 — ^b) K₄ D₁-3. 5 राजन्विप्रेषु (for विप्रेषु तेषु). Ś₁ K₁
 Dc om. तेषु. T G₃ [अ]धिकप्रभेषु; G₂. 4 [अ]भ्यधिकप्रभेषु.
 B₁ स्वप्रभेषु; G₁ संप्रभेषु. — ^c) Dc जनकस्य. D₁. 2 M₁
 [इ]ह; T₁ G₁ M₂ [ए]व (for [अ]थ). — ^d) K₃. 4 B₂
 D₁-3. 5 M₁ [अ]थ; B₄ [इ]ति; Dc [इ]व; G₁ [ए]व
 (for [उ]त).

38 ^c) Ś₁ K₁. 2 D₃ अभ्या (for प्रत्या). K₃. 4 Dc
 D₁. 2 आशु (for एव). S हृष्टो (for चायं). — ^d) B₂. 3
 D (except D₁-3. 5) सौति (for बन्दि). — After 38,
 K₁. 2 B D (except D₁. 2. 5; D₃ marg.) ins.:

662* ततोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पिता

नदीं समंगां शीघ्रमिमां विशस्व ।

प्रोवाच चैनं स तथा विवेश

समैरङ्गैश्चापि बभूव सद्यः ।

नदी समंगा च बभूव पुण्या

यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्धि ।

[5]

स्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः

सभ्रातृकः सहभार्यो विशस्व ।

[(L. 1) Dc [S]पि (for पिता). — (L. 2) B₁ गंगां (for
 नदीं). Dc पिता समंगां (for नदीं समंगां). — (L. 3) Dc
 तथा तां (for तथा). — (L. 5) B₁ Dc सा (for च).
 — (L. 6) B₂ किल्बिषेण (for पाद्धि). Dc वै (for हि).
 — (L. 7) B Dc [ए]वं (for [ए]नां).]

39 ^a) Dc तत्र (for अत्र). — ^b) K₃ सुखोचितः; B₂
 स्नातोपितः; D₁. 2 उपोषितः; T₁ सुखोषितैः. — ^c) K₃
 शुचिर्; M₁ शुभकर्मा (for शुचिकर्मा). Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3. 5
 शुचिकर्मा ततस्त्वं; B₁ पास्यसि पुण्यनद्या; T₁ आशुकर्मैकभक्तिः;
 T₂ G₂-4 आशु कर्माणि कर्तुं; G₁ आशुकर्मैह भक्तिः. — ^d)
 T₂ G₂-4 संचरतु (for चरितासि). Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3. 5
 चरस्व तीर्थान्यमितान्या (D₅ ण्यपराण्या) जमीढ. — For 39^{cd},
 B₁ subst.:

662a*

पुण्यान्यन्यानि पास्यसि ।

पुण्यनद्याः सुतीर्थानि ध्रुतपाप्मा गतक्लमः ।

भावेन दृढभक्त्या च मया सार्धं चरिष्यसि ।

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T₂ G₂-4
 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: Dc D₃ M तीर्थयात्रा,
 followed by अष्टावक्राय. K₁. 2. 4 B₂-4 Dn₁. n₃ D₄. 6
 T G₁. 3 (all om. sub-parvan name) mention only
 अष्टावक्राय (G₁ वक्रोपाख्यान); K₃ B₁ D₁. 2. 5, likewise,
 only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्राय. To अष्टा-
 वक्राय, K B₁. 3. 4 Dc₂ D₁-3 T₂ G₁. 3 M₁ add समाप्त.
 — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ 133;
 Dn₂. n₃ 134 (as in text); D₁ 141; S 136 (M₂ 138).
 — Śloka no.: Dn₁ 42; Dn₂. n₃ 35.

एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि लोमश ।
कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११

लोमश उवाच ।

भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संवभूवतुः ।
तावूपतुरिहात्यन्तं ग्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ १२
रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ।
आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यतुला प्रीतिर्वाल्यात्प्रभृति भारत ॥ १४
यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघ ॥ १५
पर्यतप्यत तेजस्वी मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
सुसमिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् ।
जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७

तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १८

यवक्रीरुवाच ।

द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९
स्वाध्यायार्थे समारम्भो ममायं पाकशासन ।
तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखादिभो ।
प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विधातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२
लोमश उवाच ।

एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रम ॥ २३

C. 3. 10714
B. 3. 135. 23
K. 3. 137. 23

Dc T₁ ऋषेः पुत्रो. T₂ G₃ हि; G₂ [S]पि (for वि). B₁. 2. 4
Dn D₄. 6 पुत्रोऽनश्यत वै मुनेः.

11 ^b) B₂₋₄ Dn D₁. 2. 4-6 तत्त्वतः (for लोमश).

12 ^a) Ś₁ Dn₃ G₁ M₂ भारद्वाजश्च. — ^b) Ś₁ K₁. 2
तौ; K₃ D₁₋₃ वै; D₅ द्वौ (for सं). — ^c) Ś₁ K D₃ [अ]-
न्योन्यं (for [अ]त्यन्तं). — ^d) B Dn D₄. 6 M अनन्तरं;
T₂ G₂₋₄ मनोहरौ (for वनान्तरे).

13 ^a) T₁ G₁ द्वौ; T₂ G₃ च (for तु). — ^c) T₂
G₃. 4 तथा (for आसीद्). B₁ च; T G₁. 3. 4 वै (for तु).
— ^d) Ś₁ D₁. 2 G₁ M₂ भारद्वाजस्य.

14 D₁ om. (hapl.) 14. — ^b) K₃. 4 Dc D₂. 3. 5
नियतो; G₁ तापसो; M स्वित्रो (for चेतरो). Ś₁ K₁
तपस्वी नियतो भवेत्; T₁ तपः कर्तुं समाद्ववत्; T₂ G₂₋₄ तप-
स्यभिरतोभवत्. — ^c) B₂. 4 Dn D₄. 6 कीर्तिर् (for प्रीतिर्).
— ^d) S अभवद्भरतर्षभ.

15 ^b) Ś₁ K₁. 2 D₁₋₃ T₂ G₂₋₄ तपस्विभिर् (for तप-
स्विनम्). — ^d) Dc₂ सहानघः; D₁. 6 T G नघं (G₂ जुजं);
M₂ न्वयं.

16 ^c) K₁ G₁. 4 ततस् (for तपस्). Ś₁ K₁. 2 T
G₁. 3. 4 M₂ तपो (for ततो). Dc ततोऽमानं (for ततो घोरं).
G₂ यवक्रीतस्तपस्तेपे.

17 ^a) Ś₁ K₄ सुसमिद्धे; K₂ B D (except D₁₋₃) G₄

स समिद्धे. — ^d) Ś₁ K₁. 2 च महात्मनः; T₁ च महातपाः
(for सुमहा).

18 ^b) K₄ B₄ D₁₋₃ T₁ G₁. 4 उपागम्य. Ś₁ K₁. 2
विशां पते (for युधि).

19 K₃. 4 B D T₂ G₁₋₃ M₂ यवक्रीत उ (S MSS.
om. उ). — B₃ om. (hapl.) 19-21 and the ref.
in 22. — ^c) Ś₁ K₁. 2 तस्यार्थम् (for तप्येऽहम्).

20 B₃ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^a) Ś₁ स्वाध्यायार्थी;
K₂ B₄ T G र्ये (as in text); the rest र्यं. D₅ तपः
सम्यक् (for समा). — ^b) D₅ [इ]दं (for [अ]यं).

21 B₃ om. 21 (cf. v.l. 19). — ^b) D₁. 2 G₂ प्रभो
(for विभो). — ^d) G₁. 2 M वै (for मे).

22 B₃ om. the ref. (cf. v.l. 19). — ^a) D₁. 2 T
G₁. 3 ब्रह्मर्षे (for विप्र). — ^b) T G ज्ञातुम् (for यातुम्).
— ^c) T₂ G₂₋₄ वापथेन (for विधा). S विप्रर्षे (for ते
विप्र). — ^d) Ś₁ K B₂ Dc D₁₋₃ T₁ G₁ गच्छाधीष्व; T₂
(before corr.) G₄ गच्छस्वेति.

23 Ś₁ K₁ om. the ref. — ^a) Ś₁ K₁. 2 एवमुक्त्वा
शक्रेण. — ^b) Ś₁ K₁. 2 यवक्रीरिति; B₁ क्रीतोपि. — ^d)
K₃. 4 B₁ Dn D₄₋₆ विक्रमः.

24 ^b) Ś₁ M₁ महातपः; K₂ B₁₋₃ Dn D₄₋₆ T₂ (by
corr.) G₃ महत्तपः; B₄ महायशाः. — ^d) B₄ S देवराज

घोरेण तपसा राजंस्तप्यमानो महातपाः ।
 संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४
 तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
 उपेत्य बलभिदेवो वारयामास वै पुनः ॥ २५
 अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिकृतं तव ।
 प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥ २६

यवक्रीरुवाच ।

न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम् ।
 महता नियमेनाहं तप्स्ये घोरतरं तपः ॥ २७
 समिद्धेऽग्रावुपकृत्याङ्गमङ्गं
 होष्यामि वा मधवंस्तन्निबोध ।
 यद्येतदेवं न करोषि कामं
 ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८
 लोमश उवाच ।

निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।

प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९
 तत इन्द्रोऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
 अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्ष्मणः ॥ ३०
 यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
 भागीरथ्यां तत्र सेतुं वालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१
 यदास्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ।
 वालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ३२
 वालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
 सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३
 तं ददर्श यवक्रीस्तु यत्नवन्तं निबन्धने ।
 प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥ ३४
 किमिदं वर्तते ब्रह्मन्किं च ते ह चिकीर्षितम् ।
 अतीव हि महान्यतः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५
 इन्द्र उवाच ।

बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति ।

मिति श्रुतिः.

25 ^{b)} T₁ समास्थितिः; T₂ G_{3.4} महाद्युति (for महा°).
 — ^{c)} A few S MSS. बलभिद्. — ^{d)} T₂ G₂₋₄ तं (for वै). B₄ T_{1.2} (before corr.) G_{1.2.4} M प्रभुः (for पुनः).
 26 ^{a)} T₁ G₁ अशक्यार्थः; T₂ (before corr.) G₂₋₄
 अशक्येर्थः; T₂ (after corr.) अशक्यार्थे. Dc T G₂₋₄
 समारंभो. — T₁ om. 26^{cd}. — After 26, B₂ Dc ins.
 a colophon (cf. v.l. 28).

27 G₄ om. the ref. K₃ B D T₂ G₃ M₂ °यवक्रीत
 उ° (S MSS. om. उ°). — ^{b)} S (except G₄) समीप्सितं
 (for ममे°). — ^{d)} T₂ G_{2.3} M₁ तप्स्ये. B₁ Dn₃ D_{1.2.4-8}
 घोरतरं.

28 ^{a)} T₁ G₁ अंगमंगं निकृत्य; T₂ (before corr.)
 G_{2.4} अहमंगान्निकृत्य; T₂ (after corr.) G₃ अहमंगं निकृत्य;
 M₁ अथ चोक्त्य मंगं; M₂ उक्त्यांगमंगं (for उपकृत्या°).
 — ^{c)} Ś₁ K₁ [ए]वमेतच्च; K₂ T₂ G_{2.3} [ए]वमेतं; G₄ [ए]व-
 मेवं (for [ए]तदेवं). — After 28, B₄ ins. a colophon
 (cf. v.l. 26).

29 T₁ M₂ om. the ref. — ^{a)} B₁ T₂ G₃ अभिप्रायं
 (for अभिज्ञाय). — ^{d)} B₄ निश्चित्य (for संचिन्त्य). K_{1.2}
 वीर्यवान् (for बुद्धि°). Dc न स चक्रे द्विजोत्तम (cf. 32^b).

30 ^{a)} T₁ G_{1.2.4} सलक्षणं (for सयक्ष्मणः).

31 ^{c)} Ś₁ K₁ भागीरथ्यास. B₂ T₁ G₁ ततः (for तत्र).
 — ^{d)} K_{3.4} Dc D₁₋₃ चकार ह; B₄ समाकरोत्; T G सुरेश्वरः.

32 ^{b)} Ś₁ K D_{2.3} करोति; B₄ च कुर्याद् (for स चक्रे).
 — ^{c)} Ś₁ K D₁₋₃ तदा (for ततः). T₂ G_{3.4} चक्रे (for
 शक्रो). — ^{d)} K_{1.2} समनुपूरयन्; K₄ च समपूरयन्; B₁
 Dc D_{4.6} M समभिपूरयत्.

33 ^{b)} Ś₁ K D₁₋₃ समुत्सृजन् (K₃ D₂ °त्); Dn₃ T₁
 G₁ विसर्जयत् (G₁ °न्). — ^{c)} K₃ बंधुम्; K₄ D_{2.3} T₁
 बद्धुम्; Dc D₁ G₁ M बंधुम् (for सेतुम्). Ś₁ K₁ समारभत्;
 T G अभ्यागतं (T₁ G₁ °तः). — ^{d)} B₂ Dc₁ निदर्शयत्;
 T₁ न्यदर्शयेत्; T₂ G अ(G₁ न्य)दर्शयत्.

34 ^{a)} K_{2.3} B D (except D_{1.2}) G₂ यवक्रीतो (for
 °क्रीस्तु). — ^{b)} T₁ G₁ प्रयत्नं तं (for यत्नवन्तं). — ^{d)}
 D_{1.2} एतत् (for इदं). B₄ मुनिसत्तमः.

35 Before 35, K₄ D₂ ins. यवक्री उ°; D₁ यवक्रीत उ°.
 — ^{b)} K₃ D₁₋₃ G_{2.4} किं तवेह; K₄ Dc किं च तेन; D₆
 किंचित्तेन; T₂ G₃ किं तवेदं (for किं च ते ह). — ^{d)} T₁ G₁
 तन्; T₂ G₃ ह; G_{2.4} हि; M₂ यन् (for स्यं).

36 G₁ M₂ om. the ref. Ś₁ शक्रः (for इन्द्र उ°).
 — ^{b)} T₂ G सुखं (for सुखः). — ^{c)} K_{1.2} [S]त्र; G_{1.2}
 [S]यं (for हि). Ś₁ K Dc D_{1-3.5} M₂ सर्वस्व (for तात)
 — ^{d)} Dn₂ G₂ रममाणः; M₂ त्वरमाणः.

क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६

यवक्रीरुवाच ।

नायं शक्यस्त्वया बद्धं महानोषः कथंचन ।

अशक्याद्विनिवर्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७

इन्द्र उवाच ।

यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।

अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समुद्यतः ॥ ३८

यवक्रीरुवाच ।

यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

यवक्रीरुवाच ।

प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।

अति चान्यान्भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥ १

भरद्वाज उवाच ।

C. 3. 10734
B. 3. 135. 43
K. 3. 137. 43

37 T₁ om. 37. K₂. 3 B D T₂ G M₂ यवक्रीत उ° (S MSS. om. उ°). — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₃. 5 रोद्धुं; G₁. 2 M बंधुं (for बद्धुं); cf. 1. 3. 21 and v.l. — ^b) T₂ (before corr.) G₄ मार्गः (for ओषः). B Dn D₄. 6 तपोधनः; G₂ प्रयत्नतः (for कथं). — ^d) Ś₁ K D₁₋₃. 5 कर्म; Dc कर्तुं (for अर्थ). K B₄ D₁₋₃. 5 समाचर (for रभ).

38 T₁ om. the ref. K₄ ब्राह्मण उ°. — ^a) T G M₂ यथैव तव तातेदं (G₄ तपो यथैव तातेदं). — ^b) G₄ त्वया (for तपो). — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ अशक्यस्. — ^d) Ś₁ K₁. 2 आरंभोयं; D₅ परं भारः. B₁₋₃ Dn D₄. 6 समाहितः (for समु°). K₄ गंगासेतोश्च बंधनं.

39 K₃ B₁. 3. 4 T₂ G₂. 3 M₂ यवक्रीत उ° (S MSS. om. उ°). — ^c) T₂ G₃. 4 [ए]व हि (for यदि). T₂ G₂₋₄ समारभं (for पीदं).

40 ^a) D₁. 2 कृत्यं च (for क्रियतां). — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ अन्यत् (K₃ अन्यं); B Dc Dn D₄₋₆ T₁ त्वया; T₂ G₃. 4 मद्यं (for मया). — ^c) D₁. 2. 3 (m as in text) प्रदीयतां (for प्रयच्छान्यान्). — ^d) D₃ (marg. sec. m.) यैरर्थैर्भविता स्मृतिः; S यैर्विद्वान्भवितास्म्य (M₂ ता ह्य)हं.

41 ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 तपोधनः (Ś₁ K₃ D₁. 5 न) (for महां). — ^d) D₁ G₁. 3 M यथेप्सितं.

42 ^a) B₄ यान् (for यत्). T₁ अन्यं; G₄ M₁ अन्यान्

(for अन्यत्). S मन्यसे (for काङ्क्षसे). Ś₁ K D₁₋₃. 5 तात; B₄ कामान् (for कामं). — ^b) Dn₂. n₃ D₄. 6 T₂ G₂. 4 यवक्रिन्. G₂. 4 गृह्यं (for गम्यं). — ^c) Ś₁ K₁ लब्धकामः स पितरम्. — ^d) Ś₁ K₁ समुपेत्य; K₂ Dn समेत्याथ; K₃ Dc D₅ अभ्युपेत्य; K₄ B_{1m}. 2. 3 D₄. 6 अभ्येत्याथ; B₁ (orig.) उपेत्य च; D₁₋₃ अभिगम्य (for उपेत्याथ). Ś₁ K B₁₋₃ D [इ]दमब्रवीत्; B₄ M₁ वचो° (for ततो°).

Colophon om. in K₃ B Dc Dn D₄. 6. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁ T₁ (both om. sub-parvan name) mention only यवक्रीत; K₄ D₁. 5, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यवक्रीत (D₁ क्रीतोपाख्यान); and D₂. 3 G₁ only यवक्रीतोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): D₁ 142; S 137 (M₂ 139). — Śloka no.: D₁ 41.

136

1 K₃ B D S (except T₁ G₁ M₁) यवक्रीत उ° (S MSS. om. उ°). — ^b) K₃ पित्रा सह यथेप्सिताः. — ^c) Ś₁ अतीवान्ये; K₁ अति चान्यद्; B₂ Dn D₃. 4. 6 T₁ अती-

दर्पस्ते भविता तात वराल्लब्ध्वा यथेप्सितान् ।
 स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनश्यसि ॥ २
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः ।
 ऋषिरासीत्पुरा पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ॥ ३
 स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ।
 भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्ध्वांश्च सः ॥ ४
 तस्य प्रसादो देवैश्च कृतो न त्वमरैः समः ।
 नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ५
 बालधिरुवाच ।

यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
 अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भवेदिति ॥ ६
 भरद्वाज उवाच ।
 तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनः सदा ।

स तच्छ्रुत्वाकरोद्दर्पमृषींश्चैवावमन्यत ॥ ७
 विकुर्वाणो मुनीनां तु चरमाणो महीमिमाम् ।
 आससाद् महावीर्यं धनुषाक्षं मनीषिणम् ॥ ८
 तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्यवान् ।
 भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ९
 धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ।
 निमित्तमस्य महिषैर्भेदयामास वीर्यवान् ॥ १०
 स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ।
 तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ११
 लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः पुनरार्तवत् ।
 ऊचुर्वेदोक्तया पूर्वं गाथया तन्निबोध मे ॥ १२
 न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथंचन ।
 महिषैर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥ १३

वान्यान्. K₁ भविष्यति.

2 M₂ om. the ref. Ś₁ K D₃. 5 T₂ G₃ भारद्वाज उ°
 (T₂ G₃ om. उ°). — °) D₁ दर्पपूर्णः सुकृपणः; T₂ G₂₋₄
 दर्पपूर्णः कृपणकः. — °) Ś₁ प्रणश्यति; K₁. 2 प्रणश्यसि; K₃. 4
 B D विनश्यसि (D₃ °ति); T G₁. 3 विनश्यति; G₄
 नशिष्यसि.

3 °) K₄ B₄ Dc D₁. 2 T G₁. 3. 4 [इ]मां; G₂ [इ]मं
 (for [इ]मा). — °) K₄ B₄ Dc D₁. 2 T₁ G₁ गाथां; T₂
 G₃. 4 कथां (for गाथा). K₄ B₄ Dc D₁. 2 T G₁. 3. 4 उदा-
 हृतां. G₂ इतिहासं पुरातनं. — °) B₁₋₃ Dn D₄. 6 मुनिर्
 (for ऋषिर्). S विप्र (T₁ विद्वान्) (for पुत्र). — °) A
 few S MSS. बालधिर. S विश्रुतः (for वीर्य°).

4 °) B D (except D₁. 3) सुदुष्करं. — °) B₄ M
 तल् (for तं). Dc₂ T₂ G₃. 4 इति लब्धवर (Dc₂ °रां)श्च सः;
 D₂ इति कृत्वा तत्ताप ह.

5 °) D₁. 2 तस्य प्रसादाद्; D₆ लब्धप्रसादो. B₄ देवस्य;
 Dn D₄. 6 वै देवैः (for देवैश्च). — °) Ś₁ K₁. 2 न मर्त्यो
 (for नामर्त्यो).

6 S (mostly) बाल° (for बाल°). — °) Ś₁ K₁ एत-
 स्यायुर; T₁ सुतस्तद्वद्; G₁ ब्रह्मचर्यं (for सुतस्यायुर). B₁₋₃
 Dn D₄. 6 भविष्यति; B₄ S भवेद् ध्रुवं.

7 S (except T₁ G₁) om. the ref. Ś₁ D₃ G₁ भार°
 (for भर°). — °) T G₂. 3 तथा (for तदा). — °) Ś₁
 K₁. 3 Dn D₃₋₆ G₁ तदा; T₁ तथा (for सदा). — °) M₂
 तु लब्ध्वा (for तच्छ्रुत्वा). T G M₁ स तु लब्ध (T₁ G₂

दत्त)वरो दर्पाद्. — °) T₁ G₁ M अत्य° (for अव°).

8 °) B₂ Dn D₄. 6 च (for तु). — °) B₁₋₃ Dn D₄. 6
 व्यचरत्स (for चरमाणो). — °) Ś₁ K₁. 2 B₂. 3 Dc धनु-
 षाख्यं. K₄ D₁. 2 अमर्षणं; B₂ तपस्विनं (for मनी°).

9 °) K₃. 4 स मन्युमान्; D₁₋₃ सुदुःखितः; D₆ च वीर्य-
 वान्. — °) K₄ Dn₂ D₁₋₃ S (except G₁. 4 M₂) सन्
 (for स).

10 °) Ś₁ K₁. 2 B₂. 3 Dc धनुषाख्यस्. — M₂ om.
 (hapl.) 10^b-12^a. — After 10^{ab}, T₂ G₂₋₄ ins.:

664* मुनिस्तत्कारणं ज्ञात्वा स्वयं महिषरूपधृक् ।

शृङ्गेणाद्रीनचलयत्ततोऽयं भस्मसादभूत् ।

— °) B₁ T₁ महर्षिर्; T₂ G₂₋₄ ब्रह्मर्षिर् (for महिषैर्).

— °) T G सादयामास पर्वतान् (G₁ वीर्यवान्).

11 M₂ om. 11 (cf. v.l. 10). — °) K₃. 4 D₁₋₃. 5
 transp. निमित्ते and विनष्टे. — °) T₂ G₃. 4 हतं (for मृतं).

12 M₂ om. 12^a (cf. v.l. 10). — °) B Dn D₄. 6
 परमार्तवत् (B₁ पुनराव्रजन्); Dc₂ पर्यवारयन्; D₆ पुनराव्रजन्;
 G₁ पुनरब्रुवन्. — °) G₁ सर्वे (for पूर्वं). B Dn D₄. 6
 ऊचुर्वेदविदः सर्वे. — °) B Dn D₄. 6 गाथां यां; T G₂₋₄
 गाथया (for गाथ°). Ś₁ K₁. 2 Dc तं; K₃ B Dn D₁. 4-6
 तां (for तन्). Ś₁ K₁. 2 निबोधत; G₄ निबोधनं.

13 °) B₄ न दृष्टं; D₂ तदेष्टम्; D₆ निर्दिष्टम् (for न
 दिष्टम्). B₄ मृत्युम् (for अर्थम्). Ś₁ lacuna; K₄ अभ्यति-
 क्रांतुम् (for अर्थमत्येतुम्). B₂ D₁. 2. 4. 5 अभ्येतुम् (for
 अत्येतुम्). — °) T₁ G₂. 4 महर्षिर् (for महिषैर्). — °)

एवं लब्ध्वा वरान्वाला दर्पपूर्णस्तरस्विनः ।
 क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ १४
 एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ ।
 तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कुर्यास्त्वतन्द्रितः ॥ १५
 स हि क्रुद्धः समर्थस्त्वां पुत्र पीडयितुं रुषा ।
 वैद्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

यवक्रीरुवाच ।

एवं करिष्ये मा तापं तात कर्षीः कथंचन ।
 यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ १७
 लोमश उवाच ।
 उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।
 विप्रकुर्वन्नृपीनन्यानतुष्यत्परया मुदा ॥ १८

१३७

लोमश उवाच ।

चङ्क्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
 जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ १
 स ददर्शाश्रमे पुण्ये पुष्पितद्रुमभूषिते ।

विचरन्तीं सुषां तस्य किंनरीमिव भारत ॥ २
 यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिति ।
 निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥ ३
 सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च विभ्यती ।

C. 3. 10755
B. 3. 136. 4
K. 3. 138. 4

Ś1 K1. 2 B3 Dc1 धनुषाख्यो.

14 ^a) K4 D1 M लब्धवरान्; T2 G2-4 लब्ध्वा वरं.
 K3. 4 D1. 2 T1 M2 बाल्याद्; D3 मौढ्या (for बाला). — ^b)
 K3 D2 दर्पपूर्णस्. B2-4 Dn D4. 6 T1 G1 तपस्विनः. — ^c)
 K3 D2. 3 हि नश्यन्ति; K4 हनिष्यन्ति; G4 नशिष्यन्ति (for
 विन°). — ^d) T1 G1 नश्येत्; T2 G2-4 अन्ये न (for न
 स्यात्). Ś1 K D3 भव (for भवान्).

15 ^b) K4 om. च. Ś1 K1. 2 पुत्रश्चास्य तथाविधः.
 — ^c) S तान् (for तं). Dc2 D1 नान्वेषि; T2 (by corr.)
 G3 M2 नाभ्येषीस्. — ^d) K2 अतन्द्रितः; K3 D2 स्वतन्द्रितः
 (for त्व°).

16 ^a) Ś1 G1 M त्वा; B Dn D4. 6 च (for त्वां).
 — ^b) K3 D1-3 पुत्रं (for पुत्र). D2. 3 तथा; G2 क्षणात्
 (for रुषा). — ^c) K1. 2 B Dc Dn D1. 4. 6 T G रैभ्यश्च;
 D2 विदग्धश्; D5 वेदवित् (for वैद्यश्च). Ś1 K Dc D1. 5
 हि; D2 च; D3 [ए]व (for [अ]पि).

17 G4 om. the ref. K3 B D T2 G2. 3 M2 यवक्रीत
 उ° (S MSS. om. उ°). — ^a) Ś1 K G2 पितुर (for
 पिता).

Colophon om. in D5; D6 reads it in marg. — Major
 parvan: Ś1 K1. 2 T G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan:
 Ś1 K1. 2. 4 B3 Dc D2. 3 (all om. sub-parvan name)

mention only यवक्रीत; K3, likewise, only लोमशतीर्थ-
 यात्रा, followed by यावक्रीत; B1. 2. 4, only यावक्रीत; Dn
 D4 T1 G1, only यवक्रीय; and D1, only लोमशतीर्थयात्रा,
 followed by यवक्रीतोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures,
 words or both): Dn 135 (Dn1 134); D1 143; S
 138 (M2 140). — *Sloka no.*: Dn1 57; Dn2 59;
 Dn3 60; D1 18.

137

1 ^a) K3 D2. 3 तु तदा; B3 स यदा; T1 स तथा; T2
 G2-4 सततं. — ^b) D5 यवक्रीतकुतो°. — ^c) T2 G2-4
 मासे (for मासि).

2 ^a) K3. 4 B D M रम्ये (for पुण्ये). — ^b) Ś1 K2
 भूमिके; B2. 4 T1 G1 शोभिते. — ^c) B1 (m as in text)
 दृष्ट्वा; T2 (before corr.) G4 तत्र (for तस्य).

3 ^a) D5 यवक्रीत (for यवक्रीताम्). — ^b) B D
 (except D1-3. 5) उपातिष्ठस्व. K3 मानिनि; D6 G1 भामिनि
 (for मामिति). — ^d) Ś1 K2 [आ]वृतचेतनः; B4 Dc1 हत-
 चेतनः; Dc2 D1 हृतचेतसः.

4 ^c) K2 D2. 3 तेजस्विनी; G4 तेजस्विनश्. — ^d) Ś1
 K1. 2 T G सा (for ह). — G1 (which om. 5^a-6^a)
 ins. after 4:

C. 3. 10755
B. 3. 136. 4
K. 3. 138. 4

तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम सा ॥ ४
तत एकान्तमुन्नीय मज्जयामास भारत ।
आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ॥ ५
रुदन्तीं च स्नुषां दृष्ट्वा भार्यामार्तां परावसोः ।
सान्त्वयज्जलक्षणा वाचा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ ६
सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तदात्मना ॥ ७
शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रीतविचेष्टितम् ।
दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८
स तदा मन्युनाविष्टस्तपस्वी भृशकोपनः ।
अवलुप्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥ ९
ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता ।
अवलुप्यापरां चाथ जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥ १०

ततः समभवद्रक्षो घोराक्षं भीमदर्शनम् ।
अब्रूतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ११
तावन्नवीदपिः क्रुद्धो यवक्रीर्वध्यतामिति ।
जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १२
ततस्तं समुपास्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना ।
कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वा तु भारत ॥ १३
उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलम् ।
तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १४
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
यवक्रीः सहसोत्थाय प्राद्रवद्येन वै सरः ॥ १५
जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ।
जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन्विशोषिताः ॥ १६
स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।

665* अथाश्रमपदं प्राप्य यवक्रीतेन याचिता ।
पतिव्रता यवक्रीत.

5 G₁ om. 5^a-6^a; G₂ reads 5^{ab} after 666*. — ^a) K₄ D₁ D₁. 3 T₂ G₃. 4 आनीय; B₄ आसाद्य; D₂ M₁ आनाय्य; T₁ आसाय (for उन्नीय). — ^b) K₃ क्रीडयामास; B₄ T₁ लज्ज; D₂ D₁. 3 Cnp सज्ज; T₂ G₃. 4 M₂ मर्द; M₁ धर्ष. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 D₅ T₂ G₂. 3 ततो (for तदा). — ^d) Ś₁ K D₅ स्वमाश्रमपदं तथा.

6 G₁ om. 6^a (cf. v.l. 5). — ^a) K₂ B₂. 3 D₂ D₁ D₄-6 M₂ रुदन्तीं च; B₄ रोदमानां. B₃ T₂ G₃. 4 M तु; D₂. 3 T₁ तां (for च). T₁ तदा (for स्नुषां).

7 ^b) D₅ G₂ यवक्रीतस्य भाषितं. — K₃ om. (hapl.) from यवक्रीतं in 7^c up to 8^a. — ^d) K₁. 2 D₅ प्रेक्ष्य पूर्व. K₄ D₂. 3 T₂ G₃. 4 यथात्मना; B D₂ D₁ D₁. 4. 6 G₁. 2 M₁ तथात्मना; D₅ यथात्मनः; M₂ महात्मनः.

8 K₃ om. 8^a (cf. v.l. 7). — ^a) K₄ D₂. 3 शृण्व-तश्चैव; B₄ शृण्वतस्तस्य; D₂ D₁ शृण्वानश्चैव; S तच्छ्रुत्वा तस्य. — ^b) B D₁ D₄. 6 M यवक्रीतस्य (M₂ 'स्य) चेष्टितं (D₁ n₃ 'ष्टनं); T G यवक्रीतस्य चेष्टितं.

9 ^a) Ś₁ K B₄ D₂ D₁-3. 6 भृशं (for तदा). — ^b) Ś₁ K₁. 2 B₁-3 D₁ D₄-6 'स्वी कोपनो भृशं. — ^c) K₁ (by corr.) B अवलुं (B₄ 'लो)प्य; K₂-4 D T₂ (by corr.) G₃ अवलुच्य (D₃ 'ल्य); cf. v.l. 10. — ^d) K₂ D₁ D₄ सुसंस्कृते; K₄ B₄ D₁-3. 6 सुसंस्कृते.

10 ^c) K₃. 4 B₂. 4 D₁ अवलुच्य; B₁. 3 D₂ D₁ D₄-6

T₂ (by corr.) G₃ अवलुच्य; D₃ अवलुच्य (cf. v.l. 9). Ś₁ D₂ D₁ परां (for [अ]परां). Ś₁ K₁. 2 B D₂ चापि (for चाथ).

11 ^b) Ś₁ K₁. 2 भीमाक्षं घोरदर्शनं; B₄ S दीसास्यं घोरं. — ^c) D₅ तं; T₂ G₂-4 च (for तौ). — ^d) Ś₁ K₂ D₅ करवामहे; K₁ D₅ 'वहे; K₃ B₁. 2. 4 D₂ D₁ D₃ T₂ G₂-4 M₂ 'वहे.

12 After 12, G₂ ins.:

666* ततः स्नुषाकृतीकृत्य यवक्रीतमुपागमत् ।

यवक्रीतोऽपि रैभ्यस्य स्नुषां मत्वा जगाम ताम् ।, which is followed by 5^{ab} !

13 G₁ om. (hapl.) 13^a-15^b. — ^a) Ś₁ K B₁ D₂ D₁-3. 6 T₁ M₁ सा (for तं). Ś₁ K₁. 2. 4 B₁. 2 D₁ D₁. 2 G₂ समुपास्थाय; D₃ तमुपां. — ^d) Ś₁ K₁. 2 B₁ [इ]ह; B₂-4 D₁ D₄. 6 G₄ [इ]व (for तु).

14 G₁ om. 14 (cf. v.l. 13). — ^b) D₂ D₁ अपनीतः; T₁ अपहृत्य; M₂ अपकृत्य. — ^c) B₄ M₁ उद्यम्य शूलं; D₂ D₁ उद्यम्य शूलः; T₂ G (G₁ om.) उद्धृतं.

15 G₁ om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^a) Ś₁ K₁. 2 तमाव्रजन्तं; K₃. 4 B₂-4 D तमाद्रवन्तं; T₂ G (G₁ om.) समा-पतन्तं. — ^b) Ś₁ K₁. 2 शूलपाणि. — ^d) D₂ D₁ D₁ S (except M₂) यत्र (for येन).

16 ^b) S (except G₄) स्वरितः.

17 K₁ om. (hapl.) 17^c-19^b. — ^c) B₂. 4 D₁ 2 अग्निहोत्रे. — ^d) Ś₁ K₂ समुपाविशत्; B D₁ D₄. 6 T₂ (by

अग्निहोत्रं पितुर्भीतः सहसा समुपाद्रवत् ॥ १७
 स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा ।
 निगृहीतो बलाद्वारि सोऽवातिष्ठत पार्थिव ॥ १८
 निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ।

ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ १९
 यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ।
 अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तया नार्या सहाचरत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम् ।
 समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ १
 तं स्म दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः ।
 न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाग्रयः ॥ २
 वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
 तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३

किं नु मे नाग्रयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् ।
 त्वं चापि न यथापूर्वं कञ्चित्क्षेममिहाश्रमे ॥ ४
 कञ्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ।
 एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मनः ॥ ५

शूद्र उवाच ।

रैभ्यं गतो नूनमसौ सुतस्ते मन्दचेतनः ।
 तथा हि निहतः शेते राक्षसेन बलीयसा ॥ ६

C. 3. 10777
B. 3. 137. 6
K. 3. 139. 6

corr.) G₃ प्रविवेश ह.

18 K₁ om. 18 (cf. v.l. 17). — ^a) Ś₁ K₂. 4 D₁₋₃ [S]वतिष्ठत; D₆ [S]प्यतिष्ठत; S [S]तिष्ठत्तत्र. B₄ वारितः; T G भारत (for पार्थिव).

20 ^b) B₁. 4 आगतः (for आगमत्). — ^c) B₁ T₂ G₂. 3 M₂ च (for तु). — ^d) D₆ T₁ M₁ तथा (for तया). B₁ समाचरत्; B₂. 3 D (except D₁₋₃. 6) T₂ (by corr.) G₃ सहावसत्.

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₁. 2 Dn₂ D₆ T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan : Ś₁ K₁. 2. 4 B₁ D₆ D₂. 5 (all om. sub-parvan name) mention only यव-क्रीत; K₃, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत; B₂. 3 D₃, only यावक्रीत; B₄, only यवक्रीयेतवधः (sic); Dn D₄. 6 G₁, only यवक्रीयः; D₁, only लोमशतीर्थ-यात्रा (followed by यवक्रीतोपाख्यान); and T₂ G₃, only यवक्रीतवध. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn 136 (Dn₁ 135); D₁ 144; S 139 (G₄ 140; M₂ 141). — Śloka no. : Dn D₁ 20.

138

1 ^a) Ś₁ K₃ G₂ M₂ भारद्वाजस्. — ^c) K₃ समित्कलशम्.

[451]

2 ^a) S transp. दृष्ट्वा and सर्वे. — ^c) K₄ न च; D₃ तथा (for न तु). Ś₁ K₁. 3 D₁. 6 T₂ G₂. 3 M₂ उपतिष्ठन्ति; D₂ T₁ G₄ उदतिष्ठन्ति; D₃ नोपतिष्ठन्ति; G₁ M₁ उदतिष्ठन्ति. — After 2, T G ins. :

667* पुत्रमृत्युजमाशौचं भरद्वाजो न जज्ञिवान् ।
 [G₁ पुत्रं पंचत्वमापन्नं.]

3 ^a) Ś₁ K₁ चाग्निहोत्रं (for त्वग्निहोत्रे).

4 Before 4, T₂ G₂. 3 ins. भरद्वाजः. — ^a) D₁. 3 तु मे; T₂ G₂₋₄ रिवमे (for नु मे).

5 Ś₁ K₁. 2 om. 5^{ab}. — ^b) D₆ मंदं (for अल्पं). — ^c) D₆ सर्वं (for शीघ्रं). — ^d) K₃. 4 B₁. 3 D (except D₃) शुध्यति मे (for मे शुध्यते).

6 ^a) B₂₋₄ D₆ Dn₁. n₂ D₄. 6 G₁ यातो (for गतो). B₁₋₃ D₆ Dn D₄. 6 G₁ अयं; D₆ एष (for असौ). M₁ स तु रैभ्यो गतो नूनं. — ^b) K₂ B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 6) पुत्रस्ते (for सुतं). — ^c) K₃ D₆ यथा. Ś₁ K₃. 4 D₁₋₃. 6 M₁ वि; T₁ [अ]भि- (for हि).

7 ^a) Ś₁ K₁. 3 D₁. 2 परिं (for प्रं). D₆ तेनासौ; T₁ G₁ सहसा. — ^b) T₁ G₁ तेनायं शूलपाणिना. — ^c) Dn₁. n₃ S (except G₂ M₂) अद्भ्यगारं. T₂ G₃. 4 व्रजन्; G₁. 3 व्रज (for प्रति). Ś₁ K₁. 2 तथा द्वारं (for प्रति द्वारि). — ^d) Ś₁ K₁. 2 शीघ्रं (for दोभ्यां).

C. 3. 10778
B. 3. 137. 7
K. 3. 139. 7

प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा ।
अभ्यागारं प्रति द्वारि मया दोभ्यां निवारितः ॥ ७
ततः स निहतो ह्यत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् ।
संभावितो हि तूर्णेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८
लोमश उवाच ।
भरद्वाजस्तु शूद्रस्य तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ।
गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ९
ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः ।
द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्त्विति ॥ १०
तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ११
प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् ।
गतवानेव तं क्षुद्रं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२
यः स जानन्महातेजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम् ।

गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥ १३
पुत्रशोकमनुप्राप्य एष रैभ्यस्य कर्मणा ।
त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान्भुवि ॥ १४
यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी ।
तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसम् ॥ १५
सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ।
ते पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६
ये तु पुत्रकृताच्छोकाद्भृशं व्याकुलचेतसः ।
शपन्तीष्टान्सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७
परासुश्च सुतो दृष्टः शप्तश्चैष्टः सखा मया ।
ईदृशीमापदं को नु द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८
विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतम् ।
सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविवेश हुताशनम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

8 K1. 2 om. 8. — ^a) K3 सोत्र; B1 D6 चात्र; Dc शेते; T1 यत्र; M1 [S]प्यत्र (for ह्यत्र). ¹ S1 B3. 4 Dn D4. 6 M2 ततः स वि(Ś1 स्म नि; B3 स्म वि)हताशोत्र; K4 ततो विनिहतः सोत्र; B2 ततः स विहतः शेते; D1-3 ततः स्म प्रवि-
शन्नत्र. — ^c) Ś1 K3. 4 D1-3 हतः स (D1. 2 स्म) इति वै तूर्णं; B1 संभावितोतिवेगेन; B2. 4 Dn D4. 6 निहतः सेति-
वेगेन; B3 सभाजयति वेगेन; Dc निहतः सेति वै तूर्णं; D6 हतः स इह वै तूर्णी; T1 G1 पातितो हि स तूर्णेन (G1 शूलेन);
G4 संभावितो हि तूर्णं स; M1 'तोतितूर्णं वै.

9 N (except K4) om. the ref. — ^{ab}) Ś1 K1 D2 G1 M2 भारद्वाजस्. B3. 4 च (for तु). B2 Dn D4. 6 transp. शूद्रस्य and तच्छ्रुत्वा. Ś1 K1. 2 तच्छ्रुत्वा; K3. 4 Dc D1-3. 5 शूद्राद्वै (for शूद्रस्य). Ś1 K1. 2 शूद्राद्वै; D6 श्रुत्वा तद् (for तच्छ्रुत्वा). N M2 महत् (for वचः).

10 Before 10, K3. 4 B D ins. भरद्वाज उ°. — ^a) T2 G3. 4 हिता° (for किला°). — ^d) Ś1 K1. 2 'भांति हि.

11 ^c) Dc अनाशाः. — ^d) Ś1 K1. 2. 4 B1m Dc D1-3. 5 कथं मृत्युम् (for कर्कशत्वम्). K3 कथं मृत्युवशं गतः.

12 ^{ab}) Ś1 K प्रतिषिद्धोसि च मया मा गा रैभ्याश्रमं प्रति (K3. 4 सुत). — ^c) Ś1 K Dc D1-3. 5 असि (for एव). B Dn D4. 6 द्रष्टुं; M1 विप्रं (for क्षुद्रं).

13 ^c) K4 Dc1 सं; T2 G2. 3 तु (for स). — ^d) Dc

भृशं (for वशं).

14 ^a) N (except Ś1) अनुप्राप्त. — T1 om. (hapl.) 14^b-16^c. — ^c) Ś1 K1. 3 D1 त्वहते; D3 त्वत्कृते; S (T1 om.) त्वां विना (for त्वामृते). — ^d) Dc इष्टतरान्. Ś1 K Dc अहं; D1-3 भृशं; G1 इमान् (for भुवि).

15 T1 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^b) G2 [अ]किल्बिषं; M2 [अ]किल्बिषी (for किल्बिषी). — ^c) K3. 4 Dc D3 G2 ज्येष्ठसुतो. — ^d) G2. 4 हन्याच् (for हिंस्याच्).

16 T1 om. 16^{ab}c (cf. v.l. 14). — ^a) Ś1 K D6 ते (for वै), and लोके (for येषां). — ^b) D3 G1 transp. जात्या and पुत्रो. Ś1 K D6 येषां (for जात्या). — ^c) K3. 4 B D (except D1. 2) ये (for ते).

17 ^c) Ś1 K आप्तान् (for आर्ताः). — ^d) Dc [S]त्र (for नु). T1 G1 किं (for कः).

18 ^a) D6 परासुं च सुतं दृष्ट्वा. — ^c) B D (except D1-3. 5) [S]त्र; G2 हि (for नु). — ^d) S [S]नुसहिष्यति.

19 Before 19, K1. 3 B Dn D4. 6 S (except G2) ins. लोमश उ° (S MSS. om. उ°). — ^a) Ś1 K1. 2 विला-
प्यैवं. — ^b) A few MSS. भार°. Ś1 K1. 2 Dc2 महत् (for दहत्).

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 Dn2 T G2-4

१३९

लोमश उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्युम्नो महीपतिः ।
 सत्रमास्ते महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १
 तेन रैभ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसू ।
 वृत्तौ सहायौ सत्रार्थे बृहद्युम्नेन धीमता ॥ २
 तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
 आश्रमे त्वभवद्वैभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३
 अथावलोककोऽगच्छद्गहानेकः परावसुः ।
 कृष्णाजिनेन संवीतं दर्दश पितरं वने ॥ ४
 जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यपि ।
 चरन्तं गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ५

मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः ।
 अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ६
 स तस्य प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ।
 पुनरागम्य तत्सत्रमब्रवीद्धातरं वचः ॥ ७
 इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथंचन ।
 मया तु हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम् ॥ ८
 सोऽस्मदर्थे व्रतं साधु चर त्वं ब्रह्महिंसनम् ।
 समर्थो ह्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९
 अर्वावसुरुवाच ।

करोतु वै भवान्सत्रं बृहद्युम्नस्य धीमतः ।
 ब्रह्महत्यां चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १०

C. 3. 10800
B. 3. 138. 10
K. 3. 140. 10

M₁ आरण्य. — Sub-parvan : Ś₁ K₁. 2 (all om. sub-parvan name) mention only रैभ्य; K₃, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत; K₄ B₁ Dc D₅, only यवक्रीत; B₂. 3, only यावक्रीत; B₄ Dn D₄. 6 T₁, only यवक्रीय; D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by परावसूपाख्यान); D₂, only परावसूपाख्यान; D₃, only यवक्रीतोपाख्यान; and G₁, only यवक्रीसमाप्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 137 (Dn₁ 136); D₁ 145; S 140 (M₂ 142). — Śloka no.: Dn D₁ 19.

139

- 1 °) B₂₋₄ Dn D₃m. 4-6 तेने (for आस्ते). K₃ T₁ G₁ M महाभौमो; T₂ (before corr.) G₂. 4 महाभाग.
 2 °) B₁ D₄ पुत्रार्थ; B₂₋₄ Dn D₁. 6 सत्रार्थ; M₂ पुत्रार्थे (for सत्रार्थे).
 3 °) Ś₁ K₁. 2 चाभवद्; D₁. 2 अभवद्; D₃ तु भवद् (for त्वभवद्). — °) D₁₋₃. 5 चैका (for चैव).
 4 °) K₄ भार्याम् (for गृहान्). T G एव (for एकः). — °) Ś₁ K D₁₋₃. 5 ततः; B₂ मुनेः (for वने).
 5 °) K₄ D₁. 2. 3 (by corr.) T₂ (before corr.) G₂. 4 जघान रात्रौ; T₁ G₁ जघन्यरात्रौ. B₃ निद्रालुं (for निद्रान्धः). — °) Ś₁ K₂ [अ]थ; K₁ च (for [अ]पि). — °) Ś₁ K₁. 2 पुण्ये (for ऽरण्ये).

6 T₁ om. (hapl.) 6-8. — After 6, G₁ ins.:
 668* ततः समीपमासाद्य पितरं दृष्टवान्हतम् ।

अज्ञानात्पितरं हत्वा मृगबुद्ध्या परावसुः ।
 विलप्य बहुधा राजनैभ्यस्य च महात्मनः ।

7 T₁ om. 7 (cf. v.l. 6). — °) K₄ हतस्य; B₂₋₄ Dn D₁₋₃ (by transp.) तस्य स; G₁ स कृत्वा (for स तस्य). — °) Ś₁ K₁ आगत्य. T₂ (before corr.) G₂ M₂ सर्वम् (for सत्रम्). — °) Ś₁ K₁. 2 ततः (for वचः).

8 T₁ om. 8 (cf. v.l. 6). — °) B D (except D₁₋₃. 5) T₂ G च (for तु). — °) K₁ D₃ S (T₁ om.) वै (for तं). Ś₁ K₂ मन्यमानो वने मृगं; K₃. 4 D₁. 2. 5 मन्यता तु वने मृगं (D₅ by transp. मृगं वने).

9 °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 3. 5 अर्थ (for अर्थे). K₄ Dc₁ भ्रातश्; B Dc₂ Dn D₄. 6 तात (for साधु). — °) Ś₁ K₁. 2 ब्रह्महिंसकं; T₁. 2 (m as in text) G₁. 2. 4 ब्रह्मरक्षणे. — °) B Dc₁ Dn₁. n₃ D₄. 6 [ऽ]पि; Dc₂ Dn₂ [ऽ]स्मि; D₁ न (for हि).

10 K₃ और्व उ°. — °) K₃. 4 D₁₋₃. 5 [इ]दं (for वै). — °) B D (except D₁₋₃. 5) ब्रह्मवर्ध्या; G₁ ब्रह्मचर्यं. Ś₁ K₁. 2 चरिष्ये वै; M₁ चरिष्यामि. — °) M₁ यदर्थं. T₂ G₂₋₄ त्वदर्थे निभृतेन्द्रियः. — After 10, Ś₁ K₁. 2. 4 D₁₋₃. 5 ins.:

669* सोऽगच्छद्गहनमेकाग्रो ब्रह्महत्याव्रतं चरन् । ;
 while G₂ ins.:

लोमश उवाच ।

स तस्या ब्रह्महत्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
 अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११
 ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितम् ।
 बृहदयुष्ममुवाचेदं वचनं परिषद्वतम् ॥ १२
 एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
 ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेच्चां न संशयः ॥ १३
 प्रेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा ।
 न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनः पुनः ॥ १४
 उच्यमानोऽसकृत्प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत ।
 नैव स प्रतिजानाति ब्रह्महत्यां स्वयं कृताम् ।

मम भ्रात्रा कृतमिदं मया तु परिरक्षितम् ॥ १५
 प्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणार्वावसोर्नृप ।
 तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ १६
 ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ।
 स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ॥ १७
 अनागस्त्वं तथा भ्रातुः पितुश्चास्मरणं वधे ।
 भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ॥ १८
 ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ।
 अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् ॥ १९
 समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ।
 कथं नु रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम् ।

670* तच्छ्रुत्वावसुः पश्चात्प्रायश्चित्तं विधाय च ।

11 B₃ om. 11-13. Ś₁ K D₁₋₃. 5 S (except T₁ G₁) om. the ref. — ^a) K₃. 4 D₁₋₃. 5 तदा; B (B₃ om.) Dn D₄. 6 T₁ G₁. 4 तस्य; Dc यदा (for तस्या). B Dn D₄. 6 G₄ ब्रह्मवध्यायाः.

12 B₃ om. 12 (cf. v.l. 11). — ^a) D₁. 5 भ्रातरं (for वचनं). Ś₁ K D₁₋₃. 5 T₁ परिषद्वतः; B₁. 2. 4m Dc Dn D₄. 6 T₂ (by corr.) G₃ हर्षगद्गदं (B₄ [orig.] परिसंगतं).

13 B₃ om. 13 (cf. v.l. 11). — ^a) K₃. 4 D₁₋₃ वै (for ते). S सत्रं (for यज्ञं). — ^b) S (by transp.) द्रष्टुं मा (T₁ असौ न). — ^c) Ś₁ K₁. 2 नात्र (for त्वां न). B₂. 4 Dn D₄. 6 असंशयं (for न संशयः). — After 13, K₂ B₄ Dn D₄. 6 ins.:

671* लोमश उवाच ।

तच्छ्रुत्वा तदा राजा प्रेष्यानाह स विदपते ।

14 K₁ reads 14^{ab} after 672*. — ^b) Ś₁ K₂ राजा हर्षाः.

15 D₅ om. 15^{ab}. — ^b) S (with hiatus!) ब्रह्महा (for ब्रह्महन्). — ^c) K₁. 4 नैवम्; K₂ T₂ G₃. 4 न वै; Dc नैष (for नैव). B₁₋₃ Dc Dn D₃. 4. 6 स्म (for स). Ś₁ K₂. 3 स स्म प्रजानाति; K₁. 4 अस्मि प्रजानामि; D₁. 2 तां स प्रजानाति; D₅ वाहं प्रजानामि; S (except G₂ M₂) संप्रतिजानाति. — ^d) B₁₋₃ Dn₁. n₃ D₄. 6 ब्रह्मवध्यां. — ^e) B D (except D₁₋₃. 5) T₂ G₃ स (B₄ च) (for तु). Ś₁ K₃. 4 D₃ चरितं व्रतं; K₁. 2 B Dc Dn D₁. 2. 4-6 T₂ G₃ परिमोक्षितः; T₁ कृतरक्षितं; G₄ परिमोक्षितं; M₂ परिरक्षितुं;

text as in G₁. 2 M₁. — After 15, K₁. 2 B D (except D₁₋₃. 5) S (except M₂) ins.:

672* स तथा प्रवदन्क्रोधात्तैश्च प्रेष्यैः प्रभाषितः ।

तूष्णीं जगाम ब्रह्मर्विचनमेव महातपाः ।

उग्रं तपः समास्थाय दिवाक्रमथाश्रितः ।

रहस्यवेदं कृतवान्मूर्धस्य द्विजसत्तमः ।

मूर्तिमांस्तं ददर्शाथ स्वयमग्रभुगव्ययः ।

[(L. 1) G₂ प्रादवत् (for प्रवदन्). M₁ आर्तस् (for क्रोधात्). B₁. 3. 4 Dc T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 विप्रैः (for प्रेष्यैः). Dc स भाषितः; T₁ प्रवासितः. M₁ विप्रैश्चैव विवासितः. — (L. 2) B₂. 3 Dc G₄ विप्रं (for ब्रह्मं). — (L. 4) T₁ G₂₋₄ M₁ रहस्यमेवं.]

— Thereafter K₁ reads 14^{ab}.

16 Before 16, N ins. लोमश उ°. — ^b) Ś₁ K₁. 2 कर्मणा सह वासवाः. — ^c) Ś₁ K D₁₋₃. 5 ततस्तं व (Ś₁ D₁ वा)रयामासुर. — ^d) D₂. 3 निरस्तश्च; D₅ T₂ (by corr.) G₃ निरस्य च; G₂ निरस्तं च; G₄ परासुश्च.

17 ^b) Dc S इन्द्रं (for अग्निं).

18 ^a) Ś₁ अनागास्त्वं; Dc T₁ अनागसं. B₂. 4 D (except D₁₋₃. 5) ततो (for तथा). — ^b) Ś₁ K₁. 2 B₄ om. च. — ^c) Ś₁ K₁ T₁ G₁. 4 M₂ भारद्वाजः. — ^d) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃. 5 चोद्भवं (for चोभयोः). — After 18, B D (except D₁₋₃. 5) T₂ (marg. sec. m.) G₃ ins.:

673* प्रतिष्ठां चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः ।

एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि वरान्ददुः ।

[(L. 2) B₁. 3 Dc प्रीता (for प्रोचुं).]

20 ^a) Ś₁ K D₁₋₃. 5 समधीता मया वेदा. — T₁ om.

तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २०

देवा ऊचुः ।

मैवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ।

ऋते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ॥ २१

अनेन तु गुरुन्दुःखात्तोषयित्वा स्वकर्मणा ।

कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

लोमश उवाच ।

यवक्रीतमथोक्तवैवं देवाः साग्निपुरोगमाः ।

संजीवयित्वा तान्सर्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २३

आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः ।

अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ २४

१४०

लोमश उवाच ।

उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।

समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥ १

एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।

स्थानं विरजसं रम्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ॥ २

एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमप्युत ।

C. 3. 10822
B. 3. 139. 3
K. 3. 141. 3

20^c-22^b. — ^c) K1. 3. 4 D1. 3. 5 तु; B Dn D4. 6 M1 च (for तु).

21 T1 om. 21 (cf. v.l. 20). — ^a) Ś1 K1 वेद (for कृथा). — ^c) S (T1 om.) विना (for ऋते). — ^d) T2 G2-4 स्वयं (for सुखं).

22 T1 om. 22^{ab} (cf. v.l. 20). — ^a) Ś1 K Dc D1-3 गुरुं पूर्व; D6 गुरुन्पूर्व; M1 गुरुं दुःखात्. — ^b) B1-3 Dn D4. 6 [आ]मः; D6 T3 G2-4 सु (for स्व). — ^d) K1 प्राप्सम् (for गतम्).

23 ^a) Ś1 K1-3 D1-3. 5 [इ]दं (for [ए]वं). — ^b) Cf. 19^d. B1 Dn D4. 6 सेंद्रं; B2. 3 शक्रं; B3 ह्यग्निं; D3 अग्निं; D6 तेन्नि (for साग्निं). — ^d) B1. 3. 4 त्रिपिष्टपं. — After 23, T G ins.:

674* ततो वै स यवक्रीतो ब्रह्मचर्यं चचार ह ।

अष्टौ दश च वर्षाणि त्रिशतं च युधिष्ठिर ।

[(L. 2) T1 अष्टौ (for अष्टौ). G1 अष्टौ दशसहस्राणि. T1 त्रिशतं.]

24 ^b) T1 G1 सदाफलयुतद्रुमः. — ^d) B1 सर्वपापात्; B2 Dn D4. 6 सर्व पापं; B3 सर्वपापं; B4 सर्व पापैः. K4 प्रमुच्यते; B1-3 Dn D4. 6 M2 प्रमोक्ष्यसि; G4 विमोक्ष्यसे.

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 T G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4 B1. 4 Dn1. n3 D6 T2 G2. 3 M (all om. sub-parvan name) mention only यवक्रीत; K3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed

by यावक्रीत; B2. 3 Dc, only यावक्रीत; Dn2, only यवक्रीतीय; D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by यवक्रीतोपाख्यान); D2. 3, only यवक्रीतोपाख्यान; D4, only यावक्रीय; and D6, only यवक्रीय. To the above details, all MSS. except T1 G1. 4 add समाप्त. — Adhy. name: T G1. 3 अर्वावसुवरलाभः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 138 (Dn1 137); D1 146; S 141 (M2 143). — Śloka no.: Dn 28 (Dn3 29); D1 25.

140

1 D4 M2 om. the ref. — ^c) Ś1 K2 स प्रतीतोऽसि; B2. 4 समतीतोऽसि; T1 G1. 2. 4 M समतीताः स्म (G4 स्तु). — ^d) Cf. 675*. Ś1 K1. 2 भारत; M1 पर्वतं (for पार्थिव). T G कैलासं चापि पर्वतं.

2 T1 om. (hapl.) 2^a-4^b. — ^b) Ś1 K1. 2 आजते (for रां). — ^c) Ś1 K2 एतद् (for स्थानं). Ś1 K2 B1 Dc M1 विरजसो; K3. 4 D1-3 G4 M2 सां. K3. 4 B1-3 D T1 पुण्यं (for रम्यं).

3 T1 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^a) Ś1 K1. 2 [इ]ह (for [अ]द्य). — ^b) D6 transp. शक्यं and द्रष्टुं. Ś1 K Dc D1-3. 5 उत्तमं; B Dn D4. 6 अद्भुतं; T2 G3 M3 अच्युत (for अच्युत). — After 3, B D (except D2. 3. 5) ins.:

675* एतद्दृश्यति देवानामाक्रीडं चरणाङ्कितम् ।

अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पर्वतम् ।

C. 3. 10822
B. 3. 139. 3
K. 3. 141. 3

समाधिं कुरुतान्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३
श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।
यत्र माणिचरो यक्षः कुबेरश्चापि यक्षराट् ॥ ४
अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रचारिणः ।
तथा किंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ५
अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।
यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥ ६
तेषामृद्धिर्तीवाग्या गतौ वायुसमाश्च ते ।
स्थानात्प्रच्यावयेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ७
तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ।
दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ८
कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः ।
तैः समेष्याम कौन्तेय यत्तो विक्रमणे भव ॥ ९

कैलासः पर्वतो राजन्यज्योजनशतान्युत ।
यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ १०
असंख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिंनराः ।
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं प्रति ॥ ११
तान्विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च ।
रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनबलेन च ॥ १२
स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिजयः ।
गङ्गा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ॥ १३
इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताग्रे
शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।
गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः
सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ।
भवस्व शर्म प्रविविक्ततोऽस्य

[(L. 1.) B₁ Dn₁ द्रक्ष्यसि. — (L. 2) Cf. 1^d. B₂
अतीव तप्तः (for अतिक्रान्तोऽसि), and महागिरिं (for च
पर्वतम्).]

4 T₁ om. 4^{ab} (cf. v.l. 2). — ^c) Ś₁ K₁. 2 D₁ मणि-
चरो; K₄ B Dc Dn D₂₋₆ T₂ G₃. 4 माणिचरो. — ^d) B
D (except D₁₋₃. 5) चैव (for चापि).

5 ^b) B₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 गंधर्वाः शीघ्रगामिनः; B₄ M
'र्वाः श्री(B₄ स्त्री)विहारिणः; D₁₋₃ T G 'र्वाणां विहारिणां.
— ^c) Ś₁ K₁. 2 चैव (for राजन्).

6 ^b) Ś₁ K₁. 2 तथा (for च ते). — ^c) K₃ D₆ T₁ G₁
M यक्षेन्द्रा; Dc यक्षं तं. M पुरुषव्याघ्र (M₂ 'श्रेष्ठ). — ^d)
Ś₁ K₁. 2 D₁. 3 मणिभद्रम्.

7 ^a) Ś₁ K₂ B Dn D₄₋₆ [अ]त्र (B₂ [अ]थ); K₁ Dc
[अ]न्या; K₃. 4 D₁₋₃ M₂ [अ]न्यान्; M₁ [अ]न्यं (for [अ]-
इया). — ^b) M जवे (for गतौ). D₁₋₃ कुबेरेण समाश्च ते.
— ^c) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 हि; M च (for ये).

8 ^a) T₂ G₃. 4 बहु^० (for बलि^०). — ^d) Ś₁ K₂. 3
D₁. 2 G₂. 4 परमां; B₄ उत्तमं (for परमं). K₄ D₃. 5 स
समाधिं परां कुरु.

9 ^b) Ś₁ K₂ भारत (for राक्षसाः). — ^c) Dc समेष्यामि;
D₁₋₃. 5 'प्यसि. — ^d) B Dc Dn D₄. 6 संयतो विक्रमे भव
(Dn₁. n₂ विक्रमेण च); M₁ युक्तो विक्रमणो भव.

10 ^a) Some N MSS. कैलाशः. — ^b) B₁₋₃ D₃ 'शतो-
च्छ्रितः; B₄ Dn D₄. 6 G₁ 'समुच्छ्रितः; Dc 'गतोच्छ्रितः;
D₁. 2 T₂ G₂₋₄ 'शतायतः; T₁ 'गुणान्वितः; M₁ 'शतान्वितः.

11 ^d) Dc T₂ G₂₋₄ कुबेरभवनं.

12 ^a) Ś₁ K₁ तं (for तान्). B₂ S कौन्तेय (for
पार्थाद्य). — ^b) S नियमेन (for च दमेन). — ^c) D₁. 2
महाराज (for मया राजन्). — ^d) B₁ (m as in text)
भीमार्जुनबलेन च; T₁ G₁ 'सेनेन भारत.

13 ^a) G₁ इन्द्रश्च (for स्वस्ति ते). T₁ इन्द्रः कुबेरो वरुणो.
— ^b) Ś₁ K पितृभिः सह; D₁. 3 G₂ M₂ समितिजय. — ^d)
T₁ G₁ सर्वे स्वस्ति (G₁ कालं) दिशंतु ते; T₂ G₂₋₄ M₁ पर्व-
ताश्च दिशंतु (M₁ तथैव) ते. — After 13, K₁. 2 B D
(except D₁₋₃. 5) ins. :

676* मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च ।

स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ।

[(L. 2) B₁ Dc विशां पते (for महा^०).]

14 ^a) B Dn D₄. 6 'नदपर्वताद्वै. — ^c) K₃. 4 B₁ D₁₋₃
गोपायेमं त्वं; S गोपायैनं त्वं (for गोपाययेमं). K₄ [S]सु-
रेभ्यः; T₂ G₂₋₄ रिपुभ्यः (for गिरिभ्यः). — ^d) Ś₁ K B₄
Dn₁ D₆ G₄ सर्वाजमीढोपचितं (K₃ 'तिं); D₁. 2 सदाजमीढं
प्रथितं; T G₂. 3 सर्वाजमीढापचितं (G₂ 'तिर्). — ^c) K₂
B Dc Dn D₄₋₆ ददस्व; D₂ T G भज^० (for भव^०). Dc
S धर्मं (M₁ धर्मात्) (for शर्म). Dc परिवेक्षतो. — After
14, N M₁ ins. :

677* उक्त्वा तथा सागरगां स विप्रो

यत्तो भवस्वेति शशास पार्थम् ।

[(L. 1) Ś₁ K₁ तदा; M₁ यथा. K₁ गां सविता (for साग-
रगां). — (L. 2) Ś₁ K₁. 2 शशंस.]

शैलानिमाञ्जुलसुते नृपस्य ॥ १४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमशस्य
 कृष्णां सर्वे रक्षत मा प्रमादम् ।
 देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य
 तस्मात्परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽब्रवीद्धीममुदारवीर्यं

कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ।
 शून्येऽर्जुनेऽसंनिहिते च तात
 त्वमेव कृष्णां भजसेऽसुखेषु ॥ १६
 ततो महात्मा यमजौ समेत्य
 मूर्धन्युपाघ्राय विमृज्य गात्रे ।
 उवाच तौ बाष्पकलं स राजा
 मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

युधिष्ठिर उवाच ।
 अन्तर्हितानि भूतानि रक्षांसि बलवन्ति च ।
 अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १
 संनिवर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलान्वयात् ।

ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व कुरूद्रह ॥ २
 ऋपेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।
 बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णां गमिष्यति ॥ ३
 अथ वा सहदेवेन धौम्येन च सहाभिभो ।

C. 3. 10843
B. 3. 140. 4
K. 3. 142. 4

— Thereafter Ś1 K1. 2 ins. a colophon. — On the other hand, S ins. after 14 (M1, after 677*):

678* शिवप्रदा सर्वसरित्प्रधाने

सभ्रातृकस्येह युधिष्ठिरस्य ।

15 G1. 4 om. the ref. — ^b) B Dn1 D4-6 ins. च after कृष्णां. T1 G1. 2. 4 प्रमादः. — ^c) Ś1 K Dc2 D1-3. 5 दुर्गमो वै (for दुर्गतमो).

16 Ś1 K1 T1 G1 M2 om. the ref. — ^c) Ś1 K1. 3. 4 D1-3 गते (for शून्ये). — ^d) Ś1 K3 D2. 3 कृष्णा (for कृष्णां). K2 B D (except D1-3) T2 (by corr.) G3 त्वा-मेव कृष्णा भजते भयेषु.

17 ^a) B Dn D4. 6 सयमौ (for यमजौ). — ^b) G2 M2 विमृज्य. Ś1 K B1. 3 D1-3. 5 T1 G1 नेत्रे; G2 गात्रैः. — ^c) T2 (before corr.) G4 तान् (for तौ). T2 G3. 4 हि (for स). — ^d) K4 B3 Dc मा भैष्टमागच्छतमा (K4 चा) प्रमत्तौ; D6 मा भैष्टमागच्छतमप्रमादं; T1 G1. 2. 4 M मा भैष्टं चागच्छत चाप्रमत्ताः (T1 तमाप्रमादाः; G2. 4 तमाप्रमत्ताः); T2 (before corr.) मा भैष्टं चागच्छतमप्रमत्तौ.

Colophon om. in D6; Ś1 K1. 2 read it after st. 14 of this adhy.; B1 reads it in marg. — Major parvan:

Ś1 K1. 2 T G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan: K4 B1. 3. 4 Dc Dn2 D3 तीर्थयात्रा. K3 B2 D1. 2 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: K B4 D1-3 गन्धमादनप्रवेशः; T1 कैलासगिरिप्रवेशः; M2 मन्दरगिरिप्रवेशः. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 Dn3 139; Dn1. n2 138; D1 147; S 142 (G4 140 [as in text]; M2. 144). — Śloka no.: Dn 20; D1 18.

141

1 ^b) K4 प्रभवन्ति (for बलं). B2. 3 Dn D4. 6 बल-वन्ति महांति च.

2 ^a) K1. 2 Dc D1-3 संनिवर्तस्व; T1 G1 धापय. — ^b) Ś1 K1. 2 G1 क्षुत्पिपास (sic) बलान्वयात्; K3. 4 B D T2 G2. 3 से बलाश्रयात्. — ^c) K3. 4 D1-3. 5 तपो (for ततो). — ^d) B Dn D4. 6 वृकोदर (for कुरू).

3 ^a) Ś1 K D1-3. 5 श्रुतं त्व (D1. 2 म) या लोमशस्य. — D2 om. 3^c-4^b. — ^c) T1 प्रविश्य; M2 प्रपत्.

4 D2 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^b) D1 [ए]व (for च). B1. 4 Dc महात्मना; B2. 3. 4m Dn D4. 6 समं विभो; D3

C. 3. 10843
B. 3. 140. 4
K. 3. 142. 4

सूदैः पौरोगवैश्वैव सर्वैश्च परिचारकैः ॥ ४
 रथैरश्चैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशासहाः पथि ।
 सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ५
 त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः ।
 अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥ ६
 ममागमनमाकाङ्क्षन्गाङ्गाद्वारे समाहितः ।
 वसेह द्रौपदीं रक्षन्यावदागमनं मम ॥ ७

भीम उवाच ।

राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।
 ब्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदक्षया ॥ ८
 तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्धते तमपश्यतः ।
 किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥ ९
 रथाः कामं निवर्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ।
 सूदाः पौरोगवाश्चैव मन्यते यत्र नो भवान् ॥ १०

न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ।
 शैलेऽस्मिन्नाक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ११
 इयं चापि महाभागा राजपुत्री यतव्रता ।
 त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्तितुम् ॥ १२
 तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।
 न जातु विनिवर्तेत मतज्ञो ह्यहमस्य वै ॥ १३
 अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदक्षया ।
 सर्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह ॥ १४
 यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ।
 पद्भिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भव ॥ १५
 अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्यति ।
 इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन्विमना भव ॥ १६
 सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दिकराबुधौ ।
 दुर्गे संतारयिष्यामि यद्यशक्तौ भविष्यतः ॥ १७

सहैव भो; D₅ तथा विभो (for सहा). Ś₁ K_{1.2} T₁ धौम्येन
 सहिता प्र (T₁ -भि)भो; G₂ धौम्येन सह कृष्णया. — °) Cf.
 10^c, 28^c. K₄ D_{1.2} सूदैः (as in text); the rest सूतैः.
 — Ś₁ om. (hapl.) 4^{d-6}.

5 Ś₁ om. 5 (cf. v.l. 4). — °) K_{3.4} एतैस् (for
 सर्वैस्). K₄ तु; M₂ तां (for त्वं). S वीर (for भीम).
 Dc D_{1.2.3.5} (the latter two marg. as in text) निवर्त
 सहितैः (D_{1.2} तः) सर्वैर्यावद्वयमिहागताः.

6 Ś₁ om. 6^{abc} (cf. v.l. 4). — °) T₂ G₂₋₄ धृतं
 (for यतं).

7 °) Ś₁ K_{1.3.4} समां (for ममां). — °) T₁ वसेस्तु;
 G₁ स्त्वं (for हं). K_{3.4} रक्ष (for रक्षन्). — °) K₃ D₂
 चा (D₂ आ)गमनान्.

8 Ś₁ K₁ G₁ भीमसेन उ° (Ś₁ G₁ om. उ°). — °) Ś₁
 K D_{1-3.5} वाहनकाक्षया. — After 8, M₁ ins.:

679* अपश्यन्तीह तं वीरमेवमेषा सुदुःखिता ।

किं पुनर्नकुलं त्वां च तं च वीरं धनंजयम् ।

9 °) B Dc₁ Dn D_{3.4.6} T₂ G₂₋₄ M₂ वर्तते; D₅ पर्व°;
 T₁ G₁ विद्यं (for वर्धं). — After 9^{ab}, N ins.:

680* गुडाकेशं महारमानं संग्रामेष्वपलायिनम् ।

— T₁ G₁ om. 9^{cd}.

10 °) K₁ B₂₋₄ Dc Dn D_{4.6} T₂ (after corr.) G₃
 द्विजाः; D_{1.2} यथा; T₂ (before corr.) तथा (for रथाः).

Dc₂ Dn₃ M₂ कामान्; T₂ (before corr.) G_{2.4} कथं (for
 कामं). — °) Cf. 4^c, 28^c. K₁₋₃ B Dn D₄₋₆ S सूताः
 (for सूदाः). Cf. 4. 4. 2^c, 4^d. — °) T₂ G_{3.4} मन्यते.
 M₁ यदि (for यत्र). M₂ वै (for नो). Ś₁ K Dc D_{1-3.5}
 यत्र वै (D_{1.2} था वा; D₃ त्र वा) मन्यते भवान्; B Dn
 D_{4.6} यं च मन्येत नो भवान्.

11 °) T₁ G₁ राक्षसैः कीर्णे (for राक्षसां).

12 °) Ś₁ K₁₋₃ D_{1-3.5} पांचाली च (for इयं चापि).
 T₂ G₂₋₄ महाराज. — °) B₂₋₄ Dn D_{4.6} G_{1.2} पतिं (for
 यतं). — °) K_{3.4} D_{1.2.5} त्वदते; S त्वां विना. — °)
 D₃ नोत्सहेद्वै निवर्तितुं; S नोत्सहेत निव°.

13 °) B D (except D_{1-3.5}) T₂ G₃ मनोज्ञो (for
 मतज्ञो). T G [S]स्मि (for हि). T_{1.2} (before corr.)
 G अद्य (for अस्य). M₂ मनो ह्यस्य विषीदति.

14 °) Dc महाभागा. — °) T G₂₋₄ वयं (for सह).

15 °) = 16^d. M₁ हि भूः; M₂ [अ]भिभूः (for भव).
 T₂ G₂₋₄ तस्मात्किं भविता भयं.

16 Ś₁ K_{1.2} D_{1.5} om. (hapl.) 16. — °) T₁
 रक्षामि; T₂ (before corr.) G₄ M वक्ष्यामि; G_{1.2} रक्ष्यामि
 (for वहिष्ये). — °) K₃ शक्यते; Dc T_{1.2} (before corr.)
 G_{1.4} शक्यते. — °) = 15^d. M₁ हि भूः; M₂ [अ]भिभूः
 (for भव).

17 °) T₂ G₂₋₄ महावीर्यौ (for तथा वीरौ). — °)

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्धताम् ।
यस्त्वमुत्सहसे वोढुं द्रौपदीं विपुलेऽध्वनि ॥ १८
यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र विद्यते ।
बलं च ते यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥ १९
यस्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ।
मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततः कृष्णाब्रवीद्वाक्यं ग्रहसन्ती मनोरमा ।
गमिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत ॥ २१
लोमश उवाच ।

तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् ॥ २२

नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव ।

अहं च त्वं च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एवं संभाषमाणास्ते सुबाहोर्विषयं महत् ।
ददृशुर्मुदिता राजन्प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २४
किराततङ्गणाकीर्णं कुणिन्दशतसंकुलम् ।
हिमवत्यमरैर्जुष्टं ब्रह्माश्चर्यसमाकुलम् ॥ २५
सुबाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्यत ।
विषयान्ते कुणिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६
तत्र ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोपिताः ।
प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ॥ २७
इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्पौरोगवांस्तथा ।
सूदांश्च परिवर्हं च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ २८

C. 3. 10868
B. 3. 140. 28
K. 3. 142. 28

K₂. 3 M₁ माद्रीनन्दकरौ; D₆ समानन्दं; T G माद्रयानन्दं.
B₄ S (except G₁. 2) [इ]मौ (for [उ]मौ). — ^a) B₁. 3
Dn D₄. 6 T₂ G₃ यत्रां (for यच्च). —

18 ^c) Cf. 20^a. K₂ B Dn D₄-6 T₂ G₃ यत् (for
यस्). B₄m D₁-3 नेतुं (for वोढुं). — ^a) Dc पांचालीं
(for द्रौपदीं). Ś₁ K₃. 4 विषमे (for विपुले). B₂ Dn
D₄. 6 पांचालीं च यशस्विनीं; B₃ द्रौपदीं विपुलेक्षणां; B₄m
भ्रातरौ सह कृष्णया; D₆ द्रौपदीं विषमेऽपि.

19 ^b) Ś₁ K D₁. 3. 5 अन्यस्य (for अन्यत्र). Ś₁ K₂
वर्धते (for विद्यं). — ^c) B₂. 4 Dn D₄. 6 तव (for च ते).

20 ^a) Cf. 18^c. B Dn D₄. 6 G₁ यत् (for यस्).
Ś₁ K₁. 2 B₂ वोढुं (for नेतुं). — ^b) K₂ द्रौपदीं विपुलेध्वनि
(= 18^d); D₁. 2 भ्रातरौ कृष्णया सह. — ^d) M₂ परिश्रमः
(for परां).

21 ^b) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 मनोरमं; B₄ मनोहरा. — ^c)
T₁ G₁ संदेहः (for तापः).

22 ^b) Ś₁ K₁. 2 D₁. 3 पर्वते मादने; B Dc Dn D₃-6
पर्वतं मादनं. — B₃ om. 22^c-25^b.

23 B₃ om. 23 (cf. v.l. 22). — ^b) S पांडव (for
पार्थिव).

24 B₃ om. 24 (cf. v.l. 22). K₄ G₂. 4 om. the
ref. — ^b) Ś₁ K D₁-3. 5 सुबाहोर्नगरं; B Dn D₄. 6 सुबाहु-
विषयं. — ^c) T₁ विविशुर; G₁ प्रासाश्च (for ददृशुर).

25 B₃ om. 25^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) K₁. 2 B₁ D₆
किराततंक (B₁ जंग)णाकीर्णं; K₄ किरातगणसंकीर्णं; D₁. 2 T

G₂-4 M₂ तं किरातगणा (G₄ शता)कीर्णं; G₁ M₁ तत्किरात-
गणा. — ^b) Ś₁ K₃ B₁ Dc कुलिदं; K₁. 2 B₂. 4 Dn
D₃-6 पुलिदं (for कुणिन्दं). — D₃ M₁ om. (hapl.)
25^{cd}. — ^c) Ś₁ K₁. 2 हिमवत्यचले जुष्टं; D₁. 2. 4 वत्परमै-
र्जुष्टं; G₁ वत्त्रिदशैर्जुष्टं. — ^d) G₂ समन्वितं.

26 ^b) Dc प्रत्यपूजयत्; B₃ D₂. 5 प्रत्यगृह्यत. D₁ पूज-
यामास भारत. — ^c) Ś₁ K₂. 3 B₁. 3 Dc Dn D₃-6 G₄
कुलिदानां; K₁ B₂. 4 T₂ (by corr.) G₃ पुलिदानां. M₂
वसध्वमिति चोवाच.

27 ^a) B₂-4 D (except D₁-3. 5) M₂ ततस् (for तत्र).

28 ^a) B₁-3 Dn D₄. 6 M₂ चापि (for चैव). — ^c)
Cf. 4^c, 10^c. Ś₁ K₁-3 T₂ G₂. 3 M₂ सूतांश्च (for सूदांश्च).
Ś₁ K₂ B₂ पारिवर्हं; K₄ D₁-3 परिचारान्; B₁. 4 Dc Dn
D₄-6 T₁ G₄ पा (B₁ Dc₂ D₄ T₁ प)रिवर्हान्. — ^d) Ś₁
सहगो (for सर्वशो). M₂ तथा (for नृप). T G M₁
द्रौपद्याः सर्वमेव हि (T₁ G₁ च).

29 ^a) M₂ रथान् (for राज्ञः). Ś₁ K₂ B Dc Dn
D₄. 5 कुलिदाधिपतेः; K₁ D₃ पुलिदां; D₆ कुलिदनृपतेः.
— ^c) Ś₁ K₁. 2 महावीरा.

30 G₄ om. 30. — ^b) B₁. 3 कृष्णामादाय पांडवाः.
— ^c) T₁. 2 (before corr.) G₁. 2 तस्मिन्देशे (for तस्मादे-
शात्). K₂. 3 Dc₂ D₁-3. 5 संप्रहृष्टा.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂-4
M₁ आरण्य. — Sub-parvan: D₂. 3 M₂ तीर्थयात्रा

C. 3. 10868
B. 3. 140. 28
K. 3. 142. 28

राज्ञः कुणिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ।

पद्मिरेव महावीर्या ययुः कौरवनन्दनाः ॥ २९

ते शनैः प्राद्रवन्सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ।

तस्मादेशात्सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनंजयम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

युधिष्ठिर उवाच ।

भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत ।

नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान्वनेचरान् ॥ १

दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्वीथेतरेतरम् ।

अशक्येऽपि व्रजामेति धनंजयदिदृक्षया ॥ २

तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ।

यच्च वीरं न पश्यामि धनंजयमुपान्तिके ॥ ३

तस्य दर्शनतृष्णं मां सानुजं वनमास्थितम् ।

याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥ ४

नकुलात्पूर्वजं पार्थ न पश्याम्यमितौजसम् ।

अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५

तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च ।

चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६

पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यसंधं धनंजयम् ।

यन्न पश्यामि वीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७

तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।

न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ८

कृतास्त्रं निपुणं युद्धे प्रतिमानं धनुष्मताम् ।

(followed by गंधमादनप्रवेश in D₂. 3). K₁ D₁. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by गन्धमादनप्रवेश; and K₃. 4 B Dc Dn₁. n₃ D₄. 6, likewise, only गंधमादनप्रवेश. — *Adhy. name*: T₂ G₃ परिवर्हनिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ Dn₃ M₁ 140; Dn₁. n₂ 139; D₁ 148; T G 143; M₂ 145. — *Sloka no.*: Dn₁ D₁ 29; Dn₂. n₃ 30.

142

1 B₃ om. 1^{ab}. — ^a) S (except M₂) चैव (for चोभौ). — ^b) Ś₁ K₁. 2 निबोध मे. — ^c) T₂ G₃. 4 दुःखस्य (for भूत^c).

2 ^a) Ś₁ K₃ D₁-3. 5 दुर्बलैः (for 'लाः). Ś₁ K₁. 2 स्मेह (for स्मेति). — ^b) K₁ B₁m. 2 Dn₂ D₄. 6 T₂ (after corr.) G₃ यद्बु (B₂ 'द्बु)वामे; K₃ D₁-3. 5 यद्बुम इ; K₄ गच्छाम इ; Dn₁ यद्बुहामे; Dn₃ यद्बुजामे; T₁. 2 (before corr.) G₄ यद्बुवीते (for यद्बुवीथे). Ś₁ K₂ यद्बुयां योगमात्मनः; B₁. 3. 4 Dc यद्बुतान्योन्यमात्मना. — ^c) K₄ अशक्येस्मिन्; G₁ अशक्योपि. Ś₁ K₃ G₄ व्रजामि; K₁. 3. 4 B D व्रजामः (for व्रजाम). K₁. 3. 4 Dc D₂. 3 [अ]य; B Dn

D₁. 4. 6 यत्; D₅ [अ]त्र (for [इ]ति). — ^a) B₄ 'दिदृक्षवः.

3 ^a) B₁-3 Dn D₄. 6 उपांतिकात्. B₄ फाल्गुनं तमिहागतं.

4 ^a) Ś₁ K₂ D₁. 2 'तृष्णार्तः; K₁ 'तृष्णांतः; K₃. 4 'तृष्णा मां; B₂ 'तृष्णं वै; B₃ 'दृष्टं मां; D₅ 'तुष्टया मां. S तस्यादर्शनतप्तं मां. — ^b) Ś₁ K₁. 2 D₁ सानुजो, and आस्थितः. B₂ T₂ G₂-4 आश्रितं (for आस्थितम्). — ^a) T₁ G₁ ह (for च). T₁ G₁ वीरा; G₂ वीरान् (for वीर). D₅ [अ]दहत्पुरा (for 'त्युत). D₁. 2 तेन तप्ये वृकोदर (= 5^d).

5 ^a) T₂ G₂-4 वालं (for पार्थ). — ^b) Ś₁ K B₄ D₁-3. 5 M₂ श्वेताश्वम् (for न पश्यामि). — ^c) Ś₁ K₁-3 D₁-3. 5 यन्न पश्यामि वीभत्सुं; K₄ न वः पश्यामि तं येन. — 5^d=7^d.

6 G₂ M₂ om. (hapl.) 6-7. K₃ D₂. 3 transp. 6 and 7. — ^a) T₁ तत्तीर्थान्याचरिष्यामि; T₂ G₁. 3. 4 M₁ तीर्थानि च चरिष्यामि.

7 G₂ M₂ om. 7 (cf. v.l. 6). K₃ D₂. 3 transp. 6 and 7. — ^b) Ś₁ K मत्तमातंगगामिनं. — 7^d=5^d.

8 K₂ D₅ G₄ M₂ om. (hapl.) 8; K₄ D₂ G₁. 2 M₁ om. (hapl.) 8-9.

9 K₄ D₂ G₁. 2 M₁ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^c) K₁ B₄ D₃ नरश्रेष्ठ; K₂ B₁-3 Dn D₄-5 कुरुश्रेष्ठ (K₂ Dn₁. n₂ D₄ 'ष्ट); K₃ धनुःश्रेष्ठ.

न पश्यामि नरश्रेष्ठं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९
 चरन्तमरिसंघेषु कालं कुट्टमिवान्तकम् ।
 प्रभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनंजयम् ॥ १०
 यः स शक्रादनवरो वीर्येण द्रविणेन च ।
 यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११
 दुःखेन महताविष्टः स्वकृतेनानिवर्तिना ।
 अजेयमुग्रधन्वानं तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १२
 सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ।
 ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताभयस्य च ॥ १३
 स तु जिह्वप्रवृत्तस्य माययाभिजिघांसतः ।
 अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालविषोपमः ॥ १४
 शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् ।
 दाताभयस्य बीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १५

सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता ।
 आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः ॥ १६
 रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासन्पुरा मम ।
 बहूनि बहुजातानि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७
 यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत्पुरा मम ।
 सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८
 वासुदेवसमं वीर्यं कार्तवीर्यसमं युधि ।
 अजेयमजितं युद्धे तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १९
 संकर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजितम् ।
 अनुजातः स वीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा ॥ २०
 यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः ।
 जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ २१
 ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षुः ।

C. 3. 10892
B. 3. 141. 22
K. 3. 143. 23

10 ^b) B₂₋₄ D (except Dc) काले (for कालं). S
 कुट्टं कालमिवानव. — G₄ om. 10^{cd}.

11 ^a) Dn₂ D₂ om. स. D₅ तु (for स). S ^oवमो
 (for ^oवरो). — ^b) K₄ S च बलेन; Dc₂ विनयेन (for द्रवि^o).
 — After 11, S (except M₂) ins. :

681* नारायणसमो युद्धे सत्यसंधो दृढव्रतः ।

तं ममापश्यतो भीम न शान्तिर्हृदयस्य वै ।

[(L. 2) M₁ अपश्यतोच तं (for तं ममापश्यतो). T₁ G₁
 M₁ मे (for वै).]

12 ^b) K₁ [अ]नवर्तिनः; K₄ G₁ [अ]नुवर्तिना; D₁ [अ]भि-
 वर्तिना; D₃ T₁ [अ]तिवर्तिना; M₁ निवर्तिना (for [अ]निव-
 र्तिना). B Dc Dn D₄. 6 M₁ तं न पश्यामि फा (M₁ फ)-
 ल्गुनं; G₂ चित्यामि दिवानिशं. — S (except M₂) om.
 12^{cd}. — ^d) D₁. 2 न तं (by transp.). Ś₁ K₁ फल्गुनं;
 K₃. 4 D₁₋₃ फाल्गुनं (for फ^o). B Dc Dn D₄₋₆ तेन तप्ये
 वृकोदर (= 7^d, 8^d, 9^d).

13 ^a) T₁ G₁. 2 च; T₂ G₃. 4 तु (for यः). — ^c) T
 G ऋजुमार्ग- (T₁ ^oतः); M₁ ^oरार्ति (for मार्ग). B₄ M₂
 प्रवृत्तस्य (for प्रपन्नस्य). — K₄ om. (hapl.) 13^d-15^a.
 — ^d) Ś₁ K (K₄ om.) Dc Dn₃ D₁₋₃. 5 भयेषु (for
 [अ]भयस्य). K₃ Dc D₃ यः; B₄ T₁ G₁ M₂ वै; D₅ सः
 (for च).

14 K₄ om. 14 (cf. v.l. 13); Ś₁ K₁. 2 om. (hapl.)
 14^b-15^a. — ^b) T₂ G₃. 4 [अ]प-; G₂ [अ]पि; M₁ वि-
 (for [अ]भि). T₂ G₂. 3 जिघांसकः. — ^c) K₃ Dc D₁₋₃. 5

[आ]जौ; T₂ G₂₋₄ [अ]थ (for the second [अ]पि).

15 Ś₁ K₁. 2. 4 om. 15^a (cf. v.l. 13, 14). — ^a)
 K₃ B₁ D₁₋₃. 5 T₁ G₁ M सुरैर्; T₂ G₂₋₄ अरैर् (for शत्रोरैर्).
 K₃ अभ्यपिप^o; D₅ अप्यभिप^o (for अपि प्रप^o). — ^b) Ś₁
 K₁. 2 स्वा (Ś₁ स्व) नृशंस्यः; K₃ स्वानृशंस्यात्; K₄ नृशंसस्य;
 Dc योनृशंसः. — ^d) T G अदीनात्मा (for अमितात्मा).

16 G₄ om. 16^{ab}. — ^a) Ś₁ K B₃ Dc D₁₋₃ संश्रयो;
 D₅ संशये (for आश्रयो).

17 ^{ab}) Ś₁ सर्वाणि (for रत्नानि). K₁. 2 transp.
 रत्नानि and दिव्यानि. Ś₁ रत्नानि; Dn₂ दिग्भ्यश्च; T G₃. 4
 दीप्तानि (for दिव्यानि). — ^c) B₂₋₄ D (except D₃) G₁. 4
 बहुजातीनि. — ^d) Ś₁ K प्राप्त (for प्राप्तः).

19 G₄ om. 19^{ab}. — ^c) B Dn D₄. 6 अमितं (for
 अजितं). — ^d) D₃ M न तं (by transp.). N (except
 Ś₁ K₁. 2 B₁) फाल्गुनं.

20 ^c) K₄ B D (except D₃. 5) M₂ अनुयातः. K₃
 B D (except D₁. 2. 5) G₁ M₂ स्व-; K₄ तु (for स). T₂
 G₃ अनुजातस्य वीर्येण.

21 B₃ om. 21^{ab}. — ^a) T G₃. 4 M₂ तस्य; G₂ ना^o
 (for य^o). — ^b) Ś₁ B₁. 2 Dc D₁₋₃. 5 M₂ स्वभावे (for
 प्र^o). Ś₁ K₁. 2 D₁₋₃. 5 वा (for च).

22 ^a) T₁ G₁ वयं चैते (for ते वयं तं). K₁ ते; B₁
 हि; Dc तु (for तं). — ^b) B₁. 3 Dc D₅ T₂ G₁. 3. 4 M
 वीरं; D₃ वीरा (for वीर). D₁. 2 G₂ दिदृक्ष्या. — ^c)
 Ś₁ प्रवेक्ष्यावो; B₁ T₁ G₁. 4 ^oक्ष्याम.

प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२
 विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ।
 तं सदाध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम् ॥ २३
 कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
 पद्मिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ २४
 नातप्तपसा शक्यो देशो गन्तुं वृकोदर ।
 न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २५

तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमाजुनपदैषिणः ।
 सायुधा बद्धनिस्त्रिंशः सह विप्रैर्महाव्रतैः ॥ २६
 मक्षिकान्मशकान्दंशान्व्याघ्रान्सिंहान्सरीसृपान् ।
 प्राप्नोत्यनियतः पार्थ नियतस्तान्न पश्यति ॥ २७
 ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् ।
 प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनंजयदिदृक्षवः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

वैशंपायन उवाच ।

ते शूरास्ततधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।
 बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १

परिगृह्य द्विजश्रेष्ठाञ्श्रेष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
 पाञ्चालीसहिता राजन्प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २
 सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।

23 ^{ab}) T₂ G₁. ३ विशालबदरी. Ś₁ K D₁₋₃. ५ M₂
 यत्र (for नरः; K₃ D₂ om. [hapl.] one यत्र). — ^d) Ś₁
 K₁. २ D₆ द्रक्ष्यामि.

24 ^b) Dn D₄₋₆ अभिलेखितां; G अभिसंवृतां. — ^c)
 Ś₁ K₁. २ पद्म्याम् (for पद्मिरे), and °प्यामि (for °प्यामस्).
 — ^d) Ś₁ K₁. २ Dc तप्यमानो.

25 ^{ab}) K₃. ४ B Dc Dn D₃₋₆ T₁ M न स (Dc₂ Dn
 D₄. ६ च) यानवता; D₁. २ न मया भवता; G₁ मनसा भवता
 (for नातप्त). Ś₁ K₁. २ शक्यं (for शक्यो). M₁ transp.
 शक्यो and गन्तुं. Ś₁ K₁. २ देशं गन्तुं; B₁₋₃ Dn D₄. ६ गन्तुं
 देशो (by transp.). Dc कथंचन (for वृको°). — ^c) G₄
 नृशंसेन च लु°.

26 ^a) M ततः (for तत्र). — ^b) B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃. ५) °गवे° (for °पदै°). — G₄ om. 26^{cd}. — ^d) B₂₋₄
 Dn D₄. ६ सार्धं (for सह). Ś₁ K B₄ D₁₋₃. ५ M₂ महात्म-
 मिः (for °व्रतैः).

27 ^a) K₃. ४ B D (except D₁₋₃. ५) मक्षिका- (for
 °कान्). Ś₁ K₂ पक्षिकान्दंशान्; B Dn D₄. ६ दंशमशकान्
 (for मशकान्दंशान्). — ^b) Ś₁ K₂ D₁. २ सिंहव्याघ्रान्;
 K₁. ४ Dn D₄. ६ सिंहान्व्याघ्रान् (by transp.); K₃ सिंहा-
 न्व्याघ्रः; B₄ Dc D₆ सिंहव्याघ्रः; D₃ ऋक्षान्व्याघ्रान्. — ^d)
 Ś₁ K₂ नियमस् (for नियतस्). T₁ G₄ तन् (for तान्).
 T₁ निधावति (for न पश्यति).

28 ^a) Ś₁ K₁ प्रयतात्मानः; T₁ G₄ M₂ संयता°; G₁
 संहिता°; G₂ संशिता°. — ^d) K Dn₁ D₁₋₃ T₁ G₁ °दिदृक्षया.

Colophon. — *Major parvan*: Ś₁ K₁. २ T G₂₋₄ M₁
 आरण्य. — *Sub-parvan*: K₃. ४ B D T₂ G₃ (all om.
 sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (D₁
 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश; D₆ T₂ G₃
 गंधमादन). — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 Dn 140 (Dn₃ 141); D₁ 149; S 144 (M₂ 146).
 — *Sloka no.*: Dn D₁ 28.

After adhy. 142, B D (except D₁₋₃) ins. an
 addl. adhy. given in App. I (No. 16).

143

1 ^a) K₃. ४ D₄ S (except G₄ M₂) वीराः; D₆ शूल-
 (for शूराः). Dn₂ बद्धधन्वानः; D₅ वरध°; T₁ पांडवा राजन्;
 T₂ G₂₋₄ सज्जध°; G₁ समवर्तत; M आत्तध° (for तत्तध°).
 — ^b) T₁ M तुणा°; T₂ G₂₋₄ तूणी° (for तूण°).

2 After 2^a, D₃ reads 4^b-5^c for the first time,
 repeating the lines in their proper place. — ^b) Dn₁.
 n₂ ज्येष्ठाः (for श्रेष्ठाः). — D₆ om. 2^{cd}.

3 T₁ om. 3^e-4^f; G₄ om. 3^{ef}. — ^e) T₂ G (G₄

वृक्षांश्च बहुलच्छायान्दृशुर्गिरिर्मूर्धनि ।
 नित्यपुष्पफलान्देशान्देवर्षिगणसेवितान् ॥ ३
 आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशनाः ।
 चेरुच्चावचाकारान्देशान्विषमसंकटान् ।
 पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ४
 ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
 विविशुस्ते महात्मानः किंनराचरितं गिरिम् ॥ ५
 प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
 चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशां पते ॥ ६
 ततो रेणुः समुद्धूतः सपत्रबहुलो महान् ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव तमसावृणोत् ॥ ७
 न स्म प्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
 न चापि शेकुस्ते कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ८
 न चापश्यन्त तेऽन्योन्यं तमसा हतचक्षुषः ।
 आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ ९

द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतले भृशम् ।
 अन्येषां च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ १०
 द्यौः स्वित्पतति किं भूमौ दीर्यन्ते पर्वता नु किम् ।
 इति ते मेनिरे सर्वे पवनेन विमोहिताः ॥ ११
 ते यथानन्तरान्वृक्षान्वल्मीकान्विषमाणि च ।
 पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिल्यरे ॥ १२
 ततः कार्मुकमुद्यम्य भीमसेनो महाबलः ।
 कृष्णामादाय संगत्या तस्यावाश्रित्य पादपम् ॥ १३
 धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
 अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १४
 नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
 वृक्षानासाद्य संत्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यरे ॥ १५
 मन्दीभूते च पवने तस्मिन्नजसि शाम्यति ।
 महद्भिः पृषतैस्तूर्णं वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १६
 ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः ।

C. 3. 10981
B. 3. 143. 19
K. 3. 145. 19

om.) दिव्य- (for नित्य-). Dc T₂ G₂. ३ -फलोपेत (for फलान्देशान्). — ¹) Ś₁ K₁. २ देवगंधर्व°.

4 T₁ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^b) Ś₁ K₁. २ D (except D₁₋₃) °शिनः (for °शनाः). — ^d) Ś₁ K₁. २ D₁. २ विषय- (for विषम-). B₁ (m as in text). ३ S (T₁ om.) -कंटकान् (for -संकटान्). — ^e) D₁. २. ४. ६ मृगजातीनि; D₃ °यूथानि; D₅ °जालानि. — ^f) M विविधानि बहूनि च.

5 ^d) T₂ G₃ शिरः; G₄ शुभं (for गिरिम्). Ś₁ K D₁₋₃. ५ हिमवतं महागिरिं.

6 ^a) K₃ च; D₁ [अ]पि; T₁ G₁ [ए]व (for [अ]थ). — ^c) K₄ T₁ G₁ महावर्षं. — ^d) Ś₁ K₁ मही- (for विशां).

7 ^a) Ś₁ G₂ M समुद्धूतः. — ^c) B₂₋₄ चांतरिक्षं; T₂ G₃. ४ अंतरिक्षं (om. च). — ^d) T₁ दिशश्च (for द्यां चैव). B Dc Dn D₄. ६ T₂ G₃ सहसा (for तमसा). Ś₁ K D₃. ५ दिशश्चैव समावृणोत्.

8 ^a) T₁ सं-; G₂ च; G₄ तत् (for स्म). — ^c) B₄ D (except D₁₋₃. ५) तत् (for ते). — ^d) Dc अन्योन्यं प्रति; T G₃ अन्योन्यस्यापि (for °स्याभिः).

9 ^a) K₃ B Dn D₄₋₆ [अ]पश्यन्ततो; K₄ Dc [अ]पश्यंश्च ते (for [अ]पश्यन्त ते). S (except M₂) न चान्योन्यमपश्यन्त (T₁ G₁ °तः). — ^b) B D (except D₁. २) [आ]वृतं (for हतं). — ^c) Ś₁ K₁. ३. ४ आक्रम्यमाणा; D₁ प्रसृज्य°;

D₂ प्रसृज्य°; D₃ प्रसृज्य°. — ^d) D₅ G₁ M₂ साश्मचूर्णेन.

10 ^b) N (except D₃) M₂ [S]निशं (for मृशम्).

11 ^a) B₁ किं पततां (for पतति किं). B₂₋₄ D (except D₁₋₃. ५) M भूमिर् (for भूमौ). — ^b) B₂ Dn D₄. ६ T₂ G₃ दीर्यन्ते पर्वतो. Ś₁ K D₅ ध्रुवं; M₁ च किं (for नु किम्). — ^d) B D₄. ६ [अ]भिः; Dn [अ]पि (for वि-).

12 ^a) D₅ तद् (for ते). K₂ B Dc D₆ पथां (for यथां).

13 ^a) B Dc₁ Dn D₄. ६ आदाय (for उद्यम्य). — ^c) T₂ G₃. ४ आगम्य (for आदाय). B D (except D₁₋₃) G₄ संगम्य; T₂ G₂. ३ M₂ °त्य (for °त्या). — ^d) Dn₂. n₃ तथा चाश्रित्य (for तस्यावां). Ś₁ K₁. २ पादपान्.

14 ^b) Ś₁ K₁. २ B₄ विलिल्याते. — ^d) B₁. २ M₂ च (for तु). Dn D₄. ६ पर्वतं.

15 ^c) D₂. ३ आश्रित्य (for आसाद्य). M₁ संत्रासात् (for संत्रस्तात्). — ^d) Ś₁ K₁. २ वि° (for नि°).

16 ^a) K₃. ४ B₄ D (except D₁₋₃) तु; B₂ [S]थ (for च). — ^c) T₂ G₂₋₄ M₁ पूर्णं (for तूर्णं). B Dn D₄. ६ महद्भिर्जलधारैवैः (B₁ °धाराभिः). — After 16, Ś₁ K Dn D₃. ५ ins. :

682* भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव ।
 ततस्ताः चञ्चलाभासश्चेरुश्चे च विद्युतः ।

C. 3. 10981
B. 3. 143. 19
K. 3. 145. 19

प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १७
ततः सागरगा आपः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
प्रादुरासन्सकलुषाः फेनवत्यो विशां पते ॥ १८
वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतम् ।
परिसस्मर्माशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

तस्मिन्नुपरते वर्षे वाते च समतां गते ।
गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २०
निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
प्रतस्थुश्च पुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१

१४४

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातमात्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
पञ्चामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १
श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संमुमोह यशस्विनी ॥ २
सा पाल्यमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ।

वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरु समवलम्बत ॥ ३
आलम्बमाना सहितावूरु गजकरोपमौ ।
पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४
तां पतन्तीं वरारोहां सज्जमानां लतामिव ।
नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५

नकुल उवाच ।

[(L. 1) K₁ क्षपितामिव; K₄ D₃ पतता°.]

17 G₄ om. (hapl.) 17^c-18^b. — °) D₂ G₂ नि-
(for प्र-). T₁ G₁ अशनीस (for अनिशं). Ś₁ K Dc
D₂. 3. 5 राजन् (for तत्र). — °) Ś₁ K Dc D₂. 3. 5 तीव्र-
वात°; T₂ G₃ दीर्घवायु°; G₂ खरवायु°.

18 G₄ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — °) K₄ Dc₁ Dn
D₄. 6 तत्र (for ततः). T₂ G₂. 3 ह्यापः (for आपः). Ś₁
K₁. 2 ततस्ताः सागरा ह्यापः; G₁ सतताः सागरा ह्यापः. — °)
Ś₁ K₁-3 D₅ M किर° (for कीर्य°). — °) D₄. 6 सुकलुषाः;
G₁ सकलमाषाः.

19 °) Ś₁ K₁. 2 विपुलं (for बहुलं). — °) K₁ फेनो-
त्तपः; D₁ फेनोद्गमः; T₁ फेनोडुश्च; G₁ M₂ फेनोडुं च. Ś₁
K₁. 2 परिष्कृतं; T₁ परिच्छदं (for परिप्लुतम्). — °) T₁
परिवव्रुरः; G₂ पूर्णा. K₄ G₃ महानद्यः; Dc तेजाः. — °) S
महाद्रुमान् (for मही°).

20 °) Ś₁ K₁ B Dn D₄. 6 M₂ शब्दे (for वर्षे). — °)
K₁. 3 गर्भे (for गते). Ś₁ K B₂ Dc D₁. 2. 5 गतेभसि च
(for गते ह्यम्भसि). D₃ S व्यपयाते च पानीये.

21 °) B₂ ततः (for शनैः). D₃ S संप्रा (D₃ T₁ M₁
°प्र) (T₂ G₃. 4 °प) श्यंत ते सर्वे. — °) B Dn D₄. 6 प्रत-
स्थिरे (B₂ °स्थुस्ते). K₄ महावीराः. T₂ G₂-4 प्रतस्थुर्मुदितौ
(G₂ °स्थुः सहिता) वीराः. — °) S सहिता (G₂ मुदितौ)

(for पर्वतं).

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T G₂-4
आरण्य. — Sub-parvan : K₃. 4 B Dc Dn₁. n₃ D₁-6 T₂
G₃ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only गंध-
मादनप्रवेश (D₁. 5 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमाद-
नप्रवेश). — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn
142 (Dn₃ 143 as in text); D₁ 150; S 145 (M₂
147). — Śloka no. : Dn 23; D₁ 22.

144

1 °) D₂ °मात्रेण; D₃ °मात्रे तु (for °मात्रेषु). K₁ B
Dc Dn D₄. 6 क्रोशमात्रं प्रयातेषु; T G ततः प्रयाता मार्गेषु.
— 1^b=1. 132. 1^b; 157. 1^b; 198. 25^b; 205. 4^b; 4. 28.
5^b; etc.

2 °) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 चा (K₁ म) दिता (for
तेन च). — °) Dc हि (for च). T₁ पांचाली तु वरारोहा.
— °) B₁ T G₁-3 सा (for सं). B D (except D₁-3. 5)
तप° (for यश°).

3 °) K₄ पीड्यमाना; Dn D₄ कंप°.

4 °) T₂ G₃. 4 सा भीता (for सहितौ). — °) G₂
करि° (for गज°).

5 °) K₁. 2 B D (except D₁-3) T₂ G₂-4 भज्य° (B₁

राजन्पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
 श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्व भारत ॥ ६
 अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
 आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकश्चिताम् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 राजा तु वचनात्तस्य भृशं दुःखसमन्वितः ।
 भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवन् ॥ ८
 तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् ।
 अङ्गमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
 कथं वेदमसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
 शेते निपतिता भूमौ सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ १०
 सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलग्रभम् ।
 मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ॥ ११
 किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
 आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणायुते ॥ १२

सुखं प्राप्स्यति पाञ्चाली पाण्डवान्प्राप्य वै पतीन् ।
 इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ॥ १३
 तत्सर्वमनवाप्यैव श्रमशोकाद्धि कश्चिता ।
 शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४
 तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥ १५
 ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् ।
 रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्राञ्जेषुश्चकुश्च ते क्रियाः ॥ १६
 पठ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः ।
 स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७
 सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ।
 पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८
 परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ।
 तदा विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीम् ॥ १९
 तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्ष्णौ ।

C. 3. 11005
 B. 3. 144. 20
 K. 3. 146. 20

सुखं (for सज्जं). — After 5, Ś1 ins. a colophon.

6 ^a) K₃. 4 B Dn D₄₋₆ पंचालं (for पाञ्चालं).

7 ^b) Ś1 K D₂. 3. 5 अनुं (for मृदुं). — ^c) T₁ वाहो (for राज). — ^d) Ś1 K Dc D₁. 3 त्वमिमां. Ś1 K₁₋₃ B₁. 2. 4 D (except D₁₋₅) श्रमकश्चित्.

8 K₂ G₄ om. the ref. — ^b) Ś1 K₁. 2 शोकं (for दुःखं). — ^d) Ś1 K₁. 2 गमन् (for द्रवन्).

9 ^b) Dc M₁ विषण्णं (for विवर्णं). D₁ M₁ भृशं (for कृशाम्). — ^c) K₃. 4 D₁₋₃ आदाय; T₁ G₁ आरोप्य (for आनीय).

10 Before 10, B D (except D₂. 3. 5) S (except G₄) ins. युधिष्ठिर उं (resp. युधिष्ठिरः). — ^c) = 14°. B₂. 4 Dn D₄. 6 transp. शेते and भूमौ.

11 ^a) K₁. 2 D₁₋₃ गमन् (for गतम्).

12 K₁ om. 12°-13°. — ^c) Ś1 K₂ चरामि कृष्णामादाय. — ^d) S कुले (for युते).

13 K₁ om. 13 (cf. v.l. 12). — ^a) B₄ Dn₁. n₂ M₂ प्राप्स्यसि (for त्ति). N (K₁ om.) कल्याणी (B₄ Dn₁. n₂ णि) (for पाञ्चाली). — ^b) Ś1 K (K₁ om.) Dc D₁₋₃. 5 प्राप्य पाण्डुसुतान् पतीन्. — ^d) Ś1 K₂. 3 Dc D₅ सुता (for पित्रा).

14 ^a) Dc अनवद्या (for अनवाप्य). K₂. 3 B₁ D₅

T₂ G₂. 3 [ए]वं; K₄ B₂₋₄ Dc Dn D₁₋₄. 6 G₄ M [इ]यं (for [ए]व). — ^b) Ś1 K₂ शोकसु; K₁. 4 शोकाच्च; K₃ B D शोकाध्व; T₂ G₂. 3 शोकाद्धि; G₄ शोकावि; M₁ शोकाभि; M₂ शोकावि (for शोकाद्धि). Ś1 K₁₋₃ B₁₋₃ Dc Dn₃ कश्चिता. — 14°=10°. — G₁ om. 14°-16°. — ^d) K₃ Dc D₁₋₃. 5 S (G₁ om.) मम पापस्य (by transp.). Ś1 K Dc D₁₋₃. 5 M₂ कर्मणा (for कर्मभिः).

15 G₁ om. 15 (cf. v.l. 14). Before 15, B D (except D₂. 3. 5) S (except G₄; G₁ om.) ins. वैशं उं (resp. वैशं). — ^b) T₁ राजपुत्रे (for धर्मं). — ^d) D₃ T₁ समां (for तत्रां). Ś1 K₁. 2 महर्षयः (for द्विजो).

16 G₁ om. 16^{ab} (cf. v.l. 14); D₂ om. 16-17. — ^a) Ś1 K D₁. 3. 5 यांचक्रुः (for यामासुः). — ^b) Ś1 चाशीर्भिश्च (for आशीर्भिश्च). D₃ [अ]भि (for [अ]पि). Ś1 [अ]योजं (for [अ]पूजं). Dc आशीर्वादैः सुमंगलैः. — ^c) Ś1 K₂. 3 D₁. 3. 5 ततो (for तथा). — ^d) K₄ Dc तथा; D₃ च वै; S च ताः (for च ते). Ś1 K₁₋₃ D₅ जेषुश्च नियतैर्द्विधाः.

17 D₂ om. 17 (cf. v.l. 16). — ^b) T₂ G M शान्त्यर्थे. T₁ ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः. — ^d) Ś1 पाण्डवास्ते; K D₁. 3. 5 वैः सा (for वैश्च).

19 ^c) K₁ B D (except D₁₋₃. 5) पार्था (for तदा).

C. 3. 11005
B. 3. 144. 20
K. 3. 146. 20

कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संवाहतुः ॥ २०
पर्याश्वासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१
बहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः ।
तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ २२
भीमसेन उवाच ।
त्वां राजत्राजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभौ ।
स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ॥ २३
अथ वासौ मया जातो विहगो मद्वलोपमः ।
वहेदनघ सर्वान्नो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मार राक्षसम् ।
घटोत्कचश्च धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ।
कृताञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् ॥ २५
ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ।
उवाच भीमसेनं स पितरं सत्यविक्रमः ॥ २६
स्मृतोऽसि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ।
आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्तास्म्यसंशयम् ।
तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिष्वजे ॥ २७

१४५

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञो बलवान्शूरः सद्यो राक्षसपुंगवः ।

भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु मातरम् ॥ १
तव भीम बलेनाहमतिभीमपराक्रमः ।

— ^a) Ś₁ K D₃. ५ मन° (for तप°).

20 ^b) S पादौ परपुरंजयौ. — ^c) Ś₁ K₁. २ किणविद्धाभ्यां; K₃ D₁₋₃. ५ बद्धाभ्यां; S (except M₂) युक्ताभ्यां.

22 ^b) S हि सुदु° (for हिमदु°). — ^c) Ś₁ K D_c D₁₋₃. ५ भागा (K₄ D_c D₆ भाग) (for बाहो).

23 ^b) Ś₁ K₂ भरतर्षभ; K₁ भरतर्षभौ; D_n D₃ पुरुषर्षभ.

24 ^a) T₂ G₃. ४ यो (for [अ]सौ). B D_n D₄. ६ हैडिव (D₆ वि)श्च महावीर्यो. — ^b) K₂ B₁ D_n D₄ विहगो. G₂ राक्षसो ह्यचलोपमः. — ^c) D₁. २ प्रवहेदथ (for वहेदनघ).

— After 24, B₄ ins.:

683* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीमसेनस्य धर्मराद ।

भीमं संपूजयंस्तुष्ट एवमस्त्विव्यभाषत ।

25 D₂ om. 25-27; S om. 25^{ab}, and reads 25^c-27^f after 3. 145. 3. — ^a) Ś₁ K D_c D₁₋₃. ५ सोनु° (for अनु°). — ^c) B D_c D_n D₄. ६ तु (for च). — ^d) Ś₁ K D₁. ५ G₃ पितृन् (for पितुः). K₄ D_c D₆ S तथा (for तदा). — ^f) Ś₁ K D₁. ३. ५ च (for [अ]थ).

26 D₂ om. 26. For sequence of S (which om. 26^{ab}) cf. v.l. 25. — ^b) Ś₁ K₁. २ स एतैश्चाभि°. — ^c) Ś₁ K₁. २. ४ च (for स). — ^d) Ś₁ K₁. २ D₁. ३ भीमविक्रमः; K₃. ४ B D_c D_n D₄₋₆ भीमविक्रमं (for सत्य°).

27 D₂ om. 27. For sequence of S cf. v.l. 25. D₁ S om. 27^{ab}. — ^a) Ś₁ K D₃. ५ [S]हं; D_c [S]सि (for [S]सि). — ^b) Ś₁ K D₃. ५ सहसा समुपागतः.

Colophon om. in Ś₁ K₁₋₃ D₃₋₅. — Major parvan: D_n T G₂. ३ M₁ आरण्य; D₆ वन (!). — Sub-parvan: K₄ B D_c D_n. n₃ D₁. २. ४. ६ (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (D₁ लोमशतीर्थयात्रा; followed by गंधमादनप्रवेश); T₂ G₃, likewise, only गंधमादन. — Adhy. no. (figures, words or both): D_n 143 (D_n 144 as in text); D₁ 151; S 146 (M₂ 148). — Śloka no.: D_n D₁ 28.

145

1 ^b) K₁. २ सभ्यो; K₃. ४ B D M सत्यो (for सद्यो). — ^a) K₄ D₁₋₃ S नेतुमर्हति (D₂. ३° सि) (for भीम गृह्णातु). D_n माचिरं (for मातरम्)!

2 ^a) B D (except D₁₋₃. ५) बाहु- (for भीम). S (except M₂) सुते° (for बले°). Ś₁ [अ]यम् (for [अ]हम्). — ^b) T G₁. ३ M₁ नीतो; G₂ हतो; G₄ भीतो (for अति-).

अक्षतः सह पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।

आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्शनम् ॥ ३

हैडिम्बेय परिश्रान्ता तव मातापराजिता ।

त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां खग ॥ ४

स्कन्धमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ।

गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैनां न पीडयेः ॥ ५

घटोत्कच उवाच ।

धर्मराजं च धौम्यं च राजपुत्रीं यमौ तथा ।

एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।

पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ७

लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ।

स्वेनैवात्मप्रभावेन द्वितीय इव भास्करः ॥ ८

ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसाः ।

नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ ९

एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।

आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां बदरीं प्रति ॥ १०

ते त्वाशुगतिभिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ।

उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥ ११

देशान्मलेच्छगणाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् ।

ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १२

C. 3. 11026
B. 3. 145. 13
K. 3. 147. 17

Ś1 K1. 2 -वीर्य- (for -भीम-).

3 D1. 2 T2 G3. 4 M2 om. the ref. — ^{ca}) B °कर्षणः (B3 °कर्शनः) (for °कर्शनम्). Ś1 K D3. 5 उवाच श्लक्ष्णया वाचा सांस्वपूर्वमिदं वचः; D1. 2 चित्तयामास तं प्राप्तमित्युवाच वृकोदरः; S चित्तयामास बलवान्महाभीमपराक्रमं (T2 G3 °मः) [T2 G3 as in D1. 2 also (v.l. °या समनु- for °यामास तं)]. — After 3 (transposed), S reads 3. 144. 25^c-27^f; cf. v.l. 3. 144. 25.

4 Before 4, B4 D (except D5) ins. भीमसेन उ°. — ^{ab}) K3 B1. 3 Dc D5 T1 G1. 2 हैडिम्बेयं. K3. 4 D5 तपस्विनी; B Dc M2 [अ]पराजित (for [अ]पराजिता). Ś1 K1. 2 हैडिम्बेयं तव मातेयं (Ś1 °बेयं तव माता) परिश्रान्ता तपस्विनी. — ^c) K4 °गतस; D1. 2 °गतिस (for °गमस). — ^d) Ś1 K1. 3 वहतां वरः; K4 D2. 3 वह मातरं; D1 मातरं वह (for वह तां खग). Dc2 T2 G2. 3 खगः (for खग).

5 ^a) Ś1 K D5 जननीं; T1 तां मध्ये; G1 तां वीर (for भद्रं ते). — ^b) T1 अस्माकं च (for मध्येऽस्माकं). — ^c) K3 नैचिकया; K4 नाधि; B4 नीच; T2 G2-4 नीचतया. — ^d) K4 D3 पीडयेत् (for °ये).

6 ^a) T2 G2-4 त्वां चापि धर्मराजं च. — ^b) Dc °पुत्रौ (for °पुत्रीं). B Dn D4. 6 कृष्णां च यमजौ तथा; G4 यमौ चापि महाबल. — ^c) Ś1 K1. 2. 4 D1. 2 हि (for ऽपि). Dc [ए]नामहं (for [अ]हमलं). T1 सोढुं (for वोढुं). — After 6, B D (except D1-3. 5) ins.:

684* अन्ये च शतशः शूरा विहगाः कामरूपिणः ।
सर्वान्वो ब्राह्मणैः सार्धं वक्ष्यन्ति सहितानघ ।

On the other hand, T G ins. after 6:

685* मन्दं मन्दं गमिष्यामि वहन्दुपदनन्दिनीम् ।

7 Ś1 K1-3 Dn D1-6 om. the ref. — ^c) K4 मध्यतो; B3 D5 °मो (for °गो). K3 Dc1 Dn2. n3 वीर. — ^d) Ś1 K2 D1. 2 चापरान्; K3 कंबरे (sic); D5 चांबरे (for चापरे).

8 ^a) D1. 2 स तथा (for लोमशः). — ^c) T G तेनैव (for स्वे°). Ś1 K D1-3. 5 [अ]ति-; B Dn D4. 6 T2 G3 स; Dc [अ]भि- (for [आ]त्म-). A few MSS. -प्रभावेण. — ^d) B3 पावकः (for भास्करः).

9 ^a) Ś1 K1. 2 om. च. — ^b) D1. 2 G1 उपादायाथ (for समुपादाय). — ^c) K3. 4 Dc निदेशाद्राक्ष°.

10 ^b) Ś1 K D1-3. 5 वनानि च सरांसि च; Dc वनानि सरितांसि च (sic). — ^c) G1 transp. ते and जग्मुः. — ^d) S अनु (for प्रति).

11 ^a) Ś1 K1. 2 वीरैः; Dc वीर (for वीरा). — ^b) Ś1 K1. 2 ते; K3. 4 Dc D1-3. 5 सु- (for तैर). Ś1 K1-3 B Dn D2-6 T1 °जवैः; K4 °भुजैः (for °बलैः). — ^d) Ś1 K Dc D1-3. 5 दीर्घमं (for महद°).

12 ^a) B Dn D4. 6 °जनां; D1 °समां; G4 °करां (for °गणां). — ^b) T1 G1 नानारत्नगणायुतान् (T1 °कुलान्). — D3 om. 12^{cd}. — ^c) Ś1 K Dc D1. 2. 5 °दुर्गांश्च; G1 °धातुंश्च (for °पादांश्च). — ^d) Ś1 K2 °समायुतान्; Dn2 D1. 2 °समन्वितान्. — D2 ins. after 12: D3 (which om. 12^{cd}) ins. after 12^{ab}:

686* आसेवितान्किपुरुषैर्गन्धर्वैश्च समन्ततः ।

C. 3. 11027
B. 3. 145. 14
K. 3. 147. 18

विद्याधरगणाकीर्णान्युतान्वानरकिन्नरैः ।
तथा किंपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ १३
नदीजालसमाकीर्णान्नापक्षिरुताकुलान् ।
नानाविधैर्मृगैर्जुष्टान्वानरैश्चोपशोभितान् ॥ १४
ते व्यतीत्य बहून्देशानुत्तरांश्च कुरूनपि ।
ददृशुर्विविधाश्चर्य कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ १५
तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ।
उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥ १६

[Cf. 13^{cd}.]

13 G₄ om. 13. S (G₄ om.) transp. 13^{ab} and 13^{cd}. — ^a) Dn D₄. 6 'समा' (for 'गणा'). S (G₄ om.) विद्याधरैराचरितान् (M₁ 'रैः समाकीर्णान्'). — D₆ reads 13^b-14^c in marg. sec. m. — ^b) T₁ G₁. 4 युक्तान्; G₂ यक्ष- (for युतान्). M₁ चामरैश्च निषेवितान्. — ^c) S (G₄ om.) आसेवितान्किंपुरुषैर्. — With 13^{cd}, cf. 686*. — ^d) Ś₁ K D₁. 2. 5 ततस्ततः (for समन्ततः). — After 13, B Dc Dn D₄. 6 S (G₄ om. line 1; T₁ om. line 2) ins. :

687* स्मरैश्चमरैश्चैव वानरै रुरुभिस्तथा ।

वराहैर्गवयैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ।

[(L. 1) Dn D₄. 6 मयूरैः; M₁ सुमनैः (for स्मरैः). S (G₄ om.) चापि हरिणै (G₁ हरिभी) (for चैव वानरै). Dc वारणै (for वानरै). G₁ रुरुभिः शनकैस्तदा (for the posterior half). — (L. 2) S (T₁ om.) चापि (for चैव). T₂ G₃ ऋक्षैश्चापि; G₁ वृक्षैश्चापि; G₂ M पृषतैश्च; G₄ वृक्षैश्चापि (for महिषैश्च). G₁ M 'चितान् (for 'वृतान्).]
— G₄ cont. :

688* नानाविधैर्मृगैरन्यैरुपेतान्सौम्यदर्शनैः ।

14 T₁ om. 14^a-15^b. D₆ reads 14^{abc} in marg. sec. m. (cf. v.l. 13). T₂ G₁-3 M transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — ^a) Ś₁ K₁. 2 नदीजलसमाकीर्णा; K₄ T₂ G M₂ नदीशतसमाकीर्णान्; B₄ नदीजल; D₁. 2 नदांजल; D₃ विद्याधरगणा. — ^b) Ś₁ K₁. 2 'समाकुलां; Dc 'रुतान्वहून्; Dn D₄. 6 M₂ 'युतान्वहून्; T₂ G चारणैश्च निषेवितान्; M₁ युतान्वानरकिन्नरैः. — G₄ om. 14^{cd}. — ^c) Ś₁ B₄ Dn D₁. 2. 6 'विध- (for 'विधैर्). Ś₁ K₁. 2 जुष्टां; K₃ जुष्टान्; S (T₁ G₄ om.) चान्यैर् (for जुष्टान्). — ^d) K₃ चामरैः; K₄ D₁-3 चारणैः; B₁. 2. 4 वारणैः; S (T₁ G₄ om.) उपेता- न्सौम्यदर्शनैः. — After 14, B Dc Dn D₄. 6 S (except T₁) ins. :

ददृशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम् ।

स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ॥ १७

पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभाम् ।

विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ॥ १८

फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ।

मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।

मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ १९

अदंशमशके देशे बहुमूलफलोदके ।

689* समदैश्चापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा ।

[S (except T₁) सदामदैश्च (for समदैश्चापि). Dc अचितान्; G₁. 2. 4 M आवृतान् (for अन्वितान्).]

15 ^a) K₄ Dc D₁. 2. 5 S व्यतीत्य; B Dn D₄. 6 [S] व्यतीत्य (for व्यतीत्य). — ^b) D₂ प्रति; T₁ तथा (for अपि). Ś₁ K D₃. 5 उत्तमाद्धि (K₄ D₅ 'मधि')समावृ (D₃ 'यु')तान्. — ^d) K₄ D₂. 4. 6 कैलाशं. Ś₁ K₁. 2 पर्वतं गंधमादनं.

16 ^a) K₂-4 B₂-4 Dc D₁-3. 5 तस्याभ्यासे. Dc [S]थ; S (except G₂) च (for तु). — ^c) K₄ भूषितं (for उपेतं). D₃ रम्यैः (for दिव्यैः). — ^d) Ś₁ K₁. 2 'फलान्वितैः; K₄ Dc 'फलोपमैः; T₂ G₃ 'फलोदकैः.

17 D₂ om. (hapl.) from 'रलच्छायां (in 17^c) up to 'शाखां वि (in 18^c). — ^c) S रम्यस्निग्धघनच्छायां. — K₂ om. 17^d-18^a. — ^d) Ś₁ K (K₂ om.) Dc D₁. 3. 5 नानाद्विज (K₃ 'पक्षि')गणा (D₆ 'णैर्')युतां (K₁ 'वृतां).

18 K₂ om. 18^a; D₂ om. up to 'शाखां वि (cf. v.l. 17); Ś₁ K₃ D₅ om. (hapl.) 18-19. — ^b) K₁ उपेत्य (for उपेतां). K₄ D₁. 3 S (for G₁ see below) शुभैः; B₄ कृतां (for शुभाम्). G₁ निरंतरफलैः शुभैः.

19 Ś₁ K₃ D₅ om. 19 (cf. v.l. 18); G₄ om. 19^{abcd}. — ^a) K₄ B₁. 2 Dc D₁-3 उपचितां (for उपचितैर्). K₄ B₃ Dc D₁-3 S (G₄ om.) हृद्यैर्; B₁ कृत्यैर् (for दिव्यैर्). — ^b) K₄ D₁-3 अमृत- (for आचितां). B₄ वृतां (for भृशम्). B₁ अमृतास्वादसंमितैः; B₃ आचितां स्वादुसंमितैः; Dc अमृतस्वादुसंनिभैः. — ^c) K₄ Dc D₁. 2. 4 मधुस्रवैः; T₂ G₂. 3 'स्रावैः. K₁ 4 D₁-3 S (except G₁; G₄ om.) दिव्यैर् (for दिव्यां). — K₁ om. 19^{ef}. — ^e) K₄ D₁-3 सदा (for मद-). M₁ नृत्यं (for नित्यं). B₁. 4 Dc मुनि-भिर्भुं (B₁ 'नी')दितैर्नित्यं; B₃ सेवितां मुनिभिर्नित्यं. — ^f) D₁. 2 G₁ M₁ 'गणायुतां.

20 ^a) T₁ सदंश- (for अदंश-). — ^b) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 बहुपुष्प; K₃ बहुमूलफलोपमे; Dc 'फलोपगे; T₂

नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २०

सुसमीकृतभूभागे स्वभावविहिते शुभे ।

जातां हिममृदुस्पर्शे देशेऽपहतकण्टके ॥ २१

तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।

अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २२

ततस्तमाश्रमं पुण्यं नरनारायणाश्रितम् ।

ददृशुः पाण्डवा राजन्सहिता द्विजपुंगवैः ॥ २३

तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः ।

क्षुत्तृशीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनम् ॥ २४

महर्षिगणसंबाधं ब्राह्मया लक्ष्म्या समन्वितम् ।

दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मबहिष्कृतैः ॥ २५

बलिहोमाचितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनम् ।

दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ २६

विशालैरग्निशरणैः सुग्भाण्डैराचितं शुभैः ।

महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ।

शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ २७

दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ।

श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितम् ॥ २८

फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः ।

सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ २९

महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ।

ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३०

C. 3. 11047
B. 3. 145. 34
K. 3. 147. 36

G₂₋₄ M 'फले शुभे. T₁ G₁ समे च सजले (G₁ विषमे) शुभे.
— D₃ om. (hapl.) 20^c-21^d. — ^c) K₃ Dc Dn₃ D₁ S
(except T₁ G₄) 'शाद्वल'. — ^d) K₄ महर्षिगण'.

21 D₃ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^a) Ś₁ K₂₋₄ B₁
Dc D₁. 2. 5 'संकशे; S सु (T₁ ते; G₁ M₃ सा)भूमिभागे
विशदे. — ^b) Ś₁ K Dc D₁. 2. 5 'विमले; G₁ 'विशदे (for
'विहिते). — G₄ om. 21^{cd}. — ^c) Ś₁ K₁. 2 जित (sic);
K₃ D₅ M₂ जाता; Dc जाती; T₁ जातं (for जातां). K₃
Dc₂ D₁. 2. 5 S (G₄ om.) मृदुहिमं (by transp.). — ^d)
M₁ दिव्ये (for देशे). Ś₁ K₁. 3. 4 B Dc D₂ [S]पहत';
S (G₄ om.) विह (M₂ विग)तं (for 'पहत').

22 ^a) K₁. 2 तम् (for ताम्). G₁ समेत्य (for उपेत्य).
— ^b) K₃ T₁ G₁. 2 सहितैर्; G₄ सहिता (for सह तैर्).
Dc ब्राह्मणर्षिभिः; D₁. 2 'णैः सह; D₃ 'णैस्ततः. — Ś₁ om.
22^c-37^b. — ^d) B₁ Dc रक्षसां स्कन्धतः; S रक्षःस्कन्धगताः.

23 Ś₁ om. 23 (cf. v.l. 22). — ^a) K₁. 2. 4 B Dn
D₁. 4-6 रम्यं (for पुण्यं). — ^b) K₁ T₁ 'श्रमं; B₃ 'जितं;
Dc D₁. 2. 5 G₁. 2 M 'चितं; D₃ 'न्वितं. — K₁. 2 om.
23^c-37^d. — ^d) K₃ सहितैर्; K₄ Dc D₁₋₃. 5 सह तैर्
(for सहिता). K₃. 4 D₁₋₃. 5 ब्राह्मणर्षभैः; Dc ब्राह्मणर्षिभिः;
S विप्रपुंगवैः.

24 Ś₁ K₁₋₃ D₅ om. 24 (for Ś₁ K₁. 2 cf. v.l. 22,
23). — ^a) K₄ D₃ रम्यम्; D₂ दिव्यम् (for पुण्यम्). — ^b)
K₄ Dc D₁₋₃ अनामृष्टं; S नातिस्पृष्टं (T₁ 'सृष्टं) (for अनामृष्टं).
— ^c) S (except M₁) 'शोकैश्च.

25 Ś₁ K₁₋₃ D₅ om. 25 (cf. v.l. 22-24). — ^a)
D₃ (after corr.) 'संघुष्टं. — ^b) D₃ T₂ G₃ समावृत्तं; T₁
समाकुलं (for सम'). — B₃ om. 25^c-27^f. — ^c) K₄

D₁. 2 M₂ दुष्प्रवेश्यं. — ^d) T₂ G₂. 3 जनैर्; G₂ द्विजैर् (for
नरैर्). T G₂₋₄ ब्रह्म' (for धर्म').

26 Ś₁ K₁₋₃ B₃ D₅ om. 26 (cf. v.l. 22-25); G₄
om. 26^{ab}. — ^a) T G₃ 'न्वितं (for 'चितं). B (B₃ om.)
Dc पुण्यं (for दिव्यं). — ^c) M₂ दिव्यं पुष्पविहारैश्च.

27 Ś₁ K₁₋₃ B₃ D₅ om. 27 (cf. v.l. 22-25); G₄
om. 27^{abcd}. — ^a) K₄ D₁₋₃ T₁ G₁. 2 M विमलैश्चा (G₃
'र)भि'. — ^b) K₄ स्रग्भाण्डैश्च; G₂ सुगंधैश्च. K₄ B₁ Dc
D₁₋₃ T₂ G₃ चाचितं; G₂ M चाचितं (for आचितं). — ^c)
D₁ समिद्रिस् (for महद्भिस्). — ^d) Dc₂ कांचनै' (for
कठिनै'). — After 27^{cd}, K₄ D₁. 2 read 29-30^{cd}. — D₃
om. 27^c-29^b. — ^f) M 'विना' (for 'निना').

28 Ś₁ K₁₋₃ D₃. 5 om. 28 (cf. v.l. 22-24, 27).
— ^a) T G₁. 3. 4 चरमणीयं (for आश्रयणीयं). G₁ च; G₂. 3
(before corr.). 4 तद् (for तम्). — G₄ om. 28^{cd}.
— ^c) K₄ D₁. 2 S (G₄ om.) युक्तम् (for युतम्). — ^d)
Ś₁ D₁. 2 M तं (M ते) बदर्योप'; T G₁. 3 देवदर्शोप'; G₂
देवदेशोप'.

29 Ś₁ K₁₋₃ D₃. 5 om. 29 (cf. v.l. 22-24, 27).
K₄ D₁. 2 read 29-30^{cd} after 27^{cd}. — ^b) B₄ Dn D₄. 6
चारं (for चीरं). — ^d) K₄ B₂ D₁. 2 तापसैर् (for तपसा).

30 Ś₁ K₁₋₃ D₅ om. 30 (cf. v.l. 22-24); G₄ om.
30^{ab}. — ^a) K₄ B₁ D₁₋₃ S (G₄ om.) ब्रह्मर्षि' (for
महर्षि'). K₄ D₁. 2 S (G₄ om.) तपोवृद्धैर् (for मोक्षपरैर्).
— ^b) K₄ D₁. 2 यतिभिर्नियतात्मभिः. — D₃ om. 30^{cd}.
K₄ D₁. 2 read 30^{cd} after 29, and repeat it here (with
v.l. as in 30).

31 Ś₁ K₁₋₃ D₅ om. 31 (cf. v.l. 22-24). — ^b)

C. 3. 11047
B. 3. 145. 34
K. 3. 147. 37

सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन्नियतः शुचिः ।
 भ्रातृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३१
 दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ।
 अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ।
 आशीर्वादान्प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥ ३२
 प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
 उपाजहुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३३
 स तैः प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
 प्रयतः प्रतिगृह्याथ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४
 तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।

प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥ ३५
 विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानघ ।
 ब्राह्मणैर्वेदेवेदाङ्गपारगैश्च सहाच्युतः ॥ ३६
 तत्रापश्यत्स धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
 नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ३७
 मधुसूतवफलां दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
 तामुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन्ब्राह्मणैः सह ॥ ३८
 आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम् ।
 हिरण्यशिखरं चैव तच्च विन्दुसरः शिवम् ॥ ३९
 भागीरथीं सुतीर्थां च शीतामलजलां शिवाम् ।

B1. 3. 4 D (except D1. 3; D5 om.) प्रयतः (for नि°).
 — °) K4 D1-3 कामाद्; B1 Dc श्रीमान्; B2 राजन् (for
 धीमान्). — °) = 34^d. B2. 4 °राजो (for °पुत्रो).

32 Ś1 K1-3 D5 om. 32 (cf. v.l. 22-24). — °)
 T1 G1 सुप्रीत्या; G4 सहसा (for सुप्रीताः). — °) S दिव्या
 देवमह°. — °) D1. 2 T2 G2. 3 आशीर्वादं. M प्रयुजंतः.
 — °) D1. 4 T2 G2-4 °नियता भृशं.

33 Ś1 K1-3 D5 om. 33 (cf. v.l. 22-24). — °)
 Dc D1-3 T1 G1. 2 M2 उप° (for उपा°). K4 D1. 2 सु;
 B3 Dc G2. 4 M स- (for च). — °) T1 G1 °फलानि च
 (for °फलं शुचि).

34 Ś1 K1-3 D5 om. 34 (cf. v.l. 22-24). — °)
 B1 Dc T2 G2. 3 प्रीतोथ (for प्रीत्या°). T1 ब्राह्मणैर्ऋषिभि-
 श्चैव; G1 तदा प्रभूतं सत्कारम्. — °) K4 D1-3 S °तं महात्म-
 निः. — °) S प्रति(G1 परि)जग्राह. — °) = 31^d. B Dn
 D4. 6 °राजो (for °पुत्रो).

35 Ś1 K1-3 D5 om. 35 (cf. v.l. 22-24). — °)
 K4 D3 ब्रह्म° (for शक्र°). D1. 2 तं ब्रह्मसदनं क्षिप्रं. — °)
 B3 Dc D1-3 T1 G4 M2 °गंध- (for °गन्धं). B4 D2. 3 T1
 °हरं (for °रमम्). — °) K4 B2 रम्यं; D2 दिव्यं (for पुण्यं).

36 Ś1 K1-3 D5 om. 36 (cf. v.l. 22-24). — °)
 B1 D1. 3 G1. 4 M सहानघः; T1 °घाः. — G4 om. 36^{cd}.
 — °) K4 M2 सहाच्युतः; B Dc Dn D4. 6 सहस्रशः; D3
 सहाच्युतं; T1 महाद्युतिः; G1 सहाचितः.

37 Ś1 K3 D5 om. 37^{ab}; K1. 2 om. 37 (cf. v.l.
 22-24). — °) B Dn D4. 6 [अ]पश्यत्; D2 G4 पश्यत्स
 (for [अ]पश्यत्स). — D2 om. 37^d-38^a. — °) Ś1 K3. 4
 D1. 3. 5 गंगयैव (K3. 4 °या च) (for भागीरथ्या). B2
 परिहृतं (for [उ]पशो°). — After 37, N (except D2) ins.:

690* पश्यन्तस्ते नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ।

38 D2 om. 38^a (cf. v.l. 37). — °) K2-4 Dc
 D1. 5 °श्रव- (for °स्रव-). B Dc Dn D4-6 °फलं दिव्यं
 (for °फलां दिव्यां). S तस्मिन्मधुसूतवफलां (T1 °लं). — °)
 K3 B D (except D2) S ब्रह्मर्षि- (for महर्षि-). B D
 (except D1-3) °सेवितं; T1 °भाविनं; T2 G M2 °भाविनीं;
 M1 °पावनीं. — °) B Dc Dn D4. 6 तद्; D5 तम् (for
 ताम्). Dc D6 उत्पत्य; D4 उत्पात्य (for उपेत्य). S बदरीं
 तामुपाश्रित्य (G4 °मुपस्पृश्य; M2 °मपाश्रित्य). — °) Ś1
 K1. 2 तु (for ते). T1 ब्राह्मणैः सह पांडवाः; T2 G2-4 M
 पांडवो भ्रातृभिः सह; G1 पांडवा ब्राह्मणैः सह. — After 38,
 B D (except D1-3. 5) S ins.:

691* सुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ।

[Cf. 690*. — B3 पांडवाः; T2 G1. 3. 4 M ते सदा; G2
 तत्र ते (for ते तदा).]

39 °) T1 नानामृगं; G1 °धातुसंयतं. — °) Ś1
 K1. 2. 4 Dc तत्र; T G मध्ये (for तच्च). D1. 2 शुभं (for
 शिवम्). — After 39, K1. 2 B Dc Dn D4. 6 read
 3. 146. 1^{ef}-5^{cd}, of which K1. 2 repeat stanzas
 2-4, while Dc repeats all the stanzas in their proper
 place.

40 °) Ś1 उपतीर्था; K1. 2 D2. 3 सुपतीर्था; K3 सोप-
 तीर्था; K4 महातीर्था; D1. 5 तपस्तीर्था (for सुतीर्था च).
 — °) K2-4 B2. 4 Dn D3-6 सीतां (sic); B1 गीतां; D2
 शातां (for शीत-). ❀ Cn: सीतां नामतः । ❀ N विमल-
 पंकजां (for [अ]मलजलां शिवाम्). — After 40^{ab}, K1. 2
 D5 ins.:

692* प्राप्य पुण्यां देवनदीं विशालां बदरीं तथा ।

[K2 अनु (for तथा).]

मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ॥ ४०
 दिव्यपुष्पसमाकीर्णा मनसः प्रीतिवर्धनीम् ।
 वीक्षमाणा महात्मानो विजहुस्तत्र पाण्डवाः ॥ ४१
 तत्र देवान्पितृन्तत्रैव तर्पयन्तः पुनः पुनः ।

ब्राह्मणैः सहिता वीरा न्यवसन्पुरुषर्षभाः ॥ ४२
 कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।
 विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

वैशंपायन उवाच ।
 तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
 पद्मात्रमवसन्वीरा धनंजयदिदक्षया ।

तस्मिन्निहरमाणाश्च रममाणाश्च पाण्डवाः ॥ १
 मनोज्ञे काननवरे सर्वभूतमनोरमे ।
 पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामितैः ॥ २

C. 3. 11059
B. 3. 145. 46
K. 3. 148. 3

— K₃ om. 40^c-41^b; D₅ om. 40^c-41^d. — ^c) Ś₁ °प्र-
 स्तीर्णा; K₁. 2 °विस्तीर्णा; Dc D₁ °विस्तारां.

41 K₃ om. 41^{ab}; D₅ om. 41 (cf. v.l. 40). — ^a)
 Ś₁ K (K₃ om.) Dc D₁-3 चित्रपुष्पफलाकीर्णा. — ^b)
 B₄ Dn T₂ G₃ मनःप्रीतिविवं; T₁ मनसा प्रीतिव. Some
 MSS. °वर्धनी. — G₄ om. 41^{cd}. — ^c) T₂ °प्रीत्या (for
 °त्मानो). K₃. 4 D₃ प्राप्य (K₄ प्रोष्य) पुण्यां देवदर्शं (cf.
 692*). — ^d) N (D₅ om.) विशालां बदरीमनु (K₃ °रीं
 तथा) (cf. 692*); T₂ G₃ न्यवसन्पाण्डुनंदनाः. — After
 41, B D (except D₁-3. 5) S (except T₂ G₃) ins.:

693* तस्मिन्देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे ।

भागीरथीपुण्यजले तर्पयांचक्रिरे तदा ।

देवानृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौचमास्थिताः ।

[(L. 2) T₁ G₁. 2. 4 M °जले पुण्ये (for °पुण्यजले). B₁-3
 Dc T₁ G₁. 2. 4 M पितृन् (for तदा). — (L. 3) B₃ वेदान्
 (for देवान्). B₂ चैव हि (for ऋषींश्च).]

42 T₂ G₃ om. 42. — ^a) Dc ऋषीन् (for पितृन्).
 K₃ D₅ तर्पयंतः पितृन्देवान्; K₄ ते तर्पयंतः पितृन् (cata-
 lectic); B Dn D₄. 6 तत्र ते तर्पयंतश्च. — ^b) K₃. 4 B
 Dn D₄-6 जपंतश्च कुरुद्वहाः (D₅ °ह). — G₄ om. 42^{cd}.
 — ^c) T₁ G₁. 2 M प्रीत्या (for वीरा). — ^d) B Dn D₄. 6
 ह्यवसन् (for न्यव). T₁ G₁. 2 M पाण्डुनंदनाः (for पुरु).]

43 ^a) Dc D₁. 2 S (except M₁) कृष्णया (for कृष्णा-
 यास). Ś₁ K D₁-3. 5 ते ततस्तत्र (K₄ दर्शयंतस्ते); G₁. 2
 सह पश्यंतः (for तत्र प). — ^b) Ś₁ K₁-3 D₁-3. 5 अमितं
 (for अमर). B₁ क्रीडितान्पुरुषर्षभाः (m as in text).
 — ^c) Ś₁ K₁-3 D₅ पश्यंतो हि (K₃ D₅ वै) (for विचि).
 K₄ च रूपाणि; T₁ M नरव्याघ्र. D₁-3 पश्यंतः पुरुषव्याघ्रा.

— ^d) K₄ तस्मिन्बहुलपादपे.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 T G₂-4 M₁
 आरण्य. — Sub-parvan: D₂. 3 तीर्थयात्रा, followed by
 गंधमादनप्रवेश (D₂ °मादनवनप्रवेश). K₂-4 B Dc Dn
 D₁. 4. 6 T₂ G₃ (all om. sub-parvan name) mention
 only गंध (Dc₂ सौगंध)मादनप्रवेश (D₁ लोमशतीर्थयात्रा,
 followed by गंधमादनप्रवेश). — Adhy. name: K₂ बद-
 रीयागमनं (sic); K₄ D₅ बदर्याश्रमदर्शनं; Dc D₃ बदर्याश्रम-
 गमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 144
 (Dn₃ 145 as in text); D₁ 152; S 147 (M₂ 149).
 — Śloka no.: Dn₁ 55; Dn₂. n₃ 54; D₁ 45.

146

1 ^a) Ś₁ K T₁ G₁ M₁ ततस्ते (K₄ ते तत्र by transp.).
 — ^b) K₄ S (except M₁) परं शौचं समा (K₄ उपा)श्रिताः.
 — ^d) K₃. 4 B₂. 4 Dn₁. n₃ D₂. 4-6 G₄ °दिदक्षवः. — K₁. 2
 B Dc Dn D₄. 6 read 1^{ef}-5^{cd} after 3. 145. 39, of which
 K₁. 2 repeat here stanzas 2-4, and Dc repeats all the
 stanzas. — ^f) Ś₁ K₃. 4 D₁-3. 5 रमतश्चैव पाण्डवाः; K₁. 2
 B Dc Dn D₄. 6 पाण्डवाः सह कृष्णया.

2 For the sequence of K₁. 2 B Dc Dn D₄. 6, cf.
 v.l. 1. — ^a) K₄ T₁ G₁ M मनोज्ञः; Dc₂ (second time)
 मनोज्ञैः (for मनोज्ञे). Ś₁ K₁. 2 (both second time). 3
 D₁-3. 5 काननोद्देशे; K₄ कानने देशे; Dc₂ (first time) T₁
 M काननवने. — ^b) Ś₁ K₁. 2 (both second time) सर्व-
 तुकुसुमान्विते (K₁ first time सर्वं तु कुसुमोज्ज्वलं); K₃
 (first time) B Dc Dn D₄. 6 सर्वतुकुसुमोज्ज्वले (Dc₂

C. 3. 11059
B. 3. 145. 46
K. 3. 148. 3

शोभितं सर्वतोरम्यैः पुंस्कोकिलकुलाकुलैः ।
स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ ३
सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
कमलैः सोत्पलैस्तत्र भ्राजमानानि सर्वशः ।
पश्यन्तश्चारुरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४
पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः ।
ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सकृण्वान्सद्विजर्षभान् ॥ ५
ततः पूर्वोत्तरो वायुः पवमानो यदृच्छया ।
सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं पद्ममुदावहत् ॥ ६
तदपश्यत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
अनिलेनाहतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ७
तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् ।

अतीव मुदिता राजन्भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ ८
पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
गन्धसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ९
एतत्तु धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ।
हरेरिदं मे कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥ १०
यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर ।
तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ११
एवमुक्त्वा तु पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ।
जगाम धर्मराजाय पुष्पमादाय तत्तदा ॥ १२
अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः ।
प्रियायाः प्रियकामः स भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३
वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।

second time 'लैः'); K₃ D₁. 2 सर्वर्तुकुसुमायुते; K₄ सर्वत्र
कुसुमाचिते; D₃ G₄ M₂ सर्वभूतमनोहरे. — G₄ om. 2^c-3^d.
— ^c) K₄ D₁. 2 विकचैः पुष्पैः (for पुष्प). — ^d) D₃ वि-
(for [अ]व). K₁. 2 (both MSS. both times) B₄ D_n
D₄. 6 'नामिभिः.

3 G₄ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^a) B₂. 4 शोभितैः;
D_{n1}. n₂ 'ते; D₈ 'तान्; T₁ G₁ M 'तः. K₃ तु चलं; K₄
D₁. 2 पर्वतं; D₃ पर्वतान्; T₁ G₁ M₂ पर्वतो; G₂ पर्वते (for
सर्वतो). Ś₁ K₃ Dc (first time) D₁. 2. 5 रम्यं (for
रम्यैः). — ^b) Ś₁ K₃. 4 D₅ 'कुलाकुलं; K₁. 2 'कुलावृतं;
B₁. 3 'कु(B₃ 'क)लायुतैः; B₄ D_{n1}. n₃ D₄. 6 'गणायुतैः;
Dc (first time) 'शतायुतैः; D_{n2} 'गणैर्युतं; D₁. 2 'रवाकुलं.
— Ś₁ K₃ D₁. 5 om. 3^c-4^d.

4 Ś₁ K₃ D₁. 5 om. 4^{abcd} (cf. v.l. 3). — ^c) K₁. 2
B₂₋₄ D_n D₄. 6 चैव (for तत्र). — ^d) D₂ नानापुष्पसम-
न्वितैः. — ^e) = 3. 145. 43^d.

5 Ś₁ K₃. 4 D₅ om. 5. — ^a) K₁. 2 Dc (second
time) D_n D₄. 6 T₁ G₄ पुण्यगन्धः. — ^b) T₁ G₁ शीतस्तत्रा-
निलो ववौ. — ^c) D₁. 2 वीरान् (for सर्वान्). — ^d) Dc
(second time) सहस्रान् (for सकृण्वान्). K₁. 2 B Dc
(first time) D_n D₄. 6 द्रौपद्या सहितान्प्रभो.

6 ^a) Ś₁ K₁ तत्र (for ततः). Ś₁ K₁. 2 D_n T₁ G₁
पूर्वोत्तरे; D₅ सर्वोत्तरो. — ^b) Ś₁ K₁. 2 वहं; K₃ म्लघं
(sic); K₄ B D T₂ (after corr.) G₃ प्लवं (for पव).
M आनयत्युष्पसुत्तमं. — ^c) T₂ G₂₋₄ आदाय (for अर्काभं).
— ^d) D₁ दिव्यपद्मम्; D₃ G₂ दिव्यपुष्पम्; T₂ G₃. 4 दिव्यं

पुष्पम्; M दिव्यं गन्धम्. K₁ B Dc D_n D₄. 6 T₂ G₃ उपा-
हरत्; G₂. 4 उदाहरत्; M₂ उपावहत्.

7 ^a) K₃ तम्; B₁ ततो (for तद्). K₁ अपश्यच्च; B
D_n D₄. 6 अवैक्षत (for अपश्यत). — ^b) = 3. 145. 35^b.
T₂ G₃ 'गन्धः (for 'गन्धं). B₄ D₂. 3 'हरं (for 'रमम्).
— ^c) T₂ G₃. 4 अनिलाद् (for 'लेन). — ^d) Ś₁ K D₁₋₃. 5
जलजं पतितं शुचि.

8 ^a) G₂ शुभांजुजम् (for शुभा शुभम्). — ^b) T G
अनूपमं (for अनुत्तमम्).

9 Before 9, K₄ D₁₋₃ ins. द्रौपद्युवाच; G₁ पांचाली.
— ^c) Ś₁ K₁. 2 पत्रसंस्थानसंछन्नं. — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₅ मनो-
हृदयः; K₄ D₁. 2 मनोनयन (for मनसो मम).

10 ^a) B D_n D₄. 6 इदं च; D₁. 2 एतद्वै (for एतत्तु).
— After 10^{ab}, T₂ G₂₋₄ ins.:

694* गृह्यापराणि पुष्पाणि बहूनि पुरुषर्षभ ।

— ^c) B D (except D₁. 2. 5) हरेदं मम कामाय; T₂ G₂₋₄
प्रीतये मम नेष्यामि (G₄ पुनरेष्यामि). — ^d) Dc S काम्यकं
पुनराश्रमं (= 11^d).

11 ^a) Ś₁ K₁. 2 यदि भीम प्रिया तेहं. — ^b) S [अ]-
न्यानि (for [इ]मानि).

12 ^a) B D_n D₄. 6 शुभापांगी (for तु पाञ्चाली).
— ^c) B₂₋₄ D_n D₄. 6 transp. धर्मराजाय and पुष्पमादाय.
Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 भामिनी; T₁ G₁ तत्तथा (for तत्तदा).

13 ^b) D₃ भरतर्षभः; T₁. 2 (before corr.) G₂ पुरुष-
र्षभ. — G₄ om. 13^{ed}. — ^d) = 1. 2. 184^b; 114. 9^d;
141. 18^b; 4. 21. 47^b; etc., etc. B D_n D₄. 6 प्रायान्भीमो

आजिहीर्षुर्जगामाशु स पुष्पाण्यपराण्यपि ॥ १४
 रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् ।
 मृगराडिव संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ १५
 द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स्वबाहुवलमाश्रितः ।
 व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्वली ॥ १६
 स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम् ।
 गिरिं चचारारिहरः किंनराचरितं शुभम् ॥ १७
 नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
 सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ॥ १८
 सर्वतुरमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
 सक्तचक्षुरभिप्रायं हृदयेनानुचिन्तयन् ॥ १९
 पुंस्कोकिलनिनादेषु षट्पदाभिरुतेषु च ।

वद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ॥ २०
 जिघ्रमाणो महातेजाः सर्वतुङ्कुसुमोद्भवम् ।
 गन्धमुद्दाममुद्दामो वने मत्त इव द्विपः ॥ २१
 द्वियमाणश्रमः पित्रा संग्रहृष्टतनूरुहः ।
 पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना ॥ २२
 स यक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 विलोडयामास तदा पुष्पहैतोररिंदमः ॥ २३
 विषमच्छेदरचितैरनुलिप्तमिवाङ्गुलैः ।
 विमलैर्धातुविच्छेदैः काश्चनाञ्जनराजतैः ॥ २४
 सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः ।
 मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २५
 अभिरामनदीकुञ्जनिर्झरोदरकन्दरम् ।

C. 3. 11092
 B. 3. 146. 23
 K. 3. 148. 28

महाबलः; D1. 2 भीमसेनः पराक्रमी.

14 B₄ om. 14. — ^a) Ś1 K1. 2 'मुखं' (for 'मुखो').
 — ^d) Ś1 K1. 2 T₂ G₂₋₄ च (for [अ]पि).

15 After 15, K₄ B D (except D₅) ins. :

695* ददृशुः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्धरम् ।

न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न च संभ्रमः ।

कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ।

[(L. 3) K₄ B₁ (m as above). 4 D₁₋₃ भजते (for जुषते).]

16 G₄ om. 16^{ab}. — ^b) Ś1 सु; Dn D₁ T₂ G₃ स
 (for स्व). — ^c) K₁ T₁ 'बल' (for 'भय'). — ^d)
 K_{3.4} Dc D₁₋₃. 5 अभ्य (D₅ 'भ्या') गमद् (for 'पतद्'). T₁
 तस्मिन्मैलेपतद्वली. — After 16, Ś1 K₁. 2 ins. an addl.
 colophon.

17 Before 17, Ś1 K₁. 2 ins. वैशं. — ^a) Ś1 K
 D₁₋₃. 5 'कीर्ण' (for 'गुल्म'). S लतागुल्मतृणच्छन्नं (T₁ om.
 तृणच्छन्नं with 17^b). — ^b) S (T₁ om.) इन्द्र (for 'च्छन्न').
 — ^c) Ś1 K D₁₋₃. 5 'निहा' (for 'हरः').

18 G₄ om. 18^{ab}. — ^c) T₁ G₁. 2 'संपन्नं'.

19 ^a) K₄ B₁. 3. 4 Dn₂. n₃ D₅ सर्वत्र (for सर्वतु). T₂
 G_{3.4} रमणीयं च (for 'रमणीयेषु'). — ^c) B₃ रक्तचक्षुर; G₁
 स गृहीतुम् (for सक्त). K₃ B Dc₂ Dn D₁. 2. 4. 6 G₁
 अभिप्रायान्; K₄ 'प्रायो'; Dc₁ T₂ (before corr.) G₂. 4 M
 'प्रायात्' (for 'प्रायं'). — ^d) K₄ कमलानि (for हृदयेन).
 T₂ G_{3.4} [अ]शु (for [अ]नु).

20 ^b) N 'दाचरितेषु' (for 'दाभिरुतेषु'). — ^c) D₁. 2
 दधत् (for बद्ध).

21 ^a) B D (except D₁₋₃. 5) आजिघ्रन्स (for जिघ्र-
 माणो). — ^c) B D (except D₁₋₃) T₂ (after corr.) G₃
 उद्ध (B₄ 'द्र') तम् (for उद्दामम्). — After 21, B Dc Dn
 D₄. 6 ins. :

696* वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना ।

[Dc 'द्रुमसु' (for 'कुसुम').]

22 B₂ om. 22^{ab}; G₄ om. 22^c-23^b. B₁. 3. 4 Dn
 D₄. 6 transp. 22^{ab} and 22^{cd}.

23 G₄ om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) Ś1 'गंधर्वप्रभं';
 K₁. 2 'गंधर्वपुरं'; K₄ B₁ T₁ G₁ 'सुर' (B₁ '[अ]सुर') गंधर्व-;
 Dc 'रक्षोगंधर्व' (for 'गन्धर्वसुर'). — ^b) Ś1 K Dc D₅
 'महर्षि' (for 'ब्रह्मर्षि'). — ^c) K₄ विलोड' (as in text);
 T₂ G₂₋₄ M विलोळ'; the rest विलोक'. D₁₋₃ गिरि
 (for तदा).

24 ^a) B₁. 2 'च्छदै'; Dn₁. n₂ 'च्छद' (for 'च्छेद').
 Ś1 K D₁₋₃. 5 'रुचिरैर'; G₄ 'रहितैर' (for 'रचितैर'). — ^b)
 K₃ B D (except D₁₋₃. 5) 'लित इव' (for 'लितमिव').
 — ^c) B₂ Dn₁ बलिभिर्; D₂ विषमैर् (for विमलैर्). — ^d)
 Ś1 K₁. 2 B₄ Dc₂ D₁ 'राजितैः'.

25 ^b) S 'सक्तैः' (for 'लग्नैः'). — ^c) B₁₋₃ विरचितं;
 M₂ उप' (for इव चितं). — ^d) K₁ च्युतं; K₃ D₁. 2 च्युत-;
 T₁ G₁ धूतैः (for च्युतैः). K₂. 4 D₁ प्रश्रव' (for प्रस्रव').

26 ^a) B D (except D₁₋₃. 5) T₂ G₃ 'दरी' (for
 'नदी'). Ś1 B₁ 'कुंजं'; Dc 'दुर्गाः'; G₁ 'कूलं' (for 'कुञ्ज').
 — ^b) Ś1 damaged; K₁. 2 [अ]तिमनोहर; K₄ 'प्रश्रवणोदर-';
 K₃ B₂₋₄ Dn D₃. 4. 6 G₁. 2. 4 'निर्झरोदक'; Dc 'निर्वारोदक'.

C. 3. 11092
B. 3. 146. 24
K. 3. 148. 28

अप्सरोनूपुररवैः प्रनृत्तबहुबर्हिणम् ॥ २६
दिग्वारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम् ।
स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः ॥ २७
सशष्पकवलैः स्वस्थैरदूरपरिवर्तिभिः ।
भयस्याज्ञैश्च हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ २८
चालयन्नरुवेगेन लताजालान्यनेकशः ।
आक्रीडमानः कौन्तेयः श्रीमान्वायुसुतो ययौ ॥ २९
प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ।
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ३०
मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ।
मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ ३१
प्रियपाश्वर्षोपविष्टाभिर्यवृत्ताभिर्विचेष्टितैः ।
यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३२

(for -निर्झरोदर-). K₃ कुंजरं; B₂ -मंदिरं (for -कन्दरम्).
— °) Ś₁ साप्सरो- (for अप्सरो-). K₁. 2 G₁ सा (G₁ अ)-
प्सरोनूपुरारवैः; M °नूपुररव- — °) B₁. 3. 4 Dn D₄. 6 °वर-;
B₂ °मिव; Dc इव (for °बहु-). K₁. 2 °कंदरं (for °बर्हिणम्).

27 °) D₁. 2 T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 M °वि-
षाणाग्र- — °) K₃ G₂ अक्षोभ्यं; G₄ °भ्यां (for °भ्यैर्).
— °) K₃. 4 B₁ (m as in text). 3 Dc D₃ G₂. 4 M वि°
(for नि°).

28 °) Ś₁ K₁. 2 भयप्राज्ञैश्च; B Dn D₄-6 T₂ (after
corr.) G₃ भयानभिज्ञैर्.

29 °) Ś₁ K₂ D₁. 2. 5 उरु-; M चैव (for ऊरु-). B
Dn D₄. 6 चालयानः स्व(B च)वेगेन. — G₄ om. 29^{cd}.
— °) B Dn D₄. 6 हृष्टात्मा; T₁ सहसा (for कौन्तेयः).

30 °) B Dn D₄. 6 °वर्णाभः (for °तालाभः).

32 °) K₁ व्यावृत्तैर्वा; K₃ D₁-3. 5 M₁ °त्तार्ध-; K₄
°त्तार्ध-; T₁ °त्तार्ध-; T₂ G₂-4 °त्तान्य-; M₂ °द्धार्ध- (for व्या-
वृत्ताभिर-). K₁. 3. 4 D₃. 5 °विलोकितैः; D₁. 2 °विलोचनैः
(for विचेष्टितैः). Ś₁ व्यावृत्ताववलोकितैः; K₂ °त्तार्धावलोकितैः.
— °) Ś₁ गंधर्वयक्ष° (by transp.); K₁. 2 गंधमादन°; D₂
यक्षराक्षस°. — °) M अवक्षितः (for निरी°). — After 32,
K₄ ins.:

697* यक्षराक्षसगन्धर्वनागकन्यापणाजिर ।

33 °) B D (except D₁-3. 5) T₂ (after corr.) G₃
विक्रीडन्; T₁ विकरन्; T₂ (before corr.) G₂. 4 विक्रीणन्;
G₁ विकिरन् (for विक्रीणन्).

नवावतारं रूपस्य विक्रीणन्निव पाण्डवः ।
चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ ३३
संस्मरन्विधान्क्लेशान्दुर्योधनकृतान्बहून् ।
द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३४
सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते ।
पुष्पहेतोः कथं न्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३५
स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्धनस्य च ।
नकुलं सहदेवं च न मोक्षयति युधिष्ठिरः ॥ ३६
कथं नु कुसुमावाप्तिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् ।
प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥ ३७
कम्पयन्मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु ।
त्रासयन्गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः ॥ ३८
सिंहव्याघ्रगणांश्चैव मर्दमानो महाबलः ।

35 °) D₁. 2 S तदा पार्थो (for गते स्वर्गम्). — °)
D₁. 2 मयि त्वत्पराध्यति; T₁ G₁. 2 M मयि त्विह विलंबति;
T₂ G₃. 4 मयि त्वथ विलंबिनि. — °) Ś₁ K₂ कथंकारं; K₁
कथं त्वार्यं; B₁ G₄ कथं चार्यः; B₂. 3 Dc कथं वार्यः; D₄ कथं
त्वार्याः; T₁ कथं कार्यं. — °) Ś₁ K₁. 2 भवि° (for करि°).
D₁. 2 नराधिपः (for युधि°).

36 Ś₁ K₂ om. (hapl.) 36. — °) T₂ G₃. 4 सोयं
(for स्नेहान्). T₁ नरेश्वरो (for नरवरो). — °) K₁ B
Dn D₄. 6 बलस्य (for वनस्य). T G विश्वासाद्धनस्य च.
— °) K₄ D₁-3 नियोक्ष्यति; B₂ न त्यक्ष्यति (for न मो°).
S (except G₂) नराधिपः (for युधि°).

37 °) K₁ B₁. 4 च; K₄ Dn D₁-3. 6 G₄ तु (for नु).
— °) D₁. 3 T₂ (after corr.) G₃ वेगतः. Dn₂. n₃ पपात
रुचिराननः । — After 37, B D (except D₁-3) read
(in anticipation) 3. 150. 24, repeating the stanza in
its proper place.

38 °) B₃ मृगयूथानि; B₄ सर्वभूतानि (for गज°).

39 G₄ om. 39^{ab}. — °) Ś₁ B₂. 3 Dc D₁ °मृगान्;
K₁. 2 Dn D₅ °मृगाः (for °गणान्). — °) B₁-3 Dn D₄. 6
T₁ G₂ मर्दयानो. D₃ वृकोदरः (for महा°). — After
39^{ab}, K₂ repeats 33^c-36^b and 37^c-39^b, together with
the stanza सज्जमानमनो° (3. 150. 24), mentioned in
v.l. 37 above. — G₁ reads 41^{ab} before 39^{cd}. — °)
T₁ G₂. 4 पात° (for पोथ°). Dn D₄-6 तरसा बली; T₂
G₃. 4 च महाबली (for चोरसा बली).

उन्मूलयन्महावृक्षान्पोथयंश्चोरसा बली ॥ ३९
 लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पाण्डुनन्दनः ।
 उपर्युपरि शैलाग्रमारुरुक्षुरिव द्विपः ।
 विनर्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः ॥ ४०
 तस्य शब्देन घोरेण धनुर्घोषेण चाभिभो ।
 तस्तानि मृगयूथानि समन्ताद्विप्रदुदुबुः ॥ ४१
 अथापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुषु ।

सुरम्यं कदलीषण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ४२
 तमभ्यगच्छद्वेगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ।
 महागज इवास्त्रावी प्रभञ्जन्विविधान्दुमान् ॥ ४३
 उत्पाद्य कदलीस्कन्धान्वहुतालसमुच्छ्रयान् ।
 चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्वलिनां वरः ॥ ४४
 ततः सत्त्वान्युपाक्रामन्बहूनि च महान्ति च ।
 रुरुवारणसंघाश्च महिषाश्च जलाश्रयाः ॥ ४५

C. 3. 11123
 B. 3. 146. 54
 K. 3. 148. 58

40 °) Ś1 विमर्दं; D1. 2 स नर्दं; S जला (M2 जिता)-
 वलंबो (for विनर्दमानो). — After 40, S ins.:

698* व्यनदत्सुमहानादं भीमसेनो महाबलः ।

41 °) B D (except D1-3. 5) S तेन (for तस्य).
 G2 नादेन (for शब्देन). B D (except D1-3. 5) महता
 (for घोरेण). — °) Ś1 चाभिभो; K1. 2. 4 D3. 5 चाभिभोः.
 B Dc Dn D4. 6 S भीमस्य प्रतिबोधिताः. — After 41^{ab},
 B Dc Dn D4. 6 S ins.:

699* गुहाः संतत्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्विलवासिनः ।

[B Dn2. n3 D4. 6 T1 गुहां. B Dc Dn D4. 6 वन°
 (for विल°).]

— °d) B D (except D1-3. 5) S समुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृग-
 यूथानि दुदुबुः. — After 41, B Dc Dn D4. 6 S (G4 om.
 lines 1. 7. 8) ins.:

700* ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृक्षांस्तत्यजुर्हरयो गुहाम् ।

व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्चावलोकयन् ।

तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।

तद्वनं संपरित्यज्य जगमुरन्यन्महावनम् ।

वराहमृगसंघाश्च महिषाश्च वनेचराः ।

[5]

व्याघ्रगोमायुसंघाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ।

रथाङ्गसाह्वदात्यूहा हंसकारण्डवपुषाः ।

शुकाः पुंस्कोकिलाः कौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ।

तथान्ये दर्पिता नागा महिषाश्च महाबलाः ।

[(L. 1) T G (G4 om.) M1 निपेतुर्; M2 पेतुश्च (for
 तत्यजुर्). T G2. 3 M गुहाः (for गुहाम्). — After line
 1, T2 G3 repeat 698*. — (L. 2) S वनेचराः (M1 व्य-
 लोकयन्) (for [अ]वलोकयन्). — (L. 4) T1 G1 M महद्वनं
 (for महावनम्). — (L. 5) B2. 3 Dc T G2. 3 °सिंहाश्च
 (for °संघाश्च). — M1 om. (hapl.) the posterior half
 of line 5 and the prior half of line 6. T G1-3 महिषाश्च.
 T G1-3 M2 व्यलोकयन् (for वनेचराः). — (L. 6) T1 G1
 M2 तथा; T2 G2. 3 तदा (for व्याघ्र-). B1 S (except G4)
 वृषतैः; Dc वृषतैः (for गवयैः). — (L. 7) T2 G2. 3 रथाङ्गसाह्व-

(for रथाङ्गसाह्व-). S (except M2; G4 om.) नत्यूहा (for
 दात्यूहा). S (G4 om.) °कारण्डवैः सह (for °वपुषाः).
 — (L. 8) S (G4 om.) पारावताः (for पुंस्को°). — (L. 9)
 B1m. 2. 4 Dn D4. 6 करेणुशत (B2 Dn °शर) पीडिताः; B3
 महिषाश्च वनेचराः (for the posterior half).]

42 B Dc Dn D4. 6 S (except T1) read 42-45
 after 49. T2 G3 om. 42^a-43^b. — °) Dn2. n3 D4. 6
 °बाहो (for °बाहुर्). — 42^b=33^d. — °) Some S MSS.
 कदली°; many N MSS. °खंडं.

43 For sequence, cf. v.l. 42. — T2 G3 om. 43^{ab}
 (cf. v.l. 42). — °) D1. 2 तद् (for तम्). — °) G2. 4
 पोथं (for क्षोभं). — °) S गजो मदोत्कट (G1 शूरो मत्त-
 द्विप) इव. — °) Ś1 K D3. 5 काननदुमान्; Dc D1. 2 कान-
 नोत्तमं (for विविधान्दु°).

44 For sequence, cf. v.l. 42. — °) K1 कदली-
 कंदान्; K4 (m as in text) B D (except D3. 5) T1 G2
 °संभान्; G1 °षंडान्; G4 च तरुस्कंधान्. — °) Dn1 D1. 2. 5
 T G °समुच्छ्रितान्. — °) Ś1 K1. 2 Dc D6 T1 वीरः (for
 भीमः). — °) S (except M1) बलवद् (T1 G4 °वान्)
 बली (for बलिनां वरः). — After 44, S ins.:

701* महान्तमकरोत्तत्र तरूणां पाण्डवो बली ।

— S cont.: B D (except D5) ins. after 44: K4, after
 47^{ab}:

702* विमर्दं सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ।

[K4 विमृदत्; B Dc Dn D4. 6 G1 विनदन्; D1-3 विमृदन्
 (for विमर्दं).]

45 For sequence, cf. v.l. 42. — °b) K1 अप°;
 K2. 3 Dc D3. 4. 6 अपा° (for उपा°). K4 B4 Dn D4. 6
 सु- (for the first च). B1-3 Dc सुबहूनि महान्ति च (for °b).
 S ततः स (T2 G3. 4 ते) न्यपतंस्तत्र सुबहूनि बृहन्ति च. — °)
 K4 B2-4 Dn D4. 6 °वानर- (for °वारण-). K1 °संघश्च;
 K3. 4 B Dn D2. 3. 6 °सिंहाश्च; D4 °सिंहश्च; S यूथानि (for
 संघाश्च). — °) K4 B2-4 Dn D4. 6 महिषाश्च; D1. 2

C. 3. 11114
B. 3. 146. 46
K. 3. 148. 50

सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमभिद्रवन् ।
व्यादितास्या महारौद्रा विनदन्तोऽतिभीषणाः ॥ ४६
ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वाहुबलमाश्रितः ।
गजेनाघ्नन्गजं भीमः सिंहं सिंहेन चाभिभूः ।
तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ४७
ते हन्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
भयाद्रिससृपुः सर्वे शकृन्मूत्रं च सुस्रुवुः ॥ ४८
प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिशः ॥ ४९

पक्षिणश्च. K₄ B₂₋₄ Dn D₂. 4. ६ जलाशयान्; M₁ शयं.
— After 45, B₂. ३ (om. line 1) T₂ G₁₋₃ M ins.:
703* प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।

वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिशः ।
[(L. 1) G₂ शीघ्रं (for क्षिप्रं). — (L. 2) B₂. ३ एवं
(for वनं), and तेषां (for श्रीमाञ्).]

— B₂ ins. after, and B₃ before, line 2 of 703*:

703a* दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ।
46 For sequence, cf. v.l. 42. D₁ om. 46-49:
G₁ om. 46^{ab}. — ^a) B₁. 4 D₄. ६ G₂ सिंहा (for सिंह-).
— ^b) Ś₁ अभ्यद्रवन् (sic); K₁. २ अभिद्रुताः; K₄ D₂. ३
उपाद्रवन्; B Dc Dn D₄. ६ अथाद्रवन् (for अभिद्रवन्). S
(G₁ om.) भीममभ्यद्रवन्द्रुतं. — B Dc Dn D₄. ६ T₁ G₁. २
M ins. after 46^{ab}: T₂ G₃, after 48:

704* शकृन्मूत्रं च सुञ्चानां भयविभ्रान्तमानसाः ।
[T G₁₋₃ M शकृन्मूत्रान् (T₂ G₃ मूत्रं) विसुञ्चन्ते.]
— ^a) K₃ D₂. ३ विनदन्तो (for विनदन्तो). D₂ विभीषणाः;
D₅ [S]तिभीषणं. Ś₁ विनदन्तोरुभीषणाः; B Dc Dn D₄. ६
G₁ व्यनदन्भीषणाव्रवान्; T G₂₋₄ M नदन्तो भैरवाव्रवान्
(epic tag).

47 For sequence, cf. v.l. 42. D₁ om. 47 (cf. v.l.
46). — ^a) T₂ G₂. ३ M तत्र (for ततो). T₂ G₂₋₄ M भीमः
(for क्रोधात्). T₁ तेजसा भीमसेनश्च. — After 47^{ab}, K₄
ins. 702*. — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₅ [अ]हन्; K₄ [अ]न्यं; B
Dc Dn D₄. ६ [अ]न्यान् (for [अ]घ्नन्). Ś₁ B Dc Dn
D₂. 4. ६ T G M₂ गजान् (G₁ भीमः) (for गजं). N
(except D₂; D₁ om.) G₁ श्रीमान् (for भीमः). — ^d)
T₁. २ (after corr.) G₁. ३ सिंहान्; M₂ सिंहः (for सिंह).
K₂. 4 B Dc Dn D₃₋₆ वा (for च). Ś₁ K₂. 4 B Dc Dn
D₃₋₆ विसुः; K₁ [S]भिभोः (for [अ]भिभूः). — ^e) Ś₁

तेन शब्देन चोग्रेण भीमसेनरवेण च ।
वनान्तरगताः सर्वे वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ५०
तं शब्दं सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितम् ।
जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ५१
तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः ।
तानेवानुसरन्नम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ५२
काञ्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।
वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरान्तरविसर्पिभिः ॥ ५३
तत्सरोऽथावतीर्याशु प्रभूतकमलोत्पलम् ।

K₁. २ तालं (for तलं). — ^f) Ś₁ K₁ व्यहरत्; K₃ B₁. ३
T G न्यहनत्; K₄ D₃ न्यवधीत्; Dc व्यनदन्; D₂ [अ]प्य-
हनत् (for व्यहनत्).

48 For sequence, cf. v.l. 42. D₁ om. 48 (cf. v.l.
46). — ^a) B Dc Dn D₄₋₆ वध्यं (for हन्यं). — ^b)
Ś₁ K₁. २ व्याघ्रास्तरस्विनः. — ^c) S (except G₁) सर्वे
(for भयाद्). Ś₁ K₂. ३ B (B₁ marg.) Dn D₄₋₆ विस-
सृजुः; B₁ (orig.) Dc विनिःसृताः; T₁ G₁ विसुस्रुवुः; T₃
G₃ [S]पि सुस्रुवुः; G₄ विदुद्रुवुः (for विससृजुः). B (B₁
marg.) Dn D₄. ६ भीमं; S तूर्णं (for सर्वे). — ^d) S भीम-
सेनभयाद्विताः. — After 48, T₂ G₃ ins. 704*.

49 For sequence, cf. v.l. 42. D₁ om. 49 (cf. v.l.
46). — ^{ab}) S तानपास्य तु स क्षिप्रं (T₁ स्य सुसंनस्तान्; G₁
स्तान्कृतः क्षिप्रं) प्रविवेश महाबलः. — T₂ G₃ om. 49^{cd}.
— ^d) Ś₁ K₁. २ [आ]नादयन् (for [आ]पूरयन्).

50 G₄ om. 50. — ^a) Ś₁ K Dc D₁₋₃. ६ घोरेण; B
Dn D₄. ६ चैवाथ (for चोग्रेण). — ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃. ६
भीमसेनस्य नर्दतः; M₁ मृगाणां विरुतेन च. — ^c) T G₃ वनां
तरं. B Dn D₄. ६ चापि (for सर्वे).

51 ^a) S तस्मिन्नथ प्रवृत्ते तु. — ^b) Dc D₁₋₃ नाना
(for मृग). Ś₁ K D₅ नानापक्षिगणास्ततः; S संक्षोभे मृगप-
क्षिणां.

52 ^{ab}) K₃ om. from तानौ up to निरीक्ष्य. K₃. 4
M₂ र्षभ (for र्षभः). — ^c) Ś₁ Dn₁. n₃ D₁. २. ६. ६
G₁ सरद् (for सरन्). Ś₁ K₁. २ दिव्यं (for रम्यं). — ^d)
Ś₁ K D₁₋₃ विमलं; D₄. ६ स महत् (for सुमहत्).

53 ^a) K₂₋₄ Dc Dn₁. n₂ D₂₋₆ खण्डैर् (for षण्डैर्).
— G₄ om. 53^{cd}. — ^d) Dn तीरात्तीरं ।

54 ^a) K₃ Dn₂. n₃ D₂ [S]पि; G₁ सो (for सथ). Dn
D₄. ६ [अ]थ (for [आ]शु). — ^b) B Dn D₄. ६ नलिनोः

महागज इवोदामश्चिक्रीड बलवद्वली ।
 विक्रीड्य तस्मिन्सुचिरमुत्तारामितद्युतिः ॥ ५४
 ततोऽवगाह्य वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ।
 दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ॥ ५५
 तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
 बाहुशब्देन चोग्रेण नर्दन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ५६
 तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितरवं भृशम् ।
 श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ५७

सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत ।
 मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो येन पूरितः ॥ ५८
 तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुंगवः ।
 प्राजृम्भत महाकायो हनूमान्नाम वानरः ॥ ५९
 कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ।
 जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
 आस्फोटयत लाङ्गलमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ६०
 तस्य लाङ्गलनिनर्दं पर्वतः स गुहामुखैः ।

C. 3. 11140
B. 3. 146. 71
K. 3. 148. 76

De 'सलिलो' (for 'कमलो'). — ^d) T₂ G₂₋₄ विचरन् (for बलवद्). — After 54^{cd}, Ś₁ K₁. 2 ins. an addl. colophon, followed by वैशं उ'. — ^e) K₁ विक्रीड; Dn₂ D₁₋₃ चिक्रीड्य; T₂ G₂. 3 चिक्रीड (for विक्रीड्य). B₄ Dn₁. n₃ D₅. 6 रुचिरम्; M₂ सुरुचिरम् (sic) (for सुचिरम्). Ś₁ स क्रीडित्वास्मिन्सुचिरं; K₂ स क्रीडित्वा सुरुचिरं. — ^f) De D₁₋₃ M₂ महा; M₁ [अ]मर' (for [अ]मित'). T G₂. 3 पपौ जलमनुत्तमं. — After 54, S ins.:

705* क्षोभयन्सलिलं भीमः प्रभिन्न इव वारणः ।

55 ^a) B₁ [S]वगाहद्; B₂. 3 व्यगाहद्; Dn [S]ध्यगंतुं; D₄. 6 [S]ध्यगात्तु; T G₃. 4 जगाम; G₁. 3 बभंज; M जगाहे (for Sवगाह्य). — ^c) K₃ G₁ स शंखं; T₂ G₂. 3 M शंखं च (by transp.). — After 55, B De Dn D₄. 6 ins.:

706* आस्फोटयच्च बलवान्भीमः संनादयन्दिशः ।

56 M₂ om. (hapl.) from भीम' (in 56^b) up to शब्देन (in 709*). — ^d) K₁. 2 B₂₋₄ Dn₃ D₁. 2. 5 T₂ G₂₋₄ M₁ नर्दन्तीव. — After 56, Ś₁ K D₁₋₃. 5 ins.:

707* ततः शङ्खस्वनं श्रुत्वा नर्दितं च मुहुर्मुहुः ।

वृक्षाणां भज्यमानानां शब्दं श्रुत्वा तदा गिरौ ।

गन्धमादनपार्श्वस्थो रामस्याभिमतः सखा ।

हनूमान्नाम स कपिलङ्गूलमधुनोत्ततः ।

तस्य दोधूयमानस्य लाङ्गलं लीलया मुहुः । [5]

तेन लाङ्गलशब्देन स्वनन्तीव दिशो दश ।

ततः पृथ्वी च शैलाश्च प्रकम्पितमिवाभवत् (!) ।

[(L. 1) Ś₁ K₁ नादितं (for नर्दितं). — (L. 4) Ś₁ K₁ दोधुनत् (for अधुनोत्). — (L. 5) Ś₁ K₁ तस्य दोधुनतो राजन् (for the prior half). — (L. 7) Ś₁ सशैला च (for च शैलाश्च). Ś₁ K₁ प्रकम्पित (for 'पितम्).]

57 G₄ M₂ om. 57 (for M₂ cf. v.l. 56). — ^b) Ś₁ K₂. 3 D₁₋₃. 5 रवं महत्; K₁ रवं महत्; K₄ रवं तदा; B Dn D₄. 6 महारवं; De रवं तथा (for रवं भृशम्). — ^c) De नादं; T₂ G₃ चैव (for शैल). Ś₁ K₁. 2 सक्तैः (for

सुप्तैः).

59 M₂ om. 59 (cf. v.l. 56). — ^b) N मुक्तं वारणपुंगवैः (Ś₁ K₁. 2 वारणपुंगवः; D₁. 2 वानरपुंगवैः). — After 59^{ab}, N (B₂ om. line 7) ins.:

708* आतरं भीमसेनं तु विज्ञाय हनुमान्कपिः ।

दिवंगमं रुरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात् ।

अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः ।

आस्त एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते ।

आतुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवरोध्य वै । [5]

मात्रं प्राप्स्यति-शापं वा धर्षणां वेति पाण्डवः ।

कदलीषण्डमध्यस्थ एवं संचिन्त्य वानरः ।

[(L. 1) Ś₁ K De तं; D₁. 2 च (for तु). — (L. 2) B₂. 4 विहंगमं; De दिवंगमो (for दिवंगमं). — (L. 3) Ś₁ K₁. 2 मार्गे; B₁ भीमो; De नैव (for मा वै). — In lines 4 and 7 some MSS. 'खंड' (for 'षण्ड'). — (L. 6) Cf. 3. 147. 40^{ef}. K₃ सोत्र; D₅ मत्तः (for मात्र). — (L. 7) B₄ Dn D₄. 6 ह्येवं (for एवं). — K₄ D₂ om. (hapl.) from एवं (in line 7) up to 60^a.]

— ^c) K₃ De D₃ T₁ G₁. 4 व्याजृ; B₁. 2 D₅ T₂ G₂. 3 व्यजृ (for प्राजृ). — ^d) Some N MSS. हनुमान्. Ś₁ K₁₋₃ De D₁. 5 वानरर्षभः (for नाम वानरः).

60 K₄ D₂ om. 60^a (cf. v.l. 708*); M₂ om. 60^{ab} (cf. v.l. 56). — ^a) K₂. 3 De Dn₁. n₃ D₁. 3-6 'खंड' (for 'षण्ड'). — ^b) K₁ D₅ निद्रामथ (for निद्रावशः). — After 60^{ab}, S ins.:

709* तेन शब्देन महता व्याबुध्यत महाकपिः ।

[M₂ om. तेन शब्देन (cf. v.l. 56). M₁ सहसा (for महता).]

— ^c) B De Dn D₄. 6 T₂ G₃ आस्फोटयच्च (B₂ 'यञ्च').

— ^f) B₃. 4 'समग्रभं.

61 ^a) T₂ (after corr.) G₃ 'निनदः. — ^b) K₂ T₂ G₂₋₄ पर्वतस्य (for पर्वतः स). K₄ सु (for स). — G₄

C. 3. 11140
B. 3. 146. 71
K. 3. 148. 76

उद्गारमिव गौर्नर्दमुत्सर्ज समन्ततः ॥ ६१
स लाङ्गलरवस्तस्य मत्तवारणनिखनम् ।
अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ६२
स भीमसेनस्तं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूहः ।
शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदलीवनम् ॥ ६३
कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ।
स ददर्श महाबाहुर्वानराधिपतिं स्थितम् ॥ ६४
विद्युत्संघातदुष्प्रेक्ष्यं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ।
विद्युत्संघातसदृशं विद्युत्संघातचञ्चलम् ॥ ६५
बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरम् ।

स्कन्धभूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ॥ ६६
किञ्चिच्चाभुग्रशीर्षेण दीर्घरोमाञ्चितेन च ।
लाङ्गलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितम् ॥ ६७
रक्तोष्ठं ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णं चलद्भुवम् ।
वदनं वृत्तदंष्ट्राग्रं रश्मिवन्तमिवोडुपम् ॥ ६८
वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लभासैरलंकृतम् ।
केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम् ॥ ६९
हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ।
दीप्यमानं स्वपुष्पा अर्चिष्मन्तमिवानलम् ॥ ७०
निरीक्षन्तमवित्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ।

om. 61^{cd}. — ^c) T₁ उद्गातम् (for उद्गारम्). K₄ सोनर्दम्;
D₁. 2 सौह्रियाद्; T₁ गोर्नादम् (for गौर्नर्दम्). K₂ मंदम्;
K₃ B Dc Dn D₃. 4. 6 नर्दन्; D₅ नादम् (for नर्दम्). T₂
G₂. 3 निमिच्छीकृत्य गौर्नादं. — B Dc Dn D₄. 6 M₁ ins.
after 61: T G₂-4, after 63: .

710* लाङ्गलास्फोटशब्दाच्च चलितः स महागिरिः ।
विघूर्णमानशिखरः समन्तात्पर्यशीर्यत ।

[(L. 1) Dc शब्दश्च; T₂ G₃ शब्दैश्च (for शब्दाच्च).
— (L. 2) T₁ विघूर्णः सहसा तस्य; T₂ G₃. 4 मानः सहसा
(for the prior half). T G₃. 4 M₁ च (M₁ स) व्यशीर्यत.]

62 T₁ om. 62^{ab}. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 B₁ Dc D₃ G₁
M₁ निः (or नि) स्वनः. — ^c) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 विशालेषु
(for विचित्रेषु). — ^d) S (except M₁) ससार (for चचार).
D₁ गंधमादनसानुषु. — After 62, Ś₁ K D₁. 3. 5 ins.:

711* तस्य श्रुत्वा तु निनदं महामेघरवस्वनम् ।

प्रतिनेदुर्गजाः सिंहा वित्रेषुश्च मृगद्विजाः ।

63 ^a) K₄ B D (except D₁. 3) तत् (for तं). T₂
G₃. 4 भीमसेनस्तु तं श्रुत्वा (G₄ दृष्ट्वा). — ^b) Dc वि- (for
सं). — After 63, T G₂-4 ins. 710*.

64 ^a) Ś₁ K D₁. 2. 5 खंडं (or पंडं) (for वनं).
— ^b) Ś₁ T₂ G₂. 3 M₂ अथ पीनः; K₁. 2 अथ पीनं; K₄
मधुपीते; D₅ अथ नीले; T₁ G₄ हनूमंतं. — ^c) B Dn D₄. 6
ददर्श सुः; D₂ T₁ संददर्श (for स ददर्श). — ^d) B Dn D₄. 6
तदा (for स्थितम्).

65 ^a) B Dn D₄. 6 स्संपातः; G₁ स्संघेव (for स्संघातः).
B₁. 4 G₂ संप्रेक्ष्यं; some MSS. दुष्प्रेक्षं. — ^b) B Dn D₄. 6
स्संपातः (for स्संघातः). Dc D₃ (sup. lin.) T₂ G
चंचलं; T₁ चर्चसं (for पिङ्गलम्). — B₃ D₃ T G om.
(hapl.) 65^{cd}. — ^c) B (B₃ om.) Dn D₄. 6 स्संपातः

(for स्संघातः). B (B₃ om.) Dc Dn D₄. 6 निनदं (for
सदृशं). — ^d) B (B₃ om.) Dn D₄. 6 स्संपातः (for
स्संघातः). Dc पिङ्गलं (for चञ्चलम्).

66 ^a) Ś₁ स्वस्तिषु; K₁. 2 स्संभसु- (for स्वस्तिकः).
Ś₁ K₃ D₅ G₂ M विन्यस्तं. — ^b) S वृत्तं (for ह्रस्वं).

67 ^a) T G₂-4 om. च. — ^d) Ś₁ K₁. 2 ध्वजेनेव.
K₃ B Dn D₄. 6 T G₁. 3. 4 M₁ विराजता.

68 ^a) N M₂ ह्रस्वोष्ठं (or ह्रस्वौष्ठं) (for रक्तोष्ठं). Ś₁ K
D₅ दंष्ट्र (K₃ दंत) ताम्राक्षं. — ^b) K₂. 4 B₁. 3. 4 Dc Dn
D₁-4. 6 M₁ रक्तवर्णं; K₃ B₂ D₅ T₁ G₁. 2. 4 M₂ कंठं. K₃
B₂ Dc D₁. 2. 4 चलद्भुवं; D₅ चलद्भुतं. — After 68^{ab}, B
D (except D₁-3. 5) ins.:

712* विवृत्तदंष्ट्रादशनं शुक्लतीक्ष्णाग्रशोभितम् ।

[Dn₁. n₃ Dc₁ शुक्लं; D₄ शुक्लं (for शुक्लं).]

— ^c) T₂ om. 68^c. T₁ G₄ वदने. K₁ D₁. 2 वदनोद्भूतं
दंष्ट्राग्रं; B Dc Dn D₄. 6 अपश्यद्वदनं तस्य (Dc इयामं); D₅
वदनावृत्तदं. — ^d) D₅ G₁. 2 M₂ रश्मिमंतम्.

69 ^b) K₄ D₃ T₂ G₃ शुक्लाभासैर्; B Dc Dn D₄. 6 T₁
शुक्लैर् (Dc T₁ क्ल) दंतैर्; D₁. 2 मुक्ताभासैर्; M₁ शुक्लं
हासैर्. — ^d) T G₂. 3 असनानामिवो; G₄ सवनानामिवो.

70 ^c) B₁. 3 दीप्यमानं सुः; B₂. 4 Dn D₄. 6 मानेन
(for मानं स्व). — ^d) Ś₁ K₂ B Dn D₄. 6 T G₃. 4 M
स्वर्चिष्मंतम्; K₁. 3. 4 Dc D₁-3. 5 मूर्तिमंतम्; G₁ रश्मिमंतम्;
G₂ त्वर्चिष्मंतम् (for अर्चिष्मन्तम्). The text reading
अर्चिष्मन्तम्, which causes hiatus, was found only in
a Yadugiri Math Grantha MS. collated but not
included in the crit. app.

71 ^a) Ś₁ K₁ इव (K₁ वा) व्रत्तैर्; K₂ B Dc Dn
D₄-6 अमित्रघ्नं; K₃. 4 D₁-3 G₄ इवा (K₄ G₄ व) व्रत्तं (for

तं वानरवरं वीरमतिक्रियं महाबलम् ॥ ७१
 अथोपसृत्य तरसा भीमो भीमपराक्रमः ।
 सिंहनादं समकरोद्धोधयिष्यन्कपिं तदा ॥ ७२
 तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ।
 हनूमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मीलय लोचने ।
 अवैक्षदथ सावज्ञं लोचनेर्मधुपिङ्गलैः ॥ ७३
 स्थितेनाभाष्य कौन्तेयं वानरो नरमब्रवीत् ।
 किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ॥ ७४
 ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ।
 वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिं समाश्रिताः ॥ ७५

मनुष्या बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ।
 क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु ।
 धर्मघातिषु सज्जन्तं बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ७६
 न त्वं धर्मं विजानासि वृद्धा नोपासितास्त्वया ।
 अल्पबुद्धितया वन्यानुत्सादयसि यन्मृगान् ॥ ७७
 ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा वनं त्वमिदमागतः ।
 वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ॥ ७८
 अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ।
 विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ॥ ७९
 कारुण्यात्सौहृदाच्चैव वारये त्वां महाबल ।

C. 3. 11163
 B. 3. 146. 94
 K. 3. 148. 99

अवित्रस्तं). — 71^b = 73^f. — After 71^{ab}, T G₂₋₄ M₁ ins. 713*. — ^c) B Dn D₄. 6 धीमान्; M धीरम् (for वीरम्). — K₄ B D (except D₃. 5) G₁ M₂ ins. after 71: T G₂₋₄ M₁, after 71^{ab}:

713* स्वर्गपन्थानमावृत्य हिमवन्तमिव स्थितम् ।

[S स्थितं (for स्वर्ग-). D₁. 2 हनूमन्तमवस्थितं; S पादं हे- (M₁ है) मगिरेरिव (for the posterior half).]

— K₄ B D (except D₃. 5) cont.:

714* दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकस्तस्मिन्महावने ।

72 G₁ om. 72^a-74^c. — ^b) = 1. 2. 184^b; 114. 9^d; 4. 21. 47^b; 5. 50. 12^d; etc. etc. Ś₁ K D₃. 5 महा- वीर्योपराजितः; B Dn D₄. 6 विभीभीमस्ततो बली (cf. 715*). — After 72^{ab}, Ś₁ K D₁₋₃. 5 (D₁. 2 om. line 1) ins.:

715* भीमो भीमबलस्त्रप्रविष्टः कदलीवनम् ।

अपश्यद्वानरं सुसमेकायनगते पथि ।

— ^{cd}) Ś₁ K D₃. 5 स सिंहनादमकरोद् (for ^c). B Dn D₄. 6 सिंहनादं चकारोग्रं वज्राशनिसमं बली; Dc D₁. 2 कपि- प्रबोधनार्थाय सिंहनादमथाकरोत्.

73 G₁ om. 73 (cf. v.l. 72). — ^c) Some MSS. हनुमान्. Ś₁ K D₃ तु (for च). K₁. 2 वीर्यं (for सत्त्व). — ^c) Ś₁ K D₁₋₃. 5 तमवैक्षत सां; B Dn D₄. 6 दृष्ट्वा तमथ सां; Dc तदवैक्षत सां. — ^f) = 71^b. Ś₁ K D₃. 5 भीम- सेनं महाबलं. — After 73, T₁ G₂. 4 M ins.:

716* ततः पवनजः श्रीमानन्तिकस्थं महौजसम् ।

74 G₁ om. 74^{abc} (cf. v.l. 72). — ^{ab}) B Dn D₄. 6 स्थितेन चैनमासाद्य (B₁₋₃ Dn₂ D₄. 6 भाष्य) हनूमानिदम- ब्रवीत्. — Before 74^{cd}, N (except Ś₁ K₁. 2) ins. हनूमानुवाच.

75 ^a) N (except Ś₁ K₁. 2) उपां (for समां).

76 ^a) B Dn D₄. 6 नरास्तु (B °स्तद्-) (for मनुष्या). — ^c) G₂ तथा (for कथं). D₅ कथं कर्मसु क्रूरेषु. — ^d) K₁ मनो-; T₁ देव- (for देह-). D₆ चारित्र-; T₁ M₂ वाग्वित्त- (for वाक्चित्त-). B₁ दुःखिषु; B₂ Dc भूयिषु (for दूषिषु). K₄ देहिनो बुद्धिदूषिषु.

77 ^a) K₄ S न धर्मं त्वं वि (G₂ M₂ न) जानीषे. — ^b) B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 बुधा (Dn₃ बुद्धा) (for वृद्धा). — ^c) Ś₁ K₁₋₃ B D (except D₁₋₃) बाल्याद्; K₄ यन्माम्; T₂ G₃ चान्यान् (for वन्यान्). — ^d) Ś₁ K वित्रासयसि (K₄ उत्थापं) (for उत्सादं). Ś₁ K₁. 2 मादृशान्; K₄ चापलात् (for यन्मृगान्).

78 ^b) Dn D₄. 6 किमिदं वनमागतः; G₁ वनांतं त्वमि- हागतः. — ^c) K₄ सर्वैर् (for भावैस्). — ^d) K₄ देवता- भिश्च सेवितं. — After 78, K₄ B D (except D₃. 5) S (except M₂) ins.:

717* क वा त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ।

[Dn₁ D₆ T G च (for वा). K₄ D₁. 2 [अ]द्य तात (for त्वयाद्य). K₄ D₁. 2 T₁ G₁. 2 M₁ ब्रवीहि; B₁ यद्ब्रूहि; T₂ G₃. 4 त्वं ब्रूहि (for प्रब्रूहि).]

— Thereafter, B₄ reads 81^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

79 ^b) K₁ दृशः; K₂ हरः; D₅ सदः (for रुहः). T₁ पर्वतस्तु सुदारुणः. — ^c) K₁ सिद्धगतं; K₄ D₁ सिद्धिगतं; Dc₂ D₃ सिद्धिगतिं. — After 79, B D (except D₁₋₃. 5) ins.:

718* देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा ।

80 ^a) B Dn D₄. 6 कारुण्यात्त्वामहं वीर. — ^b) Ś₁ K₁ वारयित्वा (for वारये त्वां). B Dn D₄. 6 वारयामि निबोध मे. — ^{cd}) Ś₁ K₁. 2 परतरं (for परं त्वया). S transp.

C. 3. 11164
B. 3. 146. 94
K. 3. 148. 99

नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वासिहि प्रभो ॥ ८०
इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ।

भक्षयित्वा निवर्तस्व ग्राह्यं यदि वचो मम ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्शनः ॥ १
को भवान्किंनिमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः ।
ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वानुपृच्छति ॥ २
कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३

स वाक्यं भीमसेनस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ।
हनुमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४
वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५
भीम उवाच ।
वैशसं वास्तु यद्वान्यन्न त्वा पृच्छामि वानर ।
प्रयच्छोत्तिष्ठ मार्गं मे मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ६

शक्यं and गन्तुम्. T₁ G₂ M आश्वासिहि (for आश्व^१).
— After 80, K₄ B D (except D₁₋₃. ५) S ins. :

719* स्वागतं सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ।

[K₄ [अ]वेह; T₁ चैव; T₂ G₂₋₄ चेह; M₁ वै ह (for [ए]-वेह). K₄ मनुजोत्तम; B₁ जेश्वर; T₂ G पुरुषर्षभ (G₁ भरतर्षभ) (for मनु).]

81 After 81^c, K₄ B D (except D₁₋₃. ५) ins. :

720* मा वृथा प्राप्स्यसे वधम् ।

— ^{ca}) Ś₁ K₁. २ D₅ G₁ यदि ग्राह्यं (by transp.). K₄ B D (except D₁₋₃. ५) read मद्यं for मम, converting the posterior half of 81^{ca} into prior half and completing the line by adding as posterior half हितं मनुजपुंगव.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. २ T₂ G₂. ३ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: G₁ तीर्थयात्रा, followed by सौ-गंधिकाहरण and गंधमादनप्रवेश. K₃ D₁ (both om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D₁); K₄ B₃, likewise, only कदली-खंडप्रवेश; B₁. २. ४ Dn D₂₋₄. ६, only गंधमादनप्रवेश (to it, B₁. २. ४ Dn D₄. ६ add कदलीखं [B₁. २. ४ 'पं' ड]); and Dc, only सौगंधिकाहरण (followed by कदलीखंड). — Adhy. name: K₂. ३ D₁. २. ५ हनुमन्नीमसमागमः; B₂ Dc T₂ G₁. ३ हनुमद्दर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 145 (Dn₃ 146 as in text); D₁ 153; S 148 (M₂ 150). — Śloka no.: Dn 97.

147

1 ^a) K₄ S प्रोवाचामित्रविक्रमः. Some N MSS. 'कर्षणः (for 'कर्शनः).

2 Before 2, B D (except D₁₋₃. ५) ins. भीम उ^१. — ^b) K₃. ४ B₁. २. ४ D (except D₁) आश्रितः (for आश्रितः). — ^a) B₁. ३. ४ D (except D₂. ३. ५) त्वां तु; T₁ त्वाभिः; T₂ G₂₋₄ साधु; M₂ चानु- (for त्वानु-).

3 ^a) K₃ Dc D₁₋₃ T₁ G₁ कौरव्यः. — ^b) Ś₁ K₁. २ गर्भे तु (for गर्भेण).

4 Before 4, K₃ B₁. २ Dc D₁₋₃. ५ ins. वैशं उ^१. — ^a) K₃. ४ B D कुरुवीरस्य (Dc राजस्य). — ^b) K₃ प्रत्यगृह्यत; K₄ B Dc₁ D₃. ५ S (except G₄) परिगृह्य तत्. — ^c) Ś₁ K₁ Dc Dn₃ D₁ हनुमान्.

5 Before 5, B D (except D₁₋₃) ins. हनुमानुवाच; T₂ G₃ वानरः; M₁ हनुमान्. — For 5^{ca}, Ś₁ reads 6^{ca} for the first time, repeating it in its proper place. — ^a) = 6^a. K₄ प्राप्स्यसे वैशसं महत्.

6 G₁ om. (hapl.) 6-7. — ^b) N (except Ś₁ K₁. २) T₂ G₂₋₄ त्वां (for त्वा). — ^c) Dc मे मार्गं (by transp.). K₄ शीघ्रमुत्तिष्ठ मामत्र; B Dn D₄. ६ M प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ. — ^a) = 5^a. K₄ त्वं प्राप्स्यसि हि वैशसं; B Dn D₄. ६ M मा मत्तः प्राप्स्यसे (M^१ लि) व्यथां; Dc मा त्वं प्राप्स्यसि वै व्यथां.

7 G₁ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) Ś₁ K₁. २ D₅ नास्ति

हनूमानुवाच ।

नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो ह्यहम् ।
यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७

भीम उवाच ।

निर्गुणः परमात्मेति देहं ते व्याप्य तिष्ठति ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८
यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् ।
क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं हनूमानिव सागरम् ॥ ९

हनूमानुवाच ।

क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १०

भीम उवाच ।

भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः ।
रामायणेऽतिविख्यातः शूरो वानरपुंगवः ॥ ११
रामपत्नीकृते येन शतयोजनमायतः ।
सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥ १२
स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३
उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य वा मेऽद्य पौरुषम् ।
मच्छासनमकुर्वाणं मा त्वा नेष्ये यमक्षयम् ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।

विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण गर्वितम् ।
हृदयेनावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ ।

C. 3. 11182
B. 3. 147. 16
K. 3. 149. 16

शक्यं ममोत्थानं (D₅ तुं). — ^b) S (G₁ om.) जरया (for व्याधिना). K₁ T₂ G₂₋₄ [S]स्म्यहं; K₃ ह्ययं; K₄ भृशं (for ह्यहम्).

8 ^a) K₄ सं; B Dc Dn D₄. ६ तु; D₁₋₃ ते; T G₂₋₄ [अ]सौ; G₁ [अ]यं; M [अ]त्र (for [इ]ति). — ^b) K₂ तं (for ते). B₂ आवृत्य; B₃ प्राप्याव- (for ते व्याप्य). B₁. 4 D (except D₅) देहं व्याप्यावतिष्ठते. — ^c) A few MSS. and Cnp ज्ञातविज्ञेयं.

9 ^a) Ś₁ निर्णीयं; K₁. 3 Dc D₁₋₃. ६ ज्ञानीयां; K₂ निर्णयं; K₄ विज्ञेयं; B₂₋₄ Dn D₄. ६ विद्यां च (for विन्देयं). — ^c) Ś₁ K₁ क्रामयित्वा; K₂ क्रामये त्वा; D₃ क्रमये त्वां (for क्रमेयं त्वां). K₄ श्रस्तं; B Dn D₄₋₆ G₁. 4 चैव (for चेमं). — ^d) A few MSS. हनुमान्; K₄ विश्वस्तम्.

10 ^c) All MSS. except Ś₁ T₂ G₃ M₂ त्वां (for त्वा). K₄ S सतां; B D (except D₁₋₃) नर- (for कुरु). — ^d) B ज्ञायते यदि (for यदि शक्यते).

11 ^a) S (except G₄) गुणैः (for गुण-). — ^b) Ś₁ K₁. 3 Dc D₁. 3 T₂ G₃ 'गुणां'; B₄ G₄ 'समं'; T₁ 'गणा' (for 'बला'). — K₄ om. 11^c-12^d. — ^c) Dc M₁ [S]भिः; D₁. 2 हि; T G च (for स्ति). — ^d) B Dn D₄. ६ श्रीमान्; Dc श्रुतो (for शूरो). K₁₋₃ B₃ Dc D₁. 2. ६ (repeating the word) -वानरः (for -पुंगवः).

12 K₄ om. 12 (cf. v.l. 11). — ^a) Ś₁ K (K₄ om.) B_{1m} Dc D₁₋₃. ६ 'पत्न्याः' (for 'पत्नी'). — ^b) B Dn D₄. ६ 'योजनविस्तृतः'.

13 ^c) T₁ परदमे; G₄ वरतमो (for परां). — ^d) Ś₁

K D₁₋₃. ६ च (for [अ]हं). T₁ तस्य (for तव). — After 13, S ins.:

721* इदं देशमनुप्राप्तः कारणेनास्मि केनचित् ।

14 ^a) T G₁₋₃ मार्गं मे (by transp.). — ^b) Ś₁ K₁. 2 वा मम; K₄ B₂₋₄ Dn D₄. ६ मे चा (B₂ D₄ वा) च (for वा मेच). — G₁ om. 14^{cd}. — ^d) K₃ मत्वा; K₄ मा च; B₁ Dc D₁₋₃ मा त्वां; B₂₋₄ Dn D₄. ६ त्वां वा; T G₂₋₄ अहं; M₂ हत्वा (for मा त्वा).

15 ^b) K₁ गर्हितं; B Dn D₄. ६ दर्पितं; Dc₂ गर्जितं; G₁ M₂ पांडवं (for गर्विं). — ^c) Ś₁ [अ]वहास्य; Dc विहस्य; S [अ]पहा (G₄ 'ह')स्य (for [अ]वहस्य). Ś₁ [इ]मं; K₁. 2 [इ]दं; Dn₂ T₁ [ए]वं (for [ए]नं). — ^d) A few MSS. हनुमान्. G₁ M इदम् (for वाक्यम्).

16 Before 16, B D (except D₂. 3. ६) G₁ ins. हनूमानुवाच (G₁ om. उं). — ^b) D₅ संतप्तो (for उत्थातुं). Ś₁ K Dc D₂. 3. ६ रुजया (for जरया). G₁ M हि वै (for [अ]नघ). D₁ उत्थानं तु रुजानघ. — ^c) Ś₁ K₂. 3 Dc त्वेनं; K₁ त्वेतं; K₄ न्वैतत्; D₅ [ए]वाद्य; T G₁. 3 ह्येतत्; G₂ वीर; G₄ राजन् (for त्वेतत्). — ^d) T G उद्यम्य (G₁ उक्षिप्य) (for उत्सार्य). — After 16, B Dc Dn D₄. ६ ins.:

722*

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
मनसाचिन्तयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः ।
पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् ।
सालोक्यमन्तकस्यैनं नयाम्यद्येह वानरम् ।

C. 8. 11182
B. 3. 147. 16
K. 8. 149. 16

ममानुकम्पया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य गम्यताम् ॥ १६
सावज्ञमथ वामेन स्मयञ्जग्राह पाणिना ।
न चाशकच्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ १७
उच्चिक्षेप पुनर्दोभ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ।
नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोभ्यामपि महाबलः ॥ १८
उत्क्षिप्तभ्रूविवृत्ताक्षः संहतभ्रुकुटीमुखः ।
खिन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाक ह ॥ १९
यत्नवानपि तु श्रीमाल्लङ्गलोद्धरणोद्धतः ।
कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्थौ व्रीडादधोमुखः ॥ २०
प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २१

On the other hand, S (except M₂) ins. after 16:

723* एवमुक्तस्तु बलवान्भीमो भीमपराक्रमः ।

[Before the line, G₁ M₁ ins. वैशं. — G₁ स (for तु).]

17 Before 17, Ś₁ K₃. 4 D₁₋₃. 5 M₂ ins. वैशं; K₃. 4 D₁₋₃ cont. उवाच. — ^b) S स्वयं (for स्मयञ्). D₁. 2. 5 पाण्डवः (for पाणिना). — ^c) Ś₁ K₁ D₅ तं न; D₆ न वा; D_{n2} न तु (for न च). G₁ [अ]शक्तश्च (for [अ]शकश्च).

18 ^a) T₁ उच्चैः क्षिप्तुः; T₂ G₃ उच्चिक्षिप्तुः; G₁ M₂ ^a) क्षिप्तुः; G₂ उच्छेप्तुं च; G₄ M₁ उच्चिक्षिप्तुः (for ^a) क्षेप). — ^b) Ś₁ K₁. 2 इन्द्राशनमिवो; T₂ G₃ M₁ इन्द्रध्वजमिवो. — ^c) K₃ D₁. 2 T₁ M नोद्यंतुम् (for नोद्धर्तुम्).

19 ^a) D₁ उत्क्षिप्य भ्रूर; G₁ M उच्चिक्षिप्तुर् (G₁ ^a) प्सुं). D₆ विवृत्ताक्षः. — ^b) D₆ ^a) तलं. — ^d) B D (except D₁₋₃. 5) तं (for ह).

20 ^a) D₆ तत्; D₃ T₁ च (for तु). D₆ शीघ्रं; G₁. 2 M क्षिप्रं (for श्रीमान्). — ^b) Ś₁ K D₁₋₃. 5 लांगूलोद्धरणाय सः (D₆ च); B D₆ G₁ ^a) जोद्यतः; D_n ^a) जोद्धुरः; D₄ ^a) जोद्धतः; T₁ G₂₋₄ ^a) जे ततः; M ^a) जोद्धतः; text as in D₆ only! — ^c) Ś₁ K D₁₋₃. 5 जानुभ्यामगमद् (for कपेः पार्श्वगतो). T G₃. 4 पार्श्वे (for पार्श्व-). T₁ G₄ ततो (for -गतो). G₂ तस्थौ; M₂ राजन् (for भीमस्). — ^d) G₂ भीमो (for तस्थौ). Ś₁ K D₁₋₃ व्रीडदधो; B D₆ D_n D₄₋₆ व्रीडानताननः; T₂ G₂₋₄ ^a) दवाद्मुखः.

21 ^a) T G₃. 4 M प्रणम्य चैनं (for प्रणिपत्य च). B₂ तु; G₁ [ए]व (for च).

22 ^b) D₅ T₁. 2 (after corr.) G₂₋₄ वापि (for वाथ). — ^c) T G हि मया (for कामया). Ś₁ K D₆ D₁₋₃. 5 काम्यया (D₁ को मया; D₂. 3 कामया; D₅ कृपया) पृच्छतो

सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाथ गुह्यकः ।
पृष्टः सन्कामया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृक् ॥ २२
हनूमानुवाच ।

यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २३
अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुषा ।
जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥ २४
सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ।
सर्ववानरराजानौ सर्ववानरयूथपाः ॥ २५
उपतस्थुर्महावीर्या मम चामित्रकर्शन ।
सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा ॥ २६

ब्रूहि. — ^a) G₁ ^a) पुंगव (for ^a) रूपधृक्). Ś₁ श्रोतव्यं स्याद्यदा मयि. — After 22, N (except Ś₁) ins.:

724* न चेद्गुह्यं महाबाहो श्रोतव्यं चेद्भवेन्मम ।

[K₄ ते (for the first चेद्). K D₁₋₃. 5 ^a) भाग (for ^a) बाहो). K B₂ D₆ D₁₋₃. 5 स्याद् (for the second चेद्). K₁. 2 यदा मयि; K₃. 4 D₆ D₁₋₃. 5 मया यदि. B₁₋₃ भवेन्मया.] — B D₆ D_n D₄. 6 cont.:

725* शिष्यवत्त्वं तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ ।

23 ^a) K₃. 4 D₆ D₁₋₃. 5 यदि ते मत् (for यत्ते मम). Ś₁ K₁ D_{n2} D₆ परिज्ञानं. — ^c) D₆ D₆ तच्छृणुष्व यथाश्रद्धं (D₆ मया तथ्यं). — ^d) K₃. 4 D₁₋₃ कौरवं (for पाण्डवं). D₆ वदतो मे नरोत्तमः; D₆ कथ्यमानं नरोत्तम.

24 ^b) K₁. 3. 4 B D ^a) युना (D₃ ^a) त्मना) (for ^a) युषा). — ^d) A few MSS. हनुमान्. Ś₁ K D₆ D₁₋₃. 5 नामतः (for वानरः).

25 ^c) B D (except D₁₋₃. 5) T₁ G₁ सर्वे (for सर्व). Ś₁ K₂. 3 D₁₋₃ राजौ तौ; B D₆ D_n D₄. 6 T₁ M₁ राजानः; T₂ G₃. 4 राजानं. — ^d) B D_n D₄. 6 M तथा; T G₂₋₄ सर्वे; G₁ तदा (for सर्व). — After 25, B₁ ins. line 1 of 726*.

26 ^a) D₆ ^a) त्मानो (for ^a) वीर्या). K₂ जातः कमलपत्राक्षः. — Ś₁ K D₆ D₁₋₃. 5 ins. after 26^a: B₁ (leaving lacuna for line 2), after 25:

726*

तयोर्भ्रात्रोर्महात्मनोः ।

तयोर्नासीत्समो वीर्ये.

[(L. 1) B₁ ^a) भाग (for ^a) त्मनोः). — (L. 2) K₄ D₁₋₃. 5 द्वयोर् (for तयोर्). Ś₁ K₁ om. न.]

— ^b) Ś₁ K₁₋₃ B D_n D₄₋₆ G₁ ^a) कर्षण (for ^a) कर्शन).

निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 ऋश्यमूके मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ २७
 अथ दाशरथिर्वीरो रामो नाम महाबलः ।
 विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधामिमाम् ॥ २८
 स पितुः प्रियमन्विच्छन्सहभार्यः सहानुजः ।
 सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ २९
 तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हता बलात् ।
 वञ्चयित्वा महाबुद्धिं मृगरूपेण राघवम् ॥ ३०

हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन्स राघवः ।
 दृष्ट्वाञ्जलैश्चिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ ३१
 तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः ।
 स हत्वा वालिनं राज्ये सुग्रीवं प्रत्यपादयत् ।
 स हरीन्प्रेषयामास सीतायाः परिमार्गणे ॥ ३२
 ततो वानरकोटीभिर्या वयं प्रस्थिता दिशम् ।
 तत्र प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण प्रतिपादिता ॥ ३३
 ततोऽहं कार्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

C. 3. 11206
 B. 3. 148. 6
 K. 3. 150. 6

— °) Ś1 K1. 2 D1. 2 सुग्रीवे च (for °वेण).

27 °) D4. 6 स; T1 तु (for स). T G2. 3 तदा (for ततो). — °) N T2 G3. 4 ऋष्य° (K1 ऋषि°) (for ऋश्य°).
 — °) D1-3 हवसच् (for न्य°). T G2-3 पुरा (for चिरम्).

28 °) N (except Ś1 K2) वसुधातलं; G1 M °तले (for °मिमाम्).

29 °) T G2-4 यः (for स). — °) B1 सभार्यः सह चा°; D1. 2 सभार्यश्च सहा°. — °) Ś1 K1-3 B3 °स्थितः; D6 °गतः (for °श्रितः).

30 °) K4 हता वीरः; M1 हता सीता (for जनस्थानाद्). — M1 om. (hapl.) 30^b and the prior half of line 1 of 727*. — °) B D (except D1-3. 5) S (M1 om.) छलेनापहता for (रावणेन हता). K2 बलाद्धता (by transp.). K3 पुरा; T1 वने; T2 G M2 वनात् (for बलात्). K4 शुभा जनकनंदिनी. — After 30^{ab}, K4 B D (except D1-3. 5) S ins.:

727* राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरात्मना ।

सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा ।

[(L. 1) M1 om. the prior half (see above).

— (L. 2) K4 G4 सुवर्णचित्ररूपेण; Dc सुवर्णवर्णचित्रेण. T1 हरिणेन स राक्षसः; T2 G2-4 रक्षसा मृगरूपिणा.]

— °) K4 S नरश्रेष्ठः; B Dn D4. 6 नरव्याघ्रः; D1. 2 महाबाहुः; D6 महात्मानं (for महाबुद्धिं). — °) K4 B Dc Dn D4. 6 G1. 2. 4 मारीचेन तदानघ (Dc तु राघवं; G1. 2 तदा वने; G4 दुरात्मना). — After 30, K4 B D (except D6) S ins. an addl. colophon [Adhy. name : K4 M2 हनूमत्समागमः; B Dn D4. 6 G1 हनूमन्जीमसंवादः; Dc D2. 3 हनूमन्जीमसमागमः; D1 गंधमादनप्रवेशे हनूमन्जीमसमागमः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn1. n3 146; Dn3 147; D1 154; T1 139; T2 G M1 149; M2 151. — Śloka no. : Dn1 33; Dn2. n3 34; D1 35.]

31 Before 31, K4 B D (except D6) S ins. हनूमात्वाच (S om. उवाच). — °) Dc सबांधवः (for स राघवः).

Ś1 K1-3 D1-3. 5 रामोथ रघुनंदनः.

32 °) Ś1 K1. 2 राघवेण; K4 T1 M1 सुग्रीवस्य (for राघवस्य). — °) Ś1 K2 Dc D3 राज्यं (for राज्ये). — °) K1. 2 Dc सुग्रीवे. B Dn D4. 6 अभिषिक्तवान् (for प्रत्य°). — °) K4 B D (except D1-3. 5) S स राज्यं प्राप्त्य सुग्रीवः. — K3 om. (hapl.) 32'-33°. — After 32, K4 B D (except D1-3. 5) S ins.:

728* वानरान्प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ।

33 K3 om. 33^{abc} (cf. v.l. 32). — After 33^a, K4 B D (except D1-3. 5) S ins.:

729* सहितोऽहं नरर्षभ ।

सीतां मार्गन्महाबाहो.

— °) K4 B Dc Dn D4. 6 S प्रयातो (K4 B1 Dc T1 G1. 2. 4 M1 प्रस्थितो; M2 सहितो) दक्षिणां दिशं; D1. 2 यां दिशं प्रस्थिता वयं; D6 जीववान्प्रस्थितो दिशं. — °) K1. 4 B Dn D3-6 T2 G3 M ततः (for तत्र). — °) K3 गृध्रेण महात्मना; B D (except D1-3. 5) S गृध्रेण सुमहात्मना. — After 33, K3. 4 B D (except D1-3. 5) S ins.:

730* संपातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ।

[Posterior half = 35^b.]

34 T1 om. (hapl.) 34^a-35^b. — After 34^{ab}, S (except T1) ins.:

731* संपातिगृध्राधिगतप्रवृत्तिः पाण्डुनन्दन ।

[T2 G2-4 °वाक्याधिगता प्रवृत्तिः; G1 °गृध्राधिपतिप्रवृत्त्या.]
 — °) K3 B D (except D3) T2 G1. 3 °विस्तारम्. — °) K4 [अ]भुवं (for [आ]भुतः). Ś1 K1. 2 आभुतः सहसार्णवं; Dc अंतरं सहसाभुतं. — After 34, K3. 4 B D (except D1-3. 5) S (except T1) ins.:

732* अहं स्ववीर्यादुत्तीर्य सागरं मकरालयम् ।

सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमाम् ।

[(L. 1) K4 M2 स्ववीर्यादहमुत्तीर्य. G1 M2 वरुणा° (for मकरा°).]

C. 3. 11206
B. 3. 148. 6
K. 3. 150. 6

शतयोजनविस्तीर्णमर्णवं सहसाप्लुतः ॥ ३४
दृष्टा सा च मया देवी रावणस्य निवेशने ।
प्रत्यागतश्चापि पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ३५
ततो रामेण वीरेण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ।
पुनः प्रत्याहता भार्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा ॥ ३६

ततः प्रतिष्ठिते रामे वीरोऽयं याचितो मया ।
यावद्रामकथा वीर भवेच्छोकेषु शत्रुहन् ।
तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥ ३७
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
राज्यं कारितवान् रामस्ततस्तु त्रिदिवं गतः ॥ ३८

35 T₁ om. 35^{ab} (cf. v.l. 34). — ^a) Ś₁ K₁. ३ दृष्टा (for दृष्टा). D₁₋₃ च सा (by transp.). Ś₁ K₁. २ सीता (for देवी). K₃. ४ B Dc Dn D₄. ६ S (T₁ om.) दृष्टवान् भरत (K₄ S [T₁ om.] पांडव) श्रेष्ठ. — ^b) Ś₁ K₂ राक्षसस्य (for राव). — After 35^{ab}, K₃. ४ B D (except D₁. २. ५; D₃ marg. sec. m.) S ins. :

733* समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघवप्रियाम् ।

दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साट्टप्राकारतोरणाम् ।

[(L. 2) K₄ D₃ S (except G₂) सप्राकारं स (T₂ G₃. ४ M 'राट्ट') तोरणां (for the posterior half).]

— M₂ om. 35^c-36^b. — ^c) K₄ S (M₂ om.) पुनश्चापि (by transp.); B₁₋₃ Dc D₁. ३. ५ चास्मि पुनर्; B₄ Dn D₂. ४. ६ चास्य पुनर्. — ^d) T₁ तस्य (for तत्र). — After 35, K₄ B D (except D₁. २. ५; D₃ marg. sec. m.) S ins. :

734* मद्राक्यं चावधार्यांशु रामो राजीवलोचनः ।

अबद्धपूर्वमन्यैश्च बद्धा सेतुं महोदधौ ।

वृतो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् ।

[(L. 2) B₂₋₄ Dc Dn D₃. ४. ६ स बुद्धिपूर्वं सैन्यस्य (for the prior half). — (L. 3) Cf. 33^a. K₄ T₁ G₁. ४ M₁ 'त्तीर्य' (for 'तीर्णो').]

36 K₃ om. 36; K₄ S om. 36^{ab}. — ^a) Dn D₄ वीर्येण (for वीरेण). — ^b) B₄ Dn D₄₋₆ एव (for सर्व). — B D (except D₁₋₃. ५) ins. after 36^{ab}: K₄ S (M₂ om. line 1), after 734* :

735* रणे स राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् ।

निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सभ्रातृसुतवान्धवम् ।

राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।

धार्मिकं भक्तिमन्तं च भक्तानुगतवत्सलम् ।

[(L. 1) T₁ [S]थ (for स). — (L. 2) T G₂₋₄ वै (for तु). K₄ 'वल'; B₄ 'पुत्र' (for 'सुत'). T G₂₋₄ सभृत्यं सहबांधवं (for the posterior half). — (L. 4) K₄ इन्द्र-मक्ति; G₄ बुद्धिमन्तं (for भक्ति). B₂ T G₂₋₄ M₁ 'वत्सलः'.] — ^c) B (B₁ marg.) D (except D₁₋₃. ५) ततः (for पुनः). K₄ S प्रत्याहृत्य ततः सीतां. — ^d) K₄ S नष्टां वेद-श्रुतिं यथा (K₄ G₁ M 'श्रुतीमिव !'). — After 36, K₄ B

D (except D₁₋₃. ५) S ins. :

736* तथैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशः ।

गत्वा ततोऽतित्वरितः स्वां पुर्णिं रघुनन्दनः ।

अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः ।

[(L. 1) K₄ राज्यं प्राप्य (for साध्व्या पत्न्या). Dc प्रीत्या (for पत्न्या). — (L. 2) T G₃ हि; G₁ वै; G₂. ४ M₁ [S]भि- (for ऽति). K₄ रेमे दाशरथिर्वीरो ह्ययोध्यामागतस्ततः. — (L. 3) T G₃. ४ अध्युवास (for अध्यावसत्). K₄ ततः पार्थ (for ततो-ऽयोध्याम्). B₁₋₃ विभुः; G₁. २ M गणैः (for प्रभुः). K₄ प्रजारंजनतत्परः; T G₃. ४ द्विषतां कंटको विभुः (for the posterior half).]

37 ^a) K₄ B D (except D₁₋₃. ५) प्रतिष्ठितो (B₄ प्रीतः स्थितो). K₄ B₁. ३ D (except D₁₋₃. ५) राज्ये; S राजन् (for रामे). — ^b) K₃ D₁₋₃. ५ वरो (for वीरो). K₄ B Dc Dn D₄. ६ S रामो (S र ज्ये) नृपत्तिसत्तमः (T₁ [S]सौ रघुसत्तमः). — After 37^{ab}, K₄ B D (except D₁₋₃. ५) S ins. :

737* वरं मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः ।

— ^c) K₄ B D (except D₁₋₃. ५) T G₁₋₃ M₁ [इ]यं ते; G₄ M₂ लोके (for वीर). — ^d) K₄ T G₂. ३ M तिष्ठेच्छोकेषु; G₁ त्रिषु लोकेषु; G₄ तिष्ठति तव. K₄ शाश्वती (for शत्रु). — ^e) Ś₁ K₁. ३ D₁₋₃ तिष्ठेयम्; B₁ जीवेहम् (for जीवेयम्). D₁ T G₂₋₄ इत्येव; G₁ इत्युक्तः (for इत्येवं). K₄ तावत्प्रा-णान्धारयेयं. — ^f) K₄ मां तथेति (for तथास्त्विति). B₄ D₁ वचो (for च सो). — After 37, K₃. ४ B D (except D₁₋₃. ५) S ins. :

738* सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिंदम ।

उपतिष्ठन्ति दिव्या हि भोगा भीम यथेप्सिताः ।

[(L. 1) S (except G₁) तदा (for सदा). — (L. 2) K₂ मे दिव्या; S दिव्या वै (for दिव्या हि). B₂ transp. दिव्या and भोगा. G₁ मया (for यथा).]

38 ^c) K₃ च रतवान्; G₁ च कृतवान् (for कारितवान्). K₄ राज्यं कृत्वा महाबाहुस; M₂ रामो राज्यं पालयित्वा. — ^d) K₃ ततश्च; K₄ ततोऽसौ; T₁ स ततः; T₂ G M₁ ततः स (for ततस्तु). Bim. २ Dc Dn D₁. २. ४. ६ स्वभ (D₁ 'भु') वनं; B_{2m} D₃ त्रिभुवनं; B₄ स्वर्भवनं; M₂ स्वर्गमितो (for तु त्रिदिवं).

तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदानघ ।
तस्य वीरस्य चरितं गायन्त्यो रमयन्ति माम् ॥ ३९
अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ।
ततोऽहं रुद्रवान्मार्गं तवेमं देवसेवितम् ।

धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भारत ॥ ४०
दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ।
यदर्थमागतश्चासि तत्सरोऽभ्यर्ण एव हि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् ॥ १

मया धन्यतरो नास्ति यदार्यं दृष्टवानहम् ।
अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव दर्शनात् ॥ २
एवं तु कृतमिच्छामि त्वयार्याद्य प्रियं मम ।
यत्ते तदासीत्प्लवतः सागरं मकरालयम् ।

C. 3. 11227
B. 3. 149. 4
K. 3. 151. 4

39 D₃ reads 39-41 after 3. 148. 3. — ^a) K₁. 2 तमिहा^१; K₄ सदेवा^१; T₁ सदिहा^१ (for तदिहा^१). — ^b) T₁ G₄ तदा^१; T₂ G₃ तथा^१; G₁. 2 यथा^१ (for सदा^१). — ^c) T₁ राम^१ (for वीर^१). — ^d) B Dc D₄ M गायंतो. K₄ वै मनोरमं; D₁ रमयंति च.

40 For D₃ cf. v.l. 39. — ^a) Ś₁ K₁. 2 मार्गस्तु; D₅ स मार्गो (for च मार्गो). — ^b) K₄ G₁ M पुरुषर्षभ; B₂ भरतर्षभ (for कुरु^१). — ^d) B₁ तमिमं; B₂. 3 Dc T₁ तवेदं (Dc₂ तदेवं); Dn₂. n₃ D₅ T₂ (before corr.) G₂ तमेवं (for तवेमं). K₄ भीम दुर्गमं; S दुर्गमं नरैः (for देव^१). — After 40^{ad}, S ins.:

739* त्वामनेन पथा यान्तं यक्षो वा राक्षसोऽपि वा ।
— Dc₂ om. 40^{af}. — ^e) Ś₁ त्वा; K₁-3 D₁-3. 5 त्वां (for [अ]पि). — ^f) M कौरव (for भारत).

41 For D₃ cf. v.l. 39. — ^b) T G₃. 4 मानवाः (for मानुषाः). — ^c) K₃ G₄ [अ]पि; K₄ (m as in text) T₁ G₁. 2 M त्वं (for [अ]सि). — ^d) D₃ वा (for हि). K₄ (m as in text, with v.l. तु for हि) त एव सरसश्च तु; B Dc Dn D₄. 6 T G₃. 4 M अत एव सरश्च तत् (M₁ हि तत्सरः); D₅ सरसोभ्यास एष हि; G₁ तत्सर्वं वेद्मि पांडव; G₂ अतोवसरतश्च तत् (sic).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 T₂ G₂-4 आरण्य; D₄ [आ]र्वे [S]रण्येय (sic). — Sub-parvan: K₄ (om. sub-parvan name) mentions only कदलीखंड; Dc, likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed by सौगंधिकाहरण

and कदलीखंड); D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश); T₂ G₃, only गंधमादन (followed by सौगंधिकयात्रा); and G₁, only सौगंधिकाहरण. — Adhy. name: K₃ D₁-3. 5 हनुमन्नीम (D₂ न्नीमसेन) समागमः; B Dc Dn D₄. 6 G₁ हनु (MSS. नू also) मन्नीमसंवादः; T₂ G₃ हनु मद्वाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₂ 147 (as in text); Dn₃ 148; D₁ 155; S 150 (M₂ 152). — Śloka no.: Dn₁ 23; Dn₂. n₃ 22.

148

1 ^b) Ś₁ K₁. 2 महाबलः (for प्रता^१). — Ś₁ K₁ om. 1^{cd}. — ^c) K₄ B₁ प्रीतो (for प्रीत्या). — ^d) K₃ वानरं (for भ्रातरं). — ^f) A few MSS. हनुमंतं. Ś₁ K₁. 2 महाकर्पि (for कंपी^१).

2 Before 2, M₁ ins. भीमः. — ^a) T₁ यथा; T₂ G₂-4 मत्तो (for मया). Dc M तमो (for तरो). — ^d) Ś₁ K₁. 3 Dc D₅ तुष्टिश्च; D₁-3 G₁. 2 M₁ प्रीति^१ (for तृप्ति^१). T G₃. 4 तथा तृप्ति (T₁ तृप्तिश्च दर्शनात्).

3 ^a) K₃ B₂. 3 D₂. 4. 5 S एकं (G₁ एतत्) (for एवं). — ^b) Ś₁ K₁. 2 D₅ त्वयाचार्य; K₃ त्वया शर्थ; T G₂-4 त्वयैरण; G₁ त्वयैवाद्य (for त्वयार्याद्य). D₁. 2 मम प्रियं (by transp.); D₃ मनःप्रियं. K₄ त्वया यद्यप्रियं वचः; B Dc Dn D₄. 6 त्वयाद्य (B₄ यत्त्वया) प्रियमात्मनः. — ^e) B₄ Dn₁. n₃ T₂ G₁. 3 यत्त्वेतदासीत्प्लव. — ^d) Ś₁ K₁. 2 चरुणां (for मकरां). — ^f) Ś₁ तम् (for तद्). — After

C. 3. 11227
B. 3. 149. 4
K. 3. 151. 4

रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ३
एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः ।
एवमुक्तः स तेजस्वी ग्रहस्य हरिर्ब्रवीत् ॥ ४
न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ।
कालावस्था तदा ह्यन्या वर्तते सा न सांप्रतम् ॥ ५
अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरेऽपरः ।
अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ६
भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
कालं समनुवर्तन्ते यथा भावा युगे युगे ।
बलवर्ष्मप्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ॥ ७
तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्बह ।

युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ८
भीम उवाच ।

युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारं च युगे युगे ।
धर्मकामार्थभावांश्च वर्ष्म वीर्यं भवाभवौ ॥ ९

हनूमानुवाच ।

कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ १०
न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ ११
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयाः ॥ १२

3, D₃ reads 3. 147. 39-41.

4 K₄ G₁ M₂ om. 4^{ab}. — ^b) T G₂. 3 ततो (for च ते). — ^c) Ś₁ K₁ तु (for स).

5 Before 5, M₁ ins. हनू. — ^a) T₁ G₁ तदशक्यं; G₂. 4 तच्च शक्यं (for न तच्छक्यं). — ^b) Ś₁ K₁. 2 रूपं चाप्रतिमं भुवि; K₄ न चैवान्येन केनचित्; G₁ रूपमन्येन वा पुनः. — D₂ om. (hapl.) from काला (in 5^c) up to प्रध्वंसनः (in 6^c). — ^d) B Dn D₄. 6 T₁ G₂ न सा वर्तति सांप्रतं. — After 5, S ins.:

740* ततोऽद्य दुष्करं द्रष्टुं मम रूपं नरोत्तम ।

[G₁ M तेन तद् (for ततोऽद्य). G₁ भीम (for द्रष्टुं).]

6 D₂ om. up to प्रध्वंसनः (cf. v.l. 5). — ^a) T G₂-4 न तादृग् (for नाद्य तद्). Ś₁ K₁. 2 च (for मे).

7 ^b) B₂ Dc Dn₂ देव- (for देवाः). K₄ दिव्या ब्रह्मर्ष्यस्तथा; D₄ S सिद्धा (T₁ M₁ सिद्ध-) देवर्षयस्तथा (T₁ दा). — ^c) Ś₁ K₁-3 Dc D₁-3. 5 T₁ सर्वेषु (for समजुं). — ^d) Ś₁ K₁-3 B₁ D₅ यथा भावि; D₁. 2 T₂ (after corr.) G₁. 3 तथा भावा; T₂ (before corr.) G₂ भावाभावा. — After 7^{cd}, S (except M₁) ins.:

741* कालं कालं समासाद्य नराणां नरपुंगव ।

— M₁ om. (hapl.) 7^e-9^b. — ^c) Ś₁ K₂ B₁ बलं वर्ष्म; Dc वर्ष्मवीर्यं; T₁. 2 (before corr.) बलवत्सु; G₂ बद्धवत्सु (for बलवर्ष्म). K₁ प्रभावश्च; K₂ प्रभावाश्च; G₁ प्रभावान्हि (for प्रभावा हि). K₄ बलं पुरुषभावश्च. — ^f) Ś₁ K₁-3 D₁-3. 5 हीयन्ते च; G₁ प्रभवन्ति (for प्रहीयन्ति).

8 M₁ om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) Ś₁ K₁. 2 तु महद्; K₃ तव मे; B₃. 4 Dn बत तद्; D₁. 2 मम तद् (for तव तद्). — ^b) B₃ ऋव (for द्रह). K₄ द्रष्टुं शक्नोमि भारत. — ^c)

D₁-3 G₁. 2 M^o चर्तेह (for वर्तामि).

9 M₁ om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). — ^a) D₁. 3 T₁ G₁. 2. 4 M₂ ममा (for समा). — ^b) Ś₁ K₁. 2 त्वाचारं; K₄ D₁-3. 5 S (except G₄; M₁ om.) आचारान् (for आचारं). — ^c) D₅ T₁ G₂. 4 धर्मार्थकाम-; T₂ G₃ धर्मार्थभाव- (for धर्मकामार्थ-). Ś₁ K₁. 2 भावानां; T₂ G₃ कामांश्च (for भावांश्च). — ^d) Ś₁ K₁. 2 कर्मवीर्यं (K₁ र्यं) भवाभवं; K₃ धर्मं वीर्यभवाभवौ; K₄ तथा वीर्यभं; B₁-3 D₄. 6 T G₃. 4 M₂ वर्ष्मवीर्यं (B₁ वर्ष्मवीर्यं; B₂m कर्मवीर्यं; B₃ D₄. 6 T₁ M₂ वर्ष्मवीर्यं) भं; B₄ Dn D₃ कर्मवीर्यं (D₃ र्यं) भं; Dc धर्मं वीर्यं भं; D₁. 2 कर्म वीर्यं भवाभवान्.

10 A few MSS. हनुमान्. — ^a) K₄ G₁ M युगश्रेष्ठं; G₄ युगं तत्र (for युगं तात). — ^d) Ś₁ K₁-3 D₁-3. 5 नरोत्तम (for युगो).

11 ^b) Ś₁ K₁. 2 Dc D₁. 5 न च क्षीयन्ति; K₃ B Dn D₂-4. 6 क्षीयन्ते न च (by transp.); T G₂. 3 न क्षीयन्ति च. K₄ न च प्रक्षीयन्ति प्रजाः (sic). — ^c) B₁ युगे काले (for युगं नाम). — ^d) B₁ कालेन गुणितां गताः; T₂ G₂. 3 कालो तु मह (G₂ गुण) तां गतः.

12 ^{ab}) Ś₁ K B₁-3 Dc₂ D₁-3 M₁ गंधर्वा (for गन्धर्व-). T₁ किन्नराः (for पन्नगाः). — ^c) K₄ काले (for तात). — ^d) T₁ नादानं; G₂. 4 न दान- (for तदान). Ś₁ K₁ B₁-3 Dn D₃m. 4. 6 क्रयविक्रयः; K₃ B₄ D₅ M₁ विक्रयौ; Dc क्रमविक्रमौ. K₄ D₁. 3 दानाध्ययनविभ्रमाः.

13 B₄ transp. 13^a and 14^c. — ^a) Ś₁ K₁-3 D₅ यजुःकरवेद- (K₂ दाः; D₅ दाः); K₄ Dc D₁-3 ऋग्यजुर्वे (K₄ र्भेदाः; B Dn D₄. 6 G₁ ऋग्यजुर्वर्णाः (for यजुःकरवर्णाः). — ^b) Ś₁ K₁. 2 transp. न and च. K₄ G₂ मानसी (for

न सामयजुःकुर्वणाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
 अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ १३
 न तस्मिन् युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
 नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि पैशुनम् ॥ १४
 न विग्रहः कुतस्तन्द्री न द्वेषो नापि वैकृतम् ।
 न भयं न च संतापो न चेर्ष्या न च मत्सरः ॥ १५
 ततः परमकं ब्रह्म या गतिर्योगिनां परा ।
 आत्मा च सर्वभूतानां शुद्धो नारायणस्तदा ॥ १६
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।
 कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १७
 समाश्रमं समाचारं समज्ञानमतीव लम् ।

तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मान्वाप्नुवन् ॥ १८
 एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
 पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥ १९
 चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।
 अकामफलसंयोगात्प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥ २०
 आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
 कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥ २१
 एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ।
 त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ॥ २२
 पादेन हसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ।
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ॥ २३

C. 3. 11248
 B. 3. 149. 24
 K. 3. 151. 26

मानवी). D₃ क्रिया चासीत्प्रबाधिनी. — °) T₁ G_{1. 2} M₂
 अभिधाय; T₂ G_{3. 4} 'धान- (for 'ध्याय). K₄ यच्च; M₁
 नात्र; M₂ यत्र (for तत्र). — °) Ś₁ K_{1. 4} D_{1. 2. 4} धर्मः;
 K₂ धर्मे (for धर्मः). T₁ सत्त्वं च; T₂ G₂₋₄ स्वाध्याय (for
 संन्यास).

14 °) Ś₁ K_{1. 2} नैतस्मिन्; D₃ तस्मिन् (for न तस्मिन्).
 D_{1. 2} युगसंसर्गो; T₂ G_{2. 3} वागसंसर्गो (T₁ 'र्गे). K₄ न च
 तस्मिन् युगसंसर्गो. — °) D_{1. 2} वैकृतं; G₄ नाधयो (for व्याधयो).
 — B₄ transp. 13° and 14°. — °) Ś₁ नाभिसरणं; K₁₋₃
 D₁₋₃ नाभिच (D₃ 'व)रणं (for नापि रुदितं). — °) T₂
 G₂₋₄ न च (for नापि). B Dc Dn D_{4. 6} वैकृतं (for
 पैशुनम्); cf. 15°.

15 Dn₃ om. (hapl.) 15°b. — °) Ś₁ K₂ Dc विग्रह-
 कृता (Dc 'तस्); K₁ हि ग्रह कुता (sic); T₁ G₄ विग्रहः
 कुधस; T₂ G₃ विग्रहः कृतस् (for विग्रहः कुतस्). K₄ न
 विग्रमः कुतः स्तम्भो. — °) K₄ नास्ति; B₂ Dn (Dn₃ om.)
 D_{4. 6} न च (for नापि). Ś₁ K₁₋₃ Dc D₅ मत्सरः; B Dn
 (Dn₃ om.) D_{4. 6} पैशुनं; D₁₋₃ [अ]शोभनं (for वैकृतम्);
 cf. 14°. — °) Dn₃ नासूयं; T₁ G₁ न भियो (for न भयं).
 B Dn D_{4. 6} T₂ G₃ नापि (for न च). — °) K₄ नापि (for
 the second न च). Ś₁ K₁₋₃ D₅ वै कलिः; Dc विग्रमः
 (for मत्सरः).

16 D₅ om. 16°-18°. — °) Ś₁ K₂ B_{1. 3. 4} Dc Dn₂
 D_{4. 6} M₁ तपः (for ततः). K₄ ब्रह्मन् (for ब्रह्म). — °) K₄
 B D (except D₁₋₃) सा (for या). B₄ T₁ पुरा (for
 परा). — °) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ प्रभुः; B₁ तथा (for तदा).

17 D₅ om. 17 (cf. v.l. 16). — °) Dc₃ शुभं (for
 कृतं). — °) T₂ G₂₋₄ संभवन्ति (for समभवन्). — °)

D₁₋₃ T G_{1. 3. 4} 'धर्म' (for 'कर्म').

18 D₅ om. 18°b (cf. v.l. 16). — °) Ś₁ समाश्रयाः;
 K_{1. 2} M₁ 'श्रमाः; K₄ स्वमाश्रमः; B₁₋₃ Dn D_{1. 2. 4. 6} 'श्रयं
 (for 'श्रमं). Ś₁ K_{1. 2} समाचाराः. — °) Ś₁ K_{1. 2} सर्व-;
 K₄ स्वं च (for सम-). K_{3. 4m} B D (D₅ om.) T₂ (after
 corr.) G_{1. 3} 'ज्ञानं (for 'ज्ञान-). Ś₁ K_{1. 2} M₁ 'मतीबलाः;
 K_{3. 4m} D₃ महीतलं; K₄ 'विधेर्बलं; B Dc Dn D_{1. 2. 4. 6}
 T₂ (after corr.) G₃ च (B₁ अ; Dc D_{1. 2} हि) केवलं; T₁
 G₁ 'मतिर्बलं; G₂ 'मति बलं (for 'मतीबलम्). — °) T G
 सर्वं (for समं). — °) Ś₁ K_{1. 2} D₅ T₂ G₁₋₃ वर्णः; T₁
 सर्व- (for वर्णा). Ś₁ K₂ 'धर्माः; K₁ 'धर्मः; D₅ G₂ 'धर्मम्
 (for धर्मान्). Ś₁ K_{1. 2} समामुवन्; Dn₂ D_{1. 2} अवामुयुः;
 T₂ G₃ अवामुयात्.

19 °) Ś₁ K_{1. 2} D₅ एकवर्णः; B D₆ 'देव-; Dn D₄
 एकं (Dn₁ D₄ 'क) देवं (for एकवेद-). B Dn D₆ T₂ G₃
 'सदा' (for 'समा').

20 °) K₂ Dn₂ D₄ चातुराश्रमः; K₄ T G₂₋₄ M₂ चतु-
 राश्रमः. — °) T₁ 'संयोगाः; T₂ (before corr.) G₄ 'संयोगां.

21 °) K_{1. 3} D_{1. 4} T₁ G₄ M₂ 'वर्णस्य; T₂ (before
 corr.) 'वर्ण्यं च. T₂ (before corr.) शाश्वतं.

22 °) K_{1. 2} D_{1. 2} सत्त्वं; K₃ M सर्वं; B₁ D₃ (m as
 in text) T_{1. 2} (before corr.) G_{1. 2. 4} सत्त्वं (for सत्रं).

23 °) T G_{3. 4} हीयते; G₂ प्रस्यं (for हसं). Dn₂
 पादेन ऊनो धर्मश्च. — °) T G₂₋₄ वै हरिः (for चाच्युतः).

24 D₂ T₁ G₄ om. (hapl.) 24°-25°. — °) Ś₁
 धर्माः (for यज्ञाः). D₃ स्वधर्मस्थाः क्रियावंतो (= 25°).
 — °) K₃ धर्मश्च; D₄ M₁ धर्म्यां (for धर्मां). D₃ ततो
 यज्ञः प्रवर्तते (text reading was written and erased).

C. 3. 11248
B. 3. 149. 25
K. 3. 151. 26

ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ।
 त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोदयाः ॥ २४
 प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥ २५
 द्वापरेऽपि युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते ।
 विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ २६
 ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ।
 द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथापरे ॥ २७
 एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ।
 तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ २८
 एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ।

सत्यस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ २९
 सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
 कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा दैवतकारिताः ॥ ३०
 यैरर्घ्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
 कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञास्तन्वन्ति चापरे ॥ ३१
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ३२
 तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ।
 वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥ ३३
 ईतयो व्याधयस्तन्द्नी दोषाः क्रोधादयस्तथा ।
 उपद्रवाश्च वर्तन्ते आधयो व्याधयस्तथा ॥ ३४

— After 24^{ab}, Ś1 K1. 2 read 28^{cd} for the first time, repeating it, in its proper place. — B2 D4. 6 om. 24^c-25^b; D3 om. 24^{cd}. — c) T2 G1-3 'संयुक्ताः; M1 'संकल्पात्. — d) Dn T2 G3 'पगाः (for 'दयाः).

25 B2 D2. 4. 6 T1 G4 om. 25^{ab} (cf. v.l. 24). — a) Ś1 K1. 2 प्रचलन्ते; K4 T2 G2. 3 M प्रचरन्ति. Ś1 K1-3 Dc D1. 3. 8 न ते; K4 T2 G3 ततो; G2 तपो- (for न वै). K3 B1 धर्मास; T2 G3 धर्मान्; G2 धर्म (for धर्मात्). — b) D1. 3 'धर्म' (for 'दान'). — After 25^{ab}, B1. 3. 4 Dc repeat 24^{ab}! — c) D5 M2 स्वकर्मस्थाः. K4 प्रजाः सर्वा (for क्रिया). — d) K4 राजन्; B Dn D4. 6 T G2-4 नरास् (for जनास्).

26 a) K2. 3 Dc Dn D4-6 T2 G3 च; B4 हि; D1. 2 तु (for स्फि). — b) K3 D4 द्विभागो न; B4 द्विपादोनः; S (except G1) द्विभागोन. — c) Ś1 K1-3 Dc Dn3 D1-3. 6 च (for वै). S (except G3; T2 before corr.) विष्णुः पीतत्वमायाति.

27 Ś1 K1. 2 om. 27^{ab}. — b) D5 [अ]परे द्विजाः; T1 परे तदा; T2 G3 परे तथा; G1. 2. 4 [अ]परे तथा; M2 [अ]परे जनाः (and तथा also) (for तथापरे). K4 B2 Dn3 D1. 2 om. 27^{cd}. — d) D3 [अ]वेदा (for [अ]नृच). T G सत्यं चैवानृतं तथा (T1 तदा).

28 b) K1. 3 वर्तते; G4 नियता; M1 क्रियते; M2 धीय (for नीय). — Ś1 K1. 2 repeat 28^{cd} here, reading it for the first time after 24^{ab}. — c) Ś1 K1. 2 (all first time) तपोधर्मः; G2 'प्रयुक्ता.

29 = (var.) 5. 43. 25^{abcd}. — a) B1 'देवस्य (for 'वेदस्य). K4 [अ]ज्ञाने (for [अ]ज्ञानाद्). Ś1 K1. 3 Dc

M2 एकस्य वेदस्याज्ञानाद्. — b) S (except T1 M2) स्मृताः (for कृताः). — c) Ś1 K2-4 B D (except D1. 3) T2 G3 M2 सत्वस्य (for सत्यस्य). K4 चैव; T1 चैक; M1 चापि (for चेह). D3 (sup. lin. as in text) M2 विज्ञानात्; M1 [अ]विज्ञानात् (for विभ्रंशात्). — d) K4 B1. 3 Dc M2 सत्वे (for सत्ये).

30 a) = 5. 43. 26^c. K3 B1. 4 Dc M2 सत्वात्; T1 सत्यं (for सत्यात्). T G3. 4 प्रमुच्यं (for प्रच्यव). — d) Dc2 T G तथा (for तदा). Ś1 K1. 2. 4 दैवेन; K3 ते देव; B D वै देव- (B3 Dn D2. 4 देव-) (for दैवत).

31 a) K4 S (except T1 G1) तैर् (for यैर्). — c) K4 G1. 2 M यज्ञ (for स्वर्ग).

32 b) K3 D3 नश्यन्ति (for क्षीयन्ति). K1 D4. 6 G4 धर्मतः (for [अ]धर्मतः).

33 c) Ś1 K1 Dc प्रणश्यन्ति (for प्रशा). — d) K3 D2. 3 G1 M2 धर्मा यज्ञ; G4 यज्ञधर्म- (by transp.). T1 M1 तदा (for तथा).

34 K1. 2 om. (hapl.) 34^{ab}; D2 om. (hapl.) 34.

— a) T2 (after corr.) क्षुद्रयं (for व्याधयस्). K3 स्नेहा; Dc Dn3 M2 तन्द्नीर्; T G2-4 चैव (for तन्द्नी). — b) T1 क्रोधा दोषा (by transp.); G1 दोषाः क्रौर्या. K3 दोषो क्रोधो दमास्तथा. — T1 om. (hapl.) 34^{cd}. — c) D3 उपप्लवा. B2 Dn प्र- (for च). K3. 4 D1. 5 G1. 2. 4 M वर्धते (for वर्तन्ते). — d) T2 (after corr.) G4 ईतयः (for आधयः). B Dc Dn D1. sm. 4-6 T2 G3 क्षुद्रयं (for व्याधयस्). M1 धर्मश्च क्षीयते क्रमात्.

35 Ś1 K1. 2. 4 B2-4 D3 G1 om. (hapl.) 35^{cd}. — c) K3 Dc D5 M धर्मोऽवावर्तमानेषु.

युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।
 धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥ ३५
 लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः ।
 युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥ ३६
 एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ।

युगानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ॥ ३७
 यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
 अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ॥ ३८
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 युगसंख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

भीम उवाच ।

पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन ।
 यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा पुवंगमः ।
 तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ २

भ्रातुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ।
 देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तैः ॥ ३
 तद्रूपं कदलीषण्डं छादयन्नमितद्युतिः ।
 गिरेश्चोच्छ्रयमागम्य तस्थौ तत्र स वानरः ॥ ४
 समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ।
 ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटीकृतलोचनः ।

C. 3. 11269
B. 3. 150. 5
K. 3. 152. 6

36 ^{b)} T₁ भावा लोके प्रवर्तिताः. — ^{c)} D₁ T₁ G₁. ३
 'क्षये (for 'क्षय-). K₁ D₁. २ कृतो धर्मः; K₄ G₂ कृतान्ध-
 र्मान् (for कृता धर्माः). — ^{d)} Ś₁ K₁. २ D₁-३. ५. ६ प्रधानानि; T₂ G₂ प्रयाणानि (for प्रार्थं). Ś₁ K₁ प्र-; K₃ (both)
 वि- and प्र-; K₄ B₂. ३ D₁. २ T₁ G₁. २. ४ M₂ च (for वि-).
 M₁ प्रार्थनापूर्विकाः स्मृताः.

37 D₁ om. 37; T₁ om. 37^{ab}. — ^{b)} Ś₁ K₁-३ Dc
 D₃. ५ G₁ नचिराद् (for अचिराद्). Ś₁ K₁-३ Dc D₅ प्रतिप-
 त्यते; K₄ संप्रवर्तते; D₂. ३ यत्प्रवर्त्यते. — ^{c)} K₄ (hyper-
 metric) एतच्च (m ह्येतत्); T G चैव (G₁ चेमं) (for
 त्वेतत्).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. २ T₂ G₂-४ M₁
 आरण्य. — Sub-parvan: K₄ B₁. ३. ४ Dn D₄. ६ (all
 om. sub-parvan name) mention only कदलीखंड (K₄
 'खंडप्रवेश); B₂, likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed
 by कदलीखंड); Dc, only पुष्पाभिहरण and कदलीखंड; D₁,
 only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश); and
 G₁, only सौगंधिकाहरण. — Adhy. name: K₃ हनुमन्नीम-
 सेनसमागमे युगसंख्या; Dc D₁-३ हनुमन्नीमसमागमः; Dn
 D₄. ६ हनूमदर्शनं; D₅ युगसंख्यानं; G₁ हनुमन्नीमसंवादे युग-
 संख्याकथनं; M₁ युगधर्मकथनं. — Adhy. no. (figures,

words or both): Dn₁. n₂ 148 (as in text); Dn₃
 149; D₁ 156; T₁ 150; T₂ G M 151 (M₂ 153).
 — Sloka no.: Dn D₁ 40.

149

3 ^{b)} M सुमहत् (M₂ 'हा) कपिः. — After 3^{ab}, S
 ins. (a variant of 2^{cd}):

742* तद्रूपं यत्पुरा तस्य बभूवोदधिलङ्घने ।

— ^{c)} Ś₁ च वीरस्य (for ततोऽतीव). K₁. २ स देहस्तस्य
 वीरस्य; K₄ स्वं देहं वर्धयामास. — ^{d)} K₃ D₁-३ [अ]वर्धता-
 यामं; K₄ हनुमान्पवनात्मजः; M वृद्ध आयामं.

4 ^{a)} Ś₁ K₁. २ D₁-३ तद्दीर्घं; K₄ B₁-३ Dn D₄. ६ M
 सद्रुमं; B₄ Dc सद्रूपं (for तद्रूपं). Many N MSS. 'खंडं
 (for 'षण्डं). — ^{c)} Ś₁ K₁. २ चिरं चोच्छ्रायम्; B₁ (m as
 in text) शिखरोच्छ्रयम्; Dn₂. n₃ D₁. ३ गिरिश्रोः; T₂ G₂-४
 गिरिश्रोच्छ्रायम्. M₁ om. च. K₃. ४ B D आक्रम्य; G₁
 आसाद्य; M₁ आवृत्य (for आगम्य). — ^{d)} B₂ Dn D₄. ६
 च (for स). K₄ तस्थौ गिरिरिवापरः.

5 ^{b)} D₁-३. ५ भास्करः (for पर्वतः). K₄ तत्रासौ वा-
 नरोत्तमः. — ^{d)} B₂-४ D (except D₁-३. ५) 'कुटिलाननः.

6 ^{c)} K₂. ४ D₁-३ विसिंसये; K₃ 'सिंसयेत; B Dn₁ S

C. 3. 11270
B. 3. 150. 6
K. 3. 152. 6

दीर्घलाङ्गुलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ॥ ५
तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवनन्दनः ।
विसिस्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनः पुनः ॥ ६
तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम् ।
प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् ॥ ७
आवभाषे च हनुमान्भीमसेनं स्मयन्निव ।
एतावदिह शक्तस्त्वं रूपं द्रष्टुं ममानघ ॥ ८
वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसेप्सितम् ।
भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ॥ ९
तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यमन्दरसंनिभम् ।
दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म संध्रान्तः पवनात्मजः ॥ १०
प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
कृताञ्जलिरदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ ११
दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।
संहरस्व महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२

न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १३
विस्मयश्चैव मे वीर सुमहान्मनसोऽद्य वै ।
यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १४
त्वमेव शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहवाहनाम् ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमोजसा ॥ १५
न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते ।
तव नैकस्य पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १६
एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान्प्लवगर्षभः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १७
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ १८
मया तु तस्मिन्निहते रावणे लोककण्टके ।
कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥ १९
तेन वीरेण हत्वा तु सगणं राक्षसाधिपम् ।

(except G₁) *सिस्मिये. K₃ Dc D₅ पार्थो (for भीमो).
— ^a) D₁₋₃ जहृषे; T G₂₋₄ जहर्ष.

8 ^c) T₂ G₂. 3 एव (for इह). — ^a) B₄ Dn D₂. 6
T₂ G₃ द्रष्टुं रूपं (by transp.).

9 ^a) Ś₁ वर्धतश्च; K D₂. 3 वर्धते; B₂ G₄ M वर्धेयं; Dc
वर्धेयं; T₁ यदेवं; G₂ यदैवं. T₁ G₄ [अ]भूतोयं (for [अ]तो
भूयो). — ^b) D₁ यावान्मे; T₁ यन्मे तन्. K₁ T₂ G₂. 3
मनसीप्सितं; B₂. 3 D (except D₁₋₃) T₁ मनसि स्थितं.
K₄ यावदिच्छा भवेन्मम.

10 Before 10, K₃. 4 B Dc Dn D₃ (marg.). 4. 6
T₂ G₃ ins. वैशंपायन उ° (T₂ G₃ om. उ°). — ^b) B
(B₁ marg.) Dn D₄. 6 °पर्वत°. — ^c) Some MSS.
हनूमतो. K₄ D₅ T G₂₋₄ रूपं (for वर्ष्म).

11 ^a) Some MSS. हनूमन्तम्. Ś₁ K₁. 2 अवस्थितः;
K₄ M₂ उपस्थितः (for अवस्थितम्).

13 ^a) Dc नाहं (for न हि). K₄ G₁ शक्नोमि (for
शक्नोमि). B₁ S ते (for त्वां). D₁₋₃ द्रष्टुं त्वां न हि शक्नोमि.

14 ^a) Ś₁ T₁ G₄ महा-; T₂ G₃ महान्; G₁ [ए]व मे
(for [ए]व मे). — ^a) Dn₂ T₂ G₂₋₄ °यात् (for °गात्).

15 ^b) Ś₁ K₁. 2 transp. स- and सह-. Dn D₅ सु-
(for स-). K₄ T G₁. 3. 4 °रावणां (for °वाहनाम्). — ^a)
B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 अंजसा (for ओजसा).

16 ^c) Ś₁ K D₁₋₃. 5 अपर्याप्तस्तवैकस्य; T₁ G₂ न चै
वैकस्य प°; T₂ G₁. 3. 4 न चैव तव प°; M तवैकस्य पर्याप्तो.

— ^a) Ś₁ राक्षसः (for रावणः). M न चासौ राक्षसाधमः.

17 Before 17, K₁. 2 B D (except D₂. 3. 5) ins.
वैशं उ°. — ^a) K₃. 4 D₃. 5 स (for तु). — ^b) Some
MSS. हनुमान्. B₁m. 4 Dn D₄. 6 प्लवगोत्तमः; T G₂. 3
भरतर्षभ; G₁ प्लवगेश्वरः; G₄ मनुजर्षभ.

18 Before 18, N (except K₄; D₃ marg. sec. m.)
ins. हनू (or °नु)मानुवाच. — ^a) K₄ यथासौ; M₂ न चासौ
(for ममासौ). Ś₁ K D₅ °धिपः (for °धमः). G₁ रावणः
सगणो युधि (= 16^a).

19 ^a) B D (except D₁₋₃. 5) G₁ M निहते तस्मिन्
(by transp.). — ^b) D₂ सबले (for रावणे). B₂ °लोक
वारणे; T G₂₋₄ °रावणे. — ^c) K₃. 4 D₁. 2 न स्याद् (for
नश्येद्). — ^a) K₄ D₁. 2 समी° (for उपे°). Ś₁ तदेनं
निरीक्षितं (sic); K₁ D₃ [इ]त्यत एव समीक्षितं; K₃ D₅
[अ]त एतत्समी°; T G₂₋₄ तत एवमुपे°; G₁ M₂ [इ]त्यत एतदुपे°;
M₁ [इ]त्येवमेतदुपे°.

20 ^a) B Dn D₄. 6 T G₂₋₄ तं हत्वा; M₁ गत्वा तु (for
हत्वा तु). Ś₁ K Dc D₁₋₃. 6 तेन हत्वा तु (D₁. 2 सु; D₃ स)
वीरेण (Dc रामेण). — ^b) B₁m. 2. 4 Dn D₁. 4. 6 T G
°धमं (for °धिपम्). — ^c) K₃ Dc₂ D₄ T₁ G₂ स्वपुरीं; G₁

आनीता स्वपुरं सीता लोके कीर्तिश्च स्थापिता ॥ २०
 तद्गच्छ विपुलप्रज्ञ भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
 अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥ २१
 एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते ।
 द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ २२
 न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयम् ।
 दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ २३
 बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।
 दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ २४
 मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्ममनुपालय ।
 स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्वागमयस्व च ॥ २५
 न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
 धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥ २६

अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ।
 विज्ञातव्यो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः ॥ २७
 आचारसंभवो धर्मो धर्माद्वेदाः समुत्थिताः ।
 वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २८
 वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः ।
 बृहस्पत्युशनोक्तैश्च नयैर्धार्यन्ति मानवाः ॥ २९
 पण्याकरवणिज्याभिः कृष्याथो योनिपोषणैः ।
 वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ॥ ३०
 त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विज्ञानताम् ।
 ताभिः सम्यक्प्रयुक्ताभिलोकयात्रा विधीयते ॥ ३१
 सा चेद्धर्मक्रिया न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ।
 दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥ ३२
 वार्ताधर्मे ह्यवर्तन्त्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।

C. 3. 11297
B. 3. 150. 33
K. 3. 152. 34

स्वां पुरीं; M₂ स्वपुरे (for स्वपुरं). — ^d) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 लोके च (Dc लोकेषु) स्थापितं यज्ञः; B Dn D₄. 6 T G₂₋₄ कीर्तिश्च (Dn D₆ श्चा-) स्थापिता नृपु.

23 ^b) Ś₁ K₁. 4 T₁ G₁. 2 M कुसुमा (Ś₁ K₄ M₂ 'मो)-पचयः; G₄ कुसुमानयनं. — ^c) Ś₁ वि; G₂ M₂ [इ]ह (for हि). G₁ विज्ञानता (विशेषतः also).

24 ^b) Ś₁ K Dc D₂. 3. 5 पुरुषर्षभ. — ^c) G₂. 4 देवता हि (for देव°).

25 ^b) B Dn D₄. 6 परि (for अनु). D₁₋₃ -पालयन्. — ^c) T G स्वधर्मस्थापनं धर्म्यं. — ^d) K₁. 2 D₁. 3 गणयस्व; K₃. 4 B₄ Dn D₂. 4-6 गमयस्व; T₁ [आ]गमनेस्य (for [आ]-गमयस्व). Ś₁ बुध्या विगणय स्वयम्.

26 ^a) Ś₁ K B₂. 4 D₁₋₃. 5 शास्त्रम्; M धर्मान् (for धर्मम्). Ś₁ D₁ अव° (for अवि°). — ^b) Ś₁ वृद्धानविगणय वा. — ^c) N धर्मार्थौ (for धर्मो वै). Ś₁ K₂ विचितुं (for वेदितुं). N शक्यौ; G₁ शक्यं.

27 ^a) Ś₁ K₁₋₃ यत्र; S (except T₂ G₃) ह्यत्र (for यत्र) — ^c) B₁₋₃ Dn D₄. 6 T₁ स विज्ञेयो; D₁. 2 विख्यातव्यो; T₂ G₃ विज्ञातव्ये. Dc हि भागेन (for वि°). — ^d) T₂ G₂₋₄ तत्र (for यत्र). B₄ बुद्धयः (for [अ]बुद्धयः).

28 ^a) Dc 'प्रभवो. — ^b) B₁. 3 Dn D₄. 6 धर्मं वेदाः प्रतिष्ठिताः. — D₄. 6 om. (hapl.) 28^{cd}. — ^c) S (except T₁) वेदाद् (for वेदैर्). — ^d) B₃ M₂ यज्ञे; T₂ G यज्ञाद् (for यज्ञैर्). Ś₁ K₂ B₂₋₄ D₁. 2 वेदाः (for देवाः).

29 ^a) Ś₁ K D₃. 5 विधानज्ञैर्. — ^b) Ś₁ सृष्यन्ति;

K₁. 2 तुष्यन्ति; K₃ तृष्यन्ति; K₄ D₁₋₃ ऋष्यं (D₃ इष्यं- [sup. lin. इष्यं])ति (for धार्यन्ति). — ^c) K₁ 'नौर्युक्तैः (sic); K₃. 4 Dc Dn₁ D₁₋₄ 'नःप्रोक्तैः; B₂ 'नज्ञैश्च (for 'नोक्तैश्च). — D₄ om. (hapl.) from मानवाः (in 29^d) up to धार्यते (in 30^c). — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ऋष्यन्ति (K₃ तृष्यन्ति) (for धार्यन्ति).

30 D₄ om. up to धार्यते (cf. v.l. 29). — ^a) S बल्याकरं. — ^b) D₅ कृष्यर्थो; T G₂. 4 M कृष्याथैर् (for कृष्याथो). K₃. 4 B Dc Dn D₃. 6 T₂ (after corr.) G₃ कृष्या (G₃ 'वि)गोजा (K₄ 'द्यैर्गो)विपो°; D₂ कृष्या योषाविपो°; G₁ कृष्या चाधानिपो°; text as in Ś₁ K₁. 2 D₁. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 3 (m as in text). 5 विद्यया (for वार्ता°). K₄ धर्मैः; D₃ लोको; T₁ धर्म (for सर्वं). — ^d) Ś₁ K₁. 2 धर्मैरेभिर; D₃ धर्मोपेतैर्; T₁ सर्वं धर्मैर् (for धर्मैरेतैर्).

31 ^a) Ś₁ K D₁₋₃. 5 M त्रयीति (K₃ त्रयी तु) निश्चिता वृद्धैः (Ś₁ बुद्धैः; M वार्ता); T G दण्डनीतिस्त्रयीवार्ता (G₃ 'ताः). — ^b) Ś₁ K D₁₋₃. 5 विधानतः; T₁ मनोर्मताः; T₂ G₂₋₄ जगुर्मताः (for विज्ञा°). — ^c) T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 M₁ प्रवृत्ताभिर (for प्रयु°). — ^d) T₂ G₃ प्रवर्तते (for विधी°).

32 ^a) Ś₁ K₁. 2 सर्वं; K₃ D₅ सा वै; K₄ D₃ सतां; D₁. 3 सा च (for सा चेद्). D₁ कर्म; D₃ धर्मः (for धर्म-). B Dc Dn D₄. 6 कृता (B₂ कृते) (for -क्रिया). — ^b) T₁ त्रयीधर्मं न ते; M₂ 'धर्माद्वेदे. — ^c) G₁ M विना (for ऋते). — ^d) Ś₁ D₁ ऋतं (for इदं).

C. 3. 11298
B. 3. 150. 33
K. 3. 152. 34

सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्होतैर्धर्मैः स्यन्ति वै प्रजाः ॥ ३३
द्विजानाममृतं धर्मो ह्येकश्चैकवर्णिकः ।

यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥ ३४

याजनाध्यापने चोभे ब्राह्मणानां प्रतिग्रहः ।

पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥ ३५

शुश्रूषा तु द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।

भैक्षहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनाम् ॥ ३६

क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्माभिरक्षणम् ।

स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ३७

बुद्धैः संमन्त्र्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ।

सुस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥ ३८
निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।

तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ३९

तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ।

नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा ॥ ४०

राज्ञामुपायाश्चत्वारो बुद्धिमन्त्रः पराक्रमः ।

निग्रहानुग्रहौ चैव दाक्ष्यं तत्कार्यसाधनम् ॥ ४१

साम्रा दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।

साधनीयानि कार्याणि समासव्यासयोगतः ॥ ४२

मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।

33 ^a) K₁ हि वर्तलो; K₃. 4 Dc D₁₋₃ G₁ M ह्यति-
(K₄ G₁ M₂ ह्यधि; D₃ स्वति) ह्यलो; Dn D₄. 6 T₂ (after
corr.) G₃. 4 ह्यवर्तिन्यो. — ^Ś₁ K₁ om. (hapl.) 33^{cd}.
— ^c) K₄ D₁₋₃. 5 अ- (for सु-)! — ^d) K₂. 3 B Dn
D₄. 6 T₂ (after corr.) G₃ M धर्म; G₁ धर्मे (for धर्मैः).
K₄ D₁₋₃. 5 सीदन्ति (for स्यन्ति).

34 ^a) ^Ś₁ K₁. 2 परमो (for अमृतं). D₁ तच्च (for
धर्मो). K₄ द्विजानामथ ये धर्मा; B Dn D₄. 6 T₂ G₃ द्विजा-
तीनामृतं धर्मो. — ^b) ^Ś₁ K Dc D₂. 3. 5 धर्मश्च (K₃
धर्मान्); D₁ धर्मैश्च (for होकश्च). T G °लक्षणः (G₁
°वर्णकः).

35 ^a) B Dc Dn D₁. 4. 6 °ध्यापनं; D₂. 5 °ध्ययने; T₁
G₁. 4 °ध्यापना (for °ध्यापने). K₁. 2 चोभौ; B D (except
D₁₋₃. 5) विभे (for चोभे). — ^b) B D (except D₁₋₃. 5)
धर्मश्चैव (B₁. 3 Dc °कः); G₄ ब्राह्मणस्य (for ब्राह्मं). S
(except G₂ M₁) परि- (for प्रति). — ^c) K₃ B₁. 3 Dc
D₁₋₃ S च; K₄ तु (for वै).

36 ^a) K₂ G₄ [अ]ति; K₃ [अ]शु; Dn D₄. 6 T G₃ M₂
च (for तु). — ^c) A few MSS. भैक्ष्य-. T₁ चापि; T₂
G₂₋₄ चैव; G₁ धर्मो; M₁ एव; M₂ हीनो (for हीनास). — ^d)
T₁ G₁ M यथैव. ^Ś₁ K₂ Dn D₄. 6 गुरुवासिताः; K₁ °वा-
सितः; K₃ B Dc D₁₋₃. 5 °वासितः (B₂ °सेविताः).

37 ^a) ^Ś₁ K D (except D₁₋₃. 5) क्षत्रधर्मेण; B₂. 4
°धर्मोय; T₂ (before corr.) G₄ तत्र धर्मोत्र. M₁ तथैव
चात्र कौन्तेय. — ^b) ^Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. 5 कुरु (for तव). K₄
कर्माभि; B धर्मोभि- (B₂ °य); Dn D₄. 6 T₂ G₃. 4 धर्मोत्र;
T₁ धर्मोपि; G₃ धर्मो हि (for धर्माभि-). T₂ (before corr.)
कारणं (for रक्षणम्).

38 ^b) T₂ (before corr.) G₄ श्रियां (for श्रुतां). — ^c)

^Ś₁ K₁. 2 स्वस्थितः; K₃ सुस्तिग्धः; B D (except D₃. 5) G₁
आस्थितः. ^Ś₁ K₁. 2 चास्ति; B₂. 4 Dc शांतिः; G₂. 4 शाधि.
^Ś₁ K₁. 2 धर्मेण (for दण्डेन). K₄ सुस्थितस्यापि दण्डेन; T₁
सुस्थिरश्चाप्यदं.

39 K₄ om. 39^a-41^b; D₁₋₃. 5 om. 39. — ^a) ^Ś₁
K (K₄ om.) निग्रहानुहे; S °हप्रग्रहे. — ^b) S नेता (for
राजा). — ^c) K₃ B D (D₁₋₃. 5 om.) भवन्ति (for भवति).
— ^d) K₂. 3 B D (D₁₋₃. 5 om.) मर्यादाः °स्थिताः.

40 K₄ om. 40 (cf. v.l. 39). — ^a) T G₂₋₄ तस्माद्दे-
शेषु दुर्गेषु. — ^d) ^Ś₁ K₁. 2 वृद्धिक्षयौ; K₃ T₂ (before corr.)
G₄ M₁ वृद्धिः क्षयं; B₂ वृद्धि क्षयं; B₃ T₁ G₂ M₂ वृद्धिक्षयं.
^Ś₁ K₂ यथा (for तथा).

41 K₄ om. 41^{ab} (cf. v.l. 39). — ^a) K₃ B D M₂
राज्ञामुपायश्चाराश्च. — ^b) ^Ś₁ K₁ D₆ बुद्धिमन्तः; K₂ B Dc Dn
D₄₋₆ M₁ बुद्धिमन्त्रः; K₃ D₂. 3 T G M₂ बुद्धिमन्त्रः (T₁ °त्र).
^Ś₁ K₂ B₁. 2. 4 D (except D₁₋₃) M₁ पराक्रमाः; T₁ विनि-
ग्रहः; G₂ पराक्रमैः. — ^c) B₁ निग्रहेषु ग्रहे; B_{1m}. 2. 4 D
(except D₁₋₃. 5) T₂ G₃ निग्रहप्रग्रहौ (B₂ T₂ G₃ °हश्च);
T₁ G₂. 4 निग्रहः प्रग्रहश्च; M₂ निग्रहानुग्रहं. K₃ Dc D₁₋₃. 5
चोभौ; K₄ G₁ M चापि (for चैव). — ^d) K₂ B₁. 2. 4 Dn
D₄. 6 T G₂₋₄ वै; K₄ B₃ D₁. 2 G₁ M चेत् (for तत्). B
Dn D₄. 6 T₁ G₁ कार्यसाधकं; M °साधकः.

42 K₁ om. 42^a-43^b. — ^c) K₄ B D (except Dn₃
D₁₋₃. 5) कर्माणि (for कार्याणि).

43 K₁ om. 43^{ab} (cf. v.l. 42). — ^b) K₄ चारश्च;
B₄ Dn₃ D₄ चराश्च; G₁ चचार. T G₃. 4 पालिता हि (T₁
°तानि) नरर्षभ; G₂ पालिता भरतर्षभ. — ^c) ^Ś₁ K₁. 2 B₃. 4
D₄. 6 सुमन्त्रिते नये; B₁. 2 Dn D₅ °तेन या; T₁ °तेषु तैः; T₂
G M₁ °तनयैः; M₂ °सुनयैः. S (except T₁) सद्भिस् (for

सुमन्त्रितैर्नयैः सिद्धिस्तद्विदैः सह मन्त्रयेत् ॥ ४३
 स्त्रिया मूढेन लुब्धेन बालेन लघुना तथा ।
 न मन्त्रयेत् गुह्यानि येषु चोन्मादलक्षणम् ॥ ४४
 मन्त्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
 स्त्रिगैश्च नीतिविन्यासान्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥ ४५
 धार्मिकान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
 स्त्रीषु क्लीबान्नियुज्जीत क्रूरान्क्रूरेषु कर्मसु ॥ ४६
 स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ।
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलावलम् ॥ ४७
 बुद्ध्या सुप्रतिपन्नेषु कुर्यात्साधुपरिग्रहम् ।

निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ॥ ४८
 निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
 तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ४९
 एष ते विहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः ।
 तं स्वधर्मविभागेन विनयस्थोऽनुपालय ॥ ५०
 तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ।
 दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् ॥ ५१
 क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ।
 सम्यक्प्रणीय दण्डं हि कामद्वेषविवर्जिताः ।
 अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकताम् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

C. 3. 11317
B. 3. 150. 52
K. 3. 152. 64

सिद्धिः). — ^a) Ś1 तद्विद्भिः; K Dc D3 S तद्विद्भिः (K4 तद्वि-
 तैः); B Dn D4. 6 तां द्विजैः (for तद्विद्भिः).

44 T1 om. (hapl.) 44-45. — ^{ab}) D1. 2. 5 क्रिया-
 मूढेन; T2 G2-4 त्रासयुक्तेन (for स्त्रिया मूढेन). K4 मूर्खेण;
 G1 M1 लुब्धेन; M2 बुद्धेन (for मूढेन). B Dn D4. 6 बालेन
 लुब्धेन (by transp.); G1 M मूर्खेण बालेन. B2. 4 Dn
 D4. 6 [अ]पि वा (for तथा). — ^c) K4 B Dn D1-4. 6 G4
 M2 मन्त्रयीत. — ^d) D1. 3 वा (for च). Ś1 [अ]न्यदलक्षणं;
 K1. 2 [अ]मृदुं; K4 D1. 3 स्यादं; D2 M2 [अ]स्पदं; T2 G3
 [अ]स्पदं; G1. 2 [अ]स्मानुरक्षणं; G4 [अ]स्पष्टलक्षणं; M1
 [अ]स्मा दुरक्षणः (for [उ]न्मादं). K3 (corrupt) येषां चैव
 वेदलक्षणं. — After 44, K4 ins.:

743* सर्वं दोषकृतं येषां चैवं तत्र प्रतिष्ठितम् ।

45 T1 om. 45 (cf. v.l. 44). — ^a) T2 G2-4 मन्त्रयन्
 (for मन्त्रयेत्). — D2 om. 45^c-46^b; D5 om. 45^{cd}.
 — ^c) T2 G2-4 नीतिविन्यासैर्.

47 D2 om. 47. — ^b) Ś1 ऋवः; K3 D1 ऋवाः; T1
 G2 ऋवे; T2 (before corr.) G1. 4 ऋवौ.

48 ^a) Ś1 सं; K3 B1-3 Dn D4. 6 स् (for सु).
 — ^b) K4 कार्यः; D1 कार्यात्; G4 कार्यं (for कुर्यात्). Ś1
 K साधुषु संग्रहं; B1. 3 Dn D3. 6 साधुष्वनुग्रहं; B2 साधुषु
 विग्रहं; B4 D1. 2 साधुषु प्रग्रहं; Dc D4 साधुष्वनिग्रहं; T1
 साधुप्रतिग्रहं; G4 कुर्यात्परिग्रहं. — ^c) Ś1 K2 D5 चाप्रतिष्ठेषु;
 K4 चाप्यसाध्येषु; D2 चाप्यनिष्ठेषु; T1 चापसृष्टेषु.

49 K1. 2 om. 49. — ^{ab}) K3 निग्रहे संग्रहे; K4 B2. 3
 निग्रहानुग्रहौ (B2 ऋहैः; B3 ऋहे); B1 Dc D2 T1 G1. 2. 4 M1
 निग्रहप्रग्रहे; M2 निग्रहावग्रहे. T G2-4 transp. सम्यक् and
 राजा. M1 नेता (for राजा).

50 ^a) G2. 4 एवं (for एष). K B2 D G1. 4 M2 [S]भि-
 हितः (D5 विदितः) (for विहितः). — ^b) D1. 3 धर्मो घोरो
 (by transp.). Ś1 K2 दुरासदः; K1 D3 दुराचरः; Dc D1. 2
 T G2-4 दुरत्ययः. — After 50^{ab}, B4 ins.:

744* साम्रा मित्राणि दानेन ब्राह्मणं कृत्रिमानि च ।

भेदेनारीन्द्रमयेत्कुण्डेन साधयेत्प्रजाः ।

— ^c) K1 G2 M तं स्वधर्मः; D3 स्वधर्मस्थो.

51 ^a) K4 दमधर्मैस्तपेज्याभिः; T1 तवधर्मजवेयाभिः
 (sic); T2 G2. 3 दानधर्मवरेज्याभिः; G1 दानधर्मदमेः; G4
 M1 दानधर्मपरे (M1 ऋते); M2 दमधर्मतपे. — ^b) T1
 विप्रो याति. G1 M2 तु वै (for यथा). — After 51^{ab}, S
 reads 52^{ab} for the first time, repeating it in its proper
 place. — ^c) K4 दानतीर्थः; T1 दानादिभिः; G2. 4 नाना-
 दिग्भ्यः. — ^d) T G3. 4 याति (for यान्ति). K4 वैश्यापि;
 Dc वैचास्तु; T G2-4 वैश्योपि; M1 वैश्या हि. — After 51,
 S ins.:

745* द्विजशुश्रूषया शूद्रा लभन्ते गतिमुत्तमां ।

52 S reads 52^{ab} for the first time after 51^{ab},
 repeating it here. — ^a) K4m क्षत्रियापि; T G3. 4 M2
 (all MSS. first time) G1. 3 (both MSS. both times)
 क्षत्रिया हि (for क्षत्रं याति). T G1 (all both times)
 G3. 4 (both first time) यथा (for तथा). — ^b) D2 भूमि-
 (for भुवि). Ś1 K2 रक्षणं; K3 D1-3 वधनं; K3 ब्राह्मणं;
 D5 T G3. 4 (T G3. 4 first time) and G1. 3 M (all both
 times) वधनं (for निग्रहं). — ^c) B1-3 Dn D4. 6 T2
 G3 प्रणीतदंडा; D3 प्रणीय धर्मः; D5 प्रणीय दंडा. — ^d) K4
 B4 S (except G1) क्रोधः (for द्वेषः). K3 Dc D1-3. 6
 विवर्जितं. — ^e) Ś1 K D1-3. 5 ऋधाः क्रोधविगताः (Ś1

१५०

C. 3. 11318
B. 3. 151. 1
K. 3. 153. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः संहत्य विपुलं तद्वपुः कामवर्धितम् ।
भीमसेनं पुनर्दोभ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥ १
परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत ।
श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ २
ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ।
भीममाभाष्य सौहार्दाद्भाष्यगद्गदया गिरा ॥ ३
गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योऽस्मि कस्यचित् ॥ ४

धनदस्यालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल ।
देशकाल इहायातुं देवगन्धर्वयोषिताम् ॥ ५
ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवम् ।
मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ॥ ६
तदस्मदर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ।
भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ॥ ७
यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ।
धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत्करोम्यहम् ॥ ८
शिलया नगरं वा तन्मर्दितव्यं मया यदि ।

*चिरताः; K1. 2 *रहिताः).

Colophon om. in B1-3 Dc D4. 6. — *Major parvan*:
Ś1 K1. 2 Dn2 T G2-4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan*: K4
(om. sub-parvan name) mentions only कदलीखंडप्रवेश;
B4 Dn, likewise, only गंधमादनप्रवेश; D1, only लोमश-
तीर्थयात्रा (followed by कदलीखंड); T2 G3, only सौगं-
धिकयात्रा; and G1, only सौगंधिकाहरण. — *Adhy. name*:
K3 D3. 5 हनुमन्नीमसमागमः; B4 हनूमदर्शनं; D1. 2 हनु-
मन्नीमसमागमे राजधर्मकथनं; G1 हनुमन्नीमसंवादः. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): Dn1. n2 149 (as in
text); Dn3 150; D1 157; S 152 (M2 154). — *Śloka*
no.: Dn1 52; Dn2. n3 53; D1 51.

150

1 ^b) B1-3 Dn D4. 6 कामतः कृतं (for काम*). — ^a)
K4 T1 परिष्वजत.
2 ^a) B4 तस्याथ; G1 M भ्रात्राशु. — ^a) Ś1 K1-3
D3. 5 सर्वं (Ś1 सर्वं) चास्य व्य (K3 [अ]भ्य)वर्धत. — After
2, N (except K4) ins.:

746* बलं चातिबलं मेने न मेऽस्ति सदृशः क्वचित् ।

[Ś1 चातिबलं. B Dn D4. 6 महान् (for क्वचित्).]

3 ^a) T1 उवाचाथ (by transp.). — ^a) K4 आमंभ्य;
S (except T1) आसाथ (for आभाष्य). K3 D5 सौभ्रात्राद्
for सौहार्दाद्.

4 ^a) K4 T1 समां; M2 त्वमां (for स्वमां). — ^b)

= 1. 72. 15^d. K4 M2 स्मर्तव्याः स्म; B1 D4. 6 *व्योसि.— For 4^{ab}, D1-3 read:

747* शीघ्रं तु कार्यसिध्यर्थं गच्छ त्वं पाण्डुनन्दन ।

स्मर्तव्योऽस्मि त्वया वीर कथास्वमितविक्रम ।

— ^c) K4 इहस्थः स्म नरव्याघ्र. — ^d) B2. 4 Dn D1 कर्हि
(for कस्य*).

5 ^b) Ś1 K D1-3. 5 नि° (for वि°). — ^c) T1 काल
एष; T2 G एष काल (for देश°). — ^d) Ś1 K2. 3 Dc D3. 5
यक्ष*.

6 ^a) T1 चापि (for चक्षुः). — ^b) B3 चासि; B4
D1. 2 T2 G2-4 M1 चापि (for चास्मि). D3 भारत (marg.
sec. m. as in text); T2 G2-4 M1 राघवः (for राघवम्).
— After 6^{ab}, B (B1 marg.) D (except D1. 2. 5; D3
marg. sec. m.) ins.:

748* रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्धृदयनन्दनम् ।

सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम् ।

[(L. 2) B4 सीतावक्त्रप्रकाशेदुं.]

— ^a) T2 G कृत्वा (for गत्वा).

7 ^c) K3 Dc D1. 2 T1 च; M2 वै (for त्वं). — ^d)
K1. 2 B2 D5 सुव्रत (for भारत).

8 After 8, D5 ins.:

749* निहतान्धार्तराष्ट्रास्तु तन्मे वद च भारत ।

9 ^a) K4 शिलाभिरु; T1 लीलया; M2 निलया (for
शिलया). K3 B Dn D2-4. 6 T1 M1 वापि (B1 चापि);
K4 तस्य; D1. 5 तावन् (for वा तन्). — After 9^{ab}, B1
(marg.) Dn D5. 6 ins. 750*. — ^c) B3 D1. 2 तावद्
(for यावद्). K1. 2 Dc एतत्; B3 एष्य (for अद्य). B3

यावदद्य करोम्येतत्कामं तव महाबल ॥ ९
 भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
 प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १०
 कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुंगव ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो क्षामये त्वां प्रसीद मे ॥ ११
 सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवन् ।
 तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं रिपून् ॥ १२
 एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।
 आतृत्वात्सौहृदाच्चापि करिष्यामि तव प्रियम् ॥ १३
 चमूं विगाह्य शत्रूणां शरशक्तिसमाकुलाम् ।

यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल ।
 तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव ॥ १४
 विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ।
 शत्रूणां ते प्राणहरानित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ १५
 गते तस्मिन्हरिवरे भीमोऽपि बलिनां वरः ।
 तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ १६
 अनुस्मरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ।
 माहात्म्यमनुभावं च स्मरन्दाशरथेर्ययौ ॥ १७
 स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 विलोडयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥ १८

C. 3. 11339
 B. 3. 152. 3
 K. 3. 153. 22

Dn D4. 6 transp. अद्य and एतत्. K1. 2 एव; D1. 3 एनं;
 D2. 5 M एतं; T1 एष (for एतत्). S1 यदि तावत्करोम्ये-
 तत्. — B1 (marg.) Dn D5. 6 ins. after 9^{ab}: B2-3 Dc
 D4, after 9:

750* बद्धा दुर्योधनं चाद्य आनयामि तवान्तिकम् ।

[Dc सुयो (for दुर्यो), and पार्श्वयोरानयामि ते (for the
 posterior half).]

11 ^a) K4 D3 T2 G2. 3 एतत् (for एव). — ^c) S1
 K1. 2 तेहं; K3 D5 (by transp.) [अस्तु ते. S1 K1. 2 Dc
 T2 G2-4 गमिष्यामि; D5 महाभाग (for 'बाहो). — ^d) B1
 D1-3 T2 G क्षमये; B2-4 Dn D4. 6 का (for क्षा). K3
 M2 त्वा (for त्वां).

12 ^b) S1 K B1. 3 Dn3 D1. 3 S (except G1. 3)
 वीर्यवान् (K4 शत्रुहन्). — ^d) S1 K1. 2 विजेष्यामि;
 K4 B4 S हनिष्यामो (M1 'म; M2 'मि). S1 K1. 2 B4
 Dc D5 रणे (for वयं). K4 रिपुं; B2 Dn D4. 6 G1 परान्
 (for रिपून्).

13 D5 om. 13^a-15^c. — Before 13, D1-3 T2 G2. 3
 ins. वैशं (D1 cont. उवाच). — ^c) S1 D2 सौहृदाच्चापि;
 K1 'दांश्चापि; K2. 4 M 'दत्वाच्च; B Dc Dn D4. 6 T1
 'दाच्चैव. — ^d) B1-3 Dc Dn D4. 6 transp. तव and
 प्रियम्.

14 D5 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^b) Dn D4. 6 पर-
 (for शर). — D2 om. from शक्ति up to स्वरवेण. — ^d)
 K1. 3 Dc1 करिष्यामि (for 'ष्यसि). — ^c) K3. 4 D3 G2
 M तं; D1 तु; G1 जु (for [अ]हं). — ^f) K3. 4 रणे तव (K4
 तदा); T1 G2 परंतप (for रवं तव). — After 14, S ins.:

751* यं श्रुत्वा भविष्यन्ति व्यसवस्तेऽरयो रणे ।

15 D5 om. 15^{abc} (cf. v.l. 13). — ^a) K4 [अ]हं;

B4 T2 G2. 3 सन् (for च). T1 विजयस्य ध्वजाग्रस्थो. — ^b)
 B1 रावान् (for नादान्). — ^c) B2 Dn D4. 6 ये; B4 वः;
 T2 G3. 4 तु (for ते). Dn D4. 6 प्राणहरा. K3 शत्रूणां
 प्राणहरणान्; D1-3 शत्रुप्राणहरान्वोरान् (D3 'न्योरग्यान्).
 — B2-4 Dc Dn D4. 6 ins. after 15^c: D5 (which om.
 13^a-15^c) ins. after 12 (om. line 1):

752* सुखं येन हनिष्यथ ।

एवमाभाष्य हनुमांस्तदा पाण्डवनन्दनम् ।

मार्गमाख्याय भीमाय.

[(L. 2) B4 Dc 'मध्यमं (for 'नन्दनम्).]

On the other hand, D1. 3 ins. after 15^c:

753* मा भूते मानसो ज्वरः ।

मया हि प्राणसर्वस्वं लाङ्गूले विनिवेशितम् ।

शत्रुप्राणहरं योग्यं.

— ^d) B2-4 D (except D1-3) तत्रैवां (for इत्युक्त्वा).
 — After 15, S1 K1. 2 B1-3 Dc Dn ins. an addl.
 colophon. [Adhy. name: B1 हनुमद्भीमसंवादः; B2. 3
 कदलपंढे (B2 cont. हनुमद्भीमदर्शनं). — Adhy. no.:
 Dn 150.]

16 Before 16, S1 K1. 2 B D (except D1-3. 5) M2
 ins. वैशं उ. — ^a) Dc तस्मिन्गते (by transp.). D3
 हनुमति (for हरि). — ^c) S1 K1. 2 गहनं (for विपुलं).
 — ^d) K2 विचरद्; K4 व्यगाहद्; D3 विचरन् (for व्यचरद्).
 S1 K1. 2 विपुलं वनं; K3 D1. 2 गहनं वनं (for गन्धं).

17 ^b) K4 B4 D5 [अ]नुत्तमां (for [अ]प्रतिमां). — ^c)
 T2 G2-4 आनुपूर्व्यं; M आनुभावं (for अनुभावं).

18 Dn3 om. 18^a-19^b; S1 om. 18^c-19^b. D3
 reads 18^c-19^b in marg. sec. m. — ^c) N (S1 Dn3
 om.) विलोकं; S विलोळं. — ^d) K Dc D1-3. 5 'परी'

C. S. 11340
B. S. 152. 4
K. S. 153. 23

फुल्लपद्मविचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ।
मत्तवारण्यूथानि पङ्कजिन्नानि भारत ।
वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि दृष्टो तदा ॥ १९
हरिणैश्चलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वने ।
सशष्पकवलैः श्रीमान्पथि दृष्टो द्रुतं ययौ ॥ २०
महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् ।
व्यपेतभीर्गिरिं शौर्याद्भीमसेनो व्यगाहत ॥ २१
कुसुमानतशाखैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः ।
याच्यमान इवारण्ये दुर्मैरुतकम्पितैः ॥ २२
कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदसेविताः ।
प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ २४
परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।
काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलं नदीम् ॥ २५
मत्तकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ २६
तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत् ।
अपश्यत्प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥ २७
तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
वनवासपरिक्लिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २८

(for 'वने').

19 Ś1 Dn3 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — ^a) B Dn1. n2 D4. 6 G4 फुल्लद्रुम (B4 फलपत्र); D5 वल्गुपद्म; M फुल्लपत्र (see below). — After 19^a, K1-3 B1 Dc Dn1. n2 D1-3. 5 ins.:

754* सरांसि सरितस्तथा ।

नानाकुसुमचित्राणि.

[(L. 2) Dc फुल्लद्रुमविचित्राणि.]

— ^b) B2 D4. 6 सरांसि सरितस्तथा (= line 1 of 754*).
— After 19^{ab}, B2-4 ins.:

755* फुल्लपद्मविचित्राणि सरांसि सरितस्तथा ।

[Prior half = 19^a; posterior half = line 1 of 754*.]

— On the other hand S ins. after 19^{ab}:

756* नानाविहगजुष्टानि पश्यति स्म समन्ततः ।

— ^a) Ś1 K D1-3 मदक्लिन्नानि (K4 पंकलिसानि).

20 G4 om. 20^a-21^b. — ^a) B Dn D4. 6 M चपला (for चञ्चला). — ^b) Ś1 तदा; B D (except D1. 3. 5) वनं (for वने). — ^c) B D (except D3. 5) दृष्ट्वा (for दृष्टो).

21 G4 om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — ^b) T1 चैव सेवितान् (for च निषे). — ^c) T1 गिरिः शृंगान् (for गिरि शौर्याद्).

22 ^a) K3 Dc D1-3. 5 M1 नतशाखाग्रैस्; K4 नतगंधैश्च; Dn D4. 6 नतगंधैश्च; M2 वायुनानतं. — ^c) Ś1 K वीज्यं; T G2-4 छाद्यं (for याच्यं). — ^d) Ś1 K1-3 Dc D1-3 दुर्मैर्वातवि (Ś1 प्र)कं.

23 ^c) K2 T2 G2 मना (for वना). — ^d) S सो-

(T1 वा)तिचक्रमे (for समं).

24 B D (except D1-3) read this stanza after 3. 146. 37, repeating it here. — ^a) K1. 2 B Dn2. n3 D6 मज्जं (B4 सद्यं) (for सज्जं). — ^d) S (except T1 M1) भीमो भीमपराक्रमः (epic tag).

25 ^a) S (except T1) विनिं (for परिं). K4 हनुमति; T2 G2-4 [S]हनि पुनः (for ऽहनि ततः). — ^b) K4 प्रवृत्तः; B4 Dc2 प्रकीर्णं (for प्रकीर्णं). — ^c) S (except T2 G3) विपुलैः (for विमलैः).

26 ^a) K4 B D (except D1-3. 5) हंसं (for मत्तं). — ^c) T1 रुचितां; T2 G2-4 आचितां (for रचितां). — ^d) Ś1 D5 अम्लानं; K3 T G विपुलं; B4 विततं (for विमलं).

27 ^c) T1 परमप्रीतो (for प्रीतिं). — ^d) MSS. 'द्युति', 'द्युतिः' also.

28 ^a) K4 तां; some MSS. तं (for तद्). Ś1 K1. 2 तु; G2 सन् (for स). — ^b) K D1-3. 5 सुमनाः; B4 सहसा (for मनसा).

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 Dn2 T G2-4 M1 आरण्य; D6 वन (1). — Sub-parvan: K4 D2 T2 G3 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (followed by कदलीखंड in D2); B4 Dc Dn G1, likewise, only सौगंधिकाहरण; D1. 3, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and कदलीखंड in D1, and कदलीखंड in D3); and D5, only पुष्पाभिहरण. — Adhy. name: K1. 3 D2. 3. 5 हनुमज्जीम (K1 'जीमसेन') समागमः

१५१

वैशंपायन उवाच ।

स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
 कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने ॥ १
 कुबेरभवनाभ्यां जातां पर्वतनिर्झरे ।
 सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलतावृताम् ॥ २
 हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्यां कनकपुष्कराम् ।
 पवित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ३
 तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् ।
 ददर्श विमलं तोयं शिवं बहु च पाण्डवः ॥ ४
 तां तु पुष्करिणीं रम्यां पद्मसौगन्धिकायुताम् ।

जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ५
 वैडूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोहरैः ।
 हंसकारण्डवोद्धूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ६
 आक्रीडं यक्षराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ।
 गन्धर्वैरप्सरोग्भिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ७
 सेवितामृषिभिर्दिव्यां यक्षैः किंपुरुषैस्तथा ।
 राक्षसैः किंनरैश्चैव गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ८
 तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
 बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य तत्सरः ॥ ९
 तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।

C. 3. 11361
 B. 3. 153. 11
 K. 3. 154. 11

(followed by समाप्तः); B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 हनु (MSS. 'नु also) मद्रिसर्जनं; B2 हनुमद्भीमसंवादः; D1 हनुमद्भीम-समागमनसमाप्तिः; T2 G1. 3 सौगन्धिकदर्शनं; M2 हनुमद्भजनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 151 (Dn3 152); D1 158; S 153 (M2 155). — *Śloka no.*: Dn1. n2 12; Dn3 13; D1 32; D6 84.

151

1 ^a) T1 राजन् (for रम्यां). — ^b) Dc2 अभिनन्दितां; T1 उपसेविं; T2 G3. 4 परिरक्षिं; G2 परिवारिं (for अभिरक्षिं). — ^c) Some MSS. कैलाशः. N (except K4) -शिखराभ्यासे (Ś1 K1 Dn D4. 6 शे). — ^d) Ś1 K1-3 B D शुभकाननां (Dn3 as in text; D3 नं). — After 1, Ś1 K1. 2 D1-3. 8 ins.:

757* नीलशाल्लपर्वन्तां चित्रद्रुमपरिच्छदाम् ।

[K1. 2 ध्वजं (for द्रुमं).]

2 ^a) Ś1 K1. 2 सदनां; B4 Dn3 D1. 2 G4 भुवनां. Many MSS. भ्यासे. — ^b) Cf. 3. 152. 10^b. Dn2. n3 D2 निर्झरैः; T1 निर्झरां. — ^d) B2. 4 Dn D4. 6 T1 G1 कुलां; B3 D1 T2 G3. 4 युतां.

3 Ś1 om. (hapl.) 3^a-5^b. — After 3^a, B (B1 marg.) D (except D1-3. 8) ins.:

758* नानापक्षिणाकीर्णां सूपतीर्थमकदमाम् ।

अतीव रम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु ।

[(L. 1) B2 मृगां; Dn D6 जनां (for गणां).]

63

— ^c) B2 Dn D4. 6 विचित्रं (for पवित्रं).

4 Ś1 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) K4 S समं शीतं (T1 समस्पर्शं). — ^b) T1 शीतं; G1 लब्ध्वा (for लघु). Dc सुखं; T1 शिवं (for शुभम्). — ^c) K2-4 S (except T1) विपुलं (for विमलं). — ^d) B2 Dn D4. 6 पिबन् (for शिवं). K4 B1-3 Dn D1. 2. 4. 6 च बहु (by transp.).

5 Ś1 om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). — ^b) K1-3 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 दिव्यं (for पद्मं). K1. 2 B Dn D4. 6 सौगन्धिकावृतां (B4 सौगन्धिकोत्पलां); D6 सौगन्धिकैर्युतां. K4 सौगन्धिकवनायुतां.

6 ^a) Ś1 K1-3 Dc D1-3. 8 मणिं; T1 वनं; G1 मयं (for वरं). — ^b) Ś1 B1-3 Dn D4-6 T1 G1 M2 रसैः (for हरैः). — ^c) B Dc Dn D1. 4. 6 वोद्धूतैः (B2 वैधूतैः); D6 वोद्धूतैः. — ^d) T1 वमद्भिर् (for सृजद्भिर्).

7 ^a) N G1 राजं (K4 देवं) (for यक्षं). — ^d) K4 T2 G M परिवारितां (G1 तं); B1. 4 D1-3 परमा (B1 म)-चितं.

8 G4 om. 8^{ab}. — ^a) B1-3 D (except D1-3) T1 दिव्यैर्; G1 दिव्यं (for दिव्यां). B4 सेवितं मुनिभिर्दिव्यं. — ^c) B2. 3 Dn D1-4. 6 चापि (for चैव). — ^d) D3 तु (for च). T1 वै वरुणेन हि.

9 ^a) Dc तद्धि (for तां च). D3. 8 [ए]व दृष्ट्वा (by transp.); T1 दृष्ट्वा च. B4 तां दृष्ट्वैव च कौं. — ^d) T1 वै (for तत्). Ś1 K2 3 दिव्यां संप्रेक्ष्य पद्मिनीं; K4 T2 G M दिव्यं प्रेक्ष्य सरो महत् (G1 सरोरुहं).

10 ^a) Ś1 G1. 2. 4 तां च; K1-3 T1 M तां स्म; K4 (m

[497]

G. 3. 11361
B. 3. 153. 11
K. 3. 154. 11

रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ १०
ते तु हृष्टैव कौन्तेयमजिनैः परिवारितम् ।
रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ११
सायुधं बद्धनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिंदमम् ।
पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुक्रुशुः ॥ १२
अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः ।

यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्संप्रष्टुमिहार्हथ ॥ १३
ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरम् ।
तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १४
मुनिवेषधरश्चासि चीरवासाश्च लक्ष्यसे ।
यदर्थमसि संप्राप्तस्तदाचक्ष्व महाद्युते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

भीम उवाच ।

पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मपुत्रादनन्तरः ।
विशालां बदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १
अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ २
तस्या मामनवद्याङ्ग्या धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।

पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३
राक्षसा ऊचुः ।
आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ॥ ४
देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर ।
आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिबन्ति विहरन्ति च ।

as in text) तांस्तु; B₂ ततः; B₄ ते स्म; D₂ तत्तु (for तच्च).
T₁ कोपं (for क्रोधं). — °) Ś₁ K₁₋₃ D₅ दशं (for शतं).
11 °) N (except K₄ B₂) M₂ प्रतिवासितं (for परिं).
12 °) Ś₁ K₁. २ पुष्करार्थम् (for 'रेप्सुम्'). Ś₁ K₁. २
उपायातम्; S त(T₁ M अ)थायातम्.

13 °) K₄ S कोयं वै पुरुषव्याघ्रः. — °) Ś₁ इहायातसु;
S अनुप्राप्तसु (for इह प्राप्तसु). — °) K₄ (m as in text)
तत्क्षिप्रमनुचिन्त्यतां; S (except T₂ G₃) तत्कार्यं प्रष्टुमर्हथ.

15 °) Ś₁ K₁. २ B₁₋₃ मुनिवे(K₁ 'वे')शं. B Dn
D₄. ६ T₂ G₃ चैव (for चासि). — °) B D (except
D₁₋₃. ६) T₂ G₃ सायुधश्चैव लं. — °) Ś₁ B Dn D₁₋₃
G₁. ४ अभि; K₄ D₅ इह; Dc अपि (for असि). — °) K₃
महीपते; B₂. ४ Dn D₄. ६ महामते (for 'द्युते').

Colophon om. in Ś₁ K₁₋₃. — Major parvan: T₂
G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: K₄ B₁ Dc D₅ M₁
(all om. sub-parvan name) mention only गंधमादन-
प्रवेश (followed by सौगंधिकाहरण in Dc); B₂₋₄ Dn
D₄. ६ G₁, likewise, only सौगंधिकाहरण; D₁. २, only लोम-
शतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and पुष्पाभिहरण);
D₃, only पुष्पाभिहरण; and finally T₂ G₃, only गंधमा-

दन. — Adhy. name: M₁ सरोदर्शनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn 152 (Dn₃ 153); D₁
159; S 154 (M₂ 158). — Śloka no.: Dn D₁ 16.

152

1 °) Ś₁ B₁₋₃ D (except D₁₋₃. ६) 'राजा' (for 'पुत्रा').
— °) T₂ G प्राप्तं (for प्राप्तो). — °) K₄ T₂ G M₂ मां
(K₄ M₂ तन्) निबोधत रां.

2 T₁ om. (? hapl.) 2-3. — °) G₁. ४ अनिलेनोढं
(G₄ 'त्य')मेतानि; G₂ अनिलोत्थमितो नीतं. — °) M₂ सा
बभूव परीप्सती.

3 T₁ om. 3 (cf. v.l. 2). — °) T₂ G₂. ३ ममां (for
मामं). K₄ स तस्या मानवद्याङ्ग्या: (sic). — °) K₄ G₂. ४
प्रियेप्सितं. — °) D₂ G₂. ४ M₂ पुष्पाहारम् (G₄ 'हेतोर्') अतु
प्राप्तं; T₂ G₃ पुष्पार्थमिह संप्राप्तं.

4 °) Ś₁ K₁. २ B₃ Dn D₃. ४. ६ G₄ मर्त्यधर्मणा.

5 °) Ś₁ K₁₋₃ मनुष्याश्च; T G₃. ४ देवताश्च (for देवा-
श्चात्र). — °) K₁₋₃ T G च हरन्ति; B Dc₂ D₅ च रमन्ति;
Dc₁ Dn D₄. ६ रमयन्ति (for विहं). — °) M देवदानव-
गुणकाः. — After 5, S ins.;

S.H. Shahang.

गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ॥ ५
 अन्यायेनेह यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरम् ।
 विहर्तुमिच्छेदुर्वृत्तः स विनश्येदसंशयम् ॥ ६
 तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादितः ।
 धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीपि भ्रातरं कथम् ॥ ७

भीम उवाच ।

राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
 दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ८
 न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
 न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ ९
 इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ।
 नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ १०

तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
 एवंगतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।
 ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिपिद्धः प्रतापवान् ।
 मा मैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १२
 कदर्थीकृत्य तु स तान्राक्षसान्भीमविक्रमः ।
 व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १३
 गृह्णीत बध्नीत निकृन्ततेमं
 पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
 क्रुद्धा ब्रुवन्तोऽनुययुर्दुतं ते
 शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १४

C. 3. 11383
 B. 3. 154. 16
 K. 3. 155. 17

759* यक्षाधिपस्यानुमते कुबेरस्य महात्मनः ।

6 ^a) T₂ G₃. 4 नः (for यः). — ^b) B₄ अवगम्य; S
 मय. — ^d) B₂. 3 Dn D₁. 4. 6 न संशयः (for असंशयम्).
 7 ¹ om. 7. — ^a) D₃ T G₁. 3 M₁ त्वम् (for तम्).
 K₄ अस्मान्नादृत्य प°. — ^b) K₂ बिलाचितः; K₄ T₂ G₃. 4
 बलादिव; B₃ Dn₂. n₃ D₄. 6 दृतः; T₁ G₁. 2 दिह (for
 दितः). — After 7, K₄ ins. :

760* तेषां तु वचनं श्रुत्वा वार्यमाणोऽपि पाण्डवः ।;
 while B (B₁ marg.) D (except D₁-3. 5) ins. :

761* आमन्य यक्षराजं वै ततः पिव हरस्व च ।

नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किंचित्पुष्करमीक्षितुम् ।

[(L. 1) B₂ राजानं (for राजं वै). — (L. 2) B₂
 नद्यो; B₄ ततो (for नातो).]

8 ^b) ¹ K₁-3 Dc D₁-3. 5 उपा° (for इहा°). — ^c)
 K₄ अदृष्ट्वा (for दृष्ट्वापि). ¹ K₁-3 D₁-3. 5 तं (for च).
¹ महात्मानं; K₄ धनेशं हि (for महाराजं). — ^d) K₄ कं
 वै (for नाहं).

9 ^b) = 1. 113. 13^d: 4. 50. 7^d; etc. D₁-3 ह्येष
 (for एष). K₄ B₄ S transp. एष and धर्मः. — ^d) K
 Dc Dn T G क्षत्र; D₄ M₁ क्षात्रं (for क्षात्र). D₃ सनातनं
 (for कथं°).

10 ^{ab}) Cf. 3. 151. 2^b. K₄ M transp. रम्या and
 जाता. — ^c) K₄ कथं हि भवता सम्यक्.

11 ^b) T₂ G₂-4 यथा (for इयं).

12 K₄ T₁ M om. the ref. — ^b) B Dc₁ [S]त्यमर्षणः;
 Dc₂ [S]त्यमर्षणः; Dn D₄. 6 ह्यमर्षणः (for व्यगाहत).

— After 12^{ab}, B D (except D₁-3. 5) ins. :

762* व्यगाहत महाबाहुर्नलिनीं तां महाबलः ।

[B₄ व्यगाहन् (for व्यगाहत).]

On the other hand, S ins. after 12^{ab} :

763* तां तु पुष्करिणीं वीरः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।

— ^c) ¹ K₁. 2 सक्रोधं; K₄ D₁ G₄ संक्रुद्धैर् (for सक्रोधैर्).

— ^f) M₂ प्रतापवान् (for समन्ततः).

13 ^a) K₁. 2 तृणीकृत्यै (K₂ ले°)व; K₄ अवमन्य स (for
 कदर्थी°). K₄ B₄ D₁. 2 तान्सर्वान्; T₁ M₂ (by transp.)
 स तु तान्. — ^c) K₄ अलोडयन्; B₁. 4 Dn₁ D₄. 6 M प्रा-
 (B₁ Dn₁ प्र)गाहत (for व्यगा°). — ^d) K₄ तथा; D₁. 2
 तं ते; T₁ ततः (for ते तं). — For 13, ¹ subst. :

764* बलाज्जग्राह पद्मानि रक्षसां पश्यतां तदा ।

ते तं न ममृषुर्वीरा गृह्णन्तं कमलोत्तमान् ।,

followed by an addl. colophon. — After 13, K₁. 2
 ins. :

765* अगणय्य स तान्सर्वान्भीमसेनः प्रतापवान् ।

पद्मान्यगृह्णात्सहसा पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ।,

followed by 764* (with the addl. colophon.).

14 Before 14, ¹ K₁. 2 ins. वैशं°. — ^a) K₄ विकर्ष-
 तैनं; B Dn D₄. 6 T₂ G₃ M₂ विक (B₄ निव)तैतेमं (or तैनं);
 Dc निकृत्त चैनं; T₁ विकृत्त नेत्रं; G₂. 4 विकृत्त (G₄ त्य) चैनं
 (for निकृन्ततेमं). Some MSS. [ए]नं (for [इ]मं). — ^b) T₂
 G₃. 4 M₂ पिबाम (for पचाम). K₄ पराङ्मुखं वावृत भीम°.
 — ^c) B Dn D₄. 6 [अ]भि (B₄ न्व)ययुर; D₃ न्यपतन् (for
 ऽनुययुर). ¹ K₁. 2 दुतं तं; K₄ D₃ तदानीं. — ^d) D₃

ततः स गुर्वी यमदण्डकल्पां
 महागदां काञ्चनपट्टनद्धाम् ।
 प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी
 ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १५
 ते तं तदा तोमरपट्टिशद्यै-
 र्व्याविध्य शस्त्रैः सहसाभिपेतुः ।
 जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
 भीमं समन्तात्परिववुरुग्राः ॥ १६
 वातेन कुन्त्यां बलवान्स जातः
 शूरस्तरस्वी द्विषतां निहन्ता ।
 सत्ये च धर्मे च रतः सदैव
 पराक्रमे शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ १७
 तेषां स मार्गान्विविधान्महात्मा
 निहत्य शस्त्राणि च शात्रवाणाम् ।
 यथाप्रवीरान्निजघान वीरः
 परःशतान्पुष्करिणीसमीपे ॥ १८

ते तस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा
 विद्याबलं बाहुबलं तथैव ।
 अशक्रुवन्तः सहिताः समन्ता-
 द्रुतप्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ १९
 विदीर्यमाणास्तत एव तूर्ण-
 माकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः ।
 कैलासशृङ्गाण्यभिदुद्रुवुस्ते
 भीमादिताः क्रोधवशाः प्रभञ्जाः ॥ २०
 स शक्रवदानवदैत्यसंघा-
 न्विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसंघान् ।
 विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः
 कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २१
 ततः स पीत्वामृतकल्पमम्भो
 भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ।
 उत्पाद्य जग्राह ततोऽम्बुजानि
 सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २२

उद्यम्य शस्त्राणि (for शस्त्राणि चोद्यम्य).

15 ^b) K₃ T₂ G 'बद्धां (for 'नद्धाम्). — ^c) K₄ B₄ ताम् (for तान्). B₄ S (except T₁) 'गमत् (for 'पतत्). K₄ महारथो (for तरस्वी). — ^d) K₄ धुन्वन्गदां (for ततोऽब्रवीत्).

16 ^a) K₄ भूपास (for ते तं). D₅ ततो; G₂ 4 तथा (for तदा). Ś₁ K B₁ Dc₂ D₁-3. 5 पट्टिश (K₁-3 'स) तोम-
 राद्यैर् (K₄ 'रादीन्); S तोमरपट्टिसाद्यैर्. — ^b) K₁-3 B₂-4
 Dn₁. n₃ D₃-6 T₁ G₁ व्याविध्य; K₄ D₁. 2 आविद्ध- (for
 व्याविध्य). K₄ सर्वे (for शस्त्रैः). K₁. 2 [अ]भ्यपेतुः; K₃. 4
 B₁-3 Dn D₁-6 निपेतुः (for [अ]भिपेतुः). — ^c) Ś₁ K₁. 2
 G₂ तु (for सु).

17 ^a) K₃ Dn₁ D₁. 2. 5 T₁ G₂ M₂ सु- (for स).
 — G₄ om. 17^{cd}. — ^c) K₃ Dc D₅ क्षात्रे (for सत्ये),
 and निरतः (for च रतः). D₅ स (for the first च).
 B₂ तरस्वी; B₃ Dn₁. n₃ स चैव (for सदैव).

18 ^b) K₁. 2 विहन्ति; B Dn D₄. 6 वि (B₄ नि)हन्य;
 T₁ निगृह्य (for निहत्य). ✽ Cn: वा ल्यपि इत्यनुनासिका-
 लोपपक्ष इदं रूपम्। ✽ — After 18^{ab}, K₁ reads 20.
 — ^c) Ś₁ K₂ Dc D₁-3 'प्रवीरं; K₁ 'प्रवीरा; G₁ 'प्रकाशं
 (for 'प्रवीरान्). K₄ सततं जघान (for निजघान वीरः).

K₁-3 B D (except D₁. 2. 5) भीमः (for वीरः). — ^d)
 Ś₁ K₂. 3 B₄ D₃. 5 G₁ M परं शतान्; K₁ परा शता; K₄
 परिभ्रमन्; B₁-3 Dc Dn D₄. 6 G₄ परं शतं; D₁. 2 परःशतं.

19 ^c) K₄ D₅ सहसा; B₁. 2 Dc S (except T₁)
 सहितुं; Dn D₁. 4. 6 'तं (for 'ताः). K₄ विस्रोदुं; B₄ समेता;
 G₁ समर्था (for समन्ताद्). — ^d) Ś₁ द्रुतः; K₁ Dn D₁. 4. 6
 द्रुतं (for हतः). Dc 'प्रवीरैः (for 'प्रवीराः). K₄ भैमं बलं
 भीमबलापि संतः.

20 K₁ reads 20 after 18^{ab}. — ^a) Ś₁ K₃ Dc
 Dn₁. n₃ D₁. 2 M₂ विदार्यं; K₁ विशीर्यं; K₂ विस्तीर्यं; B₄
 निवार्यं; T₂ G₂-4 विकीर्यं. B₁ Dn D₄. 6 हंतुम् (for
 तूर्णम्). — ^b) B₄ मार्गं समाहाय (for आकाशमास्थाय).
 — ^c) Some MSS. कैलाशं.

21 ^d) K₄ S कामं स; D₃ कामाच्च (for 'य). K₄ महो-
 र्पलानि (for ततोऽम्बुं). — After 21, Ś₁ K₁. 2 ins. an
 addl. colophon followed by वैशं उं.

22 B₄ om. from 22 up to st. 23 of the next adhy.
 D₂ om. (hapl.) 22^{abc}. — ^c) Ś₁ B (B₄ om.) D
 (except D₃. 5; D₂ om.) T₁ च सों; K₂ स चां (for ततो).
 K₄ महाभुजः (for ऽम्बुजानि).

23 B₄ om. 23 (cf. v.l. 22). — ^b) D₃ भीमबलायं.

ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य
धनेश्वरं भीमवलप्रणुनाः ।
भीमस्य वीर्यं च बलं च संख्ये
यथावदाचख्युरतीव दीनाः ॥ २३
तेषां वचस्तत्तु निशम्य देवः
प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच ।

गृह्णातु भीमो जलजानि कामं
कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २४
ततोऽभ्यनुज्ञाय धनेश्वरं ते
जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोपाः ।
भीमं च तस्यां ददृशुर्नलिन्यां
यथोपजोषं विहरन्तमेकम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

१५३

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १
ततो वायुर्महाज्शीघ्रं नीचैः शर्करकर्षणः ।
प्रादुरासीत्खरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन् ॥ २

पपात महती चोल्का सनिर्घाता महाप्रभा ।
निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥ ३
निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते ।
चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ॥ ४
सलोहिता दिशश्चासन्खरवाचो मृगद्विजाः ।

C. 3. 11399
B. 3. 155. 5
K. 3. 156. 5

153

— ^c) Ś1 K1-3 Dc D1-3. ६ कार्यं (for वीर्यं). T2 G3 M1 संवे (for संख्ये). — ^d) Ś1 D5 यथातथा; D1 यथा तदा (for यथावदा). K1. 2 B (B4 om.) Dn D4. ६ भीताः (for दीनाः). K4 सर्वं समाचक्षु (sic) सुदीनरूपाः.

24 B4 om. 24 (cf. v.l. 22). — ^{ab}) K4 निशम्य तेषां वचनं महात्मा धनेश्वरः क्रोधवशानुवाच. — ^c) K3 B (B4 om.) D (except D3. ६) G4 कामात् (for कामं).

25 B4 om. 25 (cf. v.l. 22). — ^a) B (B4 om.) D (except D1-3. ६) T1 M1 ज्ञाप्य (for ज्ञाय). — ^b) G4 सरोवाः (for वि). — ^c) K4 भीमोपि (for भीमं च). D1. 2 ततस्ते (for च तस्यां). K4 च पुनर् (for ददृशुर्). M1 तस्याशु ते संददृशु. — ^d) K4 विजहार वीरः (for विहरन्तमे).

Colophon om. in B4. — Major parvan: Ś1 K1. 2 T G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan: K1-3 D3. ६ (all om. sub-parvan name) mention only पुष्पाभिहरण; K4 D2, likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed by पुष्पाभिहरण in D2); B (B4 om.) Dc Dn D4. ६ G1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and पुष्पाभिहरण). — Adhy. name: T2 G3 क्रोधवशयुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 153 (Dn3 154); D1 160; S 155 (M3 157). — Śloka no.: Dn 27; D1 26.

1 B4 om. 1-23 (cf. v.l. 3. 152. 22). Ś1 om. 1^{bc}. — ^b) K1. 2 D1 पुष्पाणि (for दिव्यानि). K1-3 D1-3. ६ पुरुषर्षभ (K2 D1 भः); T1 M भरतर्षभः. — After 1, Dc2 ins.:

765* एतस्मिन्नन्तरे राजन्युधिष्ठिरसमीपतः ।

2 B4 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) T2 G4 जगत् (for महान्). — ^b) Ś1 B2 G2. 4 वर्षणः; K4 वर्षिभिः; M2 कर्षणात् (for कर्षणः). M1 युधिष्ठिरसमीपतः (cf. 765*). — ^c) K1 Dn3 वरस्पर्शः; K4 खरवः; B1 सुखस्पर्शः; D4 परं; G1 करं. — ^d) K1. 2 दर्शयन्; K4 Dc2 D1 नोदयन्; D3 तो नदन्; T2 G रोचयन्.

3 B4 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^b) B2 Dn D4. ६ T2 G3 भया; Dc प्रजाः (for प्रभा). — Ś1 om. 3^d-4^a.

4 Ś1 om. 4^a (cf. v.l. 3). — ^a) Dc Dn3 T2 G2. 3 M निर्घाताश्चाभवद्भीमा. — ^d) Ś1 पुष्पवृष्टिः; K1-3 Dc D1-3. ६ T1 पांशुवृष्टिः; K4 B (B4 om.) D4 पांशुवर्षं. Ś1 G1. 4 ह (for च).

5 B4 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^a) Ś1 K1. 2 D3 लोहिताश्च; T1 तिरोहिता (for सलोहिता). Ś1 K1. 2 M1 सर्वाः (for चासन्). — ^b) T2 G3. 4 मृगास्तथा (for मृगद्विजाः). — ^d) = 4. 31. 5^b. K1. 2 B (B4 om.) D (except

तमोवृत्तमभूत्सर्वं न प्रज्ञायत किञ्चन ॥ ५
 तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिभविष्यति ॥ ६
 सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
 यथारूपाणि पश्यामि स्वभ्यग्नो नः पराक्रमः ॥ ७
 एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षांचक्रे समन्ततः ।
 अपश्यमानो भीमं च धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
 तत्र कृष्णां यमौ चैव समीपस्थानरिंदमः ।
 पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥ ९
 कच्चिन्न भीमः पाञ्चालि किञ्चित्कृत्यं चिकीर्षति ।
 कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ॥ १०
 इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरदर्शिनः ।
 दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः ॥ ११
 तं तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी ।
 प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी ॥ १२

यत्तत्सौगन्धिकं राजन्नाहतं मातरिश्चना ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् ॥ १३
 अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येद्बहून्यपि ।
 तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ १४
 स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
 प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमितो गतः ॥ १५
 उक्तस्त्वेवं तया राजा यमाविदमथाब्रवीत् ।
 गच्छाम सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः ॥ १६
 वहन्तु राक्षसा विप्रान्यथाश्रान्तान्यथाकृशान् ।
 त्वमप्यमरसंकाश वह कृष्णां घटोत्कच ॥ १७
 व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
 चिरं च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे ॥ १८
 तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने ।
 उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकम् ॥ १९
 तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः ।

D₂. 3) प्राज्ञा (for प्रज्ञा). — After 5, B (B₄ om.) D (except D₁. 2. 5; D₃ marg. sec. m.) ins. :

766* अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे ।

6 B₄ om. 6 (cf. v.l. 1). — ^b) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ T₁ G₄ 'राजो (for 'पुत्रो); cf. v.l. 8.

7 B₄ om. 7 (cf. v.l. 1). — ^c) T₂ G₃ 'रूपं न; G₄ 'रूपां न (for 'रूपाणि). — ^d) K₁. 2 सुत्रासो; K₃. 4m D₁₋₃. 5 स्वभ्यासो (D₅ 'से); Dc प्रत्यग्नो; D₄ स्वाभ्यग्नो; T₁ G₁. 2 M₁ सुव्यक्तो; T₂ G₃. 4 M₂ सुव्यग्नो. K₄ तथा नि (sic) परमो जयः.

8 B₄ om. 8 (cf. v.l. 1). — ^e) K₄ B₁ T₂ तं; B₂. 3 Dn D₄. 6 तु (for च). — ^d) B₂. 3 D (except D₁₋₃. 5) G₄ 'पुत्रो (for 'राजो); cf. v.l. 6. Ś₁ K₁. 2 प्रोवाचेदं वचस्तदा.

9 B₄ om. 9 (cf. v.l. 1). — ^a) B (B₄ om.) D (except D₁₋₃. 5) T G₃. 4 ततः; G₁ यत्र (for तत्र). K₄ B (B₄ om.) Dn D₄. 6 चापि (for चैव). — ^b) K₄ B (B₄ om.) Dc Dn D₄. 6 समीपस्थावरिंदमः; D₃ धर्मराजो युधिष्ठिरः (= 8^d). — ^{cd}) K₂ T₁ G₂. 4 M वीरं (for भीमं). K₄ अपृच्छद्भीमकर्माणं भ्रातरं भीममाहवे.

10 B₄ om. 10 (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ D₅ किञ्चिन्; K₄ कश्चिन् (for कच्चिन्). B₁. 3 M₁ जु; Dn₁. n₂ D₆ क

(for न). K₄ भीमो नु (for न भीमः). — ^b) Ś₁ कच्चित्; K₁. 2 कश्चित्; T₂ G₂. 3 किं च (for किञ्चित्). K₄ M₁ किञ्चित्कार्यं; T₁ (by transp.) कृत्यं किञ्चित्.

11 B₄ om. 11 (cf. v.l. 1). — ^b) B (B₄ om.) Dn D₁. 4. 6 T₁ 'दर्शनाः; T₂ G M 'शंसिनः. — ^c) Ś₁ घोरं (for तीव्रं).

12 B₄ om. 12 (cf. v.l. 1). — ^b) K₁. 2. 4 D₁. 2 S यशं (for मनं).

14 B₄ om. 14 (cf. v.l. 1). — ^a) K₃ Dc₂ D₅ T₁ M वीर (for वीरो). — ^b) K₃ B (B₄ om.). Dn₁. n₂ D₄. 6 G M₁ पश्येद्; some MSS. पश्ये (for पश्येद्). — ^c) T G च (for [उ]प-).

16 B₄ om. 16 (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ चैवं (for त्वेवं). Dc राजन् (for राजा). — ^c) K₁₋₃ D₂. 3 गच्छामः. K₁. 2 सहसा; D₂ त्वरितास (for सहितास).

17 B₄ om. 17 (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ T G M₂ मुख्यान् (T₂ G₂. 3 M₂ 'ख्या) (for विप्रान्).

18 B₄ om. 18 (cf. v.l. 1). — ^c) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 गतस्य (for च तस्य).

19 B₄ om. 19 (cf. v.l. 1); G₄ om. 19^{ab}. — ^b) K₁. 2 तुल्यो भुवि विलङ्घने. — ^c) M₂ चाकाशे. — ^d) Ś₁ K D₃. 5 निपतेच्च (K₃ निःपतेत्) (for निपतेच्च). B₃ यथेषुकं;

पुरा स नापराधोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ॥ २०
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा ।
 उदेशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ ॥ २१
 आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ।
 लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ २२
 ते गत्वा सहिताः सर्वे ददृशुस्तत्र कानने ।
 प्रफुल्लपङ्कजवतीं नलिनीं सुमनोहराम् ॥ २३
 तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
 ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षान्सुविपुलेक्षणान् ॥ २४
 उद्यम्य च गदां दोभ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् ।
 प्रजासंक्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ २५

तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ २६
 साहसं वत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २७
 अनुशास्य च कौन्तेयं पद्मानि प्रतिगृह्य च ।
 तस्यामेव नलिन्यां ते विजहुरमरोपमाः ॥ २८
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ।
 प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ २९
 ते दृष्ट्वा धर्मराजानं देवर्षिं चापि लोमशम् ।
 नकुलं सहदेवं च तथान्यान्ब्राह्मणर्षभान् ।
 विनयेनानताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत ॥ ३०

C. 3. 11427
 B. 3. 155. 32
 K. 3. 156. 32

T G₃ यथोच्च° (for यथेच्छ°).

20 B₄ om. 20 (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K₁. 3 D₁. 2. 5 M₂ तमन्वयाम (K₃ 'मो'); K₄ वयं प्रयामो (for तमन्वयाम). — ^b) Ś₁ प्रसादाद्; T₁ प्रतापाद् (for प्रभावाद्). — ^c) K₄ S (except T₁) [अ]सौ (for स). K₄ नोपगच्छेत; D₁. 2 नापराध्येत (for 'राधोति). — ^d) K₃ गिरिवासिनां (for ब्रह्म°).

21 B₄ om. 21 (cf. v.l. 1). — ^b) K₃ D₁. 2. 5 हैडम्ब°. Ś₁ K₁. 2 Dc ततः; B₃ T₂ G₃ तथा (for तदा). K₄ हिडिम्बाद्या निशाचराः. — ^d) K₄ च नृपोत्तमः; S पुरुषर्षभ (for भरत°).

22 B₄ om. 22 (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ सर्वान्; T₂ G₂₋₄ चापि (for चैव). — ^d) K₃ D₁₋₃. 5 क्रमशस्तदा (for प्रीत°).

23 B₄ om. 23 (cf. v.l. 1); K₄ om. 23^{ab}. — ^a) Ś₁ K (K₄ om.) D₁₋₃. 5 त्वरिताः (for सहिताः) B (B₄ om.) Dc Dn D₄. 6 ते सर्वे त्वरिता गत्वा. — ^b) N (K₄ om.) शुभ- (for तत्र). Ś₁ K (K₄ om.) B (B₄ om.) Dc Dn₁ D₁. 3. 4. 6 काननां; Dn₂. n₃ D₂. 5 काननं (for कानने). — ^c) N (B₄ om.) पद्मसौगंधिकवतीं (K₄ प्रोफुल्ल-पङ्कजवतीं). — ^d) K₁. 4 B₁. 3 D (except D₁₋₃. 5) T₁ रमां (for 'हराम्).

24 B₄ resumes. — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₂. 3. 5 तरस्विनं; B Dc Dn D₄ मनस्विनं; D₁ तपस्विनं (for व्यव°). — Dc om. 24^{cd}. — ^d) Dc G₁ राक्षसान् (for यक्षान्सु). K₃ नु; B Dn D₄ च (for सु). — B (B₁. 4 reading line 1 after line 3) Dc Dn D₄ ins. after 24:

767* भिक्षकायाक्षिबाहूरुन्संचूर्णितशिरोधरान् ।

तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
 सक्रोधं स्तब्धनयनं संदष्टदशनच्छदम् ।

[(L. 2)=24^{ab}.]

25 Dc transp. 25^{ab} and 25^{cd}. — ^a) T₁ उद्यम्य (for उद्यम्य). S [अ]थ (for च). — ^b) B₄ नदीकूले; M₂ नद्यास्तीरे. K₄ विभ्रयानं महाबलं; B₁. 3 Dn D₄ G₄ नदी-तीरेष्ववस्थितं. — ^d) K₄ S 'पाणिम् (for 'हस्तम्).

26 ^b) K₄ [इ]दमब्रवीत्; S [अ]थ पाण्डवः (for पुनःपुनः). — ^c) K₄ भ्रातरं (for उवाच). — ^d) K₄ किमिदं कृतवानसि.

27 ^a) K₄ वद; Dc तव; D₁. 2 बल; D₄ च न (for वत). — ^b) B₁₋₃ Dn D₄. 6 अथ (for अपि). D₁. 2. 4. 6 वां (for चां). — B₂ om. 27^{cd}.

28 ^a) B Dn D₄. 6 'शिष्य तु (B₁. 2. 4 स); D₁₋₃ 'शास्य स; T₁ 'यास्यसि; G₄ 'शासं च; M₁ 'शास्यति (for 'शास्य चं). — ^b) K₃ B Dn D₄₋₆ परि (for प्रति°). — ^c) B₁. 3. 4 Dn D₄. 6 T₂ G₁. 3 तु (for ते).

29 ^b) K₄ प्रतिगृह्य शरासनाः. — After 29, K₄ ins.:

768* उच्चक्रुशुश्च तेऽन्योन्यं राक्षसा भीमदर्शनाः ।

राज्ञस्ते वै कुबेरस्य नलिनीं वनचारिणः ।

संभ्रान्तमनसः सर्वे व्याकुलेनान्तरात्मभिः ।

उपतस्थुर्महात्मानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

30 ^a) K₄ दृष्ट्वा च (for ते दृष्ट्वा). S (except T₁ G₁) 'राजं च (for 'राजानं). — ^b) B D (except D₁₋₃. 5) महर्षि (for देव°) T G चैव (for चापि). — ^c) K₄ B Dn D₁. 3. 4. 6 G₁ नताः (for [अ]नताः). K₃ विनये चागताः सर्वे. — ^f) B₂. 3 Dn₃ D₅ 'पत्य (for 'पेतुश्).

31 ^b) Ś₁ K₂. 4 शशंसुः; K₁ B₄ प्रणमुः; T₁ G₁. 2 M

C. 3. 11427
B. 3. 155. 33
K. 3. 156. 32

सान्त्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ।

विदिताश्च कुबेरस्य ततस्ते नरपुंगवाः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ समाप्तं तीर्थयात्रापर्व ॥

१५४

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतस्तत्र पाण्डवान् ।

गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च ॥ १

रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ।

जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥ २

प्रसेदुः (for प्रसेदुः). K₃ D₅ च क्षपां (for क्षणदां). — °) B₂ वेदितां. K₃ G₂ ते; D₁. ३ तु (for च). — °) B Dn D₄. ६ तत्र (for ततस्). Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃. ६ पुरुषर्षभाः; K₄ B Dn D₄. ६ कुरुपुंगवाः (for नरं). — °) K₄ ततस्ततः; B₁ D₃ S महारथाः (for कुरुं). — After 31, B D (except D₅) S (except G₄ M₂) ins. :

769* प्रतीक्षमाणा बीभत्सुं गन्धमादनसानुषु ।

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₁. २ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य; D₆ वन (!). — Sub-parvan : B₁ तीर्थयात्रा, followed by पुष्पाभिहरण. K₁. २. ४ B₄ D₃ (all om. sub-parvan name) mention only पुष्पाभिहरण; K₃ D₂. ६, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by पुष्पाभिहरण); B₂. ३ Dn D₄. ६ M₁, only सौगंधिकाहरण; Dc D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and सौगंधिका [D₁ पुष्पाभिहरण]); and finally T₂ G₃, only गंधमादन. To पुष्पाभिहरण or सौगंधिकाहरण, MSS. (mostly) add समाप्त. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 154 (Dn₃ 155); D₁ 161; S 156 (M₂ 158). — Śloka no.: Dn 34; D₁ 33.

After adhy. 153, B D (except D₁₋₃. ६) S ins. an adhy. which is given in App. I (No. 17).

154

1 After 1^{ab}, B D (except D₅) ins. :

770* पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ।

ऊर्ध्वनातिचिरं कालं रममाणाः कुरुद्रुहाः ॥ ३१

ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तमः ।

इति ब्रुवन्पाण्डवेयान्पर्युपास्ते स्म नित्यदा ॥ ३

परीक्षमाणः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ।

अन्तरं समभिप्रेप्सुर्नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ४

स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिंदमे ।

— Ś₁ K₁₋₃ D₁. २. ६ ins. after 1: D₃, after 2^{ab};

771* आजगाम तदा रक्षो नाम्ना ख्यातो जटासुरः ।

2 K₃ D₁. २. ६ read 2^{ab} after 5^{ab}. — D₁. ३ om. 2^{cd}. — Ś₁ K₁₋₃ D₂. ६ read 2^{cd} after 5. — °) K₄ धर्मराजं च; S धर्मराजं वै (for धर्मराजानं). — After 2, G₁ ins. :

772* जनमेजयः ।

ब्रह्मन्कथं धर्मराजं यमौ कृष्णां च राक्षसः ।

जगाम कुत्र भीमश्च गतो राक्षसकण्टकः ।

वक्तुमर्हसि विप्राग्र्य वृत्तमेतन्ममानघ ।

3 Before 3, G₁ ins. वैशं. — °) K₄ [अ]हमस्मि ब्रह्मवित्तमः; B₁₋₃ Dn D₄. ६ सर्वशास्त्रविदुत्तमः. — After 3^{ab}, Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. ६ ins. :

773* जामदग्न्यस्य शिष्योऽहं रामस्याङ्घ्रिकर्मणः ।

4 °) K₁. ३ B₄ Dc Dn₃ परीक्ष्यमाणः; Dn₁. n₂ S (except T₂ G₂. ३) परीप्समानः. Cf. 32^b. — °) S कलापांश्च (for पानि). — °) K₁. २ च समप्रेप्सुर; B₂₋₄ Dn D₄. ६ संप्रिप्रेप्सुर; D₁. २ समनुप्रेप्सुर. — After 4^c, N (except K₃. ४ D₅) ins. :

774*

द्रौपद्या हरणं प्रति ।

दुष्टात्मा पापबुद्धिः स.

— °) K₃ D₁₋₃. ६ राक्षसोद्यः; B₄ समाख्यातो. — After 4, B D (except D₁₋₃. ६) ins. :

775* पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः ।

बुबुधे न च तं पापं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।

5 °) B₁₋₃ T G₂₋₄ भीमसेने च (B₁₋₃ वि-) निष्क्रान्ते. — °) Dn D₄. ६ T₂ G₁. ३ अरिंदम. T₁ मृगयां यात्यरिंदमे. — After 5^{ab}, K₃ D₁. २. ६ read 2^{ab}. On the other hand, B D (except D₁₋₃. ६) ins. after 5^{ab} :

अन्यद्रूपं समास्थाय विकृतं भैरवं महत् ॥ ५
 गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
 प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन्गृहीत्वा च पाण्डवान् ॥ ६
 सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ।
 आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ ७
 तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः ।
 धर्मस्ते हीयते मूढ न चैनं समवेक्षसे ॥ ८
 येऽन्ये केचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगता अपि ।
 गन्धर्वयक्षरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ।
 मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमुपजीवसि ॥ ९
 समृद्धा ह्यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृध्यते ।

इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।
 पूज्यमानाश्च वर्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि ॥ १०
 वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ।
 राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् ॥ ११
 न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जात्वानागसि ।
 अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन ॥ १२
 द्रोणध्वं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
 येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः ॥ १३
 स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोपितः ।
 भुक्त्वा चान्नानि दुष्प्रज्ञ कथमस्माञ्जिहीर्षसि ॥ १४
 एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः ।

C. 3. 11473
 B. 3. 157. 23
 K. 3. 158. 22

776* घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ।

लोमशप्रभृतींस्तान् महर्षींश्च समाहितान् ।

ज्ञातुं विनिर्गतान्दृष्ट्वा पुष्पार्थं च तपोधनान् ।

— °) B₂₋₄ Dn D₄. ६ रूपमन्यत् (by transp.). — After 5, Ś₁ K₁₋₃ D₂. ६ read 2^{cd}.

6 °) T G सु (for स). — °) Ś₁ K₂ तान्गृहीत्वा; T₁ भ्रातृभिस्तान्; M भ्रातृभूत्वा. Ś₁ K₁. २ स (for च). K₄ गृहीत्वा सर्वपाण्डवान्. — After 6, Dc ins. 777*.

7 Ś₁ K₁ om. 7^{ab}. — B Dn D₄. ६ ins. after 7^{ab}: Dc, after 6:

777* विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः ।

[B₁. 4 Dc विभ्राम्य.]

— °) K₁. २. 4 B₄ D₁ T₂ G₃ आ (K₂ अ)क्रन्दन्. — °) B₁ Dc भये जाते (for येन यातो). K₄ S वृकोदरः; Dc महाबलं.

8 °) T₁ हीयते; G₂. 4 हि° (for ही°). — °) B₁ चैनं; B₂. ३ Dn D₁. 4. ६ तत्त्वं (for चैनं). Ś₁ K₁ अभिवीक्ष्यसे; T G₃. 4 समुपेक्षसे.

9 °) K₂ किञ्चिन्; B₂₋₄ Dn D₄. ६ क्वचिन् (for केचिन्). — °) K₄ G₁ M₂ गणाः; B Dn D₄. ६ च ये (B₄ नराः); M₁ सदा (for अपि). Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃. ६ तिर्यग्योनिगतेष्वपि (Ś₁ K₁. २ पु च). — After 9^{ab}, B Dc (om. line 1) Dn D₄. ६ ins.:

778* धर्मं ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः ।

धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मं ते विदुर्हृत्तमम् ।

एतत्परीक्ष्य सर्वं त्वं समये स्थातुमर्हसि ।

देवाश्च ऋषयः सिद्धाः पितरश्चापि राक्षसाः ।

— °) K₄ B Dn D₄. ६ G₁ M गंधर्वोरा. — °) Ś₁ K₁. २

दुष्टानि (for वयांसि). — After 9^{cd}, B D (except D₂. ३. ६) ins.:

779* तिर्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः ।

— °) K₄ B₁₋₃ Dn D₁. २. 4. ६ T₁ M₂ अपि; B₄ D₃ अनु (for उप).

10 °) B₄ Dc₂ समृद्धाः; T₁ G₂. 4 ऋद्धः; T₂ G₃ ऋद्धौ. B₃ Dn₂ G₁ यस्य; B₄ तस्य (for ह्यस्य). Ś₁ K₁ समृद्धा यस्य लोकेषु; K₄ द्वेष्टा सर्वस्य लोकस्य. — °) Ś₁ G₄ M₁ लोके. Ś₁ K₂. ३ Dc D₃ एधते; K₁ एध्यते; K₄ उच्यते; B Dn₂ D₁. २. ६ ऋध्यति; Dn₁. n₃ D₄. ६ Cnp ऋच्छति; T₁ इध्यते (for ऋध्यते). G₂ लोके युष्माभिरिध्यते. — °) Ś₁ K₁. २ D₁. २ तु (for च). K₁. २ शोचन्ति. K₄ S शोचन्तमन्वि (T₂ G₃ तं मामि) मं लोकं.

12 °) K₄ तु (for च). Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃. ६ राजानो नावमन्तव्या; M₂ न तु राजाभिहन्तव्यो. — °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ अनागसः (for अनागसि). D₅ राक्षसानां त्वनागसः. — °) D₅ उपचारस्य; T₂ G उपकारस्य (for अपचा°). K₄ स्वजनस्योपचाराय. — °) T₁ च राक्षस (for नराशन). — After 12, B D (except D₁₋₃) ins.:

780* विघसाशान्यथाशक्त्या कुर्महे देवतादिषु ।

गुरुंश्च ब्राह्मणांश्चैव प्रमाणप्रवणाः सदा ।

13 °) D₃ मर्त्येषु; M₁ विप्रे° (for मित्रे°). — °) Ś₁ K₁. २ transp. न and विश्व°. T₂ G₃. 4 विनष्टेषु (for विश्व°). Ś₁ कस्यचित्; K₃ कथंचन.

14 °) Ś₁ त्वं च; D₁. २ तत्त्वं (for स त्वं). Ś₁ D₃ T₁ G₂. 4 प्रतिश्रयो°.

15 °) B₁ Dn D₅ च (for त्वं). — °) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃. ६ वृथैव न; T₂ G प्राधान्येन (G₄ वृथान्येन) (for

C. 3. 11474
B. 3. 157. 24
K. 3. 158. 22

वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ १५
अथ चेदुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विवर्जितः ।
प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ १६
अथ चेत्त्वमविज्ञाय इदं कर्म करिष्यसि ।
अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलम् ॥ १७
एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ।
विषमेतत्समालोच्य कुम्भेन प्राशितं त्वया ॥ १८
ततो युधिष्ठिरस्तस्य भारिकः समपद्यत ।
स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥ १९
अथाब्रवीद् द्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ।
मा भैष्ट राक्षसान्मूढाद्गतिरस्य मया हता ॥ २०
नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ।
अस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः ॥ २१
सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ।

उवाच वचनं राजन्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २२
राजन्किं नाम तत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ।
यद्युद्वेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रूञ्जयेत वा ॥ २३
एष चास्मान्वयं चैनं युध्यमानाः परंतप ।
सूदयेम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप ॥ २४
क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
जयन्तः पात्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥ २५
राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ।
नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत ॥ २६
भो भो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽस्मि पाण्डवः ।
हत्वा वा मां नयस्वैनान्हतो वाद्येह स्वप्स्यसि ॥ २७
तथैव तस्मिन्ब्रुवति भीमसेनो यदृच्छया ।
प्रादृश्यत महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ २८
सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।

वृथाद्य न).

16 ^a) B₂ यथा; T₂ G₂₋₃ अपि (for अथ). — ^b) Ś₁ K_{1. 2} D_{3. 5} सर्वधर्मैः; K₃ Dc D_{1. 2} सर्वधर्मैर्. — ^c) K₄ M₂ शस्त्रम्.

17 ^a) K₁ D₁₋₃ G_{2. 4} अवज्ञाय; B Dc Dn D_{4. 6} अविज्ञानाद्; T₁ न विज्ञाय; G₁ एवमज्ञाय (hypermetric); M₂ अभिज्ञाय. Ś₁ K₂ अथ त्वमेवम (K₂ 'व सं' ज्ञाय. — ^b) Ś₁ हीदं कर्म; D₁₋₃ [अ]धर्ममेवं.

18 ^a) T₁ एनाम्. B₄ अपि (for अद्य). Some MSS. परामृष्य. — ^d) K₄ पिबसि त्वं नराधम.

19 ^b) Ś₁ K_{1. 2. 4} भारिकः; B D (except D_{1-3. 5}) गुरुकः; M₂ भारिकं. — ^c) Ś₁ K_{1. 2} ततो (for स तु). S भाराभि (T₁ 'रिक)भूतत्वान्.

20 ^a) Ś₁ K₁₋₃ Dc D_{1-3. 5} ततो (for अथा). B₄ धर्मराजो; S स नकुलं (for द्रौपदीं च). — ^b) S द्रौपदीं (for नकुलं). B₄ द्रौपदीं नकुलं तथा. — ^c) Ś₁ K_{1. 2} र- (Ś₁ रा)क्षसो दुष्टाद्; K₃ रक्षसो मूढाद्; K₄ राक्षसे मूढे; D₁₋₃ T₂ G M राक्षसो मूढो (G₁ राक्षसान्मूढो); D₆ रक्षसान्मूढाद्. — ^d) Ś₁ K_{2. 4} Dc₂ मया हता; K₃ B₄ D₁₋₃ हता मया; D₆ हता मया (by transp.).

21 ^a) T₁ यावन्नायाति वेगेन. — T₂ G₃ om. (hapl.) 21^b-24^c. — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D_{1-3. 5} मारुता (for पवना). — ^c) K₄ B₂ Dc G₁ तस्मिन्; T₁ सोस्मिन्.

22 T₂ G₃ om. 22 (cf. v.l. 21). — ^b) B D (except D_{1-3. 5}) G₄ मूढचेतनं.

23 T₂ G₃ om. 23 (cf. v.l. 21). — ^a) B₄ Dn D_{4. 6} सत्कृत्यं; Dc यत्कृत्यं. — ^b) K₄ G_{2. 4} ततो (for [अ]स्त्यतो). — ^c) D_{1. 2} T₁ G₄ 'मुखं (for 'मुखः). — ^d) B Dn_{1. n2} D_{1. 2. 4-6} G₄ रात्रुं.

24 T₂ G₃ om. 24^{abc} (cf. v.l. 21). — ^a) Ś₁ D₄ G_{2. 4} M₂ वा (for चा). D₆ जयेच् (for वयं). Ś₁ B₁ G_{2. 4m} चैनं (for चैनं). — After 24^{ab}, K_{1. 2} read 25^{cd}.

25 ^b) S (except G₁) तूर्णं (for कालः). K_{1. 3. 4} B Dc Dn₃ D₁₋₃ G₁ सत्यपराक्रमः. — K_{1. 2} read 25^{cd} after 24^{ab}. — ^c) Ś₁ K₄ युध्यं; K₁₋₃ B₄ Dc D_{1-3. 5} वध्यं (for पात्यं).

26 ^a) K₄ S तु (for सद्य).

27 ^a) K₃ Dc D_{2. 3} तिष्ठ त्वं (for तिष्ठस्व). — ^c) K_{1. 2} Dn₁ D₃ S (except M₁) मा (for मां). K_{2. 4} B D G₁ [ए]नां (for [ए]नान्). — ^d) T₁ हतो वाद्य भविष्यसि; T₂ G हतो वा स्वप्स्यसीह वै.

28 ^a) B₁₋₃ Dn D_{4. 6} तदा ब्रुवति माद्रेये. — ^c) Ś₁ K₁ B₄ Dc D₁₋₃ अदृश्यत; K₂₋₄ B_{1. 3} प्रत्यदृश्यन्; D₆ अप-श्यत. B₄ गदाहस्तः (for महा). B₂ Dn D_{4. 6} प्रत्यदृश्य-द्रदाहस्तः.

क्षितिस्थं सहदेवं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ॥ २९
मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसम् ।
भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितम् ॥ ३०
भ्रातृस्तान्द्रियतो दृष्ट्वा द्रौपदीं च महाबलः ।
क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥ ३१
विज्ञातोऽसि मया पूर्वं चेष्टञ्छस्त्रपरीक्षणे ।
आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ।
ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ॥ ३२
प्रियेषु चरमाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् ।
अतिथिं ब्रह्मरूपं च कथं हन्यामनागसम् ।
राक्षसं मन्यमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ॥ ३३
अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ।
नूनमद्यासि संपक्वो यथा ते मतिरीदृशी ।

दत्ता कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ ३४
वडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।
मत्स्योऽम्भसीव स्यूतास्यः कथं मेऽद्य गमिष्यसि ॥ ३५
यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ।
न तं गन्तासि गन्तासि मार्गं वकहिडिम्बयोः ॥ ३६
एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ।
भीत उत्सृज्य तान्सर्वान्युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३७
अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात्प्रस्फुरिताधरः ।
न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बनम् ॥ ३८
श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे ।
तेषामद्य करिष्यामि तवास्त्रेणोदकक्रियाम् ॥ ३९
एवमुक्तस्ततो भीमः सुक्लिणी परिसंलिहन् ।
समयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालान्तकोपमः ।

C. 3. 11500
B. 3. 157. 50
K. 3. 158. 49

30 ^a) Ś1 स्थितं च; T1 G2. 4 अगाच्च; G1 पथा च (for मार्गाच्च). B2-4 Dn1. n3 D4. 6 T2 G3 रक्षः सं- (for राक्षसं). — ^b) K3 B2-4 D1-3 चेतनं. — ^c) K4 S परिमोहितं (for विनि). B1 Dc सहदेवेन वारितं; D5 दैवेनोपनिषिडितं.

31 ^a) B4 हियतो दृश्य तान्भ्रातृन्; D1-3 भ्रातृनपहता-
न्दृष्ट्वा; T G M1 हतान्संदृश्य तान्भ्रातृन् (M1 by transp.
भ्रातृस्तान्); M2 हियतो वीक्ष्य तान्भ्रातृन्.

32 ^b) Ś1 चेष्टः; B1 Dc D4. 6 पाप; B2-4 Dn पापः;
D3 चेष्टाः; T1 श्रेष्ठः (for चेष्टन्).

33 ^a) T G प्रिये च (G2 ण) (for पु). K4 च चरतं;
B1. 2 Dn D4. 6 T G रममाणं (for चर). — ^b) Ś1 K2
न च वाप्रि; K1 न च विप्रि. — ^c) Ś1 K2 प्रियं (for ब्रह्म).
K4 S ब्रह्मरूपेण वि(T G1-3 पि)हितं. — ^d) S नैव (for कथं).
— ^e) Ś1 D2. 6 हन्य; K4 B1-3 Dc Dn D4. 6 M2 जान
(for मन्य). — ^f) Ś1 K1-3 Dc D3 निरयं (for नरकं).
D1. 2 हन्यात्स निरयं व्रजेत्.

34 ^a) Ś1 K1. 2 D5 तु (for च). — ^b) Ś1 K1-3 Dc
D1-3. 5 जंतोर्; K4 B4 T2 G3 M2 तस्य (for तव). — ^c)
K3 M1 अस्यद्य; K4 T1 त्वमद्य; D1-3 अद्य सु; M2 अस्याद्य
(for अद्यासि). Ś1 नूनं वेत्स्यस्यपक्वं त्वां; K1. 2 नूनं जानामि
त्वां (K2 त्वा) पक्वं; T2 G3. 4 नूनमद्यास्यसंपक्वो. — ^e) T2
G2-4 पक्वः (for दत्ता). — After 34, S ins.:

781* सोऽपि कालं समासाद्य तथाद्य न भविष्यसि ।

[T1 यदि; G1 स वि-; M स त्वं (for सोऽपि).]

35 ^b) K2 कालरूपेण संवितः; K4 सूत्रेण यन्त्रितः; D5

ग्रस्तेन लम्बितः. — ^c) Ś1 K2 संस्यूतः; T1 G4 सूत्रस्थः; G1. 2
M2 सूत्रस्य (for स्यूतास्यः). K4 मत्स्योभिपन्नो दुर्बुद्धे (m
मत्स्योभिपीव प्रोतास्यः). — ^d) B D (except D1-3. 5) T2
G3. 4 M1 अद्य (for मेऽद्य). B Dn D1. 2. 4. 6 T1 भविष्यसि.

36 G4 om. 36^{ab}. — ^a) K2 Dc D1. 3 यं चापि; S
(G4 om.) यतोसि. — ^b) D5 मनसा यद् (for मनः पूर्व).
Ś1 K1. 2 पूर्व तरं; K3 Dc Dn3 D2 पूर्वगतं; M2 पूर्व गतश्च.
— ^c) K4 (m as in text) मार्गं त्वं (for the second
गन्तासि). — ^d) A few MSS. 'हिडिंब'.

37 ^b) K4 Dc2 D1. 3. 5 कालचोदितः. T1 सहसैव स
राक्षसः. — ^c) D1 G2. 4 भीमम्; T1 ततः; T2 G3 भीम (for
भीत). Ś1 K1. 2 transp. तान् and सर्वान्. — ^d) B4 D5
समवस्थितः.

38 ^a) K3 B4 Dc D1. 2 तदा (for पुनर्). — ^c) Ś1
K D1-3. 5 पार्थ; T1 सर्वास (for पाप). — ^d) B D
(except D1) विलम्बितं. K4 ह्यविज्ञाता महावने.

39 Dn2 om. 39. — ^d) Ś1 K1-3 रुधिरं तवोदकं.

40 ^a) S (except G4 M2) तदा (for ततो). — ^b)
= 4. 20. 34^f. Ś1 K2 Dc1 Dn2 D2. 3. 5. 6 T1 G3
सुक्लिणी; K3 सुक्लिणी; B1 D4 G1 M2 सुक्लिणी; B3 सुक्लिणी;
Dc3 सुक्लिणी; M1 सुक्लिणी. K4 Dc2 T2 G परिलिहन्.
— D5 om. 40^c-41^b. — After 40^{cd}, S ins.:

782* ब्रुवन्वै तिष्ठ तिष्ठेति क्रोधसंरक्तलोचनः ।

— ^c) Ś1 K1-3 D1-3 बाहुसंसर्दम्. Ś1 K1. 3 Dc [ए]च्छन्;
K2 B2 Dn D4. 6 [ए]क्षन् (for [इ]च्छन्).

बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नभिदुद्राव राक्षसम् ॥ ४०
 राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ।
 अभिदुद्राव संरब्धो बलो वज्रधरं यथा ॥ ४१
 वर्तमाने तदा ताभ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे ।
 माद्रीपुत्रावभिक्रुद्वावुभावप्यभ्यधावताम् ॥ ४२
 न्यवारयतौ प्रहसन्कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
 शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ॥ ४३
 आत्मना भ्रातृमिश्राहं धर्मेण सुकृतेन च ।
 इष्टेन च शपे राजन्सूदयिष्यामि राक्षसम् ॥ ४४
 इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परम् ।
 बाहुभिः समसज्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ४५
 तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः ।
 अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ॥ ४६

आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
 जीमूताविव घर्मान्ते विनदन्तौ महाबलौ ॥ ४७
 बभञ्जतुर्महावृक्षानूरुभिर्वलिनां वरौ ।
 अन्योन्येनाभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ४८
 तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ ४९
 आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ।
 ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ५०
 तस्मिन्देशे यदा वृक्षाः सर्व एव निपातिताः ।
 पुञ्जीकृताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ॥ ५१
 तदा शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ।
 महाभ्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥ ५२
 उग्राभिरुग्ररूपाभिर्वृहतीभिः परस्परम् ।

41 D₅ om. 41^{ab} (cf. v.l. 40). — ^b) D₁₋₃ T₁
 उप^o (for अव^o). — After 41^{ab}, N (except K₄ D₅) ins. :
 783* मुहुर्मुहुर्व्याददानः सृक्किणी परिसंलिहन् ।

[Ś₁ वृन्दत्तादमसकृत्; K₁₋₃ D_c D₁₋₃ व्यायच्छ (D_c दित्त-
 मानोप्यसकृत्. Posterior half = 40^b. MSS. सृक्किणी, सृक्किणी,
 सृक्किणी, etc.]

— ^c) D₃ S संक्रुद्धो (for संरब्धो). K₄ ततः समभवद्युद्धं;
 B₄ अभ्यद्रवत्सुसंरब्धो. — ^d) K₂ B D_n D_{4. 6} बलिर.
 — After 41, T₂ G ins. :

784* भीमसेनोऽप्यवष्टब्धो नियुद्धायाभवत्स्थितः ।

राक्षसोऽपि च विस्त्रब्धो बाहुयुद्धमकाङ्क्षत ।

42 ^a) Ś₁ K_{1. 2} तथा; K₄ S (except T₁) तयोः; D₅
 ततः (for तदा). K₄ एवं; D₅ दोभ्यां; S राजन् (for ताभ्यां).
 — ^c) D₃ माद्रीसुताव्. Ś₁ K_{1. 2} B_{2. 3} D_n D_{1. 4. 6} G₄
 अति-; B₄ D_{3. 5} T₂ G_{1. 2} अपि (for अभि-). — ^d) Ś₁
 K₁₋₃ अंतिकं त्वभ्यं; B₄ त्वरितावभ्यं; D_c अंतिकं समं;
 D_{2. 3} G₁ उभावप्यभिं; G₂ उभावभ्यवं.

44 ^a) B D_n D_{4. 6} [ए]व (for [अ]हं). — ^d) K_{1. 2}
 मर्दं (for सूदं).

45 ^b) T₂ G_{3. 4} वर्धं (for स्पर्धं). T₁ विनिवार्य
 वृकोदरः. — ^c) B₁₋₃ D_n D_{4. 6} बाहुभ्यां. T₁ समपद्येताम्.
 — ^d) K₃ D_{1. 2} उभौ भीमनिशाचरौ; K₄ G₄ उभौ राक्षस-
 पाण्डवौ.

46 ^c) T₁ G_{2. 4} संखे; M संखे. — ^d) K₄ B₄ S शक्र-
 शंबरयोरिव.

47 ^{ab}) K₃ B_{1. 4} D₂ आरुह्यारुह्य. B_{1. 4} वृक्षौ. K₄
 S तौ वीरौ समभिक्रुद्वावन्योन्यं पर्यं (T₁ न्यं परि-; M₂
 न्यमभि)धावतां. — ^c) B₁₋₃ D_n D_{4. 6} गर्जतौ (for
 घर्मान्ते). — ^d) K_{1. 3} B₁₋₃ D_n D_{4. 6} निनदन्तौ; K₄
 D_{1-3. 5} विनदन्तौ. Ś₁ K_{1. 2} महारथौ; K₄ D_c रवान्;
 D₁₋₃ रवौ.

48 ^a) G₁ वृक्षौ (for वृक्षान्). — ^b) Ś₁ च परस्परं;
 K₁₋₃ D_c D_{1-3. 5} च (D_{1. 2} सु-) महाबलौ; T₂ G₂₋₄ M
 बलिनावुभौ. G₁ उत्तमौ फलितावुभौ. — ^c) Ś₁ K D_c
 D_{1-3. 5} G_{1. 4} अन्योन्यम् (for अन्योन्येन). K₄ D₃ T₁ G₁
 अभिसंक्रुद्धौ. — ^d) N (except Ś₁ K₄) M वधैषिणौ.

49 49^{ab} = 1. 151. 16^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D_{1. 2} पुरेव
 कपिसुख्ययोः; B D_c D_n D_{4. 6} पुरा स्त्रीकांक्षिणोर्यथा; D_{3. 5}
 यथा स्त्रीकांक्षिणः पुरा.

50 ^a) D₁₋₃ विनदन्तौ. Ś₁ परस्परं (for मुहुं).

51 ^c) B_{2. 3} D_c D_n D₂ मुंजीकृताः; D₅ मुंजीभूताः;
 T₂ G पूगीकृताः (G₂ पुंजीभूताः); M₂ चूर्णीकृताः. T₂ G_{2. 3}
 बहुशः; G₄ बहवः (for शतशः).

52 ^a) B D (except D_{2. 3. 5}) ततः; G₄ तथा (for
 तदा). — ^d) Ś₁ D₅ परस्परं (for महां); cf. v.l. 53.

53 ^a) Ś₁ गदाभिरु; K₃ B D (except D_{1-3. 5}) शिला-
 भिरु (for उग्राभिरु). — ^b) Ś₁ महाबलौ (for परं);
 cf. v.l. 52. — G₄ om. 53^{cd}. — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D_c
 D_{1-3. 5} अभिजघ्नतुस्तकटैः (K₃ D_{2. 3} त्कटैः; D_c लवणैः;
 D₁ त्कटं).

वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ५३
 अभिहत्य च भूयस्तावन्योन्यं बलदर्पितौ ।
 भुजाभ्यां परिगृह्याथ चकर्षाते गजाविव ॥ ५४
 मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिपेततुः ।
 तयोश्चटचटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ५५
 ततः संहत्य मुष्टिं तु पञ्चशीर्षमिवोरगम् ।
 वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥ ५६
 ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् ।
 सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ५७

तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ।
 समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो निष्पिपेष महीतले ॥ ५८
 तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
 अरत्तिना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ५९
 संदष्टोष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृन्तादिव च्युतम् ।
 जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धृतम् ।
 पपात रुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छदम् ॥ ६०
 तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
 स्तूयमानो द्विजाग्र्यैस्तैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ समाप्तं जटासुरवधपर्व ॥

C. 3. 11523
B. 3. 157. 72
K. 3. 158. 72

54 ^a) Ś1 K1-3 अभिपत्य; B1-3 Dc Dn D4. 6 अभि-
 हुत्य; D1. 2 अपसृत्य. — ^b) N (except K4 D5) T1 G4
 अन्योन्य. — ^d) Ś1 K1. 2 Dc D1-3. 5 चकृषाते; K4 विक-
 र्षतौ. D5 परस्परं (for गजा°).

55 ^a) Ś1 K1-3 Dc D1-3. 5 महावेगैर्; G1 °घातैर् (for
 °घोरैर्). — ^b) B1-3 Dc Dn D1. 2. 4. 6 अन्योन्यमभिज-
 घ्नतुः; D3 अभिजघ्नतुरुक्तौ. — ^c) Dc ततश्च (for तयोश्च).
 B1-3 Dn D4. 6 ततः (B1 °योः) कटकटाशब्दो. — ^d) Ś1
 K1. 2 च (for सु-).

56 ^a) K1. 2 D1. 2. 5 संहत्य; G4 °वर्त्य; M2 °वृत्य.
 K1. 2 D1. 2 च; M2 स (for तु).

57 ^a) A few MSS. शांतं (for श्रान्तं). — ^b) Ś1
 K1. 2 °भुजादितं. — ^c) Ś1 B4 D3 आलोक्य (for आलक्ष्य).
 — ^d) Ś1 K3 व्यवर्तत; K1. 2 Dc D3 व्यवर्धत (for ऽभ्य-
 वर्तत).

58 ^a) K3 D1. 2 त्वेनं (for एनं). K2 महाबाहो; T2
 G3. 4 महाबाहुं. — ^b) T1 अंतको° (for अमरो°). — ^d)
 B1 Dn विनिष्पिपेष; D4. 6 विनिष्पेष (निष्पि°). — After
 58, S (except G1) ins.:

785* ततः संपीड्य बलवद्भुजाभ्यां क्रोधमूर्छितः ।

59 ^c) Ś1 K1. 2 अरत्तिना. K3 चाभिहतः; K4 °हनत्;
 D3 °हत्य; T G3 M2 चापहत्य; G4 चापहत्य. D5 खजं चाथ
 समुद्धृत्य.

60 D5 T2 G3 om. 60^a-61^b. — ^a) N (except D3)
 संदष्टोष्ठं. — ^b) Ś1 K2. 4 B2. 4 Dn D4 M1 वृक्षाद् (for
 वृन्ताद्). — G4 om. 60^{cd}. — ^c) G1. 3 शीर्षं तु (for तु
 शिरो). — ^d) D1. 2 °भयाद् (for °बलाद्). Ś1 K B Dn

D4. 6 हतं; D2 हुतं; M2 वशं (for हतं). Dc °बलाहतं; G2
 °भुजाहतं; M1 °बलोद्धृतं.

61 D5 T2 G3 om. 61^{ab} (cf. v. l. 60). — M1
 (which om. 61^b) ins. after 61^a:

786*

दानवेन्द्रमिवेश्वरः ।

बभूव पुरुषव्याघ्रः प्रहृष्ट इव पाण्डवः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा धौम्यः कृष्णा यमौ तथा ।
 भीमसेनमुपायान्तं ददृशुस्ते च पाण्डवम् ।
 उपसंहृत्य धौम्यं च पाण्डवं च युधिष्ठिरम् ।
 पर्यव्रजत दुर्धर्षो यमौ चापि वृकोदरः ।
 हतं जटासुरं दृष्ट्वा पाञ्चाली भीममच्युतम् ।
 मुदितं पूजयामास पौलोमीव पुरंदरम् ।
 संपूजितः * * सद्भिर्ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
 जितारिर्मुदितो भीमो बभूव भरतर्षभः ।

— ^c) Ś1 B Dn D1. 4-6 तु; T1 च (for तैर्). G4 द्विजमुख्यैः
 स्तूयमानः.

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 T2 G2-4
 M1 आरण्य; D6 वन (!). — Sub-parvan: N T2 G1-3
 जटासुरवध (preceded erroneously by तीर्थयात्रा in K3;
 गंधमादन in Dc; लोमशतीर्थयात्रा and गंधमादनप्रवेश
 in D1; लोमशतीर्थयात्रा in D2; and गंधमादनप्रवेश in T2
 G3). M1 (om. sub-parvan name) mentions only
 गंधमादनप्रवेश. — Adhy. no. (figures, words or
 both): Dn 156 (Dn3 157); D1 162; S 158 (M2
 160). — Śloka no.: Dn1 71; Dn2 72; Dn3 73;
 D1 67.

END OF ĀRANYAKA PARVAN, PART 1.

epic has been cast at different times in different parts of India." — Professor Lionel D. Barnett.

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer." — The late Prof. Sylvain Lévi.

Deutsche Literaturzeitung: "Ich konnte mich bei einem Besuche des Instituts in der Weihnachtswoche 1927 auch persönlich von der Vortrefflichkeit der technischen Einrichtung der Kollationsarbeiten überzeugen. Genauigkeit und Uebersichtlichkeit werden durch das angewandte Verfahren aufs beste verbürgt. . . Hier hängt oft alles von einem gewissen philologischen Takte des Herausgebers ab, und es muss Sukthankar, der in dem Vorwort von seiner Arbeit in dieser Hinsicht allzu bescheiden spricht, das Lob gespendet werden, dass er seine Auswahl mit Umsicht und Ueberlegung getroffen hat. . . So ist zu hoffen, dass nicht äussere Umstände die Vollendung dieses Werkes verzögern werden, das, wenn es in den eingeschlagenen Bahnen fortgeführt wird, einst einen Ruhmestitel der Geschichte der einheimischen indischen Wissenschaft bilden wird." — Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders.

Göttingische Gelehrte Anzeigen, Göttingen: "Gelingt Sukthankar und seine Mitarbeitern die Durchführung dieser Aufgabe, so hat er sich ein unschätzbares Verdienst erworben: er hat den Grund gelegt, auf dem spätere Generationen die Mahābhārata-forschung zu sicheren Ergebnissen weiterführen können." "Die ausserordentliche Bedeutung des Fac. 7 liegt aber in den Prolegomena durch die Sukthankar in ausführlicher, klarer und überzeugender Weise die Grundsätze seiner textkritischen Methode darlegt." — Professor Dr. R. Fick.

Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Leipzig: "Gelingt es, die sehr schwierige Ausgabe nach den Grundsätzen, wie sie hier befolgt sind, zu Ende zu führen, so wird dadurch der Beweis erbracht sein, dass Indien instande ist, auch philologische Aufgaben grössten Stiles zu lösen." — Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders.

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Zunächst wollen die Herausgeber das leisten, was möglich ist. Und ihre Leistung ist gross und bewunderungswürdig. . . Den Herausgebern aber, vor allem Sukthankar, dem unermüdlichen und scharfsinnigen Forscher, der sich durch keine Schwierigkeit und Widerwärtigkeit entmutigen liess, gratulieren wir zu diesem hochbedeutsamen, in der Sanskritphilologie

einzig dastehenden Werke." — Dr. Hermann Weller.

Orientalistische Literaturzeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird — was wir immer ernstlich hoffen — in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben." "Ueberhaupt gehört diese Leistung von Dr. Sukthankar und seinen Kollegen nicht nur zu den wichtigsten, sondern auch zu den mustergültigsten, die bisher in der Indologie hervorgebracht worden sind." "Ein wichtigeres Unternehmen haben die jetzt lebenden Indologen überhaupt nicht vor." "Freilich ist damit nur den Anfang des gewaltigen Unternehmens gemacht worden; schon dadurch hat aber Dr. Sukthankar für immer in rühmlichster Weise seinen Namen in die Annalen der Indologie eingetragen." — The late Professor Jarl Charpentier.

Forschungen und Fortschritte, Berlin: "Auf dem Gebiete der Sanskrit-philologie gibt es gegenwärtig keine bedeutendere Erscheinung als die kritische Ausgabe des Mahābhārata. . . Schon das 1927 erschienene erste Heft zeigte, dass man keinen besseren Herausgeber für das grosse Werk hätte finden können als V. S. Sukthankar."

Giornale della Società Asiatica Italiana, Rome: "La lettura di questi prolegomeni lascia il lettore più che mai convinto che l'edizione critica del Mahābhārata non poteva essere affidata a mani più esperte. Se la lunga e grave fatica non stancherà editore e collaboratori, il voto di più generazioni di sanscritisti sarà a suo tempo appagato in modo da superare le più ardite speranze." — Professor Dr. F. Belloni-Filippi.

Indologica Pragensia, Prag (Czechoslovakia): "It is with very great pleasure indeed that I call attention to this beginning of what promises to become a truly monumental work, which all India will have every reason to be proud of. . . And here I may say that in my opinion neither in India nor in Europe any one scholar will be found who could have done the work better than Dr. Sukthankar. . ."

Archiv Orientální, Prag (Czechoslovakia): "Taking into consideration the conscientiousness and critical mind of the editor, there are almost no passages where one could disagree with this or that accepted reading. . . I congratulate the Bhandarkar Oriental Research Institute and Dr. Sukthankar most cordi-

ally on this completed work." — Prof. Dr. V. Lesny.

Acta Orientalia: "The new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology." — Professor Dr. Sten Konow.

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active sup-

port of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work — the lexicon of Boehtlingk and Roth — can hope to vie in magnitude and importance." — Prof. Dr. Franklin Edgerton.

THE MAHĀBHĀRATA PUBLICATION FUND

FOUNDATION GRANT

The Raja Saheb of Aundh has promised a donation of Rs. 1,00,000 to be paid in annual instalments.

ANNUAL GRANTS

Government of Bombay	...	Rs. 6,000
Government of India	...	4,000
University of Bombay	...	3,500
Gwalior Government	...	2,500
Government of Hyderabad (Deccan)	...	1,000
Sir Dorabji Tata Trust	...	1,000
Government of Baroda	...	500
Raja of Phaltan	...	500
H. H. the Maharaja of Porbandar	...	250
Chief of Ichalkaranji	...	250
Raja of Ramdurg	...	100
Sardesai of Vantmuri	...	50

OTHER INDIAN DONATIONS

Government of Madras	...	11,000
Government of Burma	...	7,125
H. H. the Maharaja of Bhavnagar	...	6,000
Government of Mysore	...	5,000

H. H. the Raja of Sangli	...	Rs. 2,500
H. H. the Maharaja of Kolhapur	...	2,000
H. H. the Maharaja of Patiala	...	1,500
Government of United Provinces	...	1,000
H. A. Shah, Esq., Bombay	...	1,000
Raja of Bhore	...	500
Bar. V. P. Vaidya, Bombay	...	500
Harilal Jagannath, Esq., Cambay	...	500
Tulsidas Charities, Bombay	...	500
Shantaram N. Dabholkar, Esq., Bombay	...	500
Savitribai Bhat Trust, Bombay	...	400
Jaikrishna Trust, Bombay	...	300
Haridas Dhanji Mulji, Esq., Bombay	...	300
H. H. the Thakore of Palitana	...	300
Rajaguru Hemraj Pandit, C. I. E., Nepal	...	250

FOREIGN DONATIONS

Mahābhārata Fund of Great Britain	£1,490
British Academy, London	£ 25

Critical Edition of the Mahabharata: Rates of Subscription

Cover	For Permanent Members		For Non-members	
	Advance Payment	Deferred Payment	Advance Payment	Deferred Payment
Paper	Rs. 120	Rs. 160	Rs. 150	Rs. 200
Cloth	Rs. 132	Rs. 175	Rs. 165	Rs. 215

Subscribers on the *deferred payment* plan are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recovered by V.P.P. as the fascicules or the volumes are published. — Postage extra in all cases.

Price of fascicule 11 Rs. 9-0
 Price of fascicules 1-11 " 72-4
 For further particulars, apply to the Secretary,
 Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar
 Oriental Research Institute, Poona 4.

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
 Printed by Prof. Sadhu Ram, M.A., at the International Academy of Indian Culture
 (Arya Bhawan Press) Lahore

